3 1761 09615027 1

Digitized by the Internet Archive
in 2014

https://archive.org/details/geografageneraldo2carr

PROVINCIA DE GERONA

CARRERAS Y CANDI, FRANCISCO

Geografia General de Catalunya.

DIRIGIDA PER

Francesch Carreras y Candi

[v. 2]

PROVINCIA DE GERONA

PER

Joaquim Botet y Sisó

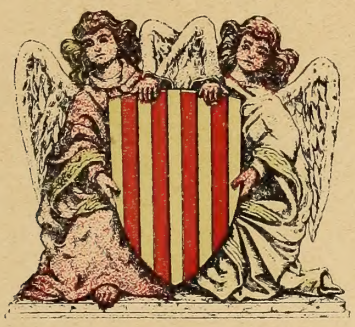

BARCELONA

ESTABLIMENT EDITORIAL DE ALBERT MARTÍN

Concell de Cent, 140. — Apartat en Correus, 266

DP
302
C61C36
V. 2

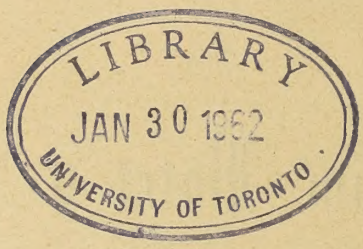

782259

Tip. "Atlas Geográfich"
Concell de Cent, 140
Apartat en Correus, 266
Barcelona

GERONA.
SIGNOS CONVENCIONALES.
Capital de Provincia.
Cabeza de Partido
Pueblo con Ayuntamiento.
Id. agregado ó aldea.
Limite de Provincia.
Id. de Partido.
Ferrocarril en explotación.
Id. en construcción.
Carretera en explotación.
Id. en construcción.
Camino ordinario
Canales.
Estacion telegráfica
Arzobispado
Obispado
ESCALA EN KILOMETROS
0 5 10 15 20 25 30
CARRETERAS Á BARCELONA
SITUACIÓ DE LA CAPITAL
L. N. 41° 58' 56"
L. E. 6h 30 29" MERIDIÀ DE MADRID
Borrut Chias Eng.
ANDORRA
FRANCIA
CERDAÑA
SIERRA DE CADI
PUIGCERDA
C.ª TOULOUSE
C.ª QUERIGUT
C.ª PERPIGNAN
C.ª LERIDA
C.ª BERGA
C.ª MANRESA
C.ª BARCELONA
VICH
Guardiola
S. Agustin de Lusanes
La Garriga
P.C. A BARCELONA
Jn. Pâmo D.º

CARRETERAS A PERPIGNAN
CERET
MONTELLES ARBELS
P. DE FRANCE
P. DE BASSEGODA
MARE DE DEU DEL MONT
FIGUERAS
GOLFO DE ROSAS
ROSAS
Bahia de Rosas
GERONA
LA BISBAL
STA COLOMA DE FARNES
TRES TURONS
COLL DE LA GANGA
S. Antonio de Calonge
Palamos
Palafrugell
Begur
Torroella de Montgri
Bellcaire
Pont-Picart
Sta Cristina de Aro
Castillo de Aro
Cabo de la Conca
C. de S. Pau
Pta de Llevant
Pla de Guixas
Pta de Garbi
Pta de la Palma
Tossa
Cabo de Tosa
Cabo de Boulleu
Pla dels Catalans
Planes
R. TORDERA
Cª A BARCELONA
ALBERTO MARTIN
EDITOR — BARCELONA

Generalitats

Situació — Extensió — Població — Límits

La provincia de Gerona es la més oriental de les quatre provincies catalanes. Està situada entre-ls 5° 29′ y-ls 7° 5′ de longitut E. del Observatori de Madrid y entre-ls 41° 39′ y-ls 42° 31′ de latitut N. La seua configuració, en conjunt, es la d' un triàngul pròximament isòcil, que té per basa la mar y per vèrtix lo puig de Cân Colomer, prop d' Andorra.

Ocupa una superficie de 5,864'96 kilòmetres quadrats y la poblan 299,287 habitants, dels quals ne corresponen, per consegüent, 51'03 a cada kilòmetre quadrat. D' aquests datos resulta que es la més petita de les provincies catalanes y la tercera d' elles en densitat de població.

Oportunament s' ha fet constar, que la divisió de Catalunya en provincies no s' ajustà a cap principi científich: no respòn a la Geografía ni a la Historia, y es, pèl meteix, purament arbitraria y capritxosa. Aquest defecte en la provincia de Gerona no-s nota tant com en les altres catalanes, per formar dos dels costats del triàngul de que hem parlat, l' un la mar y l' altre la frontera francesa; però lo tercer costat, que afronta ab les provincies de Lleyda y Barcelona, atravessa la conca del Segre, escapsa un bocí de la del Llobregat, trenca la del Ter y les d' alguns de sos afluyents, y fà lo meteix ab la del Tordera. Tampoch la frontera francesa pot considerar-se com un límit natural, donchs parteix la Cerdanya o sía la alta conca del Segre, y fins en lo troç en que segueix la serralada del Pyrinèu baxa dues vegades pèls ayguavessos de mitjorn de la serra (en una extensió de 12 kilòmetres quadrats poch després del naxement de La Muga, y de poques hectaries en lo coll del Portús) y una vegada pèls de tramontana (a sobre de Massanet de Cabrenys, escapsant lo riuet de Les Illes, que junta ses aygues a les del Tech en lo Rosselló), ab la circumstancia de que lo pas del Pyrinèu per aquesta banda es de mólt difícil accés y està mancat de camins carreters, y-ls passos del Pyrinèu per Custoja y

pêl Portús donan fàcil accés al Empordà y tenen camins carreters, sobre tot lo derrer, just al qual s' axeca lo fort de Bellegarde que domina lo coll del Portús y la carretera internacional en una gran extensió.

Passèm a descriure cada un d' aquests costats, començant per l' extrém meridional de la costa, que es també lo de la provincia.

Clixé de A. Pulve

La punta del Tordera vista des de la montanya de Sant Joan de Blanes

Costa. La costa de la provincia de Gerona comença en la punta del Tordera, ahont desemboca a la mar lo ríu d' aquest nom, y acaba en la cova Foradada, entre-l cap Falcó y-l cap de Cervera, ahont se troba la frontera ab França. La distancia d' un extrém al altre, en línia recta, es d' uns 93 kilòmetres, però seguint les inflexions de la costa resulta força major. Per la seua direcció, pot dividir-se la costa en dues seccions: la primera, en que corra del SO. al NE., té uns 50 kilòmetres, també en línia recta, y va des de la punta del Tordera fins al cap de Begur; la segona, en que pren la direcció de S. a N., té en línia recta 55 kilòmetres aproximadament, y va des del cap de Begur fins a la cova Foradada.

Paralela a la primera secció de la costa y més o menys propera a ella segons los endrets, se troba una serra quins estreps y contraforts pêls costats E. y SE. van a morir a la mar, formant nombroses puntes y petites cales, y de vegades platges, algunes de les quals són la terminació de estretes valls. En les més importants de les platges, sobre tot en les que la mar fà un xich de colza-

da que permet abrigar-s'hi del vent a les embarcacions d' algún calat com en un port natural, hi blanquejan viles y poblets, y en quasi totes petits vehinats o barraques de pescadors. En aquesta secció, les inflexions de la costa són poch pronunciades, y forma aquesta una ratlla lleugerament encorvada envers la mar.

Los seus accidents més notables són aquests. A la punta del Tordera segueix la platja del meteix nom, que s' ajunta ab la de Blanes sota los rempéus de la serra a que hem fet referencia. Blanes forma un petit port, resguardat dels vents del NE. per la montanya de Sant Joan y la punta del Convent; doblada aquesta punta se troba la pedra Niell de Calabona, y, un xich més

Ermita y platja de Santa Cristina

enllà, la platja de Santa Cristina, que pren lo nom del Santuari que quasi al mitg d' ella s' axeca sobre un turó, en situació mólt pintoresca. Un bocí de costa aspra y rocosa, separa aquesta platja de la de Fanals, y una montanya, que té al cim les runes del Castell de Sant Joan y una torra mitg esfondrada, separa la de Fanals de la de Lloret, ahont s' assenta la vila d' aquest nom. De Lloret a Tossa, les montanyes s' enlayran y tocan la mar, fent la costa més accidentada: a la punta de Calafats y a la de Goyta, seguexen la petita platja de Canyelles, la cala Morisca, la platja de Llorell, la punta Roquera, la del Cars y lo cap de Tossa, junt al qual hi ha la vila y platja del meteix nom. Continuant al NE., lo macís montanyós se fà encara més imponent y la costa segueix aspra, no formant gayre bé cap platja fins arribar a la de Sant Felíu de Guíxols: s' hi troban Cala-bona, la punta de Pola, la cala Giberola,

la punta Pantiner, la de Salions, la de Arumí, la cala Canyet, la punta d' En Bosch y la de Garbí, que tanca per mitjorn la cala y platja de Sant Felíu de Guíxols, la més important de les poblacions marítimes de la provincia, en la qual s' hi està construint al present un port. Clou per la banda oposada a la de Garbí la cala de Sant Felíu, la punta de Llevant, y a la altra banda d' aquesta van a morir a la mar les extremitats de la serra que separa a Sant Felíu de

Clixé de Camós

Far a la entrada de la badía de Palamors

la Vall d' Aro, formant la punta de Mular, la platja de Sant Pol, la punta d' En Pau, les cales Pedrosa y Conca, la punta de Pinell y la punta Prima. La serra costanera s' ha tornat a ficar terra endins, per unir-se passant per sota Llagostera a la de les Gavarres, quedant entre les estribacions d' una y altra la llarga Vall d' Aro que s' exampla a mida que s' acosta a la mar y forma al terminar en aquest la platja del meteix nom, en la qual desemboca lo Ridaura y en quin extrém hi ha lo poblet de Fanals. Altra vegada les estribacions de la serra arriban fins la mar en un curt tragecte, formant la punta Trumal o dels

Esculls, la cala d' En Artigues y la punta Valentina, passada la qual s' entra a la platja de Calonge, que pren la direcció de O. a E., y unida a la de Palamors forma la badía d' aquest nom. Al extrém oriental d' ella, hi ha la vila y port de Palamors, que avuy se treballa per engrandir-lo. Tanca la badía la propera punta del Molí, en la qual hi ha un far de quint ordre. Torna la costa a dirigir-se al NE. y a mostrar-se accidentada y rocosa, surgint d' entre les aygues nombrosos illots o, més propriament, esculls. A la punta del Molí seguexen lo cap Gros, la cala Fosca, la calà de Sant Esteve, la punta del Castell, les illes Formigues, àxís pot-ser anomenades per ser en extrém petites, la platja de Calella de Palafrugell y la de Llafranch, separades la una de la altra per la punta

Clixé de Huch Sanna

Palamors. — Platja y castell de Sant Esteve

del Soler y ab petits poblats, totes dues, concorreguts de banyistes al istíu. Tocant a la derrera, s' endinza en la mar lo cap de Sant Sebastià, terminació de la montanya que té al cim una ermita de dit Sant y un far de primer ordre, y a dit cap seguexen la cala de Gens, la punta Pedrosa, la punta y cala de Tamaríu, la punta del Banch, la cova del Bisbe, lo port d' Esclanyar, la punta y cala de Pins y lo cap de Begur, en lo qual hi ha una estació semafòrica. En aquest tros, s' hi veu també algún petit illot rocós, quasi tocant a la costa, com són: la Llosa de Cala-nova, la Illa Blanca y la Illa Negra.

En lo cap de Begur comença la segona secció de la costa, mólt més sinuosa y d' accidents més variats que la precedent, donchs prop d' un terç d' ella la forman dues platges, la de Pals ahont desemboca lo Ter y la de la badía de Roses ahont desembocan lo Fluvià y la Muga. Poch al NE. de Begur s' acaba la serra costanera, però, passada la platja de Pals, s' axecan també vora la mar

les montanyes de Torroella, formant una costa alta y dreta fins al port de La Escala, a la qual seguexen petites eminencies que moren en lo turó de Sant

Clixé de J. Esquirol

Punta de Cala de Gens

Martí d' Empories ahont comença la platja que termina al SE. de Roses. Aquí una altra serra, que se desprèn del Pyrinèu, baxa de NO. a SE. y se endinza en la mar, formant una costa aspra, dentelluda y sembrada de roques y petits

illots a son voltant, fins arribar a la frontera. Encara que la direcció general de la costa sía en aquesta secció com hem dit de S. a N., la línia es mólt trencada, formant dues corves que presentan la seua concavitat al mar, entre-l cap Negre y la punta de Salines la més petita y la menys pronunciada y entre aquesta punta y-l cap de Norféu la major y més accentuada, y una especie de península que, passat lo golf de Roses, se fica mar endins fins al cap de Creus pera tornar d' aquí a recular fins a la platja de Llansà, ahont pren altra vegada francament la direcció de S. a N.

Clixé de J. Esquirol

Lo cap de Begur

Veyàm ara los seus accidents principals. Del cap de Begur, tent vía al N., forma la cala de la Tuna, entre les puntes de Palóm y de la Sal, y arribant al cap Negre, torç un xich al NO. envers les Roques del Recó, en quin petit espay s' obren les cales de Forn y de la Riereta, que ab la abans dita de la Tuna, són utilisades pèls vehins de la propera vila de Begur. Segueix la platja de Pals que, unida ab la del Estartit, té més de 7 kilòmetres de llargada. En ella, que corra quasi de S. a N., donan ses aygues a la mar lo ríu Daró, per la cequia del Molí de Pals, y-l ríu Ter, y en son extrém septentrional, ahont hi ha lo poble de l' Estartit, devant la Punta Guixeres s' axecan del mar les illes Medes. Aquestes són tres: la Meda gran, la Meda petita y-l Carall Bernat. La primera està separada de la punta Guixeres per un freu o estret de 900 m., té en sa major llargaria 334 metres, una petita cala al SO., havía estat fortificada y

en ella hi ha un far de tercer ordre: la segona té solsament 173 m. d' extensió y hi havía hagut un reducte: la tercera es una roca dreta, pelada y quasi inha-

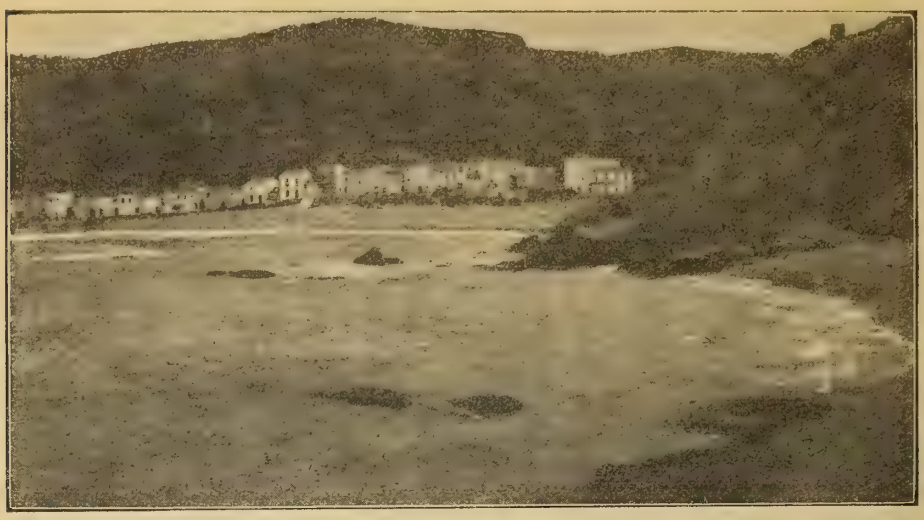

Clixé de J. Esquirol

Cala de la Riera

bitable. Semblan aquestes illes una continuació submarina de les montanyes de Torroella, y es igual a la d' aquestes sa constitució geològica.

Tornant a la descripció de la costa, al N. de la punta Guixeres y a curta distancia, se troba la punta de Salines o cap del Estartit, des del qual la

Clixé de J. Esquirol

Les Illes Medes

costa gira al NO. envers la platja d' Empories formant una corvadura que dóna la esquena a la mar. En aquest troç hi ha lo cap Oltrera, la cala de la Monedera, la punta del Castell, lo Clot de les Tres Coves, la punta del Milà, la

cala de Montgó, ab la torra del meteix nom bastida sobre un puig que se axeca 104 m. sobre lo nivell de la mar, la punta de Trenca-brassos, la punta Grossa, la punta y cala de Salpaig, lo golf Roig, la cala de la Clota, la platja de

Olixé de J. Esquirol

Punta del Castell y la Foradada

Riell, la punta de Casa-gran y-l port de La Escala, ab la vila de son nom. Gira la costa al N. y abans de començar la extensa platja de la badía de Roses, forma les més petites de la Font, del Portitxol, de les Muscleres y del Moll o de la Muralla, axí anomenada per un troç de mur que en ella resta de construcció antiquíssima. Tocant a les derreres d' aquestes platges, sobre un puig, hi ha les runes de la grega *Emporion* y al extrém N. de la de la Muralla, damunt d' un turó, lo vehinat de Sant Martí d' Empories. A la altra banda d' aquest turó comença la platja d' Empories, que forma part de la que limita per l' E. la plana del Empordà y per l' O. la badía de Roses en un recorregut de prop de 15 kilòmetres. Aquesta gran platja corra al N. dibuxant una lleugera concavitat y al acostar-se a son extrém septentrional forma un pronunciat arch de cercle envers l' E. que acaba al SE. de la vila de Roses en la punta de la Poncella, en la qual un far de quart ordre senyala la badía. Vorejan la platja, particularment al NO. d' ella, ayguamolls y estanyols, y juntan en ella ses aygues a les de la mar lo rech del Molí de La Armentera, que porta també

lo nom de Fluvià vell, mólt aprop de Sant Martí de Empories, desprès un xich més amont lo ríu Fluvià, y entre aquest y lo ríu La Muga, lo rech Sirvent y lo rech Corredor. Més al N. de La Muga, devallan també a la mar lo rech de Salins y les rieres y torrents que recullen les aygues de les vessants SO. de la Serra de Roda, que es la que-s fica mar endins formant la península de que hem parlat y la que abriga dels vents del NE. la badía de Roses, fondejador lo més important pera embarcacions de gran calat de la costa mediterrania ibèrica, des de Cartagena fins a la frontera francesa. Del extrém septentrional de la badía de Roses al meridional del Port de la Selva hi ha en línia recta

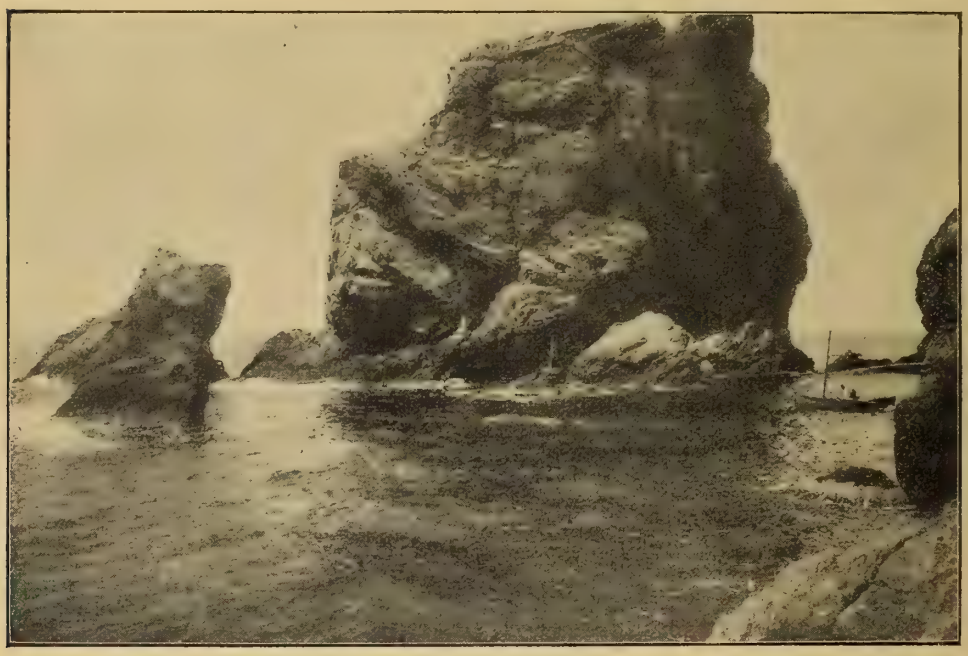

Clixé de J. Esquirol

Illot devant del cap Norféu

poch més de 8 kilòmetres y aquesta ratlla, que pot considerar-se com l' itsme o part més estreta de la península referida, resulta portar una direcció quasi normal a la de la platja de la badía de Roses y a la costa que va del Port de la Selva a la cova Foradada: la de S. a N. ab poca inclinació al E. Constituhida la dita península per un macís montanyós de fortes pendents quins pichs principals s' enlayran 685 y 618 m. sobre lo nivell de la mar, res té d' estrany que a son entorn la costa sía alta, cantelluda, vorejada de roques y esculls y dibuxe nombroses puntes y cales ab poques y petites platges. De la punta de la Poncella, corra a Llevant per les cales de Canyelles, la punta Falconera, lo cap Falcó y la cala Montjoy, al cap Norfèu; d' aquest torç al NE. per la punta de la Trona, la cala de Jonculls, la punta de la Figuera y la de Cala-nans, en

la qual un far de sisè ordre senyala la entrada del port de Cadequers, clos per la banda oposada per la illa Arenella, y continua en igual direcció per la punta Oliguera, la illa y cala de Port-lligat, la cala Guillola, lo morro de Calabona, la cova del Infern y-l Cap de Creus, extrém oriental de Catalunya y d' Espanya, situat als 42°, 19′ 8″ de latitut N. y als 7° 0′ 9″ longitut E. del meridià de Madrid. Devant meteix d' aqueix cap, voltat d' esculls, hi ha la illa Encallado-

Clixé de J. Esquirol

Punta de Cala-nans y far de Cadequers

ra y la anomenada Massa d' or. Un far de tercer ordre indica aquest cap als navegants. Del Cap de Creus torna la costa enrera girant al O. ab lleugera inclinació al N., y se dirigeix a tancar l' itsme en lo Port de la Selva, formant les cales de Calip y de Portaló, la punta dels Tres-frares, la cala del Molar, la punta dels Farallons, lo Golfet, lo cap Gros, la punta de la Catiua y la cala de la Creu, hont hi ha progectat un far de sisè ordre pera marcar la entrada de Port de la Selva, que s' obre al N. tancat per la banda oposada per la punta Serrella. Segueix la costa al NE. pèl cap del Vol, la punta de Vall y les illes Falcó, y d' aquí torç al N. pèl port de Llansà, lo cap Ras, la cala de Garvet, lo cap Lladró, la platja de Culera o de les Escudelles, la punta Mercè, la de Gatillops, la cala de Port-bòu, lo cap Falcó o del Aucell y la cova Forada-

da, començament de la frontera francesa, situat entre l' abans dit cap y lo de Cervera, que queda per França (1).

Clixé de J. Esquirol

Cova del infern

Frontera. Lo límit N. de la provincia de Gerona està constituit exclusivament en tota la seua extensió per la frontera francesa, des de la Cova Foradada al naxement de la serra que parteix les aygues dels rius Valltova y Les Lloses, afluyents del Segre, poch al N. del pich de Maranges. Del un al altre extrém, en ratlla dreta, la distancia es d' uns 103 kilòmetres, y la seua

(1) Pera la descripció de la costa de la provincia, hem seguit principalment los mapes publicats per la Direcció d' Hydrografía, fulles XV y XVI, Madrid, 1888 y 1893.

Clixé de J. Esquirol

Cap de Creus y Massa Dór

direcció se pot dir que es ab exactitut la de E. a O., per que la cova Foradada sols té cinch minuts de latitut N. menys que l' extrém occidental oposat. La ratlla es emperò mólt sinuosa y presenta inflexions pronunciades, par-

Clixé de J. Esquirol

Far de Cap de Creus

ticularment cap a mitjorn, y axò fà que seguint los seus accidents la distancia apuntada resulte ésser mólt més considerable. En Quintanilla díu que del Cap de Cervera al Puigmal hi ha 88 kilòmetres y del Puigmal al pich Fra-Mi-

quel 37, total 125 kilòmetres; però com ni-l cap de Cervera ni-l pich Fra-Miquel estàn en la ratlla fronterissa, y ni l' un ni l' altre constituexen los vèrtix dels accidents més pronunciats de la frontera, tampoch se pot considerar com aproximada la distancia de 125 kilòmetres. Aquesta, apreciada solament per les angulositats més principals y dexant de tenir en compte les secondaries, passa ja de 142 kilòmetres.

Pera descríure-la, la dividirèm en tres seccions: Primera, des de la Cova Foradada al pich d' Eyna, durant la qual segueix la serralada del Pyrinèu quasi sempre per la divisoria de les aygues; segona, des del pich d' Eyna a la Creu de Mayans, en la qual, dexant lo Pyrinèu, segueix pèls cims de la serra que parteix les aygues de la conca del Segre de les de la conca del Ter; y tercera, des de la Creu de Mayans al N. del pich de Maranges, en la qual, atravessant de SE. a NO. la conca del Segre, separa la Cerdanya francesa de la espanyola.

La primera secció arrenca de la Cova Foradada, extrém N. de la costa, y puja al cim del Pyrinèu, quina cresta segueix, de Llevant a Ponent, per lo coll dels Belitres (260 m. alt.) y lo coll dels Frares (368 m.), fins a la Torre de Cap Roig o del Mitgdía (675 m.), ahont s' encorva al SO. pèl puig Trabaus (677 m.) y-l coll dels Empedrats y puja al pich d' en Jordà (652 m.) Gira d' aquí al NE., continuant pèl coll y pich del Torn (716 m.) o del Toro, lo coll de Banyuls, lo Serrat de Serradillo y lo pich de Salifore (978'66 m.) vèrtix d' un dels

Clixé de Juli Soler

Carena de puig Neulós y vall de Requesens

triànguls geodèsichs, d' ahont formant dos petits ànguls entrants, passa pèl pich de la Carbassera (997 m.), lo coll del Pal de la Massana, per ahont entrà a Catalunya a derrers del segle XIII part del exèrcit de Felip *l' Atrevit* flanquejant lo del Portús guardat per les tropes del rey d' Aragó; lo pich dels

Quatre Térmens (1,150 m.), lo de Pradets o Pradell (1,180 m.), lo coll de la Estaca, lo Ras de la Menta (1,068 m.), lo coll d' Orri (1,000 m.), lo coll del Faig, lo pich del Fum (1,057 m.), lo coll Pregón y-l Puig Neulós (1,257 m.), lo més endinzat al N. de tot lo Pyrinèu en la provincia, des del qual gira aquest al SO., disminuint d' alçaria, y segueix per lo pich dels Tres Térmens (1,129 m.), lo coll Forcadell y-l pich del Llobregat (924 m.) Passat aquest, torç al N., baxant sempre, pêl coll de les Vinyasses (687 m.), lo plá del Arch, y lo coll de la Comtessa. Dexa lo cim de la serralada amont del coll del Portús (279 m.), lo més baix y accessible del Pyrinèu, per ahont entra a França la carretera internacional que segueix ab poca modificació lo traçat de la antiga vía romana y per ahont s'han realisat en tots temps les grans invasions septentrionals en lo territori català. Aquest pas està defensat al present pêl Fort de Bellagarda posat dalt d' un turó que la frontera envolta dexant-lo fins quasi a la seua basa en territori francès, y abans ho estava també per altres fortificacions tocant a la carretera, que se anomenavan les-Cluses *(clausurae),* per ser dues: la una a dalt de la serra, la altra a la vessant septentrional d' ella en lo Vallespir. Un reducte francès, al péu del turó de Bellagarda, defensa la entrada del coll de Panissars, al altre costat o a ponent de dit turó, en lo qual fóu desfet pêls almogavers quan sa retirada l' exèrcit invasor de Felip *l' Atrevit.*

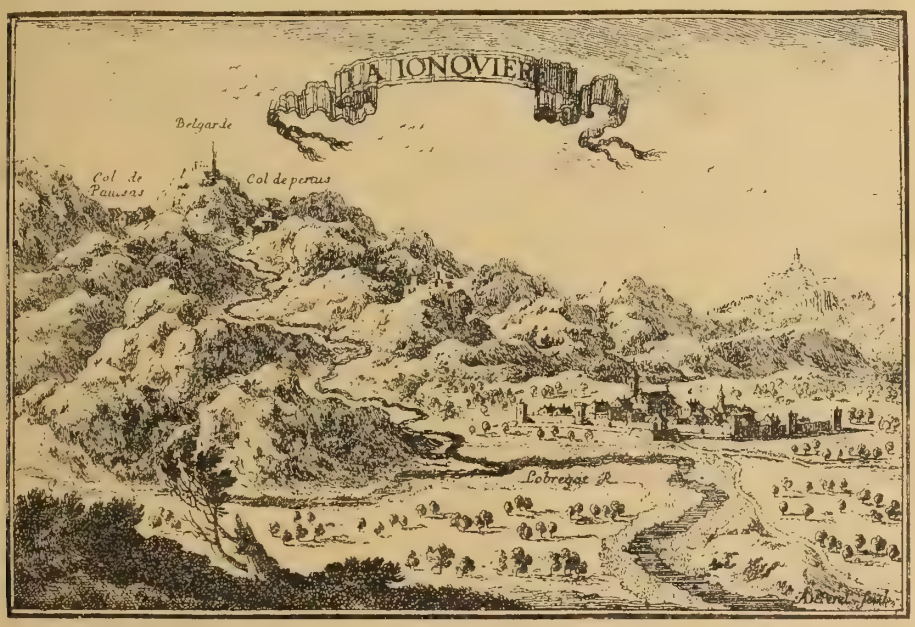

Vista panoràmica dels colls del Portús y de Panissars, ab lo fort de Bellagarda
(D' un gravat francès de Beaulieu)

Del coll de Panissars torna a enfilar-se la frontera a la carena de la serralada y segueix al SO., per la divisoria de les aygues, al coll del Texó, Pich de Canella, coll de Portell, Punta de la Costella, Plà Ferriol, coll Maurell, puig

Sangles, Plà de la Llosa, coll de Lly o de les Illes (748 m.), Serrat Pelat y Serrat de la Pastera: entre-ls dos derrers, sobre la punta d' un estreb, quedan les runes del castell de Cabrera. Baxa la ratlla del serrat de la Pastera pêls ayguavessos septentrionals de la serra, escapsant lo ríu de les Illes que naix sota lo Ras Mosquer y dóna ses aygues al Tech prop del Boló, passa pèl pich de

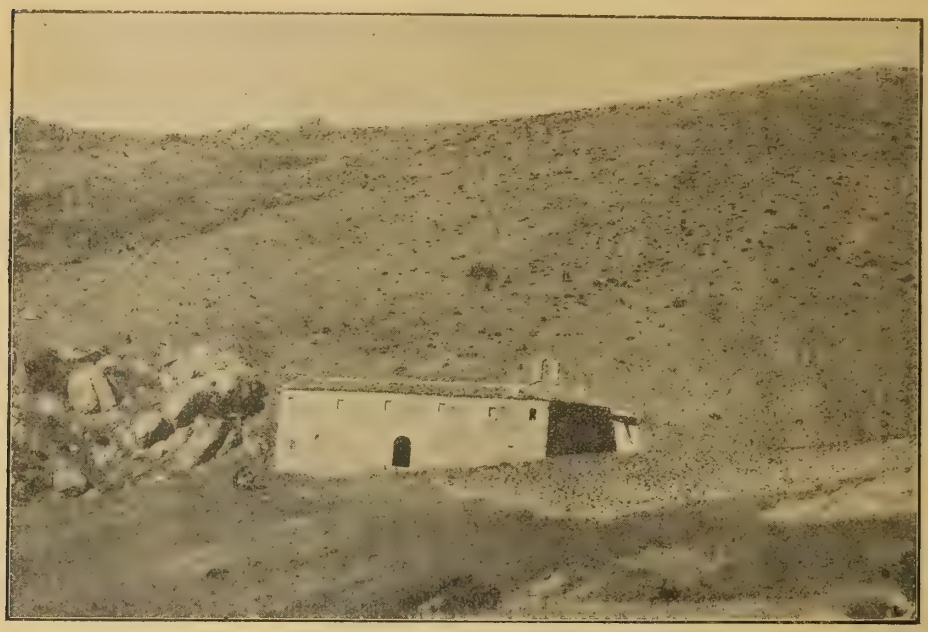

Clixé de N. Teixidor

Santuari de les Salines, sota del pich del meteix nom y del Ras Mosquer

les Salines (1,320 m.), lo Ras Mosquer (1,333'02) vèrtix d' un triàngul geodèsich, y lo Roch de França (1,449 m.), des del qual torna a seguir la divisoria de les aygues pèl Roch de la Campana (1,369 m.), coll Perillós (1,096 m.), puig del Torn (1,148 m.), coll de Faig, la Falguerona y Mont Capell (1,194 m). Gira bruscament al SE. pèl coll d' En Parroy y la Creu del Canonge, d' ahont baxa pera seguir lo curs del ríu Major, afluyent de la Muga, dexant per França lo coll y pas de Custoja (832 m.) al quin ja hem fet referencia, y poch abans del ayguabarreig d' aquell ríu ab La Muga, lo dexa pera pujar al cim del pich d' en Roger (541 m.). Formant un àngul mólt pronunciat, pren la frontera la direcció O. ab poca inclinació al N., per una cresta de penyes, fins a la portella de Joan Guzman, baxa pèl riuet de la Blada al Muga, quin curs amunta, y al trobar lo torrent Solà puja per aquest y va a buscar lo cim del Serrat Banyadors, seguint pèl Serrat de les Massanes y-l coll de La Muga, ahont naix aquest ríu, altra volta en l' ayguavés del Pyrinèu. Trenca dret lo Sur des de la vora del precipici de La Muga, corrent pèl coll del Boix, lo de Llistona, lo de Paret y

lo de les Falgueres fins al extrém oriental de la Baga de Bordellat o puig de Coma Negra (1,401 m.), que es també lo més meridional del Pyrinèu en la provincia. Entre lo coll de La Muga y lo coll de Boix se deriva del Pyrinèu lo contrafort que separa la conca de La Muga de la del Fluvià. Gira la frontera al NE. y segueix per la serra de la Baga de Bordellat, lo coll de la Jassa (1,325 m.), lo coll de Malrém (1,335 m.), lo roch del Tabal, lo coll Pregón, lo plà del Voltor, lo coll de Vernadell y-el mont Falgars, ahont acaba la conca del Fluvià y comença la del Ter. Segueix d' aquí al NO. per coll d' Ares (1,527 m.), coll dels Pixadors, pich de les Forques (1,620 m.), coll de les Boyres (1,678 m.), coll de Prats (1,580 m.), coll y pich de les Basses d' En Favert (1,636 m.), pich de la Clapa (1,652 m.), coll Pregón (1,635 m.), pich de la Artiga, coll de Siern (1,678 m.), serra y pich de Costabona (2,464 m.), coll del Pal (2,325 m.), Roca Colóm (2,464 m.) en qual vessant NE. naix lo ríu Tech que devalla pèl Vallespir, punta de Concrós, punta de La Llosa (2,484 m.), punta de Coma Armada (2,491 m.), punta de Morens, portella de Mantet (2,478 m.) y pich de la Dona (2,714 m). Aquí tomba la serra al SO. pèl pich d' Esquena d' Ase (2,633 m.) sota del qual naix lo ríu Ter, y segueix pèl coll del Gegant, lo pich del Gegant o de Bastiments (2,883 m.), lo pich del Infern (2,870 m.), lo pich de la Vaca (2,830 m.), lo

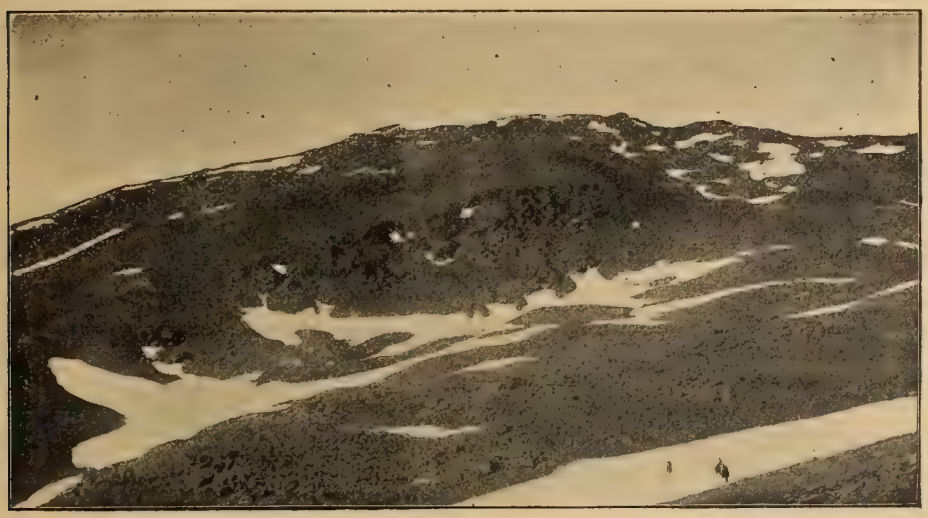

Clixé de Juli Soler

Puigmal

coll de Carançà, lo pich de la Fossa del Gegant (2,809 m.), lo coll de Nou Fonts, lo de les Nou Creus y-l pich d' Eyna (2,786 m.), ahont la fronterá dexa lo Pyrinèu que torç al NO. envers lo coll de la Perxa. Des de Roca Colóm al pich d' Eyna la serra separa la conca del Ter de la del Tet que s' escorre pèl Conflent y lo Rosselló.

En la segòna secció la frontera segueix la carena d' una serra que separa

les conques altes del Segre y del Ter, y porta la metexa inclinació al SO. que lo troç de Pyrinèu comprès entre lo pich de la Dona y lo pich d' Eyna, del derrer dels quals se desprèn, carena que no dexa fins al coll de la Creu de Mayans uns quinze kilòmetres més avall, mantenint-se sempre a una alçada de més de 2,000 m. Al sortir del pich d' Eyna, troba lo coll de Nuria, després lo pich de Finestrelles (2,826 m.), lo coll del meteix nom, lo pich de Segre (2,799 m.), ahont naix aquest ríu, y s' enfila al Puigmal (2,909 m.) cim lo més enlayrat de tota la serralada. Baxa per la tossa o pich dels Tres-lladres al coll de Queralps, puja al pich de Dorria (2,532 m.), segueix per la serra de Gorrablanch, lo plà de les Salines, la cima de Coma Morera (2,234 m.), lo coll de Sant Salvador y lo coll de la Creu de Mayans (2,025 m.), ahont dexa la serra quals dues vessants quedan pera la provincia de Gerona fins al Puig-llançada. Pêl coll de Tosses (1,800 m.) la atravessa un xich més a ponent la carretera de Ripoll a Puigcerdà.

En sa tercera secció, la frontera està formada per una ratlla arbitraria que-s traçà en virtut de la pau dels Pyrinèus del any 1659, y que parteix la Cerdanya en francesa y espanyola. Del coll de la Creu de Mayans, baxa al NO. dret a trobar les fonts de la riera de Vilallovent que segueix fins a sa confluencia ab lo ríu Llavanera, afluyent del Segre: atravessa aquest ríu y torç al O. pera anar a trobar lo Reur o ríu de Ur al juntar-se aquest ab lo Segre entre Burg-Madame y Puigcerdà. Remonta lo Reur fins al pont de Llivia, segueix amunt a poca distancia de sa riba dreta y gira al O., al mitjorn d' Ur, per anar a trencar lo ríu Querol o Arabó sobre Saneja, uns 6 kilòm. abans de sa unió ab lo Segre: continua fins a la vora de Guils y s' enfila a la serra de La Baga o de la Tossa, que separa lo Querol primer de la riera de Bolvir y després dels afluyents de la del Valltova, quina carena segueix de SE. a NO. pêls pichs de Roca Colóm y Puig Farinós, la Font del Bovedor, la Portella-blanca de Maranges (2,819 m.), lo pich y lo coll dels Bressols y lo Tossal d' Esquella o pich de Cân Colomer, extrém NO. de la provincia que afronta ab la de Lleyda y ab França.

Ficat dintre la Cerdanya francesa hi ha lo clos de Llivia, d' uns 12 kilòmetres d' extensió, que comprèn lo terme municipal d' aquest poble, y pertany a Espanya y a la provincia de Gerona. Està unit a la frontera per una carretera neutral, en una llargaria de 1,700 metres, que es la distancia que separa lo dit clos del pont de Llivia sobre lo Reur, 1,626'40 m. aygues amunt de sa confluencia ab lo Segre, en la ratlla fronterissa. Lo clos de Llivia, atravessat pêl Segre, té una figura mólt irregular y no s' acomoda ab cap accident orogràfich ni hydrogràfich. Unicament remonta en un petit troç la riera d' Egat des de son ayguabarreig ab lo Segre (2).

---

(2) Pera la descripció de la frontera hem utilisat principalment lo mapa de D. Francesch Coello, los publicats pêl Dipòsit de la Guerra y lo ministeri del Interior de França, y los que-s contenen en lo llibre d' En Cèsar August Torras, *Pyrinèu Català*. D' aquest llibre, de lo que diu En Lluis Marian Vi-

Divisoria ab les provincies de Lleyda y de Barcelona.—Del puig de Cân Colomer a la punta del Tordera, en línia recta, la distancia es propriament de 128 kilòmetres, però com la ratlla que forma la divisoria ab les provincies de Lleyda y de Barcelona es extraordinariament trencada y angulosa, de fet passa de 190 kilòmetres. La seua direcció, en conjunt, es la de NO. a SE.

Lo troç que separa la provincia de Lleyda de la de Gerona, està comprès tot en la Cerdanya o conca del Segre y té uns 47 kilòm. d' extensió. Arrenca del puig de Cân Colomer y se dirigeix al S. ab lleugera inclinació al E. pèl pich de Maranges o Campcardós (2,914 m.), un xich més alt que lo Puigmal, d' ahont segueix per la serra que corre a la dreta del ríu Valltova: atravessa aquest ríu per entre Girult y Ellar, que queda per Lleyda, y baxa per sa riba esquerra fins a trobar lo Segre un xich aygues avall de Isòbol: remonta aquest ríu fins a trobar lo terme d' Alp que queda per la provincia de Gerona, gira altra vegada al S. ab inclinació al O. y, trencant lo curs del Vall-llebrera s' enfila a la serra que parteix les aygues del Segre de les del Llobregat, quin cim guanya al lloch anomenat Les Costes, al E. del coll de Pendís.

D' aquí trenca al NE. per la carena de dita serra, formant en endevant límit ab la provincia de Barcelona, y segueix per les Roques de Muxaró (2,270 m.), coll de Jou (2,090 m.), Pedró dels Quatre Batlles (2,690 m.) y coll de Pal (2,170 m.) fins al puig Llançada (2,408 m.). Dexa en aquest puig los ayguavessos del Segre pera seguir una estribació que separa la conca del Llobregat de la del Ter, y corre al E. ab poca inclinació al S. pèl puig de Rus (2,122 m.), collada de Tortes (1,950 m.), coll de la Creueta (1,820 m.) costa Borda, coll de Castellar o de les Fontetes (1,800 m.), alt de Pedra Picada (2,057 m.) y coll de la Bona. Torç al S. y se fica a la conca del Llobregat trencant l' Arija afluyent d' aquell, y lo torna a atravessar poch més avall pera pujar altra vegada a la serra que havía dexat, la que segueix passant pèl coll de la Merola, fins al de Palomeres (1,150 m.). Dexa en aquest coll definitivament la referida serra pera seguir una estrebació d' ella que s' endinza per la conca del Llobregat, passant pèl coll de la Creu d' En Soler (1,300 m.), lo coll de Sant Jaume al E. de Sant Jaume de Frontanyà, les Vinyasses y lo coll de Palmerola. D' aquí, gira francament al E., atravessa la conca alta del ríu Merler y la de la riera Gavarresa, afluyents del Llobregat, que quedan per la provincia de Gerona, fà lo meteix ab la serra divisoria de les conques del Llobregat y del Ter, y-s fica en la del derrer ríu al N. d' Alpens, seguint la serra de Vinyoles entre la riera de les Lloses y la de la Sora. Trenca lo Ter, que s' afica a la provincia de Barcelona, y també la riera de Vallfogona un xich més amunt de la confluencia d' aquests dos ríus, trenca aximeteix la riera de Tabernoles o de Llayers, y remonta un serrat, que baxa de la serra Magdalena, seguint-lo fins a la collada y lo

---

dal en la *Descripció física de Catalunya* continguda en la present publicació, y de lo que escrigué en 1865 En Pere Martinez Quintanilla, en sa obra *La Provincia de Gerona.—Datos estadísticos*, n' hem també tret noticies abundoses y interessants.

Santuari de Barretó. D' aquí gira al S., a ponent de Vidrà, pêl cim d' una serra que segueix fins al coll de Bellmont, ahont torç al NE., dexant pera la provincia de Gerona l' alta conca del Gés que s' uneix al Ter en la comarca de Vich, y s' enfila a la serra de la Magdalena, que forma divisoria entre les conques del Ter y del Fluvià, al N. de Puig Sacalm (1515 m). Gira altra vegada al S., seguint la predita divisoria, pêl coll de Bracons, la serra de Ayats y lo santuari de Santa María de Cabrera (1287 m.), ahont torç al E., dibuxant una corva, pêl coll de Comajoàn y Grau de Olot. Poch després d' aquest, dexa la serra que parteix les aygues del Ter y del Fluvià pera seguir al SE. una

Clixé de Juli Soler

Lo puig Çacalm

estrebació de la anterior que limita per ponent la vall d' Hostoles, passant pèl Santuari de la Mare de Déu de la Salut, lo puig dels Moros (1,070 m.), lo coll de Condrèu y la ermita del Far (1,050 m.). Al Far baxa de la serra, en direcció SO. y, atravessant la riera de Rupit, s' encamina per sobre Sant Martí de Querós al ríu Ter que trenca, poch més amunt de sa confluencia ab la riera Major, pera enfilar-se, torcent al SE., a la serra de les Guilleríes quasi tocant al coll de Querós. Segueix al O. pêls cims d' aquesta serra, que separa la riera d' Osor primer del Ter y més amunt de la riera Major, y la dexa, a llevant d' Espinelves, pera atravessar la riera d' aquest nom y la de Viladràu y per la riba esquerra de la riera Major puja a Sant Segimón y d' aquí al pich de

Matagalls en lo Montseny (1700 m.). Seguint la carena d' aquesta montanya, baxa á la collada de Sant Marçal y envolta lo pich de les Agudes, (1,724 m.). Baxa d' aquest pich per la estrebació que clou pêl mitjorn la vall de Santa Fè,

Clixé de Juli Vintró

Santuari de la Verge de la Salut

y al turó Morou gira al SE. seguint prop de sa riba esquerra la riera de Gualba, de la qual s' aparta abans d' arribar a la població d' aquest nom, que queda per Barcelona, y va a trobar lo ríu Tordera en lo lloch anomenat l' Hostal Nou. Continua al E. per aquest ríu aygues avall fins a trobar lo terme municipal de Tordera passada la confluencia de la riera de Santa Coloma, segueix la rodalía de dit terme a la esquerra del ríu pujant al Suro de la Palla (163 m.), lloch ahont la carretera general de França atravessa la serra costanera, y poch després gira al S. pera trobar y seguir altra vegada lo ríu Tordera, fins a la seva unió ab la mar.

Orografía

La provincia de Gerona es sumament montanyosa. De la serralada dels Pyrinèus, com branques de potenta soca, baxan arrèu estrebacions y contraforts que escampan en totes direccions nous branquillons que-s multiplican en confusió laberíntica.

Les corrents que s' originan de les fonts y dels ayguavessos de les montanyes nos serviràn de guía pera donar algunes indicacions sobre los principals accidents orogràfichs de la provincia.

Fora la plana del Empordà, al NE., les terres planes que-s troban en aquesta són poques y d' escassa superficie y estàn constituides quasi sempre per valls que s' examplan y en les que van a morir en suàus ondulacions los contraforts y estrebs de les serres que les enronden.

Seguint lo Pyrinèu de llevant a ponent, la primera estrebació d' importancia que se 'n desprèn es la que arrenca del pich d' En Jordà, entre aquest y lo coll del Torn, y se dirigeix al SE., en disposició arquejada, partint les aygues de la conca de La Muga de les que corren directament al mar o se dipositan en los estanys o ayguamolls del N. de la badía de Roses. Aquesta serra, que en lo puig dels Guardes alcança una altitut de 699 metres, se biforca abans d' arribar a Vilamaniscle. Una de ses branques torç al SO. envers Delfià, y d' aquí, perdent considerablement d' elevació, baxa al S. per la torra anomenada Malavehina (106 m.) fins sobre Peralada y Vilanova de La Muga, ahont se pert en la plana. La altra branca, que es la principal, segueix la direcció SE. y disminueix també d' elevació fins al coll de Canyelles (172 m.), per ahont l' atravessa lo ferrocarril de França; però d' aquí en avall torna a remontar-se formant la serra o montanyes de Roda, arribant al puig de Sant Salvador a 670 m., al puig Sequera a 631 y al mont Paníç a 679. En lo mont Paníç se parteix en varis contraforts que s' endinzan en la mar en totes direccions formant la península de Cap de Creus.

Entre aquesta serra y la mar, se-n pot senyalar una altra de menys importancia, estrebació també del Pyrinèu, que tanca la riba esquerra de la riera de Llansà y envía pêl llevant a la mar nombrosos contraforts que forman les

petites valls de Port-bou, Culera y Garbeta. Té altituts de 605 m. en lo puig Grimàu, de 445 en lo puig Corbera y de 408 en lo puig Tifell.

La serra que naix al pich d' En Jordà ab la seva estrebació occidental, forma la riba esquerra del ríu Orlina, que junta ses aygues ab les del Net en lo lloch anomenat les Costes de Peralada y plegats baxan a confondre-s ab lo Llobregat, afluyent de La Muga. Aquests dos ríus recullen les aygues dels ayguavessos de mitjorn del Pyrinèu, lo primer des del pich d' En Jordà fins al coll de la Estaca y lo segón entre aquest derrer y lo pich de Llobregat. Del coll de l' Estaca n' arrenca la serra que separa l' Orlina del Net, la qual se dirigeix primer al S. formant una lleugera corva y mostrant pichs de 805, 720 y 575 m. d' altitut, y se biforca al arribar sobre Vilars, pera dexar entre ses dues branques la vall d' Espolla per ahont corre lo Merdans o riera d' Espolla, que s' uneix al Net abans de la confluencia d' aquest ab l' Orlina.

En lo pich del Llobregat, ahont naix lo ríu d' aquest nom, se forma una altra important estrebació envers lo S., que prop del coll d' Oleda se ramifica en tres direccions principals. La de Ponent, en un de quals estreps s' axeca lo castell de Rocabertí, dóna origen a varis torrents y rieres que juntan ses aygues a les del Llobregat en la part superior del curs d' aquest ríu. La del mitg, segueix dret al S., partint-se un xich en avall de Camp Forcat en dues branques, de les quals la una fineix just lo pont de Campmany en la carretera de França y la altra al SE. un xich més avall del dit pont: entre elles se forma la vall de Campmany, regada pêl ríu Merdansà, afluyent del Llobregat. La de Llevant, corre en direcció lleugerament inclinada al SE. y forma la riba dreta del ríu Net, extenent-se fins al mont Pedrós, d' hont baxa a morir en la plana del Empordà, prop de les Olives: una estrebació de ella, que naix al E. de Cantallops, separa lo Net de la riera de Terrades y més avall de la de Vilarnadal.

Des del pich del Llobregat, lo ríu d' aquest nom recull les aygues que baxan dels Pyrinèus fins poch abans d' arribar al coll de les Illes, ahont se desprèn d' aquells una llarga serra que separa l' Arnera y sos afluyents, primer de la riera d' Agullana, després del Ricardell, derrer afluyent de la dreta del Llobregat, y últimament lo meteix Ricardell y lo Llobregat de La Muga, fins prop del ayguabarreig dels dos derrers ríus al SE. de Cabanes, ja en la plana empordanesa. Una ramificació d' ella que s' origina poch després de son començ, a mitjorn La-Bajol, y que com ella porta la direcció al SE., parteix les aygues del Ricardell de les de la riera d' Agullana, y mostra, quasi a llur terminació, sobre lo cònich cim del Montroig les runes del antich castell d' aqueix nom. En lo troç comprès al E. d' aquesta serra, entre ella y lo coll de Panissars, baxan dels Pyrinèus altres contraforts, de menys importancia, que forman curtes y estretes valls per quin fons s' escorren al Llobregat les aygues de la serralada, petits afluyents dels quins són dignes d' esment lo riuet anomenat Querol y la riera d' Al-Tort.

Després del Llobregat, l' Arnera es l' afluyent principal de la esquerra de La Muga. L' Arnera recull los ayguavessots del Pyrinèu des del coll de Lly fins al N. del coll de la Creu o de Pedra dreta, sota la Falguerona, ahont naix y d' ahont baxa encaxonat entre altes montanyes. Una serra que-s desprèn del Pyrinèu en lo dit coll y segueix per sobre los Horts, la Fou y serra de Montdevà, ab altituts de 1,130 y 650 m., limita pêl mitjorn la seva conca. D' ella, en lo santuari de la Fou, n' arrenca una brancalada en direcció SE., que més avall de Carbonils forma la serra de St. Jordi, la qual corre al E. un xich inclinada al N. des de damunt Albanyà fins a Sant Llorenç de La Muga,

Clixé de Griner

Santuari de la Mare de Déu del Mont

quedant entre aquesta derrera serra y la de Montdevà la vall de Fontfreda, per la qual s' escorre la riera del meteix nom que-s junta a La Muga aygues avall de la vila de Sant Llorenç.

Des del coll de la Creu fins a les Fonts de la Muga, la serralada del Pyrinèu, forma la riba esquerra de la alta vall d' aquest ríu que reb directament les aygues de llurs vessants de mitjorn. La esmentada vall es molt estreta y lo tragecte que recorren les aygues que del Pyrinèu devallan a La Muga, es per consegüent molt curt y està constituit per saltants y torrenteres, de les quals mencionarèm solament lo ríu Major, per formar, com tením dit, en un troç de son curs, la divisoria ab França.

La conca de La Muga està limitada al S. y SE. per una serra que-s desprèn del Pyrinèu entre lo plà de La Muga y lo coll de Boix, formant la divisoria de les aygues que s' unexen a aquell ríu per la seva riba dreta, de les que s' unexen al Fluvià per la seva riba esquerra. Aquesta serra segueix en son començ per la dreta de La Muga fins enfront del pich d' En Roger y corre al E. ab poca inclinació al S., quasi paralela al Pyrinèu, pèl collet de Dalt, lo mas Sobirà y lo coll Parió (860 m.). Torç després al S. enlayrant-se a 1,363 m. en lo pich de Bassagoda, de quin macís, com d' un nús, ne surten diferentes brancalades. La que separa les conques de La Muga y del Fluvià, segueix, encorvant-se al SE., envers Lliurona o Llerona y la Mare de Déu del Mont (1,124 m.). Continua per una estrebació d' aquesta montanya en direcció de Sant Martí Sesserres y s' inclina luego al SE., disminuint ràpidament d' elevació, per Cabanelles, Pontós, Palàu de Santa Eularia, Sant Miquel de Fluvià y Sant Pere Pescador, ahont mor ja confosa ab la plana del Empordà.

Un estreb de la predita serra, que comença a Lliurona, va seguint a més o menys distancia la riba dreta de La Muga, separant-la de son afluyent lo Manol, per La Estela (645 m.), lo puig de les Barraques, Sant Baldiri (463 m.) y la serra de Santa Magdalena (345 m.). Aquí torç al SE., per entre Terrades y Llers, cap a Pont de Molins y Figueres, alcançant solament l' altitut de 85 m. en lo castell de Sant Ferràn d' aquesta ciutat; però abans se biforca, dirigint-se la altra branca envers Vilafant y dexant al mitg la vall del Galligans, torrentera que atravessa Figueres y s' ajunta al Manol abans de la confluencia d' aquest ab La Muga. Del pich de les Barraques, una branca de la metexa estrebació que-ns ocupa se dirigeix per entre lo Manol y la riera de Cistella envers Vilanant y Avinyonet, separant dita riera del Rissech o ríu de Terrades, un y altre tributaris del Manol.

Finalment, de la estrebació que-s desprèn en la Mare de Déu del Mont y separa La Muga del Fluvià, se n' origina sobre Sant Martí Sesserres una branca que parteix les aygues del Manol de les de son afluyent l' Algama, la qual corre quasi de ponent a llevant per Lladó, Ordis y Borrassà, fins a Santa Llogaya d' Algama.

* * *

Des de sota lo plà de La Muga al Mont-falgars, los Pyrinèus constituexen lo límit septentrional de la conca del ríu Fluvià, que-ls antichs anomenaren *Clodianus*. Separa la conca d' aquest ríu de la del Ter «una carena grandiosa y accidentada que corre fins prop de la mar, formant colossals macius, enlayrant-se en cims alterosos y descrivint fortes angulositats y marcats recolzes.» Arrenca aquesta carena de Mont-falgars, s' estreba en lo coll Prugent (1,350 m.) al SSO. de son macís, segueix en igual direcció pèls cims de Plà Jugador, baxa en direcció S. al coll de la Boxeda (1,100 m.) y pèls colls de la Batllía y Pregón s' enllaça ab la serra de Navá que corre de E. a O., d' ahont pèl coll

de la Creueta (1,090 m.) s' ajunta al macís de Sant Antoni (1,360 m.) o de Castellvell: torç d' aquí al SSE. envers lo coll de Sant Pau de Seguries y per les collades del Remey, del Sitjar y del Mariner, puja al Capsacosta (1,020 m.), ahont gira al SO. pêl coll de Sant Pons d' Aulines (830 m.) y Santa Llucia de Puigmal (956 m.) fins al coll de Santigosa (1,062 m.). D' aquest coll emprèn la direcció S. lleugerament encorvada al E. y segueix pêl puig d' Estela (1,327 m.), lo coll de Canes (1,100 m.), lo plà Falgars y-l Puig-Ras (1,536 m.) a trobar

Clixé de Juli Soler

Rocacorva

la serra de Santa Magdalena de Cambrils: continua per aquesta serra, lo coll de Fontcuberta (1,425 m.), los rasos de Coll-Fret (1,440 m.), lo coll de Ciuret y lo plà Traver (1,250 m.), ahont formant un petit recolze al E. s' enfila al alterós y espadat puig Sa-calm (1,553 m.), y seguint altra vegada en direcció a mitjorn baxa al coll de Bracons (1,050 m.) y pêls cims de les cingleres d' Ayats (1,303 m.) alcança lo Santuari de la Mare de Déu de Cabrera (1,287 m.). Gira d' aquest

a llevant formant una pronunciada corva, pêl coll de Coma-joan y lo Grau d' Olot, y pujant per la riba dreta del Fluvià segueix al NE. per les serres de Murrià y lo Corp, d' ahont se dirigeix al E. y apres al SE. per Colltort y la serra de Finestres (1,030 m.): baxa al coll de Portelles (832 m.), puja al puig del Roure Gros (905 m.) y inclinant-se més al S. s' enfila a Rocacorva (992 m.). Del puig del Roure Gros segueix en direcció NNE. per coll de Biert, Puigarnol, Sant Patllari y serra y coll de Rodeja, fins al N. del estany de Banyoles, ahont trenca al E., per entre aquesta població y Serinyà, y segueix ab menor altitut per Santenys, Martís, Vilademuls, puigs de Bonayre, Nemòròs

Clixé de Juli Soler

Cingles de Talaxà

y Pallera, al coll d' Orriols, pêl qual l' atravessa la carretera general de França, continuant en la metexa direcció per Llampalles, Pins, Vilopríu, Valldevià y Garrigoles, pera anar a finir en lo plà, partida en varies estrebacions, des de Palau-Borrell y Sant Felíu de les Garrigues al peu de Tor, devant del macís de les montanyes de Torroella.

De les serres que tancan la conca del Fluvià se-n desprenen nombroses ramificacions que separan los uns dels altres als afluyents d' aquest ríu. Remontant-lo per la riba esquerra, des de la mar fins a Canyelles, més enllà de Bàscara, lo terreny es plà o lleugerament accidentat y la conca del ríu estreta, no formant-s' hi cap corrent digna de esment. A Canyelles, la serra que-l separa del Algama, afluyent de La Muga, s' aparta del ríu, examplant la conca, y d' ella se desprenen diferents contraforts que forman petites valls pêl fons de les quals baxan a juntar-se al Fluvià lo ríu o riera de Cabanelles, lo Gomar y lo de Quexàs, als qui segueix lo Gumanell o riera de Vilademires, que naix en

la predita divisoria y té a ponent lo macís de la Mare de Déu del Mont. Los rempèus d'aquest macís, fins prop de Besalú, tocan lo meteix llit del ríu. De Besalú per amunt, la conca del Fluvià pren una gran amplada extenent-se fins a la canal de La Muga y fins al Pyrinèu, y les serres que la atravessan són nombroses, aspres y encinglerades. La que té son orígen a sobre Roca-pastuira y baxa a trobar lo ríu just a Besalú forma la vall del Capellada, y separa aquest ríu de la riera de Sales que naix a Montfret sobre Palera, en lo començament d'una estrebació que parteix les aygues d'aquestos dos afluyents del Fluvià de les del Borró, que brolla en les vessants de mitjorn del pich de Bassegoda y porta també ses aygues al Fluvià, ab lo qui s' ajunta avall d' Argelaguer en lo lloch anomenat lo Molí-nou. De la banda de ponent del macís de Bassegoda ne surt un aspra serra, plena de timbes, que segueix la direcció de N. a S. ab poca inclinació al O., la qual, en avall del coll de Principi, porta primer lo nom de serra de Ríu, després lo de serra de Guitarriu y ultimament lo de serra de Sant Grau d' Entreperes, y té cims de 1,049 y de 1,037 m. d' alçada. Aquesta serra limita per ponent la vall del Borró y per sol ixent clou lo grandiós circh de Talaxà, acompanya a lo ríu de Sant Aniol fins a son ayguabarreig ab lo Lierca o Llierca y continua seguint a n' aquest fins a sa confluencia ab lo Fluvià.

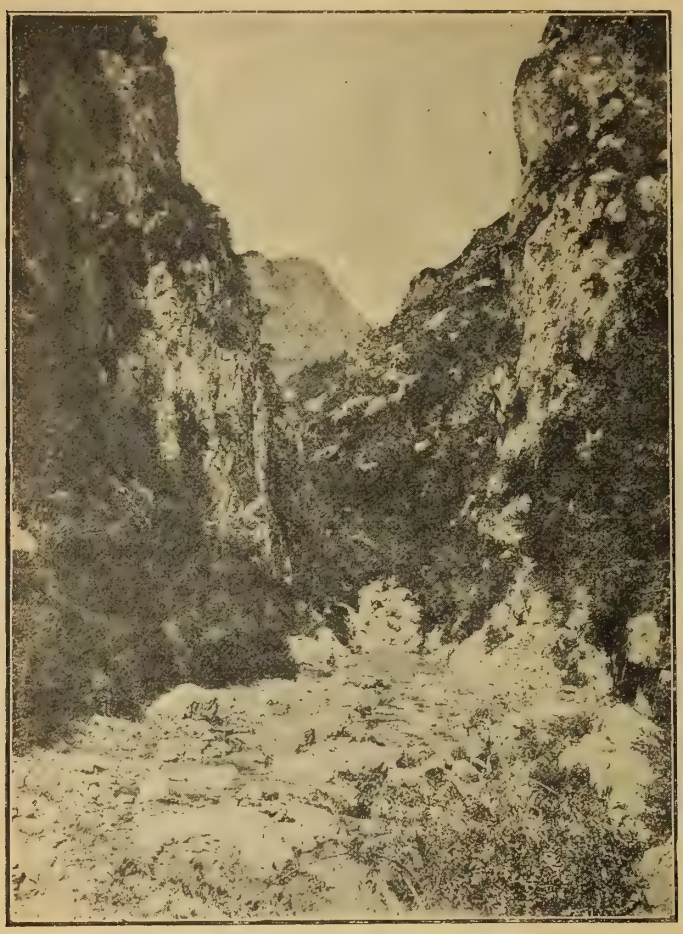

Clixé de Juli Vintró

Gorges de Sant Aniol

D' entre lo coll de les Falgueres y lo pich de Coma-negra, en lo Pyrinèu, ne baxa la brancalada que tanca per ponent lo circh predit, forma los cingles de Ferràn y s' extén pêl Grau d' Escales y ríu del meteix nom, que es lo propri

del Llierca en aquest troç, al qual acompanya per sa riba esquerra fins a són ayguabarreig ab la riera de Sant Aniol. Una bifurcació d' aquesta serra, que s' origina sota lo pich Caburlé (1,260), dexa entre mitg la vall per la qual s' escorre al Llierca lo riuet del Toll. Aygues amunt, fins a Baget, lo curs del Llierca segueix una direcció quasi paralela ab la serralada del Pyrinèu quins rempèus y contraforts s' arrestelleran fins a tocar lo ríu, formant altes y estretes valls, anomenades clots, pèl fons dels quals s' esmunyen lo ríu de Monàs o del clot de les Valls, que baxa de les basses de Monàs petits estanyols de les

Clixé de Juli Soler

Cingles d' Oix

altures pyrinenques, lo del clot del Barrancot, lo del clot de Boix y dels Trulls, y la riera d' Arsola que junta les aygues de la de les Ferreríes, provinent del coll de Vernadell, y de la de Roca Bartella, que vé de sota el coll de Malrèm; totes aquestes corrents són tributaries del Llierca, conegut en aquest troç ab lo nom de ríu o riera de Baget. Naix lo Llierca, ab la denominació de riera de Rocabruna, sota lo Mont-falgars y recull apres, per sa riba dreta, los torrents que baxan de la serra que parteix la conca del Ter de la del Fluvià.

Seguint per avall la expressada divisoria, de la part compresa entre lo Mont-falgars y lo Grau d' Olot, en quina vessant de tramontana naix lo Fluvià, se-n desprenen endinzant-se en la conca d' aquest les estrebacions següents: una, que arrencant del coll de la Boxeda se dirigeix al SE. formant lo coll Cuvill y continua per entre la riera de Baget y la de Salarza fins a la confluencia d' una y altre, ahont s' axeca en lo pich Cuvill a la alçaria de 1,094 m.; altra, que comença un xich més avall del pich de Castell-

vell o de Sant Antoni y separa les valls de Bach y d' Oix de les de Bolós, Salarza y Llierca, la qual corre de O. a E., té cims enlayrats com lo de Talló (1,280 m.) y lo de Bestracà (1,040 m.) y tanca lo Llierca per ponent en lo Grau d' Escales des de la confluencia d' aquest ríu ab la riera d' Oix en amunt; una altra, que surt del Capsacosta en direcció SE. y apres E. y parteix les aygues que s' escorren per la seva vessant N. a les rieres de Bach y d' Oix, de les que per la de mitgdía baxan a la riera de Bianya primer y després al ríu de Carrera o de Castellar de la Montanya: forma aquest derrer ríu, que s' ajunta directament al Fluvià prop de Castellfollit, una petita vall, separada de la de Bianya per una estrebació de la serra que-ns ocupa que-s desprèn de sota lo cim de Montmajor (1,079 m.): d' aquest cim, segueix la serra principal al E. ab lo nom de serra d' Oix, torç al SE. prenent lo de Palomeres y s' allarga fins a Montagut. La riera de Bianya, que porta ses aygues directament al Fluvià, recull en lo plà que s' extén al N. d' Olot les del Ridaura, que baxa del coll de Santigosa, axecant-se entre la una y l' altre una serra que-s desprèn del puig de Santa Llucia y acaba a Clocalòu, passat Capsech. De la serra de Santa Magdalena de Cambrils, n' arrenca una derrera estrebació, que corre al E. per la Pinya, envers Olot. Tocant a son extrém s' obría la boca del volcà de Montolivet, separat del qual seguexen, pêl NO. de Olot fins al Fluvià, los anomenats Montsacopa y la Garrinada: aquesta serra separa la vall del Ridaura del Fluvià y de són afluyent lo Gurni o riera de Sant Privat, últim dels afluyents d' alguna importancia dels de sa riba esquerra, prescindint de les torrenteres que s' hi abocan, escòrrechs dels abruptes y trencats faldars de la serra, des del Puig-sa-Calm y les montanyes d' Ayats a les de Cabrera, que ab lo Grau d' Olot y ab les serres de Santa Cecilia y de Murrià, per la riba dreta del ríu, forman la capsalera del Fluvià.

Seguint ara la conca d' aquest ríu aygues avall per la serra que la separa de la del Ter, la primera estrebació que se-n desprèn, d' alguna importancia, es la anomenada serra Marbulenya, que té a son NE. lo plà y vall de St. Cristòfol les Fonts, per la qual s' escorre lo ríu Rabell, y al SO. la vall de Sant Esteve de Bas. Més amunt, una altra estrebació, que s' origina prop de la montanya nomenada del Corp, se dirigeix al N. pêl serrat de Santa Llucia y, atravessant una comarca totalment volcanisada, alcança, passat lo collet de Casielles, la montanya de Batet (600 m.). De Batet envía una brancalada pêl coll de Sant Cosme al serrat d' Aygua-Negra o Aubardenya a trobar lo curs del Fluvià, separant aquest ríu del plà de Begudà, pêl qual baxa a juntar-se-li lo Turonell al costat de Castellfollit; però la serra principal torç al E., seguint per la montanya de Sant Julià del Mont (860 m.) y la Miana fins a Sant Ferriol, enfront meteix de la vila de Besalú. De la vessant meridional de la montanya de Sant Julià, ne surt una brancalada, que dexa entremitg una vall regada pêl ríu Junyell, la qual acompanya per sa riba esquerra la corrent del Ser fins al N. de Faras, ahont aquest ríu s' uneix al Fluvià. Lo Ser es lo més caudalós dels

afluyents del Fluvià en sa riba dreta, y forman la seva conca, per NE. y pèl N., les serres que acabàm d' apuntar fins a trobar la del Corp en la divisoria entre lo Fluvià y lo Ter, des de ahont aquesta divisoria forma sos límits per l' O., S. y SE. Entre lo propri Ser y les rieres de Mieres y del Sellent y Santa Pau, que juntades abocan ses aygues en aquell ríu prop de Sant Martí de Campmajor, s' hi extén de O. a E. la serra de Falgons, que-s desprén de la montanya del Roure-Gros en la predita divisoria. Aquesta, des del mitjorn de Faras s' acosta al Fluvià, al qui segueix aygues avall a poca distancia, fins que entra a la plana del Empordà: en aquest tragecte, sos rempèus y contraforts de la vessant de tramontana baxan directament a tocar les aygues del ríu y les corrents que s' originan en les petites valls que entre ells se formen son quasi totes insignificants, essent solament dignes de menció lo ríu d' Espolla y les rieres d' Ollers, de Vilademí y de Saus.

***

Passant a ocupar-nos dels accidents orogràfichs de la conca del Ter, tancada per l' E. y lo NE. per la serra que la separa de la del Fluvià que ja tením descrita, la limita pèl NE., lo N. y-l NO., des del Mont-falgars fins al pich d' Eyna, la carena del Pyrinèu, que la separa primer de la conca del Tech y després de la del Tet. Del pich d' Eyna al puig Llançada, forma la partió entre les conques del Ter y del Segre la serra que segueix la frontera ab França fins a la Creu de Mayans, y continua per la carena d' ella, quines dues vessants pertanyen a la provincia de Gerona des de la Creu de Mayans al Puig-llançada. Clou la conca del Ter per l' O., S. y SE., des del Puig-llançada, la serra que, derivant-se d' aquest puig, la separa de la conca del Llobregat. Aquesta serra, fins al coll de la Bona, es la metexa que segueix la ratlla divisoria de les provincies de Barcelona y Gerona. Des del coll de la Bona torç al S., apartant-se en grans extensions de la ratlla que acabàm d' esmentar, y segueix per Plà de Pera, la Baga-llisa (1,200 m.), lo coll de Merolla (1,102 m.), lo de Palomeres (1,150 m.), los Rasos de Tubàu, lo coll de Faig-general (1,325 m.), la serra de Matamala, lo Plà de les Lloses (975 m.) y la ermita de Santa Margarida. Abans d' aquesta, la dexa en lo començ de la serra de Vinyoles, partiona entre les ja dites provincies. La serra continua en avall per dintre la provincia de Barcelona, a la que pertanyen ses dues vessants, separant primer les conques del Ter y del Llobregat y, després, pèl SO. y S. de la plana de Vich, la del Ter de la del Besòs y, últimament, de la del Tordera, enfilant-se al macís del Montseny, per ahont torna a entrar en la provincia de Gerona. Segueix, dintre ja d' aquesta, la estrebació del Montseny que naix al llevant d' aquest macís al N. del coll de Sant Marçal, dirigint-se al NE. pèls colls de Palomeres, de Cerdans y de Rabell, al Plà de les Arenes (1,147 m.), en quin troç separa les valls de Viladràu y d' Espinelves, que pertanyen a la

conca del Ter, de la vall per ahont s' escorre al Tordera la riera d' Arbucies. Del Plà de les Arenes fà un recolze al E. per demunt de Sant Hilari y per entre lo naxement de les rieres de Osor y de Santa Coloma, y torç apres altra vegada al NE., seguint en aquesta direcció fins a les montanyes de Montsolis y de Solterra: baxa d' aquesta derrera al SE. per la ermita de la Mare de Déu del Padró y per Castanyet, separant la riera d' aquest nom de les aygues que s' escorren al Onyar, afluyent del Ter: segueix pèl demunt de Vallcanera envers la Creu de la Mà, per ahont l' atravessa la carretera general de Madrid a França per La Junquera, y torç al N. per la dreta de dita carretera cap a Franciach per anar a voltar per sobre de Caldes de Malavella, ahont pren la direcció al SE., envers Santa Ceclina y s' enfila, prop del turó de Casalots (421 m.), a la serra costanera. Continua per aquesta serra, separant les aygues qu' afluexen al Onyar de les que per la vessant oposada baxan directament a la mar, en direcció al N. fins prop de Llagostera, d' ahont formant un àngul, quin vèrtix al NE. se troba a Romanyà de la Selva, puja als alts de les Gavarres (533 m.), dels quals baxa envers l' E., formant una corva, pèl coll de la Ganga, y passant per Vall-Llòbrega, Montràs y Palafrugell, segueix al NE., molt prop y quasi paralela ab la mar, anant a morir a la platja de Pals.

De lo exposat resulta que una bona part de la conca central del Ter pertany a la provincia de Barcelona, que la compren en tota la seua amplada, per la riba esquerra, des de la carena de la serra de Vinyoles fins a sobre Sant Segimón en lo Montseny; y, per la riba dreta, també en tota la seua amplada, des de un xich en amunt del coll de Bracons fins a sota lo Grau d' Olot, y, d' aquí pera avall, solament en una part de la amplada, formant la partió fins al Montseny la ratlla divisoria entre aquella provincia y la de Gerona.

De les tres parts en que queda dividida la conca del Ter, la alta y la baxa, ab part de la central, corresponen senceres a la derrera provincia y són les soles quina orografía nos toca ressenyar: per haver-ho fet ja de la pertanyent a la de Barcelona lo senyor D. Cels Gomis. Ho farèm separadament, començant per la part baxa.

En primer terme, devèm senyalar, entre les desembocadures del Ter y del Fluvià, la serra de Torroella de Montgrí, axí pot ser anomenada pèl color gris-blavench de la roca caliça compacta que en gran part la forma (3), la qual se presenta com isolada y distinta de la que constitueix la divisoria entre aquells dos rius, de quines derreres estrebacions la separa una vall que enllaça l' extrém meridional de la plana del Empordà ab les terres baxes del Empordà petit. Aquesta serra segueix la direcció de ponent a llevant, pèls cims d' Ullà (307 m.), del castell de Montgrí (316 m.) y del Mont Plà (309 m.), ba-

(3) «Reseña de los trabajos realizados por la División hidrológico-forestal de la cuenca inferior del Ebro y Pirineos Orientales, en 1902, 1903 y 1904, por los ingenieros de Montes D. Javier de Ferrer y de Lloret y D. José Roig y Palau. Lérida, 1905», p. 62.

xa a 138 m. d' altitut en lo coll de les Sorres, y tornant-se a axecar un xich s' endinza en la mar en l' Estartit, enfront de les illes Medes. Pêl costat de mitjorn, les seues vessants són força dretes, y pêl de tramontana s' extén, com tením manifestat, fins a la platja d' Empories, formant una montanya quasi plana pêl demunt anomenada la montanya Gran, en la quina sobressurten alguns turonets com lo puig Turró, lo puig Ferràn y lo puig Palàu, al occident dels quals, fins enllà del coll de les Sorres, s' hi mouen les dunes, formades per les arenes que-ls vents portan de la platja des de més amunt del Grauet d' Empories: les aygues que baxan per aquestes vessants en temps de pluges, van a juntar-se, una part al Rech del Molí que desaygua al mar entre la Escala y Empories, y una altra part, com també les que baxan de les estrebacions més orientals de la serra divisoria, ab lo Fluvià Vell, que dóna ses aygues a la mar en lo Grauet d' Empories al N. del turó ahont s' hi axeca lo poble de St. Martí.

Seguint lo Ter aygues amunt per la divisoria d' aquest ríu ab lo Fluvià, lo terrer comprès entre ella y lo llit del ríu es sumament accidentat, pêl gran nombre de serrats de poca elevació que forman los contraforts de la serra y s' avançan cap al Ter en direcció NNO. a SSE. Entre aquests serrats hi ha petites y estretes valls, que van allargant-se com més en amunt se puja, essent la del Terri la més important y la més ampla. Per les valls indicades s' escorren al Ter les aygues de les vessants SO. y S. de la serra divisoria fins al macís de Rocacorva, y les de les serres que respectivament les tancan. Les corrents que s' hi forman són en general poch importants y algunes no portan ayga no més que al hivern y encara en temps de pluges; citarèm les rieres de les Olives y de Llampalles, lo ríu Cinyana, quin nom recorda lo de *Cinniana* que portava una *mansió* o lloch de parada de la vía romana que conduhía del Pyrinèu a Tarragona, la qual devía estar situada prop d' aquest ríu: lo Farga, que baxa de Vilademuls y aflueix al Ter entre Cervià y Medinyà, y, finalment, lo Terri. La vall d' aquest ríu limitada al N. y NO. per la serra divisoria, des del recolze que forma al voltant del Estany de Banyoles fins a Rocacorva, y al NE. pêl serrat que la separa de la vall del Farga, ho està per l' O. y SE. per una notable estrebació de la serra, que s' origina sota lo coll de Biert y se dirigeix pêl puig Surroca, serra de Sant Dalmàu y Costa-Roja, a la montanya de Sant Julià de Ramis, sota la qual, pêl Congost que se forma entre aquesta montanya y un estreb de la serra de les Gavarres, entra lo Ter en sa conca inferior. Brolla lo Terri del estany de Banyoles y fà vía al Ter arrimat quasi sempre al serrat que lo separa de la vall del Farga. Reb per la riba dreta varis afluyents que naxen en la serra divisoria, de la qual s' allunya a mida que avença en son curs, essent d' ells los principals: lo Matamors, que baxa de Puigarnol, y lo Reverdit, que baxa del coll de Biert; queda entre-ls dos, abans de juntar-se ab lo Terri, lo petit plà de la Banyeta.

Del puig Surroca, en la estrebació de que hem parlat, se-n desprèn una brancalada que segueix per Montcal, Sant Medir y la Batería al puig d' En

Roca, devant de Gerona. Per la vall que queda entre aquella estrebació y aquesta brancalada, devalla al Ter la riera de Sarrià, que en lo mapa d' En Coello porta lo nom de Xunola.

Tornant a la serra divisoria, de les vessants de mitjorn del macís de Rocacorva y dels seus contraforts, ne baxan al Ter varis afluyents, com són: lo riuet o torrent que naix prop de Sant Medir, passa pèl costat del poble de Tayalà y se fica al Ter en l'endret ahont hi hagué lo lloch de Sant Ponç de Fontajàu, del qui solament ne queda lo nom per haver-se-l endut aygues avall les revingudes del riu: lo torrent anomenat Merdansà, y per fí, la riera d' Adri, que de Rocacorva devalla per Canet d' Adri al plà de St. Gregori, en lo qual per la riba esquerra recull lo Gàrrap, y desaygua al Ter entre Sant Gregori y Domeny. Lo Gàrrap, abans de son ayguabarreig ab la riera d' Adri, s' ajunta sota lo castell de Cartellà ab lo Petròlech y entre la capsalera d' aquests dos rius s' axeca lo puig d' Adri (380 m.), rempèu de Rocacorva, ab la doble boca de son volcà apagat.

Seguint de Rocacorva en amunt per la carena de la divisoria, del plà de les Medes, en la serra de Finestres, ne deriva una notable estrebació que-s dirigeix de NO. a SE. a trobar les montanyes de la Barroca y de les Serres, pera morir en lo plà de Sant Gregori sota lo puig de Sant Grau: provablement lo *Tudela* o *mons Tutelæ* dels documents de la Edat mitjana. Entre aquesta estrebació y la divisoria hi queda la llarga vall de Llèmana, per la qual devalla al Ter la riera del meteix nom. Recull aquesta les aygues que baxan de les vessants ponentines de la serra per les valls de Sant Aniol de Finestres, de Granollers de Rocacorva y de Llorà. Tanca la conca del Llèmana, de NNE. a SSO., lo contrafort de Rocacorva que separa la vall de Llorà de la de Canet d' Adri y s' encamina, per la serra de Palomeres y-ls rasos de Llorà, al Congost de Port-sa-Creu, enfront de la ermita de Santa Afra.

A la altra vessant de la estrebació que tanca pèl NE. la vall de Llèmana, s' hi troba la de Sant Feliu de Pallarols, anomenada també Vall d' Hostòles. Forman la capsalera d' aquesta vall la serra de Finestres, des del plà de les Medes, y després les de Mont-Corp y de Murrià; per la banda de ponent la clou la serra de Collsacabra o de la Mare de Déu de la Salut, que la separa de la provincia de Barcelona, però del Far en avall llurs dues vessants pertanyen a la de Gerona, dintre la qual continua per Sant Martí-sa-Calm y Lloret de la Montanya fins al Pasteral, ahont s' encara ab la que vé de Montseny formant l' estret y abans feréstech congost d' aquest nom, convertit avuy per l' industria dels hòmens en un potent salt d' uns 4000 cavalls de força. Anguileja per la vall d' Hostòles lo ríu Brugent, al qui s' unexen les corrents que-s forman en les petites valls de St. Iscle de Colltort, Ayguavella y Cogolls, arrambades a les serres que-l separan de la conca del Fluvià; en avall del Sallent de Santa Margarida cambía lo nom pera pendre lo de riera d' Amer, y passada la vila del meteix nom s' ajunta al Ter, quasi al devant del poble de La Çellera.

En lo troç comprès en la provincia de Gerona entre Lo Far y Querós, a més d' algunes insignificants torrenteres, afluexen al Ter per la riba esquerra la riera de Rupit y la de Fàbregues, la derrera prop de Susqueda, les quals tenen llur origen en la provincia de Barcelona.

Passèm a ocupar-nos de la orografía de la part de la riba dreta de la conca del Ter que estèm estudiant, seguint lo ríu aygues avall o sía en direcció contraria a la que fins ara portavem.

Tením dit al senyalar los límits geogràfichs de la conca del Ter, que lo Montseny constitueix la divisoria entre la d' aquest ríu y la del Tordera, y que aquesta divisoria segueix per una estrebació del Montseny fins al plà de

Clixé de Amís Unal

Lo Pasteral abans de la construcció de la presa, del pont de la carretera y del ferrocarril

les Arenes (1,147 m.). Al dexar la referida divisoria, continua la estrebació cap al NE. per Alades, lo coll de Querós, lo coll de Nafré, la montanya de Plantadís y lo congost del Pasteral, baxant sos rempèus al plà de La Çellera.

De sota lo pich de Matagalls naix la Riera-Major, que corre de SO. a NE., y de la qual sols un bocí de la capsalera y un petit troç abans de son aygua-barreig ab lo Ter pertanyen a la provincia de Gerona. A n' ella confluexen la riera de Viladràu, que baxa del àngul del Montseny ahont té son origen la serra que acabàm de descriure; la d' Espinelves, que baxa de Cerdans y del plà de les Arenes; la de Castanyadell, que baxa de les Alades, y la de Balcells,

que baxa de prop del coll de Querós. De elles, les dues derreres corresponen a la provincia de Barcelona, y de les dues primeres únicament la capsalera pertany a la de Gerona. Del coll de Querós al Pasteral passa la serra mólt acostada al ríu, y fora lo torrent que naix sota la Mare de Déu del Coll y se junta al Ter un xich més amunt de Susqueda, totes les altres corrents que devallan al dit ríu són insignificants.

De la brancalada de la precedent estrebació per ahont segueix la divisoria entre lo Ter y-l Tordera, se-n desprèn, una mica en avall del santuari de la Mare de Déu del Pedró, una nova branca, que ab lo nom de serra d' Osor se dirigeix al NE. per Santa Bàrbara y Sant Martí Sapresa envers Anglés, la qual separa la vall d' Osor de la conca del Onyar. Pèl fons de la vall d' Osor baxa la riera del meteix nom, que-s divideix en sa capsalera en dues branques, corresponents a dues petites valls, entre les quals s' axecan les enlayrades montanyes de Sant Miquel de Solterra (1,197 m.) y de Montsolíu (1,184 m.): en la més septentrional naix, sota Sant Hilari (1,165 m.), la riera d' Osor; en la altra hi naix la riera de Santa Creu, que-s barreja apres ab la anterior y juntes corren al Ter, al qui afluexen entre Anglés y La Çellera.

Derrera d' Anglés, aquesta branca gira y corre paralela al Ter fins en avall de Bescanó, ahont moren los seus rempèus en lo plà de Gerona, sense que d' ella s' escórrega directament al Ter cap corrent digna de menció.

D' aquesta serra se-n deriva prop d' Estanyol una altra, que fins a cert punt pot considerar-se com continuació d' ella, la qual envolta per SO. lo plà de Gerona, seguint d' Estanyol per Ayguaviva, Fornells y Palàu Sacosta a termenar-se en Montilivi, al pèu de quina montanya s' hi troba lo carrer de la Rutlla, arrabal de la dita ciutat. Les dues vessants de la serra donan ses aygues al Onyar: la que mira a SO., directament, y la oposada, per medi de son afluyent lo ríu Güell.

Lo considerable espay que queda entre aquestes serres, la divisoria entre lo Ter y-l Tordera, la del Ter ab la vessant de la costa des de Santa Ceclina als Alts de les Gavarres, y la serra que d' aquí corra al NO. fins al congost de Sant Julià de Ramis; l' ocupa tot la conca del Onyar, lo més important dels afluyents del Ter, per la seua riba dreta, des de que aquest torna a entrar per Querós en la provincia de Gerona, fins que arriba a la mar en la platja de Pals.

Per la banda de la serra d' Osor y de la brancalada que se-n deriva, l' Onyar, que naix a Santa Bàrbara prop de Sant Martí Sapresa, s' esmuny en direcció NE. paralelament y quasi al pèu de la serra. Per la banda de la divisoria ab lo Tordera, varis contraforts d' aquesta fan la conca del ríu accidentada, essent los principals los que se-n desprenen en direcció a Brunyola y en direcció a Vilobí. En la corva que forma l' Onyar envers lo mitjorn, entre Sant Dalmay y Fornells, s' acosta mólt als rempèus septentrionals de la divisoria ab la conca del Tordera en la volta que aquesta dóna per demunt la vila de Caldes, sense que de la predita divisoria fins a trobar la serra costanera se-n

origine cap incident orogràfich digne de nota. Del nus de la serra costanera format pèls macius de Montagut (503 m.) y de Cadiretes (519'43 m.), vertix aquest derrer d' un dels ànguls de la triangulació geodèsica, se-n desprenen en direcció NO. dues estrebacions divergents que separen altres tants afluyents del Onyar, lo Gotarra y la riera de Verneda: la primera baxa fins a Sant Andréu Salou, la segona fins a ponent del plà de Llagostera. Un contrafort de la metexa serra costanera, que s' apoya en la montanya de Romanyà, acompanya un petit troç per la riba esquerra la riera de Verneda, separant-la de dit plà. Aquesta riera naix als Alts de les Gavarres, en l' origen de la serra que tanca pèl NE. la conca del Onyar, serra desigual y angulosa que passàm a descriure.

Seguint-la, en la direcció indicada, pèls Metges y Esclet, ahont torç al N. envers Santa Pellaya, porta lo nom de Gavarres: que alguns fan extensíu a tota la serralada. De Santa Pellaya continua per la serra de Montnegre, decantant-se un xich al NO., y al arribar a la montanya dels Angels (498 m.), axí anomenada pèl santuari de la Verge que sots aquesta advocació s' axeca en son cimal, gira al SO. pera juntar-se a la serra de Sant Miquel, quina carena segueix de S. a N. fins al Congost, devant de Sant Julià de Ramis.

Les estrebacions d' aquesta serra que corresponen a la conca del Onyar, són: la que des de Esclet baxa per Llambilles y Cassà de la Selva a Campllonch, la qual separa la riera de Verneda del ríu Bugent o Bugantó; la de Castellar de la Selva, que arrenca de prop de Santa Pellaya y baxa per Castellar envers Fornells, la qual separa lo Bugantó del Torrent Saleres o riera de Quart; la que-s desprèn de Montnegre y per entre Quart y Palol d' Onyar segueix fins aquest ríu y separa la riera de Quart de la de Palol; la que de la montanya dels Angels baxa envers Vilaroja y apres s' extén paralela al Onyar, axecant-se en son extrém septentrional la ciutat de Gerona y formant en son extrém meridional la petita vall de la Pólvora. Aquesta estrebació separa les rieres de Quart y de Palol del Galligans, que s' escorre per la vall de Sant Daniel y, atravessant la ciutat de Gerona, se junta ab l' Onyar al pèu dels murs de la metexa. Finalment, pèl collet de Campdorà, la serra de Sant Miquel se junta ab les montanyes de Montjuích, en la Edat mitjana anomenades Barufa y de Tramont, que seguexen, paraleles també al Ter, de S. a N., y separan lo Galligans de la riera de Campdorà, que porta ses aygues directament al Ter en lo petit plà de son nom, abans d' entrar aquest ríu al Congost.

Girant enrera, des del Congost, pera seguir, en sentit oposat al que acabàm de fer-ho, la carena de la serra fins als Alts de les Gavarres: de la seua vessant, oposada a la del Onyar, se-n desprenen també varies estrebacions y contraforts, que moren en la riba dreta del Ter, en la part més baxa de la conca d' aquest ríu. Indicarèm los principals:

De la montanya dels Angels, ne baxan dues brancalades; una que-s dirigeix al N. y per entre Celrà y Juyà va a finir en lo plà que des de la primera d' aquestes poblacions se extén a la dreta del Ter fins més avall de Bordils, la

qual separa la riera de Palagret del Torrent de Juyà, y altra que s' inclina al NE. y per Sant Martí Vell y Sant Joan de Mollet va a morir en aquell meteix plà entre Flassà y Bordils.

D' un xich més enllà dels Angels, en la serra de Montnegre, n' arrenca també cap al N. una estrebació, que apres torç al E. per Madremanya, y entre Pubol y Planils gira altra vegada cap al N., en quina direcció continua envers Foxà y lo Ter, seguint un petit troç paralelament al curs d' aquest ríu, fins a morir en les terres baxes que-l separan del Daró. Una branca d' aquesta estrebació se dirigeix al NE., envers Flassà y lo Ter, tancant la petita vall de La Pera, població edificada sobre un puig volcànich.

Continuant per la carena de la serra, a Sant Matéu de Montnegre se desprèn d' ella una altra branca, que-s dirigeix al E. per Sant Sadurní y Salelles fins un xich en avall de La Bisbal y clou la conca superior del Daró, ríu que recull les aygues de la vessant de tramontana de la serra de les Gavarres, des de Santa Pellaya fins a Sant Cebrià dels Alls, y apres les del coll de la Ganga, en la divisoria entre la conca del Ter y la vessant costanera que tornèm a trobar en los Alts de les Gavarres.

D' aquesta divisoria, a la altra banda del coll de la Ganga, se-n deriva una branca que-s dirigeix al NO. per Fitor y Fonteta, tancant la conca superior del Daró, y-s parteix en varies branques; la que de Fonteta continua en igual direcció envers Castell d' Empordà: la que també de Fonteta torç al N. y s' encamina al estany d' Ullastret per Vulpellach y Peratallada: y la que de prop de Fitor baxa al N. per Sant Climent de Peralta, Sant Julià de Boada y Palau Sator, a trobar al Daró prop de Fontanilles.

Finalment, de la serra costanera, en lo puig dels Tres Turons (277 m.), ne surt una derrera estrebació, axí meteix envers lo N., que per Llofriu y la montanya de Sant Llop va a morir en la plana, tocant al Daró: la qual dexa entre ella y aquella serra una vall, per la que baxa a juntar-se ab lo dit ríu la riera de Pals.

Encara que lo Daró no aflueix al Ter, sinó que al final de son curs corra quasi paralel ab ell pera desembocar també a la mar en la platja de Pals: com se confonen de fet les conques dels dos rius en la plana del baix Empordà, considerem que la d' aquell ha de conceptuar-se geogràficament com una part y un complement de la del Ter y, per consegüent, com formant part integrant de la d' aquest nos hem ocupat de llur orografía.

Acabada la ressenya orogràfica de la conca baxa del Ter y de la part de la central que pertany a la provincia de Gerona, anèm a ocupar-nos en la de la seua conca sobirana o alta. Aquesta, malgrat haver sigut més estudiada, mostra tal complicació per la multiplicitat de sos accidents y la contraposada direcció de les serres que la creuan, y particularment de llurs estrebs y contraforts, notables molts per la seua altitut y per la seua massa encara que d' escassa extensió, que-s fà mólt difícil resumir en poques ratlles, o més ben

dit donar una idea sintètica de la distribució dels expressats accidents, impossibles de reduhir a sistema en sos petits detalls, de la major dels quals nos veurèm precisats a prescindir.

Seguint en amunt la conca del Ter per la riba esquerra y per la carena de la serra que la separa de la del Fluvià, des del coll de Bracons fins a son origen en lo Montfalgars: toparèm, primer, ab una brancalada que arrenca de la serra de Santa Magdalena y se dirigeix al O. per la Creu del Espinal (1,430 m.), Collada fonda y puig d' Oriol (1,530 m.), ahont se divideix en dues branques; una d' elles segueix la direcció inicial pèl castell de Milany (1,575 m.), los cingles de Massats, La Cau y Llayers, pera finir en la confluencia de les rieres de Vallfogona y de Tabèrnoles, que separa: la altra que s' inclina al SO. envers la Baga del Barretó (1,300 m.) y d' aquí, descrivint una corva, torç al S., direcció que segueix fins al santuari de la Mare de Déu de Bellmunt, passat lo qual s' endinza a la provincia de Barcelona. Entre aquesta branca, lo troç d' estrebació de la serra divisoria comprès entre Puig d' Oriol y Santa Magdalena, y la dita serra divisoria, s' obren les valls de Vidrà, ahont naix lo ríu Ges, afluyent del Ter, quina capsalera pertany a la provincia de Gerona. De la vessant de ponent de la metexa branca se-n desprenen varis contraforts que separan, respectivament, la riera de Tabèrnoles de la anomenada de Malvehí, aquesta de la de Ferrers, aquesta de la Foradada, y la Foradada de la de Massa: la de Malvehí aflueix a la de Tabèrnoles, totes les altres portan ses aygues directament al Ter. La ratlla divisoria entre les provincies de Barcelona y de Gerona dexa dintre d' aquesta un bocí de la capsalera de la riera Foradada y de la de Ferrers, y la major part de les valls de les rieres de Malvehí y de Tabèrnoles.

Més en amunt de la serra divisoria, del puig Estela, n' arrenca en direcció al O. una altra estrebació, que segueix pèl puig de Coma-formosa, coll de les Fonts d' En Orri, Creu de Sant Antoni y Creu de Tenes, ahont gira al SO. pera acostar-se al Ter y seguir apres al S. paralela al curs d' aquest ríu fins a son ayguabarreig ab la riera de Vallfogona, quina vall tanca pèl N., NO. y O. Dos contraforts de la vessant de mitjorn d' aquesta estrebació, l' un que baxa de la Creu de Sant Antoni y la altra del coll de la Creu de Tenes, forman una petita vall per la qual la riera de Sant Eudalt s' escorre a la de Vallfogona. De la vessant de tramontana, ne deriva, en la Creu de Tenes, un contrafort, que seguint la direcció al O., pèl Guixer, va a morir a la montanya de Sant Bartoméu, enfront de Ripoll. Entre aquest contrafort y la vessant NE. de la estrebació, se forma la vall pèl fons de la qual baxa al Ter lo ríu Caganell.

Continuant per la divisoria de la conca, del coll de Santigosa se-n desprèn una branca que, molt apres, passat lo plà del Bosch (1100 m.), se parteix en dues, de les quals la una se dirigeix al NO. fins arribar prop de Sant Joan de les Abadesses, y l' altre se dirigeix al N. per anar a morir al Ter enfront del santuari de Parella. Entre la primera y un contrafort de la estrebació pre-

cedent, que s' origina a la Creu de Sant Antoni, devalla al Ter la riera Arsemala, anomenada també de Santigosa, y entre la segona y un petit contrafort de la divisoria, s' hi escorre per una estreta vall la riera d' Escamarch, que-s junta al Ter prop del pont de la Falguera.

Des del coll de Seguries a la montanya de Sant Antoni, prop de Camprodón, lo Ter passa acostat a la serra que-l separa de la conca del Fluvià y besa les seues vessants de NO.; mes, des de Sant Antoni, la serra torna a allunyar-se del ríu pera seguir a son afluyent lo Ritort y envoltar los afluyents de

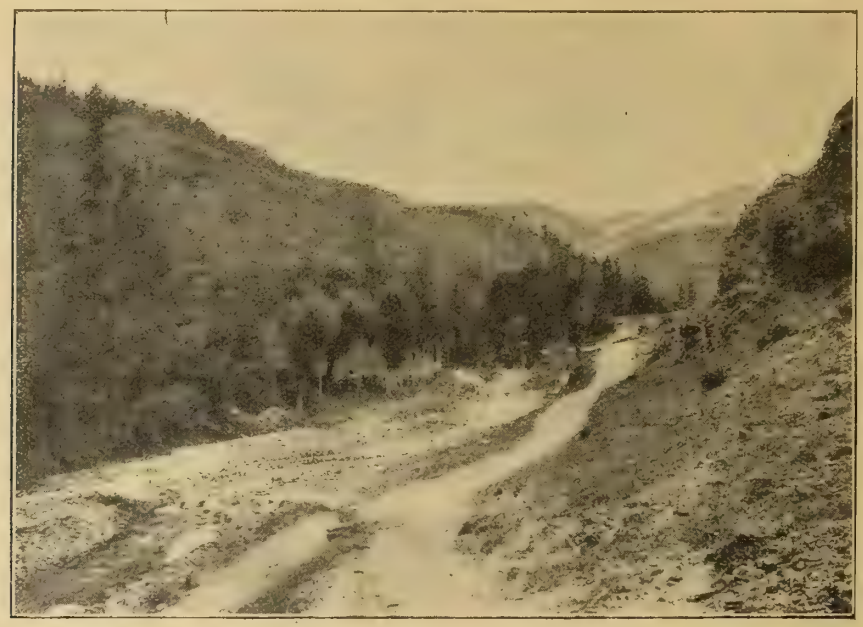

Clixé de Baltasar Sola

Vall del Feytús

la riba esquerra d' aqueix derrer: lo Ritortell, lo ríu de Boxeda y lo Ginestosa, que naix en la vessant SO. del Montfalgars, separats l' un del altre per estrebs y contraforts de la expressada serra.

Des de Montfalgars a les Roques de Mercè, en la vessant SE. del pich de Costabona, ahont naix lo Ritort a 1,950 m. d' altitut sobre lo nivell del mar, les aygues de les vessants espanyoles de la serralada del Pyrinèu van a parar a n' aquest ríu, pêl fons de feréstegues valls que s' obren entre-ls espadats y alterosos contraforts de la serralada: dels quals són los més notables, lo que baxa del N. del coll de les Boyres en direcció SO. envers Molló y separa lo Ginestosa de la riera de Favert, que naix en les Basses de Favert entre lo coll de Prats y-l de la Clapa, y lo que separa aquesta riera de la que naix a Coll Pregón y s' uneix al Ritort a la vora d' Espinalbell.

Del Costabona n' arrenca una brancalada, de major importancia, que va de

N. a S. y forma lo límit divisori de les valls del Ter y del Ritort, la qual de les Roques de Mercè (1,950 m.) «segueix per la collada Verda, obté son punt culminant al puig Sistre (1,940 m.) y descrivint allí un arch de circh en direcció al E. y SE. pera obrir lloch a la comarcada del Feitús, segueix pêl coll de Fembra-morta (1,830 m.) y Oratori de Sant Joan (1,650 m.) dret al S. al coll de Subirans y Ascensió, d' ahont baxa sobtadament a la Costinyola de Camprodón». D' aquesta estrebació se-n desprèn a la collada Verda una branca que-s dirigeix al SE., separant lo Ritort de son afluyent la riera de la Casassa, que naix al puig Sistre y se li ajunta per sa riba dreta prop de La Gresa. Més en avall, se li unexen també per la metexa riba les rieres y torrents que-s forman en les vessants de solixent de la dita brancalada, de les quals mencionarèm la de Molló y la Avellanosa, que naix als cims de Frexanet. De la altra vessant de la brancalada, al SO. del puig Sistre se-n deriva una estrebació que baxa al S. pêl plà de les Bigues (1,800 m.), lo de Sant Joan y lo de Sant Pere, ahont se biforca, seguint la branca de ponent al S. fins damunt Vilallonga, y la de més a llevant al SE. fins al coll dels Hòmens (1,375 m.) y d' aquí al S. pêl plà de la Mata y a sobre Llanars. Entre la estrebació y la serra principal s' obre la vall del Feitús, ríu que naix en los faldars del coll de Fembra-morta y del puig Sistre y desaygua al Ter a Llanars, y entre les dues branques de la estrebació, s' escorre al meteix ríu lo torrent Vilardell, que naix al serrat de Sant Pere, prop la ermita del Roser, y desaygua avall de Vilallonga. Tant aquest torrent com la riera del Feitús són afluyents de la riba esquerra del Ter y no pertanyen a la conca del Ritort que s' ajunta al Ter a Camprodón, sinó que baxan de la serra divisoria per la vessant oposada a n' aquesta conca. Les altres corrents que afluyexen al Ter per dita vessant, són de poca importancia.

Des de Costabona al pich del Gegant o de Bastimens, en lo qui naix lo Ter a 2,325 m. de altitut, recull aquest ríu per sa riba esquerra les aygues de la serralada del Pyrinèu que devallan per les curtes y engorjades comes de Vall-llobre, Carboners, Armada y Murens, entre les quals s' axecan esquerps y espadats los alterosos contraforts de la gran serralada.

Dexèm aquí lo Pyrinèu pera seguir lo Ter aygues avall per sa riba dreta.

Separa la vall del Ter de la del Freser «una gran carena de elevació pariona a la fronterissa... estrebada en lo puig de Bastiments, la que té son punt d' arrencada en les clapisses del SE. del propri puig; formant la ampla depressió del coll de la Marrana, s' enlayra al cim enasprat del característich Grà de Fajol (2,728 m.), baxa al coll de la coma del Orri, s' axeca en direcció al puig de Pastuira (2,694 m.), y tombant al SSO. segueix l' alterós nirvi de la serra de Catllar fins al puig de Font-lletera (2,600 m.), ahont s' ajup al coll dels Tres-pichs (2,460 m.)», y continúa pêl cim de Balandràu o Malandràu (2,600 m.) al puig Cerverí (2,180 m.) en la serra de Portoles; aquí gira al SE. per aquesta serra a la collada de Mayanells (1,850 m.), passada la qual baxa al S. per la

collada Verda y s' enfila al puig de Rus o de la Canya (1,908 m.) en la serra Cavallera. Torç al OSO. pêl coll de Pal, y pèl cim de Portoles (1,996 m.), puig d' Estela (1,924 m.) y la portella de Ogassa puja al Taga (2,027 m.), d' ahont baxa al S. al coll de Jou (1,633 m.) y a Sant Aymant (1,834 m.) y descrivint una corva envers lo SE. segueix per Saltor y los Baups fins damunt Ripoll, lloch en lo qui s' ajuntan, al pèu de la vila d' aquest nom, los rius Ter y Freser.

De la divisoria dels dos rius, que acabàm de senyalar, ne derivan alterosos serrats y contraforts en direcció al Ter, com són: lo que, arrencant de Roca Pastuira, segueix per la Baga de Carars y acompanya al Ter per la riba

Clixé de Baltasar Sola

Camprodón. — Vista del trencat de La Roca

dreta fins a sa confluencia ab la riera de Catllar, sota lo Santuari del meteix nom, la qual naix en les vessants del SE. del puig de Pastuira y s' escorre entre lo dit contrafort, la serra de Catllar y una altra estrebació de la divisoria que baxa al SE. des del puig de Font-lletera. Aquesta derrera estrebació, que segueix per Plà del Pedrís y mor al Ter un xich en avall de Tragurà, separa la vall de aquest nom de la de Catllar. La riera de Tragurà que anguileja pêl fons de la vall, recull les aygues de la vessant de la carena divisoria des del puig de Font-lletera fins al coll de Mayanells, prop del qual una curta brancalada de la referida carena la separa pêl S. del torrent Planella. De la serra de Portolès, al extrém N. de la collada Verda, se-n desprèn una branca que-s dirigeix al E. per les Roques Blanques (1,460 m.) y termina en lo tren-

cat de la Roca, sota del qui s' ajunta al Ter lo ríu Abella, que naix en la predita collada y quina vall tanca pêl S. la serra Cavallera. Aquesta derrera serra, des del puig de Rús, segueix al E. un xich inclinada al N., y abans d' arribar al Ter s' encorva y gira al SE. pera seguir en direcció paralela al curs del ríu per La Real y finir tocant ses aygues vora Sant Pau de Seguries. De la seva vessant NE. baxan al Ter petites torrenteres, de les quals es la major la anomenada Espinauga, que s' hi ajunta prop de Camprodón per entre dos estrebs de la serra: l' un que, per la Adous, s' extén fins devant de Llanars, y l' altre que, per la Torre Cavallera (1,120 m.), baxa fins enfront de la esmentada vila.

En la vessant SE. de la serra Cavallera, s' obren les valls de les rieres Fogonella, Malatosca y de la Pudor o de Ogassa, afluyents totes de la riba dreta del Ter. Entre les dues primeres, s' hi axeca una estrebació que surt del puig de Rús y fineix sota lo santuari de Parella, y, entre les dues derreres, una altra que arrenca del puig de la Estela, baxa pêl coll del Joncar (1,260 m.) y s' extén en diferents branquillons cap al Ter. Finalment, de la serra de Sant Aymant, poch més amunt de Vilabona, n' arrenca també un contrafort que separa la riera d' Ogassa de la de Ribamala, y forma, al arribar al Ter, los cingles als qui dèu provablement lo nom aquesta derrera. Cap més accident notable se troba fins al ayguabarreig del Ter y del Freser, de quina extensa conca passàm a ocupar-nos.

Remontant per la vessant oposada la divisoria que acabàm de seguir, en la serra de Sant Aymant, abans del coll de Jou, s' hi troba una estrebació que-s dirigeix al O. per les cingleres de Sant Eloy y acaba en la gorja de les Coves de Ribes, per ahont lo Freser devalla. Per entre aquesta estrebació y un contrafort del Taga, que s' encamina al NO. dret a la vila de Ribes, s' escorre al Freser la riera anomenada de Bruguera. A la altra vessant del predit contrafort y de la serra Cavallera, s' obre la vall del Segadell, que naix al coll de Pal y es l' afluyent major que reb lo Freser per sa riba esquerra; tanca la vall per l' E. y lo NE. la carena divisoria y pêl N. un estrep d' ella que s' origina al puig Cerverí y, passat lo plà Rodó, baxa torcent al S. a Ribesaltes, en l' ayguabarreig del Freser y-l Segadell. Més en amunt de la divisoria, un contrafort que arrenca del puig de Balandràu y s' extén en direcció SO. fins a Fustanyar, forma, ab l' estreb de que acabàm de parlar, la clotada del Serrat, per la qual s' esmuny la riera axí anomenada, que s' uneix al Freser devant les coves de Rialp. Los faldars de la serra divisoria des del puig de Balandràu al de Bastiments, s' acostan fins a tocar les aygues del Freser y no dexan lloch pera desenrotllar-se entre ella y lo ríu cap notable accident orogràfich.

Per la seua riba dreta, lo Freser comprèn quasi bé tota la conca alta del Ter, essent sos límits los metexos que-ls d' aquesta conca, des del puig de Bastiments al pich d' Eyna, en lo Pyrinèu, d' aquest pich al puig Llançada,

en la serra que la separa de la conca del Segre, y del puig Llançada al coll de Faig-general, en llur divisoria ab la conca del Llobregat.

Naix lo Freser a 2,400 m. d'altitut sobre lo nivell de la mar entre lo puig de Bastiments y lo del Infern, de la serralada pyrinenca, formant la seua capsalera la vall anomenada dels Fresers, tancada al E. per la serra que la separa de la capsalera del Ter, y al O. per un macís contrafort que, estrebant-se en lo pich del Infern, baxa al S. fins al ayguabarreig d' aqueix ríu ab l' anomenat Coma de Vaca.

Clixé de Joan Castellvell

La petita Vall de Nuria entre la Cerdanya y Ribes

Un altre contrafort, que se desprèn del Pyrinèu al pich de la Fossa del Gegant en direcció primer al S. y après al SE. y forma la serra de Torreneules, separa la Coma de Vaca de les Valls de Nuria. Aquestes s' obren en les vessants del Pyrinèu des del pich de la Fossa del Gegant al d' Eyna y en la divisoria ab lo Segre des de aquest pich fins al Puigmal, aplegant totes les aygues que ne devallan en lo ríu de Nuria que les porta al Freser al devant dels faldars del Balandràu.

Del Puigmal ne deriva, també al SE., una estrebació que forma la serra del Borrut y segueix per la de Combrens fins a sota Queralps, en l' ayguabarreig del Freser ab lo ríu Estremera. Aquesta estrebació separa la vall de Nuria de la de Queralps, que recull les aygues de la divisoria ab lo Segre des del Puigmal al coll dels Lladres.

A ponent d' aquest coll, del puig de Dorria n' arrenca una brancalada en direcció al SE. per la serra de Castell, que té cims de 1,937 y 1,892 m. de elevació, segueix per les Barraques y la Font del Sofre, y mor sobre Ribes en la confluencia del Freser ab lo Rigart. En aquesta brancalada s' hi estreban nombrosos contraforts, particularment en llur vessant de SO., entre-ls qui se forman varies corrents que afluyexen al Rigart, de les quals mencionarèm la

riera de Ventolà, la de Planoles y la de Planers, quina direcció normal es la de N. a S.

En igual direcció que aquestes, devallan al Rigart les que se forman entre los estrebs de la serra divisoria ab lo Segre des del puig de Dorria al puig Llançada, ahont naix aquest ríu, com són: les rieres de Dorria, de Palós, de Tosses y altres menys importants.

Seguint ara per la carena de la divisoria entre les conques del Ter y del Llobregat, les torrenteres que baxan de la seua vessant de tramontana s' ajuntan al Rigart per llur riba dreta, quasi paralela a la qual y anant-se-n apartant poch a poch s' extén la carena, sense que entre ella y lo ríu sía de notar cap accident orogràfich per córrer mólt aprop aquest d' aquella.

Al puig de Pedra Picada o Rallada, s' hi apoya un contrafort que segueix en direcció NE. envers Navà y mor al Rigart devant de Planers.

Un xich més avall del coll de la Bona, en la metexa carena del plà de Pujals, quin cim més enlayrat arriba a la alçada de 2,061 m., se-n desprèn una considerable estrebació que-s dirigeix al E. pêl coll de Coma Armada (1,890 m.) y La Cubil al coll de Pan (2,002 m.), ahont se triforca. La branca septentrional s' encamina al N. y, al ser al prat de Jou (1,675 m.), torç al NE. cap a Campelles y Sant Antoni, al devant de Ribes, ahont acaba: entre ella y lo contrafort de que hem parlat, baxa al Rigart lo torrent de Coma Armada, y entre ella y un contrafort de Prat de Jou s' escola al Freser lo torrent Llobre. La branca del mitg, continúa al E. per la Creu de Dalt, lo cim de La Verruga (1,790 m.) y lo pich Gorra (1,641 m.), d' ahont, a més d' enviar un rempèu a Huire y les Coves de Ribes, gira al S. pêl coll de Grats (1,230 m.), passat lo qui s' enlayra a la alçada de 1,440 m., y al arribar a Sant Llorenç de Campdevànol segueix al SE. fins a la Creu, en l' ayguabarreig del Freser y lo Merdars. La tercera y derrera branca emprèn la arrencada cap al S. y, pêl coll Roig (1,625 m.), puja a la serra de Montgrony (1,395 m.), gira al SE. envers Pardinella (1,260 m.) y segueix en aquesta direcció a trobar la confluencia del Merdars ab la riera Pardinella, quina vall separa de la del Santòu, afluyent també d' aquell ríu. Entre lo Merdars, que naix al coll de Merola, y son afluyent la riera d' Estiula, que naix al coll de Faig-general, hi corre d' O. a E. un contrafort que arrenca de la serra divisoria y, per Sant Esteve de Sotallonch, Puigbò (1,120 m.) y montanyes d' Estiula, va a termenar enfront de Sant Llorenç de Campdevànol.

Tanca pêl S. la vall del Merdars, ensemps que la conca del Freser, una serra que s' estreba en la divisoria al coll de Faig-general (1,325 m.), segueix al E. per Sant March d' Estiula (1,400 m.), Hauró, Bufalats y Catllar, ab la capella del Calvari devant de Ripoll, ahont gira al SE., acostant-se al Ter, pera finir en la ermita de Sant Quintí, anomenada també Remey de baix, en l' ayguabarreig del Ter ab lo ríu de les Lloses.

Al ríu de les Lloses hi afluyeix la riera Carneleta, extenent-se entre la una y l' altre un contrafort que-s desprèn de la serra de Matamala, en la

carena divisoria, y s' avença al E. per Vallespirans fins al ayguabarreig llur.

Les serres de Vinyoles y Sovelles, que forman lo límit meridional del ríu de les Lloses, separan la provincia de Gerona y la de Barcelona, dexant per aquesta derrera tot lo que queda de la orografía de la conca dreta del Ter fins al Montseny. De la serra de Sovelles se-n desprèn una petita estrebació cap al N. que, al ser al portell del Olm, torç bruscament al E. a trobar lo Ter: per la reduhida vall que entre ella y la serra s' obre, s' escorre al Ter lo torrent del Olm.

* * *

La vessant del Llobregat de la carena divisoria, ab sos contraforts, des del coll de Merola al naxement de la serra de Vinyoles, axí com també les de sol ixent de la estrebació que des del dit coll segueix al SSO. per la Creu d' En Soler, coll de Sant Jaume y montanyes de Pomarola, per ahont corre la partió entre les dues provincies poch ha esmentades; donan ses aygues al ríu Merlers, afluyent del Llobregat. La alta conca del Merlers queda adjudicada, donchs, perque sí, a la provincia de Gerona. Es sumament trencada, essent son incident orogràfich més senyalat lo contrafort que-s desprèn de la serra de Matamala en direcció al SO., lo qual, al arribar a Viladonja torç al S. pera finir en la confluencia del Merlers ab la riera de Matamala.

Del petit bocí de la conca del Llobregat, en la capsalera del Arija afluyent d' aquell ríu, adjudicada per semblant poderosa rahó aximeteix a la provincia de Gerona, ja ne férem referencia més enrera y no val la pena de tornarne a parlar.

* * *

Pera completar la orografía del extrém NO. de la provincia, format per la part de la conca del Segre que li pertany en lo territori o comarca de Cerdanya, avuy partida en francesa y espanyola y aquesta derrera entre les provincies de Lleyda y de Gerona, encara que tota ella etnogràfica, històrica y geogràficament sia ben catalana: farèm present que la Cerdanya forma en son centre una extensa y magnífica plana envoltada per «un gegantesch murallàm de ferrenyes montanyes que s' axecan sovint a la alçaria de prop de 3,000 m. y que no baxan gayre dels 2,000, sense altra sortida que-l forat de la Sèu, gorja per ahont s' escorra lo ríu Segre en son extrém SO., y que d' aquesta colossal cintura se-n desprenen estrebs més baxos de serra que avençan dret a la plana formant valls feréstegues y engorjades unes voltes y festoses y rioleres altres».

De la predita cintura solament pertany a la provincia de Gerona lo troç comprès entre lo coll de la Creu de Mayans y lo puig Llançada, en la divisoria entre lo Segre y-l Ter, y lo comprès entre lo puig Llançada y les Costes, al E. del coll de Pendís, en la divisoria entre lo Ter y-l Llobregat.

Pertany, ademés, a la metexa provincia, tota la vessant SO. de la estrebació pyrinenca que constitueix una part de la frontera ab França y separa les vessants del Segre de les de son afluyent lo Querol, des de la pica de Maranges a part demunt de Saneja, al N. de Puigcerdà; axí com també hi pertanyen les derreres ramificacions de les serres que, devallant del Pyrinèu, entran per avall de Targassona y d' Angustrina en lo clos de Llivia, pera morir en ell en la plana, a la riba dreta del Segre.

Plana de Cerdanya

De la serra fronterissa que acabàm d' esmentar, un xich en amunt de Guils n' arrenca un contrafort que baxa al S., envers la plana, pêl santuari del Remey, y separa lo ríu Querol de la riera de Bolvir, que s' ajunta al Segre per la riba dreta d' aquest.

Més en amunt de la metexa serra, al cim de la Baga o de la Tossa, s' hi estreba també una brancalada que-s dirigeix al S., separant les valls del Valltova de la capsalera de la de Bolvir primer y després de la vall de Ger, y continua en igual direcció per la Grexa, perdent-se en la plana entre Isòbol y Olopte. Poch en avall de son origen, se desprèn d' ella una branca envers l' E., per entre lo Estany-Mal y la capsalera del ríu de Ger, que après torç al SE. cap a Niula, ahont se biforca, dexant entre mitg de les rieres de Ger y de Bolvir, que separa, la petita vall del Saga. A Grexa se-n desprèn un contrafort que separa la riera de Ger de la d' All. Finalment, un derrer contrafort de la brancalada que acaba al santuari de la Mare de Déu de Quadres, fà partió entre la riera d' All y la d' Olopte.

Totes les predites rieres afluyexen al Segre per sa riba dreta, com axí meteix la de Valltova, en amunt de la qual segueix la divisoria ab la provincia de Lleyda, que entre Girult y Maranges s' enfila al contrafort que separa lo Valltova de la riera de la Llosa, qual vessant de NE. pertany a la pro-

vincia de Gerona. Lo Valltova, que naix al puig de Cân Colomer, recull les aygues de la serra fronterissa entre aquest puig y lo de la Tossa, que baxan en nombroses torrenteres dels estanyols que-s forman en los faldars de la serra, dels quals es lo major lo de Malníu, sota la pica de Maranges.

Lo bosch de La Molina en la Cerdanya

A la altra banda del Segre, del troç de serra que hem senyalat baxan a la plana varies estrebacions. Són les principals: la que arrenca del plà d' Ovellamorta (2,205), entre lo plà de Salines y la Creu de Mayans, prenent la direcció NO., y segueix, en territori francès, pêl coll y plà de la Bassa y lo ras de Palàu al coll d' En Mercè, ahont troba la divisoria entre Espanya y França que baxa a la riera de Vilallobent seguint-la aygues avall. Una branca que-s desprèn de la estrebació en lo coll esmentat, inclinant-se al N., corre paralela al curs de la riera, per dintre territori espanyol, ab lo nom de serra de Bonayre, y la separa de la riera o ríu de les Pereres. Tornant a la estrebació, del coll d' En Mercè continua cap al plà de les Forques (1,720 metres), ahont recolza al S. pera enfilar-se al turó Rodó (1,775 m.) y, reprenent altra vegada la direcció NO., s' arrima al ríu d' Alp o de la Molina, l' acompanya en avall per la riba dreta y se pert en la plana abans de la confluencia d' aquest ríu ab lo Segre, a ponent del llogaret de Suriguera. Entre la estrebació y la branca d' ella despresa, de que hem parlat, se forman varies curtes y estretes valls, per les quals s' escorren al Segre, per la riba esquerra d' aquest ríu, les rieres de les Pereres, de Quexans, d' Urtg, del Vilar, y altres de menys importancia.

Lo ríu d' Alp, quina capsalera està formada per la carena de la serra des de la Creu de Mayans al puig d' Alp, recull les aygues de la vessant NO. d' aquesta serra y les de S. y SO. de la estrebació referida, aquestes derreres per sa riba dreta. D' elles es la major la torrentera de Saltegat, que naix a la font de Picassó, en lo ras de Palàu, y se li ajunta al peu del hostal de La Molina, separada de la riera d' Alp per un revingut contrafort que s' estreba en la serra entre lo coll de Mayans y lo coll de Tosses.

Arbucies.—Les Agudes y lo turó d' Arenys des de la riera d' Arbucies

Separa lo ríu d' Alp del que porta lo nom de Balira, una altra estrebació que s' origina al puig d' Alp, segueix al NE. cap al cim de la Avellanosa, y d' aquí gira al NO. y baxa, per la montanya d' Alp, a morir en la plana entre-ls llochs d' Astoll y Sanabastre.

Del meteix puig d' Alp ne deriva, en direcció oposada, un serrat que fà vía al O. fins al plà del Ras (2,095 m.) y d' aquí torç, decantantse al N., envers Urús y Tartera, per entre la vall del Balira y la de Fontllebrera, ficant-se, abans d' arribar al plà, en la provincia de Lleyda.

També s' hi afican les estrebacions que s' originan a Roques Altes, a la serra de Muxaró y a Les Costes, al altre extrém d' aquesta serra; de les quals, la primera, separa la vall de Fontllebrera de les rieres de Ríu y de Prada, y, la segona, les dites rieres del ríu Ingla o riera de Bellver. Aquesta última forma divisoria entre les provincies de Lleyda y de Gerona, a la derrera de les quals pertany solament la seva vessant NE., en un petit troç; de la

primera, pertanyen a la provincia de Gerona les dues vessants, quedant dintre la metexa provincia les capsaleres de les rieres predites de Ríu y de Prada.

* * *

En la part de la riba esquerra de la conca del Tordera, limitada per la divisoria de la d' aquest ríu ab la del Ter, que ja conexèm, des del pich de les Agudes en lo Montseny fins a Santa Ceclina en la serra costanera, y per aquesta serra des de Santa Ceclina fins a la desembocadura al mar del Tordera, entre Malgrat y Blanes: constituexen los principals accidents orogràfichs les tres serres que separan, respectivament, la riera de Gualba de la de Breda, aquesta de la d' Arbucies y la d' Arbucies de la de Santa Coloma.

Del pich de les Agudes, se-n desprèn una estrebació que-s dirigeix al S. y aprés s' inclina al SO., la qual tanca la petita vall de Santa Fè, ahont naix a la font de Briansó la riera de Gualba. Per la carena d' aquesta estrebació corre la ratlla que divideix la provincia de Barcelona de la de Gerona, la qual, al arribar al cím del turó de Morou (1,320 m.), segueix la brancalada que separa la riera de Gualba de la de Breda y s' encamina al SE., per lo coll del Vent o d' Alzinelles (1,680 m.) y lo collet de Gratallops (800 m.), al plà Major o d' En Major (520 m.), ahont se biforca; una de les dues branques se decanta al S. pèl puig o turó de la Penitencia y s' arrima a la riera de Gualba, a la qual acompanya per sa riba esquerra fins a son ayguabarreig ab lo ríu Tordera; l' altre torç al E. pera enfilar-se al turó Berenguer (650 m.), d' ahont gira al SE. y segueix per la riba dreta a la riera de Breda, també fins a son ayguabarreig ab lo Tordera. Entre una y altra branca s' escorren al Tordera la riera de Berenguer y alguna torrentera que-s forma entre los rempèus y contraforts de les dites serres.

D' una mica més al NE., en la metexa estrebació, ne baxa la serra que separa la riera de Breda de la d' Arbucies, la qual segueix en direcció SE., fent moltes tortes, pèl coll de Té, lo turó d' Arenys (1,192 m.), la Fexa-llarga (900 m.), roca Guilleuma (620 m.), plà de Fogueres (620 m.), coll de Castellar (475 m.), Montsoríu ab son castell enrunat (640 m.), coll de Talavera (420 m.), coll d' En Orri (230 m.), torra de la Mora (320 m.) y serra de Gaserans, aquesta molt arrimada a la riba dreta de la riera d' Arbucies, a la quina segueix en avall fins a la seva confluencia ab lo Tordera.

La serra que separa la riera d' Arbucies de la de Santa Coloma, s' estreba en la divisoria entre les conques del Ter y del Tordera, al mitjorn y mólt prop de Sant Hilari, y segueix al S. pèl plà d' En Roca (900 m.) y plà d' En Massó fins a Joanet (550 m.), ahont recolza al O. envers Sant Pere dez Plà, pera girar al N. y aprés empendre la direcció SE. per la ermita de Sant Segimón del Bosch, coll de cân Goiri y Santa Bàrbara (650 m.), ahont biforca, seguint la branca principal al SE. pèl turó de la Bacassa y la serra de Clarà fins al ayguabarreig de la riera de la Esparra ab la de Santa Coloma, y decantant-se

la altra branca al S. per Sant Felíu de Buxalléu y Grions, a trobar lo cím basàltich d' Hostalrich, junt al ríu Tordera. Per les petites valls que-s forman entre les ramificacions d' aquestes dues branques en l' espay que queda entre mitg d' elles, devallan varies torrenteres, de les quals algunes afluexen al Tordera y altres a la riera de Santa Coloma, essent la més important entre les primeres la riera de Massanes.

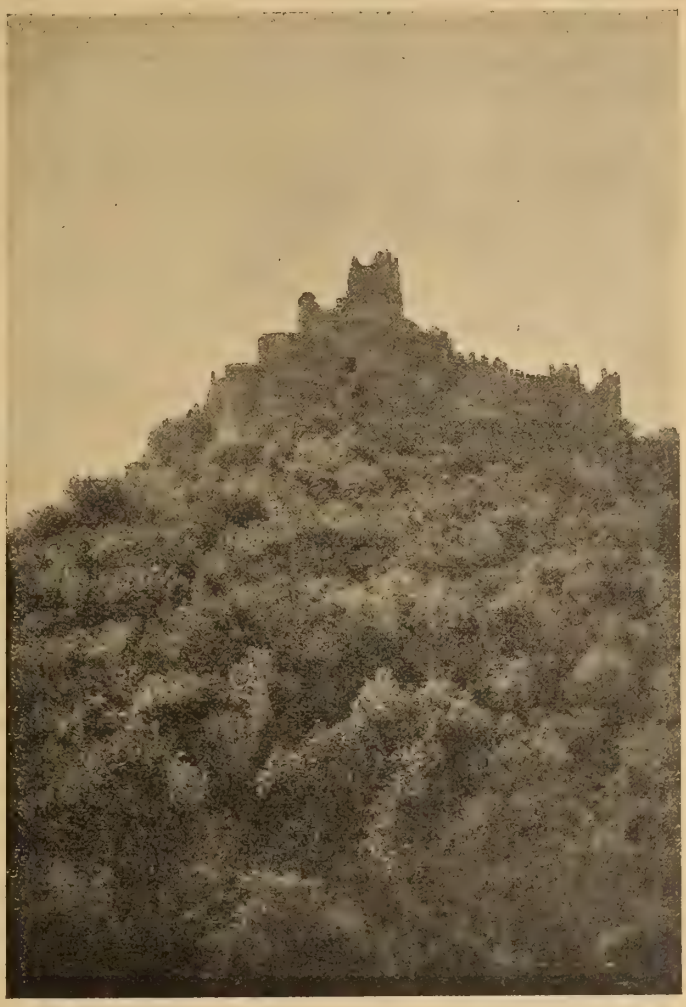

Puig y castell de Montsoríu

D' entre los contraforts d' aquesta serra, mereix especial menció lo que s' origina en la seua vessant NE., prop de Joanet, y se dirigeix al E. envers Santa Coloma, lo qual, abans d' arribar entront la citada vila, allarga al S. un revingut rempèu, en quin cím s' axeca lo Santuari de la Mare de Déu d' Argimont, reste d' un castell roquer que allí hi havía hagut en la Etat Mitjana. Aquest contrafort separa la riera de Santa Coloma de son afluyent la de la Esparra, anomenada també de Sant Pere Cercada y Murgadella.

Limita la riera de Santa Coloma, per la seva riba esquerra, la serra que separa la conca del Tordera de la del Ter. D' ella se-n desprèn, al endret del santuari de la Mare de Déu del Pedró, un contrafort que-s dirigeix al S. per la ermita de Santa Margarida de Vallors y lo serrat del Corp y acaba prop de Santa Coloma, en l' ayguabarreig de la riera d' aqueix nom ab la de Castanyet, separades la una de la altra per l' esmentat contrafort.

De la propria serra ne deriva a la vora y al E. de Santa Coloma, un altre contrafort, d' escassa elevació, que s' extèn paralelament a la riera y la separa

de la de Vallcanera, que abans portava les seves aygues al estany de Sils, y ara, per haver-se desguassat aquest estany en la primera meytat del passat segle, les porta a la riera de Caldes, afluyent també de la de Santa Coloma.

La riera de Caldes baxa arrimada als rempèus de la divisoria ab la conca del Ter fins a la Creu de la Mà y, seguint en avall, als del contrafort d' aquesta serra que la separa de la riera de Vallcanera, y moría també abans en l' estany de Sils, però ara afluyeix a la riera de Santa Coloma pèls rechs o canals oberts pera lo desguàs del estany, rebent per sa riba esquerra les aygues que devallan de la vessant O. y NO. de la serra costanera, que axí meteix s' anavan abans a confondre ab les del predit estany.

Són aquestes, la riera de Recla o de Vidreres, que recull les aygues que baxan de la serra costanera, en distints rierals, des de Santa Ceclina fins als cims de Cabanyes, y la riera de Massanet, que recull les que devallan del Suro de la Palla.

Les torrenteres qu' afluyexen directament al ríu Tordera en avall de la seua confluencia ab la riera de Santa Coloma y baxan de la vessant S. y SO. de la serra originant-se entre sos derrers rempèus, fora la de Martorell, corresponen a la provincia de Barcelona, per seguir la partió entre aquexa provincia y la de Gerona, com tenim dit, per un trocet de la carena de la expressada serra. No obstant, la capsalera de la de Vall de María pertany al districte municipal de Massanet de la Selva, de la derrera de dites provincies.

* * *

Al descriure la costa de la provincia y los accidents orogràfichs de les conques del Tordera y del Ter, hem fet referencia repetidament a la serra costanera. Aquesta, que vé a ser una continuació de la que en la provincia de Barcelona corre també paralela a la costa, forma per la seva vessant SE. la conca litoral del S. de la provincia de Gerona. S' origina a la riba esquerra de la riera de Santa Coloma, prop del séu ayguabarreig ab lo ríu Tordera, y emprèn la direcció E. pèl Suro de la Palla (163 m.), enfilant-se al cim de Mont-Oriol, ahont entroncan los térmens municipals de Lloret de Mar, Massanet de la Selva y Vidreres: d' aquest cim, gira al N. per la montanya de Cabanyes, passada la qual s' inclina 'l ENE. y segueix en aquexa direcció pèl turó de la Mola, Tenessos de Vendrell, Suro del Llop, Petja de Sant Martí y turó de Caulers, al turó de Casalots (421 m.) sobre Santa Ceclina. De Santa Ceclina fins a la seua terminació en la platja de Pals, continua en la forma que tenim manifestada al parlar dels límits de la conca del Ter.

Los primers rempèus de la serra s' extenen al NO., O. y S. fins a besar les aygues de la riera de Santa Coloma y del ríu Tordera, per manera que la divisoria entre la conca litoral y la d' aquest ríu no la forma en son començ la metexa serra, sinó una estrebació d' ella que arrenca de poch abans del cim

que hem senyalat y s' encamina al S. pêl turó Vilar (279 m.), los turons Trompa (177 m.) y Montells (125 m.) y lo mas Florit (52 m.), al petit plà format pêls aluvions del ríu Tordera, poch troç al N. de la seua desembocadura en la mar, en quin plà mor la estrebació formant-hi una escampada de turonets, dels quals los que s' enlayran més són los que s' acostan a la vila de Blanes pêl mitjorn de la metexa, entre ells lo turó Alsina (54 m.), en quin cim s' hi han trobat restes arqueològichs y hi estiguè provablement edificada la antiga *Blanda*. D' aquesta estrebació se-n desprèn, al turó Trompa, un contrafort, que al acostar-se a la mar s' extén, tocant aquest, des de Blanes a la platja de Fanals, enlayrant-se en los pichs bessons de Santa Bàrbara y Sant Joan a la alçada de 159 y 160 m. Per la vall que-s forma entre la estrebació y lo contrafort, devalla ja directament a la mar la riera de Blanes.

De la carena de la serra, al endret del turó de la Mola, se n' origina envers Montgròs y lo turó Rossell (348 m.) una altra estrebació, que corra primer al E. y torç après al SE., la qual separa la riera de Lloret de la de Tossa. Aquesta estrebació, al acostar-se a la mar, s' exampla y se parteix en revinguts brancals que s' endinzan en les ones, formant, com tením dit, entre aquelles dues poblacions una costa alta y retallada. Al extrém NE. del més septentrional dels dits brancals, avença al mar un turó de forma arrodonida (65 m.) que se l' anomena Cap de Tossa.

A poca distancia y al SE. del turó de Casalots, s' axeca lo puig de Cadiretes (518 m.), lo més enlayrat del macís que-s forma entre la riera de Tossa y lo ríu Ridaura, que naix en la seua vessant NE. Arrencan d' aquest puig, en direccions diverses, varis contraforts, dels quins alguns, particularment los que fan via a la mar, se ramifican donant origen a petites corrents y torrenteres. Nos fixarèm solament en lo més llarch y més important, per ser lo que clou pêl SO. la vall del Ridaura, la major de les que s' obren en la conca litoral de la provincia. Baxa aquest contrafort, o millor estrebació, del puig de les Cadiretes al cim de Montagut (503 m.) portant la direcció al E. que més avall se va inclinant poch a poch al NE., segueix per la serra de Sant Baldiri, puig Jofre (244 m.), Roca Tossa (175 m.), turó Ravell y per la serra de Sant Amans volta, inclinant-se al SE., la vila y platja de Sant Feliu de Guíxols, d' ahont girant al NE. devalla y se pert en la platja d' Aro. Un serrat, que s' origina a Roca Tossa, y corre al S. pêls turons Guilla (104 m.) y Mans y gira après al E. envers la ermita de Sant Telm, forma la petita vall per la que s' escorre a la mar la riera de Sant Feliu de Guíxols, separant-la de les altres insignificants corrents que aximeteix s' hi escorren entre aquexa vila y la de Tossa. Per la vessant del Ridaura, de Montagut ne baxa una branca que s' interposa entre aquest ríu y son afluyent la riera de Solius fins a son ayguabarreig, la qual es coneguda ab la denominació de montanyes de Solius.

Des del naxement del Ridaura fins a baix de les costes de N' Alou, la serra divisoria de les conques del Ter y del litoral corre arrimada a la riba es-

querra d' aquell ríu. De dites costes en avall, entra lo Ridaura a la vall d' Aro, y la seva conca s' exampla pêl NE., tancant-la una estrebació d' aquella serra que de Romanyà de la Selva baxa al SE. pêl puig d' En Roch (385 m.), Vallvenera (329 m.), turó Curetes (226 m.) y Fanals (137 m.), y se pert en la mar en lo puig Guayta (34 m.). D' aquesta estrebació, que separa la vall d' Aro de la de Calonge, se-n desprenen alguns contraforts, particularment envers la derrera de les dites valls, com són: lo que s' extén entre la riera de Calonge y llur tributaria la de Cabanyes, y lo que s' interposa entre aquesta y la mar, que baxa de prop de Vallvenera y, fent una corva al NE., segueix pêls turons Masnòu (166 m.), Cruanyes (157 m.) y Brossa, fins a la dreta de la riera de Calonge, y des del turó Cruanyes envía un rempèu pêl turó d' En Cama (72 m.), a endinzar-se en la mar junt la torre Valentina, al començament de la platja.

La vall de Calonge, limitada al SE. per la estrebació de que acabàm de parlar, ho està al O. per la serra costanera, des de Romanyà al coll de la Ganga, y passat aquest, forma lo séu límit NE. un contrafort de la serra que per les montanyes del Jonch y los puigs Rodò (160 m.), Bruxa (116 m.) y Macaya (93 m.), baxa per la ermita de Sant Daniel al collet de Sant Antoni y acaba tocant la mar en lo turonet de Cabrera, que separa la platja de Calonge de la de Palamors. Sobre aquest turonet, axí anomenat del nom del proprietari de la pagesía que s' axeca a son demunt, hi ha una capella y restes d' un convent de monges que allí hi havía hagut, s' hi troban troços de mosàychs, y al obrir la nova carretera de Sant Felíu de Guíxols a Palamors, s' hi varen recullir obgectes y fragments de bronze, que-s remontan a la època romana.

Les vessants de tramontana d' aquest contrafort, les de mitjorn y solixent de la serra costanera des de Fitor a Palafrugell, y les de ponent de la continuació de la metexa serra des de sobre Palafrugell a Palamors, forman la petita y accidentada conca del anomenat Aubís y de la riera de Palafrugell, de caudal insignificant, però que quan sobrevenen pluges copioses s' estufen y s' escampen per les terres baxes, causant perjudicis y devegades desgracies com les que acaban de succehir a Palamors al escriure aquestes ratlles (1909).

En lo restant de la conca litoral, la serra costanera separa la riera de Pals del Mediterrani, quines ones besan la seva vertent oriental, sense donar lloch a cap accident orogràfich de consideració. Del cap de Sant Sebastià a Palamors s' hi extén en direcció paralela a la mar un serrat que forma turonets de poca elevació, entre quins rempèus s' obren cales y petites platges. De la vertent oposada, devallan a la riera de Pals algunes torrenteres, entre les quals s' hi compten les d' Esclanyà y de Regencós que-s formen en los replechs de la serra.

Hydrografía

La distribució de les aygues superficials que corren pêl territori de la provincia de Gerona, està estretament lligada ab lo relléu d' aquest, y perçò hem tingut de parlar-ne, encar que fós d' una manera secondaria, al ocupar-nos de la orografía, senyalant los límits de les conques dels rius més importants. De lo dit ne resulta, que tots los que naxen en la provincia portan ses aygues a la mar Mediterrania, los uns directament, los altres per mija de les corrents principals a les que s' ajuntan, per dues vessants diferentes, quina direcció normal es de NO. a SE. pera quasi tots ells, y de S. y SO. pera un reduhit nombre. Entre les primeres figuran les conques dels ríus La Muga, lo Fluvià, lo Ter y lo Tordera, y les litorals: entre les segones, les petites porcions que pertanyen a la provincia de les conques del Llobregat y del Segre.

Passèm a estudiar separadament cada una d' elles.

CONCA DE LA MUGA

Està limitada al E. per la badía de Roses y per la estrebació del Pyrinèu que arrenca del pich d' En Jordà y la separa de la conca litoral del N. de la provincia; al N., per la serralada del Pyrinèu, des del pich d' En Jordà al plà de La Muga, y al O. y S., per la serra divisoria ab lo ríu Fluvià, que tenim descrita. Ocupa una superficie de 864 kilòmetres quadrats, aproximadament, y la llargada del séu curs es d' uns 52 kilòmetres.

Naix la Muga sota lo plà del meteix nom (1,115 m. alt) y pêl fons d' una estreta y engorjada vall, entre lo Pyrinèu y la divisoria ab lo Fluvià, corre dret al E., recullint a son pas les torrenteres de les vessants de mitjorn del Pyrinèu, que pertanyen a França, y les de les de tramontana de la dita divisoria, que pertanyen a Espanya, essent entre aquestes derreres d' esmentar lo torrent de Sant Corneli, que baxa del mas Sobirà. Més en avall se junta a La Muga per la riba esquerra lo Ríu Major que naix al coll de la Creu del Canon-

ge, en territori francès, entra a Espanya sota Custoja y aflueix a La Muga aygues avall de Horts. Volta lo ríu en direcció al S. envers Albanyà, y arreplega per la riba dreta lo torrent de Bussols, que baxa de la ermita de Sant Joan de Bussols en un estrep de la divisoria, y lo de Cursavell, que porta aygues de les vessants de Bassegoda y de Llerona. A Albanyà torna a girar al E. per entre les montanyes de Sant Jordi y lo pich de les Barraques, recullint aygues de les seues vessants, y al arribar a Sant Llorenç de La Muga s' encorva al NE., juntant-se-li per la riba dreta la riera de Fontfreda que devalla de La Fou y de Carbonils per entre les serres de Sant Jordi y de Mondevà y més avall, prop d' Oliveda, per la metexa riba, lo ríu Arnera.

L' Arnera, que aplega les aygues de les vertents pyrinenques des del coll de la Creu al coll de Lly o de les Illes, corre al E. per Tapies fins a Massanet de Cabrenys, ahont reb per la riba esquerra les rieres ja unides Fraussa y Ardenya que baxan d' amunt d' aquella vila: descríu després una pronunciada corva al S. envers les montanyes de Mondevà, y al acabament d' ella, també per la riba esquerra, se li ajunta lo Rinadal, que baxa aximeteix de sobre Massanet y recull abans de la seua confluencia ab l' Arnera les torrenteres de Cabrera y de Perdigó, que naxen respectivament a un y altre costat del turó en quin cim s' axecan los enderrochs del que fóu castell de Cabrera.

De la dita confluencia a la mar, pren La Muga, pera no dexar-la ja més, la direcció SE.; passa per prop de Buadella y de Les Escaules, ahont se li uneix la petita riera anomenada La Caula, notable per son saltant de 25 m. d' elevació, y segueix en avall per Pont de Molins y Cabanes a Peralada. Aquí se li uneix per la riba dreta son major afluyent, lo ríu Llobregat.

Lo Llobregat, que naix a la vessant de ponent del pich de son nom, recull per sa riba dreta les aygues de les vertents espanyoles del Pyrinèu des de aquest pich fins al coll de les Illes, y per sa riba esquerra les de les metexes vertents pyrinenques y dels seus contraforts, des de aquell pich fins al d' En Jordà, y les de ponent de la estrebació que arrenca d' aquest derrer fins a sobre Vilamaniscle. Son curs es aproximadament de 25 k. Se dirigeix primer al O., envers lo Portús, prop de quina població baxa a juntar-se-li lo petit y pintoresch torrent de la Comtesa. Al Portús, gira al S. ab una mica d' inclinació al E. envers La Junquera y lo pont de Campmany, en quin tragecte hi afluexen per la riba dreta, ademés de petites torrenteres, les rieres d' Altort, que s' origina al coll de Canelles, y la de Agullana, o ríu de les Guilles, que baxa en dues branques del coll de Portell y del de les Illes, y continua en direcció SE. per La Bajol, Agullana, La Estrada y Buscarós; per la riba esquerra, se li uneix lo Merdansà, o riera de Campmany, que devalla del Camp-forcat. Poch aygues en avall del pont de Campmany, reb lo Llobregat per la riba dreta al Ricardell, que baxa del àngul que sota La Bajol forma la bifurcació del contrafort del Pyrinèu que separa, primer, les vessants del Arnera de les de la riera de Agullana y del Ricardell y, després, les d' aquest ríu de les de La Muga.

Lo Ricardell corre en direcció SE. per Darnius, per sota lo castell de Montroig y per Viure. Després de sa confluencia ab aquest ríu, pren lo Llobregat la direcció SE. y va acostant-se a La Muga, corrent bon troç quasi paralel al derrer: aplega per la riba esquerra, primer, la riera de Torrelles o de Cantallops que baxa de N. a S. de sota la montanya de Requesens y del coll de Oleda; poch després, la de Vilarnadal, que s' origina d' una bifurcació de la divisoria entre lo Net y la riera de Cantallops; y, finalment, al E. de Peralada, lo ríu anomenat Orlina, que ab son afluyent, lo Net, portan les aygues que baxan del Pyrinèu, lo derrer des del pich del Llobregat al coll de la Estaca, y lo

Clixé de J. Esquirol

Castelló d' Empories. — Ríu La Muga

primer des de aquest coll fins al pich d' En Jordà y, ademés, les de la divisoria de la conca fins a Vilamaniscle y les del Merdans o riera d' Espolla, que naix sota los cims de Vilars. Lo Net devalla, en direcció quasi normal al S., per la vessant de solixent de Requesens y, en altra branca, per sota lo castell de Mirapols envers Vilartolí, Sant Climent-ses-Ceves y Masarach, y se barreja ab l' Orlina sota lo lloch anomenat Les Costes de Peralada: lo Merdans s' escorre per Vilars, Espolla y Mollet d' Empordà, y aflueix al Orlina un poch més aygues amunt que lo Net; y l' Orlina baxa en diferentes branques per Baussitges, Sant Quirze de Culera, Mallol, Rabós d' Empordà, Delfià, Les Costes de Peralada y Peralada.

Entre Peralada y Vilanova aflueix a La Muga per la riba dreta lo ríu Manol, que devalla de les montanyes de Llerona y de la Mare de Déu del Mont,

passa sota La Estela y, al arribar prop de Vilanant, se li ajunta la riera de Cistella: més en avall de Avinyonet, fà lo meteix lo ríu Rissech o riera de Terrades, que devalla de més amunt de la població d' aquest nom; y a Santa Llogaya, ja en la plana empordanesa, recull per la riba dreta la riera anomenada Algama, que s' origina a Sant Martí ses-Serres y corre per Lladó y Navata. Lo Manol que havía portat fins aquí la direcció de O. a E., gira al N. acostant-se a Figueres y, sense arribar a n' aquesta ciutat, torna a girar al NE. y-s dirigeix de dret a La Muga, arreplegant per la riba esquerra, quasi en son meteix ayguabarreig ab aquest ríu, les aygues del Galligans, petita torrentera que-s forma a ponent de Figueres, atravessa aquesta ciutat y passa mólt a la vora del poble de Vilabertràn.

De Vilanova segueix La Muga al SE. cap a Castelló d' Empories y cap al mar, pêl llit de La Muga vella: més un braç del ríu torç al NE. ficant-se als estanys de Castelló, dels quals desguassa al mar per diferents boques, la principal d' elles anomenada ríu de Salines.

Als predits estanys hi fan cap, també, les aygues que s' escorren del Turó de Malavehina y baxan per Vallgornera, Sant Joan-ses-Closes y Penardell, y les que per Vilamaniscle, per Garriguella, per Vilajuiga, per Pau, per Vilahut y per Palàu Sa-Verdera, devallan de la serra que separa del mar la conca de La Muga, formant una altra petita conca, que dèu considerar-se com un complement de la d' aquest ríu.

Segons lo senyor Llaurador, lo caràcter de La Muga es torrencial y dexa en ses avingudes mólt de llot. Les seves aygues s' aprofitan pera regar y pera donar mohiment a molins fariners: però tant los seus aprofitaments agrícols com los industrials són susceptibles de mólt major desenrotllo. Un *aforo* practicat lo 13 d' Agost del any 1880 en la cequia del molí del Moll, derivada del Manol, va donar 70 litres per segón.

TAULA SINÓPTICA DE LA CONCA HYDROGRÁFICA DE LA MUGA

Vessants de la dreta

Afluyents directes	Sub-afluyents
Torrent de Sant Corneli	
Torrent dels Bussols	
Torrent de Cursavell	
Torrent de La Caula	
Ríu Manol.	Torrent de La Estela Riera de Cistella Ríu Rissech Torrent Galligans ——— Ríu Algama

Vessants de la esquerra

Afluyents	Sub-afluyents	
Ríu Major		
Torrent de Fontfreda		
Ríu Arnera.	Riera Fraussa, Riera Ardenya	
	Ríu Rinadal.	Torrent Cabrera
		Torrent Perdigó
Ríu Llobregat.	Torrent de la Comtesa	
	Torrent de Canal	
	Riera de Al-Tort	
	Riera de les Guilles	
	Ríu Ricardell	
	Ríu Merdançar	
	Riera de Torrelles	
	Riera de Vilarnadal	
	Ríu Orlina.	Ríu Net
		Ríu Merdans

CONCA DEL FLUVIÁ

Hem descrit ja detalladament les serres que tancan la conca del ríu Fluvià, que s' extèn entre la de La Muga y la del Ter y ocupa una superficie aproximada de 1,032 kilòmetres quadrats.

Encara que la direcció general de la pendent d' aquesta conca sía la de NO. a SE., lo ríu que li dóna nom no la porta més que en una part de son curs, donchs no recull directament cap de les corrents que devallan del Pyrinèu o sia de la part més alta de la conca, sinó que les reb per mija de son afluyent lo Lierca que es lo que manté en la indicada part aquella direcció.

Lo Fluvià naix en lo recolze que forma la serra divisoria ab lo Ter, quan aquesta des de lo Santuari de Cabrera gira envers lo NE., y en los faldars de tramontana de la montanya del Grau d' Olot. Segueix de primer la direcció de S. a N. per Sant Esteve de Bas y Les Preses, arreplegant nombroses torrenteres, particularment per la riba esquerra, que devallan formant enlayrats sallents dels cims de la serra d' Ayats, del Puig-sa-Calm y de la serra de la Magdalena: entre les quals són dignes d' esment la riera anomenada de la Coromina o de la Faja que baxa del coll de Bracons, passa a la vora de Joanetes y se li junta devant de Sant Esteve de Bas, y lo ríu Gurri o del Sallent que porta les aygues de les vessants de Puig-sa-Calm y de Collfret, per Sant Privat de Bas y Mallol. Lo fons de la vall del Fluvià, en aquesta part alta de son curs, havía sigut en remots temps un estany, per haver barrat lo pas del

ríu les corrents basàltiques procehidores dels volcans en ignició principalment de la banda dreta de son curs, y axí seguiren embassades les aygues fins que l' esforç constant y secular d' aquestes conseguí poch a poch obrir un portell en la barrera que les oprimía, portell conegut ab lo nom de *pas de Cudella,* quina obertura no falta qui ha atribuit equivocadament a treball realisat pêls alarbs.

Clixé de Marian Rocafiguera

Lo Fluviá a Olot

Aygues avall de Les Preses, lo Fluvià s' inclina al E. envers Olot, y abans d' arribar a n' aquexa vila, se li ajunta per la riba dreta lo riuet anomenat Ravell que naix a la serra Marbulenya y corre per Sa Cot y Sant Cristòfol ses-Fonts, en quin terme recull les abundoses aygues que brollan de les Fonts anomenades *les Deus*. A Olot, lo ríu torç al N. pera descriure després una corva envers l' E., y enfront de la esglesia de St. Joan les Fonts, en lo lloch per aqueix motiu dit *aygua-barreja,* s' uneix ab la riera de Bianya, que prové del coll de Santigosa, recull aygues de les vessants de Capsacosta y Santa Llucia de Puigmal, rega la vall de Bianya plena de petits llogarets y, sota lo vehinat de Cloclalou, recull lo Ridaura, que devalla per la vall de son nom després de haver recullit les aygues de la divisoria ab lo Ter des de Santa Llucia de Puigmal fins a Santa Magdalena de Cabrils, passa per Ridaura, l' Hostal de la Corda, Fexes y Capella de la Esperança, aquesta ja en lo terme d' Olot.

De Sant Joan les Fonts corre lo Fluvià encaxonat entre màrgens basàltichs

fins prop de Castellfollit y, al peu de la cinglera sobre la qual s' alça aquest poble, se li ajuntan per la riba esquerra lo ríu de Carrera o de Castellar de la Montanya, que porta les aygues dels faldars de Mont-major y de les serres de Toralles y de Castellar, y per la riba dreta lo ríu Turunell, que naix en la vertent N. de les montanyes de Batet y de Sant Julià del Mont y atravessa lo plà de Begudà.

De Castellfollit a la mar, encara que fà moltes esses, la direcció del Fluvià es la d' O. a E.

Clixé de Juli Vintró

Tortellà- — Pont del Lierca

Al arribar lo ríu a Sant Jaume de Lierca, recull per la riba esquerra lo ríu d' aquest nom, que, com hem indicat, acopla totes les aygues de les vessants pyrinenques de la conca.

Lo Lierca, al nàxer en les vertents SE. de Montfalgars y de coll Pregón, porta lo nom de riera de Rocabruna y s' escorre al S. fins al peu del castell d' aquest nom. D' aquí gira al SE., y al altre costat del turó en quin cim lo castell s' enlayra, se li uneix la riera de les Ferreres, que baxa del coll de Vernedell y porta també les aygues que baxan del coll de Malrèm per la riera de Roca Bartella. Poch més avall, al arribar a Baget, pren lo nom de riera de Baget, y arreplega aprés, també per la riba esquerra, les rieres unides de Trulls y de Boix, y un poch més aygues avall la del Barrancot. Accentúa lo ríu la seua pendent al SE., y recull per la riba dreta la riera de Salarza, que més en amunt s' anomena de Bolós, la qual recull en tres branques les aygues de les

vessants de coll Cubill, coll de la Boxeda y coll de Fach, los dos derrers en la serra divisoria ab la conca del Ter y l' altre en l' estreb que la separa del Lierca. Torna aquest a inclinar-se al E., per forta pendent, y cambía altra vegada lo nom pêl de ríu d' Escales, aplegant per la riba esquerra la riera de Monar o de les Valls, que naix en les basses de Monars, petits estanyols que-s forman en los faldars de la Baga de Bordellat en lo Pyrinèu, y lo riuet del Toll, que baxa del pich Caburlé. Gira lo ríu altra vegada al SE., y devalla entre cingleres pêl Grau d' Escales ahont se li uneix la riera de Bach o d' Oix, que devalla de ponent per les valls axí anomenades, des de lo pich de Castellvell y-l Capsacosta. Passada la confluencia ab aquesta riera, se decanta al E. per sota lo santuari d' Escales y lo castell d' Espasa, dret a trobar la riera de Sant Aniol de les Agujes. Baxa aquesta de N. a S. partida en son començament en dues branques, la anomenada ríu de Ribelles, que naix al Pyrinèu en lo coll de Falgueres, y la coneguda ab lo nom de Comella, que té son origen en les vessants de NO. del pich de Bassegoda, les quals s' unexen en lo clot de Sant Aniol, y segueix en avall per la vora de Talaxà, Ríu, Sadernes y Entreperes, sempre entre cingles espadats y estrets congostos. Pren lo Lierca, ja conegut ab aquest nom, aprés de son ayguabarreig ab la riera de Sant Aniol, la direcció a mitjorn que porta la expressada riera y, passant per lo pont del Lierca y per entre Montagut y Tortellà, va a juntar-se ab lo Fluvià en lo industriós poblat de Sant Jaume.

Seguint Fluvià en avall, baxa a unir-se al ríu per la riba esquerra, en lo molí de Peracaula, la petita riera de Sales, y poch després, passat Argelaguer, fà lo meteix lo ríu Burró, que naix en la vessant de mitjorn del pich de Bassegoda y passa per la vora del poble d' aquest nom, per ponent de Beuda y per solixent de Sales. Arriba lo Fluvià a Besalú, ahont arreplega lo riuet anomenat Capellada, que naix a Roca Pastuira, en la montanya de la Mare de Déu del Mont, baxa per prop de Segarò y segueix son curs per entre Mayà y Lligordà. Poch després de Besalú, afluyeix al Fluvià per la riba dreta lo Junyell, originari de la serra de Sant Julià del Mont, que rega la petita vall poblada pêls llogarets anomenats La Miana, Almors, Ausinyà y Juyà, los quals junts forman un municipi. Per la metexa riba, prop de Faras, li dóna ses aygues lo ríu Ser, lo major de sos afluyents per aquesta banda.

Lo Ser, està format principalment per tres braços: lo ríu del Sallent o de Santa Pau, que recull les aygues de les vessants de mitjorn de la montanya de Batet y les de la serra divisoria ab lo Ter fins a Fontpobre; la riera de Mieres, que recull les que baxan de les serres de Finestres y de Falgons, y s' ajuntan ab les del anterior més avall de Mieres; y la que naix al coll de les Portelles, aplega aygues de la serra de Folgons, de la montanya de Rocacorva y de la divisoria ab lo Ter, passa per Sant Miquel de Campmajor y entronca ab les anteriors al poble de Sant Martí de Campmajor. D' aquest poble en avall porta lo ríu lo nom de Ser, y s' encamina al Fluvià pêl lloch de Serinyà.

Sota Dosquers y quasi devant meteix de Faras, s' uneix al Fluvià, per la riba esquerra, lo Gumanell o riera de Vilademires, que baxa de la Mare de Déu del Mont y de Sant Martí-ses-Serres; y per la metexa riba, successivament y a poca distancia la una de la altra, s' hi unexen les rieres de Quexans, Gomar y Cabanelles que baxan de la serra divisoria ab la conca de La Muga.

En aquest meteix troç de son curs, comprès entre Faras y Bàscara, recull lo Fluvià per la riba dreta algunes petites corrents que devallan de la diviso-

Clixé de Marian Rocafiguera

Coilell (Olot). — Pont sobre lo riu Ser

ria ab lo Ter, com són: la riera d' Espolla, procedent de la font intermitent de Usall, que salta pèl cingle de Martis y aflueix al ríu prop d' Esponellar; la riera de Ollers, que hi aflueix prop de Orfens y naix al puig de Bonayre; y la de Galliners, que prové del puig Nemorós, passa prop la ermita de Sant Baldiri y s' ajunta al Fluvià abans d' arribar aquest ríu a Bàscara.

De Bàscara al mar la conca del Fluvià es mólt estreta, sobretot pèl costat de tramontana, y entre ella y la de La Muga hi queda una petita conca litoral de la que parlarèm en son lloch, lo que fà que per aquesta banda no rebi cap més corrent digna d' esment. Tampoch tenen importancia les póques que hi afluexen per la riba dreta: d' elles citarèm solsament la que naix prop de Vilopríu y baxa al Fluvià per Saus y Sant Mori, y la que s' origina a Valldevià, passa prop de Ventalló y-s llença al ríu tocant a Vallveralla.

Les poblacions per les quals passa lo Fluvià des de Besalú al mar, són:

Faras, Esponellar, Vilert, Espinalvessa, Canyelles, Orfens, Parets, Romanyà d' Empordà, Bàscara, Calabuig, Sant Miquel de Fluvià, Vilarobàu y Sant Pere Pescador, en quina platja desemboca al present. La cequia del molí de la Armentera porta des de aquesta població al Grauet d' Empories, ahont desguassa a la mar, lo nom de Fluvià vell, y es possible hagués sigut lo llit del ríu segles enrera.

La llargada del curs del Fluvià es aproximadament de 84 km.

A més d' aprofitar-se pera regadíu y pera moure un gran nombre de molins fariners, les aygues del Fluvià, en lo troç comprès des de Olot a Besalú, donan vida y mohiment a moltes fàbriques y són una font de riquesa pera la vila de Olot y pera les poblacions de Sant Joan les Fonts, Castellfollit, Sant Jaume de Lierca, Argelaguer y Besalú. Quedan encara molts y molts saltants pera explotar, tant en lo ríu com en sos principals afluyents, que s' aprofitaràn sens dupte quan s' acabe la vía ferrea de Gerona a Olot y quan s' hajan construit les carreteres de que està faltada la comarca, almenys les progectades.

Pera aplicar-les al regadíu de la plana del Empordà, s' han formulat dos progectes, cap d' ells portat a la pràctica. Pot veure-s lo que ne díu lo senyor Llauradó (4).

Ultimament, la força de les aygues del ríu ha començat a utilisar-se pera la illuminació elèctrica de moltes poblacions, la major part de les quals no tenían abans illuminació pública de cap mena.

Alguns aforos practicats en lo Fluvià sota lo molí de les Deus, en diferents èpoques del any, han donat lo promitg de 3,084 m^3 per segón.

TAULA SINÓPTICA DE LA CONCA HYDROGRÁFICA DEL FLUVIÁ

Vessants de la dreta

Afluyents	Sub-afluyents	
Ríu Ravell		
Ríu Turunell		
Ríu Junyell		
Ríu Ser.	Riera de Sallent	Riutort
	Riera de Mieres	Merdançar
	Riera de Sant Miquel	
Riera d' Espolla		
Riera d' Ollers		
Riera de Galliners		
Riera de Saus		
Riera de Valldevià.		

(4) *Tratado de aguas y riegos*, per D. Andreu Llauradò, Madrid, 1884, v. II, p. 485 y següents

Vessants de la esquerra

Afluyents	Sub-afluyents	
Riera de la Faja		
Ríu Gurni o Gurri. . . .	Riera de Collfret	
Riera de Bianya.	Ridaura	
Ríu de Carrera.	Riera de Castellar	
Ríu Lierca.	Riera de Arsola.	Riera de Ferreres
		Riera de Bartella
	Riera de Trulls.	Riera de Boix
	Riera de Valls	
	Riera de Toll	
	Riera de Sant Aniol. .	Ríu de Ribelles
		Riera de Comelles
		Riera de Ríu
	Riera de Salarza. . . .	Riera de Bolós
	Riera d' Oix.	Riera de Bach
Riera de Sales		
Ríu Borró		
Riera Capellada		
Riera Gumanell		
Riera de Quexars		
Riera de Cabanelles.		

CONCA DEL TER

Lo Ter es lo ríu més important de la provincia de Gerona. La seua conca ocupa una extensió superficial de 3,411 kilòmetres quadrats, aproximadament, y lo séu curs es d' uns 167 kilòmetres. La direcció general del ríu, en la primera meytat de son curs, es al S. y en un bocí al SO.; però en la altra meytat, corre al SE. y al E. com los altres ríus de la provincia. La direcció al SE. vé marcada també, en la primera meytat, pêl Rigart y en part pêl Freser, però la direcció normal d' aquest derrer es al S. Aquesta dobla direcció del ríu, la explica lo senyor Vidal, en aquesta metexa geografía, per l' alçament del Montseny, que barrà son curs primitíu al S., obligant-lo a girar al SE. y al E. pera anar a desembocar a la mar en la platja de Pals.

No tota la conca del Ter pertany, com tením dit, a la provincia de Gerona, donchs la major part del curs central del ríu pertany a la de Barcelona y ha sigut estudiada en son lloch corresponent. Nosaltres nos ocuparèm exclusivament de la que pertany a la de Gerona, quins límits tenim enrera senyalats.

Conca alta. Naix lo ríu al lloch anomenat Ull de Ter, a 2,325 m. d' altitut sobre lo nivell de la mar, y forman la seua capsalera lo pich de la Dona, la cresta d' Esquena d' Ase y lo puig de Bastiments, cimals de la serra pyrinenca.

Devalla al SE. pêls recons de Murens, entre Grà de Fàjol y puig dels Lladres, y reb tot seguit per la riba esquerra la riera de Murens y la de la Portella, que recullen les aygues del Pyrinèu des dels cims d' Esquena d' Ase fins a la Portella de Murens. Torç al S. pêl congost de Murens, ahont arreplega la riera de coma Armada que baxa del NNE. per la gorja de son nom, y en sortint del congost, la de coma d' Orri, que devalla del NO., de les vessants de Grà de Fàjol, Betes Blanques y extrém septentrional de la serra de Catllar. Se decanta lo ríu al SE., y baxan a juntar-se-li per la riba esquerra la riera de Carboners, que aplega les aygues del pich de Roca Colóm, de les clotarades

Clixé de Baltasar Solá

Lo ríu Ter a Camprodón

de Concrós, cims de la Llosa y collades de Merdanya, y més en avall, al poble de Setcases, la riera de Vall-llobre, provinenta del coll de Pal, de Costabona, del puig Sistre y del coll de Liens. A Setcases gira altra vegada al S. y devant del santuari de Catllar reb per la riba dreta, primer, la riera de Catllar que baxa de la serra de son nom, després, la de Tragurà, que recull aygues de les vessants de Fontlletera, Tres-pichs, Balandràu y coll de Mayanells, y ultimament, la torrentera de Planella. Torna lo Ter a pendre la direcció SE. y passat Vilallonga hi aflueix la riera de Vilardell o de cân Huguet Vell per la riba esquerra, y per la oposada, sota lo promontori de la Roca, la riera d' Abella, que devalla de la collàda Verda y de serra Cabellera. Arriba lo ríu a Llanars y quasi tocant a la població se li uneix, per la riba esquerra, la riera de Feytús, procedent del puig Sistre, y poch aygues avall, per la riba dreta, la riera Espinalga, que s' origina en la serra Cabellera. Entra després al Ter a la vila de Camprodón, situada en l' ayguabarreig d' aquest y de son notable afluyent lo Ritort.

Naix lo Ritort en la vessant SE. de Costabona, sota les roques d' En Mercer, a 1,650 m. d' altitut. Corre al E. envers Espinalvell, rebent en son curs per la riba esquerra les aygues de les vessants del coll de Peraféu, del de Siern y del de Pan, en lo Pyrinèu, y per la dreta la riera de la Casassa, originaria del Puig Sistre. Sota Espinalvell torç al S., recull per la esquerra la riera de coll Pregón, la de Favert que devalla del coll de la Clapa, de les Basses de Favert y del coll de Prats, y més avall de Molló la Ginestosa, que aplega les aygues que baxan del Puig de les Forques, coll dels Pixadors, coll d' Ares,

Clixé de Juli Vintró

Sant Joan de les Abadesses. — Pont vell sobre lo ríu Ter

Mont-Falgars y coll Prugent, aquest derrer ja en la serra divisoria ab la conca del Fluvià. Seguint en avall, hi afluyexen per la riba dreta les torrenteres de Molló, d' Avellanosa y de Geronella, y per la riba esquerra la riera de Boxeda, provinenta de Roca Sabeya. Passada la confluencia ab la riera de Boxeda, gira lo Ritort al SO. per les planes de Llandríus, en les quals se li junta lo Ritortell, que baxa de la Creueta, en l' extrém occidental de la serra de Navà, y s' uneix al Ritort sota lo macís de Sant Antoni, accentuant llavors aquest derrer la inclinació al O. fins a Camprodón.

De Camprodón s' encamina lo Ter a Sant Pau de Seguries, seguint una corva al S. SE. y arreplegant, particularment per la riba esquerra, bon nombre de petites torrenteres; entre les quals són d' esmentar les anomenades de Boleteres, Angeleta, Crexenturri y Saltelles. En essent lo ríu a Sant Pau de Seguries, reblinca envers lo SO. y-s dirigeix per Sant Joan de les Abadesses a

la vila de Ripoll, correguent quasi paralel a la serra Cabellera, que li envía les aygues de les seves vessants de mitjorn per les rieres Fogonella, Malatosca o de Surroca, de la Pudor o d' Ogassa y Ribamala, de les quals la derrera porta també aygues de la serra de Sant Aymàn. Per la riba esquerra, entre altres de menys importancia, hi afluexen la riera d' Escamarch, que baxa de S. a N. del coll de Santigosa y plà del Bosch y se li junta just al pont de Falgueres, no gayre en avall de Sant Pau de Seguries, y la riera Arsemala, que devalla en direcció SE. del meteix coll de Santigosa y se li uneix sota Sant Joan de les

Clixé de Santiago Monteys

Ripoll. — Ayguabarreig del Ter y del Freser

Abadesses. A la extremitat meridional de la vila de Ripoll y tocant les cases de la població, hi ha l' ayguabarreig del Ter y del Freser que baxa en direcció SE.

Naix lo Freser a 2,400 m. d' altitut, en la vall anomenada dels Fresers que forma la seua capsalera, y aplega les aygues de les vessants del puig de Bastiments y del pich del Infern, en lo Pyrinèu: baxa al S. per Aygols Podrits, ahont reblinca al SO. envers la Fossa del Gegant, Arques de coma de Teula y serra de Torreneules. Més en avall, passada la estreta gorja que s' obre entre les montanyes de Torreneules y de Balandràu, se li ajunta per la metexa riba dreta la riera de Nuria, que recull les aygues que baxan de les Mulleres, Nou Fonts, pich d' Eyna, coll de Finestrelles, coma del Embut y del Puigmal, salta pêl sallent del Sastre, s' escorre per la gorja del Cremat, y arreplega per la

riba dreta la riera de Fontalba y per la esquerra la de Fontnegre. Poch després de sa confluencia ab la riera de Nuria, gira lo Freser al S., y sota Queralps hi afluyeix també per la riba dreta la riera Estremera, originaria del pas dels Lladres, del pich de Set Fonts y de les clotxes del Puigmal, llochs tots situats en la divisoria ab la conca del Segre. Un xich més aygues avall, s' hi barreja per la riba esquerra la riera del Serrat, que baxa dels faldars de puig

Lo Rigart, prop de Fornells

Cerverí, en la serra que separa la conca del Freser de la del Ter, y es lo primer afluyent del Freser digne d' esment per dita riba, ja que aquest ríu aygues amunt corre mólt acostat a la esmentada divisoria y no queda entre ella y lo ríu espay suficient pera que pugan desenrotllar-s'hi grans corrents. Abans d' arribar a Ribes, reb lo Freser, per la metexa riba esquerra, lo ríu Sagadell, provinent del E., que porta les aygues reunides dels rasos de Portoles, coll de Pal, collada Verda, puig Cornador, puig Estela, Taga, puig Cerverí, Pardines y Ribes-Altes. A Ribes s' uneix al Freser per la riba dreta lo ríu Rigart, que corre de O. a E. des dels faldars de puig Llançada y recull les aygues de la divisoria ab lo Segre d' aquest puig al de Dorria, les de la serra que-l separa de la riera Estremera, les de la divisoria ab la conca del Llobregat des del puig Llançada al coll de la Bona, y finalment les que baxan de coma

Armada y montanyes de Campelles. De Ribes segueix lo Freser al S., y aplega per la riba dreta primer lo torrent Llobre, després sota les coves de Ribes, lo d' Huire y, ultimament, lo ríu Merdars, que devalla del NO. y porta aygues dels cims de plà de Pujals y coma Armada, de la clotada de Santou y de les montanyes de Montgrony y de Gombreny, essent sos majors afluyents la riera de Pardinella y la d' Estiula. Per la riba esquerra s' ajunta al Freser, també

Olixé de Joan Castellvell

Lo Freser a Ribes

quasi al devant de les coves de Ribes, la riera anomenada Bruguera. Poch en avall de Campdevànol gira al Freser al SE. y continua en aquexa direcció fins a son ayguabarreig ab lo Ter, a Ripoll.

De Ripoll baxa lo Ter al S., y a 7 kilòmetres próximament d' aquesta vila, entra a la provincia de Barcelona. En aquest tragecte recull per la riba dreta, a la ermita del Remey o de Sant Quintí, lo ríu de les Lloses, que aygues amunt se parteix en tres branques: la riera Carneleta que baxa del Hostal d' En Carles, lo propri ríu de les Lloses que devalla del plà de son nom, y la riera de Grau que té son origen en les vessants septentrionals de Santa Margarida. Més en avall recull lo torrent del Olm, que naix en les montanyes de Sobelles. Per la riba esquerra, reb lo Caganell, torrentera que baxa de la Creu de Tenes: després, entre altres petits torrents, los anomenats de Solà y de La Escala, y per últim, la riera de Vallfogona, originaria del coll de Canes y de

serra de Santa Magdalena, en la divisoria ab la conca del Fluvià, a la qual afluyexen la petita riera de Sant Eudalt, que devalla al S. de la Creu de Sant Antoni, y la riera de Tabèrnoles o de Llayers, que naix sota lo castell de Milany y recull les aygues del torrent anomenat Malvehí, originari de la Baga de Barretó. Un petit bocí de la riera de Vallfogona, aygues amunt de sa confluencia ab la de Tabèrnoles, pertany a la provincia de Barcelona. En cambi, la ratlla divisoria entre aquesta provincia y la de Gerona dexa per la derrera les fonts de la riera dels Ferrers, altre afluyent del Ter, que s' interna aprés en aquella.

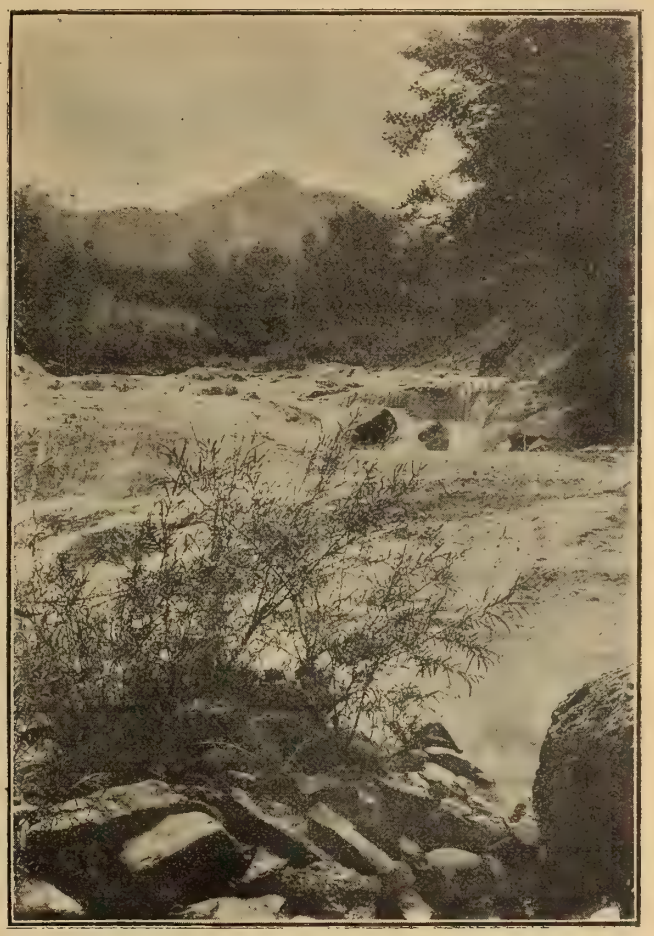

Riera de Vallfogona

Porció de la conca central. De la conca mitja o central del Ter que correspòn a la provincia de Barcelona, pertany a la de Gerona la capsalera del ríu Ges ab les valls de Vidrà. Forman aquest ríu, en son origen, varies torrenteres que devallan de Collfret, en la divisoria ab lo Fluvià, y de la arrencada de la serra de Milany, en la Creu del Espinal o del Espinau y en lo coll d' Obiols; baxa de N. a S. atravessant la vall de Vidrà, de la qual surt sota lo santuari de la Mare de Déu de Bellmont pera ficar-se en la provincia de Barcelona, y afluyeix al Ter a Torelló, sota Rocapebrera. Recull en son curs per la provincia de Gerona, a més d' altres petites torrenteres, la riera de Les Fonts per la riba dreta y les de Ciuret y de Llancers per la riba esquerra, abans d' arribar a Vidrà, y més avall d' aquexa població, aximeteix per la riba esquerra, la de Morèu.

Conca baxa. Dos kilòmetres pròximament aygues amunt del poble de Querós, torna entrar lo Ter a la provincia de Gerona, y reb tot seguit per la riba dreta la riera Major que s' origina al macís del Montseny y recull aygues

de les rieres de Viladràu, Espinelves, Castanyadell y Balcells, de les quals les tres primeres naxen y corren un troç per la provincia de Gerona. De la riera Major solsament ne pertanyen a n' aquesta provincia dos bocins, un en son naxement, l' altre des de poch abans de son ayguabarreig ab lo Ter. Des de Querós segueix lo Ter, encaxonat entre les montanyes de les Guilleríes, en direcció al E. un xich inclinada al N., per Susqueda, Lloret Selvatge y lo Pasteral. En aquest tragecte se li ajuntan, per la riba esquerra, les rieres de Fàbregues, de Rupit y del Olm que baxan de la provincia de Barcelona, y per la dreta, la de Querós y altres torrenteres que devallan de la serra que-l separa de la riera de Osor. Salvat lo congost del Pasteral, s' inclina lo ríu al SE. pera tornar a rependre després la direcció E. vers la ciutat de Gerona, passant per Sant Climent, La Cellera, Sant Julià de Llor, Anglès, Bonmatí, Vilanna, Constantins, Bescanó, Sant Gregori, Salt y Santa Eugenia.

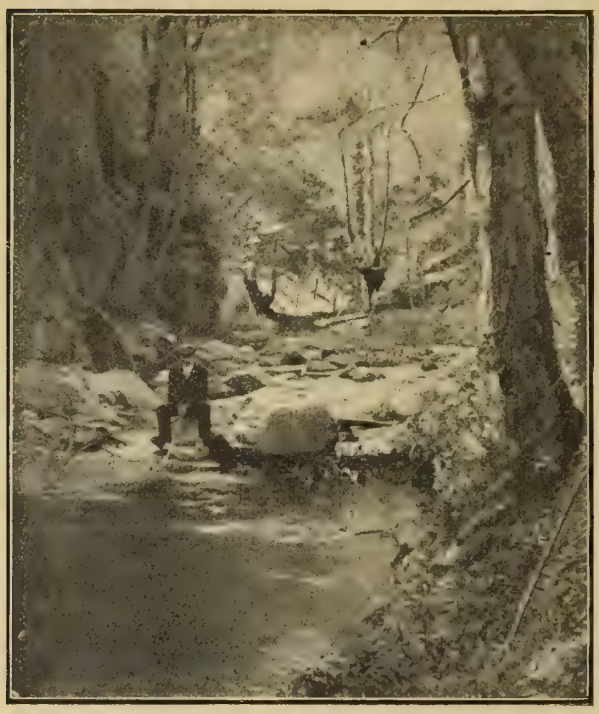

Clixé de Thós

La riera de Osor devant la font picant de Sant Hilari Sa-calm

Quasi enfront de La Cellera, hi aflueix per la riba esquerra la riera d' Amer o Riubrugent, que naix en les serres Marbulenya y de Murrià, en la divisoria ab lo Fluvià, y recull aygues d' aquesta divisoria per les rieres de Sant Iscle de Colltort, de Vallach o Ayguafreda y de les Ansíes, que porta també les de la de Cogolls, y més en avall les del torrent del Rastell, que baxa de la Barroca, en la divisoria ab la riera de Llèmana. Per la dreta, hi afluexen los torrents Llameca, Fernal, de Sant Genís y de Fontfreda, que baxan de les montanyes de la Salut, Lo Far y Sant Martí sa-Calm. Porta lo ríu la direcció de N. a S., y atravessa de cap a cap la vall d' Hostoles passant per Sant Felíu de Pallarols, Les Planes y Amer, essent notable lo sallent de Santa Margarida.

Per la altra riba, o sía per la dreta, afluyeix al Ter, entre la Cellera y Anglès, la riera d' Osor, que naix al plà de les Arenes prop de la vila de Sant Hilari y recull més avall d' Osor la riera de Horta o de Santa Creu, que s' origina en les vessants de SE. de les montanyes de Montsolís y Sant Miquel de Solterra.

Al peu de la montanya de St. Grau, se llença al Ter per la riba esquerra, la riera de Llèmana, originaria de la serra de Finestres, que recull les aygues de les vessants de la vall de son nom, de les de la Granollers de Rocacorva y les del torrent Buscarós, que devalla dels rasos de Llorà. Més avall de Sant Gregori, hi afluyexen, per la metexa riba, la riera d' Adri que porta les aygues acoblades del Petròlech y del Gàrrap, que s' originan als faldars de Rocacorva a un y altre costat del turó ahont s' obría lo volcà d' Adri, y los torrents Merdançar y de Fontajàu, aquest derrer quasi devant meteix de Gerona.

Clixé de Joan Castellvell

Lo ríu Onyar a Gerona

Al arribar lo Ter a n' aquesta ciutat, recolza al NE., y devant del arrabal o burch de Pedret reb per la seua riba esquerra les aygues del Onyar, un de sos majors afluyents en aquesta part de la conca del ríu. Naix l' Onyar als rempèus de Santa Bàrbara, en les montanyes d' Osor, prop del poble de Sant Martí Sapresa o de les Esposes, s' encamina al NE. per Brunyola y Sant Delmay, descríu després una forta corva cap al S., pera tornar a pendre la direcció al NE. envers Riudellots de la Selva, y sota Campllonch gira francament al N., per Fornells y La Creueta, pera ficar-se en la ciutat de Gerona y juntar-se al Ter, al que-s llença pèl desguàs de la presa del molí de Pedret, avuy dita de La Aurora del nom de la fàbrica de paper que mou. La conca del Onyar pot dividir-se en tres parts: la que aygues amunt de Riudellots s' extén al NO. fins al naxement del ríu, que acobla les aygues de les vessants de ponent y de tra-

montana de la serra divisoria ab la conca del Tordera, les de solixent de la serra d' Osor y les de mitjorn de la que tanca pêl S. lo Plà de Gerona, les quals no li abocan cap corrent d' importancia; la que des del congost de Montilibi s' obre al E. y al SE. y recull les aygues de les vessants SO. de la serra de les Gavarres ab ses estrebacions, part de les de NO. de la serra litoral y les de NE. de la divisoria ab la conca del Tordera; són sos afluyents principals, tots per la riba dreta, les rieres Bonauta, Gotarra y Verneda, que baxan, les dues primeres, dels estrebs de la serra costanera, y la tercera, de Romanyà de la Selva y los Alts de les Gavarres; lo Bugantor o ríu de Castellar, que devalla dels cims d' Esclet y de Santa Pelaya; la riera de Saleres o de Quart, originaria de Montnegre; la de Palol, procedent de més amunt de Vilaroja, y pot afegir-s' hi, com a complement, lo Galligans, que recull aygues de les vertents de la montanya dels Angels, de Vilaroja y de la serra de Sant Miquel, encara que aquest petit ríu, que atravessa lo barri de Sant Pere de la ciutat de Gerona, afluyeix al Onyar tocant los murs d' aquexa ciutat y, per consegüent, aygues avall del congost de Montilibi: y, per fí, la que comprèn la major part del Plà de Gerona, al SO. de la ciutat, pêl qual corre lo ríu Güell que naix prop d' Ayguaviva y s' ajunta al Onyar, desviat fà poch son curs pêls terraplens del ferrocarril de França, quasi allà meteix hont hi afluyeix lo Galligans.

En lo tragecte comprès entre Gerona y lo congost de Sant Julià de Ramis, recull lo Ter per la riba esquerra les aygues del torrent Xunela o riera de Sarrià, passa per entre-l Pont-major y lo poble de Sarrià y, devant del vehinat de Sant Vicens de les Roquetes, s' hi escorre la riera de Campdorà. Després de passat lo congost, a sota la montanya de Sant Julià, se li ajunta per la riba esquerra lo ríu Terri, provinent del estany de Banyoles, des de lo qual devalla al SE. per Borgunyà, Cornellà, Sors, Santa Llogaya, Rabós, Sant Andréu y Medinyà: recullint durant son curs, entre altres petits afluyents, la riera Matamors que baxa de Puigarnol, lo Reverdit que naix sota lo coll de Biert, y la riera o torrent de Riudellots de la Creu que té son origen prop de la Mota, més amunt del castell de Montagut.

Segueix lo Ter al NE. pêls térmens de Medinyà, Celrà, Bordils, Cervià, Flassà, Subiràgues, Sant Jordi y Sant Llorens de les Arenes, fins a la vora de Colomers, y reb per la riba esquerra lo ríu Farga que baxa del NNE. per Vilademuls, Vilavenut, Espasens, Vilamarí y Vilafreser; més avall, lo Cinyana, que s' origina prop de Sant Marçal de Vilademuls y passa per Terradelles, Oriols, Fallines, Viladesens y Raset; y, encara més enllà, la riera de Colomers, que baxa de Llampayes o Llampalles. Per la riba dreta, recull aygues de les vessants de la serra dels Angels, que hi afluyexen per les rieres de Palagret, que passa per Celrà y Bordils, de Sant Martí Vell que recull lo torrent de Juyà, y de la Pera, que s' hi escorre per entre Mollet y Flassà.

De Colomers al mar, corre lo Ter al E., atravessant lo Baix Empordà per Jafre, Verges, Canet, Ullà, Torroella de Montgrí y l' Estartit, ahont desem-

Progecte de rectificació del curs del ríu Ter, desde Colomers al mar, fet per ordre del Concell Superior de Castella en l' any 1790

A. Martín, Editor.-Barcelona

Facilitat per l' Excm. Sr. President de la Audiencia de Barcelona Sr. Muñoz

boca a la mar, devant de les illes Medes. En aquest tragecte no reb cap corrent digna d' esment, com no sía la petita riera que passa per les Olives y per Marenyà y devalla dels derrers estrebs de la divisoria ab la conca del Fluvià. A la dreta del ríu s' hi extén una plana baxa, en la qual, juntant-se les aygues de la serra de les Gavarres y d' alguns contraforts d' ella ab les de la serra costanera, formavan l' estany d' Ullastret. La corrent més important d' aquesta petita conca, complementaria ab la riera de Pals de la del Ter, es lo ríu Daró. Naix aquest ríu en dues branques, la una que devalla del extrém oriental de la serra de Montnegre y de les vessants NE. de Santa Pelaya y Esclet, y l' altre que s' origina en los Alts de les Gavarres, prop de Sant Cebrià dels Alls, y en lo coll de la Ganga, regant la vall ahont hi ha los poblets de Cruilles, Sant Miquel de Cruilles y St. Sadurní; juntades les dues branques, s' encamina al NE., per La Bisbal y Castell d' Empordà, y reb per la riba esquerra lo Risech, provinent de Montnegre, de Madremanya, Monells y Corsà; dexa a la dreta l' estany d' Ullastret; segueix en la metexa direcció per Llabià y Gualta, creuant la cequia del molí d' aquest poble, y, dexant lo Ter a curta distancia, gira sobtadament al E. y corre paralel a n' aquest ríu, pera confondre-s més avall ab la cequia dels molins de Gualta y Pals ab la riera d' aquest nom, que baxa de Palàu Sator y de Sant Felíu de Boada y recull també les aygues de la vessant oposada al mar de la serra costanera fins prop de Palafrugell; desemboca finalment a la mar pèls ayguamolls de Fonolleres, un xich més al S. que lo Ter.

Exugat, o disminuit al menys considerablement, l' estany d' Ullastret, les corrents que s' hi embassavan s' escorren ara al ríu Daró, y com no s' ha regularisat lo curs d' aquest, en temps de pluges abundoses no solsament se torna a omplir l' estany, sinó que les terres baxes s' enaygan, en gréu perjudici dels conrèus y de la salut dels vehins dels nombrosos poblets escampats per la plana del Baix Empordà, que-s troban entre dos enemichs, lo Ter y lo Daró. A prevenir los danys del Ter, s' encaminava lo progecte de rectificació del curs d' aquest ríu, des de Colomers al mar, que manà fer en 1790 lo Concell Reyal de Castella, del qual n' acompanyàm reproducció. Aquest progecte s' executà solsament en una petita part, quedant lo demés per fer, com hi han quedat los ideats després pera rectificar lo curs del Daró.

Dels 167 kilòmetres de llargada que té aproximadament lo curs del Ter, uns 128 corresponen a la provincia de Gerona: 51 en la conca alta y 77 en la baxa. Les fortes pendents del ríu, donan lloch a molts aprofitaments d' aygues durant lo séu curs. Dirèm quelcòm dels corresponents a la provincia que estudiàm.

En la conca alta del ríu, a més del regadíu de terres, en poca escala, les aygues del Ter y dels seus afluyents donan mohiment a nombrosos molins fariners, a fargues y a fàbriques de paper y gèneros de cotó y llana, particularment a Camprodón, Sant Joan de les Abadesses, Ripoll, Ribes y Campdevànol; destinant-se també en molts llochs a la producció de llum elèctrica. A un

kilòmetre y mitg de Camprodón hi ha progectada y està en estudi una piscifactoria, alimentada per les aygues del Ritort, escullides a n' aquest obgecte per la seua puresa. En la conca baxa del Ter, l' establiment de grans farineres ha obligat a plegar a molts dels petits molins que hi havía escampats arrèu a les vores del Ter y fins a les dels seus afluyents de menys importancia, alguns dels quals molins s' han transformat en centrals elèctriques pera la lluminaria pública. Les cequies que-s derivan del ríu són moltes, y quasi totes tenían

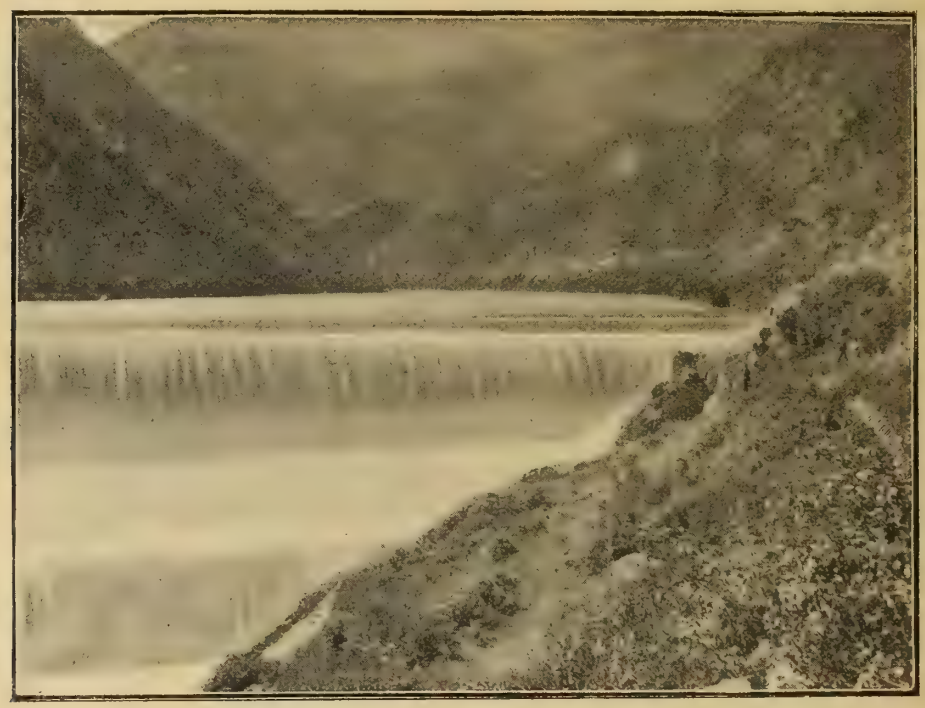

Clixé de Joan Castellvell

Lo ríu Ter en la presa del Pasteral d' Amer

per principal fí moure molins y lo regadíu de terres. S' aprofitan al present també pera usos industrials, especialment en lo troç comprès entre lo Pasteral y lo Congost de Sant Julià, en lo qual s' axecan les fàbriques d' Anglès, de Bonmatí, de Bescanó, de Salt, de Santa Eugenia, de Gerona y de Sarrià. També n' hi ha algunes poques mogudes pêl Riu Brugent, y altres pêl Terri en lo vehinatge de Banyoles.

Les cequies a que nos hem referit, enumerades per lo senyor Llauradó, a les quals se n' hi ha d' afegir alguna, són les següents:

En primer terme, la gran presa del Pasteral, que embassa totes les aygues del ríu y origina un sallent de prop de 4,000 cavalls de força, que s' utilisa en part pera la producció d' electricitat.

La cequia de La Cellera, que mou un molí y rega part del terme del poble.

Altra, que arrenca aximeteix de la riba dreta del Ter en lo terme de La Cellera, mou les fàbriques d' Anglés y rega part dels térmens de les dites poblacions y de la de Vilanna.

La cequia de Sant Julià del Llor, que rega poques terres d' aquest poble, a la riba esquerra del Ter, y móu, abans de tornar al ríu, les fàbriques de la colonia Bonmatí.

La cequia de Bescanó, que té la presa en lo terme de Vilanna y 5 kilòmetres més avall torna les aygues al Ter, després d' haver regat part del terme de dit poble. De poch hà la han engrandida, aumentant son cabdal. Mou una fàbrica de betes y cintes y un' altra de producció de llum elèctrica.

Lo rech Monar, té la presa entre Bescanó y Salt, en lo lloch anomenat la Casa dels Gegants. Es potser la més antiga de les cequies derivades del Ter, donchs diferentes escriptures del segle XI la mencionan, anomenant-la *regum comitale,* calificatíu que fà sospitar fóu construida pêls antichs comtes de Gerona y Barcelona. Més tart, ignoràm quan y en quina forma, passà a ésser propietat de la ciutat de Gerona, que la ha possehida sense contradicció fins als nostres díes, y dihèm fins als nostres díes, perque al present, en virtut de certs tractes, sembla que hi tenen drets los proprietaris de la fàbrica de paper «La Gerundense.» Los molins fariners que movía, enclòs lo de la ciutat, han desaparegut, havent-se convertit aquest en central elèctrica. Rega terres dels térmens de Salt y Santa Eugenia, lo Plà de Gerona y les hortes que encara quedan dintre la ciutat, y mou fàbriques a Salt, Santa Eugenia y Gerona, en la qual vessa ses aygues al ríu Onyar.

De les preses y cequies que hi havia d' haver hagut en la riba esquerra del Ter, en los térmens de Domeny y *Parets de Rufí,* pera moure los molins fariners y *drapers* de que se fà esment en documents dels segles XII y XIII, no-n queda ni rastre. De segur que les revingudes del ríu s' ho han emportat tot aygues avall, com lo vehinat y capella de Sant Pons de Fontajàu.

Les aygues del Onyar, aumentades ab les del rech Monar, les del ríu Güell y les del Galligans, quan ne porta, són totes conduhides al sortir de Gerona fins a la presa del rech o cequia que movía un altre dels molins de la ciutat, l' anomenat molí de Pedret, avuy convertit també en productor de llum elèctrica. Una mica més avall dóna mohiment a una fàbrica de paper de fusta, y rega poques terres de la finca que hi possehexen los PP. Salesians abans de donar ses aygues al Ter. La poca mira que s' ha tingut y-s té ab aquesta presa, ha fet pujar considerablement lo nivell del llit del Onyar per dins la ciutat de Gerona, axí com també los dels rius Galligans y Güell prop de llur confluencia ab lo primer, constituint axò un perill y una amenaça per la part baxa de la dita ciutat.

Una curta cequia, a la riba dreta del Ter, mou una fàbrica de paper en lo poble de Sarrià.

La cequia d' en Vinyals, que pren les aygues del Ter al Pont-major y per

la vora dreta del ríu s' encamina al Congost, atravessa lo plà de Bordils y torna al Ter les aygues sobrants en lo terme de Flassà. Mou una farinera a Campdorà y algún molí, y rega terres dels térmens de Celrà, Bordils y Flassà.

La cequia de Colomers, que pertany al marquès de Sentmenat, mou los molins de Jafre, Verges, Bellcayre y La Escala y dóna los seus sobrants a la mar en la platja de la Font, prop de la derrera de les citades poblacions. Rega bastantes terres dels pobles anomenats y dels de La Tallada y Albons. Quan lo cultíu del arròç hi era permès, ab les aygues d' aquesta cequia y de la de Güalta se regavan 20,000 vessanes (4,874 hectàries) del dit cultíu: però

Clixé de Baltasar Sola

La riba del Ter y molí entre Camprodón y Sant Joan de les Abadesses

los clams dels pobles delmats pêl paludisme obligaren al govern a prohibir-lo. Ara sembla que-s vol tornar obrir la mà en aquest punt, en benefici d' interessos particulars y egoistes, ab evident perill de renovar los flagells que per sobre de tot s' haurían de procurar evitar, y que de segur evitarían los qui han de intervenir en la questió, si ells o les seues families haguessen de viure en la comarca amenaçada.

A la altra riba del Ter hi havía hagut també alguna presa, donchs se té nova dels molins de La Roca y de Sidillar, situats junt al Ter, tots en lo terme de Foxà.

Les que encara hi ha són: la de Gualta, que pertanyía al comte de Peralada, mou los molins de Gualta y de Pals, y rega los plans de Gualta, Serra, Ultramort, Pals y una part del terme de Torroella de Montgrí, y la de Canet de

Verges, proprietat del meteix comte, que rega poques terres y atravessa lo Daró per un pont de tres ulls quasi tapats, que funciona com una presa y en cas d' ayguats causa grans perjudicis.

Finalment, a la riba esquerra del ríu, la cequia de Torroella, proprietat del comte de Solterra, que mou alguns molins y rega 700 vessanes (152'69 hectàries) d' horta.

Lo senyor Llauradó menta los següents aforos practicats en la conca del Ter.

En lo Ter a Ripoll, estiatge, 2,400 litres per segón.

En lo Freser a Ripoll, estiatge, 1,600 litres per segón.

En lo Ter, al Pasteral, 7,000 litres per segón.

En lo Ter a Sarrià, Agost de 1870, 7,000 litres per segón.

En lo rech Monar, en son començ, 9 m.^{3} per segón, en Agost del any 1880.

Lo senyor Vidal, en un estudi sobre Hydrología soterrania de la comarca de Banyoles, que acaba de publicar, fà constar que entre Ripoll y Sant Quirze, en lo lloch conegut per *Pas dels Carlins,* lo Ter pert de son cabdal 800 litres per segón, los quals considera possible vajan a alimentar per víes soterranies l' estany de Banyoles.

TAULA SINÓPTICA DE LA CONCA HYDROGRÁFICA DEL TER, ENCLOSA EN LA PROVINCIA DE GERONA

Conca alta — Vessants de la dreta

Afluyents	Sub-afluyents	
Riera de Orri		
Riera de Catllar		
Riera de Tragurà		
Torrent Planella		
Riera de Abella		
Torrent Espinalga		
Riera Fogonellar		
Riera Malatosca (o de Surroca)		
Riera de la Pudó (o d' Ogassa)		
Riera Ribamala		
Ríu Freser.	Riera de Coma de Vaca	
	Riera de Nuria.	Riera de Fontnegre
		——
		Riera de Fontalba
	Riera Estremera	
	Ríu Rigart..	Riera de Tosses
		Riera de Palós

Ríu Freser	Ríu Rigart	Riera de Dorria
		Riera de Planers
		Riera de Planoles
		Riera de Ventolar
		Torrent Coma Armada
	Torrent Llobre	
	Ríu Merdars	Riera Pardinella
		Riera de Santòu
		Riera de Estiula
	Torrent del Serrat	
	Ríu Segadell	
	Riera de Bruguera	
Ríu de les Lloses	Riera Carnaleta	
	Riera de Grau	
Torrent del Olm		

Vessants de la esquerra

Afluyents	Sub-afluyents	
Riera de Murens	Riera de Portella	
Riera de Coma Armada		
Riera de Carboners		
Torrent de Vall-Llobre		
Torrent de cân Huguet Vell		
Riera de Feytús		
Ríu Ritort	Riera de Coll Pregón	
	Riera de Favert	
	Riera de Genestosa	
	Riera de Boxeda	
	Ritortell	
	Riera de la Casassa	
	Torrent de Molló	
	Torrent d' Avellanosa	
	Torrent de Geronella	
Riera d' Escamarch		
Riera Arsamala (o de Santigosa)		
Torrent Caganell		
Torrent Solà		
Riera de Vallfogona	Riera de Tabernoles	Riera de Malvehi

PORCIÓ DE LA CONCA CENTRAL

Vessants de la esquerra

Afluyents	Sub-afluyents	
Ríu Ges.	Riera de Les Fonts	
	———	
	Riera de Ciuret	
	Riera de Llancers	
	Riera de Morèu	

CONCA BAXA

Vessants de la dreta

Afluyents	Sub-afluyents	
Riera Major.	Riera de Viladràu	
	Riera d' Espinelves	
	Riera de Castanyadell	
	Riera de Balcells	
Riera de Querós		
Riera d' Ossor	Riera de Santa Creu	
Ríu Onyar.	Riera de Vilobí	
	Riera Bagastre	
	Riera Bonauta	
	Riera Verneda	Riera Gotarra
	Ríu Bugantor	
	Riera de Quart	
	Riera de Palol	
	Ríu Galligans	
	———	
	Ríu Güell.	Torrent Marrochs
Torrent de Camporà		
Riera de Palagret		
Riera de Sant Martí		
Riera de La Pera		

Complement d' aquesta vessant

Ríu Daró.	Ríu Risech
	Escórrechs del estany d' Ullastret
Riera de Pals	

Vessants de la esquerra

Afluyents	Sub-afluyents	
Riera de Fàbregues		
Riera de Rupit		
Torrent del Olm		
Riera de Amer.	Riera de Colltort	
	Riera de Vallach	
	Riera de Cogolls. . . .	Riera de les Ansíes
	Torrent Rastrell	
	——	
	Ríu Brugent	
	Torrent Llameca	
	Torrent Fernal	
	Torrent de Sant Genís	
	Riera de Fontfreda	
Riera de Llèmana. . . .	Riera de Granollers	
	Torrent Busquerós	
Riera d' Adri.	Ríu Petròlech	
	Ríu Gàrrap	
Torrent Merdançar		
Torrent de Sant Pons		
Riera de Sarrià (o Xunela)		
Ríu Terri.	Riera Matamors	
	Ríu Reverdit	
	Riudellots	
Ríu Farga		
Ríu Cinyana		
Riera de Colomers		
Riera de Les Olives		

CONCA DEL TORDERA

La conca del Tordera, ocupa una extensió superficial de 901 kilòmetres aproximadament. Lo ríu Tordera s' origina de les aygues que brollen de les fonts de Sant Marçal y de Sant Andréu de la Castanya, en lo Montseny y en territori de la provincia de Barcelona, pèl qual devalla al S. envers lo poble de Montseny, ahont gira al SE., y al arribar a Sant Celoni gira altra vegada prenent la direcció al E. NE. y-s fica en la provincia de Gerona. En lo restant del séu curs fins a la mar, serveix de partió entre aquesta provincia y la de Barcelona exceptuat en un bocí, com ja tenim explicat; per manera que les seues vessants de la esquerra pertanyen quasi per complert a la primera pro-

vincia y les de la dreta són totes de la de Barcelona. La llargada total del séu curs es d' uns 40 kilòmetres.

Parlarèm solsament de les corrents de la nostra provincia que hi afluyexen, de les quals les principals són:

La riera de Breda, que naix a la font de la Teula en lo Montseny, y recull les aygues dels faldars d' aquest macís des de lo puig de Té o d' Arenys al puig Moróu. Baxa en direcció SE. per Sant Martí de Riells, y aplega, entre

Clixé de Benet Chías

Hostalrich. — Ríu Tordera

altres corrents, per la riba dreta, lo torrent de Nogueroles y la riera Xica, que devallen de la serra que la separa de la riera de Gualba, y, per la riba esquerra, la riera anomenada Breta y lo ríu Repiaix, que porta també les aygues de la torrentera de Coma Fosca. En son origen porta lo nóm de Bimanés, després lo de la riera de Riells y en arribant a Breda pren lo d' aquesta població, al S. de la qual se llença al Tordera.

Entre les petites torrenteres que aboquen son cabdal a n' aquest ríu, seguint-lo aygues avall, farèm menció de la d' Alabern, per la trista anomenada que li donà temps enrera lo ensorrament del pont del camí de ferre, que la atravessa, al moment de passar-hi un tren de passatgers.

La riera d' Arbucies, que recull les aygues que baxen del pich de les Agudes y del collet de Sant Marçal, en lo Montseny, per les rieres de Vilanova y de Crous; les de coll de Cerdans y coll Ravell, en la divisoria ab la conca del Ter, y les del Plà de les Arenes, en la divisoria ab les rieres d' Osor y de Sta. Coloma. Atravessa la xamosa vall d' Arbucies, y en avall d' aquesta vila aplega per la riba dreta les torrenteres del Serrat, de Pont-cremat y de cân Gall, y per la esquerra la riera de Cós, o de Joanet, y lo torrent de Buxalléu. Afluyeix al Tordera vora del turó d' Hostalrich.

Passat Hostalrich, s' ajuntan al Tordera les aygues que baxan de les vessants dels derrers rempèus de la serra que separa les rieres d' Arbucies y de Santa Coloma, essent digne de mentar-se la riera de Massanes.

Enfront de Fogàs de Tordera hi afluyeix la riera de Santa Coloma, que naix en los faldars de solixent del plà de cân Roca, sota de Sant Hilari, y recull aygues de les vessants de ponent de la montanya de Sant Miquel de Solterra. S' encamina al SE. vers Sta. Coloma de Farners y, poch abans d' arribar-hi, se li ajuntan per la riba esquerra, primer la riera de Castanyet, y després lo torrent dels Frares. De Santa Coloma, continua en la metexa direcció pèls térmens de Riudarenes y de Sils, y, en lo d' aquest poble, reb per la riba dreta la riera de la Esparra, que ab lo nom de Murgadella naix entre Joanet y Sant Segimón del Bosch y baxa pèls llochs de Sant Pere Cercada y La Esparra. Passat Sils, torç la riera al SE. y, un poch aygues avall, arreplega los rechs de desguàs del estany de Sils, per la riba esquerra, y ab ells les aygues de la serra divisoria ab lo Ter des de més al N. de Sils fins a Santa Ceclina, y les de les vessants de ponent y tramontana de la serra costanera, que abans afluían a dit estany, en lo que s' embassavan, per les rieres de Vallcanera, de Caldes, de Vidreres—formada aquesta per les anomenades Reclar y Rerapiaix—y de Massanet de la Selva: abans de junyir-se ab lo Tordera, recull per la riba dreta la riera de Mollet.

De Fogàs en avall, lo Tordera corre al E. ab poca inclinació al S., pèls pobles de Tordera y Palafolls y desaygua a la mar entre Malgrat y Blanes. En aquest troç, feta excepció de la riera de Martorell, les seues dues vessants pertanyen a la provincia de Barcelona: queda no obstant per la de Gerona la capsalera del Vall de María, que pertany al terme de Massanet. Poch abans d' arribar a la mar torna lo Tordera a servir de divisoria entre les dues provincies.

Les aygues del ríu, en la provincia de Gerona, no s' aprofitan més que pera regadíu, pera moure alguns molins y pera producció de llum elèctrica.

TAULA SINÓPTICA DE LA CONCA HIDROGRÁFICA DEL TORDERA, ENCLOSA EN LA PROVINCIA DE GERONA

Vessants de la esquerra

Afluyents	Sub-afluyents	
Riera de Berenguer		
Riera Xica		
Riera de Breda.	Torrent de Nogueretes	
	Riera Xica	
	——	
	Riera de Breta	
	Riera de Repiaix. . . .	Torrent de Coma Fosca

Torrent d' Alabern

Riera d' Arbucies. . . .
- Riera de Vilanova
- Riera de Crous
- Riera de Cerdans
- Riera de Ravell
- Torrent del Serrat
- Torrent de Pont-cremat
- Torrent de cân Gall

- Riera de Cós (o de Joanet)
- Torrent de Buxalléu

Riera de Massanes

Riera de Sta. Coloma. .
- Riera Murgadella (o de La Esparra)
- Riera de Mollet

- Riera de Castanyet
- Torrent dels Frares
- Rechs del Estany de Sils.
  - Riera de Vidreres
  - Riera de Massanet
  - Riera de Vallcanera
  - Riera de Caldes

Riera de Martorell de la Selva.

CONCA LITORAL

Les aygues que s' escorren directament a la mar ab independencia dels rius que acabàm de descriure, forman una conca litoral que-s pot dividir en quatre parts: la del N., separada de la conca de La Muga pêls contraforts de la serra pyrinenca quina terminació es lo cap de Creus; la de la plana del Empordà, compresa entre les desembocadures de La Muga y lo Fluvià; la constituida per les vessants de les montanyes de Torroella, entre les desembocadures dels rius Fluvià y Ter; y la del S. que s' extén des de la platja de Pals a la del Tordera: es la més important y està separada de la conca d' aquest ríu y de la del Ter per la carena de la serra costanera.

En la del N. s' hi poden senyalar les petites torrenteres de Port-bou, de les Escudelles o de Colera, y de Garbet, y la riera de Llansà, y en la península de cap de Creus, les rieres de Santa Creu y de la Selva, en la vessant del N., la de Cadequers, en la vessant del E., y les de Roses y Trencada, en la vessant del S.

La de la plana del Empordà té mólt poch desnivell, per quin motíu les aygues s' hi embassan formant ayguamolls al llarch de la platja. Per ella s' hi escorren ab dificultat lo rech Corredor, que s' origina prop de Lo Far y per

Fortià s' encamina a la mar atravessant los ayguamolls que vorejan la platja, y-l rech Sirvent, que baxa de Garrigars y Ciurana, recull les aygues dels escòrrechs dels estanyols del terme d' aquesta població prop de Basella o Baseya, se barreja també ab los ayguamolls de la costa y-s fica a la mar poch al N. de la desembocadura del Fluvià.

La de les montanyes de Torroella sols llença a la mar les aygues pluvials per torrenteres, seques en temps normal. Les de les demés vessants de dites montanyes s' escorren, en igual forma, part al Ter y part a la cequia dels molins de Bellcayre y de La Escala, y formavan fins fà poch, al N. de la primera d' aquestes poblacions, un petit estanyol anomenat Sobrestany. S' ha suposat que la mare o areny del Ter s' obría en temps històrichs a ponent de dites

Clixé de Hugo Sanna

Palamors. — Pont sobre la riera

montanyes y desembocava a la mar al mitjorn d' Empories, entre les ruhines d' aquesta antiga població y la avuy vila de La Escala, y que per haver-li mudat lo curs los comtes d' Empories es que desaygua al present en la platja de Pals. L' exàmen del terreno persuadeix de que lo Ter té la seua desembocadura natural en lo Empordà baix, y que, si algún treball hi practicaren los comtes d' Empories, no pogué tenir altre obgecte que-l de pendre-li aygues pera conduhir-les a la primitiva capital del comtat, lo poblet de Sant Martí, o pot-ser millor lo de preservar les dites conduccions d' aygues dels danys que poguessen ocasionar-los-hi les revingudes del Ter. Al nostre concepte, en la època geològica actual lo curs del Ter ha sigut sempre a poca diferencia lo meteix que segueix al present.

La conca litoral del S. té una llargada de 48 kilòmetres per 13 d' amplada màxima aproximadament y la seua extensió superficial es d' uns 377 kilòmetres. Les corrents principals que d' ella devallan a la mar, són les següents:

Lo torrent Aubis que entra a la mar tocant a la vila de Palamors y la riera de Palafrugell, que recull aygues de les montanyes de Vall-llòbrega, Fitor y Palafrugell, baxa a Sant Joan de Palamors y desemboca en la badía d' aquest nom un xich més a ponent del anterior. Són corrents d' estuf, de caudal insignificant, que en temps de copioses pluges sobrehixen y causan perjudicis y desgracies, com ha succehit fà poch y hem dit més enrera.

La riera de Calonge, que naix als Alts de les Gavarres, recull lo Riufret que baxa del coll de la Ganga, y més en avall de la vila de Calonge la riera de Cabanyés, originaria de les vessants de NE. de les montanyes de Romanyà de la Selva. Desemboca a la mar en la platja de Calonge, prop del arrabal de Sant Antoni.

Lo ríu d' Aro o Ridaura, que naix en los faldars del puig de Cadiretes y, descrivint una corva, s' encamina al E. per Belloch y Solius, ahont reb per la riba esquerra lo torrent Salenys y per la dreta la riera de Solius, originaria del puig de Montagut y montanyes de Sant Grau. Passa per Santa Cristina y per Castell d' Aro y desaygua a la mar en la platja d' Aro a mitjorn del llogaret de Fanals.

En la platja de St. Felíu de Guíxols, desaygüen a la mar dues petites rieres que atravessan la població; la una per son extrém de llevant y la altra per son extrém de ponent. La primera es un petit torrent anomenat Tueda, que quasi may porta aygua. La altra porta lo nom de riera del Monestir, y baxa per Sant Amans dels estrebs de la serra costanera: a ell s' ajunta, poch avans d' entrar a la població, la riera anomenada Les Comes, que s' escorre pêls faldars de la montanya de Sant Telm.

La riera de Tossa, que recull aygues de les vessants del turó de Casalots, del puig de Cadiretes, del de Montagut y de la montanya de Sant Grau, y afluyeix a la mar en la platja de la població que li dóna nom.

La riera de Lloret, que baxa de les vessants de Montoriol y de Cabanyes, aplega en son curs per la riba esquerra les torrenteres dels faldars del Roch Gros y del puig Rosell y, atravessant per l' extrém de ponent la vila de Lloret, se escorre a la mar en la platja d' aquesta vila.

La riera de Sant Pere o Passapera, que té son origen en les montanyes de Sant Pere del Bosch, desemboca a la mar en la platja de Fanals.

Y, finalment, la riera de Blanes, originaria del turó Trompa, que aplega les aygues dels contraforts més meridionals de la serra costanera y s' escorre a la mar tocant a la població de son nom.

Les aygues d' aquests petits ríus, en general poch abundoses, mouen algún que altre molí y s' utilisan pêl regadíu de terres.

No cal acompanyar taula sinòptica d' aquesta estreta conca.

CONCA DEL SEGRE

Una part de la conca alta d' aquest ríu, en son curs per la Cerdanya espanyola, pertany a la provincia de Gerona, y d' ella per consegüent nos toca ocupar-nos.

Clixé de Joan Castellvell

Riera Estahuja, en lo clos de Llivia

Naix lo Segre entre roques y congestes al puig de son propri nom, y recullides les aygues de les vessants del pich de Finestrelles, s' encamina primer al NO. y després al O., per Sallagosa al clos de Llivia, en lo qual entra en sa confluencia ab l' Egat. Dintre d' ell reb per la riba esquerra lo ríu d' Err, que passa per la vora de Gorguja y se li ajunta a Llivia, y en lo meteix clos aflueix al Egat lo rech de Rivals, que baxa d' amunt de Targasona y la riera anomenada Estahuja.

Al sortir de dit clos, corre altra vegada per territori francès fins que-s torna a ficar a Espanya y a la provincia de Gerona en sa confluencia ab lo Raur o ríu de Ur, que baxa dels cims de Carlit y forma, com sabèm, frontera entre Espanya y França des del pont de Llivia en avall.

Avall de Puigcerdà, recolza lo Segre al S. y aprés al O., pera rependre definitivament la direcció al SO. y ficar-se en la provincia de Lleyda. En son

curs per la de Gerona, aumenta son caudal ab les aygues dels afluyents que passàm a enumerar.

Per la riba dreta, lo Arabó o ríu de Querol, que entra a la Cerdanya espanyola prop de Saneja y s' ajunta al Segre aygues avall del pont d' En Soler, al SO. de Puigcerdà, sota Talltorta. La riera de Bolvir, que naix al estany Mal, al peu dels faldars del pich de la Tossa: corre al SE. envers Guils, ahont torç al S., y passant per Bolvir se llença al Segre. La torrentera de Saga, que baxa de Niula. La riera de Ger, que corre al Segre de N. a S. passant per la població de son meteix nom. Les petites rieres d' All y d' Olopte, que s' originan sota Grexa. Y finalment, la riera Valltova, que recull los ayguavessos de mitjorn de la serra fronterissa, des del pich de la Tossa al de cân Colomer, per mija de nombroses torrenteres que devallan dels estanyols dels faldars de dita serra, dels quals es lo de major importancia lo de Malníu al peu de la Pica de Maranges, ahont naix lo Valltova, que de Girult en avall s' escorre a poca distancia y paralelament a la divisoria ab la provincia de Lleyda y s' ajunta al Segre prop d' Isòbol.

Clixé de Pere Sargatal

Cerdanya. — Ríu Querol y pont de Sant Martí

Per la riba oposada, o siga per la esquerra, lo ríu Llavanera, que vé de França y s' afica a la provincia en sa confluencia ab la riera de Vilallobent, la qual naix als rasos de Palàu, y porta ses aygues al Segre al mitjorn de Puigcerdà. La riera de Pereres, que baxa del coll d' En Mercè y s' ajunta al Segre en lo llogaret que porta son nom. La de Quexans, originaria del puig de les Forques. Les de Urtg y del Vilar, entre les quals atravessa lo Segre, pêl pont d' En Soler, la carretera del coll de Tosses a Puigcerdà. Lo ríu d' Alp, que naix al coll de Tosses y arribant a La Molina recull per la esquerra aygues de plà d' Anyella en la divisoria de la conca, y per la dreta les del Saltegat, que devalla en dues branques, del coll de la Creu de Mayans la una, y del plà de les Forques la altra: segueix lo ríu en direcció NO., aplegant aygues provinents del puig Llançada, coll de Pal y montanya d' Alp, passa sota de la torre de Ríu, dexa a la esquerra lo poble d' Alp y, girant al N. per entre los llogarets d' Es-

cadars y Astoll, s' uneix al Segre poch després del ayguabarreig d' aquest ríu ab l' Arabó. Lo Balira, que naix als rasos d' Alp y baxa per Das y Mosoll a unir-se al Segre en Sanabastre. La riera de Fontlletera o de Prats, originaria

Clixé de Pere Sargatal

Cerdanya. — Lo ríu Segre

aximeteix dels rasos d' Alp y de la serra de Muxaró, que afluyeix al Segre en la provincia de Lleyda; y, finalment, les rieres de Ríu y de Pedra, que baxan de les montanyes de Muxaró y del coll de Jou, quines fonts estàn en la provincia de Gerona y que-s juntan en una sola dintre ja de la de Lleyda.

TAULA SINÓPTICA DE LA PART DE LA CONCA HYDROGRÁFICA DEL SEGRE ENCLOSA EN LA PROVINCIA DE GERONA

Vessants de la dreta

Afluyents	Sub-afluyents
Egat	Rivals
Estahuja	
Ríu d' Ur	
Arabó o Ríu de Querol	
Riera de Bolvir	
Torrent Saga	
Riera de Ger	
Riera d' All	
Riera d' Olopte	
Ríu Valltova	Riera Vallbona

Vessants de la esquerra

Afluyents	Sub-afluyents
Ríu Llavanera	Riera de Vilallobent
Riera de Pereres	
Riera de Quexans	
Riera de Urtg	
Riera del Vilar	
Ríu d' Alp	Ríu Saltegat
Riera Balira	
Riera de Fontlletera	
Riera de Ríu	Riera de Prada

PORCIÓ DE LA CONCA DEL LLOBREGAT

Al parlar dels límits entre les provincies de Gerona y de Barcelona, hem explicat que la primera s' extén dues vegades per les vessants que corresponen a la conca del ríu Llobregat; la primera d' elles en un molt reduhit espay de la vall alta del Arija, que trenca, dexant pera la provincia de Gerona lo lloch d' Aranyonet, sense que res més sía en ella digne de nota: la segona enclòu la capsalera del Merlès, afluyent del Llobregat, y bona part de la seua conca, axí com també les fonts del Gravalosa, altre afluyent del meteix ríu, bocí insignificant del que tampoch val la pena de parlar-ne.

Naix lo Merlès en los cims de la Creu d' En Soler y pren la direcció SE. envers Sant Esteve de la Riba: en aquest tragecte, recull per la riba dreta lo torrent de Batallola y per la esquerra les torrenteres de Tubàu, de Quer-rubí y de Llantes, que devallan respectivament dels Rasos de Tubàu, del coll de Faig-general y del coll del Home mort, llochs situats tots en la serra divisoria ab la conca del Ter. De Sant Esteve de la Riba en avall, corre lo Merlès al S., aplegant per la riba esquerra, primer, la riera de les Ferreries, originaria del Hostal d' En Carlos; després, la de Viladonja, provinent de la serra de Matamala, y en derrer terme la de Matamala, que baxa del plà de les Lloses: y per la riba dreta la riera de Sant Jaume, que se origina en lo coll del meteix nom, situat en la serra divisoria entre lo Merlès y lo Arija; la anomenada de la Moreta un xich més avall, y últimament, al ficar-se a la provincia de Barcelona, la riera de Palmerola, que naix en la serra divisoria entre lo Merlès y lo Merdansol, afluyent aximeteix del Llobregat.

ESTANYS. Vorejant la platja del Empordà, y també les del Estartit y de Pals, hi ha nombrosos ayguamoxos, o dipòsits d' aygues sens altra sortida que

la evaporació, originats pêls cordons litorals que barran lo pas de les aygues atmosfèriques privant-les-hi d' escórrer-s a la mar. Ab elles s' hi ajuntan les que de tant en tant sobreixen de les mares dels rechs y ríus que en aquelles platges desembocan. Aquests ayguamoxos, d' escassa fondaria, no poden considerar-se com veritables estanys: la seva extensió varía segons la freqüencia de les pluges y, en general, tendexen a empetitir-se per anar omplint y axecant son fons los llots y los acarrèus dels ríus en llurs grans avingudes.

Clixé de J. Esquirol

Empordà. — Ayguamoxos, prop de La Escala

Un xich més terra endintre, en la part més baxa de les conques de La Muga, del Fluvià, del Ter y del Tordera, hi quedan encara alguns veritables estanys, restes d' altres majors y més nombrosos de que se-n conserva memoria. Tals són:

L' *estany de Castelló,* al NE. d' aquesta vila, que s' extén d' E. a O. des de prop de Vilanova de la Muga fins al grau del ríu d' aquest nom. Recull les aygues de la petita conca complementaria de la d' aquest ríu, de que tením fet esment, y en arribant a cert nivell escorre lo sobrant de ses aygues a la mar per diferents braços, entre ells lo anomenat ríu de Salines, y pêl meteix llit de La Muga. La seua extensió varía del istíu al hivern. Té una fondaria màxima de vuyt metres, y a son voltant s' hi troban alguns petits estanyols, com los anomenats Joncar y del Grau. La major extensió d' aquest estany en temps no mólt llunyans, se pot deduhir de les afrontacions que se li senyalan en alguns documents del segle X que-n parlan ab motíu d' haver donat lo comte d' Em-

pories Guifret al monestir de Sant Pere de Roda la exclusiva del dret de pescar-hi, axí com també en tres illes que en ell hi havía, anomenades *Uduagro, Foniliaria* y *Savarto*. Aquests illots no sabèm que al present existescan, y un d' ells dèu correspondre a la illa de *ces Dones* que 's menciona en un document del segle XIV. També se troba esmentat l' estany de Castelló per l' antich geògraf Festus Avienus ab lo nom d' estany *Tonon*.

Aximeteix fan memoria los documents dels petits estanys propers al de Castelló: com d' un estanyol a Panardell o Padardell; d' altre anomenat *Sanguinari*, en lo terme de Roses (segle IX), y d' altre anomenat *Bovoso*, en lo de Palàu Saverdera (segle XIV). La denominació ab que-s designa a aquest derrer, es pot-ser deguda a la creença popular d' haver-se enfonzat lo terrer que ocupa l' estany de Castelló, sepultant en lo fons de les aygues a un pagès ab lo parell de bous ab los que llaurava, al mugit dels quals atribuheix lo poble les fortes remors que de vegades semblan originar-se en lo estany, conegudes per lo *bruel de Castelló* y produhides ab provabilitat pèls gasos palúdichs comprimits en lo fons de les aygues al despendre-s ab força de la superficie de elles (5). Aquesta y altres llegendes que la fantasía popular relaciona ab los estanys, són prova de que la tradició atribuyeix la existencia o millor l' origen llur a enfonzaments sobtats del terrer, en lo qual no va del tot descaminada, donchs en moltes ocasions, com veurèm més endevant, la presencia d' estanys acompanya en la nostra provincia a la de manifestacions volcàniques.

Los *estanys de Ciurana*, situats prop d' aquesta població en la conca hydrogràfica litoral que s' extén entre La Muga y lo Fluvià, són tres: lo major, anomenat *de Púbol*, que tenía poch més de 500 metres de circumferencia, altre anomenat *Pou de glas*, avuy desguassat, y lo tercer, conegut ab lo nom d' *Estany petit* per ser de menors dimensions, que era lo més pregón y no està encara desguassat per complert. En Coello los senyala en son mapa de la provincia de Gerona, axí com també un altre al SE. de Vilamalla, del qui hem trobat menció en documents de la etat mitjana y un de mólt petit prop Lo-Far y més vora la platja, en lo terme de Rimors. En los documents a que nos hem referit, se troba ademés memoria d' un estany a Vilatením, d' altre que potser sía un dels tres de Ciurana a Vilacolum, d' altre que anomenan *Chaniano* o *Chanyano* a la vora y al N. de Sant Tomàs de Fluvià, y d' un derrer, per fí, designat ab lo nom de *Salat* y de *Salatell*, al NE. de Sant Pere Pescador (6).

(5) Veja-s Pella y Forgas, *Historia del Ampurdán*, p. 109 y *Revista de Gerona*, t. III, p. 375.

(6) La terminació en *mors* es freqüent en denominacions geogràfiques de la nostra regió, ab la circumstancia de fer referencia a aygues quietes o estancades. Axí, trobàm *Matamors*, nom d' un riuet que de segur en temps mólt antichs havía donat ses aygues al estany de Banyoles: *Rimors* o millor *Riumors*, nom d' una població en quin terme abundan los ayguamoxos: *Palamors*, nom de la vila en qual platja desemboca lo torrent *Aubis*, que té en sa proximitat a la mar tan poch desnivell, que per poch que s' estufe s' escampa per dita platja, lo qual es mólt fàcil hagués format en la proximitat d' ella ayguamoxos en temps passats. També a França, en terrer provençal, hi ha la vila d' *Aygues Mortes* en la proximitat d' estanyols y ayguamoxos. Creyèm, donchs, la terminació *mors*, una contracció de la paraula *mortes*, ab referencia a aygues quietes, en repòs, y en contraposició a la de aygues corrents.

En la petita conca litoral compresa entre los rius Fluvià y Ter, hi havía l' *estany de Bellcayre* al NE. de la població d' aquest nom, avuy desguassat, de quina situació serva memoria lo lloch anomenat Sobrestany y que-s troba mencionat aximeteix en documents de la Etat mitjana.

L' *estany de Ullastret,* situat no lluny de la mar en la conca complementaria de la del Ter, aplegava, com tením dit, les aygues d' una part de les estrebacions de les Gavarres, que en ell s' embassavan, des de Castell d' Empordà fins prop de Fitor. En lo passat segle va ésser desguassat, conduhint les aygues al Daró y a la cequia del molí de Pals, però en temps de pluges no dóna l' abast pera exugar-lo la màquina de vapor a n' axò destinada. A son voltant sembla haver-hi hagut alguns altres petits estanys, donchs se troba memoria en documents del estany *Adrover* o Adroher, situat junt a Serra, y d' altre anomenat *Clar de Bulento,* entre Gualta y Fontanilles.

En la metexa conca, seguint lo Risech, afluyent del Daró, aygues amunt s' hi trobava l' *estany de Millars,* que En Quintanilla, no sabèm si ab prou fonament, suposa haver estat desguassat ja en lo segle X.

En la conca de La Muga, en lo tragecte d' aquest ríu per la part montanyosa del Empordà, no tením noticia d' haver-hi hagut cap estany. En la del Fluvià, apart del d' Espolla o Usall, y dels de la vall de St. Miquel de Campmajor, dels quals nos n' ocuparèm després, hi ha nova de los desapareguts *de Capellada,* que devía estar situat en la conca del ríu d' aquest nom, no lluny de Besalú, y los de *Pal de Massandell,* de *Plà ça Cot* y de *Bas,* tots tres d' origen volcànich, per omplir o millor ocupar los dos primers les depresions formades per cràters de volcans apagats y lo derrer tot lo fons de la alta vall del Fluvià, des de prop del naxement d' aquest ríu fins a Les Preses, ahont s' embassavan les aygues per privar-les-hi lo curs los banchs de basalt formats per les corrents de laves procedents del E. de la conca: ab lo transcurs dels segles la acció corrossiva de les aygues obrí lo *pas de Cudella,* per ahont al present lo Fluvià s' escorre, y l' estany de Bas s' anà empetitint fins a desguassarse del tot. En la conca del Ter, prescindint de moment dels estanys de Banyoles, se conserva memoria del que hi havía hagut en la vall de Sant Daniel *(Vallis profunda),* en la rodalía de Gerona: potser d' un altre a la vora de Llagostera (7), aquest derrer en la conca del Onyar y, en aquesta metexa conca, del de Sant Dalmay, que ocupava lo cràter o *closa* del volcà apagat d' aquest nom prop del poble d' Estanyol, al qui los proprietaris vehins li obriren una canal de desguàs. Opina lo senyor Cazurro, que en la vall d' Hostoles de la predita conca del Ter, les manifestacions volcàniques hi produhiren també dos llachs, interrompent lo curs del ríu Brugent o riera de Sant Feliu, situats l' un en

(7) *Lagustaria, Lagostera,* se llegeix en documents dels segles X y XI. En Pella crèu que *Lagus* y *Lago* se derivan del llatí *lacus;* però s' ha de tenir present que en documents posteriors, des del segle XIII per avall, s' hi llegeix quasi sempre *Locustaria.*

amunt d' aquest poble per la formació en lo llit d' aquéll del cono volcànich anomenat d' *Artigues Roges,* y l' altre aygues avall de Les Planes, per la barrera que li oposà la corrent bassàltica provinent del NE. de la vall, fins que les aygues s' obriren pas pêl sallent de Santa Margarida. En la conca del Tordera, a més d' un estanyol en lo terme de Riudarenes, hi havía l' *estany de Sils,* desguassat a mitjans del passat segle, que s' extenía des de la vora de los Hostals de la Granota pêls térmens de Sils y Massanet de la Selva fins als rempèus de la serra costanera, la qual serra li donava les aygues de sa vessant oposada a la mar, y en lo que s' hi recullían ademés les provinents de Caldes de Malavella y de Vallcanera. La seua extensió, no obstant, sembla haver sigut mólt major en temps antichs y les seues emanacions eran un flagell pera la salut dels pobles circumvehins. L' espay que ocupava l' estany de Sils, al present està conreuat y rublert d' arbres, que aumentan la riquesa de la comarca. En lo segle XIV cobrava lo delme d' aquest estany lo vescomte de Cabrera, com a senyor del castell de Roca Salòu.

Clixé de S. Perez Argemí

Cerdanya. — Estany de Puigcerdà

Ademés dels enumerats, se poden senyalar en los faldars del Pyrinèu los petits estanyols coneguts per les *Basses de Monars,* sota la Baga de Bordellat, alimentats per les neus hivernals y dels qui se deriva la riera del meteix nom, en la conca del Lierca, afluyent del Fluvià: y los denominats les *Basses de Favert,* d' igual origen, prop de la capsalera del Ter; axí com també, en la conca del Segre, los que vorejan la carena de la serra de la Tossa fins sota la pica de

Maranges, dels quals són los més importants lo de Malníu, anomenat també de Ger o de Guils, de poch més de 250 metres de circumferencia y de 3 a 4 de fondaria, y los coneguts ab los noms d' *Estany-mal* y de *Estany-petit,* en la alta conca del Valltova: lo primer rodó, de 5 metres de fons y uns 1,250 de circumferencia, quines aygues regan prats pera pasturatges.

Tots los estanys de que fins ara hem parlat, estàn alimentats per corrents superficials o per aygues atmosfèriques, que omplen o omplenavan desnivells naturals del terrer. A la metexa categoría pertany l' *estany de Puigcerdà,* si bé aquest no es natural sinó artificial. Veja-s lo que-n díu En Cèsar August Torras: «Estany de 2 hectàrees y 28 àrees y de 580 m. de perímetre en lo lloch més enlayrat de la població, construit en 1310 a despeses de la vila y alimentat per un gran canal que pren les aygues del Querol, en territori francès, entre los vehinats de Qués y Riutés; fóu concessió del rey Sanxo de Mallorca en 1318, confirmada després per tots los tractats ocorreguts entre Espanya y França. Del estany n' arrenca un canal que passant per la població rega ses hermoses hortes y part de prats... Té barques pera passeig... Està rodejat per boniques avingudes d' arbres y nombroses *villas* o *xalets...*»

Passèm ara a ocupar-nos dels estanys alimentats per aygues soterranies; lo de Banyoles, los de la vall de Sant Miquel de Campmajor y l' intermitent d' Usall o Espolla, fà poch estudiats ab gran competencia per D. Lluís Mariàn Vidal, de quin treball són tretes quasi bé totes les següents noves:

Estany de Banyoles. Encara que la seua extensió no arriba a la dècima part de la que havía tingut, es lo més important dels de la conca del Ter y de tota la provincia. Ocupa una superficie de 995,381 m², té la forma d' un nombre 8 y s' extén de N. a S. en una llargada de 2,208 metres. L' estret de cap de Bou que separa les dues circumferencies de desiguals dimensions que li donan aquella forma, té d' amplaria 264 metres, essent la de la circumferencia major de 774 metres y la de la menor y més meridional de 568 metres. Lo séu contorn es d' uns vuyt kilòmetres. No constitueix aquest estany un sol dipòsit, sinó que està format per dos clots o cavitats que-s distingexen per la seua forma y per la seua fondaria. La del S. es de forma cònica y llur fondaria major arriba a 62'50 m.; la del N. té una forma mólt irregular y menys fondaria, però en un endret prop a la seua riba occidental forma com una mena de pou que baxa fins a 42 m. En lo estret predit, que separa les dues cavitats, la fondaria varía de 4 a 6 m. Son fons, fora de dos endrets ahont s' hi troba roca, està constituit per llots d' argila fina de color cendrós (margues numulítiques) y en les majors profunditats per sorres y arenes de grà fí, en les quals s' hi troban minerals d' origen volcànich.

Està vorejat d' altres més petits, que són:

L' *estany del Vilar,* al SO. y a poch més d' un pas de distancia, que ocupa una superficie de 8,390 m².

L' *estany de la Ribera Castellana,* al NO. Es circular, té uns 16 m. de dia-

metre y 7'40 de fondaria. Les seues aygues no sobreixen may de les ribes que lo clouen.

L' *estanyol de Porqueres,* a 300 m. al SO. del poble d' aquest nom, també circular y d' uns 10 m. de diàmetre.

L' *estanyol gran de Montalt,* al S. y a uns 400 m. del de Banyoles. Té uns 40 m. de diametre.

L' *estanyol petit de Montalt,* també al S. y pròximament a igual distancia que l' anterior del de Banyoles: té 10 m. de diàmetre.

Y l' *estanyol de la Cendra,* de 50 m. de diàmetre.

Clixé de Juli Vintró

Estany de Banyoles

Tots aquests petits estanys, alimentats per deus soterranies, vessen les aygues sobreres, exceptuat lo de la Ribera Castellana que com hem dit no sobreix may, en l' estany de Banyoles, que reb ademés les aygues provinents de les deus de la Ribera Castellana y del Tenyers y les provinents d' algunes fonts dels térmens de Porqueres y de Banyoles, entre les derreres les de la *Font-pudosa.*

Lo senyor Vidal avalua lo capdal d' aygues que l' estany de Banyoles reb pèls conductes expressats, que a part de les atmosfèriques són totes les superficials que en éll s' aboquen, en 1,772 m^3 al día aproximadament. Però, com del estany ne deriven cinch cequies, ab un capdal diari juntes de 53,798'69 m^3, o siga, passat de trenta vegades més d' aquella quantitat, resulta evident que l' estany de Banyoles se nodreix principalment de poderoses deus soterranies.

Dels estudis del predit senyor, se-n deduheix que les boques d' aquestes deus corresponen al fons màxim de les dues cavitats del estany, en lo qual l' ayga té temperatura més alta que la de superficie exterior. Condicions semblants de temperatura se notan en alguns dels estanyols esmentats y en les fonts de la Ribera Castellana y dels Tenyers, per ser tots probablement boques ascendents d' aygues termals que no provenen de regions mólt fondes de la crosta de la terra y manifestacions d' una metexa corrent soterrania. Deduheix també lo meteix senyor Vidal de la constitució geològica de la localitat y d' altres antecedents, que la naturalesa de les aygues del estany de Banyoles ha cambiat, que los estanyols que l' envolten havíen format part del llach quan aquest era major abans del dit cambi, y que lo fenòmen que va produhir aquest y dexar seca bona part de la superficie ocupada per l' estany, dislocant la tova calissa de son fons, va ocórrer en los temps ja històrichs y coincidint pot-ser ab alguna de les grans sotragades sísmiques que lo terrer de la provincia ha sofert.

Respecte a la procedencia de la corrent soterrania que alimenta aquests estanys; la opinió tradicional en la comarca banyolina es la de que vé del ríu Ter. Lo senyor Vidal creu possible que axís sía, y fà notar a n' aquest propòsit que lo dit ríu en cert lloch, entre Ripoll y Sant Quirze, pert de son capdal 800 litres per segón, los quals poden mólt bé escórrer-s pêls fenents y esquerdes de les capes geològiques trasbalsades que hi ha prop d' aquell ríu, sobre tot en lo lloch anomenat «Pas dels carlíns», y d' allí per amagats conductes soterranis anar a parar al subsol de la comarca de Banyoles.

Llach intermitent d' Espolla. Al NE. de Banyoles s' extén una alta planuria o *messeta,* atravessada per un barranch, en la qual en temps d' aygues, brollen aquestes ab abundancia pêls innombrables forats vermiculars del travertí, que es la roca que ocupa lo séu sol, enayguant la part més fonda d' ella y formant un estanyol quines aygues s' escorren, pêl mentat barranch y pêl sallent de Martis, al ríu Fluvià, ab lo qui se ajuntan prop y a ponent del lloch d' Esponellar, fins a dexar la messeta altra vegada exuta. Es coneguda ab la denominació de Font intermitent d' Espolla o d' Usall, y en documents del segle XIV se l' anomena *estany de Cutzach.* Lo senyor Vidal es de parer que es degut a la metexa corrent soterrania que alimenta los estanys de Banyoles, encara que díu res pot afirmar-se per manca de datos y antecedents.

Estanys de la vall de Sant Miquel de Campmajor. S' obre aquesta vall, quines aygues són tributaries del ríu Ser, afluyent del Fluvià, al O. de la comarca banyolina, en la vessant septentrional de la serra que tanca en dita direcció aquella comarca y a uns 7 kilòmetres de la vila de Banyoles. En ella s' hi troban los estanys següents:

Estanyol de la Cendra. Té 10 m. de llarch per 5 d' ampla y 2 de fondaria. Està plè de llot de color cendrós, semblant al del estany de Banyoles. Se-n deriva un petit capdal d' aygua que alimenta l'

Estanyol d' En Rovira. Aquest es circular, té 23 m. de diàmetre y 3 de

fondaria. No sembla recullir altra aygua que la que reb del anterior y la d' una abundosa font, a ell propera, que raja uns 72'53 m³ al día.

Estanyol de la Guardia, d' extensió 15 × 30 m. y 3 de fondaria. Ordinariament està exut y plè de llot. Ne rajaven 232 m³ al día.

Altre estanyol, sense nom, a 300 m. al NO. del precedent. Té 5 m. de diàmetre y dóna mólt poca aygua.

Estanyol de la Sorra, uns 100 m. més avall. Té 5 m. de diàmetre, lo clouen màrgens drets y son fons està plè de arena grossa, remoguda per una corrent ascendent d' ayga clara quin capdal es d' uns 2,000 m³ al día.

Tots los estanys predits estàn situats en la part central y baxa de la vall. En la part alta d' ella, hi ha l'

Estany d' En Coromines, circular y de màrgens mólt regulars, que ocupa lo fons d' una clotada ab tot l' aspecte d' un cràter. Les seues aygues no tenen cap sortida y los vehins del lloch asseguran que-s manté sempre al meteix nivell. Es tradició que-s formà per enfonzament del terrer, que al ocórrer produhí forts sorolls com los d' un terratrèmol. De la superficie de ses aygues ne sobreixen les copes d' alguns roures en ell enfonzats.

Es probable que la tradició tinga fonament, perque a curta distancia d' ell hi ha un altre petit estanyol, també circular, que fà pochs anys se va formar per enfonzament del terrer que ocupa, lo qual té uns 7 m. de fondaria y de ses aygues sobresurten també sis arbres d' alta y dreta soca, que havía plantat en lo terrer son proprietari y que una part del any viuen enayguats. Aximeteix l' any 1872 se formà ab gran estrèpit a mitjorn de la casa Planes, un estany circular, la meytat més petit que lo d' En Coromines, sentint-se repetides detonacions cada vegada que anava crexent sa fondaria. S' omplí al principi d' ayga bruta, malgrat haver succehit lo fet al istíu y en temps sech. Porta lo nom d' *estany d' En Camós* y *de Plana Ferrana,* y al present està exut. Finalment lo día 25 de Maig del any 1908, essent lo temps sech, se va observar que l' aygua del estany d' En Rovira s' enllotava, y sis díes després, a 12 metres de distancia de son marge SO., se va enfonzar lo terrer, ab gran remor, en una extensió circular de 18 m. de diametre y s' omplí lo clot tot seguit d' ayga llotosa que s' aclarí al cap de pochs díes, baxant son nivell y quedant dintre lo nou estanyol quatre roures que en lo terrer enfonzat hi havía.

A 30 m. del estany d' En Camós, hi ha lo anomenat *Estany Negre,* que passa per ser lo més antich de la comarca. Té 30 m. de diametre, y sos màrgens, de 6 m. d' alçada, no permeten que-n surti l' aygua. En son fons hi ha també roures.

Considera lo senyor Vidal notable aquexa vall per les manifestacions descontínues d' hydrología soterrania que en ella s' observen, y opina que les corrents que les produhexen, en son amagat camí, desgasten les roques y arrenquen materials ab intensitat bastant pera ocasionar los enfonzaments referits y donar lloch a la formació de dits estanyols, alguns sempre ab aygues es-

tancades y altres que donen durant major o menor temps aygues corrents. D' exa mena de formació existexen a Europa altres estanys.

En quant a la procedencia de la corrent a la qual són deguts aquests fenòmens, s' ha observat que quan plou copiosament en la comarca d' Olot, a les vint y quatre o trenta sis hores les deus y fonts de la vall de Sant Miquel de Campmajor aumenten la seua activitat, essent per consegüent possible que les esquerdes y conductes de la crosta de la terra que en altres temps vomitaren los basalts y laves d' aquella comarca, servescan ara pera engolir les aygues pluvials y conduhir-les envers al subsol de la expressada vall: no podent-se duptar de que les tals esquerdes s' extenen fins a n' ella, donchs a la part septentrional de la metexa, a uns 3 kilòmetres de Sant Vicents de Folgons, s' hi troba lo rastre d' una corrent basàltica.

VOLCANS, MENERS, AYGUES MINERALS

La geología de la provincia ha sigut estudiada en lo volúm primer d' aquesta obra. De lo que en ell se-n díu, se-n desprèn que los terrenys que hi predominen, són:

Al S. de la provincia, des de Palamors al Tordera, seguint la costa y endinzant-se en dues diferentes direccions envers lo Montseny y les seues estrebacions orientals, lo terreny primitíu o granítich—ab un petit clap d' arcaych al NE. de Sant Hilari—lo qual envolta una considerable extensió de terreny silurià o paleozoych, que corra des de la riera d' Arbucies fins prop de Sant Martí-ça-Calm, per Sant Pere Cercada, Santa Margarida de Vallors, Brunyola, Anglès y Osor, formació que-s desenrotlla també al N. del granítich per la serra de les Gavarres y les seues estrebacions, des de Gerona y-l congost de Sant Julià de Ramis fins a la terminació de la serra costanera a la riba del Ter, veyent-se-n ademés una petita y estreta faxa entre Santa Ceclina y Vidreres, enclavada en lo terrer diluvià o aluvions quaternaris, que s' extenen, per la esquerra del Ter, de Gerona en avall y per la conca del Tordera envers Sils, y a la dreta del Ter, en un petit espay, per Domeny y Sant Gregori. En aquests terrenys hi afloren algunes roques eruptives, com són: pòrfits, en los térmens de Susqueda y de Pals; amfibolites, en los de Sant Felíu de Boada, de Regencós y de Esclanyar, y basalts, en llochs que mencionarèm més endevant. També enclavats en lo terreny silurià, se troben petits claps numulítichs a Pals, Peratallada y Palafrugell, y prop de Gerona, a Palàu-sa-Costa, altre de pliocènich.

En la regió que-n podèm dir central de la provincia, compresa entre la precedent y-ls faldars del Pyrinèu, hi domina lo terreny numulítich, y en les planuries del Alt y Baix Empordà, los aluvions quaternaris. Lo macís de les montanyes de Torroella des de La Escala al Estartit, ab les illes Medes, estàn formats pèl cretàcich inferior. Enclavats en lo terreny numulítich, n' hi ha un

clap de granítich entre Sant Miquel de Pera y Sadernes, y al S. d' éll, de Oix a Entreperes, altre de cretàcich superior, que-n tenen entremitg una estreta faxa de triàssich. Lo cretàcich superior voreja també al numulítich al E. de Gerona, y en una estreta y angulosa faxa des de un xich més amunt de Sant Climent d' Amer fins al N. de Querós, separant lo cretàcich de dos claps de terreny silurià que s' extenen per la riba dreta del Ter, l' un per Amer y l' altre al N. de Constantins. Finalment, un clap de terreny juràsich s' afica en lo numulítich al O. de Figueres, des de la montanya del castell. En los aluvions de la plana del Empordà hi ha enclavats los terrenys següents, en mólt petites extensions: lo cretàcich al E. de Vilarobàu, lo miocènich des de Sant Mori per Sant Miquel de Fluvià a Garrigars, y-l pliocènich a Ciurana y en una faxeta al O. de la anterior. Les roques eruptives que afloran en aquesta regió són, pòrfits entre la riera de Sant Aniol y la de Ríu y en les montanyes de Bassegoda, y basalts en gran nombre de localitats que detallarèm.

En la regió N. de la provincia constituida pèl Pyrinèu ab sos faldars de mitjorn, la varietat es mólt major. Seguint-la d' E. a O., se presenta primer lo terreny arcàych, formant la península de cap de Creus des de prop del Port de la Selva a Roses y terra endins fins a Vilagut o Vilahut. Aquesta formació afronta pèl NO. ab lo terreny silurià, que s' extén del Port de la Selva pèl Pyrinèu fins al començ de la conca del Orlina y baxa per Vilars, acostant-se a Campmany, a trobar los aluvions quaternaris de la plana empordanesa. De la conca del Orlina fins quasi tocar les fonts del ríu Arnera, la serra està constituida pèl granit, que baxa per Tapies y corre pèl S. de Massanet y per Darnius a trobar lo ríu Llobregat, al qual segueix per la riba esquerra, en contacte ab la formació numulítica de la regió central, fins a tocar los aluvions de la plana, y més al N. lo terreny silurià. Al S. de la formació granítica, s' hi extén una estreta faxa de terreny triàssich des de les fonts del Arnera, en lo Pyrinèu, fins al N. de Viure, de quin terreny es també una altra faxa que corre paralela a la precedent des del E. de Massanet de Cabrenys fins a prop de Campmany, enclavada en lo granítich. Entre la primera de dites faxes y lo numulítich de la regió central de la provincia, hi ha un clap de terreny cretàcich, que del Pyrinèu s' extén al O. fins sobre Viure, lo qual s' exampla per sos extrems, en l' O. d' Horts a Pincaró, y, en l' E. per sota Boadella, estrenyent-se en lo centre prop del ayguabarreig del Arnera ab La Muga.

Prosseguint envers l' O., des de la canal de La Muga al límit ab la provincia de Lleyda, ocupa lo Pyrinèu y la serra que se-n desprèn al pich d' Eyna, extenent-se en avall per les seues vessants de mitjorn y en amunt per les septentrionals fins a la plana de Cerdanya, lo terreny silurià. Parteix en dues aquesta formació una doble faxa: la més oriental, baxa del Pyrinèu y segueix en direcció SO. per Rocabruna, interrompent-se al E. de Camprodón, pera continuar al S. d' aquesta població des de la riba dreta del Ter fins sota Ogassa, ahont gira al NO. envers la vall del Freser, quin ríu atravessa,

termenant-se al N. de Campelles; y la altra, la més occidental, corre paralela y tocant a la anterior, des del Pyrinèu al N. de Ogassa. La primera està formada pêl terreny triàssich y la segona pêl devònich. Entre aquestes faxes, hi ha dos claps de terreny carbonífer, l' un al E. de Camprodón envers Rocabruna, l' altre des de prop del Ter a Ogassa. Un tercer clap d' aqueix meteix terreny se mostra, entre lo silurià y lo triàssich, de Ogassa a Bruguera, en la vall del Freser. Entre la faxa triàssica y la massa numulítica de la regió central de la provincia, s' interposan, des de la riba dreta del Ter al N. de Sant Joan de les Abadesses, una estreta faxa de terreny juràssich y, des de Campdevànol a Campelles, altre de terreny cretàcich, ab un petit clap de juràssich entre lo derrer y lo triàssich. Ocupa les capsaleres del Ritort, del Ter, del Freser y dels afluyents d' aquest fins a la proximitat del Puigmal, al N. del silurià, un gros clap de terreny arcàych.

La plana de Cerdanya està formada pêl miocè lacustre, envoltat pêl terreny silurià, que al NO. d' ella s' extén altra vegada per la serra frontera ab França, de la qual devalla, seguint per la riba dreta del Valltova fins més avall d' Isòbol, y-s mostra aximeteix en lo clòs de Llivia. Al extrém de dita serra, en la pica de Maranges y en la capsalera del Valltova fins als límits ab la provincia de Lleyda, lo terreny es granítich.

En les roques d' aquesta regió N., hi afloran pòrfits a Alp y al llevant y al mitjorn de Ribes, entre Ogassa y lo Ter en lo triàssich, al S. de Darnius tocant també a aquest derrer, al O. de Culera y de Llansà en lo silúrich, y prop de Cap de Creus y al llevant de Roses en lo arcàych. De basalt no n' hi ha més que un petit clap al O. de Cadequers (8).

La característica de la provincia de Gerona, baix lo punt de vista geològich, són los terrenys volcànichs, que en ella relativament abundan.

La zona volcànica de la provincia se desenrotlla dintre un triángle que té sos vèrtix: al N., a Cadequers; al O., en la comarca de Olot; y al S., en lo terme de Tordera, provincia de Barcelona.

Les principals formacions volcàniques que en ella se manifestan són de dues classes: la una constituida per corrents de lava incandescent que brollaren de una manera tranquila de les esquerdes obertes en la crosta de la terra, omplint valls, extenent-se en capes per la superficie de les planes y formant de vegades petites eminencies o montícols hemiesfèrichs; la altra, constituida per materia fósa, que al ser gitada ab violencia per les boques o xemeneyes de sortida, s' apilotava al voltant de aquestes formant montanyes més o menys còniques, o se dipositava a major o menor distancia, segons la força y direcció del vent regnant al ocórrer la erupció. Als primers se-ls ha designat

(8) Pera la redacció d' aquest resúm, nos hem servit del treball de D. Lluis Mariàn Vidal, «Reseña geológica y minera de la provincia de Gerona» (Madrid, 1886), que recomanàm al llegidor pera majors detalls. En éll s' hi enumeran los fòssils més notables que-s troban en os terrenys apuntats

Regió volcànica de la Conca del Fluvià. — Escala de 1 : 150,000

Situació aproximada de les principals montanyes volcàniques. — 1. Mont-Olivet. — 2. Mont-sa-copa. — 3. Puig de la Garrinada. — 4. Puig de les Bisaroques. — 5. Serrat de Aygua Negra. — 6. L' Estany. — 7. Puig Dolors o de Begudà. — 8. Cân Elias. — 9. Cân Cabrider. — 10. Cân Jordà de sa-Cot. — 11. Puig de Sant Jordi. — 12. La Barraca. — 13. Puig Gelós. — 14. Puig Cogúl. — 15. Puig Astrol. — 16. Puig Safont. — 17. Martinyar. — 18. La Pomareda. — 19. Pedra Aguda. — 20. Lo Cruscat. — 21. Santa Margarida. — 22. Roca Negra. — 23. Puig Salvà. — 24. Cân Fexes. — 25. La Ginabreda. — 26. Fageda de Colltort o Font Pobra.

ab lo nom de volcans homogenis; als segons ab lo de volcans de progecció y de volcans estratificats.

Dels de progecció s' ha senyalat la existencia dels següents:

Lo *Mont-Olivet,* lo *Mont-sa-Copa* y *La Garrinada,* en lo plà de Olot, aliniats de O. a E. Lo primer ab un cràter, o potser dos, esborancat; lo segón ab un cràter en son cim de 120 m. de circumferencia y 15 de fondaria, y lo tercer ab tres cràters escalonats del cim a la basa de la montanya, lo més baix d' uns 250 m. de diàmetre aproximadament.

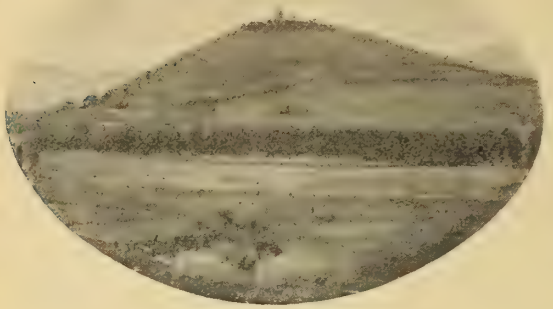

Volcà de Mont-Olivet

Lo *Serrat d' Aygua Negra,* los *Rasos de Rapàs* o *d' Arrapats* y lo *de Claperols*, en la serra que separa lo ríu Fluvià del plà de Begudà; lo primer ab un cràter fet malbé, lo segón ab dos cràters borrosos, y en lo tercer, que lo senyor Gelabert sembla apreciar com un sol ab lo d' Arrapats, no s' indica si hi ha o no cràter.

Lo *Puig Dolors* y lo *Puig del Estany*, en lo plà de Begudà: lo primer ab cràter esfondrat per un de sos costats; lo derrer ab un cràter clòs, en lo fons del qual, d' uns 100 metres de llarch per 32 d' ample, s' estancavan les aygues pluvials que ara s' escorren per una canal oberta en son costat Nort.

Lo *Pujalós* o *Puig Gelós,* lo *Puig Cogúl* o *de la Garça,* lo *Puig de les Bisaroques*, *La Barraca*, lo *Pujastrol,* lo *Puig-sa-Font* y lo *Martinyar,* en la montanya de Batet, situada entre lo plà de Olot y la vall de Santa Pau: los dos primers en lo cim de la montanya y los restants desparramats per sos faldars. Tots ells tenen un cràter, fora del Puig de les Bisaroques que ne té dos y lo Pujalós en lo que no se n' hi coneix cap. Del volcà de Martinyar s' ha dit procedexen les grederes de Santa Pau.

Lo *Cruscat*, lo *Puigalet* o *Roca Negra*, lo *Puig Subià*, lo *Pedra Aguda,* lo *Santa Margarida,* lo *Puig Moret* o *de la Costa*, lo *Puig Jordà* o *Sa-Cot*, lo *Cabrider* y lo de la *Serra de Cân Bosch*, escampats en lo terme municipal de Santa Pau, que comprèn la vall de son nom y la de Sa-Cot, separades per la serra de Sta. Llucia. En tots ells s' hi obre un cràter més o menys esborancat y los de Cân Bosch y Puig de la Costa ne tenen dos. Lo Cruscat es lo més notable per la seva massa, donchs s' axeca isolat 160 m. sobre la seva basa. Lo de Santa Margarida mostra un cràter eliptich mólt ben conservat, en quin fons, de 50 m., hi ha la ermita que li dóna nom al mitg d' un petit plà de 90 m. de llargada per 50 d' amplada. Al peu del Puig de la Costa s' hi axeca un petit

cono d' uns 70 m. d' alçada, volcanisat, anomenat *Roureda de la olivera,* que ocupa potser lo fons del cràter primitíu del volcà. Lo més interessant es lo Roca Negra, per la naturalesa dels productes que llençà, que suposan una

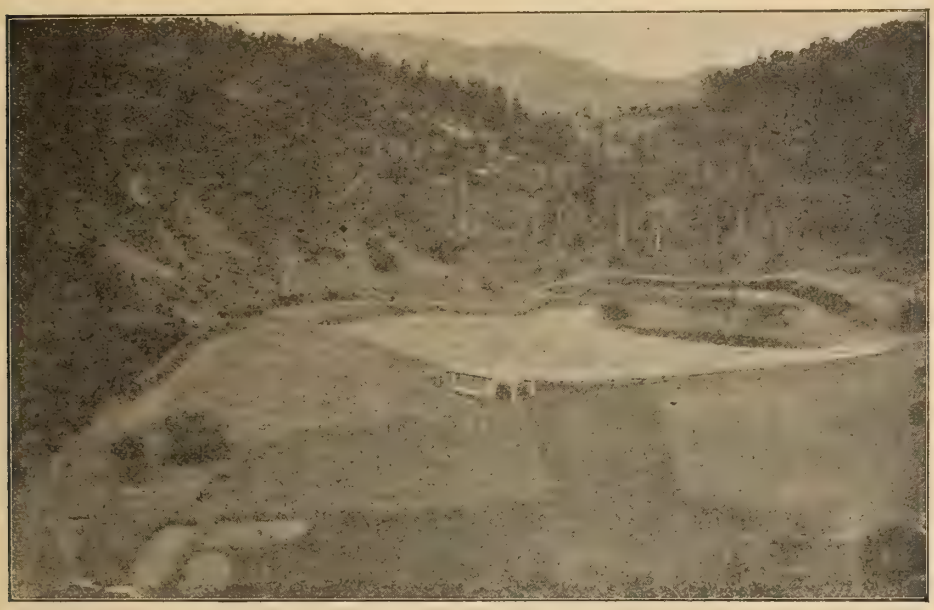

Cràter del volcà de Santa Margarida

erupció mólt més antiga que la dels altres volcans de la provincia. A més dels enumerats se troban en lo meteix terme altres puigs volcànichs, però sense cràter, entre los quals los anomenats *La Pomareda*, prop del Cruscat, y *Cân Fexes* y *La Ginebreda*, prop de Santa Pau.

Lo de *Cân Elías* o *del Recó*, en lo terme de les Preses.

Tots aquests volcans de progecció estàn situats en la conca del ríu Fluvià. Los següents ho estàn en la del Ter, o en la serra divisoria entre los dos rius.

Lo de *Font Pobra* (anomenat també *de la Fageda d' en Bassols* y *de la Roureda de Colltort),* lo *de Cân Tià*, lo *Trayter* o *de la Codina*, lo *Puig Rodó* o *de les Tosques* y lo *Puig d' Artigues-roges*, en lo terme municipal de Sant Felíu de Pallerols; situats respectivament, los dos primers en la capsalera de la vall de Sant Iscle de Colltort, lo tercer en la de la vall de Vallach, lo quart en la divisoria entre la vall de Cogolls y la del Llémana, y lo derrer en la vall d' Hostoles, prop de la abans dita població. Lo de Font Pobra obría son cràter a 920 m. de elevació sobre lo nivell de la mar, en lo cim de la divisoria entre les conques del Fluvià y del Ter y escampà sos productes per una y altra conca. Lo de *Cân Tià*, en la vertent del Ter, mostra un cràter de 140 m. de diàmetre y 20 de fondaria. Lo Trayter, en la metexa vertent, té dos

cràters; lo major d' uns 100 m. de diàmetre per 33 de fondo. Lo Puig-rodó, ab un cràter fet malbé, llençà ses laves principalment per la banda de la vall de Llémana; y lo d' Artigues Roges té lo cràter destruit, atravessat pêl ríu Brugent o riera de Sant Felíu de Pallerols, y pot ser restes d' un altre cràter en lo lloch denominat *clot Ayanó.*

Lo *Puig Moner* y lo *Puig de la Banya de Boch,* en lo terme de St. Martí de Llémana: lo primer, ab un cràter, situat sobre lo lloch de Granollers de Rocacorva prop del cim de la serra divisoria de les predites conques, y lo segón situat en la parroquia de Llorà, també ab un cràter. En la metexa parroquia, un xich més avall, hi ha lo *Puig de les Roquetes*, volcanisat però sense cràter.

Lo *Puig d' Adri* o de *Montcal*, en lo terme de Canet d' Adri, situat en lo faldar SE. de la montanya de Rocacorva. Segons lo senyor Gelabert s' hi obrían quatre cràters; segons lo senyor Cazurro, dos.

Lo Estanyol (conegut aximeteix ab lo nom de *Clot Rosat* y *Clot d' en Roure),* en los térmens de Bescanó y Ayguaviva, prop del lloch d' Estanyol. Té un cràter esborancat, d' uns 12 m. de fondaria, atravessat pêl torrent Marrochs.

La Closa de Sant Dalmay, en lo terme municipal de Brunyola. Té un gran cràter, tancat, de 30 m. de fondaria y 4 kilòmetres de circumferencia en sos llavis, en lo qual s' estancavan les aygues puvials que avuy s' escolan per canals obertes pera son desguàs.

Aquests dos derrers volcans estàn situats a la riba dreta del Ter; lo primer en la conca del Güell, lo segón en la del Onyar.

Cingle basàltich de Aygua-barreja

Respecte als volcans homogenis, s' ha de fer present que es mólt difícil sinó impossible determinar en quasi tots ells lo lloch precís ahont brollaren, per estar tapats los conductes o esquerdes d' emissió o no haver-ne quedat rastre. Los apreciarèm per sos productes, o siga pêls mantos y capes de basalts y pêls afloraments d' aquest material espargits per la provincia.

Tot lo fons de la vall del Fluvià des de lo Plà de les Preses fins més enllà de Sant Jaume de Lierca, en una extensió d' uns 15 k., està constituit per una gran corrent basàltica formada per altres de més o

Regio volcànica de la Conca del Ter. — Escala de 1 : 150,000

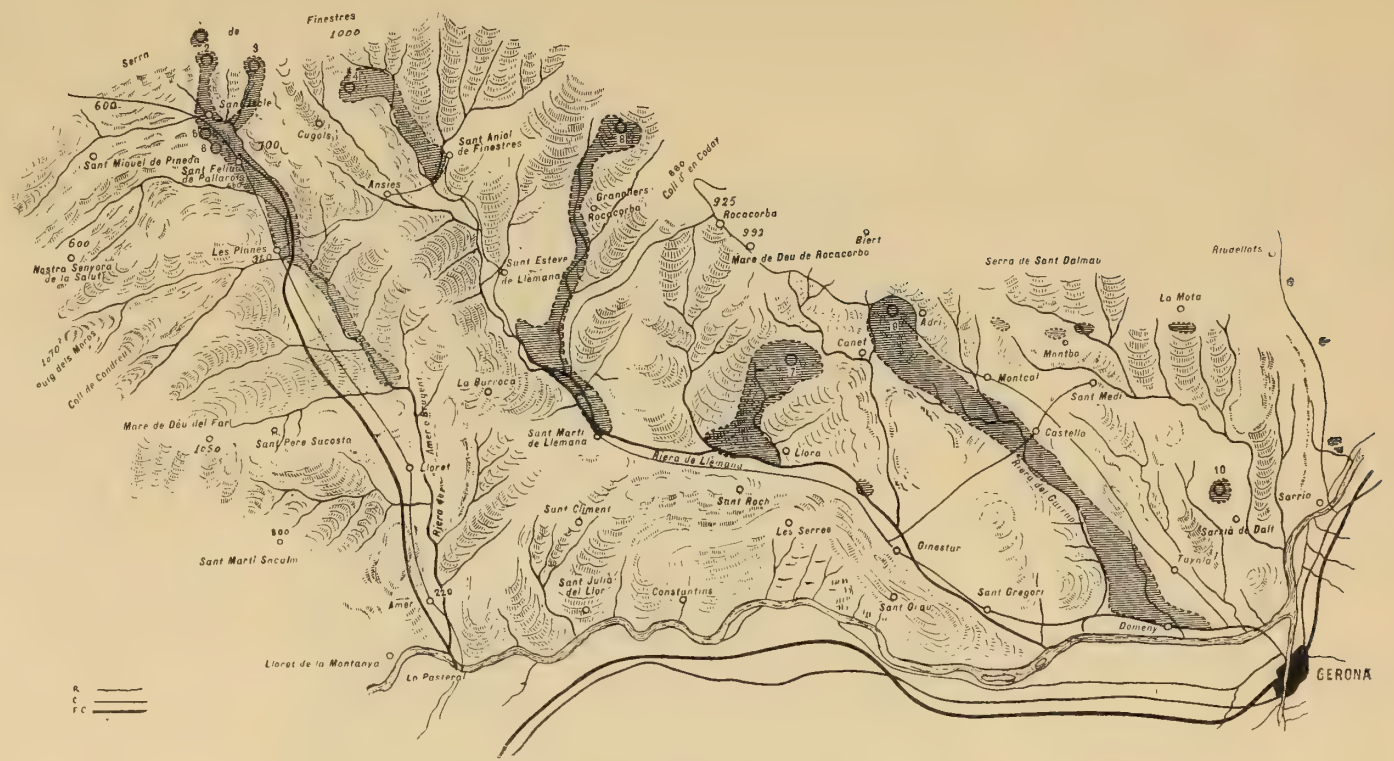

SITUACIÓ APROXIMADA DE LES PRINCIPALS MONTANYES VOLCÀNIQUES. — 1. Fageda de Colltort o Font Pobra. — 2. Cân Tià. — 3. Lo Trayter. — 4. Les Medes o Puig Rodó. — 5. Sant March o les Artigues Roges. — 6. Puig Roig. — 7. Puig de la Banya de Boch. — 8. Puig Moner. — 9. Puig de Adri. —10. Puig de Cân Guilana.

menys importancia que a ella afluyexen. Té son origen prop dels volcans de Puig-sa-Costa y Puig Jordà de Sa-Cot, extenent-se com un mantell pèl plà d' aquest nom y pèl de Les Preses a trobar lo pas de Cudella, y per la altra riba del Fluvià, fins a son afluyent lo Ridaura. Ocupa lo subsol del plà de Olot y sobre lo mantell basàltich s' axecan los volcans del dit plà, lo Mont-Olivet, lo Mont-sa-Copa y lo Garrinada. En lo meteix plà se li ajunta, prop d' Olot, altra corrent, que baxa de la montanya de Batet ab una inclinació de 300 metres y un curs de 6 k. Segueix lo mantell envers Sant Joan les Fonts, y a Ayguabarreja, confluencia del Fluvià ab la riera de Bianya, les aygues han dexat isolat un pujolet de 12 m. d' alçada, en lo que se veuen les capes y prismes de basalt per demunt dels aluvions quaternaris y aquests per demunt del terreny numulítich. En lo troç de Sant Joan les Fonts a Castellfollit, reb les corrents derivades de la serra d' Ayguanegra, la principal de les quals, que corre pèl plà de Begudà, se li ajunta en lo mas Guardiola al acabament d' aquella serra: quasi tocant a Castellfollit hi afluex la corrent que baxa ab una inclinació de 130 metres del Puig Dolors y del Estany, y té una llargada de 6 a 7 kilòmetres. A Castellfollit, aquestes corrents basàltiques reunides forman a la riba del Fluvià un cingle de prop de 60 m. de elevació y un k. de llargada, constituit per cinch sostres sobreposats de basalt partit en prismes de quatre a set cares, verticals y arrenglerats, d' uns 10 m. de gruxaria cada sostre, separats l' un

Clixé de Marian Rocafiguera

Castellfollit. — Cingle basàltich

del altre per estretes capes horitzontals també de basalt, que reposan sobre un altre sostre d' aluvions quaternaris extesos demunt del terreny numulítich. Coronan lo cingle, d' aspecte imponent y fantàstich, la esglesia y les cases del poble, que s' axecan arràn de la timba. Continua la corrent Fluvià avall, pèls plans de Puliger y Montagut, y acaba o se pert a la riba esquerra del ríu, passat St. Jaume de Lierca.

La vall de Santa Pau, des de los volcans situats en la seva capsalera y des de la serra de Santa Llucia, està coberta per un mantell basàltich que corre per dita vall y pèl Sellent, fins un xich més enllà del Torn, en una extensió aproximada de 10 kilòmetres. En amunt de Santa Pau se triforca en tres corrents; una que baxa de prop del Puig Gelós y del Puig Cugul per les vertents de la montanya de Batet: altra que-s forma entre los volcans Cruscat, Pomareda y Puig-sa-Font, y la tercera que s' origina en la indicada serra, prop de Sa-Cot. La riera de Santa Pau, que naix a Fontpobra, corre encaxonada entre màrgens basàltichs, que arriban en alguns llochs a la alçada de més de 30 m., y passat Santa Pau se precipita des de una alçada considerable, donant nom al llogaret del *Sallent.*

Una tercera corrent basàltica s' extengué per la vall de Hostòles, en un tragecte de 10 kilòmetres, des de Sant Felíu de Pallarols al Hostal del Fanch, 3 k. en amunt d' Amer. Està formada per dues corrents, provinents, la una, de la vall de Sant Iscle de Coll ort, y la altra, de la de Vallach, atravessada pèl torrent d' Ayguavella, les quals s' unexen prop de Sant Felíu de Pallarols ab los productes del volcà d' Artigues Roges, y de aquí segueix en avall pèl curs de la riera d' Hostòles o de Sant Felíu, formant en alguns endrets márgens perpendiculars de gran elevació que mostran les capes y prismes del basalt, explotats com a pedreres. Poch al S. de Sant Felíu s' axeca lo Puig Roig, volcanisat y sense cràter, y més avall de Les Planes les aygues de la riera atravessan la barrera basàltica y forman lo sallent de Santa Margarida, de lo qui ja tením feta menció.

En la vall de Llèmana hi ha tres mantells basàltichs. Lo primer quasi en la capsalera de la vall, procedent del volcà de Puig-Rodó, baxa fins a Sant Aniol de Finestres y sembla no passar més enllà. Lo segón devalla del Puig Moner, segueix per la vall de Granollers de Rocacorva y s' extén per la riba esquerra de la riera de Llèmana des de prop de Sant Esteve fins a tocar a Sant Martí: la riera de Granollers, que-l bordeja, hi ha obert cingles de prop de 30 m., y a la vora del molí d' en Surroca cau d' un sallent de més de 20 m. d' alçada. La tercera, arrimada al volcà de la Banya de Boch, després de formar lo Plà de Sant Joan o de Peradalta, s' extén uns sis kilòmetres per la riba esquerra del Llèmana, des de lo poble de Llorà aygues amunt: lo torrent Buscarós, que lo limita pèl N. y pèl E., hi ha obert també nombrosos cingles, entre ells lo de Peradalta, de més de 30 metres de profunditat. Més cap al acabament de la vall de Llèmana, en lo terme de Ginestar, s' hi axeca lo Puig

de les Roquetes o Turó del Centinella, format de la meytat fins al cim per basalts.

Del volcà d' Adri ne baxa, seguint lo curs del Petròlech fins quasi a tocar la riba esquerra del Ter en lo terme de Domeny, un' altra corrent basàltica, la qual s' extén pèl subsol del plà de Talayà formant una terrassa o marge sobre lo plà de Domeny, des de aquest poble al torrent de Fontajàu, y-s dexa veure també aygues amunt del dit torrent: té una llargada de prop de 14 k., per una amplada mitja de 500 m. y un gruix, també mitg, de 10 a 12 m.; la seva pendent es d' uns 18 per 100.

Al E. del Puig d' Adri, se troban petits claps de desferres volcàniques a Montcal, a Montbò y a la Mota, no aparexent lo basalt fins més avall, a un kilòmetre de Sarrià de Dalt, no lluny del Ter, ahont forma un cono sense cràter anomenat *Puig de Cân Guilana,* veyent-se-n també estretes betes, de 8 cm. a 1 m. de gruix, en lo *Hostal de la República*, prop de la carretera de Gerona a Banyoles, y en lo terme de Riudellots de la Creu.

Dexant la montanya de la provincia y baxant a la comarca empordanesa, ahont no hi ha volcans ab cràter però sí formacions basàltiques originades per volcans homogenis, farèm menció de les següents:

Lo puig Ferral, a un k. al NE. de Cadequers, situat en lo vèrtix N. del triangle de que hem fet menció, qual cim corona una cúpula de basalt compacte de 8 a 10 metres de alçada per 20 de diàmetre en llur basa.

Los petits mantells basàltichs que afloran en la vessant SO. de la serra de Sant Pere de Roda, mostrant-se en lo Mas Ventós, en los voltants de Pau y entre los llochs de Pedret y Marsà, quasi tocant al estany de Castelló.

Altre aflorament basàltich a Basella, en lo terme de Ciurana, proper axi-meteix als estanys de dit terme.

Altre, de poca importancia, de basalt mólt descompost, que s' explota pera grava, entre Llàmpalles y Camallera.

Finalment, un extens mantell, que començant a uns 3 k. al SE. de Celrà, continua pèls térmens de Juyà, Bordils, Flassà, Mollet, Sant Martí Vell, La Pera, Púbol, Planils, Cassà de Pelràs y Anyells de Corsà, al SE., y per Foxà, Rupià, Parlabà y Sala, al NE., interromput o amagat per aluvions moderns en molts endrets, y formant una sèrie de puigs característichs, sobre tot en lo lloch anomenat les Costes de Rupià o Puigs de Terra Negra.

Al S. y SO. de la provincia, en la conca del Tordera, abundan també les formacions volcàniques, totes de caràcter homogeni. Són aquestes:

En lo terme de Caldes de Malavella, al NO. de la població, s'hi extén un mantell basàltich, atravessat pèl camí de ferre, que ocupa una superficie de més de 440 àries, y al SO. en direcció a Vidreres, s' axecan lo *puig de Sant Maurici* y lo *Turó dels Moros,* l' un y l' altre volcanisats: veyent-se en lo primer grossos prismes de basalt de 4 a 6 cares. S' ha indicat també la existencia d' algún aflorament basàltich prop del llogaret de Santa Ceclina.

Més al S., ocupa quasi tot lo terme de Massanet de la Selva un mantell basàltich, que té de N. a S. uns 3 k. y d' E. a O. 5 y $^1/_2$. Lo forman una sèrie de turons volcanisats y està provablement en contacte per betes basàltiques que-s veuen en los desmonts del camí de ferre; ab lo mantell basàltich de la Esparra, terme de Riudarenes, d' extensió quasi igual al de Massanet y en lo qual s' axecan també nombrosos turons volcanisats d' uns 200 m. de elevació sobre lo nivell de la mar: ab dos petits claps basàltichs que afloran en lo terme de Sils, l' un d' ells tocant al vehinat de Mallorquines; y potser, per Martorell de la Selva, ab lo turó d' Hostalrich, del qual parlarèm après. Pèl Suro de la Palla y la Vall de María, se relaciona lo mantell basàltich de Massanet ab lo *Puig de càl Monjo,* situat a 2 k. del santuari de la Mare de Déu de Gracia, terme de Lloret, y ab lo *Puig Montells,* prop de Blanes, l' un y l' altre basàltichs. Tocant a les cases d' aquesta derrera població, en lo camí que puja a Santa Bàrbara, hi ha una petita beta basàltica.

Lo turó d' Hostalrich, de 120 metres de alçada y en quin cim s' axeca lo castell de son nom, està format en part per basalts, que en los fossos o valls del castell mostra fileres de prismes de cinch o sis cares y 2 o 3 metres de altitut.

S' ha assenyalat, ademés, la existencia d' unc lap basàltich prop de Sant Felíu de Buxalléu, y es provable hi haja alguna manifestació volcànica en amunt de Santa Coloma de Farners, per trobar-se palets basàltichs entre los acarrèus de la riera d' aquesta ciutat.

La activitat volcànica s' extengué pèl terme de Tordera, introduhint-se en la actual provincia de Barcelona pèl terme de la població d' aquest nom. S' hi han senyalat los turons basàltichs anomenats *Puig de càn Ferrer, Puig de Sant Pons, Puig de Sant Corneli* y *Terra Negra.*

Ademés dels volcans de progecció y dels homogenis que acabàm de ressenyar, cal esmentar la existencia en la provincia, de camps rublerts de laves esponjoses y poroses (pedra tosca), generalment prop de la basa de volcans de progecció. En castellà se-ls anomena *malpaises* y són considerats com resultat de les postrimeres manifestacions de la activitat volcànica. Los vapors despresos de dites laves han donat lloch a fenòmens eruptíus de poca importancia y a la formació de turonets hemisfèrichs. De ells són dignes d' esment lo *Bosch de tosca* o *Malatosquer,* de 2 k. d' amplada per 5 de llargada, que s' extén pèl plà de les Preses des del pèu del volcà Cabrider al pas de Cudella, en lo qual s' axecan una sexantena de turonets de 8 a 10 m. d' alçada, coneguts en lo país ab lo nom de *tossals* o *tussols;* y lo *camp Jonquer,* prop de la estació de Les Planes, en la vall d' Hostòles, de menys extensió y també ab dos o tres tossals de 6 a 8 m. de alçada.

Qui desitge més detalls sobre los volcans de la provincia de Gerona y vulga conèxer sos productes y la composició mineralògica d' aquests, pot consultar los treballs derrerament publicats pèl Rvt. D. Joseph Gelabert y pèls

senyors Calderon, Cazurro y Fernandez-Navarro (9). Farèm no obstant esment de les anomenades *grederes*, o siga banchs d' arenes volcàniques formant capes o sostres, que-s troban en la proximitat de molts dels volcans de progecció enumerats, de les quals són les més notables les de Santa Pau, a 3 kilòmetres de la població, ahont s' hi veuen 43 capes o sostres de diferent gruix.

Respecte al temps en lo qual aquests volcans estigueren en erupció, s' ha de distingir entre uns y altres. Alguns dels productes del volcà de Roca Negra semblan justificar una erupció antiquíssima, quina època al present no es fàcil determinar pero que pot remontar-se al período terciari. Los volcans homogenis se produhiren després del período quaternari mitg y abans de la època de la pedra pulida, o siga en temps en que l' home habitava ja la terra. Los extratificats o de progecció, són posteriors als precedents y la època de la llur activitat correspòn provablement al final del período quaternari: essent les seves derreres manifestacions les laves modernes o camps de tosca, que pot-ser atrapan la època actual.

Del temps de la seva activitat no se-n conserva memoria, y axò fà que se-ls considere com definitivament apagats o extingits: lo qual, encara que no-s pot assegurar, donchs les fonts d' aygues carbòniques fredes o calentes que brollan en los terrenys volcanisats o en la proximitat d' ells són restes de la antiga energía interna, lo temps transcorregut y-ls camps de tosca característichs de les postrimeríes de la activitat dels volcans, fan creure que si aquestos no estàn extingits fan vía envers la seva extinció.

Ab los volcans s' hi han relacionat altres fenòmens, que també se manifestan a la provincia; per més que avuy predomina la opinió de que són independents y no hi tenen res que veure. Nos referím als *bufadors* y als *terratrèmols*.

Los *bufadors* són corrents d' ayre pur, sech y fresch, que surt ab certa força per forats de la roca del sol quan la temperatura exterior arriba als 5 o 6 graus y aumenta de violencia ab la calor. Los coneguts en la provincia se troban a la vora de Olot, la majoría en los faldars de la montanya de Batet y un en lo marge del cràter inferior del volcà de La Garrinada, en terrer basàltich. S' utilisan pera la conservació de viandes, y-l que hi ha en lo Mas Ventós pera refrescar al istiu les habitacions de la casa. Se-n troban a distancia de terrers volcanisats, oberts en roques terciaries, com los de sota los cingles d' Ayats. D' aquests fenòmens se n' han donat diverses explicacions, cap prou convincent.

Los terratrèmols han sigut y són encara freqüents en la provincia de Ge-

---

(9) Lo del primer, titolat «Los volcanes extinguidos de la provincia de Gerona» (1904), y lo dels derrers «Formaciones volcànicas de la provincia de Gerona» (Madrid, 1907).

rona, si bé quasi sempre de poca intensitat, y s' hi produhexen en dos direccions principals: la de N. a S., y la de E. a O.

Prescindint de la llegendaria crema del Pyrinèus, molts segles abans de la nostra Era, en llibres o en documents s' ha conservat memoria dels ocorreguts en los anys

1374, en que s' esfondraren algunes torres y castells y se n' esquerdaren d' altres.

1404, en lo qual lo día 2 de Maig s' enderrocà a Gerona la torra Geronella.

1421, en que, segons Bolós, cremà altra vegada lo Bosch de Tosca: fet no del tot comprovat.

1426, al primer diumenge de Març d' aquest any atribuyeix un document lo començ de la sèrie de terratrèmols que assolaren la provincia, los quals, segons lo document de referencia, continuavan en 1430, y segons altre document duraren fins al any 1434.

1427, en los díes 23 de Febrer, 3 y 15 de Març, 23 d' Abril y 15 de Maig, se-n sentiren, particularment a Anglés, valls d' Amer, d' Osor, d' Hostoles, de Llémana, de Bas y de Santa Pau y a Castellfollit, produhint-hi moltes morts, pèrdues de bens y destrucció de llochs y viles.

1428, seguiren los terratrèmols, essent lo que més desgracies y perjudicis causà lo del día 2 de Febrer, que consta se sentí a Gerona, Puigcerdà, Queralps, Camprodón, Sant Joan de les Abadesses, Ripoll, Olot, Castellfollit, Montagut, vall de Bas y Castelló d' Empories, per manera que-s pot dir fóu general en tota la provincia.

1448, se sentí a Gerona lo día 24 de Maig.

1580, en lo mes d' Abril, mólt curt, segons una nota dels llibres parroquials de Cornellà.

1755, en la nit de Tots Sants, que produhí l' estroncament temporal de les aygues termals de Caldes de Malavella.

1798, en diferents dies dels mesos d' Agost, Setembre y Octubre: s' estroncaren les aygues termals de Caldes de Malavella, que no tornaren a brollar fins al mes de Novembre de 1799; lo del mes d' Agost se sentí també a Olot.

1852, se sentiren a Olot en lo mes de Janer, produhint-se varies oscilacions durant l' espay de cinch dies.

1897, en la nit del 23 al 24 de Març: se sentí a Santa Coloma de Farners, a Sils y a la major partida de la comarca de la Selva.

1901, se notà en la costa, de Blanes a Palamors, en lo mes d' Octubre; coincidí ab lo fenòmen un aument d' intensitat en los bufadors d' Olot.

1902, se sentí a Olot lo día 6 de Maig; los taps posats pera privar la sortida del ayre en los bufadors del Mas de La Garrinada, se trobaren llençats endemà y oberts los bufadors.

1903, se-n sentí un a Roses lo día 17 de Abril; y altre, lo día 20 del me-

teix mes, a Portbou, Llansà, Vilajuiga, Roses, La Bisbal, Llagostera, Gerona y Olot.

1906, se sentí lo día 4 de Janer, a La Cellera, Lloret de la montanya, Les Planes, Les Ancíes y Sant Aniol de Finestres.

1909, se notà a Besalú, Banyoles, valls de Campmajor, Llémana y Bas, y a Olot: aquest derrer fóu registrat pêls sismografs fà poch instalats a Olot y al Institut general y tècnich de Gerona.

Lo día 23 d' Abril del any 1427, succehí que en lo terme de Lloret de la Montanya s' obriren esquerdes en la terra, de les quals sortiren gasos fètits y llengues de foch que socarraren los arbres propers; foren acompanyats de fortes remors soterranies, ab progecció de pedres y pols y ab formació poch després d' un torrent d' ayga sulfídrica que al barrejar-se ab la del Ter matava los pexos d' aquest ríu, axí com la emanació dels predits gasos matava los aucells que s' hi acostavan, y causà també la mort d' algunes persones. Aquest fenòmen se pot apreciar com una revivalla de la activitat volcànica reduhida a una manifestació exclusivament solfatàrica, y la aparició de flames s' explica per lo ocorregut en volcans de altres paíssos.

* * *

Meners.—En la provincia de Gerona s' explotan:

Les *argiles:* pera la fabricació de rajols y teules, en moltes localitats, y pera la de vaxella y altres obres de terrissería, en La Bisbal, Gerona, Quart, Lloret de Mar y Breda. Les de Pals s' utilisan en la elaboració de rajoles de mosàych incrustat.

Lo *sabonet* (esteatita): en La Bajol y en Massanet de Cabrenys.

Lo *guix:* en Viure, Serinyà, Porqueres, Sant Joan de les Abadesses, Ripoll y Campdevànol.

Lo *alabastre:* en Beuda y mólt poch en Segaró.

Lo *ciment:* en Sarrià, Pont de Molins, Banyoles, Toralles y Ripoll.

La *calç hydràulica:* en Gerona.

La *toba:* en Banyoles.

Lo *marbre:* en Gerona (pedra de pinyó y vellana), Llers, Isòbol, Frexanet, Roses, etc.

Lo *basalt:* en Les Planes, Sant Martí de Llémana y vores del Fluvià.

La *turba:* en Llivia.

Lo *lignit:* en Sanabastre.

Lo *carbó de pedra:* en lo terrer carbonífer que hem senyalat, y particularment en Ogassa y Surroca per la societat «Ferrocarril y Mines de Sant Joan de les Abadesses».

L' *arsènich* (pirita arsenical), en Queralps y en Setcases.

Los minerals metallífers hi són poch explotats al present, malgrat lo gran

nombre de pertenencies mineres denunciades y concedides, lo qual es degut en part a pobresa de les menes, en part a la dificultat d' cxplotar-les y en part també a deficiencies en la llur explotació, que són causa de que aquesta no sía

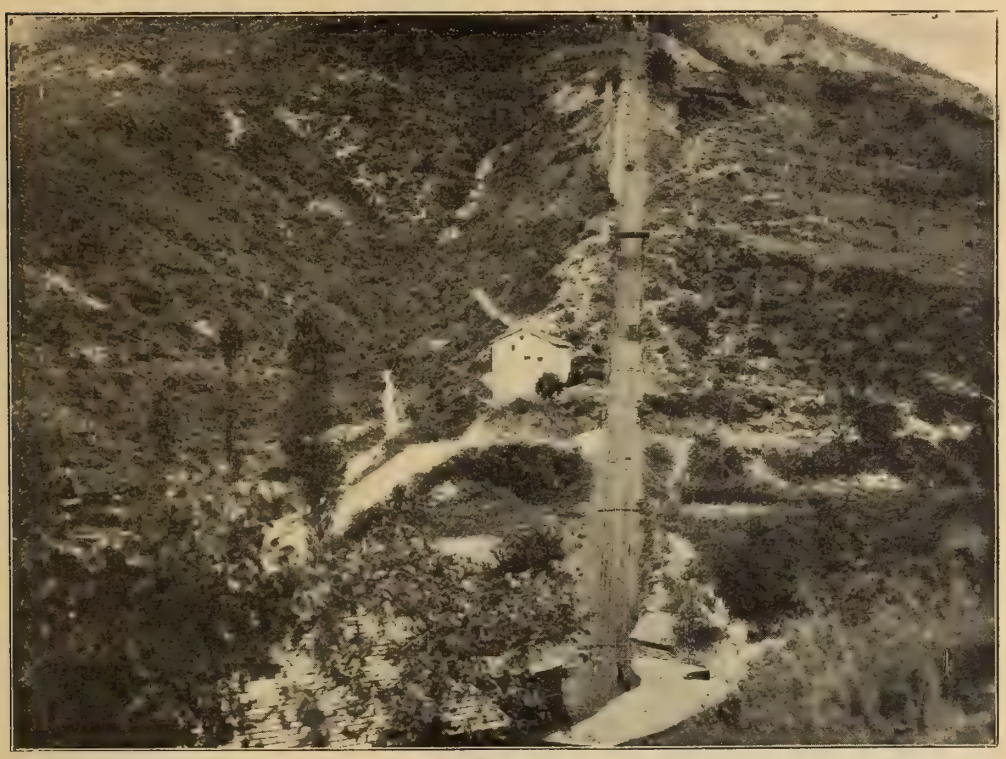

Clixé de Andrèu Camps

En les mines de Surroca

prou retributiva. Los avenços de la siderurgia, han fet plegar la majoría de les antigües *fargues catalanes*, abans escampades arrèu, sobre tot en les valls pyrinenques, y ab elles han cessat quasi bé totes les petites explotacions de mena de ferre que les provehían. La de la mena de Celrà, derrerament iniciada ab certa empenta, se pot dir que al present està parada. Solament al estat d' *ocre* s' explota pera la pintura en Masarach y encara en petita escala.

La explotació de menes de plom, mólt frequents y espargides per la provincia, ha dexat rastre en Palafrugell y en altres llochs, y rastre y memoria en Bassagoda, però fà temps ha dexat d' existir, com la de les que fornían la *Farga Reyal*, de bales, de Sant Llorens de La Muga, arrunada a les derreríes del segle XVIII, quan les guerres ab la República Francesa. Avuy s' explota en Montràs pera vernís de terrissería y poca cosa en Anglés y en la vall d' Osor.

Les menes de coure, també abundants en la provincia, qual explotació s' ha intentat, s' han hagut d' abandonar per la irregularitat y la inconstancia ab que s' hi presenta aquest mineral.

A més dels minerals esmentats, se-n troban en la provincia d' altres, entre ells los següents:

Amiant, en Coma de Vaca y en lo pich de Roch d' En Orri.

Antimoni, en lo Bach d' Abella (Vilallonga), en lo de Roques Blanques, en Dorria, en Pardines y en Planers. Acostuma anar acompanyat de plom. En Planers s' explota, per ésser lo plom que l' acompanya argentífer.

Clixé de S. Perez Argemí

En les mines de Queralps

Baritina (sulfat de barita), en Montrâs, Sant Julià de Ramis, Anglés, Osor, Susqueda, vall de Ríu, Oix, etc., generalment associat ab mineral de plom.

Blenda, en Sant Pere de Osor y en St. Miquel de Culera.

Burnonita (mineral de plom mólt escâs a la península), en Rocabruna.

Fluorina, en Vidreres y en Sant Pere de Osor.

Manganès, en Sant Hilari y en Das.

Or, en la vall de Ribes.

Pirita de ferre, en la vall de Ribes y en Arbucies.

Petroli, en Sant Joan de les Abadesses y en Pont de Molins.

Plata, ab minerals de plom, en les montanyes de Nuria y en Queralps.

Plata antimonial, en Caldes de Malavella.

Al parlar de les poblacions en qual terme estàn establertes, donarèm més detalls d' alguna de les explotacions que hem apuntat.

Segons les estadístiques oficials, hi havia concedides en la provincia en lo any 1907, 344 pertenencies mineres ab una superficie de 12,595 hectaries; d' elles, solament 19 en producció, ab una superficie de 1,461 hectaries; Hi havía establertes, ademés, 14 fàbriques de benefici; de les quals 2 de carbur de calci y les altres de ciment hydràulich. Lo nombre de persones que en les mines trobaren ocupació fou de 744; y-s dedicaren a la explotació 6 màquines de vapor y 4 de hydràuliques. La tributació per mines pujà a la quantitat de 65,423'26 pessetes. La provincia de Gerona, administrativament, pertany a la tercera regió minera y al districte de Barcelona.

* * *

Aygues minerals.—La abundancia d' aygues, axí potables com minerals, es en la provincia de Gerona extraordinaria: lo qual s' explica per la variada topografía y la diferenta composició geognòstica del terrer.

Les potables, ahont més abundan, es en les valls pyrinenques, principalment en les comarques de Camprodón y Nuria, en Sant Hilari, y, sobre tot en Olot, en quin terme y rodalía s' hi comptan més de 54 fonts, algunes de elles medecinals. Les millors són les de les regions altes de la provincia, ahont dominan les pizarres y lo granet. Les de la regió baxa, en la qual predominan los terrers numulítichs y les margues argiloses, com en la plana del Empordà y en les comarques de Banyoles, La Bisbal y Palafrugell, són de qualitat inferior. Que sapigàm, solament s' ha estudiat la composició de les de la ciutat de Gerona (10).

De les minerals, han sigut declarades d' utilitat pública les dels següents llochs, en los quals hi ha establiment de banys: Banyoles, Caldes de Malavella, Campmany, Sant Hilari-ça-Calm, Santa Coloma de Farners y Campelles (Ribes). Ademés han obtingut igual declaració, y facultat de vendre-les empollerades, les d' Amer, Caldes de Malavella (los Bullidors), La Cellera, Madremanya, Llagostera (Panedes), Vilajuiga, Sant Daniel (Vilaroja) y Sant Joan de les Abadesses.

Banyoles.—Aygues sulfur-càlciques fredes (15° 60′ centigraus). Brollan de la toba caliça, a poch més d' un kilòmetre de les derreres cases de la población. S' ha calculat son capdal en 177'24 pèus cúbichs cada quinze minuts. La meytat del capdal pertany a la vila de Banyoles y es públich: la altra meytat es proprietat del amo del establiment de banys (22 banyeres), situat a pochs metres de la font, la qual per la fetor d' ous podrits de l' aygua que-s sent ja a certa distancia d' ella, es coneguda ab lo nom de Font-pudosa. En lo dit establiment no hi ha estatge pêls banyistes: aquests s' allotjan en les fondes y habitacions de lloguer que no hi faltan a la vila de Banyoles. La font, situada en una placeta voltada d' arbres y pedrissos, ocupa a la vora del estany un lloch mólt pintoresch y està unida ab la vila per un passeig planer y ombrejat per plàtanes. Lo nombre de banyistes en l' any 1907, segons datos oficials, fóu lo de 152, però aquest nombre es mólt inferior al dels qui acudiren y

(10) Segons anàlisis hydrotimètrich practicat per D. Pere Roqué y Pagani en l' any 1868, les aygues de pou y les de mina (procedents d' Ayguaviva), que-s beuen pêls vehíns de Gerona, tenen la composició següent:

Aygua de pou			*Aygua de mina*		
Acit carbònich.	0,0143	grams.	Acit carbònich.	0,0235	grams.
Carbonat càlcich.	0,1743	»	Carbonat càlcich.	0,1400	»
Sulfat càlcich.	0,0810	»	Clorur càlcich.	0,0193	»
Clorur magnèsich.	0,0154	»	Clorur magnèsich.	0,0135	»
En un litre.	0,2850	grams.	En un litre.	0,1963	grams.

acostuman anar anyalment a Banyoles pera utilisar les dites aygues, donchs com hem dit, la font es pública, y molts dels concorrents la utilisan solsament pera beure. La estació ferroviaria més pròxima a Banyoles, es la de Ge-

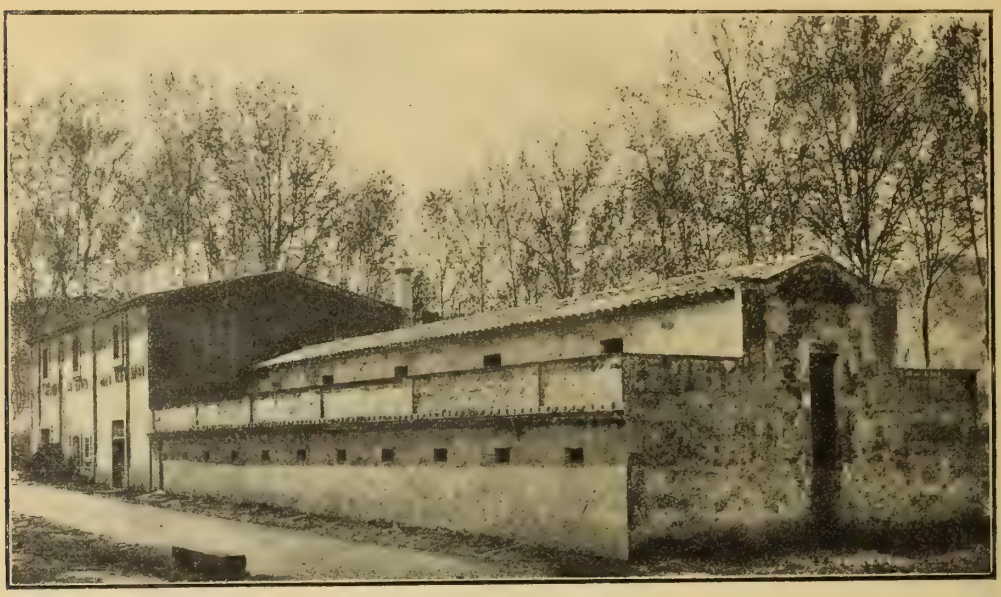

Banyoles.—Casa de Banys de aygua sulfurosa

rona (17 kilom.), ab quina ciutat se comunica per la carretera de segón ordre de Gerona a Olot per Besalú (11).

---

(11) La composició de l' aygua de la Font Pudosa de Banyoles, resulta ésser bastant diferenta en los anàlisis que se n' han fet y publica lo senyor Alsíus. (La Font Pudosa. Calendari y Guía de Banyoles y sa comarca per l' any del Senyor 1891, ps. 76, 77 y 78). Lo que publica lo senyor Vidal. (Resenya geològica y minera de la provincia de Gerona, ps. 87 y 88), es exactament igual al que lo Sr. Alsíus atribuyeix al Dr. Roqué y Pagani, mes lo senyor Vidal lo suposa diferent del d' aquest y practicat en 1883 pêl químich Sr. Montada Bordas. Es mólt possible que lo senyor Vidal s' equivoqués y que en lloch de transcriure en son llibre lo practicat per lo Sr. Montada, com per lo que diu se veu era la seva intenció, hi transcrigués involuntariament lo practicat pêl senyor Roqué y Pagani, que es també lo meteix que ja havía publicat En Quintanilla. L' altre anàlisis que publica l' Alsíus, manifestant que no sab a qui es degut, però que lo copia d' un llibre del Sr. García Lopez publicat l' any 1875, no pot ésser tampoch lo del Sr. Montada perque aquest no lo practicà, segons diu En Vidal, fins l' any 1883.

Los que dóna lo senyor Alsíus, són com segueix:

Acit carbònich.	92	centrs. cúbichs
Sulfur càlcich.	0,0228	grams
Clorur càlcich.	0,0813	»
Clorur magnèsich.	0,0151	»
Sulfat de magnesia.	0,1183	»
Borat sòdich.	0,2416	
Bicarbonat càlcich.	0,1152	»
Bicarbonat magnèsich.	0,0536	»
Acit sicílich.	0,1157	»
Sulfat càlcich.	0,3429	»
En un litre.	1,1065	grams

(Del Dr. Roqué y Pagani)

Acit sulfídrich.	0,0028	grams
Acit carbònich.	0,0022	»
Sulfur càlcich.	0,0160	»
Clorur càlcich.	0,0801	»
Clorur sòdich.	0,0735	»
Clorur magnèsich.	0,0255	»
Sulfat càlcich.	0,2640	»
Sulfat magnèsich.	0,1200	»
Silicat sòdich.	0,1755	»
Bicarbonat càlcich.	0,2781	
Bicarbonat magnèsich.	0,1195	»
Materia orgànica (quantitat indeterminada)		
En un litre.	0,1572	grams

(Del publicat pêl Dr. García Lopez).

Caldes de Malavella.—Set són les dèus d' aygua mineral que hi ha en lo terme d' aquesta vila. Brollan en la formació granítica atravessada per basalts, que constitueix lo terrer, en direcció d' O. a E. y en un tragecte de 450 m. pròximament. Portan los noms de: Font del Puig de les Animes, Font del Hospital, Font del Raig de Sant Grau, Font dels Bullidors, Font d' En Plà, Font del Raig d' En Mel y Font de la Mina.

Se creu que la procedencia de totes elles es la metexa, y per xò la composició de la llur aygua es mólt semblant, encara que no exactament igual, com se deduheix dels anàlisis practicats de la del Puig de les Animes y de la dels Bullidors (12). Lo Dr. Trèmols califica d' *alcalines bicarbonatades termals*, les de la primera d' aquestes dues fonts, y-l Dr. Codina y Langlin califica les de la segona d' elles de *bicarbonatades sòdiques termals.*

Tampoch es exactament igual la seva temperatura. La de les de la Font de la Mina es de 60°, la de les del Puig de les Animes de 59°, la de les dels

---

(12) La composició de les aygues del *Puig de les Animes,* segons l' anàlisis practicat per D. Frederich Trèmols l' any 1882, es aquesta:

Principis volàtils		
Nitrògen.	0 litres 8 cents. cúbichs	
Acit carbònich. . . .	0,32216 grams	
Principis fixes		
Sulfat potàsich.	0,02641	grams
» sòdich.	0,02153	»
» bòrich.	0,0098	»
» estròncich	0,01850	»
» càlcich.	0.00492	»
Clorur potàsich.	0,32285	»
» sòdich.	0,25315	»
Carbonat potàsich (0.05183 de bicarbonat).	0,03930	»
Carbonat sòdich (2.95000 de bicarb)..	2,08490	»
Carbonat lítich.	0,00025	grams
» càlcich.	0,12555	»
» magnèsich.	0,03225	
» ferrós (0.00687 d' òxit fèrrich).	0,00475	
» manganós (0,00027 d' òxit manganós mangànich). .	0,00016	
Fosfat alumínich.	0,00060	»
» càlcich.	0,00211	
Acit silícich.	0,07820	»
Acits bòrich, nitrós y arseniós; carbonats cúprichs y cobàltich; materia orgànica y pèrdua. .	0,05609	»
En un litre. . . .	3,07250	grams

La de la *Font dels Bullidors,* segons l' anàlisis practicat l' any 1890 per D. Ramón Codina y Länglin, es la següent:

Gasos en disolució		
Nitrògen.	0,009551	grams
Acit carbònich lliure.	0,244567	»
En un litre. . . .	0,254118	»
Substancies fixes		
Bicarbonat potàsich.	0,051686	grams
» sòdich.	2,413184	»
» càlcich.	0,180533	»
» magnèsich. . . .	0,024908	»
» estròncich.	indicis	
» ferrós.	0,009566	»
» manganós. . . .	0,000311	»
Sulfat potàsich.	0,009423	»
» sòdich.	0,020344	»
» càlcich.	0,025854	»
Sulfat magnèsich.	0,008268	grams
Clorur potàsich.	0,258399	»
» sòdich.	0,468762	»
» càlcich.	0,005001	»
» magnèsich.	0,000895	»
» lítich.	0,000248	»
Fosfat alumínich.	0,000674	»
Fluor.	indicis	
Acit silícich.	0,068616	»
» bòrich.	indicis	
» òxit bàrich.	indicis	
Materia orgànica.	0,032564	
En un litre..	3,833354	»
Resíduu salí. . .	3,0477	»

Bullidors de 58°, la de les del Hospital de 35° y la de les altres varía entre 58° y 59°.

Respecte a son capdal, solsament se coneix lo de les fonts del Puig de les Animes, que donan, juntes, 183'73 litres per minut.

Al present hi ha a Caldes tres establiments de banys, tots ells ab allotjament pera los banyistes: lo de Cân Prats y lo de Cân Soler, (abans Dillet), que-s provehexen de l' aygua de la Font de la Mina, y lo Vichy Català, mès modern y luxós, que-s proveheix de l' ayga de les fonts del Puig de les Animes. La de la Font dels Bullidors, ab lo nom d' Aygua Xala, se despatxa empollerada.

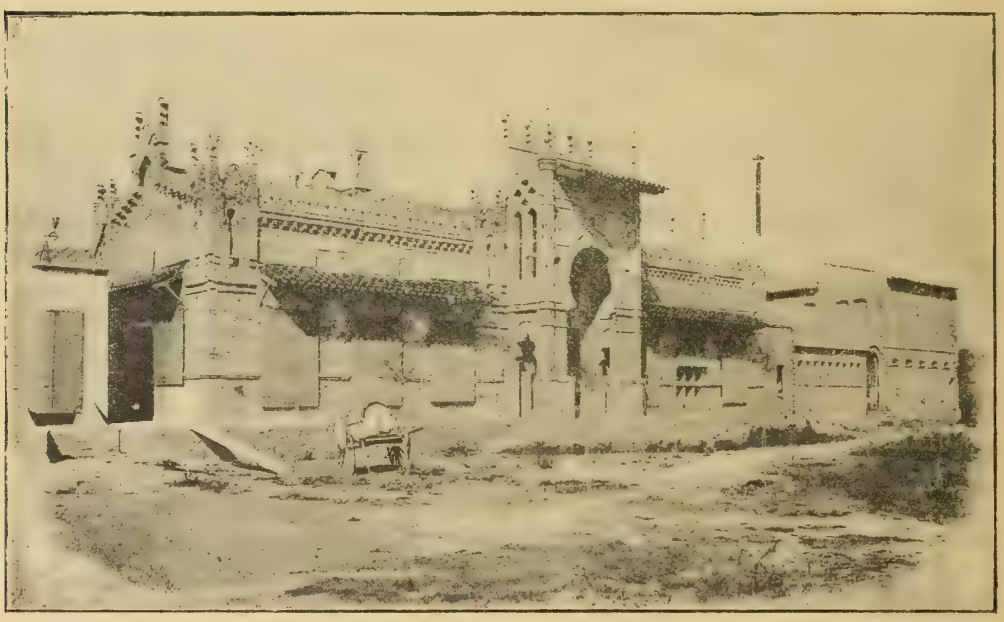

Clixé de Audouard

Caldes de Malavella. — Lo «Vichy Català»

Les aygues minerals de Caldes són conegudes des de la més llunyana antiguitat. En lo Puig de les Animes s' han trobat obgectes prehistòrichs y en lo meteix puig y també tocant a la Font dels Bullidors, hi quedan encara interessants runes de *thermes romanes*. Lo nom de *Caldes* que porta la població d' ençâ de la Etat mitjana, lo dèu a les seves aygues.

Caldes té estació en lo ferrocarril de Barcelona a França, de la qual dista solsament uns 800 m., y-s comunica ab Llagostera per carretera que enforca en aquesta derrera població ab la de Gerona a Sant Feliu de Guíxols.

Segons datos oficials, los banyistes qui acudiren a Caldes de Malavella l' any 1907, foren 986. La temporada de banys es des del 1 de Maig al 30 d' Octubre.

Campmany.—Dues fonts d' aygues *sulfuroses sòdiques* y una de *bicarbo-*

natades ferruginoses, hi ha en lo terme d' aquesta població empordanesa, les quals brollan del terrer granítich en lo lloch anomenat *Tendó*, entre la carretera de França y-l ríu Llobregat les dues primeres, y a uns 600 m. de distancia a la marge dreta del Llobregat la tercera. Portan lo nom de Font de la Mare de Déu de la Mercè, Font de Sant Rafel y Font del ferre, y la seva temperatura es respectivament de 24'50, 21, y 18° centigraus. Lo resultat del anàlisis de les sulfuroses, es lo que donàm per nota (13): la ferruginosa no ha sigut analisada. L' establiment d' estada y banys, de construcció moderna, s' axeca just a la dita carretera y està situat entre la vila de La Jonquera y la ciutat de Figueres, a 7 y 10 kilòmetres de distancia de cada una d' elles, pròximament. En l' any 1907 hi concorregueren 82 banyistes.

Banys de Ribes. — Hotel Montagut

Ribes. — Aygues *sulfatades-mixtes*. Temperatura de 13'75 a 20° centigraus. Hi ha tres fonts, mólt copioses, que brollan de la caliça secondaria a la riba esquerra del Freser, en lo congost de les coves de Ribes: d' elles, la anomenada *antiga*, no s' utilisa al

(13) *Font de Nostra Senyora de la Mercè*

Acit sulthidrich.	1'74	centls.
Nitrògen ab una mica d' àcit carbònich.	16'60	»
Sulfur sòdich.	0,0126	grams
» de ferro.	indicis	
Silicat de sosa.	0,0799	»
Sulfat sòdich.	0,0427	
Hiposulfit de sosa.	indicis	
Clorur càlcich.	0,0576	»
Bicarbonat de sosa.	0,0118	»
» de calç.	0,0154	»
» de magnesia.	0,0025	»
Alumina.	0,0030	»
Iodur alcalí, àcit bòrich, litina.	indicis	
Materia orgánica nitrogenada.	0,0318	»
En un litre.	0,2573	grams

Font de Sant Rafel

Nitrògen.	12'5	centls. cúbichs
Silicat de sosa.	0,0938	grams
Sulfur sòdich.	0,0029	»
Sulfat sòdich.	0,0697	»
Clorur sòdich ab indicis de magnèsich.	0,0642	»
Bicarbonat sòdich.	0,1155	
» càlcich.	0,0167	»
» magnèsich.	0,0032	»
Sílice lliure.	0,0032	»
Oxit de ferro.	0,0090	»
Alumina.	0,0025	»
Materia orgànica nitrogenada.	0,0372	»
Potassa.	indicis	
En un litre.	0,4179	grams

(*Anàlisis del Dr. Munner*).

present. La principal està destinada a la beguda y la altra als banys. L' establiment pera estatge y banys, que porta lo nom de son propietari «Montagut», està situat a la riba dreta del Freser, en lo terme municipal de Campelles, junt a la carretera de Ripoll a Ribes, de quines poblacions dista respectivament 16 y 5 kilòmetres. Les fonts corresponen al lloch conegut per Bruguera, agregat al municipi de Ribes. Los banyistes, a més de servir-se de l' aygua mineral, hi fruexen al istíu d' un clima fresch. Son nombre l' any 1907, fóu lo de 202. La temporada de banys comença lo 15 de Juny y s' acaba lo 15 de Setembre. Sobre la composició d' aquestes aygues, no hi ha conformitat entre los qui les han analisades (14).

Santa Coloma de Farners. — Vista del Balneari

Santa Coloma de Farners.— Aygues *bicarbonatades-càlciques termals* (40° centigraus). Brolla la font, ab més que regular capdal, de la formació granítica, a cosa de 2 kilòmetres al S. de Santa Coloma de Farners, prop de la riba dreta

(14)

	Segons lo doctor Codina	Segons lo doctor Munner	Segons M. Ducloux
GASOS	Centls. cubichs	Centls. Cúbichs	Centls. cúbichs
Nitrògen.	9,906	19,05	12,43
Oxígen.	2,052	1,58	6,21
Acit carbònich.	3,727	23,00	6,91
SALS	Grams	Grams	Grams
Bicarbonat càlcich.	0,01655	0,259	0,2350
» sòdich.	»	0,106	»
» magnèsich.	indicis	0,186	»
» ferrós.	»	indicis	»
Clorur càlcich.	0,01432	0,020	»
» sòdich.	»	»	0,0163
Su fat càlcich.	0,26853	0,437	0,6368
» magnèsich.	0,08919	»	0,1728
» sòdich.	0,01776	»	0,1087
Silicat sòdich.	0,01411	0,011	0,0092
Nitrat de potasa.	»	indicis	»
Alumina.	»	indicis	»
Oxit ferrós.	»	»	indicis notables
Acit fosfòrich.	0,00587	»	»
Acit nítrich.	»	»	indicis
Materia orgànica.	»	»	»
En un litre.	0,42633	1,016	1,1788

(De la «Reseña, etc. de D. Lluís M. Vidal).

de la riera que porta lo nom d' aquesta població. En ella s' axeca l' establiment pera estatge y banys, considerablement engrandit de pochs anys ençà. A la altra banda de la riera hi ha la carretera que porta de Sils a Santa Coloma, que es la que se utilisa pera anar al establiment. A menys de 100 m. d' aquest hi ha altres dues fonts d' ayga mineral: la Font Ballús, d' aygues lleugerament silicatades, y la Font del Rossinyol, d' aygues alcalines-carbonatades (18° centigraus). La estació de Sils dista del balneari, que està obert tot l' istíu, uns 7 kilòmetres. Lo nombre de banyistes en l' any 1907, fóu lo de 81 (15).

Sant Hilari-sa-Calm.—Vista del balneari

Sant Hilari-sa-Calm.—Aygues *bicarbonatades sòdiques-lítiques fredes* (de 11 a 12° centigraus). Les tres fonts d' aquesta mena, de composició no exactament igual, que hi ha a la vila de Sant Hilari, brollan del terrer granítich a la riba esquerra de la riera de Monsolí que afluyeix a la riera d' Osor y a uns 4 kilòmetres de St. Hilari. Mólt prop de les fonts, a la metexa riba del to-

(15) La composició de les aygues de Santa Coloma de Farners, segons anàlisis practicat per don F. Jimeno, es aquesta:

Gasos		
Nitrògen.	16	c c.
Acit carbònich.	40,6	c. c.
Sals anhidres		
Silicat de sosa.	0,0272	grams
Sulfat de sosa.	0,2595	»
Clorur sòdich.	0,1457	»
Bicarbonat ferrós.	0,0109	grams
» càlcich.	0,1347	»
» magnèsich.	0,1005	»
Clorur càlcich	0,0233	»
Alumina.	0,0084	»
Materia orgànica.	0,0210	»
Litina.	indicis	
En un litre.	0,7312	grams

rrent hi ha l' establiment de banys, edifici modern y confortable, situat al pèu de enlayrades montanyes. La temporada, durant la qual està obert, es des de lo 15 de Juny al 15 de Setembre. La anomenada d' aquestes aygues, sobre tot pera la curació del mal de pedra y de la retenció d' orina, fà que-l lloch hagués sigut mólt freqüentat fins en lo temps en que era precís pera pujar-hi, fer unes quantes hores de camí ab cavallería. Avuy s' hi va ab comoditat, per estar unit l' establiment per carretera ab Hostalrich, estació del ferrocarril de Barcelona a França, de la qual dista poch més de 32 kilòmetres. A més de les mencionades, hi ha a Sant Hilari, mólt a la vora de la població, altres dues fonts d' aygua mineral, també fredes; la una ferruginosa, la altra sulfur-ferruginosa. Dels datos oficials resulta, que en l' any 1907 hi concorregueren 625 banyistes. D' aquesta aygua empollerada se-n fà un gran consúm tant a la península com a fora d' ella (16).

Amer.—Quatre fonts d' aygua mineral hi ha en lo terme d' aquesta població. De elles, dues, la una d' aygues *acídules-carbòniques* y la altra d' aygues *ferruginoses,* brollan prop del Pasteral; una, d' aygues també *acídules-carbòniques*, en Loret Salvatge; y la altra, anomenada de la Riera, d' aygues *magnesianes potàsiques* o, segons la classificació oficial, *bicarbonatades-càlciques ferruginoses* (15° centigraus), a 2 kilòmetres de la vila. Aquesta derrera ha sigut declarada d' utilitat pública y-s despatxa empollerada.

La Cellera.—Aygues *bicarbonatades sòdiques* (12°), Font de Cân Ribera. Se despatxan empollerades. Hi ha altres dues fonts, la una prop del Pasteral, y la altra anomenada «La Fenera».

Madremanya.—Aygues *bicarbonatades ferruginoses* (16°). Brollan prop del ríu Rissech y-s despatxan empollerades (17).

---

(16) Segons anàlisis practicat per D. Ramón Manjarrés, la composició de l' aygua de Sant Hilari es la següent:

Acit carbònich lliure, 2 grams 231, equivalents a 1 litre 338.

Carbonat sòdich.	0,2412 grams	Sulfat càlcich.	0,0073 grams
» ferrós.	0,0177 »	Clorur càlcich.	0,0016 »
» càlcich.	0,5970 »	» magnèsich.	0,0078 »
» magnèsich.	0,0071 »	Litina (quantitat no dosada)	
Alumina.	0,0059 »		
Acit fosfòrich.	0,0083 »		
Sílice.	0,0361 »	En un litre.	0,9300 grams

(17) Segons anàlisis del Dr. Codina Länglin, la composició de l' aygua de Madremanya es com segueix:

Gasos en disolució		Carbonat ferrós.	0,08833 grams
Acit carbònich lliure.	2,05431 grams	» manganós.	indicis
Nitrògen.	0,01376 »	Sulfat càlcich.	0,13998 »
Oxigen.	0,00525 »	» magnèsich.	0,00162 »
	2,07332 »	Clorur sòdich.	0,00826 »
Substancies fixes		» lítich.	0,00073 »
Carbonat potàsich.	0,00287 grams	» càlcich.	0,01632 »
» sòdich.	0,47064 »	Silicat magnèsich.	0,12739 »
» càlcich	0,60526 »	Fosfat alumínich.	0,00216 »
» estroncich.	indicis	Materia organ. y àcit crènich.	indicis
» magnèsich.	0,08616 »	En un litre.	1,54972 grams

Llagostera (Panedes).—Aygues *bicarbonatades-càlciques-ferruginoses* (15°). Se despatxan empollerades.

Vilajuiga.—Aygues *bicarbonatades sòdiques lítiques* (16°). Se despatxan ab ampolles (18).

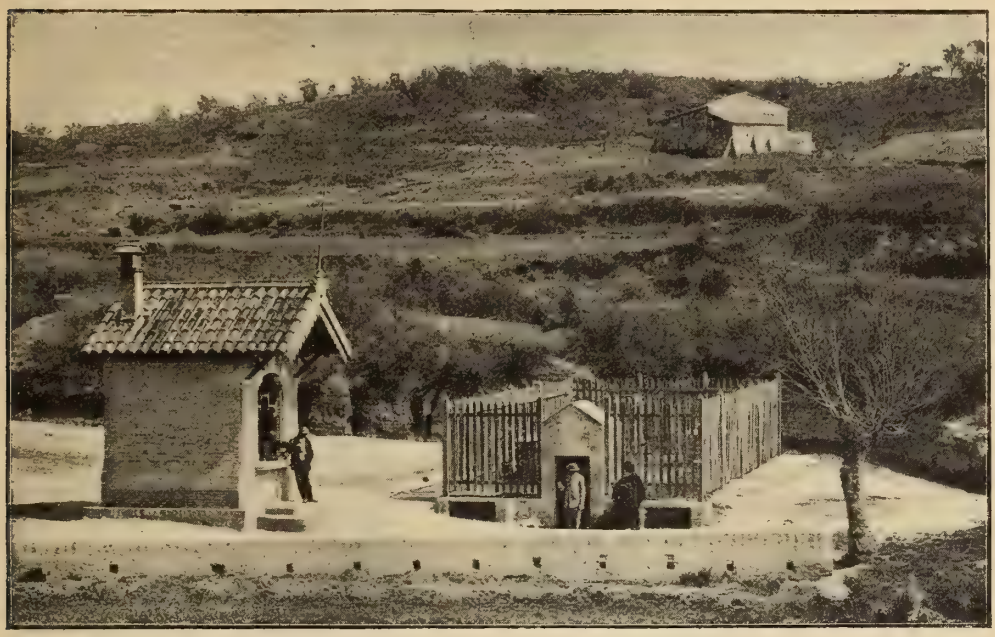

Sant Daniel (Vilaroja).—Font de la Pólvora

Sant Daniel (Vilarroja).—Aygues *bicarbonatades-càlciques-ferruginoses-manganoses* (15°). Brollan a poch més de 2 kilòmetres de la ciutat de Gerona, en la intersecció del terrer cretàcich ab lo silurià, y es coneguda la dèu ab lo nom de *Font de la Pólvora* (19). Se despatxa ab ampolles y s' hi estàn montant

(18) La seva composició, segons anàlisis practicat pêl Dr. D. B. Oliver Rodés, es aquesta:

Anhídrit carbònich lliure. . . .	0,8405	grams	Clorur magnèsich.	0,0724	grams
Bicarbonat sòdich.	2,7515	»	» càlcich.	0,0221	»
» potàsich.	0,0853	»	Sulfat sòdich.	0,0566	»
» lítich.	0,0262	»	» càlcich.	0,0254	»
» magnèsich.	0,3739	»	Silicat sòdich.	0,0509	»
» càlcich.	0,5633	»	Sílice lliure.	0,0190	»
» ferrós.	0,0043	»	Manganés, alumini, fluor, bromur y àcit bòrich..	indicis	
Clorur sòdich.	0,7336	»			
» potàsich.	0,0134	»	En un litre. . . .	56384	grams

(19) La composició de l' aygua de la *Font de la Pólvora*, segons anàlisis practicat l' any 1902 per D. Joseph Casares y Gil, es com segueix:

Pes dels cossos disolts en 1 litre d' aygua

Acit carbònich lliure..	1,1965	grams	Bicarbonat manganós.	0,0114	grams
Bicarbonat sòdich.	0,2052	»	Clorur magnèsich	0,0343	»
» potàsich.	0,0232	»	Sulfat càlcich.	0,0053	»
» càlcich.	1,1257	»	Sílice.	0,0292	»
» magnèsich.	0,2941	»			
» ferrós.	0,0049	»			

Compté a més mòlt petites quantitats de liti, bari, estronci, àcit fosfòrich, bromo y yodo.

Lo resultat del anàlisis practicat per la Academia de Medecina de París, es igual al precedent, ab la diferencia d' assignar al sulfur càlcich, lo pès de 0.0318 grams.

los aparells necessaris pera recullir l' àcit carbònich que ab abundancia se-n desprèn.

Sant Joan de les Abadesses.—Aygues *sulfurades sòdiques* (18°). Les cinch fonts del terme d' aquesta població brollan en les margues numulítiques del terrer, una, anomenada la Font Pudosa, a mitg kilòmetre de la vila, en lo torrent Roser; una en la serra de Cadell; altra en lo torrent d' En Rexach, y dues en lo torrent de Pudol. La primera, quin capdal es de 10 litres per minut, es la declarada de utilitat pública y-s ven empollerada. Hi ha ademés, mólt prop de la vila, en lo torrent anomenat de les Fexes, una font d' aygua salada (sal comú), que brolla just les masses guixoses de la època numulítica, abundants en la comarca. Los vehins de Sant Joan la utilisan pera usos domèstichs.

Ademés de les fonts d' aygua mineral ressenyades, se-n troban a la provincia moltíssimes, quina declaració d' utilitat pública no ha sigut demanada, malgrat lo qual algunes són mólt concorregudes. Mencionarèm les següents:

Albanyar.—Font d' aygua ferruginosa, prop del llogaret de Carbonils.

Anglés.—Font d' aygua ferruginosa.

Ridaura.—Font d' aygues salines magnesianes, en lo lloch anomenat «Plana d' En Cruanyes».

Arbucies.—Font de Tarrús, a 5 km. al NE. de la vila; Font dels Horts, al llogaret de Sant Pere dez-Plà; Font del mas Dalmàu; Font del mas Horta, y Font d' En Vila. Totes són ferruginoses y brollan en terrer granítich.

Baget.—Font calenta d' aygues bicarbonatades magnesianes. Es intermitent y naix prop de la confluencia del Lierca ab la riera de Salarza.

Bassagoda.—Font d' aygues salines.

Besalú.—Font d' aygua ferruginosa magnesiana, a 1 km. de la vila.

Campdevânol.—Font d' aygua salada que brolla en lo terrer numulítich.

Cantallops.—Una font d' aygua ferruginosa y una altra de sulfurosa.

Cadequers.—Varies fonts d' aygues ferruginoses.

Castell d' Aro.—Font d' aygua ferruginosa.

Celrà.—Font d' aygua acídula ferruginosa, que brolla en lo congost, a la riba dreta del Ter. Es de la parroquia de Campdorà, llogaret agregat al municipi de Celrà.

Cruilles.—Dues fonts d' aygua ferruginosa.

Das.—Font de aygua ferruginosa magnesiana, que brolla prop del camí que porta a Mosoll.

Dosquers.—Font d' aygua sulfurosa freda. Capdal, uns 8 litres per minut. Naix en la riba esquerra de la riera anomenada Bruguera, en proprietat de Cân Usall. Se sab que conté àcit sulfúrich, sulfats magnèsich y càlcich y una petita quantitat d' àcit carbònich y de nitrat potàsich.

Espolla.—Hi ha set fonts d' aygues ferruginoses; d' elles, dues en lo llogaret de Vilars y tres en lo de Baucitges.

Fonteta.—Dues fonts d' aygues ferruginoses, en la parroquia de Fitor.

Frexanet.—Font d' aygua ferruginosa, prop del mas Satelles. Altra anomenada «del Rodó,» d' aygua bicarbonatada nitrada, que brolla en pissarres silurianes (20).

Gerona.—Varis pous d' aygues acídules bicarbonatades càlciques magnesianes lítiques ferruginoses, que naxen en les calices y margues numulítiques que constituexen la montanya de Montjuich y se troban en l' arrabal de Pedret, al sortir de la ciutat pêl portal de França. Lo Sr. D. Lluís Mariàn Vidal creu que aquestes aygues procedexen del terrer silurià que aflora a poca distancia, a la altra banda del ríu Ter. Són mólt concorregudes y se despatxan ab ampolles. Llur temperatura es de 14 a 15° centigraus (21). A Gerona aquesta aygua es coneguda ab la denominació d' *Aygua picant.*

Llers.—Font d' aygua sulfurosa, en lo lloch anomenat les *Boternies.*

Llivia.—Font d' aygua sulfurosa, en la mare del ríu Estahuja. Altra de ferruginosa, en lo barranch Vallobre. Les dues brollan del terrer silurià.

La Bajol.—Varies fonts d' aygua ferruginosa.

Les Lloses.—Font d' aygua sulfurosa, que brolla de la roca en lo mas Sabater, parroquia de Vallespirans (22). La seva temperatura es de 12'50° cen-

---

(20) La composició de l' aygua de la *Font del Rodó,* segons anàlisis dels senyors Moner y Ducloux, es aquesta:

Bicarbonat càlcich.	0,031 grams	Sulfat sòdich.	0,006 grams
» magnèsich.	0,007 »	Nitrat potàsich.	0,023 »
Clorur càlcich.	0,013 »	Silicat sòdich.	0,014 »
» sòdich.	0,003 »	Materia orgànica.	0,008 »
Sulfat càlcich.	0,017 »		
» magnèsich.	0,009 »	En un litre.	0,131 grams

(21) Resultat del anàlisis practicat l' any 1888 per D. Antoni Subirà y Marquet, de l' aygua picant dels pous de Pedret.

Gasos en disolució		fèrrich.	0,00072 grams
Acit carbònich lliure.	0,54250 grams	Clorur sòdich.	0,01918 »
Nitrògen.	0,01340 »	» càlcich.	0,04872 »
Oxígen.	0,00220 »	» magnèsich.	0,02186 »
Substancies fixes		Sulfat sòdich.	0,01084 »
Carbonat potàsich (bic. 0,00264).	0,00228 »	» càlcich.	0,02454 »
» sòdich » 0,00145).	0,00120 »	» magnèsich.	0,02685 »
» lítich » 0,00066).	0,00054 »	Acit silícich.	0,03650 »
» càlcich » 1,08465).	0,69528 »	Oxit alumínich.	indicis
» magnèsich » 0,45280).	0,30068 »	Materia orgànica.	0,01293 »
» ferrós 0,00147 — Oxit		En un litre.	1,20212 grams

(22) Composició de l' aygua de Les Lloses (Vallespirans) segons lo Dr. Codina y Länglin.

Gasos disolts		Clorur magnèsich.	1'22799 grams
Nitrògen.	0,01354 grams	Brumur magnèsich.	0,02172 »
Oxígen.	0,01002 »	Iodur sòdich.	0,03943 »
Acit carbònich lliure.	0'00207 »	Sulfat sòdich.	0,15407 »
» Sulfhídrich lliure	0,00699 »	» càlcich.	2,53242 »
	0,03262 »	» magnèsich.	1,79634 »
Substancies fixes		Acit fosfòrich.	0,00130 »
Sulfur sòdich.	0,02546 grams	» silicich.	0,00925 »
Hiposúlfit alcalí.	indicis	» bòrich.	indicis
Carbonat potàsich.	0,00209 »	Oxit lítich.	»
» sòdich.	0,00591 »	» alumínich.	0,00375 »
» càlcich.	0 07498 »	» mangànich.	indicis
» magnèsich.	0.01159 »	Materia orgànica nitrogenada.	0,03635 »
» ferrós.	0,00876 »	En un litre.	8,49482 grams
Clorur sòdich.	1,44678 »		
» càlcich.	1,09663 »	Resíduu salí obtingut directament.	8,53750 »

tigraus. A la vora d' aquesta font, n' hi ha una altra d' aygа clorurada sòdica.

També pertanyen a n' aquest terme municipal, altres tres fonts d' aygues sulfuroses sòdiques que brollan en la parroquia de Santa María de Matamala, dues d' elles en lo mas Robert y la altra en lo llogaret de Sant Vicens de Massanós (23).

Massanet de Cabrenys.—Font d' aygua ferruginosa.

Mieres.—Varies fonts d' aygua ferruginosa.

Olot.—D' entre les nombroses fonts de la comarca d' Olot, n' hi ha algunes de minerals; entre elles, la de les Tríes y la de la Salut (24).

Osor.—Font ferruginosa.

Palafrugell.—Font de la Teula, d' aygua ferruginosa. Capdal 5 litres per minut. Brolla a 1 Km. del llogaret y parroquia de Llofríu.

Palàu de Montagut.—Font d' aygua sulfurosa freda. Brolla en lo poble de Sant Jaume de Lierca.

Parroquia de Ripoll.—Tres fonts que brollan en lo terrer numulítich. De elles, dues són d' aygua sulfurosa y s' anomenan del Guixer y de les Corts: la altra es d' aygua salada y se troba prop del Hostal de la Roma.

---

(23) Composició de l' aygua de la Font del mas Robert (Matamala - Les Lloses), segons lo Sr. Codina Länglin.

Gasos en disolució		
Nitrògen.	0,01703	grams
Oxígen.	0,00891	»
Acit carbònich lliure.	0,00222	»
Acit sulfludrich lliure.	0,02559	»
	0,05375	grams
Substancies fixes		
Sulfur sòdich.	0,07509	grams
Hiposúlfit alcalí	indicis	
Bicarbonat potàsich.	0,00282	»
» sòdich.	0,00376	»
» càlcich.	0,08414	»
» magnèsich.	0,00784	»
» ferrós	0,00624	»
Clorur potàsich.	0,02095	»
» sòdich.	0,46842	»
Clorur magnèsich.	0,01737	grams
Iodur sòdich.	0,00069	»
Sulfat potàsich.	0,06118	»
» sòdich.	0,31276	»
» càlcich.	1,77480	»
» magnèsich.	0,13293	»
Acit fosfòrich.	0,00190	»
» silícich.	0,27700	»
» bòrich.	indicis	
Oxit lítich.	»	
» alumínich.	0,01437	»
» manganós.	indicis	
Bromur.	»	
Materia orgànica nitrogenada.	0,12100	»
En un litre.	3,38326	grams
Resíduu salí obtingut directament	3,54500	»

(24) Assaig practicat pêls senyors Urgellès y Ronquillo de l' aygua de les següents fonts de la comarca de Olot:

Font de la Pedrera	*Font de les Tries*	*Font de la Salut*
Carbonat de calç	Carbonat càlcich	Acit carbònich lliure
Clorur sòdich (poch)	Carbonat sòdich	Carbonat càlcich
Sulfat càlcich	Sulfat càlcich	» sòdich
Sílice	Clorur sòdich (poch)	Sulfat càlcich
Manganès (indicis)	Magnesia	» magnèsich
Ferre (indicis)	Sílice	» sòdich
	Materia orgànica	Clorur sòdich
		Sílice
		Manganès (indicis)

Porqueres.—Font d' aygua ferruginosa, prop de la esglesia: altra d' aygua sulfurosa en lo mas Vilar. Brollan en terrer numulítich.

Port de la Selva.—Quatre fonts d' aygua ferruginosa, que brollan en les pizarres del terrer de transició. La més abundosa es la que hi ha tocant a la casa de la Vall.

Rabós d' Empordà.—Font anomenada de *Llaners*, d' aygua ferruginosa, a uns 4 Km. de la població.

Santa Cristina d' Aro.—Font d' aygua bicarbonatada-càlcica-ferruginosa freda, coneguda per la *Font picant*, a 1 Km. de cân Ribes de Bell-lloch.

La companyía del ferrocarril de Sant Felíu de Guíxols a Gerona, té establert un baxador a curta distancia de la font, lo qual fà que aquesta sía mólt freqüentada, particularment al istíu, pêls vehins de la primera de dites poblacions, que hi van en 30 minuts (25).

Sant Climent-ses-Ceves.—Dues fonts d' aygues sulfuroses: la una termal y la altra freda.

Sant Daniel.—A més de la font de la Pólvora, de la qual ja hem parlat, hi ha en lo terme de Sant Daniel altres tres fonts d' aygua acídula-ferruginosa: la del mas Pí, la d' En Miralles y la d' En Lliura. Brollan en les pizarres de la època siluriana (26).

Sant Felíu de Pallarols.—Font d' aygua sulfurosa.

Sant Gregori.—Font d' aygua acídula-carbònica, y altra, més lluny del poble, anomenada d' En Coromines, d' aygua ferruginosa.

Sant Julià de Ramis.—Algunes fonts d' aygua carbònica-ferruginosa, que brollan en les pizarres silurianes en los faldars de la montanya, ahont s' axeca lo poble.

Sant Llorens de la Muga.—Dues fonts d' aygua sulfurosa, y altra d' aygua ferruginosa, anomenada la *Font del Aràm*, a 1 Km. de la vila, en lo mas Muntada. Totes brollan en margues numulítiques.

---

(25) Segons anàlisis practicat en 1894 per D. Conrat Sintas y Orfila, la composició de l' aygua de la Font Picant, es com segueix:

Acit carbònich lliure	1,212 grams	Clorur magnèsich	0,087 grams
Carbonat sòdich	1,273 »	Sulfat càlcich	indicis
» càlcich	1,126 »	Silicat alumínich	0,038 »
» potàsich	0,176 »	Nitrats alcalins	indicis
» magnèsich	0,253 »	Materia orgànica no azoada	0,015 »
» ferrós	0,020 »	Pèrdua	0,012 »
Clorur sòdich	0,198 »	En un litre	3,200 grams

(26) La del mas Pí, compté segons lo Dr. Munner:

Gasos	*Bases*	*Acits*
Acit carbònich	Oxit de ferre	Carbònich
Nitrògen	Calç	Sulfúrich
	Magnesia	Silícich
	Sosa	
	Substancia orgànica	

Sarrià.—Font d' aygua carbònica ferruginosa, que brolla en les margues blaves numulítiques, tocant al molí d' En Tireta.

Selva de Mar.—Dues fonts d' aygua ferruginosa, que brollan en los llochs anomenats *Quiendal* y *Santaroma.*

Torrent.—Font d' aygua ferruginosa.

Vall de Bach.—Font d' aygua sulfurosa. Capdal 4 litres per minut. Brolla a la vora de la riera de Bach, prop del camí de Camprodón.

Vall de Ribes.—A més de les fonts de que hem parlat, utilisades per l' establiment Montagut, hi ha en los voltants de Ribes les següents: «La Margarideta», en lo mas La Torra, d' aygua ferruginosa-magnesiana; la del «Prat de la Obra», a 500 m. de la vila, sota lo camí de Queralps, d' aygua ferruginosa; la «Girafulles», dintre la vila, proprietat del comú, d' aygua ferruginosa; una d' aygua alcalina ab una petita quantitat de sosa, prop del carrer de Cerdanya, sota lo camí de Puigcerdà; y la del «Roser», en la montanya de Sant Antoni, prop de la capella del Roser, d' aygua ferruginosa-acídula (12° centigraus (27).

Vallfogona.—Tres fonts d' aygua sulfurosa. Brollan en lo terrer numulítich.

Viladràu.—Dues fonts d' aygua ferruginosa, la una prop del poble y la altra a la distancia de 2 Km.

CLIMA.—PRODUCCIONS

Clima.—La situació y topografía de la provincia de Gerona, llindant ab la mar y ab la serralada del Pyrinèu, creuada de montanyes y regada per les nombroses corrents que d' elles s' originan, fà que son clíma siga en general humit y per demés variat d' una localitat a la altra, fins independentment de la alçaria sobre lo nivell de la mar y de la orientació de cada localitat. Malgrat la falta quasi total d' observacions termomètriques e hydromètriques, en conjunt y per la seva temperatura mitja anyal, pot considerar-se la provincia dividida en quatre regions o faxes, d' elles dues principals, per la extensió del terrer que comprenen, y les altres dues secundaries. Són aquestes:

---

(27) La composició de l' aygua de la Font del Roser, segons anàlisis practicat pels senyors Pascual, Codina y Marquès, es la següent:

Acit carbònich lliure. . . .	46,23	ctls. cúbichs	Sulfat sòdich.	0,0234	grams
Oxígen.	1,49	» »	» càlcich..	0,0450	»
Nitrògen.	9,80	» »	» magnèsich.	0,0084	»
Bicarbonat ferrós.	0,0606	grams	Sílice.	0,0093	»
» càlcich.	0,1646	»	Alúmina.	0,0175	»
» magnèsich. . . .	0,0347	»	Materia orgànica extractiva .	0,0400	»
Clorur sòdich.	0,0222	»	Acit fosfòrich..	indicis	
» càlcich.	0,0046	»			
Sulfat potàsich.	0,0051	»	En un litre. . .	0,4354	grams

La *temperada calorosa*, de més de 15° centigraus de temperatura mitja: la qual s' extén des de Roses y la plana del Empordà fins a la provincia de de Barcelona, seguint la costa y apartant-se poch d' ella.

La *temperada*, dels 10 al 15° de temperatura mitja: la qual s' extén al NO. y O. de la anterior y comprèn quasi tota la part montanyosa del Empordà, ab la Garrotxa y les comarques d' Olot, Bas, Besalú, Banyoles, Gerona y La Selva.

La *freda*, dels 5 al 10° de temperatura mitja: que comprèn les valls de Rocabruna y Baget, les comarques de Camprodón y de Ripoll, part de la de Ribes y la plana de Cerdanya.

Y la *àrtica* o *glacial*, de menys de 5° de temperatura mitja: que comprèn los alts cims del Pyrinèu de més de 1,500 m. d' elevació sobre lo nivell de la mar, ab les valls a ells més properes, com les del Ritort y del Ter fins a la vora de Camprodón, la del Freser fins a la vora de Queralps y la del Rigart fins a la vora de Ribes, y per la banda de Cerdanya, les capsaleres de tots los afluyents del Segre que naxen en la provincia.

No obstant la seva situació en la regió temperada, corresponen a la freda alguns cimals, com lo Montseny, lo Puig-sa-Calm, lo Bassegoda, y, en general, totes les serres des dels 700 m. d' alçada sobre lo nivell de la mar per amunt.

En les regions temperades de la provincia hi neva poch, en les fredes les neus hi són més freqüents, però en general no s' aguantan sinó dels 2,000 m. d' alçada per amunt.

Les pluges són freqüents a Cerdanya, en la conca alta del Ter, en la del Lierca, en la del Fluvià fins prop de Besalú, en les valls altes de La Muga, en les del Montseny y en les arrimades a les serres del Corp y de Finestres. No ho són tant en lo demés de la provincia.

Los vents dominants a Gerona y també a la part baxa de la provincia, són lo gargal o NE. y lo xaloch o SE., y en certa època del any, lo N. o tramontana, sobre tot al Empordà, que se distingeix per la seva violencia: al N.NE. se li acostuma nomenar, a Gerona, *tramontana de Roses*. A Olot y a la part alta de la provincia hi dominan lo NO, conegut per *tramontana de Camprodón*, lo O.NO., conegut per *tramontana de Segarra*, y-l garbí o SO. No dexan per axò de bufar-hi en ocasions los dels altres quadrants: com lo de llevant, que quasi sempre es precursor de pluges, lo de mitjorn, calent y humit, y-l de ponent, molest y xafegós.

La primavera hi es de curta durada, essent pèl general la tardor la estació més perllongada y benigna.

Produccions.—La fauna y la flora de Catalunya han sigut estudiades en la part general d' aquesta Geografía. Nos concretarèm, per consegüent a fer algunes indicacions sobre los individuus d' una y altra que constituexen pera la provincia de Gerona una de les seves principals fonts de treball y de riquesa.

Se crían a la provincia, pera destinar-los al treball o a la alimentació, entre los quadrúpedes; bestiar de llana, boví, porquí, cabríu, cavallar, mular y asnal; (28) y entre les aus, lo gall, la gallina, l' ànech, la oca, lo colóm, etc. (29) Aquests animals proporcionan, ademés, llana, pells, llet, ous (30) y abonos.

Dels animals no domesticats o lliures, proporcionan caça abundant los conills y les llebres. En les montanyes properes a les Guilleríes s' hi troba encara algún senglar, y en la serralada del Pyrinèu alguna bandada de cabirols, que a França ne diuhen isarts que son una mena de cabres selvatges. D' aus, s' hi caçan perdíus, tudons, torts, guatlles, oriols, y algunes d' aygua; com ànechs, becades, etc. Es rara, però existeix encara en los Pyrinèus, la perdíu blanca.

De feres, se pot dir que no hi quedan més que lo llop y la guilla o guinèu. L' os ha desaparegut quasi del tot y solament se n' ovira algún de tant en tant en les boscuries del alt Pyrinèu.

La pesca, en les costes, es abundosa y més ho sería si se respectessen les críes. Les especies no se diferencían de les que viuen o passan per les costes catalanes. De elles se salan y donan lloch a una regular explotació industrial, lo bonito, la tunyina, la arengada, la sardina y la anxova.

En los ríus s' hi pescan, principalment, anguiles y barbs, y en les altes conques del Segre, del Ter y del Freser, ahont les aygues són més pures, la truyta. També, devegades, s' hi caça la llúdria, anfibi de gust mólt delicat, que s' alimenta de peix.

---

(28) Segons una estadística, formada l' any 1900, la riquesa pecuaria de la provincia era aproximadament la que resulta de la taula que segueix:

BESTIAR

		Caps	Preu mitj ptes.	Valor en ptes.
De peu forcat	Boví	47,251	350	16.537,850
	De llana	217,946	20	4.358,930
	Cabríu	24,850	30	745,500
	Porquí	86,839	100	8.683,900
De peu rodó	Cavallar	8,259	450	3.716.550
	Mular	4,058	500	2.029,000
	Asnal	2,000	150	300,000
		391,203		36.371,720

(29) VIRÁM

	Parells	Preu mitj ptes.	Valor en ptes.
Gallines	202,200	8	1.617,600
Pollastres	586.800	4	2.347,200
Coloms	10,000	2	20.000
Anechs, capons, etc.	18,400	(?)	
	817,400		3 984.800

(Datos mitjos del quinqueni comprès entre los anys 1903 y 1097).

(30) La producció y valor dels ous, segons lo promitg del quinqueni a que-s refereix la nota anterior, fóu de 161,760 comptes, (lo compte són 30 dotzenes), que a rahó de 30 pessetes lo compte, representan 4.852,800 pessetes,

La cría de abelles, pera obtenir-ne cera y mel, està poch desenrotllada. No obstant, en lo poble de Crespià se celebra encara cada any la fira anomenada *de la mel.*

Finalment, s' utilisan pera la alimentació los caragols, y també los musclos de mar y de ríu.

D' una pesca, quasi exclusiva en la costa catalana de la provincia de Gerona y avuy abandonada, devèm dir quatre paraules. Nos referím a la del coral que-s practicava pêls mariners de les poblacions de dita costa des del cap de Sant Sebastià al port de La Selva. Era en ella mólt antiga, donchs ja se-n fà menció com d' una industria establerta en documents del segle XI. En lo segle XIV constituía un element de riquesa y de comerç pera la nostra terra y s' havía extès per part dels nostres mariners fins a les costes d' Africa y de les illes del Mediterrani occidental, com ho prova la ordre dictada en 1418 prohibint pescar coral en Tunis y Sardenya, als qui no fossen vassalls del rey d' Aragó. En lo dit segle lo coral se treballava a Barcelona, ahont los corallers estavan agremiats. Posteriorment aquesta pesca decaygué, però se reviscolà en lo primer terç del passat segle, pera tornar a decaure y extingir-se del tot a les derreríes del meteix. Lo coral que-s criava a les costes de la provincia era de color vermell viu y se pescava ab ormeigs especials, als quals envers l' any 1860 los substituíren los buços. En Quintanilla, que publicà lo séu llibre l' any 1865, diu: que escurat pêls buços lo coral que hi havía en aquestes costes a la fondaria de 15, 20 y 30 m., se veuen obligats a pescar-lo a la de 40 y 50, no poguent aguantar la pressió de l' aygua més que 15 minuts, de lo qual ne resulta, no solsament un gréu perill pera la seva vida, sinò una disminució en los rendiments d' aquesta industria. Axís s' explica la decadencia y desaparició d' una pesca que en los anys 1861, 1862 y 1863 produhí, segons lo meteix autor, 3.750,000 pessetes y en la que se ocuparen 140 embarcacions ab 700 tripulants y 80 buços (31).

Les produccions agrícoles de la provincia consistexen principalment en grans, llegums, verdures, tubèrculs, ferratges, oli, vins y fruytes (32).

Aquestes produccions se donan totes en les regions calenta y temperada: la major part un xich per tot, los olis y vins principalment en l' Empordà y partida del Geronès. En la banda alta de la regió temperada y en la freda, los

---

(31) Ademés de la obra citada del Sr. Quintanilla, vejan-se en la revista de Barcelona «La Renaxensa», any 1871, los articles de D. Joseph Pella y Forgas, *Lo Coral,* y de D. Andréu Balaguer y Merino, *Ordinacions del gremi de corallers de Barcelona, del any 1453.*

(32) Lo promitg dels conrèus en la provincia, en lo quinqueni de 1903 á 1907, fóu aproximadament, o que segueix:

Conrèus					
Cereals y altres grans . .	60,413	hectàrees	Prats y pastures	7,400	hectàrees
Arrels y tubèrculs. . . .	6,419	»	Vinyes	9 952	»
Verdures.	2,257	»	Oliveres	15,138	»
Llegums y ferratges . . .	9,493	»	Fruyterars	2,157	»
			Erms y emprius.	189,019	»

grans, sobre tot lo blat, hi escassejan, lo nombre de llegums, verdures y fruytes conreuades hi disminueix considerablement, y hi faltan lo cep y la olivera: en cambi hi aumentan certs conrèus, com lo del fajol a Olot y lo de la trumfa o patata a la alta montanya, y hi són abundants los prats y pastures.

Les plantes textils s' hi conreuan poch. En terrers frescals y particularment a les vores dels rius, hi ha plantacions d' arbres.

També de poch hà se torna conreuar l' arròç en terres propenques a la desembocadura del Ter, ab certes limitacions, més o menys observades segons la idiosincracia dels encarregats de fer-les cumplir.

Les boscuries ocupan en la provincia una gran extensió, malgrat la devastació que han sofert (33). A més d' algunes fruytes d' esclova, com pinyons, nous, castanyes, etc., proporcionan fustes, llenyes, carbons, cercles, escorxes, rehines y suro, pera lo consúm y pera la industria, y abundancia d' aglans pera la cría del bestiar porquí. En ells hi naxen diversos genres de bolets, entre los quals són estimadíssimes les tòfunes.

De les industries derivades de la explotació dels boschs, són dignes de especialisar-se, la de fabricació de culleres de boix, quasi localisada a Tortellar, y la tapera.

Aquesta última, que està passant al present una crísi gréu, té a la provincia una importancia capdal y dóna feyna a milers de treballadors, hòmens y dones, en les nombroses fàbriques establertes a La Jonquera, Agullana, Darnius, Begur, Palafrugell, Palamors, Sant Felíu de Guíxols, Llagostera, Caldes, Tossa, Vidreres, Lloret y altres poblacions situades en la zona ahont lo suro se desenrotlla ab preferencia, que es en la serra costanera, en la de les Gavarres, en lo faldar oriental de la montanya de Rocacorva y en los meridionals del Pyrinèu des del E. de Campmany fins a Massanet de Cabrenys. La major part del suro que-s produheix a la provincia es de qualitat superior, y sos crescuts rendiments eran estimulant pera que los proprietaris de boschs d' aquestes plantes procuressen la seva conservació y los cuydessen ab esmer. Es d' interès de tots, axí dels productors de suro, com dels industrials y obrers que se dedican a la elaboració de taps, que aquesta industria se mantínga: y a n' aquesta fí deuen tots cooperar-hi. La seva desaparició sería la ruhina de varies comarques y la d' importants poblacions fins ara riques y pròsperes.

Malgrat la relativa abundancia d' aygues, los terrers de regadíu en la provincia són pochs. En la part baxa d' ella, estàn dedicats a horta los situats

(33) Quasi tots són de propietat particular. De públichs (del Estat y comunals) ne quedan pochs y de poca extensió, classificats axis:

Exceptuats de la venda	2	16	hectàrees
Enagenables	18	2,315	»
Sense classificar	43	1,912	»
	64	4,243	»

més a la vora de poblacions d' alguna importancia, y pochs a fruyterars; los restants, al conrèu de grans, llegums y ferratges. En la part alta la majoría se destinan a prats. Les aygues soterranies també hi són poch explotades; lo nombre de pous artesians oberts, es reduhidíssim, solsament ne sabèm dos o tres en l' Empordà. En les valls properes a la costa, en les quals l' aygua acostuma ésser escassa, axecan les soterranies per mija de *cenies,* mogudes per força animal, y més freqüentment per mija dels anomenats *molins de vent*, quina abundor en la proximitat d' algunes poblacions es d' un efecte mólt pintoresch. En la plana del Empordà y en algún altre endret ahont les aygues soterranies són somes, les utilisan per mija de *pualanques*.

Lo conrèu que s' aplica a les terres de secà, es lo de rotació, lo qual varía segons la qualitat de les terres y d' una comarca a la altra. En les de blat, aquest grà s' hi sembra generalment un any per altre o bé cada tres anys, sembrant-hi los altres anys llegums o ferratges. En los rostolls, si lo temps hi acompanya, se cullen *tardanies* (blat de moro, mill, panís, etc.)

La explotació agrícola, quan no la practica lo meteix proprietari, se fà per mija de arrendataris, *vessanayres* o *masovers*, mitjançant pactes que també varían d' una comarca a la altra y en una metexa comarca segons los conrèus a que estàn dedicades les finques. Los més freqüents són: l' arrendament *a preu cotat*, en lo qual lo proprietari cobra una quantitat en diner o fruyts fixa y determinada, y lo arrendament *a parts*, en lo qual lo proprietari reb en fruyts la part proporcional d' aquests estipulada, part variable, donchs resulta més o menys quantiosa segons sigan les cullites: en lo derrer, lo proprietari acostuma a cobrar, en concepte de lloguer de la casa o masovería, una quantitat en diner o en especie que s' anomena *adjutori*. En tots los casos, la facultat de tallar y vendre arbres queda reservada al proprietari. En los arrendaments de vinyes, lo contracte anomenat *a rabassa morta* quasi no s' usa en la provincia. L' arrendament a preu cotat s' acostuma usar quan se tracta de petites extensions de terra: l' arrendament a parts quan se tracta d' extensions de terra majors, ab la seva corresponent casa de pagès o masovería.

CLASSIFICACIÓ Y DISTRIBUCIÓ DE LA POBLACIÓ. — DEMARCACIONS ACTUALS

Població.—Lo nombre d' habitants de la provincia, segons lo cens oficial del any 1900, resulta ésser lo següent: Residents presents, 291,236; id. ausents, 12,593; transeunts, 8,051. La suma dels residents, presents y ausents, fà pujar la població de dret a 303,829 habitants, y la suma dels residents presents y dels transeunts fà pujar la població de fet a 299,287 habitants. Aquesta última es la que hem senyalat més enrera, y aquella a la qual nos referirèm en los estats que seguiràn.

Comparant la població de fet que resulta del cens del any 1900, ab la que resultà dels censos verificats en los anys 1877, 1887 y 1897, trobàm que

la població de la provincia se manté estacionaria, y més aviat té tendencia a disminuir; tendencia que se accentua si extenèm la comparació al cens del any 1860, que fóu lo que serví de basa al senyor Quintanilla en lo séu llibre ja citat. En aquest se senyalava una tendencia ben marcada al aument de població, comparat lo cens del any 1860 ab altres anteriors del meteix segle XIX. Veja-s l' estat següent:

POBLACIÓ DE FET EN LOS CENSOS DE					HABITANTS PER KILÓMETRE QUADRAT				
1860	1877	1887	1897	1900	1860	1877	1887	1897	1900
311,158	299,702	305,583	299,074	299,287	53'05	51'10	52'27	50'99	51'03

De conformitat al meteix cens del 1900, los habitants de fet de la provincia se classifican de la següent manera:

PEL SEXE Y ESTAT CIVIL

Sexe	Solters	Casats	Viudos	No consta	Totals
Hòmens.	82,025	60,411	6,926	19	149,381
Dones.	76,725	60,563	12,610	8	149,906
Totals. . . .	158,750	120,974	19.536	27	299,287

PER LA EDAT

Edats	Hòmens	Donas	Total
De menys de 5 anys	15,338	15 065	30,403
De 5 anys	3,301	3,015	6,316
De 6 »	3,108	3,096	6,204
De 7 »	3,207	3,070	6,277
De 8 »	3,029	2,925	5,954
De 9 »	2,985	2,716	5,781
De 10 »	3.140	3,045	6,185
De 11 a 15 anys	14,419	14.449	28,868
De 16 a 20 »	12,391	13,336	25,727
De 21 a 25 »	12,959	13,250	26,209
De 26 a 30 »	12,321	12,440	24,761
De 31 a 35 »	10,313	10,505	20,818
De 36 a 40 »	10,533	10,438	20,971
De 41 a 45 »	7,865	8,500	16,365
De 46 a 50 »	8,434	9,183	17,617
De 51 a 60 »	13,707	13,687	27,394
De 61 a 70 »	8,480	7,750	16,230
De 71 a 80 »	3,271	2,876	6,147
De 81 a 90 »	485	464	949
De 91 a 100 »	9	6	15
No consta	86	10	96
Totals.	149,381	149,906	299,287

PEL LLOCH DE NAXENSA

Sexe	En la provincia	En altra prov.ª	En l' estranger	No consta	Totals
Hòmens.	137,398	10,603	1,361	19	149,381
Dones.	140,759	7,941	1,189	17	149,906
Totals. . . .	278,157	18,544	2,550	36	299 287

PER LA NACIONALITAT

Sexe	Espanyols		Estrangers	Total
	Per naxement	*Per naturalisació*		
Hòmens.	147,942	84	1,355	149,381
Dones.	148,641	80	1,185	149,906
	296,583	164		
Total. . . .	296,747		25.40	299.287

NACIONALITAT DELS EXTRANGERS

Estats	Hòmens	Dones	Total	Estats	Hòmens	Dones	Total
Francesos	989	874	1.863	Nort-Americans	25	18	43
Italians	75	52	127	Brasilenys	21	21	42
Argentins	39	44	83	Suissos	23	16	39
Alemanys	45	26	71	Portogalesos	17	9	26
Andorrans	32	32	64	Marroquins	7	5	12
Mexicans	25	27	52	Dominicans	5	7	12
Anglesos	23	27	50	Belgues	5	5	8
Uruguays	26	22	48	Total. . . .	1,355	1,185	2,540

Pera la residencia de sos habitants, compta la provincia, sempre segons lo cens predit, ab 76,285 edificis y alberchs, compresos en los derrers les cabanyes y les barraques, en aquesta forma:

	Habitats		Deshabitats	Total
	usualment	*accidentalment*		
Edificis (34). . . .	60,874	7,070	6,787	74,731
Alberchs.	61	219	1,272	1,554
Total. . . .	60,935	7,289	8,061	76,285

Corresponen, per consegüent, a cada edifici y alberch 3'92 moradors, o, millor, 4'91 si-s prenen solsament en consideració, com sembla natural fer-ho, los usualment habitats.

Comparat lo nombre d' edificis y alberchs ab lo de kilometres quadrats de la provincia, ne resultan 13 d' aquells per cada kilometre quadrat.

(34) D' edíficis n' hi ha: 11,823 d' un pís, 43,109 de dos pisos y 19,799 de tres o més pisos.

Les entitats de població formades pèls dits alberchs y edificis, són les següents: Ciutats, 5; Viles, 57; Pobles, 353; Llochs, 44; Vehinats, 327; Isolats, 8,723. Total, 9,509.

Prop d' una tercera part dels habitants de la provincia viuen en alberchs o edificis isolats o en vehinats més o menys apartats dels nuclis majors de població.

*
* *

Demarcacions.—En l' ordre polítich y administratíu, la provincia de Gerona es una de les 49 que forman l' Estat Espanyol. Té la categoría de tercera classe y està regida per un governador civil, representant del poder central.

En lo meteix concepte, lo territori de la provincia està dividit en 247 districtes municipals, cada un d' ells ab son respectíu ajuntament y alcalde. Pèl nombre de sos habitants, aquests districtes se classifican com segueix:

De 101 a 500 habitants, 84; de 500 a 1,000 id., 84; de 1,000 a 2,000 id., 50; de 2,000 a 5,000 id., 23; de 5,000 a 10,000 id., 3; de 10,000 a 20,000 id., 3.

Altra divisió, y aquesta exclusivament política, es la del territori de la provincia en vuyt districtes pera la elecció de diputats a Corts. Elaborada pèls mangonejadors de la cosa pública, no cal dir que presenta les més grans extranyeses y les més inexplicables anomalíes. Los districtes electorals portan lo nom de la població ahont radica la llur capitalitat y cada un d' ells comprèn lo nombre d' ajuntaments o districtes municipals que s' indican a continuació:

La Bisbal, 23; Figueres, 36; Gerona, 22; Olot, 21; Puigcerdà, 46; Santa Coloma de Farners, 18; Torroella de Montgrí, 45 y Vilademuls, 36.

Pèls serveys miner, forestal, hydrològich y altres de caràcter administratíu, pertany la provincia de Gerona a diferentes entitats o centres, dels quals donarèm rahó quan se-n presente la oportunitat.

En l' ordre judicial, la provincia pertany, en lo civil, a la Audiencia territorial de Barcelona y, en lo criminal, a la Audiencia provincial, establerta a Gerona. Pera la administració de justicia civil y criminal, està dividida en 6 partits judicials, ab son respectíu jutge, cada un dels quals comprèn lo nombre de districtes municipals següents:

Partits	Districtes municipals	Partits	Districtes municipals
La Bisbal.	35	Olot.	30
Figueres..	63	Puigcerdà.	37
Gerona.	55	Santa Coloma de Farners	27

Completan la organisació, los jutjats municipals, dels quals n' hi ha un a cada ajuntament.

En cada jutjat municipal hi ha un registre civil y en cada partit judicial un registre de la proprietat.

També los partits judicials se corresponen ab los districtes notarials, tots

ells pertanyents al Colegi de Barcelona, havent-hi en lo de La Bisbal 7 notaríes, 7 en lo de Figueres, 8 en lo de Gerona, 3 en lo de Olot, 4 en lo de Puigcerdà, y 6 en lo de Santa Coloma de Farners; total 35 en la provincia, ab un arxíu de protocols en cada cap de partit.

Constituexen, ademés, los partits judicials, la basa de diferents serveys administratíus y d' altra mena. Axí, pera la elecció de diputats provincials, cada partit forma un districte, exceptuats los de Olot y Puigcerdà, que junts forman lo districte electoral de Olot.

En l' ordre militar, pertany la provincia de Gerona a la quarta regió o còs d' exèrcit, Capitanía general de Barcelona.

En Gerona hi ha establert lo quartel general de la sèptima divisió y lo de la primera brigada d' aquesta divisió, y en dita ciutat radican les oficines militars, los magatzems y los tercers batallons dels dos regiments d' infantería de línia que forman la brigada, dels quals l' un dóna guarnició a Gerona y l' altre a Figueres. A Olot hi ha de guarnició un batalló de la tercera brigada de cassadors. Completan les guarnicions, a Gerona y a Figueres, destacaments de cavallería, d' enginyers y d' artillería de plaça.

A Gerona y al castell de Figueres hi ha governador militar, y comandancies militars a Olot y al castell d' Hostalrich. A Gerona hi ha també comandancia d' enginyers.

Finalment, a Gerona y a Figueres hi ha establerts serveys administratius y dipòsits d' armament y d' artillería ab la seva secció d' obrers, ab més hospital militar a Gerona y mixte (civil y militar) a Figueres, y enfermería en lo castell de Sant Ferràn.

La provincia de Gerona forma la zona de reclutament n. 31, dividida en dues caxes: la de Gerona, ab la plana major del batalló de reserva n. 70, que comprèn los partits judicials de Gerona, La Bisbal y Santa Coloma de Farners y la de Olot, ab la plana major del batalló de reserva n. 71, que comprèn los partits judicials de Figueres, Olot y Puigcerdà.

L' octàu dipòsit de reserva de cavallería, té la seva residencia a Gerona. Lo d' artillería, al qui correspòn la provincia, la té a Barcelona.

En lo marítim pertany la provincia a la comandancia de Palamors, departament de Cartagena.

Encara que la Guardia Civil y-ls Carrabiners no poden en rigor considerar-se com formant part del exèrcit, per la llur organisació militar conceptuàm aquest lo lloch més oportú pera dir-ne alguna cosa.

Les torces de la guardia civil que fan servey en la provincia de Gerona, són tres companyíes del tercer terci, ab un destacament de cavallería, a les ordres d' un Tinent Coronel, que té la residencia a Gerona. La primera companyía serveix les línies de Portbou, La Bisbal y La Jonquera, ab 5, 6 y 4 puestos respectivament cada una d' elles: la segona companyía serveix les línies de Besalú, Ripoll y Anglés, ab 3, 6 y 3 puestos respectivamen, y la tercera

companyía, les línies de Gerona, Breda y Cassà de la Selva, ab 5, 6 y 5 puestos respectivament.

Les forces de carrabiners, formades per tres companyíes, pertanyen a la primera subinspecció del cos, y estàn distribuides en 57 puestos tot al llarch de la frontera y de la costa, des de Guils a Portbou y de Portbou a Blanes.

En l' ordre eclesiàstich, lo territori de la provincia pertany al arquebisbat de Tarragona, y de les 425 parroquies en que se divideix, 350 són del Bisbat de Gerona, 38 del de Vich, 35 del de la Sèu d' Urgell, una del de Solsona y una del de Barcelona. Com les demarcacions eclesiàstiques són molt més antigues que totes les altres de la provincia y ab cap de elles coincidexen, consideràm útil detallar los límits dels bisbats, per ser d' una demarcació existent y de mólt interès pera la Geografía històrica, com veurèm més endevant.

Lo bisbat de Gerona, té per límits: al SE. la mar mediterrania des de lo mitjorn d' Arenys a la frontera francesa; al N. aquesta frontera, que-l separa del bisbat d' Elna-Perpinyà; y al O., una ratlla sinuosa, que baxant del Pyrinèu segueix pêl cim de la serra divisoria de les conques del Ter y del Freser, fins al coll de Pal, en quin troç forma partió entre lo bisbat de Gerona y lo de la Sèu d' Urgell: des de lo coll de Pal, la ratlla forma partió entre lo bisbat de Vich y lo de Gerona, y-s dirigeix per la serra Caballera fins devant de Camprodón, ahont baxa per atravessar lo Ter, poch aygues avall de sa confluencia ab lo Ritort, y enfilar-se a mitjorn de Crexenturri a la serra divisoria entre les conques del Ter y del Fluvià, serra quina cresta segueix en avall, separant-se de son cim pera baxar un xich per la vessant del Fluvià solsament en lo lloch de Sant Pere de Falgars, qual parroquia queda pêl bisbat de Vich; al trobar la estrebació de la divisoria que forma la serra de Collsacabra y de la Mare de Déu de la Salut, dexa aquella divisoria pera seguir aquesta serra, quedant lo santuari de la Mare de Déu de la Salut pêl bisbat de Gerona, y-l de Lo Far pêl de Vich: del santuari de Lo Far, baxa a atravessar lo Ter poch aygues amunt del Pasteral, puja a la montanya de Plantadís, atravessa la riera de Osor entre la vila d' aquest nom y la d' Anglés, segueix inclinant-se al SO. per la serra d' Osor, troba la divisoria entre les conques del Ter y del Tordera prop del santuari del Padró, escapsa la riera de Santa Coloma entre aquesta ciutat y lo llogaret de Santa Margarida de Vallors, trenca la estrebació partiona entre la riera de Santa Coloma y la de Arbucies a poca distancia al mitjorn de Joanet y d' aquí, atravessant la riera d' Arbucies aygues amunt de la vila d' aquest nom, s' enfila al collet de Sant Marçal de Montseny. En lo dit collet s' acaba la afrontació ab lo bisbat de Vich y comença la del bisbat de Gerona ab lo de Barcelona, seguint la partió pêl cim de les Agudes del qual baxa al turó de Té y a la riera de Breda que atravessa entre la vila d' aquest nom, que queda pêl bisbat de Gerona, y-l poble de Sant Martí de Riells, qual parroquia pertany al bisbat de Barcelona, encaminant-se al ríu Tordera, y passat aquest al cim de la serra de Montnegre per la qual segueix

BISBAT DE GERONA.
FRANÇA
PYRENEUS
MONTS ALBERES
MONTAGNES DE CATALUNYA
BISBAT DE LA SEU D'URGELL
BISBAT DE VICH
SERRA DE ROSES
MARE DE DEU DEL MONT
Figueres
Olot
Ripoll
Torellò
Banyuls-s-mar
Cap Bear
Cap Cerbera
Port-Bou
Molines
Cap Creus
Cadaqués
Bahia de Rosas
Cap Norfeu
Cap Estartit
Illes Medes
Torroella de Montgri
Empurdà
Ullà
Vilajuiga
Pau
Pedret
Vilaut
Vilanova de la Muga
Sta Margarida
Rosas
Riumors
Vilamacolum
Sta Catarina
Armentera
Vulverallà
Llantinò
Ventalló
Vilademat
Escala (La)
Garriguelles
Les Olives
Vilopriu
Varanyà
Bellcaire
Sobrestany
Verges
Jafre
Ullà
Torroella de Fluvià
Sta Llucia
Cantallops
Junquera (La)
Los Vilars
Sta Quirze de Culera
Culera
Vilamaniscle
Espolla
Rabós
Climent Sasei
Mollet
Masarach
Delfiá
Ballera
Garriguella
Vilarmadal
Perelada
Pont de Molins
Cabanas
Llers
Vilavertran
Vilafant
Vilademuls
Navata
Crexell
Canelles
Vilamalla
Garriguas
Palau de Pontós
Romanyà de la Selva
Vilajoliu
Sta Llogaia d'Alguema
Fortiá
Ordis
Borrassà
Sta Llusia
Vilademires
Cabanelles
Tarabaus
Pelós
Avinyonet
Vilatenim
Vilasacra
Sixclosas
Castelló d'Ampurias
La Oliva
Sta Pelaia
Sta Llogaia d'Alguema
Sta Margarida
Sta Sebastia
Port de la Selva
Vall de Sta Creu
Pulau Saverdera
Port de la Selva
Port de Llansá
Llansá
Cap Gros
Port de la Selva
Sta Llucia
Cantallops
Junquera (La)
Los Vilars
Bausitjes
Requesens
Sta Llucia
Cantallops
Junquera (La)
Vilartoli
Espolla
Rabós
Climent Sasei
Mollet
Masarach
Delfiá
Ballera
Garriguella
Vilarmadal
Perelada
Pont de Molins
Cabanas
Llers
Vilavertran
Figueres

Lit. Martin y Pano - Barcelona.

J. Soler G.º

fins a trobar la partió entre les parroquies d' Arenys de Amunt, en lo bisbat de Gerona y de Sant Vicents de Llavaneres, en lo de Barcelona, de quin punt baxa a la mar mólt a la vora de la riba esquerra de la riera de Caldetes. Resulta, en conseqüencia, que lo bisbat de Gerona s' afica per son extrém SO. un troç en dintre de la provincia de Barcelona.

Lo dit bisbat se divideix, al present, en sis arxiprestats: los de Gerona, Figueres, Olot, La Bisbal, Santa Coloma de Farners y Arenys de Mar, dels quals los cinch primers, quasi coincidexen ab los partits judicials de son meteix nom, comprenent, ademés, lo de Olot los pobles del bisbat que pertanyen al partit judicial de Puigcerdà. L' arxiprestat d' Arenys lo forman exclusivament les parroquies que pertanyen a la provincia de Barcelona.

Lo nombre y la categoría respectiva de les parroquies que forman cada arxiprestat, ab lo de annexes o ajudes, axí com lo de santuaris de cada un d' ells en los quals hi ha capellà custodi, són los que s' expressan en lo estat següent:

Arxiprestats	Parroquies							Annexes o ajudes	Santuaris
	De terme	De 2.n ascens	De 1.r ascens	Urbanes	Rurals de 1.ª	Rurals de 2.ª	Total		
Gerona	4	2	9	55	16	31	117	2	1
Figueres . . .	4	7	17	31	6	14	79	4	1
Olot.	1	2	15	22	8	16	64	8	2
La Bisbal . . .	5	3	5	22	6	15	56	5	»
Santa Coloma. .	3	2	10	13	4	2	34	»	»
Arenys	3	6	»	4	»	1	14	2	»
Total. . .	20	22	56	147	40	79	364	21	4

La afrontació entre lo bisbat de Vich y lo de la Sèu d' Urgell, dintre la provincia de Gerona, comença al coll de Pal, en la serra Cabellera, segueix al O. envers lo Taga, de quin cim baxa al coll de Jou, continua per la estrebació d' aquest, que voreja lo curs del Freser, atravessa aquest ríu al endret de les Coves de Ribes y s' enfila a la serra de Montgrony, per quin cim segueix fins a trobar lo límit de la provincia en la serra divisoria de les conques del Ter y del Llobregat, prop del Plà de Pujals. Tot lo territori de la provincia comprès entre aquesta afrontació y lo bisbat de Gerona fins al collet de Sant Marçal de Montseny, pertany al bisbat de Vich, exceptuada una petita punta en la vall del Marlès, que forma lo municipi y parroquia de Palmerola ab la seva tinencia o ajuda de Sant Julià de Palomera, que pertany al bisbat de Solsona. La dita parroquia es de ascens y del arxiprestat de La Pobla de Lillet.

Lo nombre y categoría de les parroquies del bisbat de Vich que pertanyen a la provincia de Gerona, axí com lo de tenencies o ajudes y lo de san-

tuaris ab capellà custodi, ab indicació dels arxiprestats a que estàn adscrites, es com segueix (32):

Arxiprestats	Parroquies						Tinencies	Santuaris
	De terme	De ascens	De entrada	Rurals de 1.ª	Rurals de 2.ª	Total		
Sant Hilari . . .	1	2	4	»	6	13	»	»
Vich	»	»	»	1	»	1	»	»
Torelló.	»	»	1	»	1	2	»	»
Ripoll.	1	2	6	2	3	14	4	1
St. Joan Abadesses	1	1	2	1	3	8	»	»
Total. . .	3	5	13	4	13	38	4	1

L' extrém NO. de la provincia des de la divisoria ab lo bisbat de Gerona, del Pyrinèu al coll de Pal, y ab lo de Vich, des de aquest coll al Plà de Pujals, correspòn al bisbat de la Sèu d' Urgell; en ell hi ha lo nombre de parroquies y coadjutoríes que se detallan a continuació:

Arxiprestats	Parroquies						Coadjutoríes
	De terme	De ascens	De entrada	Rurals de 1.ª	Rurals de 2.ª	Total	
Cerdanya . . .	1	2	8	3	10	24	5
Ribes	1	1	8	1	0	11	3
Total. . .	2	3	16	4	10	35	8

Finalment, pertany com tením dit al bisbat de Barcelona, la parroquia de Sant Martí de Riells, que es de entrada y del arxiprestat de Sant Celoni, ab la seva sufragania de Sant Llop de Viabrea: que en lo civil es de la provincia de Gerona, partit judicial de Santa Coloma de Farners.

Estant establerta a Gerona la Sèu episcopal de son títol, en ella radican lo Capítol de Canonges, la Curia o tribunal eclesiàstich y les demés oficines annexes al Bisbat.

SERVEYS PÚBLICHS. — ADMINISTRACIÓ

Los serveys de caràcter pùblich més importants, són los següents:

Beneficencia. — Ademés del hospital provincial, sostingut part ab fondos propris y part per la Diputació, ab 329 llits, hi ha en la provincia los següents:

24 hospitals permanents, la majoría de fundació particular, sostinguts al-

(32) Les parroquies de terme y les d' ascens, estàn dividides en quatre classes. Vich porta lo nom de oficialat y no lo de arxiprestat.

guns per fondos propris y altres en tot o en part per fondos municipals, ab un total de 470 llits; y

8 hospitals que solsament socorren accidentats, per no consentir més les seves rendes, quasi tots de fundació particular, ab 27 llits.

N' hi havía hagut altres 7, que han desaparegut per falta de rendes, y ne figuran 10 més en antigues estadístiques, que tampoch existexen, per haver-se establert com hospitals de sanch durant la guerra ab França del any 1794 y la de la Independencia.

Agregada al hospital provincial, hi ha una casa de convalescencia, ab 16 llits, de fundació particular, avuy administrada de fet per la Diputació provincial.

Aquesta corporació sosté un manicomi ab 352 llits, havent-hi també en la provincia un altre manicomi, de proprietat particular, establert a Lloret de Mar.

Los assils de caràcter benèfich, són: l' Hospici provincial, unit ab la Casa de Maternitat y Expòsits, sostingut per rendes propries y per la Diputació, ab 500 llits; un pera vells, establert per les Germanetes dels pobres a Gerona, ab 100 llits; y altres dos pera vells desamparats, establerts per relligioses, l' un a Banyoles y l' altre a Palafrugell.

Hi ha, ademés, en la provincia, fundacions benèfiques pera dotar donzelles, a Sant Felíu de Guíxols y a Massanet de Cabrenys; y altres pera la ensenyança gratuita de pobres, a Sant Felíu de Guíxols y a Puigcerdà. De aquestes fundacions n' hi hi havía hagut més, però se han dexat perdre o no-s cumplexen pêls qui hi tenen obligació, o bé les seves rendes han sigut incorporades a establiments públichs de creació moderna.

La beneficencia domiciliaria està poch desenrotllada, o més ben dit, poch organisada ab caràcter públich. Funcionan, no obstant, associacions de Sant Vicens de Paúl, d' hòmens y de dones, en algunes de les poblacions més importants, y són molt nombroses les germandats y societats de socors mutuals que hi ha establertes.

Instrucció pública.—La ensenyança, en son grau superior, està limitada a la de la corresponent a la carrera eclesiàstica que-s dóna en los Seminaris de Gerona y del Collell.

En punt a la ensenyança primaria y secondaria, la provincia pertany al districte universitari de Barcelona y compta ab los establiments públichs o oficials y particulars o privats, següents:

Dos Instituts generals y tècnichs de segona ensenyança, l' un a Gerona y l' altre a Figueres, ab un terme mitg de 915 alumnes, dels quals, 82 estudían les assignatures necessaries pera lo magisteri y los restants les que s' exigexen pera obtenir lo grau de batxiller. Prop de les tres quartes parts dels predits alumnes, estudían privadament o reben la ensenyança en los collegis y academies que passàm a enumerar:

Seminaris, de Gerona y del Collell.

Collegis y Academies particulars establerts a Gerona, Puigcerdà, Sant Felíu de Guíxols, Palamors, La Bisbal, Santa Coloma de Farners y Blanes, algún d' ells, com lo derrer, a càrrech de corporacions relligioses.

Lo segón y primer grau de la carrera eclesiàstica, se dóna en los dits Seminaris, havent-hi establer-tes escoles de llatinitat a Olot, a Arbucies y a la Casa-Missió de Banyoles.

Com ensenyances especials, són d' esmentar: la de viticultura, prop de Figueres; les Escoles menors de Belles Arts d' Olot, La Bisbal, Llagostera y Figueres, y les de Arts e Industries de Sant Felíu de Guíxols, Palamors y Palafrugell, sostingudes o subvencionades totes per la Diputació provincial; la nocturna de dibuix pera obrers, sostinguda per lo Ajuntament de Gerona; la de Comerç, que-s dóna en lo Collegi de PP. Escolapis d' Olot, en lo Seminari del Collell y en la Escola dels Germans Maristes del carrer de la Rutlla de Gerona. Escola de música no sabèm que n' hi haja d' altra que la montada per la Diputació en l' Hospici provincial, com una de tantes ensenyances d' arts y oficis que-s donan en aquest establiment. També hi ha a Gerona una Academia preparatoria pera l' ingrés en carreres especials.

Les escoles de primera ensenyança, són:

Oficials o públiques: superiors de noys, 4; complertes de íd., 176; íd. de noyes, 167; íd. de assistencia mixta, 4; incomplertes, 95; de pàrvuls, 5; total, 451. — Particulars o privades: de noys, 68; de noyes, 99; total, 167, que ab les de noys del Hospici provincial, a càrrech de un professor titular, y la de noyes del meteix establiment, a càrrech de les Germanes de Ssnt Vicens de Paúl, forman un total general de 628 escoles de primeres lletres (33), del qual ne resulta una escola per cada 476'57 habitants, o per cada 663'60 habitants si se pren solsament en consideració lo nombre d' escoles públiques oficials. No se pot, per consegüent, considerar desatesa la primera ensenyança en la provincia. Això no obstant, se comptan en ella, segons lo cens del any 1900, 176,911 analfabets, o siga un 59'11 per cent de sos habitants, y descomptant d' aquests los de cinch anys per avall (36,719), queda encara la proporció a 53'39 per cent analfabets, més de la meytat dels habitants de la provincia.

Aquest trist resultat no se pot atribuir a culpa o dexadesa dels pares exclusivament, ha d' obehir, ademés, a altres causes y aquestes són les que s' han de tenir present pêls qui tenen la missió d' evitar-les; que no-s corretgirà lo mal decretant que la primera ensenyança sia obligatoria, ni castigant als pares, que moltes vegades cap culpa tenen en que sos fills no pugan rebre la més elemental instrucció. En la nostra provincia, sobre tot en les comarques rurals, hi ha districtes municipals molt extensos, relativament pobres y de

(33) En aquest total no hi van encloses les escoles dominicals ni les nocturnes pera adults, montades en poques de les poblacions més populoses de la provincia.

població molt escampada, als quins es impossible obligar-los a pagar més que dues escoles, una de noys y altra de noyes, y encare ab prou feyna si les poden sostenir. Excusat es dir que en ells pera res se pot comptar ab l' auxili de la ensenyança privada. Donchs bé, en aquests districtes les criatures se veuen obligades pera anar a la escola a fer hores de camí y la majoría no hi van, com es natural, y sería crudel fer-les-hi anar. A solucionar aquest problema, podría contribuir lo encarregar la ensenyança als pàrrocos mediant un mòdich estipendi, puix són més d' una quasi en tots los dits districtes les parroquies que hi ha, los quals de segur se n' encarregarían de bon grat, y alguns ja expontaniament prestan aquest servey.

Poden considerar-se com institucions de cultura, lo Museu provincial de Gerona, los locals d' Olot y alguna altra població, los sismògrafs d' Olot y de Gerona y lo Observatori astronòmich del senyor D. Rafel Patxot de Sant Felíu de Guíxols.

* * *

Comunicacions.—Lo servey de corrèus, que estava ja força ben servit, ha de tenir una transformació radical en virtut de la nova lley de pressupòsits del Estat, aumentant-se considerablement. Com la seva organisació actual està destinada a desaparèxer y no se sab encara com quedarà en definitiva, nos abstenim d' entrar en detalls que es molt fàcil pogàm donar al descriure individualment los pobles que forman cada un dels partits judicials.

L' Estat té en la provincia les següents estacions telegràfiques:

De servey permanent, a Gerona y a Portbòu.

De servey complert (de les 7 del matí a les 9 del vespre), a Figueres y a Olot.

De servey limitat (de 8 a 12 del matí y de 3 a 7 de la tarda), a La Junquera, Roses, Banyoles, Sant Joan de les Abadesses, Ripoll, Ribes, Puigcerdà, Cassà de la Selva, Sant Felíu de Guíxols, Palamors, Palafrugell, La Bisbal, Santa Coloma de Farners, Lloret de Mar y Tossa.

Hi ha, ademés, la estació de Blanes, costejada per lo ajuntament de aquesta població.

Possehexen telèfono municipal, relacionat ab lo servey telegràfich del Estat, Bagur, Camprodón, Calonge y Cadequers; y admeten servey públich los telèfons particulars de Queralps y dels Banys de Ribes, lo derrer durant la temporada de banys.

S' ha de fer present que comptan ab estació telegràfica o telefònica, utilisable en certs casos mitjantsant la deguda autorisació, totes les estacions de ferrocarrils.

Pera les comunicacions marítimes, l' Estat té montada la estació semafòrica del Cap de Bagur.

De conformitat ab la lley de pressupòsits de que hem fet menció, l' Estat té de montar estacions telefòniques a Amer, Arbucies, Begudà, Castelló d' Empories, La Escala, Llagostera, Salt, Sant Hilari, Santa Pau, Torroella de Montgrí y Vidreres.

Hi ha establerts axí meteix a càrrech d' entitats particulars, les següents agrupacions de telefonía urbana:

Grupo de Gerona: Estació central, Gerona; subcentrals, a Anglès, Banyoles, Cassà de la Selva, Llagostera y Caldes de Malavella; serveix les poblacions de Amer, Bescanó, colonia Bonmatí, Campdorà, Celrà, La Creueta, establiments del Pasteral, Pont Major, Salt, Santa Eugenia, Sarrià, La Cellera, Sils, vehinat de Salt y Vilanna, y s' està treballant pera establír la comunicació ab Riudellots de la Selva y Vilobí.

Grupo de Palamors: Central, Palamors; serveix les poblacions de Sant Felíu de Guixols, Palafrugell, Calella de Palafrugell, Sant Antoni de Calonge y La Bisbal.

Grupo de Figueres: central, Figueres; serveix les poblacions de Pont de Molins, Llers y Les Escaules.

Grupo de Olot: central, Olot; serveix les poblacions de Sant Joan les Fonts, Castellfollit, Sant Esteve de Bas, Palàu de Montagut, Argelaguer, Tortellar, Sant Felíu de Pallarols, Sant Privat de Bas, Les Preses, Besalú, Mieres y Santa Pàu, y té locutoris a Montagut, Mayà, La Pinya, Ridaura, Oix y Campsech.

Los dos primers grupus estàn units, per mija de la estació que acaba de establir-se a Gerona, ab la xarxa general de la Companyía de telèfons interurbans, ab la qual s' unirà lo grupu de Figueres, y potser també lo de Olot, tant aviat com dita companyía tinga llesta la línia internacional que ha de lligar aquella xarxa ab França.

Víes de comunicació. — Compta la provincia ab cinch y en part sis línies de camins de ferre, que suman juntes uns 245 kilòmetres, y són:

«La de Barcelona a França», que de Barcelona al Empalme comprèn dues línies diferentes: la del interior, que entra a la provincia entre Gualba y Breda, en la vall del Tordera, y la del litoral, que, després de atravessar durant un curt espay lo terme de Blanes, entra en la provincia, seguint la metexa vall però en direcció oposada, pêl terme de Massanet de la Selva, poch al S. del llogaret de Martorell. De la estació del Empalme, situada a la riba esquerra de la riera de Santa Coloma y a curta distancia de ella, segueix la vía en direcció de S. a N. per la comarca de la Selva y luego pèl plà de Gerona, y en arribant a aquesta ciutat, s' acosta al ríu Ter, al qual segueix per la vora dreta, pera atravessar-lo passada la estació de Flassà y encaminar-se, tornada a pendre la direcció de S. a N., a la plana del Empordà y a la ciutat de Figueres. De aquesta ciutat gira al NE., atravessa la conca de la Muga y la serra que la separa del mar, per la foradada de Canyelles, y poch

abans de la estació de Llansà, torç altra vegada al N. dirigint-se a Portbòu y y a la foradada internacional que atravessa lo Pyrinèu per sota lo coll de Belitres. Lo total de kilòmetres d' aquesta vía en lo territori de la provincia, es de 117, y les estacions que serveix, ab indicació de la distancia de cada una d' elles a la capital y de les carreteres y altres ferrocarrils ab les quals s' unexen, són les que s' expressan a continuació:

Breda (línia del interior), 40 kilòmetres.

Hostalrich (íd.), 35 kilòm. Unió ab la carretera d' Arbucies y Sant Hilari.

Blanes (línia del litoral), 45 kilòm. Unió ab la carretera de Lloret y Tossa.

Empalme, 30 kilòm. Unió de les línies del interior y del litoral.

Sils, 22 kilòm. Unió ab la carretera de Lloret a Santa Coloma.

Caldes de Malavella, 16 kilòm. Unió ab la carretera de Llagostera.

Riudellots de la Selva, 10 kilòm. Unió ab la carretera de Cassà de la Selva.

Fornells, 5 kilòm.

Gerona.

Celrà, 9 kilòm.

Bordils, 12 kilòm. Unió en lo camí vehinal de Juyà.

Flassà, 16 kilòm. Unió ab la carretera de Gerona a Palamors y ab lo tranvía de vapor del Baix Empordà.

Sant Jordi, 19 kilòm. Unió ab la carretera de Medinyà al Estartit. Carruatges a Torroella de Montgrí y La Escala.

Camallera, 25 kilòm. Unió ab la carretera de Ventalló a Banyoles.

Sant Miquel de Fluvià, 31 kilòm.

Tonyà, 33 kilòm.

Vilamalla, 36 kilòm.

Figueres, 41 kilòm. Unió ab la carretera de Besalú, Roses y Cadequers, ab la general de França, ab la de Figueres a Albanyà y ab la de Figueres a La Bisbal.

Peralada, 47 kilòm.

Vilajuiga, 53 kilòm. Unió ab la carretera de Roses y ab la del Pont de Campmany.

Llansà, 60 kilòm. Unió ab la carretera del Port de la Selva.

Culera, 65 kilòm.

Portbòu, 67 kilòm. (Cervera, França, 69 kilòm.).

La línia de Barcelona a les mines de Sant Joan de les Abadesses, té en la provincia uns 17 kilòmetres y entra en ella per la vall del Ter, quin ríu segueix aygues amunt per la riba esquerra, atravessant-lo y passant a la riba dreta abans de arribar a Sant Joan, de quina estació segueix fins a Toralles, al peu de les mines de Surroca. Té en la provincia la estació de Ripoll, a

106 kilòmetres de Barcelona, que enllaça ab la carretera de Ribes y Puigcerdà, y la estació de Sant Joan de las Abadesses a 116 km. de Barcelona, que s' uneix ab la carretera de Camprodón y ab la de Olot.

La línia de Olot a Gerona, de vía estreta, enllaça en la estació d' aquesta ciutat, ab la de Barcelona a França y té construits 38 kilòmetres. Se dirigeix de Gerona a Amer per la riba dreta del Ter, atravessa aquest ríu en lo Pasteral, segueix en amunt per la vall de Hostoles, primer per la riba dreta y després per la esquerra del ríu Brugent, y acaba avuy a Sant Feliu de Pallarols. D' aquí té de seguir, atravessant per una foradada la serra divisoria entre lo Ter y lo Fluvià, aygues avall d' aquest derrer ríu fins a Olot, en un trajecte de uns 18 kilòmetres. Serveix les estacions següents:

Salt, a 2 km. de Gerona.

Bescanó, a 7 km. de id.

Bonmatí (baxador), a 14 km. de id. Unió ab la carretera de Riudellots a Sant Martí de Llémana.

Anglés, a 17 km. de id. Unió ab la carretera de Santa Coloma de Farners y ab la de Osor.

La Cellera, a 19 km. de Gerona.

Lo Pasteral (baxador), a 21 km. de id.

Amer, a 25 km. de id.

Font-picant (baxador), a 27 km. de id.

Les Planes, a 33 km. de id.

Sant Feliu de Pallarols, a 38 km. de id.

La línia de Sant Felíu de Guíxols a Gerona, també de vía estreta, s' ajunta aximeteix a Gerona, ab la de Barcelona a França y ab la de Olot. Té una llargada total de 39 km. De Gerona se dirigeix a trobar lo ríu Onyar, que remonta per la riba esquerra: l' atravessa prop de Quart y segueix per la comarca de La Selva, quasi paralelament a la serra de les Gavarres, fins a Llagostera; passada aquesta població atravessa la serra del litoral, baxa a la Vall d' Aro, y s' enfila als estreps de la serra que separa aquesta vall de la ciutat de Sant Felíu, acostant-se a la mar per sobre la platja de Sant Pol, y arriba a son terme entrant en dita ciutat per son costat NE. Té les següents estacions:

La Creueta (baxador), a 3 km. de Gerona.

Quart, a 6 km. de id.

Llambilles (baxador), a 8 km. 400 m. de id.

Cassà de la Selva, a 13 km. 400 m. de id. Unió ab la carretera de Riudellots, que arriba a Santa Pelaya y ha de conduhir a La Bisbal.

Llagostera, a 20 km. 700 m. de id. Unió ab la carretera de Caldes de Malavella y ab la de Tossa.

Font-picant, a 29 k. 300 m. de id. (baxador).

Santa Cristina de Aro, a 31 km. 800 m. de id. Camí vehinal a Solíus.

Castell d' Aro, a 34 km. 200 m. de id. Unió ab la carretera de Fanals.

Sant Felíu de Guíxols, a 39 km. 100 m. de id.

Lo tranvía de vapor del Baix Empordà, última de les víes ferrades de la provincia, s' ajunta ab la línia de Barcelona a França en la estació de Flassà y se dirigeix a Palamors, emplaçat durant quasi bé tot son tragecte en la carretera de Gerona a n' aquesta vila. Té una llargada de 34 kilòmetres y les següents estacions, de les quals senyalarèm los kilòmetres que distan de la de Flassà, qual distancia de Gerona ja sabèm es de 16 kilòmetres.

La Pera, a 5 km. Unió ab lo camí de Rupià y Parlabà.

Corsà, a 9 km. Unió ab la carretera de Figueres a La Bisbal.

La Bisbal, a 12 km. Unió ab la carretera de Calonge.

Vulpellach, a 14 km.

Sant Climent de Peralta, a 17 km.

Torrent, a 21 km. Unió ab la carretera de Begur.

Llofriu, a 23 km. de id.

Palatrugell, a 25 km. Unió ab la carretera de Torroella de Montgrí y Vilademat y ab la de Begur.

Montràs, a 27 km.

Vall-llobrega, a 30 km.

Sant Joan de Palamors, a 33 km.

Palamors, 34 km. Unió ab carreteres de Sant Felíu, La Vall d' Aro y Calonge.

La estació de Gerona està situada aproximadament a 100 kilòmetres de la de Barcelona y a 69 de la frontera francesa.

La línia internacional de Dax (França) a Ripoll, que atravessarà la Cerdanya y la vall de Ribes y s' unirà a Ripoll ab la de Barcelona a Sant Joan de les Abadesses, està pendent de construcció.

Carreteres.—La situació de la xarxa de carreteres del Estat en la provincia lo día 1.er de Janer del any 1908, segons datos que-ns han sigut facilitats per la oficina d' obres públiques (34), era com segueix:

Kilòmetres construits.	538'672
» en construcció.	159'309
» en progecte aprovat.	254'324
» en estudi.	208'082
» sense estudiar.	94'800
Kilòmetres en conjunt.	1.255'187

Se dividexen en: de primer, de segón y de tercer ordre.

Es de primer ordre, la *de Madrid a França per La Jonquera,* que entra a

(34) Devèm aquests datos a la amabilitat del enginyer gefe d' obres públiques, D. Joseph Sanz y Soler.

la provincia pêl Suro de la Palla, la atravessa de S. a N. y arriba a França en lo lloch anomenat Los Límits, prop del Portús, ahont hi ha un pont sobre lo ríu Llobregat, havent recorregut dintre la provincia un tragecte de 89 kilòmetres ab 322 metres. Té 86,125 metres construits, 2,872 en construcció, 245 en progecte aprovat, 80 en estudi y 1,205 sense estudiar, que són los de la travessía de la ciutat de Gerona. Malgrat la categoría y la importancia d'aquesta carretera, que fins a la inauguració del ferrocarril de Barcelona a França,

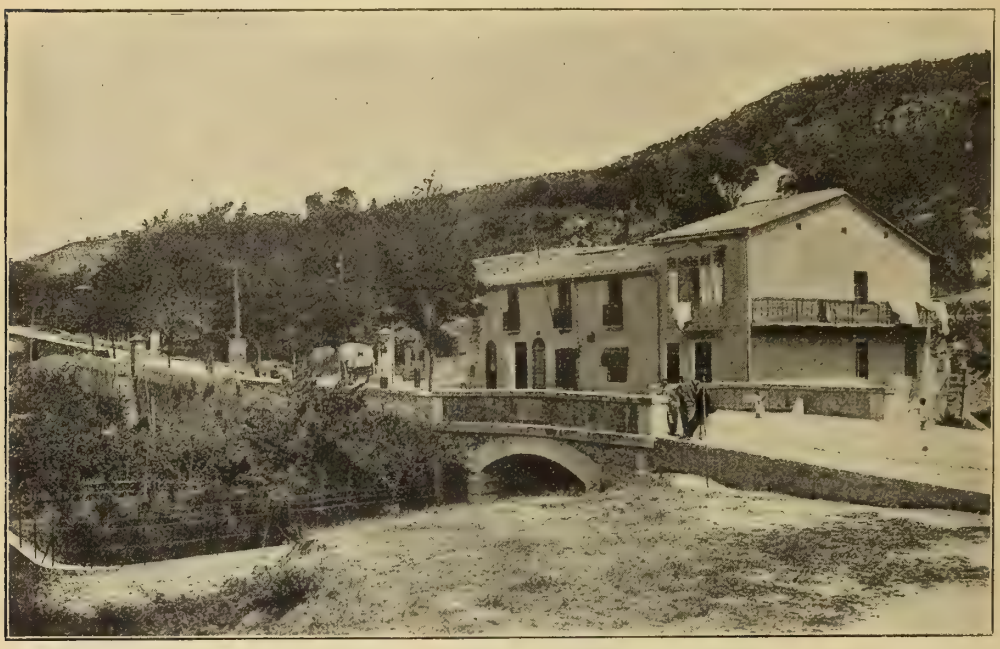

Frontera de França. — Los límits, entre lo Portús y La Jonquera

havía absorvit la major del tràfech internacional pêl Pyrinèu de llevant, està mólt faltada d' obres de fàbrica; al present se construexen los passos del ríu Ricardell, Manol, Fluvià y Terri, y encara ne quedaràn alguns per construir. Fora de les rectificacions y modificacions que s' hi han fet ab lo transcurs dels segles, lo séu traçat es ab ben poca diferencia lo de la antiga vía romana.

Les de segón ordre són les següents:

De Manresa a Gerona, per Vich. Té en la provincia 38 kilòmetres, dels quals 21'083 estàn en estudi y los restants 16'917, que comprenen lo troç d' Anglés a Gerona, construits. S' uneix, en Anglés, ab la de Osor y ab la de Santa Coloma a Olot y Sant Joan de les Abadesses, y prop de Vilanna ab la de Riudellots de la Selva a Bonmatí y Sant Martí de Llèmana. Passa per Vilanna, Bescanó, Salt y Santa Eugenia y se junta ab la de Madrid a La Jonquera al entrar a Gerona.

De Barcelona a Ribes. Té en la provincia 25,301 metres construits. En-

llaça, en Ribes, ab la d' aquesta vila a Puigcerdà pêl coll de Tosses; en Sant Cristòfol de Campdevànol, ab la de la Pobla de Lillet y Berga pêl coll de Merolla, y en Ripoll, ab la d' aquesta vila a la frontera per Camprodón y ab la que se dirigeix a Olot per Vallfogona y coll de Canes. Passa per Ripoll, Campdevànol y los banys de Ribes.

De Lleyda a Puigcerdà. Té en la provincia 14,223 metres, dels quals 8,322, troç de Puigcerdà a Ger, en progecte aprovat, y-ls restants en estudi.

De Gerona a Palamors, construida. Té una llargada de 44,542 metres, 3,520 comuns ab la de Madrid a França. S' ajunta, en Palamors, ab la d' aquesta vila a Sant Felíu de Guíxols; en Montràs, ab la de Vilademat a Palafrugell; en Torrent, ab la de Begur; en La Bisbal, ab la de Calonge pêl coll de la Ganga y ab la de Riudellots de la Selva per Santa Pellaya; en Corsà, ab la de Figueres; en La Pera, ab la de Parlabà y Güalta; y en lo Pont-major de Gerona, ab la de Madrid a França. Passa pêl Pont-major, Campdorà, Celrà, Bordils, Mollet, Flassà, La Pera, Púbol, Cassà de Pelràs, Anyells de Corsà, Corsà, Monells, La Bisbal, Sant Climent, Llofríu, Montràs, Sant Joan de Palamors y Palamors.

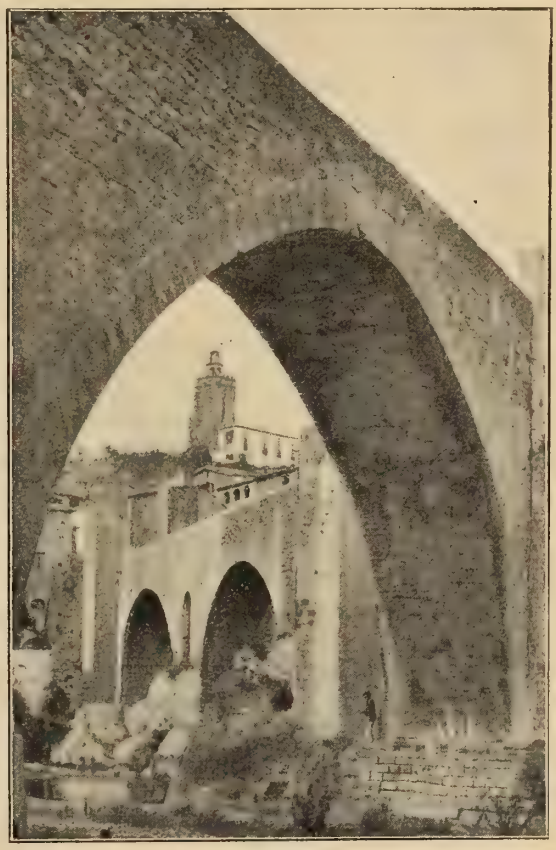

Antich pont de Besalú, en angle, en la carretera de Gerona a Olot

De Gerona a Olot per Besalú. Té una llargada de 47,277 m. y 4,255 m. comuns ab la de Madrid a França. S' uneix, en Olot, ab la de Sta. Coloma de Farners a St. Joan de les Abadesses y ab la de Les Fenoses per St. Joan les Fonts; en Argelaguer, ab la de Tortellar y Molló; en Besalú, ab la de Roses; en Faras, ab la de St. Miquel de Fluvià; en Banyoles, ab la de Olot per Sta. Pau y ab la provincial al pont d' Esponellar: en Borgunyà, ab la de Camellera, Ventalló y La Escala; y en Cornellà, ab la de Medinyà. Passa per Sarrià, Riudellots de la Creu, Hostal de la República, plà de la Banyeta, Cornellà, Pont-Xammar, Mata, Banyoles, Serinyà, Faras, Besalú, Argelaguer, St. Jaume de Lierca, Palàu de Montagut, Castellfollit, plà de Begudà y Olot.

Les de tercer ordre, són:

De Tossa a Hostalrich, ab una llargada total de 36,431 metres, dels quals n' hi ha construits 25,751 en lo troç comprès entre Tossa y la carretera de Madrid a França, y los restants estàn en construcció. Ajunta, en Lloret, ab la d' aquesta vila a Santa Coloma de Farners; en Blanes, ab lo camí que conduheix a la estació d' aquesta vila en la línia del litoral; a pochs metres de la estació de Tordera, en la metexa línia, ab la carretera de Madrid a França, y en Hostalrich, ab la que conduheix a Arbucies y als banys de Sant Hilari. Passa per Lloret, Blanes y Tordera, corresponent part de son trageccte a la provincia de Barcelona.

De Hostalrich als banys de Sant Hilari, construida. Té la llargada de 32,309 metres. Ajunta, abans d' arribar a Arbucies, ab la que ha de conduhir, per Breda, a la Batlloria, provincia de Barcelona; en Arbucies, ab la que se dirigeix també a la provincia de Barcelona per Viladràu; y en Sant Hilari, ab la de Santa Coloma de Farners. Passa entre Grions y Gaserans vorejant la riera d' Arbucies fins a aquesta vila, per Sant Hilari, riera de Masolí y los Banys termals de Sant Hilari.

De la carretera precedent a Breda y la Batlloria. Té de llargada 9,570 metres, en progecte aprovat, ab un brancal a la estació de Breda.

De Arbucies a Vich, per Espinalves, Viladràu y Taradell. Té en la provincia 28,377 metres, dels quals lo primer troç, d' Arbucies a La Frau, construit en una extensió de 6,975 metres, y los restants en progecte aprovat.

Del Kilòmetre 702 de la carretera de Madrid a França, a la de Tossa a Hostalrich per Massanet de la Selva y l' Empalme. Està en estudi y tindrà uns 12 kilòmetres de llargada.

De Lloret de Mar a Santa Coloma de Farners. Té 27,136 metres, d' ells 10,833 construits, en lo troç de Santa Coloma als hostals de La Granota, 6,501 en construcció, en lo troç de Lloret als Hostalets, y-ls restants 9,802 en progecte aprovat. Ha d' enllaçar, en Vidreres, ab la de la estació de Sils a Llagostera, y en La Granota ajunta ab la de Madrid a França. Passa per Vidreres, La Granota, Sils tocant a la estació del ferrocarril de Barcelona a França, Mallorquines, Riudarenes y Santa Coloma.

De la estació de Sils, per Vidreres, a Llagostera. Té 11,217 m. en progecte aprovat.

De Santa Coloma a Sant Hilari-Sa-Calm. Té 20,739 metres en progecte aprovat.

De Santa Coloma a Sant Joan de les Abadesses, construida. Té 73,646 m. Ajunta, en Anglès, ab la de Manresa a Gerona y ab la de Osor; en Les Planes, ab la d' aquesta població a Gerona per la vall de Llèmana; en Sant Esteve de Bas, ab la que ha d' anar de Vich a Olot; en Olot, ab les de Banyoles, de Besalú y de Les Fenoses; en coll de Cubet, ab la de Vallfogona y Ripoll; y en Sant Joan de les Abadesses, ab la de Ripoll a Camprodón y a la frontera

y ab lo ferrocarril de Vich a Barcelona. Passa per Brunyola, Anglès, La Cellera, Lo Pasteral, Amer, Les Planes, Sant Felíu de Pallarols, Sant Esteve de Bas, Les Preses, Olot, la vall del Ridaura, coll de Cubet y coll de Santigosa.

De Santa Coloma a Gerona. Té 20,396 metres, d' ells 1.500 comuns ab la carretera de Madrid a França. Uneix entre Sant Dalmay y Ayguaviva, ab la de Riudellots a Sant Martí de Llèmana. Té construits 12,823 metres, des de Gerona a Viloví, y los restants en progecte aprovat. Passa per Ayguaviva, Sant Dalmay, Salitja y Viloví.

De la carretera de França, prop de Franciach, a Caldes de Malavella. Té 3,500 metres, en estudi.

De Caldes de Malavella a Llagostera, construida. Té 8,170 metres. Ajunta, en Llagostera, ab la d' aquesta vila a Tossa y ab la carretera y ferrocarril de Gerona a Sant Felíu de Guíxols.

De Gerona a Sant Felíu de Guíxols, construida. Té 33,880 metres. Ajunta, en Cassà, ab la de La Bisbal a Riudellots de la Selva; en Llagostera, ab les d' aquesta població a Caldes, a la estació de Sils y a Tossa; en Santa Cristina d' Aro, ab la de Fanals; y en Sant Felíu, ab les d' aquesta ciutat a Tossa y a Palamors. Passa per Palol d' Onyar, Quart, Llambilles, Cassà de la Selva, Llagostera, La Teulera y Sant Felíu.

De La Bisbal a la estació de Riudellots de la Selva. Té 29,342 metres, d' ells 11,054 construits, que comprenen lo troç de Riudellots a Santa Pellaya, 10,573 metres en construcció en lo troç de Santa Pellaya al plà de Banyeres, y los restants 7,715 metres, fins a La Bisbal, en progecte aprovat. S' ajunta, en Cassà, ab la de Gerona a Sant Felíu de Guíxols. Passa, lo troç construit, per Campllonch, Cassà y Santa Pellaya.

De Riudellots de la Selva a trobar la de Gerona a Les Planes prop de Sant Martí de Llèmana. Té 29,533 metres, d' ells 15,922, que hi ha d' Estanyol al coll de Les Serres, construits; y los restants 9,655, de Riudellots a Estanyol, y 3,956, del coll de Les Serres a la carretera de Sant Martí, en progecte aprovat. Uneix, la part construida, ab la de Gerona a Anglès, quasi devant de Bonmatí, ahont atravessa lo Ter per un pont. Passa per Estanyol, Vilanna, Bonmatí y Constantins.

De Llagostera a Tossa. Està en construcció y té 19,373 metres.

De Santa Cristina d' Aro a Fanals. Construida. Té 5,893 m. S' ajunta ab la de Gerona a St. Felíu y ab la de St. Felíu a Palamors, y passa tocant la estació de Castell d' Aro, ahont hi ha tartanes que portan a Calonge y a Palamors.

De Sant Felíu de Guíxols a Tossa. Està sense estudiar y tindrà uns 18 kilòmetres de llargada.

De Sant Felíu de Guíxols a Palamors, construida. Té 12,392 m. Ajunta, en Fanals, ab la de Santa Cristina d' Aro; en Sant Antoni, ab la de Calonge y La Bisbal; y en Palamors, ab la de segón ordre d' aquesta vila a Gerona. Passa per les platges d' Aro, Calonge y Palamors, vorejant la mar.

De Sant Antoni de Calonge a La Bisbal. Té 18,323 m., dels quals solsament ne faltan a construir 1,025, que són la travessía de La Bisbal. Ajunta la de Sant Felíu a Palamors ab la d' aquesta vila a Gerona y passa per Sant Martí de Calonge, al coll de la Ganga y Sant Pol de La Bisbal.

Pont sobre lo ríu Ter, en la carretera de Gerona a Les Planes

De Gerona a Les Planes. Té 37,485 metres, dels quals 6,758 construits, que són lo troç de Gerona a Sant Gregori, y los restants en progecte aprovat. Ha d' ajuntar ab la de Sant Gregori a Sant Miquel de Campmajor per Canet d' Adri y Puigarnol, ab la de Riudellots a Sant Martí de Llèmana, y ab la de Santa Coloma a Sant Joan de les Abadesses. Lo troç construit atravessa lo Ter per un pont, entre la Devesa de Gerona y la barca de Sant Pons, y passa per Domeny y Sant Gregori.

De Sant Gregori a Sant Miquel de Campmajor. Està en estudi y tindrà uns 22 kilòmetres.

De Anglès a la provincia de Barcelona per Osor. Té 29,306 metres, dels quals 9,111, d' Anglès a Osor, estàn en construcció, y los restants 20,195, en progecte aprovat.

De Begur a Torrent. Està en construcció y ajuntarà ab la carretera de Vilademat a Palafrugell y ab la de Gerona a La Bisbal y Palamors. Té 6,976 metres.

De Begur a Palafrugell. Està en estudi y tindrà uns 13 kilòmetres.

De Corsà a Figueres. Té 33,236 metres, sense comptar los 3,666 comuns ab la carretera de Madrid a França a la sortida de Figueres. Falta lo pont sobre lo Fluvià (1,509 m. en progecte aprovat), estant construit tot lo demés. Ajunta, prop de Valveralla, ab la de Ventalló a Banyoles; en Vilademat, ab la

d' aquest poble a Palafrugell y carretera de Gerona a Palamors; en Verges, ab la de Sant Jordi al Estartit; y en Parlabà, ab la de La Pera y ab la de Güalta. Passa per Basella, Torroella de Fluvià, Valveralla, Vilademat, Tor, La Tallada, Verges, ahont atravessa lo Ter per un pont de nova construcció, Ultramort, Parlabà y Corsà.

Clixé de J. Esquirol

Pont sobre lo Ter, en Verges

De Ventalló a Banyoles. Té 28,839 metres, dels quals 18,720 construits, en lo troç de Ventalló al coll de la Creu viadera, y-ls restants 10,119 en construcció. Uneix la carretera de Figueres a Corsà ab la de Gerona a Olot, y enllaça, en Camallera, ab lo ferrocarril de Barcelona a França, y en Orriols ab la carretera de Madrid a La Jonquera. Lo troç construit passa per Ventalló, Saus y Camallera, y d' aquí seguirà a Llampalles, Orriols, Terradelles, Vilamarí, Pujals y Borgunyà.

De Vilademat a Sant Miquel de Fluvià, per Ventallò. Té 7,200 metres, que estàn en estudi; en Sant Miquel, a més d' ajuntar ab lo ferrocarril de Barcelona a França, enllaçarà ab la carretera següent.

De Faràs a Sant Miquel de Fluvià, de 37 kilòmetres, també en estudi. Ha de passar per Vilert, Orfens, Bàscara y Calabuig, vorejant la riba dreta del ríu Fluvià.

De Vilademat a Palafrugell, construida. Té 30,974 metres y uneix la carretera de Figueres a Corsà ab la de Gerona a Palamors. Ajunta, prop d' Ullar, ab la de Sant Jordi al Estartit, ab la qual té 3,634 metres comuns fins a

Torroella de Montgrí, ahont té un pont sobre lo Ter: passat aquest, ab la de Güalta a Parlabà, y, en Regencós, ab la de Begur a Torrent. Passa per la Escala, Bellcayre, Ullar, Torroella de Montgrí, Pals, Regencós y Palafrugell.

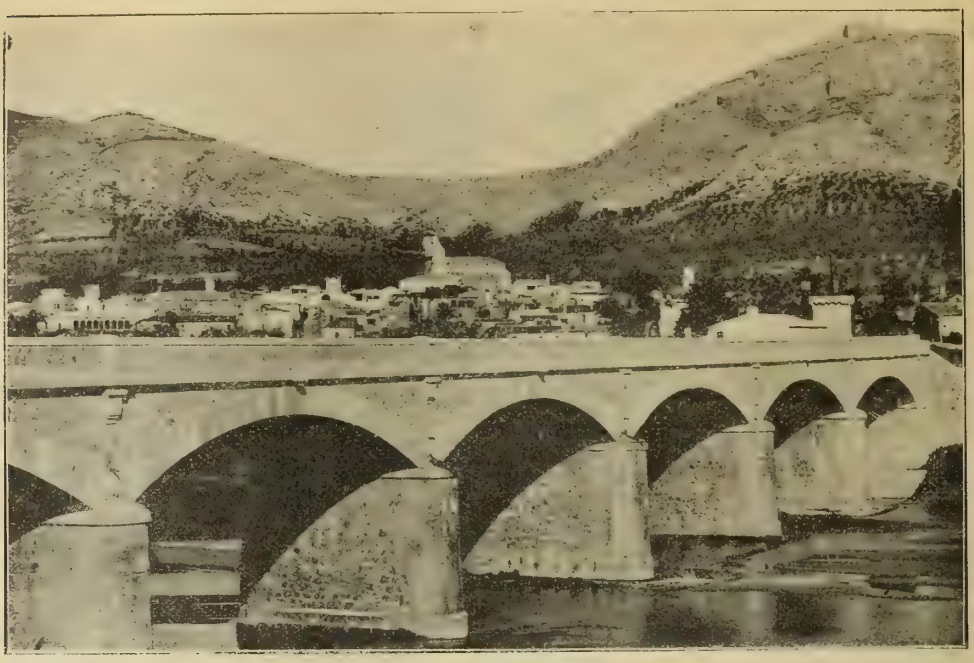

Pont sobre lo ríu Ter en Torroella de Montgrí

De La Escala a Banyoles, per Albons, Vilademat, Garrigoles, Les Olives, Camallera, Llampalles, Orriols, Terradelles, Vilavenut y Fontcoberta. Està sense estudiar y tindrà 38,300 metres.

Del Estartit a Sant Jordi, construida. Té 22,387 metres. Ajunta, en Torroella, ab la de Vilademat a Palafrugell, y en Verges ab la de Figueres a Corsà. Passa per Torroella de Montgrí, Ullar, Verges, Jafre y Colomers.

De Sant Jordi a Medinyà, construida. Té 7,627 metres y pot considerar-se com continuació de la precedent. Passa per Cervià, y en Medinyà ajunta ab la de Madrid a La Jonquera.

De Medinyà a Banyoles. Està en estudi y tindrà 7,076 metres, anant a empalmar ab la de Gerona a Olot poch abans de Cornellà. Passarà per Sant Andréu del Terri, Santa Llogaya y Sors.

De Güalta a Parlabà. Està en estudi y tindrà uns 10 kilòmetres.

De Parlabà a Rupià y La Pera. Té 3,500 metres en estudi. Ab la precedent, unirà la carretera de Gerona a Palamors ab la de Vilademat a Palafrugell, prop del pont del Ter, en Torroella.

De Banyoles a Olot, per Mieres y Santa Pau. Té 33,247 metres. Està acabat lo tragecte d' Olot a Santa Pau, de 9,229 metres: en progecte aprovat, lo

de Santa Pau a Mieres, de 10,565 metres: y en construcció, lo de Mieres a Banyoles, de 13,453 metres. En Sant Miquel de Campmajor, ajuntarà ab la de Sant Gregori. Ademés dels llochs citats, passarà per Porqueres, Merlant y lo Sallent.

De Besalú a Roses, construida. Té 44,305 metres. Falta lo pont sobre lo Manol, que està progectat y aprovat. Ajunta, en Figueres, ab la de Madrid a La Jonquera. Passa per Dosquers, Navata, Tarabaus, Vilafant, Figueres, Vilatením, Vilasacra, Castelló d' Empories y Roses.

De Roses a Cadequers ab brancal al Port de La Selva. Té 25,631 m., d' ells 8,819 construits, des de la carretera de Besalú a Roses al coll de Vinyavella: 8,823 en construcció, de dit coll a Cadequers: y en progecte aprovat los restants 7,989 del brancal al Port de la Selva.

Del Port de La Selva a Llansà. Té 8,850 m. que estàn en construcció. Unirà Cadequers y lo Port de la Selva ab lo ferrocarril de Barcelona a França, en la estació de Llansà. Passa per la Selva y la vall de Santa Creu.

De Roses a la estació de Vilajuiga. Té 9,981 metres construits. Passa per Palau Sa-Verdera y Palau.

De la estació de Vilajuiga al pont de Campmany. Té 23,765 m., d' ells 8,506 en construcció, troç de Vilajuiga a Rabós, y los restants 15,259, en progecte aprovat. Passarà per Garriguella, Rabós, Espolla y Sant Climent Ses-Ceves. Uneix, en lo pont de Campmany, ab la de Madrid a La Jonquera.

De Cantallops a la carretera de Madrid a La Jonquera. Té 5,706 m. en construcció.

De La Jonquera a La Bajol. Té 9,778 m.: d' ells 5,582 construits, des de l' enllàç ab la carretera de França al Suro reparador, y-ls restants 4,196 en progecte aprovat. Passa per La Estrada y Agullana.

Del pont de Campmany a Massanet de Cabrenys, construida. Té 17,574 metres. Ajunta, en lo pont de Campmany, ab la de Madrid a La Jonquera. Passa per Darnius.

De Figueres a Albanyar. Té 24,160 m., dels quals lo troç de Terrades a Albanyar, de 11,675 m., construit, y-ls restants 12,581 en progecte aprovat. Passarà per Llers, Terrades y Sant Llorenç de la Muga.

De Argelaguer a Molló. Té 23,988 metres, dels quals 2,488, de Argelaguer a Tortellar, construits, y-ls restants en estudi. Unirà la carretera de Gerona a Olot ab la de Ripoll a Camprodón y a la frontera, per la conca del Lierca.

Des de les Fenoses a Olot y brancal a Sant Pau de Seguries. Té 31,611 m., dels quals 6,311, de les Fenoses a Olot, estàn en construcció, y-ls 25,300 restants, que representan lo brancal a Sant Pau de Seguries pêl vall de Vianya, en estudi. En lo primer troç passarà per Sant Joan les Fonts. Les Fenoses es una masía, prop de Castellfollit.

De Olot a Vich. Té en la provincia 16,129 m. Falta construir la secció de

Sant Esteve de Bas al Grau; lo demés es comú ab la de Santa Coloma a Sant Joan de les Abadesses, en la llargada d' uns 8 kilòmetres.

De coll de Cubet, pèl coll de Canes y Vallfogona, a Ripoll. Té 19,412 m.: dels quals 6,260, de Ripoll al barranch de Dou, construits, y los restants 13,152 en progecte aprovat. Ajunta la de Olot a Sant Joan de les Abadesses ab la de Barcelona a Ribes.

De Ripoll a la frontera francesa. Té 45,433 metres, d' ells lo troç de Ripoll a Sant Joan de les Abadesses, de 10,571 m., construit; la travessía de Sant Joan, 448 m., en progecte aprovat; lo troç de Sant Joan a Camprodón, de 13,571 m., construit; y lo de Camprodón a Molló y a la frontera, de 20,843 metres, en estudi. Ajunta, en Sant Joan de les Abadesses, ab la de Olot; en Sant Pau de Seguries, ab la de Olot per la vall de Vianya, y ha de ajuntar, en Molló, ab la de Argelaguer.

De Camprodón a Setcases. Està sense estudiar y tindrà uns 18 kilòmetres, passant per Llanars y Sant Martí de Vilallonga. Ajunta ab la precedent en Camprodón.

De Ribes a Puigcerdà ab brancals a Llivia y a Burgmadame (França). Té 52,453 m.: d' ells, lo troç de Ribes al coll de Tosses, 24,934, construit: del coll de Tosses a la Torre de Ríu, 16,537 m., en construcció: de la Torre de Ríu a Puigcerdà, 8,101 m., en progecte aprovat, y en igual situació los brancals a Burgmadame, de 984 m., y a Llivia, de 1,897 m. Passa per Ventolar, Planoles, Planers, Espinosa, Dorria, Fornells de la montanya, Tosses, La Molina, Torre de Ríu, Escadars, pont d' En Soler sobre lo ríu Segre y Puigcerdà.

De Bagà a Escadars, per Grexa, coll de Pendís, Canals, Urús y Alp. Està sense estudiar y tindrà, en la provincia, uns 17 kilòmetres. Entrarà en ella per Urús, seguint, per Das y Alp, a juntar-se a la precedent en Escadars.

Del coll de Merola, per Gombreny, a Sant Llorenç y Sant Cristòfol de Campdevànol. Té 15,011 m , dels quals lo troç de Sant Cristòfol de Campdevànol a Gombreny, de 7,211 m., en construcció, y los restants 7,792, en progecte aprovat. Aquesta carretera, per la banda de la provincia de Barcelona porta a la Pobla de Lillet, y ajunta, en Sant Cristòfol, ab la de Barcelona a Ribes. La carretera denominada *de Solsona a Ribes*, es la metexa que-ns acaba de ocupar, en son traçat per la provincia de Gerona.

De Borredà (en la provincia de Barcelona) *per les Lloses, a la de Barcelona a Ribes.* Té en la provincia uns 28 klm. Està en estudi y s' ajuntarà ab la de Barcelona a Ribes, més al S. de Ripoll.

Fora de les que forman la xarxa de carreteres del Estat, les altres víes de comunicació que hi ha en la provincia no merexen lo nom de carreteres. Són camins vehinals y rurals, sense engravar, molts d' ells intranzitables per carruatges al hivern y en temps de pluges, y altres, en particular los de la montanya, senzillament de ferradura. Los pobles, per altra banda, cuydan poch de la seua conservació y-ls tenen en general abandonats; lo qual s' explica per

tenir ja carreteres les poblacions més importants, y les altres, que són les més pobres, solzament poden comptar pera adobar-los ab la prestació personal, que no usan sinó en cas d' absoluta necessitat y en lo troç que directament los interessa. Lo nombre de camins vehinals es considerable y-ls detallarèm al parlar dels de cada població de la provincia.

Hem de fer present que de carreteres provincials no n' hi ha més que una de construida, la *de Banyoles a Esponellar;* y que es mólt difícil se-n construesca cap més, per no poder disposar la Diputació provincial de diners pera atendre aquest servey. Los pochs que pot destinar-hi, los dedica a conservar y millorar los camins vehinals de les localitats que-s comprometen a esmersar-hi lo necessari pera tenir-los en bon estat. En aquest sentit, són alguns los camins vehinals degudament atesos y en disposició de ser utilisats per tota mena de carruatges, molts d' ells troços per construir de la xarxa de carreteres del Estat. Esmentarèm los següents:

De Esponellar, per Crespià, a la carretera de Besalú a Figueres y Roses en lo terme de Quexars. Es continuació de la provincial de Banyoles a Esponellar, que té 9 kilòmetres y atravessa lo Fluvià per un antich pont de pedra, habilitat per un tram de ferre l' arch que fóu volat a les derreríes del segle XVIII. Té 5 kilòmetres.

De Breda a la estació del ferrocarril (lín. del interior). Té 2.534 m.

De Sant Hilari als límits de la provincia. Té 5 kilòmetres. Enllaça ab la provincial de Barcelona, de Vich a Sant Hilari.

De Viladràu als límits de la provincia, a trobar la carretera de Seva. Té 2.500 metres.

De Viladràu als límits de la provincia, a trobar la metexa carretera en direcció del santuari de Puig la Agulla. Té 3 kilòmetres.

De Santa Coloma de Farners a Castanyet. Té 4,890 m.

De la carretera de Gerona a Palamors, a Madremanya. Té 7,260 m.

De la carretera de Vilademat a Palafrugell, al lloch y platja de Calella. Té 3,500 m. *Brancal de la precedent a Llafranch*, 1,500 m.

De Palafrugell, a la carretera de Gerona a La Bisbal: 2 km.

De Palafrugell a Begur: 7 km.

De Rupià, a la carretera de Gerona a Palamors: 1,959 m.

De Sant Miquel de Fluvià a Sant Pere Pescador (secció de Torroella de Fluvià). Té uns 5 km.

De Sant Pere Pescador a Castelló d' Empories: 7,533 m.

De Figueres a Espolla. Comprèn quatre seccions: 1.ª, la de Vilabertràn, ab 4,998 m.; 2.ª, la de Peralada, ab 5,550 m.; 3.ª, la de Mollet a Rabós, ab 4,088 m.; y 4.ª la de Espolla, ab 2,463 m.

De Figueres a Cabanes; 5,165 m. (una bona part se correspòn ab la secció de la precedent, de Figueres a Vilabertràn). Estàn fets los estudis pera continuar-la, per Masarach, fins a Sant Climent ses-Ceves.

De Peralada a Garriguella. Té 4 km.

De Figueres a Lo Far: 1,200 m.

De Campmany a la carretera de Madrid a França: 2,500 m.

De Viure a la metexa carretera: 2,200 m.

De Figueres a Albanyar, seccions de Llers y de Terrades; 12,954 m.

De Ordis a Borrassà: 3,949 m.

De Borrassà a Vilafant: 5,757 m. Aquest y lo anterior, enllaçan ab la carretera de Besalú a Roses.

De Cistella, per Vilanant y Avinyonet, a la metexa carretera, prop de Vilafant: 4,500 m.

De Lladó a Navata, en la metexa carretera; 4,725 m.

D' Orfans, a la carretera de Madrid a La Jonquera: 5,975 m.

De les Fenoses a Olot, terme de Begudà: 5 km.

De Olot a Capsech: 7,500 m.

De Olot a Ridaura: 3,600 m.

De Sant Privat de Bas a la carretera de Santa Coloma a Sant Joan de les Abadesses: 5,895 m. En aquest y en lo anterior la Diputació provincial hi sosté un peó.

De Puigcerdà al pont d' En Soler: 3,960 m.

De Puigcerdà a Bolvir: 1,550 m.

De Puigcerdà a Ur (França): 2,645 m.

De Puigcerdà a Llivia: 1,940 m. (35).

Queda encara algún altre camí ben construit o ben cuydat, mercés al interès o a la conveniencia particular: com la secció de carretera de Tosses a Puigcerdà, lo camí vehinal de Ribes a les mines de Queralps, lo de La Cellera pêl Pasteral a Susqueda, lo de Palafrugell al far de Sant Sebastià y pochs més.

Avuy per avuy, y mentres no estigan acabades les carreteres de la xarxa del Estat, no-s pot dir que la provincia estiga ben servida de víes de comunicació. No obstant la extensió de frontera que abarca, ab França no la unexen més que un ferrocarril y una carretera; ab la provincia de Barcelona solzament dues carreteres. La alta montanya y particularment la Cerdanya, no comptan més que ab la de Barcelona a Ribes y d' aquí a coll de Tosses, y algún petit fragment d' alguna altra, construits: la conca del Lierca n' està faltada en absolut, y en la part baxa de la provincia no són moltes les acabades, encara que hi abundan incomparablement més.

Pera facilitar la navegació y lo comerç marítim, hi ha en la provincia, construits, lo semàfor de Begur y los set fars de que hem parlat al descriure la costa, que són:

Lo del moll de Palamors, de 6.e ordre, llum sideral.

Lo de Palamors, de 5.t ordre, llum roja fixa, radi 10 milles.

---

(35) Les distancies senyalades, no són la extensió del camí, sinó la part d' ell subvencionada.

Lo de cap del Sant Sebastià, de 1.er ordre, llum giratoria ab eclipses de minut en minut, radi 23 milles.

Lo de Les Medes, de 3.er ordre, llum fixa, radi 15 milles.

Lo de Roses, de 4.t ordre, llum blanca fixa ab raigs vermells, radi 12 milles.

Lo de Cadequers, de 6.è ordre, llum natural, radi 10 milles.

Lo de Cap de Creus, de 3.er ordre, llum mudable ab raigs de 3 en 3 minuts, radi 15 milles.

Se treballa ademés en la construcció de defenses y molls a Sant Felíu de Guíxols, Palamors y Roses (36); està aprovat lo progecte pera la construcció d' un far de 6.è ordre al Port de la Selva y concedida la d' un viver de pexos a Blanes.

Clixé de X. de Ferrer

Fixació de dunes, en la Horta d' En Rexach

Són obres d' interès públich les que s' estàn practicant pera fixar les dunes de la part meridional de la badía de Roses, que avençan sepultant conrèus, en direcció al Ter, per entre Torroella de Montgrí y l' Estartit. Aquestes dunes, formades per les sorres de la platja que la tramontana axeca y transporta, s' extenen en una llargada de 16,592 metres des de prop la desembocadura del Fluvià, a Sant Martí de Empories, La Escala, la montanya gran de Torroella y lo coll de les Sorres, fins a la horta d' En Rexach, y ocupan una superficie de 385 hectàries. Un petit clap de dunes, que ocupan una superficie de 5'66 hectàries, hi ha també a ponent y a poca distancia del Estartit, que apar es-

(36) Les quantitats calculades pera l' import de cada un d' ells, pujan respectivament a 3.636,051, 5.231,000 y 1.511,372 pessetes.

tàn definitivament fixades, havent-les-hi barrat lo pas lo turó anomenat Roca Maura. Per fí, la tramontana s' emporta aximeteix les sorres de la platja de Pals, formant ab elles petits montícols en les vessants de la montanya de Begur, movibles segons la força y direcció dels vents regnants, que avençan poch a poch amenaçant los conrèus, envers Regencós y Esclanyà. Són designades aquestes dunes pêls naturals del país ab lo nom de *les sorres de Begur*, y-ls servexen de terme de comparació quan volen ponderar la informalitat d' alguna persona (37). Les obres se practican sots la direcció de la divisió hydrològica-forestal de la conca inferior del Ebre y dels Pyrinèus orientals, a qual demarcació pertany la provincia de Gerona.

Los treballs de la *piscifactoria del Ter*, a càrrech de la predita entitat, s' han limitat fins ara als estudis. Segons lo progecte aprovat, lo cost de les obres a fer, puja 60,249 pessetes. Consistiràn en un establiment modest, situat a 1,500 m. de Camprodón, a la riba dreta del Ritort, quines aygues aprofitarà, y entre aquest ríu y-l camí vehinal de Camprodón a Molló.

ALTRES SERVEYS

Los serveys de seguretat y d' ordre públich estàn encomanats a les autoritats governatives, que tenen a les seves ordres a la guardia civil y a la policía y comptan ab lo concurs dels sometents armats. Los de sanitat marítima pertanyen al districte sanitari de Barcelona y funcionan en les poblacions següents: Cadequers, Roses, La Escala, Palafrugell, Palamors, Sant Felíu de Guíxols, Tossa y Blanes. La sanitat terrestre solament funciona en temps d' epidemies; té dues estacions principals, la una a Portbòu, la altra a Puigcerdà: a la primera estàn agregades les secondaries de La Jonquera y Sant Llorenç de La Muga, y a la segona la de Camprodón y la de Ribes.

De la cobrança dels tributs ne cuyda la Delegació d' Hisenda, que percebeix los drets d' importació y d' exportació en les aduanes establertes a Portbòu, La Jonquera, Puigcerdà y Camprodón, y en les marítimes de Port de la Selva, Cadequers, Roses, La Escala, Palafrugell, Palamors, Sant Felíu de Guíxols y Blanes. Pera assegurar lo cobro d' aquests drets compta ab les forces de carrabiners.

L' Impost del Timbre y les Rendes estancades van a càrrech d' una companyía arrendataria, que té, a Gerona, representació directa, administracions subalternes a Gerona, Figueres, La Escala, La Bisbal, Santa Coloma de Farners, Olot, Ripoll y Puigcerdà, y 337 expendeduríes o estanchs espargits per

(37) Tant sobre les *dunes* com sobre la *piscifactoria del Ter*, consulten-se los treballs següents: «Proyecto de fijación y repoblación de las dunas procedentes del golfo de Roses» (Madrid, 1895), y «Reseña de los trabajos realizados por la División hidrológico-forestal, etc. en 1902, 1903 y 1904» (Lleyda, 1905), escrits lo primer, per D. Xavier de Ferrer y de Lloret, y lo segón, pêl meteix y per don Joseph Reig y Palàu.

les poblacions de la provincia. Es un dato curiós que demostra lo extès que en ella està lo vici de fumar, lo de que en l' any de 1908 lo recaudat per la venda del tabach va pujar en la provincia a la quantitat de 4.416,367 pessetes ab 78 cèntims, lo que representa 14'75 pessetes per habitant.

INDUSTRIA Y COMERÇ

De les produccions naturals de la provincia y de les explotacions a que donan lloch, particularment de la industria minera, de la farinera y de la tapera, ja n' hem parlat, axí com també de la industria pecuaria y de la agrícola.

Encara que aquesta derrera constitueix la seva principal font de riquesa, no per això dexan de tenir importancia, cooperant a son benestar, la industria que-n podríam dir manufacturera y lo comerç, del moment que la provincia de Gerona ocupa lo segón lloch entre les de Catalunya y lo setè entre les d' Espanya, en la Estadística de la contribució industrial y de comerç corresponent al any 1905, publicada per la Direcció general de contribucions, impostos y rendes.

En la impossibilitat de detallar cada una de les industries en ella establertes, mentarèm les que hi tenen major importancia, començant per observar que la gran fabricació, per estar moguda en general per força hydràulica, se troba lo més sovint situada a les vores dels ríus més caudalosos o de cequies d' ells derivades. Axí, se veuen fàbriques en los térmens de Ribes y Sant Cristòfol de Campdevànol, a les vores del Freser; en los de Camprodón, Sant Joan de les Abadesses y Ripoll, a les vores del Ter; en lo Pasteral, Anglès, Bonmatí, Bescanó, Salt, Santa Eugenia, Gerona, Sarrià, Sant Julià de Ramis y Campdorà, a les vores del meteix ríu, després que torna a entrar en la provincia; en Banyoles, a les vores del Terri y de les cequies que naxen del estany; en Olot, Campsech, Sant Joan les Fonts, Sant Jaume de Lierca y Besalú, a les vores del Fluvià; y en Pont de Molins, a les vores de La Muga.

Per ordre de la seva potencia contributiva, aquestes fàbriques són:

De filats y texits de cotó, llana, estàm, llí y cànem.

De farines y sèmoles.

De fundició y metalurgia.

De serrar fustes, fustería y ebanistería.

De paper e industries derivades.

De producció de força elèctrica y productes químichs.

De guix, calç, terricería y vidre.

De elaboració d' oli.

De estampats, tints y blanqueig.

De adoberíes de pells y cuyrams.

De vins, licors y begudes gaseoses.

De sabó y cola, etc., etc.

Al comerç, ab sos auxiliars la banca y la industria de transports, s' hi dedican especialment prop de 4.000 persones.

Los articles que s' exportan són vins, olis, fruytes, peix fresch y salat, aviràm, bestiar, ous, pells, fustes, carbons, productes minerals (pedra, cimà, sabonet) y productes elaborats de les industries tapera, paperera, terricera, metalúrgica, cotonera y llanera. La exportació de vins y d' olis, que era una de les principals del Empordà, ha disminuit d' alguns anys ençà sensiblement, y la de taps, que era l' article de major sortida pera lo estranger, està passant, com tením dit, una crisis gréu.

Los articles d' importació, a més dels cereals, que la provincia no produheix en quantitat suficient pera la alimentació de sos habitants, consistexen en gallines y bestiar cavallar y boví que hi entran de França, en cotó en rama, sucre y altres productes dels anomenats colonials, panyos, teles, sedes, maquinaria, ferretería, papers pintats, quincalla. joguines, perfumería y, en general, tots los de luxe y decoració.

Quasi tot lo comerç se fà al present per terra. Lo marítim es de mólt reduhída importancia, y lo de cabotatge ha quasi desaparegut de les nostres costes.

DEMARCACIONS HISTÓRIQUES

Temps prehistòrichs.—Del temps en que la provincia fóu poblada, de la procedencia de sos pobladors y de la distribució d' aquests en son territori, res se-n sab de cert.

D' una quarantena d' anys a n' aquesta banda, s' hi han trobat nombrosos restes, dels que s' anomenan prehistòrichs, per ésser anteriors a tota memoria escrita, y ells són los únichs testimonis de la presencia en ella del home en lo derrer període de la època geològica quaternaria y en lo principi de la moderna o actual.

Parlarèm ab més detall d' aquests restes al descriure les localitats ahont han sigut trobats y nos limitarèm ara a fer-ne una sucinta relació, agrupant-los per genres y acomodant-nos, en lo que sapigàm, a la cronología generalment adoptada per la llur classificació.

ETAT DE LA PEDRA. — EPOCA PALEOLÍTICA O DE LA PEDRA TALLADA (temps quaternaris).

Bora gran d' En Carreras.—Cova situada en lo terme de Serinyà, a la riba esquerra del Serinyanell, petit afluyent del ríu Ser. S' hi han trobat armes y eynes de pedra foguera, de banya de cervo y d' os, ossos d' animals, y petxines foradades pera penjar-les y portar-les com adorno. La *facies* d' aquestos obgectes es mólt semblant a la dels apareguts en la estació francesa anomenada de la *Madeleine*.

Los hòmens d' aquesta època, segons lo senyor Alsíus, eran, com los qui habitavan més al N. de la serralada del Pyrinèu, alts, forçuts, de tibia aplana-

da, crani dolicocèfal y cara ampla. Desconexían l' ús dels metalls y de la ceràmica: vivían reunits en petites tribus; se dedicavan a la cacera y a la pesca pera suplir la insuficient alimentació que-ls oferían les plantes de crexensa expontània, y estavan dotats de cert gust artístich, com ho provan lo fet de pintar-se lo cos y los gravats que-s veuen en alguns obgectes d' os y de banya per ells treballats.

Cova de les Gojes, situada passat lo poble de Sarrià, tocant a la carretera general de França, en lo terme de Sant Julià de Ramis. La semblança dels pochs instruments de pedra foguera en ella trobats, que-s conservan al Museu de Gerona, ab los procedents de la Bora gran d' En Carreras, nos fà posar, no sense dupte, en aquesta època, a la dita estació prehistòrica.

EPOCA NEOLÍTICA O DE LA PEDRA PULIDA (temps moderns).

Puig de les ànimes, del terme de Caldes de Malavella, entre la vila y la estació de la vía ferrada. Ossos d' animals: utensili de banya de cervo: fragments de terriça: eynes y puntes de fletxa de pedra foguera, aquestes de treball esmerat.

Plà de les Rabioses, en la Montanya-gran del terme de Torroella de Montgrí. S' hi descobrí l' any 1883 una cova, o millor un conjunt d' estretes galeríes soterranies, en la qual hi han sigut trobats dos cranis quasi sencers y gran nombre d' ossos humans, ossos d' animals, ganivets y altres eynes de pedra foguera, alguns de grans dimensions, una banya de cervo treballada y troços de petxina y de terricería. Los cranis són dolicocèfals. Lo senyor Pascual, que fóu dels primers en visitar la cova y estudiar los ossos y obgectes en ella apareguts, la califica de *necròpolis* de la època *post quaternaria,* principis de la històrica, y relaciona los obgectes ab los de la estació de Robenausen.

Bora dels Encantats, situada a bastanta alçaria en lo marge dret del ríu Ser, terme de Serinyà. S' hi han trobat ossos humans y d' animal, dels derrers algún de treballat, y abundants fragments de terricería, molts ab adornos. Aquests ossos y obgectes dels temps prehistòrichs, se distingexen fàcilment d' altres mólt més moderns que també se troban en dita cova. Lo senyor Alsíus la califica de cova funeraria, y considera los fragments ceràmichs, en ella trobats, coetanis dels recullits en lo *dòlmen* de Romanyà de la Selva.

MONUMENTS MEGALÍTICHS. *Dòlmens:*

Barraca d' En Dayna, situat a Romanyà de la Selva, terme de Santa Cristina d' Aro. Està format per una cambra sepulcral ab galería o carreró d' entrada y cercle de pedres tot voltant (cromlech). S' hi han recullit ossos humans, armes de pedra foguera d' un treball mólt delicat, abundor de fragments ceràmichs, alguns ab adornos, y qualque obgecte més.

Los tres peus, situat en la montanya de Fitor, terme de Fonteta. No sabèm que s' hi haja trobat res.

La Cendrera, situat prop del coll dels Bufadors, en la península de Cap de Creus, entre Cadequers y La Selva de Mar.

Los cinch següents anomenats *Cabana Arqueta, del Barranch, del Puig de la Devesa d' En Torrent, de la Font del roure,* y *d' Arranyagats,* estàn situats en lo terme d' Espolla: lo primer a la dreta y no lluny del camí que va d' Espolla a Sant Climent-ses-Ceves. Han sigut descrits pêl senyor Sanpere y Miquel, y en ells no s' hi ha trobat res.

Clixé de A. Casas

Menhir prop del camí de Vallvenera a Romanyà

La Gutina, situat en lo plà de la Murtra, a un kilòmetre de Vilartolí, terme de Sant Climent-ses-Ceves. Va acompanyat d' un *menhir* y tampoch s' hi ha trobat res. També lo descríu lo senyor Sanpere.

Han sigut descrits y donats a conèxer per D. Lluís Mariàn Vidal, los *de la vinya Munera* y *de Quera-fumat,* situats en lo terme de Campmany, lo primer acompanyat d' un *menhir;* los *de Cân Nadal* y *del mas Baleta,* situats en lo terme de La Jonquera: *La Barraca del lladre* y *La llosa de la Jassa,* lo primer ab restes de *cromlech,* situats en lo poble de La Estrada, del terme d' Agullana: y lo *del mas Puig,* del terme de Darnius.

A més dels anotats, s' ha assenyalat la existencia d' altres dos, qual situació no podèm precisar; l' un prop d' un santuari dels cims de les Alberes, en la ratlla fronteriça, y l' altre no lluny d' un dels camins de ferradura que de Ribes conduheix a Nuria.

Menhirs:

La pedra llarga, en lo terme de Sant Hilari-sa-Calm.

Lo terme gros, situat sobre la plana Basarda, en la vessant del Turó del Home, terme de Santa Cristina d' Aro.

La pedra aguda, anomenada també *de les pedres Gojes,* y un altre, sense nom especial, situats en lo mas Bagué, lo primer immediat a Vallvenera, y lo segón en lo camí que conduheix de Vallvenera a Romanyà, terme de Santa Cristina d' Aro.

La pedra dreta, en lo terme de Sant Sadurní.

La pedra gentil, situat en lo plà de la Murtra, vora lo dòlmen de la Gu-

tina, terme de Sant Climent-ses-Ceves. Altre, sense nom, que acompanya lo dòlmen de Vinya Munera de Campmany.

La pedra dreta, situat en la divisoria dels térmens d' Agullana y Darnius.

La pedra dreta, en lo terme y a curta distancia de la vila de Massanet de Cabrenys.

La pedra del Diable, situada prop de Sallent, terme municipal de Santa Pau.

A més dels predits, lo senyor Avilés Arnàu, al parlar de la necròpolis de Vilars, ne menciona alguns altres, qual situació no precisa com existents en un radi de 3 a 6 kilòmetres de la regió ahont se troba la necròpolis.

Clixé de V. Teixidor

Cranis de la cova funeraria de Torroella de Montgrí

Les destrals de pedra pulida, treballades en diferentes menes de pedra però principalment en basalt, conegudes per la gent del país ab lo nom de *pedres de llamp,* abundan mólt en la provincia y se-n troban en totes les comarques d' ella. No passa igual ab les puntes de fletxa primorosament treballades en pedra foguera y trobades isoladament, de les quals ne conexèm no més quatre, procedents de Sant Felíu de Guíxols, de Caldes de Malavella, d' Anglès y de la vall de Bach, respectivament. Aquests obgectes, com los dòlmens y menhirs, corresponen a la època neolítica en sos derrers períodes, però perduraren durant la etat dels metalls y fins alcançaren los temps històrichs: axís, en les ruhines d' Empories hi ha aparegut un fragment de gavinet de silex o pedra foguera y varies destrals de pedra pulida, una d' elles mólt petita, y ab un forat pera dur-la penjada al coll.

Los hòmens de la època neolítica obtingueren un grau de cultura mólt superior als de la paleolítica. Feyan vida sedentaria, eran pastors y més o menys agricultors: conexían la ceràmica y professavan gran respecte als morts. Es impossible deduhir dels pochs obgectes fins al present trobats, si aquest progrés fóu conseguit poch a poch pêls pobladors del país dels temps paleolítichs, o si fóu degut a la invasió d' una raça més adelantada, vinguda pêls Pyrinèus, del centre y del orient d' Europa, com creuen alguns autors: però cal consignar que los cranis de la cova de Torroella són dolicocèfals y no braquicèfals com s' havía assegurat, y que també són dolicocèfals los més moderns, recullits en la necròpolis de Vilars.

ETAT DELS METALLS: *coure y bronze.*

Necròpolis de Vilars. Cementiri situat entre lo lloch de Vilars y lo coll d' Esparraguera, en lo camí que va del dit lloch al coll de Pal de la Massana, en lo terme d' Espolla. Les sepultures estavan formades per un cercle de pedres dretes, en lo centre del qual hi havía la olla o urna de terra cuyta, que contenía les cendres y ossos calçinats del difunt, coberta per una especie de plat girador y aquest per una lloseta; tot plegat recobert d' un munt de terra formant *túmulus.* S' hi han trobat ossos humans, un crani ab un clau de coure clavat en lo frontal, urnes cineraries de terra cuyta, algunes ab senzills adornos, y altres obgectes de terriça y de coure, aquests en poch nombre. Lo senyor Avilés Arnàu, que la ha estudiada y descrita, la relaciona ab la italiana de Vilanova, la crèu *del período del coure* y opina pot remontar-se al segle IX abans de la nostra Era.

Necròpolis de Punta de Pí, situada en lo terme de Port de la Selva. Les sepultures són de la metexa mena que les de Vilars, però més senzilles. Les despulles cremades del difunt estàn posades dintre una urna de terra cuyta que ocupa una petita cavitat oberta en la roca del sol preservades per quatre o més pedres dretes que-ls hi fan de caxa, y cobertes la major part per pedres o plats de terra cuyta; lo tot recobert per un munt de terra. Aquesta necròpolis es posterior a la de Vilars y correspòn ab provabilitat al período del bronze.

Necròpolis de Anglès. Enterraments també dintre d' urnes cineraries, posades dretes, y voltades de terricería. Lo caràcter de les urnes d' Anglès es lo de la ceràmica del período del bronze. La punta de fletxa de sílex de que hem fet menció, no es procedent de la necròpolis, però pot ésser contemporania d' ella.

FERRE. Enterraments en lo lloch anomenat Plà de Gibrella, terme de Campsech. S' hi han trobat obgectes de bronze, armes de ferre y fragments de ceràmica de caràcter primitíu.

Troballa de ceràmica primitiva y armes de ferre a Peralada.

A la etat dels metalls, ab la qual coincideix l' establiment en lo país de les primeres colonies civilisadores, se referexen també alguns altres monu-

ments que-s poden calificar de megalítichs, com són: lo recinte murat de Carmany, los restes de muralla *ciclòpia* de Gerona, les *tunes,* o excavacions ovals, obertes en la roca, de Solíus y de Begur, etc.

S' han recullit isoladament, una petita destral de coure en lo Plà de Gerona y altre del meteix metall a Palàu Sa-Verdera; destrals de bronze, de forma arcayca, en lloch indeterminat de la península de Cap de Creus y en la comarca de Ripoll, y puntes de fletxa d' aquest metall a Santa Pau; y, finalment, en les pedreres de cimà de Sant Julià de Ramis, alguns darts o petites llances de ferre.

Lo senyor Vidal fà menció de dues coves, la *cova dels Encantats* y la *cova de la Porta,* situades prop de La Selva de Mar, en les quals s' hi han trobat fragments de terrica y ossos humans. No les hem apuntat, per ésser difícil, segons díu, fer-se càrrech de la època en que foren habitades, que estima posterior a la vinguda d' Orient d' alguna tribu colonisadora. Lo meteix hem fet respecte d' una estacada de pedra y d' una necròpolis, situades no lluny de dites coves més cap a Cadequers, per la impossibilitat de precisar aproxímadament la època de la seva construcció.

Lo cementiri anomenat *dels juhéus,* prop de Sant Cebrià de Lladó, en les Gavarres, del qui parla lo senyor Pella, no se remonta de segur a la llunyana època quals restes en la provincia acabàm de ressenyar.

TEMPS HISTÓRICHS

Estavan encara los antichs habitants de la provincia en lo període del bronze o al començament del del ferre, quan vingueren a establir-se en la costa d' ella los focis, poble grech procedent de la Assia Menor y de Marsella, de cultura mólt més avençada que la dels naturals. A n' això degueren la influencia que sobre d' ells exerciren, donchs eran en poch nombre y no podían proposar-se dominar lo país. Si algún lloch arribaren a dominar o tenir subgecte, fóu aquest de la costa y isolat. Se dedicavan principalment al comerç, lo qual feyan ab los naturals, no solsament en la costa sinó un xich en dintre del territori, remontant lo curs dels ríus, que-ls hí servían de camíns en aquella època mancada de víes de comunicació. D' aquells temps tan llunyans, n' ensenyan més los restes y obgectes trobats que les poques memories escrites que se en conservan. Establiments grechs hi hagué prop de Roses, a Sant Martí d' Empories, a Begur, a Llafranch, a Sant Felíu de Guíxols, a Blanes y potser a algún altre lloch de la costa, y troballes de monedes exclusivament gregues, s' han realisat a Pont de Molins, y entre Roses y Cadequers al adobar lo vell camí que unía aquestes dues poblacions. Pêls obgectes trobats fins al present, dels quals donarèm compte en son lloch, pot fixar-se l' establiment dels grechs en la provincia uns 550 anys abans de la nostra Era, y en 325 anys aproximadament la duració en ella de la seva influencia preponderant.

Durant aquest temps, y pot ésser des de abans, los naturals del país s' ha-

vían organisat políticament, constituínt petits estats o regions: donchs axís organisats los trobaren los romans, al establir-hi, a derrers del segle III abans de J. C., la llur dominació. Los grechs los comprenían a tots ab lo nom d' *íbers,* los romans los anomenaren també *hispans.*

Encara que faltan datos pera senyalar sos límits respectíus, consta la existencia en la provincia de la *Regió dels indikets,* qui ocupavan la major partida de la costa, l' Empordà y les vessants de mitjorn del Pyrinèu, des de lo Cap de Cervera fins a trobar la *Regió dels keretans.* Aquesta derrera ocupava les dues vessants del Pyrinèu fins al extrém NO. de la provincia y més enllà, y s' extenía per les altes valls del Lierca, del Ter, del Freser y del Segre. Tot lo centre y ponent de la provincia, comprès Gerona, l' ocupava la *Regió dels ausetans.* Finalment, lo SO. y l' extrém S., ab Blanes y una partida de la costa, pertanyía a la *Regió dels laietans.* S' ha dit, sense prou fonament, que-ls ausetans arribavan a la mar per entre los laietans y-ls indikets, y que per demunt d' ells se ficava a la provincia la *Regió dels castelans* o *Ilans.* També s' ha pretengut, indegudament, convertir en una regió lo territori ocupat pêls *Larnoletes* o *Lartoletes* a les vores del ríu Tordera *(Larnum),* que pertanyía a la regió laietana. Aquexes són les més antigues demarcacions de la provincia de que tením conexement.

La dominació romana, va començar a les derreríes del segle III abans de J. C. y va durar fins als primers anys del V de la nostra Era, o siga més de 600 anys. Una tant llarga dominació, va fer desaparèxer les demarcacions de que hem fet memoria y acabà per romanisar als naturals del país. Lo territori de la actual provincia formà llavors part de la Espanya Citerior y de la provincia romana Tarraconense, y en lo judicial del convent jurídich de Tarragona. Los antichs autors d' Historia y de Geografía, hi mencionan les següents poblacions: Gerona, Roses, Empories, Blanes, *Deciana, Juncaria* (¿Figueres?) *Cinniana, Aquis Voconis* (Caldes de Malavella), *Secerras* y *Julia Libica* (¿Llivia?): de les quals, fora aquesta derrera y les gregues Roses, Empories y Blanes, totes les altres estavan situades prop de la vía militar romana y eran llochs de parada de les tropes. Una errada de un dels còdex de Plinius que-s conservan, que escriu *gessorienses* en lloch de *iessonenses,* ha fet suposar la existencia d' una població anomenada *Gessoria,* que no falta qui ha assegurat que corresponía a la actual ciutat de Sant Felíu de Guíxols.

Hi hagué en aquella època en lo territori de la provincia moltes més entitats de població y, sobre tot, un nombre considerable de *vil-læ,* que eran masíes escampades pêls *pagus* o comarques rurals. Axí ho provan los restes d' època romana, que se n' hi troban se pot dir per tot, y-ls metexos noms de moltíssimes localitats, qual origen romà es evident. D' aquexos restes n' hi ha d' alguna importancia, com són: muralles, thermes, mosàychs, sarcòfachs y altres monuments sepulcrals, esculptures, etc., que descriurèm al parlar de les localitats ahont se troban.

La vía militar, que sembla era un antich camí que-ls romans habilitaren y pot ésser rectificaren, entrava a la provincia pêl coll del Portús y s' apartava poch en son traçat de la carretera general de Madrid a França fins a la vora de Caldes de Malavella, d' ahont seguía per Mallorquines (terme de Sils) a Hostalrich y la vall del Tordera aygues amunt d' aquest ríu.

Noticies positives de la introducció del Cristianisme en lo territori de la provincia, no-n tením fins a les derreríes del segle III de la nostra Era, o millor començament del IV. A n' aquest temps se remontan l' apostolat de Sant Fèlix l' Africà, la tradició piadosa de les predicacions de Sant Narcís y la existencia dels primers màrtres de la Fè. Monuments y restes cristians del segle IV se n' han trobat a Empories y se-n conservan a Gerona, ahont consta la existencia de bisbe en lo meteix segle.

A la dominació romana succehí la dels wisigots, que durà prop de trescents anys. Foren durant aquesta època en la provincia ciutats episcopals, Empories y Gerona; no havent-se pogut precisar al present los límits ni la extensió de les respectives diòcessis. Sembla que-ls wisigots acomodaren la llur organisació política del territori, a la romana y a la eclesiàstica: en aquest concepte la actual provincia hauría estat sots la dependencia d' un Duch resident a Tarragona, del qual depenían los comtes, establerts en les ciutats episcopals. D' aquesta època se conservan monedes encunyades en Gerona y noticia d' haver-se construit defenses *(clausuræ)* en lo pas de la carretera pêl coll del Portús. També poden remontar-s' hi dos vells cementiris descoberts, l' un en lo emplaçament de la actual esglesia del Mercadal de Gerona y l' altre en la ciutat de Figueres, y algunes de les sepultures trobades a Empories.

La ocupació del territori pêls alarbs en lo segle VIII durà poch, menys de cent anys, y no dexà rastre en la provincia, però sí memoria perdurable, donchs avuy encara lo poble hi atribueix als moros tota mena de reste, qual origen o perqué no s' explica. Los anomenats *Banys àrabs* existents a Gerona, són del segle XII y no del temps de la dominació aràbiga.

La reconquesta, feta pêls reys franchs ab lo concurs dels naturals, s' inicià pêl costat de Cerdanya en lo últim terç del segle VIII, y al finar aquest, tota la provincia era reconquerida. Los reys franchs governaren lo territori reconquerit per medi de comtes, primer amovibles y de nombrament reyal y en la segona meytat del segle IX, hereditaris. Lo territori de la provincia comprenía enters los comtats de Gerona, de Empories y de Besalú, y una part dels d' Ausona y de Cerdanya; essent de notar que aquesta part coincideix respectivament ab la que avuy pertany als bisbats de Vich y de la Sèu d' Urgell. En los térmens del bisbat de Gerona, s' hi comprenían los altres tres comtats, axò es, los de Gerona, Empories y Besalú, donchs l' antich bisbat d' Empories desaparegué ab la cayguda de la monarquía wisigoda y no fóu restablert, quedant son territori unit al de la diòcessis de Gerona. La concordancia de les demarcacions eclesiàstiques de la provincia ab los antichs comtats, motíu pêl

qual detallarem les primeres al parlar-ne més enrera, se fà encara més palpable pêl que respecta al bisbat de Gerona, si se posa atenció en que dels quatre Ardiaconats en que estigué dividit, lo *Bisuldunensi,* lo *Impuritanensi,* lo *Gerundensi* y lo *Silvensi,* lo primer coincideix ab lo comtat de Besalú, lo segón ab lo de Empories y los altres dos ab lo de Gerona.

Donats aquests antecedents, tením conegudes, a més de les afrontacions entre los comtats de Cerdanya y d' Ausona dintre de la provincia, la d' aquestos comtats ab los de Besalú y Gerona: nos falta ara donar rahó de les afrontacions d' aquests dos derrers comtats y del d' Empories.

Comtat de Gerona.—Afrontava ab lo de Barcelona, des de la mar, prop de Caldetes, fins a Sant Marçal de Montseny, seguint quasi exactament los límits que separan avuy la diòcessis de Gerona de la de Barcelona. Afrontava ab lo comtat d' Ausona, seguint també los límits actuals entre les diòcessis de Gerona y de Vich, des de Sant Marçal de Montseny fins al naxement de la serra de Coll-sacabra o de la Mare de Déu de la Salut. Afrontava ab lo comtat de Besalú, seguint los límits del ardiaconat de Besalú, des de lo naxement de la predita serra per la partió de les aygues que s' escorren al Ter de les que s' escorren al Fluvià fins a trobar lo terme de Puigarnol, baxava, per entre Camós y Miànegues, envers Mata, que quedava pêl comtat de Gerona, y d' aquí seguía fins a trobar la carretera de França en lo terme de Orriols, que quedava també per Gerona, com hi quedavan los de Borgunyà, Pujals dels Cavallers, Pujals dels Pagesos, Vilamarí y Terradelles. Afrontava ab lo comtat d' Empories, seguint una ratlla tortuosa que s' acomoda poch ab los accidents naturals del terrer, motíu pêl qual la senyalarèm indicant lo nom dels llochs del comtat de Gerona quins térmens eran fronterissos ab lo d' Empories, que són: Orriols, Llampalles, Viladàsens, Cervià, Flassà, La Pera, Cassà de Pelràs, Corsà, La Bisbal, Fonteta, Peralta, Peratallada, Fontclara y Pals.

Aquarela de F. Carreras y Candi

«Torra Cabellera» de guayta y defesa en los límits dels comtats de Besalú y Cerdanya

Comtat de Besalú.—Afrontava ab lo de Cerdanya, seguint los actuals límits de les diòcessis de la Sèu d' Urgell y de Gerona, des de lo Pyrinèu al coll de Pal, en la serra Cabellera. Afrontava ab lo comtat d' Ausona, des de lo dit coll de Pal, seguint los límits entre les diòcessis de Gerona y Vich, fins al naxement de la serra de la Mare de Déu de la Salut. Afrontava ab lo comtat de Gerona, des de lo naxement de la mencionada serra a la carretera de França en lo terme d' Orriols, seguint la afrontació la ratlla senyalada al parlar dels límits del comtat de Gerona. Afrontava ab lo comtat d' Empories,

MAPA

DEL

COMTAT DE BESALÚ

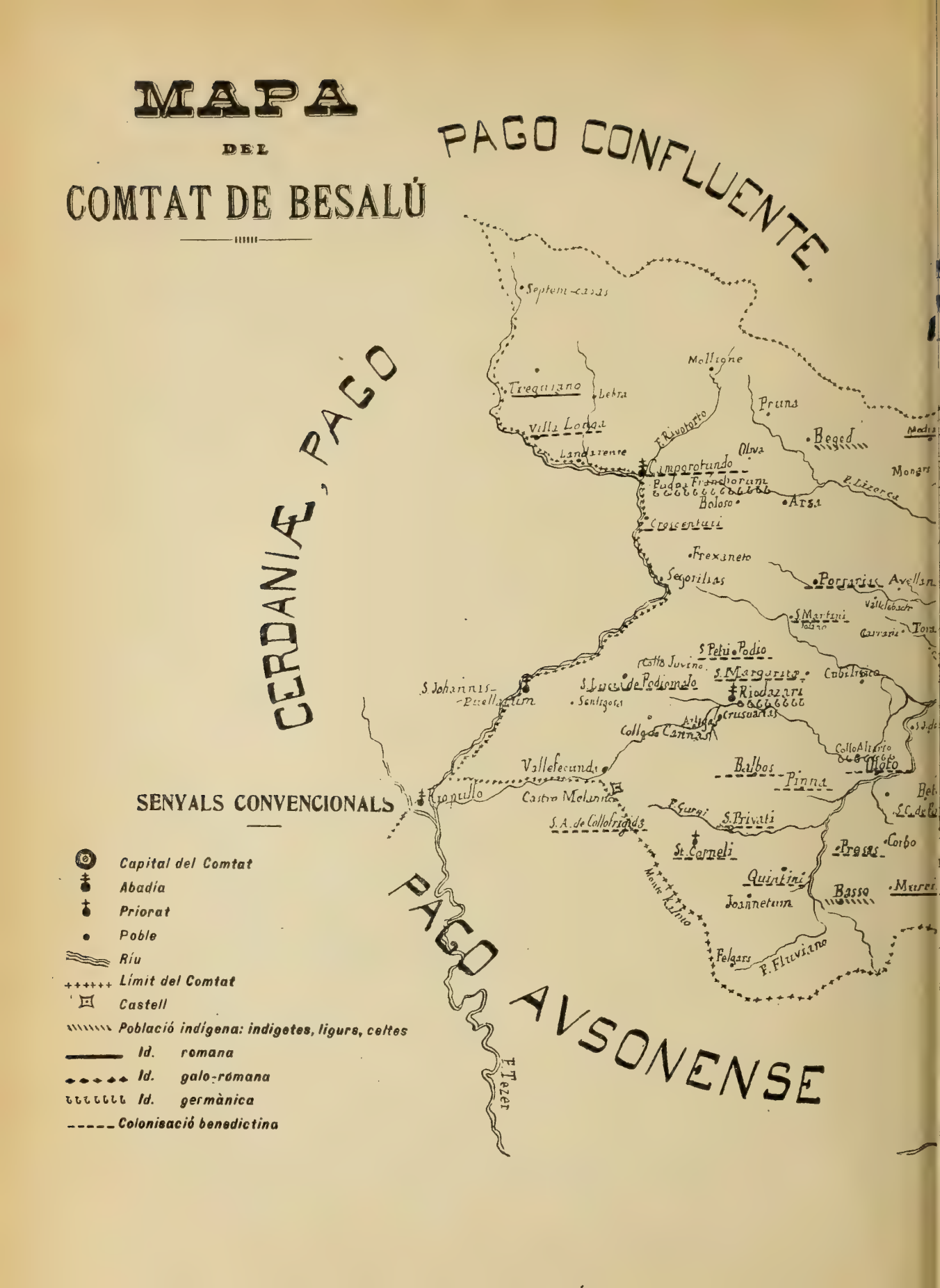

SENYALS CONVENCIONALS

- Capital del Comtat
- Abadía
- Priorat
- Poble
- Riu
- Límit del Comtat
- Castell
- Població indígena: indigetes, ligurs, celtes
- Id. romana
- Id. galo-romana
- Id. germànica
- Colonisació benedictina

GO VALLE ASPERIA.
PAGO EMPORITANO.
PAGO JERUNDENSE.
S.M. de Panessares
Lavaiol
Maceneto
Darnucibus
Ortos
Carbonsles
Olibera
Bodelogo
Molendinos
Ribellas
Pino Karcone
Albiniano
Terrades
Curcebel
Villa Reds
Palaciolo
Lercio
Stella
Cesbolla
Villa Abundanti
Telexano
Lorona
Cerasia
F. Sumbure
F. Manevolum
S. L. de Monte
Fragrino
Villa Fedanu
S. Martini
Letrano
Castro Bobeta
Villa Damires
S. Colomba
Navata
Bestrichans
Siguvone
Ordios
Borracino
Vilamorelli
Torriliano
Liourdurum
Casa Maura
Monteruo
Salis
Milisano
Jurnarias
Argelagarto
Bigaldum
Petrisano
F. Alcama
Palatro
Duobugurris
Cannelias
Fornillos
Espinaveta
Castelbrett
Agilare
Mauro
Fans
Crispiano
Pontons
Turrio
Urgunum
F. Tezer
Beguidano
Brullo
Sedulias
Viladest
Orfanos
Parietes
F. Fluviano
Sn Juliani
Kanaco
Centullo
Olivers
Gallinaru
Bosthia
Salienti
Jerrapuno
Millarius
Cuxarius
Villadenuls
Castro Collo Torto
Pinachus
Ponte Chooperta
Terrutellas
Oriolas
Balneolas
S.M. Quarentele
Porcarius
Mathu
F. Sterrar
Cuculio
Pubo-arrulso
Milianicas
Pirgalos
Castro Ostoles
F Tezer
Amerio
Jerunda

SEPTENTRIO
DESCRIPTION DE LOS CONDADOS DE ROSELLON Y CERDAÑA Y SUS ANEXOS
DEL REYNO DE FRANCIA
PARTE
PARTE DE
OCCIDENS
ORIENS
MARE MEDITERRANEO
CATALVNIA
PARTE DELAMPVRDAN
MERIDIES
LA VET CORONA
Perpinan
Collde Creus
Cerdanya
Puigcerda
Prats
Collde Mayans
Perdines
Planes
Panol
Campriles
Ponti Dlacerbol
Saloria
Flaca
Prada
Saulo
Rodes
Toluxas
Canillas
Cabestany
Rollestres
Bages
Tuyr
Senes
Bebla astaui
S martd'ampo
Brunet
calmella
Rio Tech
S marcel
Seret
Tarrius
Palau
Reues
Arles
Urbanys
Montalban
Lamarch
Valbona
Sureda
Mantesquia
Bellaguarda
Lamasch
Lauro
Lamiles
Pamisas
Serrallonga
Sillorès
Calreuve
Mollo
S. Pau
Laroca
Lascarosa
Monferre
Port Ardie
Prat de mall
Bor
Montella
Vallinga
Sluer
Aristoc
Marmet
Ysonel
Bellier
Sauer
Sygo
Villoba
Pirera
Toses
Das coll d tossas
Doria
Noha
Stana
Viller
Piedpiedre
Pedra
Virus
Piacs
Labona
Sant Eugenia
Tolouse
Cana
Querfo
Arsegual
Vinoua
Vellos
Vitona
Capser
Porier
Foia
Carol
Carbonidedolz
Tallendre
Iles
Trauesers
Prallans
All
Ceranals
Vetayola
Tallofia
Bellver
Sant Sagre
Bazana
Salla
Sora
Sallo
Sant Jaume
Sant Ysiders
Fortrabios
Fuigvrlada
Spisolin
Collde perya
Conet
Laguna
Relleu
Sauta
Pedrosa
Ayguanbia
Rio Later
Carna
Vella
Graus d'S
Toe
Mauret
Anier
Mercia
Soanges
Brandeuset
Fulla
Saorra
Sotro
Espes
Canigomonre
Lua
Coceu
Tarrius
Prat de mall
Sms
Villa
Ollols
Clara
Vernet
Castell
Bebla
Cnol
Viues
Vale
Palau
Clara
Sendra
Valbona
Lamarch
Julia
Sureda
Mantesquia
Bellaguarda
Lauro
Lamiles
Pamisas
Perthus
Lata
Estanque
Gravy
Loucota
Vingrau
Salses
Vespella
Salanca
Masdeu
Garrius
Clarras
Loves
Egli Rio
Stagel
Pena
Villalonga
Torrelas
Pesilla
Corne
Vernet
Valon
Rio latet
Latera
Mollet
Tegeda
Calca
Baixas
Bonpas
Pores
Tortes
Mont
Ceuol
Bonya
Rodes
Bicle
Canillas
Cabestany
Rollestres
Bages
Tuyr
Senes
Bebla
Cnol
Viues
Vale
Palau
Clara
Sendra
Valbona
Lamarch
Julia
Sureda
Mantesquia
Bellaguarda
Lauro
Lamiles
Pamisas
Perthus
Lata
Arles
Urbanys
Montalban
Reues
Tarrius
Palau
Coceu
Lua
Canigomonre
Calmella
Rio Tech
S marcel
Seret
Tuyr
Senes
Bebla
Brunet
Bages
Rollestres
Canillas
Toluxas
Perpinan
Cabestany
Rodes
Saulo
Prada
Flaca
Saloria
Collde Creus
Vinoua
Vellos
Vitona
Capser
Porier
Foia
Carol
Carbonidedolz
Tallendre
Iles
Trauesers
Prallans
All
Cerdanya
Puigcerda
Prats
Collde Mayans
Perdines
Planes
Panol
Campriles
Ponti Dlacerbol
Noha
Doria
Das coll d tossas
Toses
Pirera
Villoba
Sauer
Sygo
Bellier
Sant Sagre
Bazana
Salla
Sora
Sallo
Sant Jaume
Sant Ysiders
Fortrabios
Fuigvrlada
Spisolin
Collde perya
Conet
Laguna
Relleu
Sauta
Pedrosa
Ayguanbia
Rio Later
Carna
Vella
Graus d'S
Toe
Mauret
Anier
Mercia
Soanges
Brandeuset
Fulla
Saorra
Sotro
Espes
Canigomonre
Lua
Coceu
Tarrius
Prat de mall
Sms
Villa
Ollols
Clara
Vernet
Castell

servint-li de ratlla divisoria la carretera de França o millor lo traçat de la vía militar romana, des de Orriols a sota lo coll del Portús.

Comtat d' Empories.—Afrontava ab los de Gerona y Besalú, des de la platja de Pals a Orriols y d' Orriols al Pyrinèu, pèls límits especificats al parlar d' aquests comtats; constituint lo restant de sos límits, la serralada del Pyrinèu de la carretera de França al cap de Cervera, la qual lo separava del comtat de Rosselló. y del cap de Cervera al terme de Pals, la mar.

Convé fer present que l' ardiaconat d' Empordà comprenía lo terme de la parroquia d' Agullana, ab les seves sufraganies La Estrada y La Bajol y pot ésser també Sant Julià d' Altort, parroquia avuy suprimida, rahó per la qual los senyors Alsíus y Pujol, als qui segueix En Montsalvatge, donan son territori al comtat d' Empories, no obstant estar a la esquerra de la carretera de França. Si axís fos, com es provable, los térmens de Massanet y Darníus constituirían l' extrém NE. del comtat de Besalú. Altres, com Mr. Allart, diuen que lo ríu Llobregat fóu en tot temps la partió entre lo comtat d' Empories y lo de Besalú. No s' oposa a la primera opinió lo fet de pertànyer lo priorat de Santa María de Panissars, situat en lo coll d' aquest nom, al comte de Besalú; donchs aquest priorat estava dintre lo terme de La Clusa, que pertanyía a la diòcessis d' Elna y no a la de Gerona y formava part del Vallespir del qual n' eran senyors los comtes de Besalú. Segons lo meteix Allart, dels dos colls bessons de Panissars y del Portús, lo primer era del comte de Besalú y lo segón del de Empories, al qui pertanyía La Clusa alta ab son castell (38).

En los temps dels reys d' Aragó tots aquests comtats estavan en poder del rey, menys lo d' Empories, quins comtes tenían emperò lo comtat en fèu de la corona. No podent lo rey administrar-los tots personalment, ho feren per medi d' oficials anomenats veguers, prenent lo nom de vegueríes los territoris als quals s' extenía la jurisdicció de cada veguer. Lo territori de la actual provincia estigué repartit en les següents vegueríes y sotsvegueríes.

Veguería de Puigcerdà, antigament anomenada de Cerdanya, ab la *sotsveguería de Ribes.* Comprenía exactament lo territori de la provincia que avuy pertany al bisbat de la Sèu d' Urgell y que havía pertenescut al comtat de Cerdanya. Corresponían a la sotsveguería de Ribes les vessants de dit territori quines aygues s' escorren al Ter. Segons la «Nòmina de les ciutats, viles e lochs del Principat de Cathalunya...» formada en 1698, hi havía en aquesta part de la provincia 40 llochs; dels quals 31 (8 en la sotsveguería de Ribes) eran reyals, 7 de senyoríu eclesiàstich y 2 de senyoríu làych o secular.

Veguería de Camprodón. Fóu creada pèl rey D. Jaume I, en 1251. S' extenía al E. y al S. de la de Puigcerdà. Tenía per límits, al N. lo Pyrinèu des de lo puig de Bastiments al coll de Malrèm: al O. y NO. la sotsveguería de

(38) *B. Allart.* Noticies historiques sur les communes du Roussillon.»

Ribes fins al plà de Pujals y apres la divisoria entre les provincies de Barcelona y Gerona, que formava també son límit S. fins a trobar la serra que separa la conca del Ter de la del Fluvià: en aquest troç, a més d' afrontar ab la sotsveguería de Ribes, afrontava ab la de Berga (que era de la Veguería de Manresa), a la qual dexava lo lloch de Palmerola, de senyoríu secular, y ab la Veguería de Vich, y s' apartava únicament d' aquella divisoria, extenent-se al S. d' ella, pera encloure lo terme d' Alpens: en lo segle XIV, Aranyonet pertanyía a la sotsveguería de Berga, més endevant formà part de la Veguería de Camprodón. Al E. afrontava aquesta veguería ab la sotsveguería de Besalú, remontant la serra indicada fins al coll de Canes, d' ahont torcía al E. per entre La Pinya y Ridaura, y un xich més enllà al SE. atravessant lo Fluvià y enclouent Sant Cristòfol les Fonts y Olot: passada aquesta vila, girava la afrontació envers lo N., atravessava la riera de Vianya més avall de sa confluencia ab lo Ridaura, la riera de Bach entre Valldebach y Sant Miquel de Pera, y lo Lierca prop de son ayguabarreig ab la riera de Bolós o de Salarza, d' ahont s' enfilava al coll de Malrèm, en lo Pyrinèu. Dels 74 llochs que, segons la Nòmina citada formavan aquella veguería, 37 eran del rey, 31 de senyoríu eclesiàstich, 4 de senyoríu secular y 2 de senyoríu mixte. Es digne de nota que 10 dels llochs reyals d' aquesta veguería, quasi tots situats a la riba dreta del Freser, se governavan «per un Veguer Reyal, home plebeyo, lo qual exercía jurisdicció en los hòmens plebeyos destos llochs.»

Veguería de Vich. Comprenía los llochs següents de la actual provincia de Gerona: Viladrau, Espinalves, Sant Hilari, Mansolí, Susqueda y Querós, tots ells de senyoríu secular.

Veguería de Barcelona. Hi pertanyía Sant Salvador de Breda.

Veguería de Gerona. Tot lo restant de la provincia, ab la part de bisbat de Gerona comprês avuy en la provincia de Barcelona, constituía la veguería de Gerona, de la qual formava part la *sotsveguería de Besalú.* Los límits d' aquesta sotsveguería, eran, al N., los Pyrinèus, des del coll de Malrèm a la mar: al E., la mar des del cap de Cervera a la punta de Castell, ahont trobava lo terme de Torroella de Montgrí, que pertanyía a la Veguería de Gerona. De la punta de Castell, la divisoria entre la veguería y la sotsveguería s' encaminava al Fluvià, quedant pera la derrera Sant Martí de Empories, per La Escala, Viladomat, Palàu-Borrell y Vilarrobàu. Del riu Fluvià, fins a tocar los límits del antich comtat d' Ausona, en lo començament de la serra de la Mare de Déu de la Salut, la divisoria era quasi la metexa que separava abans los comtats de Gerona del de Besalú, donchs solsament se n' apartava per encloure en la sotsveguería a tots los llochs que formavan la baronía de Vilademuls, algún dels quals com Vilamarí y Santa Llogaya del Terri eran del comtat de Gerona, y també, en la vall de Llémana, los de Sobreroca, Finestres, Sant Aniol y Sant Esteve de Llémana, que pertanyían a la baronía de Santa Pau. Des de lo començament de la serra de la Salut, seguía la sotsve-

guería de Besalú pêl cim de la serra divisoria de les conques del Ter y del Fluvià fins al coll de Canes, afrontant primer ab la Veguería de Vich y més amunt ab la de Camprodón, seguint fins al coll de Malrèm la afrontació ab aquesta última que ja tením descrita. Senyala la predita Nòmina en aquesta sotsveguería 171 llochs, d' ells 60 reyals, 16 de senyoríu eclesiàstich, 89 de senyoríu secular, y 6 de senyoríu mixte.

La Veguería de Gerona, propriament dita, quals límits ab la sotsveguería de Besalú són los que acabàm de senyalar, afrontava al E. y S. ab la mar, des de la punta de Castell fins a trobar lo terme de Caldetes, d' ahont se dirigía a Montseny, servint-li de límits los del bisbat, menys lo terme de Breda, que estava comprès en la Veguería de Barcelona, y enclouent los de Riells y Viabrea, del bisbat de Barcelona, que pertanyían a la batllía de Norri. Del Montseny al començament de la serra de la Mare de Déu de la Salut, afronatva ab la veguería y bisbat de Vich, separant-se dels límits d' aquest per compendre tota la conca de la riera d' Arbucies ab los llochs de Joanet, Sant Pere dez Plà, Liors y Cerdans, pertanyents a la abans dita batllía de Norri. Osor, ab la vall de son nom, no se expressa a quina veguería corresponía en la «Nòmina» que-ns serveix de pauta pera la delimitació de les vegueríes (39). Hi havía en la de Gerona, en la part d' ella compresa en la provincia, 209 llochs; d' ells, 132 reyals, 12 de senyoríu eclesiàstich, 63 de senyoríu secular, y 2 de senyoríu mixte.

Sería tasca llarga y dificultosa determinar les subdivisions de cada comtat y de cada veguería: foren tantes com senyoríus en ells y en elles hi hagué en lo transcurs del temps; y com los senyoríus, en virtut de la organisació social de la època, tenían lo caràcter de patrimonials y eran, per consegüent, adquiribles y alienables en conjunt o en partida, igual que una proprietat qualsevol, de aquí que fóra precís conèxer les llurs vicissituts per anar senyalant aquelles subdivisions y lo temps a que corresponían. Cada senyor, en sos dominis, era una especie de petit sobirà, ab facultats axí en l' orde militar y governatíu com en lo judicial y econòmich, y ab jurisdicció sobre les persones y bens de sos sotsmesos.

Pêl decret de Nova Planta, dictat per Felip IV de Catalunya y V de Castella, en 16 de Janer del any 1716, Catalunya se dividí en Corregiments, los quals tingueren per basa les precedents vegueríes; axís, lo Corregiment de Puigcerdà comprenía exactament lo meteix territori de la actual provincia de Gerona que havía format part de la veguería de Puigcerdà y de la sotsveguería de Ribes: lo Corregiment de Vich, comprenía a més de la veguería de son nom, lo territori que havía sigut de la Veguería de Camprodón, ab una tinencia o subdelegació en la vila d' aquest nom: y lo Corregiment de Gerona

(39) En los millors mapes del segle XVIII, s' encloù la vall d' Osor en la Veguería y Corregiment de Vich.

estava format pêl territori que havía sigut la veguería de Gerona y la sotsveguería de Besalú, ab una tenencia a Figueres. Palmerola, que havía sigut de la veguería de Manresa, quedà pêl Corregiment de Manresa; y Breda (més lo terme de Riells), que havía sigut de la Veguería de Barcelona, quedà pêl nou Corregiment de Mataró.

Encara que foren de poca durada, càl esmentar les demarcaclons que establiren los francesos quan la guerra de la Independencia. Per decret imperial de 8 de Febrer del any 1810, lo Principat de Catalunya quedà constituit en un govern particular, ab lo nom de *Govern de Catalunya,* del qual havía d' esserne governador, assumint tots los poders civils y militars, lo general comandant del setè cos d'exèrcit d' Espanya, que era allavors lo marescal Augerau, duch de Castiglione. Aquest, en 6 de març del meteix any, va decretar la divisió de Catalunya en quatre corregiments, dels quals lo Corregiment de Gerona havía de tenir per límits; al N. la frontera francesa, des del coll de Mayans fins a la mar: al E., la mar, des de la frontera francesa fins a la desembocadura del ríu Tordera, y al O., lo ríu Freser des de son naxement fins a Ripoll, la ribera esquerra del Ter des de Ripoll fins a Roda, de Roda a Arbucies una ratlla que, atravessant les montanyes que separan la conca del Ter de la del Tordera, passés per Sant Sadurní d' Ossormort y per Sant Hilari, y d' Arbucies a la mar, primer la ribera esquerra de la riera d' Arbucies fins al ríu Tordera, y apres la esquerra de la d' aquest ríu fins a la mar. Pochs díes després, lo 20 de febrer, lo predit duch va organisar lo nou Corregiment de Gerona a la francesa, disposant la seva subdivisió en subcorregiments, aquests en cantons y los cantons en *communes* o municipis. Los subcorregiments foren tres: Gerona, Figueres y Olot; dels quals lo de Gerona havía de tenir los cantons de Gerona del Est, Gerona del Sudest, Torroella de Montgrí, La Bisbal, Sant Felíu de Guíxols, Hostalrich, Amer, Banyoles y Bàscara; lo de Figueres, los cantons de Figueres del Est, Figueres del Sudest, Besalú, La Jonquera, Llansà y Castelló d' Empories: y lo de Olot, los cantons de Olot del Est, Olot del Sudest, Roda, Ripoll y Camprodón. Ab prou feyna hi havía temps d' estar montada la predita organisació, quan Catalunya fóu dividida per decret imperial de 26 de Janer de 1812, en quatre *departaments;* lo del Ter, capital Gerona: lo de Montserrat, capital Barcelona: lo de les Boques del Ebre, capital Lleyda, y lo del Segre, capital Puígcerdà. Lo del Ter, comprenía tres partits *(arrondissements)* o sub-prefectures: la de Gerona,

Segells dels temps de la ocupació francesa.
(Arxíu municipal de Gerona)

formada per la part del antich corregiment del séu nom situada al S. del ríu Fluvià; la de Figueres, formada per la part de dit corregiment compresa entre la frontera y lo Fluvià; y la de Vich, formada per lo antich corregiment de Vich, més lo territori de la sotsveguería de Ribes. Pertanyía al Departament de Puigcerdà y sub-prefectura de Solsona, lo terme de Pomarola, y a la sub-prefectura de Puigcerdà, lo troç de la Cerdanya que avuy forma part de la provincia de Gerona. Breda, Riells y Viabrea, eran del departament de Montserrat.

Fóu també de curta durada, la divisió d' Espanya en provincies, acordada per les Corts en lo any 1822. Per ella la provincia de Gerona tenía quasi igual extensió y límits que los que té avuy, que obehexen al acort de les Corts del any 1833, posat en vigor en 21 d' Abril del any 1834.

Tant al cessar la ocupació francesa en 1814, com a la cayguda del sistema constitucional en l' any 1823, reaparegueren los antichs corregiments, que havían tingut alguna modificació de com los establí Felip IV de Catalunya y V de Castella, donchs en lo «Diccionario Geográfico Universal» que-s publicà a Barcelona abans de la divisió en provincies del any 1833, se fà menció del Corregiment de Figueres, com a diferent del de Gerona y no com a una Tinencia o Subdelegació d' aquest, ab la circumstancia de que sos límits resultan ésser los metexos que-ls del partit o sub-prefectura francesa de Figueres.

COMARQUES.—COSTUMS

La paraula *comarca* s' usa generalment pera expressar una extensió de terrer ab relacions de vehinatge o d' altra mena entre los llochs que la forman, quasi sempre sense límits determinats, naturals o històrichs. En aquest concepte, se diu: comarca de Ripoll, comarca d' Olot, comarca de Banyoles, comarca de Gerona, etc.

S' usa també en altres accepcions. Axí, se dóna lo nom de comarques a certes extensions de terrer, sempre imprecises, però acomodades a accidents orogràfichs o hydrogràfichs del meteix, ab los quals se les designa; com, per exemple: conca de La Muga, conca del Ter, plana de Cerdanya, plana del Empordà, plà de Gerona, Vall d' Aro, Vall d' Hostoles y altres més. Aquestes poden calificar-se ab proprietat de comarques naturals.

Igualment se dóna lo nom de comarques a extensions de terrer, encara més imprecisat, caracterisades per certes condicions que-ls hi donen nom; com per exemple, La Garrotxa, La Montanya, Les Guilleríes, La Selva; les quals en part solsament participan del caràcter de comarques naturals.

Per últim, s' anomenan comarques, altres extensions de terrer, les més imprecises de totes, que són una reminiscencia de desaparegudes demarcacions històriques: en aquest sentit se diu, L' Empordà, Lo Geronès, Lo Cabrerés, la comarca de Bas, etc.

De les dues accepcions derreres, les d' ús encara freqüent a la provincia

de Gerona, són les de Garrotxa, Guilleríes, Selva y Empordà. Ahont cauen aquestes comarques tot-hom ho sab; però quina es la seva extensió, ahont començan y ahont acaban, es lo que no sab ningú d' una manera concreta y categòrica. No es aquest lo lloch de discutir-ho ni d' esbrinar-ho: nos concretarèm a apuntar la nostra opinió. Es evident, per dir-ho son meteix nom, que *L' Empordà* enclòu la reminiscencia d' una demarcació històrica que ha de correspondre-s ab alguna de les que tenían a Empories per denominant, o siga ab la antiga comarca dels emporitans, cas de ser la metexa dels indigets, ab lo Bisbat d' Empories dels temps wisigots, o ab l' Ardiaconat y Comtat d' Empories de la Edat mitjana y començ de la moderna. De totes aquexes demarcacions, nosaltres nos inclinàm a la derrera. Pera donar-li major extensió es precís contraposar l' Empordà a La Selva, suprimint la existencia de Lo Gironès, y adjudicar-li La Garrotxa, suprimint lo territori del comtat de Besalú, y entre altres memories que ho contradiuen, farèm menció de que pera distingir dos pobles del meteix nom, Romanyà, situats l' un a La Selva y l' altre al territori que molts volen donar al Empordà, al un se l' anomena Romanyà de la Selva, y al altre no Romanyà del Empordà sinó Romanyà de Besalú. Pêl que respecta a *La Selva,* apart de son nom que degué procedir de lo atapahida de boscos que devía estar la comarca o la major partida d' ella, presumím que té aximeteix per basa una demarcació històrica, l' *Archidiaconatus Silvensis,* demarcació eclesiàstica que ha durat segles. *Les Guilleríes,* s' ha anomenat modernament, a un territori trencat y abrupte que s' extén més per la provincia de Barcelona que per la de Gerona, de la qual comprèn bon troç del territori que pertany al bisbat de Vich y cap mica del que pertany al bisbat de Gerona; en lo segle XV, li deyen «montanyes d' Ausona». Lo troç a que-ns hem referit, y quasi tot lo Sut y Sudest de la provincia, va ésser anomenat un temps *Lo Cabrerès*, per pertànyer en senyoríu a la familia Cabrera, que fóu la vescomtal de Gerona. De la comarca anomenada *Garrotxa,* solsament podèm dir que estava situada en lo comtat de Besalú y que no hi ha cap fonament pera creure que formés part del Empordà.

La Montanya, més que designació d' una comarca, es una expressió que s' emplea pera contraposar la part alta de la provincia a la baxa: axís, hi ha en ella *Fornells de la Selva* y *Fornells de la Montanya, Lloret de Mar* y *Lloret de la Montanya.*

Costums típiques o característiques de la provincia de Gerona, no n' hi ha cap ni n' hi pot haver, per representar aquesta un conjunt de persones sense altre vincle comú que-l de la seva dependencia d' una metexa autoritat civil y política. Lo que hi ha de propri ho es d' alguna comarca y generalment d' alguna localitat, y en la descripció de cada una d' aquestes serà lo lloch de parlar-ne.

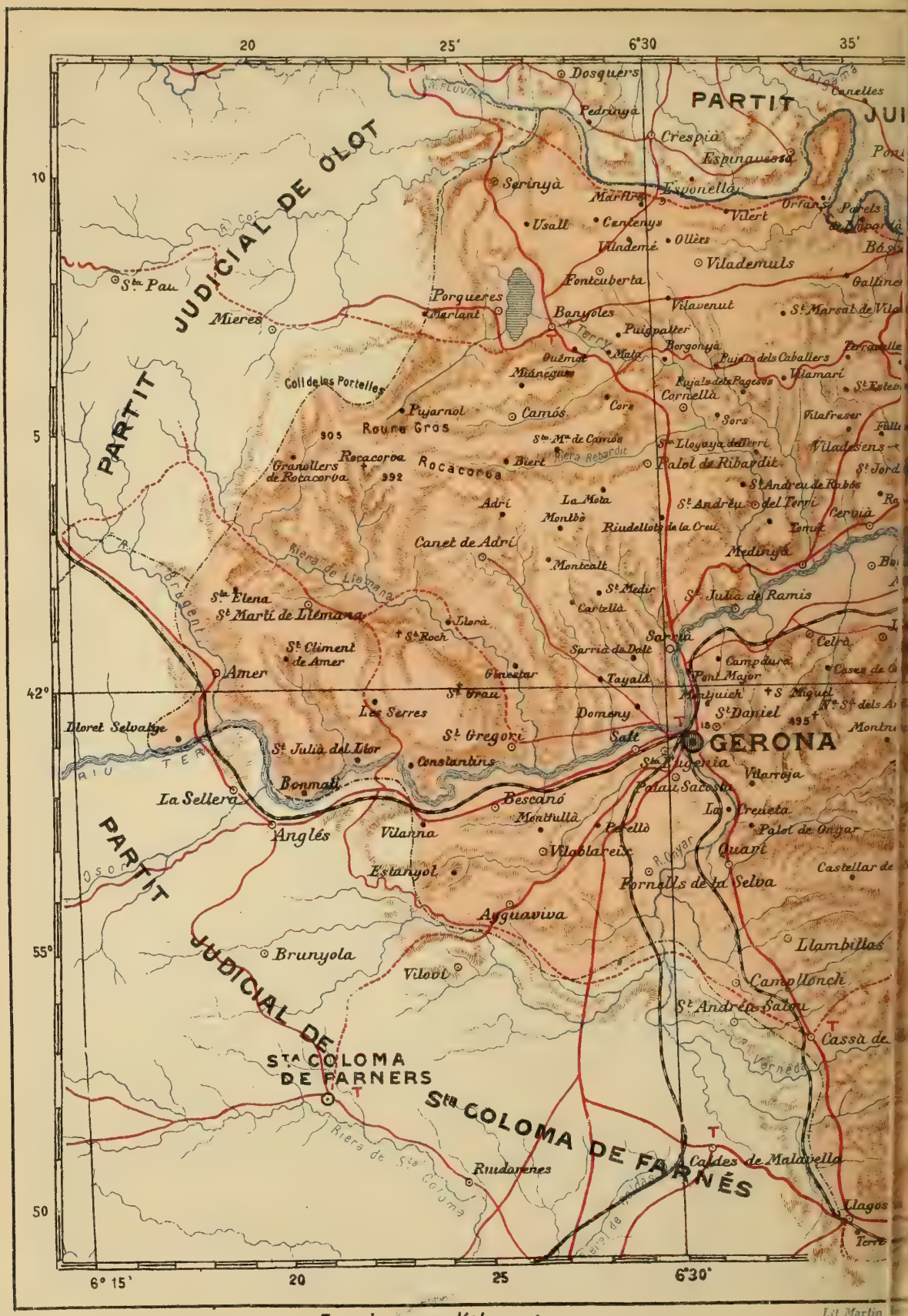

Escala en Kilometres

0 5 10 15 20 25 3

Lit. Martin

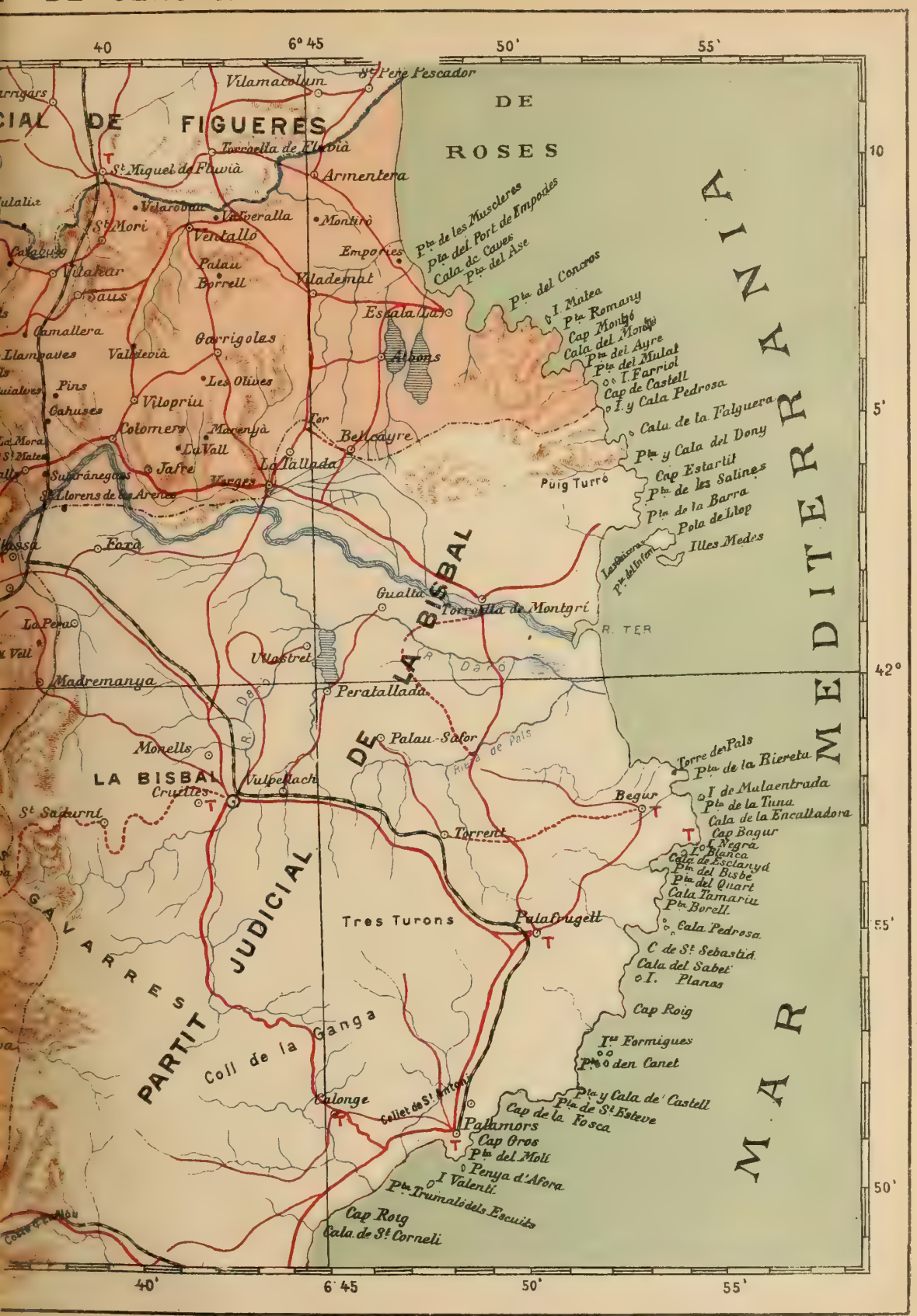
40
6° 45
50'
55'
10
5'
42°
55'
50'
40'
6' 45
50'
55'
CIAL DE FIGUERES
DE ROSES
MAR MEDITERRANIA
LA BISBAL
PARTIT JUDICIAL DE LA BISBAL
Vilamacolum
St Pere Pescador
Torroella de Fluvià
St Miguel de Fluvià
Armentera
Vilaromau
Vilademulas
St Mori
Ventallo
Montiró
Empúries
Pta de les Muscleres
Pta del Port de Empúries
Cala de Cauves
Pta del Ase
Pta del Corcoros
I. Malea
Pta Romany
Cap Montgó
Cala del Monjoi
Pta del Ayre
Pta del Mulat
I. Farriol
Cap de Castell
I. y Cala Pedrosa
Cala de la Falguera
Pta y Cala del Dony
Cap Estartit
Pta de les Salines
Pta de la Barra
Pola de Llop
Illes Medes
Palau Borrell
Vilademat
Estala Lai
Camallera
Garrigolas
Llampaies
Valldevià
Albons
Les Olives
Pins
Vilopriu
Cabuses
Colomers
Marenyà
La Vall
Jafre
Sulvánegras
St Llorens de les Arenes
Vergés
Bellcaire
La Tallada
Puig Turró
Foxa
Gualta
Torroella de Montgrí
R. TER
Vilastret
Madremanya
Peratallada
Palau-Sator
Monells
Vulpellach
Cruïlles
St Sadurní
Torrent
Begur
Torre de Pals
Pta de la Riereta
I. de Mulaentrada
Pta de la Tuna
Cala de la Encalladora
Cap Bagur
I. Negra
I. Blanca
Cala de Esclanyà
Pta del Bisbe
Pta del Quart
Cala Tamariu
Pta Borell
Cala Pedrosa
C. de St Sebastià
Cala del Sabel
I. Planas
Cap Roig
Ia Formigues
Pta den Canet
Pta y Cala de Castell
Cap de la Fosca
Pta de St Esteve
Palamós
Cap Gros
Pta del Molí
Penya d'Afora
I. Valentí
Pta Trumalò dels Escuits
Cap Roig
Cala de St Corneli
Tres Turons
Palafrugell
Coll de la Ganga
Calonge
Collet de St Antoni
GAVARRES

Partit judicial de Gerona

Gerona. — Albons. — Amer. — Ayguaviva.—Banyoles.—Bascanó.—Bàscara.—Bellcayre.—Bordils.—Camós.—Campllonch.—Canet d' Adri.—Cassà de la Selva.—Celrà.—Cervià.—Colomers.—Cornellà.—Esponellar.—Flassà.—Fontcuberta.—Fornells de la Selva.—Garrigoles.—Jafre.—Juyà.—La Armentera.—La Escala.—Llagostera. — Llambilles. — Madremanya. — Medinyà.—Mollet.—Palàu sa Costa.—Palol de Reverdit.—Porqueres.—Quart.—Salt.—Sant Andréu del Terri.—Sant Daniel.—Sant Gregori.—Sant Jordi des Valls.—Sant Julià de Ramis.—Sant Martí de Llèmana.—Sant Mori. Santa Eugenia. — Sarrià. — Saus. — Serinyà.—Ventalló.—Verges.—Vilablareix.—Vila de Muls.—Viladesens. — Vilademat. — Vilahur. — Vilopríu.

Lo partit judicial de Gerona, format per los 55 ajuntaments o térmens municipals que acabàm de nomenar, ocupa lo centre de la provincia y té de superficie 799'91 kilòmetres quadrats. La poblan 71,584 habitants de fet y 72,132 de dret, dels quals 774 són militars y 268 de nacionalitat extrangera, que viuen en 17,321 edificis y alberchs.

Afronta: al N., ab lo partit de Figueres; al E., ab lo de La Bisbal; al S. y SO., ab lo de Santa Coloma de Farners, y al O., ab lo de Olot.

Lo limitan lo ríu Fluvià, des de la mar fins a son ayguabarreix ab lo Ser; après aquest ríu y la riera de Campmajor per la seva riba dreta; s' enfilan los límits al coll de les Portelles y de ell baxan pera atravessar la Vall de Llèmana y la d' Hostoles, seguint pêls térmens municipals de Sant Martí de Llèmana y d' Amer, que enclouen; al trobar lo ríu Ter, seguexen lo curs de les seves aygues fins a la partió dels térmens d' Anglès y Bascanó, y per ella pujan a la serra que tanca, pêl SO., lo plà de Gerona: continuan pêl cim de dita serra, y al SE. d' Ayguaviva, baxan pera atravessar l' Onyar, entre Riudellots de la Selva y Campllonch, trencan al SE. y après al N. pera encloure los térmens dels municipis de Cassà de la Selva y Llagostera; seguexen al NO. pêl cim de Les Gavarres, prenent, al municipi de Cruilles, la parroquia de Sant Cebrià dels Alls, y, prop de Montnegre, baxan de la serra decantant-se al N. pêls térmens de Madremanya y de Flassà, que comprenen: reblincan al NE. quedant-se, abans d' arribar al Ter, ab lo lloch y suprimida parroquia de Sant Llorenç de les Arenes, que pertany al ajuntament de Foxà: seguexen un troç lo Ter aygues avall y lo dexan al trobar la partió entre lo terme municipal de

Verges, que queda pêl partit de Gerona, y lo de La Tallada, que queda pêl de la Bisbal, menys lo lloch y parroquia de Marenyà: y van, finalment, a confondre-s ab la mar, encloguent los ajuntaments de Bellcayre y de La Escala.

Al crear-se, en 1834, lo partit judicial de Gerona, no comprenía, del terme municipal d' Amer, més que les parroquies de Sant Climent d' Amer y de Sant Julià des-Llor, ni l' ajuntament de Llagostera. Lo restant del terme d' Amer li fóu agregat per decret de 8 de Febrer de 1853: lo de Llagostera, per decret de 13 de Juny del any 1864.

Resulta, donchs, que al present hi ha quatre térmens municipals quin territori està fraccionat, pertanyent-ne part al partit judicial de Gerona y part a altres partits: són los de La Tallada, Foxà, Cruilles y Sant Miquel de Campmajor.

Resulta també, que encara que la última reforma de la divisió eclesiàstica del Bisbat de Gerona se va fer acomodant-la a la divisió civil en tot lo possible, com que la seva data es anterior a les modificacions que acabàm d' esmentar, l' arxiprestat de Gerona ja no-s correspòn ab lo partit judicial del meteix nom, sinó que la parroquia de Santa María d' Amer continua formant part del arxiprestat de Santa Coloma, y la de Llagostera ab la seva annexa o ajuda de Panedès, continua formant part del arxiprestat de La Bisbal.

Les condicions climatològiques del partit judicial de Gerona, són les que corresponen a la seva situació en la zona temperada de la provincia. Son terrer, encara que es en general accidentat, no compté cims mólt enlayrats, y la abundancia de corrents que l' atravessan fàn en certs llochs lo clima boyrós y humit. Les neus hi són poch freqüents y també hi escassejan les pluges. Los vents dominants són lo *gargal* o NE. y lo *garbí* o SO.

Constituexen la seva riquesa, en primer terme, la producció agrícola, cereals y llegums; y en segón terme, la producció industrial, deguda a la fabricació que-s desenrotlla a les vores dels ríus. principalment del Ter.

La circumstancia de radicar en aquest partit la capital de la provincia, ha ajudat a que siga lo més ben servit de víes de comunicació. A més d' atravessar-lo lo ferrocarril de Tarragona a Barcelona y França y la carretera de primer orde de Madrid a La Junquera, surten de Gerona o hi acaban los camins de ferre d' Olot y de Sant Felíu de Guixols y les carreteres que conduhexen a Palamors per La Bisbal, a Olot per Banyoles y Besalú, a Les Planes per Sant Gregori y Sant Martí de Llèmana, a Anglès enforcant ab la de Santa Coloma a Olot y Sant Joan de les Abadesses, a Santa Coloma, y a Sant Felíu de Guixols per Cassà de la Selva y Llagostera, a part del enforcament d' aquesta ab altres ja construides o en construcció, com són: la de Medinyà al Estartit, per Sant Jordi y Verges, la de Ventalló a Banyoles per Camallera, la de Banyoles a Esponellar, la de Banyoles a Olot per Mieres y Santa Páu; la de Riudellots a Sant Martí de Llèmana, la de Riudellots per Cassà de la Selva a la Bisbal, la de Llagostera a Caldes de Malavella y la de Llagostera a Tossa. La

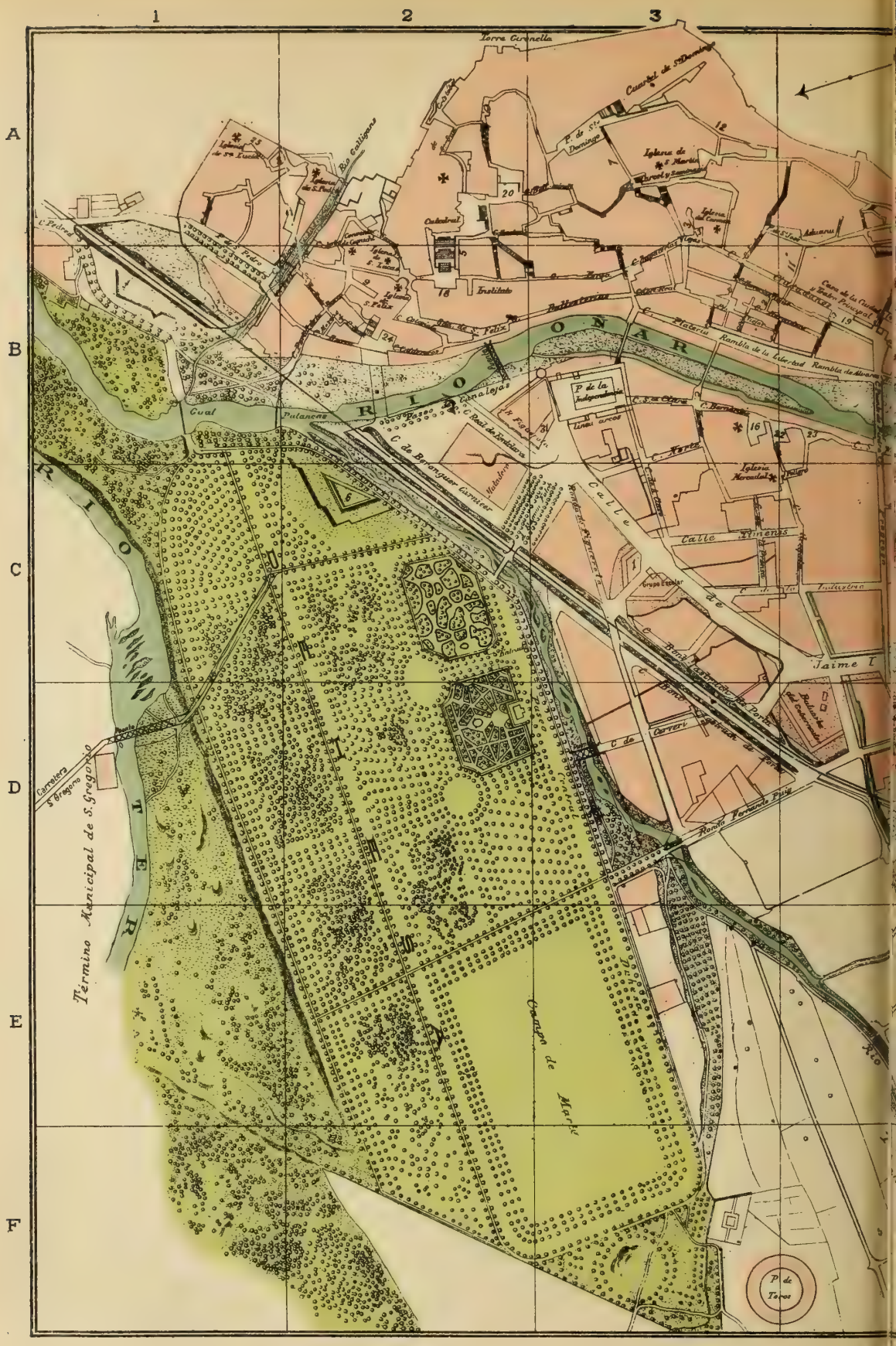
1
2
3
A
B
C
D
E
F
Torre Grancella
Cuartel de S. Domingo
P. de S. Domingo
Iglesia de S. Martín
Iglesia de S. Lucía
Iglesia de S. Felix
Iglesia de S. Pedro
Iglesia Mercadal
Río Galligans
Catedral
Instituto
Ballesteros
Rambla de la Libertad
Rambla de Alvarez
Cuas de la Ciudad
S. Pedro Principal
Aduana
Industria
Calle Jimenez
Calle de Jaime I
Grupo Escolar
P. de la Independencia
Cinalejas
Cual
Pulanca
Río Ona
Río Ter
C. de Barcelona a Canfranc
C. Real de Fombera
Hotel
Ronda Fernando Pujol
Carretera S. Gregorio
Término Municipal de S. Gregorio
Campo de Marte
P. de Toros

5
6
7
PLANO DE GERONA
REVISADO POR EL AYUNTAMIENTO
Escala
0 50 100 200 300 400 500 Ms
Iglesia de la Merced
Hospital Militar
Poble Sec
C. Carmen
Cr. de Gerona
S. Feliu de Guixols
Rambla P. Marvall
Cuartel de S. Francisco
Baluarte de S. Francisco de Paula
P. de Carros
32
Rutina
Iglesia del Hospicio
Iglesia del Hospital
Convento de Adoratrices
Transversal
C. Cardenal Margarit
Calle Mediodia
Calle de la Creu
Ferrocarril á S. Feliu de Guixols
Antiguo Cr. de Barcelona
Antiguo Roca
C. del Doctor
Ronda
Baluarte de Sta Clara
P. del Carril
Hermanitas de los Pobres
Baluarte de Sta
Estación de S. Feliu de Guixols
Estación de carga de M. Z. A.
Estación F.C. de Olot
Cr. de Francia á Barcelona
Depósito de Máquinas y Talleres de M. Z. A.
Ferrocarril a Barcelona
Ferrocarril á Olot
Rotonda
Guell
Municipal de Sc Eugenia
ALBERTO MARTIN
EDITOR - BARCELONA

atravessa en algún petit troç: la de Figueres a La Bisbal, la de Vilademat a Palafrugell per La Escala y Bellcayre y lo tranvía del Baix Empordà, que empalma a Flassà ab lo ferrocarril de Tarragona a Barcelona y França.

Gerona

La ciutat de Gerona, Sèu episcopal, Capital de provincia y Cap de partit judicial del séu nom, està situada als 41° 59′ y 21″ de latitut N. y als 6° 31′ y 30″ longitut E. del meridía de Madrid, a 69 metres d' alçada sobre lo nivell de la mar (en los ralls del camí de ferre de Tarragona a França). Dista de Madrid 725 kilòmetres y de Barcelona 99 kilòmetres próximament.

De conformitat al cens del any 1900, té 2,016 edificis y alberchs y la poblan 15,787 habitants de fet y 15,668 de dret, distribuits com segueix:

	Presents	Ausents	Transeunts	Totals de fet	Totals de dret
Hòmens	7,118	424	414	15,787	15,668
Dones	7,946	180	309		

	Pel séu estat			Per la seva instrucció		
	Solters	Casats	Viudos	Saben llegir	Llegir y escriure	Analfabets
Hòmens	4,544	2,666	322	28	5,401	2,103
Dones	4,697	2,639	919	61	4,655	3,539
Total	9,241	5,305	1,241	89	10,056	5,642

La proporció dels analfabets, ab lo total de la població, resulta ser la de 35'74 per cent.

Segons lo cens del any 1359, tenía en dit any la ciutat de Gerona 839 fochs reyals y altres 113 poblats fora, mes en lo terme de la ciutat, als quals s' hi poden afegir 23 fochs aloers o franquers de Montilibi que eran de la parroquia de Sant Felíu de Gerona; total 975, que venen a representar, a rahó de cinch persones per foch, uns 5,000 habitants pròximament. Encara que més endevant la població va aumentar, les guerres y los setis havían dificultat sempre son desenrotllo. En lo primer terç del passat segle, no arribava a 7,000 habitants.

Lo terme municipal de Gerona, al present, afronta al NE. ab lo de Celrà; al E. ab lo de Sant Daniel; al S. ab aquest meteix y ab lo de Palàu-sa-Costa; al O. ab lo de Santa Eugenia, y al NO., mitjansant lo Ter, ab los de Sant Gregori y Sarrià.

La ciutat propriament dita, tota voltada de muralles fins fà pochs anys, en que s' han començat a enderrocar en alguns endrets, s' axeca, part en terreno plà y part en la pendent de les derreres estrebacions de la serra dels Angels, que forman la vall del Galligants o de Sant Daniel, enfilant-se a la

montanya anomenada de les Pedreres per la banda de solixent y un poquet també per la de tramontana, a la anomenada Barufa, sobre la qual hi ha los restes del castell de Montjuich. La atravessa de N. a S. lo ríu Onyar, partint-la en dues parts desiguals, de les quals la major queda a la riba dreta y la menor, situada tota en lo plà y anomenada lo Mercadal, queda a la riba esquerra. Lo ríu Onyar recull, dintre meteix de la ciutat, les aygues de la cequia Monar o rech Comtal, provinents del Ter, que atravessan de O. a E. lo Mercadal y regavan les nombroses hortes que en aquesta part de ciutat hi havía; més al N., les del ríu Güell, que se li juntava al pèu meteix del baluart de Figuerola y ara ho fà al costat del terraplè del ferrocarril de França; y finalment, quasi enfront de la seva confluencia ab lo Güell, hi barreja ses aygues lo ríu o torrent Galligants, que escapsa pêl N. la ciutat y corre de

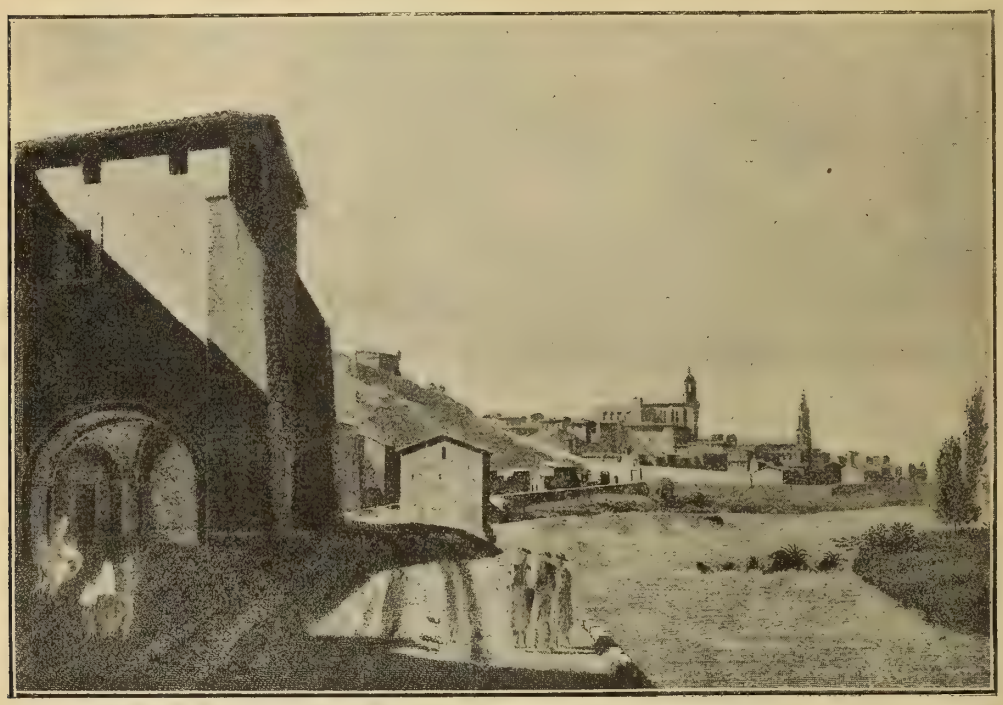

Gerona.—L' arrabal de Pedret al començar lo segle XIX

E. a O. Uns 300 metres més amunt, l' Onyar dóna ses aygues al ríu Ter, devant l' arrabal o carrer de Pedret.

Vorejant los camins y carreteres que surten de la ciutat en diferentes direccions y prop de sos portals, s' hi desenrotllan los suburbis, tals són: lo *carrer de Pedret,* a la sortida del portal de França; lo *carrer del Carme,* a la

Gerona

Fot. Unal

sortida del portal de son nom, allargat avuy, seguint la carretera de Sant Felíu de Guixols, fins a prop de la masía coneguda per Cân Crestó y ampliat ab algún carrer travesser y altre paralel anomenat lo Poble sech, en la montanya de les Pedreres; lo de *La Rutlla,* a la esquerra del Onyar, seguint lo camí de Palàu-sa-Costa y la carretera vella de Barcelona, lo *del Carril,* a la sortida del portal d' Alvarez, que al present està en contacte ab la ciutat pêl carrer del Progrès y per la plaça del Hospital y ab l' arrabal de la Rutlla pêl nou carrer obert enfront de la plaça de la Estació; aquest barri o arrabal se triforca seguint per la carretera nova de Barcelona, per la d' Anglès y pêl camí de Ronda; lo *carrer de Figuerola,* a la sortida del portal d' aquest nom, segueix lo camí de Ronda, que continuava, atravessat lo Güell, envers Sant Gregori; y; finalment, encara que de menys importancia, los caseríus edificats a la sortida del portal de Sant Pere, en lo camí vehinal de Sant Daniel; y, poch més enllà del portal de Sant Christòfol, en lo camí de Les Creus, axí anomenat per haver-hi les capelletes del Vía-Crucis. Ademés dels esmentats, hi havía hagut fora los murs de Gerona, altres dos arrabals o suburbis, lo de Santa Catarina, en lo lloch que ara ocupa lo baluart de Sant Francisco, y lo de Santa Clara, prop de la desapareguda porta de son nom, que vorejava l' antich camí de Santa Eugenia. També, com veurèm més endevant, havían sigut burchs o arrabals, extramurs de la Força vella, una gran part dels carrers closos després dintre los nous murs de la ciutat.

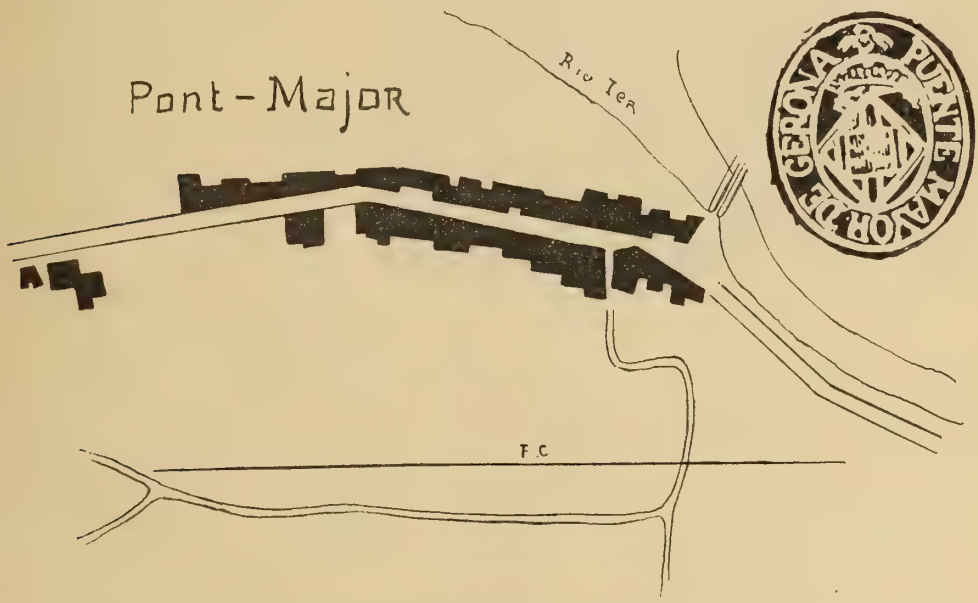

A 3,000 metres d' ella, quasi al extrém septentrional de son terme, hi ha l' arrabal anomenat *Lo Pont Major,* ab 527 habitants y 146 edificis y alberchs. Forma un carrer de cases arrenglerades a cada banda de la carretera de França y té una petita esglesia, ab lo frontis de carrèu, dedicada a Nostra Se-

nyora de la Pietat, la qual es una annexe o ajuda de' la parroquia de Sant Felíu de Gerona.

En lo terme de la ciutat que s' extén pèl plà al SO. de la metexa, a més de nombroses hortes, hi ha algunes masíes escampades, que en altre temps, quan lo terme era major, constituían una especie de municipi forà ab autoritat

Gerona.—Pujada de Sant Domingo

local propria, anomenat *del Plà*. En lo Musèu provincial s' hi guarda un dels segells que usava.

Los principals carrers de la ciutat antiga, a la dreta del Onyar, seguexen una direcció paralela a la d' aquest ríu, essent los més amples y planers los de la part baxa. Los transversals, més o menys perpendiculars als precedents, són en general més estrets y la major part fàn pujada, alguns tan soptada, que s' ha de guanyar lo desnivell per medi de replans y escales. Los del Mercadal, a la esquerra del Onyar, són planers y eran en conjunt més estrets que los de la ciutat antiga: quasi tots feyen cap, perpendicularment al ríu, a una vía, paralela a aquest, que s' extenía des de lo que fóu portal d' En Vila, al S., al de Figuerola, al N. En aquest barri s' hi han obert carrers nous, no tan amples com hauría sigut convenient, com los del Progrès, de la Industria y del Nort, y se n' han axamplat d' altres, com lo de Santa Clara y lo de Sant Francesch.

De places, que merescan lo nom de tals, se pot dir que a Gerona no n' hi ha més que una, la de la Independencia, en lo Mercadal, y aquesta encara a mitg edificar. Les altres no són més que placetes, o carrers amples, als qui-s dóna lo nom de places. La citada de la Independencia, la moderna anomenada

del Grà y les antigues de les Cols y del Ví, són porticades, les que menys, d' un de sos costats, y també tenían un costat porticat lo carrer de Font Major, avuy Rambla de Pí y Margall, y l' extrém del carrer de Mercaders o de la Néu, que s' uneix ab lo de la Cort Reyal. Les antigues voltes dels Esparters, que anavan des de la plaça de les Cols al pont de Pedra, han sigut substituides per la Rambla d' Alvarez.

Los carrers y places més cèntrichs de la ciutat antiga y lo del Progrés, en lo Mercadal, estàn de pochs anysençà empedrats ab pedra esquadrada; los altres ho estàn ab rierenchs, y los derrerament oberts no tenen empedrat de cap mena.

La ciutat està bastant ben provehida de clavegueres, que conduhexen les aygues brutes al Onyar y engolexen les pluvials; aquestes, quan baxan ab força y ab quantitat de la part alta en temps de pluges, produhexen lo ventatjós efecte de netejar-les; però la circumstancia de portar l' Onyar en temps normal mólt poca aygua, y la de tenir cada día menys corrent per l' axecament constant del llit del ríu, fà que, sinó se té cura en conduhir-la per valls que s' obrin tocant a les edificacions de cada banda de ríu, la porquería que hi portan les clavegueres, en lloch d' escòrrer-s, s' hi estanca, en greu perill de la salut dels vehins.

Clixé de Joan Castellvell

Gerona.—Plaça de la Independencia. Monument a Alvarez

Pera comunicar-se les dues parts de ciutat, separades per l' Onyar, hi ha al present a Gerona tres ponts; un de pedra en lo meteix lloch ahont s' hi axecava lo vell pont de Sant Francesch, estret com quasi tots los construits en la Etat mitjana y per aquest motíu tirat a terra pera edificar sobre sos fonaments lo nou, ample, luxós y de tres archs, que s' inaugurà lo día 29 de Juny de 1856; lo construí l' Estat, per formar part de la travessía per dintre Gerona de la carretera de primer orde de Madrid a la Junquera, y la seva conservació va a càrrech del cos d' obres públiques: los altres dos són de ferre; d' ells,

l' anomenat de les Pescateríes o de les Palanques Vermelles, s' apoya sobre sos extrems y uneix la Rambla de la Llivertat ab la placeta de les Pescaríes noves, y l' anomenat de Sant Agustí, descansa sobre sos extrems y, al mitg, sobre un pilar de pedra, y uneix lo carrer de la Argentería ab la plaça de la Independencia. Hi ha també dos palanques baxes de fusta, que lo ríu s' emporta cada vegada que ve gròs: la una entre la Rambla de Mossèn Jacinto Verdaguer y la de Pí y Margall, y la altra en lo portal de la Barca y la Devesa.

Gerona.—Pont de pedra, nou

Los antichs burchs o arrabals de Santa Eulalia y de Sant Pere, s' unexen ab lo de Sant Felíu, per sobre lo Galligans, per medi d' un pont de pedra y obra, entre la plaça de Sant Pere y lo carrer de la Barca, y d' una passera de ferre, enfront del carrer del Llop.

Fora la ciutat, hi ha un pont nou de fusta que s' apoya sobre sos extrems y sobre dos pilans de pedra y obra, que uneix lo carrer del Carme ab lo de la Rutlla; un altre, que més que pont es una palanca, s' apoya en puntals de fusta clavats sobre lo llit del ríu, y va d' enfront la pujada de les Pedreres, en lo començament del carrer del Carme, a la continuació de la Rambla de Pí y Margall; y, en l' extrém N. de la ciutat, lo grandiós pont del camí de ferre, que atravessa diagonalment l' Onyar, sobre quin ríu s' axecan també los dos dels qui acabàm de fer esment y, ademés, alguna palanca o passera, com la de la Font del Rey. Sobre lo ríu Güell, hi ha tres ponts: un d' estret, mólt fet

malbé, en l' antich camí de Santa Eugenia; altre, de pedra, en la nova carretera de Gerona a les Planes, que uneix lo camí de ronda ab La Devesa; y, lo tercer, de ferre, que conduheix de la ciutat al passeig de La Devesa, sortint pêl carrer del Nort y pêl derruhit portal de Figuerola. Sobre lo Ter hi ha un pont de ferre, apoyat sobre sos estreps y sobre pilastres de pedra, que va des de La Devesa al lloch conegut per la Barca de Sant Pons, per la que hi havía pera passar lo ríu abans de la construcció de la carretera derrerament citada, a la qual pertany lo pont; y un altre anomenat lo Pont major, pera distingir-lo

Gerona.—Antich pont de Sant Francesch

dels de menys importancia que hi havía a Gerona, lo qual uneix l' extrém N. del arrabal de son nom ab lo poble de Sarrià, en la carretera general de França. Consta que en l' any 1368 estava encarregat de construir-lo, en Pere ça Coma. Es de pedra, y fà poch temps ha sigut adobat y examplat per rahó del mólt transit que hi portan la dita carretera general y la de Gerona a Banyoles, Besalú y Olot. Sobre lo ríu Galligans, hi queda encara, quasi en la intersecció dels térmens de Gerona y de Sant Daniel, tocant a la anomenada Font del Bisbe, un petit pont, mólt estret, per ahont passava lo vell camí que del monestir de Sant Daniel conduhía al portal de Sant Cristòfol, en forta pendent, empedrada com molts altres camins monacals de montanya.

A més de les palanques y dels ponts enumerats, que són los que avuy existexen, se troba en los documents, menció d' altres, tant sobre lo Ter, com

sobre l' Onyar, dels quals ja no-n queda rastre. Es de creure que la major part d' ells serían de fusta. Recordàm haver trobat memoria d' un sobre lo Ter, quasi al devant de la capella de la Mare de Déu del Pilar en lo carrer de Pedret, anomenat pont de Sant Jaume; d' altre, sobre l' Onyar, anomenat d' En Cardonet, que no sabèm ahont era; d' altre, sobre lo meteix ríu, anomenat de Na Clara o dels Parolers, que sospitàm tenía un de sos caps en lo carrer de Calderers quasi enfront del carreró que puja a la esglesia de Sant Felíu, y, finalment, d' altre, també sobre l' Onyar, que anava del portal de Bonaventura, en la plaça de les Cols, a la placeta del Mercadal. Ahont hi ha al present lo de ferre de Sant Agustí, los frares agustins havían començat a edificar-n' hi un de pedra, de dos archs, però una riuada va inutilisar la major part dels treballs fets.

Clixé de Benet Chias

Gerona.—Pont de les Pescateríes, sobre l' Onyar

Compta Gerona ab un magnífich passeig, o més ben dit, ab un parch, conjunt de passeigs, jardí y plantacions d' arbres, que per la seva extensió y frondositat podría ésser l' orgull de qualsevol capital populosa, y més se-n podría envanir si los administradors de la ciutat lo cuydessen com un ornament y com un lloch d' esbarjo pera los vehins, y no-l tractessen com una finca explotable. Està situat al N. del barri del Mercadal, en terreno plà, format pèls aluvions dels ríus Ter y Güell, que lo vorejan, y té a son extrém de ponent una explanada anomenada Camp de Marte, per fer-hi sos exercicis les tropes de la guarnició. Al S. del dit barri, entre l' Onyar y la carretera vella de Barcelona, hi havía los Passejadors de Sant Francesch, qua acaban de desaparèxer. Com a passeigs interiors, té les Rambles de la Llivertat y d' Alvarez. Les de Mossèn Jacinto Verdaguer y de Pí y Margall, ocupan l' emplaça-

ment de la muralla que s' axecava, per una banda, des de lo pont de pedra al portal del Carme, y per l' altre, des de la plaça del Grà al convent de Sant Francesch; com que hi passan carruatges, no poden considerar-se passeigs.

Clixé de A. Unal

Gerona.—Lo Pont Major, abans d' examplar-lo

En los troços de muralla del Mercadal que s' han enderrocat, hi ha lo progecte, començat d' executar, d' obrir-hi grans víes. Per això, com pera l' enllàç dels arrabals ab la part fins ara closa dintre les muralles, se va fer un plan d' examplis que ha sigut aprovat fà molts pochs díes.

Les víes de comunicació que afluyexen a Gerona són los ferrocarrils y carreteres del Estat de que hem fet menció al parlar del partit judicial, y ademés los camins vehinals de Palàu-sa-Costa y de Sant Daniel, lo camí de Ronda y alguns altres menys importants. Los que s' enfilan per les montanyes del E. de la ciutat, són bastant concorreguts en los díes festíus, particularment al hivern, per disfrutar-se des de ells de sol y d' explèndides y variades perspectives. Los serrats més pròxims a la població, per aquesta banda, estàn se pot dir despullats d' arbrat, y-s comprèn, donchs sos cims estavan ocupats per castells y fortaleses que no consenten arbres a la vora.

Tant en la montanya, com en lo plà, hi ha algunes fonts de mólt bona aygua. D' elles les preferides pèls geronins són la font d' En Pericot, baxant a la vall de Sant Daniel, y la del Rey, vora l' Onyar, sota lo carrer de la Rutlla. Altres, com la del Bisbe, la d' En Sitjar, que rajava prop del pont de pedra, y una que n' hi havía hagut en lo carrer de Pedret, s' han perdut o estant del tot abandonades. També s' ha perdut o està obstruida, la que por-

tava l' aygua a la part alta de la ciutat, des de la montanya del Calvari a la font de la plaça dels Lladoners, per medi d' una llarga conducció construida en lo segle XV. Al present, l' aygua que-s beu a Gerona es de cisterna en la part alta, de pou en la part baxa, y l' anomenada viva, portada des de lo terme d' Ayguaviva, que explota una societat particular. La de la anomenada font de la Mare de Déu de la Pera, prop de la Catedral, es de cisterna. Hi ha pous públichs, tant en la ciutat antiga com en lo Mercadal. D' aygua viva no n' hi ha cap font pública, però l' ajuntament n' utilisa una quantitat pera regar les rambles. Les condicions d' aquestes aygues, axí com també de les dels pous d' aygua picant de Pedret, les hem donades més enrera.

Clixé de A. Unal

Gerona.—Passeig de la Devesa

Quasi tota la ciutat y fins los arrabals tenen illuminació elèctrica per medi de bombetes d' incadescencia. En algunes places y rambles hi ha archs voltàichs. Per aquest efecte los antichs molins del comú han sigut transformats en centrals de producció de força elèctrica. Hi ha també fàbrica de gas.

La situació de Gerona, en la confluencia de quatre ríus, dels quals dos passan per dintre de la ciutat, fà que la part baxa d' ella sía mólt perjudicada d' inundacions, que anomenan ayguats, especialment quan les crescudes dels ríus coincidexen, convertint l' un d' ells, quasi sempre lo Ter per ser lo qui porta més aygua y lo que té més corrent, en barrera pera lo curs de les

aygues dels altres, que s' embotexen y s' escampan pêls carrers y places de la població. Pera disminuir en lo possible lo perill y los perjudicis personals y materials que los ayguats ocasionan, s' ha construit en lo Ter un mur de contenció per la banda de La Devesa, s' han obert portes de comunicació entre les cases que donan al Onyar, hi ha preparats ponts volants de fusta pera co-

Gerona.—Barri de Sant Pere, Pedret Onyar y Ter

locar-los d' un balcó al altre a travers dels carrers més amenaçats, y derrerament s' ha axecat lo nivell d' alguns carrers y places. També s' ha parlat mólt d' un progecte pera desviar l' Onyar conduhint les seves aygues per fora de la ciutat, formulat en temps de la ocupació francesa quan la guerra de la Independencia, progecte cada día de més difícil execució; però les condicions naturals de la població no-s poden mudar y los ríus constituiràn sempre pera ella una amenaça. D. Julià de Chia, en l' any 1861, va publicar un opúscul, en lo que-s dóna noticia de més de quaranta ayguats ocorreguts a Gerona des de mitjans del segle XIV, y alguns se n' hi podría anyadir, bé per haver escapat a la seva diligencia d' investigador, bé per haver succehit després de la publicació del séu treball. D' anteriors al any 1367, que es lo primer que menciona, no-n sabèm més que un, ocorregut en l' any 1331, y no poden ser molts més perque fins al segle XI la ciutat no va començar a extendre-s, baxant al plà, essent mólt escassa la edificació en aquest abans de dit segle. Lo de més trista recordació, per les desgracies que causà, fóu lo de la nit del 18 al 19 de Se-

tembre del any 1843, en la qual, lo ríu Galligans arrunà 22 cases y part del claustre de Sant Pere y de la muralla del barri del meteix nom, causà grans perjudicis a 150 cases més y ocasionà la mort de passat de 115 persones.

També la situació de Gerona sobre la antiguíssima carretera que del Pyrinèu conduheix al interior de la península, a la que domina pera amunt y per avall, en un gran tragecte, ha fet que haja sigut sempre conceptuada com una important posició estratègica. Ja los romans l' anomenaren *oppidum,* vol-

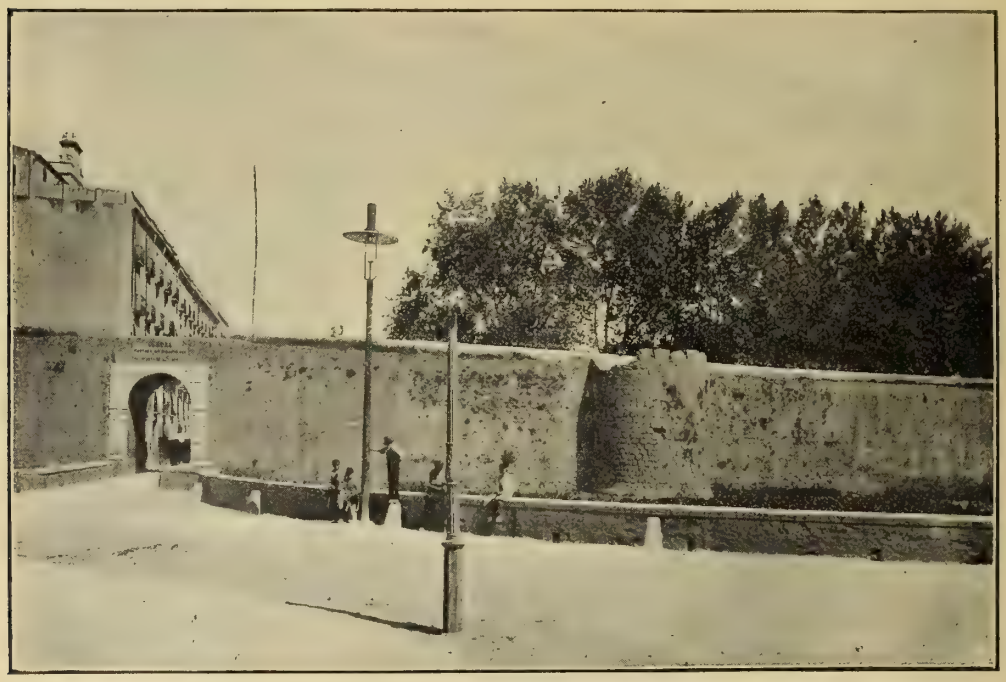

Gerona.—Portal d' Alvarez y muralla del Mercadal (enderrocats)

tant-la de murs y examplant son primitíu recinte. Lo recinte romà murat, es lo que s' anomenà *Força vella,* quan en los segles XIV y XV se construiren altres muralles cloguent en la ciutat los vells arrabals que s' havían edificat a la una y la altra banda del Onyar y del Galligans, y posteriorment s' anaren aumentant les defenses ab baluarts adossats a les muralles y ab fortificacions exteriors. Aquesta circumstancia ha fet també que Gerona haja sofert mólt en temps de guerres y de turbacions y que haja sigut presa y recuperada ab freqüencia per enemichs, forasters o naturals, en algunes ocasions després de setges memorables, com lo del any 1809, que durà set mesos.

De fortificacions exteriors, fora d' una torre construida quan la derrera guerra civil, no-n queda cap; totes restan abandonades o destruides d' ençà de la guerra de la Independencia. Les muralles s' havían conservat en regular estat fins fà pochs anys que-s va autorisar la seva demolició per considerar-les inútils donats los avenços dels medis ofensíus. Segons los derrers progectes,

Gerona ha d' ésser lo centre d' un extens camp atrinxerat, defensat a distancia per una sèrie de fortificacions, de les quals se n' ha començat a construir una en la montanya de Sant Julià de Ramis.

Gerona. — Castell de Montjuich

Les fortificacions exteriors, eran: per la banda del plà, la lluneta de Bournonville, que-s veu encare en l' extrém de solixent de La Devesa, sobre la confluencia dels ríus Onyar y Güell, y per la banda de montanya, lo castell de Montjuich y les torres de Sant Lluis, de Sant Narcís, de Sant Daniel de Suchet y de Sant Joan, sobre la montanya de Barufa, y los forts del Condestable, de la Reyna Anna, dels Caputxins y del Calvari, ab més los reductes del Capítol y de la Ciutat, sobre la montanya de Pedreres y lo mont Aguilar.

En la Força vella, enrobustían la muralla, construida sobre la romana, varies torres, quasi totes rodones, especialment a cada costat de les portes, qual defensa, en la Etat mitjana, estava encomanada a families principals; axí les del portal de Sobreportes se díu estavan encomenades a la familia de Montcada, la torre Geronella, que era la major, a la familia del meteix nom, lo castell vescomtal, en la porta que s' obría envers la esglesia de Sant Martí, a la familia de Cabrera, y lo portal de la Força, al extrém de mitjorn del carrer de Sant Llorenç, a la familia de Requesens.

Les altres muralles estavan també flanquejades per torres, distribuides en tot lo séu circuit, y derrerament, en los segles XVII y XVIII, hi foren afegits los baluarts de la Mercè, prop del portal del Carme, de Sant Francesch, de Santa Clara, del Governador, de Santa Creu y de Figuerola, en lo Mercadal; de Sant Pere, junt al portal de França; de Sarracines, a la sortida del

claustre de la catedral; y de Sant Cristòfol, en lo portal d' aquest nom. Los portals de l' Areny, d' En Vila, de la Barca y de Sant Pere, y algún altre endret de la ciutat, estavan protegits per tambors y altres defenses menys importants.

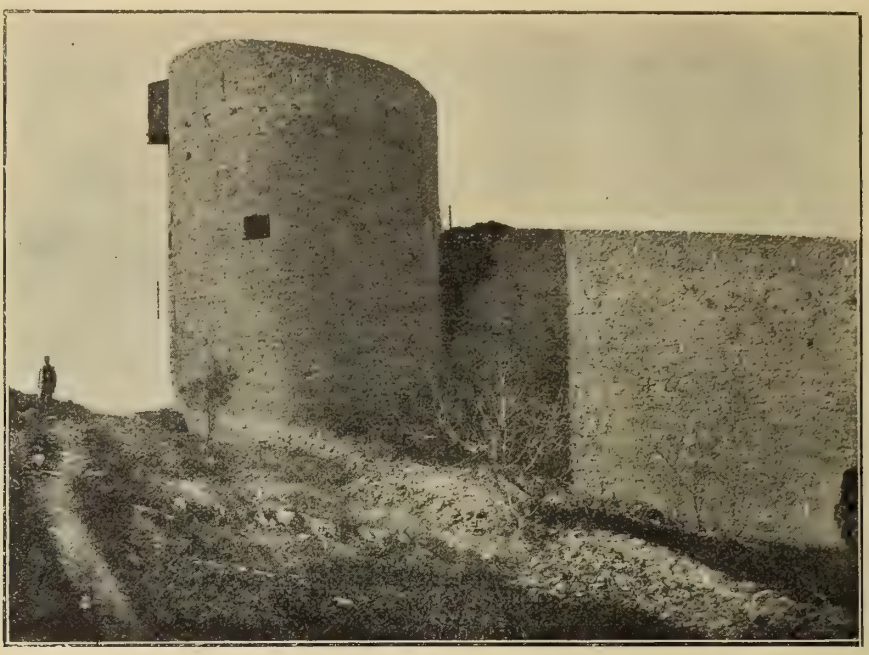

Clixé de Joan Castellvell

Gerona. — Torra y muralles de la part alta de la ciutat

L' enderrocament de part de les muralles, l' arreglo de les rambles y lo desenrotllo del barri del Mercadal, han cambiat un xich l' aspecte de ciutat vella que ofería Gerona. Les edificacions modernes, emperò, no-s distingexen ni per la grandiositat ni pêl séu gust artístich: són, ab comptades excepcions, modestes cases de lloguer, altes, y ab habitacions mitjanament decorades però esquefides y petites. Dels espayosos casals, ab patis y jardí la major part, que hi havía en alguns carrers, com los de la Força, de la Sabatería vella, dels Ciutadans y de la Albareda, molts han sigut transformats y servexen avuy de alberch a fondes, cassinos, escoles y oficines públiques. La majoría d' aquestes últimes, y lo meteix los quartels, l' hospital militar, la presó y l' Institut general y tècnich, ocupan edificis que havían sigut convents. Obra pública d' importancia, l' Estat no ha construit a Gerona més que lo nou pont de pedra y algunes carreteres. Los edificis públichs se pot dir quedan reduhits a les esglesies, que són nombroses y algunes, com veurèm, monumentals. De caràcter civil, hi ha l' hospital de Santa Catarina, fundat en lo segle XVII, y l' Hospici, fundat en lo segle XVIII, avuy establiments provincials; lo Teatre Principal, proprietat del Ajuntament, l' Escorxador, en construcció, també proprietat del Ajuntament, y les Cases Consistorials o de la ciutat, que del

segle XV ençà han sofert moltes transformacions y tenen l' aspecte exterior de casa particular.

Solsament una part relativament petita del terme de Gerona està dedicada al conrèu, y no obstant, la agricultura es una de les seves principals fonts de riquesa, per la importancia dels mercats que s' hi celebran, importancia que ha anat crexent a mesura que han anat aumentant les facilitats de comunicació, ab la construcció de ferrocarrils y ab la obertura de noves carreteres. Encara

Clixé de Francesch Duarte

Gerona.—Baluart del portal de Sant Cristòfol

que a Gerona se celebran tres mercats setmanals—los dimars, los dijous y los dissaptes—los a qui-ns referím són los derrers, que podrían calificar-se de verdaderes fires, per la munior de gent que hi acut y per les transaccions que s' hi fan, especialment en bestiar, aviràm, ous, grans, planters y fruytes. La pagesía de tota la comarca y de les comarques vehinęs que hi porta a vendre los productes de la terra, hi compra en cambi los productes de la industria y de les arts industrials que li fan falta y que no s' acostuman a trobar en los pobles rurals, contribuint d' una manera considerable a la vida y a la prosperitat dels magatzems y botigues de la cíutat y al sosteniment d' un bon nombre de petites industries en ella establertes.

La fabricació es, també pera Gerona, una font de riquesa. Hi ha en son terme fàbriques de gas, de producció de força elèctrica, de licors, de gaseoses, de sabó, de gèneros de punt, de curtits, de taps, de capses de cartró, de paper de fumar y de serrar fusta; terriceríes; molins de xecolate y de ciment; forns de calç comú y de calç hydràulica; fundició de campanes; pedreres; y com a gran industria, una farinera; dos fàbriques de paper contínuu, y una de filats d' estàm, cordons, botons y trenzilles. Acaba de tancarse un gran establiment de fundició de ferre y construcció de màquines, que donava feyna a centenars d' obrers, però es de creure que la ciutat se refarà aviat d' aquest contratemps y que s' establirà alguna altra industria aprofitant los edificis y la força hydràulica que han quedat en vaga, com ha succehit ab les fàbriques de filats de cotó que abans hi havía hagut. Ademés, a la estació de Gerona del camí de ferre fan cap, pera la seva exportació, quasi tots los productes elaborats en les fàbriques que vorejan la cequia Monar y lo ríu Ter, des de Sant Julià de Ramis al Pasteral; en les establertes en la comarca de Banyoles, y en les que hi ha en les vores del Fluvià, des de Besalú a Olot.

Clixé de Marián Rocafiguera

Gerona.—Una casa de la ciutat vella

Finalment, constitueix pera Gerona una altra font de riquesa, lo séu caràcter de plaça forta y de cap de bisbat, de provincia y de partit judicial, que hi acobla un conjunt considerable de persones, ocupades en les oficines y dependencies inherents a cada una de les dites capitalitats, y hi manté, ademés, una població flotant, formada per tots los qui, del reste de la provincia y de fora d' ella, necessitan acudir a aquelles oficines y dependencies.

En l' ordre militar, tenen en Gerona la seva residencia lo general de la 7.ª divisió y lo de la primera brigada d' aquesta divisió, ab més la plana major dels tercers batallons dels dos regiments que forman la dita brigada, la del batalló de segona reserva n.º 70 y la del octau dipòsit de reserva de cavallería. Hi ha ademés govern militar ab les corresponents oficines, zona y caxa de recluta, Major de plaça, serveys administratíus ab comissaría de Guerra, hospital militar ab serveys sanitaris, dipòsit d' armament y Comandancies de enginyers y de la guardia civil. Forman la guarnició, un regiment d' infantería y petits destacaments de cavallería, d' artillería y de enginyers. Hi ha puesto de la guardia civil y pochs carrabiners. Lo dipòsit de pòlvora està situat en la montanya, fora de la ciutat.

En l' ordre judicial, hi ha a Gerona Audiencia de lo Criminal, Tribunal Eclesiàstich y Tribunal contenciós administratíu, que extenen la seva jurisdicció a tota la provincia; Jutjat de primera instancia y d' instrucció, que extén la seva jurisdicció a tot lo partit judicial, y Jutjat municipal: Registre de la proprietat; Registre civil; Arxíu notarial, y presó correccional y de partit. Los advocats y procuradors estàn colegiats. Hi ha també quatre notaríes.

En l' ordre relligiós, hi ha Bisbe, ab secretaría de cambra y de govern; Curia eclesiàstica y de testaments y obres píes; Administració diocessana y de la Creuada, y Habilitació: Seminari Conciliar y Casa-colegi pera estudiants pobres que seguexen la carrera eclesiàstica, fundada pêl difunt bisbe D. Tomàs Sivilla; Capítol catedral, y tres parroquies de terme, la Catedral, Sant Felíu y lo Mercadal, ab dos vicaris, alguns beneficiats y varis capellans adscrits cada una d' elles; la de Sant Felíu té ademés coadjutor en la annexa del Pont major.

Les esglesies y capelles al present obertes al culte, són:

N.ª Sra. de la Pietat, en lo Pont major.

Sant Pere de Galligans, en lo barri de Sant Pere, abans monastir de Benets.

N.ª Sra. dels Angels, esglesia del convent de les monges Caputxines.

Sant Felíu, abans també Santa María extramurs. Havía sigut colegiata y es parroquia.

Sant Lluch. Era de la comunitat de beneficiats de la catedral, avuy està a càrrech de les monges del Immaculat Cor de María.

Sant Matheu. Era la capella de la antiga Almoyna: avuy està a cárrech de les monges de la Escola pía.

Santa María. Es la esglesia catedral y ademés parroquia.

N.ª Sra. dels Desamparats, esglesia moderna de les monges Esclaves del Santíssim Sacrament, que ha vingut a substituir la capella que hi havía en la casa de la Sacristía major.

Sant Martí. Hi havía hagut canonges regulars de Sant Agustí y després Jesuites: avuy es la esglesia del Seminari Tridentí.

N.ª Sra. del Carme. Havía sigut la esglesia del convent de Carmelites, edificat abans a extramurs, en lo carrer del Carme.

Sant Felip Neri. Petita capella prop del antich castell vescomtal.

Sant Joseph. Esglesia moderna de les monges Josefines.

N.ª Sra. dels Dolors. Es la capella de la confraría dels Dolors, anomenada també de la Mercè per estar edificada al costat de la esglesia d' aquest nom, del convent de Mercenaris.

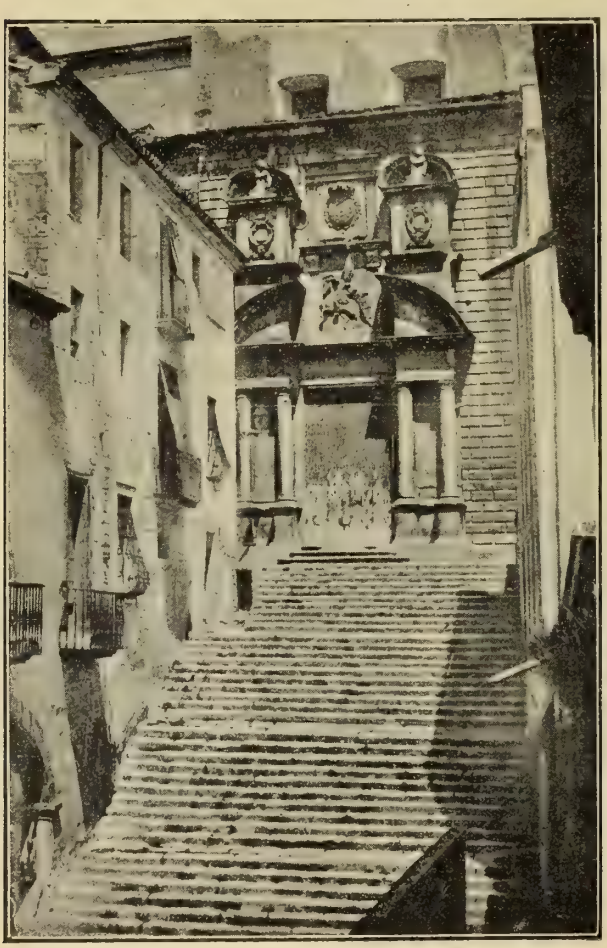

Clixé de Francesch Duarte

Gerona.—Sant Martí

Capella de Santa Catarina de Sena, del convent de Dominiques Terciaries, conegudes per Beates de Sant Domingo. Abans havía estat establert en lo carrer del Portal Nou.

Sagrat Cor de Jesús. Esglesia moderna, edificada ab almoynes per l' Apostolat de la Oració, al qui pertany. Està a càrrech dels PP. Jesuites.

Capella del Cementiri.

Capella del convent de les monges Adoratríus.

Capella del alberch de les Germanetes dels pobres.

Capella de les monges Carmelites.

Esglesia del Hospital *de Santa Catarina,* avuy provincial.

Esglesia o millor capella del Hospici, avuy provincial.

Santa Susagna. Es la esglesia parroquial del Mercadal.

Santa María de Cadins, esglesia del convent de monges Bernardes.

Capella de Sant Domingo, de les monges Dominiques.

Santa María (Auxilium Christianorum), en lo convent y granja dels PP. Salesians.

Hi ha, ademés, capella en lo palàu Episcopal y algunes de caràcter privat en cases particulars. Les esglesies y capelles que hi havía hagut y ara estàn tancades o enderrocades, són:

Sant Llatzer, en l' antich Hospital de masells, del carrer de Pedret.

Sant Jaume, en lo meteix carrer, prop de la nterior. Encara existeix y s' hi celebran cultes lo día de la festivitat del Sant, que es lo patró del barri.

N.ª Sra. del Pilar, també en lo carrer de Pedret. Fóu una temporada residencia dels frares de Sant Agustí. Està quasi del tot destruida.

Santa Eulalia de Costa, axí anomenada per estar edificada en la pujada de la montanya de Barufa. Havía sigut parroquia y tingut per sufragania la esglesia del lloch de Campdorà. La tradició preté, sense fonament, que existía ja abans de la invasió dels moros. Al construir-se les muralles del burch de St. Pere, quedà closa en la ciutat, però tocant a les muralles. Sofrí mólt quan la guerra de la Independencia, per quin motíu fóu abandonada. Tenía un altar dedicat a Sta. Llúcia, mólt freqüentat pêls devots.

Clixé de A. Unal

Gerona.—Sant Nicolàu

St. Nicolàu. Petita esglesia romànica, d'una sola nàu, ab volta de canó y cimbori sobre lo creuer, termenat, aquest, per cada banda, com la capella, per un absis. Està orientada de O. a E. y la porta s' obría a mitjorn. Lo cimbori, al exterior, es vuytavat. Al present hi ha una fàbrica de serrar fusta. La seva construcció no pot baxar del segle XIII.

N.ª Sra. de la Esperança. Era la capella del Hospital vell, dit també dels Capellans, situat en lo carrer paralel al Galligants que va de la esglesia de Sant Pere a la plaça del meteix nom. Acabà la seva construcció lo día 29 de Novembre del any 1338. Existía encara a derrers del segle XVIII.

Sant Just. Esglesia o capella, prop de la de Sant Felíu, quina situació exacta desconexèm.

Santa María de les Puelles. Capella que hi havía hagut en un carreró,

devant meteix de les escales de la Catedral. Quan lo setge del any 1710, va quedar mólt arrunada. Avuy ha desaparegut.

Sant Genís. Capella situada també en la plaça de la Catedral, a la sortida y a la esquerra del carrer de la Força, com l' anterior desapareguda.

Sant Matéu, capella situada a mà dreta y al extrém del carrer de la Força, traslladada més tart al edifici de la Almoyna y convertida al present en capella del colegi de relligioses Escolapies.

N.ª Sra. de la Anunciació, esglesia del que fóu convent de Caputxins, en lo carrer de la Força, avuy Institut de segona ensenyança.

Sant Cristòfol, petita capella, tocant al portal que va a les ruhines de la Torre Geronella, en la qual celebrava les seves festes lo gremi dels hortelans. Consta que fóu començada per Bernat Stanyol, que en l' any 1354 hi havía fundada una confraría, y que quedà inutilisada y mitg enterrada, en lo segle XVII, ab motíu de la construcció del baluart de son nom.

Capella del Salvador, enderrocada com la Torre Geronella, ahont se trobava, per rahó de les guerres.

Ermita, no sabem sots quina advocació, construida en lo cim del mont Aguilar. Quedan les seves ruhines dintre les del fort del Calvari, allí edificat.

Ermita de Sant Amador, en lo puig Alguer, després convent de Caputxins y derrerament fort dels Caputxins,

Capella de Sant Lluch, acabada l' any 1609, en l' edifici dels Estudis generals, avuy quasi enderrocada.

Sant Domingo. Notable temple gòtich del segle XIII, era la esglesia del convent de frares predicadors, y es avuy junt ab aquest, quartel y oficines militars.

Sant Joseph, esglesia del convent de Carmelites Descalços, acabada en 1631. Hi ha la Duana y les oficines de la Delegació d' Hisenda.

Capella de Sant Miquel, en la casa del Consell y de la Ciutat. Fóu construida en 1493; l' any 1859, cayguè la volta y en 1860 l' acabaren d' enderrocar pera la construcció del teatre Principal.

N.ª Sra. de la Mercè, esglesia del cenvent de Mercenaris, convertida al present en Hospital militar.

Santa Caterina, era la esglesia del Hospital nou, que hi havía en l' arrabal de son nom, enderrocada pera la construcció del baluart de Sant Francesch. Un xich més enllà, tocant a la carretera vella de Barcelona, hi havían tingut un convent, provablement ab esglesia o capella, los frares Caputxins.

Santa Clara, de les relligioses Clarisses. Esglesia y convent estigueren primer a extramurs, ahont hi ha ara lo baluart de son nom; després dintre la ciutat, ahont hi ha avuy lo carrer de Santa Clara; y últimament estàn fora del terme de la ciutat, en lo del poble de Salt.

Santa Magdalena, era la titolar de la esglesia dels Mínims de Sant Francesch de Paula. Ara es quartel de cavallería.

Sant Francesch d' Assís. Bella esglesia gòtica del convent de Fra-menors, consagrada l' any 1368. Estava situada en lo Mercadal, enfront del pont de Pedra, en part ahont s' obra al present lo carrer del Progrés. Prop de ella hi havía hagut una capella dedicada a *N.ª Senyora de Loreto.*

Sant Agustí, esglesia del convent dels Agustins, començada l' any 1608, que s' axecava al costat del portal de Figuerola. Ocupa lo séu emplaçament la plaça de la Independencia.

De la llista que precedeix, se-n pot deduhir quines y quantes ordres relligioses s' havían establert a Gerona, y també les que hi ha en la actualitat ab sols anyadir-hi les Germanes de Sant Vicents de Paul, los Maristes y los Germans de la Doctrina Cristiana. Quasi totes se dedican a la ensenyança o al cuydado y amparo de malalts y desvalguts.

Hi ha, ademés, en la ciutat moltes confraríes y germandats de caràcter relligiós, o relligiós y benèfich al ensemps.

Les funcions relligioses són solemníssimes, sobre tot les que se celebran en la Catedral, y concorregudes les processons, especialment les de Corpus y les de Setmana Santa.

En l' orde civil (polítich-administratíu-econòmich) hi ha Governador civil, Delegació d' Hisenda, Aduana, Representació de la Companyía arrendataria del Timbre y efectes estancats, Sucursal del Banch d' Espanya ab edifici propri, Diputació provincial y oficines principals de varis serveys pagats per l' Estat o per la Provincia.

Passèm a donar compte dels més importants d' aquests serveys, adicionant-hi los prestats per l' Ajuntament.

Instrucció pública.—Les institucions d' ensenyança establertes a Gerona, són les següents:

Seminari Conciliar o Tridentí, pera la carrera eclesiàstica, fundat en 1599, al qui foren incorporats los col-legis d' En Querol y d' En Beuda, fundacions particulars dels anys 1393 y 1398 respectivament. Estigué primer tocant al portal de Sobre-portes, ahont hi havía hagut lo col-legi d' En Querol, y en 1769 fóu traslladat al edifici que ara ocupa, al suprimir-se la ordre de la Companyía de Jesus. Compta ab biblioteca, gabinets de física y d' historia natural y ab una colecció d' obgectes emporitans llegat del bisbe D. Tomás Sivilla. Com a curiositat científica notable, guarda la esfera del abat Zafont. Té agregat, com hem dit, lo col-legi d' estudiants pobres.

Institut general y tècnich, creat l' any 1845. Té agregades les rendes del que fóu col-legi de Montpeller, fundat pêl metge Joan Bruguera en 1452 pera que poguessen seguir los estudis de medecina en aquella universitat francesa estudiants geronins, y utilisa tot lo material que resta de la Escola de Dibuix inaugurada en 1790. En aquest establiment, que compta ab sales de Física y d' Historia natural, ab un aparato sismogràfich y ab una torra pera observa-

cions meteorològiques, s' hi dóna la segona ensenyança y les assignatures necessaries pera la carrera del Magisteri.

Vuyt escoles públiques de primera ensenyança; d' elles una de superior pera noys, sis de elementals complertes, dues pera noys y quatre pera noyes, y una pera pàrvuls.

Una escola de dibuix nocturn pera obrers, sostinguda pera l' Ajuntament.

Y, ademés, una escola elemental complerta pera noys, altra pera noyes y la ensenyança de música y d' alguns oficis, que hi ha en l' Hospici provincial; les quals, encara que no sían públiques en lo concepte de no estar obertes pera tothòm, ho són en lo d' estar sufragades per fondos provincials.

Lo nombre de col-legis y escoles particulars o privades, en 1 de Janer de l' any 1908, era lo de dotze: cinch de noys y set de noyes, la major part a càrrech de corporacions relligioses. D' aquestes, les escoles dels Germans de la Doctrina Cristiana del carrer de la Rutlla, donan ensenyança de comerç, y les dels PP. Salesians, de Pedret, donan ensenyances pràctiques d' agricultura y de música.

Hi ha, ademés, dues academies particulars de segona ensenyança, una de preparatoria pera carreres especials, y varis professors de música y de dibuix.

No podèm dexar de mentar la Universitat, o Estudis Generals fundats a Gerona en virtut de privilegi obtingut del rey d' Aragó, D. Alfonso IV, en 1446, que funcionà ab tota regularitat des de la segona meytat del segle XVI fins al any 1717, en lo qual fóu abolerta per decret de Felip IV de Catalunya y V de Castella, com les altres que hi havía a Catalunya, pera donar lloch a la fundació de la nova Universitat de Cervera. Se-n veuen encara les despulles en la plaça de Sant Domingo. Després de la revolució del any 1868, proclamada la llivertat d' ensenyança, uns quants particulars establiren en dit local, ab autorisació del Ajuntament, una Universitat lliure, que funcionà poch temps ab èxit deplorable.

Les rendes de la antiga Universitat de Gerona, al suprimir-se aquesta en 1717, foren incorporades, la meytat a la Universitat de Cervera y la altre meytat al col-legi superior y gratuit d' Humanitats que los PP. Jesuites tenían a Gerona des de los derrers anys del segle XVI. Al suprimir-se la Companyía en 1767, les dites rendes y demés efectes del col-legi s' incorporaren al Seminari.

Com institucions de cultura, cal mentar també la Biblioteca pública provincial, formada en la seva quasi totalitat pèls llibres procedents dels extingits convents; los arxíus privats de la Catedral, de Sant Felíu, d' Hisenda, de Beneficencia y Municipal, que poden consultar-se mitjansant la corresponent autorisació; y lo Musèu provincial d' Antiguetats y de Belles Arts, a càrrech de la Comissió de Monuments, instalat en lo preciós claustre de Sant Pere de Galligans y obert al públich lo matí dels diumenges, y en los mesos d' istíu tots los díes feyners a la tarde. Conté galería de pintures, gravats, esculp-

tures modernes y coleccions de restes arquitectònichs, de epigrafía, de numismàtica, de prehistoria, de ceràmica, de vidrería y de metallistería, essent mólt notable la d' obgectes emporitans.

Beneficencia. — Les institucions benèfiques són a Gerona les següents: Un hospital y retiro de parteres, sostingut ab rendes propries y ab fondos de la Provincia. Està administrat directament per la Diputació provincial: compta ab servey mèdich, farmacèutich y relligiós, y ab enfermers y enfermeres, que forman separadament comunitat de caràcter rellígiós, però sense pertànyer, que sapigàm, a cap ordre constituida. Acull malalts de tota mena y procedencia, y fins poch fà s' hi albergavan també los boigs, però al present aquestos s' albergan en lo Manicomi, o Bogería provincial, instalat fora del terme de Gerona.

Es un edifici senzill y sever, que té en son interior cert ayre de grandiositat, y bastant espayós pera satisfer les necessitats que estava destinat a atendre quan fóu construit en l' any 1666, en substitució del Hospital de Santa Catarina, fundat en 1211 y enderrocat en 1653, com hem dit, pera la construcció del baluart de Sant Francesch. A n' aquest antich hospital, que s' anomenava també Nou, s' hi incorporà, en 1584, l' alberch d' infants òrfens que hi havía ja d' abans a Pedret al costat de la capella de N.ª Sra. del Pilar. Se li donà lo calificatíu de Nou, pera distingir-lo del hospital Vell o dels Capellans, qual data de fundació s' ignora, però s' ha de remuntar necessariament al menys al segle XII, per ésser la del de Santa Catarina dels primers anys del XIII. L' hospital Vell continuà subsistint en son lloch del arrabal de Sant Pere, com ho justifica la construcció en lo meteix de la capella de N.ª Sra. de la Esperança, acabada l' any 1338, o siga més d' un segle desprès de fundat l' hospital Nou. En lo dit segle XII, hi havía al extrèm N. del carrer de Pedret, llindant ab la carretera de França, l' hospital de Sant Llatzer, alberch dels masells o leprosos, del qual s' ignora també la data de fundació y la de la seva extinció, que creyèm deguda a la destrucció del meteix per exèrcits invasors en algún dels setges de Gerona. Més vell encara que tots los predits, era un altre hospital o alberch *(xenodochia)* que consta existía en 995, dintre los murs de la Força vella.

L' Hospici provincial y casa de Maternitat y Expòsits, sostingut al present y administrat també directament per la Diputació de la provincia. Està a càrrech de les Germanes de Sant Vicents de Paul. Hi ha establertes escoles de primera ensenyança y de música, y s' ensenyan als assilats varies arts y oficis. Té esglesia o capella ab Prior pera les pràctiques relligioses. Aquest establiment, fundat l' any 1763, fóu considerablement aumentat pêl bisbe Lorenzana. Lo grandiós edifici que ocupa, ab patis y jardins, fóu inaugurat l' any 1785. Lo bisbe citat li hi incorporà les rendes de moltes obres píes y en particular les de la Almoyna de pà y vestuari fundada en lo segle XIII pêl bisbe Guillém de

Cabanelles, que tenía edifici propri prop de la catedral, residencia avuy de les relligioses Escolapies, y es per la seva arquitectura una de les construccions civils més notables de la ciutat, axí com la Almoyna era de les més importants institucions benèfiques que en ella hi havía.

Hospital militar, establert, com ja sabèm, en lo que fóu convent de la ordre de la Mercè. Havía estat abans en edifici propri anomenat hospital del Rey, en la plaça de Sant Francesch; però arrunat aquest quan la guerra de la Independencia, fóu instalat provisionalment en una part del del Hospici, fins a la seva trasllació al que avuy ocupa.

Casa de Convalescencia, fundada y establerta al costat del hospital civil, per D. Narcís de Caramany en 1781. Es de dret un establiment de beneficencia particular, agregat de fet al dit hospital.

Assil pera vells, de les Germanetes dels Pobres.

Assils pera noyes, de les monges Sagramentaries y de les Adoratríus.

Dos metges municipals pera la visita de malalts pobres.

Conferencies de Sant Vicents de Paul, d' hòmens y de dones, en les tres parroquies de la ciutat, pera lo socors a domicili de malalts y de pobres.

Germanes Josefines, pera la assistencia y vetlla de malalts a domicili.

Varies confraries y germandats de socors mútuus, en cas de malaltía, pera sos associats.

Caxa d' estalvis y pensions pera la vellesa.

Socors a pobres transeunts, del pressupost municipal.

En materia de beneficencia individual, se conserva encara en algunes cases de Gerona la antiga costúm de fer caritat als pobres un día determinat de cada setmana.

Comunicacions. — Hi ha a Gerona: administració general de corrèus, que reparteix a domicili la correspondencia que-s reb dues vegades al día per la vía ferrada y la que-s reb diariament per altres víes de quasi totes les poblacions de la provincia. Estació telegràfica de servey permanent; y estació central del Grupo telefònich inter-urbà, establert en la ciutat, del qual ja hem donat compte, axí com també dels ferrocarrils, carreteres y camins vehinals que a ella afluexen.

Per la línia del ferrocarril de Tarragona, Barcelona y França, arriban cada día a la estació de Gerona, procedents de Barcelona, y ne surten pera aquesta ciutat, set trens de passatgers, que enllaçan al Empalme ab la vía del litoral y dels quals solament cinch servexen totes les estacions intermitges; y procedents de França o sortints pera França cinch trens, dels quals tres servexen totes les estacions y los altres dos solament les de Portbòu, Figueres y Flassà.

Per la línia de Sant Felíu de Guíxols, arriban y surten cada día de la estació de Gerona quatre trens de passatgers, que servexen totes les estacions.

Per la línia d' Olot, arriban y surten cada día de la estació de Gerona tres trens de passatgers, que servexen totes les estacions y estàn en combinació ab carruatges que, des de Sant Felíu de Pallarols, van y venen de Olot.

Hi ha, ademés, per la línia de França, alguns trens de mercaderíes y los dijous y diumenges lo ràpit de París, y per la de Sant Felíu de Guíxols, en la temporada d' istíu, l' anomenat tren de banys, d' anada y tornada.

Se troba servey ordinari de carruatges, una o més vegades al día, pera Olot, Besalú, Banyoles, Anglès, Salt, Cassà, La Bisbal y lo Pont Major, y extraordinari los dissaptes pera altres poblacions. També se troban carruatges de lloguer a totes hores del día.

Pera allotjament y comoditat de viatgers y transeunts, hi ha cinch fondes, onze hostals, dos restaurants y altres cases de menjar.

Altres serveys. — Del de seguretat y vigilancia se-n cuyda l' Estat, que lo realisa per medi de la guardia civil y de la policía, ab la cooperació del sometent armat. L' Ajuntament manté los serenos pera la vigilancia nocturna y auxilis que pugan necessitar los vehins, y los municipals pera la policía urbana.

Corren també a càrrech del Ajuntament, la companyía de bombers, dotada del material més indispensable pera los casos d' ayguats y d' incendis: l' Escorxador, ab la corresponent inspecció per veterinaris o menescals; lo dispensari municipal (en habilitació) pera casos d' accidents desgraciats: la inspecció de substancies alimenticies: la llimpiesa pública, y lo servey de cotxes dels morts.

Lo cementiri públich, qual situació ja hem indicat, fóu inaugurat l' any 1829, des de quina data s' ha hagut d' examplar considerablement y se li ha afegit un clòs pera los qui moren fora del gremi de la esglesia catòlica. Formava la seva primera planta un paralelògram, ab la porta en lo costat d' orient y la capella, enfront de la porta, en lo de ponent: tot al voltant ninxos, y l' espay central partit en quatre compartiments per

Clixé de Francesch Duarte

Gerona. — La creu bonica, al present en lo cementiri

avingudes de xiprers y separat dels ninxos també per avingudes vorejades de xiprers. En lo centre s' hi colocà, l' any 1852, una creu de pedra, que era la de terme, anomenada *la creu bonica,* que s' axecava al cap d' avall del carrer de

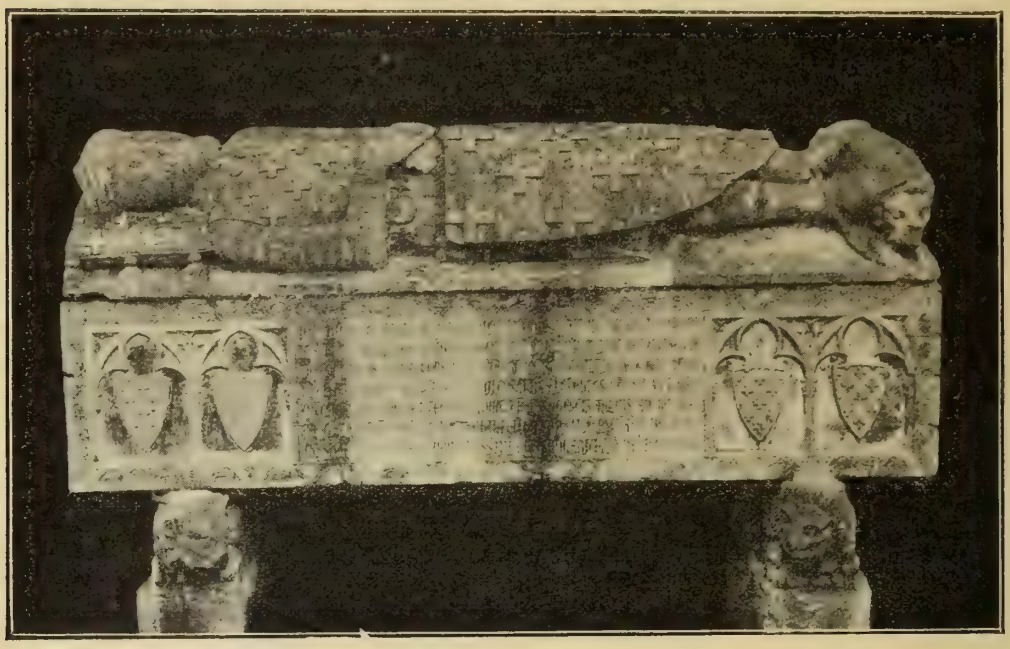

Clixé de A. Unal

Gerona. — Sepulcre del almirall Jofre de Cruilles

la Rutlla, tocant a la carretera vella de Barcelona, manada fer y posar allí per la ciutat en l' any 1723. Hi ha en lo cementiri alguns enterraments luxosos, però cap que-s puga calificar de notable, fora d' un sarcòfach gòtich, ab estàtua jacent, treballat en pedra del país, que hi fóu portat del derruit convent de Sant Francesch. Es lo sepulcre del almirall d' Aragó, Jofre de Cruilles, mort a Algezires en acció de guerra, l' any 1339, fill u originari provablement de Gerona.

Durant tota la Etat mitjana los enterraments se feren en les esglesies o en los cementiris que hi havía als voltants d' elles y en los claustres dels convents. No fà molts anys se va trobar a Gerona, vora la esglesia del Mercadal, un cementiri que pertanyía, ab seguretat, al temps de la dominació wisigòtica y potser als derrers segles de la dominació romana. Lo cementiri cristià més antich de Gerona, del que tením conexement, fós soterrani, fós al ayre lliure, era lo que en los segles IV y V hí havía prop del portal de la ciutat romana que s' obría envers lo N. y proper a la carretera, en lo lloch hont està edificada avuy la esglesia de Sant Felíu. Los juhéus, abans de la seva expulsió, tingueren a Gerona dos cementiris: l' un en la costa de ponent de la montanya de Barufa, (d' ahont prevé lo nom de Monjuich), l' altre, més modest, a judicar

per les esteles funeraries d' ell recullides, en Montilibi, que era llavors del terme de la ciutat. En lo Musèu provincial, se guardan alguns sarcòfachs de pedra, y teules y lloses ceràmiques dels enterraments trobats en lo citat cementiri del Mercadal: nombroses pedres combades y esteles sepulcrals, ab inscripcions hebrayques, procedents dels cementiris juhéus de que acabàm de fer memoria, y alguns ossaris recullits dels extingits convents, quasi tots ab inscripció y ab escuts heràldichs. En lo presbiteri de la esglesia de Sant Felíu, emmatxats en les parets laterals y un d' ells posat en l' altar major, hi ha varis sarcòfachs de marbre, ab frontis esculpturat, provinents la major part del antich cementiri cristià al qui hem fet referencia.

Diversions. — Compta Gerona, ab lo teatre Principal, bonich y de regular capacitat, mes poch concorregut: ab una Plaça de Toros, situada al extrém de La Devesa (terme de Santa Eugenia), que ha resultat un mal negoci pera lo qui fà poch la construí: ab tres Cinematògrafs, que s' omplen los díes festíus, y ab alguna sala de ball espayosa. Lo ball, particularment en los carrers y places, en los quals se aprofita qualsevol motíu pera tocar-hi sardanes, es la diversió preferida pêl jovent geroní.

Se conserva mólt arrelada la costúm de celebrar cada carrer la festa de son respectíu patró, que acaba ab la típica *faxina* o brenada en alguna font o altre lloch dels voltants, ahont s' aplegan los vehins ab assistencia de la cobla, y d' allí tornan junts a la ciutat ab gran gatzara. Com la major part s' escauen al istíu, se pot dir que en aquesta temporada del any no-s passan quinze díes sense que-s balle en un carrer o altre.

Celebra també Gerona les fires de Sant Narcís, patró de la ciutat, que començan lo 29 d' Octubre y duran vuyt díes. Baix lo punt de vista econòmich han perdut mólt de la importancia que havían tingut, però com a festes conservan encara lo renòm y atrauen un gran nombre de forasters: particularment lo derrer día, en que-s celebra en la esglesia de Sant Felíu un solemne funeral pera les ànimes dels qui moriren en los setges dels anys 1808 y 1809, ab assistencia de totes les autoritats, que a la sortida acompanyan a la bandera de la ciutat ab les forces de la guarnició, en processó cívica, fins a la Casa Consistorial. Aquestes fires tenen fama de *molles,* y efectivament, sol ploure més o menys durant la seva celebració, y per axò s' ha pensat en diferentes èpoques trelladar-les o celebrar-ne en altra temporada del any; però sempre que s' ha provat, s' ha hagut de dexar córrer per falta d' èxit y per la força de la costúm, que no atràu gent si nó en la data tradicional de celebrar-les.

A judicar pêl nombre de societats y cassinos que hi ha, semblá que l' esperit d' associació estiga a Gerona mólt desenrotllat: però resulta no ésser axí, donchs quasi totes les societats duran poch o portan una vida mòlt migrada, encloses les poquíssimes que tenen algún fí de cultura.

Los aliments que-s consumen a Gerona, en general són sans y gustosos,

y la seva plaça està ben provehida de carns, caça, peix, llegums, verdures y fruyta.

Dels datos publicats, se-n deduheix que les condicions climatològiques de la ciutat són les següents:

Temperatura anyal: mitja 14°, màxima 36°, mínima 3°. Los cambis sobtats de temperatura són freqüents y s' acostuma observar una diferencia mólt marcada entre la nit y lo día.

Altura baromètrica anyal: mitja 753'5, màxima 766'4, mínima 738'5 milímetres.

Humitat relativa mitja anyal, ab relació al estat de saturació atmosfèrica: 65'1/00.

Vents: freqüents, NE., SE. y S.; menys freqüents, E., SO. y N.; raros, NO. y O.

Pluges: varían mólt d' un any al altre, l' any 1884 la alçada hydromètrica fóu de 1,330'2 milímetres, l' any 1885 fóu de 627'8.

A la tardor y al hivern, són força freqüents les boyres y los díes coberts.

Les enfermetats corrents són: reumatismes, escròfules, catarros, tisis, angines, pleuroneumoníes, feridures, catarros-gàstrichs y disentèries, segons les èpoques del any, y sense que cap tinga lo caràcter d' endèmica. D' epidèmies, fora de la *glànola* o peste bubònica a les derreríes de la Etat mitjana, en los temps moderns n' ha estat poch perjudicada.

* * *

Notes històriques y monumentals. — L' orígen de Gerona es antiquíssim. Sense necessitat d' acudir a la faula de Gerió, com s' ha fet sense fonament, n' hi ha prou pera justificar-ho ab los restes que se hi han trobat y ab los que conserva dels derrers temps de la època neolítica. Són aquests: una destral de pedra recullida en la montanya de Les Pedreres, una arma o eyna, també de pedra, recullida en l' areny del Ter (que hi podría haver sigut portada d' altre lloch per la corrent del ríu), y ademés troços considerables d' un mur megalítich, rellíquia, sens dupte, del recinte primitíu de la població. Està format aquest mur per grosses pedres, irregulars y sense treballar, de 1 metre fins a 3'60 m. de llargada per 0'50 a 1'80 d' alçada, posades les unes sobre les altres y rublertes les juntures per pedres més petites. Se poden encara contemplar en son lloch, en l' hort del casal que fóu Estudis Generals, servint de fonament à les muralles de la Força Vella (40).

(40) Veja-s: *Martorell y Peña* «Apuntes Arqueológicos», p. 116-118; *Sanpere y Miquel,* «Contribución al estudio de los monumentos megalíticos ibéricos». «Rev. de Ciencias Hist.», a. 1880; *P. Paris,* «Essai sur l' art et l' industrie de l' Espagne primitive», v. I; *Puig y Cadafalch,* « L' arquitectura romànica a Catalunya», v. I, pls. 14 y 15.

Com de temps tan llunyans no hi ha memories escrites y los restes anotats no són suficients pera donar rahó de quan se va fundar la ciutat, ni de qui fóren sos primers pobladors, nos hem de contentar ab saber: respecte del primer extrém, que la fundació de Gerona es anterior al establiment en la península de les primeres colonies gregues, y respecte del segón, a donar a sos pobladors lo nom genèrich d' *ibers,* ab lo qui designaren los grechs als indígenes o primers habitants de la nostra terra.

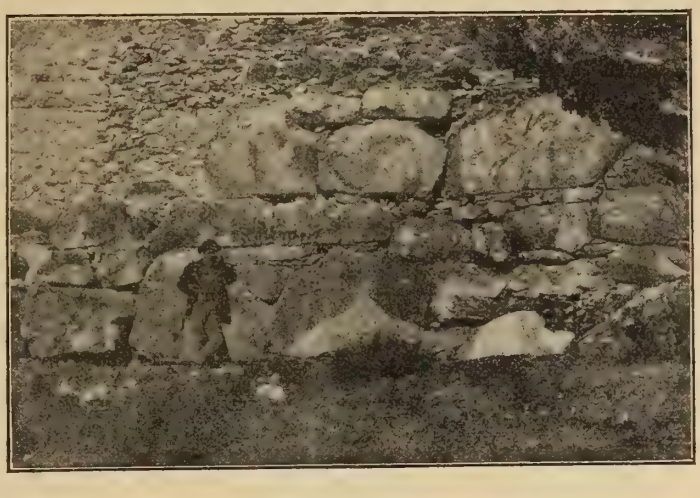

Gerona.—Reste de mur megalítich

Los escriptors romans la conegueren ab lo nom de *Gerunda* y en lo supòsit que la radical, al menys, d' aquest nom no es llatina (ab la terminació igual hi havía a Espanya les poblacions anomenades *Arunda* y *Curunda),* los aficionats a etymologíes han procurat averiguar lo significat de la paraula *Gerunda*, deduhint-lo uns de la llengua fenicia y altres de la euskara, lo que-ls porta, com es consegüent, a conclusions diferentes: axís sembla que pot volguer dir *Indígena, Aria* o *Plaça, Prop de la confluencia, Fortalesa del Héroe* y *Prop del Onyar*. La basa fonamental pera aquesta investigació filològica, axò es lo conexement de la llengua que parlavan sos habitadors, es precisament lo que manca y axò fà que no-s puga conceptuar com a encertada, ni tant solament com a provable, cap de les significacions proposades (41).

De la denominació romana *Gerunda,* s' ha derivat la catalana *Gerona,* que es la que donan a la ciutat tots los escriptors clàssichs catalans y tots los documents oficials de la Etat mitjana y de la moderna; per més que en la pronunciació vulgar sone *Girona,* forma corrupta, com ho es *Girunda* en les monedes comtals y *Gironne* en alguns document y escriptors francesos.

Res se sab de Gerona fins al temps de la vinguda a Espanya dels romans. Lo geògraf Ptolomeus la sitúa als 17° 55′ de longitut y als 42° 51′ de latitut, en la regió del ausetans, essent possible fos lo centre o cap de una comarca rural

(41) *Blanch é Ille*, «Gerona histórico monumental», 1862; p. 5; Sanpere y Miquel, «Toponomàstica Catalana», ps. 142 y 143; *S, Obradors,* «Investigaciones lingüisticas sobre los primitivos pueblos de Cataluña, etc.», «Rev. de Gerona», v. I, p. 96 y següents.

o *pagus* de la dita regió; y un text de Polybius nos díu que en son temps, axò es, a mitjans del segle II abans de la nostra Era, los romans, senyors ja del país, afitaren les milles d' un vell camí que del Sudest de la península conduhía a la Galia. Aquest camí seguí ab tota provabilitat al menys una part del exèrcit d' Aníbal quan la seva anada a Italia y més endevant quedà convertit en vía militar. Passava per Gerona: axí ho diuen los itineraris gravats en los Vasos Apolinars, la Taula de Peutinger y l' Anònim de Ràvena, que posan a Gerona prop del Pyrinèu, entre les mansions de *Cinniana* (a la vora del ríu Cinyana), al N., y d' *Aquis Voconis* (Caldes de Malavella), al S., y a igual distancia, dotze milles, de cada una d' elles (M. P. XII.; equivalents a 17,820 metres): essent de notar que les noticies contingudes en aquests documents estàn tretes de altres que-s remontan a derrers del segle I abans de la Era Cristiana.

En los primers temps de la dominació romana, moltes poblacions d' Espanya encunyaren moneda, en general de bronzo o de coure, en la qual gravavan lo séu nom en lletres anomenades ibèriques. *Ausa* n' encunyà, y la ausetana Gerona, que abans devía haverse servit pera les transaccions de les monedes gregues encunyades a Empories y a Roses, havía de tenir per propries les d' Ausa, donchs no se sab que en aquest temps n' hagués encunyat. Lo Sr. Zobel, emperò, li atribueix un as ibèrich, que suposa batut en aliança ab les *Thruthruetes* (que creu eran los indígenes de prop de Roses) y ab los *Atanagienses* (població dels Ilergets), en qual anvers llegeix: G[e]R[u]DSA, per GERUNDSA suprimida la N per estar seguida de dental, deduhint d' aquesta llegenda la participació en dita moneda dels *Gerundenses*. Conceptuàm la opinió d' En Zobel per demés aventurada.

Moneda ibèrica atribuida per lo Sr. Zobel als *Gerundenses*

La conquesta d' Espanya pêls romans, que començà l' any 218, abans de la nostra Era, s' extengué ràpidament, y, vençudes les primeres revoltes dels naturals, mólt aviat implantà Roma en la península la seva dominació y lo séu sistema colonial. Gerona fóu un *oppidum,* o població fortificada, quins habitants fruiren, al menys des de lo temps d' August, dels drets de *ciutadans llatins;* formava part de la Provincia Citerior y pertanyía al Convent juridich de Tarragona; se té per provable que los seus *municipis* estavan inscrits en la tribu Galeria. La seva condició de dret llatí, la testifica Plini, que escrigué en la segona meytat del segle I de la Era Cristiana, y la seva organisació municipal vé comprovada per la epigrafía.

Cap de les inscripcions romanes fins avuy en Gerona trobades, se pot remuntar, al nostre entendre, al segle I. Una inscripció romana de Tarragona, mal llegida, y una altra de falsa, que s' ha suposat trobada en la dita ciutat, han donat ocasió pera inventar lo nom de *Licinius Florus,* al qui se-l fà poeta

y orador, y los de *Rufus Paulatus* y de *Cayus Paulatus,* als qui se-ls fà historiadors, y a tots tres, personatges ilustres nascuts a Gerona en lo segle I. Los escriptors que en tal equivocació han caygut y los qui ho han copiat, no-s donaren compte de que privavan a Gerona de la memoria d' un veritable fill de la ciutat, *Caius Marius Verus,* que desempenyà en ella, en lo segle II, tots los càrrechs municipals y al qui la assamblea provincial de la Espanya Citerior va dedicar una memoria y potser va fer posar una estàtua entre los prohoms flamínichs, just al temple d' August de Tarragona. La inscripció tarragonina que axí ho prova díu axís (Hübner C. I. L., vol. II, n. 4,229):

C . MARIO . C
FIL . PAL . VERO
GERVNDENS
OMNIB . HONOR
INRE . P . SVA FVNT
FLAMINI . PROVINC
HISP . CITER
P . H . C.

«A Caius Marius Verus — fill de Caius, de la tribu Palentina, natural de Gerona, investit ab tots los honors (càrrechs) *en la seva República, Flàmen de la Provincia Hispana Citerior: La Provincia Hispana Citerior.»*

Al meteix segle II es provable corresponen una inscripció d' Empories, que fà menció de la geronina *Porcia Severa,* y una altra que serveix de basament a la ara del altar de la capella de Santa Elena de la catedral de Gerona,

Gerona.—Sarcòfach romà ab la representació del Rapte de Proserpina

dedicada per Julia Marcia a son marit *Lucius Plotius Asprenatus*, Edil, Duumvir, Flàmen y Tribú o capdill de la llegió III gàlica. Hübner, (C. I. L., vol. II, nº. 4,622), judica que aquest personatge, inscrit en la tribu Galeria, podía no ésser geroní. També se pot conceptuar del segle II lo bell sarcòfach de marbre emmatxat en la paret de la banda del evangeli del presbiteri de la esglesia de Sant Felíu, que té representat lo Rapte de Proserpina, descrit y estudiat detingudament, no fà gayres anys, pèl metge geroní D. Francesch Viñas,

y es provable que en dit segle s' axequessen les muralles romanes de grans carrèus de pedra sorrenca, de les quals se-n conservan visibles alguns troços en lo portal de Sobre-portes, en la torre Geronella y en lo llenç de mur que baxa des de la plaça de Sant Domingo, per derrera lo collegi d' estudiants pobres, envers lo començament pêl mitjorn del carrer de la Força, ahont, al enderrocar-se, l' any 1857, un portal y unes torres que hi havía, se van trobar varis fragments romans esculptòrichs y arquitectònichs, aximeteix de pedra sorrenca, entre ells una testa y dos caps units per l' occipuci, de grandaria major del natural, y troços d' entablament, ab un bucrani y ab mitges canyes, que semblan haver pertenescut a una construcció d' ordre dòrich, potser porta de la ciutat; se-n conservan una part en lo Museu provincial. Aquests troços de muralla senyalan lo recinte romà de Gerona, lo qual formava un triangle irregular, quin vèrtix era la Torre Geronella y quina base era lo mur que corría per ahont hi ha avuy les cases del dit carrer de la Força que llindan ab lo de les Ballesteríes y ab la pujada de Sant Felíu.

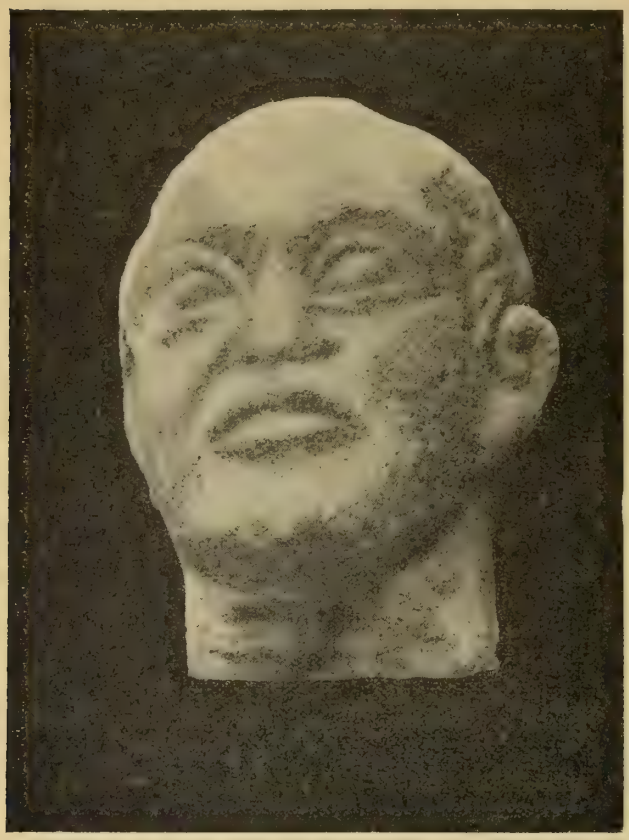

Gerona.—Fragment romà esculptòrich

Del segle III abundan més les memories. L' Itinerari d' Antoninus (198 a 217), situa *Gerunda* entre *Juncaria* (prop de Figueres), al N., y *Barcinone*, al S., a la distancia respectivament de vintisset (40 km.) y sexanta sis milles (98 km.) d' aquestes poblacions, seguint la carretera que d' Italia conduhía a Espanya. Aquesta carretera, en l' any 238, pròximament, va ésser obgecte de grans obres de reparació, ordenades per l' emperador Maximinus y lo cèsar Màximus, sots la inspecció del legat imperial en la provincia Quintus Decius Valerianus: segons resulta d' un fragment de miliari trobat prop del Ter, en lo vehí poble de Sarrià, que, suplert lo que hi falta pêl P. Fidel Fita, díu axís: (Hübner, C. I. L., *Suppl.* 6.243).

imp caes c iul verus
maximinus p f aug
germanic max daC MAX
sarmat max pontiF MAX
tribun potestatiS V
imp vii pp cos procoS
et c iul verus maxiMVS
nobilissimus cae geRMANIC MAX
dac max sarmat MAX
princeps iuventutis filIVS
d n imp c iul veri maxI
mini vias et ponTES
tempore vetustatis con
lapsos restituere preceperuN
cur q decio leg augg PR PR C v

L' emperador César Caius Julius Verus Maximinus, pius, feliç, august, germànich màxim, dàcich màxim, sarmàtich màxim, pontifex màxim, investit per quinta vegada ab la potestat tribunicia y per sèptima ab la imperial, pare de la patria, cònsul, procònsul: y Caius Iuluis Verus Maximus, nobilíssim cessar, germànich màxim, dàcich màxim, sarmàtich màxim, princep de la joventut, fill del senyor nostre l' emperador Caius Iulius Verus Maximinus, pius, feliç, august, manaren restaurar los camins y los ponts fets malbé pêls anys, cuydant de la obra Quintus Decius, llegat dels dos Augusts, propretor y varó claríssím...

Poch després, del any 241 al 244, la universitat de Gerona *(res-publica)* dedicà una làpida y potser una estàtua a Sabina Tranquilina, muller del em-

Gerona.—Fragments romans esculptòrichs

perador Gordianus III (Hübner, C. I. L. 4,620), y, del any 244 al 246, una altra a son fill lo Cèsar Marcus Iulius Filippus (Hübner, C. I. L., 4,621), de la derrera de les quals se conserva lo pedestal ab la inscripció dedicatoria, en lo Musèu, procedent de la esglesia de Sant Martí.

SABINAE
TRANQVILINAE
AVGVSTAE
RES . GERUND

M . IVLIO
PHILIPPO
NOBILIS
SIMO CÆ
SARI
R . P . GER

Pertany a aquest segle lo sarcòfach de marbre que representa una caçera de lleons, emmatxat en la paret de la banda del Evangeli del presbiteri de la esglesia de Sant Felíu, devant del que hem mencionat, y ademés, lo gran-

Gerona.—Sarcòfach romà ab la representació d' una cassera de lleons

diós mosàych descobert l' any 1876 en una masía del Plà, anomenada *Cân Pau Birol,* distant de Gerona uns tres kilòmetres. Lo descobert tenía una longitut total de 17'40 metres, y estava dividit en dos compartiments, l' un de 7'08 metres de llarch per 3'42 d' ample y l' altre de la metexa amplada y 10'32 metres de llarch. En lo compartiment central, vorejat per una cenefa de fulles, hi es-

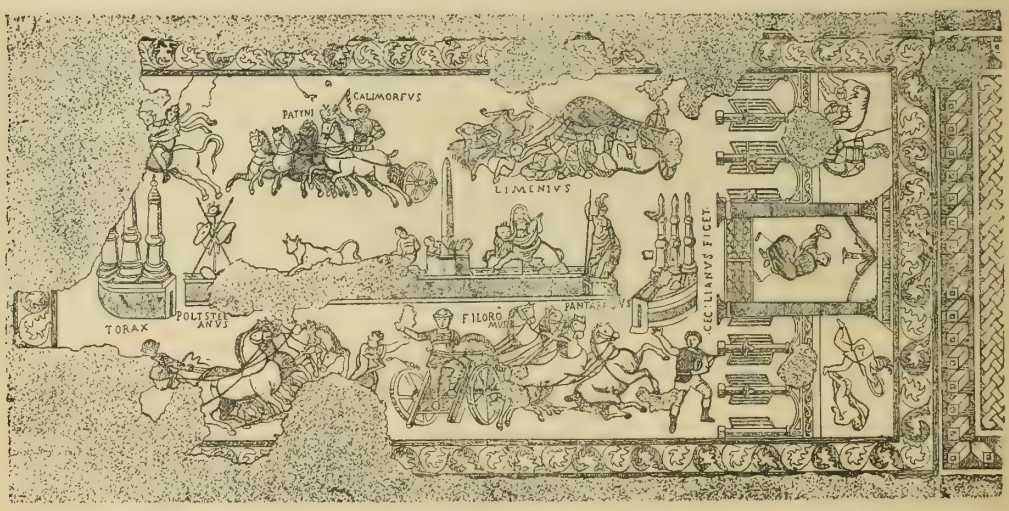

Gerona. — Mosàych. Compartiment central: carreras de carros en lo Circh

tà representada una carrera de carros, tirats cada un per quatre cavalls y ab son respectíu conductor los quatre, dels quals lo dirigit per FILOROMVS es lo vencedor, seguint-lo per ordre los dirigits per TORAX, per CALIMORFVS y per LIMENIVS, aquest últim volcat al girar una de les *metes:* PAN-

TARACVS, POLYSTEFANVS, PATINICVS y EVPLIVM, són noms dels cavalls ab que-s designan les quadrigues. Acompanyan les quadrigues, un genet *(desultor)* y dos servents a pèu. Figura en lo quadro, a més de les *metes,* la *espina,* y sobre d' aquesta la estàtua de Minerva, una divinitat syriaca montada en un lleó, un obelisch, un captíu, un taur y un trofèu; en un dels extrems hi ha la llotja del president dels jochs, posada al mitg de les portes de les quadres *(carceres)* que tenen a sobre, les de la una banda, les imatges de Març y de Ilia, y les de la altra, la lloba alletant a Ròmulus y Remus en presencia de Roma Augusta. La firma del autor del mosàych CECILIANVS FICET *(sic),* està escrita enfront de la llotja ahont hi ha sentat lo president. Lo compartiment major, vorejat per una cenefa de 25 centímetres d' amplada,

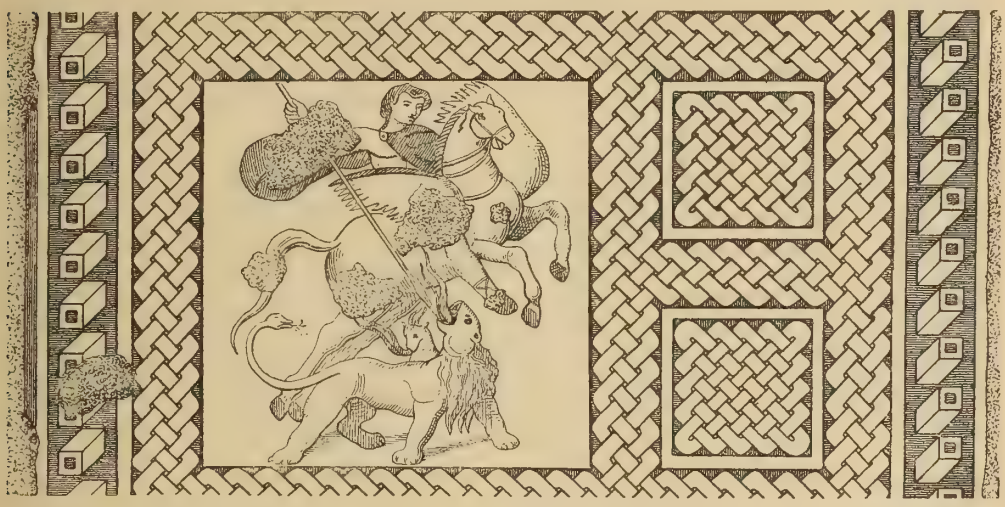

Gerona.—Mosàych. Fragment del compartiment situat en vers lo nort

formada per una sèrie de prismes quadrangulars, està decorat ab una trena de tres cintes de diferent color que envolta una sèrie de 29 rectangles de 54 centímetres de llarch per 51 d' ample, disposats de tres en tres en lo sentit de la amplada del mosàych, fora dos que en lo expressat sentit hi tenen un rectangle major, que ocupa lo lloch corresponent a quatre dels predits y té 1'46 m. de llarch per 1'43 d' ample. En lo rectangle major s' hi veu sobre fons blanch a Belerofont, montat en lo cavall Pegàs, enfonçant la llança en la gola de la Quimera que trau flames per la boca y mostra sos tres caps de lleó, de cabra y de serpent, lo derrer en la cúa. Per poca inteligencia y cuydado dels encarregats de la translació, se féu malbé un bon troç de mosàych y la consequencia fóu tornar-ho a soterrar tot. Respecte al compartiment o compartiments (donchs les diferencies de la ornamentació fan creure que n' hi havía més d' un) que continuavan per sota la casa y que no 's desenterraren l' any 1876, lo qui escríu aquestes ratlles va tenir ocasió, temps després, de veure-n alguns

troços, entre ells lo qui conté un quadro en situació contraposada al de Belerofont, ja descrit, que es una mica més petit que aquest, puix té 1'05 metres de amplada per 1'03 de llargada. En éll, sobre fons blanch, hi ha recolzats en un

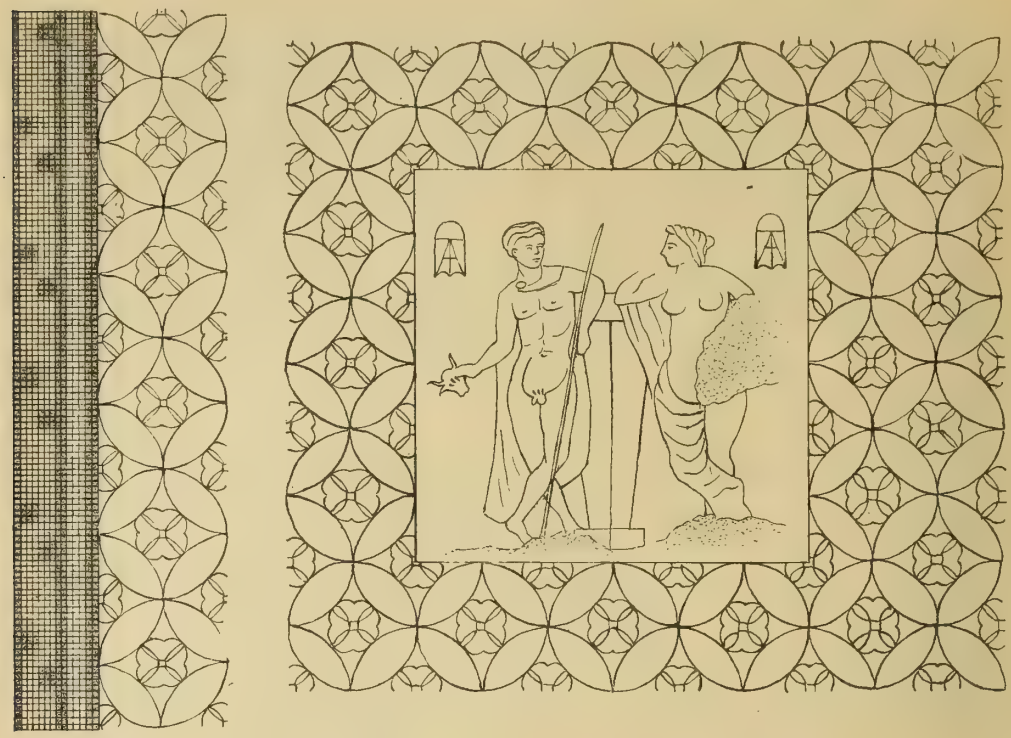

Gerona.—Mosàych romà. Part de mitjorn y motius de decoració. Croquis de Francisco Vinyas.

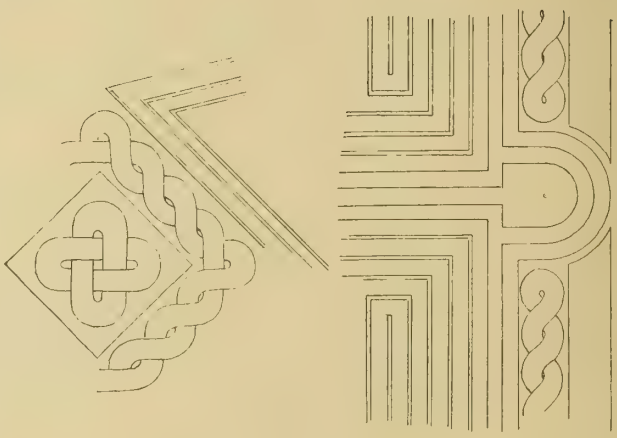

zòcol ornamental; al un costat, un home quasi nú, donchs sols porta un pali o manto afiblat a la espatlla dreta, que li penja per derrera lo cos; ab la mà dreta aguanta un bucrani o cap de bou y ab la altra un llarch bastó: y al altre costat, una dona, també quasi nuha, però en part embolcallada ab un manto que des de sobre lo cap baxa per derrera la esquena y-l braç dret y cubreix la cuxa y cama dreta de la figura. A cada costat del quadro, ab ratlles negres, sembla haver-hi dibuxada una petita finestra. Lo senyor Vinyes va traure un croquis, que conservàm, dels elements que composan aquest quadro,

dels de la decoració del compartiment en que està posat, y dels de la d' altres compartiments, entre lo predit y-l que suposàm central.

La presencia d' aquest mosàych y d' altres restes trobats en la metexa masía, provan la existencia en aquell lloch d' una luxosa *villa* romana.

No-s pot posar en dupte que en aquest segle fóu predicada a *Gerunda* la relligió cristiana, ab resultat satisfactori. Axís ho comprova lo nombre considerable de martres que en los primers anys del segle IV en ella moriren per la fè de Jesucrist, quan la persecució decretada pèls emperadors Dioclecià y Maximià: donchs encara que les actes del séu martiri no sian coetanies, ni de poch després d' aquest, y tampoch exactes en tots los seus detalls, n' hi ha, com diu lo canonge Dorca, que contenen un fons de veritat y noticies fidedignes, com entre altres la passió de Sant Felíu, l' Africà, testimoniada per Prudenci, escriptor de la segona meytat del dit segle, y ho comprova, ademés, la presencia a Gerona de Rufinus, representant del llegat imperial en la provincia, que féu efectiva la persecució: presencia confirmada per la tradició local, que donà lo nom de Rufina a una de les portes de la ciutat y lo de *Parietes Rufini,* al lloch vehí que avuy s' anomena Domeny, lloch precisament ahont no fà mólt s' hi va trobar un llumet romà *(lucerna)* de bronzo.

Quan florí, emprò, a Gerona la nova relligió, fóu després de la conversió del emperador Constantí (any 313). Llavors pogueren los cristians de Gerona practicar ab llivertat la seva relligió y enterrar sos morts fora de les *catacumbes:* que hi ha indicis de haver-hi hagut en lo lloch que ocupa la esglesia de Sant Felíu. Del segle IV y principis del V, posseheix Gerona sis sarcòfachs de marbre esculpturats, ab representacions obertament cristianes, y no sabèm se n' hajan trobat tants en cap altra població d' Espanya, malgrat calificar a Gerona de petita *(parva Gerunda)* l' abans dit Prudenci. Aquests sis sarcòfachs estavan tots emmatxats en les parets del presbiteri de la esglesia de Sant Felíu: ara n' hi quedan cinch, havent l' altre sigut posat sobre la ara del altar major de dita esglesia pera guardar-hi relliquies del Sant. Quatre d' ells mostran tot lo front plè de figures, representant escenes bíbliques del antich y del nou Testament, tal com era costúm llavors esculpir-les en los sepulcres: dels altres dos, l' un no té més figures que la d' una petita dona pregant, posada en lo buyt que dexan en lo centre los acanalats curvilinis contraposats que omplen lo devant del sarcòfach, y la imatge del Bon Pastor a cada un dels seus extrems; y l' altre té tres escenes diferentes, figurades una a cada extrém y la tercera en lo centre, havent-hi en lo demés del front acanalats semblants als del sarcòfach de que acabàm de parlar. Aquesta relativa abundancia de sepultures riques y luxoses, indica que serían en gran nombre les més pobres y modestes y ajuda a la opinió de que Gerona era ja en aquell temps Sèu episcopal. Efectivament, una carta del Sant Pare Inocenci I (anys 402 a 409), crida la atenció dels prelats que concorregueren al concili que-s reuní a Toledo l' any 400, sobre la conveniencia de fer entendre al bisbe de Gerona, quin nom

no cita, que no podía continuar desempenyant lo càrrech, per haver sigut ordenat per Minicius contra cànons (39).

Vençuts definitivament per Eurich, l'any 477, los nobles de la provincia tarragonina, los wissigoths quedaren senyors de tota aquesta part d'Espanya, donchs encara que Alarich havía establert l'any 413 la seva Cort a Barcelona, la ocupació wissigoda fóu llavores de molt curta durada. La dominació romana a Gerona, durà per consegüent aprop de setcents anys. Ab tan llarch espay de temps la ciutat s' havía romanisat per complert: romanes foren les seves lleys y les seves costums, y romana, axò es, llatina, la llengua que parlavan llurs habitadors.

Gerona.—Sarcòfachs cristians del segle IV

Durant la dominació wissigòthica, Gerona fóu una dependencia en lo civil y en lo eclesiàstich de Tarragona, ahont residían lo Duch, capitost civil y militar en nom del rey, y lo Metropolità. A Gerona hi havía Bisbe y provablement Comte, ignorant-se los límits fins ahont s' extenía la seva respectiva jurisdicció. Sos habitants continuaren regint-se per les lleys romanes, fins que, més endevant, indígenes y wissigoths quedaren subgectes a unes metexes lleys, lo *Forum Judicum:* la llengua llatina prevalgué sobre la dels dominadors y la Esglesia obtingué una influencia preponderant.

D' aquesta època que enclòu sencers los segles VI y VII, les memories de Gerona són escasses. Se coneix lo nom de sos bisbes, o de la major part d' ells,

(39) «Colección de Cánones de la Iglesia española;» t. II, p. 784 a 791.

entre los quals Joan, lo celebrat abat de Vall-clara: se conservan les actes del concili que s' hi va celebrar l' any 517, ab assistencia de set bisbes: se sab que seguí la rebelió de *Paulus* contra Wamba, y que la ciutat se rendí a n' aquest

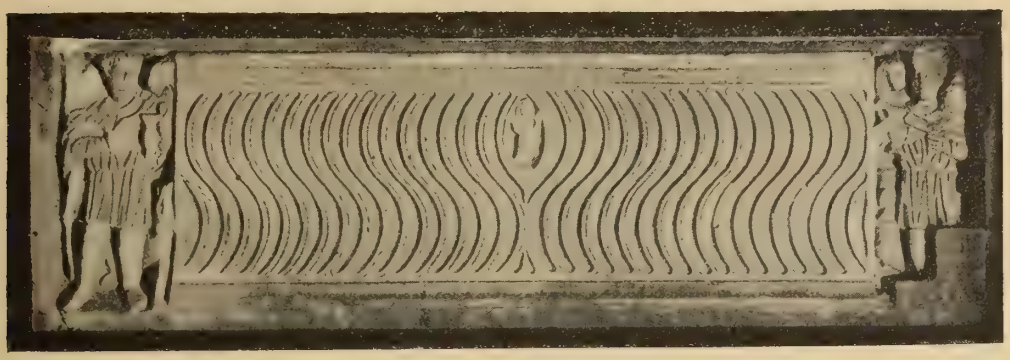

Gerona.—Sarcòfach cristià del segle IV ab estrigils

al presentar-se devant d' ella ab son exèrcit, y la tradició afegeix que de retorn Wamba, triomfador de Paulus, va restituir a la tomba de Sant Felíu la corona d' or que-l rey Recaret li havía regalat y que Paulus se n' havía emportat.

Al segle v se remonta un cementiri cristià descobert en lo Mercadal, en la placeta que hi ha devant la porta de la parroquia, en lo qual, barrejats ab enterraments fets ab teules planes de forma romana, n' hi havía fets d' obra, coberts ab tres lloses planes de terra cuyta, y altres formats per una gran caxa de pedra, essent la seva coberta, plana o ab doble pendent, també de pedra y d' una sola peça.

Al segle vi o començament del vii, atribueix Hübner la següent inscripció, gravada en una tauleta d' ibori de cinch dits d' alt per tres d' àmple, que tenía a la altra cara un Crucifix, la qual va ésser trobada prop de Gerona:

✝ HE SVNT RELIQVAE *(sic)* SCI ROMANI · SCI TOME MARTYRVM QVI APVD GERVNDAM CLAVIBVS TRANSFIXI MARTIRIVM PASSI *(sic)*	«Aquestes relliquies són dels martres Sant Romà y Sant Tomàs, que atravessats ab claus, sufriren lo martyri a Gerona.»

Finalment, Gerona encunyà en aquesta època monedes d' or a nom dels reys Witerich (603 a 610), Sisenant (631 a 636), Chintila (636 a 640), Egica (687 a 701), Egica y Witiza (696 a 701) y Witiza (701 a 709).

Dos anys després de la desfeta dels wissigoths en lo ríu Guadalet, ocorreguda en 711, Gerona quedà subgecte als moros o sarrahins, que la possehiren fins al any 785, o sía durant quasi bé tot lo segle viii. De la època en que es-

tigué sots la dominació mahometana no-n queda cap rastre y lo poch que se-n sab es que en l' any 759 la governava En Soleyman y en l' any 785 lo séu governador s' anomenava Mohamet.

Viterich (603 a 610)

Los franchs governaren la part d' Espanya que dominavan per medi de comtes. Gerona fóu allavores cap de comtat, depenjant del reyalme d' Aquitania. Los comtes, fins a la segona meytat del segle IX foren amovibles y de nomenament reyal, des de la segona meytat d' aquest segle en endevant foren hereditaris, y al finalisar lo segle X se consideravan y eran de fet independents. Tenían per auxiliars en l' exercici de les seves funcions als vescomtes, al principi també beneficiaris o amovibles y després hereditaris. Lo primer comte beneficiari de Gerona, fóu Rostagno, que va

Sisenant (631 a 636)

Chintila (636 a 640)

Egica (687 a 701)

defensar la ciutat l' any 794 contra les tropes de Hixem, manades per Abd-l-melic, y comandà lo cos de tropes franques que formalisaren lo setge de Barcelona l' any 801. Després d' ell, se sab que ho foren Odiló, Ragonfret, Rampo, Gaucelm, Bernat, Guifre, Augari y Dela o Deyla. Sembla haver heretat d' aquest derrer lo comtat de Gerona, lo comte Guifre lo Pilós, que ho era també de Barcelona y d' altres comtats de la anomenada Marca d' Espanya, y es positíu que, mort Guifre lo Pilós, foren comtes de Gerona sos fills y descendents que possehían lo comtat de Barcelona, per manera que-ls comtes hereditaris de Barcelona y de Gerona foren los metexos. En aquests derrers temps, com los comtes no podían governar tots sos comtats personalment, ho feyan per medi de sos encarre-

Egica y Vitiza (696 a 701)

Egica y Vitiza

Vitiza (701 a 709)

gats los Veguers *(Vicarii)* y los Batlles *(Baiuli)*, assessorats pera la administració de justicia per un jutge ordinari. Les lleys que s' aplicavan en lo

país eran les gòtiques y les romanes, introduhint-se poch a poch, per la influencia franca y l' ambent de la època, les costums feudals, que recopilà donant-les-hi força d' obligar lo comte Ramón Berenguer I y són conegudes ab la denominació d' «Usatges de Barcelona.» La llengua parlada era lo llatí rústech o vulgar, del qui-s derivà la llengua catalana. Gerona continuà essent cap de bisbat durant la època comtal, que comprèn des del any 785 fins a la pujada al soli d' Aragó del rey Anfòs I, en l' any 1162.

D' aquesta època són més abundants les memories referents a Gerona y los restes que-n quedan.

Són de notar, en lo segle IX, la protecció dispensada pèls reys franchs a les esglesies, particularment a la Catedral: la intrusió en la Sèu episcopal de Hermomir, y l' establiment de juhéus en la ciutat en temps del comte Dela. A n' aquest segle pertanyen una moneda de plata de Carles lo Calvo, encunyada a Gerona, y dues butlles pontificies en *papirus*, que entre altres documents interessants, se guardan en l' arxíu del Capítol.

Gerona.—Moneda de Carles lo Calvo

En lo segle X, se troba menció de les esglesies de Santa María (Catedral), intramurs; de Sant Felíu, extramurs, y del monestir de Sant Pere de Galligans; y també d' un hospital o alberch *(xenodochia)*, qui estava situat derrera del actual palàu del bisbe. De la fàbrica primitiva de les dites esglesies res ne queda, menys la inscripció sepulcral del bisbe Servus Dei, en la de Sant Feliu, que diu axís:

† CESPITE SVB DVRO CVBAT SERVVS
D(E)I ECC(LES)IAE GERVNDENSIS EP(ISCOPV)S VIX(IT)
IN EP(ISCOP)ATV ANNIS XV OBIIT XV K(A)L(ENDAS)
SEPT(EMBRIS) AN(NO) D(O)M(I)N(I) DCCCCVI · INDIC(TIO) VII

«† Sota la terra dura jau Servus Dei, bisbe de la Esglesia de Gerona. Fóu bisbe quinze anys. Morí lo divuyt d' Agost, en lo any del Senyor noucents sis. Indicció VII» (40).

Durant lo pontificat del bisbe Miró (970 a 984), fóu descobert lo sepulcre del martre Sant Feliu (que deuría haver estat amagat quan la invasió sarrahina), y al any 934 se remonta la donació feta pèl comte Sunyer al bisbe y a la Sèu de Gerona de la tercera part dels beneficis que produhía la encunyació de la moneda del comtat. Aquesta encunyació perdurà durant tota la època comtal y són de variades empremptes les monedes allavors encunyades, que-s conservan.

Fà pochs anys ha sigut donada a conèxer la «Crònica dels Reys Franchs»,

(40) Les dates d' aquesta inscripció no concordan; però no es aquest lo lloch de discutir-les.

que escrigué lo bisbe de Gerona Gotmar (en l' any 939 o 940), dedicada a Al-Haquem, príncep herèu del califa Abderrahman; y al meteix segle pertanyen

Monedes de la època comtal encunyades a Gerona

la interessantíssima caxeta aràbiga de plata (feta l' any 976); y lo Còdex del Apocalipsis (acabat l' any 975), existents la una y l' altre en la Catedral.

En lo segle XI, ademés de les abans dites, se troba menció de la esglesia de Sant Martí, que fóu més tart canònica agustiniana y parroquia, y de la de Santa Susanna del Mercadal. Consta que en 1015 se començà la reedificació de la Catedral pêl bisbe Pere Roger, germà de la comtesa D.ª Ermessendis, per ésser la vella petita y ademés estar mólt feta malbé. La nova esglesia devía estar mólt adelantada l' any 1038, en lo qual se verificà la seva consagració, y poch després s' hi afegí lo claustre. Aquest y lo campanar, conegut ab lo nom de *Torre de Carlomagno,* són potser l' únich que queda de la catedral romànica començada pêl bisbe Roger. De les esglesies romàniques de Sant Martí y de Santa Susanna no-n queda res. En dita catedral s' hi celebraren en aquest segle dos sínodes concilis, l' un l' any 1068, presidit per Huch Blanch, llegat

del Papa, y altre en 1078, presidit per Amat, qui ostentava igual representació, lo qual no-s va poguer acabar a Gerona pèls disturbis que provocà l' arquebisbe de Narbona.

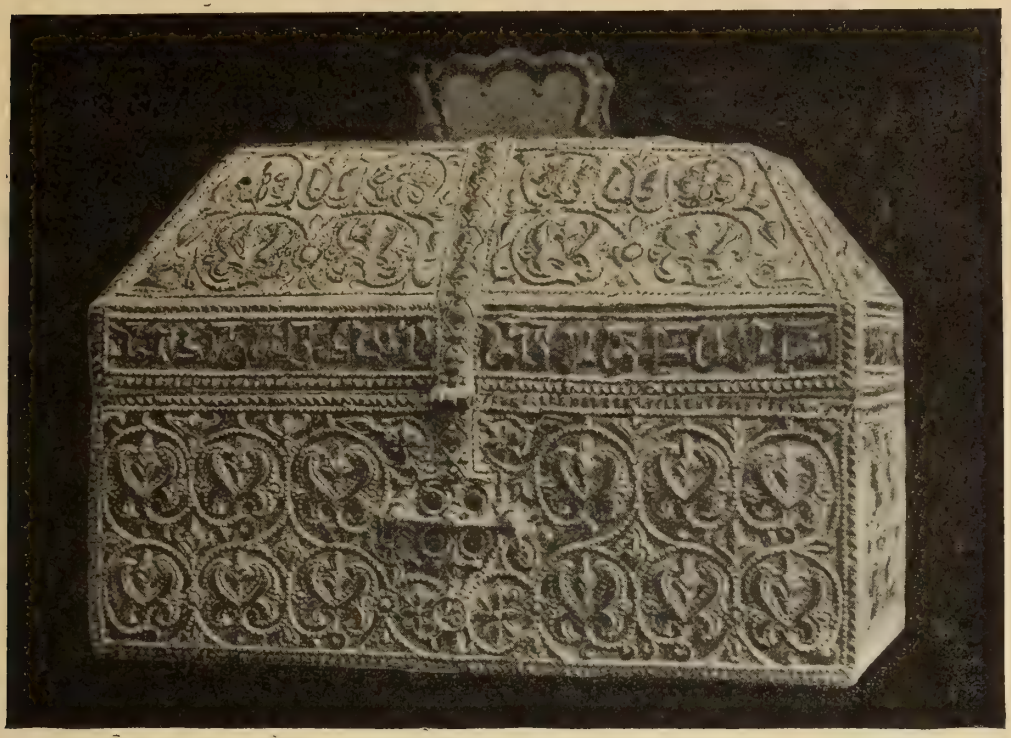

Gerona.—Caxeta alaràbiga de plata, de la Catedral

Los documents d' aquest segle parlan dels *burchs* o arrabals de Santa María, de Sant Feliu y del Mercadal, tots ells extramurs, lo qual justifica que la ciutat havía anat crexent y s' havía extès sobre tot per la banda de tramontana fins al Galligans, que era lo emplaçament del burch de Santa María, y per la de Ponent envers l' Onyar, que era l' espay que ocupava lo burch de St. Feliu. Lo del Mercadal, en lo plà y a la altra riba del Onyar, existía, com hem vist, ja de temps abans, y es provable lo formavan cases escampades, ab un petit nucli de població prop de la esglesia de Santa Susanna. En 1015 se troba menció de la cequia Monar, citada ab la denominació *rego comitale,* rech comtal, potser per haver-lo fet fer los comtes.

També fan memoria los documents, com annexes al mur de la ciutat, d' una torre rodona prop la Catedral (en 1020) y del castell vescomtal (en 1054) que possehían los Cabreres, vescomtes de Gerona, del qui encara se-n veuen restes. D' axò y d' altres noves posteriors, ne deduhím que-l vell recinte romà, adobat y aumentat ab noves defenses, va continuar constituint en lo temps comtal lo recinte murat de Gerona. La torre rodona, cedida pèls comtes al

bisbe, ho fóu, provablement, per exigir-ho la construcció de la nova catedral o d' alguna de les seves dependencies; donchs, com la actual, estava emplaçada tocant pèl N. a la muralla de la ciutat.

En la *galilea*, o porxo d' entrada de la catedral romànica, hi havía l' enterrament del comte Ramón Berenguer II, trelladat en lo segle XIV al interior de la catedral gòtica junt ab altre que no està ben averiguat si es lo de la seva muller D.ª Mahalta o lo de la seva besavia D.ª Ermessendis. Aquesta derrera senyora va fer donatíu a la Sèu d' una crescuda quantitat pera la construcció d' un frontal d' or per l' altar major, que segons les noves que se-n conservan, era un preciós treball d' orfebrería, avalorat per la incrustació de gran nombre de pedres fines, entre elles una que porta, repetit en lletres llatines y en lletres aràbigues, lo nom de la donadora: *Ermesindis*. Aquesta pedra està encastada al present, en la peanya de la custodia del Corpus: lo frontal va ésser fós pera pagar la contribució de guerra exigida per los francesos l' any 1809.

Del segle que-ns ocupa, se guardan a Gerona dos còdex notables: l' un en la Catedral, que conté una colecció de cànons de concilis; l' altre en la esglesia de Sant Feliu, que conté les Homilíes de Beda, decorat ab miniatures mólt interessants que ha donat a conèxer lo Sr. Sanpere y Miquel.

Nasqué en Gerona, en lo segle XI, Renal o *Renallus*, teòlech, poeta y escriptor, qui desempenyà lo càrrech de Mestre-Escola en la Catedral de Barcelona.

Hem dit que de la catedral romànica ne quedavan lo campanar, o Torre de Carlesmany, y-l claustre. Lo campanar era una torre quadrada, dividida en cossos o sostres indicats al exterior per arcuacions, als qui donavan claror senzilles finęstres, sense columnes partiones: se veu bé lo que-n queda des de lo claustre.

Lo claustre, començat sens dupte en lo segle XI, no-s va acabar fins al XII y potser fins al XIII. La seva planta forma un trapeci, quina basa major (32 m.) es la del costat O. y la menor la del costat E. La volta del costat N. es semicircular, les altres tres dibuxan un quart de cercle. Aguantan les voltes, a més dels matxons o pilans angulars, altres intermitjos, en nombre de dos en cada una de les galeríes O., N. y E. y de un en la del S. Entre pilar y pilar, s' apoyan les voltes en archs semicirculars, sostinguts per columnes bessones ab los seus corresponents plintes, bases, capitells y abacs, posades sobre un zòcol o estilobat que envolta tot lo interior del claustre. Los adornos se veuen principalment en los capitells y en los frisos dels pilans: en aquells, consistexen en fullatges y entrellaços a voltes combinats ab figures humanes y de animals, y pochs són dels que s' anomenan historiats; en los frisos, hi predominan les representacions de escenes del Antich Testament.

En lo segle XII, a les esglesies apuntades s' hi afegeix la menció d' altres dues; la de Santa Eulalia ça Costa y la de Sant Nicolàu, y-s construí la de

Sant Pere ab son claustre. També la ciutat continuà crexent y extenent-se: al N. d'ella, se parla del burch de Santa Eularia, que poch després es denominat de Sant Pere, y del carrer de Pedret, ab l' hospital de masells de St. Llatzer, y al S., d' una plaça en l' areny, donada pêl rey a derrers del segle al noble Montcada. Se troba nova dels horts de Figueroles y de molins drapers, en lo burch del Mercadal; d'un establiment de banys, en lo de Santa María, y, en la Força vella, de la Torra Geronella, del Palàu episcopal, considerablement engrandit y millorat pêl bisbe Guillém de Peratallada, de la casa del orde del Hospital de Gerusalèm, y d'una plaça mercat nomenada Mercadal, que no s' ha de confondre ab lo burch del meteix nom situat a la altra riba del Onyar.

Gerona.—Claustre de la Catedral

En l' any 1143, en assamblea aplegada a Gerona, ab assistencia d' un llegat pontifici, fóu introduhida a Catalunya per Ramón Berenguer IV la Milicia del Temple, dotant-la explèndidament.

D' aquest segle conserva Gerona tres notables construccions romàniques:

La esglesia de Sant Pere de Galligans, orientada d' O. a E., de 46 metres de llargada, compreses les parets exteriors, 19'80 d' amplada y 28'40 en lo creuer. En lo frontis, que mira a ponent, s' obre la porta d' entrada formada per archs en degradació, decorats com los capitells de les columnes en que alguns d' ells s' apoyan. Més amunt de la porta, acusa la nau central, y li dóna llum, una gran rosa dividida en vuyt compartiments per altres tantes columnetes, en les que s' apoyan archs semicirculars. Una finestreta per banda, indica les naus laterals. En la part superior forana de les parets laterals y dels absis, corre una serreta, y en aquelles, ademés, formant sèrie, arquacions

cegues semicirculars. L' interior, des de la porta d' entrada al creuer, està dividit en tres naus: la central, de volta semicircular, està sostinguda per

Gerona.—Fris del claustre de la Catedral

archs de 5'60 metres de llum, apoyats en quatre pilastres, cada una de les quals tenía adossada una mitja columna ab son capitell decorat. Les dues naus

Gerona.—Capitells del claustre de la Catedral

laterals són de volta de quart de cercle. Lo creuer per la banda de tramontana acaba ab un absis semicircular, y per la banda oposada, al present ab una paret ahont hi ha la porta que dóna accés a la sagristía. En la testera de la esglesia s' hi obren quatre absis semicirculars; lo major enfront de la nau central, un de més petit enfront de la nau lateral N., y-ls altres dos, encara més petits, enfront de la nau lateral S. Sobre lo centre del creuer s' axeca un cimbori

octogonal, y sobre son extrém N. la torre campanar, octogonal y dividida en cossos, ab finestres partides per columnetes. Lo campanar, al present, està mólt alterat y restaurat ab gens d' encert en sa part superior. La esglesia, per la nau lateral de mitjorn, se comunicava ab lo claustre, de planta rectangular (18'80 d' O. a E. × 16'40 de N. a S.), quals galeríes tenen d' ample 3'60 metres. La volta de la de mitjorn, que dóna al Galligans, era de mitg cercle: totes s' apoyan al interior en quatre matxons o pilastres angulars, y en una sèrie d' arcades, sis en cada una de les galeríes majors y quatre en cada una de les menors, distribuides de tres en tres y de dos en dos, respectivament, a cada costat d' un grupu de cinch columnes, posat en lo centre en substitució dels macissos de sosteniment que hi ha en altres claustres, lo qual contribueix a donar lleugeresa y elegancia als que-ns ocupan. Portan capitells decorats ab fullatges, llaceríes y altres motíus ornamentals y pochs ab escenes historiades. Aquests claustres estavan mólt arruinats pêls ayguats y les guerres: al restaurar-los la Comissió provincial de Monuments, pera establir-hi lo Musèu, los hi ha afegit un pis d' obra. Com a decoració interior, portan un xich en amunt de les arcades una sèrie de arquacions sortints, apoyades en impostes o mènsules decorades, la majoría ab caps d' animals.

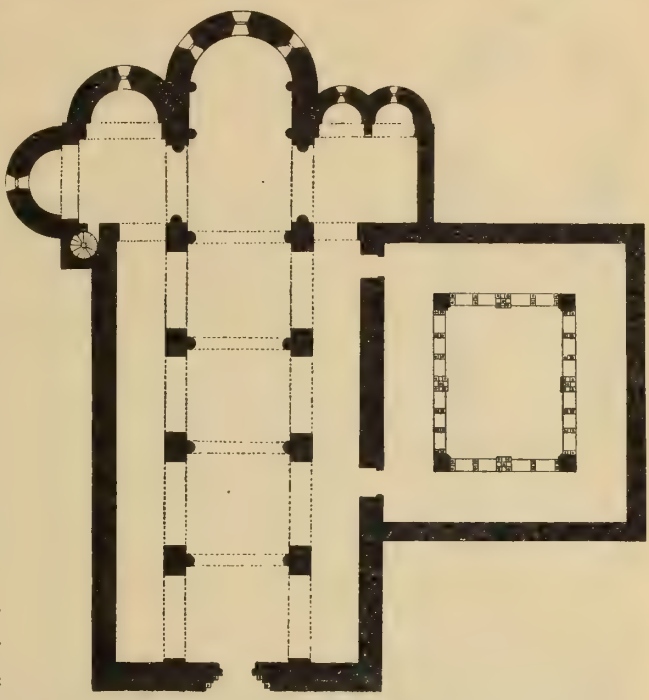

Gerona.—Planta general de la esglesia de St. Pere de Galligans (Escala 1:500)

Al morir l' any 1131 lo comte Ramón Berenguer III, va dexar en son testament la respectable quantitat de 200 morabatins pera la obra d' aquesta esglesia, de lo qual se deduheix que allavores s' estava construint.

La esglesia, o millor capella de Sant Nicolàu, es poch posterior a la de Sant Pere y fóu feta edificar en lo lloch ahont hi havía lo cementiri d' aquesta, pera prestar certs serveys parroquials que corrían a càrrech del monestir. Es petita, d' una sola nau, y la seva planta dibuxa una creu llatina. La nau de canó seguit, en semicercle, té al interior, fins al mur que la separa del creuer, 13'80 metres, y fins al fons del absis, 22'20 metres, y d' ample 6'40. Lo

creuer té d' amplada 8'60 y acaba per sos dos extrems en un absis semicircular, d' iguals dimensions que-l que forma la capsalera de la capella; en son centre s' axeca lo cimbori, vuytavat, que servía de basa a un petit campanar. Lo séu interior està desprovehit d' adornos: al exterior una sèrie d' arquacions envoltan lo cimbori.

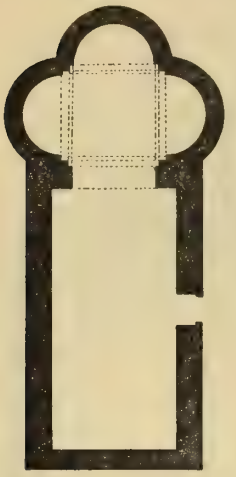

Gerona. — Planta de la esglesia de Sant Nicolàu (Escala 1:400)

Dels banys, que s' han calificat d' alaràbichs, però qual construcció no pot pujar més enllà del segle XII, no-n queda més en regular conservació que un departament, però aquest era potser lo més característich de la construcció. Consisteix en una estancia o sala quadrada de 10'80 metres de llum, en quin centre s' axeca un basament octogonal regular de 1'52 metres de costat exterior, 1'05 interior y 2'53 de llum perpendicular, essent son fons 0'32 metres més baix que lo de la sala. Sobre aquest basament que s' axeca 0'90 m. sobre lo nivell de la sala, s' enlayran vuyt columnes, una en cada angle, ab ses bases, capitells y abachs y ab sos archs corresponents, que remata ab una cúpula octogonal peraltada. Tot aquest templet es de pedra treballada y esquadrada, menys la cúpula que es de formigó: la seva alçaria total des del paviment de la sala fins a

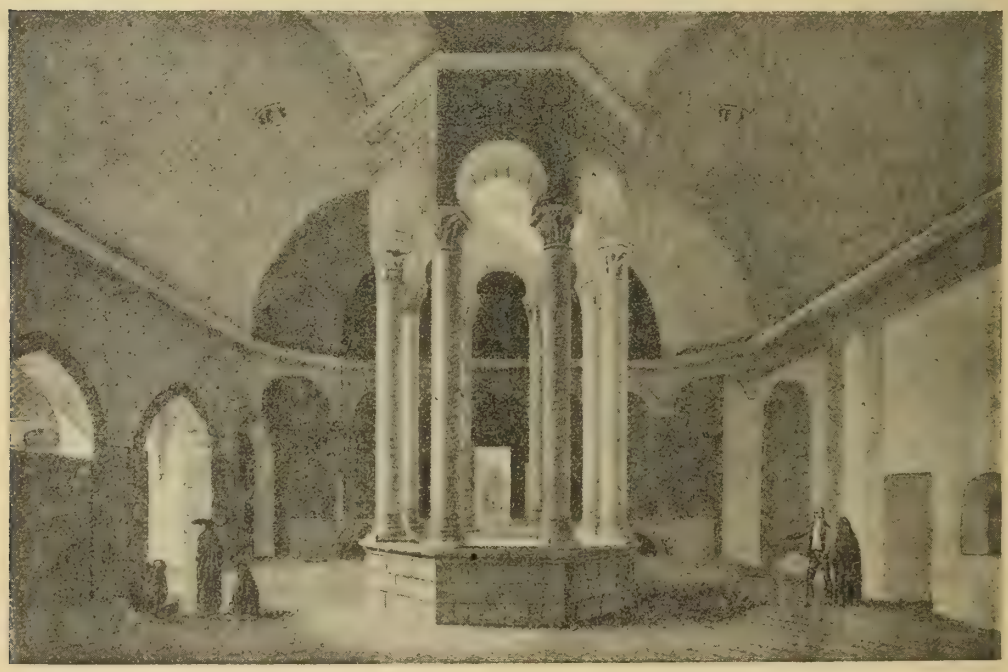

Gerona.—Banys del segle XII

la terminació de la cúpula, es de 12'20 metres. A la alçaria de 4'80 metres, en les parets de la sala, que són de obra y estàn enlluhides, hi corre una motllura sortint

o imposta que sobre cada un dels quatre angles, per medi d' un arch, resultant un octògon de quatre costats majors y altres quatre menors, o siga un rectangle vuytavat: en ella s' apoya la volta, que va a morir en altra imposta que corre sobre lo primer cos del templet, a 6'42 metres de alçaria sobre lo paviment de la sala. La volta es de secció major d' un quart de cercle, y forma vuyt arestes corresponents als angles dels octògons ahont naix y ahont acaba. En lo centre dels dos costats majors de la volta, avuy visibles, hi ha una petita

Gerona.—Tapís existent en la Catedral, representant la Creació

lluherna lobulada. Sobre la volta, que es d' obra, hi ha un terradet en pendent, de quin centre sobressurt lo segón cos del templet ab la cúpula, pêl qual reb llum la sala de sota. En algún dels costats s' hi veuen petits buyts o ninxos en la paret, y en lo de ponent restes d' un pedrís. La porta dels banys s' obría ab provabilitat a solixent, en lo carrer de Saccimort. També hi ha en les parets de la sala altres portes per ahont se comunicava ab los demés departaments del edifici. La decoració dels capitells consisteix ab fullatges y algún animal, del tot semblant a la dels capitells romànichs d' imitació del estil corinti. Los archs no són de ferradura, com semblan a primera vista, sinó semicirculars y ni en los

capitells ni en cap altre lloch de lo que-s conserva hi ha lo més petit detall d' ornamentació aràbiga. D' aràbich no-n té més lo edifici que la disposició general.

La primera menció que s' ha trobat d' aquests banys, es del 18 de Novembre del any 1194: d' ella resulta que lo edifici funcionava y que-l rey hi cobrava certs drets.

Es mólt notable un tapís que-s guarda a la Catedral y que s' atribueix a aquest segle. No es texit, sinó brodat ab fil de llí, y-l senyor Riaño sospita que pogué ser treballat a Gerona meteix. Les seves representacions les resumeix axís lo dit senyor. «En lo centre hi ha una figura geomètrica formada per dos cercles concèntrichs. Dintre lo més petit està figurat Jesucrist qui aguanta un llibre obert, en lo que-s llegeix *Sanctus Deus*, y a cada costat *Rex Fortis,* voltat de la inscripció, *Dixit quoque Deus, Fiat lux, Et facta est lux.* En lo cercle major s' hi llegeix: *In principio creavit Deus cœlum et terram, mare et omnia quæ in eis sunt, et vidit Deus cuncta quæ egerat et erant valde bona.* L' espay comprès entre los dos cercles està dividit per ratlles radiades en vuyt compartiments, en los quals estàn representats lo Colóm Místich, los àngels de la llum y de les tenebres, la separació de la terra y de les aygues, la creació del sol, de la lluna y de les estrelles, dels aucells, pexos y besties, y d' Adàm y Eva. En la part de fora de cada un dels angles que quedan entre lo cercle major y lo quadrat que-l conté, hi ha los quatre vents. Lo tot està envoltat per una cenefa, ab la representació dels mesos del any y de altres escenes que l' estat de conservació del tapís no permet precisar (41).

Gerona.—Relléu d' un evangeliari, existent en la Catedral

(41) F. Facundo Riaño: «The Industrial arts in Spain.» London, 1879.

Finalment, pertany també al segle XII, lo còdex dels Evangelis de la metexa Catedral, que servía pera la prestació dels juraments solemnes. D' ell lo de més estima es la enquadernació, en fusta de cedre ab relléus esculpturats. Les cobertes, de 18 milímetres de gruix, tenen 29 centímetres d' alt per 20 de ample. En una d' elles hi ha lo Crist, sentat a la manera imperial bizantina, benehint ab la mà dreta y apoyant la esquerra en un llibre, posat dintre una aureola elíptica sostinguda per quatre àngels: en l' altre hi ha lo Crucifix, estirat, ab los braços en disposició quasi horitzontal, clavats ab un clau cada un de sos pèus y ab vestidura fins als genolls: té als costats la Verge y Sant Joan, y sobre cada un dels braços de la creu un àngel pera recollir son derrer sospir. Aquestes representacions, tant en la una cara com en la altra, estàn enquadrades per una orla de fulles, un xich pesada, però de bon dibuix, closa per dos llistonets.

Gerona.—Relléu d' un evangeliari, existent en la Catedral

Cal consignar que, en 1171, Anfòs I (II d' Aragó) otorgà al abat de St. Pere de Galligans la jurisdicció criminal sobre lo burch de Sant Pere y que lo meteix rey, en 1191, eximí del pago d' *intestia* als qui habitavan Gerona, en lo espay comprès «entre la font de Pedret, Sant Daniel, la Torre Geronella major, lo pont estret *(fretum)* y la presa de més amunt *(kaderitam superiorem)*: llochs d' algún dels quals ignoràm la situació exacta, y que devían constituir allavores altres tants extrems de la ciutat.

Se distingí en aquest segle per sos escrits, lo juhéu geroní Davit Kimhi.

Ab la mort de Ramón Berenguer IV, l' any 1162, s' acaba lo període comtal. En lo període reyal, Gerona continuà regida com en lo precedent, solsament que a son veguerìu hi fóu afegit lo de Besalú, portant los dos plegats lo nom de Veguería ampla de Gerona. Cessà en la ciutat la encunyació

de moneda y s' organisà lo govern municipal de la metexa, que subsistí ab poques modificacions fins a la publicació per Felip IV de Catalunya y V de Castella, del decret de Nova Planta. Lo formavan primer sis Jurats y després quatre, extrets de tots los estaments socials, assistits per un Concell de vuytanta y més endevant de sexanta ciutadans, lo qual s'aplegava ordinariament en díes senyalats tres vegades al any y extraordinariament sempre que ho exigía la calitat dels assumptes d' interès pera la ciutat. Pera la vigilancia y percepció d' imposicions, comprovació de pesos y mesures y demés assumptes d' ordre econòmich, hi havía un Mostaçaf, y sempre que la conveniencia o necessitat ho reclamavan, se creavan Juntes especials de ciutadans, encarregades de determinats serveys.

Ningú que hagués exercit càrrechs podía tornar-ne a desempenyar sense haver donat comptes de la seva gestió y sense que-ls comptes li haguessen sigut aprovats: a lo que s' anomenava *purgar Taula.*

Gerona, ciutat reyal, estigué representada en les Corts catalanes des de que-l Braç reyal o popular fóu cridat a intervenir-hi; per un o dos Síndichs, designats pêls Jurats y Concell de la ciutat.

Les memories referents al període reyal, que arriba fins als nostres díes, són, com es natural, mólt més abundoses y los monuments y obgectes d' art que-s conservan més nombrosos, per quin motíu nos concretarèm a fer esment d' una manera concisa de lo més important, al rependre la nostra interrompuda ressenya cronològica.

Consta que en lo segle XIII s' establiren a Gerona la Orde dels Mercenaris, la dels Dominichs o predicadors, la dels Franciscans o Fra menors y la dels Carmelites calçats. De les esglesies y convents que primer edificaren, no ne quedan més que Sant Domingo, y algunes poques despulles de la esglesia y convent de Sant Francesch. La esglesia del convent de Sant Domingo, es lo temple gòtich més antich de Gerona: té una sola nau de 42'63 m. de llargada per 12'12 d' amplada, sense comptar les capelles laterals. Està edificada en la part alta de la ciutat, extramurs y no lluny de la Força vella: al S. de la metexa hi ha lo convent, que tenía dos claustres, del qual lo més arrimat a la esglesia forma un quadrat de 31'50 m. compreses les galeríes, ab quinze archs apuntats, peraltats y ab ornamentació trilobada, sostinguts per columnes pariones ab capitells esculpturats que reposan en un basament que enronda lo claustre. A n' aquest claustre li fóu afegit ab posterioritat un pís, ab archs semicirculars rebaxats, sostinguts per columnes senzilles. L' altre claustre, enrunat quan la guerra de la Independencia, presúm lo Dr. Barraquer que era d' estil romànich.

Al començar lo segle fóu fundat l' Hospital de Santa Catarina, derruit en 1653 pera la edificació del baluart de Sant Francisco de Paula en lo Mercadal, quin emplaçament ocupava, lo qual fóu nomenat també Hospital nou, de segur pera distingir-lo d' altre que existía ja d' abans. Alguns presumen que

aquest altre hospital: més antich o *vell*, era lo conegut per Hospital dels Capellans, quins restes se conservan encara en lo barri de Sant Pere. Potser era axís, emprò segons una inscripció que hi havía en una capella de Nostra Se-

Clixé de A. Unal

Gerona.—Claustre de Sant Domingo

nyora de la Esperança del dit hospital, tant aquest com la capella no foren acabats fins l'any 1338, y consta, ademés, que ab posterioritat a n' aquesta data va continuar subsistint durant molts anys. També fóu fundada a Gerona en lo segle XIII, una altra institució benèfica, la Pía Almoyna (primer de roba de vestir y més endevant també de pà), deguda a la generositat del bisbe Guillém de Cabanelles, qui esmersà en ella l' import de lo que li havía tocat en lo repartiment de la illa de Mallorca, en quina conquesta havía pres part.

Durant lo regnat de Jaume I, se reuniren a Gerona les Corts catalanes en los anys 1240 y 1241, y durant lo del séu fill, Pere II, fóu sitiada la ciutat per la creuada manada pêl rey de França Felip l' Atrevit. Valerosament defensada per Ramón Folch de Cardona, se rendí per fam lo día 5 de setembre del any 1285, vegent-se los francesos obligats a desamparar-la, també per fam, al cap de quaranta díes d' haver-hi entrat, o siga lo 25 d' Octubre del meteix any. Axí ho relata una inscripció, quasi coetania, que-s posà sobre lo portal de la Força Vella, y diu:

«ANNO : DOMINI : M : CC : LXXX : V : VJ : KALENDAS : JULII : FELIP : REY : DE : FRANSA | ABLOPODER : SEU : EDELESGLEYA : CETIA : GERONA : ECOMBATELA | FORT : MENT : AESCVT : EALANCA : EABGINS : EABCAVES : ENOLA | POCAVER : PERFORSA : MASPERFAM : ACSE : APLEDEYAR : NO | NAS : SEPTEMBRIS : DA QUEL : AYN : ETENGRENLA : | FRANCESES : L : IORONS : EPERFAM : PER DERENLA : ECOM : GERONA : SIASPROVADA : PER | VERTADERA : FORSA : GUARTSEHOM : DA-QUIANANT : QUE : NOSPERDA : PERFAM : | LOQUAL : REY : DEFRANSA : ABSONPO-DER : FOGITAT : EEXIVENSUT : DECATA LUNYA : LODIA : DE | SENMICHEL : DELSO-BREDIT : AYN :

Gerona.—Sèpulcre al exterior de la esglesia de Sant Feliu

La retirada del rey de França se degué a la peste que delmà son exèrcit. La tradició piadosa refereix a n' aquesta ocasió lo miracle de les mosques de Sant Narcís.

Pochs díes abans del setge y trobant-se lo rey a Gerona, un escamot de almogavers, avalotats, entrà en lo call-juhich, robant y saquejant les cases dels juhéus; acte que-l rey puní ab mà forta. No era aquesta la primera vegada, ni fóu la derrera, en que los juhéus geronins foren atropellats: ho havían sigut ja en 1228 y en 1278, y ho tornaren ésser més endevant, com veurèm en son lloch. L' *aljama* o juhería de Gerona havía obtingut en aquell segle gran desenrotllo y li havían donat renòm los juhéus d' ella que-s distingiren per son saber y per sos escrits, entre los quals merexen especial menció Moisès-b-Nahman y Bonastruch de Porta, per les disputes que sostingueren envers los

anys 1263 y 1265, en presencia del rey D. Jaume, ab lo dominich Fr. Pau Cristià. Lo call-juhích, o barri hebreu, de Gerona, s' extenía des de la plaça de la Catedral, pêls carrerons que del carrer de la Força, llavors dit de Sant Llorenç, conduhexen a la Pujada de la Catedral, al carrer de la Clavería y al de les Dones, la major part dels quals avuy estàn tancats. La casa del Concell la tenían ahont després fóu la Almoyna, y la Sinagoga, prop del carrer de les Dones, entre-ls carrerons d' En Berga y d' En Hernandez.

Dels escriptors geronins que visqueren en lo segle XIII, ocupa lo primer lloch lo trobador Cerverí, del qual se conexen al present 119 composicions poètiques, d' elles solsament 27 de publicades.

En la paret exterior de la esglesia de Sant Feliu, vora la porta que s' obre a mitjorn, es de notar un sepulcre de principi d' aquest segle, per l' arcaisme de les seves esculptures. Hi ha representats dos àngels, voltats d' estrelles, que sostenen lo sol, en quin centre se destaca l' Anyell-pasqual. En la Catedral, y sobre la porta que conduheix al claustre, hi ha lo sepulcre, ab estàtua jayent, de Guillém de Montgrí, sagristà que fóu de la Sèu, conqueridor de Ibiça y arquebisbe elet de Tarragona.

Segell de la C. de Gerona en 1288

Al any 1288 se remonta lo primer segell que-s coneix de la ciutat de Gerona (42).

Són finalment del segle XIII, una Biblia escrita en vitela, ab les lletres capitals daurades y pintades, que-s guarda en la biblioteca provincial, y un frontal brodat ab or y sedes, que-s guarda en la Catedral. Aquest està dividit en vintiún quadros, disposats de set en set en tres seccions horitzontals. Cada un dels quadros conté un passatge de la vida de Nostre Senyor Jesucrist.

Del segle XIV conserva Gerona obres mólt notables, arquitectòniques, esculptòriques y d' orfebrería.

Se començà per la banda del absis la catedral gòtica en 1316, y a ella fóu transportat en 1347 l' altar major, continuant-se les obres fins a dexar enllestida la part que té tres naus. S' alçà la nau central de la esglesia de Sant Feliu, la qual, ademés, s' engrandí y se li afegiren un claustre, tan aviat acabat com tirat a terra, y la esbelta y punxaguda torre-campanar, anys després escapsada per un llamp. Les esglesies gòtiques del Carme, de Santa Clara y de Sant Francesch, aleshores construides, han desaparegut, quedant-ne solsament algunes poques despulles de la derrera. Si als edificis enumerats hi afegím lo

(42) Quina copia donàm, treta de la obra de Mr. Louis Blancart: «Iconographie des sceaux et bulles des archives departamentales des Bouches du Rhone», ahont se conservava.

Pont-major, pot-ser també lo de Sant Francesch, y una part de les torres, tant de la Força vella com de les muralles que-s començaren a axecar al voltant dels antichs arrabals pera cloure-ls en lo recinte de la ciutat, haurèm fet memoria dels principals monuments arquitectònichs.

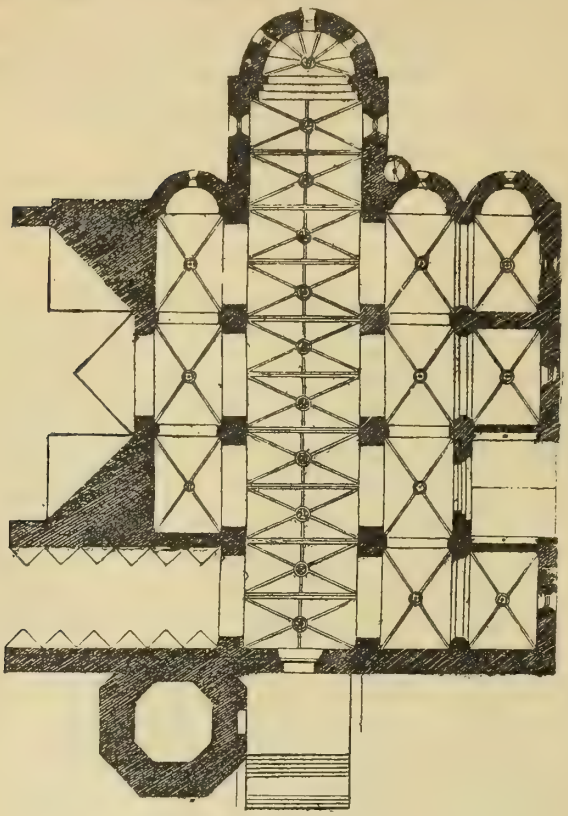

Gerona. — Planta de la esglesia de Sant Feliu

Los esculptòrichs, fora la estàtua nomenada de Carles-Many, y provablement la imatge de la Mare de Déu de Bellull, quedan reduhits a sepulcres ab estàtues jayents o ab figures y adornos en relléu, dels quals citarèm lo del ardiaca Arnal de Soler, que pagà lo cimbori o coberta de plata del altar major; lo de dona Elionor, mare del conseller de Pere III, D. Bernat de Cabrera; lo del comte don Ramón Berenguer II y lo de la seua besavia dona Ermessendis, tots ells en la Catedral: lo de Sant Narcís, sobre la ara del altar de Santa Afra, en la esglesia de Sant Feliu, pagat pêl canonge de dita esglesia Guillém de Socarrats: y lo de Jofre Gelabert de Cruilles, almirall d' Aragó, en la esglesia de Sant Francesch y avuy en lo cementiri general, del que enrera hem parlat. Respecte a la estàtua de Carles Many, no hi ha conformitat entre los qui la han estudiada, ni sobre la seua data, ni sobre lo personatge que representa. Hi ha qui la creu del segle XIII y hi ha qui suposa representa a un rey d' Aragó: per una pila de rahons que no caben aquí, som de parer que representa a Carles Many y que pertany al segle XIV. Sabut es que Carles Many fóu venerat com a Sant per la esglesia de Gerona, havent establert la seua festa lo bisbe Arnal de Monrodón en l' any 1345, y precisament en l' altar de la capella de la Catedral ahont està enterrat aquest bisbe, es ahont estigué durant segles posada la dita estàtua ab lo següent lletrero a sota: *S. Carolus Magnus*. Siga com se vulla, es una de les joyes artístiques y arqueològiques més interessants que posseheix la catedral geronina: es de marbre, policromada, y té d' alt 85 centímetres. Es notabilíssim lo pinacle o doseret de la estàtua de la Mare de Déu de Bellull, per la delicadesa de son cisellat, buydat en la pedra; d' ell

penjan dos àngels qui aguantan la corona sospesa sobre lo cap de la Verge.

Los treballs d' orfebrería a que-ns hem referit, són lo baldaquí o cimbori del altar major de la Catedral y-l retaule d' aquest. Lo baldaquí està format per quatre columnes que sostenen la coberta, en forma de volta tirada enderrera, partida en quatre seccions per dues arestes diagonals. Les columnes y la part de sota de la coberta, que es lo que-s veu, estàn revestides de planxes de plata ab relléus. En lo centre, o clau de la volta, hi ha representada la coronació de la Verge y omplen l' espay buyt dels quatre archs, tot al voltant, dues rengleres de sants, interceptades les més pròximes al altar major, per una especie de quadro, en lo qual hi estàn representats Sant Pere y un diaca que porta al costat la llegenda: *Archidiaconus Soler,* que com hem dit, es lo qui va costejar la obra. Lo retaule, un xich separat de la mesa del altar, fà passat d' onze palms d' ample per nou d' elevació y està també revestit tot ell de planxa de plata, ab relléus. Lo forman tres cossos sobreposats: lo central, que sembla lo més antich, està dividit en setze quadros, partits horitzontalment en dues sèries o faxes, que contenen escenes de la vida de Jesús, cada una ab lo séu corresponent dosseret gòtich, y tenía al mitg, agafant tota la alçada d' aquest cos, lo tabernacle, del qual falta desgraciadament la porta, que ha sigut substituida per altra de moderna. Lo cos superior està dividit en tres grupos separats: en lo del mitg hi ha la imatge de la Verge, dreta y ab son Fill als braços; en la del extrém de la dreta del que mira, la de Sant Narcís, y en la de la esquerra, la de Sant Feliu, aquestes dues més petites que la de la Verge, y totes elles daurades y posades sota ayrosos pinacles. Dels *juratoris* que hi ha en l' espay que queda entre aquests tres grupus, es provable que-ls de sota hi foren posats quan se va dexar per llest l' altar, o poch després, a judicar per la motllura que-ls envolta: los de més amunt, o de sobre, han sigut evidentment afegits al altar en temps posteriors, axí com les carteles que aguantan les dues caxes de relliquies, posades una a cada costat d' aquest. Lo cos inferior està dividit horitzontalment en nou quadros, tots d' igual elevació, emprò lo del mitg de major amplada. Aquest està subdividit en tres, ab los seus corresponents dosserets o pinacles, y en ell hi ha la representació de la Verge,

Gerona.—Estatua dita de Carles-Many, en la Catedral

sentada, ab l' infant Jesús als braços y àngels a cada costat. En los dels extrems s' hi veuen a cada un d' ells un bisbe agenollat, que té al derrera un àngel, sota un dosser o arcada, de dibuix diferent dels que hi ha en lo cos

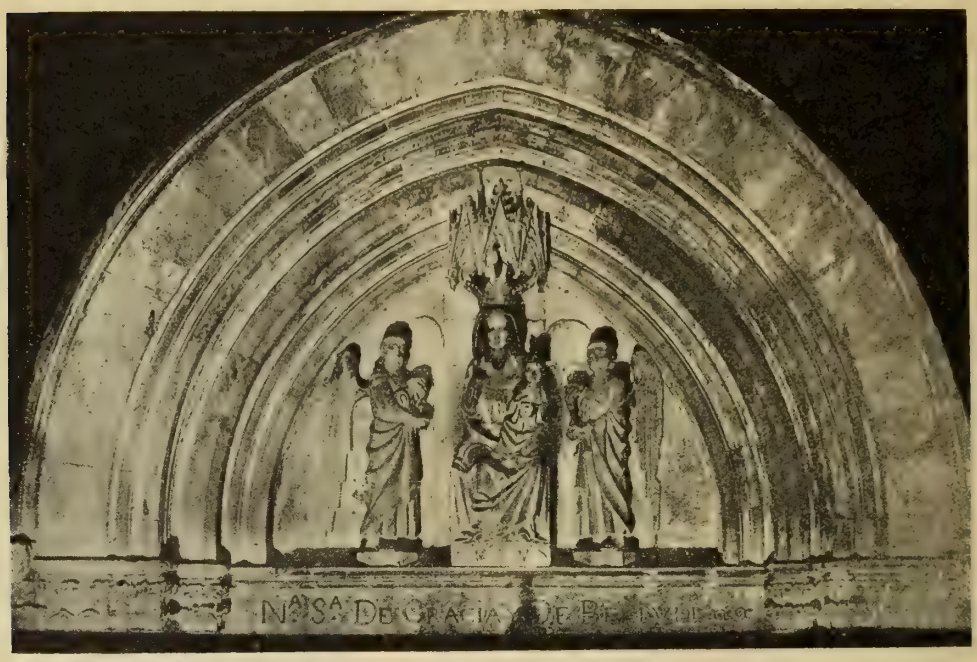

Clixé de Francesch Duarte

Gerona.—Nostra Senyora de Bell-ull en lo claustre de la Catedral

central. En los sis restants hi ha dos sants a cada un, ab doble dosseret, del meteix dibuix que-ls dels extrems. En aquest cos s' hi veuen nombrosos escudets de la familia Cruilles, per quin motíu se creu que-ls dos bisbes, figurats en ell, representan als qui ho foren de Gerona, Gelabert y Berenguer de Cruilles, que costejaren, sinó tot, una part del retaule. Aquest està ademés decorat ab esmalts y ab pedres de diferents colors. Lo cos inferior fóu fet per l' argenter valencià Pere Bernec, de conformitat ab la inscripció que en ell se llegeix: lo superior, es provable que fóu fet per aquest meteix artista y per lo geroní Ramón Andréu, y lo central, se suposa fet per un mestre Bartoméu, argenter, mencionat en documents del any 1320 y del 1325.

Finalment, en l' arxíu del Capítol de la Catedral s' hi guarda una obra d' art d' aquest segle. Nos referím a la preciosa Biblia manuscrita, dita de Carles V, per haver pertenescut a aquest rey de França, treball italià degut a Bernardí de Mòdena. Està plena de miniatures, representatives de passatges alusíus al text que acompanyan, posades dintre les lletres inicials o bé en medallons enllaçats per arabeschs y fullatges, executades ab extraordinaria delicadesa y bon gust en colors, sobre fons de color viu o brillant daurat.

En la ciutat de Gerona rebé lo rey Jaume II l' homenatge del infant de Mallorca D. Sanxo, l' any 1302: en ella lo meteix rey contragué segones nupcies ab dona María de Xipre, lo día 27 d' Octubre del any 1315; y en ella celebrà Corts als catalans, que se reuniren en los claustres de la Catedral en l' any 1321, pera tractar de la conquesta de la illa de Sardenya. Lo séu fill y successor D. Anfòs, III de Catalunya, otorgà als cristians de Gerona lo privilegi de no poder ésser empresonats pêls seus deutes ab los juhéus (26 d' Abril del any 1330), y durant son govern, en 1333, hi hagué una carestía tan extraordinaria, que mólt de temps després los documents que hi fan referencia, encara l' anomenan *l' any de la fam.*

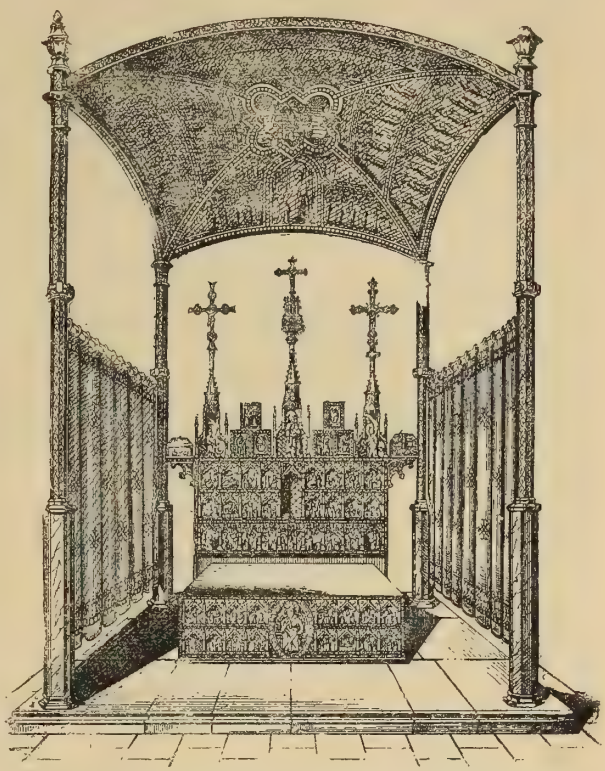

Gerona.—Baldaquí y altar major de la Catedral

Pere III, en 1339, recobrà del abat de Sant Pere de Galligans la jurisdicció civil y criminal sobre l' arrabal de aquest nom, que a petició dels seus vehins y mitjansant promesa de contribuir a les despeses de la ciutat, quedà poch aprés incorporat a la metexa. Lo dit rey, ab motíu de les seves guerres ab lo de Mallorca primer, y després ab lo de Castella, aplegà en Gerona repetides vegades les seves tropes y promogué l' aument de les fortificacions de la ciutat, tant de la Força-vella com dels arrabals. En son temps (1362) se va fer la torre Cornelia, prop del claustre de la Catedral, se fortificà la renovada esglesia de Sant Feliu, y se començaren los murs que envoltan lo burch de Sant Pere, lo del Mercadal y lo de mitjorn de la ciutat vella, que s' havía considerablement desenrotllat: en l' arch de la casa de la plaça del Ví, que fà cantonada al carrer d' Abeuradors, s' hi llegeix:

«IN ⁝ DEI ⁝ NOM (in) E ⁝ AQET ⁝ ALBERCH ⁝ FO
FET ⁝ LAI(n) ⁝ DE ⁝ M ⁝ CCC ⁝ XXX ⁝ VIIJ»

y en los documents que parlan dels ayguats del any 1367 y del 1380, se fà menció de les escrivaníes de la Cort-reyal y del pou de la Pujada de St. Martí. Les dites defenses permeteren rebutjar ab èxit, lo setge que posà a Ge-

rona l' any 1385 lo comte d' Empories. En l' any 1351, ab motíu del naxement del séu fill D. Joan, creà D. Pere a son favor lo ducat de Gerona, conseguint la ciutat, ab repetides instancies, que aquesta creació no resultés en perjudici de les seves franqueses y privilegis. Lo meteix rey establí a varis particulars lo rech Monar y-ls molins reyals, l' any 1358; l' any següent fóu fet, per acort de les Corts de Cervera, lo «Nombrament dels fochs de Cathalunya», al qui ja-ns hem referit, y convocà lo rey Parlament a Gerona pera tractar de la guerra ab Castella.

Clixé de Jaume Castellvell

Gerona.—Porta lateral fortificada de la esglesia de Sant Feliu

Com a Duch de Gerona, otorgà D. Joan en 1385 a la ciutat, lo privilegi de tenir llotja o casa de contractació, y en 1391, essent ja rey, ocorregué la horrible matança de juhéus, que arruinà per mólt temps la aljama geronina. Ja abans, en 1348, hi ha qui assegura que-ls juhéus de Gerona havían sigut atropellats, potser ab ocasió de la *glànola* o peste bubònica que en lo dit any afligí a Catalunya, y que dexà quasi despoblat lo bisbat, causant la mort de més de dues terceres parts de sos habitants: però ni en l' any 1348, ni en les altres ocasions en que havían sigut atropellats, s' havía arribat al extrém, com succehí en 1391, de que-ls juhéus que conseguiren salvar la vida, se vegessen obligats a desemparar lo Call, abandonant-ho tot, pera buscar refugi en la torra Geronella, y fins en ella fossen perseguits y atacats. A n' aquest segle pertanyen la major part de les inscripcions sepulcrals hebrayques que-s conservan, recullides en los dos cementiris juhéus de Gerona, situats l' un en Palàu-ça-Costa y l' altre en la falda de la montanya de Montjuích, a tramontana del torrent ahont hi ha lo pont anomenat del Bou d' or, tocant al camí de ferre de França: la que hi havía sobre la porta de la sinagoga, no té data, però no pot ésser mólt posterior, cas de ser-ho, per haver sigut tancada la sinagoga de Gerona abans del Març del any 1417. La aljama subsistí, emprò no era sombra d' aquella rica comunitat juheua, que pagava cada any al rey

13,300 sous barcelonesos, y per cenes y coronatges 500 sous: estava governada per un concell format per vint y sis persones, y es provable eran tres los seus regidors, o siga dels de dit concell los qui constituían, dihèm-ho axís, la comissió executiva.

Als derrers anys del segle XIV se remunta la fundació a Gerona de dues institucions de cultura: lo colegi d' estudiants novicis, establert junt al portal de Sobreportes, pêl metge Ramón Querol, en 1393, y-l colegi pera pàrvuls establert al costat del hospital de Santa Catarina, pêl mercader Jaume Beuda, en 1398.

Gerona.—Part antiga de la Catedral gótica

Gerona. — Font dels Lladoners

Finalment, figuran en primer terme, entre los escriptors geronins que visqueren en aquest segle, Fr. Francesch Bacó, provincial de la Orde del Carme a Catalunya, y lo fecondíssim Fr. Nicolàu Eymerich, Inquisidor general dels Estats de la Corona d' Aragó, dexeble, en lo convent de Predicadors de Gerona, de Sant Dalmàu Moner y ferm adversari de les doctrines de Ramón Llull.

Del segle XV, són les següents memories:

Lo Capítol de la Catedral, escoltat lo parer de dotze arquitectes, determinà en 1417, prosseguir la obra de la esglesia, construint-la de una sola nau y no de tres, com ne tenía la part ja feta. A n' aquesta circumstancia deu la Catedral geronina la seva originalitat, y la seua superba nau de 51'10 metres de llarch, per 22'80 d' ample y 34 d' alçada. Alguns anys després se va començar la construcció, o millor decoració externa, de la porta dels apòstols, que ha quedat sense acabar, y del any 1450 data la de la font de la plaça dels Lladoners, la font pública més notable de la Etat mitjana que-l senyor Schultz-Ferencz diu vegé a Espanya, segons resa la inscripció que en ella hi ha:

«M QUADRIGENTENO DOMINI ANNO
EX HUIUS SEDIS CLERI SUM CO(n)DITA DONIS
CUM FONTE CLARO CONDUCTO ITINERE LONGO»

Avuy està estroncada y mólt feta malbé.

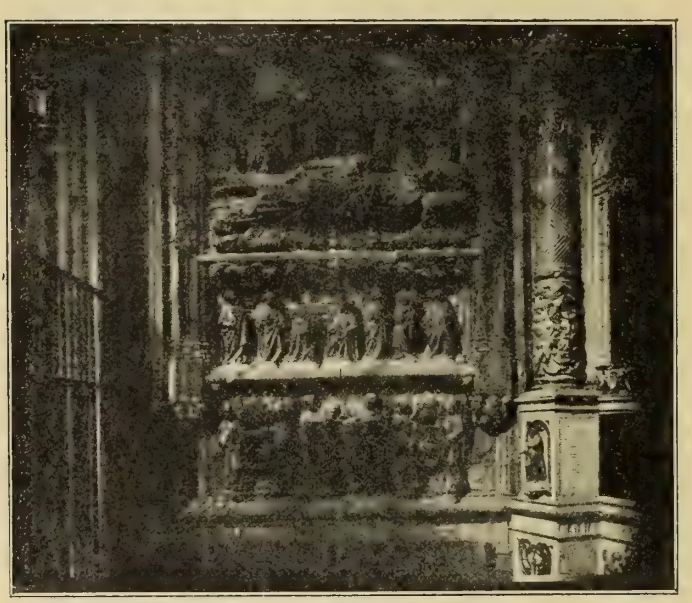

Gerona. — Sepulcre del bisbe Bernat de Pau

A més de les estàtues de terra cuyta dels apòstols, en la porta d' aquest nom de la Catedral, obra d' Antoni Claperós, són treballs esculptòrichs dignes de menció: en dita esglesia, los sepulcres del bisbe Berenguer d' Anglesola, en l' altar major, los de Bernat de Raset y Dalmàu de Raset, en la capella de Sant Isidor, abans de Sant Jordi y Sant Dalmàu, y més que tots lo del bisbe Bernat de Pau, en la capella de Sant Pau; y, en la esglesia de Sant Feliu, lo retaule del altar major, de fusta, més interessant per sos calats dosserets, pinacles y cresteríes, que per les seves pintures. Es mólt provable corresponga a aquest segle, una imatge de marbre de Nostra Senyora de la Esperança, sentada, que-s conserva en lo Musèu, provinent del claustre de Sant Francesch.

L' any 1438, l' argenter geroní Francesch Artàu, acabà la custodia del Corpus de la Catedral. Es de plata daurada, alta de 1'85 m., y pesa 120 kilògrams. Son valor artístich, emprò, es mólt superior a son valor material. De conformitat al gust de la època, es d' estil arquitectònich, ab gran riquesa de

detalls. En ella hi ha encastades móltes pedres precioses, algunes afegides de poch, procedentes del antich frontal d' or de dita esglesia, entre altres la pedra sigilar de Dona Ermessendis, de que havèm parlat.

Cap succés d' importancia es de notar en la historia de Gerona en temps del rey Don Martí. D. Ferràn I restablí l' antich Ducat de Gerona, mudat lo títol ab lo de Principat, a favor de son primogènit, malgrat les gestions en contrari pêls jurats de la ciutat practicades. En 1421, 1425 y 1445, los ayguats ocasionaren greus perjudicis: lo del any 1425 acabà de tirar a terra lo pont de pedra de Pedret, ja mólt consentit pêl de 1421, y lo del any 1445 se va emportar lo pont que hi havía en lo portal de Bonaventura del Mercadal y algunes cases d' aquest barri. Lo pont de Pedret, de que acabàm de parlar, no era lo meteix que-l pont de Sant Jaume, situat més en amunt del dit arrabal, sobre lo qual y sobre lo del Pontmajor, cobrava la ciutat dret de passatge en virtut de privilegi del rey D. Anfòs, del any 1420. Lo meteix rey, en 1446, otorgà llicencia als jurats pera establir en Gerona, Estudi General, y tres anys abans la seva esposa Dona María los hi havía donat lo d' establir-hi Taula de cambi: aquesta derrera s' establí al costat de la Casa del Concell o de la ciutat edificada en la avuy plaça de la Constitució, en la qual s' hi construí, en la segona meytat del segle, la capella de Santa María y de Sant Miquel. Durant lo llarch período de torbacions que seguiren a la mort del príncep de Viana, les circumstancies feren que Gerona hi prengués una part principal. En ella buscà refugi la reyna Dona Joana ab son fill Ferràn lo 15 de Març del any 1462 y pochs díes després fóu assetjada la ciutat per lo exèrcit del General de Catalunya, comanat pêl comte de Pallars, qui s' apoderà dels arrabals, emprò no conseguí apoderar-se de la Força-vella, defensada per Pere de Ro-

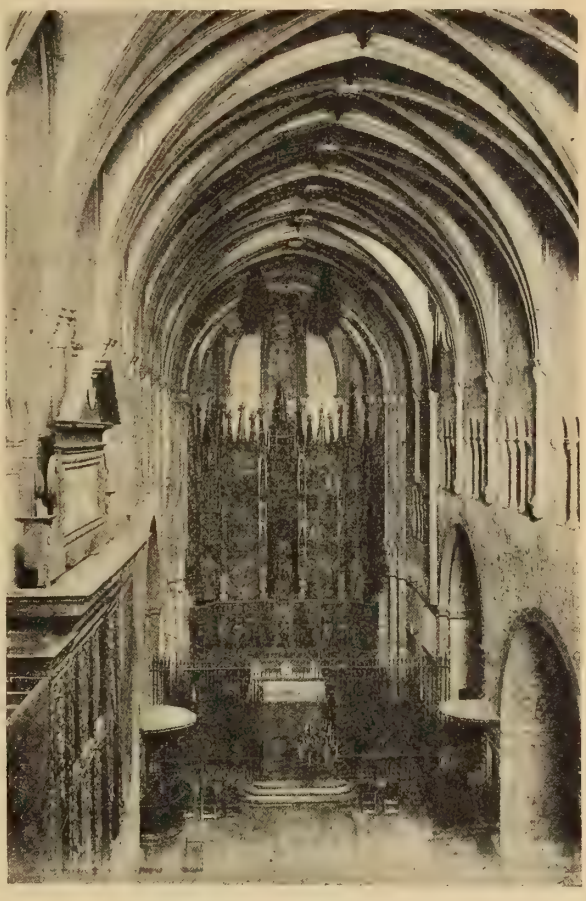

Gerona.—Interior y altar major de la esglesia de St. Feliu

caberti: un socors de tropes franceses obligà al de Pallars a retirar-se a Hostalrich, emprò la ciutat continuà amenaçada y envoltada a més o menys distancia, sufrint repetides embestides, durant los anys subsegüents, fins que-s rendí al Duch de Lorena lo dia primer de Juliol del any 1469. En aquest entremitg, faltant-li diners perà pagar a la seva gent, D. Pere de Rocaberti disposà la encunyació de moneda en la Força-vella, moneda que-l poble denominà *rocabertins*. També la reyna Dona Joana va fer aumentar les defenses de la torre Geronella, conservant-se encara sobre lo portal, d' una torre de les que se varen construir, la següent inscripció, repartida a un y altre costat del escut de les seves armes:

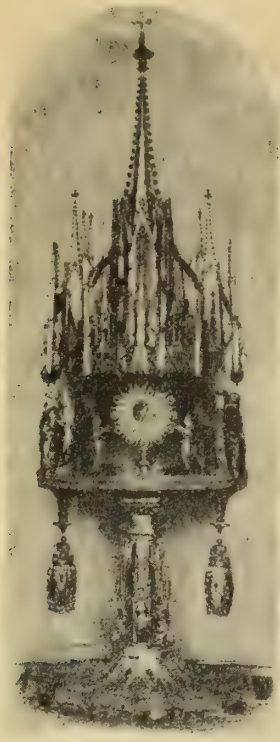

Gerona.-Custodia del Corpus de la Catedral

«AQUESTA TORRA MANA FER LA SE(n)YORA REYNA DONA IOANA MANRICH, COMENSA LA DITA OBRA LA(n)Y M: CCCCLXVII»

Mort lo Duch de Lorena en 1471, tornà Gerona a la obediencia del rey Joan II. En 1478, D. Ferràn II, ja rey, dexà sense efecte los acorts d' un Parlament tingut a Gerona, convocat pêl capità d' aquesta ciutat D. Joan Çariera y presidit pêl bisbe D. Joan Moles de Margarit. En 1485, enutjats los remenses per l' incumpliment de les promeses que se-ls hi havían fet en temps de la guerra, atacaren a Gerona sens èxit, apaibagant-se los esperits en virtut de la sentencia arbitral dictada pêl rey l' any següent. En 1493 feren la seva entrada solemnial a Gerona, pêl portal del Angel, los reys D. Ferràn y D.ª Isabel, jurant abans los privilegis y franqueses de la ciutat. Aquesta, ab diversos pretextos, havía conseguit y conseguí més endevant del rey D. Ferràn y de sos llochtinents, nombroses llicencies d' encunyar *senyals*.

Gerona
Joan II Rocaberti

Un fet important del regnat que-ns ocupa, fóu l'extranyament dels juhéus d' Espanya, decretat y executat l'any 1492. En sa virtut foren trets de Gerona los juhéus qui s' havían establert en la ciutat, al menys des del temps del comte Dela. Ja he mditabans, que a principis del segle fóu feta tancar la sinagoga de Gerona y que la Aljama no conseguí refer-se del saqueig del any 1391. Una carta, dirigida pêls jurats a la reyna governadora en 1449, diu que-ls juhéus aleshores no eran «pus dinou o vint casats, poch més o menys», y ja abans (1411) havían demanat a la viuda del rey D. Martí posés remey a les exaccions de que los oficials reyals los feyan víctimes, donchs, a conseqüencia dels successos de vint anys enrera, «són venguts en tanta inopia e pobresa exceptats alcuns fort pochs que apenas han

de que vischan.» Encara que se repetiren sovint los atropells, foren aquests en general de poca monta en lo segle XV; prò en cambi, los mortificaren de mil maneres, obligant-los a usar trajo especial, a tapiar totes les portes y ober-

Gerona.—*Senyals* encunyats en temps de Ferràn II

tures que donavan a les víes habitades pêls cristians, dexant-los solsament un portal obert pera comunicar-se ab la ciutat, etc., etc. En l'any 1413, pêl manament del antipapa Benet XIII, hagueren de concórrer a la controversia de Tortosa, a més d'altres, los juhéus geronins Azay Torós y Bonastruch Joseph, renomenats pêl séu saber.

Entre los personatges notables, fills de Gerona, que visqueren en lo segle XV, s'hi comptan lo rey D. Martí, que hi nasqué l'any 1356: l'advocat Tomàs Mieres, que recopilà en un volúm les «Consuetuts y usatges de la ciutat y bisbat de Gerona»: Fr. Francesch Eximeniç, talent enciclopèdich, autor de «Lo Crestià», del «Regiment de prínceps» y d'altres moltes obres, escrites quasi totes en llengua catalana, y potser també lo Bisbe y Cardenal Joan Moles y Margarit, prelat, polítich y historiador. També mereix ser-hi comptat lo metge Joan Bruguera, qui en l'any 1462 fundà y dotà lo colegi de Montpeller, pera que en dita ciutat poguessen estudiar medecina un cert nombre de fills de Gerona.

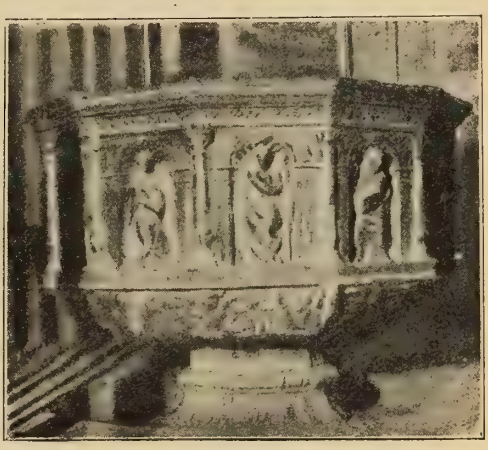

Gerona.—Font baptismal en la Catedral

Del any 1483 es lo primer llibre imprès en aquesta ciutat. Se titula «Memorial del pecador» y no sabêm se-n conega al present cap exemplar.

Al començar lo segle XVI, continuava predominant a Catalunya l'istil gòtich en les manifestacions del art, però poch després se veuen algunes mostres del nou istil, lo del renaxement, que ab lo temps lo substituí quasi del tot. Axís, a més de prosseguir-se la construcció de la gran nau de la Catedral, s'edificaren a Gerona alguns casals d'istil gòtich que, si no aném

equivocats, se remuntan al dit segle: tals són, la casa que fà cantonada al carrer del Llop, devant del convent de les Caputxines; una altra en lo carrer dels Alemanys, ab galería d' arcades en son pati; la del carrer dels Ciutadans, coneguda per La Fontana; y la més caracterisada de la plaça de la Catedral, colegi avuy de relligioses Escolapies. Aquesta derrera es possible siga un xich més antiga y atrapi los derrers anys del segle XV.

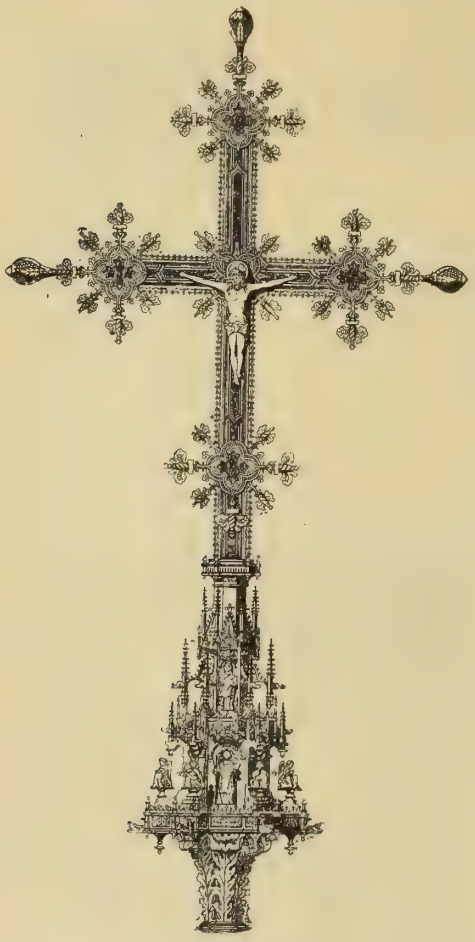

Gerona.—Creu d' or, esmaltada, de la Catedral

En l' any 1580 se posà la primera pedra del campanar de la Sèu, y en 1574 s' engrandí la plaça de les Cols y se feren altres obres d' interès públich, enderrocant a dit obgecte una part de la muralla, com ne depenja de la següent inscripció:

«En · lo · any · 1574 · essent iurats · los magnífichs mossen garau verdera rafel nadal | mercader · baldiri · gelabert calseter · sebastia · marco · ortola · Los elets de | adiuncts · del · redres · de la ciutat · qui son ieronim · de belloc · rafel · ferrer · miquel | marti · abric ciutedans · iaume çaconomina · francesc · ribas · steve loberas mercaders | baldiri caselles apotecari · pere · pasqual · scriva · benet · gic · botiguer de teles · feren | fer · la · present · obra · y · pes · de · farina · carbo · y · palla · y · lo · any · prop passat · y present | levaren les botiguetes · qui staven en la · present plassa · y · levada · la · muralla qui | arribava · fins · a · mige · plassa · mudaren · les · carnissaries · hahon · vuy · stan | qui staven-iunctes · a · dita muralla · que tot · a · costat · mes · de · dos · mil · ducats · | los · quals · son · proceyts · de · tatxes · de · embellíments · y stabliment · de · patis · y · | offertes · voluntaries · sens · pagar · res · la ciutat.»

Com obres esculptòriques dignes de menció, hi ha en la Catedral lo sepulcre de marbre del bisbe Guillém Ramón de Boyl, mort l' any 1632, y les Fonts baptismals, d' istil del Renaxement y ab decoració de força bon gust. La metexa esglesia posseheix alguns tapiços, dels quals los qui representan los goigs de la Verge fóren fabricats a Gerona l' any 1561 y següents pêl tapicer barceloní Joan Ferrer, y una preciosa creu d' or, decorada ab delicats esmalts y fines perles, d' istil gòtich florit, que quedà llesta l' any 1507 y en la que treballaren los argenters geronins Antoni y Joan Coll.

La encunyació a Gerona de moneda local prosseguí durant tot lo segle XVI, en virtut de noves llicencies dels sobirans: les monedes que s' encunyaren des dels últims anys del regnat de Ferràn II, se diferencian de les encunyades abans per ésser de mòdul més petit y portar esculpit lo cap del rey: se les nomenava *menuts,* y eran, com los *senyals,* moneda fiduciaria.

Diverses calamitats afligiren a Gerona en aquest segle: hi hagué peste en 1515 y 1589, ayguats en 1519, 1552, 1579 y 1599, y poden també considerar-se tals les bandositats que seguidament pertorbaren la tranquilitat y la armonía dels vehins. En cambi les institucions de cultura prengueren considerable desenrotllo. En 1561 se comença l' edifici de la Universitat o Estudi general, en lo qui en 1569 s' hi ensenyavan Humanitats, Teología, Dret y Medecina. En 1581, los Jesuites establiren en la que havía sigut canonjía de Sant Martí, un colegi de llengues, arts y més endevant també de ciencies. Y, en 1599, fóu fundat lo Seminari, al qui foren agregats los antichs colegis d' En Querol y d' En Beuda. Se distingiren per sos escrits los geronins Joan Rafel Moix, metge, y lo catedràtich de la Universitat de Barcelona, Antich Roca, metge, poeta y matemàtich.

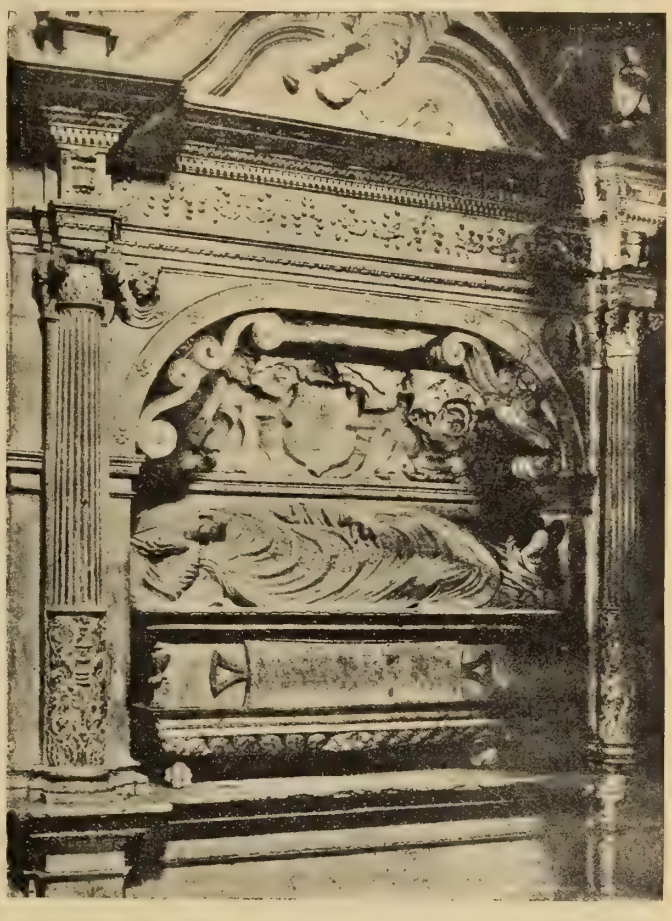

Clixé de Francesch Duarte

Gerona.—Sepulcre del bisbe G. Ramón de Boyl

En lo transcurs del segle XVII, se construiren a Gerona móltes esglesies, les unes per rahó d' haver-se establert en la ciutat més corporacions relligioses; les altres perque algunes de les ja d' abans establertes en ella, que tenían la esglesia y convent fora les muralles, fóren obligades, per rahons estratègiques, a enderrocar-les y edificar-les de nou dintre lo recincte murat. Lo derrer passà també ab l' Hospital de Santa Catarina, enderrocat l' any 1653 y substituit per

Gerona.—Menuts de Ferràn II

Gerona.—Menuts de Carles I

Gerona.—Menuts de Felip I y de Felip II

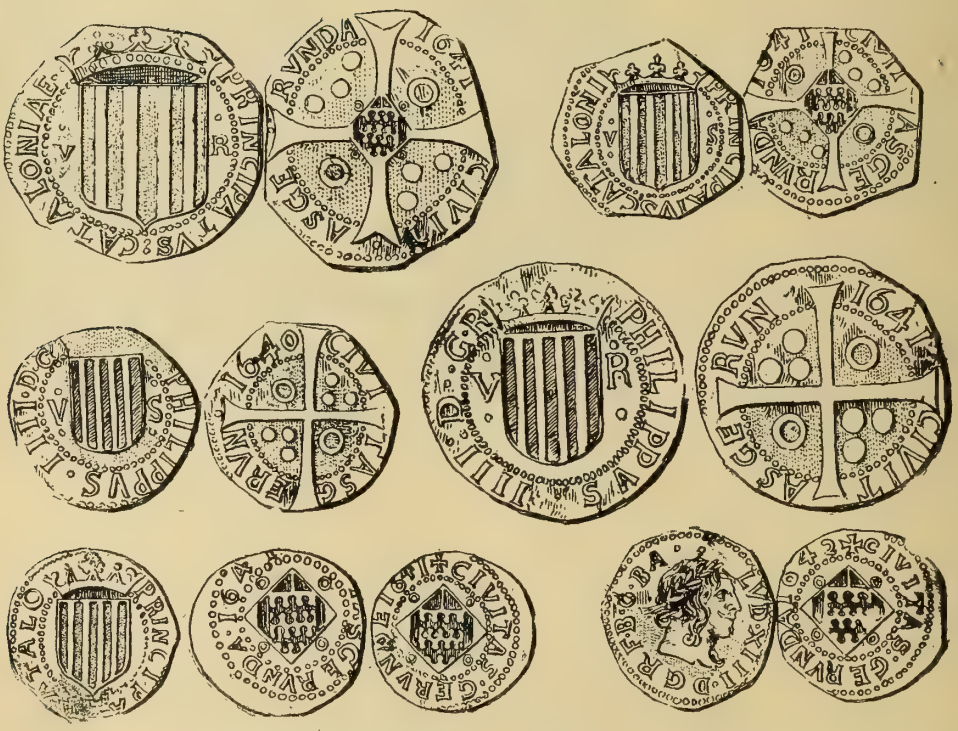

Gerona.—Monedes del temps del alçament contra Felip III

l' actual en 1666. Cap de les que-s conservan, de les esglesies aludides, es artísticament notable: mereix, no obstant, esmentar-se, lo frontis de la de Sant Martí, reconstruída en 1610, d'istil barroch y de bastant bon gust. Al meteix istil pertany lo frontis de la esglesia de Sant Feliu, acabat també l' any 1610. La obra arquitectònica de més importancia del temps del Renaxement, que posseheix Gerona, es la grandiosa escala de la Catedral, construida en lo últim terç del segle XVII: té més de 100 palms d' ample, 86 escalons, està dividida en tres trams per dos replans, y la voreja una barana ab balustres.

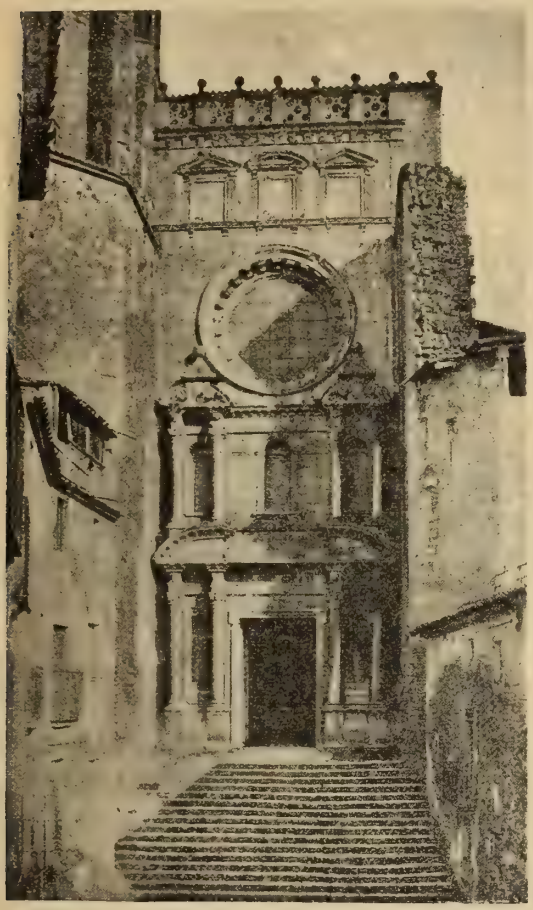

Clixé de Francesch Duarte

Gerona.—Frontis de la esglesia de Sant Feliu

Ab la mort de Felip II (III de Castella) cessà a Gerona la encunyació de moneda, havent hagut de recullir la ciutat la que tenía en circulació, per ordre del nou sobirà Felip III: però ben aviat tornà a encunyar-ne, sense cap autorisació, com ho feren altres poblacions de Catalunya, aprofitant la ocasió que-ls va oferir lo alçament del país contra lo govern del derrer rey. Del any 1640 al 1643, encunyà Gerona peces de plata de valor de cinch rals y de valor de cinch sous catalans (lo ral català valía aleshores dos sous de la moneda corrent), a nom, primer, del rey y aprés sense nom de rey, que fóu substituit ab la llegenda PRINCIPATVS CATALONIAE, y peces de coure de valor mitg sou, o lo que es igual, sis diners, per quin motíu se denominaren *sisens,* primer ab la llegenda abans indicada, y aprés a nom del rey de França Lluís XIII, com a comte de Barcelona. Ja ab motíu de la retirada del Rosselló de les tropes reyals y de les violencies que cometeren al séu pas per la actual provincia, hagué de sufrir mólt la ciutat en son afany d'evitar mals majors y de contenir la exaltació dels esperits, però una vegada iniciat lo alçament y negada per les entitats representatives del Principat la obediencia a Felip III, seguí Gerona la causa de la Terra, y acatà la autoritat del rey de França, des de la data en que fóu proclamat comte de Barcelona (1641). Lo lloctinent de aquest rey, Cardenal Mazarí, jurà en son nom los furs y privilegis de la ciutat,

quan passà per ella per anar a pendre possessió de son càrrech. Al estat de guerra que aquests fets produhiren, s' hi afegí l' any 1650 una altra plaga, la de la peste, que hi va fer més de 1,550 víctimes. Dos anys després, en 1652, Gerona se rendí a les tropes reyals y se vegé mólt aviat assetjada y embestida per forces franceses, ajudades pèls miquelets d' En Joseph de Biure y de Margarit, que no conseguiren apoderar-se-n. Conseqüencia de lo ocorregut, fóu l' aument de la fortificació de la ciutat, axí per la banda de la montanya com per la banda del plà. Aleshores se construiren los baluarts de Sant Francisco y de Santa Clara, en los quals se llegexen, respectivament, sota escuts heràldichs, aquestes inscripcions en lletres mayúscules:

Juan del Castillo Capitan general de la artillería del Reyno de Cordova y Governador de las armas desta plaza de Gerona y sus fronteras me fecit año de 1655.

Pablo de Parada Capitan general de la artillería del exercito gobernando las armas de esta Plaça y su frontera me fecit año de 1654.

Tornada Catalunya a la obediencia de Felip III a derrers del any 1652 y firmada ab França la pau dels Pyrinèus en 1659, no acabaren per axò les tribulacions pera la ciutat, donchs al poch temps se renovaren les hostilitats ab dita nació, que ab curtes interrupcions duraren fins a finar lo segle. En 1675 Gerona fóu combatuda per Schomberg, que no pogué haver-la; en 1684 per Bellefonds, que després d' un assalt formidable s' hagué de retirar ab greus pèrdues, y en 1694 pèl mariscal de Noailles, que la embestí per la montanya de Les Pedreres, rendint-se la ciutat per capitulació. En commemoració de la seva victoria encunyaren los francesos no res menys que quatre medalles, de tipus semblants però de mòdul diferent, ab la llegenda GERVNDA CAPTA —MDCLXXXXIV, en lo revers.

En lo meteix segle XVII sufrí Gerona ayguats, particularment en los anys 1617, 1623 y 1678; y en l' any 1691 un exut extraordinari. A propòsit del ayguat del any 1623, fan memoria los documents de les mesures de pedra de la ciutat, que estavan al extrém de la plaça de les Cols, ahont hi ha avuy la casa que fà cantonada als carrers de la Argentería y Besador. D' aquestes mesures se-n troba ja nova en lo segle XIV, y pèl dret de mesuratge cobrava lo rey un tribut, del qual eximí als habitants de la ciutat segons una inscripció, al present perduda, que hi havía en lo lloch ahont eran les mesures y que deya, si la memoria no-ns enganya:

«*Los habitants desta ciutat y suburbi són franchs de lleuda y de llossada*» (43).

---

(43) Lo dret de mesuratge se pagava ab especie y consistía en una part alíquota de lo que-s mesurava. Pera mesurar los grans, se buydavan en una plataforma, a un de quins costats estavan aparedades les mesures, y los encarregats de la operació omplían aquestes, prenent lo grà de la pila per mija d' unes grans pales de fusta que tenían la forma de *llossa* (cucharón). D' aquí lo nom de *llossada*, que se donà pèl poble al tribut de que parlèm.

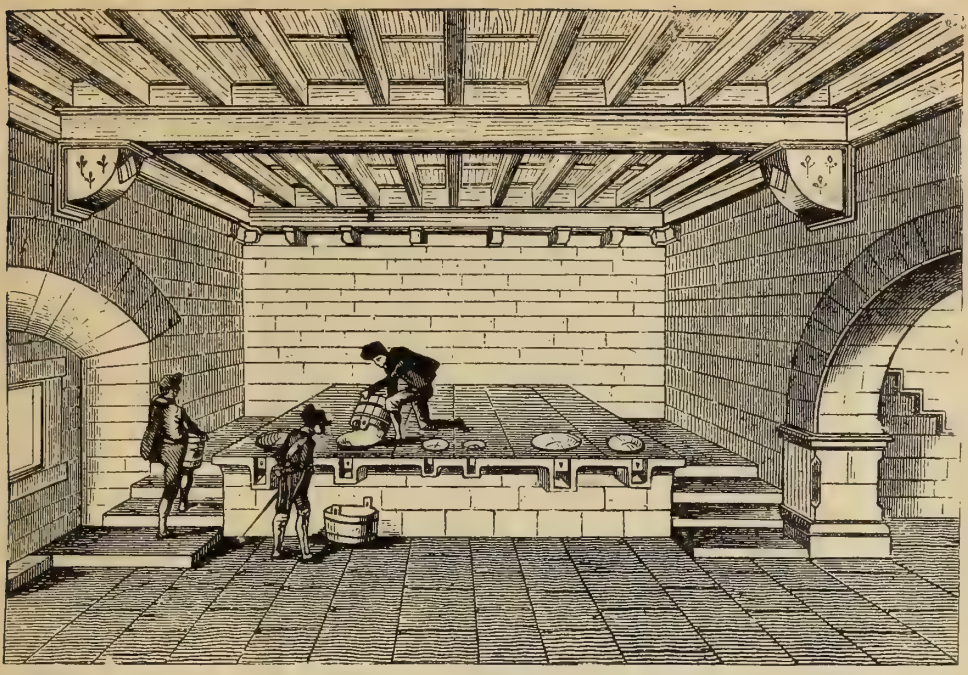

Gerona. — Les mesures, en la casa de la ciutat

L' any 1622 s' organisà la capella de música de la Catedral, y lo 1623 se celebrà a Gerona un Certàmen poètich ab motíu de la canonisació de Sant Ignaci de Loyola.

Entre los escriptors geronins del segle XVII, hi figuran: Fr. Narcís Camós, autor del conegut «Jardín de María», lo jesuita P. Onofre Relles, autor de la «Historia de Sant Narcís», En Geroni Real de Fontclara, de qui-s conserva en l' arxíu municipal una relació mólt interessant dels successos ocorreguts en Gerona durant la seva vida, y lo P. Francisco Ros, mólt conexedor de les llengues orientals.

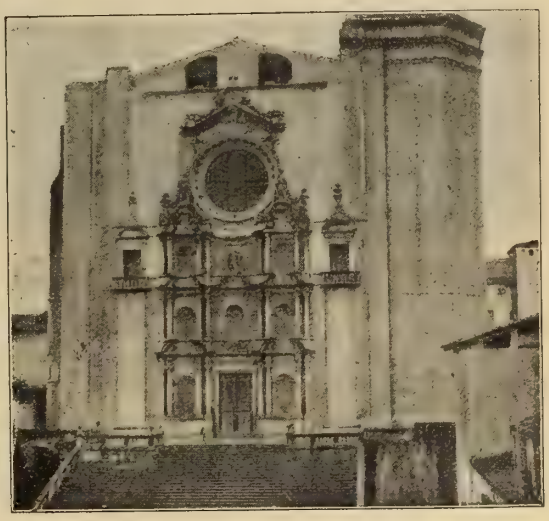

Gerona.—Frontis y escales de la Catedral

Pertanyen al segle XVIII, lo frontis de la Catedral, obra de empenta emprò de escàs mèrit; l' Hospici, edifici grandiós y sever, y la capella de Sant Narcís, en la esglesia de Sant Felíu, sumptuosament decorada ab marbres de variats colors y ab

pintures d' En Tramulles, la qual deu Gerona, com l' Hospici, al zel de son bisbe D. Tomàs de Lorenzana.

En los primers anys del dit segle, ab motíu de la guerra de Successió, Gerona, que havía seguit lo partit del arxiduch d' Austria, fóu assetjada pêl duch de Noailles, al qui-s rendí lo día 24 de janer del any 1711: fet que-ls francesos celebraren encunyant també una medalla, que porta en lo revers la llegenda GERVNDA ITERVM EXPUGNATA - XXV JANUARII MDCCXI.

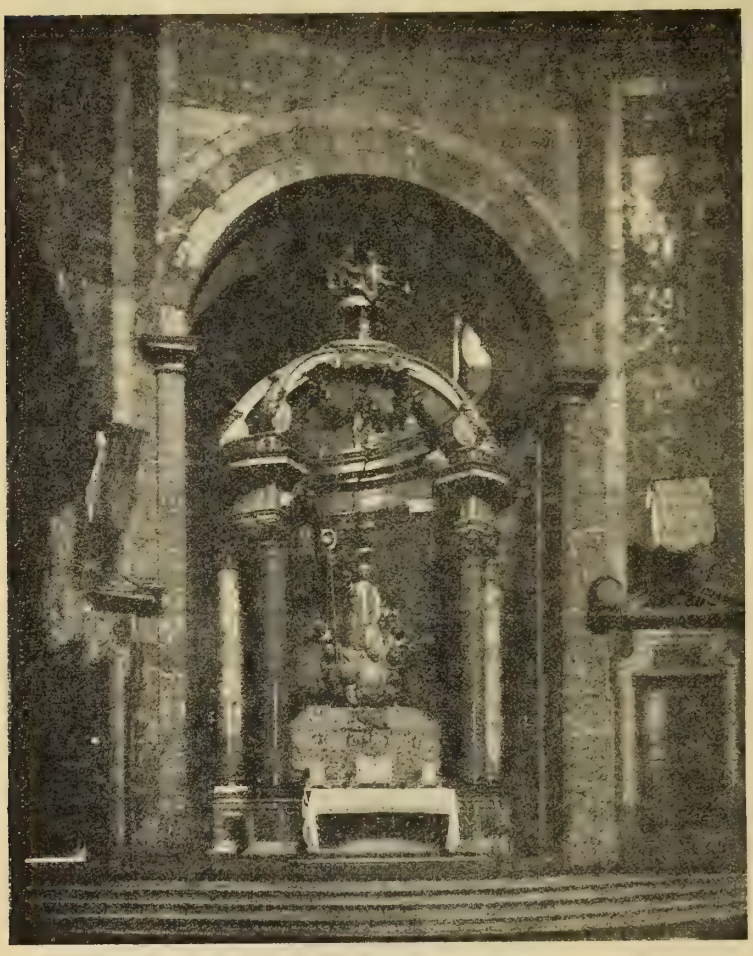

Gerona. — Capella y altar de Sant Narcís

Les tropes del arxiduch tractaren aprés de recobrar-la, vegent-se quasi bé tot l' any següent, 1712, bloquejada per Wetzel, primer, y després per Staremberg; emprò aquests hagueren de retirar-se, per haver sigut la ciutat socorreguda pêl duch de Berwich. En les festes de la proclamació del rey Ferràn III (1746), Carles III (1759) y Carles IV (1789), Gerona féu batre medalles que-s tiraren al poble.

Tingueren importancia los ayguats dels anys 1732 y 1763: lo primer, per les desgracies personals y los perjudicis materials que causà, entre aquests lo haver-se-n endut tot lo fet del pont de pedra de Sant Agustí, que estava a punt d' acabar-se; y lo segón, per l' alt nivell a que arribà l' aygua, malgrat lo qual no ocasionà ni tantes víctimes ni tants perjudicis com lo precedent: son recort ha perdurat y es conegut ab lo calificatíu d' ayguat de Santa Teresa.

Dues institucions de cultura elemental y superior desaparegueren de Ge-

rona en lo segle XVIII: l' Estudi general, suprimit per ordre del rey en 1717, per incorporar bona part de les seves rendes a la nova Universitat de Cervera, y lo Colegi dels PP. Jesuites, per supressió de la Companyía en l' any 1767. En l' edifici que-l derrer ocupava, hi quedà instalat, en 1773, lo Seminari Conciliar. La falta de dites institucions quedà suplerta, pêl que-s refereix a la instrucció elemental, per les escoles públiques municipals creades per l' Ajuntament en 1728 y ampliades en 1733 ab la ensenyança del llatí y de la retòrica. A les anteriors, s' hi ha d' afegir la escola de dibuix, a quina fundació, en 1789, contribuí d' una manera explèndida lo bisbe ja esmentat D. Tomàs de Lorenzana.

Nasqué a Gerona, en lo segle que-ns ocupa, don Francisco Xavier Dorca, professor que fóu d' Humanitats, d' Historia y de Dret en la Universitat de Cervera y més endevant canonge de Gerona, qui escrigué varies obres de caràcter jurídich y altres històriques, en les quals se distingeix per lo abundant y selecte de la seva informació y per la justesa de la seva crítica.

Gerona.—Monedes obsidionals de 1808 y 1809

Ab lo títol de «Correo de Gerona» vegé la llum en aquesta ciutat, lo any 1795, lo primer periòdich publicat en la metexa, que sortía dues vegades cada setmana.

Pêl que aspecta al segle XIX, la guerra de la Independencia y les discordies polítiques, ab les seves conseqüencies, són lo que caracterisa la historia de Gerona.

La relació dels memorables setges dels anys 1808 y 1809, se troba escrita ab profusió de detalls: nos concretarèm aquí a indicar que lo primer, posat pêl general Duhesme, fóu abandonat per aquest als dos mesos, y que-l segón durà més de set mesos, de Maig a Desembre del dit any, essent rebutjats tots los assalts que-ls francesos donaren a la ciutat, fins que perdudes ja totes les fortificacions exteriors, se vegé obligada a capitular per fam lo día 10 de Desembre. Contribuíren a la defensa, a més de les tropes de la guarnició, les forces de miquelets y de voluntaris de Barcelona, Tarragona, Vich, Cervera y

Talarn, les del Corregiment de Gerona y la marinería de la costa, tots los elements de la població, enclosos lo clero secular y regular, y les dones, que formavan la companyía de Santa Bàrbara y cuydavan de portar als lluytadors

Gerona —Passador y creu del siti. Escut de distinció: any 1809

municions de boca y guerra y d' assistir y recullir los ferits. Pera pagar les tropes se recullí plata de les esglesies y de particulars y ab ella s' encunyaren duros y mitjos duros, que encara que los més portan la data 1808 foren encunyats tots l' any 1809: de duros se-n conservan, de mitjos duros no n' hem vist may cap. Pera premiar tan heròica defensa, se concedí l' ús d' una creu especial, creada per R. O. de 14 de Setembre de 1810, a tots los qui-s trobaren a Gerona durant lo setge y contribuiren a la *gloriosa defensa*. També lo general D. Mariàn Alvarez de Castro, defensor de la ciutat, pochs díes abans de la capitulació havía creat una condecoració pera premiar a les senyores de la companyía de Santa Bàrbara que més se distingiren per sos serveys, y en ús de les seves facultats havía concedit varies altres condecoracions especials, de les quals ne es una mostra l' escut brodat que reproduhím, y en lo qui-s llegeix: VALOR I CONSTANCIA · ATAQVE DE PEDRET · GERONA 17 DE JUNIO DE 1809. Los individuus del batalló de la *Creuada* format per vehins de Gerona, usavan com a distintíu una medalla ab la imatge de Sant Narcís, a la una cara, y les armes de la ciutat a la altra.

Los francesos ocuparen Gerona fins que-s feu la pau ab França l' any 1814, y al tenir de abandonar-la, volaren, per ordre de Napoleó, la torre Geronella, lo fort del Calvari, los reductes de la Ciutat y del Capítol, los forts de la reyna Anna, del Condestable y dels Caputxins, y altres defenses de la ciutat, que no s' han tornat a reedificar, per manera que los voltants de la part alta de la població són des de llavores un sembrat de ruhines; y en lo meteix estat que los dexaren, enrunats o indefensables, han quedat també lo castell

de Montjuich, les torres de la montanya de Barufa, los baluarts de la Mercè, de Sarracines y de Sant Pere y lo quarter dels Alemanys. Gerona, per consegüent, ha dexat de ésser, des de la guerra de la Independencia, una plaça forta, capàç de deturar la empenta d' un exèrcit invasor.

Gerona.—Enderrochs de la torra Geronella

Cap més succés militar digne de nota ocorregué en dit segle fins al any 1843, en que havent-se pronunciat Gerona a favor de la Junta Central, fóu assetjada pêl general Prim, qui la obligà a capitular; coincidint lo setge ab l' horrorós ayguat del que hem parlat més enrera.

Abans, en 1833, Gerona havía fet encunyar medalles pera festejar la proclamació de D.ª Isabel II, quin partit seguí durant la primera guerra civil, que s' inicià al morir Ferràn IV d' Aragó y VII de Castella. En lo restant del segle, prenguè part en quasi tots los pronunciaments y bullangues polítiques, però sense donar lloch a cap fet d' armes d' importancia.

Nou foren les ordres relligioses que hagueren de abandonar la ciutat quan la expulsió dels frares en lo any 1835. Dels convents que ocupavan, dos, lo de Sant Francesch y lo de Sant Agustí, han sigut enderrocats, perdent Gerona la preciosa esglesia gòtica del primer: dels restants, sis han sigut utilisats, com tením repetit, pera dependencies oficials, cessant lo culte en les respectives esglesies feta excepció de la del convent del Carme, lo setè, que es lo de Sant Pere, fóu venut, menys la esglesia y lo claustre: la primera continúa oberta al culte; en lo segón hi ha instalat lo Musèu.

Cap de les noves construccions axecades a Gerona en lo segle XIX, té ca-

ràcter monumental: l' únich edifici que manifesta alguna intenció artística, es la esglesia del Sagrat Cor. També es recomanable lo nou pont de pedra; però va ésser una llàstima que no-s bastís en altre endret de la ciutat, dexant subsistent lo característich de Sant Francesch, qual solidesa havía resistit per espay de més de 400 anys les més grans crescudes del Onyar.

Gerona. — Monument commemoratiu de la defensa de Gerona en 1809

Obres d' art d' algún mèrit són: lo sepulcre de Sant Narcís, cobert d' una xapa de plata cisellada per l' argenter geroní Joseph Puig, ofrena feta al patró de la ciutat per l' Ajuntament en l' any 1800; la urna del Monument, també de plata, de la esglesia Catedral; lo mausolèu de marbre del general Alvarez, sobre tot la urna sepulcral, obra del esculptor Joan Figueres, natural de Gerona, y, finalment, lo grupo esculptòrich en bronzo, commemoratíu del setge del any 1809, que decora la plaça de la Independencia.

En l' any 1844, l' Ajuntament de Gerona va fer encunyar una medalla en honor del historiador don Joan Cortada, y en lo 1852 la Junta provincial de Agricultura va inaugurar una sèrie de concursos de bestiar, que se celebravan a la Devesa y en los quals se repartían medalles d' or, plata y coure: a més del dit any, se-n celebraren en 1853, 1856 y 1861, que fóu lo derrer. Lo anunciat per l' any 1854, no va tenir efecte per rahó del còlera que afligí a la ciutat y per les circumstancies polítiques. Aquests concursos se feyan coincidir ab les fires de Sant Narcís, ocasió escullida també més endevant pera la celebració d' Exposicions de Belles Arts; pera la Regional del any 1877, iniciada pêl Centre Industrial y Mercantil, y pera la de «Labors» del any 1878, organisada pêl meteix Centre, y, per fí, pera la dels Certàmens literaris, que venen celebrant-se anyalment des del 1872. En los volums publicats d' aquestos Certàmens y mólt particularment en los de la «Revista de Gerona» (1876-1895), publicada per la «Associació literaria», s' hi troba una munior conside-

rable de noves interessants pera lo conexement de la ciutat y de la provincia, en tots sos aspectes.

Pera acabar, citarèm entre los escriptors geronins del segle XIX dignes de menció, al P. Narcís Puig, a D. Joseph Llach y Soliva, a D. Antoni Prats y Bosch, a D. Narcís Blanch e Illa, a D. Joseph Ametller, a D. Celestí Pujol y Camps y a D. Enrich Claudi Girbal, tots ells difunts.

Ab motíu del centenari del setge del any 1809, lo 10 de Desembre de 1909, s' inaugurà a Gerona, ab gran pompa, un monument axecat en l' angle del SO. del baluart de Sant Francisco de Paula, progectat y dirigit pêl comandant d' enginyers D. Joseph Ferré y Vergés: consisteix en una columna estriada, que descansa sobre un zòcol murat, decorat ab escuts, sobre quin capitell un lleó rugint, assegut sobre les potes de derrera, aguanta ab les de devant un canó y la bandera espanyola que s' entortolliga en la columna: dessota y en los murs metexos del baluart, fent costat a un escut que porta les armes de Castella, Lleó, Aragó, Navarra y Granada, s' hi han posat dues plaques de bronzo, dedicada la una pêl cos d' Artillería y la altra pêl cos de Sometents.

A més de les publicacions oficials y de les obres de caràcter general que parlan de Gerona, se referexen especialment a dita ciutat y han sigut impresos, entre altres, los treballs que s' indican en la següent

Bibliografía.—*Ametller* y *Marill* (Miguel): «Memoria sobre una epidemia de Escarlatina desarrollada en la ciudad de Gerona en 1834».—*Ametller y Viñas* (José): «Descripción del agua minero-medicinal del manantial de San Jorge» (1890).—*Balart* (Ramón): «Obsidium oppugnatio et defensio urbis gerundensis» (1866).—*Bassagoda* (Joaquím): «La Catedral de Gerona» (1889).—*Beer* (Rodolfo): «El maestro Renallo, escritor del siglo XI, en Barcelona» (1887).—*Blanch e Illa* (Narciso): «Gerona histórico-monumental» (dues ed., en 1853 y 1862).—*Bofarull* (Ant. de): «El sitio de Gerona en tiempo de Pedro el Grande» (1875); «El Principado de Gerona, etc.» (1860).—*Botet y Sisó* (Joaquín): «Sarcófagos romano-cristianos esculturados que se conservan en Cataluña» (1895); «Sepulturas antiguas recien descubiertas en el Mercadal de Gerona» (1890); «Condado de Gerona. Los Condes beneficiarios» (1890); «Notes sobre vescomtes de Gerona» (1909); «Cartoral de Carles-Many» (1909); «Notas para el estudio de las monedas catalanas de la época de los Condes y en especial de las de Gerona» (1889); «Sepulcro de Eleonor de Cabrera» (1890); «La font del Bisbe» (1871) «Las ferias de Gerona» (1881).—*Bardn de las Cuatro Torres:* «Estatua llamada de San Carlomagno» (1894).—*Brutails* (Auguste): «Bible de Charles V et autres manuscrits du chapitre de Girona» (1886).—*Campaner* (Alvaro): «Exhumación de los restos mortales del general Alvarez de Castro» (1889).—*Campderá* (Francisco): «Indagación estadística acerca de la reproducción y mortalidad en la ciudad de Gerona y en la villa de Lloret de Mar en el siglo último y en los siete primeros años del actual» (1849).—*Castro y Orozco* (José de): «Biografía del Excmo. Sr. D. Mariano Alvarez, etc.» (1869).—*Comisión de Monumentos:* Memoria acerca del mosáico romano descubierto en... la Torre de Bell-lloch (1876).—*Coroleu* (José): «Noticias históricas sobre los muros de Gerona».—*Coulet* (Jules): «Etude sur l' office de Girona en l' honneur de Saint Charlemagne» (1907).—*Cúndaro* (Fr. Manuel): «Historia política, crítica, militar de la plaza de Gerona» (1881).—*Cutchet* (Lluís): «Historia del siti de Gerona en 1809» (1868).—*Chía* (Julián de): «Inundaciones de Gerona» (1861); «La música en Gerona» (1886); «El Ducado y el Principado de Gerona» (1881); «La festividad del Corpus en Gerona» (1890); «Epitafio de la urna cineraria de Odon, obispo de Gerona» (1881); «Bandos y bandoleros en Gerona» (3 vol. 1890).—*D' Avezac:* «El mapa mundi del siglo VIII, del Beato de Liémana» (1888). —*Didelot:* «Noticias arqueológicas de Gerona» (trad. 1888).—*Dorca* (Francisco X.): «Colección de noticias para la historia de los Santos Mártires de Gerona» (1807).—*Farreras* (Miquel): «Monografía de la Catedral de Gerona» (1906).—*Fita* (P. Fidel): «Más sobre el mosáico Bell-lloch» (1877); «Miliario romano é inscripciones hebreas de Gerona» (1876); «Lápidas hebreas de Gerona» (1870-1874); «Carta á D. E. C. Girbal» (1877); «Carta á D. C. Pujol y

Camps sobre Numismática gerundense» (1873); «El Gerundense y la España primitiva» (1879); «Los Reys d' Aragó y la Sèu de Gerona» (1872-1875); «Inventari de la Tresorería de la Sèu de Gerona, fet en 1470» (1874).—*Fernández y González* (Francisco): «Crónica de los Reyes Francos, por Gotmaro II, obispo de Gerona» (1880); «Nuevos datos sobre dicha crónica» (1881).— *Gebhardt* (Víctor): «Lo siti de Gerona en l' any 1808 (1868). — *Gelabert y Buxó* (Anfòs): «Ullada artística a Gerona» (1871).—*Gelabert y Riera:* «Essai sur la topographie medicale de Girone» (1802).—*Gifre* (Agustín): «Sellos de Gerona durante la dominación francesa. 1808-1814» (1891); «Tipógrafos y bibliópolas gerundenses» (1888).—*Gilly* (Ant.): «Memoire topogràphique medicale sur les causes... des maladies epidèmiques de Girone pendent les années 1810 et 1811, etc.» (1812).—*Girbal* (Enrique C.): «Guía-cicerone de la Inmortal Gerona» (1866); «Escritores gerundenses» (1867); «Memorias literarias de Gerona» (1875); «Biografía del Cardenal gerundense Fr. Benito Sala» (1889); «D. Celestino Pujol y Camps» (1892); «Médicos ilustres de la familia de Sarriera de Gerona» (1892); «Tipógrafos y bibliópolas gerundenses» (1881); «Bibliografía histórica de Gerona» (1881); «D. Pedro Colomer obispo de Vich» (1881); «El Illmo. Dr. D. Isidro Valls y Pascual, obispo de Gerona» (1878); «La Universidad literaria» (1893); «El periodismo en Gerona» (1894); «Juan Figueras y Vila» (1882); «Francisco de Asís García y Corrons» (1882); «Introducción de la imprenta en Gerona» (1879); «Album monumental de Gerona» (1876); «Est. histórico-artístico... de los Baños árabes de Gerona» (1878); «Arqueta-relicario de la Catedral de Gerona» (1886 y 1894); «La cruz de oro de id.» (1892); «Sellos árabes de id.» (1880); «La custodia del Corpus de id.» (1881); «Monedas de Gerona de 1808 y 1809» (1892); «Reliquias venerandas de la guerra de la Independencia» (1892); «La Biblia de la Catedral de Gerona» (1885); «Tapíz notable de id.» (1883); «Tapicerías de id.» (1888); «El baldaquino del altar mayor de id.» (1888); «Sepulturas notables descubiertas en id.» (1886); «Bulas en papirus existentes en id.» (1886); «Dos sellos gerundenses del siglo XIII» (1889); «La estatua de Carlomagno, el códice del Apocalipsis y el tapíz del Génesis de esta Catedral» (1894); «L' home de Sant Domingo» (1878); «Inventario de la tesorería de la Catedral de Gerona del año 1588» (1871); «Otro id.» (1886); «Carlomagno en Gerona» (1883); «Los judíos en Gerona» (1870); «Datos inéditos para la historia de los judíos en id.» (1892); «Un testamento hebreo de la Edad-media» (1881); «Cristianos y judíos.» Episodios históricos (1878); «Una cédula en hebreo denominada «Mezuzah» (1886); «Beneficencia judaica en Gerona» (1894); «Conversión de judíos en Gerona y su obispado» (1894); «Inscripción hebrea de la Sinagoga de Gerona» (1888); «El Príncipe de Gerona» (1865); «Lo seny del lladre» (1874); «Memoria de les predicacions y miracles de Sant Vicens Ferrer a Gerona» (1874); «Representaciones litúrgicas y Autos sacramentales en Gerona» (1881); «El obispillo de Inocentes» (1881); «Noticias sobre antiguos gremios y cofradías de Gerona» (1882); «Antiguo voto de la ciudad acerca del Carnaval» (1882); «Votos del 18 de Marzo, 2 de Abril, 24 de Mayo y 20 de Junio» (1882); «El Teatro en Gerona» (1879); «Gerona en el teatro» (1879); «El sitio de Gerona en 1684» (1882). «Extracto de un manuscrito del Conde Fournás» por C. de Montzey (trad. 1882); «La controversia de 1263 entre Pablo Cristiá y Moisés-ben-Nahman, por Isidro Loeb» (trad. 1888) «La función de Cuarenta Horas» (1880); «La Cruzada gerundense» (1880); «La companyía de Santa Bárbara» (1880); «La festividad del Corpus» Not. hist. locales (1880); «Refranes y modismos locales» (1876 y 1890); «Entradas de personas reales en Gerona» (1888); «La nación en deuda con Gerona» (1888); «Abades de San Pedro de Galligans» (1891); «Del culto y fiesta de la Inmaculada Concepción en Gerona» (1886); «Esclavos.» Not. hist. locales (1889); «La defensa de Gerona en la guerra de la Independencia» (1894); «Fiestas en Gerona por la beatificación de San Ignacio de Loyola (1889); «La escuela de Dibujo» (1890); «Una crónica arábiga» (1879); «Reseña de festejos por la terminación de la guerra civil» (1876) y por el «Centenario de Calderón de la Barca» (1881); «Datos estadísticos referentes á las Exposiciones de Bellas Artes de Gerona» (1881); «Cuadro cronológico de los Obispos de Gerona» (1862): «Consideraciones artísticas sobre nuestra Catedral» (1887); «Los ministriles del Viático» (1887).—*Girbal y Jaime* (Ferràn): «Páginas históricas del sitio de Gerona de 1809» (Trad. de Gouvion Saint-Cyr (1895).—*Gómez de Arteche* (José): «Discurso en elogio del T. G. D. Mariano Alvarez de Castro» (1880).—*González Hurtebisse* (Eduardo): «La Excolegiata de Sant Félix de Gerona» (en publicació).—*Grahít y Papell* (Emilio): «El sitio de Gerona del año 1462» (1879); «Gerona bajo la dominación francesa de 1640 á 1652» (1891); «El sitio de Gerona en 1653» (1892); «Noticias para la historia de Gerona de 1653 á 1675» (1892); «El sitio de Gerona de 1684» (1893); «El sitio de Gerona de 1694» (1894); «Gerona durante la guerra de sucesión» (1895); «La Plaza de Gerona en 1794» (1894); «Del levantamiento de Gerona en 1808 a favor de la Independencia patria» (1881); «Lo general D. Blas de Fournàs y su Diario del sitio de Gerona en 1809» (1876); «Una heroína del sitio de Gerona, 1809» (1876); «La Capitulación de Gerona en 1809» (1890); «La Gazette de Gironne» (1878); «Historia de los sitios de Gerona de 1808-1809» (1896, dos ed.); «Reseña histórica de los sitios de Gerona en 1808 y 1809» (1895); «La Junta de Gerona en sus relaciones con la de Cataluña» (en publi-

cació); «Las murallas de Gerona» (1889); «Certàmens poètichs de Gerona» (1872); «Dos torneos gerundenses» (1877); «Paso de la reina de Etruria por Gerona en 1808» (1877); «Llibre Vert del Cabildo Catedral de Gerona» (1877); «Certamen poético que... se celebró en la ciudad de Gerona en 1622» (sens data); «Lo inquisidor Fr. Nicolás Eymerich» (1878); «Biografía de D. Narciso Blanch e Illa» (1876); «D. Francisco X. Dorca» (1878); «Noticia sobre la vida y obres de Francesch Eximenis» (1873); «Lo Cardenal Margarit» (1883).—*Haro* (Miguel de): «Historia del sitio de Gerona» (1815); «Relación histórica de las defensas de Gerona en 1808 y 1809» (1820).—*Laurière* (Jules de): La mosaique romaine de Girone (1887).—*Maspons y Labròs* (Francesch): «Del gremi dels botiguers de tela y mercers de la c. de Gerona» (1872).—*Martorell y Peña* (Francisco): «Recintos fortificados. Muros de Gerona» (1881).—*Matamoros* (Antonio): «Mem. sobre los medios más fáciles y menos costosos para alejar de Gerona los males que causan las avenidas de los ríos Ter y Oñar» (1841).—*Mélida* (J. Ramón): «Crítica arqueológica y artística (1894).—*Merino* (Fr. Antolín) y *La Canal* (Fr. José): «De la Santa Iglesia de Gerona, en su estado antiguo y moderno» (volums 43, 44 y 45 de la «España Sagrada»).—*Miéres* (Tomás): «Consuetudines et Usantiæ civitatis et diœcesis gerundensis» (en publicació).—*Minali* (Guillermo): «Historia militar de Gerona, que comprende particularmente los dos sitios de 1808 y 1809» (1840).—*Miranda* (Pablo): «Diario del sitio de la Plaza de Gerona, etc.» (traducció de A. W. Bucher, 1812).—*Nieto Samaniego* (J. Andrés): «Memorial hist. de los sucesos más notables de armas y estado de la salud pública durante el último sitio de... Gerona» (1819); «Estado de la P. de Gerona el 29 de Noviembre de 1809, séptimo de su memorable sitio» (1891).—*Oliu y Pagés* (José): «Estudio médico-topográfico de Gerona» (1882).—*Pascual y Prats* (José): «Historia del Colegio de Gerona fundado en Montpeller, etc.» escrito por D. Cristóbal Thomás (1882).—*Pedrals y Moliné* (Arturo): «Monedas acuñadas en Gerona en los siglos X y XI» (1868).—*Pedrell* (Felipe): «Los ministriles del Viático» (1888).—*Pereanton y Ruiz* (Sebastiá): «Guía de Gerona, etc.» (1862).—*Pellicer y Pagés* (José): «Observaciones al art. Más sobre el mosáico Bell-lloch» (1877).—*Porcalla* (José): «Historia del cólera morbo epidémico que invadió la ciudad y partido de Gerona en 1854» (1859).—*Pujol y Camps* (Celestino): «Gerona en la revolución de 1640» (1881); «Apuntes acerca de las monedas que ha batido la ciudad de Gerona» (1866).—*Ramos y Cobos* (Manuel): «Apuntes de los monumentos y objetos artístico-arqueológicos existentes en Gerona, etc.» (1898).—*Relles* (P. Onofre): «Hist. apologética de San Narciso, etc.» (1679).—*Riera y Bertrán* (Joaquím): «Historia del siti de Gerona en l' any 1809, etc.» (1868).—*Roig y Jalpí* (Fr. Juan Gaspar): «Resumen historial de las grandezas y antigüedades de la ciudad de Gerona, etc.» (1678).—*Romaguera* (Francesch): «Synodales diœcesis gerundensis» (1691).—*Roqué y Pagani* (Pedro): «Análisis hidrométrico de las aguas de los pozos de Gerona y de las que se intentan traer á esta ciudad, etc.» (1868).—*Roca* (J. Narciso): «Recuerdos de la historia y de los monumentos de Gerona» (en la «Revista de Gerona»).—*Riaño* (J. Facundo): «Tapicerías» (trad. 1888). — *Rocher* (Charles): «Les rapports de l' eglise du Puy avec la ville de Girone, etc.» (1873).—*Saavedra* (Eduardo): «Joyas arábigas con inscripciones» (1872). —*Sanpere y Miquel* (Salvador): «El frontal de oro de la Catedral de Gerona» (1876).—*Satué* (Francisco): «Manifiesto de cuanto sucedió á D. Mariano Alvarez desde que quedó prisionero hasta su fallecimiento, con un compendio de su vida, etc.» (1816).—*Schultz-Ferencz:* «Monuments d' architecture inèdits. Gerona» (1862).—*Thomás y Rosés* (Cristóbal): «Noticia individual de las aguas minerales de Pedret, extramuros de Gerona» (1787).—*Torroella* (Joan B.): «Lo dret civil gironí» (1899); «Lo Estudi general o Universitat literaria de Gerona» (1906).—*Viader* (J. Antonio): «Memoria sobre las enfermedades que han afligido á los moradores y guarnición de Gerona y pueblos de su departamento, desde Junio de 1808 hasta Junio de 1810» (1810).—*Villanueva* (Jaime): «Historia de la Iglesia de Gerona, etc.» (volums 12, 13 y 14 del «Viaje literario á las iglesias de España).—*Vivas y Bacó* (Ernesto): «Observaciones meteorológicas» (1884, 1885 y 1886).—*Viñas y Graugés* (Manel): «Noticies de la familia Berga» (1880); «Consuetudines gerundenses» (1876).—*Viñas y Serra* (Francisco): «El ajedrez y un códice de la Catedral de Gerona» (1879); «Un relieve romano en Gerona» (1876).—*Vives y Escudero* (Antoni): «Arqueta arábiga de Gerona» (1893).—*Anònims:* «Relación hist. de las inundaciones ocurridas en Gerona los dias 8 y 11 de Octubre de 1861».—(P. C. y P.): «Gerona. Historia del gloriós siti que per espay de set mesos y contra lo exércit francès sostingué aquesta Inmortal Ciutat» (1868); «Principales jefes muertos, heridos y prisioneros en el sitio de Gerona de 1684» (1883); «Id. que se hallaron en el mismo» (1883).

(S' han publicat, ademés, quasi sempre ab caràcter oficial, varies relacions de festeigs celebrats a Gerona ab motíu de la proclamació y casament de reys y prínceps, y del pas per la ciutat de persones reyals, axí com també de alguns actes o fets importants, com la fundació del Hospici, la Capitulació de la ciutat en 1809, la inauguració del nou pont de pedra y les exequies y funerals fets al general Alvarez; la major part de les quals són anònimes. Existexen també varis treballs manuscrits, en arxíus y biblioteques de la ciutat y de fòra d' ella, de difícil consulta, alguns d' importancia).

Taula General

DEL MOHIMENT DE POBLACIÓ EN LA PROVINCIA DE GERONA, SEGONS HA PUBLICAT L' INSTITUT GEOGRÁFICH Y ESTADÍSTICH D' ESPANYA EN 1910

Anys	Nascuts vius	Matrimonis	Defuncions	Diferencia entre naxements y defuncions	Habitants de la provincia (1)	Proporció per 1,000 habitants			Proporció per 1,000 h. en la capital		
						Nascuts vius	Matrimonis	Defuncions	Naxements	Matrimonis	Defuncions
1893	9,510	2,439	8,079	+ 1,431							
1894	9,545	2,513	8,691	+ 854							
1895	9,489	2,752	8,221	+ 1,268							
1896	9,821	1,939	7,386	+ 2,435							
1897	9,642	2,239	7,959	+ 1,689							
1898	9,138	2,207	8,704	+ 436							
1899	8,778	2,460	8,623	+ 155		29'81	8'22	29'47			
1900	8,930	2,461	8,827	+ 103	299,287	31'07	8'35	25'35	25'23	6'97	45'64
1901	9,290	2,497	7,581	+ 1,709	298,703	31'00	9'44	26'03	27'28	8'36	40'01
1902	9,253	2,818	7,769	+ 1,484	298,180	32'37	8'79	25'06	25'16	8'91	37'86
1903	9,642	2,620	7,464	+ 2,178	297,628	31'01	8'72	25'13	28'59	9'28	41'28
1904	9,220	2,592	7,472	+ 1,748	297,077	30'88	8'31	25'85	27'16	9'52	38'19
1905	9,166	2,466	7,671	+ 1,495	296,527	31'02	8'64	26'15	27'57	7'43	37'70

Terme mitg del siseni de 1900 a 1905: Naxements, 31'02. Matrimonis, 8'64. Defuncions, 26'15. En la Capital, Naxements, 26'83; Matrimonis, 8'41; Defuncions, 40'11.

(1) Segons los càlculs fets per lo citat Institut, la població de la provincia de Gerona tendeix á disminuir, fins al punt de que pera l' any 1908, solsament li assenyala 295,157 habitants; però aquest càlcul es una deducció dels datos publicats, y segons confessió del propri Institut, subgecte a molts erros. La capital de la provincia la fà creixer de 15,900 habitants en 1905 a 15,956 en 1908.

Albons

Poble situat sobre un petit turó o pujol, en la plana empordanesa, al S. del ríu Fluvià.

Es cap d' Ajuntament y son terme municipal afronta al N. ab lo de Vilademat, al E. ab lo de La Escala, al S. ab los de Bellcayre y La Tallada, y al O. ab lo de Garrigoles.

En la derrera direcció es per ahont més s' extén y hi ha la part montanyosa del districte. En la montanya de Sant Grau, hi ha la ermita del sant y hi rajan dues fonts de mólt bona aygua. En les restants direccions, y en part de la metexa de ponent, lo terrer es plà y lo creuan gran nombre de rechs quina aygua vé de la cequia que la prèn del Ter a Colomers y la conduheix al mar pèls térmens de La Tallada, Bellcayre y La Escala.

Hi domina la tramontana y lo clima es sà, si bé quan se conreuava l' arròs era mólt perjudicat de febres intermitents.

Té 164 edificis y alberchs, quasi bé tots agrupats en lo pujol de que hem parlat, y lo poblan 584 habitants de fet y 587 de dret, dels quals 293 saben llegir y escriure. Per son estat civil se distribuexen en

Hòmens: solters, 162; casats, 112; viudos, 23; total, 297. Dones: solteres, 151; casades, 111; viudes, 25; total, 287.

Es població agrícola.

Lo terrer produheix, principalment, blat, segle, ordi, civada, llegums, oli y ví, y los boschs y garrigues del terme proporcionan pasturatges, llenya y fusta de construcció, axís com també alguna caça. Cría bestiar de llana y boví.

Hi ha veterinari y dos estudis; un elemental de noys y altre elemental de noyes.

Atravessa lo terme la carretera de tercer ordre de Figueres a Corsà y La Bisbal, que passa a uns 500 metres del poble, ab lo qui se comunica per camí carreter, que segueix envers la vila de La Escala, distant poch més de 4 kilòmetres. L' atravessa també lo antich camí que de Figueres conduhía a Torroella de Montgrí y a La Bisbal, que-s troba en mólt mal estat.

Dista de Gerona 28 kilòmetres, y de Sant Jordi, que es la estació del ferrocarril que té més a la vora y per la qual reb diariament lo corrèu, 12 kilòmetres.

Es parroquia de entrada, ab Rector. La esglesia, sots la advocació de Sant Cugat, era la capella del castell de la població, del qual se-n veuen encara restes, y no té res de notable.

Celebra la festa major lo día 25 de Juliol.

Pertany al districte electoral de Torroella de Montgrí.

Notes històriques.—Es una faula lo que contà lo cronista Pujades sobre

la fundació d' Albons per grechs procedents de la costa italiana, que suposa la denominaren Alba. Lo nom d' aquesta població no sona fins a la Edat mitjana, y los documents que-n parlan l' anomenan *Alborns* y *Albornis* y poquíssims *Alburnis*. Consta que al començament del segle XIII era un castell que la familia Torrent tenía en fèu pèls senyors de Torroella de Montgrí, salva la dependencia del Comte d' Empories, a quin comtat Albons pertanyía. Al passar lo senyoríu de Torroella a mans del infant D. Joan en 1272, adquirí aquest lo domini feudal sobre lo castell d' Albons, que-s convertí de fet en féu de la corona quan lo dit va pujar al trono. En 1311 lo rey Jaume II vengué lo domini feudal d' Albons al comte d' Empories, que consta fortificà la població, y en 1322 lo meteix rey feu donació a Bernat d' Orriols, successor de la familia Torrent, del mer y mixt imperi sobre lo castell. Albons, que ab diverses vicissituts continuà en poder de la familia Orriols fins a derrers del segle XIV, passà poch després a la familia Foxà, y en l' any 1463 lo rey Joan II lo donà al infant D. Enrich, comte d' Empories, per haver-se Arnal de Foxà declarat contra la seva autoritat y a favor de la causa de Catalunya, donació que confirmà en 1478, encara que regoneguent al Foxà lo dret de recobrar-lo mediant la entrega de 30,000 sous. Fins a la abolició dels senyoríus, continuà Albons essent de senyoríu secular.

Amer

Lo terme municipal de Amer, que es mólt extens, donchs, a més de la vila d' aquest nom, comprèn los pobles y llochs de Sant Climent d' Amer, Sant Julià del Llor, Sant Genís, Lloret Selvatge, Costa de Santa Brígida y Palòu, y los vehinats del Colomer, del Fundà, de Gallissà, de la Jonquera, del Mont y de Pinyana; ocupa l' extrém meridional de la llarga y estreta vall de son nom, anomenada més en amunt vall d' Hostoles, y afronta al N. ab los de Les Planes y de Sant Aniol de Finestres, al E. ab lo de Sant Martí de Llèmana, al S. ab los de Sant Gregori y de la Cellera, y al O. ab lo de Susqueda.

Son terrer es sumament montanyós y plé de boscos, entre quins arbres predominan lo castanyer y la alzina, y en la part més baxa y plana, a les vores del ríu Ter y del Ríu Brugent, que lo regan, produheix blat, llegums, patates, verdures, oli, ví y avellanes. Hi ha pedreres de basalt, mines d' alcofoll, y tres fonts d' aygues medecinals, de les quals més enrera hem donat rahó. Cría bestiar boví, de llana, y ab més abundancia, porquí.

L' atravessa lo ferrocarril de vía estreta de Gerona a Olot, que hi té los baxadors del Pasteral y de la Font picant y la estació d' Amer, y serveix també a la colonia Bonmatí, situada en la parroquia de Sant Julià del Llor. Se comunica ab Santa Coloma de Farners per la carretera de tercer ordre, acabada,

que va de la primera de dites poblacions a Sant Joan de les Abadesses, y ab Gerona per aquesta metexa carretera, que enforca a Anglés la de segón ordre de Gerona a Vich, y per un camí vehinal que hi conduheix per Constantins y Sant Gregori. Altre camí vehinal l' uneix ab Susqueda, passant per St. Martí Sacalm. Los demés camins són rurals.

Los rius Ter y Brugent, mouen alguns establiments industrials, y la cequia de Sant Julià del Llor, que pren les aygues del primer, a més de regar terres dóna mohiment a les fàbriques de la colonia que acabàm d' esmentar. Lo grandiós salt del Pasteral està situat en lo terme de Amer.

Clixè de A. Güixens

Amer. — Vista parcial de la vila

Segons l' últim cens, hi ha en lo districte municipal 652 edificis y alberhs ab 2,688 habitants de fet y 2,680 de dret, dels quals 658 saben llegir y escriure. Los habitants se distribuexen axís:

Hòmens: Solters, 749; casats, 566; viudos, 59; total, 1,374.—Dones: solteres, 664; casades, 565; viudes, 85; total, 1,314.

Existexen en lo districte tres escoles públiques oficials: una elemental complerta de noys y altra, d' igual categoría, de noyes, en la vila de Amer, y una d' incomplerta, en Sant Julià del Llor. Hi ha, ademés, en la primera, un colegi de noyes a càrrech de les Germanes Terciaries Dominiques de la Anunciata.

Pertany al districte electoral de Gerona.

En l' ordre eclesiàstich lo districte comprèn tres parroquies: la de Santa María d' Amer, abans de Sant Miquel, la de Sant Climent d' Amer y la de Sant Julià del Llor. La primera està establerta en la esglesia que havía sigut del convent de Benets en la vila de Amer y pertany, com tením dit, al arxiprestat de Santa Coloma de Farners: a ella estàn subgectes la esglesia de Sant Genís, en lo lloch de son nom; la de Sant Agustí de Lloret Selvatge o de la

Montanya; la de Sant Marçal del vehinat de Colomer; la capella de Nostra Senyora de la Pietat, en lo arrabal de Pedreguet o de Vilatraser, y la ermita de Santa Brígida. Les altres dues, establertes en les esglesies dels llochs de sos titulars, són del arxiprestat de Gerona, a quin ardiaconat havían sempre correspost. A uns dos kilòmetres de la parroquia de Sant Climent, s' oviran les runes de la enderrocada esglesia de Sant Corneli, y hem trobat menció de una desapareguda esglesia de Sant Pere-ça-Costa, situada en lo meteix districte, la qual pot-ser no es altra que la citada de Sant Genís. La parroquia d' Amer es urbana de segón ascens y està servida per un Rector y un Vicari; la de St. Julià del Llor y la de Sant Climent, són urbanes d' entrada y estàn servides, la primera per un Rector y la segona per un Rector y un Vicari. En la

Clixé de A. Güixens

Amer.—La Plaça Major

colonia Bonmatí, hi ha una capella pública dedicada a la Puríssima Concepció, de construcció moderna, donchs s' obrí al culte lo día 14 de Febrer del any 1901, la qual està servida per un capellà y agregada a la parroquia de Constantins.

Vila d' Amer.—La vila d' Amer constitueix lo nucle de població més important del districte y en ella tenen la residencia totes les entitats municipals. Té agrupats, 1,004 habitants de fet, 988 de dret y 384 edificis y alberchs. Està situada a la riba esquerra y tocant al ríu Brugent, en terrer plà, però al pèu meteix de les estribacions de la serra que separa la conca del Ter del dit ríu que s' anomena també riera d' Amer; per manera, que pera anar de la vila a la estació del ferrocarril, que passa a curta distancia per la falda de la

montanya, hi ha una forta pujada. Té varis carrers empedrats ab rierenchs y una plaça porticada mólt espayosa, prop de la qual hi havía la enderrocada esglesia de Sant Miquel.

Los seus edificis són en general de un pís o de dos pisos y los millors se troban en la plaça y en lo carrer de la Industria. Tenía un pont de pedra sobre la riera, fet malbé pèls ayguats y arranjat al present ab palanques de fusta, y havía tingut hospital de pobres.

Es població agrícola e industrial y ademés dels arts y oficis indispensables pera les necessitats de la vida de la població y comarca, hi ha en la vila o en son encontorn dues fàbriques de electricitat, tres molins fariners, dues fàbriques de filats de cotó, una de bitlles, una de sulfat de barita y una de pols de marbre, essent d' esmentar en les arts industrials la fabricació de cercles pera botes. Hi està demarcada una notaría, té dos apotecaris, metge, veterinari y lo personal corresponent als serveys relligiós y d' ensenyança de que havèm parlat. Pera l' allotjament dels transeunts y forasters compta ab una fonda y varis hostals.

Celebra mercat los dimecres de cada setmana; fires los dies 6 de Janer, 15 de Maig y 11 de Novembre, mólt concorregudes, sobre tot la primera y la última, per les transaccions en bestiar que s' hi fan; y festa major lo día 15 d' Agost.

Reb lo corrèu diariament per la estació del ferrocarril de Gerona a Olot, de quines poblacions dista respectivament 25 y 31 kilòmetres. Segons la lley de pressupòsits derrerament aprovada, l' Estat hi té de montar una estació telefònica; al present es una de les poblacions servides pèl grupo telefònich inter-urbà de Gerona. Té, finalment, a la nit, lluminaria elèctrica.

Es digne de mentarse la esglesia parroquial de Santa María, que era la del monestir: temple romànich de tres naus ab volta de canó, sostingudes, en compte de pilans macissos, per vuyt agrupacions de quatre columnes, quatre per banda, que s' apoyan, cada agrupació, en un zòcol macís quadrat. Les columnes no tenen més de dotze palms d' alçada. Aquesta disposició es deguda a una reforma feta en la esglesia a derrers del segle XVII.

Sant Climent d' Amer: poble ab parroquia, situat al NE. de la vila d' Amer a 3 kilòmetres y mitg d' ella. Té 283 habitants y 60 edificis y alberchs. Es exclusivament agricultor y son terrer es aspre y montanyós, dominant-hi en los cims la tramontana. En lo terme d' aquesta parroquia, que era possessió del monestir d' Amer, hi ha una ermita dedicada a Sant Roch. Era lloch reyal en 1698, y tenía 8 fochs segons lo cens de 1359.

Sant Julià del Llor: lloch ab parroquia, situat a uns 5 kilòmetres al E. y SE. de la vila d' Amer. Té 682 habitants y 81 edificis y alberchs. La cequia de son nom, rega prop de 200 vessanes de terra y mou los establiments fabrils de la colonia Bonmatí, situada a son extrém de mitjorn a la riba esquerra del Ter. Enfront d' aquesta colonia s' ha construit sobre lo ríu un pont, en la ca-

rretera començada de la estació de Riudellots a trobar la de Gerona a Les Planes per Sant Martí de Llèmana, y prop del dit pont hi ha un baxador del ferrocarril de Gerona a Olot a la riba dreta del Ter. La carretera a la qual nos hem referit, atravessa bona part del terme parroquial de Sant Julià, o siga del municipal d' Amer, per son extrém SE. Hi ha mines d' alcofoll, una escola pública elemental incomplerta, la esglesia parroquial de Sant Julià y la capella de Nostra Senyora de la Concepció de Bonmatí. Era lloch reyal y tenía set fochs en temps del rey Don Pere III (any 1359).

Clixé de Francesch Duarte

Amer.—Absis de la esglesia de Lloret de la Montanya

Sant Genís-ça-Costa: caseríu situat a 6 kilòmetres al NO. de la vila d' Amer. Té 68 habitants y 11 edificis y alberchs. En ell hi ha la esglesia que li dóna nom, antiga possessió del monestir d' Amer. Era lloch reyal en 1698 y en lo any 1359 no tenía més que quatre fochs.

Lloret Selvatge o *Lloret de la Montanya:* que ab los dos calificatius se troba escrit lo nom d' aquest llogaret, pera distingir-lo de Lloret de Mar. Està situat al O. de la vila d' Amer. Lo cens derrer no-n fà mencció especial; en censos anteriors se li donan 12 edificis y alberchs, y en lo de 1359, set fochs. Té una petita esglesia romànica de pedra picada, dedicada a Sant Agustí y ab provabilitat anteriorment a Sant Julià, ab un bonich absis. Era possessió del monestir d' Amer y havía sigut parroquia. Ha donat cert renòm a n' aquest petit lloch lo fet extraordinari d' haver-s' hi produhit lo 23 d' Abril del any 1427 esquerdes en la terra, que llençavan emanacions solfatàriques, les quals s' inflamaren y causaren la mort de varies persones.

Los restants llochs y vehinats que forman part del districte d' Amer són

menys importants y tenen escampades la major partida de les cases y cabanyes que-ls constituexen. La costa de Santa Brígida, ab la ermita d' aquest títol, està a 2 kilòmetres de la vila y té 204 habitants; lo de Palòu, a igual distancia d' Amer, ne té 87; lo vehinat de Colomer, distant 4 kilòmetres, ne té 102 y lo de Junquera, a 3 kilòmetres, 123. Los edificis isolats, independents dels demés grupos de població, són 25 ab 135 moradors.

Historia.—La vall d' Amer, fóu al principi de la reconquesta en molta part una colonisació benedictina. L' any 844, consta la existencia d' una cel-la —propria del monestir de Sant Medir y Sant Genís, situat, se crèu, en lo lloch de Sant Medir del terme de Sant Gregori,—denominada «Casa de Santa María jus lo ríu Amera», y en lo meteix concepte se troba mentada aquesta casa en successíus diplomes dels anys 860, 890 y 922. Aquesta *cel-la* o possessió existía ja abans del any 844, donchs lo document hont se consigna, fà menció d' un altre anterior referent al meteix monestir, que-s suposa del any 836, però que no pot baxar del 834, per haver-hi intervingut lo comte y marquès Gaucelm, que morí en aquest derrer any. Poch després del 922, lo meritat monestir, s' establí en lo lloch que ocupava aquella *cel-la,* edificant-s-hi nova esglesia sots la advocació de Santa María, Sant Joan y Sant Benet, la qual, ab assistencia del comte Borrell, fóu consagrada pèl bisbe de Gerona en 949. Ab dit motíu lo comte donà la vall d' Amer y altres llochs al monestir, que prengué lo nom de Santa María d' Amer, del ríu *Amar* o *Amer,* a la vora del qui estava edificat. A la ombra del monestir nasqué y cresqué la vila d' Amer y se desenrotllà lo conrèu en la vall y en tota la rodalía, essent una metexa la historia de la comarca y la del monestir. Mólt aviat l' aument de població exigí la erecció de parroquia y a dit efecte fóu edificada la esglesia de Sant Miquel, mentada en documents del segle XII. En 1228 lo rey D. Jaume cedí al monestir la notaría de la vila y de la vall d' Amer: en 1274 se celebravan en la vila mercats: en 1335 l' abat, com a senyor jurisdiccional d' ella, féu franchs als hòmens de la vila dels mals usos: en lo cens del any 1359 la vila d' Amer figura ab 32 fochs, entre los de senyoríu eclesiàstich: en 1363, ignoràm en virtut de quin dret, lo rey va vendre per 10,000 sous a la ciutat de Gerona la jurisdicció de la vila y vall d' Amer, axí com la de les parroquies de Sant Miquel, de Sant Genís y de Sant Julià de Lloret, que fóu recobrada per la corona en 1381 y venuda al abat d' Amer, aquest meteix any, per 23,000 sous, figurant també en la venda la dels llochs de Sant Climent y de Sant Julià del Llor y la del vehinat de Cabanyes; y arribàm al any 1427, en lo qual, lo día 15 de Març un fort terratrèmol enderrocà lo claustre y part de la esglesia y monestir de Santa María, la esglesia parroquial de Sant Miquel, quasi totes les cases de la vila y altres esglesies y edificis de la rodalía. Ab temps y ab la protecció reyal, monestir, vila y parroquia foren reedificats, feta excepció del claustre, y res d' extraordinari ocorregué en la població fins l' any 1657, en lo qui, havent-se fet forts en la esglesia de Sant Miquel y en lo monestir una partida de

tropes franceses y de Miquelets, foren atacats per les forces reyals que volaren aquella esglesia y causaren molts danys al monestir y a la vila. Majors foren los perjudicis que rebé Amer en 1697, en lo qui les tropes franceses, després de saquejar la vila, hi calaren foch. Finalment, en les guerres civils del passat segle sona ab freqüencia lo nom d' Amer, particularment en la dels set anys. L' any 1835 quedà suprimit lo monestir d' Amer, al qual la vila devía la seva existencia y lo desenrotllo que havía obtingut: al present, la obertura de víes de comunicació y l' aprofitament dels salts d' aygua de son terme, fan que-s puga prometre un pròsper pervindre.

Bibliografía. — *Calmette* (Joseph): «Un jugement original de Wifred le Velu pour l' abbaye d' Amer»; (1906). — *Arabía y Solanas* (Ramón): «Les Planes. La Vall d' Hostoles». — «Amer. De Amer a Banyoles». (Anuari de la Associació d' Excursions Catalana, vol. II, pl. 415).

Ayguaviva

Lo terme municipal del poble d' Ayguaviva, part plà y part accidentat, està situat al extrém SO. del Plà de Gerona y s' estén per los serrats que limitan aquest Plà. Afronta al N. ab lo de Vilablareix, al E. ab lo de Fornells, al S. ab lo de Vilobí y al O. ab lo de Bescanó. Comprèn los vehinats de Güell, de Puigtorrat, de Marrochs, d' Ayguaviva de Dalt y d' Ayguaviva de Baix. De ells lo més poblat es lo de Güell, ahont radica lo cap de districte. Té 111 edificis y alberchs ab 560 habitants de fet y 569 de dret, dels quals 156 saben llegir y escriure, distribuits com segueix:

Hòmens: solters, 179; casats, 93; viudos, 14; total, 289.—Dones: solteres, 164; casades, 93; viudes, 15; total, 271.

Fertilisan lo terme lo ríu Güell y lo torrent Marrochs y lo atravessa la nova carretera de tercer ordre de Gerona a Santa Coloma de Farners, construida fins més enllà de Salitja. Se comunica per camins vehinals ab Fornells, ab Salitja y Vilobí, ab Riudellots de la Selva y ab Estanyol. Reb lo corrèu tots los dies per Fornells, qual estació de ferrocarril es la que té més pròxima (5 kilòmetres), y dista de Gerona 7 kilòmetres.

La part boscosa del terme es poch poblada d' arbres y produheix carbó y suro. En la part conreuada, que passa de 2,000 vessanes, s' hi cull blat, ordi, civada, blat de moro, mill, llegums, trumfes y canem, poca fruyta y verdures y encara menos ví y oli. Cría principalment bestiar boví y de llana.

Es població agricultora en la que hi abundan los comerciants de bestiar.

Ademés de la esglesia parroquial, que es parroquia d' entrada, ab rector y vicari, dedicada a Sant Joan, hi ha en lo terme la capella de Nostra Senyora de Vilademany y la de la casa del Temple de Santa Magdalena. La esglesia parroquial es gòtica fins al creuer, lo restant, enclòs lo frontis, ha sigut construit ab posterioritat.

Hi ha en lo poble dues escoles públiques oficials; una elemental complerta de noys y altra de igual categoría de noyes.

Pertany al districte electoral de Gerona y celebra la festa major lo tercer diumenge de Setembre.

Notes històriques: De la època de la dominació romana, conserva Ayguaviva restes d' una torre sepulcral, construida ab formigó com la de Vilablareix que descriurèm en son lloch. No-n donàm més detalls per ésser mólt

Clixé de Montsalvatje

Ayguaviva

poch lo que-n queda. En la Edat mitjana, la parroquia de Sant Joan d' Ayguaviva, que pertanyía al ardiaconat de la Selva, era possessió del monestir de Breda. De son terme fóu originaria la casa senyorial de Vilademany, una de les feudataries més poderoses dels vescomtes de Cabrera, com se dedueix de un document del any 948. A mitjans del segle XII hi foren concedits drets y terres a la ordre del Temple pêl comte Ramón Berenguer IV y per son successor lo rey Anfòs I, drets y possessions que, al suprimir-se la ordre dels Templers, en 1312, foren adjudicats als Hospitalers de Sant Joan de Jerusalèm, que los erigiren en Comanda.

En lo cens del any 1359, Ayguaviva hi figura ab 33 fochs; 26 d' esglesia, 3 de ciutadans, 2 de cavallers (Vilademany) y 2 de la Quadra de Sant Joan (Comte d' Osona).

En 1365 lo rey Pere III vengué la jurisdicció d' Ayguaviva a la ciutat de Gerona, y en la Nòmina del any 1698 figura aquest poble com a lloch reyal.

D' una informació feta a derrers del segle XVIII, publicada per lo senyor Girbal en la «Revista de Gerona» (vol. XI, pl. 257), ne resulta que la Coman-

da d' Ayguaviva, quan se va fer la informació, era un compost de quatre comandes; la d' Ayguaviva, la de la vila de Castelló d' Empories, la de Avinyonet y la de Sant Llorenç de les Arenes; que en la parroquia d' Ayguaviva hi tenía una casa de dos parells; y que en les possessions de dit lloch hi exercía jurisdicció civil, y hi tenía Batlle, denominat Batlle de la Quadra de St. Joan. L' edifici de la Comanda subsisteix y està situat en un pujol a la dreta de la carretera que va a Santa Coloma.

Banyoles

Districte municipal situat al NO. de la ciutat de Gerona, al qui pertany la major part del gran estany de que hem parlat més enrera; ocupa la capsalera de la vall del ríu Terri, y comprèn la vila de Banyoles, cap del districte; lo carrer de Mata, arrabal de dita vila, a 1,200 metres de distancia de ella; lo vehinat de Guémol, a 2 kilòmetres; lo de Puig de la Bellacasa a 2,300 metres, lo de Puigpalter a 5 kilòmetres y bon nombre de masíes escampades arrèu del terme. Pertany aquest a quatre distintes jurisdiccions parroquials: la parroquia de Santa María dels Turers, que es la de la vila; la abans parroquia de Sant Pere de Guémol, al present sufragania de la de Sant Romà de Miànegues, formada per quasi tot lo carrer o arrabal de Mata, lo carrer de Guémol en la vila de Banyoles, lo vehinat de Guémol y la Font Pudosa: la de St. Andréu de Mata, que agafa tres cases del carrer del meteix nom; y la de Sant Pere y Sant Felíu de Fontcuberta, que no hi té més que una masía isolada. Afronta pêl SO. y N. ab lo districte municipal de Porqueres, y per E. y NE. ab lo de Fontcuberta.

De conformitat al cens del any 1900, hi ha en lo districte 1,186 edificis y alberchs, ab 5,103 habitants de fet (de dret 5,132), dels quals 1,866 saben llegir y escriure. Los de fet se classifican axís per son estat civil:

Hòmens: solters, 1,262; casats, 1,104; viudos, 105; ? 2; total, 2,473.—Dones: solteres, 1,360; casades, 1,098; viudes, 169; 3 ?; total, 2,630: y estàn distribuits per nucles de població de la següent manera:

Banyoles (1,008 edificis y alberchs), 4,415 habitants.

Carrer de Mata, 43 edificis ab 162 habitants.

Mas Puig de la Bellacasa, 12 ab 40.

Vehinat de Puigpalter, 19 ab 80.

Vehinat de Guémol, 16 ab 69.

Grupus de menys de dèu edificis y cases isolades, 85 ab 329.

Atravessan lo terme la carretera de segón orde de Gerona a Olot per Besalú, la provincial de Banyoles a Esponellar, y varis camins vehinals quasi bé tots en malíssim estat de conservació, dels quals mencionarèm los que portan

Plan de Banyoles

Escala: 1 : 10,000

Noms dels carrers y places

1. Plaça del Monestir.
2. Carrer de Sant Roch.
3. C. de la Rosa.
4. C. Nou.
5. C. del Puig.
6. C. de Baix.
7. C. de Ametller.
8. P. Antiga.
9. P. del Forn.
10. C. de la Perayreria.
11. P. de la Font.
12. C. de les Escrivaníes.
13. C. de Bàscara.
14. C. Major.
15. C. de Sant Pere. (Carreró y travessía).
16. P. Constitució. (Mercadal).
17. C. de Santa María.
18. C. de Valls.
19. P. de Santa María.
20. C. de Sant Antoni.
21. Cementiri.
22. C. de Sant Martirià.
23. C. d' Alfons XII.
24. C. de Sant Benet.
25. C. de la Abeurada y porta del Turers.
26. C. de la Canal.
27. C. del Mercadal.
28. C. de Colóm.
29. C. de la Rambla.
30. C. del Nort.
31. C. de la Lluna.
32. C. de Neptú.
33. C. del Llorer.
34. P. de les Rodes. (Firal).
35. C. Nou de l' Estany.
36. C. Vell de l' Estany.
37. C. dels Turers.
38. P. dels Turers.
39. C. de la Barca.
40. C. de Rotes.
41. P. del Carme.
42. C. de Buenos-Aires.
43. C. del Progrés. (Hort d' en Vila).
44. C. de Guémol.
45. C. del Gessamí.
46. C. de la Divina Pastora.
47. C. de Isern.
48. C. de Alvarez.
49. C. de Gerona.
50. C. del Mitgdía.
51. C. de la Aurora.
52. Carretera.
53. Passeig de la Industria.
54. C. del Remey.
55. C. de Sant Esteve.
56. Camí de Guémol.
57. C. dels Morts.

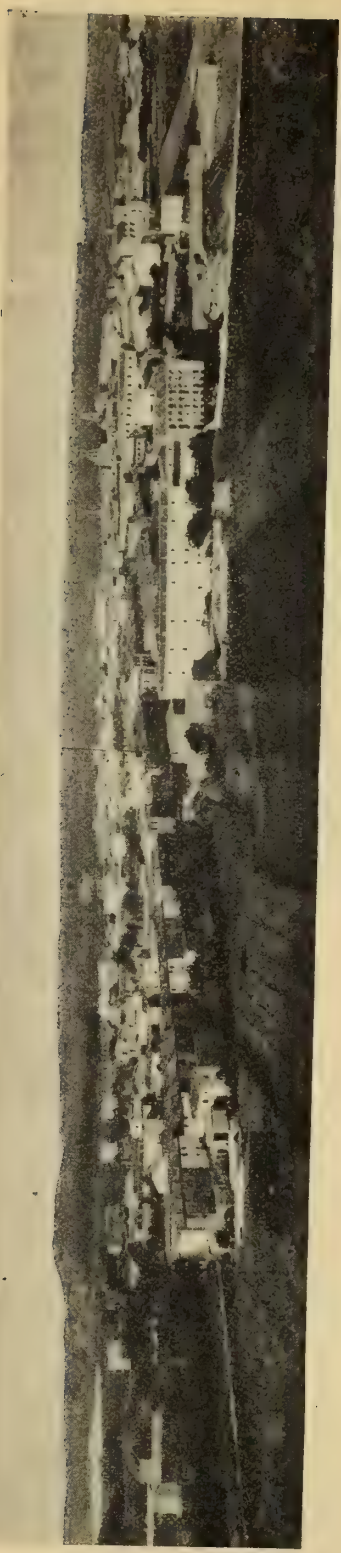

Banyoles. — Vista general

a Orriols, en la carretera general de Madrid a la Jonquera, per Fontcuberta; a Olot, per Mieres y Santa Pau (que ha de quedar substituit per una carretera de tercer orde en construcció), cuydat y vorejat de platanes en lo troç de Banyoles a la Font Pudosa; y lo que de la primera de les citades carreteres conduheix al poble de Camós.

Lo terrer es plà, ab inclinació a mitjorn, llevada la part N. y E. del terme, en lo qual es quelcòm accidentat. Abunda d' aygua, no solsament per les cequies que sangran l' estany y forman lo ríu Terri, sinó ademés per les nombroses fonts que hi brollan (se n' han comptat més de trenta a menys d' una hora al voltant de la vila). Produheix grans, llegums, hortalices y plantes ferratgeres y tuberculoses, hont hi ha més fondal de terra; ví y oli en les costes, y pastures, fustes, carbó y escorxa, en la part montanyosa. Cría bestiar, particularment porquí, y no hi falta caça, en certes temporades del any d' aus aquàtiques.

De la Font Pudosa ja hem dit lo necessari al tractar de les aygues minerals; però nos manca dir alguna cosa d' un producte natural, quasi esclusíu de la comarca y terme de Banyoles, la toba o tosca calcinal, roca que forma potents y extensos banchs. S' utilisa, serrada en lloses més o menys groxudes y de totes dimensions, per la construcció de edificis, y constitueix pera lo dit efecte un material sòlit, lleuger y barato.

Pertany al districte electoral de Torroella de Montgrí.

La vila de Banyoles està edificada a la riba del estany, al SE. d' aquest, y a la alçaria de 175 metres sobre lo nivell de la mar. La forman més de cinquanta carrers y onze places. Los carrers són en general rectes y estrets, y de les places n' hi ha algunes de mólt espayoses, com la de la Constitució que es porticada. La majoría de les cases són de planta baxa y

un pís; bastantes, en los llochs més cèntrichs de la població, tenen dos pisos, y poques ne tenen tres. N' hi ha algunes de moderna construcció y les més són més o menys antigues, no faltant-n' hi ab algún finestral gòtich y ab les característiques portes foranes acabades en arch de cercle y formades per grans dovelles.

Clixé de Rafel Hostench

Banyoles. — Plaça de la Constitució

En la Edat mitjana la vila havía estat envoltada de muralles, de les que avuy no-n queda rastre. La construcció més important es la esglesia parroquial de Santa María, quina nau central gòtica es del segle XIII. En lo mes de Febrer del present any (1810) s' hi va calar foch, dexant-la mólt feta malbé. Prop d' ella hi havía una font pública anomenada del Túmul, construida l' any 1442 y fà temps perduda; sembla que l' aygua d' ella fóu més tart (1636) conduhida a la font, també pública, existent en lo frontis de la casa de la vila, que dóna nom a la placeta ahont està situada. En un petit oratori que hi ha en lo frontis d' una casa del carrer dels Turers, al pèu de la imatge del patró de la vila Sant Martirià, s' hi llegeix la inscripció següent:

«*Ahls 26 novembra 1676 arriba al present | loc lo estany asent iurats los onorables | Rafel Vardera Pera Frigola i ioan coromina | i dits suplicaran al ilustre Fra don | Anton de Planella i Cruillas abat de | dita vila i al lustre Capitol se servisen | traurar lo glorios cos de sant Martiria | i molt contents lo tragueran ab solemna | profeso a pluja batent i lo estany | se retirá.*

La inscripció copiada, no solsament dóna rahó de un dels ayguats que ha sofert Banyoles per haver sobreexit les aygues del estany, sinó que aludeix a una de les costums o pràctiques típiques de la vila y de la seva encontrada, de la qual més avall donarèm conexement.

Les víes de comunicació de que hem parlat, fan cap totes a la vila, que té servey de carruatges de lloguer y ordinacions periòdiques a Cornellà (4 viatges diaris, prèu del asiento 25 cèntims), a Esponellar (1 viatge, 75 c.) a Gerona (5 al día, 1 pesseta), a Mieres (diari, 1 pesseta), a Olot (2 diaries, 2'50 pessetes), y a Figueres (los dimecres de cada setmana, 2'50 pessetes). Pera lo transport de mercaderíes a diferents llochs, hi ha a Banyoles 10 agencies.

Té la vila administració de corrèus, rebent-se diariament lo de la Montanya per la vía de Besalú, Olot y Ripoll, y lo dels demés llochs, per Gerona: estació telegràfica de servey limitat, y subcentral de la xarxa telefònica urbana de Gerona.

La estació de camí de ferre que té més a la vora, es la de Gerona, a la distancia de uns 17 kilòmetres.

En lo ram de beneficencia, compta Banyoles ab un hospital municipal de dotze llits, servit per les Germanes vetlladores de Sant Joseph, que se sosté part de rendes propries, part de subvenció que li dóna l' Ajuntament y part de caritats; ab un Refugi o Asil establert per les Germanes dels vells desamparats; y ab Conferencies de Sant Vicens de Paul, d' hòmens y dones. L' hospital, abans anomenat de Sant Roch, es de fundació antiquíssima. Hi havía hagut també una altra institució benèfica, la Pía Almoyna, fundada l' any 1307 per Guillém Rexach y altres vehins de la vila.

En lo ram d' instrucció, compta ab tres escoles públiques oficials, totes elementals complertes, dues de elles de noys y la altra de noyes; ab tres escoles privades o particulars de noys, una d' elles a càrrech dels Germans Gabrielistes; ab tres d' igual classe de noyes, de les quals una gratuita dirigida per monges de la Divina Providencia y altra elemental y superior dirigida per RR. del Sagrat Cor de Jesús; ab una escola de llatinitat, en la Casa Missió, agregada al Seminari de Gerona; ab una escola nocturna, y ab una de dominical.

Té illuminació elèctrica y de petroli, lloch de la Guardia Civil, y hi està demarcada una Notaría.

Ademés de les arts y oficis indispensables, se dedican sos habitants a molts altres que obehexen a la utilitat y comoditat dels vehins de la vila y dels de la encontrada, que en ella provehexen los dies de mercat o de fira. Celebra mercat tots los dimecres: fira los dies 3 y 4 de Janer, lo dimecres abans del 15 d' Agost, lo següent al 29 de Setembre, lo 24 y 25 de Novembre y lo 13 de Desembre. La festa major es lo día 24 d' Octubre. Axò fà que abundan en Banyoles los hostals y cases de menjar y que mantinga dues fondes modestes però relativament econòmiques.

Banyoles es també una població industriosa. L' aygua de les cequies y la

del Terri proporciona força motríu a fàbriques de filats, de texits, de paper de fumar y d' estrassa, de serrar fustes, de sabó, d' ayguardent, de xecolata y de pastes pera sopa: a adobaríes de cuyro, a premses de oli y a molins fariners, de escorxa, de roldó, de guix y de ciment.

Clixé de Rafel Hostench

Banyoles. — Absis de la esglesia monestir

Vorejan l' estany y comunican aquest ab la Font Pudosa y ab la vila, frondosos passeigs, pera esbarjo dels vehins y dels forasters que al istíu s' hi reunexen atrets per les virtuts curatives de l' aygua de la dita font.

A més de la esglesia parroquial de Santa María, hi ha a Banyoles les següents: La de Sant Esteve, que fóu la del monestir de monjos benets fins al any 1835: la seva construcció data del segle XVIII, com lo monestir y lo claustre, y degudament restaurat tot pêl bisbe de la diòcessis, es des del any 1866 Casa Missió de sacerdots seculars. De la antiga esglesia y del vell monestir mólt poch ne queda. Són d' esmentar un bonich retaule ab pintures d' escola flamenca, y la preciosa caxa o urna de plata que guarda les reliquies de Sant Martirià: aquesta es d' estil gòtich arquitectònich y data de la segona meytat del segle XV.

La de Nostra Senyora del Carme, de les RR. Carmelites. Es moderna, bastant espayosa y fóu benehida l' any 1887. Aquestes monges, al establir-se a Banyoles l' any 1858, ocuparen de moment l' edifici anomenat hospital vell o de Sant Roch.

La de les monges franciscanes de la Divina Providencia, situada en la placeta del Portal de la Font. Es de regulars dimensions y s' obrí l' any 1862.

La del convent de les monges del Sagrat Cor de Jesús. Es petita y s' inaugurà l' any 1875.

La capella de Sant Joseph, en l' hospital municipal.

La capella del cementiri.

Fora de la vila, hi ha la de Sant Pere de Guémol y la de Sant Jaume de Puigpalter, en los vehinats de son respectíu nom, quals edificis datan del segle passat.

Hi ha hagut, ademés, provablement dintre la vila, una capella dedicada a Sant Benet, y no lluny de la població, sobre un pujol, la ermita de Sant Martirià. Aquesta fóu cedida en 1582 als Caputxins que construiren allí un convent: poch després, en 1608, fóu traspassat als PP. Servites, que hi estigueren fins l' any 1808, en lo qual, per motíus estratègichs, capella y convent foren enderrocats. Edificada nova esglesia y nou convent dintre la vila, foren també l' un y l' altre enderrocats en 1835.

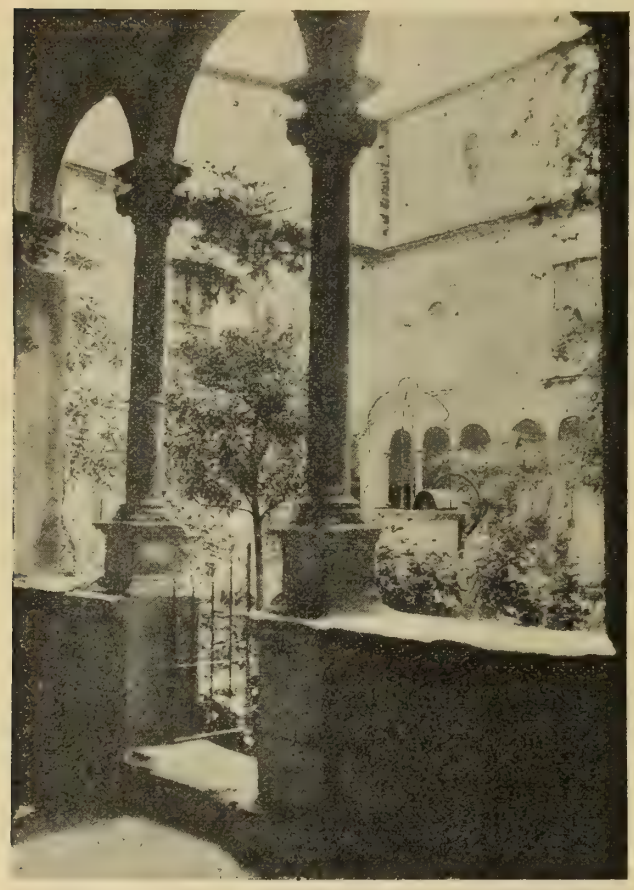

Clixé de M. Barceló

Banyoles. — Claustre del Monestir

La parroquia de Banyoles es de terme y està servida per un rector y tres vicaris.

Una de les pràctiques relligioses característiques de la vila y comarca de Banyoles, es la processó de pregaries, que consisteix en portar les reliquies de St. Martirià al estany, pera implorar la seva intercessió en casos d' extremes necessitats públiques y especialment de sequetat que faça témer la pèrdua de les cullites. A n' aquesta solemnitat extraordinaria hi concorren los vehins dels llochs de Banyoles, Miànegues, Puigarnol, Sant Vicens y Santa María de Camós, Corts, Mata, Palol de Reverdit, Cornellà, Sorts, Santa Llogaya del Terri, Burgonyà, Pujals dels Cavallers, Pujals dels Pagesos, Vilademir, Fontcuberta, Vilavenut, Centenys, Esponellar, Vilert, Serinyà, Usall, Sant Miquel de Campmajor y Porqueres, tots ells presidits per llurs pàrrocos y autoritats populars, ostentant les creus, imatges y banderes parro-

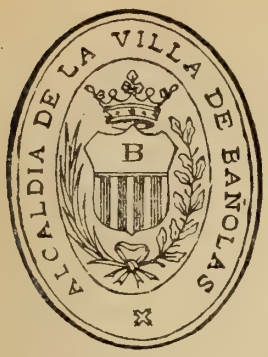

quials. Es una manifestació de fè grandiosa e imposant, que en més d' una ocasió ha estat formada per 15,000 persones (nombre extraordinari puix se tracta d' una petita comarca rural) y que alguna vegada s' ha vist presidida per la autoritat superior eclesiàstica o civil de la provincia.

Banyoles.—Caxa relliquiari de Sant Martirià

Notes històriques.—Encara que en lo terme de Banyoles han aparegut restes arqueològichs pertanyents a la Edat antiga y en particular al temps de la dominació romana, no són de prou entitat ni en prou nombre pera justificar la presencia en ell d' un nucli de població d'alguna importancia. L' origen de Banyoles no puja més enllà de la Edat mitjana, y consta que-l terrer hont està edificada la vila era erm quan lo monjo Bonito va fundar-hi un monestir de Benets en lo temps comprès dintre los quinze primers anys del segle IX. Les sepultures obertes en la roca que s' han trobat prop del mas Lió y en algún endret de la vila, són cristianes y no poden ésser anteriors a la fundació del monestir. Com en Amer y en tants altres llochs, al costat del monestir nasqué la vila, y s' anà desenrotllant a mida que crexía la preponderancia del monestir. L' any 822 existía ja la esglesia de Santa María. En 1226 lo rey D. Jaume concedí al abat del monestir, a perpetuitat, lo dret de tenir en Banyoles Notaría, Escrivanía y Cúria públiques, y en 1243 lo de celebrar-hi fires per St. Martí, de vuyt dies de durada, ab dret al cobro de les lleudes y altres imposicions en elles acostumades. Lo meteix rey, en 1253, pro-

meté a la vila amparar-la si-l monestir no atenía les seves reclamacions que fossen justes, y en lo dit any lo abat li cedí lo monopoli del roldó, pera afavorir la industria de pelletayres y parayres que en ella havía pres desenrotllo, y també en 1263 redimí als hòmens de la vila de la prestació dels mals usos. En 1270 la vila cuydà de la construcció de la renovada esglesia de Santa María, que ja de temps era la parroquial. En 1303 se donà nova forma al govern municipal de la vila, regida abans per prohoms, encomanant-lo a 3 jurats y 9 concellers, elegits per sufragi directe dels caps de familia de la vila y terme, dividits en tres estaments, cada hú d' ells en proporció igual: regisme que ab petites modificacions perdurà fins a la creació per Felip IV de Catalunya y V de Castella, dels ajuntaments. Del any 1304 es lo privilegi de no poder-se celebrar una lleuga al entorn de Banyoles altre mercat que-l d' aquesta vila.

Lo cens del any 1359 dóna a Banyoles 228 fochs; d' ells 1 reyal y los restants d' esglesia, 203 en la vila, 21 de pagesos forans y 3 en la parroquia de Guémol: però lo del any 1366 n' hi dóna 250, distribuits en aquesta forma: de la parroquia de pagesos forans, 21; d' esglesia, 203; *qui són daltra esglesia,* 16; aloers, 4; reyals, 1; y de ciutadans, 5; tenía donchs, Banyoles, al començar la segona meytat del segle XIV, uns 1,200 habitants aproximadament. En 1364 lo monestir comprà al rey la alta jurisdicció criminal y lo dret d' host y cavalcada sobre la vila y sobre alguns llochs d' ella vehins: d' aquí s' originà que-ls hòmens de Banyoles, al ésser cridats pera la guerra, no s' haguessen d' acoblar als demés de la veguería de Besalú, de la qual y del comtat del meteix nom, formava part son territori, sinó que-s juntessen ab independencia d' ells y ab bandera propria, sots lo comandament d' un capità nomenat, o bé per lo abat, o bé pêl rey.

En 1368, Pere III concedí a la vila la celebració de fira en los dies 20, 21, 22 y 23 d' Octubre, vigilia, lo derrer, de Sant Martirià. En 1372 se donà gran empenta a la fortificació de la vila, y aquesta comprà al rey lo tribut conegut per «bovatge», pera facilitar-li diners ab que poder rescatar del monestir la alta jurisdicció criminal de la vila y los demés drets que li havía venut y pera conseguir d' ell la promesa de no enagenar-los en endevant de la corona: promesa que no cumplí, puix en 1379 ho tornà vendre a son cambrer Pere Dusay, qui no pogué fer-ne ús per la contra que hi oposaren tant lo monestir com la vila. Altra vegada Banyoles féu entrega al rey de quantitats, pera que pogués portar a terme lo séu propòsit de desempenyar lo comtat de Besalú, y-l rey en remuneració la enfranquí de la lleuda y d' altres imposicions que gravavan lo comerç y los transports. En 1443 s' establiren en lo monestir Estudis Generals pera los escolars de la ordre benedictina en Catalunya. En 1461, als Jurats y als Concellers ordinaris de la vila, s' hi agregà un Concell general de 30 persones en representació de la universalitat d' aquesta, y sobrevingué aprés l' alçament de Catalunya contra Joan II. L' any 1462 lo comte de Pallars s' apoderà de la vila, mes no conseguí entrar en lo monestir ahont s' havían fet

forts los partidaris de Joan II: los quals, ab la ajuda que-ls portà lo capità de Gerona D. Pere de Rocaberti, causaren al de Pallars una tremenda desfeta. Res més d' importancia succehí a Banyoles durant la guerra fins al any 1467, en lo que fóu presa per assalt y saquejada pêl Duch de Lorena. En 1471 tornà a la obediencia de Joan II, y l' any següent, 1472, aquest rey confirmà tots los privilegis y franqueses que sos predecessors li havían otorgat.

A les tribulacions precedents, seguí pera Banyoles un període de tranquilitat, ab prou feyna pertorbada pêls dos bandos en que de temps estava dividida la vila; lo dels *cayruts,* o partidaris del monestir, y lo dels *rodons,* o partidaris de la parroquia. En 1540 se creà en lo monestir una escola de cant relligiós, que durà fins després de la supressió d' aquell en 1835 y adquirí molta nomenada, y en 1558 se dictaren regles pera la insaculació, per haver-se substituit pêl de sorteig lo sistema d' elecció directe pera exercir càrrechs en la vila, cambi motivat pêls abusos que s' havían introduhit. En 15 de Juliol del any 1599 obtingué Banyoles llicencia reyal pera encunyar diners o menuts en quantitat de 15,000 lliures franques de despeses, ab curs en la vila y son terme y en tota la sotsveguería de Besalú: la encunyació de menuts hi començà lo derrer de Maig del any 1600 y hi acabà lo derrer de Juny de 1605, per haver renunciat la vila a la llicencia ab motíu de córrer-ne de falsos en gran nombre.

Banyoles.—Menuts del any 1599

Quasi tot lo segle XVII se passà ab guerres entre Espanya y França, de les que no poch n' hagué de sofrir Banyoles. En 1638 fóu incendiada la vila, y d' aquella època data la decadencia de la seva antiga fabricació de panyos: en 1640 a la guerra vingué a juntar-s' hi lo flagell de la peste. Durant l' alçament de Catalunya contra lo govern de Felip III de Catalunya y IV de Castella, Banyoles seguí la causa de la terra y com moltes poblacions va encunyar moneda de plata, primer ab lo nom del rey Felip y després ab la llegenda PRINCIPATVS CATALONIAE: de les derreres, que portan la data 1641, n' hi ha un exemplar ressellat en Barcelona l' any 1652, lo qual prova que s' estengué mólt la llur circulació.

En 1655 los francesos assetjaren y prengueren la vila, que en lo meteix any fóu recobrada per les tropes de D. Joan d' Austria; y en lo restant de segle, ara fóu ocupada pêls francesos, ara per les tropes espanyoles, obligant-sela a satisfer fortes contribucions de guerra. En 1690 funcionava ja en Banyoles una escola de llatinitat pagada pêl municipi. En 1709 les tropes de Felip IV de Catalunya y V de Castella, saquejaren la vila y comarca, adictes a la casa d' Austria, que s' axecaren en sometent causant al enemich moltes baxes. Los anys de pau subsegüents permeteren a la vila refer-se dels danys rebuts en les passades guerres, havent-se restaurat poch a poch la esglesia de Sant Esteve, lo monestir, y altres enderrochs.

Entrada la vila en 1808 per les tropes imperials, s' axecà en armes, organisant-se en ella un batalló de voluntaris comandat per lo Dr. Rovira, que no parava un moment d' hostilisar al invasor: enutjats los francesos, enviaren contra ell una divisió, que saquejà Banyoles, calà foch a moltes cases y matà als pochs vells y malalts que no havían pogut desamparar-la. Consumada lo 24 de Juny de 1809 aquesta obra destructora, los francesos la abandonaren, pera

Banyoles.—Monedes de plata del temps del alçament de 1640

tornar a ocupar-la d' una manera permanent a derrers del any 1810. En 1813 lo Baró d' Eroles causà als francesos en Banyoles una gréu desfeta. Ab posterioritat vingué la supressió dels senyorius y la del monestir, y algún succés que afectà a la població durant les guerres civils del passat segle.

Entre los escriptors naturals de Banyoles, sobressurten Fr. Miquel Agustí, lo Dr. Joseph Ullastre, lo metge Joaquím Hisern y lo P. Francesch J. Butinyà.

Bibliografía.—Poden consultar-se los següents treballs impresos: *Alsius y Torrent* (Pere): «L' Estany de Banyoles», en «La Renaxensa», vol. I, ps. 93, 102 y 115 (1871).—«Breu ensaig geològich de la Comarca de Banyoles», en id., ps. 237 y 289.—«Las Alojas del lago de Bañolas», en la «Revista de Gerona», vol. IX, p. 130 (1885).—«Rogativas extraordinarias á San Martirián, patrón de Bañolas», en id., vol. II, p. 81 (1878).—«Ensaig històrich sobre la vila de Banyoles», (dues ed., Barcelona 1872 y Banyoles 1895).—*Butinyá* (Francesch J.): «Compendi de la vida de Sant Martirià», etc. (1871).—*Calendari-Guía de Banyoles y sa Comarca* (1890).—*Girbal* (E. C.): «Bañolas. Noticias históricas de esta villa» (1863).—*González Hurtebise* (Ed.): «Apuntes para la historia de Bañolas», en la Rev. de la Asoc. Artístico-Arqueológica Barcelonesa, vol. IV, p. 104 y següents.—*Muntadas y Bordas* (Joseph): «Memoria acerca de las aguas minero-medicinales de Bañolas» (1854).—*Saenz de Tejada* (Manuel): «La Puda de Bañolas» (1877).—*Vidal* (Lluís M.ª): «Investigaciones de hidrología subterránea, en la Comarca de Bañolas», en les «Memorias de la Academia de Ciencias y Artes de Barcelona». (Setembre de 1908).

Bascanó

Forman lo districte municipal de Bascanó, situat en la conca del Ter a ponent de la ciutat de Gerona, lo poble del meteix nom ab son arrabal, y ademés los de Estanyol, Montfullà y Vilanna, y nombroses masíes y edificis isolats. Consta de 397 edificis y alberchs, y té 1,966 habitants de fet y 1,965 de dret, dels quals 544 saben llegir y escriure. Per son sexe y estat civil, se distribuexen de la següent manera:

Hòmens: solters, 546; casats, 377; viudos, 49; total, 972.—Dones: solteres, 552; casades, 375; viudes, 67; total, 994; y per nuclis de població, en aquesta forma:

Bascanó, cap de districte,	100	edificis y alberchs,	490	habitants	de fet.
L' arrabal (vehinat a 1 k. de Bascanó)	16	»	84	»	»
Estanyol, poble, a 5 k. de id.	97	»	458	»	»
Montfullà, poble, a 1 k. de id.	51	»	230	»	»
Vilanna, poble, a 5 k. de id.	88	»	450	»	»
Petits caserius y cases isolades	45	»	245	»	»

Afronta pêl N. ab lo districte de Sant Gregori, mitjansant lo ríu Ter; per l' E. ab los de Salt y de Vilablareix; per S. ab los de Ayguaviva, de Vilobí y de Brunyola, y per l' O. ab lo d' Anglès.

Lo cap de districte dista de Gerona 7 kilòmetres.

Lo terme s' extén per la serra que tanca per l' O. y lo SO. lo plà de Gerona y per les estribacions d' ella: lo que-l fà montanyós en la seva major partida, essent la part més planera la que ocupan los pobles de Bascanó y Montfullà. L' atravessa d' E. a O., per la riba dreta del Ter, la carretera de segón ordre de Gerona a Anglès, y de SE. a NO. la de tercer ordre de la estació de Riudellots a Sant Martí de Llèmana, construida precisament en tot lo troç comprès en lo terme de Bascanó. Hi ha una cequia, que pren les aygues del Ter, que rega terres de la banda plana y s' utilisa pera força motríu. També hi té son començ la cequia o Rech Monar, del qui ja hem parlat.

La part montanyosa està bastant poblada de bosch, essent los arbres que més hi crexen los roures y les alzines. Lo terrer de conrèu es de qualitat regular, y bona en alguns llochs del plà. Produheix grans, llegums y tubèrculs, y la part que-s rega fruytes y hortalices. De ví y d' oli se n' hi cull poch. Cría bestiar de tota mena, especialment llanar, y la caça hi es mólt perseguida.

Hi ha en les vores de la cequia una fàbrica de força elèctrica, una de filats d' estàm y de trenzilles d' estàm, una de serrar fusta, y dos molins fariners.

Compta lo districte ab tres escoles públiques oficials, totes elles elemen-

tals complertes; una de noys y altra de noyes en lo poble de Bascanó, y una de noys en lo de Estanyol.

Pertany al districte electoral de Gerona.

Lo poble de Bascanó té estació del ferrecarril de Gerona a Olot, y servey telefònich. Ademés van y venen de Gerona tartanes a diferentes hores del día (prèu per persona, 0'40 de pesseta). Celebra la festa major lo día 10 d' Agost.

La esglesia del poble està dedicada a Sant Llorenç. L' edifici es de construcció moderna y en lo frontis s' hi llegeix la data 1790. Es parroquia urbana d' entrada, ab rector, que era del ardiaconat y comtat de Gerona.

Escrivím lo nom del poble Bascanó, y no Bescanó com s' acostuma, per creure, com los senyors Alsíus y Pujol, que aquella es la seva veritable ortografía. *Bascanon* se llegeix en un document del any 1058, *Baschanone* en altre del any 1362.

Quan lo cens del any 1359, tenía 19 fochs; d' ells 13 de cavallers y 6 d' esglesia. En 1698 era lloch reyal. Finalment, en 1808 lo rector hagué de abandonar la parroquia, ab molts de sos feligresos, per les runes que-ls francesos causaren en la esglesia y en la població.

Estanyol té la població mólt escampada y ocupa la banda S. del terme municipal, estant més aprop de la estació de Riudellots, en lo ferrecarril de França, que de la de Bascanó en lo de Gerona a Olot. L' uneix ab aquest poble un camí rural, y altre ab lo d' Ayguaviva, y-s comunica ab Vilanna y Anglès per carretera. La seva esglesia parroquial, dedicada a Sant Andréu, es d' istil Renaxement y fóu construida en 1704. La parroquia es urbana d' entrada, ab rector, y pertanyía abans al ardiaconat de la Selva. Se troba mencionat lo poble, en documents del any 922, ab la denominació de *villa Stagno* y de *Stagneolo*. En lo any 1359 tenía 27 fochs: 1 de franch o aloer, 3 de ciutadans y 23 d' esglesia.

Montfullà, al SE. de Bascanó, té com Estanyol la població escampada y una esglesia parroquial, dedicada a Sant Pere, que pertanyía abans al ardiaconat de la Selva. Era possessió de la Sèu de Gerona. Es al present parroquia rural d' ascens, ab rector, y hi ha en son terme la capella de Santa Anna. Se-n fà menció ja en l' any 822 *(basilicam Sancti Petri in montem foilani)*: en 1362 se l' anomena *Monte Foliano*.

En 1359 tenía 12 fochs: 11 d' esglesia y 1 de aloer. En 1698 era lloch reyal.

Vilanna, al O. de Bascanó, es parroquia urbana d' entrada, ab rector, y era abans del ardiaconat de Gerona y possessió del monestir d' Amer. A més de la esglesia parroquial, dedicada a Sant Matéu, construida en 1678, té dos santuaris, dedicats respectivament l' un a Sant Sebastià y l' altre a Santa Margarida. La població està escampada pêl terme, que es montanyós. Se comunica ab Estanyol, Bascanó, Anglès y Bonmatí, per carretera. Los documents antichs l' anomenan *Vilastna* (1319), *Vilatna* (1327) y *Vilasna* (1362).

En 1359, tenía 15 fochs: 4 d' esglesia y 11 de ciutadans. Aquests eran de pertenencia de Bernat Strus, provablement lo Bernat Aruc, a qui va vendre lo rey en 1385 lo mer y mixt imperi sobre lo poble. En l' any 1698, era lloch reyal.

Bàscara

Lo districte municipal de Bàscara, situat al N. NE. de la ciutat de Gerona, comprèn la vila d' aquest nom y los pobles de Calabuig y d' Orriols. Afronta al N. ab lo ríu Fluvià, que-l separa dels de Pontós y de Garrigars; al E. ab los de Vilahur, de Saus y de Llampalles; al S. ab lo de Viladàsens y ab lo de Vilademuls, y al O. ab aquest derrer. Té 253 edificis y alberchs, y lo poblan 857 habitants de fet y 935 de dret, dels quals solsament 211 saben llegir y escriure. La població de fet se distribueix axís pêl séu sexe y estat civil:

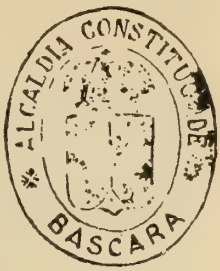

Hòmens: solters, 210; casats, 188; viudos, 21; total, 419.—Dones: solteres, 229; casades, 191; viudes, 18; total, 438, y per nucles de població

Bàscara, cap de districte; edificis y alberchs,		123;	habitants,	391.
Calabuig, a 2 k. de Bàscara,	»	39;	»	117.
Orriols, a 4,100 m. de id.	»	37;	»	118.
Petits caseríus y alberchs isolats	»	54;	»	231.

Son territori es accidentat y s' extén per les vessants de la serra que separa la conca del Fluvià de la del Ter, la qui traspassa per la banda d' Orriols baxant a la vall del Cinyana. Ademés d' aquests rius, lo regan les rieres Casinyola y de Colomers, algún torrent y la cequia del molí de Calabuig. L'atravessa la carretera de primer ordre de Madrid a la Junquera; la de tercer ordre de Ventalló a Banyoles, y varis camins vehinals que portan a Vilademuls, a Parets, a Vilahur, a Camallera y a Viladàsens.

Lo terrer, que es de mitjana qualitat, en la part boscosa està poblat principalment de pins y a les vores dels rius d' arbres polls, y en la part de conrèu produheix ví, en poca quantitat, oli, grans, hortalices y truyta. Cayrats, oli y préssechs, són los seus principals articles d' exportació. Cría bestiar porquí, llanar y boví, y no hi falta caça. Lo senyor Castelló hi té un establiment de avicultura, sucursal del d' Arenys de Mar. La industria hi està representada per un forn de calç, altre de rajols y teules, un molí fariner y una fàbrica de força elèctrica, y per la elaboració d' esclops.

Hi ha lloch de la guardia civil a Bàscara: dues escoles públiques elementals complertes, una de noys y altra de noyes, també en dita vila; y pertany al districte electoral de Vilademuls.

En l' ordre relligiós hi ha tres parroquies, totes elles urbanes d' entrada, ab

rector, que són avuy del arxiprestat de Gerona. Abans la de la vila de Bàscara era del ardiaconat y comtat de Besalú, la de Calabuig del ardiaconat y comtat d' Empories, y la de Orriols del ardiaconat y comtat de Gerona, per manera que-l territori del districte municipal de Bàscara, estava distribuit en la Edat mitjana entre tres comtats diferents.

La vila de Bàscara està situada sobre un pujol, mólt aprop y a la riba dreta del ríu Fluvià, y tocant a la carretera general. Dista de Gerona poch més de 22 kilòm. y de Camallera, que es la estació del ferrecarril que té més

Clixé de Ricart Fábregues

Bàscara. — Vista general

a la vora, 6'5 k. Reb diariament lo corrèu per aquesta estació. Té ordinació a Gerona tots los dies feyners (prèu del assiento 1'50 pessetes), y a Figueres los dijous de cada setmana (prèu 0'75). Conserva restes dels murs y castell que hi edificaren los bisbes de Gerona, y una forta torra que serveix de presó. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Iscle y Santa Victoria, no conserva de la antiga fàbrica més que algunes parets; lo demés es de construcció moderna. Hi havía en son terme una ermita o capella dedicada a Sant Miquel, al present enderrocada. Hi havía hagut també hospital. Abans de la construcció del ferrecarril de Gerona a França, era lloch de parada de les diligencies que conduhían a n' aquexa nació, y a principis del segle passat tenía casa de postes ab quatre cavalls. Hi ha barca en lo pas del Fluvià, però los carruatges tenen que atravessar lo ríu a gual.

Celebra fira lo segón diumenge de Quaresma, anomenada mercat dels

pinyons, y lo cinquè diumenge de Quaresma, anomenada mercat dels tortells. Celebra festa major lo día 20 de Maig.

Són en gran nombre los documents dels segles IX y X que parlan de Bàscara y que justifican que des dels primers anys de la Reconquesta possehían la vila en franch alòu los bisbes de Gerona, per donació a ells feta pèls reys de França. De temps més llunyans no se sab res d' aquesta població, únicament que fà poch se va trobar en un camp alguna sepultura d' apariencia romana. Los qui han volgut identificar-la ab *Deciana,* parada de la *via Domitia* de que parlan los textes antichs, no s' han fet càrrech de que la tal reducció es impossible, perque la distancia de Deciana al cim del pas del Pyrinèu que los referits itineraris senyalan—16 milles, ço es uns 23 kilòmetres pròximament—es mólt inferior a la que hi ha de Bàscara a n' aquell cim—uns 42 kilòmetres.

La situació de Bàscara en la frontera de tres comtats y a cavall sobre la antiga carretera de França y sobre lo pas del ríu Fluvià, ocasionà a sos senyors, los bisbes de Gerona, grans disgustos, y a la vila, víctima de quasi totes les invasions de tropes enemigues, perjudicis considerables. Enumerarèm alguns dels fets històrichs més importants que a ella fan referencia.

En 1187, lo rey Anfòs I concedí al bisbe de Gerona lo dret de celebrar mercat en Bàscara lo dimecres de cada setmana, ab prohibició de que se-n celebrés en cap altre lloch en tot lo territori comprès entre Torroella de Montgrí y Besalú y entre Gerona y Peralada.

En 1225, en guerra contra lo bisbe, lo comte Huch d' Empories atacà lo castell de Bàscara.

En 1236, lo rey D. Jaume otorgà, al bisbe Guillém de Cabanelles, la facultat de celebrar en Bàscara fires de vuyt dies de durada.

En 1285, Pere II firmà en Bàscara lo decret d' embarch de bens y extranyament de sos regnes del clero de la diòcessis, ab motíu de la creuada del rey de França Felip l' Atrevit.

En 1342, tingué capítol en Bàscara lo bisbe Arnal de Montrodó, tot encaminant-se a cumplir la ordre de desterro contra ell dictada per Pere III.

En 1675, los francesos s' apoderaren de la vila.

En 1683, lo general francès Bellefonds hi establí son campament al dirigir-se contra Gerona, essent la vila recobrada per les tropes espanyoles en Març del any 1689. Finalment, durant los setges de Gerona de 1808 y 1809, en ella tingueren los francesos hospital de sanch y les provisions de boca y guerra. Al abandonar la vila en 1814, lo marescal Sutchet volà les seves fortificacions. Per Bàscara féu la seva entrada a Espanya, lo día 24 de Març del mèteix any, lo rey Ferràn VI de Catalunya y VII de Castella. Les Corts decretaren que en commemoració del fet s' hi axequés un monument, que encara està per fer. Quan lo cens del any 1359, Bàscara tenía 39 fochs, tots d' esglesia.

Lo poble de Calabuig, renomenat per sos préssechs, està situat al E. de

Bàscara. Celebra festa major lo día primer d' Agost, diada de Sant Felíu, patró de la parroquia. La esglesia, avuy parroquial, díu lo senyor Monsalvatje que era la capella del castell. Aquest castell, ab les seves pertenencies, sembla haver sigut possessió del monestir de Banyoles, y en tal concepte figura en la butlla de S. S. Alexandre III del any 1175, per la qual se confirman a aquell monestir los bens que possehía: però si fóu axís, lo monestir degué perdre o cedir sos drets sobre lo castell, donchs cent anys després, y de llavors ençà, era pertenencia de la familia de Rocaberti, per manera que havent pres part lo vescomte de Rocaberti en la guerra que alguns nobles mogueren al rey Jaume I, aquest embestí lo castell de Calabuig y se n' apoderà. disposant la seva demolició en l' any 1275. Restaurat posteriorment lo castell, hem llegit que a ell se trelladà lo poble y la esglesia parroquial, dedicada a Sant Nicolàu, que-s trobavan situats a un kilòmetre de distancia de la fortalesa, y que en la dita esglesia de Sant Nicolàu s' hi establí una canonja regular agustiniana. Al present tot són enderrochs. Com a pertenencia dels vescomtes de Rocaberti, no figura Calabuig en lo cens de 1359, per ser la casa de Rocaberti de les tatxades, axò es, de les que pagavan un tant convingut.

Clixé de Ricart Fàbregues

Bàscara. — Entrada de la vila

En 1795 los francesos conseguiren entrar-hi, però havent sigut reforçats los trenta hòmens que-l defensavan, los rebutjaren, obligant-los a entornar-se-n a la altra riba del Fluvià. Lo castell de Calabuig fóu derruit pèls francesos quan la guerra de la Independencia. En la Nòmina del any 1698, figura com a lloch de senyoríu secular. Los documents, des del any 893, l' anomenan *Calapodium:* un del any 1020 li dóna lo nom de *Calabujo,* y en 1362 se troba son nom escrit *Calabug*.

Lo poble y parroquia de Orriols estàn situats al S. de Calabuig y de Bàscara, y coll d' Orriols s' anomena lo punt baix de la serra divisoria de les con-

ques del Ter y del Fluvià per ahont l' atravessa la carretera de Madrid a la Junquera. Lo poble es a la vessant del Ter, mólt prop de la carretera y també del ríu Cinyana. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Genís, no té d' antich més que l' absis, d' istil romànich. Celebra festa major lo día 25 d' Agost. En 925 se l' anomena *Oriolus villa:* en 1207 ja se li diu *Orriols,* y Orriols es també lo cognòm de la familia que en la Edat mitjana tenía lo senyoríu del poble y del castell en ell edificat. Lo cens del any 1359 li dóna 18 fochs: d' ells 11 de senyoríu secular y 6 d' esglesia. En 1698 era lloch reyal.

En lo poble d' Orriols o en son voltant es ahont s' han de buscar los restes de la antiga *Cinniana,* parada o punt d' estació de les tropes, de la vía militar romana, y axís conduhexen a persuadir-ho tres rahons: es la primera, que-l traçat de la vía romana, des del Pyrinèu fins a Gerona, se separa mólt poch del de la actual carretera de França, que consta passava per Orriols en documents del segle IX; la segona, lo nom del ríu Cinyana, derivat sens dupte de *Cinniana;* y la tercera, que-ls itineraris romans situan a *Cinniana* a la distancia de 12 milles, equivalents mólt pròximament a 17'450 m., de Gerona, y aquesta ciutat dista d' Orriols 17,900 m.

Bellcayre

Lo poble de Bellcayre, posat sobre un petit turó, en terrer plà, a ponent y tocant los rempèus de les montanyes de Torroella, forma un districte municipal, que afronta al N. ab los d' Albons y La Escala; al E. ab lo de Torroella de Montgrí; al S. ab lo d' Ullà, y al SO. y O. ab lo de La Tallada. Té 156 edificis y alberchs, de ells 14 d' isolats, y lo poblan 431 habitants de fet y de dret 471, dels quals 176 saben llegir y escriure. La distribució per sexe y estat civil, es com segueix:

Hòmens: solters, 102; casats, 110; viudos, 9; total, 221.—Dones: solteres, 77; casades, 110; viudes, 23; total, 210.

Lo rega una cequia que pren l' ayga del Ter a Colomers y la porta a la mar pèls aygamolls de Cinchclaus y per La Escala, y lo atravessa de N. a S. la carretera de Vilademat a Palafrugell, que lo posa ab comunicació ab la vila de La Escala y ab la carretera del Estartit a Sant Jordi. L' antich camí de Figueres a Torroella l' uneix ab Albons, y un camí vehinal que passa per Tor, ab la carretera de La Bisbal a Figueres. Lo terrer, bastant bò, produheix grans, llegums, oli y un xich de ví. Abans s' hi cullía arròç. Hi ha dues fàbriques de serrar fusta. Té una escola pública elemental incomplerta pera abdós sexes, y pertany al districte electoral de Torroella de Montgrí.

La esglesia, dedicada a Sant Joan y a Sant Andréu, es parroquia urbana

d' entrada, ab rector. La capella de Santa María, en lo palàu dels comtes d' Empories, al present, com lo palàu, està en runes.

En los documents més antichs que-l mencionan, porta lo poble lo nom de *Bedenga* y *Bitinga* (881). *Badenga* l' anomena un del any 1362; però des del any 1309 se-l denomina també *Bellicadro,* d' ahont lo català *Bellcayre.*

La parroquia d' aquest poble fóu primer possessió de la Sèu de Gerona, y més endevant de la Canonja d' Ullà.

A derrers del segle XIII, lo comte d' Empories Pons Huch, qui hi tenía la seva residencia habitual, va fortificar lo poble y va construir en lo palàu la capella de Santa María, fundant en ella una comunitat de preveres, dotant-la explèndidament, y disposant se li donés en ella sepultura.

En lo castell y palàu de Bellcayre firmà D. Joan, comte d' Empories, la pau ab Pere III, en 1381: però renovades les hostilitats, lo meteix comte, en 1385, lo encomanà a un tal Bita, capdill de les companyíes de gascons y armanyachs, que tenía a sou. Més endevant fóu agregat a la Baronía de Verges, que possehía en 1586 D. Jaume de Cardona y de Rocaberti, y passà a formar part de la Batllía reyal de Verges quan aquella Baronía s' incorporà a la Corona. En les guerres dels segles XV y XVI quedaren enderrocades les seves fortificacions, però merexen ésser visitades les runes del castell-palàu. Com a pertenencia dels comtes d' Empories no figura en lo cens del any 1359.

Dista de Gerona 27 k. y de la estació de Sant Jordi, que es la que té més a la vora, 12 k. Celebra la festa major en los díes 29 y 30 d' Agost.

Burdils

Lo poble de Burdils està situat en lo plà que porta son nom, a la riba dreta del Ter, de qual ríu està apartat uns 1,500 metres, y a la distancia de 9 k. al NE. de la ciutat de Gerona. Forma districte municipal, que afronta al N. ab lo de Cervià, mitjansant lo Ter; al E. ab los de Flassà y de Mollet; al S. ab los de Madremanya y de Juyà, y al O. ab lo de Celrà. Té 248 edificis y alberchs, dels quals 67 són isolats o caserius formats per menys de 10 edificis, y lo poblan 902 habitants de fet y 904 de dret, havent-n' hi 371 que saben llegir y escriure. Los de fet se distribuexen pêl llur sexe y estat civil, d' aquesta manera:

Hòmens: solters, 243; casats, 186; viudos, 31; total, 460.—Dones: solteres, 229; casades, 186; viudes, 27; total, 442; y per nucles de població, com segueix:

Burdils, poble. . . . . 101 edificis y alberchs, 314 habitants.
Vehinat de la Fleca. . . . 36 » 121 »

Clixé de A. Güixens

Burdils. — La esglesia parroquial

Vehinat de les Hortes. . .	19	edificis y alberchs,	61	habitants.
Vehinat del Mas Bech. . .	15	»	60	»
Vehinat de Medinyà.	10	»	44	»
Petits caserius y cases isolades.	67	»	202	»

Atravessa lo terme de ponent a llevant la carreteia de segón ordre de Gerona a La Bisbal y Palamors, y en la metexa direcció lo ferrecarril de Barcelona a França, que hi té una estació que serveix los pobles de Burdils y de Juyà, la qual dista del primer un xich més de 1 k. Ab Juyà, Mollet, Sant Martí Vell y Cervià, s' hi comunica per camins vehinals, no massa ben cuydats, y pera anar a Cervià, s' ha de passar lo Ter a gual. A més del ríu Ter, regan lo terme les rieres de Palegret y de Sant Martí Vell y la cequia d' En Vinyals.

Lo terrer, quasi tot plà y de conrèu, es en general de bona qualitat y en part de regadíu: produheix grans, llegums, ferratges, hortalices, cànem, alguna fruyta y de ví y oli poch. Boschs se pot dir que no n' hi ha, però sí bones arbredes a la vora del Ter, que donan fusta a bastament. S' hi cría bestiar de tota mena. La industria hi està reduhida a un molí fariner y a varies prempses d' oli. La seva situació en lo centre d' una petita comarca bastant poblada, fà que hi residescan dos metges, un apotecari y un veterinari.

Pertany al districte electoral de Torroella de Montgrí, y compta ab dues escoles públiques elementals complertes, una de noys y altra de noyes, y ab una de particular o privada de noyes. Celebra la festa major lo día 24 d'Agost.

En l' ordre relligiós es parroquia urbana d' entrada, ab rector y vicari. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Esteve, es un edifici gòtich de pedra picada, de bell aspecte, construit en la segona meytat del segle XVI. Li donan originalitat una galería arquejada que corona exteriorment lo frontis y les parets laterals, y sobre tot dos cossos o garites sortints, termenades ab una punta cònica, que hi ha un a cada angle superior del frontis. Lo campanar, adossat a la paret N. del temple y també sortint, forma una alta torra vuytavada, coronada per una barana ab calats, ab son corresponent finestral a cada cara de son cos superior y les corresponents gàrgoles en sos vuyt angles. En la portada hi ha dos medallons, en los quals s' hi llegexen dos noms, potser los dels constructors de la esglesia: l' un està quasi esborrat, l' altre diu, en tres ratlles, MESTRA | JAVMA | BUSQVETS. Una altra inscripció, posada en la llinda de la porta, diu: VVY · QVE · COMTAM · X4 · DEL · MES · DE · SATEMBRE · DEL · ANY · 1561 | SE · COMENSÁ · LA · ESGLESIA · PARROCHIAL. Un gros ull de bou ocupa lo centre del frontis, entre la portada y la galería a que hem fet referencia. L' interior es d' una sola nau, y té tres capelles per banda, ademés del altar major, d' istil del Renaxement, en lo qual hi ha algunes taules pintades d' algún mèrit.

Burdils en lo segle XII era patrimoni dels senyors de Cervià: en 1359, tenía 43 fochs, de ells 7 de baró, 15 de aloers, 12 d' esglesia y 9 de ciutadans; y en

1698 era lloch reyal. Quan les turbacions del temps del rey Joan II, en 1462, lo capità de Gerona D. Pere de Rocaberti causà en lo plà de Burdils una gran desfeta a les forces de la terra, manades per Bernat Gelabert de Cruilles, fentli més de 300 presoners.

Lo nom de la població se troba escrit *Burdilis* y *Burdillis*, en los documents, des del any 990: *Bordillis* no l' hem trobat fins l' any 1691. Perxò creyèm que la seva ortografía ha d' ésser *Burdils* y no *Bordils*.

Biografía. — D' aquest poble fou fill lo sabi jesuíta P. Mateu Aymerich, gran llatinista y autor d' obres notables de historia y de erudició.

Camós

Lo districte municipal de Camós, tormat pêls pobles de Sant Vicens de Camós y de Santa María de Camós, està situat al NE. de la ciutat de Gerona, en la vall de la riera Matamors, afluyent del ríu Terri. Ocupa part de les estrebacions de mitjorn de la serra que separa la conca del Fluvià de la del Ter, y de les de tramontana de la que, desprenent-se de dita serra, va a morir a Sant Julià de Ramis. Afronta al N. ab lo de Porqueres, al E. ab los de Cornellà y Palol de Reverdit, al S. ab lo d' aquest derrer y ab lo de Canet d' Adri, y al O. també ab lo de Porqueres. Té 140 edificis y alberchs, y lo poblan 464 habitants de fet y 467 de dret, dels quals 61 saben llegir y escriure. Pêl séu sexe y estat civil se distribuexen axís:

Hòmens: solters, 146; casats, 103; viudos, 9; total, 258.—Dones: solteres, 92; casades, 103; viudes, 11; total, 206; y per nucles de població, com segueix:

Sant Vicens, cap de districte. . .	95 edificis y alberchs,	345	habitants.
Sta. María a 1,200 m. de St. Vicens	45 »	119	»

Tant l' un com l' altre poble, tenen la població per complert espargida, havent-hi cases que distan del primer 4,457 m. y del segón 5,572.

Son territori es força accidentat, sobre tot per la banda de Sant Vicens, y son clima fret, dominant-hi los vents del N. y del NE. Son terrer, en general, es de qualitat inferior: abunda en boschs de roures, alzines y mata, y produheix blat, blat de moro, civada, mill y alls. Cría bestiar, especialment boví y porquí: en lo riu Matamors s' hi pescan barbs y en los boschs s' hi caçan perdíus y cunills.

Hi ha camins rurals, de St. Vicens a Corts y a la carretera de Gerona a Banyoles; de Sant Vicens a Banyoles per Miànegues; de Sant Vicens a Banyoles per Santa María, y de Sant Vicens a Amer per Pujarnol. Té una escola pública elemental complerta d' assistencia mixta. Pertany al districte electoral de Vilademuls.

La industria hi està reduhida a un molí fariner, una prempsa d' oli y tres rajoleríes y terriceríes.

Pera comunicar-se ab Gerona utilisa los carruatges que fan lo servey entre aquesta ciutat y Banyoles.

Sant Vicens celebra la festa major lo diumenge següent a Pasqua granada, y Santa María quinze díes després. En aquest derrer s' hi celebra també un aplech lo diumenge següent a la Mare de Déu d' Agost. Lo primer dista de Gerona 15 k.: lo segón 14.

Sant Vicens es parroquia rural d' ascens, ab rector. A més de la esglesia parroquial dedicada al sant qual nom porta lo poble, hi ha una ermita dedicada a Santa Teresa, y una capella dedicada a Santa Magdalena.

Santa María es també parroquia rural d' ascens, ab rector. La esglesia parroquial està dedicada a la Assumpta. Abans era sufragania de Sant Vicens; avuy es parroquia independent.

Una y altra parroquia eran del ardiaconat de Gerona, y pertanyía son territori al comtat de Gerona.

Fà poch s' han trobat en lo terme obgectes de la època romana: sepultures fetes de teules, ceràmica, monedes y una curculla de bronzo plena de plom.

En 1359, hi havía en Sant Vicens 37 fochs d' esglesia y en Santa María 20 d' esglesia y 1 d' aloer; total, 58. En 1698, les dues formavan una batllía reyal.

Campllonch

Lo poble de Campllonch està situat sobre un puig, entre los rius Onyar y son afluyent lo Verneda, a 10 k. al S. de la ciutat de Gerona. Son terme forma districte municipal, que afronta ab los de Fornells y Quart al N., los de Llambilles y Cassà al E., lo de Sant Andréu Salòu al S., y lo de Riudellots de la Selva al O. Té 117 edificis y alberchs, quasi tots esparramats, y lo poblan 434 habitants de fet y de dret, dels quals 137 saben llegir y escriure. Pêl séu sexe y estat civil se distribuexen axís:

Hòmens: solters: 128; casats, 88; viudos, 11; total, 227.—Dones: solteres, 95; casades, 90; viudes, 22; total, 207.

L' atravessa la carretera de tercer ordre de la Bisbal a Cassà y Riudellots, y un antich camí, en mal estat, que de Gerona anava a Tossa per Fornells, Campllonch y Sant Andréu Salòu. Los altres que hi ha són camins rurals. Dista de la estació de Riudellots, en lo ferrecarril de França, poca cosa menys de 2 k., y de la de Cassà, en lo camí de ferre de Gerona a Sant Felíu de Guíxols, prop de 3,500 metres. Té una escola pública elemental incomplerta d' assistencia mixta. Pertany al districte electoral de Gerona. Celebra la festa major lo día 24 d' Agost.

Lo terrer es boscós, y en la part de conrèu de mitjana qualitat. Produheix grans y llegums, cría bestiar, y en sos boschs s' hi troban pins y suros.

Es parroquia urbana d' entrada, ab rector. La esglesia parroquial està dedicada a St. Quirze. Té una ermita dedicada a la Mare de Déu del Remey y n' hi havía també una dedicada a Sant Dionís, avuy enderrocada.

Figura aquest poble ab lo nom de *Campolongo,* des del any 922.

En 1359, tenía 27 fochs; d' ells, 21 d' esglesia, 5 d' aloers y 1 de ciutadà. En 1698, era lloch reyal.

Canet d' Adri

Forman lo districte municipal de Canet d' Adri, lo poble d' aquest nom y los d' Adri, Biert, Montbò, Montcal y Rocacorva. S' extén al O. NO. de Gerona per les vessants de Rocacorva, des del cim d' aquesta montanya al plà de Sant Gregori, y afronta al N. ab los de Sant Miquel de Campmajor y de Porqueres, al E. ab los de Camós y Palol de Reverdit, al S. ab lo de Sant Gregori, y al O. ab lo de Sant Martí de Llémana. De fet lo cap de districte es Adri. Té 247 edificis y alberchs, ab 985 habitants de fet (de dret 983), dels quals 177 saben llegir y escriure. Los de fet se classifican, pêl séu sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 276; casats, 199; viudos, 31; total, 506.—Dones: solteres, 268; casades, 199; viudes, 12; total, 479; y per distribució en los diferents pobles, com segueix:

Canet d' Adri, cap oficial del districte,	88	edificis y alberchs,	324	habitants.
Adri, a 2,200 m. de Canet,	55	»	230	»
Biert, a 6,500 m. de idem,	35	»	141	»
Montcal (ab Montbó) a 3,500 m. de id.	53	»	228	»
Rocacorva, altres petits caserius y cases isolades.	16	»	62	»

Lo districte està mancat en absolut de carreteres. Los pobles que-l constituexen se comunican uns ab altres y ab los vehins per camins carreters y de ferradura. Lo regan la riera de Canet, lo Gàrrap y algunes torrenteres. Lo territori es quasi tot montanyós, plè de boschs d' alzines, roures, suro y pins, y abundant de caça: lo de conrèu produheix grans y llegums de tota mena, y cría aviràm y bestiar. Encara que podrían explotar-s' hi pedreres de basalt y minerals de guix, ciment y calç, no s' hi exercexen altres industries, fora de la agrícola, que les indispensables pera les necessitats de sos habitants.

Són d' esmentar, a més de la montanya y santuari de Rocacorva, lo puig d' Adri, en quin cim hi ha los cràters del volcà de qui hem parlat; altres ma-

nifestacions volcàniques en Montbò y Montcal; lo mantell de la lava que s' extén des de aquell volcà fins a la riba del Ter, y una cova o *bora* anomenada Tuna, en la montanya de Baler (600 m.), de grans dimensions y que no ha sigut encara explorada.

Hi ha en Canet dues escoles públiques elementals complertes, una de noys y altra de noyes. Lo districte pertany al electoral de Vilademuls.

En l' ordre relligiós hi ha cinch parroquies, de cada una de les quals y dels pobles ahont radican, passàm a ocupar-nos separadament.

Adri, a 11 k. de Gerona, es parroquia rural d' entrada, ab rector. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Llorenç, es romànica, d' una sola nau; lo campanar es modern, com moderns són alguns aditaments del edifici. Celebra la festa major lo día 10 d' Agost. Se conservava en la esglesia un frontal de cuyr del renaxement, ab adornos rellevats y pintats. En 1359 tenía 17 fochs; 15 d' esglesia, 1 d' aloer y 1 de ciutadà. En 1698 era lloch reyal.

Biert, a 18 k. de Gerona, es parroquia rural d' entrada, ab rector. La actual esglesia parroquial es romànica y fóu consagrada l' any 1116. De la que hi havía abans no-n quedan restes. Sembla que en lo segle x era possessió del monestir de Sant Felíu de Guíxols. Celebra la festa major lo 23 d' Agost. En 1359 tenía 9 fochs; 5 d' esglesia y 4 de cavallers. En 1698 era lloch reyal.

Canet d' Adri, a 9 k. de Gerona. Es parroquia urbana de entrada, ab rector. La esglesia parroquial està dedicada a Sant Vicens. Celebra festa major los dies 22 y 23 de Janer. Es oficialment cap del districte y reb lo corrèu per Gerona. En 1359, tenía 29 fochs, tots d' esglesia. En 1698 era lloch reyal.

Montcal, a 9 k. de Gerona. Es parroquia urbana d' entrada, ab rector, y té agregada la capella de Sant Joan de Montbò *(Montebono)* com a sufragania. La esglesia parroquial està dedicada a Santa Cecilia. Los antichs documents anomenan aquest poblat *Montecalvo*. En 1359 tenía 10 fochs; 7 d' esglesia y 3 de ciutadans. En 1698 era lloch reyal.

Rocacorva, a 27 k. de Gerona. Es parroquia rural d' entrada, ab rector. Té solsament sis cases escampades. La esglesia parroquial es la del santuari dedicat a Santa María, al bell cim de la montanya, sobre una roca escarpada que no permet l' accés més que per un sol endret. Es santuari mólt venerat en la comarca y s' hi celebran aplechs, particularment en los mesos d' Agost y Setembre. L' edifici actual es del segle XVIII. En 1359 tenía 2 fochs d' esglesia.

Totes aquestes parroquies eran del ardiaconat y comtat de Gerona.

Cassà de la Selva

La vila de Cassà de la Selva, ab los vehinats que té agregats, forma un districte municipal, situat al SE. de Gerona, que afronta al N. ab lo de Llam-

billes, al E. ab lo de Cruilles, al S. ab lo de Llagostera y al O. ab los de Sant Andréu Salòu y de Campllonch. Té 1,405 edificis y alberchs y lo poblan 4,969 habitants de fet y 4,935 de dret, dels quals 2,424 saben llegir y escriure. Los de fet, classificats per son sexe y estat civil, són:

Hòmens: solters, 1,277; casats, 1,106; viudos, 95; total, 2,478.—Dones: solteres, 1,173; casades, 1,109; viudes, 209; total, 2,491, y per entitats de població:

Cassà de la Selva.	1,147	edificis y alberchs,	4,016	habit.
Vehinat de Verneda (a 4 k. de Cassà).	20	»	95	»
» de Esclet (a 4 k. de id.). . . .	28	»	103	»
» de les Serres (a 500 m. de id.)	21	»	88	»
» de Llabrés (a 2 k. de id.). . .	42	»	158	»
» de Matamala (a 2 k. de id.). .	39	»	96	»
» de Montroig (a 2 k. de id.). .	32	»	90	»
» de Muscaroles (a 3 k. de id.).	19	»	69	»
» de Sangosta (a 3 k. de id.). .	23	»	116	»
» de Serinyà (a 2 k. de id.). . .	34	»	138	»

La vila de Cassà, que dista 13 k. de Gerona, està ben servida de víes de comunicació. Es estació del camí de ferre de Gerona a Sant Felíu de Guíxols: hi passa la carretera que uneix aquexes dues ciutats y la que de La Bisbal porta a la estació de Riudellots en la vía ferrada de Barcelona a França, de la qual estació la separan uns 5 k., y finalment, un camí vehinal conduheix a Sant Andréu Salòu y Caldes de Malavella. Té administració de corrèus, estació telegràfica de servey limitat y subcentral telefònica de la xarxa de Gerona. A més dels trens, hi ha ordinació a Gerona dues vegades al día, y carruatges que van y venen de la estació de Riudellots, en relació ab los trens de la línia de França.

Compta ab tres escoles públiques elementals complertes, dos de noys y una de noyes, ab dues escoles particulars o privades pera noys, una d' elles a càrrech dels Germans de la Doctrina Cristiana, y quatre pera noyes, una d'elles a càrrech de les monges del Sagrat Cor de María. Hi ha professors particulars de música, una orquesta o cobla y un orfeó.

Té hospital municipal, ab 9 llits, cuydat per Germanes Josefines, y sostingut ab rendes propries, ab caritats y ab subvenció del ajuntament: illuminació per gas acetilè, y lloch de la guardia civil manat per un tinent.

Pertany al districte electoral de Gerona. Hi ha demarcada una notaría.

Celebra mercat lo dimecres de cada setmana; fira los dimecres abans de Carnestoltes y de Pasqua del Esperit Sant, lo primer diumenge de Juliol y lo día 23 de Setembre; y la festa major per la Santíssima Trinitat.

Clixé de Bressanini

Cassà de la Selva.—Vista general

Es parroquia urbana d' ascens, ab rector, dos vicaris y un beneficiat organista, la qual pertanyía abans al ardiaconat de la Selva. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Martí, es gòtica, d' una sola nau ab capelles laterals, y la seva construcció data provablement del segle XVI. Lo frontis es del renaxement. Además d' aquesta esglesia, hi ha en la vila la capella del Hospital, dedicada a Sant Joseph, inaugurada l' any 1894, y la del Sagrat Cor de María, en lo convent de les relligioses d' aquest títol, fundat l' any 1863: en lo vehinat de Sangosta hi ha la capella de la Mare de Déu del Remey, de proprietat particular.

Lo terme, regat per la riera Verneda y per algunes torrenteres, ocupa part de les vessants ponentines de les Gavarres y de les seves estrebacions, y es pêl meteix bastant accidentat, sobre tot per la banda de tramontana y de llevant: la part més planera es la de ponent. Produheix grans, llegums y sobre tot suro, y cría bestiar, especialment porquí. Les suredes estàn mólt ben cuydades.

Cassà es, després de Banyoles, la vila més important del partit de Gerona. S' hi exercexen totes les arts y oficis y totes les professions conduhents a satisfer les necessitats y comoditat dels vehins, y s' hi troban botigues provehides de tot lo útil y lo necessari. En lo passat segle la població cresqué y prosperà d' una manera notable per haver-s' hi desenrotllat la fabricació de taps, convertint la vila en un dels principals centres de producció y d' exportació dels productes d' aquesta industria en la provincia. Hi havía derrerament en ella 46 fàbriques de taps, més o menys importants, y 17 cases exportadores.

Pera hostatge dels vianants, hi ha una fonda regularment servida y varis hostals y cases de menjar.

Lo nom de la població se troba escrit *Caçano, Casiano* y *Cassianus* en antichs documents. La vila era del senyoríu de la familia de Cervià (1159). En 1352 devía pertànyer al rey, donchs en dit any D. Pere vengué a la ciutat de Gerona la jurisdicció del Castell de Cassà, pera redimir ab son import, del Infant Berenguer, comte d' Empories, lo domini directe del castell d' Albons. En 1359 ja no era de Gerona, sinó de Gastó de Montcada, al qui pertanyían los 99 fochs que tenía la vila. Figura, en 1698, com a lloch reyal. La parroquia era possessió de la Sèu de Gerona en 1019. Lo bisbe Guillém de Monells la donà (1172) a la Canonja de dita Sèu. En 1246 hi possehía bens lo monestir de Breda.

Celrà

Lo districte municipal de Celrà que, a més del poble d' aquest nom, comprèn lo de Campdorà, està situat al NE. de Gerona. Afronta al N., part ab lo de Sant Julià de Ramis y ab lo de Medinyà, dels quals los separa lo ríu Ter; al E. ab los de Burdils y de Juyà; al S. ab los de Sant Daniel y de Gerona, y al O. ab aquest derrer y ab lo de Sant Julià de Ramis. Té 433 edificis y alberchs, y lo poblan 1,579 habitants de fet y 1,648 de dret, dels quals 652 saben llegir y escriure. Los de fet se classifican, per son sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 427; casats, 344; viudos, 32; total, 803.—Dones: solteres, 346; casades, 346; viudes, 65; total, 757, y per entitats de població, axí:

Celrà (cap de districte).	208	edificis y alberchs,	705	habitants
Les Barraques (a 650 m. de Celrà). . .	73	»	309	»
Carrer de les Parets (a 500 m. de id.).	13	»	41	»
Carrer Nou (a 1,100 m. de id.).	13	»	55	»
Vehinat de Cân Veray (a 650 m. de id.).	11	»	51	»
Vehinat del Mas Blanch (a 1,200 m. id.).	12	»	36	»
Vehinat de Palegret (a 1,200 m. de id.).	15	»	64	»
Campdorà (a 4,100 m. de id.).	64	»	223	»
Petits caserius y construccions isolades.	24	»	95	»

Lo terme s' extén per les vessants de la montanya de Tramont, de la serra de Sant Miquel y d' una de les estrebacions de la montanya dels Angels, lo que fà que en sa major partida siga mólt accidentat; emprò n' hi ha una partida de planer, en la banda de ponent y en la de tramontana, que forma lo plà de Campdorà y lo plà de Celrà, l' un y l' altre vorejant lo Ter, separats pêl

congost de Sant Julià de Ramis. Ademés del ríu Ter, s' escorren pêl terme la riera de Palegret y la de Campdorà, aquesta última seca quasi tot l' any, y lo rega la cequia d' En Vinyals, en la part plana. Hi rajan varies fonts d' ayga natural, una d' elles conduhida a la plaça de Celrà pêl servey de vehins, y una d' ayga mineral anomenada la Font Picant, de la qual hem parlat més enrera.

Atravessa lo terme la carretera de Gerona a Palamors y, quasi tocant ab ella, lo camí de ferre de Barcelona a França, que té estació en Celrà, per la qual reb lo corrèu. Se comunica per camins carreters ab los de Burdils, Juyà y Medinyà, ab lo derrer mitjansant lo pas del Ter ab barca. Campdorà té camí carreter per anar a la carretera abans dita y pera comunicar-se ab Sant Daniel.

Pertany lo districte al electoral de Torroella de Montgrí.

Lo poble de Celrà està servit per la xarxa telefònica urbana de Gerona; té dues escoles públiques elementals complertes, una de noys y altra de noyes, aquesta a càrrech de les Germanes Terciaries Dominiques, y un professor privat de música, art pêl qual sent d' antich especial predilecció, lo que ha donat certa anomenada a la cobla del poble. Celebra la festa major, en honor de sos patrons Sant Sixt y Sant Tou, los díes 7 y 8 de Maig.

Es parroquia urbana d' ascens, servida per un rector y un vicari. La esglesia parroquial, mólt capàç, es d' istil del Renaxement, ab creuer y capelles laterals. En lo frontis, de pedra picada, s' hi llegeix la data 1803. Està dedicada a Sant Felíu y guarda relliquies de sos patrons. Dintre lo poble, en lo colegi de les Germanes Dominiques, s' hi ha construit una capella dedicada a Sant Domingo, y fora del poble, en lo cim de la montanya de Sant Miquel, abans anomenada Puig Castellar, hi ha les runes d' una ermita que, sots la advocació de Sant Miquel, hi fóu edificada l' any 1451.

Lo poble de Campdorà, situat en lo collet que uneix la serra de Sant Miquel ab les montanyes de Montjuích y de Tramont, es parroquia rural d' ascens, ab rector, y durant mólt temps fóu sufragania de la de Santa Llúcia ça-Costa de Gerona. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Jaume, era romànica, emprò ha sigut mólt modificada. Sobre la porta hi ha inscrita la data 1760. Hi ha un bonich altar d' alabastre, del segle XVII.

Fora les terres del plà, que són en general de bona calitat y una part d' elles de regadíu, y les vores del Ter ahont crexen los arbres ab molta ufana, les demés del districte són de mitjana qualitat y la part montanyosa està força faltada de plantes. Hi crexen alzines, castanyers y alguns pins y suros. Les produccions són grans, llegums, hortalices, oli, fruytes, fustes y mólt poch ví. S' hi cría bestiar de tota mena y aviràm ab abundancia, que s' adinera en lo mercat de Gerona. Hi ha pedreres de jaspi, que no s' explotan, y mena de ferre en la montanya de Sant Miquel, que té demarcades dues mines proprietat de la «Societat minero-espanyola»: fà poch temps s' havían fet preparatíus que indicavan lo propòsit d' explotar-les en gran escala, emprò prompte, com tením dit, los treballs s' han reduhít a la mínima expressió.

La industria està representada per una farinera, un forn de rajols y teules, una fàbrica d' extractes tànichs, altra de productes químichs, altra de dolços y algunes prempses d' oli.

Hi ha metge y los arts y oficis hi estàn reduhits als necessaris pera satisfer les necessitats més indispensables dels vehins.

Lo poble de Celrà era en 1059 del senyoríu de la familia de Cervià; los documents anteriors a n' aquesta data, des del any 932, l' anomenan *Celeranus, Celrano* y *Cilrano*. En 1359, hi havía 89 fochs: 60 d' esglesia, 16 d' aloers y 13 de ciutadans, y en 1698 era lloch reyal. La esglesia era de pertenencia del bisbe de Gerona, qui la donà en 1088 a la Canonja de la Catedral, y fins fà poch lo pàrroco era de la presentació del Capítol.

Campdorà (*Campo Taurane, Campdoran* y *Campodorano*, en documents dels anys 922, 1019 y 1182, respectivament), era de senyoríu secular. En 1359 tenía 19 fochs: 5 d' esglesia y 14 de ciutadans, y en 1698 era lloch reyal y pertanyía a la batllía forana de Gerona. La esglesia, en 1182, era ja sufragania de la parroquia de Santa Eulalia ça-Costa de Gerona y continuà essent-ho fins lo primer terç del segle passat.

BIBLIOGRAFÍA.—*J. Botet y Sisó:* «Fundación del Santuario de San Miguel, cerca de Gerona» y «Señores del càstillo de Campdorà» (en la revista de Geronà, volums XIV y XV, anys 1890 y 1891, respectivament.)

Cervià

Lo poble de Cervià, ab son agregat lo lloch de Raset, forma un districte municipal, situat a la riba esquerra del Ter y al NE. de la ciutat de Gerona, que afronta al N. ab lo de Viladàsens y part ab lo de Vilademuls; al E. ab lo de Sant Jordi des-Valls; al S. ab lo de Burdils, mitjansant lo ríu Ter, y al O. ab lo de Medinyà y part ab lo predit de Vilademuls. Té 265 edificis y alberchs y lo poblan 782 habitants de fet y 825 de dret, dels quals 394 saben llegir y escriure. Los de fet se repartexen axís: pêl séu sexe y estat civil,

Hòmens: solters, 180; casats, 185; viudos, 25; total, 390.—Dones: solteres, 172; casades, 184; viudes, 36; total, 392, y per entitats de població,

Cervià (cap de districte).	189	edificis y alberchs,	547	habitants
Raset (a 1 k. de Cervià).	62	»	180	»
Petits caserius y edificis isolats. .	14	»	55	»

Lo regan, a més del Ter, los rius Farga y Cinyana, y creuan lo terme la carretera de tercer ordre de Medinyà al Estartit, lo camí vehinal de Cervià a Viladàsens, y altre que conduheix a Burdils, salvant lo pas del Ter ab barca. Pertany al districte electoral de Torroella de Montgrí.

La part de mitjorn del districte es plana; lo demés ocupa petites eminen-

cies de les estrebacions de la serra que separa lo Fluvià del Ter. Lo terrer produheix grans, llegums, oli y ví: relativament hi ha poch bosch, emprò hi ha frondoses pollancredes a la vora del Ter.

Lo poble de Cervià dista de Gerona 13 k. y 5 de la estació de Sant Jordi en lo camí de ferre de Barcelona a França, per ahont reb lo corrèu. Té lloch de la guardia civil y dues escoles elementals complertes, una de noys y altra de noyes, ben instalades en edifici municipal, en les quals se dóna la ensenyança gratuita, per satisfer l' Ajuntament una bona quantitat a dit fí al mestre y a la mestra respectíus. Hi ha metge, apotecari, veterinari, dues prempses d' oli y les arts y oficis indispensables en tot nucli de població rural.

Cervià.—Vista de la població

Hi havía hagut hospital, que havía servit d' hospital de sanch en les guerres dels derrers segles, emprò s' ha plegat per falta de rendes propries suficients pera mantenir-se. La vila havía estat fortificada, independentment del castell dels senyors de Cervià del qui encara hi ha restes sobre un turó pròxim al poble. Celebra la festa major en los díes 25 y 26 d' Agost y la petita lo 20 y 21 de Janer. Son agregat, Raset, la celebra lo día 10 de Juliol.

Es parroquia urbana de primer ascens, ab rector y vicari. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Genís, fóu reedificada en lo segle XVIII. En lo lloch de Raset hi ha una petita esglesia dedicada a Sant Cristòfol. Se conserva encara a Cervià la esglesia romànica del que fóu monestir de Santa María. Es de tres naus, la central de volta de canó y les dues laterals de quart de cercle. La planta es de creu llatina. Los altars són barrochs, fora d' un que es gòtich ab pintures de poch mèrit. En la casa que havía sigut priorat, se guarda una taula pintada de més estima, procedent del antich altar major. Conserva algún reste del claustre, exàmplat l' any 1746. En lo frontis hi ha alguns sepulcres ossaris de individuus de la familia Cervià, fundadora del cenobi.

Notes històriques.—Cervià *(Cerviano, Cervianus, Servianus)* era pertenencia dels comtes de Gerona. En 922, lo comte Borrell lo vengué per 5 unces de plata a Sunyer Llobet.

En 1053, lo descendent d' aquest, ab sa muller Adaleta, fundaren lo con-

vent de Santa María, quin temple havían edificat en honor de la Verge María, de Sant Miquel Arcàngel y de Sant Pere y Sant Pau, establint-hi monjos de Sant Benet: y en 1055 lo dotaren, subgectant-lo al de la Clusa, en Italia. Al morir, en 1059, lo posaren sots la protecció del Comte de Barcelona.

En 1068, havía succehit als predits, en lo senyoríu de Cervià, son net Gaufret o Jofre Bastons, senyor del castell de Púbol, un dels qui concorregueren a la formació dels Usatges de Barcelona.

En 1117, Guillém Gaufret o Jofre possehía lo castell y senyoríu de Cervià, los quals va vendre en 1149 a Arnàu de Llers.

En 1228, lo monestir de Santa María adquirí per donació la batllía de Ullastret.

En 1321, Huguet, senyor de Cervià, atacà a mà armada lo monestir de Santa María.

En 1338, morí Galceràn de Cervià, senyor del castell, quin enterrament y lo de sa muller Beatríu se veuen en lo frontis del monestir predit. Grau de Cervià era senyor del castell en 1359, en quina data tenía Cervià 57 fochs, dels quals 26 eran del dit Grau, y 31 d' esglesia.

En 1467, hi establí son campament lo duch de Lorena al marxar contra Gerona. Era finalment Cervià lloch reyal en 1698.

Raset, en los documents del segle XI, se troba escrit *Raret, Razet* y *Rased*. En 1246, se troba escrit *Reseto*. Ja hem dit, al parlar de Gerona, que en una capella de la Catedral hi ha lo sepulcre de Dalmàu de Raset, doctor en lleys, canonge y vicari general que fóu de la diòcessis, y la de son germà Bernat, cavaller, mort a Lipari en la illa de Sardenya.

Colomers

Poble situat a la riba esquerra del Ter, al NE. de Gerona, de quina ciutat dista 23 k. y 3 de la estació de Sant Jordi, que es la que té més a la vora. Forma districte municipal, que afronta al N. ab lo de Vilopriu; al E. ab lo de Garrigoles y ab lo de Jafre; al S. ab lo de Foxà, mitjansant lo ríu Ter, y al O. ab lo de Sant Jordi. Té 147 edificis y alberchs, y lo poblan 362 habitants de fet (395 de dret), dels quals 167 saben llegir y escriure, essent lo sexe y estat civil dels de fet, lo següent:

Hòmens: solters, 124; casats, 67; viudos, 9; total, 200.—Dones: solteres, 90; casades, 64; viudes, 8; total, 162.

Passa tocant al poble, edificat sobre un turó, la carretera de Medinyà al Estartit, que l' uneix ab la estació de Sant Jordi, y té camins vehinals que-l comunican ab Vilopríu y ab Garrigoles. Atravessa lo terme la riera de Colomers, y en ell hi ha la presa de la cequia, propria al present del marquès de Sentmenat, que mou los molins de Jafre, Verges, Bellcayre y La Escala.

Lo terrer es de regular qualitat y produheix grans, llegums, oli, ví, y en los regadíus hortalices y alguna fruyta. De bosch n' hi ha poch, emprò en la riba del Ter hi abundan los arbres. Los habitants són quasi tots agricultors. S' hi fabrican esclops y hi ha una fàbrica de gènres de punt.

Té una escola pública oficial incomplerta d' assistencia mixta; pertany al districte electoral de Torroella de Montgrí, y celebra la festa major lo día 12 de Setembre.

Reb lo corrèu per la estació de Sant Jordi, y se serveix dels carruatges que van a dita estació des de les viles de La Escala y de Torroella de Montgrí, y també dels que des de aquesta derrera portan directament a Gerona.

Es parroquia urbana d' entrada ab rector. A més de la esglesia parroquial, dedicada a Santa María, hi ha en lo terme una capella dedicada a Sant Llenç.

Colomers (*Columbarius* y *Columbariis*, en documents dels anys 840 y 1373) fóu colonisació dels monjos de Santa María d' Amer, a quin monestir pertanyía la seva esglesia y parroquia. En 1210, lo comte Huch d' Empories y sa muller María, varen vendre al dit monestir la jurisdicció del lloch de Colomers que era de son comtat, venda confirmada en 1273 per altre comte anomenat també Huch. La restituí al monestir, després d' haver-li usurpat, lo comte Malgauli en 1318.

En 1698, Colomers era lloch reyal, agregat a la batllía de Verges.

Cornellà

Lo districte municipal de Cornellà, està format pêl poble de Cornellà, ab sos vehinats d' Armadàs, Cases-noves y Pontxammar, y pêls pobles de Borgunyà, Pujals dels Cavallers, Pujals dels Pagesos ab lo vehinat de Palol de Farga, Sorts y Corts. Ocupa, al N. de Gerona, part de la vall del Terri y un bocí de la del Farga; y afronta al N. ab los de Porqueres, Banyoles y Fontcuberta, al E. ab lo de Vilademuls, al S. ab los de Sant Andréu del Terri y Palol de Reverdit, y al O. ab los de Camós y de Porqueres.

Té 327 edificis y alberchs y lo poblan 1,257 habitants de fet y 1,256 de dret, dels quals 430 saben llegir y escriure. Los de fet se distribuexen per son sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 386; casats, 236; viudos, 36; total, 658.—Dones: solteres, 335; casades, 230; viudes, 39; total, 604, y per entitats de població, com segueix:

Cornellà (cap de districte).	105	edificis y alberchs,	430	habit.
Borgunyà (a 3 k. de Cornellà).	52	»	223	»
Corts (a 3 k. de id).	46	»	185	»
Pujals dels Cavallers (a 2 k. de id). . .	34	»	142	»
Pujals dels Pagesos (a 3,500 m. de id). .	32	»	95	»
Sorts (a 1,500 m. de id).	49	»	149	»
Petits caserius y cases isolades.	9	»	33	»

Lo regan los rius Terri y sos afluyents lo Merdançar, lo Reverdit y lo Garrumbert o Rigumbert, y lo creuan la carretera de Gerona a Olot per Banyoles y Besalú y varis camins vehinals, no gayre ben conservats. Lo terrer es de regular qualitat, millor en la part planera de les vores del Terri, que té algún troç de regadíu, y accidentat en tot lo que s' extén per la serra que separa lo ríu Terri del Farga. Produheix grans, llegums, oli y poch ví. La part boscosa es poch poblada, y-ls arbres que més s' hi troban són roures, alzines y pins. En la riba del Terri hi ha una central elèctrica, una fàbrica de texits de cotó, altre de paper de fumar y algún molí fariner. Axò no obstant, quasi tota la població del districte se dedica al conrèu de la terra y a la cría d' aviràm y de bestiar. Hi ha cinch parroquies y pertany al districte electoral de Torroella de Montgrí.

Lo poble de Cornellà, a la riba dreta del Terri, dista de Gerona 11 k., y en ell radican les dues escoles públiques elementals complertes, una de noys y altra de noyes, que hi ha en lo districte. Hi havía hospital, avuy tancat per ésser insuficients pera mantenir-lo les rendes de que disposava. Té metge y un colegi de noyes dirigit per Germanes Terciaries Dominiques. Reb lo corrèu per Gerona, ab quina ciutat y ab Banyoles li oferexen relació diferentes vegades al día los carruatges que fan lo servey entre abdues poblacions. La seva illuminació es per electricitat. Celebra festa major lo día 29 de Juny. Es parroquia urbana d' entrada, ab rector, y ademés de la esglesia parroquial, dedicada a Sant Pere, té una capella dedicada a Sant Jaume en lo vehinat de Pontxammar y en lo barri del Hospital una capella dedicada a Sant Antoni.

De la *villa Corneliano* y de la seva esglesia de Sant Pere, se-n troba ja memoria en un document del any 986, y la manera com s' anomena a la població, en ell y en altres de posteriors, nos fà presumir que deu son origen a una antiga *villa* o masía romana, designada ab lo nom de son duenyo *Cornelianus*. En la data de referencia, los executors testamentaris de Oth feren donació a la Sèu de Gerona, per haver sigut fets presoners en Barcelona (de segur quan la presa de la ciutat per Almanzur), tant Oth com lo séu germà Wandalgaud, instituit herèu en primer lloch, y per no haver-se tingut d' ells més noticia, de tot lo que aquest possehía en lo poble de Cornellà.

En 1076, Bernat Bernat, bisbe de Carcassona, individuu sens dupte de la familia senyorial de Cornellà, llegà a la Canonja de la Sèu de Gerona la es-

glesia de Sant Pere. Més endevant succehiren a la familia de Cornellà en lo senyoríu del poble, la de Sales y la de Crexell, y derrerament lo possehí la familia Xammar.

En 1359 hi havía a Cornellà 13 fochs, 10 d' esglesia y 3 de reyals; y en 1698 Cornellà era lloch de la batllía reyal de la vall que porta son nom.

Burgonyà *(Burguniano, Borgoniano, Bergoniano,* en documents dels anys 957, 1017 y 1362, respectivament), està situat en terrer plà, a la riba dreta del Terri y a la distancia de poch més de 13 k. de la ciutat de Gerona. Es parroquia urbana d' entrada, ab rector, y té la esglesia parroquial dedicada a Sant Joan. Era un dels sis llochs reyals de la vall de Cornellà. En 1359 tenía 8 fochs, tots d' esglesia. Celebra la festa lo día 24 de Juny.

Pujals dels Pagesos, *(Podialibus rusticorum)* situat en la serra, envers lo ríu Farga, a 12 k. de la ciutat de Gerona. Es parroquia rural d' ascens, ab rector, y la esglesia parroquial està dedicada a Santa Eulalia. Celebra festa lo segón diumenge de Setembre. En 1359 tenía 22 fochs, 17 d' esglesia y 5 de reyals. En 1698 era lloch reyal de la vall de Cornellà.

Sors *(Surdis),* situat al pèu de la serra, a la riba esquerra del Terri, sobre quin ríu té un antich y estret pont de pedra, a la distancia de 9 k. y mitg de Gerona. Es parroquia urbana d' entrada, ab rector. Té la esglesia parroquial dedicada a Sant Esteve, y celebra la festa lo dilluns de Pasqua del Esperit Sant. En 1359 tenía 23 fochs, 17 d' esglesia y 6 de reyals. En 1698 era lloch reyal de la vall de Cornellà.

Corts *(Curtes, Curtibus, Corts,* en documents dels anys 1017, 1019 y 1102, respectivament), situat a la riba dreta del ríu Matamors, a 12 k. de la ciutat de Gerona. Celebra la festa lo primer diumenge d' Abril. Es parroquia urbana d' entrada, ab rector, que té per sufragania la esglesia de Sant Andréu de Mata. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Julià, es romànica. En 1102 lo bisbe de Gerona Bernat Umbert donà llicencia pera construir-la y consta que estava ja edificada en 1103. En una de les doveles de la porta d' ingrés hi ha toscament esculpida una *Magestat.* Lo Crist porta corona imperial, túnica que li arriba fins a la vora dels pèus y està clavat ab quatre claus: sota los braços de la Creu hi ha dos caps humans, l' un de cara y l' altre de costat, que es provable representan lo sol y la lluna. Encara que la esculptura artísticament no té cap mèrit, les circumstancies indicades la fan notable per la seva antigüetat y es mólt fàcil procedís de la esglesia anterior a la acabada en 1103, que existía ja l' any 1019, en lo qual fóu donada a la Canonja de Gerona. Corts tenía en 1359, 26 fochs, 19 d' esglesia, 6 del rey y 1 de cavaller. En 1698 era lloch reyal de la vall de Cornellà. Totes les parroquies del districte municipal de Cornellà eran del ardiaconat y del comtat de Gerona.

Bibliografía.—Botet y Sisó (J): «Una escritura curiosa por su data» (en la Rev. de Gerona, volúm XII, p. 161) y Alsius y Torrent (P): «Imatge d' un Sant Crist del segle XI» (en la «Rev. de la Soc. Artístico-Arqueológica Barcelonesa»).

Esponellà

Forman lo districte municipal de Esponellà, lo poble d' aquest nom ab los vehinats de Martís y de Batllori, lo poble de Santenys y lo de Vilert, ab los vehinats de les Anglades y de Caselles. Està situat al N. de Gerona, a la riba dreta del Fluvià, y afronta al N., mitjansant aquest ríu, ab lo de Crespià; al E. ab lo de Vilademuls, al S. ab lo de Fontcuberta y al O. ab los de Porqueres y de Serinyà. Té 221 edificis y alberchs, y la poblan 759 habitants de fet (761 de dret), dels quals 203 saben llegir y escriure. Los de fet se distribuexen per son sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 209; casats, 150; viudos, 22; total, 381.—Dones: solteres, 197; casades, 149; viudes, 32; total, 378; y per entitats de població, com segueix:

Esponellà (cap de districte) . . .	42	edificis y alberchs,	161	habitants
Martís (a 2 k. de Esponellà) . . .	30	»	111	»
Batllori (a 1,500 m. de id.). . . .	29	»	78	»
Santenys (a 4 k. de id.).	34	»	136	»
Vilert (a 2 k. de id.).	31	»	78	»
Les Anglades (a 3 k. de id.). . .	37	»	118	»
Les Càselles (a 2 k. de id.). . . .	18	»	77	»

Lo terrer, en conjunt, de mitjana qualitat, es bastant montanyós. La part de conrèu, produheix grans, llegums y oli; y al present poch ví. Lo bosch proporciona carbons y llenya y també alguna fusta. S' hi cría bestiar: hi abunda la caça, y no hi falta peix de ríu. Es de notar, en la banda de SO. del terme municipal, la existencia del llach intermitent de Espolla, quals aygues, pêl estret y feréstech sallent de Martís, s' escorren al Fluvià. Hem dit més enrera lo que l' ilustrat enginyer de mines senyor Vidal opina d' aquest llach, originat per corrents d' aygues soterranies.

Atravessa lo districte de SO. a NE. la carretera provincial, de nova construcció, que entroncant ab la de Gerona a Olot per Besalú poch més amunt de Banyoles, enllaça aquesta vila ab Esponellà (4,500 m.) Les altres víes de comunicació del districte són camins vehinals, mal conservats.

Hi ha dues escoles públiques elementals complertes, una de noys y altra de noyes, establertes abdues a Esponellà. Reb lo corrèu per Banyoles y pertany al districte electoral de Torroella de Montgrí.

No hi ha altra industria, fora la agrícola, que alguna prempsa d' oli, dos molins fariners y les arts y oficis indispensables pera la vida, entre ells la elaboració d' esclops.

En l' ordre relligiós, hi ha tres parroquies.

Esponellà està situat en la falda d' una montanyeta, quin pèu besan les aygues del Fluvià y en quin cim hi quedan les runes d' un vell castell senyorial, que tenía una capella dedicada a la Mare de Déu de la Esperança. Es parroquia rural d' entrada, ab rector, y a més de la esglesia parroquial, dedicada a Sant Cebrià, té una capella, en lo vehinat de Martís, posada sots la advocació de Nostra Senyora dels Dolors. Celebra lo Roser lo quart diumenge de Maig y la festa major lo día 26 de Setembre. Té un pont de pedra sobre lo ríu Fluvià, del qual luego parlarèm. Hi ha ordinació a Banyoles cada dimecres (prèu del assiento 0'50 de pesseta) y a Gerona cada dimars y cada dissapte

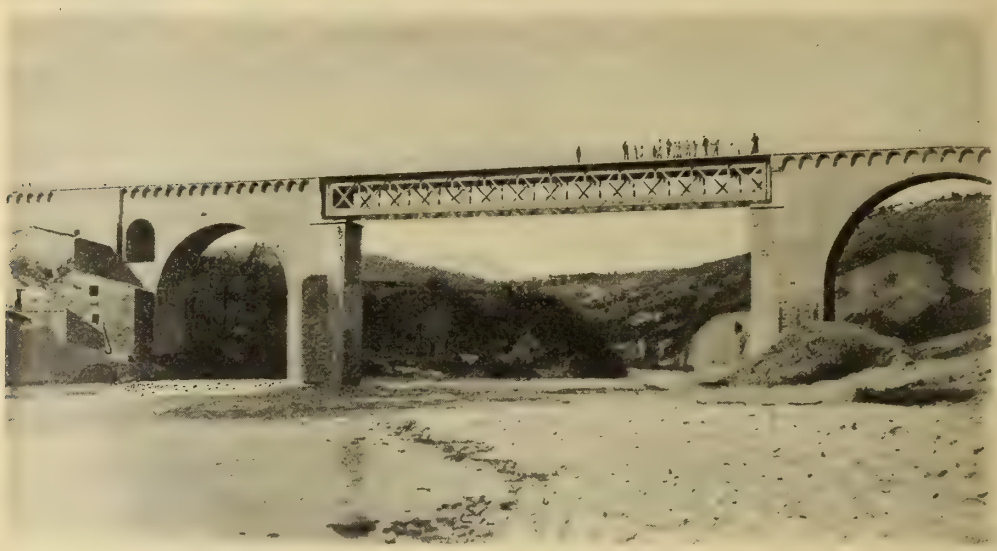

Clixé de M. Barceló

Esponellà. — Lo pont sobre lo ríu Fluvià

(prèu 1'25 pessetes). També aprofita los dijous la ordinació de Banyoles a Figueres. Dista de Gerona 23 k. y de Figueres 24.

Esponellà (*Spondiliano* en un document del any 925), era del antich comtat de Besalú y després fóu de domini reyal. En 1380, l' infant D. Joan vengué lo castell, lo mer y mixt imperi, y la jurisdicció civil y criminal d' Esponellà a Guillém Coltaller, que-l tenía ja en alòu, per preu de 500 florins. En 1382 lo veguer de Besalú fóu obligat pèl rey a reparar los danys que havía fet en lo castell en perjudici del senyor del meteix. En lo segle XV lo possehía la noble familia de Corbera y en los segles XVII y XVIII lo castell ab la baronía y terme d' Esponellà era de pertenencia de la familia de Berart. En lo cens del any 1359 figura ab 2 fochs aloers, 12 d' esglesia y 10 de ciutadans: total 24 fochs.

Lo pont sobre lo Fluvià, magnífica obra de pedra picada, tenía 156 m. de llarch, 4 d' ample, 6 archs y la alçada de 17 m. sobre lo nivell ordinari del ríu.

S' acabà la seva construcció en l' any 1442, segons ho declara una inscripció que en ell hi havía y se conserva ara en lo poble, en la casa dita del Baró:

«fou fet aqu | est pont en | lo any 1442»

y ho comproban varis documents pêls quals D.ª Margarida de Corbera, senyora d' Esponellà, enfranqueig del dret de pontatge a les universitats de Porqueres y de Merlant «per haver treballat» en la fàbrica del pont. Les pilastres d' aquest, estàn plenes de marques o senyals de lapiscides: vint y una de diferentes ne varem poder apuntar, en una excursió feta a dit pont, en lo troç de parament ahont s' arriba ab la vista. Ab posterioritat les avingudes del ríu degueren fer malbé los dos archs més septentrionals, donchs se coneix que un d' ells ha sigut adobat y l' altre, que es lo del extrém, refet totalment.

En 1794, lo general del exèrcit espanyol, Marquès de les Amarilles, que se encarregà del mando després de la sagnant derrota del com-

Esponellà. — Lo pont, qual arch major féu volar lo general Marquès de les Amarilles en 1794

te de la Unión, situà les tropes a la línia del Fluvià pera privar al enemich lo pas d' aquest ríu, y per aquesta rahó féu volar l' arch major del pont d' Esponellà, que tenía 36 m. de llum y era l' únich que a les hores hi havía sobre lo ríu des de Besalú a la mar. Des de aquesta data lo pont quedà inutilisat y interrompuda la comunicació directa de la comarca de Banyoles ab Figueres y la plana del Empordà. Derrerament, ab ocasió de la obertura de la carretera a que hem fet referencia, l' arch enderrocat ha sigut substituit per una passera de ferre y restaurat lo restant del pont, restablint-se la comunicació entre les dues riberes del ríu.

Santenys, o millor Centenys (*Centens, Cantens, Centenys,* en documents dels anys 1001, 1017 y 1362 respectivament), es parroquia rural d' entrada, ab rector, que pertanyía abans al ardiaconat y comtat de Besalú, y en 1698 era lloch reyal. Celebra la festa lo día 17 de Novembre. Té una esglesia dedicada a Sant Iscle, que es la parroquial, y en lo terme una capella dedicada a Sant Miquel.

Vilert (*Sisteriano, Viladert, Villavert, Villa Azert, Villacert,* en documents dels anys 866, 966, 1017, 1097 y 1291 respectivament), ocupa, tocant al ríu Fluvià, la part més oriental del districte. Es parroquia rural d' entrada, ab rector, que pertanyía al ardiaconat y comtat de Besalú. Té a més de la esglesia parroquial, sots la advocació de Santa María, dues capelles, la una dedicada a la Santíssima Trinitat y la altra a Sant Esteve. Fóu possessió del monestir de Banyoles. En 1359 tenía 30 fochs: 27 d' esglesia y 3 de aloers. En 1698 era lloch reyal y abacial. Celebra la festa major lo día 18 de Setembre.

Bibliografía.—Botet y Sisó (J): «El puente de Esponellá», en la Rev. de Gerona, v. VI, p. 52.—Ordis y Bonal (Pere): «El puente de Esponellá» arts. publicats en *El Ampurdanés* (Figueres), ns. de 27 de Març y 10 y 17 d' Abril de 1881.

Flassà

Lo poble de Flassà, ab los vehinats de La Bolla y de Ferreres, forma un districte municipal, situat a la riba dreta del Ter, al NE. de Gerona, que afronta al N. ab lo de Sant Jordi, mitjansant lo ríu Ter; al E. ab lo de Foxà y al S. y O. ab lo de Sant Joan de Mollet. Té 130 edificis y alberchs y lo poblan 476 habitants de dret (496 de fet), dels quals 183 saben llegir y escriure. La classificació dels de fet, es com segueix, per lo séu sexe y estat civil:

Hòmens: solters, 121; casats, 117; viudos, 8; total, 246.—Dones: solteres, 94; casades, 117; viudes, 19; total, 230. Per entitats de població:

Flassà.	52	edificis y alberchs,	145	habitants
La Bolla (a 700 m. de Flassà. .	46	»	195	»

Ferreres (a 2 k. de La Bolla). .	10 edificis y alberchs,	27	habitants
Edificis isolats..	22	»	109	»

Lo terrer es plà, fora de la part oriental del terme que s' extén per los turons d' una estrebació de la montanya dels Angels que arriban fins al Ter. Aquesta part està coberta de bosch, no mólt poblat. Lo plà es de conrèu y se-n rega una partida. Produheix grans, llegums, ferratges, hortalices y alguna fruyta; d' oli y ví se n' hi cull poch. A la riba del Ter hi ha arbredes ufanoses. Hi ha també caça, pesca de ríu, y s' hi cría bestiar.

Compta Flassà ab un molí fariner, una fàbrica de serrar fusta, alguns magatzems de guix y les arts y oficis més necessaris, donchs la majoría dels vehins se dedica al treball de la terra.

A més del Ter, regan lo terme la riera de La Pera, lo rech Merdançar y la cequia d' En Vinyals o rech del Molí.

Té tocant a La Bolla la estació del ferrecarril de Barcelona a França, que dista de Gerona 16 k., y al costat d' ella la del tranvía del Baix Empordà, podent utilisar, en cassos excepcionals, lo telègraf de la primera y lo telèfon de la segona. Per elles reb també lo corrèu. Hi passa a 500 m. del poble, la carretera de Gerona a Palamors, y té camins vehinals que conduhexen al Ter, a Sant Llorenç de les Arenes y Foxà, a La Pera y a la abans dita carretera.

Hi ha dues escoles públiques elementals complertes, una de noys y altra de noyes, a mitges ab lo vehí poble de Sant Joan de Mollet, y una de privada de noyes. Té lloch de la Guardia Civil. Pertany al districte electoral de Torroella de Montgrí.

Celebra festa los díes 7 de Juliol, 16 de Setembre, 11 d' Octubre y 18 de Desembre.

Es parroquia urbana d' entrada, ab rector, que era del ardiaconat y comtat de Gerona. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Cebrià, fóu renovada l' any 1824. Del temple vell conserva una part del frontis romànich. Hi ha en lo terme una capella sots la advocació de Nostra Senyora de la Esperança, en lo vehinat de Ferreres; una ermita dedicada a Sant Fermí, y una capella pública, en lo màs Vinyals, dedicada a la Mare de Déu del Carme.

Lo nom de Flassà se troba escrit en los documents de la Etat mitjana *Flassano* (1017) y *Flaciano* (1362). Tenía la parroquia, en 1359, 21 fochs, d' ells 13 del rey, 7 d' aloers y 1 de ciutadà. En 1698 era lloch reyal.

Fontcoberta

Es un districte municipal format pêl poble de Fontcuberta (distribuit en los vehinats de la Esglesia, de Figueroles, de Probadones y de La-Ferrés o Sa-Ferrés), pêl de Vilavenut, y pêl petit vehinat de Espasens compost solsament de 4 cases espargides. Ocupa al N. de Gerona, la capsalera del Rigumbert, afluyent del ríu Terri, y la serra que-l separa del ríu Farga, extenent-se

bon xich per la conca d' aquest. Afronta al N. ab los d' Esponellà y de Vilademuls, al E. ab aquest derrer, al S. ab lo de Cornellà y al O. ab los de Banyoles y de Porqueres. Té 121 edificis y alberchs y lo poblan 563 habitants de fet y 561 de dret, dels quals 189 saben llegir y escriure. Los de fet se classifican per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 161; casats, 124; viudos, 20; total, 305. — Dones: solteres, 112; casades, 122; viudes, 24; total, 258, y per entitats de població, com segueix:

Fontcoberta (cap de districte). . .	74	edificis y alberchs,	390	habitants
Vilavenut (a 4 k. de Fontcoberta).	43	»	152	»
Cases isolades.	4	»	21	»

Lo terrer es de mitjana qualitat. Té boschs alts y baxos, que crían caça y proporcionan llenya y carbó. Les produccions de la terra de conrèu, són grans, llegums, oli y poch ví.

Hi ha en lo terme varis camins vehinals y carreters, entre ells l' antich de Banyoles a Orriols, altre que per Vilademuls conduheix a Bàscara y altre que per Pujals dels Cavallers s' encamina a Cornellà. Reb lo corrèu per Banyoles.

Té dues escoles públiques elementals incomplertes, la una a Fontcoberta, la altra a Vilavenut, y pertany al districte electoral de Torroella de Montgrí.

Exercexen jurisdicció en lo districte tres pàrrocos; los de Fontcoberta, de Vilavenut y de Ollers.

Fontcoberta es parroquia urbana de primer ascens, ab rector. La esglesia parroquial està dedicada a Sant Feliu, y a un k. d' ella hi ha una capella sots la advocació de la Mare de Déu de la Font, en la qual s' hi celebra un concorregut aplech lo día 25 de Febrer. Celebra lo Roser lo tercer diumenge de Maig y la festa major lo día primer d' Agost. Pertanyía al ardiaconat y comtat de Besalú y fóu possessió del monestir de Banyoles. En 1359 hi havía 38 fochs: 22 y $\frac{2}{3}$ d' esglesia y 15 y $\frac{1}{3}$ del rey. En 1698 era lloch reyal y abacial.

Vilavenut (*Villavenuto* en los documents), es parroquia rural d' entrada, ab rector. A més de la esglesia parroquial, dedicada a Sant Sadurní, hi ha en son terme una capella enderrocada dedicada a Sant Bartoméu, que la tradició suposa havía sigut un priorat benedictí. Pertanyía al ardiaconat y comtat de Besalú: tenía en 1359, 20 fochs, d' ells 19 d' esglesia y 1 de aloer, y en 1698 era lloch del comte de Peralada corresponent a la batllía d' Ollers.

Lo petit lloch d' Espasens (*Spasent*), té una esglesia dedicada a Santa Catarina y una capella dedicada a la Verge María, que en l' any 1049 fóu donada a la Sèu de Gerona ab la condició de que la servís lo pàrroco d' Ollers, y de fet, de la parroquia d' Ollers es sufragania. Celebra la festa

lo día 25 de Novembre. Hi ha memoria d' haver-hi hagut en dit lloch un castell.

Lo cap de districte dista de Gerona uns 19 k.

Fornells de la Selva

Forma lo districte municipal de Fornells de la Selva lo poble d' aquest nom, que té agregat lo vehinat dit la Barceloneta. S' extén, al S. de Gerona, per la una y la altra riba del ríu Onyar, en terrer entre planer y lleugerament accidentat, y afronta al N. ab lo de Palàu Ça-Costa, al E. ab los de Quart y de Llambilles, al S. ab lo de Campllonch y al O. ab lo de Ayguaviva. Té 134 edificis y alberchs, la major part d' ells isolats o escampats pêl terme o formant petits caseríus, y lo poblan 756 habitants de fet y 764 de dret, dels quals 324 saben llegir y escriure. Pêl séu sexe y estat civil, los de fet se classifican en

Hòmens: solters, 228; casats, 156; viudos, 12; total, 396.—Dones: solteres, 174; casades, 157; viudes, 29; total, 360.

Plan de Fornells de la Selva (Revisat per l' Ajuntament)

1. Carrer de la Palma. 2. C. del Ríu. 3. Plaça de la Constitució. 4. C. de St. Cugat.

Lo terrer, que es de bastant bona qualitat, encara que un xich argilench, produheix, en los conrèus, grans, llegums, ferratges, hortalices y poch ví y oli, y en la part boscosa llenya y suro. A les vores del Onyar hi ha alguna arbreda que dóna fustes. Cría bestiar, especialment boví, y la caça hi escasseja, com també lo peix de ríu. Fora de les arts y oficis indispensables, se pot dir que la única industria que s' exerceix en la població es la fabricació de

rajols y teules. La quasi totalitat dels habitants són agricultors. Es notable que en un poble tan petit hi haja tres metges.

Té estació en la línia del ferrecarril de Barcelona a França, distant del poble uns 500 m. y de Gerona 6 k., per la qual reb lo corrèu. La carretera de primer ordre de Madrid a La Junquera passa pêl terme, y ab ella està unit lo poble per un camí vehinal de 1,500 metres de llargada. També l' unexen camins vehinals ab Palàu Ça-Costa, ab Campllonch, ab Ayguaviva, ab Llambilles y ab Quart, distant prop de 5 k. de la estació d' aquest derrer poble en la línia del camí de ferre de Gerona a Sant Felíu.

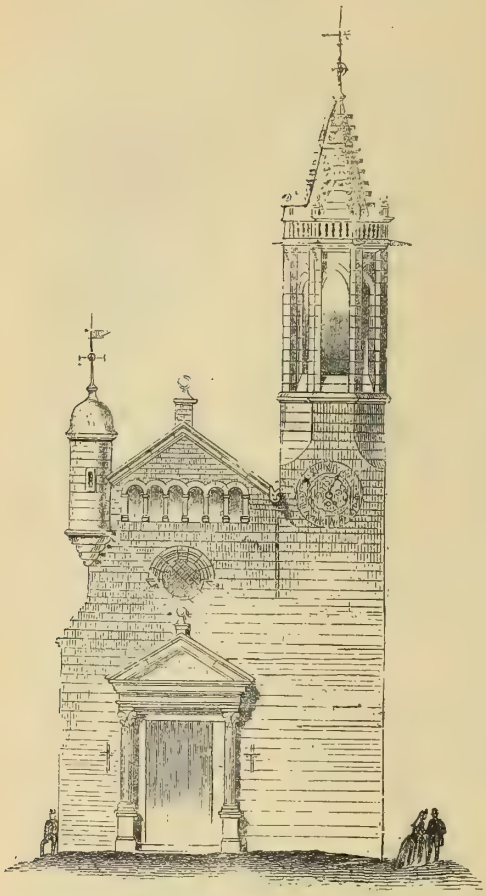

Fornells de la Selva. — Frontis de la esglesia parroquial

(D' un dibuix de Schultz Ferencz)

S' uneix al Onyar en lo terme de Fornells lo ríu Bugantó, que baxa del costat de Llambilles, y lo torrent o riera d' Estrach que baxa del costat d' Ayguaviva.

Hi ha dues escoles elementals, una de noys y altra de noyes; celebra la festa major lo día 25 de Juliol, y pertany al districte electoral de Gerona.

Es parroquia urbana de primer ascens, ab rector y vicari, que pertanyía al ardiaconat de la Selva, comtat de Gerona. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Cugat, data de la segona meytat del segle XVI. Del edifici anterior conserva les fonts baptismals, y del segle XVIII es la sagristía. L' interior, d' una sola nau, no mostra res digne de nota. L' exterior es de major bellesa artística, particularment lo frontis, senyalat per Schultz Ferencz com d' istil de principis del renaxement ab reminiscencies gòtiques. Té a la dreta lo campanar, esbelta torre octògona de carrèu termenada ab una agulla, y ab ella se correspòn, a la part superior del costat oposat, una garita volada, termenada en punta, semblant a les de la esglesia de Burdils, la qual se comunica ab lo campanar per una galería d'archs que corona lo frontis y corre a troços per les parets laterals y per l' absis de la esglesia.

Fornells (*Fornels* en 922, *Fornellis* en 1379), tenía en l' any 1359, 38 fochs (29 d' esglesia, 5 d' aloers y 4 de ciutadans) y era lloch reyal en 1698.

Garrigoles

Lo districte municipal de Garrigoles està situat al NE. de Gerona, en les derreres estrebacions de la serra que separa la conca del Ter de la del Fluvià envers sol ixent. Afronta al N. ab lo de Vilademat, al E. ab lo d' Albons, al S. ab los de La Tallada, Jafre y Colomers, y al O. ab lo de Vilopriu. Lo forman lo poble de Garrigoles, ahont hi ha la parroquia; lo vehinat de Les Olives, que en lo civil es de fet lo cap de districte, y algunes masíes escampades. Té 110 edificis y alberchs y lo poblan 257 habitants de fet y 317 de dret, dels quals 85 saben llegir y escriure. Los de fet se classifican axís, per llur sexe y estat civil:

Hòmens: solters, 68; casats, 59; viudos, 8; total, 135.—Dones: solteres, 50; casades, 59; viudes, 13; total, 122, y per entitats de població:

Les Olives (cap de districte)..	84	edificis y alberchs,	190	habit.
Garrigoles (a 1,150 m. de Les Olives)	16	»	29	»
Cases isolades.	10	»	38	»

Lo terrer, de mitjana qualitat y bastant planer, produheix grans, llegums, oli, ví y alguna caça en la part boscosa. S' hi escorre la riera dita de Les Olives y lo creuan varis camins vehínals, com són: los de Les Olives a Jafre (4 k.), a Colomers (4'5 k.), a Verges (5'50), a Ventalló (5 k.), a Vilopríu (2'5 k.), y a Vilademat (5'50 k.) Dista de Gerona 27 k. y 6 de Camallera, que es la estació de ferrecarril que té més a la vora. Lo conrèu de la terra es la ocupació quasi exclusiva de sos vehins.

Té una escola elemental incomplerta d' assistencia mixta; reb lo corrèu per Camallera y pertany al districte electoral de Torroella de Montgrí.

Es parroquia urbana d' entrada, ab rector, que pertanyía al ardiaconat y comtat d' Empories. A més de la esglesia parroquial, dedicada a Sant Sadurní, hi ha en Les Olives una capella sots la advocació de Sant Vicens.

En lo any 1698, era lloch reyal de la Batllía de Verges.

Jafre

Lo districte municipal de Jafre, format pêl poble d' aquest nom, està situat al NE. de Gerona, a la riba esquerra del Ter, y afronta al N. ab los de Garrigoles y de La Tallada, al E. ab aquest derrer y ab lo de Verges, al S. ab lo de Foxà, mitjansant lo ríu Ter, y al O. ab lo de Colomers. Té 167 edificis y alberchs, d' ells 13 d' isolats, y lo poblan 473 habitants de fet y 493 de dret, 162 dels quals saben llegir y escriure. Los de fet se classifican pêl séu sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 123; casats, 107; viudos, 20; total, 250.—Dones: solteres, 99; casades, 108; viudes, 16; total, 223.

Lo terrer, força planer, es de bona qualitat; produheix grans, llegums, ferratges, oli, un poch de ví, y fustes procedents de les arbredes que hi ha a la riba del Ter. Hi ha un molí fariner mogut per les aygues de la cequia de Colomers, de la qual ja-ns hem ocupat, y dues terriceríes. Lo poble es exclusivament agrícola.

Passa per Jafre la carretera del Estartit a Medinyà, aprofitant lo poble les varies ordinacions que diariament fan lo servey de La Escala y de Torroella de Montgrí a la estació de Sant Jordi, en lo camí de ferre de Barcelona a Fran-

Clixé de J. M. Fabrelles

Jafre.—Vista general de la població

ça, de la qual dista 5 k., y des de la derrera d' aquelles poblacions a Gerona, de quina ciutat dista uns 24 k.: y té camins vehinals que conduhexen a Les Olives (4 k.), La Tallada (4 k.) y Foxà, salvant lo pàs del Ter ab barca (3 k.)

Reb lo corrèu per Sant Jordi, compta ab dues escoles públiques elementals incomplertes, una de noys y altra de noyes; celebra festa lo día 8 de Setembre, y la major los díes 11 y 12 de Novembre, y pertany al districte electoral de Torroella de Montgrí.

Es parroquia urbana d' entrada, ab rector, que pertanyía al ardiaconat y comtat d' Empories. A més de la esglesia parroquial, dedicada a Sant Martí, hi ha a la entrada del poble, venint de Colomers, una font anomenada la Font Santa, quina ayga es apropriada pera curar les dolencies de la vista. En ella s' hi edificà en 1461 una capella dedicada a la Mare de Déu de Gracia y una

hospedería pera alberch dels molts malalts que acudían a dita font. La capella encara se conserva: l' edifici que serví pera hospedería, també: però ja no-s destina al servey pêl qual fóu construit. Hi ha ademés en lo terme una capella dedicada a Sant Antoni.

Se veuen encara en lo poble restes del que fóu castell o mansió senyorial de la familia de Jafre.

Lo nom del poble se troba escrit *Jafar* en 1017, *Jafero* en 1316, y *Jaffero* en 1348. L' any 1698, era Jafre lloch reyal de la batllía de Verges.

Bibliografía.—Botet y Sisó (J.): «Fuente medicinal de Jafre,» en la «Revista de Gerona», v. XV, pl. 257.

Juyà

Lo poble de Juyà, situat al E. NE. de Gerona, de quina ciutat dista 8 k., forma un districte municipal que afronta al N. ab lo de Burdils, al E. ab los de Mollet y de Madremanya, al S. ab aquest derrer y ab lo de Sant Daniel, y al O. ab lo de Celrà. Comprèn los vehinats anomenats La Costa, Mas Sagué y Mas Nadal. Son terme ocupa part del plà de Burdils y s' extén, pêl S., per les estrebacions de la montanya dels Angels, fins als cims de la serra. Té 146 edificis y alberchs y lo poblan 434 habitants de fet y 438 de dret, dels quals 182 saben llegir y escriure. Los de fet se classifican per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 98; casats, 103; viudos, 7; total, 208. —Dones: solteres, 112; casades, 103; viudes, 12; total, 227, y per entitats de població, com segueix:

Juyà.	77	edificis y alberchs,	201	habitants
La Costa (a 500 m. de Juyà). .	19	»	62	»
Mas Saguer (a 500 m. de id.) .	16	»	91	»
Mas Nadal (a 500 m. de id.) . .	12	»	43	»
Edificis isolats.	22	»	37	»

Es població rural. Lo terrer, de regular qualitat, produheix en los conrèus, grans, llegums y oli. Lo bosch està poblat de roures, alzines, suros y algún castanyer. Passa pêl poble un torrent que s' uneix més avall ab la riera de Sant Martí Vell. Poch més d' un kilòmetre al N. de la població, hi ha la carretera de Gerona a Palamors y paralela a ella la línia del camí de ferre de Barcelona a França, servint-se lo poble de la estació de Burdils, a la qual conduheix un camí vehinal, que continúa envers Burdils. Per la estació referida reb lo corrèu. Té camins carreters per anar a Celrà (3,500 m.) y a Sant Martí Vell (2,500 m.), y una escola pública elemental incomplerta d' assistencia mixta. Celebra la festa major lo primer diumenge de Setembre y pertany al districte electoral de Torroella de Montgrí.

Es parroquia urbana d' entrada, ab rector, que pertanyía al ardiaconat y comtat de Gerona. A més de la esglesia parroquial, dedicada a Sant Pere, té dues capelles, la de Sant Roch y la de Santa Elena, y una ermita anomenada de Sant Joan sa L' Erm.

La tradició suposa que al començar lo segle IV sufriren lo martyri en Juyà Sant Vicens y Sant Oronci, naturals d' una localitat vehina de Niza (Italia), y també Sant Víctor, nascut en Juyà meteix, axí com lo pare d' aquest y la seva mare Aquilina. En les actes d' aquells sants se diu que patiren lo martyri en lo territori de Gerona, en lo lloch anomenat *Pagum Julianum,* que lo canonge Dorca, que sosté la llegimitat de dites actes, creu ab rahó correspòn a Juyà. Com lo nom de *pagus* equival al de comarca rural y no es aplicable a un lloch o població determinats, es mólt possible que en aquella època s' apliqués a tot lo territori que s' extén per les vessants de la serra fins al Ter, des de lo Congost a Flassà, encloguent tot lo plà dit avuy de Burdils.

En la Etat mitjana lo castell de Juyà pertanyía al bisbe de Gerona y per éll lo tingueren en fèu primer la familia de Baseya y després la de Cervià.

En los documents se l' anomena *Jullano* en 1114 y *Juyano* en 1362. L' any 1359 tenía 25 fochs: 13 d' esglesia, 11 de cavallers y 1 de ciutadà. En 1698 era lloch reyal.

La Armentera

La vila de La Armentera, situada al NE. y a 35 k. de Gerona, en terrer plà, prop de la desembocadura del ríu Fluvià y separada de la mar solsament per una estreta faxa de terra, que devía haver format un cordó litoral abans de que lo Fluvià lo rompés y quan aquest ríu, seguint la seva vella mare, anava a desembocar en lo grauet d' Empories, forma un districte municipal que afronta al N. y al E. ab lo de Sant Pere Pescador, al S. ab lo de La Escala y ab lo de Ventalló, y al O. ab aquest derrer. Té 235 edificis y alberchs, dels quals solsament dos estàn isolats, y lo poblan 841 habitants de fet y 869 de dret, dels quals 274 saben llegir y escriure. Los de fet se classifican per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 266; casats, 136; viudos, 16; total, 418.—Dones: solteres, 277; casades, 137; viudes, 9; total, 423.

Lo terrer, de bastant bona qualitat, produheix grans, llegums, ferratges y ví. A les vores del Fluvià y de la cequia o rech del molí, hi ha alguns arbres. S' hi cría bestiar, especialment boví.

Un camí vehinal que segueix cap a Ventalló (3,500 m.), comunica la vila ab la carretera de Figueres a La Bisbal y a Palafrugell (1,400 m.), y altres

camins, també vehinals, l' unexen, per Montiró, ab Vilademat (3,500 m.) y ab La Escala (6 k.) Dista de la estació de Sant Miquel de Fluvià, en la vía ferrada de Barcelona a França, per la qual reb lo corrèu, prop de 7 k.

Hi ha metge, apotecari, veterinari, un molí fariner, dues prempses d' oli, hostals y botigues provehides de lo necessari pera la comoditat dels vehins, qui en la seva majoría són agricultors.

Té illuminació elèctrica, dues escoles públiques elementals complertes, una de noys y altra de noyes, y altres dues particulars o privades. Celebra la festa major lo día 11 de Novembre y la petita lo 24 de Juliol, y pertany al districte electoral de Torroella de Montgrí.

Es parroquia urbana de primer ascens, ab rector y vicari, que formava part del ardiaconat d' Empordà y del comtat d' Empories. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Martí, es moderna, espayosa y està sense acabar. Hi havía, a més, una capella, fora de la vila, dedicada a Santa Cristina, que un aygat se-n va emportar en l' any 1790.

Havía sigut possessió del monestir de Roda. A mitjans del segle XIII tenía notari. Hi havía hagut hospital, però per insuficiencia de les seves rendes, se distribuexen aquestes als malalts a domicili. L' any 1698 era del comte d' Empories: més tart fóu lloch reyal.

Lo nom del poble se troba escrit *Armentaria* en 882 y 922, *Armentera* en 1019 y *Armenteria* en 1316.

La Escala

Forma la vila de La Escala districte municipal junt ab lo poble de Sant Martí d' Empories y los vehinats de Cinchclaus, les Corts y los Rechs. Està situat al NE. de Gerona, tocant a la mar; essent l' únich districte municipal marítim que pertany al partit judicial de Gerona. Afronta al N. ab los de Sant Pere Pescador y de La Armentera; al E. ab la mar; al S. ab los de Torroella de Montgrí y de Bellcayre, y al O. ab los de Albons y de Vilademat. Té 885 edificis y alberchs y lo poblan 2,515 habitants de fet y 2,517 de dret, dels quals 1,352 saben llegir y escriure. Los de fet se classifican per son sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 543; casats, 606; viudos, 95; total, 1,244.—Dones: solteres, 530; casades, 607; viudes, 134; total, 1,271, y per entitats de població, com segueix:

La Escala (cap de districte).	785 edificis y alberchs,		2,322	habitants
Sant Martí d' Empories (a 2,800 m. de La Escala). .	33	»	60	»
Les Corts (a 1,800 m. de id).	13	»	29	»
Caserius de menys de 10 cases y edificis isolats	54	»	104	»

Lo terrer per la banda del S. es bastant dolent y rocós, essent mólt prima la capa de terra; pèl SO. y O. es mólt millor y lo rega la cequia de Bellcayre; pèl N., fora del plà perjudicat d' ayga-moxos, torna a ser de qualitat inferior y en la part de sol ixent les sorres que lo vent hi porta, forman dunes que s' extenen de N. NE. a S. SO., en una faxa no interrompuda que atravessa tot lo terme y s' endinza en lo de Torroella de Montgrí. S' hi cullen grans, llegums, ferratges y al present poch ví: y en la part que-s rega, hortalices y alguna fruyta. Feta excepció de les aus aquàtiques y de pàs, la caça no hi abunda y es mólt perseguida. Lo bestiar, fora d' alguns porchs y d' aviràm, se reduheix al necessari pera lo conrèu.

La costa, des de lo grauet d' Empories, antiga boca del Fluvià, fins lo turó ahont s' axeca lo poble de Sant Martí, forma una platja baxa. Del dit poble a la vila de La Escala, forma les platges del Port, de les Muscleres, del Portitxol y de la Font, separades la una de la altra per eminencies més o menys pronunciades terminades quasi al tocar la mar en roques que-s mantenen quasi a flor d' ayga y a voltes trauen lo cap per sobre d' aquesta.

En la platja de la Font s' escorre a la mar la cequia de que hem parlat, anomenada pèls naturals Rech del molí, pèl que mou un poch terra endins: la duna que en ella s' ha format, prop de la mar y a la esquerra del rech, es imposant. A la dreta del rech s' axeca quasi perpendicular un morro rocós, a quin pèu hi ha una font, única dèu de bona ayga que té pera son consúm la vila de La Escala. Al altre costat d' aquest morro y formant un angle quasi recte ab la roca descrita, s' obra lo petit port de La Escala, que té a ponent una roca anomenada Lo Caragol. Prop de la seva entrada té 29 m. de fons. Al sortir del port de La Escala la costa torna a ser rocosa y força dreta, pren inclinació al SE. y forma la punta de Casa gran, la cala de la Clota, lo golf Roig, la cala de Salpaig, la illa Mateua, la punta Grossa, les Cambres, la punta de Trencabrassos y la cala de Montgó, en la qual acaba lo terme y districte municipal. En aquest troç de costa y en lo que segueix envers l' Estartit hi ha nombroses coves, com les que han donat nom a la cala de *les Cambres,* en les quals la mar s' endinza. Moltes d' elles se poden recórrer ab barca y són dignes de ésser visitades per son aspecte fantàstich y sos variats efectes de llum.

En la plana alta y pelada que s' extén al S. de la vila, les aygues pluvials hi forman un mólt petit estany anomenat l' estany de la Poma, que la evaporació se cuyda d' exugar.

La vila de La Escala es una població industriosa. Té fàbriques d' esperit

de ví, aygardent, gaseoses, electricitat, genres de punt, calçat, pastes pera sopa, conserves alimenticies y sobretot de salar peix; un molí fariner y dues prempses d' oli. S' hi exercexen tota mena d' arts y oficis y mólt en particular la pesca, que no acostuma escassejar-hi. La del coral, que havía donat mólt bons rendiments, avuy, com tením dit, està abandonada. La gent es mólt aficionada al ball y al teatre, havent-hi constituides varies societats ab son cafè y ab la corresponent sala de ball y espectacles: això fà que compte ab tres professors de música y que no hi falten cobles o orquestes.

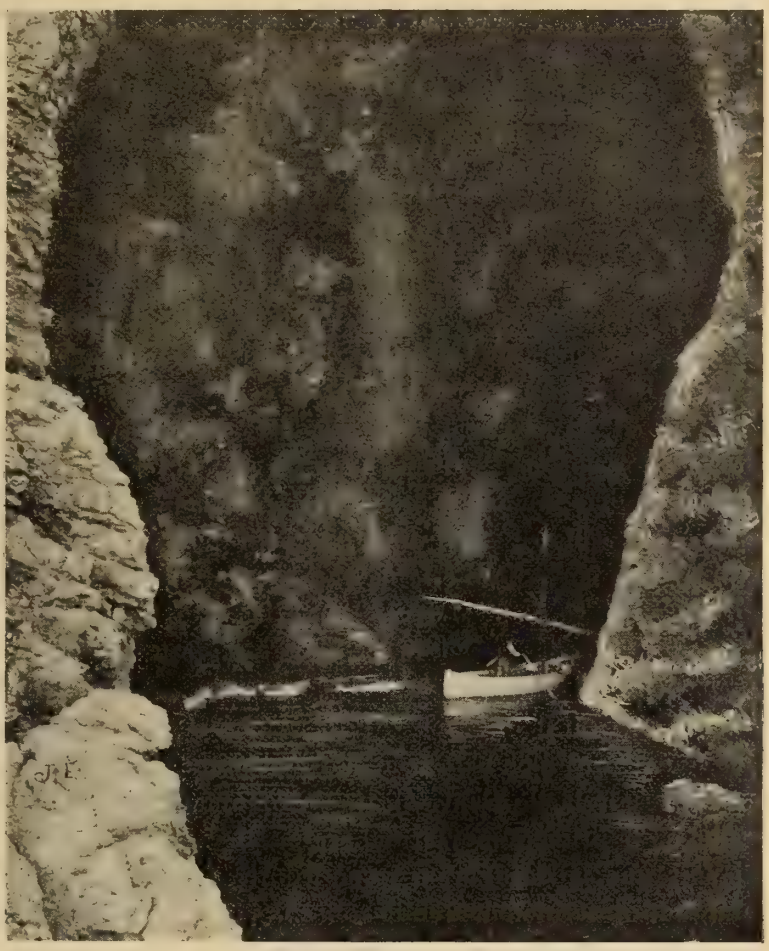

Clixé de Joseph Esquirol
La Escala.—La Cova de les Cambres

Hi ha duana, lloch de carrabiners, cabo de mar, administració de corrèus y subalterna de la Companyía arrendataria de tabachs; metges, apotecaris, veterinari, dues fondes, varis hostals y té demarcada una Notaría.

Compta ab dues escoles públiques elementals complertes, una de noys y altra de noyes, y ab tres de privades, una de noys y dues de noyes.

Hi passa la carretera de Vilademat a Palafrugell, fà poch construida, per la qual se comunica ab Figueres (23 k.), Bellcayre y lo Baix Empordà, y té camins vehinals a La Armentera (6 k.), y a Albons y carretera de Figueres a La Bisbal (5 k.), per la qual y per la del Estartit a Medinyà se comunica ab Gerona (32 k.) y ab la estació de Sant Jordi en la vía ferrada de Barcelona a França (18 k.), que es de la que-s serveix principalment, encara que la que té

més a la vora es la de Sant Miquel de Fluvià, en la metexa vía (12 k.) A més de carruatges de lloguer, hi ha ordinació a Figueres dues vegades al día (prèu 1'25 pessetes l' assiento), a la estació de Sant Jordi també dues vegades al día (2 pessetes), y a La Bisbal y Torroella de Montgrí cada setmana, en díes determinats.

Celebra mercat tots los diumenges, fira lo día 25 de Març y festa major los díes 2, 3, 4 y 5 de Setembre. Pertany al districte electoral de Torroella de Montgrí.

Hi ha servey sanitari marítim, corresponent al districte de Barcelona; hi havía hagut hospital, avuy tancat per manca de rendes suficients; té illuminació elèctrica, y si no-s vol servir d' ayga de pou o de cisterna, la ha d' anar a buscar a la font, poch hà esmentada, distant uns 500 m. de la població.

Hi ha en lo districte dues parroquies: la de La Escala, urbana de segón ascens, ab rector y vicari, y la de Sant Martí d' Empories, rural d' ascens ab rector, a la que estàn agregats los vehinats de Cinchclaus, Les Corts y Los Rechs. Una y altra eran del ardiaconat d' Empordà, comtat d' Empories.

La esglesia parroquial de La Escala, dedicada a Sant Pere, tal com està al present, fóu començada l' any 1701 y acabada l' any 1761. Es gran, de carrèu, d' una sola nau, ab dèu capelles laterals, cinch per banda, a més del altar major en lo presbiteri, y lo frontis es d' istil del renaxement. Falta fer la punta o cap del campanar. Fóu erigida en parroquia l' any 1777, donchs abans estava agregada a la de Sant Martí d' Empories. La Escala, que era solsament un vehinat o barri de pescadors, no tingué esglesia fins al any 1682, en lo qual quedà acabada la que hi havía en lo meteix emplaçament de la actual, construida en virtut de llicencia otorgada per la comtesa d' Empories, D.ª Catarina d' Aragó, Folch de Cardona, que cedí ademés lo solar.

La esglesia de Sant Martí, parroquial del poble d' Empories, fóu construida en la primera meytat del segle XVI. Es petita, d' una sola nau, ab aditaments que la desfiguran, y son frontis, de pedra picada, està sense acabar. D' algunes inscripcions que té sobre la porta, se-n desprèn que fóu començada l' any 1607, en lo meteix lloch ahont n' hi havía una altra, que havía sigut restaurada l' any 1248 y que era potser la metexa que havía fet reedificar en 926 lo comte d' Empories Gauzbert, sobre les runes ocasionades de segur pêls normans d' altra encara més antiga, que no sabèm si fóu la que era catedral en temps de la dominació dels wisigots.

En lo terme de la antiga parroquia se troba noticia de haver-hi hagut tres capelles, la de Sant Salvador y les de Santa Margarida y de Sant Eusebi, que existían encara en 1601. D' una de elles són sens dupte les runes d' esglesia romànica que-s veuen al pèu del puig ahont hi hagué la antiga ciutat, a la vora del camí que envolta lo dit puig. També se-n troba d' un convent de monges, fundat l' any 1328 ab la denominació de Santa María de Vilanera, que devía estar situat prop de Los Rechs, aygues amunt del rech del

molí ahont hi ha una masía anomenada *Mas Vilanera,* senyalada en lo mapa de la provincia d' En Coello y anotada en un dels Nomenclàtors oficials publicats. Finalment, quedan encara vora lo camí de La Escala a Sant Martí d' Empories les despulles del edifici que fóu esglesia y convent de relligiosos servites de Nostra Senyora de Gracia, que subsistí fins al any 1835 y havía sigut fundat l' any 1606 en lo lloch que ocupava una capella o ermita sots la metexa advocació.

Notes històriques.—Del lloch de La Escala no hi ha memoria anterior a la meytat del segle XVII, en quin temps era un barri de pescadors agregat al castell d' Empories. Consta que en 1660 tenía 20 cases y en 1680 uns 80 habitants. Après emprò obtingué ràpida crexensa, per la despoblació d' Empories, que les guerres havían convertit en un munt d' enderrochs y que la retirada paulatina de la mar havía també greument perjudicat, inutilisant son vell port. Lo de La Escala vingué a substituir-lo, essent fortificat pèls francesos l' any 1711. Una nota del temps de la ocupació francesa de principis del segle passat, que hem tingut ocasió de llegir, dóna a La Escala uns 3,000 habitants, y encara que conceptuàm la xifra exagerada, ella prova lo mólt que havía crescut la població en poch més d' un segle. Res més hem d' afegir a lo dit, fora lo fet de la defensa que feren de la vila los seus vehins durant la guerra civil dels set anys, rebutjant l' atach que li dirigiren nombroses forces carlines manades per En Tristany.

Respecte del petit poble de Sant Martí d' Empories, la seva historia mereix especial atenció, per haver sigut l' emplaçament de la colonia més important que-ls grechs fundaren en la nostra costa, per los restes que d' ella hi quedan y pèls molts obgectes arqueològichs de vàlua que s' hi han trobat y encara s' hi troban. Comprenèm que en aquest llibre no es lo lloch de parlar-ne ab extensió y serèm en la següent ressenya lo més breus possible.

Consta per lo que diuen escriptors antichs de historia y de geografía, que uns grechs, originaris de la Focia assiàtica y procedents de Marsella, fundaren en la costa del golf de Roses una factoría o *Empori,* establint-se de primer moment en una petita illa, propera a una població situada en terra ferma habitada pèls Indikets. Axò, y res més, es lo que diuen del fet los dos d' aquells escriptors qui-n donan més detalls, Strabon y Titus Livius, abdós del segle I abans de la nostra Era. Los qui escrigueren abans que ells, o no parlan d' Empories, o se concretan a mentar-la, essent lo primer que la menciona Scylax, autor del segle IV. Tot lo demés que s' ha dit sobre la data de la fundació d' Empories apoyant-se exclusivament en texts d' escriptors antichs, són suposicions o hipòtesis més o menys fonamentades, però a la fí suposicions, que no tenen altra rahó de ésser que la omissió o lo silenci dels dits escriptors. Les suposicions no poden prevaldre si les contradiuen la etat dels obgectes trobats, y axò precisament es lo que passa ab Empories, qual fundació s' atribuía al segle V y fins al IV abans de la vinguda de Jesucrist, y los ob-

gectes trobats en son emplaçament, y mólt en particular los ceràmichs y fins les monedes, han vingut a provar que data de la primera meytat del segle VI, y lo més tart del período comprès entre los anys 550 y 535.

Afegexen los dos escriptors antichs ja anomenats, que temps després, en data que tampoch senyalan, los grechs s' establiren en terra ferma, y que-ls indikets, continuant regint-se ab les seves lleys propries, volgueren ajuntar-se ab los grechs formant una sola ciutat, encare que partida en dues per una muralla mitgera. D' això ne resultà una ciutat doble, que en temps de Strabon (segona meytat del segle I abans de J. C.) se regía per unes metexes lleys, barreja de les dels indikets y de les dels grechs. La ciutat grega, segons Plini, (qui encara que escrigué a derrers del segle I les noves que dóna se remontan al començ del II, sempre abans de la nostra Era) estava amurallada y-l séu circuít era de 400 passes, equivalents a 591 o a 320 m., segons com se compte. La ciutat dels indikets, també murallada, tenía 3,000 passes de circuít, equivalents a 4,433 o a 2,400 m., segons com se compte. La primera estava a la vora de la mar, la segona apartada d' aquest. Los grechs hi tenían un port, però utilisavan també com a port la desembocadura del Fluvià. La armonía ab que visqueren indikets y grechs fóu deguda als beneficis que-l tracte comercial proporcionava a uns y altres y a les precaucions que-ls grechs, menys en nombre, prenían pera garantir la seva seguretat, vigilant de nit y de día les muralles y sobre tot la única porta que en elles hi havía per la banda de terra, no permetent als indikets la entrada a la seva ciutat y sortint-ne ells en colla pera verificar les transaccions, que consistían en lo cambi dels productes per ells fabricats o importats ab los de la terra, particularment oli, ví y plantes textils, que-ls hi oferien los indikets. Diuen, també, que-ls grechs donavan culte a Artemis, o sía a la Diana Efessina, la gran deesa dels jònichs.

L' emplaçament de la ciutat en Sant Martí d' Empories, vé comprovada per la situació que li atribuexen sobre tot Ptoloméu y Pomponi Mela, y justificada per les runes.

En punt a noves històriques, nos fan saber que en lo exèrcit de Aníbal hi anavan emporitans; que en lo segle III la grega *Empories* era aliada y estava sots lo protectorat de Roma; que en l' any 219 hi arribà Cneus Scipió, ab les tropes que portava, pera guerrejar ab los cartaginesos; que al començ de la dominació romana a Espanya, en 195, hi desembarcà axi meteix lo cònsol M. P. Cató, ab un exèrcit, vingut pera apaybagar les primeres revoltes dels hispans, lo qual rebé en son campament, situat a les afores d' Empories, una embaxada dels ilergets que li demanavan socors, socors que de moment no pogué donar-los perque les forces enemigues que tenía a la vora no li permetían despendre-s de tropes, y que, poch temps després, tenint lo camp a 3 milles d' Empories (uns 4,433 m.), per medi d' una gran marxa de nit se situà derrera dels espanyols, als qui atacà ab empenta, conseguint vèncer-los y apo-

derar-se de son camp fent-ne gran mortandat, havent-se los fugitíus d' aquestos refugiat a Empories, qual ciutat se rendí aAtó y com ella moltes altres de la encontrada, que mólt aviat fóren desarmades y manades enderrocar les llurs fortificacions; que vençuts los fills de Pompeu l' any 45, Cèsar posà a Empories colons romans, resultant axí una població formada per indikets, per grechs y per romans, tots los quals foren admesos en lo successíu en la categoría de ciutadans romans; y aquí acaban les noves que-ls historiadors antichs nos donan de lo ocorregut en aquesta ciutat. Les posteriors que tením, són de la època cristiana.

Però los restes y obgectes arqueològichs existents o en Empories trobats, axí com senyalan la data aproximada del establiment de la colonia grega, permeten afegir quelcòm a lo que sabèm pels dits autors y buscar solució a alguns extrems que de la relació d' aquests resultan d' explicació difícil: a lo qual han vingut a ajudar no poch les escavacions derrerament realisades per la Junta de Musèus de Barcelona. Fem primer una relació compendiada de aquests restes y obgectes.

Monedes.—Les monedes de la antiga Empories són de tres menes: gregues, ibèriques y llatines o romanes.

Les gregues són totes de plata (se n' ha senyalat una sola de coure: la d' or ab tipus emporitans, es una imitació gala). Consistexen en divisors de la drachma, y en drachmes. Los primers, ab gran varietat de tipus, comprenen monedes dels segles VI, V y IV, abans de la nostra Era, havent-n' hi algún exemplar dels encunyats en la Focia assiàtica abans de que los perses s' apoderessen de la ciutat (any 549 a. de J. C.) La majoría no portan cap lletra, los menys portan les lletres E, EM o EMΓ, inicials del nom de la ciutat, y són en general les més modernes. Les drachmes no presentan més que dos tipus; l' un, potser lo més antich, copiat del numerari púnich sicilià (cap de dona girat a la esquerra del que mira la moneda, a la una banda, y a la altra un cavall parat, a la dreta, y a sobre una victoria que-l corona), l' altre, copiat del numerari grech sicilià (cap de dona voltat de tres dofins, a la dreta, a la una banda; cavall volant a la esquerra a la altra banda); totes portan la llegenda ΕΜΠΟΡΙΤΩΝ *dels emporitans;* les del primer tipu devant del cap, les del segón sota lo cavall. Començà la seva encunyació en la segona meytat del segle IV y durà fins a les derreríes del II (a. de J. C.) En la disposició dels tipus hi ha mólt rares excepcions. Es de notar que en la major partida de les del segón tipu, lo cap del Pegàs, o cavall volador, està format per una figureta alada que s' agafa los pèus ab la mà. De les d' aquest tipu n' hi ha moltes imitacions, ab variades llegendes en caràcters ibèrichs.

Les ibèriques són totes de coure. Se començaren a encunyar envers la segona meytat del segle III y continuaren encunyant-se durant lo segle II (a. de J. C.) Lo tipu del anvers es ab poques diferencies de detall igual en totes, cap d' Athena, cascat, a la dreta: lo del revers, en general, varía segons la

grandaria de la moneda; consisteix en un Pegàs galopant, un taur, un cavall marí, un lleó (al menys en dos mòduls), un gall, un cavall, y un cap de cavall. N' hi ha que portan més d' una llegenda, però la que-s llegeix en totes, en la una cara o en la altra, es aquesta: ↑NΨЄSЄN que sembla s' ha de llegir *dels de Indike.*

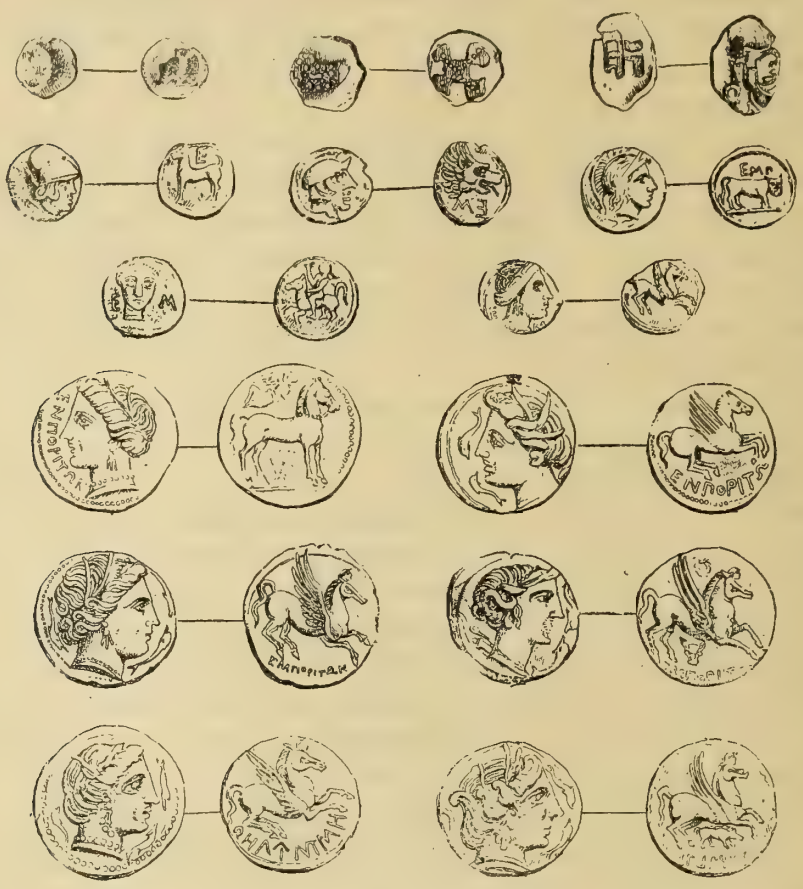

Empories.—Monedes gregues. Divisors, drachmes, imitacions ibèriques

De les llatines hi ha *asos* y divisors, provablement *quadrants* o quartes parts del as. La llur encunyació començà en lo segle I y a lo més en los derrers anys del II (a. de J. C.) y cessà en lo regnat de Calígula (segle I de nostra Era). Los tipus són sempre los metexos: cap cascat de Diana, a la una banda, Pegàs volant, a la altra, ab la llegenda més o menys abreviada *Emporitanorum* (dels emporitans) sota lo cavall. Les més antigues portan devant de la cara lletres, quasi sempre isolades, inicials de noms de magistrats locals. De aquest meteix tipu hi ha exemplars, d' istil barbre, que portan devant del cap les lletres QVAI, potser *Quai (stores).* De istil sinó tan barbre com les derreres, mólt descuydat, hi ha uns asos que-s diferencian dels descrits en les lle-

gendes y en lo tipu del anvers: es aquest, lo cap de Diana caçadora, caracterisada per l' arch y-l buyrach que surten per derrera lo coll, y les llegendes són: devant del cap EMPORIA(e) o potser millor EMPORIT(ANORUM), y sota lo cavall MVNICI(PII), *del municipi dels emporitans* o *d' Empories*. Hi ha abundancia de asos partits, pera servir de moneda divisoria, y la majoría dels llatins portan la ressenyal DD, *per ordre* o *decret dels decurions*.

D' aquestes monedes, les gregues, particularment los divisors, en les runes d' Empories hi escassejan: les ibèriques y les llatines s' hi troban en nombre mólt major. Ab les derreres y ab regular freqüencia hi aparexen petits bronzes grechs de Marsella; algún, isolat, d' altres poblacions gregues, y menys sovint asos romans sextantals y uncials, monedes de coure ibèriques y llatines de les regions properes, tant de la península com del mitjorn de la Galia, y algún exemplar de bronzes púnichs d' Ibissa y de Gadix. Hi abundan les monedes romanes, republicanes y imperials de plata y imperials de coure, sobretot del Baix imperi (d' or n' han sortit poquíssimes). Completan, finalment, les troballes, alguna que altra moneda hebrayca del segle I, y pochs felusos aràbichs del temps de la dominació serrahina.

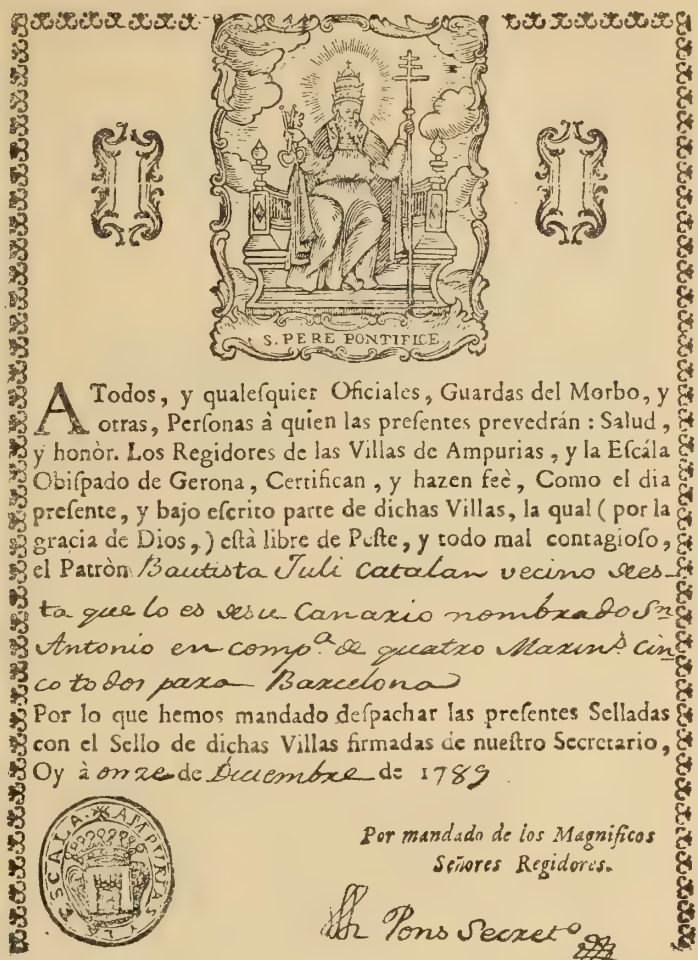
S. PERE PONTIFICE

A Todos, y qualesquier Oficiales, Guardas del Morbo, y otras, Personas à quien las presentes prevedrán : Salud, y honòr. Los Regidores de las Villas de Ampurias, y la Escála Obispado de Gerona, Certifican, y hazen feè, Como el dia presente, y bajo escrito parte de dichas Villas, la qual (por la gracia de Dios,) està libre de Peste, y todo mal contagioso, el Patròn Bautista Juli catalan vecino Sres-ta que lo es Sesu Canaxio nombrado Sn Antonio en compa de quatro Maxinas cinco todos paxa Barcelona

Por lo que hemos mandado despachar las presentes Selladas con el Sello de dichas Villas firmadas de nuestro Secretario, Oy à onze de Diciembre de 1789.

Por mandado de los Magnificos Señores Regidores.

Pons Secretº

Empories y La Escala.—Patent de sanitat del segle XVIII, reduhida a les dues terceres parts

Ceràmica.—La terricería antiga, encara que feta a bocins, es abundantíssima en les runes d' Empories. N' hi ha d' indígena, de grega, de romana y de la anomenada ibèrica.

Empories.—Monedes ibèriques. Unitats y divisors

Empories.—Monedes llatines. Asos y divisors

La indígena es basta, poch cuyta, quasi sempre d' argila de color fosca, cendrosa o grisenca, y està rudimentariament decorada ab punts, ab ratlles fetes ab la ungla o ab punxó, y ab relléus fets ab los dits. S' assembla mólt a la dels temps prehistòrichs. Les peces més conservades tenen la forma d' un tupí o nansat, y acusan un poch destre maneig del torn: es provable que-ls indikets les fabricavan ja abans de la arribada dels grechs en son terrer y que de la metexa manera seguiren fabricant-les després. Se-n troba en la part alta de la ciutat y també n' ha sortit en lo cementiri grech.

Empories.—Vasos de fàbrica indígena

La grega està composada de vasos (bastants de sencers), pertanyents als segles VI, V, IV y III abans de la nostra Era. Es de mólts variats istils y formes. La exornada ab pintures, se pot dividir en quatre grupus; vasos de fàbrica grega-oriental, vasos procedents de la Grecia propria ab la decoració de color negra, vasos de igual procedencia ab la decoració de color rogenca, y vasos d' istil campanià y grech itàlich. La dels dos primers grupus s' ha trobat quasi exclusivament en lo cementiri, y són peces de petites dimensions; la del tercer grupu s' ha trobat principalment en lo cementiri, en menys nombre en la part baxa de la ciutat y pochs exemplars en la alta: la majoría són dels vasos petits, però n' hi ha alguns de grans dimensions. La del quart grupu, són vasos quasi tots pintats de color negra y alguns ab adornos en relléu, que escassejan en lo cementiri y abundan en la part alta de la ciutat. Tota aquesta ceràmica es d' importació. Del primer grupu n' hi ha de fabricada a Naukratis vora les boques del Nil, en la illa de Xipre, en la de Samos, y en la ciutat de Calcis en lo continent assiàtich, y alguns se remontan a la meytat del segle VI. Dels del segón grupu n' hi ha de corintis, però la gran majoría són àtichs: los corintis, y particularment dos de proto-corintis, són los més antichs y quasi no poden baxar de la meytat del segle VI; los àtichs són de la

segona meytat d' aquest segle y dels primers vint anys del V. Dels del tercer grupu n' hi ha algún de fabricat en la Grecia-itàlica; són del restant del segle V y del IV. Los campanians són quasi bé tots del segle III.

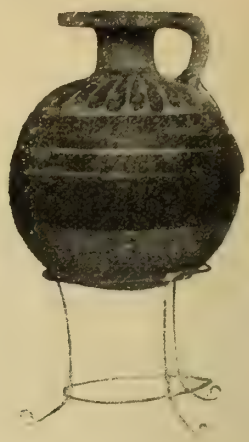

Empories.—Vasos de fàbrica grega

Constituexen la ceràmica romana, llumets y sobre tot vasos al principi (derrers del segle III y començament del II) imitats dels campanians, y aprés los aretins, de argila y color vermella, ab aplicacions en relléu, substituits

en lo segle I (a. de J. C.) pêls de igual color y istil ornamental, de fabricació gala. L' ús d' aquesta ceràmica perdurava en temps de la dominació wisigòthica. La majoría són plats hemiesfèrichs (escudellers) o plans y copes de formes poch variades. Quasi tots portan estampat lo nom del fabricant o del terricer, en quin obrador foren fets. Comprovan la gran durada del ús a Empories d' aquesta ceràmica, lo ésser més de 400 los noms apareguts en los troços recullits en les seves runes. Es també ceràmica d' importació, però es mólt possible se-n fabriqués a Empories, per haver-s' hi trobat algún motllo dels destinats a fabricar-ne: abunda extraordinariament en la part alta de la ciutat y en les capes superficials del terrer, en la baxa: en lo cementiri quasi no se n' hi troba.

Empories.—Vas de fàbrica grega-itàlica

La ibèrica, axí anomenada, de fabricació peninsular, consisteix en fragments de vasos d' argila de color groguenca, decorats ab pintures de color vermella fosca tirant a morada. La decoració en la major partida es purament geomètrica, rectilínia o curvilínia; en los menys, vegetal, més o menys estilisada, y en mólt pochs s' hi veuen representacions humanes o d' animals. Semblan imitació de vasos grechs: en general són de parets més groxudes que aquests y de formes, per lo que-s pot judicar dels pochs que en part s' han pogut reconstituir, mólt menys esbeltes. N' hi ha alguns ab lo còs cilíndrich de més que regulars dimensions. Los llochs y data de la seva fabricació no s' han pogut precisar encara. A Empories los creyèm d' importació. S' hi troban barrejats ab los d' època romana en la part alta y baxa de la ciutat, però no hi són de mólt tant abundants.

La ceràmica ordinaria, sense pintura y sense decoració, axí grega com romana, ha aparegut a Empories ab certa abundancia. Es d' argila ben garbellada, de color groguenca tirant a pols o bé a rajol, y de color de cendra. Los

obgectes de majors dimensions: urnes y olles cineraries, teules, àmfores y altres grans receptacles: són d' argila de color de pols o bé de color cendrosa. En les teules y en les àmfores s' hi veu devegades estampat lo nom del amo del obrador hont foren fetes. Càl senyalar, finalment, la ceràmica ordinaria, destinada a la edificació, com són, ademés de les teules, les antefixes, les mottllures d' adorno, y-ls petits rajols rectangulars y exagonals pera paviments.

Vidre.—Los obgectes de vidre trobats a Empories són interessants, mólts d' ells sencers, lo que val tant com dir que han aparegut en enterraments, y en regular nombre. N' hi ha de pasta de vidre de diferents colors, opaca o mólt poch transparent, y n' hi ha de vidre ordinari, transparent, matisat pèls anys ab una patina irisada. Los primers, calificats generalment de fenicis encara que també ne fabricavan altres pobles de la antiguetat, consistexen en petits vasos de tocador de forma d' alabastres, d' amforetes ab indicació de peu, d' ariballes de cos esferoidal, rodons de baix o també ab indicació de peu, y de gerrets ab nança y la boca trilobada. Los més són blaus, però n' hi ha de roigs, de pardos y de blanchs. La seva ornamentació se reduheix a faxetes linials y en zich-zach, que en alguns tira a foliacia, de colors groch, o vert, o groch y vert alternat, en los blaus; negre, en los blanchs; groch y blanch, en los roigs y en los pardos; blanch, en alguns de blaus, y ab algún toch vermell víu, en los d' ornamentació foliacia: aquesta ornamentació no es pintada, sinó incrustada en vidre de color. A més dels dits vasos, hi ha, de la metexa mena de vidre, un nombre considerable de granets de collar, de variats tamanys, color y ornamentació; algún bracelet, algún penjoy, particularment en forma de cap de persona ab los cabells y la barba rissats, y pochs obgectes més. D' igual pasta y de diferents colors, han aparegut moltes petites plaquetes de forma de botons plans d' una cara y més o menys esferoidals de la altra, que s' aplicavan com ornament a altres obgectes, y algunes plaquetes de forma semblant, ab adornos refundits pera imitar les pedres fines gravades. Finalment, en lo Musèu de Gerona, se guardan dos o tres petits bocins de pasta de vidre roig, que tenen sembrats al etzar altres de més petits de vidre transparent, de variat color. Aquests vasos y obgectes de pasta de vidre són importats, anteriors quasi tots al temps de la dominació romana y alguns se remon-

Empories.—Vasos de vidre de colors

tan al segle v y derrers del vi abans de la nostra Era. Los de vidre ordinari són generalment més moderns, en partida romans, y consistexen en pots y ampolles de diferentes formes; en olles o urnes cineraries, algunes ab nances y ab tapador; y en gran quantitat d' ungüentaris, pochs d' ells de vidre verdós, y menys encara adornats ab faxes de color. Algún exemplar sembla daurat.

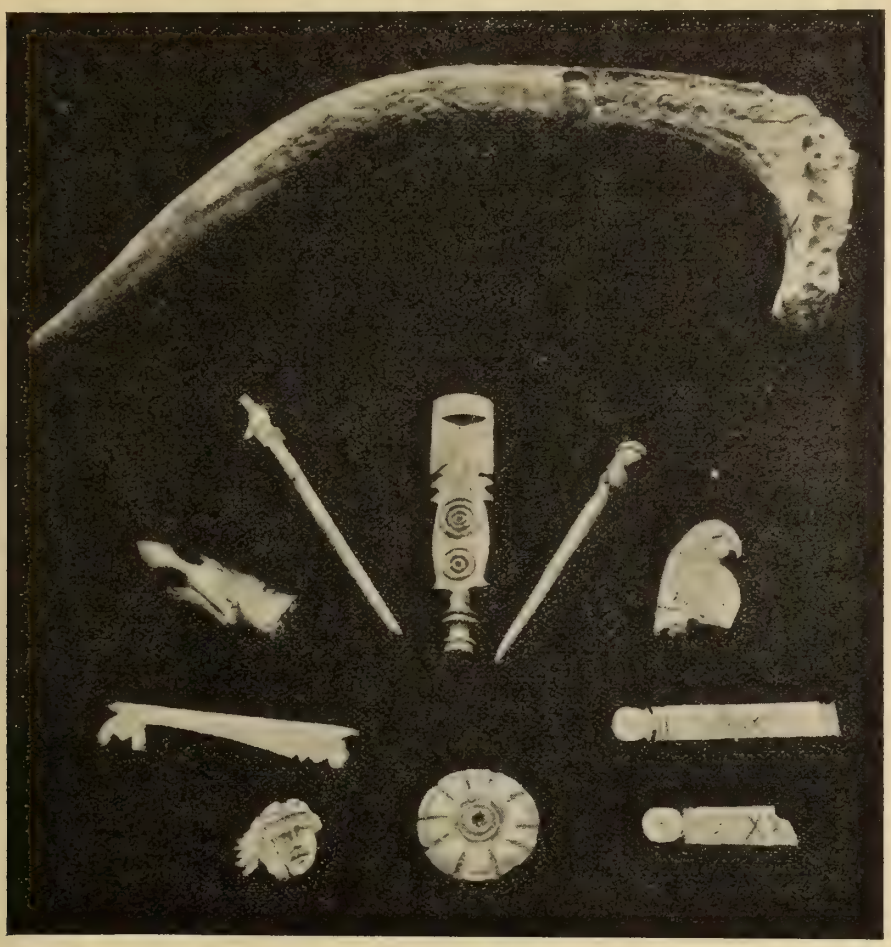

Empories.—Obgectes d' ibori y d' òs

Ibori y òs.—Los obgectes d' òs y d' ibori se troban a Empories ab abundancia, sobre tot les agulles pera los cabells y los estilets pera escriure. Entre los altres petits obgectes, són d' esmentar uns ossos buydats, ab forats rodons en la superficie, que s' ha presumit eran flautes o xiulets; unes plaquetes rodones, moltes ab un forat al mitg, que pot ésser serviren de botons; daus y carn-y-ossos pera jugar; plaquetes rectangulars, termenades per un de sos extrems ab un cercle, y ab inscripció cada una de les seves cares *(tesseres);* un veritable xiulet, de forma mólt elegant; varies petites motllures representant

genis alats y animals, que sembla havían servit pera adorno d' una capsa, y pochs altres més. Los més interessants són uns penjoys, alguns imitació egypcia, altres fàllichs y altres de forma d' animals, dels quals los derrers havían sigut pintats de color blau-verdós. Se-ls pot atribuir, sobre tot als primers, major antiguetat que als altres obgectes d' ibori y d' òs y es de notar la seva semblança ab los trobats en la illa de Sardenya y en la de Ibissa.

Cal també fer constar, que surten en les runes d' Empories, ab abundan-

Empories.—Obgectes de metall

cia, puntes de banyes de cervo sense treballar, al igual que en altres runes antigues (com Puig Castellar, per exemple). Un troç de banya de cervo, procedent d' Empories, hem vist, ab una sèrie de incisions rodones d' una banda y una doble sèrie d' incisions iguals de la altra, que encara que no creyèm siga de mólt tan antich, presenta certa analogía ab altres ossos treballats atribuits a la època prehistòrica.

Metall.—No es possible en curt espay ressenyar los molts y variats ob-

gectes de metall que a Empories s' han recullit. N' hi ha d' or, de plata, de bronze, de férre y de plom. Indicarèm tant sols los més interessants:

Los d' or, pochs en nombre, se reduhexen a anells (algún d' *electron),* ab o sense pedres fines gravades, y a arrecades, la major part fetes ab fil d' or y alguna acompanyada de petites perles.

Los de plata, escasíssims, consistexen en algún anell, en una petita serp caragolada en espiral, y en una preciosa diadema trencada y mólt oxidada, que-s guarda en lo Musèu de Gerona.

Los de bronze són abundantíssims: hi ha obgectes de tocador y de vestit, com miralls, *strigil-lus,* braçalets, agulles pêls cabells, anells, arrecades, imperdibles *(fibulæ),* civelles, civelles de cinturó, penjoys: obgectes d' ús domèstich, com lamparetes, ganivets, agulles de cap, de cusir, culleretes: útils y eynes pera la industria, còm agulles pera fer xarxa, ams, gresols, instruments que semblan de cirurgía, romanes pera pesar: obgectes de decoració, com marchs motllurats, nances de moble, aplicacions motllurades, petites figuretes: obgectes utilisats pera la construcció, com claus pera clavar, claus pera obrir, panys, distribuidors d' ayga; y tot axò de diferentes èpoques y variats dibuix y formes. Vasos no se n' ha trobat sencer més que un de cos esfèrich, aguantat ab cadenetes; d' armes ofensives o defensives, solsament una destral y una punta de fletja, y d' obgectes d' alta fundició, esculptòrichs, fora alguns fragments mólt petits d' estàtua (com dits), no conexèm més que-l cap romà de dona, de grandaria major que-l natural, que-s descobrí l' any 1892, y lo capet de pantera trobat pêl Sr. Ferrer.

Los de ferre, tots mólt oxidats, se reduhexen a claus pera clavar, una clau de porta forana, alguns strigil-lus, algunes eynes, poques armes y quasi bé res més.

Y los de plom, són canonades pera conducció d' aygues, grapes pera subgectar teules o altres materials de construcció, bales de fona, pochs ungüentaris, dos mànechs (?) decorats y ab inscripció, un sarcòfach o bagul de mort y un nombre mólt regular de caxetes y urnes cineraries ab tapador, algunes ab nança en aquest, de poch variades formes. Es d' observar que-ls vasos o urnes cineraries de plom no contenían directament les cendres del difunt, com les caxetes, sinó la urna, en aquest cas quasi sempre de vidre, en que aquelles estavan depositades.

Glyptica.—Són moltes les pedres fines gravades que s' han trobat a Empories, les més gravades en buyt, utilisables com segells, y les menys ab lo gravat en relléu *(camafèus).* Com han sigut sempre mólt buscades y ben pagades, s' han escampat arrèu y es difícil poder-les catalogar, més a més si se té en consideració que passan com trobades a Empories algunes que no són més que imitacions modernes de exemplars antichs, y altres que són de procedencia forastera. La majoría són petites y d' escassa importancia per les seves representacions. N' hi ha poques en nombre, que tenen la forma d' un escar-

bat, com les egypcies, y fins alguna, pot ésser de treball fenici, sembla egypcia per les seves representacions y per la pedra blava, no trasparent, en que aquestes estàn gravades. No fà mólt lo Musèu de Gerona ne possehí dues notables per la seva grandaria y per la perfecció del séu treball. Totes dues són

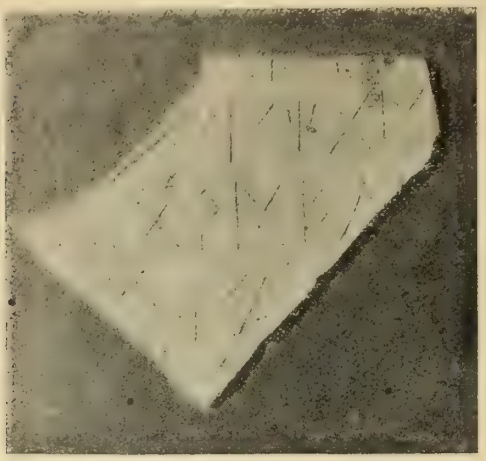

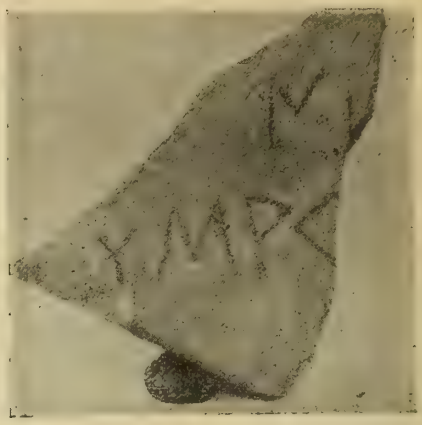

Empories.—Fragments de làpides ibèriques

ovalades: la una, en jaspi d' Egypte, de 31×28 milímetres de diàmetre, representa una ofrena feta en la ara d' un Hermes fàllich; la altra, en cornalina, té 34 × 28 milímetres de diàmetre, y mostra a Ganimedes donant beure a una àliga, que potser representa a Júpiter.

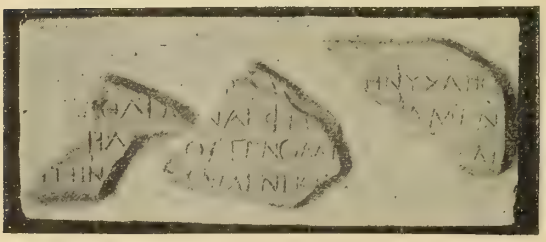

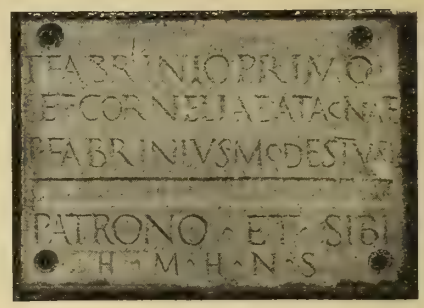

Empories.—Fragments de làpida grega y làpida llatina

Epigrafía.—La epigrafía emporitana s' ha enriquit de pochs anys ençà, d' una manera notable. Han aparegut dos fragments de làpides ibèriques; una làpida grega sencera y sis o set fragments d' altres, també gregues, dels quals tres sembla pertanyen a una sola inscripció y dos a una altra; quatre noves làpides romanes complertes o quasi complertes, totes sepulcrals, y abundants troços d' altres, dels quals n' hi ha un que pot fer referencia a *Appius Claudius Pulcher,* governador d' Espanya entre-ls anys 38 y 33 o 32 abans de la nostra Era, y un altre que menciona una dexa respectable en metàlich, ab destí pro-

vablement a un edifici públich; y finalment, una làpida cristiana del segle IV o V de la nostra Era.

Lo nombre de segells o marques de terricers, catalogades, ha crescut també considerablement, en tota mena d' obgectes: teules, àmfores, vasos, llumets, y sobre tot en fragments de terriça roja, essent de notar una, en un fons de copa, escrita ab caràcters grechs: ΔΙΟΝ—ΓΣΙΟΓ.

Finalment, de les gravades en altres materials, s' han d' afegir a les ja conegudes, les que-s llegexen en dues petites tesseres d' ibori; la una sencera que porta en una cara AVDAX, y en la oposada XXI, y la altra trencada que en la una cara solsament s' hi distingexen les lletres CL..... y en la oposada la xifra XX.....: les que-s llegexen en dos segells matríus, de coure, que diuen, l' un (que fóu del senyor Marimón, de La Bisbal) VSVAVIENT y l' altre, LSEXTILI CALLISTI, lo qual en lo plà o xapa de la nança pera agafar-lo, porta la metexa inscripció abreviada axís: L · S · C; y les estampades en un anell d' or, FELIX: en un petit obgecte de bronze, d' ús desconegut, ...VICI, y en dos mànechs de plom iguals: C T RE BI.

Se conserva, recullit a Empories, un petit disch de marbre, ab un forat rodó al mitg y tot al voltant una sèrie de signes que se semblan ab les lletres ibèriques, y alguns creuen que ho són. Se suposa que es un pès, però també podría ésser una inscripció gnòstica y la pedra un amulet.

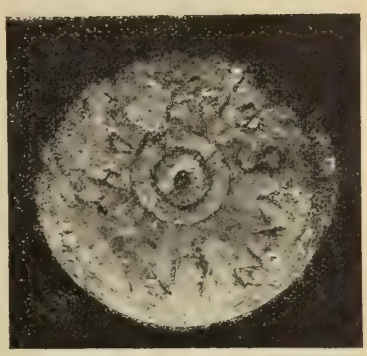

Empories.—Disch de marbre

Les quatre làpides romanes senceres, y los dos fragments a que especialment nos hem referit, són com segueix:

L · RÓSIO · L · F · SER
RVFO · AED · II · VIRQ
L · RÓSIO · PATRI
ROSIAE MATRI

IVLIA · SEX · L
AVCTA
HIC · EST · STA

APPIO CLAVDIO
PVL. . . . . .
. . . . . .

M · CORNELIO
M · FIL · GAL
SATVRNINO · PAT
AED · IIVIR · FLAM
CVLTORES LARVM

FVLVIA · W · L
ARBVSCVLA

..... Ó CORNELIA.....
... ISI · N · XL · ✠ ET · AD ...
..... CCCXCV .....
..... ONSV .....

La cristiana diu: ¿In C(h)ri(sto) Maxi(m) a viv(as)?

Respecte de les ja de temps conegudes, s' ha proposat lo suplement d' alguna de les faltades, essent la de més interès aquesta:

Sera PI · AEDEM
sedili A · PORTICVS
cly' MENI · F
IVS ·

Les inscripcions emporitanes no són mólt antigues: les ibèriques y les gregues, no pujan més enllà del segle I abans de J. C. y alguna a lo més als

La Escala.—Runes d' Empories (Muralla)

derrers anys del segle II. De les romanes, la majoría són dels segles I y II de la nostra Era y poques del mitg segle anterior a ella, entre les quals la d' argila datada pêl consulat de *Cneus Domitius Calvinus,* lo vencedor dels ceretans, que es del any 41 (a. de J. C.), y la ja citada d' *Appius Claudius*. La cristiana, com hem dit, es provablement de més avant del segle IV.

Restes arquitectònichs.—Les excavacions derrerament fetes en les runes d' Empories y sobre tot les que hi està practicant la Junta de Musèus de Barcelona, han proporcionat molts datos pera l' estudi de les construccions emporitanes. S' han fet principalment en dos llochs: en lo turonet que hi ha derrera lo qui fóu convent de Servites, entre la platja del Port y la de les Muscleres, y en lo puig hont hi ha restes d' antigues muralles, prop d' ahont hi havía indicis d' un portal.

En lo turonet s' ha descobert, fins al present, un llarch troç de muralla, més de 114 metres, que corre de O. a E., y en ella una porta, oberta a mitjorn,

flanquejada per dues torres quadrades. La muralla està construida ab grosses pedres irregulars (alguna desplaça 4 metres cúbichs), en fileres sobreposades que mostran tendencia a la horizontalitat.

Lo séu aspecte es arcàych y semblant al dels antichs murs de Tarragona y de Gerona, denominats cyclòpichs. La porta tenía doble tanca; una rexa de ferre que tancava de dalt a baix, y una porta giratoria, de la qual se-n veu la pollaguera. En l' interior, a judicar per les parets que s' hi han trobat, les edificacions s' axecavan en rases escalonades a diferents nivells, que-s comunicavan per estrets carrerons en forta pendent salvada devegades ab grahons.

La Escala.—Mosàych d' Ifigenia que-s troba en les runes d' Empories

En front de la porta s' obría un carrer paralel a la platja, pêl qual passavan carros que han dexat en la porta senyalades les roderes. Les cases eran petites y fetes provablement de tapia. Les cisternes que provehían d' ayga a sos moradors, mostran com a Velia (Italia) archs transversals. S' hi ha trobat lo basament d' una construcció més luxosa, potser edifici públich, y algún capitell d' istil helenístich. En lo gruix de terra que cobreix les runes, s' hi troban obgectes d' ibori, òs y metall y molts fragments de ceràmica romana y campaniana, pochs de la anomenada ibèrica o hispànica, y en la part més fonda algún de grech decorat ab figures roges. Aquesta part de ciutat, estava situada a mitjorn del antich port, enfront del turó de Sant Martí d' Empories, que-l clohía per la banda oposada o sía la de tramontana, y potser estava unida ab la muralla de grosses pedres, edificada pera resguardar-lo del vent de Llevant. Dels fragments d' esculptura que s' hi han trobat y del cementiri y restes de edificacions que hi ha envers l' E., ne parlarèm aprés.

En lo puig, les excavacions han posat de manifest que la muralla de formigó, que s' havía cregut ibèrica, se fonamentava sobre una altra de carrèus

mólt semblants als que en Tarragona s' axecan sobre les muralles dites cyclòpiques, y per consegüent que aquelles són una afegidura o un adob de les que tenen dessota. Aquestes, com les de Tarragona, lo senyor Mélida les califica d' ibèriques; lo senyor Puig y Cadafalch sospita són de la època romana. També han confirmat la existencia d' una porta de la ciutat, que s' obría a mitjorn, y enfront d' ella la d' una important vía o carrer que la atravessava de S. a N., empedrat y emporticat d' un de sos costats.

En la capa de terra que amaga les runes s' hi troban obgectes semblants als indicats al parlar del turonet, solsament que la ceràmica romana hi es abundantíssima, un xich més freqüent la hispànica y la grega hi manca per complert. Les cates practicades en diferents endrets del puig, indican que la ciutat en éll edificada formava próximament un rectangle de 700×240 metres.

La Escala.—Exida d' una casa d' Empories situada en un nivell inferior al paviment

Varies excavacions realisades per particulars en l' aria d' aquest rectangle, han donat per resultat la troballa de la planta baxa, més o menys incomplerta, de mitja dotzena d' edificis, tots ells, menys un, cases particulars. Lo primer que-s descobrí, es lo que té en lo centre d' un de sos compartiments o estancies lo bell y conegut quadro de mosàych, representant lo sacrifici d' Ifigenia; altre, qual fotografía acompanyàm, era la exida d' una casa, situada en un nivell inferior al paviment d' aquesta, y a la que-s baxava per una estreta escala: en ella hi havía la cisterna, ab son brocal de pedra, avuy en lo Musèu

de Gerona. En altres tres s' hi han trobat solats de mosàych, en general de pedretes blanques y negres, formant dibuxos de caràcter geomètrich; però en la una lo mosàych, format per pedres de colors, ocupava un gran compartiment y estava dividit en tres seccions; la més estreta, al devant de la porta

La Escala.—Mosàych format per pedres de colors d' una casa emporitana

d' entrada, la decorava un fullatge ondulat ornat ab filaments y flors; la que seguía, molt més ample, estava decorada per una combinació d' estrelles de vuyt raigs romboidals, que dexavan en la seva intersecció uns petits quadros, en cada un dels quals hi havía un adorno diferent: un gerro, una flor, un barco, un aucell, etc.; la que ocupava l' extrèm oriental del compartiment era la major y la decorava una ampla cenefa y un entrellàç que corría tot al voltant d' un espay rectangular pavimentat ab petites rajoles exagonals de marbre blanch. La porta a que-ns hem referit, s' obría en la paret de ponent de la estancia y donava a un atri o jardinet quasi quadrat, voltat d' un estret corredor o passadís cobert y en lo qual sembla haver-hi hagut un sortidor, que venía al devant de la porta. Una altra porta s' obría en la paret N. de la estancia prop de la precedent, que comunicava ab la cuyna. Lo senyor Alfaras cregué veure en aquesta casa indicis d' un sistema de calefacció. De les cases fins avuy descobertes, les parets interiors estavan enlluhides d' una especie d' estucat y

pintades de diferents colors; vermell, blau, vert, groch y blanch, formant faxes y ab algún motíu floral, però com cap d' elles puja més d' un metre y mitg, no-s pot saber lo que hi havía pintat més amunt. Del edifici que hem calificat de públich, no-s veyan més que part dels fonaments, fins al nivell del plà terreny. Aquests, per la seva solidesa y sobre tot per la seva extensió, se diferenciavan dels de les cases descobertes que són en general petites, y ademés al desensoterrar-los aparegueren la basa d' estàtua ab inscripció votiva a Manius Cornelius Saturninus, molts altres fragments d' inscripcions llatines, entre les quals la que commemora una dexa, y finalment dues bases y dos capitells dòrichs. Bases y capitells s' han trobat també al desembarrassar un troç del carrer de que hem parlat, y tot axò ab alguns rajols y teules, poques antifixes, brancals de cisterna, troços de columna y fragments de motllura de terriça y de marbre, completa la sèrie de restes arquitectònichs a Empories descoberts. Les cisternes, més grans o més petites, abundan en lo sòl de la ciutat alta.

La ciutat alta y la ciutat baxa, o siga la que hi havía sobre lo puig y la que hi havía en la banda de mitjorn del port, estàn apartades la una de la altra uns 150 m., y no s' ha comprovat, per ara, que estessen unides per cap muralla. Sembla, no obstant, que la derrerament descoberta en la ciutat baxa, per son extrèm de ponent torcía en direcció de la ciutat alta. Es aquest un punt que convindria que noves excavacions posessen en clar, pera lo cabal conexement de la topografía de la vella Empories y la deguda interpretació dels textes antichs que a ella fan referencia.

Necròpolis.—A part de que s' han trobat enterraments isolats prop del recinte de la ciutat y fins en l' espay comprès entre la ciutat alta y la baxa, los acoblats en gran nombre, constituint verdaders cementiris o ciutats dels morts *(necròpolis),* s' han descobert en dos emplaçaments diferents: l' un vora la mar, al S. de la població, que s' extenía principalment per la vessant del turó anomenat Les Coves, entre la cala del Portitxol y la de la Font, y l' altre en la cala del Port, a solixent de la ciutat baxa, y potser en part de la aria per aquesta en temps anterior ocupada. En lo primer, que es lo més antich, hi ha cadavres inhumats y cadavres incinerats; aquells posats dintre grans caxes de pedra o en ninxos fets de teules posades dretes, cobertes per una o més lloses, y alguns pochs per teules inclinades formant esquena d' ase, y los incinerats posats en olles, urnes o caxes cineraries, de terriça, de vidre o de plom, ab la circumstancia de que les de vidre estàn quasi bé sempre ficades en altre de plom. Dintre y al voltant dels enterraments, en particular de les sepultures de inhumació, es ahont s' han trobat quasi tots los vasos ceràmichs y de vidre de colors, de fabricació grega, molts d' ells sencers, que-s conservan d' Empories, axí los grechs orientals com los de la Grecia propria y de la Grecia itàlica, decorats ab figures negres y ab figures roges, y gran nombre d' altres obgectes de terriça, de vidre, d' ibori, d' òs y de metall; essent digne de tenir-se en compte que entre los ceràmichs n' ha aparegut algún de fabricació indígena y que

en lo meteix turó s' hi ha recullit un fragment de ganivet de sílex o pedra foguera y alguna destral de pedra pulimentada. Axò fà que l' origen d' aquest cementiri s' haja considerat ab rahó com coetani del establiment a Empories dels focis. L' altre cementiri es mólt posterior y data dels derrers temps de la dominació romana. La majoría dels cadavres estàn sepultats dintre caxes o baguls, coberts per una llosa de doble pendent, ab cartabons devegades en los angles y en lo centre de son costat major, per l' istil dels trobats en lo Mercadal de Gerona y en un cementiri antich descobert a Figueres. Quasi tots són llisos, però n' hi han sortit dos de marbre ab esculptures en la cara de devant. Hi ha també sepultures obertes a terra, formades la caxa y la coberta per pedra piçarrosa; altres fetes de teules inclinades formant esquena d' ase, y, per fí, s' hi ha trobat algún cadavre ficat dintre una àmfora prèviament serrada arràn de la espatlla, com les que han aparegut en algún altre antich cementiri. Dintre aquestes sepultures, fora del cadavre, no s' hi ha trobat absolutament res. Estàn repartides en varis compartiments separats per parets, y sembla que totes elles estavan soterrades: donchs fins les dues que tenen esculptures, s' han trobat la una tancada dintre dues parets que forman com un estret carreró que no dexava lloch pera poder contemplar les esculptures, y la altra sota un paviment de mosàych format per trocets irregulars de marbre, sembrats al etzar, que hi havía, y encara ne queda una part, en una estancia rectangular en quin extrèm de llevant s' hi veu una paret en semicercle, tancada emprò dintre lo rectangle, y en quina paret lateral de la banda N. té practicats una sèrie de buyts, tancats superiorment per un arch, que han pogut servir de ninxos pera dipositar-hi urnes cineraries, sense que-ns conste d' una manera certa que se n' hi haja trobat cap. Aquest cementiri s' ha suposat cristià, y efectivament pot ser-ho atès lo caràcter d' alguns dels seus enterraments; però fins avuy no s' hi ha trobat cap senyal positiva de cristianisme y les esculptures dels dos sarcòfachs aludits no són cristianes, encara que són de les que haurían pogut ésser aprofitades pêls primers cristians. En quant a la estancia abans dita, si es contemporània del cementiri, no pot ésser més que una cambra sepulcral: si se vol considerar com una capella o una *celle memoriæ,* ha de ésser mólt posterior al cementiri, donchs la disciplina de la esglesia no consentía los enterraments en los edificis dedicats al culte o en la seva proximitat. Les excavacions fetes per D. Xavier de Ferrer en l' emplaçament d' aquest cementiri, han donat per resultat la troballa, a més de molts fragments de ceràmica romana y d' altres petits obgectes sense importancia, d' una figureta de terriça quasi sencera, d' un pèu d' estàtua de marbre, d' un vas en forma d' aucell ab cap de xay, y d' un capet de pantera o de lleona, de bronze, de mólt bon istil. Aquests obgectes, los restes d' edificacions y-l venir comprès lo cementiri en laària provable de la ciutat baxa, portan a creure que aquesta feya ja temps havía sigut abandonada quan lo cementiri s' establí; donchs es, ademés, sabut que ni-ls grechs ni-ls romans enterravan dintre les poblacions.

Esculptures.—Les trobades en les runes d' Empories són escasses. D' estàtua no-n sabèm més que una: la d' Esculapi, o potser Júpiter Serapis, de 2'15 metres d' alçada, descoberta l' any 1909 en la ciutat baxa. Està treballada en dos blochs de marbre blanch, y li faltan los braços y los atributs que degueren caracterisar-la. Excavant prop del lloch ahont se va trobar, han sortit part dels braços y molts troços d' una serp que s' enlayra en espiral, que es mólt fàcil siga un d' aquells atributs, y ademés lo cap, la basa ab los pèus y algún troç de braç y de cama, d' una petita estàtua de dona. No sabèm ahont ha anat a parar un bust del Emperador Tiberi, descobert a principis del segle XIX, del qui dóna rahó lo Sr. Maranjas, y hem vist, ademés, dos caps, l' un d' home, l' altre de dona, més petits que-l natural, varis pèus, una mà y altres fragments d' estàtua, de marbre. De bronze, hi ha lo cap de dona, trobat l' any 1892, de major grandaria que-l natural (0'38 m. d' alt, per 0'26 la major amplàda) que-s remonta al derrer terç del segle I de la nostra Era y arqueòlechs de nota estiman pot ésser una imatge de Julia, filla del emperador Titus, y ademés varies petites figuretes, com són: una Venus, que cita lo senyor Maranjas, un Mercuri y un Març o Minerva, que-s guardan en lo Musèu de Gerona. En lo meteix Musèu hi ha dits de mà, de bronze, de grandaria major del natural, restes d' alguna estàtua. Pot considerar-se, finalment, com obra esculptòrica, lo cap de fera de que hem parlat. Figuretes de terra cuyta se n' han trobat a Empories mólt poques: no-n sabèm més que quatre o cinch de senceres o quasi senceres.

Clixé d' Adolf Mas

Empories.—Estàtua d' Esculapi, trovada en 1909

De relléus, hi ha los dos sarcòfachs de marbre mencionats, un dels quals, a més del bust del difunt, posat dintre una petxina, porta representades les quatre estacions, ab algún geni y una figura que, com lo Bon Pastor, té un xay a coll, y en lo devant de la coberta un tablero o quadro llís y sense inscripció,

y al séu costat a la una banda la fabricació del ví y a la altra la del oli. Lo devant del altre sarcòfach té les esculptures mólt fetes malbé: estava dividit per arcades, sostingudes per pilastres o columnes, en set compartiments; en lo del mitg hi ha una porta, ab un dels batents obert, que dexa veure una cortina colgant, y en amunt de la porta, tocant al arch, una petxina; en cada hú dels altres, hi ha un personatge, que la falta d' atributs no permet caracterisar. L' istil d' aquests relléus, acusa los derrers anys del segle III y potser fins lo segle IV. A n' aquest derrer segle o al V, pertany un gros fragment de sarcòfach cristià, de marbre, trobat anys enrera a Empories en un camp proprietat del Sr. Barraquer: estava decorat ab estrigils y té en lo centre, dintre una corona de llorer, lo monograma de Crist ab la alfa y la omega.

Empories.—Cap de dona, de bronze, trobat l' any 1892

Recapitulèm ara les ensenyances que-s desprenen d' aquests obgectes, relacionant-les ab les noticies que la Historia nos ha proporcionat. Pera tot aquell qui conega la topografía del país, resultarà un fet evident que la petita illa que ocuparen los grechs al establir-s' hi, es lo turó que ocupa avuy lo poblet de Sant Martí d' Empories, enfront del puig ocupat provablement per la població dels indikets, del qual està separat per un freu, quasi al meteix nivell de la mar, que ha quedat exut al avançar la costa, omplenant-se de terra y sorra lo port que-ls grechs habilitaren en la cala que s' obre al S. del turó. Axí degueren continuar les coses per l' espay d' un centenar d' anys poch més o menys, utilisant los grechs pera necròpolis lo turó que hi ha més al S., també vora la mar, anomenat Les Coves. En lo temps indicat fòu quan trobant-se los grechs estrets en la illa, siga per haver crescut naturalment la població, siga per haver-se augmentat ab la arri-

bada de nous immigrants, passaren a aposentar-se en terra ferma, ocupant lo pujol que hi ha al mitjorn del port, rodejant-se de muralles y prenent les precaucions que hem referit pera la llur seguretat, sense abandonar per axò la illeta de Sant Martí, que anomenarèm ciutat vella *(paleapolis)*, pera distingir-la de la nova *(neapolis)* en la que s' havían aposentat. Des de ella comerciejavan ab los indikets, provehint-los de manufactures, particularment d' obgectes de luxe (ceràmica, vidre, ibori, òs, metall y potser també texits) que importavan de la Grecia insular y continental, y també de Sicilia y de la costa ponentina d' Italia y meridional de la Galia, extenent-se son comerç per la mediterrània d' Espanya, com ho justifican les monedes, comerç que-ls obgectes trobats provan no sufrí interrupció sensible. Lo caràcter purament mercantil de la colonisació grega y l' ésser reduhit lo nombre dels grechs establerts a Empories, que impossibilitava tot intent de imposició o dominació sobre los naturals, degué esbargir poch a poch los rezels d' aquests, y per altra banda les ventatges que-ls produhía la facilitat de adinerar los fruyts de la terra que los grechs los compravan, produhiren la conseqüencia de que se establissen y mantinguessen entre grechs y indikets relacions amistoses. La influencia moral que donava als grechs la llur superior cultura, se anà desenrotllant y penetrant terra endintre en l' E. y NE. de la península ibèrica y hi fóu la predominant fins ben entrat lo segle III, abans de J. C.; gregues, y particularment d' Empories, foren les monedes que hi corrían y que se imitaren per diferents pobles, alguns d' ells del S. de la Galia; imitació grega sembla ésser la ceràmica que d' un quant temps ençà es anomenada ibèrica, y un segell d' art grech s' ha reconegut en les antigues esculptures descobertes en les provincies de Murcia y d' Alacant. Lo numerari foci es lo més antich que conegueren los ibers, y la primera moneda que usaren. Los focis al establir-se a Empories hi portaren lo culte de Diana Efessina, que no es la Diana caçadora de la mitología grega, sinó la deesa assiàtica de la feconditat, de tipu hieràtich y lo còs plè de mamelles: lo temple de la deesa estava edificat de segur en la *paleopolis*, y en ella restà. Lo nou barri grech d' Empories era lo barri comercial, immediat al port, y al temps del predomini grech s' ha d' atribuir lo mur o moll qne resguardava a aquest per llevant, revestit de grosses pedres

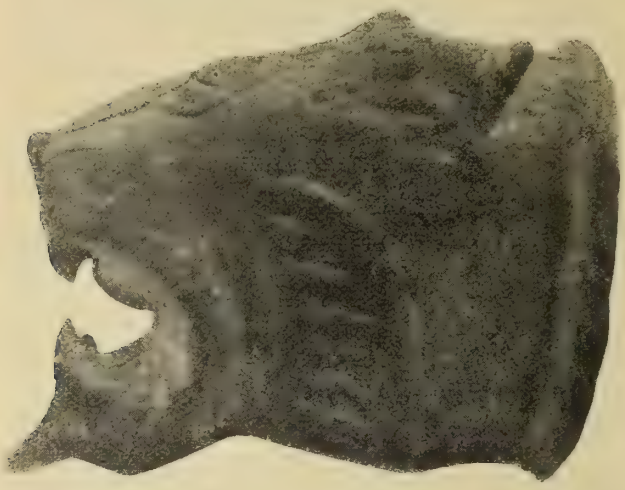

Empories.—Cap de pantera, de bronze

y provehit pèl costat interior de grans anelles de ferre per amarrar-hi les embarcacions. Aquest barri, murallat, ab una sola porta envers lo camp, es lo que han començat a descolgar les excavacions derrerament fetes y lo que tenía solsament, segons diuen los antichs autors, 400 passos de circuít, que representan una superficie màxima de 21,600 m. Aquest barri estava també apartat de la població indiketa, donchs sols estant-ho s' explica lo que diu Strabó, axò es: que més endevant los indikets, encara que regint-se per ses propries lleys, volgueren juntar-se ab la nova població grega dintre un recinte murat, però separats los dos pobles per una muralla mitgera, resultant axís Empories una ciutat doble. Quan succehí axò, no ho sabèm, ni les excavacions ho han posat

Empories.—Sarcòfach de marbre blanch, esculpturat

encara en clar: però no es provable fós abans de la vinguda a Empories deAtó, l' any 195 a. de J. C., puix consta que llavors los indikets eran enemichs dels romans y feyan armes contra ells, y encara que los grechs eran ja de temps aliats de Roma, no hauríaAtó escullert pera desembarcar lo port d' una ciutat enemiga, que tal devía ser-ho Empories en lo cas de formar un sol cos la ciutat grega y la indiketa ab la sola separació d' una muralla mitgera, sobre tot tenint en consideració que-l nombre dels indikets que la habitavan era incomparablement major que-l dels grechs (donchs la superficie màxima de la ciutat indiketa era d' uns 162,000 m.), y aquests no haurían pogut impedir que los indikets s' oposessen al desembarch del cònsul romà. La ciutat dels indikets, voltada de murs, estava donchs en l' any 195, no juntada, sinó a certa distancia de la *neapolis* grega: de segur al cim del puig ahont hi ha restes d' antigues muralles. Es mólt possible que vençuts, pochs mesos després, los naturals del país per les tropes deAtó y rendida a aquest la ciutat indiketa ab los fugi-

Sant Martí d'Empories.—Cambra sepulcral

Sant Martí d' Empories.—Restes del carrer del Portal

Sant Martí d'Empories.—Escala en lo barri grech

Clixés de J. Esquirol

tíus de la desfeta que s' hi havían acullit, vegent-se los indikets desemparats, sense forces pera contrarrestar lo poder de Roma y enderrocades les muralles de la seva ciutat, acudíssen a la amistat dels grechs y pensessen en aplegar-se ab ells, conceptuant-se axís més segurs pera lo pervindre, y que d' aquesta manera se formés poch a poch la *dipolis* de que parlan los autors, governant-se primer cada un dels dos pobles per les seves lleys propries, y més endevant per unes metexes lleys, barreja de les indígenes y de les gregues, y que ab lo temps s' adobessen les enderrocades muralles, axecant a sobre lo que quedava de les de pedra les de formigó que encara se veuen, y unint-les ab les de la

Empories.—Mur o moll que resguardava lo port

ciutat grega per medi d' un nou mur. Encara que-ls romans havían ja establert a Espanya la llur dominació, la fesomía grega de la ciutat d' Empories no-s mudà, y seguí durant tot lo segle II y bona part del primer. Los comerciants grechs no provehían ja a Grecia com abans, sinó quasi exclusivament en les costes d' Italia, d' ahont portavan la ceràmica campaniana y aretina; lo numerari emporità era lo que-ls servía en quasi totes les seves transaccions, y aquest estava constituit per la drachma grega, de plata, havent-se introduhit envers la meytat del segle III, pera facilitar la compra-venda en detall, lo numerari de bronze ibèrich dels indikets, d' empremptes quasi exclusivament gregues; y per fí, escrits en caràcters ibèrichs o grechs, són los pochs fragments d' inscripció pertanyents als derrers temps d' aquest període.

L' aspecte y-l govern de la ciutat, cambià en la segona meytat del segle I abans de la nostra Era, quan vençuts per Cèsar los fills de Pompèu l' any 45, envià a Empories, com a colons, veterans del séu exèrcit. Otorgada primer als indikets y després als grechs la ciutadanía romana, romans, indikets y grechs se fongueren en un sol cos y-l govern de la ciutat s' organisà a la romana. Quan escrigué Titus Livi, en temps d' August, tot axò s' havía ja realisat. Cessà la encunyació de les drachmes gregues de plata y la de monedes ibèriques de coure dels indikets, essent substituídes les primeres pèl denarí romà y

les segones per la encunyació en la ciutat, encomanada als *qüestors*, de monedes llatines, algunes de les quals portan lo títol de *municipi*, que es lo que era la ciutat, y altres corroboran la organisació romana de son govern ab la marca DD, *per ordre o decret dels decurions*. Les poques inscripcions trobades que-s remontan a n' aquesta meytat de segle, són també llatines.

Dels temps posteriors a August, res no-s contan d' Empories, com hem vist, los antichs escriptors. Los obgectes trobats mostran que la prosperitat de la ciutat no minvà, que s' embellí ab monuments públichs, com lo bust de Tiberi, lo cap de Julia y lo temple d' Esculapi o de Serapis, ab la estàtua de marbre d' aquesta divinitat; que tenía víes porticades; edificis decorats ab pintu-

Sant Martí d' Empories.—Portal y muralles de la Etat mitjana

res y pavimentats de mosàych; associacions o confraríes, com les dels *cultores larum;* que a derrers del segle II hi havía un destacament de la sèptima llegió; que provablement per haver-se inutilisat lo port, invadit per la sorra, fóu la ciutat baxa en gran part abandonada, establint-se en lo que havía sigut poblat, un cementiri, que hi era ja en los derrers anys del segle III; y que en lo segle IV hi havía cristians a Empories, de conformitat a lo que relata la tradició.

Efectivament, vol la tradició que Empories fos ciutat episcopal des del principi de la Era Cristiana, però ni aquest fet ni la predicació en la ciutat del cristianisme per l' apòstol Sant Pau y més endevant per Sant Narcís, han tingut comprovació històrica: lo únich que té algún fonament, es lo desembarch a Empories de Sant Felíu, al arribar de la África en los primers anys del segle IV, per apoyar-se en lo que diuen les actes del martyri del Sant.

Al substituir la dominació wisigoda a la romana, a Empories hi hagué

Sèu episcopal, que desaparegué ab la invasió sarrahina. Se conserva memoria d' haver sigut bisbes d' Empories en los segles VI y VII, Pau, Casonci, Fruytós, Galanus, Sisuldus, Deudonat y Gàudila.

La desaparició del bisbat de Empories quan la invasió sarrahina, justifica que la ciutat fóu aleshores presa pêls mahometans per força d' armes y que sufrí gréu dany. Subsistí, no obstant, donchs la veyèm figurar des del començ

Empories.—Monedes de Lluís lo Piadós y Carles lo Calvo, respectivament

de la reconquesta com a cap del comtat d' Empories (812), establert pêls franchs. A la primera meytat del segle VIII pertany un diner carolingi encunyat a la ciutat d' Empories a nom del emperador franch Lluís lo Piadós; y del fill y successor d'aquest, Carles lo Calvo, es un altre diner encunyat en la metexa ciutat. Un document del any 842, dóna com existent la esglesia de St. Martí d' Empories, a la que califica de *basílica,* y es segur que ciutat y esglesia foren arruinades pêls normans, envers l' any 861 o 862, ruhina que consta per una làpida de marbre blanch posada en lo frontis de la actual esglesia del poble, que commemora la reedificació d' ella pêl comte Gausbert, mort l' any 927. Lo comte Guifret o Gausfret, en una donació que li va fer en l' any 980, la anomena esglesia de Sant Martí, de Santa María y de Sant Pere. A la ruhina causada pêls normans, es deguda la translació pêls comtes de la capitalitat del comtat, que es provable coincidís ab la separació d' aquest del de Rosselló, possehits abans per un meteix comte. Unides aquestes causes a la pèrdua del bisbat y a la ja vella inutilisació del port, feren que Empories, conservant empero lo títol de ciutat, quedés reduhida en la Etat mitjana a una

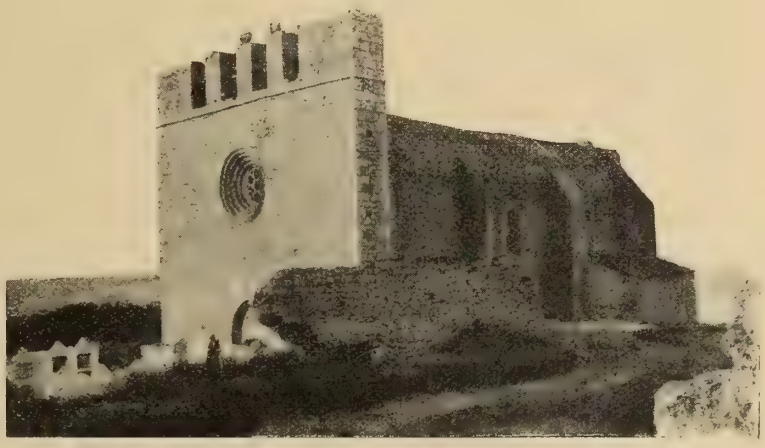

Sant Martí d' Empories.—Esglesia construída en 1507

petita població fortificada, axecada en lo turó de Sant Martí d' Empories, que no era ja una illa, y que la historia no la esmenta més que pera donar compte d' alguns fets de guerra, en lo *Castell d' Empories* ocorreguts.

Axís consta que hi féu calar foch l' almirall francès Guillèm de Lodeva, en l' any 1285; que fóu presa per les forces de la reyna y del infant D. Ferràn en 1467; que l' any següent, 1468, se rendí al Duch de Lorena després d' un setge de dos mesos; que acabades les torbacions del Principat, lo rey Joan II la donà a Pere de Torroella, qui féu adobar les muralles; que en 1483 hi hagué un desembarch de pirates; que en 1507 fóu començada la actual esglesia, pera substituir a altra edificada en la primera meytat del segle XIII; que en 1660 tornava a pertànyer als comtes d' Empories y tenía agregats los llochs de Cinchclaus ab 10 cases, Los Rechs ab 4, La Escala ab 20, Les Corts ab 7, Montiró ab 8 y Palàu Borrell ab 4; y que en l' any 1675 fóu entregada al saqueig, després de presa a la força, pêl marescal Schomberg. Ab posterioritat ja hem vist com quedà absorvida per la vila de La Escala. De tot lo que sigué no li restan més que la parroquia y enderrochs.

Bibliografía.—Aguilar (Sebastià): «Ampurias», Figueres, 1895. *Alfaras* (Romualdo): «Descubrimientos en Ampurias», y «Calefacción en Ampurias», art. publicats en lo Bol. de la Soc. Artístico-arqueológica barcelonesa, en 1893 y 1895 respectivament. *Botet y Sisó* (Joaquím): «La iglesia de la villa de La Escala», en la Rev. de Gerona, v. I, 1877. «Noticia histórica y arqueológica de la antigua ciudad de Emporión», Madrid, 1879: «Relació de descobriments arqueològichs fets a Empories», en lo Bol. de la R. Academia de la Historia, v. 36, y en la Rev. d' Histoire et d' Archeologie du Roussillon, 1900. «Una inscripció romana de Empories», en *Lo Geronés*, febrer de 1902: «Data aproximada en que los grechs s' establiren a Empories, etc.» Discurs llegit en la R. Acad. de Bones Lletres de Barcelona, 1908. *Brunet* y *Bellet* (Joseph); «Lo bust d' Empories» en la Rev. L' Avenç, 1893. *Phillips* (Jordi): «Uber den iberischen Stamm der Indiketen und seine Nachburn, ein Beitrag sur Topographie des nordösttichen Hispaniens», en les actes de la Acad. de Viena, v. 67, p. 761-804. *Fita* (Fidel): «Inscripciones inéditas de Ampurias», en la Ilustración Española y Americana, 1871, pl. 210. *Font* (Ramón): «Episcopologio emporitano, etc.», Gerona (sense data). *Frickenhaus* (August); «Zwei topografische probleme», en Bonner Fahrbischer, any 1909, y «Griechische vasen aus Emporion» en l' An. de l' Inst. d' Estudis Catalans, 1908. *Gery*, nota sobre un lekytus procedent d' Empories, en lo But. de la Soc. des antiquaires, 1876, p. 63. *Heydemann* y *Schlie*, «Estudi sobre lo mosàych d' Empories», en l' Archeologische Zeitung, Berlin 1869. *Maranjas* (Joseph); «Compendio histor. de la antiquísima ciudad de Ampurias». *Passa* (Jaubert de); «Notice historique sur la ville et le comté d' Ampurias» en les Mem. de la Soc. royale des antiquaires de France, 1823. *Pí y Puig* (Rosendo); «El cólera en la villa de La Escala», 1885. *Puig y Cadafalch* (Joseph); «Les excavacions d' Empories. Estudi de la topografía» en lo An. del Inst. d' Estudis Catalans, 1908. *Pujol y Camps* (Celestí); «Empurias. Catálogo de sus monedas é imitaciones», en lo Memorial Numism. español, 1873: «Estudio de las monedas de Ampurias y Rhode con sus imitaciones», Sevilla 1878. «¿Existe Ampurias?». «No existe Ampurias», art. en la Rev. de Gerona, v. I, 1877: «El tesoro de Segarò», en la Rev. de Ciencies Històriques, 1881. *Rada y Delgado:* «Nota sobre lo bust d' Empories», en lo Bol. de la R. Acad. de la Historia, 1893. *Reinach* (Salomón); «Buste en bronze découvert a Emporiae», en la Rev. Archéologique, París, 1896. *Salamó* (Lluís de); «Un descubrimiento arqueológico», en la Rev. de Gerona, v. 17, 1893. *Schulten:* «Ampurias», art. publ. en Neuen Jahrbüchern, Leipzig, 1907. *Villefose:* «Nota sobre lo mosàych d' Empories» en lo But. de la Soc. des Antiquaires, 1892. *Zobel de Zangroniz* (Jaume); «Moneda de oro con los tipos d' Empurias», en la Rev. de Ciencies Històriques, Barcelona, 1880 y en la Rev. Archeologique, París, 1882. *Anònims:* «Piedras grabadas emporitanas», en la Ilust. Artística del 12 Desembre de 1898, y «Busto romano encontrado en Ampurias», en *La Velada*, setmanari ilustrat, Barcelona, 15 d' Abril de 1893.—Consúlten-se, ademés, los llibres d' Historia General y mólt en particular la «Historia del Ampurdán», del senyor Pella y Forgas: lo llibre sobre «La arquitectura romànica a Catalunya» del senyor Puig y Cadafalch: l' «Estudio histórico de la moneda antigua española» del senyor Zobel de Zangroniz: la introducció al nostre treball sobre «Les Monedes Catalanes»: l' estudi sobre la «España preromana» del senyor Rodríguez de Berlanga, y les obres monumentals sobre inscripcions ibèriques y llatines del Dr. D. Emili Hübner.

Llagostera

Lo districte municipal de Llagostera, que comprèn la vila d'aquest nom y los vehinats de Bruguera, Cantallops, Creu de Serra, Pocafarina, Ganix, Gayà, Llobatera, Mata, Panedes, Sant Llorenç y Estanys o Vilar, està situat en la conca del Onyar, al SE. de la ciutat de Gerona, y afronta ab los de Cassà de la Selva al N., de Cruílles al E., de Santa Cristina d'Aro al S. y de Tossa y Caldas de Malavella al O. Quan se crearen los partits judicials fóu incorporat al de La Bisbal: per R. O. de 13 de Juny de 1864, ho va ésser al de Gerona. Té 1,266 edificis y alberchs y 4,140 habitants de fet (4,148 de dret), dels quals 1,554 saben llegir y escriure. Los de fet se distribuexen, pêl séu sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 988; casats, 900; viudos, 74; total, 1,962.—Dones: solteres, 1,076; casades, 898; viudes, 204; total, 2,178, y per entitats de població, com segueix:

Llagostera (cap de districte)	823	edificis y alberchs,	2,725	habit.
Vehinat de Bruguera (a 3 k. de Llagostera).	91	»	314	»
Id. de Cantallops (a 1 k. de id.)	35	»	106	»
Id. de Creu de Serra (a 1,500 m. de id.). .	41	»	120	»
Id. de Pocafarina (a 500 m. de id.).	47	»	129	»
Id. de Ganix (a 1,500 m. de id.)	28	»	80	»
Id. de Gayà (a 1 kilòmetre de id.)	45	»	142	»
Id. de Llobatera (a 1 kilòmetre de id.) . .	34	»	114	»
Id. de Mata (a 2 kilòmetres de id.).	20	»	55	»
Id. de Panedes (a 5 kilòmetres de id.). . .	53	»	159	»
Id. de Sant Llorenç (a 4 kilòmetres de id.)	49	»	196	»

Aquests vehinats estàn formats per masíes y cases escampades pêl terme. Lo d'Estanys o Vilar, a 1,400 m. de Llagostera, no consta en la precedent classificació, com entitat, per formar-lo menys de 10 cases.

Lo terme ocupa part de les vessants de ponent de la serra de les Gavarres y de les de tramontana de la serra costanera, ab les seves estrebacions, y resulta força accidentat, pero prop de la vila n'hi ha una partida de planer d'uns 10 km. quadrats, que s'extén principalment per la banda de Cassà de la Selva, de Panedes y de Sant Llorenç. Hi naix lo ríu Ridaura, que 4 o 5 km. aygues avall de son curs se fica en lo terme de Santa Cristina d'Aro y lo regan

Clixé de A. Güixens

Llagostera.—Vista general de la població

regan les rieres Bonauta y Gotarra que baxan de la serra costanera, recullint aquesta derrera les aygues de la anomenada Banyaloques, procedent del costat de Panedes, que en amunt del Plà de la Torra se parteix en tres ramificacions, y la Verneda que baxa de les Gavarres, afluyents totes del Onyar. Lo atravessan lo camí de ferre de Gerona a Sant Felíu de Guíxols y les carreteres de tercer ordre de Gerona a Sant Felíu, de Llagostera a Caldes de Malavella, de Llagostera a Tossa y de la metexa vila a Vidreres y Sils, de les quals les tres primeres estàn construídes y la derrera en construcció. Lo terrer es de mitjana qualitat; la part boscosa està quasi exclusivament plantada de suros, mólt ben cuydats, y no hi falta caça: la de conrèu produheix grans, llegums, verdures y fruyta. Lo bestiar que més s' hi cría es lo porquí.

La vila de Llagostera està situada en un puig voltat de plà, menys pêl SO., y al cim d' ell s' axeca la esglesia parroquial ab les runes d' un antich castell; té bons carrers y caseríu, particularment en la part moderna y més plana; los de la vila vella són quasi tots estrets y molts en forta pendent. Dista de Gerona 20 kilòmetres y 9 de la estació de Caldes de Malavella en lo ferrecarril de Barcelona a França. Tè estació en la vía ferrada de Gerona a Sant Felíu, per la qual reb lo corrèu, y hi fan cap totes les carreteres abans esmentades. S' hi troban carruatges de lloguer, y ordinacions tres vegades al día a la estació de Caldes de Malavella (prèu del assiento 0'75 de pesseta) y diaria a Palamors, a Vidreres y a Tossa. Hi ha subcentral del grupu telefònich interurbà de Gerona; lloch de la guardia civil; y s' illumina per gas acetilè. Compta ab tres escoles públiques; una superior de noys y dues d' elementals complertes, una de noys

y altra de noyes, y ab dues de privades, una de noys costejada pels socis de la Cooperativa, y una de noyes dirigida per les GG. Carmelites de la Caritat. Té ademés, una Escola menor de Belles Arts, ab caràcter municipal, subvencionada per la Diputació de la provincia. Hi ha hospital municipal ab 4 llits, que per insuficiencia de fondos propris solsament socorre accidentats. Celebra mercat lo dijous de cada setmana; fira lo 24 d' Agost, y festa major movible per Pasqua granada. Aniversari del primer mercat, tots los anys lo primer dijous de Setembre.

Es parroquia urbana d' ascens, ab rector y dos vicaris, que té per sufragania la esglesia de Panedes, la qual pertany avuy al arxiprestat de La Bisbal y era abans del ardiaconat de La Selva. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Felíu, es gòtica, d' una sola nau y bastant espayosa: data del segle XVI, però lo frontis, de carrèu, es més modern. La sufragania de Panedes, es una capella dedicada a Sant Pòlit (Ampeli). Hi ha, ademés, entrant a la vila, en la Torra Albertí, una capella pública, construída l' any 1588, també gòtica, que es proprietat particular; altra capella pública dedicada a Sant Llorenç, en lo vehinat del meteix nom, al voltant de la qual se celebra un aplech lo día de la festa del sant titular, y capelles privades en les cases Vidal de Llobatera, Prats de Mata, Fonolleres, Domenech y Rissech. Hi ha establertes en la vila Germanes de St. Joseph y GG. Carmelites.

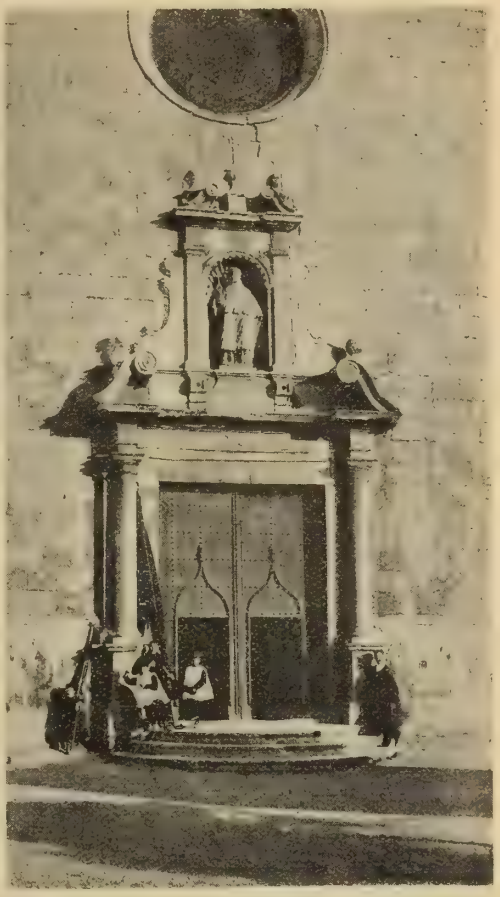

Clixé de Joseph M.ª Campañó

Llagostera.—La esglesia parroquial

En lo vehinat de Panedes hi brolla una font d' aygues bicarbonatades-càlciques-ferruginoses (veja-s p. 128): hi ha indicis en lo terme de minerals de coure, y correspòn al districte electoral de La Bisbal.

Es Llagostera una de les poblacions més importants del partit de Gerona: s' hi exercexen totes les arts y oficis indispensables y útils, y les professions lliberals; hi ha hostals ab regulars comoditats, dues fondes, y la seva industria característica es la fabricació y expedició de taps, que-s verifica en 68 establiments y obradors y a la qual dèu la vila la seva prosperitat y modern creximent.

Notes històriques.—Se la anomena *Locustaria,* en la compra que féu lo 11

d' Agost del any 922, per 500 sous, la comtesa viuda D.ª Garsendis, a Em, filla de *Sesegudus,* de la meytat de la vall de Llagostera ab totes les seves viles y vilars, la qual li pertanyía per herencia dels seus pares, a quina vall se senya-

Clixé de Joseph M.ª Campañó

Llagostera.—Detall de la antiga Torra Albertí

Clixé de Joseph M.ª Campañó

Llagostera.—Bassa del molí d' en Gabarra

lan les afrontacions següents: per sol ixent, la Vall d' Aro, Panedes y la mar; per mitgdía, la mar, Caulés y Massanet *(Mazanedo);* per ponent, Massanet, Caldes y Aulet, y per tramontana, Cassà y la riera Verneda. Des de derrers

del segle x possehía bens en son terme lo monestir de Sant Felíu de Guíxols. Se la designa en 993 ab lo nom de *Lagostera,* en 1016 ab lo de *Lagustaria* y en 1163 ab lo de *Locustaria.* En 1187 y 1197, la possehía lo rey, qui la anomena *Locustaria.* Ab lo meteix nom la denomina Jaume I, en 1240, en un important privilegi concedint a sos moradors, a més d' altres franqueses, lo dret de caçar, fer llenya, péxer sos remats y engrexar sos porchs ab les aglans, en los boschs del terme: y també lo rey Anfòs II, qui en 1288 va vendre a carta de gracia per 32,480 sous, lo castell de Llagostera a Dalmàu, vescomte de Rocaberti. Sempre ab igual denominació lo cedí en vitalici lo rey D. Jaume II en 1314 a Grau de Rocaberti, reincorporant-se a la corona, per mort d' aquest, en 1323: però l' any següent lo dit rey lo donà en franch alòu, ab la plena jurisdicció civil y criminal y lo mer y mixt imperi, a Oth de Montcada, donació que confirmà son fill Anfòs III y en 1339 lo rey Pere III. En l'any 1375 aquest rey la erigí en Baronía, ab altres térmens vehins, a favor de Gastó de Montcada, que ja la possehía l' any 1359, en quin any lo castell de Llagostera tenía 104 fochs.

Clixé de Joseph M.ª Campañó

Llagostera.—Camí de ferre

En 1449, quan la regencia de D.ª María, se gestionava la seva lluhició. En 1698, era del comte de Montagut D. Francesch de Lanuza, y continuà essent lloch senyorial fins a la abolició dels senyorius.

En los segells, usava la vila com armes parlants una llagosta, però per acort del Ajuntament de 5 de Febrer d' aquest any 1910, s' ha resolt mudar lo segell, substituhint-lo per un escut, coronat, ab la llegenda *Lacustaria,* en la capsalera, y-l reste del camp, partit en pal, portant a la dreta les armes reyals d' Aragó, y a la esquerra, de son color, una roca sortint de la ayga y al demunt d' ella un castell. Lo cambi s' ha fonamentat en que lo veritable nom de

la població era *Lacustaria;* però los documents més antichs y los de la Cancillería reyal, li donan quasi sempre lo de *Locustaria.* Axò no vol dir que no cregàm que hi hagués hagut en lo terme algún petit estany, com sembla justificar-ho lo nom d' *Estanys,* que porta lo vehinat conegut també per Vilar.

Bibliografía.—Martínez y Bori (Manel); «Memoria de una epidemia de sarampión ocurrida en Llagostera durante el otoño é invierno de 1893-1894.»

Llambilles

Lo poble de Llambilles, compost pèls vehinats de La Vila, d' Arols, del Mas Tomàs, del Plà y de Sant Cristòfol, forma un districte municipal, situat al SE. de Gerona, que afronta al N. ab lo de Quart, al E. y al S. ab lo de Cassà de la Selva y al O. ab los de Campllonch, Fornells y Quart. Té 90 edificis y alberchs ab 440 habitants de fet (443 de dret), dels quals 125 saben llegir y escriure. Los de fet se distribuexen, per llurs sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 121; casats, 89; viudos, 11; total, 221.—Dones: solteres, 107; casades, 87; viudes, 25; total, 219, y per entitats de població, com segueix:

Llambilles (vehinat de La Vila).	19	edificis y alberchs,	109	habitants
Vehinat d' Arols (a 1,700 m. de Llambilles)	21	»	96	»
Vehinat de Mas Tomàs (a 748 metres de idem).	29	»	130	»
Vehinat del Plà (a 1,600 m. de id)	12	»	56	»
Petits caserius y edificis isolats.	9	»	49	»

La autoritat local y les oficines municipals estàn establertes actualment en lo vehinat del Mas Tomàs; la esglesia parroquial y la rectoría en lo de la Vila. Lo vehinat de Sant Cristòfol, ab una capella dedicada a n' aquest sant, que està 2,200 m. apartat del de La Vila, figura entre los edificis isolats.

Lo terme de Llambilles s' extén bona part per terrer plà y lo demés per la vessant ponentina de la serra de Castellar y d' un ramal de les Gavarres que-l separa del de Cassà de la Selva: aquesta part es boscosa y poblada de suros: aquella es de conrèu, de terres de mitjana qualitat y produheix grans, llegums y alguna fruyta. Regan lo terme lo ríu Bugantó y lo torrent Corp, quals aygues s' unexen a les del Onyar. L' atravessan la carretera y lo camí de ferre de Gerona a Sant Felíu de Guíxols, que hi té un baxador a 8,400 metres d' aquella ciutat. Té camí vehinal a Fornells (uns 6 k.) y a Campllonch (4 k.): los altres camins són rurals.

Lo poble rèb lo corrèu per Gerona, a quin districte electoral pertany, y té dues escoles públiques elementals incomplertes, una de noys y la altra de noyes. Es població quasi exclusivament agrícola: hi ha les industries més indispensables, y alguna rajolería, y celebra la festa major lo día 10 de Juliol.

Es parroquia urbana d' entrada, ab rector, abans del ardiaconat de La Selva y al present del arxiprestat de Gerona. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Cristòfol, té la volta gòtica axecada sobre una anterior construcció romànica. Ademés de la capella de Sant Cristòfol en lo vehinat de son nom, ne té una altra dedicada a Nostra Senyora de la Pietat, en lo vehinat d' Arols.

Lembiles, l' any 1359 tenía 20 fochs: 11 d' esglesia, 5 de ciutadans, 2 de cavallers y 2 d' aloers. En 1382, lo rey D. Pere vengué a Guillém Lobet lo lloch y la jurisdicció de Llambilles, que més endevant foren lluhits y reincorporats a la corona. En 1698 era lloch reyal.

Madremanya

Lo districte municipal que porta aquest nom, està situat al E. de Gerona. Ocupa les vessants septentrionals de la serra de Montnegre y de la montanya dels Ángels, ab part de les seves estrebacions, y s' extén per un de sos extrems fins a trobar lo plà de Burdils. Lo componen lo poble de Madremanya, ab lo llogaret de Millàs y lo vehinat del Padró, y lo poble de Sant Martí Vell, ab lo vehinat de La Vilosa, que pochs anys enrera formava encara separadament un districte municipal. Afronta al N. ab los districtes de Burdils y de Sant Joan de Mollet, al E. ab los de La Pera y de Monells, al S. ab lo de Quart y al O. ab lo de Juyà. Té 280 edificis y alberchs, ab 865 habitants de fet (883 de dret), dels quals 253 saben llegir y escriure. Los de fet se distribuexen, per son sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 250; casats, 167; viudos, 20; total, 437.—Dones: solteres, 214; casades, 164; viudes, 50; total, 428, y per entitats de població, de la següent manera:

Madremanya (cap de districte).	81	edificis y alberchs,	226	habitants
Millàs (a 1,100 m. de Madrem.ª)	34	»	123	»
Lo Padró (a 200 m. de id.). . .	17	»	52	»
St. Martí Vell (a 4,200 m. de id.)	55	»	130	»
La Vilosa (a 2,200 m. de id.). .	18	»	63	»
Petits caserius y edificis isolats.	75	»	271	»

Entre los caserius s' hi comptan los vehinats de Bevià (a 1,600 m.) y de Vilers (a 300 m.), y entre los edificis isolats la ermita de Nostra Senyora dels Ángels (a 5,500 m. de Sant Martí Vell, y un xich menys de Madremanya).

Lo districte es montanyós y poblat de bosch, y-l terrer de secà y de mit-

jana qualitat. En los boschs hi crexen principalment alzines y suros y s' hi cría caça menor, y los conrèus produhexen grans, llegums, oli y poch ví. S'hi cría algún bestiar, en particular porquí. Lo regan la riera de Sant Martí y la de Madremanya, afluyent aquesta del Rissech. Prop de Millàs hi havía hagut un petit llach o estany, del qual hem donat compte en son lloch corresponent (p. 98), com ho hem fet també de les aygues bicarbonatades ferruginoses que brollan prop de Madremanya (p. 128). Compta solsament ab camins vehinals, o millor dit rurals, que van de Madremanya, per Monells, a Sant Sadurní (7 k. pròximament): de Madremanya a Sant Martí Vell (5,500 m.): de Madremanya a La Pera (2,800 m.): de Sant Martí Vell a la fleca de Burdils, en la carretera de Gerona a Palamors (2,500 m.): de Sant Martí Vell a Mollet (2,700 m.), y de Sant Martí Vell a La Pera (3,300 m.). En la actualitat s' està construint, ab subvenció de la Diputació provincial, una carretera municipal (7,260 m.) que anirà de Madremanya a la de segón ordre de Gerona a Palamors. Hi ha dues escoles públiques elementals complertes, una de noys y altra de noyes; pertany al districte electoral de Torroella de Montgrí, y celebra festa los díes 4 de Juliol, 3 d' Agost y 11 de Novembre.

Clixé de J. M. Fabrelles

Sant Martí Vell.—La esglesia parroquial

Reb lo corrèu per Burdils, que es la estació del camí de ferre que té més a la vora (8 k.)

Malgrat ésser agricultors quasi tots los habitants del districte, hi ha en ell dos obradors de genres de punt y algún molí fariner. De Madremanya a Ge-

rona (17 k.) hi ha ordinació los dimars y dissaptes de cada setmana (prèu del assiento 1'50 pessetes).

Madremanya es parroquia urbana d' entrada, ab rector, que té per sufragània la esglesia de Millàs. També ho es, d' igual categoría y ab igual personal, Sant Martí Vell, de la qual depenja lo santuari dels Ángels que té capellà custodi. Totes dues parroquies eran del ardiaconat y són del arxiprestat de Ge-

Clixé de J. M. Fabrelles

Sant Martí Vell.—Santuari dels Angels

rona. La esglesia parroquial de Madremanya està dedicada a Sant Esteve, la sufragània de Millàs, a Sant Iscle y Santa Victoria, y la de Sant Martí Vell a Sant Martí: aquesta derrera té un bonich campanar, frontis del renaxement y data del any 1597. Del any 1573 data una treballada creu de terme que hi ha vora lo poble. Lo santuari dels Ángels se composa d' una capella petita, una casa pêl capellà y una hostatgería mólt capàç: està situat en lo cim de la montanya a la quina dóna nom, que té 498 m. d' altitut sobre lo nivell de la mar y es una de les més enlayrades de la serra de les Gavarres. Des de lo santuari se frueix una vista explèndida sobre l' alt y baix Empordà, lo Geronès y la Selva, limitant son horitzó lo Pyrinèu, lo Montseny y la mar. A ell acuden en romería, particularment durant lo mes de Setembre, los vehins dels poblats comarcans.

Matremagna en 1359, tenía 47 fochs: dels quals 22 d' esglesia. 16 d' aloers, 8 de ciutadans y 1 de cavaller: en 1698 era lloch reyal. Sant Martí Vell *(veteris)* en 1359, tenía 36 fochs: d' ells, 18 d' aloers, 13 d' esglesia, 3 de ciutadans y 2 de cavallers: en 1698 era lloch reyal.

Medinyà

Districte municipal situat al N. de Gerona, prop de la confluencia dels ríus Ter y Terri. Se composa del poble de Medinyà, del vehinat de Santa Fè de la Serra y del de Tomet, y afronta al N. ab lo districte de Vilademuls; al E. ab los de Cervià y Celrà; al S. ab lo de Sant Julià de Ramis y al O. ab lo de Sant Andréu del Terri. Té 112 edificis y alberchs ab 337 habitants de fet (340 de dret), dels quals 67 saben llegir y escriure. Los de fet se distribuexen, per llur sexe y estat civil, en:

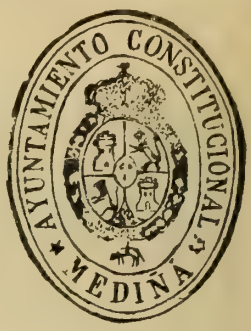

Hòmens: solters, 114; casats, 70; viudos, 10; total, 194.—Dones: solteres, 62; casades, 69; viudes, 12; total, 143, y per entitats de població, com segueix:

Medinyà (cap de districte).	62	edificis y alberchs,	212	hab.
Santa Fè (a 2 k. de Medinyà). . . .	25	»	65	»
Tomet (a 1 k. de idem)..	14	»	41	»
Petits caserius y edificis isolats. . .	11	»	20	»

Entre los caserius s' hi comptan los anomenats Los Lladrers (a 2,200 m.) y Vall-llobera (a 1,100 m.)

Lo terme ocupa part del acabament de la vall del Terri ab la serra que lo separa de la del Farga, y s' extén per l' E. en terrer plà fins a trobar lo ríu Ter, pêl qual, mitjansant una barca, se comunica ab Celrà, que es la estació que lo poble té més a la vora (4 k.) Lo terrer, de secà, es de bona qualitat y produheix en los conrèus, grans, blat de moro, llegums, oli y un xich de ví: hi ha poch bosch y s' hi cría poch bestiar.

Lo poble, a la esquerra del Terri, s' extén al pèu d' un turó, en quin cim s' hi axecava lo castell senyorial. Un de sos carrers lo constitueix la carretera de Madrid a La Junquera, que atravessa lo districte de S. a N. y en la qual hi havía hagut un pont de pedra sobre lo Terri, construit a mitjans del segle xv, que en lo segle passat se-n varen emportar les revingudes del ríu. També tenía hospital, ab una capella dedicada a Sant Jaume, construit l' any 1398 y desaparegut per manca de rendes: lo edifici serveix avuy d' escola y de casa comunal. A més de la dita carretera, té lo poble construida la de Medinyà a Sant Jordi (7,627 m.) que d' aquest derrer poble segueix en avall fins al Estartit (22,387 m.), y-s pot considerar com continuació d' ella la que fà temps està en estudi, de Medinyà a Banyoles (7,076 m.): avuy, en aquesta derrera direcció, solsament compta ab un camí vehinal quasi intransitable, y no es

gayre millor lo que va a la barca del Ter, en direcció a Celrà, per quina estació reb lo corrèu. Dista de Gerona 7 k., té una escola elemental incomplerta pera noys y noyes; celebra la festa major lo día 6 d' Octubre, y pertany al districte electoral de Torroella de Montgrí. Hi ha un molí fariner y quasi tots los seus habitants són agricultors.

Es parroquia urbana d' entrada, ab rector, abans del ardiaconat y ara del arxiprestat de Gerona, y a més de la esglesia parroquial, dedicada a Sant Sadurní, y de la abans esmentada de Sant Jaume, té una capella dedicada a Santa Fè, en lo vehinat d' aquest nom.

Los antichs documents l' anomenan *Medinianus* (1017). En lo cens del any 1359 lo castell de Medinyà hi figura ab 34 fochs, que eran possehits per la familia Xemmar, la qual havía succehit en lo senyoríu del castell a la familia de Medinyà, mencionada en documents dels segles XII y XIII.

En 1698 era lloch reyal, y la seva situació tocant a la carretera de França y prop de Gerona, ha fet que la major part de les vegades que la dita ciutat ha sigut combatuda per forces enemigues, aquestes s' hajan servit de Medinyà pera establir-hi son quarter general: com succehí quan la guerra de la Independencia, durant la qual hi tingueren los francesos un hospital de sanch.

Mollet

Sant Joan de Mollet, donchs axís se l' acostuma anomenar pera distingirlo d' altre d' igual nom que hi ha en l' Empordà, prop de Peralada, es un petit poble rural, situat al E. de Gerona y a la riba dreta del Ter, que forma, sol, un districte municipal.

Aquest afronta al N. ab lo ríu Ter; al E. ab los districtes de Flassà y de La Pera; al S. ab lo de Madremanya y al O. ab lo de Burdils. Té 96 edificis y alberchs, alguns d' ells isolats, ab 312 habitants de dret (349 de fet), dels quals 88 saben llegir y escriure, que-s classifican, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 74; casats, 73; viudos, 8; total, 155.—Dones: solteres, 65; casades, 74; viudes, 18; total, 157.

Lo terme, pêl S., es quelcòm accidentat, y pêl N. ocupa una part del plà de Burdils. Lo terrer, encara que un xich sorrench, es de regular qualitat en los conrèus y té bones arbredes a la riba del Ter.

En la part accidentada, a més de boschs poblats de roures y alzines, hi ha oliverars y alguna vinya: produheix grans, llegums, oli, ví y fustes: hi ha caça y s' hi pescan en lo Ter barbs y anguiles.

Ademés d' aquest ríu, lo rega la cequia d' En Vinyals. L' atravessa la carretera de Gerona a Palamors, a la dreta de la qual y a poca distancia s' axeca lo poble sobre un petit turó, batut per la tramontana. Del hostal de Mollet, hi ha ordinació diaria a Gerona, que dista 11 kilòmetres (prèu del assiento, 0'60 pesseta).

Per la carretera se comunica ab la estació de Flassà (3,700), que es la que té més a la vora, malgrat atravessar lo terme lo camí de ferre de Barcelona a França, que passa en desmont quasi tocant lo poble. Per camins vehinals se comunica ab Sant Martí Vell y ab La Pera.

Forma ab Flassà un districte escolar, partint-se ab aquest poble, dues escoles públiques elementals complertes, una de noys y altra de noyes: també per Flassà reb lo corrèu. Celebra festa major los díes 29 y 30 d' Agost y la petita lo 30 de Juliol. Pertany al districte electoral de Torroella de Montgrí.

Es parroquia urbana d' entrada, ab rector, abans del ardiaconat y ara del arxiprestat de Gerona. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Joan, es una construcció de mitjans del passat segle.

Des de mólt antich Mollet era possessió de la Sèu de Gerona (any 844 y pot ésser abans).

En 1359, tenía 29 fochs: 13 d' esglesia, 12 d' aloers, 3 de ciutadans y 1 de cavaller. En 1698 era lloch reyal.

Palàu Sa-Costa

Lo districte municipal de Palàu Sa-Costa, està situat al S. de Gerona, y lo forma lo poble que li dóna nom.

Afronta al N. ab lo de Gerona; al E. ab los d' aquesta ciutat y de Sant Daniel; al S. ab los de Quart y de Fornells, y al O. ab los de Vilablareix y Santa Eugenia.

Té 48 edificis y alberchs, ab 264 habitants de fet (260 de dret), dels quals 118 saben llegir y escriure, que-s classifican, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 77; casats, 51; viudos, 3; total, 131.—Dones: solteres, 75; casades, 48; viudes, 10; total, 133.

Lo terme se extén per les dues vessants de la serra que tanca pêl S. lo plà de Gerona, quina terminació ocupa, axí com també per una petita part del dit plà: per l' E. lo ríu Onyar lo separa del terme de Gerona y del de Sant Daniel, y per l' O. arriba fins a tocar lo ríu Güell.

L' atravessan pêl plà la carretera de Madrid a la Junquera, en la qual té lo

hostal conegut per la Avellaneda ab alguna altra casa arrenglerada formant un arrabal o caseríu, y lo camí de ferre de Barcelona a França; paralelament al Onyar hi corre lo de Gerona a Sant Felíu de Guíxols, y li serveix de camí vehinal, pera comunicar-se ab Gerona y Fornells, l' antich camí carreter de Gerona a Tossa.

Lo terrer de conrèu es de regular qualitat y produheix grans, llegums y poch ví y poch oli: lo restant està en part poblat de bosch de roures y alzines y en part mólt pelat: com passa ab lo puig de Montilivi o Montiribi, abans de la filoxera plantat quasi tot de vinya.

La població està escampada: lo nucli ahont hi ha la esglesia, que dista de Gerona uns 2 kilòmetres, lo forman solsament dues o tres cases. Hi ha terra refractaria, sis forns de rajols y teules, y quasi tots los habitants són agricultors. Celebra festes lo día 8 de Maig y lo 29 de Setembre. Pertany al districte electoral de Gerona.

Té una esglesia ab cementiri, dedicada a Sant Miquel, regida per un vicari. Abans era sufragània de la parroquia de Sant Felíu de Gerona y avuy ho es de la del poble de Fornells. Hi ha també una capella dedicada a Sant Macari, en quina construcció se treballava l' any 1450.

Clixé de F. Montsalvatge

Palàu Sa-Costa.—Esglesia parroquial

Lo poble dèu lo nom al palàu o casa senyorial que fóu dels Sarriera, y avuy se conserva convertida en masovería. En ella s' hi han recullit esteles sepulcrals hebràiques, procedents provablement d' algún cementiri que per allí tingueren los juhéus de Gerona.

L' any 1359 tenía 17 fochs: 12 d' esglesia y 5 d' aloers. L' any 1698 era lloch reyal.

Des de Palàu dirigí, en 1808, lo marescal Duhesme, l' assalt infructuós que manà donar a la ciutat de Gerona.

Palol de Reverdit

Forman aquest districte municipal, situat al N. NO. de Gerona, en la conca del Terri, los pobles de Palol de Reverdit, La Mota y Riudellots de la Creu. Afronta al N. ab lo de Cornellà; al E. ab lo de Sant Andréu del Terri; al S. ab lo de Sant Julià de Ramis, y al O. ab los de Canet d' Adri y de Camós. Té 121 edificis y alberchs ab 517 habitants de fet y de dret, dels quals 132 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 176; casats, 88; viudos, 13; total, 277.—Dones: solteres, 136; casades, 88; viudes, 16; total, 240, y per entitats de població, com segueix:

Palol de Reverdit (cap de districte).	56	edif. y alberchs,	236	habit.
La Mota (a 2,500 m. de Palol). . .	28	»	134	»
Riudellots de la Creu (a 1,875 m. id).	37	»	147	»

Clixé de F. Montsalvatge

Palol de Reverdit.—Vista parcial de Riudellots de la Creu

Lo terme es montanyós, fora d' una part al NE. que s' extén pêl plà de la Banyeta. Està mólt poblat de boschs, particularment de pins, roures y alzines, que crían caça abundant. Los conrèus, de mitjana qualitat, produhexen grans, llegums, oli y poch ví; dels boschs se-n trau carbó, llenya y fusta. Lo regan lo Reverdit, afluyent del Terri y la torrentera de Riudellots que s' escorre al

ríu Ter. Lo atravessa per l' E. la carretera de segón ordre de Gerona a Olot, y ab ella se comunican tots tres pobles per dolents camins vehinals.

Compta ab dues escoles públiques elementals complertes, una de noys y altra de noyes; reb lo corrèu per Gerona y pertany al districte electoral de Vilademuls.

En l' ordre relligiós hi ha tres parroquies; totes tres del arxiprestat y abans del ardiaconat de Gerona. La de Palol de Reverdit es urbana d' entrada, ab rector; les de La Mota y de Riudellots de la Creu, són rurals d' entrada, també ab rector.

Palol de Reverdit té la població escampada: los grupos principals són los vehinats de la Esglesia, de Pujol y de La Banyeta, aquest tocant a la carretera de Gerona. Dista d' aquesta ciutat uns 8 k. Conserva en regular estat un antich castell ab una enlayrada torra. En ell morí, l' any 1076, lo bisbe de Carcassona Bernat Bernat, del qui hem fet menció al parlar de Cornellà.

La esglesia parroquial està dedicada a Sant Miquel. Celebra festa major lo 29 de Setembre. Lo nom del poble, que es lo del ríu que hi passa a la vora, s' acostuma escriure *Rebardit:* en los documents se troba escrit *Rivo David* (1116), *Riudevits* (1359) y *Rivovitis* (1362).

En l' any 1359 hi havía 25 fochs de cavallers. En 1698 era lloch reyal.

La Mota, en la part més montanyosa del districte, dista de Gerona prop de 9 k., té la esglesia parroquial dedicada a Sant Martí, y celebra la festa del Roser lo derrer diumenge d' Abril.

Riudellots de la Creu, a 7 k. de Gerona y a 500 m. escassos de la abans dita carretera, té la esglesia parroquial dedicada també a Sant Martí. La població està escampada pêl terme: quatre cases forman lo vehinat de la esglesia y altres tantes lo conegut per La Beguda.

Porqueres

Lo districte municipal de Porqueres, comprèn lo poble d' aquest nom, lo de Puig-arnol ab lo lloch de Calç o Descalç, lo de Miànegues, lo de Usall y los llochs de Merlant y de Mata. Està situat al N. NO. de Gerona y s' extén tot al voltant del estany de Banyoles, des de la carena de la serra que divideix les conques dels rius Fluvià y Ter.

Afronta pêl N. ab los de la parroquia de Besalú y de Serinyà; per l' E. ab los d' Esponellà y de Banyoles; pêl S. ab los de Cornellà y de Camós y per l' O. ab lo de Sant Miquel de Campmajor.

Té 263 edificis y alberchs y lo poblan 943 habitants de dret (954 de fet), dels quals 194 saben llegir y escriure. Los de fet se distribuexen per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 289; casats, 187; viudos, 25; total, 501.—Dones: solteres, 238; casades, 187; viudes, 17; total, 442, y per entitats de població d'aquesta manera:

Porqueres (cap de districte).	85	edif. y alberchs,	323	habit.
Miànegues (a 2,300 m. de Porqueres).	26	»	90	»
Puig-arnol (a 4,500 m. de id.)	47	»	144	»
Usall (a 1,200 m. de id.)	38	»	148	»
Mata (a 2,300 m. de id.)	67	»	238	»

Los llochs de Merlant y Calç, van compresos lo primer en lo poble de Porqueres y lo segón en lo de Puig-arnol. En tots la població està escampada.

Fora per la banda propera a la indicada serra, lo terme es planer o lleugerament accidentat. Està poch poblat de bosch, y la terra de conrèu té poca gruxa y es de mitjana qualitat. Una part lo ocupan estanys y aygamoxos: s'hi escorren la ribera Castellana y la anomenada dels Tenyers: hi brollan dues fonts de aygues minerals (veja-s lo dit en les planes 100, 102 y 103), y li proporcionan regadíu algunes de les cequies que sangran l'estany de Banyoles.

Hi ha minerals de guix y s'hi explota la toba pera material de construcció. Produheix grans, llegums, hortalices y canem. La industria està representada per una fàbrica de farines, dos forns de guix y alguna terricería. S'està construint la carretera de terç ordre de Banyoles a Olot, per Mieres y Santa Pau, que atravessarà lo terme de E. a O.: avuy solsament compta ab camins vehinals, la majoría mal conservats. Té dues escoles públiques elementals complertes, una de noys y altra de noyes; reb lo corrèu per Banyoles, y pertany al districte electoral de Vilademuls.

D'una curiositat natural devèm fer menció, y es lo trobar-se prop de Porqueres, a la vora del camí que porta a Banyoles, un gros banch de pedra plê en totes direccions d'amples y pregones esquerdes, anomenat pêls naturals *Les Estunes;* es provablement un troç de subsol del estany, del temps que aquest tenía mólt majors dimensions que ara, axecat y esberlat per alguna commoció sísmica, que són freqüents en la comarca. Aquestes esquerdes o canals, han donat nom al lloch, com explica En Balari y Jovany (43). *Porca* en llatí equival a la terra alçada per la arada, entre dos solchs, y també als rechs d'aconduhir les aygues. D'aquí que en la llengua castellana hi haja lo verb *aporcar,* que significa obrir grans valls pera impedir la entrada d'animals en los cultius. La paraula *Porcarias* o *porqueras*, se troba ja usada en lo segle VIII y IX, essent son valor lo de rechs o solchs per sortida de les aygues.

(43) *Orígenes históricos de Cataluña,* pl. 173.

Parlèm ara separadament de cada un dels llochs que forman lo districte.

Porqueres, que dista de Gerona prop de 19 k., té un petit caseríu, en lo que hi ha la esglesia parroquial, que s' axeca sobre un turó a la riba de ponent del estany de Banyoles. Es parroquia rural de primer ascens, ab rector, avuy del arxiprestat de Gerona y abans del ardiaconat y comtat de Besalú; té per sufragània la esglesia de Merlant, que havía sigut parroquia, y una ermita dedicada a Sant Bartoméu, que en l' any 1453 se edificava o adobava pêls danys soferts quan los terratrèmols de 1427 y 1428.

Clixé de A. Unal

Porqueres.—La esglesia de Santa María

La esglesia parroquial de Porqueres, dedicada a Santa María y a Sant Llorenç, fóu consagrada l' any 1182 y es un notable exemplar romànich. Té la planta rectangular, y està orientada ab lo presbyteri y absis a la banda de ponent. En lo centre de la paret de llevant, s' avença un macís format per dues seccions sobreposades; en la inferior s' obre la porta d' ingrés al temple, la superior conté un ull de bou y la torra campanar: la una de la altra estàn separades per una senzilla cornisa apoyada en rempèus, que dóna la volta al cos sortint fins a trobar les parets de la esglesia.

La porta està formada per quatre archs en degradació, los tres més exteriors de ferradura, dels quals los dos del mitg s' apoyan en columnes, cada una d' elles provehida de ses respectives bases y capitells, aquests esculpturats. Per demunt dels capitells y per baix del arch exterior, corra una imposta decorada ab palmetes y en l' últim arch ab lleons, que-s perllonga pêl cos sortint també fins a trobar la paret de la esglesia; un guardapols, ab una cinta en

zich-zach, envolta l'arch primer. L'arch interior, que descansa directament sobre los montants de la porta, està decorat per vintidós medallons ab esculptures, que la veu popular suposa ésser engrandiments de velles monedes locals. La esglesia es d' una sola nau, de volta de canó, y en l' interior són de notar les esculptures dels abachs y capitells de les columnes que sostenen l'arch toral, que separa la nau del presbyteri. Una cornisa, apoyada en rempèus, coronava les parets laterals y l'absis. D'aquest temple, la part superior del *imafront*, o campanar, y la volta, són de construcció posterior a lo demés. A la paret de mitjorn s' hi ha adossat la sagristía y la casa rectoral.

La esglesia de Merlant, està dedicada a Sant Quirze y a Sant Julià. Porqueres celebra la festa major lo 15 d' Agost; Merlant, lo derrer diumenge d' Octubre.

Porqueres, *Porchariae* en 957, fóu en la Etat mitjana un castell senyorial, que son senyor Ramón Ademar, que ho era també dels castells de Santa Pau y de Finestres, vengué l' any 1251 al monestir de Banyoles per 50,000 sous de doblench y en possessió d'aquest monestir continuà en lo successiu.

Clixé de Francesch Duarte

Porqueres.—La porta de la esglesia

En l' any 1359 tenía 35 fochs d' esglesia, y Merlant, que era aleshores parroquia independent, tenía 8 fochs d' esglesia, 1 de ciutadà y 1 un d' aloer. Lo nom d' aquest lloch, se deriva del d' un torrent afluyent del Ser (donchs Merlant està situat en la vessant de la serra oposada a Porqueres, al NO. d' aquest poble), qual torrent s' anomena *Meridante* (any 979), *Meritania* (1097) y *Meridanea* (1182) en los documents.

Miànegues està situat en lo plà, a uns 16 k. de la ciutat de Gerona, y té un caseríu o vehinat anomenat La Formiga. Es parroquia urbana d' entrada, ab rector, que pertanyía al ardiaconat de Besalú y avuy forma part del arxi-

prestat de Gerona. Era possessió des del any 957, del monestir de Banyoles.

La esglesia parroquial està dedicada a Sant Romà y té per sufragània la antiga parroquia de Sant Pere de Guèmol, que pertany al districte municipal de Banyoles y quina esglesia està governada per un regent.

L' any 1359, tenía 5 fochs d' esglesia. Miànegues, en los documents *Millianicas* (957), *Milleanicae* (1086), *Millanicae* (1097), celebra la festa major lo día 1 de Setembre.

Clixé de Francesch Duarte

Porqueres.—Capitell del arch toral en la esglesia de Santa María

Puig-arnol, està situat en la vessant de la serra de Rodeja, en l' extrém SO. del districte, a 23 k. de Gerona. Es parroquia rural d' entrada, ab rector, del arxiprestat de Gerona y abans del ardiaconat de Besalú. La esglesia parroquial està dedicada a Sant Cebrià. Té per sufragània la esglesia de Lo-Calç o Des-Calç, dedicada a Sant Maurici, que havía sigut parroquia y-s troba denominada en los documents més antichs *Sti. Mauritii de Calvis,* en quin lloch s' hi celebra un aplech lo día 22 de Setembre. També li correspòn la ermita de Sant Petllari, al cim de la serra, en la qual s' hi celebra un aplech lo día 28 d' Agost.

Lo nom d' aquest poble s' escríu sovint Pujarnol, però la seva etymología *Podio Arnulfo* (1362) o *Pugo Arnulfo* (1017); justifica que s' ha de escriure *Puig-arnol* o *Puig-arnolf.*

En 1359, tenía 14 fochs: 7 d' esglesia, 4 de ciutadans, 2 de cavallers y 1 d' aloer, y Des-Calç, ahont hi havía una torra senyorial y quina esglesia havía sigut sufragània de la parroquia de Miànegues, 5 fochs; 3 d' esglesia, 1 de cavaller y 1 d' aloer. Puig-arnol celebra la festa major lo día 18 de Maig.

Lo poble d' Usall, de població disseminada, està situat al N. del districte y del estany de Banyoles, y dista de Gerona, poch més de 20 k. En son terme hi havía un estanyol, que-ls documents anomenan *Cutzag.* Es parroquia rural d' entrada, ab rector, abans del ardiaconat de Besalú y al present del arxi-

prestat de Gerona. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Cristòfol, es romànica, ab campanar de cadireta en lo frontis, y de tipu més primitíu que la de Santa María de Porqueres.

Los documents lo anomenan *Usall* y *Usalio* (1017 y 1086); era possessió del monestir de Banyoles: en 1359 hi havía 14 fochs: 12 d' esglesia y 2 del rey; s' hi fà un aplech lo día 10 de Juliol, y celebra la festa major lo día de Sant Jaume, 25 del meteix mes, co-patró de la parroquia.

Lo lloch de Mata, en l' extrém SE. del districte, dista de Gerona un 15 k. Té una esglesia romànica, ab campanar de cadireta, petita, senzilla y sense cap adorno, que a judicar per son aspecte, pot ésser, segons lo senyor Alsíus, la més antiga de la comarca. Està dedicada a Sant Andréu y es sufragània de la parroquial de Corts.

Los documents més antichs l' anomenan *Matha* (1019); era possessió de la Canonja de Gerona: en 1359 hi havía 8 fochs d' esglesia, y s' hi celebra un aplech lo diumenge següent a la Mare de Deu d' Agost.

En tot lo districte de Porqueres en general, però particularment en los pobles de Porqueres, Usall y Miànegues, s' hi han recullit monedes antigues (emporitanes, ibèriques y romanes) y s' hi troban ab abundancia fragments de ceràmica romana: de dolls, de teules, d' àmfores y d' altres vasos més petits, alguns dels derrers de pasta fina y barniçats de color vermella o negra, que devegades portan lo nom del fabricant o del amo del obrador ahont foren fets (C. OBVLN, C. JVNI, XANTHI). A Usall s' han trobat, ademés, petits daus de silex blanch, procedents, ab seguretat, d' algún mosàych, un pèu d' estàtua de marbre y algún obgecte de bronze treballat.

Bibliografía. — Alsius y Torrents: *Assaig històrich de Banyoles,* pl. 78 y 82; Vizconde de Palazuelos: *Santa María de Porqueras* (Certàmens de la *As. lit. de Gerona,* vol. xx, any 1891).

Quart

Lo districte municipal de Quart, lo forman lo poble de son nom, ab lo vehinat dit carrer Nou, los pobles de Castellar de La Selva, de Sant Matéu de Montnegre y de Palol d' Onyar, y lo lloch de La Creueta que es part del derrer. Està situat al S. SE. de Gerona y afronta al N. ab los de Sant Daniel y de Madremanya; al E. ab los de Sant Sadurní y de Llambilles; al S. ab aquest meteix, y al O. ab los de Fornells y de Palàu Sa-Costa. Té 193 edificis y alberchs ab 755 habitants de fet (780 de dret), dels quals 310 saben llegir y escriure. Los de fet se distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 238; casats, 148; viudos, 11; total, 397.—Dones: solteres, 186; casades, 147; viudes, 25; total, 358, y per entitats de població, com segueix:

Quart (cap de districte).	74	edif. y alberchs,	278	habit.
Carrer Nou (a 1,650 m. de Quart)	25	»	106	»
Castellar (a 3 k. de idem).	14	»	68	»
Montnegre (a 4 k. de idem). . . .	38	»	147	»
Palol d' Onyar (a 2 k. de idem). .	22	»	76	»
La Creueta (a 2 k. de idem). . . .	20	»	80	»

Lo terme se extén per les vessants de les montanyes dels Angels, de la serra de Montnegre y part de la de les Gavarres, ab les seves estrebacions de ponent, que donan origen a la riera de Palol, a la de Saleres o de Quart y a la de Castellar o Bugantó, les quals s' escorren pêl districte y portan ses aygues al Onyar, que l' atravessa per NE. Es, en conseqüencia, montanyós y solsament envers lo ríu Onyar té una petita part menys accidentada. Hi ha mólt bosch, poblat de suros, y té arbres a la riba del ríu.

Lo terrer de conrèu, de regular qualitat en la banda baxa, produheix grans, llegums y de lo demés, poch. S' hi cría bestiar, especialment de llaña. L' atravessan la carretera y lo camí de ferre de Gerona a Sant Felíu, que té un baxador a la Creueta y estació a Quart: té camí vehinal a Fornells (5 k.), y camins carreters que portan a Castellar y a Montnegre. Hi ha dues escoles públiques elementals complertes, una de noys y altra de noyes, y reb lo corrèu per Gerona a quin districte electoral pertany.

La població se dedica quasi exclusivament al conrèu de la terra, exceptuada la del poble de Quart, que en mólta partida treballa en la fabricació de terriça, comptant-s' hi 17 terriceríes a més de tres forns de rajols y teules. Dita fabricació es en lo poble antiquíssima y vé caracterisada pêls vasos receptacles de color negra, ab decorat rudimentari alguns d' ells, mólt apreciats en la comarca: cossis, gibrells, cànters y groxudes lloses que en les llars fan lo servey de terra refractaria.

Quart es parroquia urbana d' entrada, ab rector, que com totes les altres del districte pertanyía abans al ardiaconat de La Selva, y com elles es avuy del arxiprestat de Gerona. Era possessió de la Sèu d' aquesta ciutat, y en 1359 hi havía 23 fochs reyals y 1 d' esglesia. Celebra la festa major lo día 20 de Juliol. La esglesia parroquial està dedicada a Santa Margarida.

La esglesia de Castellar, dedicada a Sant Martí, es parroquia rural d' entrada, ab rector. Lo poble tenía l' any 1359, 9 fochs: 7 d' esglesia y 2 d' aloers. En 1698 era lloch reyal.

La esglesia de Sant Matéu de Montnegre, es parroquia, ab rector, d' igual categoría que la precedent. En 1698 era lloch reyal.

Lo poble de Palol de Onyar, ab lo vehinat de La Creueta, que té un molí fariner y telèfon del grupu inter-urbà de Gerona, es parroquia rural d' ascens. En la esglesia parroquial, dedicada a Sant Sadurní, s' hi conserva un curiós quadro o retaule, fet de rajoles pintades. En 1359 hi havía 7 fochs aloers. En 1698 era lloch reyal.

Salt

Lo districte municipal de Salt està situat en lo plà de Gerona, a ponent d' aquesta ciutat y a la riba dreta del Ter. Comprèn lo poble de son nom y la barriada de Sant Antoni, y afronta al N. ab lo de Sant Gregori, mitjansant lo ríu Ter; al E. ab lo de Santa Eugenia; al S. ab lo de Vilablareix y al O. ab lo de Bascanó. Té 451 edificis y alberchs, ab 2,280 habitants de fet (2,190 de dret), dels quals 895 saben llegir y escriure. Los de fet se distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 593; casats, 504; viudos, 54; total, 1,151.—Dones: solteres, 562; casades, 483; viudes, 84; total, 1,129, y per entitats de població de aquesta manera:

Salt (cap de districte).	284 edif.	y alberchs,	1,324	habit.
St. Antoni (a 312 m. de Salt).	151	»	762	»
Caserius y masíes isolades. . .	16	»	194	»

Atravessan lo terme, que es plà, la cequia Monar, la carretera de Gerona a Anglès y lo camí de ferre de Gerona a Olot, que hi té estació a 2 k. de la de Gerona. Los altres camins són vehinals, entre ells lo qui va a Sant Gregori, passant lo Ter a gual (5 k.). Lo terrer, de bona qualitat, es en partida de regadíu, gracies a la cequia abans dita. Produheix grans, llegums, hortalices y té arbredes a la vora del Ter. Pertany al districte electoral de Gerona.

Salt es població industrial: té fàbriques de filats y texits de cotó, d' aygardent, fundició de ferre, un molí fariner, s' hi exercexen gran nombre d' arts y oficis y compta ab metges, apotecari y veterinari. Hi ha lloch de la Guardia civil, illuminació elèctrica y servey telefònich del grupu de Gerona: lo corrèu lo reb per aquesta ciutat, de la qual dista 4 k.

En lo barri de Sant Antoni, quasi tot ell edificat en la segona meytat del passat segle, hi té la Diputació provincial un manicomi. També hi tenen lo séu convent les monges de Santa Clara, que lo tenían abans en lo Mercadal de Gerona. Hi ha dues escoles públiques elementals complertes, una de noys y altra de noyes, y cinch escoles privades, dues de noys, la una a càrrech dels Germans de la Doctrina Cristiana, y tres de noyes, de les quals una a càrrech de les monges de Santa Clara y la altra al de les Germanes Terciaries Dominiques. Van y venen cada hora de Gerona tartranes (prèu del assiento 0'75 pta.) Celebra la festa major lo día 25 de Juliol.

Es parroquia urbana d' entrada, ab rector y vicari, que era del ardiaconat de la Selva y ara es del arxiprestat de Gerona. La esglesia parroquial està de-

dicada a Sant Cugat: la del convent de Clarisses a Santa Clara, y la capella de les Germanes Dominiques a la Mare de Déu del Roser.

Los antichs documents anomenan a la població *Saltu:* en 1359 s' hi comptavan 5 fochs: 2 d' esglesia y 3 de ciutadans. Quasi sempre que Gerona ha sigut combatuda per forces enemigues, aquestes han ocupat precisament lo poble de Salt. En l' any 1809 lo general García-Conde, després de derrotar les tropes manades per Lecchi, introduhí per Salt un convoy a Gerona.

Sant Andréu del Terri

Forman lo districte municipal, lo poble de Sant Andréu del Terri, lo de Rabós ab los vehinats del Terri y Carrer nou de la Bruguera, y lo de Santa Llogaya del Terri ab los vehinats de Carol, Juyà, Les Serres y Prades.

Està situat al N. NO. de Gerona, en la vall del ríu Terri, y afronta al N. ab lo de Cornellà; al E. ab los de Vilademuls y de Medinyà; al S. ab lo de St. Julià de Ramis, y al O. ab lo de Palol de Reverdit. Té 116 edificis y alberchs, ab 465 habitants de fet y de dret, dels quals 111 saben llegir y escriure. Pêl séu sexe y estat civil, se distribuexen en

Hòmens: solters, 147; casats, 93; viudos, 7; total, 247.—Dones: solteres, 110; casades, 94; viudes, 14; total, 218, y per entitat de població, com segueix:

Sta. Llogaya del Terri (cap de districte).	49 edif.	y alberchs,	211	habit.
St. Andréu del Terri (a 1,300 m. de id.)	12	»	22	»
St. Andréu de Rabós (a 1,200 m. de id.)	36	»	152	»
La Bruguera (a 1,500 m. de id.)	19	»	80	»

Lo terme ocupa part de la vall del ríu Terri y està tancat entre la serra que separa aquest ríu del Farga y la estrebació de la divisoria de les conques del Fluvià y del Ter que va a morir a Sant Julià de Ramis; fora pêl NO., que s' extén un xich pêl plà de La Banyeta, y d' un troç bastant planer entre Rabós y lo Terri, sense haver-hi grans altures, es sumament accidentat. En la primera de les dites serres hi ha poch bosch, però hi abundan los olivets: la segona està més poblada de roures y alzines, d' alguns pins y d' escassos suros. Lo terrer es de mitjana qualitat: produheix grans, llegums, oli, fustes y poch ví, carbó y suro. Fora del Terri, no-l regan més que torrenteres. Està mancat de camins, essent los pochs carreters que hi ha dolents y mal cuydats: li sería mólt convenient la construcció de la carretera, anys hà progectada, de Medinyà a trobar en Cornellà la de Gerona a Besalú y Olot, que fins ara no ha servit més que de mirallet en temps de eleccions. Hi ha en lo districte una es-

cola pública elemental incomplerta d' assistencia mixta; reb lo corrèu per la estació de Celrà, y pertany al districte electoral de Torroella de Montgrí.

Hi ha dos molins fariners, lo de Sant Andréu, utilisat fà pochs anys durant una curta temporada pera la producció de llum elèctrica. Aquests molins ab altres que hi havía hagut, han sigut sovint perjudicats per les revingudes del ríu. La població es exclusivament agricultora y no s' hi exercexen altres oficis que-ls més indispensables per la vida pagesa.

Santa Llogaya es parroquia urbana d' entrada, ab rector, lo meteix que Rabós del Terri. Una y altra eran del ardiaconat y són avuy del arxiprestat de Gerona. En lo màs Geli, de la primera d' aquestes parroquies, hi ha una capella particular, dedicada a Sant Miquel: la esglesia parroquial de Rabós està dedicada a Sant Andréu; es la capella del castell de *Rogationibus,* avuy masovería, que pertanyía al Capítol Catedral de Gerona y del qui se-n conservan restes considerables. Té per sufragània la esglesia de Sant Andréu del Terri, colonisació y possessió que fóu del monestir d' Amer. Lo terme de la parroquia de Santa Llogaya havía estat agregat a la Baronía de Vilademuls.

Santa Llogaya celebra la festa major lo día 15 d' Octubre; Rabós, lo 25 de Juliol, y St. Andréu lo 30 de Novembre.

En diferents llochs del terme s' hi troban fragments de ceràmica romana ordinaria y d' un camp proper al mas Geli, a la riba dreta del Terri, ahont estava enterrat, fóu tret lo doll *(dolium)* que-s guarda en lo Musèu de Gerona, potser lo major dels trobats a Catalunya, que porta esgrafiada la xifra indicadora de la seva cabuda; de qual troballa donarem compte en altre lloch.

En l' any 1698, Rabós y Sant Andréu eran llochs reyals: Santa Llogaya era del comte de Peralada.

Bibliografía. — J. Botet y Sisó: *Dolium hallado en Santa Leocadia del Terri,* publicat en la *Revista de Gerona,* vol. XVII, pl. 289.

Sant Daniel

Aquest districte municipal comprèn lo poble de Sant Daniel, lo de Vilaroja y lo vehinat de Montjuich. Està situat a solixent de la ciutat de Gerona y afronta al N. ab lo de Celrà; al E. ab aquest meteix y ab lo de Quart; al S. ab lo de Quart, y al O., mitjansant l' Onyar, ab los de Quart y de Palàu Sa-Costa y ab lo de Gerona.

Té 144 edificis y alberchs, ab 622 habitants de fet y de dret, dels quals 141 saben llegir y escriure. Per son sexe y estat civil, se distribuexen en

Hòmens: solters, 188; casats, 117; viudos, 11; total, 316.—Dones: solteres, 171; casades, 119; viudes, 16; total, 306, y per entitats de població, com segueix:

Sant Daniel (cap de districte). . .	94 edif. y alberchs,	398 habit.
Vilaroja (a 4 k. de Sant Daniel). .	21 »	101 »
Montjuich (a 5 k. de idem).. . . .	29 »	123 »

Ocupa la vall anomenada de Sant Daniel, en temps antich coneguda per vall *Tenebrosa* y vall *Profunda:* s' extén per la montanya de Montjuich, arribant per la seva vessant de Ponent fins a tocar la carretera de França; puja a la carena de la serra de Sant Miquel y, voltant per derrera de les Pedreres, enclòu la petita vall de La Pólvora y alcança l' Onyar en la font dita del Capritxo, enfront del vehinat de la Creueta, comprenent en son terme lo cementiri de la ciutat de Gerona.

Sant Daniel.—Vista general del monestir

Lo terrer, montanyós, es de mitjana qualitat; hi ha bosch, poch poblat, y produheix grans, llegums y oli. Lo regan lo Galligans y algunes torrenteres: segles enrera, com portàm dit, hi havía hagut un llach o estany, y hi brollan algunes fonts, d' elles dues d' aygues minerals: la del ferre, en la vall de Sant Daniel, y la de La Pólvora, en la de Vilaroja (vejan-se més enrera les pls. 98, 123 y 129). Se comunica ab Gerona, de quina ciutat dista 2 k., per camí vehinal; ab Vilaroja, ab Campdorà y ab Celrà, per Sant Miquel: aquest derrer camí de ferradura. Reb lo corrèu per Gerona; té dues escoles públiques elementals complertes, una de noys y altra de noyes, y pertany al districte electoral de

Torroella de Montgrí. En lo vehinat de Montjuich hi ha forns de calç hydràulica.

Tant Vilaroja com Montjuich havían pertenescut a la parroquia de Sant Felíu de Gerona: Montjuich hi pertany encara; Vilaroja es al present de la parroquia de Palol de Onyar. Sant Daniel es parroquia urbana d' entrada, ab rector, y té per esglesia parroquial la del convent de les monges de Sant Benet. Fóu del ardiaconat y es del arxiprestat de Gerona.

La antiga esglesia de Sant Daniel, fóu venuda l' any 1015, pêl bisbe de Gerona, al comte Ramón Borrell y a la seva esposa Ermessendis. Aquesta senyora hi fundà un convent de monges de la ordre de Sant Benet, que consta estava ja establert en l' any 1018. Gosava de mólts privilegis y l' any 1550 li fóu agregat lo de la metexa ordre de Vall de María.

L' any 1640, ab motíu de la guerra dels Segadors, les monges lo abandonaren temporalment, tancant-se a Gerona: quan la guerra de la Independencia l' hagueren de tornar abandonar, s' hi establí un hospital de sanch, y finalment fóu cremat pêls francesos. Una part d' ell ha sigut reedificada y lo tornan a ocupar les monges.

Del edifici primitíu no-n queda quasi res. La esglesia té una portada gòtica de derrers del segle xv, l' interior es del renaxement. En lo convent se conserva lo claustre de la antiga construcció.

L' any 1359, Sant Daniel tenía 7 fochs: 1 d' aloer y 6 d' esglesia; Montjuich, 4 fochs d' esglesia, y Vilaroja 5 fochs d' esglesia. En 1698 los tres llochs eran reyals y formavan part de la batllía de Gerona.

Bibliografía.—Brun (Joseph): *Aguas acídulo-ferruginosas de San Daniel* (1852).—Casares y Gil (Joseph) y Pasqual y Prats (Joseph): *Agua de Vilaroja. Análisis, etc. y... Estudio médico, etc.* (1902).—Vidal (Lluís M.ª): *Edad de las capas del Bulimus gerundensis* (1883).

Sant Gregori

Lo districte municipal de Sant Gregori està situat a la riba esquerra del Ter, al O. NO. de la ciutat de Gerona; comprèn lo poble de Sant Gregori ab lo barri de Cases Noves, lo de Constantins, lo de Cartellà, lo de Sant Medí, lo de Tayalà ab Fontajàu, lo de Domeny ab lo vehinat de La Roureda, y lo lloch de Ginestar.

Afronta al N. ab los districtes de Sant Martí de Llèmana y de Canet d' Adri; al E. ab lo de Sarrià y ab lo ríu Ter; al S. ab aquest meteix ríu, y al O. ab lo d' Amer. Té 409 edificis y alberchs, ab 1,861 habitants de fet (1,865 de dret), dels quals 324 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 547; casats, 347; viudos, 38; total, 932.—Dones: solteres, 523; casades, 343; viudes, 63; total, 929, y per entitats de població, com segueix:

Sant Gregori (cap de districte). . .	160	edif. y alberchs,	759	habit.
Cartellà (a 5 k. de Sant Gregori)..	48	»	247	»
Constantins (a 7 k. de idem). . . .	47	»	188	»
Domeny (a 3,200 m. de idem). . .	22	»	91	»
Ginestar (a 4 k. de idem).	38	»	147	»
Sant Medí (a 6,500 m. de idem) . .	56	»	249	»
Tayalà (a 4 k. de idem).	29	»	136	»
Petits caseríus y cases isolades. . .	9	»	44	»

Lo terme, fora de sos extrems de llevant y de ponent, es plà o lleugerament accidentat; per los dits extrems s' extén al llevant, per la estrebació de la montanya de Rocacorva que separa lo torrent de Fontajàu de la riera Xuncla,

Clixé de Jaume Castellvell

Sant Gregori.—Un carrer

la qual acaba enfront de Gerona en lo Puig d' En Roca: y al ponent per lo acabament de la serra que separa la riera de Llèmana del ríu Ter y fineix en los rempèus de la montanya de Sant Grau.

La part montanyosa està força poblada de bosch: alzines, roures y alguns pins y suros; la part planera, de secà, produheix grans y llegums. S' hi cría bestiar, especialment boví, porquí y de llana, y en la riba del Ter hi ha bones arbredes. La població es agricultora; hi ha alguns molins fariners y s' hi exercexen les arts y oficis més necessaris.

A més del Ter, s' escorren pèl terme la riera de Llèmana, la d' Adri y los torrents Merdansar y de Fontajàu. L' atravessa la carretera de Gerona a Les

Planes, construída fins a Sant Gregori, quin pont sobre lo Ter ha substituit a la antiga barca de Sant Ponç y ha facilitat en gran manera la comunicació ab la capital, dels poblats de la vall de Llèmana y de les vessants del S. y del E. de Rocacorva, que quan lo ríu venía gros se veyan obligats a donar la volta per lo Pont Major. Fora d' aquest troç de carretera, no té lo districte més que camins vehinals y rurals en força mal estat.

Domeny.—Llumet romà de bronze

Hi ha dues escoles públiques elementals incomplertes, una de noys y altra de noyes; reb lo corrèu per Gerona; hi brollan dues fonts d' ayga mineral (veja-s la pl. 133), y pertany al districte electoral de Vilademuls, ¡que arriba fins a cap de Creus!

En l' ordre relligiós hi ha les següents parroquies, totes elles del arxiprestat y abans del ardiaconat de Gerona:

Sant Gregori, urbana d' entrada, ab rector. En son terme hi ha la ermita de Sant Grau. Lo poble en 1359, tenía 41 fochs; 26 d' esglesia, 9 de Gastó de Montcada, 3 de ciutadans y 3 d' aloers. En 1698 era lloch reyal. Comprèn dos grupus principals de població: lo de la esglesia y l' anomenat Cases Noves. Celebra festa major lo tercer diumenge de Juliol.

Clixé de J. M. Fabrelles

Sant Gregori.—Castell de Cartellà

Constantins, urbana d' entrada, ab rector. A més de la esglesia parroquial dedicada a Sant Vicents, hi ha en son terme la capella de Nostra Senyora de la Pietat y la de Nostra Senyora de Calders. En 1359, tenía 18 fochs: 10 de cavallers, 6 d' aloers y 2 d' esglesia. L' any 1698 era lloch baronial.

Cartellà, urbana d' entrada, ab rector. La esglesia parroquial està dedicada a Sant Felíu. D' aquest es originaria la antiga y noble familia de Cartellà, que havía tingut la seva residencia en lo castell del meteix nom, avuy masovería, lo qui s' axeca encara ben conservat, menys en la seva disposició interior, en la confluencia dels ríus Gàrrap y Petròlech, que li servían de vall o fosso y sobre cada hú dels quals hi tenía un pont de pedra que donava accés a la llisa forana o recinte exterior del castell: en aquest recinte hi havía la capella dedicada a la Mare de Déu de la Esperança. Lo dit recinte, per la basa del triangle que figura la planta del castell, tenía practicat un vall per dificultar l' accés pèl costat que donava a terra. En la punta del triangle hi quedan los restes d' una forta torra, de construcció anterior a lo demés del castell.

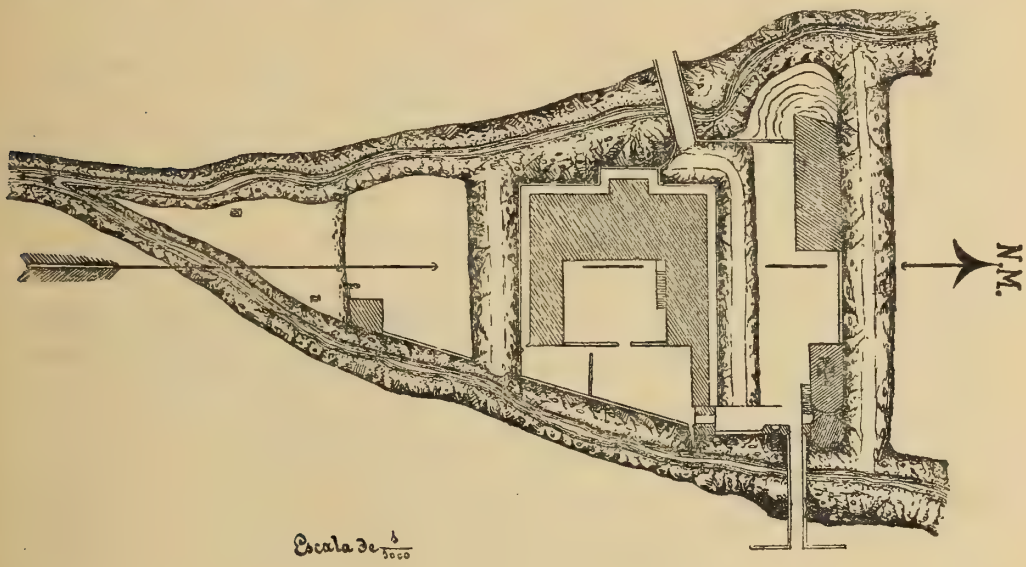

Sant Gregori.—Plan del Castell de Cartellà

En 1359 tenía 17 fochs: 7 d' esglesia, 6 d' aloers y 4 de cavallers: en 1698 era lloch reyal. En lo terme del poble s' hi han trobat monedes gregues emporitanes.

Sant Medí, urbana d' entrada, ab rector. Es opinió valguda, que-l monestir benedictí de Santa María d' Amer, estigué abans fundat en aquest lloch, sots la advocació de *Sancti Hemeterii sanctique Genesii*. Fóu colonisació y possessió del dit monestir. En 1359 tenía 17 fochs: 16 d' esglesia y 1 d' aloer. En 1698 era lloch reyal.

Tayalà, rural de segona, ab rector. La esglesia parroquial està dedicada a Sant Narcís. Forma part d' aquesta parroquia lo territori que havía pertenescut a la de Sant Ponç de Fontajàu, possessió que fóu de la de Sant Felíu de Gerona. Les revingudes del Ter se n' han endut bona part: fóu acabada de enderrocar en 1809, quan la guerra de la Independencia.

Les runes de la esglesia de Sant Ponç se veuen encara prop del aygabarreig ab lo Ter del torrent de Fontajàu, en los documents *Fonte agello*. Les relliquies de Sant Ponç, que en ella se veneravan, foren portades al altar del Sant en la parroquial de Sant Felíu de Gerona.

En lo Puig d' En Roca y en un de més enlayrat a ponent d' aquest, anomenat La Batería, hi establiren bateríes los francesos en 1809 y lo general Prim en 1843, quan los setges de Gerona.

En 1359 tenía 11 fochs d' esglesia y Fontajàu 2. En 1698 un y altre lloch eran reyals.

Domeny, rural d' entrada, ab rector. La esglesia parroquial està dedicada a Sant Felíu. Era possessió del bisbe de Gerona. S' hi han trobat obgectes romans, entre ells un bonich llumet de bronze que-s guarda en lo Museu de Gerona.

Los més antichs documents de la Etat mitjana anomenan a la parroquia *Parietes Rufini*, parets de Rufí (altra de les memories d' aquest personatge, que-s distingí en la persecució dels cristians, que quedan en la ciutat de Gerona y la seva rodalía), y, al poblat, *Castellum fractum* y lloch o vehinat *Dominicum* o *Dominium*.

En los segles XII y XIII hi havía molíns drapers; l' any 1359 tenía 17 fochs d' esglesia. En 1698 era lloch reyal.

Ginestar, rural d' entrada, ab rector. A més de la esglesia de Santa María, té una ermita dedicada a Santa Afra. L' any 1359 tenía 7 fochs d' esglesia: lo 1698 era lloch reyal.

Bibliografía.—Botet y Sisó (Joaquim): *Una visita al castell de Cartellà.*

Sant Jordi Des-Valls

Lo districte municipal de Sant Jordi Des-Valls, situat a la riba esquerra del Ter y al NE. de la ciutat de Gerona, comprèn lo poble que li dóna nom ab sos arrabals Los Horts y Veynat Nou, lo de Subiànegues, y los vehinats de Diana, de Masmasó y de Sant Matéu, y afronta al N. ab lo de Viladàsens; al E. ab lo de Colomers y ab lo ríu Ter; al S. ab aquest meteix ríu, y al O. ab lo de Cervià. Té 247 edificis y alberchs, ab 757 habitants de fet (790 de dret), dels quals 302 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 206; casats, 164; viudos, 29; total, 399.—Dones: solteres, 178; casades, 163; viudes, 17; total, 358, y per entitats de població, de la manera següent:

Sant Jordi (cap de districte)	116 edif. y alberchs,		371 habit.	
Los Horts (a 600 m. de Sant Jordi). . . .	22	»	63	»
Vehinat Nou (a 400 m. de idem)	17	»	57	»
Subiràneguès (a 2 k. de idem)	42	»	116	»
Vehinat de Diana (a 1,200 m. de idem). .	15	»	36	»
Vehinat de Masmasó (a 1 k. de idem) . .	11	»	26	»
Petits caserius y edificis isolats.	24	»	88	»

Entre los caserius hi va comprès lo vehinat de Sant Matéu ab 8 edificis, distant de Sant Jordi 2,500 metres.

S' extén lo terme pêls turons que separan la vall del Cinyana de la de la riera de Colomers, y ocupa part de les dites valls. Lo terrer, de mitjana qualitat, produheix grans, llegums, ví y fusta per les arbredes que hi ha a la vora del Ter. Lo atravessa lo camí de ferre de Barcelona a França, que té estació a 1,500 m. de Sant Jordi, y la carretera que de Medinyà va al Estartit. Té camins vehinals a Diana, a Masmasó y a Viladàsens (4 k.). A la dita estació hi acudexen los carruatges que van y venen de La Escala y de Torroella de Montgrí, y passan per Sant Jordi diariament los qui fan la ordinació de les dites poblacions a Gerona.

Hi ha en lo districte dues escoles públiques elementals complertes, una de noys y altra de noyes, y dues de privades, una de noys y altra de noyes, aquesta derrera a càrrech de les Germanes Terciaries Dominiques de la Anunciata. Reb lo correu per la estació del ferrecarril, y pertany al districte electoral de Torroella de Montgrí.

Encara que la major partida de la població se dedica al conrèu de la terra, hi ha a Sant Jordi dues fàbriques d'aygardent, varies de serrar fusta, terricers, esclopeters y altres arts y oficis més o menys indispensables. Celebra la festa major lo día 22 d' Abril y la petita lo 21 de Setembre. Dista de Gerona uns 17 kilòmetres.

Es parroquía urbana d'entrada, ab rector y vicari, que pertanyía abans al ardiaconat d' Empordá y pertany avuy al arxiprestat de Gerona. A més de la esglesia parroquial de Sant Jordi, ne té una altra, en lo vehinat de Diana, dedicada a Sant Felíu, y una capella sots la advocació de la mare de Deu del Roser, avuy enrunada, que era la del hospital que hi havía hagut en la població.

No consta Sant Jordi, ni cap de les entitats que té agregades, en lo cens del any 1359, perque pertanyían a la casa tatxada del comte d' Empories. En 1698, Sant Jordi era lloch baronial y Subiràneguès *(Subiranicis)* era, des de feya mólt de temps, del Capítol de la Sèu de Gerona.

Sant Julià de Ramis

Lo districte municipal de Sant Julià de Ramis, comprèn lo poble de son nom, ab sos vehinats de Sarrià y d' Olivars: està situat a la riba esquerra del

ríu Ter, al N. de la ciutat de Gerona, y afronta al N. ab los de Palol de Reverdit, de Sant Andréu del Terri y de Medinyà; al E. ab lo de Celrà, mitjansant lo ríu Ter; al S. ab aquest meteix y ab lo de Sarrià, y al O. ab los de Sarrià y Palol de Reverdit. Té 92 edificis y alberchs, ab 340 habitants de fet (347 de dret), dels quals 73 saben llegir y escriure. Los de fet se distribuexen, per son sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 88; casats, 80; viudos, 6; total, 174.—Dones: solteres, 78; casades, 78; viudes, 10; total, 166, y per entitats de població com segueix:

Sant Julià (cap de districte) .	60	edificis y alberchs,	216	habitants.
Vehinat de Sarrià (a 2 k. de Sant Julià).	24	»	89	»
Caserius y edificis isolats. . .	8	»	35	»

Clixé de J. M. Fabrelles

Sant Julià de Ramis.—La esglesia parroquial

Entre los petits caserius s' hi compta lo vehinat d' Olivars, ab 7 cases.

Ocupa la montanya que porta lo nom del poble, extrém de la estrebació de Rocacorva que separa la vall del Terri de les vessants SE. d' aquest macís y acaba en lo congost, enfront de la serra de Sant Miquel, y s' extén un troç, per la dita estrebació, per lo plà de Sarrià y per lo de Medinyà fins a la confluencia del Terri ab lo Ter. L' atravessa la carretera general de Madrid a França, que salva la estrebació esmentada pêl collet de Costa-roja, axí anomenada per la color roja del terrer deguda als minerals de ferre y coure, sense explotar, que hi ha en la montanya, y més a ponent la de Gerona

a Olot. Prop de dita costa hi brolla una font d'ayga mineral (veja-s la pl. 133). Lo terrer es de secà, y produheix en la part de conrèu, grans, llegums y oli, y en la boscosa, poblada principalment d'alzines y roures, llenyes, carbons y fusta. Reb lo corrèu per Gerona y pertany al districte de Torroella de Montgrí. La industria hi està representada per una fàbrica de farines, que pren la ayga del ríu Terri y mòl unes 200 quarteres diaries de blat; varies terriceries establertes en lo plà de Sarrià y quatre fàbriques de ciment situades al començ de la Costa-roja. D'aquestes derreres, tres son mogudes per força hydràulica, que suman 170 cavalls de força, y una per la electricitat, ab 35 cavalls, acusant una producció d'uns 130,000 kilos diaris aproximadament.

Clixé de N. Texidor

Sant Julià de Ramis.—Restes del castell senyorial de Montagut

Lo poble de Sant Julià, propriament dit, tè la població mólt escampada. La esglesia parroquial y dues o tres cases, estàn situades en la carena de la montanya prop de son cim més alt, y poch se-n falta pera no quedar tancades dintre lo fort que s'hi està construint, pera dominar no solsament lo congost del ríu, sinó les carreteres que de la marina, de França y de la montanya fan cap a Gerona pèl N. d'aquesta ciutat. Aquest petit nucli de població dista de Gerona 8 kilòmetres y tres de la estació de Celrà, en lo camí de ferre de Barcelona a França, que es la que té més a la vora.

Pera pujar al fort s'ha construit una carretera, que entronca ab la general en la Costa-roja. També lo poble té camins vehinals, força dolents, que

l' enllaçan ab dita carretera, ab la de Gerona a Olot y ab la barca de Medinyà.

Es parroquia rural d'ascens, ab rector, que pertanyía al ardiaconat y pertany ara al arxiprestat de Gerona. A més de la esglesia parroquial de Sant Julià, al exterior de la qual y prop de la porta d'entrada hi ha un sarcòfach de pedra, ab coberta de doble pendent, que la llegenda vol sía lo d'un dels guerrers que vingué ab Carles-Many pera deslliurar Gerona del poder dels moros; té al pèu de la montanya, tocant al Ter y abans d'entrar aquest al congost, la capella anomenada Oratori de Sant Vicents de les Roquetes, en la qual lo ardiaca de Gerona Ramón fundà en 1187 una canonja agustiniana, y havía tingut una capella en lo castell senyorial de Montagut, quins restes s' axecan al cim d' un turó a la esquerra de la carretera de Gerona a Olot.

Lo vehinat de Sarrià es lo qui reuneix més nombre de cases juntes, arrenglerades seguint la carretera a continuació del carrer que forma lo poble de Sarrià.

En un marge, tocant a la dita carretera y no lluny d' un torrent que aflueix al Ter, hi ha la cova anomenada de *les Goges*, al present mólt petita, encara que potser en gran part destruida quan s' obrí la carretera, en la qual los senyors Francisco Vinyes y Pere de Palol, de Gerona, hi reculliren obgectes de silex, treballats, que figuran en lo musèu d'aquella ciutat: se semblan mólt als trobats en la Bora gran d' En Carreras, de Serinyà, de la que parlarèm en son lloch corresponent, y es probable se remonten, com ells, al periode *magdalenià*. En general, són de dimensions mólt petites. També en les pedreres que s' explotan pera la fabricació de ciment, prop de la Costa-roja, s' hi trobaren, a gran fondaria, tres darts o llançes de ferre, que-s guardan axí meteix en lo predit musèu.

A 50 passes del pont nomenat *del diable* y demunt d' un petit cim de roca hi ha la *pedra dreta,* que, segons la llegenda, era la que mancava al pont vell de Sarrià, quan fóu construit per lo diable.

En aquest terme actualment (1910) s' hi construeix una notable fortificació, ab los més moderns adelantaments poliorcétichs, ab les habitacions sota terra y al abrich de qualsevol atach.

En 1359, Sant Julià tenía 15 fochs d' esglesia, y lo lloch d' Olivars 5. En 1698 era lloch reyal. Celebra la festa major lo día de Sant Cosme. A més, hi tenen lloch dos importants aplechs, l' un en la diada dels Sants Metges y l' altre per Sant Agustí.

Sant Martí de Llèmana

Forman aquest districte municipal, situat al O. de Gerona, los pobles de Sant Martí de Llèmana, Llorà, Les Serres y Granollers de Rocacorva. Afronta al NE. ab lo de Sant Miquel de Campmajor; al E. ab lo de Canet d' Adri,

al S. ab los de Sant Gregori y d' Amer y al O. ab lo de Sant Aniol de Finestres. Té 265 edificis y alberchs, ab 887 habitants de fet y de dret, dels quals 148 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 259; casats, 210; viudos, 15; total, 484.—Dones: solteres, 158; casades, 212; viudes, 33; total, 403, y per entitats de població, d' aquesta manera:

Llorà (cap de districte)	99 edificis y alberchs,		301 habitants.	
Sant Martí de Llèmana (a 5,600 metres de Llorà)	66	»	244	»
Les Serres (a 2 k. de id). . .	40	»	134	»
Granollers de Rocacorva (a 3 k. de id.)	60	»	208	»

Ocupa la major partida de la vall de Llèmana, ab les corresponents vessants de la serra de Finestres, de la serra Palomera y de la que separa aquella vall de la de Hostoles, y en ell se troban los apagats volcans de Puig-Moner, de la Banya de Boch y del puig de les Roquetes, ab los mantells basàltichs derivats dels dos primers (vejan-se les planes 110 y 113). Lo terrer es mólt accidentat, de qualitat regular, y produheix en los conrèus, grans y llegums, y en la part boscosa, escorxa, carbó y fusta. S' hi cría algún bestiar: hi ha tres molins fariners, y s' explotan pedreres de basalt pera carrèus d' empedrat. Avuy no compta més que ab escassos camins vehinals: l' atravessaràn, quan estigan acabades, la carretera de Gerona per Sant Gregori y Sant Martí de Llèmana a Les Planes, y la de la estació de Riudellots a trobar la precedent per les Serres. Hi ha en lo districte dues escòles públiques elementals complertes, una de noys y altra de noyes, y pertany al districte electoral de Vilademuls.

Clixé de J M Fabrelles

Sant Martí de Llèmana.—Vista parcial de Llorà

Sant Martí de Llèmana, que dista de la estació d' Amer, que es la que té més a la vora, 7 k., y de la ciutat de Gerona 23, es parroquia rural de segona, ab rector, que com les altres del districte, pertanyía al ardiaconat y pertany ara al arxiprestat de Gerona. Era possessió del Capítol de la Catedral geronina. Té a més de la esglesia parroquial, dedicada a Sant Martí, una capella dedicada a Sant Nazari. En 1359 tenía 12 fochs d' esglesia; en 1698 era lloch reyal. Celebra la festa major lo primer diumenge de Juny, y la petita lo día 29 de Setembre.

Llorà, ahont estàn establertes avuy les oficines y les autoritats municipals, està situat a la riba esquerra de la riera de Llèmana a uns 15 k. de la ciutat de Gerona. Es parroquia urbana d' entrada, ab rector y vicari. La esglesia parroquial està dedicada a Sant Pere. A son NO. hi ha lo plà de Sant Joan ab lo vehinat de Peradalta, format per la corrent basàltica procedenta del volcà de Banya de Boch, en lo qual a més de la capella de Sant Joan que li dóna nom, n' hi ha una altra dedicada a Sant Mer. En 1359 tenía 5 fochs: 3 de ciutadans y 2 d' aloers. En 1698 era lloch reyal.

Granollers de Rocacorva, a uns 350 m. d' elevació sobre lo nivell de la mar y a 23 k. de Gerona, es parroquia rural d' entrada, ab rector, que a més de la esglesia parroquial, dedicada a Santa María, té una ermita sots la advocació de Sant Julià. En la capsalera de la vall que porta lo nom del poble hi ha lo volcà de Puig-Moner. Guarda restes, prop de la esglesia, del castell senyorial que hi havía hagut en la Etat mitjana, avuy del tot transformat. En 1359 pertanyía a Galceràn de Cartellà y tenía 21 fochs: en 1698 era lloch baronial. Celebra la festa major lo día 15 d' Agost. Es aquest un dels pobles que més comprova la poca fixesa y la incertitut de les comarques que alguns creuen naturals o al menys tradicionals, donchs pera distingir-lo d' altres de son meteix nom, se-l troba en documents anomenat Granollers de Rocacorva, Granollers del Geronès y Granollers d' Empordà.

Les Serres, a 18 k. de Gerona y en la montanya de son nom, a la riba dreta de la riera de Llèmana, es parroquia rural de segona, ab rector. Té una esglesia dedicada a Santa Cecilia, que los documents anomenan *Santa Cecilia de Carcar* y *Sanctæ Cecilia de Carcere* (anys 1019 y 1362), y una ermita dedicada a Sant Roch, al cim de la montanya del Grony, que era en 1447 de la parroquia de Sobre-roca o La Barroca. En 1359 hi havía 10 fochs: 7 d' esglesia y 3 d' aloers.

Sant Mori

Lo poble d' aquest nom, contracció de Sant Maurici, forma per sí sol un districte municipal. Està situat a la riba dreta del ríu Fluvià, a uns 28 kilòmetres al N. NE. de Gerona y a 1,500 metres de Sant Miquel de Fluvià, a la altra riba del ríu, que es la estació de ferrecarril que té més a la vora. Afronta

al N. ab lo ríu Fluvià, al E. ab lo districte municipal de Ventalló, al S. ab lo de Saus y al O. ab lo de Vilahur. Té 111 edificis y alberchs, d' ells 15 escampats pêl terme, ab 299 habitants de fet (de dret 320), dels quals 122 saben llegir y escriure. Per llur sexe y estat civil se distribuexen en

Hòmens: solters, 74; casats, 62; viudos, 12; total, 148. —Dones: solteres, 73; casades, 63; viudes, 15; total, 151.

Lo terme es poch extens y quelcòm accidentat. Lo terrer en general es de bona qualitat; poch poblat de bosch y produheix grans, oli y ví. Hi ha una fàbrica de producció de força elèctrica, un molí, y les arts y oficis més indispensables pera una població que-s dedica al conrèu de la terra. L' atravessa lo ferrecarril de Barcelona a França, y té camins vehinals a Camallera y Saus (4 k.) y a Sant Miquel de Fluvià, passant aquest ríu a gual. Manté una escola pública elemental incomplerta pera noys y noyes: celebra la festa major lo día 22 de Setembre, y pertany al districte electoral de Vilademuls.

Es parroquia urbana d' entrada, ab rector, que abans formava part del ardiaconat d' Empordà y avuy ne forma del arxiprestat de Gerona. Havía sigut sufragània de la parroquia de Saus. La esglesia parroquial està dedicada a Sant Maurici. En lo terme d' ella, segons lo Diccionari del senyor Madoz, hi ha una capella dedicada a Sant Julià, però lo senyor Monsalvatge en son Nomenclàtor de les esglesies del bisbat no la menciona.

No consta Sant Mori en lo cens del any 1359, per pertànyer al comtat d' Empories. En 1698 era lloch de Baró, y en lo poble se conserva encara, més o menys modificada, la antiga estada senyorial.

Santa Eugenia

Aquest poble, ab lo modern vehinat anomenat La Rodona, forma districte municipal, situat en la riba dreta del Ter, en lo plà de Gerona y a ponent d' aquesta ciutat, de la qual dista poch més d' un km. Té 75 edificis y alberchs (11 en La Rodona y 5 d' isolats), ab 368 habitants de fet y de dret, dels quals 111 saben llegir y escriure, que-s classifican, per llur sexe y estat civil, en

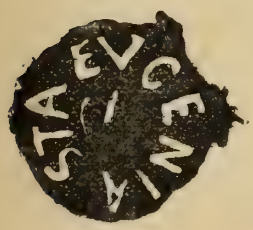

Hòmens: solters, 78; casats, 87; viudos, 7; total, 172.— Dones: solteres, 98; casades, 86; viudes, 12; total, 196.

Atronta lo terme municipal al N. ab lo ríu Ter, al E. ab lo districte de Gerona, al S. ab lo de Vilablareix, y al O. ab lo de Salt. L' atravessan quasi paralelament al ríu Ter, lo camí de ferre de Gerona a Olot, la carretera de Gerona a Anglès y la cequia Monar, de quines aygues se serveix pera regar bona part de sos conrèus y pera força motríu d' una fàbrica de filats de cotó, en lo poble establerta. Lo terrer, de bona qualitat, produheix grans, llegums y abundancia d' hortalices: s' hi cría mólta viràm. Hi ha varies cases de menjar; té camí vehinal a Vilablareix, y un pont de pedra sobre lo ríu Güell en lo vell y quasi abandonat camí carreter de Gerona: se comunica ab Domeny per camí

Santa Eugenia.—Vista general de la població

rural que atravessa lo ríu Ter a gual pêl pas d' En Bonet, y ab la Devesa de Gerona per altre camí, en quin extrém y prop de la font d' En Boscà hi ha edificat un particular una plaça de toros. Pera lo servey escolar està agregat lo poble a Gerona, a quin districte electoral pertany; reb lo corrèu per la dita ciutat, té illuminació elèctrica, y celebra la festa major lo día 14 de Setembre.

Es parroquia urbana d' entrada, ab rector, que pertanyía al ardiaconat de La Selva y ara pertany al arxiprestat de Gerona. Santa Eugenia es la titular de la seva esglesia parroquial.

L' any 1359 hi havía en lo poble 5 fochs: 4 d' esglesia y 1 d' aloer. En 1698 era lloch reyal, de la batllía forana de Gerona.

Sarrià

Lo districte municipal de Sarrià està situat al NO. de Gerona, a la riba esquerra del Ter, y afronta al N. ab lo de Sant Julià de Ramis, al E. ab aquest derrer y ab lo ríu Ter, y al S. y O. ab lo de Sant Gregori. Comprèn, a més del poble que li dóna nom, lo lloch de Sarrià de Dalt. Té 235 edificis y alberchs, ab 936 habitants de fet (924 de dret), dels quals 357 saben llegir y escriure. Los de fet se distribuexen per llur sexe y estat civil, en Hòmens: solters, 234; casats, 206; viudos, 22; total, 462.— Dones: solteres, 231; casades, 204; viudes, 39; total, 474, y per entitats de població com segueix:

Sarrià (cap de districte). . .	200	edificis y alberchs,	791	habitants.
Sarrià de Dalt (a 1,200 m. de Sarrià).	35	»	145	»

compresos en les xifres precedents los edificis espargits pêl terme.

Per l' O. y SO. lo terrer, que agafa tota la vall del Xunela, es bastant accidentat, y en aquesta banda se troba lo lloch de Sarrià de Dalt y lo puig volcànich de Càn Guilana (veja-s pl. 114): lo restant es planer, y en éll està edificat lo poble, formant, des de un dels extrems del Pont-major, un llarch carrer de cases, tot seguint la carretera de França. Al altre extrém d' aquest carrer, entronca ab la dita carretera la de Gerona a Banyoles y Olot. Completan les víes de comunicació un camí vehinal que per la riba del Ter vá a trobar, a Sant Ponç de Fontajàu, la nova carretera de Gerona a Sant Gregori, y una branca d' aquest que puja envers Sarrià de Dalt y segueix cap a Sant Medí. La part montanyosa del terme està en general poblada de bosch d' alzines y roures y alguns suros. En la part planera lo terrer es de secà, un xich argilós y de bona qualitat, y produheix grans y llegums. També s' hi cría bestiar y no hi falta caça. Hi ha dues escoles públiques elementals complertes, una de noys y altra de noyes; illuminació elèctrica y lloch de la Guardia Civil. Reb lo corrèu per Gerona; celebra la festa major lo día 8 de Setembre; fira lo primer diumenge d' Octubre, y pertany al districte electoral de Torroella de Montgrí. Es, ademés de agricultora, població industriosa, que compta ab una fàbrica de paper, una farinera, dos molins fariners, tres forns de ciment, varies terriceríes y rajoleríes, y altres arts y industries de menys importancia. Hi ha tartranes que van y venen de Gerona a diferentes hores del día (preu del assiento 0'15 pesseta, distancia 3 k.), tres hostals y móltes agencies de transports, fent-hi parada a la nit mólts dels carros carregats que baxan de montanya y no volen pagar a Gerona drets de portes. Té finalment metge, apotecari y veterinari.

Es parroquia urbana d' ascens (des de la segona meytat del segle XVIII),

pertany al arxiprestat de Gerona, ab rector, y un beneficiat que serveix la abans esglesia parroquial de Sant Pere y Sant Pau de Sarrià de Dalt, que pertanyía al ardiaconat de Gerona. La esglesia parroquial, dedicada a Nostra Senyora de la Misericordia, fóu cremada y en part enderrocada per los francesos l'any 1792; ha quedat sense acabar, però habilitada pera lo culte. Hi ha, ademés, en lo terme una capella, dedicada a Sant Sebastià.

En aquest poble, a la riba del Ter y derrera les cases que donan al ríu, s'hi va trobar lo miliari romà del que hem donat rahó al parlar de la ciutat de Gerona.

L'any 1359 Sarrià era possessió del monestir de Sant Pere de Galligans y tenía 16 fochs, tots d'esglesia. En 1698, era lloch reyal de la batllía forana de Gerona. Ha figurat mólt lo poble en les guerres d'invasió y en les civils que han afligit lo país. En 1843 lo general Prim hi establí son quarter general; en la derrera guerra civil hi va entrar en Savalls, posant foch a la casa fortificada que prop lo pont ocupavan los voluntaris.

Saus

Lo districte municipal de Saus, que comprèn lo poble que li dóna nòm, lo de Camallera ab son arrabal de Sant Sebastià, y lo de Llampalles, està situat al N. NE. de Gerona, en la part baxa de la serra que separa la conca del Ter de la del Fluvià, per quines vessants s'extén, especialment per la derrera. Afronta al N. ab los de Vilahur y de Sant Mori, al E. ab los de Vilademat y de Garrigoles, al S. ab los de Vilopriu y de Viladàsens, y al O. ab lo de Bàscara. Té 221 edificis y alberchs, ab 708 habitants de fet (714 de dret), dels quals 302 saben llegir y escriure. Los de fet se distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 203; casats, 132; viudos, 12; total, 347.—Dones: solteres, 196; casades, 134; viudes, 31; total, 361, y per entitats de població, com segueix:

Camallera (cap de districte). .	83	edificis y alberchs,	341	habitants.
Saus (a 1,500 metres de Camallera)	72	»	162	»
Llampalles (a 2,500 m. de id).	49	»	157	»
Petits caserius y edificis isolats.	17	»	48	»

Lo terrer es accidentat per la banda de Camallera y de Saus, y ocupa la capsalera de la vall de la riera de Saus; per la banda de Llampalles es un xich més planer y s'extén envers la riera de Colomers. Hi ha poch bosch, estant plantades les vessants y accidents de la serra principalment de vinyes y d'oliveres: en la part de conrèu, que es de secà y en certs endrets argilós, s'hi

cullen grans y llegums. Entre Llampalles y Camallera s' hi explotan pedreres de basalt, mólt descompost, pera grava. Prop d' aquest derrer poble hi ha indicis d' haver-hi hagut un petit estany. Atravessan lo terme lo ferrecarril de Barcelona a França, que té estació a Camallera, a 25 kilòmetres de la de Gerona, y la carretera de tercer ordre de Ventalló a Banyoles, construída en tot lo troç que atravessa lo terme des de la carretera general de França a la de Figueres a La Bisbal, prop de Torroella de Fluvià, que passa per la estació de Camallera y per Llampalles. Té los camins vehinals de Camallera a Saus y Sant Mori

Plan y carrers de Saus (Revisat per l' Ajuntament)

ESCALA: 1 : 5000

1. Plaça de la Constitució.
2. Carrer Major.
3. Travessía del carrer Major.
4. Carrer de la Font.
5. Id. de Baix.
6. Id. de la Esglesia.
7. Id. de les Eres.
8. Id. de Dalt.
9. Mas Banyoletes.

(4,500 m.), que de Camallera segueix envers Gahuses, terme de Sant Jordi, Raset y Cervià (7 k.): lo qual es part d' un vell camí reyal que conduhía directament de Gerona a Castelló d' Empories y a Roses, y que algú ha suposat, equivocadament, si corresponía ab la antiga vía militar romana; de Camallera a Vilahur (5 k.); de Camallera a Vilopriu (3,500 m.); y altres de menys importancia. Hi ha en lo districte dues escoles públiques elementals complertes, una de noys y altra de noyes, y una de particular de noyes, a Camallera, dirigida per Germanes Terciaries Dominiques: reb lo corrèu per la estació del ferrecarril, y pertany al districte electoral de Torroella de Montgrí. La població es principalment agricultora: a Llampalles hi ha alguna rajolería: a Camallera hi ha metge, apotecari, botigues provehides de tot lo necessari, y varis hostals pêl tràfech que hi porta la estació del camí de ferre.

En l' ordre relligiós hi ha al present tres parroquies, totes del arxiprestat de Gerona; abans no n' hi havía més que dues, la de Saus, que era del ardiaconat d' Empordà, essent sufragània d' ella la esglesia de Camallera, y la de Llampalles que era del ardiaconat de Gerona.

La parroquia de Saus, urbana d'entrada, ab rector, té la esglesia parroquial dedicada a Santa Eugenia: la de Camallera, d'igual categoría, la té dedicada a Sant Bartoméu, y la de Llampalles a Sant Martí. Hi ha, ademés, a Camallera una capella dedicada a Sant Sebastià.

Saus y Camallera eran del comtat d'Empories y l'any 1698 formavan part com a llochs reyals de la batllía de Verges. Llampalles era del comtat de Gerona; figura en lo cens del any 1359 ab 15 fochs d'esglesia, y l'any 1698 era lloch reyal. Los noms d'aquestes poblacions se troban escrits: *Saulibus*, en 1316, y *Saus*, en 1562, citant-se, com formant part del terme de la seva parroquia, lo territori de *Cestany de Camalera*, y lo lloch de Camallera com depenjant de la jurisdicció de Gahuses: Llampalles s'escríu *Lampadias* (entre 1114 y 1146) y ab més freqüencia *Lampadibus* (en los anys 1238, 1362 y 1691).

Camallera celebra la festa major los díes 24 y 25 d'Agost.

Bibliografía.—Noguer Olivas (Joan): *Una excursió a Saus, Llampalles y Vilahur*, article publicat en lo *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, v. XIII, pl. 76.

Serinyà

Forma lo districte municipal lo poble que li dóna nòm, ab sos vehinats de Casals, de Maxella y Buscarós, de Cellera de mont, y la vall de Bayó. Està situat en la conca del ríu Ser, fins al seu aygabarreig ab lo Fluvià, al N. NO. de la ciutat de Gerona, de la qual dista lo poble uns 24 k. Atronta al N. ab lo de la Parroquia de Besalú; al E. ab lo d'Esponellà; al S. ab lo de Porqueres, y al O. ab los de Sant Miquel de Camp-major y de la parroquia de Besalú, altra vegada. Té 231 edificis y alberchs, ab 957 habitants de fet (947 de dret), dels quals 169 saben llegir y escriure. Los de fet se distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 275; casats, 200; viudos; 20; total, 495.— Dones: solteres, 212; casades, 201; viudes, 49; total, 462, y per entitats de població, d'aquesta manera:

Serinyà	165 edificis y alberchs,		648 habitants.	
Vehinat de Maxella (a 2 k. de Serinyà)	17	»	86	»
Vehinat de Cellera de Mont (a 1 k. de id.)	17	»	100	»
Petits vehinats y cases isolades	32	»	123	»

Lo terme es accidentat en general, més planer pêl NE., y abunda en guixeres. Lo regan lo ríu Ser y són afluyent lo Serinyadell, que corre de N. a S. y l'atravessa la carretera de segón ordre de Gerona a Olot, que passa mólt a la vora del poble situat quasi a igual distancia de Banyoles que de Besalú, poch més de 5 k. Compta ademés ab camins vehinals que l'unexen ab Sant Martí de Camp-major y, per Santenys, ab la carretera provincial de Banyoles a Esponellà. Los conrèus produhexen grans, llegums, cànem, oli y ví, y los boschs, poch poblats, carbó y fusta. Hi ha dos molins fariners, dos forns de guix, les arts y oficis més necessaris y la majoría dels vehins se dedican a la agricultura y al transport de guix y dels productes forestals. Té dues escoles

Serinyà.—Vista general de la població

públiques elementals complertes, una de noys y altra de noyes; administració de corrèus, y pertany al districte electoral de Torroella de Montgrí. Celebra dues festes, la major lo 30 de Novembre y la petita lo segón diumenge de Maig.

Es parroquia urbana d'entrada, ab rector y vicari, que pertanyía al ardiaconat de Besalú y ara pertany al arxiprestat de Gerona. A més de la esglesia parroquial, dedicada a Sant Andréu, hi ha la ermita de Sant Miquel Ses-vinyes y una capella dedicada a la Divina Pastora en lo mas Illa. Segons lo Diccionari d'En Madoz, hi ha altres dues capelles, la una dedicada a Sant Sebastià, la altra a Santa Anna.

La esglesia parroquial es un bonich exemplar d'arquitectura romànica del segle XII, y està per la part exterior mólt ben conservada. Les seves parets són de carrèu y-s distingeix per la seva esbeltesa deguda a la proporcionalitat de línies, donchs se presenta llisa y sens adornos. Lo frontis està dividit en tres seccions; en la inferior hi ha la porta d'entrada, formada per quatre archs semicirculars en degradació que descansan en respectius pilars coronats per una motllura y apoyats sobre un basament comú que envolta

tota la esglesia: en la del mitg, un xich refundida, menys per sos dos costats, y acabada en una cornisa triangular sostinguda per petites mènsules, hi ha en lo centre y perpendicular a la porta un estret finestral format per quatre archs en degradació: la dita cornisa, però sense mènsules, continúa pèls costats abans dits del frontis y per les parets laterals del temple; la superior la constitueix la torre campanar, a plóm sobre la porta, quadrada y ab dos finestrals en cada una de ses cares, que remata ab una teulada apuntada y de quatre vessants, sostinguda per altres tants soports, un en cada angle de la torra. L'absis té per coronament una cornisa, sota de la qual corre una serreta que s'apoya en una serie d'arquets termenats en modillons llisos, de mólt bon efecte decoratíu. Posseheix aquesta esglesia algunes artístiques joyes de plata, entre elles la creu parroquial y los bordons.

Clixé de Griver

Serinyà.—La esglesia parroquial

Notes històriques. — Ha donat nomenada a aquest poble y ocasió a mólts escrits, la existencia en son terme de dues estacions prehistòriques: la Cova o Bora gran d'En Carreras y la Cova dels Encantats.

En la primera s'hi han trobat obgectes de banya, d'òs, de pedra foguera y curculles, tots ells treballats, y nombrosos òssos d'animals. Los de banya y d'òs consistexen en puntes dentades, pot-ser pera usarles com a fitores, punyals, punxons, ams, allisadors, y finíssimes agulles de cusir, essent de notar que alguns presentan estríes, buyts y ratllats fets intencionadament, dels quals alguns més que d'ornament tenen la apariencia de signes convencionals o de lletres y han donat ocasió a diferentes hipòtesis. Los de pedra foguera, quasi tots de petites dimensions, són de la etat de la pedra tallada o treballada per percussió, y consistexen en raspadors, punxons y altres variades eynes; essent de notar que dita classe de pedra no-s troba sinò mólt lluny del terme. Les curculles mostran, algunes, un forat fet estudiadament pera enfi-

lar-les y dur-les penjades. Entre-ls òssos, sembla poder-se assegurar que hi figura algún troç de banya de renus. Del conjunt d'aquests obgectes y de la seva comparació ab los recullits en altres localitats, se n'ha deduhit que la estació pertany als derrers temps de la època quaternaria y al periode calificat de Madalènich. Aquesta cova, que més que tal sembla ésser un abrich o refugi, se troba uns 100 m. més avall del poble, a la riba del Serinyadell, y

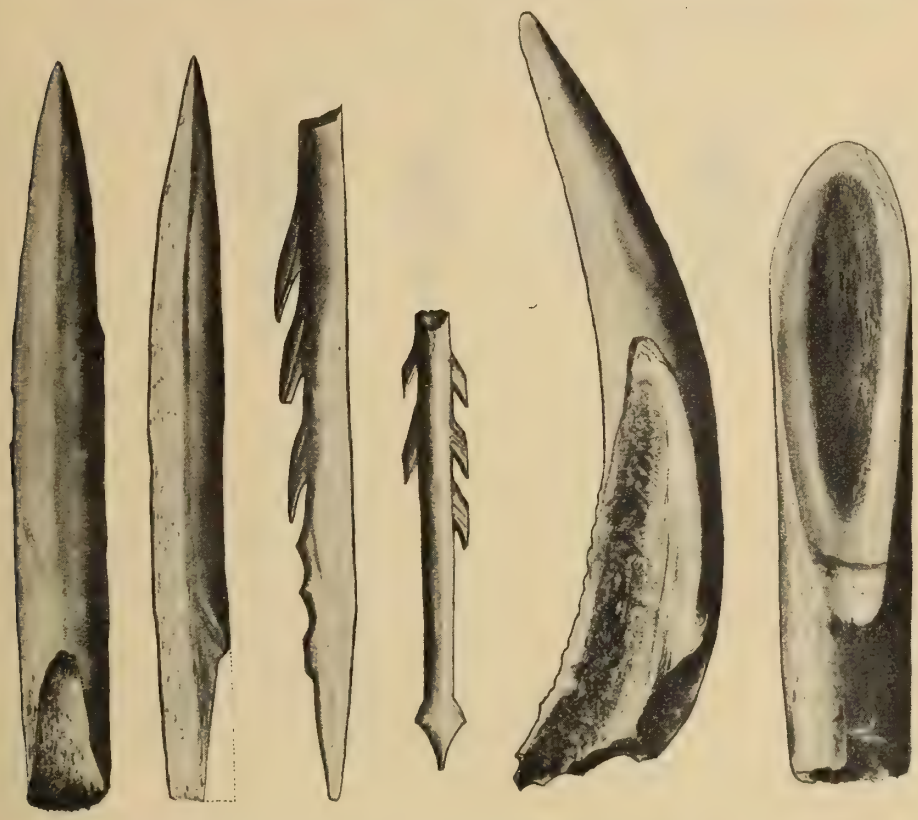

Serinyà.—Obgectes prehistòrichs, trobats en la Bora gran d'En Carreras per D. Pere Alsius y Torrent, farmacèutich de Banyoles

junt a la metexa hi ha una font: té uns 16 metres d'ample per dèu de llarch o fons.

Los obgectes trobats a la Cova dels Encantats, situada a la riba dreta del ríu Ser, que té la boca o obertura en un marge dret, a considerable elevació sobre lo nivell del ríu, consistexen principalment en ganivets y puntes de fletja de silex, ossos humans y d'animal, nombrosos fragments de ceràmica, mólts ab adornos fets ab los dits y ab punxó, y pochs obgectes de metall, entre ells dues característiques puntes de fletja. La presencia d'aquestes derreres, de terricería, de destrals de pedra pulida, y l'aspecte dels restants, han fet considerar la estació com a propria dels derrers temps de la etat de la

pedra y principis de la del metall, posterior de mólts segles a la de la Bora gran d' En Carreras. Convé fer present, que aquesta petita cova (4 m. d' ample per 5 de llarch), ha sigut utilisada en temps posteriors, lo que fà que tant entre los òssos com entre-ls fragments ceràmichs se n' hi troban barrejats alguns de temps relativament moderns. Los qui se-n serviren pera enterrar-hi los séus difunts, eran pobles sedentaris y provablement agricultors. Los cranis en ella trobats, que s' han amidat, són dolicocèfals.

Dels obgectes trobats a Serinyà, ne té format un interessant Musèu protohistòrich a Banyoles lo farmacèutich d' aquesta població senyor D. Pere Alsius y Torrent, principal investigador de les coves de dit terme.

Serinyà.—Cova dels Encantats
Puntes de fletja de sílex y de metall, de la colecció del Sr. Bosoms

Baxant a la època històrica, es freqüent la troballa en lo terme de Serinyà de monedes y de restes ceràmichs del temps de la dominació romana. Quan la reconquesta, se repoblà mólt aviat, y en lo segle X pertanyía a algún dels magnats revoltats, qui occiren al comte Guifre de Besalú, nét de Guifre lo Pilós. Per confiscació, passà al poder dels germans de Guifre, qui-l succehiren en lo govern del comtat, y ab lo nòm de *Tayà* y Serinyà, fóu donat pêl comte y bisbe Miró al monestir de Sant Esteve de Banyoles, que lo possehí y hi exercí jurisdicció fins a la abolició dels senyorius. En lo any 1359, tenía 45 fochs: 38 d' esglesia y 7 de reyals. En 1698 consta com a lloch abacial.

Bibliografía.—Alsius y Torrent (Pere): *La cova de Serinyà,* art. pub. en *La Renaxensa* (1871). —*Estudios geológicos sobre la región central de la provincia de Gerona, Revista de Gerona,* volúm II, pl. 168 (1878).— *Serinyà y Caldas de Malavella, Anuari de la Associació d'Excursions catalana* (1882).—Serinyà: *Reseña histórica de este pueblo, etc., As. lit. de Gerona* (1895).—*El magdalénico en Cataluña* (sense acabar), art. pub. en lo periòdich *Cataluña* (1908).— Cazurro (Manel): *Las cuevas de Seriñá y otras estaciones prehistóricas del NE. de Cataluña, An. del Inst. d' Estudis Catalans* (1908).—Bosoms y Monegal (Joseph): *El museo-prehistórico Bosoms, La Academia Calasancia* (1909). —Chía (Manel de): *Nuevos hallazgos en Caldas y Seriñá, Revista de Gerona,* v. III (1879).—Font y Sagué (Norbert): *Descobriments protohistòrichs a Banyoles y Serinyà,* art. pub. en *La Veu de Catalunya* (1907).—Guillém García (E. J.): *Estación paleolítica de Seriñá, Revista de Gerona,* volúm XVI (1892).—Harlé (Eduard): *La grotte de Serinyà,* pres de Gerona (Espagne), art. publicat en la revista *Materiaux pour l' histoire primitive et naturelle de l' Homme,* París (1882). (Aquest treball, traduhit y anotat, pot llegir-se en la *Revista de Gerona* (1886); també ne va donar compte lo senyor Alsius en lo *Butlletí de la Associació d' Excursions catalana* (1882).— *Les ossements de renne en Espagne,* en la revista *L' Antrophologie* (1908).—Parlan, ademés de la cova de Serinyà los senyors Vilanova (Joan) en la *Geología y prehistoria ibéricas,* discurs llegit en la *Real Academia de la Historia,* y Carthailhac, en sa obra *Le prehistorique en la peninsule iberique.*

Ventalló

Lo districte municipal de Ventalló, que comprèn lo poble del meteix nom ab són arrabal Los Masos, lo de Montiró ab lo vehinat de Palacals, lo de Saldet, lo de Vilarrobàu o Palol de Fluvià, y lo de Valveralla, està situat a la riba dreta del ríu Fluvià, al NE. de Gerona, y afronta al N. ab lo dit ríu, al E. ab lo districte de La Armentera, al S. ab lo de Vilademat, y al O. ab los de Saus y de Sant Mori. Té 286 edificis y alberchs, ab 878 habitants de fet (947 de dret), dels quals 345 saben llegir y escriure. Los de fet se distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 239; casats, 195; viudos, 21; total, 455.—Dones: solteres, 212; casades, 194; viudes, 17; total, 423, y per entitats de població, d'aquesta manera:

Ventalló (cap de districte). .	111	edificis y alberchs,	547	habitants.
Los Masos (a 300 k. de Ventalló)	35	»	120	»
Montiró (a 5 k. de id).	17	»	80	»
Saldet (a 5 k. de id).	16	»	63	»
Vilarrobàu (a 2 k. de id). . .	35	»	103	»
Valveralla (a 1.400 m. de id).	32	»	103	»
Petits vehinats y masíes isolades	40	»	63	»

Lo terrer es planer, un poch accidentat al O. y SO., de més que regular qualitat, y produheix grans, oli y ví: s'hi cría bestiar. L'atravessan les carreteres de Figueres a la Bisbal, y la que, entroncant ab aquesta, conduheix per Ventalló y Camallera a Banyoles. Té també camins vehinals a Vilademat (4,500 metres), a Sant Miquel de Fluvià passant lo ríu a gual (4 k.), a Sant Mori (2,500 metres), a Saldet y La Armentera (3 k. de la carretera), y a Garrigoles (5 k.) Hi ha en lo districte dues escoles públiques elementals complertes, una de noys y altra de noyes; reb lo corrèu per la estació de Camallera, y pertany al districte electoral de Torroella de Montgrí. La industria hi està representada per dos molins fariners. La població es agricultora. Hi ha ordinació diaria, d'anada y tornada, de Ventalló a Figueres (prèu del assiento o'75 pesseta). Ventalló dista de Gerona uns 26 kilòmetres.

Compta lo districte ab cinch parroquies, que havían sigut totes del ardiaconat d'Empordà y ara són del arxiprestat de Gerona.

La de Ventalló es urbana d'entrada, ab rector. La esglesia parroquial, gòtica, d'una sola nàu, fóu acabada de construir en 1613 y està dedicada a

Sant Miquel; com hi estava la petita capella que hi havía abans en lo lloch que ocupa, que pertanyía a la parroquia de Valveralla, donchs la de Ventalló no fóu erigida en parroquial fins al any 1606.

La de Montiró, es rural de primera, ab rector. Té la esglesia parroquial dedicada a Sant Sadurní, y per sufragània la de Sta. María del Holm del lloch de Palacals: lo que abans era al enrevés, axò es, la esglesia de Montiró era sufragània de la de Palacals. Santa María del Holm fóu un priorat, que en la segona meytat del segle XI va ser donat pêl bisbe de Gerona a la colegiata de Vilabertràn.

La de Saldet, es d'igual categoría que la precedent y té la esglesia parroquial dedicada a Santa Eugenia. Havía sigut sufragània de la parroquia de la Armentera, de quin poble s' allunya cosa d'un kilòmetre.

La de Vilarrobàu, es de la metexa categoría que les dues anteriors: té la esglesia parroquial dedicada a Sant Genís, y era possessió del monestir de Sant Pere de Roda.

Y, finalment, la de Valveralla (*Valle Veraya,* en los documents) es també rural d'ascens, ab rector, y té la esglesia parroquial dedicada a Sant Vicents.

Tots aquests llochs y parroquies eran del comtat d'Empories y figuran en 1698 com propris del Duch de Cardona, que possehía aleshores lo predit comtat.

La fèsta major de Ventalló se celebra lo día 29 de Setembre.

Verges

La vila de Verges, que ab lo vehinat de La Vall forma un districte municipal, situat en la plana del Baix Empordà, s' axeca a la riba esquerra del ríu Ter, uns 25 metres sobre lo nivell de la mar. Dista poch més de 8 k. de la estació de Sant Jordi, en lo camí de ferre de Barcelona a França, y 22 k. pròximament, en ratlla dreta, de la ciutat de Gerona. Afronta al N. y al E. ab lo de La Tallada, al S. ab lo ríu Ter, y al O. ab lo de Jafre. Té 358 edificis y alberchs, dels quals 342 forman la vila y los 16 restants lo vehinat de La Vall (2,200 metres de Verges) o estàn escampats isoladament pêl terme, ab 1,021 habitants de fet (1,059 de dret) dels quals 379 saben llegir y escriure. Los de fet se classifican en

Hòmens: solters, 231; casats, 251; viudos, 23; total, 505.—Dones: solteres, 218; casades, 250; viudes, 48; total, 516.

Atravessan lo terme, creuant-se a Verges, la carretera de Figueres a La Bisbal, que té sobre lo Ter un pont de nova construcció a 500 m. de la vila, y

la de Medinyà a Sant Jordi y l' Estartit. Compta també ab camins vehinals a La Vall, a Garrigoles y a Bellcayre. Lo regan ademés del ríu Ter, lo torrent de La Vall, lo rech anomenat La Canal y la cequia dels molins de Bellcayre. Lo terrer es bò, mólta part de regadíu, y produheix en los conrèus grans, llegums, hortalices y fruyta, y oli y ví en los turons (lo puig Rodón y lo puig Bastons) que s' axecan en lo terme. Cría bestiar llanar y boví, y a la riba del Ter hi ha arbredes plantades principalment de carolins, que proporcionan fustes pera cayrats y embalatges.

Clixé de J. Esquirol

Verges.—Vista parcial de la població

La població, regularment urbanisada, té dues places y set carrers; una font pública; dues escoles públiques elementals complertes, una de noys y altra de noyes, y una privada de noyes dirigida per Germanes Terciaries Dominiques; metge, apotecari, veterinari, comerços de robes y comestibles, dos molins fariners y bon nombre de petites arts y industries. S' hi troban hostals y carruatges de lloguer, apart de la ordinació a la estació de Sant Jordi en tots los trens (prèu del assiento 0'50 pesseta) y diaria a Figueres (1 pesseta), a Gerona (1'25 pessetes) y a La Bisbal (0'50 pesseta): hi havía hagut hospital, y conserva part de les muralles, flanquejades de torres quadrades, que l' envoltavan durant la Etat mitjana. Celebra festa major los díes 7 y 8 de Janer; fira lo 20 de Maig y lo 28 de Setembre, y mercat tots los dimecres.

Reb lo corrèu per Sant Jordi, y pertany al districte de Torroella de Montgrí.

Es parroquia urbana, de primer ascens, ab rector y vicari; que abans pertanyía al ardiaconat d' Empordà y ara pertany al arxiprestat de Gerona. La esglesia parroquial està dedicada a Sant Julià y Santa Basilisa, y a La Vall, hi havía hagut una capella, avuy feta malbé, dedicada a Sant Pere.

Notes històriques.—Verges fóu en la Etat mitjana una baronía, que a derrers del segle XIII possehía en fèu dels comtes d' Empories En Bernat Amat de Cardona, y estava encara en poder dels successors d' aquest quan lo rey Felip I de Catalunya y II de Castella disposà la seva reincorporació a la corona, puix contra aytal disposició acudí en justicia En Jaume de Cardona, qui allavors la possehía, axí com també pera reinvidicar la proprietat de la cequia que de Colomers per Bellcayre y Empories porta les seves aygues a la mar. Sobre lo derrer extrém arribaren lo rey y-l Cardona a una transacció: però sobre lo primer la ordre del rey va prevaldre y Verges, vila reyal, era en 1698 cap d' una Batllía de la quina formavan part los llochs de Verges, La Tallada, Bellcayre, Canet, Jafre, Vilopríu, Camallera, Saus, Garrigoles, Marenyà, Tor, Colomers y Gahuses.

La situació de Verges, a la vora d' un gual del Ter y just un vell camí carreter que de La Escala conduhía a Gerona, ha donat a la vila certa notorietat en les guerres que han afligit la comarca en diferentes èpoques, però principalment quan la invasió francesa del any 1694. Lo día 26 de maig d' aquest any entrava a Verges l' exèrcit francès comanat pêl marescal Noailles, disposat a forçar lo pas del Ter que defensavan en la riba oposada les tropes espanyoles en nombre de 20,000 hòmens, a les ordres del marquès de Villena, virrey de Catalunya. Lo combat s' inicià a la matinada del día 27 y fóu desgraciat pera les nostres tropes, donchs lo marescal Noailles durant la nit féu marxar envers Torroella de Montgrí lo gros de les seves forces, que per allí atravessaren lo Ter ab menys resistencia, ja que lo gros del exèrcit espanyol s' havía fortificat y los esperava principalment enfront de Verges: desfeta la ala dreta espanyola, tot l' exèrcit francès passà lo Ter, per tres llochs diferents, més al E. de Verges, y la derrota se féu sagnanta y general, ab gréus conseqüencies pera la vila de Palamors y la ciutat de Gerona. Aquesta memorable batalla, coneguda per batalla de Verges y batalla del Ter, en la qual los espanyols tingueren 5,000 baxes, més de 3,500 presoners y perderen quasi tots los bagatges, fóu celebrada per los francesos ab la encunyació d' una medalla.

Medalla commemorativa de la batalla de Verges o del Ter

Vilablareix

Lo districte municipal de Vilablareix, format per lo poble d'aquest nòm y lo vehinat Lo Perelló, està situat en lo plà de Gerona, al O. SO. d'aquesta ciutat. Afronta al N. ab los de Bascanó y de Salt, al E. ab los de Santa Eugenia y de Palàu Sa-Costa, al S. ab los de Fornells y d'Ayguaviva y al O. ab lo de Bascanó. Té 73 edificis y alberchs, ab 352 habitants de fet (356 de dret) dels quals 109 saben llegir y escriure. Los de fet se distribuexen, pêl séu sexe y estat civil, en Hòmens: solters, 116; casats, 62; viudos, 8; total, 186.—Dones: solteres, 95; casades, 60; viudes, 11; total, 166, y per entitats de població com segueix:

Clixé de J. M. Fabrelles

Vilablareix.—La esglesia parroquial

Lo Perelló (cap de districte). .	42 edificis y alberchs,	186	habitants.
Vilablareix (a 2 k. de Perelló).	31 »	166	»

Lo terme es plà, en alguns endrets lleugerament accidentat: lo regan lo ríu Güell y lo torrent Madrenchs, y lo atravessa la carretera de Gerona a Santa Coloma de Farners. Té camins carreters a Bascanó, Salt, Santa Eugenia, Palàu Sa-Costa y Fornells, bastant dolents. Lo terrer es de secà, de bona qualitat, y produheix grans, llegums, ví y oli. Hi ha en lo districte, que pertany al

electoral de Gerona, per quina ciutat reb lo corrèu, una escola pública elemental incomplerta d' ensenyança mixta.

Lo poble té la població mólt escampada: lo vehinat de Lo Perelló la té més reunida y en éll se reuneix l' ajuntament. Celebra la festa major lo segón diumenge de Maig.

Es parroquia urbana d' entrada, ab rector, que era del ardiaconat de La Selva y avuy pertany al arxiprestat de Gerona. La esglesia parroquial, ab altres dues cases, forma un caseríu que dista de Gerona uns 6 kilòmetres y 5 de les estacions de Fornells y de Bascanó, a poca diferencia, que són les que té més a la vora, la primera en la vía ferrada de França y la segona en la de Gerona a Olot. Està dedicada a Sant Menna *(Sancti Menati)*. En lo mas Civils, de Lo Perelló, hi ha una capella, avuy tancada, dedicada a Sant Pere Màrtyr, y una altra coneguda per Santa María de Madrenchs, que havía pertanygut a la ordre del Temple: està en runes. També hi ha, en lo terme, una capella dedicada a Sant Roch.

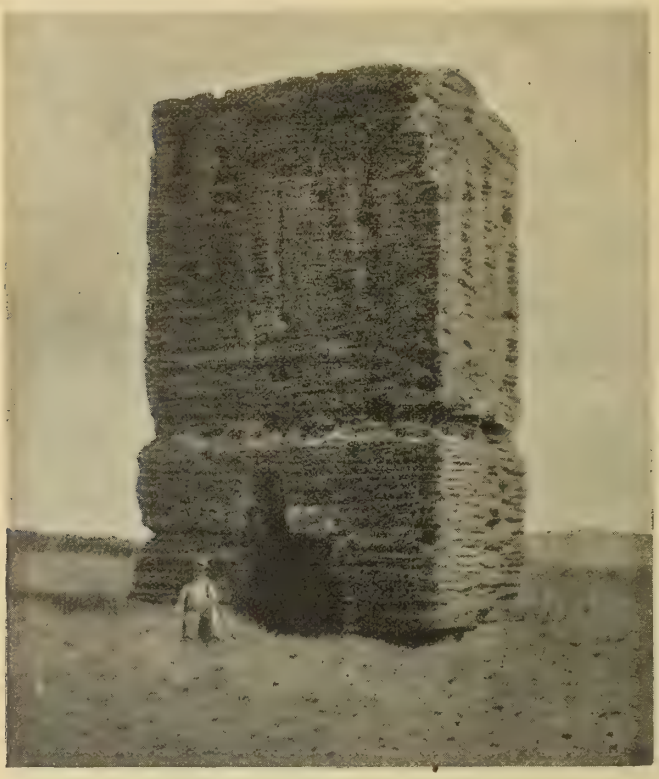

Vilablareix.—Torra sepulcral romana

Nota històrica.—Lo nòm del poble se troba escrit *villa ablares* en 882, *vila Blares* en 1019, *Vilablarex* en 1200, *Vilablarexo* en 1225 y *Vilablarexio* en 1362, 1379 y 1691. En l' any 1359 hi havía 16 fochs: 9 d' esglesia y 7 de ciutadans. En 1698 era lloch reyal.

En lo plà, no lluny de la esglesia, se conserva un monument romà, quina existencia va ésser senyalada en un periòdich de Gerona per En Julià de Chía. D' ell ne varem donar una lleugera idea en la revista barcelonina *La Renaxensa* en 1874 *(Noticia d' alguns poblats arqueològichs de la provincia de Gerona)* y en 1883 lo va estudiar y descriure detalladament N' Enrich C. Girbal *(Anuari de la Associació d' Excursions Catalana,* pl. 427), ab referencia al qui ne parlan los senyors Puig y Cadafalch, Falguera y Goday en son llorejat

llibre *L'arquitectura romànica a Catalunya* (v. I, pls. 71-73). Consisteix en una torra sepulcral prismàtica recta, de base rectangular, de 3'10 per 2'80 metres, y 6 metres d'elevació sobre lo nivell del camp. Està formada per dos cossos, separats per tres filades de rajols que s'acusan al exterior. En lo inferior, tancat per tots sos costats, hi ha una estancia, closa superiorment per una volta de canó seguit feta de mahons: en ella devían estar dipositades les despulles de la persona, o persones, a les qui se va axecar lo monument *(conditorium)*. En lo frontis del cos superior, s'obre un arch de mitg punt, que es la testa d'una volta de canó seguit que-s desenrotlla en sentit contrari a la del cos inferior. A sobre lo cos superior hi ha un terradet, circuit per un ampit o barana, en la qual hi ha uns forats que semblan fets pera sostenir los cayrats o vigues destinades a apoyar-s'hi lo sostre. Fora de la volta de mahons y de les filades de rajols a que hem fet referencia, tot lo demés del monument està construit ab formigó. Lo sostre o teulada ha desaparescut y lo meteix la làpida o inscripció que hi havía en lo frontis, sota l'arch y tocant a les filades de rajols que coronan lo cos inferior: solsament hi quedan en la paret los senyals del lloch que ocupava. Es de desitjar que-s procure la conservació d'aquest reste de la antiguitat.

Viladàsens

Lo districte municipal d'aquest nòm, format pêl poble de Fallines y lo de Viladàsens, ab sos vehinats de Mas Nicolàu, de Mata y de la Mora, està situat al NE. de Gerona, en la conca del ríu Cinyana, y afronta al N. ab los de Bàscara y de Saus, al E. ab los de Vilopríu y de Sant Jordi, al S. ab aquest meteix y ab lo de Cervià, y al O. ab lo de Vilademuls. Té 163 edificis y alberchs, ab 421 habitants de fet (424 de dret), dels quals 117 saben llegir y escriure. Los de fet se distribuexen, pêl séu sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 108; casats, 92; viudos, 8; total, 208.— Dones: solteres, 108; casades, 92; viudes, 13; total, 213, y, per entitats de població, com segueix:

Viladàsens (cap de districte).	62	edificis y alberchs,	167	habitants.
Mas Nicolàu (a 4 k. de Viladàsens).	12	»	36	»
La Mora (a 4 k. de id.)	15	»	57	»
Mata (a 1 k. de id.)	10	»	22	»
Fallines (a 2 k. de id)	16	»	36	»
Petits caserius y edificis escampats	48	»	103	»

Lo terme es accidentat, poblat de boschs d'alzines y d'oliverars, ab alguna vinya, y produheix en los conrèus, grans, llegums y poca hortaliça. S'hi cría bestiar, particularment de llana, y hi ha un molí fariner. La població es agricultora. Lo rega lo ríu Cinyana, y lo atravessa per l'O. la carretera general de Madrid a La Junquera. Té camins vehinals de Viladàsens per Fallines a la predita carretera (3 k.), a Cervià (3,500 m.), a Sant Jordi, que es la estació que té més a la vora (4 k.), y a Orriols (3 k.) Compta ab una escola pública elemental incomplerta d'assistencia mixta; reb lo corrèu per Sant Jordi, y pertany al districte electoral de Vilademuls. Viladàsens celebra la festa major lo día 22 de Janer, y dista de Gerona 4 kilòmetres.

Hi ha una sola parroquia, la de Viladàsens, urbana d'entrada, ab rector, que era del ardiaconat y ara es del arxiprestat de Gerona. A més de la esglesia parroquial, dedicada a Sant Vicents, hi ha la de Sant Martí de Fallines, que havía sigut parroquia, y una capella, dedicada també a Sant Martí, en lo vehinat de Mora. Hi havía tingut importants possessions lo monestir de Sant Pere de Roda.

Lo nòm de Viladàsens, se troba escrit en los documents *Villa asinorum,* y lo de Fallines, *Felinis* (en 1058), *Felines* (en 1096) y *Fallinis* (en 1189, etc.). En 1359, Viladàsens tenía 29 fochs: 17 d'esglesia, 8 de cavallers y 4 d'aloers, y Fellines ne tenía 15: 13 d'esglesia y 2 de ciutadans. En 1698, los dos pobles formavan una batllía reyal.

Vilademat

Lo poble de Vilademat, ab son arrabal de Cases-noves, y los llochs de Sant Felíu de la Garriga y de Palàu Borrell, forman un districte municipal situat al NE. de Gerona, que s'extén per les derreres estrebacions de la serra que separa la conca del Ter de la del Fluvià, y ocupa part de la plana del Empordà que hi ha a mitg-jorn d'aquest derrer ríu. Afronta al N. ab lo de Ventalló, al E. ab lo de La Escala, al S. ab lo de Albons, y al O. ab los de Garrigoles y de Saus. Té 133 edificis y alberchs, ab 450 habitants de fet (476 de dret), dels quals 159 saben llegir y escriure. En lo arrabal, que solsament dista del poble un centenar de metres, hi ha 21 edificis y alberchs: cap dels llogarets abans esmentats, que distan l'un y l'altre de Vilademat poca cosa més de 2 kilòmetres, arriba a reunir 10 cases. Los habitants de fet, pêl séu sexe y estat civil, se classifican axís:

Hòmens: solters, 103; casats, 105; viudos, 6; total, 214.—Dones: solteres, 106; casades, 104; viudes, 26; total, 236.

En los faldars de la serra hi ha poch bosch, però hi abundan les oliveres y també, encara que mólt menys que abans de la filoxera, les vinyes: la

terra de conrèu, es de mólt bona qualitat y produheix grans y llegums. Hi ha cinch prempses d' oli, y la població es agricultora. Atravessa lo terme, pêl plà, la carretera de Figueres a La Bisbal, y, entroncant ab ella, surt de Vilademat meteix la que, per La Escala y Bellcayre, se ajunta entre Verges y Ullà ab la de Sant Jordi a L' Estartit y segueix des de Torroella envers Pals y Palafurgell. Té camins vehinals de Vilademat per Palàu Borrell a Garrigoles (5 k.), y de Vilademat a La Armentera, per Palacals y Montiró (3,500 metres). Compta ab dues escoles públiques elementals incomplertes, una de noys y la altra de noyes; reb lo corrèu per Sant Jordi, y pertany al districte electoral de Torroella de Montgrí.

Lo poble de Vilademat dista de Gerona 30 k., y la estació que té més a la vora (8 k.) es la de Sant Miquel de Fluvià. Té ordinació diaria a la estació de Sant Jordi (preu del assiento 1 pesseta), y celebra la festa major lo día 1 d' Agost.

Es parroquia urbana d' entrada, ab rector, que serveix també lo lloch de Sant Felíu de La Garriga, de quina esglesia, abans parroquial y al present enrunada, havía sigut sufragània, al igual que la de Santa Eulàlia de Palàu de Borrell, que ho es avuy de la de Vilademat. Totes aquestes esglesies, com la parroquial de Vilademat, dedicada a Sant Quirse, estavan en lo comtat d' Empories y eran del ardiaconat d' Empordà. Ara la parroquia es del arxiprestat de Gerona.

Lo nòm de Vilademat s' origina de *villa Amati*, vila de Amat, com se llegeix en una donació feta a la Sèu de Gerona, l' any 1060, per la comtessa d' Empories Donya Guisla. En lo plà de Vilademat fóu sorprès, l' any 1467, un convoy organisat en lo port d' Empories que-s dirigía a socórrer la ciutat de Gerona, per les tropes franceses y catalanes a les ordres del duch de Calabria, que se n' apoderaren fent presoners a mólts dels que-l guardavan. Allí hi havía lo fill del rey, l' infant En Ferràn, més tart lo *Rey Catòlich*, que conseguí escapar-se.

Vilademuls

Lo districte municipal de Vilademuls comprèn onze pobles, ab una munior de vehinats que detallarèm aprés: s' extén, des de la riba dreta del ríu Fluvià, per la serra que separa la conca d' aquest ríu de la del Ter, y ocupa part de la vall del Farga y la capsalera de la del Cinyana. Està situat al N. de la ciutat de Gerona, y afronta al N. ab lo ríu Fluvià; al E. ab los districtes de Bàscara y de Viladàsens; al S. ab los de Cervià, de Medinyà y de Sant Andréu del Terri, y al O. ab los de Cornellà, de Font-cuberta y d' Esponellà. Té 478 edificis y alberchs, ab 1921 habitants de fet (1953 de dret), dels quals 485 saben llegir y escriure. Los de fet, se distribuexen pêl seu sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 562; casats, 391; viudos, 58; total, 1011. — Dones; sol-

teres, 460; casades, 390; viudes, 60; total, 910, y per entitats de població, com segueix:

Orfens (cap de districte). . . .	53	edificis y alberchs,	275	habitants.
Galliners (a 3 k. d' Orfens). .	61	»	261	»
Ollers (a 5 k. de id).	53	»	182	»
Parets (a 3 k. de id.)	25	»	127	»
Sant Marçal (a 5 k. de id.) . .	11	»	41	»
Vilademí (a 7 k. de id.) . . .	18	»	98	»
Vilademuls (a 5 k. de id.) . .	51	»	164	»
Guialbes (a 7 k. de id.)	40	»	161	»
Les Olives, vehinat, (a 9 k. de idem).	26	»	115	»
Terradelles-Lo Vilar (a 9 kilòmetres de id.)	12	»	56	»
Vilamarí (a 8 k. de id)	68	»	230	»
Vilafraser (a 11 k. de id.) . . .	35	»	162	»
Petits caserius y edificis escampats.	25	»	59	»

Lo cap del districte oficial es Vilademuls, que té 36 cases reunides y es també cap del districte electoral que porta són nòm; però de fet, al present, les autoritats y les oficines municipals, estàn establertes a Orfens.

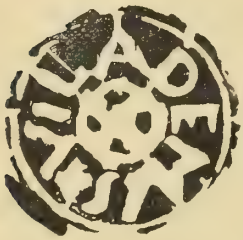

Lo terme es mólt accidentat, encara que les serres que-l creuan són de poca elevació, y té bones terres de conrèu en les vessants del Fluvià y en les valls del Farga y del Cinyana. Los serrats estàn plantats d' oliveres y de vinya y també hi ha boschs d' alzines, pins y roures: los conrèus produhexen grans y llegums y alguna fruyta y hortaliça.

La població del districte es agricultora. Hi ha algún molí fariner y a Orfens, en lo Fluvià, una fàbrica de producció de força elèctrica. Reb lo corrèu per la estació de Camallera, que es la que la major part dels pobles del districte tenen més a la vora, y compta ab cinch escoles públiques elementals complertes, dues de noys y tres de noyes. L' atravessa per son extrém SO. la carretera general de Madrid a La Junquera, y de E. a O. la de Ventalló a Banyoles per Orriols, Terradelles y Vilamarí, de la qual se estàn construint los 10 kilòmetres que mancan pera quedar acabada.

Dels onze pobles que forman lo districte, los set primers que hem anomenat pertanyían al antich comtat de Besalú y los quatre derrers al comtat de Gerona. Dirèm quatre paraules de cada un d' ells.

Orfens, en los documents *Orfanis* (any 1017) y *Orphanis* (1362), està situat a la riba del Fluvià, y comprèn los vehinats de Ruart, de la Estupera, de Palòu y algunes masíes isolades. Hi ha una de les escoles de noyes del districte; té camí vehinal a Parets y Bàscara (5875 m.); dista de Gerona uns 22 kilòmetres, y celebra la festa major lo tercer diumenge de Setembre. Es parroquia rural d'ascens, ab rector, avuy del arxiprestat de Gerona y abans del ardiaconat de Besalú. A més de la esglesia parroquial de Santa María, té en lo terme una ermita dedicada a Sant Roch. Pertanyía a la baronía, després batllía de Vilademuls. En 1373 y 1374, se concediren indulgencies a tots los qui contribuíssen a la construcció en dit poble d'un pont sobre lo Fluvià. Ignoràm si aquest pont s'arribà a construir. Hi ha metge.

Galliners, en los documents *villa Gallinarii* y *Galliners* (en 1017 y 1097 respectivament), està situat en la vessant del Fluvià sobre un pujol, a prop del torrent o riera que porta són nòm y dista de Gerona 19 kilòmetres: comprèn los vehinats de Les Barraques y de La Bruguera. Hi ha escola de noys y escola de noyes, a les que hi concorren los de Vilademuls que sols dista 2,000 metres. Es parroquia urbana d'entrada, ab rector, abans del ardiaconat de Besalú y ara del arxiprestat de Gerona. Havía sigut sufragània de la esglesia de Parets. Té la esglesia parroquial construida en 1320, dedicada a Sant Julià, y una ermita dedicada a Sant Baldiri, al present en runes. Celebra dues festes, la major lo día 9 de Janer y la petita lo 20 de Maig. Era de la baronía, després batllía, de Vilademuls.

Ollers, en los documents *Ollers* (en 1017) y *Ollariis* (en 1362), té la població disseminada ab sols un grupu de quatre cases al voltant de la esglesia; està situat vora la riera o torrent anomenat Remirol y també riera de Ollers, que s'uneix al Fluvià mólt a prop d'Orfens, al peu de la serra, en la vessant del Fluvià. Dista de Gerona 23 kilòmetres. Celebra la festa major lo día 11 de Novembre. Es parroquia rural d'entrada, ab rector, ab la esglesia dedicada a Sant Martí, abans del ardiaconat de Besalú y ara del arxiprestat de Gerona. Tenía agregada la capella de Santa María de Espasens. En 1698 formava una batllía ab Vilavenut y era del comte de Peralada.

Parets, en documents *Parietes* (925), y de vegades *Parets de Besalú. Parets d'Empordà*, es un calificatiu que se li ha donat mólt modernament. Està dividit en dos vehinats o barris, a cosa d'un kilòmetre l'un del altre, anomenats Parets de Dalt y Parets de Baix, y situat a la riba del Fluvià. Dista de Gerona 23 kilòmetres, y prop de quatre de Bàscara. Celebra la festa major lo día 25 de Juliol. Es parroquia rural d'entrada, ab rector, abans del ardiaconat de Besalú y ara del arxiprestat de Gerona, que havía tingut per sufragània la esglesia de Galliners. Era de la baronía, després batllía, de Vilademuls. D'aquest poble se suposa fóu senyor Adalbert, lo qui capitanejà la revolta que costà la vida al comte Guifre de Besalú.

Sant Marçal de Vilademuls o de *Curentella (Quarentela* y *Quarentella,*

en los documents, anys 1097 y 1175). Està situat en la serra, prop de la capsalera del Cinyana, a 20 kilòmetres de Gerona y a 1, poca diferencia, del antich camí carreter de Banyoles a Orriols. Celebra la festa major lo día 29 de Juny. Es parroquia rural d' entrada, ab rector, abans del ardiaconat de Besalú y ara del arxiprestat de Gerona. Té la esglesia dedicada a Sant Marçal. Era possessió del monestir de Banyoles. Pertanyía a la baronía, després batllía, de Vilademuls.

Vilademí, en los documents *Vilademilio* y *Vilademí* (1226 y 1691) està situat en la serra, al extrém NO. del districte, y dista de Gerona 22 kilòmetres. Es parroquia rural d' entrada, ab rector, abans del ardiaconat de Besalú y ara del arxiprestat de Gerona. A més de la esglesia parroquial, sots la advocació de Sant Esteve, té en lo terme una ermita dedicada a Sant Roch. Celebra la festa major lo día 3 d' Agost. Era de la baronía, després batllía, de Vilademuls.

Vilademuls, en los documents *Villa de Mulis* (en 922) y *Villa mulorum* (1192, etc.). Està situat en la serra, a 3,500 metres al NO. d' Orriols y a 2,500 a la esquerra de la carretera general de Madrid a La Junquera. Té més de les dues terceres parts de la població reunida prop de la esglesia, y la restant escampada pêl terme, y dista de Gerona 20 kilòmetres. Celebra la festa major lo día 29 d' Agost. Es parroquia urbana d' entrada, ab rector, abans del ardiaconat de Besalú y ara del arxiprestat de Gerona. Fóu en la Etat mitjana una baronía, breçol de la familia de són nòm, que donà a la patria prelats y militars insignes y al comtat d' Empories una comtessa, donya María de Vilademuls y de la Roca. Extingida la familia de Vilademuls, possehía la baronía la casa dels vescomtes de Rocaberti, y en 1698 pertanyía, ab altres llochs a ella vehins, com Terradelles (menys Lo Vilar) y Vilamarí, al comte de Peralada, y era cap d' una batllía que a més dels ja apuntats, enclohía a Santa Llogaya del Terri. Com a casa tatxada la de Rocaberti, aquests pobles no figuran en lo cens del any 1359. Avuy, com tenim dit, es cap de districte electoral.

Sant Esteve de Guialbes, en los documents *Ecclesias Albas* (en 1064) y *Guialbis* (en 1362), està situat a la dreta del Cinyana, quasi al cim de la serra que separa la vall d' aquest ríu de la del Farga, a uns 14 kilòmetres de la ciutat de Gerona y prop de 4 de la carretera general de França, a la que l' uneix un camí vehinal. Comprèn lo vehinat de Les Olives y varies masíes escampades pêl terme. Té dues de les escoles públiques del districte, una de noys y altra de noyes, y escola de llatinitat a càrrech del pàrroco de la població. Celebra festa major lo día 3 d' Agost, y lo vehinat de Les Olives lo 8 de Setembre. Es parroquia urbana de primer ascens, ab rector y vicari, que pertanyía al ardiaconat y ara pertany al arxiprestat de Gerona. A més de la esglesia parroquial dedicada a Sant Esteve, hi ha, en Les Olives, la de Santa María, ab capellà custodi, que li es sufragània: aquest santuari, conegut per Nostra Senyora de

Les Olives, havía sigut en lo segle XII una collegiata agustiniana, en lo segle XIV era un priorat y més ençà fóu agregat a la Canonja de la Sèu de Gerona. L' edifici fóu reedificat o al menys transformat en lo segle XVIII. Conserva un bonich retaule ab pintures del segle XVI, que representan passatges de la vida de Santa Úrsula, que li portaren de la catedral de Gerona. També en lo terme de Les Olives hi ha les ermites de Santa Càndia y de Sant Mer, aquesta, segons la tradició, en lo lloch ahont lo Sant se retirà a fer vida penitenta. En ella s' hi celebra un concorregut aplech lo día 1 de Febrer. Guialbes, en 1698, era lloch baronial.

Terradelles, en los documents *Terrutellæ* (any 841) y *Terradellis* (1362), comprèn Lo Vilar, y un grupu més petit de cases al voltant de la parroquia que es lo que forma lo poble. Està situat a la esquerra del ríu Cinyana, en la vessant de la serra, a uns 16 kilòmetres de Gerona y 3 de la carretera de França. Hi passa la carretera de Ventalló a Banyoles, per la qual dista de la estació de Camallera poch més de 7 kilòmetres. Celebra la festa major lo segón diumenge de Juliol. Es parroquia rural d' entrada, ab rector; abans del ardiaconat y ara del arxiprestat de Gerona. Té la esglesia parroquial dedicada a Sant Martí, de la qual havía sigut sufragània la avuy tancada de Sant Andréu, en Lo Vilar, y ademés, en lo terme, una capella sots la advocació de Sant Miquel. Terradelles, malgrat pertànyer al comtat de Gerona, formava part antigament del terme de la vila de Bàscara, que era del comtat de Besalú, y ab ella pertanyía al bisbe de Gerona. En 1698, Lo Vilar era lloch reyal.

Vilamarí, en los documents *Villa marino*, està situat en la vall del Farga, a la riba esquerra d' aquest ríu. Dista de Gerona uns 13 kilòmetres y 3 de Sant Esteve de Guialbes. Hi passa la carretera de Ventalló a Banyoles y té camí carreter a Santa Llogaya del Terri (3,500 metres). Es parroquia rural d' entrada, ab rector; abans del ardiaconat y ara del arxiprestat de Gerona. Té la esglesia parroquial dedicada a Santa María; celebra la festa major lo día 16 d' Agost, y havía pertenescut a la baronía, després batllía, de Vilademuls.

Vilafraser, en los documents *Villa Frader* (any 1017) y *Villa Fredarius* (1214), està situat en la vall del Farga, al cim de la serra que la separa de la del Cinyana, a 11 kilòmetres de Gerona y 2 a la esquerra de la carretera general de França, a la que l' uneix un camí vehinal. Té la població mólt escampada, ab cosa d' una dotzena de cases reunides al entorn de la esglesia parroquial, y en un dels cims de la serra hi quedan los restes de la torra ahont s' hi establí en lo segle passat lo telègraf òptich. Es parroquia rural d' ascens, ab rector; abans del ardiaconat y ara del arxiprestat de Gerona. La esglesia parroquial està dedicada a Sant Sadurní, y celebra la festa major lo tercer diumenge de Setembre. En 1359 tenía 20 fochs: 17 d' esglesia y 3 d' aloers. En 1698 era lloch reyal.

Vilahur

Districte municipal format pêl poble d' aquest nòm, situat a la dreta del ríu Fluvià, al N. NE. y a 25 kilòmetres de la ciutat de Gerona. Afronta al N. ab lo ríu Fluvià, al E. ab lo districte de Sant Mori, al S. ab lo de Saus, y al O. ab lo de Bàscara. Té 76 edificis y alberchs, dèu d' ells escampats pêl terme, ab 231 habitants de fet (253 de dret), dels quals 83 saber llegir y escriure. Pêl séu sexe y estat civil se classifican en

Hòmens: solters, 67; casats, 46; viudos, 3; total, 116.—Dones: solteres, 57; casades, 46; viudes, 12; total, 115.

Lo terrer es accidentat, ab boschs en los qui hi abundan los pins, y produheix en los conrèus grans, llegums, oli y ví. La població es agricultora. No hi ha en lo terme altres camins que los vehinals y carreters que conduhexen de Vilahur a Camallera (3,500 metres), que es la estació de ferrecarril més a la vora; de Vilahur a Calabuig y Bàscara (4,500 metres); a Llampaïles (2,500 metres); a Saus (2 kilòmetres) y a Torroella de Fluvià per Sant Mori y Vilarrobàu (7,500 metres). Té una escola pública elemental incomplerta pera noys y noyes, y una de privada de noyes; reb lo corrèu per Camallera, y pertany al districte electoral de Torroella de Montgrí. Celebra la festa major los díes 25 y 26 de Juliol y la petita lo 30 d' Agost.

Es parroquia urbana d' entrada, ab rector; abans del ardiaconat d' Empordà y ara del arxiprestat de Gerona. Té la esglesia parroquial dedicada a Sant Esteve, que conserva l' absis de la primitiva construcció romànica y guarda relliquies de Sant Màxim.

Vilahur, en los documents *Villa Dur* (1017), *Villaurus* (1245), *Villahuro* (1362), era del comtat d' Empories, y en 1698 de la baronía de Sant Mori.

Vilopriu

Forman lo districte municipal de Vilopríu, lo poble d' aquest nòm, los llochs de Gahuses y de Valldevià y lo vehinat de Pins. Està situat al NE. de Gerona, y ocupa part dels serrats que separan la riera de Colomers de la de Les Olives. Afronta al N. ab lo de Saus y lo de Ventalló, al E. ab los de Garrigoles y de La Tallada, al S. ab los de Jafre y de Colomers, y al O. ab los de Viladàsens y de Saus. Té 184 edificis y alberchs, ab 473 habitants de fet (481 de dret), dels quals 187 saben llegir y escriure. Los de fet se distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 113; casats, 115; viudos, 13; total, 241.—Dones: solteres, 98; casades, 116; viudes, 18; total, 232, y per entitats de població, com segueix:

Vilopríu (cap de districte). . .	72	edificis y alberchs,	207	habitants.
Gahuses (a 2,300 metres de Vilopríu).	70	»	154	»
Pins (a 1,800 metres de id.) .	15	»	25	»
Valldevià (a 3,150 m. de id.) .	27	»	87	»

Lo terrer es boscós y produheix llegums, oli y ví. No hi ha carreteres, però sí alguns camins carreters que comunican Vilopríu ab Camallera (3 kilòmetres), que es la estació que té més a la vora; ab Pins, Gahuses y Sant Jordi (7 kilòmetres); ab Les Olives (250 metres); ab Colomers (3 kilòmetres); y ab Valldevià y Ventalló (7,500 metres). Té lo districte dues escoles públiques elementals complertes, una de noys y altra de noyes; reb lo correu per Camallera, y pertany al districte electoral de Torroella de Montgrí.

Hi ha dues parroquies; totes dues del arxiprestat de Gerona y abans del ardiaconat d' Empordà. La de Vilopríu es urbana de primer ascens, ab rector y vicari: la esglesia parroquial està dedicada a Sant Pere. La de Gahuses es urbana d' entrada, ab rector, y té la esglesia parroquial dedicada a Santa María: de ella es dependencia la capella de Sant Bartoméu de Pins, com la de Sant Matéu de Valldevià ho es de la de Vilopríu. Vilopríu celebra la festa major lo 29 de Juny y la petita lo 27 de Setembre: Gahuses la celebra lo 15 d' Agost.

Vilopríu, en los documents *Viloprivo* (1319, etc.) y sols una vegada *Villaprivo* (1316); com Valdevià, en los documents *Valle d' Aviano*, y Gahuses, en los documents *Gahusis* (1316), *Gahusys* y *Gauses* (1362), ab son agregat de Pins, eran del comtat d' Empories, y en 1698 formavan part de la batllía reyal de Verges.

Pertanyen, finalment, al partit judicial de Gerona, ab sos respectius términs, los pobles de Marenyà, Sant Llorenç de les Arenes, Sant Cebrià dels Alls y Sant Martí de Campmajor, y a més lo lloch de Pedrinyà, que en l' ordre governatíu y administratíu corresponen als districtes municipals de que respectivament forman part. Ne parlarèm al ocupar-nos d' aquests districtes, concretant-nos aquí a consignar alguns datos que alteran, en l' ordre judicial, los totals senyalats al conjunt del partit en lo «Nomenclàtor» oficial del any 1904.

Marenyà, que correspón al districte municipal de La Tallada, partit de La Bisbal, dista de Gerona uns 24 kilòmetres, y té 18 edificis y alberchs, ab 70 habitants de fet (69 de dret).

Sant Llorenç de les Arenes, que correspòn al districte municipal de Foxà, partit de La Bisbal, dista de Gerona 18 kilòmetres, té una extensió superficial de 4,500 metres quadrats pròximament, 31 edificis y alberchs, y 92 habitants de fet (93 de dret).

Sant Cebrià dels Alls, que correspòn al districte municipal de Cruilles, partit de La Bisbal, dista de Gerona uns 27 kilòmetres, té una extensió superficial de 22 kilòmetres quadrats pròximament, 18 edificis y alberchs, y 97 habitants de fet (101 de dret).

Sant Martí de Campmajor, que correspòn al districte municipal de Sant Miquel de Campmajor, partit de Olot, dista de Gerona 24 kilòmetres; té una extensió superficial aproximada de 7,448 metres quadrats, 43 edificis y alberchs y 201 habitants de fet (203 de dret).

Pedrinyà, que correspòn al districte municipal de La Pera, partit de La Bisbal, s' allunya de Gerona uns 18 kilòmetres, y té 19 edificis y alberchs, ab 66 habitants de fet (68 de dret).

S' han de anyadir, donchs, a la extensió superficial del partit 33,948 metres (sense comptar-hi la del poble de Marenyà, y la del lloch de Pedrinyà, de les quals no tením noticia), 129 edificis y alberchs al nombre d' aquests, y al de habitants de fet y de dret, 526 y 534 respectivament.

A. Martin. editor - Barcelona.

Lit. Martin y

Escala en Kilometres.

5 10 15 20 25 30

Partit judicial de Figueres

Figueres.—Agullana.—Albanyà.—Avinyonet.—Borraçà.—Buadella.—Cabanes.—Cabanelles.—Cadaquers.—Cantallops.—Campmany.—Castelló d'Empories.—Cistella.—Ciurana.—Crespià.—Darnius.—Dosquers.—Espolla.—Far.—Fortià.—Garrigars.—Garriguella.—La Bajol.—La Junquera.—La Selva del Mar.—Lladó.—Llançà.—Llers.—Masarach.—Massanet de Cabrenys.—Mollet d' Empordà.—Navata.—Ordis.—Palàu de Santa Eulalia.—Palàu Sa-Verdera.—Pau.—Peralada.—Pont de Molins.—Pontons.—Port-Bòu.—Port de la Selva.—Rabós d' Empordà.—Riumors.—Roses.—Santa Llogaya de Algama.—Sant Climent Ses Ceves.—Sant Llorenç de La Muga.—Sant Miquel de Fluvià.—Sant Pere Pescador.—Tarabàus.—Terrades.—Torroella de Fluvià.—Vilabertràn.—Vilafant.—Vilajuiga.—Vilamacòlum.—Vilamalla.—Vilamaniscle.—Vilanant.—Vilanova de la Muga.—Vilasacra.—Vilatením.—Viure.

Lo partit judicial de Figueres ocupa la banda NE. de la provincia; té d' extensió superficial 1,236'51 kilòmetres quadrats y comprèn los 63 ajuntaments o districtes municipals que acabàm de relacionar. Lo poblan 60,325 habitants de fet (de dret 61,851), dels quals 808 són militars y 726 de nacionalitat extrangera, que viuen en 17,364 edificis y alberchs.

Afronta al N. ab França; al E. ab la mar; al S. ab lo ríu Fluvià y al O. ab lo partit d' Olot.

Forman sos límits pêl N. y una petita part del O., la descrita frontera ab França des de lo pich d' En Roger a la Cova Foradada; per l' E., la mar, des d' aquesta cova fins al Grauet d' Empories; pêl S., lo Fluvià vell, des de lo Grauet al ríu Fluvià y aprés aquest ríu fins a trobar la partió entre los districtes municipals de Dosquers y de Besalú, prop del aygabarreig del Fluvià ab lo Gumanell; y per l' O., segueix la partió indicada y la dels districtes de Cabanelles y Mayà, pera enfilar-se al cim de la Mare de Déu del Mont, d' ahont baxa per la falda de llevant de la serra que separa la conca de la Muga de la del Fluvià dexant pêl partit d' Olot los llochs de Sous y Cursavell, y va a trobar La Muga a la vora de la seva confluencia ab lo torrent de Cursavell, remonta lo ríu fins enfront del pich d' En Roger, al qual puja, y en éll s' uneix ab la frontera, quedant pêl partit d' Olot los llochs de Bassagoda y Pincaró y pêl de Figueres los de Llorona, Albanyà y Los Horts.

Dintre aquests límits s' hi comprèn quasi tota la conca hydrogràfica de La Muga, tota la litoral del N. y de la plana del Empordà, y una mólt petita part de la vessant esquerra de la del ríu Fluvià, des de la Mare de Déu

del Mont fins a la mar. Enclòu, per consegüent, una part plana y una part montanyosa. La primera, s' extén per l' E. y SE. fins a la mar y forma la plana del Empordà: perllongant-se quelcòm envers lo N. en direcció a La Junquera, en quin troç se la anomena Plà del Cotó. La segona, s' extén principalment pêl N. y NO. y la forman la vessant de mitjorn del Pyrinèu ab les seves estrebacions fins al pich d' En Roger, quasi totes les estrebacions de la vessant de llevant de la serra divisoria de les conques de La Muga y del Fluvià, y les de ponent y mitjorn de la metexa serra, a partir de la Mare de Déu del Mont fins a la mar.

D' aquesta situació topogràfica se n' origina un clima desigual: fret al hivern y temperat al istíu en les altes valls pyrinenques y en les serralades, y fret al hivern y calorós al istíu en la plana y en los extrems de les valls a ella més properes. Al hivern hi es freqüent la tramontana o vent del N. y del NE. (tramontana de Roses), que mólt sovint es d' una violencia extraordinaria, y produheix lo benefici de netejar la atmòsfera dels miasmes que-s desprenen dels estanys y aygamoxos, abundants en la comarca. Los dits miasmes són la causa de les febres intermitents y inflamatories que són les enfermetats més comunes en la plana empordanesa, si bé d' uns quants anys ençà han disminuit llurs estragos, per haver-se desaygat alguns dels estanys y reduhit les dimensions de la major part dels que encara subsistexen.

La producció agrícola y la forestal, constitueixen la principal riquesa del partit. La una y la altra han sofert de poch greus perjudicis: la agrícola, per la invasió filoxèrica que destruí quasi totes les vinyes y anorreà la collita y lo comerç del ví, y la forestal, per la gran depreciació que ha sofert lo valor del suro y la crisis que afligeix a la industria tapera, que havía sigut una de les més importants de varis llochs de la comarca. La producció del ví s' ha restablert en part, però ja no en les ventatjoses condicions ab que-s donava. Se manté, no obstant, la de grans, olis, ferratges y fustes, amenaçada aquesta derrera si no se detura la destrucció dels boschs.

Compta lo partit ab un regular nombre de víes de comunicació. Entre elles són d' esmentar lo camí de ferre de Tarragona, Barcelona y França, que hi entra per Sant Miquel de Fluvià y ne surt per Port-Bòu, y les carreteres del Estat següents: la de Madrid a França, que hi entra pêl terme de Pontons, enfront de Bàscara, y ne surt per La Junquera; la de Besalú a Roses, que hi entra pêl terme de Dosquers y comunica directament Figueres ab lo partit de Olot; la de Figueres a Corsà, que enllaça directament Figueres ab La Bisbal; la de Figueres a Albanyà, part construida y part en construcció; la del Pont de Campmany, en la general de França, a Massanet de Cabrenys, que uneix aquesta població y Darnius ab lo cap del partit; la de La Junquera a La Estrada, Agullana y La Bajol, que aflueix també a la general de França y no té construída més que una secció; la de Roses a la estació de Vilajuiga, acabada, de la qual pot considerar-se com continuació la d' aquesta

1 Fábrica del gas
2 Escorxador y Laboratori Municipal
4 Convent de Germanes de la Presentació
5 Alberch Vilallonga
6 Hospital civil y militar
7 Capella de Sant Boy
9 Cambra Agrícola del Empordà
10 Presó del Partit
11 Esglesia y Convent de Germanes de la Caritat de Sant Joseph
12 Esglesia y Convent de Filles de María Escolapies.
13 Quartel o exconvent de Caputxins
14 Esglesia y Convent de esclaves del Immaculat cor de María
15 Capella de Sant Sebastià
16 Esglesia Parroquial
17 Capella de Ntra. Sra. dels Dolors
18 Teatre
19 Pescatería
20 Esglesia y Convent de la Divina Providencia
21 Institut de 2.ª ensenyança
22 Jutjat de 1.ª instancia y de instrucció
23 Cases Consistorials
24 Col-legi públich de noyes del Districte del Nort
25 Col-legi públich de noyes del Districte del Sud
26 Administració subalterna de Hisenda del Partit
27 Administració de Loteries
28 Registre de la Proprietat
29 Comandancia de Carrabiners
30 Monument a Monturiol
31 Casa Quartel de la Guardia Civil
32 Quartelet de bombers
34 Casino Menestral
35 Centre Catòlich
36 Licèu Figuerense y Sala Edisson
37 Círcul Apolo
38 Erato
39 Plaça del Comerç
40 Cementiris
41 y 42 Mercat de bestiar de vaques, cavalls, mules y ásens
43 Plaça Triangular
44 Porta del Sol
45 Plaça del Teatre
Torre del Gall
Gallegans
Torre de la Cigala
Carretera del Tarbal
Car.ª ant.ª de Llers
Plaça del Mercat en projecte
Riera
Pavers y Vou
C. de Orient
C. Calzada de Tots
C. de Cendrassos
C. de les Eres d'en Vila
C. de Sant Joseph
C. de la Barcelonela
C. del Sol
C. del Isern
C. del Perrial
C. de Colon
C. de la Calzada dels Monyos
C. de la Concepció
C. de la Rutlla
C. de Sant Francisco de Paula
C. del Beat Miguel dels Sants
C. de Sant Pere
C. del Rech
C. de Arnau
C. de Terrades
C. de Sant Isabel y del Quartel
C. de la Junquera
C. de Sant Domingo
C. de Pons
C. de Verona
C. de Monturiol
C. de Figueras
C. de Llers
C. de Vilella
C. de Lasauca
C. del Pelau
C. de Nort

A. Ma

Editor.-Barcelona.

estació al Pont de Campmany, començada a construir en lo troç de Vilajuiga a Rabós d' Empordà: y la de Roses a Cadaquers, quasi acabada, ab los brancals, en construcció, al Port de La Selva y Llançà. Estàn, ademés, en bastant bon estat y poden utilisar-se pera carruatges los següents camins vehinals, subvencionats per la Diputació de la provincia: lo del Pont d' Esponellà, per Crespià, a la carretera de Besalú a Roses, que uneix Figueres ab la comarca de Banyoles; lo de Sant Pere Pescador a trobar, en Torroella de Fluvià, la carretera de Figueres a Corsà; lo de Figueres a Cabanes (que ha de continuar per Masarach fins a Sant Climent Ses Ceves); lo de Figueres a Espolla, per Vilabertràn, Peralada y Mollet d' Empordà, ab brancal d' aquest derrer lloch a Rabós; lo de Peralada a Garriguella; lo de Figueres a lo Far; lo de Campmany a la carretera general de França; lo de Viure a la dita carretera; lo de Figueres a Llers y Terrades; lo d' Ordis a Borraçà; lo de Borraçà a Vilafant; lo de Cistella, per Vilafant y Avinyonet, a la carretera de Besalú a Figueres; y, finalment, lo de Lladó a Navata.

Les demés noticies referents al partit, les trobarà lo llegidor en la descripció general de la provincia que encapsala aquest volúm, o bé en la particular de cada un dels districtes municipals que lo composan, que segueix a continuació.

Figueres

La ciutat de Figueres, cap del partit judicial del séu nom, està situada en la plana del Empordà, en la vall del torrent Galligants, que la atravessa, y pêl NO. s' enfila un xich a la falda de la montanya sobre quin cim s' axeca lo castell de Sant Ferràn, la qual té 140 metres d' alçada sobre lo nivell de la mar y ocupa quasi l' acabament d' una de les estrebacions de la serra que separa lo ríu Manol de La Muga. Dista de Gerona, per la carretera general, 37 kilòmetres, de Barcelona 136 y de Madrid 762.

Segons lo cens del any 1900, té 2,270 edificis y alberchs y la poblan 10,714 habitants de fet (de dret 11,084), dels quals 6,110 saben llegir y escriure. Pêl séu sexe y estat civil, se distribuexen los habitants en

Hòmens: solters, 2,721; casats, 2,103; viudos, 262; total, 5,086.—Dones: solteres, 2,926; casades, ,124; viudes, 578; total, 5,628, y per entitats de població com segueix:

Figueres (ciutat), 2,042 edificis y alberchs, y 9,849 habitants de fet (9,345 de dret).—Castell de Sant Ferràn, 180 edificis y alberchs, y 649 habitants de fet (1,550 de dret).—Petits caserius y edificis isolats, 48 edificis y alberchs, y 216 habitants de fet (189 de dret).

Entre aquests derrers s' hi compta lo llogaret de Sant Pau de la Calçada,

format per mitja dotzena de cases escampades, ab una petita esglesia romànica dedicada a Sant Pau, sufragània de la parroquia de Figueres. Dista d' aquesta ciutat uns 2,300 metres.

Lo terme municipal afronta, al N., ab los de Llers y de Cabanes; al E. ab los de Vilabertràn y de Vilatením; al S., ab los de Far y Santa Llogaya de Algama, y al O., ab los de Vilafant y de Avinyonet.

Lo terrer produheix llegums, hortalices y fruyta pera lo consúm de la ciutat, particularment en les hortes de regadíu que hi ha a solixent d' aquesta, y en lo restant un xich d' oli y sobre tot grans y ferratges, quin cultíu ha

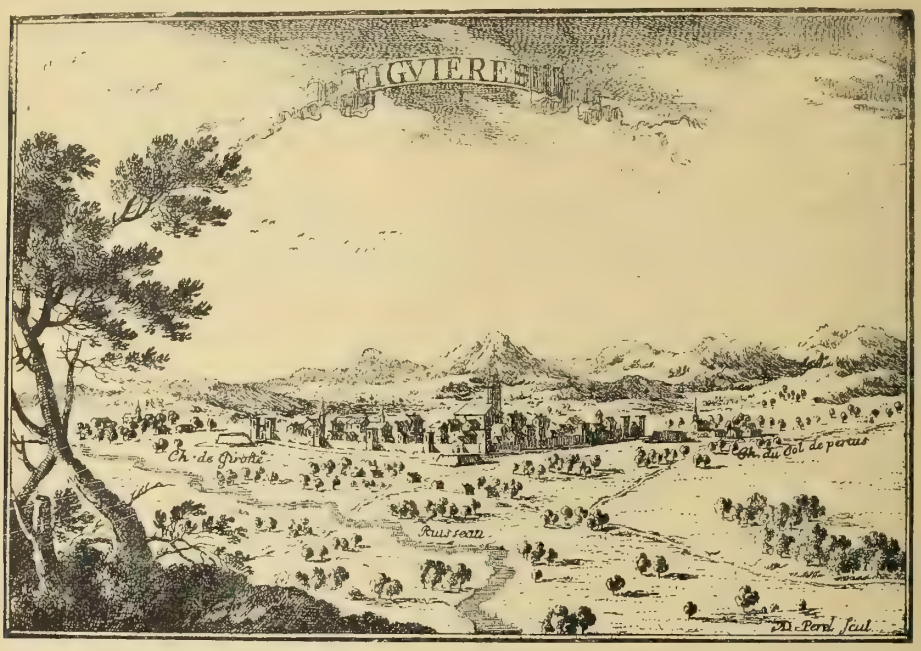

Figueres.—Vista de la població, feta per Beaulieu en 1646

substituit al de la vinya destruída per la filoxera. Lo clima es variable y exposat a febres. Hi neva poch, hi escasseja la pluja al istíu y hi bufa de valent la tramontana.

Passan per Figueres y atravessan son terme de O. a E. y de S. a N., respectivament, les carreteres de Besalú a Roses y de Madrid a La Junquera, y hi fan cap, a més d' altres vies de menys importancia, los camins veïnals de Cabanes, de Vilabertràn, de Far, de Llers y Terrades, y la carretera del castell, que dista de la ciutat uns 600 metres. També hi passa, y atravessa lo terme, lo camí de ferre de Barcelona a França. Per dita línia, arriban y surten cada día de la estació de Figueres cinch trens de passatgers, dels quals tres s' aturan en totes les estacions del partit y los altres dos solsament en les de Figueres y Port-Bòu.

La ciutat es d' aspecte agradable; té nou o deu places y placetes: 95 ca-

La situació de la ciutat de Figueres en terreny plà y en algún troç sols lleugerament inclinat sobre lo peu de la montanya ahont s' axeca lo castell de St. Ferràn, avuy presiri, fà que sia mólt difícil presentar-ne una vista panoràmica de conjunt que done d' ella una ideya aproximada. La que acompanyàm està presa del N. O. de la població, a la esquerra de la carretera general que conduheix a França, que-s veu en primer terme vorejada de plàtans. A la banda oposada, s' hi destaca ab tò negrós lo començ de la montanya del castell, envers la qual s' enfila a la dreta la ciutat, que mostra la tanca y algunes de les torres que-s construhiren quan la derrera guerra civil. D' ací y d' allà sobresurten campanars d' esglesies y convents. A la altra banda de la població hi passa la vía fèrrea, que queda amagada, y s' hi estén la plana del Empordà fins al mar y a la badía de Roses, closa al N.E. per la serra de les Alberes, quins cimals se veuen al fons en derrer terme. Figueres es una ciutat en part antiga y en part moderna: té bons carrers y places, un bonich passeig interior, y li donan vida y animació los mercats que celebra, als que hi concorren los pagesos y agricultors de les nombroses viles y poblets, escampats arrèu per la plana empordanesa y per les valls y costes abruptes del Pyrinèu.

FIGUERES

Fot. Carreras

rrers, bastant drets y regularment amples los de la part més moderna de la població; un passeig interior, anomenat La Rambla, sobre lo llit del torrent Galligants, començat l' any 1831 y acabat lo 1844, y altre d' exterior, a la esquerra de la carretera que puja al castell y entre aquesta y lo camí de Llers, anomenat lo passeig nòu. Li servexen, ademés, d' esbarjo les esmentades carreteres, ombrejades per plàtanes, y particularment la del castell, des de la qual se frueix una vista preciosa sobre la serralada del Pyrinèu, la badía de Roses y la plana empordanesa. En la Etat mitjana, la vila, voltada de muralles, era mólt més petita que al present y estava reduhida al espay comprès entre la pujada del castell, lo carrer del Garrigal, lo de la Muralla, lo del Joch vell de la pilota, lo de Monturiol y lo de La Placeta. Los edificis, en general, són de moderna construcció, de planta y un pis o de planta baxa y dos pisos y mólts pochs de tres pisos: n' hi ha d' espayosos y ab cert ayre de sumptuositat, però cap que puga calificar-se de monumental.

Los habitants de Figueres se dedican al exercici de les professions lliberals, a la industria y al comerç, aquest afavorit per la seva proximitat a la frontera y per la afluencia a les fires y mercats que celebra dels vehins dels nombrosos pobles y llochs de la comarca, de la qual pot considerar-se la capital y en la quina ocupa una posició bastant cèntrica. Celebra mercat los diumenges y los dijous de cada setmana, menys quan lo dijous s' escàu ser día de festa, puix en aquest cas se celebra lo dimecres; y fires los dies 3 de Maig, 24 d' Agost, 18 y 28 de Octubre y 21 y 31 de Desembre. Les de Maig, anomenades fires de Santa Creu, són les més concorregudes, duran tres dies y coincidexen ab la festa major de la ciutat. Les tranzaccions principals se realisan en bestiar, grans, oli y altres productes agrícols. Pera facilitar la concorrencia y oferir facilitats als venedors, té Figueres convenienment arreglades dues grans places pera mercat o firal de bestiar, y una ab coberta de ferre pera mercat de grans, habilitada fà pochs anys, donchs abans estava destinada a dit obgecte la anomenada Plaça del Grà en la vila vella: la verdura, fruyta, aviràm, etcètera, se venen en la plaça de la Constitució, aporxada en dos de sos costats, extenent-se les parades per alguns dels carrers a ella immediats y en particular pêl de Peralada. Los que acudexen al mercat, troban, en les nombroses y ben provehides botigues de la ciutat, tot lo que los hi pot fer falta pera les necessitats y la comoditat de la vida y los pagesos tota mena d' eynes y màquines agrícoles, adobs pera les terres, planters de ceps americans y substancies pera combatre les plagues del camp, essent en aquests rams la població més ben provehida de la provincia, en correspondencia ab la importancia agrícola de la comarca.

La industria hi està representada per la fabricació de curtits, d' aygardents y licors, de sabó, serres de fustes, forns de ciment, prempses de oli, molins fariners, fundicions de ferre, obradors de màquines agrícoles, rajoleríes, etcètera. Es de notar la relativa abundancia d' impremptes y de llibreríes. Hi

ha, pera la conveniencia de forasters y tranzeunts, set fondes y restaurants, sis hostals y móltes altres cases de menjar, axí com també quatre establiments de carruatges de lloguer y ordinació diaria a La Junquera (prèu del assiento 1 pta); a Agullana (1'25 ptes.); a Massanet y Darnius (2 ptes.); a Llers, Terrades y Sant Llorenç de la Muga (1 pta.); a Lladó (1 pta.); a Besalú (2 ptes); a Olot (3'50 ptes.); a La Escala (1'30 ptes.); a Roses (1 pta.); a Cadaquers (2'25 ptes.); a Castelló (0'50 pta.); a Peralada y Garriguella (1 peseta); a Espolla (1 pta.); a Cantallops (1 pta.); y al Portús, França, (1'50 pessetes): y al istíu carruatges als establiments d' aygues francesos del Voló

Figueres.—Vista de la població, feta als primers anys del segle XIX (facilitada per L. Soler y March)

1. Parroquia de Sant Pere. — 2. Casa Puig. — 3. La riera. — 4. Camí del castell de Sant Ferrán

(2'50 ptes.), y Amelie (5 ptes.), y al espanyol de Nostra Senyora de la Mercè (0'75 pta.).

Com a professions lliberals, hi ha metges, veterinaris, apotecaris, pèrits agrícols, agrimensors, advocats y procuradors qui estàn colegiats, apart dels qui desempenyan funcions públiques. Hi estàn demarcades quatre notaríes.

Lo caràcter figuerench es mólt donat a innovacions y novetats, propens a la expansió y a divertir-se, aficionat a la música y al ball, y dels jochs era abans lo preferit pêl poble, com en la generalitat dels pobles del Empordà, lo de la pilota; lo ball característich es la sardana. Hi abundan les societats recreatives, essent d' esmentar la *Erato,* societat choral que, ab motíu d' un concurs celebrat a Figueres per l' Institut Agrícol Català de Sant Isidro, va estrenar la famosa composició d' En Ventura «Arri Morèu» y que es una de les més antigues de les societats chorals d' En Clavé; y no n' hi faltan de polítiques, per constituir la política una mena de preocupació pera la majoría dels habitants de la ciutat. A n' ella se deu l' abandono en que ha quedat una costúm típica

de la població, la anomenada *processó de la Tramontana.* Se celebrava aquesta cada any en lo primer diumenge de Juny y los dos díes a ell següents y consistía en un romiatge al santuari de Nostra Senyora de Requesens, situat quasi a la frontera, un kilòmetre més amunt del poble de Cantallops y a poch més de 20 kilòmetres de la ciutat de Figueres. Hi concorría la confraría de la Sanch, ab lo Sant Crist, acompanyat pêl clero parroquial, una representació del ajuntament y gran nombre de vehins, essent rebuda en los pobles del trànzit per les autoritats relligioses y municipals, que se agregavan a la comitiva. Arribada la processó al santuari, se depositava en ell lo Sant Crist, se cantava

Clixé de B. Chias

Figueres.—La Rambla

una salve a la Verge y després s' encenía en un dels cims propers una gran fogata, que al ésser ovirada pêls poblets del Empordà, era corresposta ab altres fogates y ab un tritlleig de campanes. Al endemà se cantavan en lo santuari los divinals oficis y se demanava a la Verge la conservació dels fruyts de la terra, repartint-se als romeus lo menjar de franch, y lo dimars emprenía la processó la tornada a Figueres, ab lo meteix cerimonial observat a la anada y portant los romeus un panet y una branca de *brègul* (especie de llorer boscà). Sortía a rebre la processó quasi tot lo vehinat, y seguits los carrers principals entrava a la esglesia, encesa com en les grans festivitats, ahont se cantava una Salve ab acompanyament d' orquesta. A n' aquesta devoció, en la que en certa manera hi prenía part tot l' Empordà y que venía a ésser una especie de benedicció de la comarca, hi acostumavan a pendre part bon nombre de catalans de França, rossellonesos y vallespirenchs, que s' ajuntavan en lo santuari fron-

terís ab los romeus del Empordà. Al any 1612 se remonta l' origen d' aquest romiatge, degut a un vot fet per la vila ab motíu d' haver cessat una epidemia que la afligí per espay de deu anys, y des de aleshores se celebrà anyalment sense interrupció fins que va sobrevenir la revolució del any 1868.

Passèm a enumerar les institucions y serveys de caràcter públich ab que compta la ciutat.

Com a cap de partit, hi ha a Figueres jutjat de primera instancia y d' instrucció, ab jutge, dos escrivans y personal subaltern; registre de la proprietat; arxíu notarial, y presó de partit. Tots aquests serveys estàn instalats en cases de lloguer, tora la presó de partit, que ocupa un edifici propri en lo carrer de son nom, construit l' any 1579 y mólt mal acondicionat, per quin motíu se n' està axecant una de nova.

Clixé de B. Chias

Figueres.—Mercat del grà

Són serveys del Estat, los de la policía de seguretat y vigilancia; los de la Guardia Civil, ab lloch de capità; los de Carrabiners, ab residencia de la plana major y oficines de la comandancia de la provincia, lloch de segona línia ab ronda volant, y capità de la segona companyía; administració de corrèus y servey telegràfich complert de día, establerts en la Casa Consistorial; y en certa manera també les representacions de la companyía arrendataria de tabachs y del timbre y del Banch d' Espanya. Subvenciona, ademés, l' Estat l' Institut de segona ensenyança, que es de fundació municipal.

En l' ordre polítich, es cap de districte electoral pera diputats a Corts, y tot lo partit elegeix quatre representants pera formar part de la Diputació

provincial. Lo govern y administració de la ciutat y son terme, estàn encomanats a un batlle de R. O. y, com en tot Espanya, al ajuntament y jutjat municipal. Aquestes entitats estàn instalades en la Casa del Comú, edifici bastant capàç, situat en la plaça de la Constitució.

Constituexen serveys municipals, encara que alguns d'ells no sían prestats per l' ajuntament, la beneficencia, la ensenyança y altres varis.

Ensenyança.—Hi ha a Figueres Institut general y tècnich ab professorat oficial, en lo qui se dóna complerta la segona ensenyança, lo qual des del any 1845 ha vingut a substituir lo Colegi d' Humanitats, fundat l' any 1839 ab lo patrocini del ajuntament: ocupa l' edifici que fóu convent de Francescans, en lo carrer de Cervantes, y té al devant una placeta ahont hi ha erigit lo monument a n' En Monturiol; escola menor de Belles Arts y escola pràctica de viticultura, subvencionades per la Diputació provincial; tres escoles públiques pera noys, una d' elles superior y les altres elementals complertes; tres elementals complertes pera noyes, y una de pàrvuls.

La ensenyança no oficial o privada, està representada per set escoles o colegis de noys y altres tants de noyes, mólts d' ells a càrrech de corporacions relligioses. Hi ha, ademés, una escola layca, una altra de protestant pera abdós sexes, varies de adults, y professors particulars de llengues, comerç, música y dibuix.

Beneficencia.—L' hospital de Figueres, fundat l' any 1313 pèls cònjugues Bernat Jaume y Garsendis y establert en una casa del carrer de La Junquera, fóu trelladat, l' any 1608, al carrer Nou, en lo local que al present ocupa, per haver-li cedit lo terreny donya Úrsula Roca. Li serveix de capella la de Sant Baldiri, allí d' abans edificada, en l' emplaçament que havía ocupat un antich hospital de masells tocant a la carretera que conduhía y conduheix a Gerona, llavors al defora de la població. Es espayós, té 95 llits y una gran horta: compta ab un capital propri de 226,282 pessetes y ab la renda anyal de 9,572: possehía també l' antich Joch de pilota. Al present es mixte, civil y militar, y està administrat per una junta presidida per lo batlle y per un capellà pàrroco del establiment. Lo servexen dos metges de la població y cuydan del malalts un enfermer y les Germanes Carmelites de la Caritat.

L' alberch Vilallonga, pera vells desamparats d' abdós sexes, es un altre dels establiments benèfichs que posseheix Figueres, gracies a la munificencia del séu fill En Mariàn de Vilallonga. Està edificat en lo carrer que avuy porta lo nom d' aquest patrici, abans carretera de Roses, en lo lloch ahont los monjos benedictins de Sant Pere de Roda bastiren son monestir l' any 1817. Té espayoses sales dormitoris, menjadors, jardí y una capella dedicada a la Puríssima Concepció. Està servit per Germanes de Sant Vicents de Paul, y totes les despeses corren a càrrech del séu fundador. La esglesia del monestir ha sigut habilitada pèl senyor Vilallonga y posada sots la advocació de Nostra Senyora dels Desamparats.

Funcionan, ademés, a Figueres una caxa d' estalvis y varies societats de socors mutual.

Altres serveys.—Compta la població ab tres fonts públiques, però en general la ayga que-s bèu es de póu; ab companyía de bombers, dotada de regular material pera la extinció d' incendis; ab laboratori químich y bacteriològich municipal; ab excorxador y safreigs públichs; ab teatre, construit l' any 1850, petitet y quin frontis té pretensions de monumental; ab sala pública de ball, plaça de braus y dos cinematògrafs; ab pescateríes; ab lluminaria pública y particular per gas y per electricitat; ab xarxa telefònica inter-urbana, y ab cementiri, situat a les afores de la població, prop del camí que va a

Clixé de B. Chias

Figueres.—Cambra agrícola y carrer de Monturiol

Far. Aquest està dividit en dos compartiments, voltats de ninxos: en la seva aria s' axecan alguns monuments sepulcrals luxosos, y la corresponent capella; té adossat a la paret de mitg-jorn lo cementiri civil, pera los qui moren fora del gremi de la Esglesia. Data del any 1814, donchs abans estava situat, com per tot, prop o al voltant de la esglesia parroquial.

Funcionan a Figueres la Cambra Agrícola oficial del Empordà y una societat Econòmica d' Amichs del País. S' hi publican quatre periòdichs.

En l' ordre relligiós, Figueres es cap d' arxiprestat y parroquia urbana de terme, ab rector arxipreste, tres vicaris, varis beneficiats y un nombre de capellans adscrits pera lo servey del culte en la esglesia parroquial y en les altres esglesies y capelles de la ciutat, que passàm a enumerar.

Sant Pere es lo titolar de la esglesia parroquial. Aquesta, que existía ja com a parroquia l' any 1020, fóu donada pêl bisbe de Gerona l' any 1149 a la

canonja agustiniana de Vilabertràn. De la primitiva esglesia romànica no-n queda res. La actual es gòtica, d' una sola nàu, construída provablement en lo segle XIV o XV, des de lo frontis fins al creuer, y examplada o engrandida ab nou creuer, absis y sagristía en la segona meytat del segle XVIII, de conformitat al istil del renaxement. També ha sigut reformat lo campanar, del qual l' any 1817 la tramontana va fer caure una armatosta de ferre de 14 metres d' alçada que hi havía en son cim pera lo sosteniment de dues de les campanes.

Capella de la Mare de Déu dels Dolors, feta edificar pêls fidels l' any 1678. Hi ha establerta la congregació dels Dolors. Es petita y-s comunica ab la esglesia parroquial, a quina paret N. està agafada.

Capella de Sant Sebastià. Està emplaçada en lo carrer de La Junquera. En ella s' hi establí l' any 1563 la congregació de la Puríssima Sanch.

Esglesia de Sant Baldiri, en lo carrer Nou. Es la capella del Hospital, de la que ja hem parlat.

Esglesia de Sant Joseph. Es la del convent de monges Josefines de la Caritat, edificat, com la esglesia, fà pochs anys ab dexes fetes pêl marquès de la Quadra. Es esbelta, ben decorada y ostenta una artística imatge del Sant titolar. Està situada en lo carrer del Sol d' Isern.

Esglesia de Nostra Senyora de Lourdes, en lo convent y colegi de monges franceses de la Presentació, carrer de Sant Ferriol. Es senzilla y elegant; té en lo creuer dos altars de marbre, y fóu construida l' any 1884.

Capella del Immaculat Cor de María, en lo convent de monges d' aquest títol, situat en lo carrer de La Junquera. Fóu construida l' any 1886.

Capella de Sant Joseph de Calasanç. Es la del convent y colegi de MM. Escolapies. Està situada en lo carrer de Peralada y fóu consagrada lo día 24 de Maig del any 1886.

Capella de Nostra Senyora de la Divina Providencia. En lo convent de monges Clarisses d' aquest títol, situat en lo carrer de Santa Llogaya. Es moderna y no està acabada de decorar.

Capella de la Mare de Déu dels Desamparats, en l' alberch Vilallonga. Es circular, magnificament decorada y ocupa lo meteix solar que havía sigut esglesia del monestir de Sant Pere de Roda, en la carretera de Roses. Aquest monestir, que del séu antich emplaçament en la montanya de son nom havía sigut trelladat a Vilasacra, fóu trelladat a Figueres, en virtut d' autorisació reyal, dictada a instancia del ajuntament de la població, en 19 de Juny del any 1805. La seva construcció s' hàgué de suspendre ab motíu de la guerra de la Independencia y sobrevingué la exclaustració quan encara no estava acabat en l' any 1835.

Capella de la Puríssima Concepció, en lo meteix alberch Vilallonga.

Capella del Cementiri.

Hi ha, ademés, altres dues esglesies, avuy no destinades al culte y en part fetes malbé, que són:

Santa María de Jesús, en lo convent de Francescans, al present Institut de segona ensenyança. Aquesta esglesia, començada a edificar l'any 1819 y acabada l'any 1826, era la mès espayosa de Figueres. Té 47'80 metres de llarch, 11 de ample la nau, 4'43 de fons les capelles laterals que eran tres per banda, una cúpola avuy esfrondada en lo creuer, chor alt en l'arch de entrada y sagristía derrera del altar major. Ni lo convent ni lo claustre situat a mitg-jorn de la esglesia, estavan acabats quan la exclaustració. Lo convent, fundat l'any 1483 ab los bens que pera la seva instalació va dexar en testament En Nicolàu Pons Guillém, s'estava edificant ja en 1484, en lo lloch in-

Figueres.—Lo castell de Sant Ferràn; dibuix del començament del segle XIX (facilitat per L. Soler y March)

1. Sortida de la vila. — 2. Camí del castell. — 3. Entrada al castell. — 4. Forts del castell

dicat pêl testador, anomenat Font de la Gorja, just la carretera de Gerona y-ls antichs abeuradors. La esglesia fóu consagrada l'any 1556. Ocupat lo convent y arrunat pêls francesos quan la guerra de la Independencia, la comunitat s'albergà en edificis particulars durant la construcció del nou en lo lloch que ara ocupa.

Sant Roch, era lo titular de la esglesia del convent de Caputxins fundat en 1584 y establert primer en la montanya ahont hi ha lo castell de St. Ferràn, lo qual fóu enderrocat per rahó de la construcció d'aquest, edificant-se de nou esglesia y convent en lo aleshores arrabal, immediat al carrer del Rech Arnàu, ahont quedan sos restes. Ocupava, sense la horta, una superficie de 3,139 metres quadrats y era, segons lo Sr. Barraquer, un model dels de la seva ordre.

A més de les corporacions relligioses que fins ara portàm citades, hi ha establerts a Figueres y se dedican a la ensenyança, los PP. de Sant Vicents de Paul, los germans Maristes, los de la Doctrina Cristiana y les germanes Terciaries Francescanes.

En l' ordre militar, hi ha a Figueres general de brigada, governador militar de la plaça y castell de Sant Ferràn, ab un ajudant y un secretari; sargent major y ajudant de plaça; serveys administratíus; dipòsit d' armament; hospital militar unit al civil, ab enfermería en lo castell; y un regiment d' infantería y destacaments de cavallería y d' artillería, de guarnició.

La importancia militar de la localitat, es deguda a la construcció en son terme del esmentat castell, considerat com a plaça forta de primer ordre y com salvaguarda de la frontera, condicions que després li han sigut rebutjades pèls experts fins al extrém d' haver-se pensat en enderrocar-lo y, derrerament, haver-se-l destinat a presiri, servey que ja ha començat a realisar.

S' emprengué la seva construcció per ordre de Ferràn III de Catalunya y VI de Castella (44) l' any 1753, treballant-s' hi seguidament durant 14 anys

Clixé de Joseph de Romero y de G.

Figueres.—Entrada al castell de Sant Ferràn

y esmersant-s' hi la quantiosa suma de 1.425,000 duros, sense que estiga encara complertament acabat. Com a plaça forta es una mostra de tots los avenços que havía alcançat la fortificació en aquella època; y de la seva capacitat y grandiositat ne donan idea lo fet d' ocupar un perímetre de 2,056 metres, essent de 5,634 lo circuit de son camí cobert. Es de figura pentagonal; té troneres pera 222 canons; pot allotjar ab comoditat 10,000 hòmens; té estables magnificament

(44) En la moderna *Biblioteca de Ingenieros* de Madrid (carrer dels Màrtres d' Alcalà) poden veure-s un gran nombre de mapes antichs, tant de conjunt com de detalls, del castell de Sant Ferràn y de la metexa Figueres. Estàn catalogats ab los nombres del 1780 al 1787.

acondicionats pera 500 cavalls; dipòsits pera municions y queviures, y grandioses cisternes pera un volúm d' ayga d' un milió de peus cúbichs. Estàn sense acabar la esglesia, l' hospital, lo parch d' artillería y lo matxo, especie de considerable macís que havía d' enlayrar-se y artillar-se pera batre algunes altures vehines que hi ha per la banda de Llers y d' Avinyonet, que dominan lo castell. Reb la ayga d' una font del terme de Llers, mitjantsant un aqüeducte en part soterrani y en part descobert: de la sobrera fà ja bastants anys que se-n utilisa la ciutat.

Notes històriques.—Justifican la existencia de Figueres com entitat de població, en la Etat antiga, l' haver-s' hi trobat una làpida romana, un cementiri o necròpolis, també romà, y varis obgectes ceràmichs: aquests derrers fora de la població, en lo lloch conegut per la Aygueta, del municipi de Cabanes.

La làpida, que en temps d' En Pujades se trobava en lo cementiri de la esglesia parroquial y que-s conserva al present en la Casa de la Ciutat, díu axís:

D · M
M. VAL · LAVINO
BS · COS · M · VAL
GEMINVS · FRA
TRI · OPTIMO

Als Déus del difunt. Manius Valerius Geminus, a son excelent germà Manius Valerius Laevinus, beneficiari consular (45).

Lo cementiri fóu descobert l' any 1883, en un camp situat a la esquerra del camí de Peralada, per derrera de les últimes cases dels carrers de Cendrassos y de la Calçada de Tapis. Consistía en sarcòfachs de pedra llisos, en enterraments fets ab teules inclinades, de forma d' esquena d' ase, y ab una especie de póu o dipòsit d' òssos. Pèl caràcter de les sepultures y sobre tot per algunes monedes en ell aparegudes, podèm conceptuar-lo del segle IV.

Les despulles de ceràmica trobada a la Aygueta, consistían en troços d' àmfora y d' altres vasos de grans dimensions, ab una lampareta sencera ab adornos en relléu, y ab alguns petits fragments de terriça barniçada, de color vermella. Junt ab ells se trobaren monedes, pertanyents la majoría als primers emperadors. Tots aquests obgectes los guardava D. Ignasi de Aloy en la seva colecció d' antiguitats. Ab posterioritat, hi recullí més fragments lo senyor Romuald Alfaras, entre ells los d' un vas ab decoració de la calificada d' ibèrica, que-s guarda al present en lo Museu municipal de Barcelona.

La població, que ocupava llavors sinó l' emplaçament de la actual Figueres altre a ell mólt proper, resulta, de les noticies que donan los autors antichs, ser la que anomenan *Juncaria;* mansió o lloch de parada de la vía militar romana, distant del Pyrinèu 16 milles y de Gerona 27, que equivalen pròximament a 25 y 42 kilòmetres. Segons Ptolomeus, era població medite-

(45) BS · COS s' havía interpretat *dues vegades cònsul:* Hübner (C. I. L. II. pl. 771), indica que s' ha de llegir *beneficiari consular.*

rrània (apartada de la mar), situada als 18° 31′ de longitut y 42° 26′ de latitut del séu sistema; axò es, 15′ a ponent y 6′ al nort del emplaçament que dóna a la antiga Empories. Ab aquesta reducció hi estàn conformes los autors de més anomenada.

Res més se sab de la antiga Juncaria, que degué ésser destruida o desaparèxer quan alguna de les invasions que sofrí nostre país al finir en ell la dominació romana.

En lo primer segle de la reconquesta, l' any 882, se troba la primera menció, que sapigàm, de la *villa Ficerias,* nòm que no sona en la Etat antiga, y que-s transformà en *Figariae* (963), *Figarias* (974), *Ficariae* (1036), *Ficariis* (1149), y derrerament *Figariis* (en lo segle XIV): d' ahont lo català Figueres.

Lo formava al principi un pobre caseríu *(Tapioles)*, situat en lo comtat de Besalú, a la vora y al costat esquerre de la antiga carretera que conduheix a França y sembla fóu possessió del monestir de Sant Pere de Roda. L' any 1020 era ja parroquia y tenía esglesia dedicada a Sant Pere, la qual formava part del ardiaconat de Besalú. En 1111 passà, ab lo comtat de Besalú, al domini dels comtes de Barcelona. En 1123 lo comte Ramón Berenguer III donà certs drets en lo *castell* de Figueres al comte d' Empories, lo que demostra que era ja aleshores població fortificada. En 1149, la parroquia de Figueres fóu donada pêl bisbe de Gerona al abat de Vilabertràn. A mitjans del segle XIII possehía la major part de son terme la familia de Pau, a la qui y a altres comprà poch després Jaume I tots los drets que hi tenían, després d' haver-la erigida l' any 1267 en vila reyal, posant-la sots la seva protecció y otorgant importants franqueses y privilegis a sos moradors y als qui a n' ella s' establissen. En 1274 la vila fóu presa, cremada y saquejada pêl comte Huch d' Empories, en guerra ab lo rey. En 1285 hi reuní les seves hosts lo rey Pere II pera oposar-se a la invasió de les forces manades pêl rey de França, a les que privà lo pàs del Portús, però no pogué impedir que se apoderessen de la vila y del Empordà una volta hagueren salvat lo Pyrinèu pêl coll de la Massana. Des de aleshores se vegé sovint visitada pêls reys d' Aragó, ab motíu de sos nombrosos viatges, y ocupada repetides vegades per enemichs que entravan de França. Malgrat axò, la vila ab la protecció reyal s' anà desenrotllant: en lo segle XIV los juhéus hi tenían lo séu barri o call, ab aljama y sinagoga: y formavan part ja del govern de la població los tres estaments o mans, major, mitjana y menor, ab sos jurats y concell general designats al principi per elecció y entrat lo segle XV per insaculació. L' any 1359 tenía 105 fochs reyals (poch més de 500 habitants) y fóu més endevant constituída en cap de una batllía reyal que comprenía los llochs de Figueres, Avinyonet, Tarabàus, Vilafant, Santa Llogaya d' Algama, Palàu Sa Baldoria, Cistella, Viure, Massanet de Cabrenys, Fontfreda, Tapies y Oliveda. En lo meteix segle XIV, governant Anfòs III, s' hi celebrà un notable torneig, en lo qui bor-

naren 400 cavallers partits en dos bandos, dirigit l'un per En Gisbert de Castellnòu y l'altre pêl vescomte de Rocaberti. En l'any 1472 hi convocà Don Joan II un Parlament. Durant la guerra contra aquest rey, seguí Figueres la causa de la Terra, y lo meteix quan l'alçament de Catalunya contra Felip III, en lo segle XVII; en quin temps, any 1641, encunyà moneda de plata de valor cinch rals catalans. En les successives guerres ab França, fóu ocupada la vila en 1675 pêl general Schomberg, dexant-hi 400 hòmens de guarnició; en 1689 los francesos hi establiren sos dipòsits de guerra, y en 1709 fóu sorpresa per la guarnició de Perpinyà. Poch temps abans, en 3 de Novembre de 1701, en la seva esglesia parroquial hi havía contret matrimoni lo rey D. Felip IV ab D.ª María Gabriela de Saxonia, celebrant-s'hi ab aquest motíu grans festes. En 1716, mudada pêl rey la organisació política y administrativa de Catalunya, l'ajuntament substituí a la antiga organisació municipal, y Figueres fóu cap d'una tinencia o subdelegació del Corregiment de Gerona y ab lo temps cap de Corregiment, com hem explicat més enrera: lo qual y la construcció del castell de Sant Ferràn, han sigut causa del creximent de la població en lo segle XVIII y de que poch a poch s'haja anat convertint en la localitat de més importancia y en certa manera en la capital de la comarca empordanesa. En quant al castell, pochs fets gloriosos pot consignar-ne la historia. En 1794 se rendí vergonyosament, sense cap resistencia, als francesos; en 1808 aquests tornaren a ocupar-lo sense dificultat, y en 1843 costà també mólt poch al govern d'apoderar-se-n. Un fet gloriós pera los nostres guerrillers cal esmentar, y es la sorpresa y ocupació del castell, realisada lo día 10 d'Abril de 1811, pêl doctor Rovira y lo capità Martínez ab un miler de paysans y soldats, rendint als 2,000 hòmens que los francesos hi tenían de guarnició y quedant amos de tot l'armament, artillería y demés efectes de guerra que hi havía en la fortalesa. D'aquest fet heròych, los qui dirigían aleshores les operacions a Catalunya no sapigueren aprofitar-se-n lo necessari, y lo día 19 d'Agost del meteix any, per manca d'auxili, lo castell s'hagué d'entregar altra vegada al enemich. Finalment, cal fer memoria d'haver-hi tingut los francesos presoner y d'haver mort en éll, lo día 22 de Janer del any 1810, lo defensor de Gerona, general D. Mariàn Alvarez de Castro, se creu no de mort natural, y axís ho afirmava una inscripció que manà posar lo general Castaños en la estancia destinada al presoner en los estables del castell, que deya axís:

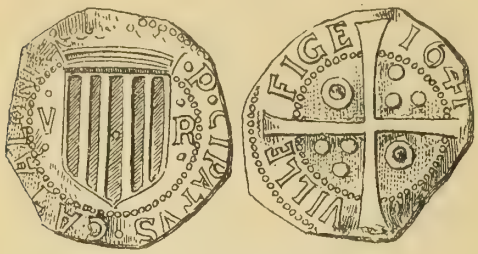

Figueres.—Moneda de cinch rals catalans (Any 1641)

Murió envenenado en esta estancia | el día 22 de Enero de 1810 | víctima de la iniquidad del tirano de la Francia | el gobernador de Gerona | don

Mariano Alvarez de Castro | cuyos heróicos hechos | vivirán eternamente | en la memoria de los buenos. | Mandó colocar esta lápida | el Exmo. Sr. D. Francisco Javier de Castaños | Capitán General del Ejército de la derecha. | Año de 1815.

Figueres se pot envanir de ser la patria d' En Narcís Monturiol, l' inventor del *Ictíneo,* o barco peix, pot-ser lo primer qui a Espanya se va dedicar ab constancia y ab criteri científich al estudi y al descobriment del problema de la navegació submarina, logrant importants resultats en les experiencies fetes en lo port de Barcelona des del any 1859 al 1869. Del séu valer y de la importancia del descobriment, ne dóna idea la memoria que va dexar escrita ab lo títol de *Ensayo sobre el arte de navegar por debajo del agua,* que varis dels séus admiradors han publicat en l' any 1891. També es natural de Figueres En Joan Tutau, ministre d' Hisenda que fóu en temps de la República.

Bibliografía.—A més de la *Historia del Ampurdán,* de D. Joseph Pella y Forgas, y d' altres obres generals d' Historia y de Geografía que parlan de Figueres, hi fan referencia quasi exclusiva les publicacions següents:

Botet y Sisó (Joaquím): *Juncaria,* (art. en lo *Almanaque y Guía del Ampurdán para el año 1878); Investigaciones arqueológicas,* en la *Rev. de Gerona* (1883).—Chinchilla (Anastasi): *Memoria sobre las causas de insalubridad del castillo de San Fernando de Figueras* (1851).—Mascaró (Silvestre): *Memoria sobre las calenturas intermitentes epidémicas del castillo de San Fernando de Figueras.*—Nogués y Bosch (Ramón): *Guía de Figueras y pueblos del Ampurdán, etc.* (1888).—Torras (Baltasar): *Noticias históricas de Figueras.*—Viñas y Serra (Francisco): *Carta á D. Arturo Pedrals, sobre la lectura de las monedas de Figueras (Memorial Numism. Español,* 1873).—Anonim: *Rendición y entrega del castillo de San Fernando de Figueras en 1794. (Rev. de Gerona,* 1891).

Agullana

Lo districte municipal d' Agullana, que comprèn lo poble del meteix nom, lo lloch de La Estrada y los vehinats de Sabenes y de Buscarós, està situat en la vall del ríu de Guilla, tocant al Pyrinèu, al N. NO. de Figueres. Afronta, al N., ab França y lo terme de La Junquera; al E., ab aquest meteix y ab lo de Campmany; al S., ab los de Viure y de Darnius, y al O., ab los de Darnius y de La Bajol. Té 399 edificis y alberchs, ab 1,641 habitants de fet (1,559 de dret), dels quals 784 saben llegir y escriure. Los de fet se distribuexen, per son sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 409; casats, 356; viudos, 46; total, 811.—Dones: solteres, 411; casades, 354; viudes, 65; total, 830.

Y per entitats de població, com segueix:

Agullana (cap de districte): 307 edificis y alberchs; 1,267 habitants de fet y 1184 de dret.—La Estrada (a 2,100 metres d' Agullana): 28 edificis y alberchs; 92 habitants de fet y 96 de dret.—Sabenes (a 3 kilòmetres d' Agullana): 31

edificis y alberchs; 105 habitants de fet y 104 de dret.—Caserius y edificis isolats: 33 edificis y alberchs; 177 habitants de fet y 175 de dret.

Lo terme, un xich planer envers l' E. y lo S., es montanyós, ab fondos barranchs, pêl N. y pêl O.; té abundancia de fonts y de torrenteres, que se juntan quasi totes al ríu de Guilla que atravessa lo terme de NO. a SE. y barreja ses aygues ab les del Llobregat, en lo lloch anomenat *Les Cavorques*. Per la banda de La Estrada, lo creua la carretera general de Madrid a França, y d' ella ne deriva un brancal, part construit y part en construcció, 2,357 metres

Plan y carrers de Agullana (Revisat per l' Ajuntament)

ESCALA: 1:5000

1. Carrer del Sol.
2. Id. de La Bajol.
3. Id. del Nort.
4. Id. de Hernàn Cortès
5. Id. de Hernàn Cortès
6. Id. de la Casilla.
7. Id. del Roser.
8. Solaplà.
9. Id. de la Era.
10. Esglesia.
11. Carrer de Dosrius.
12. Id. Nou.
13. Id. del Pilar.
14. Id. de la Font.
15. Travessía de la Font
16. Carrer de Alvarez.
17. Id. de França.
18. Id. de Colòm.

abans d' arribar a La Junquera, que passant per Agullana ha de conduhir a La Bajol. Los demés camins són rurals, carreters o de ferradura, y estàn mal conservats; entre ells lo qui va a França pêl coll de Portell que utilisà lo general Ricardos pera entrar al Rosselló l' any 1793. Produheix segle, civada, patates, hortalices a la vora dels rius y abundancia de suro, fustes, llenyes y carbó, provinents dels boschs poblats d' alzines, suros, roures, castanyers y algún noguer, dels quals n' hi ha d' aprofitament comunal. S' hi dóna també ví y oli; s' hi cría bestiar de tota mena; s' hi pescan anguiles, y no hi falta caça menor. La industria consisteix en alguns molins fariners y en la fabricació de taps.

La població d' Agullana, que dista de Figueres 16 kilòmetres per carretera y de Gerona 53, està formada per dos carrers orientats de O. a E. y per una plaça. Té lloch de carrabiners, lluminaria elèctrica y ordinació diaria a Figueres, de quina ciutat reb lo corrèu. Hi ha un petit teatre y joch de pilota, y compta ab dues escoles públiques oficials complertes, una de noys y altra de noyes, y ademés ab dos colegis particulars, un de noys a càrrech dels Germans de la Doctrina Cristiana, y altre de noyes a càrrech de les Germanes de Sant Joseph de Cluny. Hi ha metge, apotecari, quatre hostals, carruatges de

lloguer, dos molins fariners, dues fàbriques de taps y s' hi exercexen les arts y oficis indispensables pera les necessitats de la vida. Està a la dreta del ríu de Guilla y son clima es bastant fret.

En l' ordre relligiós, es parroquia urbana de primer ascens, ab rector y dos vicaris, que pertanyía al ardiaconat d' Empordà y avuy pertany al arxiprestat de Figueres. La esglesia parroquial, dedicada a la Assumpta, es un temple romànich del segle XI de senzilla y sòlida construcció, ab bonica portada. Té una sola nau de 100 palms de llarch y 60 d' alçada, hi ha cinch altars y rellotge de torra en lo campanar. Era possessió des del any 1019 de la Canonja de Gerona. L' any 1363 tenía per sufragànies la enderrocada esglesia de Santa María de La Estrada, la de Sant Julià de Torts que avuy pertany al terme y a la parroquia de La Junquera, y la de Sant Martí de La Bajol quin terme forma al present districte municipal distint del d' Agullana, però quina esglesia, regida per un vicari des del 1837, continua essent una anexa de la parroquia d' aquest poble. També hi pertany la ermita o santuari de Santa Eugenia, que consta s' estava edificant l' any 1447 en un bosch anomenat Mallol, situat a ponent de la població; en ella s'hi celebra, lo tercer día de Pasqua florida, un aplech mólt concorregut per espanyols y francesos.

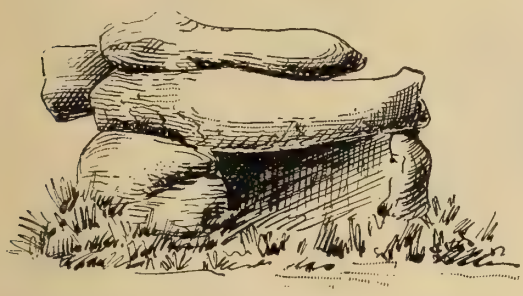

Agullana.—*Dolmen* «La Barraca del Lladre» (La Estrada)

Celebra la festa major lo día 15 d' Agost, y una altra festa lo 31 de Maig y pertany al districte electoral de Figueres.

Notes històriques.—Agullana, en los documents *Aguliana* (1019) y *Aguyana* (1362), pertanyía als vescomtes de Rocaberti, passant, en temps ja moderns, a formar part del comtat de Peralada, creat a favor dels dits vescomtes. En 1699 formava ab La Junquera, Cantallops, Canadal y Darnius, una batllía. D' aquest poble fóu originaria la noble familia d' Agullana, que mudà més endevant la seva residencia, establint-se a Gerona.

Agullana.—*Menhir*

Quedan en son terme relliquies de la antiguetat més llunyana, donades a conèxer per D. Lluis M. Vidal. Són aquestes: un *menhir*, anomenat «Pedra dreta», consistent en un bloch de granet de 2'50 d' alçada, per 1'20 d' amplada y 0'50 de gruix, que s' axeca en la divisoria dels térmens d' Agullana y Dar-

nius, y dos *dòlmens* en lo terme de La Estrada. L' anomenat «Llosa de la Jassa», a un kilòmetre a la dreta de la carretera general, prop del camí de ferradura d' Agullana a Campmany, es de construcció mólt regular, y està format per tres grans pedres cobertes per una groxuda llosa de 2'60 metres de llargada per 1'70 d' amplada, que presenta la particularitat natural de formar al exterior un cobert de doble pendent; la cambra s' obre al SE. y resulta de 1'80 metres de llarch, 1'40 d' ample y 0'95 d' alçada. L' altre *dolmen,* conegut ab lo nom de «Barraca del Lladre», està situat a 500 metres del anterior, en un bosch dit d' En Cuminera: la cambra, avuy mólt baxa, té 1'70 metres de llarch per 1'20 d' ample y 0'60 d' alçada, y està formada per tres pedres dretes, cobertes per dos lloses posades horitzontalment y a sobra una altra llosa pera tapar la juntura: s' obre també al SE. y té al voltant un cercle incomplert de pedres *(cromlech),* posades de cantell.

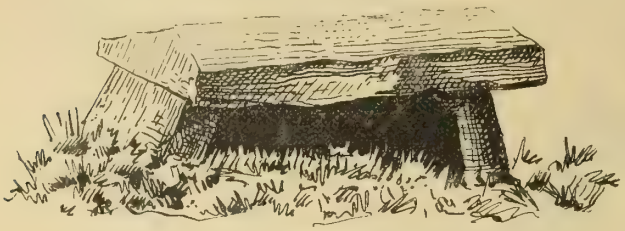

Agullana.—*Dolmen* «Llosa de la Jassa» (La Estrada)

Albanyà

Aquest districte municipal, situat al NO. de Figueres, agafa una exten-

Albanyà.—Vista general de la població

sió considerable; comprèn los pobles d' Albanyà y de Carbonils y lo vehinat de Los Horts. Afronta, al N., ab lo de Massanet de Cabrenys; al E., ab aquest

meteix y ab lo de Sant Llorenç de la Muga; al S. ab lo de Cabanelles, y al O. ab lo de Bassagoda, del partit d' Olot, y ab França. Té 71 edificis y alberchs, ab 275 habitants de fet (286 de dret), dels quals 64 saben llegir y escriure. Los de fet se distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 78; casats, 53; viudos, 15; total, 146. —Dones: solteres, 69; casades, 53; viudes, 7; total, 129; y per entitats de població, com segueix:

Albanyà (cap de districte): 32 edificis y alberchs; 104 habitants de fet y 112 de dret.—Carbonils (a 5 kilòmetres d' Albanyà): 14 edificis y alberchs ab 87 habitants de fet y 86 de dret.—Petits caserius y edificis escampats: 25 edificis y alberchs ab 84 habitants de fet y 88 de dret.

Lo terrer, regat per lo ríu Major, La Muga y algunes torrenteres, es sumament trencat y montanyós, està plè de bosch y té poca terra de conrèu, aquesta de mitjana qualitat. Produheix cànem, llí, patates, poch grà y llegums, però ab abundancia carbó, llenyes, fusta y un xich de suro. Cría bestiar, principalment de llana y cabríu, caça y s' hi pescan anguiles. Hi ha en lo terme móltes fonts d' ayga potable, una d' ayga ferruginosa prop de Carbonils y alguna guixera. Està construida en tot lo troç comprès dintre lo terme la carretera que va a Figueres. Los altres camins són de ferradura y pochs de carreters, havent-hi de comptar lo d' Albanyà a Massanet de Cabrenys, lo que va a Llo-

Clixé de C. Verdaguer

Albanyà.—La esglesia parroquial

rona per la llarga y dreta pujada de Caritg, y lo qui entra a França pêl coll dels Horts o de Custoja. Reb lo corrèu per Figueres y pertany al districte electoral de Vilademuls.

Albanyà es una petita població, situada a la riba dreta del ríu La Muga, que dista de Figueres 18 kilòmetres y de Gerona 50. Es lloch fret y poch ventilat, compta ab dos molins fariners y ab les arts y oficis més imprescindibles. Té una escola elemental incomplerta pera abdós sexes. Celebra la festa major lo día 8 de Setembre.

Hi ha en lo districte dues parroquies, totes dues rurals d' entrada, ab rector, que eran del ardiaconat de Besalú y ara són del arxiprestat de Figueres. La esglesia parroquial d' Albanyà, dedicada als apòstols Sant Pere y Sant Pau, es romànica, d' una sola nau y té una portada bonica. Fóu una *cella* propria del monestir de Santa María d' Arles, en lo Vallespir, a quins monjos se deu la colonisació en lo segle IX de la vall d' Albanyà y part del alt Manol. Té per sufragània la esglesia de Sant Bartoméu de Pincaró, que pertany al districte municipal de Bassagoda y era també possessió del dit monestir. La altra parroquia es la de Sant Cristòfol dels Horts y se troba citada, l' any 954, com possessió del monestir de Sant Pere de Roda. Té agregada la esglesia de Sant Felíu de Carbonils, que va ésser fins al segle XIV parroquia independent. Hi ha, ademés, en lo terme, lo santuari de Nostra Senyora de la Fou o de la Fau, nomenat vulgarment «de les Formigues» per ésser creença popular que tots los anys lo día 8 de Setembre van a morir allí a milenars les formigues alades.

Notes històriques.—Lo nom d' Albanyà se troba escrit en los documents *Albanianum* (844), *Albaniano* (869), *Albaginum* (878) y *Albaniano* (1078) en los derrers temps. La seva esglesia parroquial fóu consagrada pêl bisbe de Gerona Arnulf l' any 957. L' any 1698 era de senyoríu secular y pertanyía al comte de Peralada.

Avinyonet

Lo districte municipal d' Avinyonet, que comprèn lo poble del meteix nom y lo vehinat de Santa Eugenia, està situat al O. SO. de Figueres, prop del aygabarreig dels rius Manol y Rissech, y afronta, al N., ab lo de Llers; al E., ab lo de Figueres; al S., ab lo de Vilafant, y al O. ab lo de Vilanant. Té 177 edificis y alberchs, ab 546 habitants de fet (583 de dret), dels quals 262 saben llegir y escriure. Los de fet se distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 147; casats, 104; viudos 13; total, 264.—Dones: solteres, 140; casades, 103; viudes, 39; total, 282; y per entitats de població, com segueix:

Avinyonet (cap de partit): 145 edificis y alberchs ab 436 habitants de fet y 485 de dret.—Santa Eugenia (a 1,500 metres d' Avinyonet): 16 edificis y al-

berchs ab 60 habitants de fet y 65 de dret.—Caserius petits y edificis isolats: 16 ab 50 habitants de fet; 43 de dret.

Lo terme d' Avinyonet, per la banda del N. es regularment accidentat, y planer en la seva major partida. Lo terrer que es de bona qualitat, produheix grans, llegums, hortalices, fruyta, ví y mólt bon oli. Lo regan, com hem dit, los rius Manol y Rissech, extenent-se principalment per la conca d' aquest derrer. Lo poble està emplassat en la falda de la montanya nomenada «La Garriga» y a son NE. se axecan dos cimals, lo puig Ventós y lo de la Roca, de 525 y 420 metres d' alçada sobre lo nivell de la mar respectivament, que dominan a poca distancia lo castell de Sant Ferràn de Figueres. Atravessa lo terme per son extrém S. la carretera del estat de Besalú a Figueres y Roses, ab la qual enllaça, prop del pont del Manol, lo camí vehinal, ben cuydat, que porta a Avinyonet, Vilanant, Cistella y Vilaritg, per la vall del Rissech; los altres camins són rurals. Reb lo corrèu per Figueres, a quin districte electoral pertany. S' hi explotan pedreres de calç.

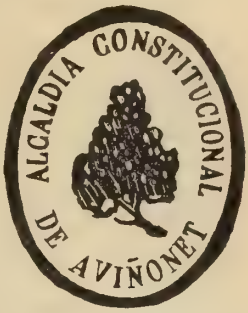

Lo poble, ab vistes al plà del Empordà, està exposat al vent de tramontana y a les avingudes del ríu Manol, que alguna vegada li han causat greus perjudicis. Les cases hi estàn agrupades, sense ordre, al voltant d'un antich castell, del qual se-n conservan murs y torres. Hi ha metge, una escola pública elemental complerta de noys y altra de noyes y los vehins se dedican quasi exclusivament al conrèu de la terra. Dista de Figueres 7 k. y de Gerona 37. Celebra la festa major lo 25 de Juliol, diada de St. Jaume, co-patró de la parroquia.

Es parroquia urbana de primer ascens, ab rector, que era del ardiaconat de Besalú y ara es del arxiprestat de Figueres. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Esteve y a Sant Jaume, fóu construida en lo segle XVIII, de segur en lo lloch que ocupava, dintre del castell, la que hi havía hagut abans, de la qual conserva una imatge romànica de Jesucrist, emmatxada sobre la porta. Té rellotge de torra en lo campanar. A ella està agregada la capella o santuari de Santa Eugenia, situada al O. de la població, prop del vehinat de son nom y de la carretera de Besalú. La casa y capella de Sant Joan, que primer fóu dels Templers y després de la ordre de Sant Joan de Gerusalèm, situada en la plaça del poble, està convertida al present en Casa consistorial. En lo mas nomenat Rissech, hi ha també una capella pública, dedicada a la Purísima Concepció.

Avinyonet, en los documents més antichs que ne fan esment, porta lo nom d' *Avinione;* en l' any 1379 se l' anomena *Avinyonet.* Lo cens del any 1359 li dóna 40 fochs d' esglesia. En 1699, era lloch reyal de la batllía de Figueres. Segons lo senyor Montsalvatge, en 1176, la parroquia era possessió de la Colegiata de Vilabertràn.

Borraçà

Lo poble de Borraçà forma, ab los vehinats de Crexell y de Vilamorell, un districte municipal, situat entre los rius Manol y Algama, en terrer quasi plà, al S. de la ciutat de Figueres. Afronta, al N., ab los districtes de Vilafant y de Santa Llogaya de Algama; al E., ab los de Vilamalla y de Garrigars; al S., ab lo de Pontons, y al O., ab lo de Ordis. Té 224 edificis y alberchs, ab 774 habitants de fet (828 de dret), dels quals 382 saben llegir y escriure. La població de fet se distribueix, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 200; casats, 154; viudos, 18; total, 372.—Dones: solteres, 201; casades, 152; viudes, 49; total, 402; y per entitats de població, com segueix:

Borraçà (cap de districte): 175 edificis y alberchs ab 612 habitants.— Crexell (a 1,100 metres de Borraçà): 40 edificis y alberchs ab 116 habitants.—Petits caserius y edificis isolats, 9 ab 46 habitants.

Entre los caserius hi figura Vilamorell, al qual en censos anteriors se li assignan 5 edificis. Està situat a poch més d' un kilòmetre al llevant del poble de Borraçà, prop del riu Algama. En l' any 982, ab lo nom de *Villa morelli* se-n fà esment com una de les possessions del monestir de Sant Pere de Roda.

Lo terrer, de bastant bona qualitat, produheix grans, llegums, oli, ví, fustes y cria bestiar. Lo regan, a més dels rius Manol y Algama, alguna torrentera. Té bons camins vehinals, subvencionats per la Diputació de la provincia, de Ordis a Borraçà (3,994 metres) y de Borraçà a Vilafant (5,757 metres), que enllaça ab la carretera de Besalú a Figueres: y camí carreter a la estació de Vilamalla en lo ferrecarril de França (poch més de 4 kilòmetres), que es la que lo poble té més a la vora. Reb lo correu per Figueres y pertany al districte electoral de Vilademuls.

Lo poble de Borraçà, que dista de Figueres uns 6 kilòmetres y 32 de Gerona, està relativament ben urbanisat; té una plaça espayosa: una bonica esglesia parroquial, ab portada y campanar d' istil del renaxement, mólt renomenat lo derrer en la comarca; dues escoles públiques elementals complertes, una de noys y altra de noyes, y dues de privades, d' elles una de noys a càrrech dels germans Maristes, y una de noyes a càrrech de germanes Carmelites; apotecaris, metge, veterinari, dos molins fariners, prempses d' oli y les arts y oficis més necessaris; la població, no obstant, es principalment agricultora. Celebra dues festes, la una lo 30 de Novembre, la altra lo primer diumenge de Setembre.

Borraçà es parroquia urbana d' entrada, ab rector y vicari, que pertanyía al ardiaconat de Besalú y ara es del arxiprestat de Figueres. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Andréu, es de les més antigues del bisbat, no l' edifici actual, al qui hem fet referencia, sinó los qui l' han precedit. Consta que l' any 818 prestaren jurament en l' altar de Sant Andréu de Borraçà uns testimonis que declararen, en judici; que l' any 1020 era parroquia, y que més endevant fóu pertenencia de la colegiata de Lladó. En lo vehinat de Crexell hi ha un santuari o capella, dedicat a la Mare de Déu, que pertany a n' aquesta parroquia.

D' aquest vehinat, situat al S. del poble, a la riba del Algama, prengué lo nom la noble familia de Crexell, senyors del castell de Pontons, que donaren a la Esglesia prelats y a Catalunya guerrers insignes, com En Dalmàu de Crexell, famós per les seves gestes en la batalla de les Naves de Tolosa.

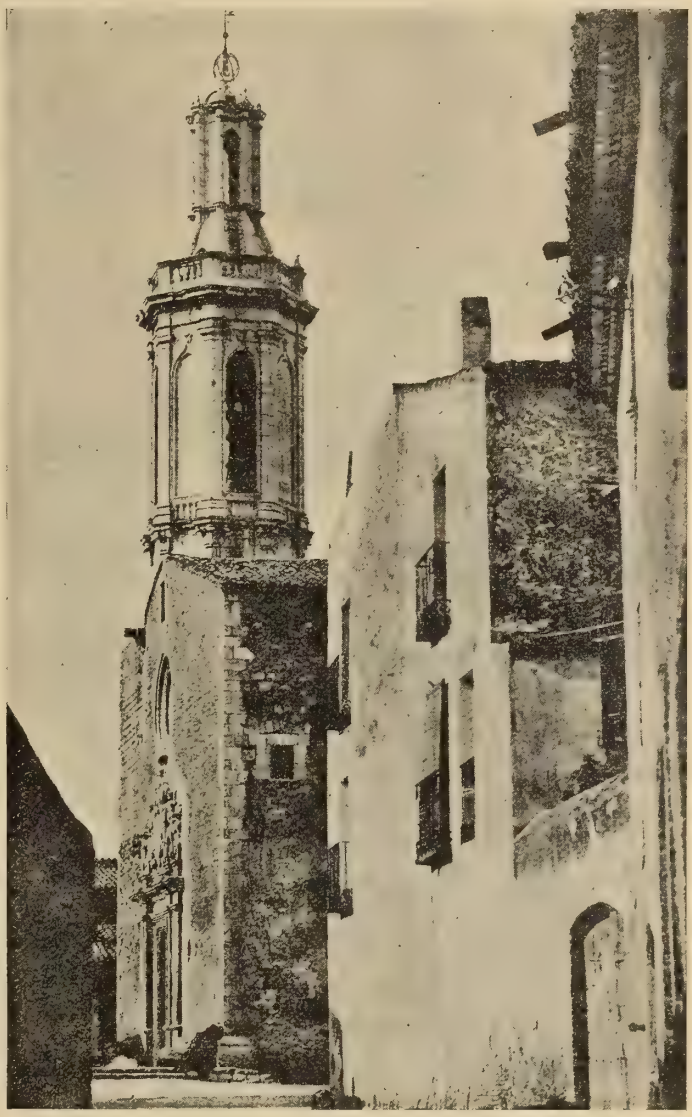

Borraçà.—La torra de la esglesia parroquial

Borraçà, en los vells documents *Borraciano,* tenía, l' any 1359, 52 fochs: 29 d' esglesia, 12 de cavallers y 11 d' aloers; en l' any 1468, hi posà seti lo rey Don Joan II, qui no pogué haver-lo per haver rebut auxili del duch de Lorena; y en l' any 1698 era de senyoríu secular y formava una batllía ab Pontons y Romanyà.

Buadella

Los pobles de Buadella o Boadella y de Les Escaules, forman un districte municipal situat al NO. de Figueres, en la vall de La Muga, que afronta, al N., ab lo de Darnius y ab lo de Viure; al E. ab aquest derrer y ab lo de Pont de Molins; al S. ab lo de Llers, y al O. ab lo de Terrades. Té 184 edificis y alberchs, ab 504 habitants de fet (512 de dret), dels quals 225 saben llegir y escriure. Los de fet se distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 148; casats, 98; viudos, 24; total, 270.—Dones: solteres, 114; casades, 98; viudes, 22; total, 234; y per entitats de població com segueix:

Buadella: 88 edificis y alberchs ab 215 habitants. — Les Escaules (a 3,347 metres de Buadella): 77 edificis y alberchs; 224 habitants. — Petits caseríus y edificis isolats, 19 ab 65 habitants.

Lo terme, regat pêl ríu La Muga y per la torrentera nomenada La Caula, que té un saltant de prop de 25 metres d' alçada, es sumament montanyós y trencat, ab pochs bocins de plà a les vores del ríu. Lo terrer, de desigual qualitat, produheix grans, llegums, patates, ví y oli; a les vores del ríu y de La Caula hi ha horts y arbredes S' hi cría bestiar, ab més abundancia lo de llana, y no hi manca caça menor, ni peix de ríu. Hi ha meners de plom y de coure abandonats per falta de rendiment y s' hi explotan argiles y pedreres de ciment. Lo camí vehinal que porta de Les Escaules a Pont de Molins y a la carretera de França, està en bon estat: lo de Buadella a Viure s' ha arreglat fà poch, mitjansant subvencions del Estat y de la Diputació provincial; los altres camins carreters y de ferradura que hi ha en lo terme són dolents. Buadella y Les Escaules tenen servey telefònich. Pertany lo districte al electoral de Figueres y de Figueres reb lo corrèu; compta ab tres escoles elementals incomplertes pera abdós sexes.

Lo poble de Buadella està situat a la riba dreta de La Muga, enfonzat en la vall y voltat quasi per tot de montanyes. Una part d' ell està closa dintre los vells murs, mólt derruits, que en altre temps lo voltavan, y fora hi té dos carrers de més moderna construcció. Hi queda un molí fariner y alguna prempsa d' oli. Es parroquia urbana d' entrada, ab rector, del arxiprestat de Figueres. Abans era del ardiaconat de Besalú y havía format una sola parroquia ab Sant Martí de Les Escaules; avuy les dues parroquies són independents. La esglesia parroquial s' axeca en la part vella de la població y està dedicada a Santa Cecilia. Lo poble, nomenat *Buadela* en 1362, creuen alguns que es lo meteix nomenat *Bozolego* (977) y *Bodelego,* que fóu donat pêl bisbe y comte de Besalú, Miró, al monestir de Sant Pere de Roda; però no es provable,

donchs més endevant no figura entre les possessions del dit monestir y sí com de senyoríu laycal. Celebra la festa major lo día 22 de Novembre. Dista de Figueres 11 kilòmetres y de Gerona 48.

Les Escaules, en los documents *Calidas* (any 1002), està situat 3,347 metres més Muga avall y a la dreta d'aquest ríu. Conserva també les runes d'un antich castell. Hi ha un hostal, tres forns de ciment y un molí fariner. Dista de Figueres 8 kilòmetres y 46 de Gerona. Es parroquia urbana d'entrada, ab rector. De la seva esglesia parroquial, dedicada a Sant Martí, n'hi ha ja memoria l'any 1002 com a pertanyent al ardiaconat de Besalú. A uns 500 metres al E. del poble se veuen les runes d'una altra esglesia anomenada la Esglesia vella. Celebra la festa major lo día 11 de Novembre.

Cabanes

Lo poble de Cabanes o Cabanyes, ab los seus arrabals, forma un districte municipal, situat al NE. de Figueres, que afronta, al N., ab lo de Masarach; al E., ab lo de Peralada; al S., ab los de Vilabertràn y de Figueres, y al O., ab lo de Pont de Molins. Té 302 edificis y alberchs, ab 862 habitants de fet (874 de dret), dels quals 436 saben llegir y escriure. Los de fet se distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

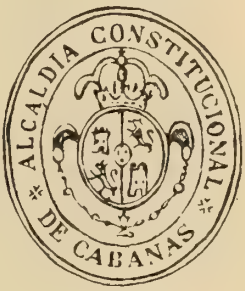

Hòmens: solters, 219; casats, 185; viudos, 22; total, 426.—Dones: solteres, 231; casades, 188; viudes, 17; total, 436; y per entitats de població, com segueix:

Cabanes (poble): 248 edificis y alberchs ab 703 habitants.—Masos de Cân Torrent (arrabal a 1,095 metres): 21 edificis y alberchs ab 59 habitants.—Petits caseríus y edificis isolats, 33 ab 100 habitants.

Entre los derrers s'hi compta lo vehinat de La Aygueta, a uns 3,300 metres de Cabanes, tocant quasi lo terme de Figueres, y l'antich convent de Sant Felíu de Cadins, a 1,100 metres al O. del poble, vora la carretera general de França.

Lo terme es plà y lo regan los rius Llobregat y La Muga, que quan se surten de mare l'enaygan, pêl poch desnivell de la part compresa entre los dos rius, lo qual si més d'una vegada ha ocasionat greus perjudicis, en general ha beneficiat les terres pêl gruix de llot que hi ha dexat. Lo terrer es de bona qualitat y produheix principalment grans, ferratges, oli, ví, hortalices y fruyta. Cría bestiar, en particular boví. Té bon camí vehinal, subvencionat per la Diputació, de Figueres a Cabanes (5,165 metres), que ha de continuar envers Masarach, Sant Climent y Espolla, y camins carreters, en mal

estat, a Peralada y a la carretera de França. Reb lo corrèu per Figueres, a quin districte electoral pertany. Hi ha boschs públichs, que estàn per classificar, nomenats Artiga del Sepulcre, Aygadella del Llobregat, Aygadella de La Muga, Llonganya, Garriga de baix y Garriga de dalt; los quatre primers plantats d' arbres polls, los altres ab brossa y mata; tots bons pera pasturatges.

Lo poble de Cabanes, posat entre los rius Llobregat y La Muga, es quasi exclusivament agricultor y dista de Figueres poch més de 5 kilòmetres y de

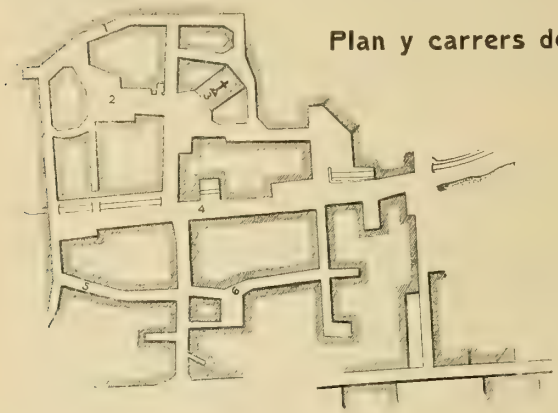

Plan y carrers de Cabanes (Revisat per l' Ajuntament)

ESCALA: 1:5000

1. Carrer dels Escudellers.
2. Plaça.
3. Esglesia.
4. Rech o cequia.
5. Carrer de Castillejos.

Gerona 43. Té dues escoles públiques elementals complertes, una de noys y altra de noyes; una esglesia parroquial, dedicada a Sant Vicents y una capella, avuy enrunada, prop de la plaça, en la qual feyan la cerimonia de pendre possessió del senyoríu del poble los comtes de Peralada, dedicada a Sant Sebastià. La parroquia es urbana de primer ascens, ab rector; pertanyía al ardiaconat d' Empordà y al present pertany al arxiprestat de Figueres.

Fora del poble, però en son terme y en lo de la parroquia, se conserva la esglesia del que fóu convent de monges Bernardes de Sant Felíu de Cadins. Es una construcció gòtica, del segle XIII, senzilla, de regulars dimensions, que fóu reformada en temps posteriors. Existía ja l' any 1194 y sembla que abans d' establir-s' hi les monges havía sigut dels Templers. En dit convent hi pernoctaren, la nit del 28 al 29 d' Octubre del any 1295, lo rey Carles II de Nàpols, la seva filla Donya Blanca y tot lo seguici, ab motíu del matrimoni de dita Donya Blanca ab lo rey d' Aragó Jaume II, que se celebrà a Vilabertràn. L' any 1492 les monges abandonaren aquest convent pera anar-se-n a Gerona. La esglesia es avuy de proprietat particular y no està destinada al culte.

Cabanes, se nomena en los documents *Cabanas* (935), *villa Kabannas* (945) y *Cabanis* (1362); y lo lloch de Cadins, *Cadins* (1214), *Cathinis* (1271) y *Casinis* (1319 y 1362). Dels obgectes antichs trobats a La Aygueta, ja n' hem donat compte al parlar de Figueres. Lo gran aygat, que afligí l' Empordà lo 8 d' Octubre del any 1421, s' emportà lo poble que tenía més de 60 fochs, ocasionant-hi móltes víctimes y pèrdues de bens y de bestiar.

Celebra la festa major lo día 22 de Janer.

Cabanelles

Lo districte municipal de Cabanelles, situat al O. de Figueres, es lo de major extensió de tot lo partit. Ocupa part de la alta conca dels rius Manol y Algama y baxa fins a tocar la corrent del Fluvià. Comprèn, a més d'alguns vehinats, los pobles de Cabanelles, Espinavessa, Quexàs, Vilademires, Sant Martí Ses Serres y La Estela, y afronta, al N., ab los d' Albanyà y de Lladó; al E., ab aquest derrer y ab lo de Navata; al S., ab lo ríu Fluvià y ab los districtes de Crespià y de Dosquers; y al O., ab los de Mayà y de Bassagoda, que pertanyen al partit de Olot. Té 198 edificis y alberchs, ab 964 habitants de fet (1,039 de dret), dels quals 242 saben llegir y escriure. Los de fet se distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 292; casats, 171; viudos, 24; total, 487.—Dones: solteres, 272; casades, 171; viudes, 34; total, 477; y per entitats de població, com segueix:

Cabanelles (cap oficial de districte): 31 edificis y alberchs ab 185 habitants. —Espinavessa (a 4,400 m. de Cabanelles): 54 edificis y alberchs ab 191 habitants.—La Estela (a 6,673 m. de id.): 18 edificis y alberchs ab 77 habitants.—Sant Martí Ses Serres (a 5,572 m. de id.): 39 edificis y alberchs ab 188 habitants.—Quexàs (a 3,343 m. de id.): 27 edificis y alberchs ab 159 habitants.—Vilademires (a 2,789 m. de id.): 22 edificis y alberchs ab 125 habitants.—Petits caserius y edificis escampats, 7 ab 39 habitants.

La gran extensió superficial del terme, que passa de 110 kilòmetres quadrats, fà que lo terreny sía sumament variat y de qualitat mólt diferenta. Per la banda de La Estela y Sant Martí Ses Serres y també per la de Vilademires, hi ha serrats y montanyes alteroses; en lo restant, es accidentat, y té pochs troços planers en les valls y a les vores dels rius. Los que l' atravessan són: lo Manol, per son extrém N., y l' Algama, que corresponen a la conca de La Muga, y les rieres de Vilademires, de Quexàs y de Cabanelles, que corresponen a la conca del Fluvià. S' hi donan tota mena de productes agrícols, segons les localitats; hi ha terrenys erms, boschs que proporcionan carbó, llenya y fustes de construcció; pastures, vinyes, olivets, y conrèus de secà que llevan grans y llegums, y a les vores dels rius alguns horts, ahont s' hi cullen verdures y fruyta. S' hi cría bestiar, particularment de llana y cabríu. En la part boscosa hi ha caça menor, y no es estrany trobar-hi algún llop o alguna guinèu. Lo peix de ríu hi es escàs. Los camins, pochs y en general dolents, són carreters o de ferradura, que enllaçan l' un poble ab l' altre o ab la carretera de segón ordre de Besalú a Figueres que atravessa part del terme. En tot lo districte no hi ha més que una escola elemental complerta pera noys. Reb lo corrèu per Figueres y pertany al districte electoral de Vilademuls. Quasi bé tots los pobles que lo forman tenen la població mólt escampada.

Lo poble de Cabanelles està situat en la vall de la riera que porta son nom, no lluny de la carretera de Besalú a Figueres, de quina ciutat dista 14 kilòmetres y 30 de Gerona. Es parroquia rural d' entrada, ab rector, y té la esglesia dedicada a Santa Coloma. Celebra la festa major lo tercer diumenge d' Octubre. Los documents lo nomenan *Cabanellis;* en 1017 era ja parroquia, que pertanyía al ardiaconat de Besalú; en 1359 hi havía 16 fochs d' esglesia; en 1699 era lloch reyal.

Espinavessa, es avuy de fet cap del districte, està situat tocant al ríu Fluvià y en la seva riba esquerra. Té agregat lo vehinat dit La Palma, ab lo qual, y ab los pobles vehins d' Ordis y de Navata, formava en 1699 una batllía que era del senyoríu del comte de Peralada. Dista de Figueres 16 kilòmetres y 30 pròximament de Gerona. Celebra la festa major lo día 10 d' Agost. Es parroquia rural d' ascens, ab rector, que pertanyía al ardiaconat de Besalú. La esglesia parroquial està dedicada a Sant Llorenç; l' edifici actual es modern, donchs fóu començat l' any 1790 y acabat lo 1804; conserva algún reste de la que la precedí. Lo nom de la població se troba escrit, en 1362, *Spinaversa.*

La Estela, està situat en l' extrém NO. del districte, en la serra que separa La Muga de son afluyent lo Manol. Es terrer mólt trencat, fret y boscós. Dista de Figueres 22 kilòmetres y 37 de Gerona. La comunicació ab la primera d' aquestes ciutats es més curta y fàcil pêl camí de Lladó, que pêl de Cabanelles. Es parroquia rural d' entrada, ab rector, que era del ardiaconat de Besalú. La esglesia parroquial, dedicada a Santa María, es com lo poble de fundació mólt antiga, figurant entre les primeres colonisacions dels monjos d' Arles en la montanya empordanesa, de quin monestir fóu una *cella* o dependencia; lo bisbe de Gerona la consagrà l' any 957. En son terme hi havía una altra esglesia, avuy enrunada, que fóu possessió de la collegiata de Lladó y estava dedicada a Sant Cristòfol. Lo poble en los documents es nomenat *Stella* (1017-1362), y *Çestela*, axò es, Ça Stela, (1379). L' any 1359, tenía 16 fochs d' esglesia.

Sant Martí Ses Serres, dista de Figueres 19 kilòmetres y de Gerona 36, y com l' anterior se comunica ab Figueres per Lladó. Està situat en un dels cims de la serra que separa la conca de La Muga de la del Fluvià, prop del naxement del Algama y de les rieres de Cabanelles y de Vilademires. Es país montanyós, com son nom ho indica, y fóu també colonisat pêls monjos de Santa María d' Arles. Es parroquia rural d' entrada, ab rector, que pertanyía al ardiaconat de Besalú. La esglesia parroquial, romànica, ab un bonich absis, està dedicada a Sant Martí y fóu cedida en 1116 a la Sèu de Gerona. Hi ha qui díu que havía sigut consagrada sots la advocació de Santa Petronila. En lo mas Cantenys del terme parroquial, prop de la casa Noguer de Sagaró, hi ha una antiga capella, arrunada quan les guerres de les derreríes del segle XVIII, dedicada a Sant Benet, la qual ha sigut restaurada en 1845 per la dita familia Noguer, a la qui pertany. També estigué situada en aquest terme la antiga

esglesia parroquial de Sant Miquel de Ça-Cirera, fundació benedictina, mencionada encara en 1359 y en 1379, y calificada abans de *cella* existent en lo lloch nomenat *Ceresius* (844) o *Cerasia* (869-881), prop la vall d' Albanyà. D' aquesta esglesia no-n queda rastre: lo nom del lloch lo conserva lo mas *La Cirera*. Sant Martí l' any 1359 tenía 16 fochs; d' ells 3 d' aloers y 13 d' esglesia (2 a Ça-Cirera), y l' any 1699 era lloch reyal.

Quexàs, en los documents *Chexans* (1087), *Chaxano* (1245), *Chexanis* (1280) y *Quexanis* (1362), està situat al O. de Cabanelles, mólt aprop de la carretera de Figueres a Besalú. Dista de Figueres 16 kilòmetres y de Gerona 30.

Es parroquia rural d' entrada, ab rector, que era del ardiaconat de Besalú. Té la esglesia parroquial dedicada a Sant Martí; en lo terme d' ella hi havía la esglesia de Sant Romà, antiga *cella* o dependencia del monestir d' Arles anomenada *Casa Mauri* (anys 969 y 978), que deu equivaldre a *Casa-mor*. En 1359 tenía 11 fochs d' esglesia; en 1699 era lloch reyal.

Clixé de J. M.ª Fabrelles

Cabanelles.—Esglesia de Sant Martí Ses Serres

Vilademires, a 18 kilòmetres de Figueres y 31 de Gerona, està situat en la vall de la riera que porta son nom. Es parroquia rural d' entrada, ab rector, que pertanyía al ardiaconat de Besalú. La esglesia parroquial, romànica, d' una sola nau, està dedicada a Sant Matéu y era possessió de la collegiata de Vilabertràn. L' any 1359 tenía 18 fochs, dos d' ells aloers y los altres d' esglesia. En 1699 era lloch reyal.

Cadaquers

La vila de Cadaquers, ab lo vehinat de Port-lligat, forma un districte municipal que ocupa la part de Llevant de la península de Cap de Creus, al NE. de Figueres. Afronta al N., al E. y al S., ab la mar; al SO., ab lo districte de Roses, y al O. y NO., ab los de La Selva de Mar y de Port de la Selva. Té 712

edificis y alberchs, ab 1,557 habitants de fet y 1,693 de dret; dels quals 670 saben llegir y escriure. Los de fet se distribuexen, pêl séu sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 302; casats, 335; viudos, 40; total, 677.—Dones: solteres, 391; casades, 345; viudes, 144; total, 880; y per entitats de població, com segueix:

Cadaquers (vila): 613 edificis y alberchs, ab 1,510 habitants.—Port-lligat (a 1.500 m.): 17 edificis y alberchs.—Petits caserius y edificis isolats 82, ab 47 habitants.

Los edificis de Port-lligat són barraques pera alberchs de pescadors qui en general viuen a la vila.

Lo terme s' extén per la costa, des del cap Norfèu a la punta de Portaló, y per la banda de terra fins als cims de Mont-Paniç y de Puig dels Bufadors, comprenent quasi totes les derreres estrebacions de la serra de Sant Pere de

Cadaquers.—Vista general de la població

Roda, entre quins turons són d' esmentar los nomenats dits de Cadaquers y lo Puig Ferral (118 metres) a poca distancia al N. de la vila, volcanisat com hem fet present més enderrera. Observe-s que *Cadaquers* es una paraula composta de *Cap-de-quers* o cap de roques. A més del port natural de Cadaquers, s' obren en la costa les cales de Jonculls, de Port-lligat, de Guillola, de Culip y de Portaló, y algunes platges de menys importancia. Lo terrer es mólt trencat y montanyós y la costa aspra y rocosa. No hi ha altres corrents d' ayga que les torrenteres que portan a la mar les pluvials y la petita riera de Cadaquers, que atravessa la població y desayga en lo port. Hi ha fonts d' aygues ferruginoses. Lo terrer, en general, es sech, de mala qualitat y poch poblat de bosch; produheix, no obstant, olí, ví, y prop de la vila llegums y hortalices. S' hi

cría bestiar cabríu, de llana y mular. Fins fà mólt poch temps, se pot dir, no tenía altra vía de comunicació que la mar, al present se pot conceptuar com acabada la carretera de tercer ordre de Cadaquers a trobar, prop de Roses, la d' aquesta població a Figueres, y s' està construint lo brancal d' ella que pêl Port de la Selva unirà Cadaquers ab la vila de Llançà y la posarà ab relació ab França per la estació del camí de ferre de la derrera vila, de la qual distarà 16,839 metres. Pera facilitar la navegació hi ha lo far de Cadaquers, en la punta de Calanans, y lo de Cap de Creus, y pera vigilar la costa y perseguir lo contrabàn hi ha tres llochs de carrabiners, l' un a Cap de Creus, l' altre a Cadaquers y lo tercer terra en dins, en lo lloch nomenat Margarits. Pertany lo districte al electoral de Vilademuls.

Cadaquers.—Patent de sanitat del segle XVIII, reduhidà

La vila de Cadaquers, que es cap de districte marítim, dista de Figueres, per la carretera, 30 kilòmetres y de Gerona 67 y està situada al fons del port de son nom. Part d' ella, que constitueix la vila propriament dita, està edificada en la pendent d' un turó nomenat de les Creus: la altra part, més planera, es coneguda per l' Arrabal y està separada de la anterior per la riera de que hem parlat; en ella hi ha una font pública, que serveix pera los vehins y pera provehir d' ayga les embarcacions. Té bon caseríu, duana marítima, cabo de mar, agent consular d' Italia, un petit teatre y

hospital pera pobres ab 10 llits, que-s manté part ab rendes propries, part ab almoynes y part ab subvencions del ajuntament. Compta ab dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes, y ab quatre de privades, dues de noys y dues de noyes, una d' aquestes a càrrech de les germanes Dominiques de la Anunciata.

Reb lo corrèu per Figueres, ab quina ciutat hi ha ordinació diaria, y té estació telefònica municipal. S' hi exercexen varies professions lliberals y quasi totes les arts mecàniques; hi ha una fàbrica de gaseoses, y mólts de sos habitants se dedican al comerç y a les industries marítimes. Bona part de la seva importancia la deu Cadaquers al port, que s' obre al SE. y està abrigat dels vents dels altres quadrants. Poden fondejar-hi barcos de gran calat y hi buscan abrich los que-s dirigexen al golf de Lyó, en lo qual són tan freqüents los temporals. Abans era un dels llochs de la costa catalana ahont s' hi pescava lo coral; avuy s' hi pesca principalment la anxova y la tunyina, que s' exportan salades. Lo comerç exterior se fà d' ordinari ab les costes mediterrànies de França, ab Italia y en menys escala ab Amèrica. Celebra la festa major lo día 8 de Setembre y una altra lo 25 de Juliol.

En l' ordre relligiós, es parroquia de terme, ab rector, dos vicaris y un beneficiat organista. Era del ardiaconat de Empordà y es ara del arxiprestat de Figueres. La esglesia parroquial, saquejada y cremada pêls turchs en 1543, fóu reedificada en lo segle XVII; lo retaule major fóu progectat per Jascinte Morató, de Vich, y esculpturat per Joan Torras, de Figueres, sots la direcció de Pau Costa, també de Vich, en 1723. Està dedicada a la Nativitat de la Mare de Déu. Hi ha, ademés, una capella pública nomenada Nostra Senyora del Portal de la Font; una ermita, dedicada a Sant Abdòn y Sant Senèn, entre la vila y la cala de Port-lligat, y una altra en un cim prop del mont Paniç, al SO. de la població, dedicada a Sant Sebastià. També sembla hi havía per la banda de Port-lligat, una ermita o capella dedicada a Sant Antoni.

Hi havía hagut un fortí, avuy abandonat, prop de Cala Ros, pera la defensa del port, y algunes torres pera senyals o pera refugi; y en la Etat mitjana la vila estigué amurallada, com ho justifica lo calificatíu de *castell* que li dóna un document del any 1316.

Notes històriques.—S' ha suposat, equivocadament, que Santa María de Cadaquers *(Cadaqueriis)* havía sigut una *cella* o priorat benedictí, possessió del monestir d' Amer, confonent aquest lloch ab *Santa María de Carcere* que menciona una butlla pontificia, del any 1187, com a *cella* propria del dit monestir. Lo senyor Montsalvatge ha demostrat complidament que aquesta cella estava situada en lo lloch nomenat Santa María dels Masos del terme de Torroella de Montgrí. Lo lloch de Cadaquers, en la Etat mitjana, estigué sempre en possessió dels comtes d' Empories, a quin comtat corresponía son territori, com ho justifican nombrosos documents de la època. L' any 1285 s' apoderà de la vila la esquadra francesa manada per l' almirall Guillém de Lodève, y a

la cooperació del prohòm major de Cadaquers y d' alguns vehins de la vila se degué la victoria que obtingueren, en lo meteix any, sobre la dita esquadra les galeres catalanes d' En Mallol y d' En Marquet, essent la vila recobrada, pochs díes després, per Roger de Lluria. En 1316, per falta de diners, lo comte Malgaulí va vendre la vila a carta de gracia. L' any 1385 lo rey En Pere III, qui s' havía apoderat del comtat d' Empories, confirmà les costums y los drets y privilegis que tenía otorgats la vila, y lo meteix va fer, l' any 1402, lo rey En Martí. Aquest rey, en 1403, va reformar lo regisme municipal de Cadaquers, que abans se governava per assamblees generals de vehins que-s reunían en la plaça o altre lloch públich, encomanant lo govern a 12 prohòms lliurement elegits pêl poble. L' any 1470, Cadaquers, que havía seguit la causa de la terra, fóu entregada per traició als partidaris de Joan II, però als pochs díes recobraren la vila les forces del Principat. En 1543 fóu presa y saquejada per l' estol dels turchs, salvant-la d' una altra embestida d' aquests en 1584 lo vescomte de Rocaberti. En 1588 fou víctima de la pesta. En 1642 les tropes castellanes embestiren la vila sense èxit. En 1655 se n' apoderaren los francesos, per quin fet d' armes y per la presa de la vila de Castelló encunyaren una medalla. En les guerres ab França de les derreríes del segle XVII, com en les del segle XVIII ab los anglesos y en la de la Independencia, fóu repetides vegades atacada y ocupada per tropes enemigues. Finalment, hi va fer estragos lo còlera l' any 1837.

Cadaquers.—Revers de la medalla de Lluís XIV, commemorativa de la presa de la vila pêls francesos en 1655.

Nasqué a Cadaquers En Frederich Tremols, inteligent naturalista y catedràtich de la Universitat de Barcelona.

Bibliografía.—Vidal (Lluis M.): *Excursió a Cadaquers* y *Sant Pere de Roda, (Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya,* 1898).—Frederich Rahola y Trémols: *Algunas noticias acerca de las antiguas comunidades de pescadores en el cabo de Creus,* publicat en *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona,* vol. VIII, pl. 421.

Campmany

Lo districte municipal de Campmany està situat al N. de Figueres; comprèn lo poble de son nom, ab l' arrabal nomenat La Vall, y lo de Buscarós, y afronta, al N., ab los de Agullana, de La Junquera y de Cantallops; al E. ab los de Sant Climent Ses Ceves y de Masarach; al S., ab lo de Viure, y al O., ab los de Darnius y d' Agullana. Té 252 edificis y alberchs, ab 813 habitants de fet (815 de dret), dels quals 352 saben llegir y escriure. Los de fet se distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 284; casats, 136; viudos, 13; total, 433.—Dones: solteres, 233; casades, 135; viudes, 12; total, 380; y per entitats de població, com segueix:

Campmany (cap de districte): 209 edificis y alberchs, ab 640 habitants.—Boscarós (a 3,500 m. de Campmany): 14 edificis y alberchs, ab 71 habitants.—La Vall (a un kilòmetre de id.): 14 edificis y alberchs, ab 47 habitants.—Petits caserius y edificis isolats 15, ab 55 habitants.

Regan lo terme, que es mólt accidentat pêl NE. y planer pêl SO., los rius Merdançà, Llobregat, Riudeguilla y riera de Torrelles. L' atravessan la carretera general de Madrid a França; lo camí vehinal, subvencionat per la Diputació, que va des d' aquesta carretera al poble de Campmany (2,500 metres), y los rurals y carreters que portan a Cantallops y Sant Climent Ses Ceves. En la carretera general, sobre lo ríu Llobregat, hi ha un pont modern de tres archs, al qual ha de fer cap una carretera de tercer ordre que, passant per Campmany, conduhirà a la estació de Vilajuiga. Dos kilòmetres més al N. de dit pont se troba l' establiment de banys de Nostra Senyora de la Mercè, del quin hem donat compte (planes 14 y 125); en ell hi ha lloch de la guardia civil y durant la temporada de banys, del 24 de Juny al 30 de Setembre, té carruatges que van y venen de Figueres dues o tres vegades al día. Ademés de les fonts d' ayga mineral del establiment de la Mercè, hi ha en lo terme sis o set fonts de bona ayga potable. Lo terrer abunda en bosch, poblat principalment de suredes, y produheix, en los conrèus, ví, oli, blat, llegums, tubèrculs y figues. Los naps de Campmany tenen justa nomenada en tota la comarca. Se cría bestiar, principalment boví, y s' hi troba caça. Reb lo corrèu per Figueres y pertany al districte electoral d' aquesta ciutat.

Lo poble de Campmany, en los documents, *Campo Magno* (1246), *Capmany* (1278) y *Capite magno* (1362), està situat en la vall del ríu Merdançà, que l' atravessa dividint-lo en dues parts que-s comunican per un pont d' obra. Dista de Figueres 12 kilòmetres y de Gerona 49; hi radican les dues escoles elementals complertes, una per noys y altra pera noyes, que hi ha en lo districte, y celebra dues festes: la major lo día 5 de Febrer y la altra lo 9 de Maig.

Es població agricultora. Hi ha un antich castell, en regular conservació, proprietat de la noble familia que porta lo nom del poble. Té dues fonts pera lo servey dels vehins.

La parroquia es urbana de primer ascens, ab rector, y la esglesia parroquial, dedicada a Santa Agata, era la capella del castell. Hi ha, ademés, en lo terme una capella dedicada a Sant Sebastià.

Lo petit poble de Boscarós, situat a la esquerra de la carretera general de França, està mólt escampat.

Dels séus vehins, part són de la parroquia de Darnius y part de la d' Agullana.

En lo terme de Campmany s' hi conservan restes dels més antichs pobladors de la comarca, que han sigut descrits per don Lluís M. Vidal. Consistexen: en un *dolmen* situat en la vinya Munera, format per tres pedres dretes, un xich inclinades cap adintre y cobertes per altra pedra; la estancia o cambra, oberta al S., té 0'95 metres d' alçada, 1'60 d' ample y un de fondaria; les pedres són de granet y la que fà de coberta té 2 metres de llargada y 1'50 d' amplada; y en un altre *dolmen*, de forma rectangular, situat en un bosch, a 300 metres de distancia de la masía nomenada Quera Fumat, y compost també per quatre pedres de granet, tres d' elles dretes y la altra ageguda a sobre fent de coberta; la cambra s' obre al SE., té 0'90 d' alçada y 1'10 d' ample y de llarch; la pedra que forma la coberta té 2'70 metres de llargada per 1'40 d' amplada. Devant del primer dels dits *dòlmens* y a pochs metres de distancia, s' axeca un *menhir* també de granet, de 1'20 d' alçada, per 0'60 d' amplada y 0'30 de gruix, com pera assenyalar, díu lo senyor Vidal, la presencia d' aquell monument.

Campmany.—*Dolmen* de la vinya Munera

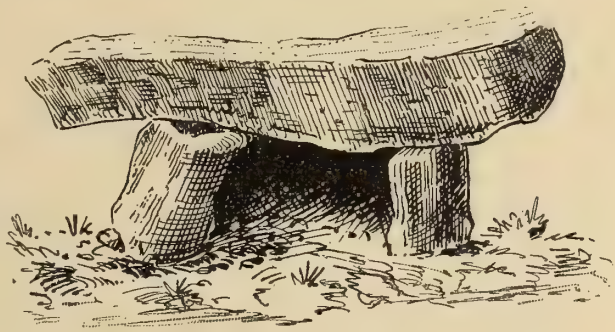

Campmany.—*Dolmen* de Quera-fumat

A n' aquestes noticies podèm afegir-hi la d' haver-se recullit, en lo terme que-ns ocupa, alguna destral de pedra pulida, que mólt bé podría ésser coetania dels monuments megalítichs apuntats.

Campmany.—*Menhir*

Cantallops

Lo poble de Cantallops forma un districte municipal, situat al N. de Figueres, en les altes valls del Net y de la riera de Torrelles, que afronta, al N., ab lo de La Junquera y ab França; al E., ab lo districte d' Espolla; al Sur, ab los de Sant Climent Ses Ceves y de Campmany; y al O., ab lo de La Junquera.

Té 209 edificis y alberchs, dels quals 24 són isolats y los 185 restants constituexen lo poble, y compta ab 731 habitants de fet (796 de dret), havent-n' hi 197 que saben llegir y escriure. Per llur sexe y estat civil, los de fet se classifican en

Hòmens; solters, 204; casats, 138; viudos, 27; total, 369.—Dones: solteres, 184; casades, 136; viudes, 42; total, 362.

Lo terme, en general montanyós, té una regular extensió de plà. Està atravessat per la riera de Torrelles y per La Verneda, y al extrém NE. lo rega lo ríu Net, que recull les aygues de les vessants del Pyrinèu y de la serra de Requesens. Produheix blat, oli y ví, y en los boschs centenaris de la montanya, particularment de la de Requesens, poblats de surers y alzines, s' hi dónan aglans, suro, fustes, llenyes y carbó. Cría bestiar y no hi falta caça. Hi ha fonts d' ayga sulfurosa y d' ayga ferruginosa. Té una carretera de tercer ordre, fà poch acabada, des del poble a trobar la general de Madrid a La Junquera (5,706 metres); los demés camins són vehinals y conduhexen a Sant Climent Ses Ceves, a Vilarnadal, a Campmany y a La Junquera. La riquesa forestal del districte està mólt amenaçada, no solzament per la depreciació que ha sofert lo suro, sinó y sobre tot per haver sigut venuts los boschs de Requesens, pot-ser los millors del Empordà, en los quals s' hi estàn fent grans tallades de plantes. Pertany al districte electoral de Figueres, per quina ciutat reb lo corrèu.

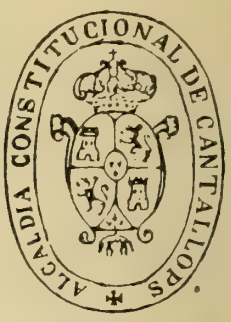

Lo poble, que dista de Figueres 19 kilòmetres y de Gerona 56, està situat a la riba de la riera de Torrelles. Compta ab dues escoles públiques elementals complertes, una de noys y altra de noyes, y ab una de particular; té lloch de carrabiners y celebra dues festes, la major lo día 3 d' Agost, y la altra lo segón diumenge de Maig. Hi ha en la població un antich castell del que ne quedan torres y troços de murs, y en los voltants alguna font. La majoría dels vehins són agricultors; s' hi fabrican espardenyes y taps, y s' hi exercexen les arts mecàniques més necessaries. Té tres ordinacions diaries a Figueres (2'50 ptes. viatge rodó). Avuy lo nombre d' habitants del poble ha disminuit quelcòm per la crisis que afecta a la industria tapera.

Es parroquia urbana d' entrada, ab rector, abans del ardiaconat d' Empordà y ara del arxiprestat de Figueres. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Esteve, havía sigut la capella del castell, y una de les torres d' aquest li serveix de campanar. Fóu colonisació y possessió del monestir de Culera.

En l' endret nomenat Bell-lloch, aygues avall y també a la riba de la riera de Torrelles, hi hagué lo convent de monges Agustines de Sant Bartoméu de Bell-lloch, que-s començà a trelladar a Peralada l' any 1222 y fóu definitivament desamparat per les monges en 1391.

També està agregat a la parroquia de Cantallops lo santuari de Nostra

Senyora de Requesens, que té capellà custodi, en lo qual s' hi celebrava lo renomenat aplech conegut per *professó de la tramontana,* que-ns ha ocupat al parlar de Figueres. Junt al santuari hi ha l' antiquíssim castell de Requesens, poch hà restaurat pêl comte de Peralada, del qual es originaria la noble familia de Requesens, memorable en la historia catalana. Lo llogaret proper de Requesens pertany al districte municipal de La Junquera.

Cantallops es nomenat en los documents *Cantalupis* (944) y *Cantalupus* (982) y la vall ahont està edificat lo poble, *valle Leocarcaro.*

Castelló d' Empories

Lo districte municipal de Castelló d' Empories, situat al E. de Figueres, ocupa la terminació en la mar de la conca de La Muga, y afronta, al N., ab los de Vilanova de la Muga y de Pau; al E., ab los de Palàu Sa-Verdera y de Roses y ab la mar; al S., ab los de Sant Pere Pescador y de Riumors, y al O., ab los de Fortià y de Vilasacra. Té 903 edificis y alberchs, dels quals 60 són isolats y los 843 restants forman la vila, ocupats per 2,591 habitants de fet (2,613 de dret), dels quals 1,096 saben llegir y escriure, que-s classifican, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 609; casats, 566; viudos, 65; total, 1,240.—Dones: solteres, 638; casades, 566; viudes, 147; total, 1,351.

Lo terme es planer y l' atravessa La Muga que, poch aygues avall de Castelló, se parteix en dos braços principals: lo més septentrional se fica al estany de Castelló pera desembocar a la mar prop de la platja de Roses; lo més meridional, nomenat Muga vella, entra a la mar al SE. de Castelló; entre l' un y l' altre lo terrer es baix y plè d' aygamoxos y segueix igual costa avall fins més enllà del rech Corredor; en aquest espay hi havía en la Etat mitjana salines, d' ahont pren lo nom lo rech de Salins, altra de les boques de La Muga. L' estany de Castelló s' extén al NE. de la vila y d' ell hem parlat al ocupar-nos de la hydrografía de la provincia. En tot lo restant del terme lo terrer es de conrèu, part argilós y part sorrench, y en alguns endrets de bona qualitat y de regadíu. Produheix grans, llegums, ferratges, hortalices y fruyta. S' hi cría bestiar, especialment cavallar y boví, y s' hi caçan aus aquàtiques. Les vores dels rius són poch poblades d' arbres, y en ells y en los estanys s' hi pescan anguiles, barbs y algún peix de mar que s' hi fica. La producció de ví hi ha disminuit considerablement d' ençà de la invasió filoxèrica. També l' atravessan, d' O. a E., la carretera de tercer ordre de Besalú a Roses, a la qual faltan los ponts sobre lo Manol y sobre La Muga, y de N. a S., lo camí vehinal, subvencionat per la Diputació, de Castelló a Sant Pere Pescador. Los

altres camins són rurals y estàn mal conservats. Pertany al districte electoral de Vilademuls y reb lo corrèu per Figueres.

La vila està edificada sobre un pujol, a la riba esquerra de La Muga, que quasi toca les cases de la població per l' O. y pêl S. En la Etat mitjana havía estat fortificada y havía tingut mólta importancia, com veurèm més avall. Lo vell camí carreter de Gerona a Roses, passava per dintre la població, en la qual entrava per un pont de pedra de set arcades sobre La Muga, que encara existeix, axís com l' altre, sobre lo meteix ríu, pêl qual se sortía per anar a Roses. De son antich explendor, ne quedan la monumental esglesia de Santa María, la Llotja o Casa comunal, restes de murs y de convents, abundants memories y un cert ayre ciutadà que la diferencía de quasi totes les altres viles empordaneses. Los carrers són estrets y mólts fan cap a la plaça, que té algún dels séus costats aporxats. També es vell, en general, lo caseríu, però s' hi veuen alberchs que, per les seves proporcions, revelan lo benestar dels qui los habitavan. En la part d' arrabal, extramurs de la vila vella, los edificis, encara que més moderns, són més modests y s' hi troba algún carrer de regular amplada. Dista de Figueres 9 kilòmetres y de Gerona 46. Té, ab la primera d' aquestes ciutats, dues ordinacions al día (0'50 pta. assiento); varis hostals; lloch de la guardia civil; una font pública; illuminació elèctrica; dues coples o orquestes; teatre; passeig; notaría; una farinera y s' hi exercexen quasi totes les professions lliberals y les arts mecàniques. Celebra mercat tots los dimars; fira los díes 29 d' Abril, 24 de Juny, 16 d' Agost, 21 de Setembre y 28 de Novembre, y festes en los díes 2 de Febrer, 10 d' Agost y 8 de Desembre. Compta ab dues escoles públiques elementals complertes, una de noys y altra de noyes; ab dues de privades, d' elles una de noyes dirigida per germanes Carmelites y una de noys a càrrech de germans Gabrielistes; un professor particular d' idiomes y altre de música. Hi ha dos hospitals, l' un fundat en lo segle XIII, que es avuy municipal y està instalat en l' edifici que havía sigut convent de la ordre de Predicadors, lo qual se manté en partida ab rendes

Clixé de J. de Romero y de G.

Castelló d' Empories.—Creu de terme, avuy en lo Cementiri

propries, y l'altre fundat y dotat fà pochs anys per disposició testamentaria de D. Toribi Duràn, fill de la vila, que ocupa un edifici construit expressament y està administrat per un patronat. En lo primer hi ha dotze llits; en lo segón 20.

En l'ordre relligiós es parroquia de terme, ab rector, dos vicaris, professor de llatinitat, sagristà, xantre, organista y dos capellans adscrits; pertanyía al ardiaconat d'Empordà y es avuy del arxiprestat de Figueres. La esglesia parroquial, dedicada à la Assumpta, es potser, fora de la catedral de Gerona, lo millor temple del bisbat. De la esglesia romànica, solemnialment consagrada l'any 1064, com no sía la planta, ne queda ben poca cosa. Lo campanar, que s' axeca a la alçada de 69 metres sobre lo nivell de la mar, es una torra quadrangular, dividida en compartiments sobreposats que s'acusan a la part de fora per cornises sortints; en los tres compartiments superiors s'obre en cada una de les seves cares un gran finestral, rematat per tres archs de mitg punt, sostinguts per dues esbeltes columnes ab esculpturats capitells, y part demunt de cada finestral, en lo refundit de la paret, corre per entre los pilans laterals, sota la respectiva cornisa, una serreta y una sèrie de petits archs cechs trilobats, que donan al conjunt un aspecte de riquesa y elegancia. Termina lo campanar una paret emmarletada. Un dels finestrals del compartiment més alt, es més estret, no està partit per columnes y està clos per un sol arch de mitg punt. L'istil

Castelló d Empories.—Campanar de la esglesia de Santa María

d' aquesta notable torra es evidentment romànich, però la serreta que-l decora y les columnes dels finestrals mostran la influencia del istil gòtich, per quin motíu som de parer que no va ésser acabada fins entrat lo segle XIII. A derrers d' aquest segle y sobre tot en lo següent, fóu construida o acabada la actual esglesia, gòtica, de tres naus, sostinguda la central, que es mólt alta y més comparada ab les laterals, per dotze columnes cilíndriques. La portalada de la esglesia es explèndida. Fóu construida al començar lo segle XV, sots la direcció d' Antoni Antigoni, que era aleshores lo mestre de la obra de la esglesia. Sobre quatre escalons y closa lateralment per dos pilans que rematan en punxaguts pinacles, se desenrotllan los sis archs apuntats en degradació que donan accés a la porta, tots ells decorats ab primorosos fullatges y lo més exterior ab una crestería, acabada en trifoli a la punta, sota meteix del gran finestral rodó que dóna claror a la nau de la esglesia. Entre cada un dels dits archs y sobre lo basament en que s' apoyan, hi ha la estàtua d' un dels dotze apòstols, sota un calat dosseret y sobre una esculpturada peanya, en alguna de les quals s' hi veuen los escudets dels qui contribuiren al gasto de la obra, entre ells los de la casa comtal d' Empories. Sobre meteix de la porta, en lo timpà, hi ha figurada la Adoració dels Reys. L' altar major es de marbre blanch de Beuda; fóu esculpit l' any 1485 per Vicents Borràs, resident a Figueres, qui cobrà per fer-lo 80 florins; està dividit en sèries horitzontals de quadros sobreposats, en los qui se representan en relléu escenes de la vida y passió de Nostre Senyor Jesucrist. En lo centre y en

Castelló d' Empories.—Frontalera y porta de la esglesia de Santa María

la seva part superior hi ha la estàtua de la Verge. Remata lo retaule ab pinacles. En la nàu central hi ha lo chor, quins 64 sitials de noguer, ab adornos de talla, varen ésser destruits pêls francesos l' any 1796. També hi ha la orga que, com la capella de cant de la esglesia, havían obtingut just renòm. En varies capelles del absis s' hi veuen sepulcres ab estàtues jahents, que s' atribuexen a comtes d' Empories. Los que hi ha en la paret de la dreta de la capella de Sant Domingo, hi foren portats de la esglesia del convent de Predicadors, ahont se trobavan; al mitg de la seva cara de devant, esculpturada, hi tenen un escut quarterat ab les armes d' Empories y de Cabrera; la estàtua del dessobra sembla ésser de dona; per rahons que no sería oportú desenrotllar aquí, creyèm que aquests dos sepulcres són lo del comte Malgaulí y lo de la seva mare Dona Marquesa, vescomtessa de Cabrera.

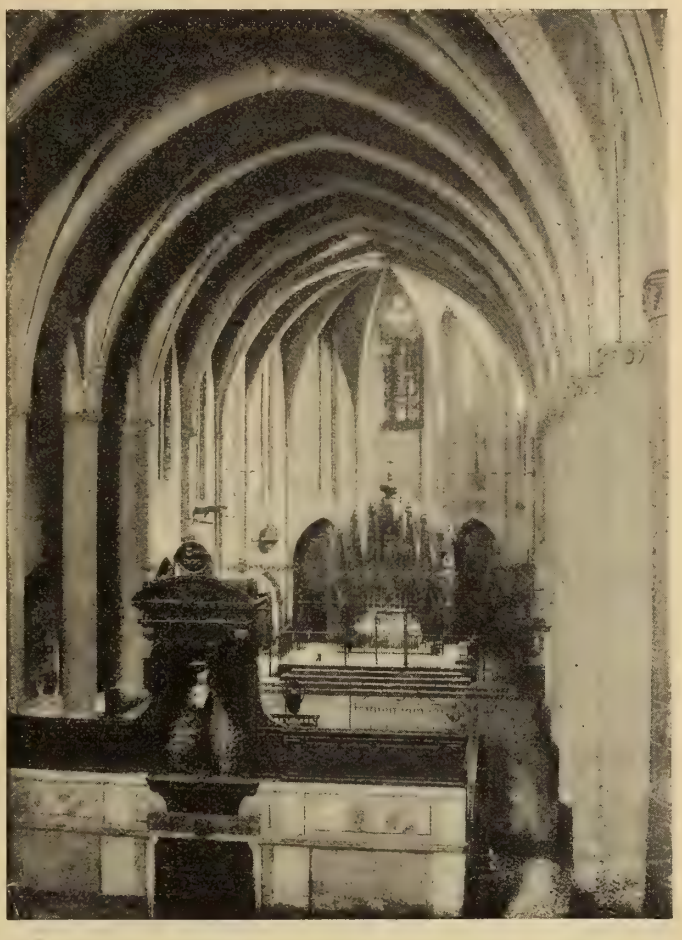

Clixé de J. M.ª Fabrelles

Castelló d' Empories. — Interior de la esglesia de Santa María

A més de la parroquial, hi ha a Castelló la esglesia del convent de les monges de Santa Clara; una capella dedicada a Sant Antoni, en lo vehinat nomenat dels Cortals; una altra, novament edificada, en l' alberch Duràn, servida com la de les dites monges per un capellà, y la capella del cementiri.

Hi ha també, però al present no estàn destinades al culte, les esglesies següents: la de Sant Domingo, que era la del convent de frares Predicadors, fundat l' any 1317 y ocupava, a ponent y tocant los murs de la vila, l' emplaçament del que fóu palàu dels comtes d' Empories. L' interior es d' istil del renaxement: té una nau, ab creuer, absis y sagristía derrera d' aquest. A cada

costat de la nau tenía tres capelles y a sobre d' elles tribunes. Les seves dimensions són pròximament 30 metres de llargada per 8 y mitg d' amplada, essent la fondaria de les capelles de prop de 4 metres; sobre lo creuer s' axeca una mitja taronja. Al claustre li falta la galería oriental: té 30'40 per 35'80 metres, compresa la amplada de les galeríes que es de 4'20 metres; en cada una d' aquestes hi ha sis archs peraltats, sostinguts per pilàstres ab senzills capitells toscans. Lo frontis dóna a una placeta y acaba en triangle; la porta es barroca. Fóu acabat de construir l' any 1767. En aquesta esglesia hi havía les dues sepultures comtals de que hem parlat al tractar de la de Santa María. Lo que queda està destinat a hospital y a escoles municipals.

La esglesia de Santa Magdalena, en lo convent dels frares Agustins. La fundació d' aquest s' ignora, però consta que existía l' any 1451. Es d' una nau, ab archs mólt apuntats y sense creuer. Hi havía, ademés del altar major, tres capelles a cada costat de la nau. Lo convent no tenía claustres y ofereix l' aspecte d' edifici particular. Lo campanar s' axeca entre lo convent y la esglesia.

La esglesia de Sant Francesch, avuy desaparescuda, sembla, per alguns pochs restes que se-n conservan, que era d' istil gòtich y de major mèrit artístich que la precedent. Estava situada en la part oriental de la vila y era la del convent de Franciscans, que se suposa fundat en 1246, però que no ho fóu fins al 1276. En ella s' assegura estava enterrat lo cronista Geroni Pujades. També hi disposà la seva sepultura lo comte Ponç Huch III.

La esglesia del convent de Mercedaris, situat al N. de la vila y fundat l' any 1238. Era petita y tampoch ne queda res. Dels claustres ne quedan part dels costats S. y O.

Y, finalment, una capella dedicada a Sant Joan, axí meteix desaparescuda, que havía sigut dels Templers y fóu més endevant dels Hospitalaris de Sant Joan de Gerusalèm.

En lo mas Moxó hi ha una capella particular, dedicada a Nostra Senyora de Nuria, que fóu benehida solemnialment lo día 11 de Juliol del any 1899.

La parroquia de Castelló té anexa la esglesia de Sant Joan Les Closes, que en lo civil pertany al districte municipal de Mollet d' Empordà.

La possessió d' aquesta esglesia fóu obgecte de qüestions entre los monestirs de Banyoles y de Sant Pere de Roda, quedant en definitiva pèl derrer. Havía sigut parroquia independent; en 1596 va ésser unida a la de Castelló, de quina vila dista uns dos kilòmetres. Està situada a la riba del estany y los documents la denominan *Sancti Johannis de Crosis*.

Notes històriques.—No conceptuàm fonamentada la presumció del senyor Pella, de que l' emplaçament de Castelló corresponga al de la antiga colonia grega nomenada *Rhode*, situada prop de la desembocadura de La Muga en la nostra costa; y menys encara que fós la *Castulo* de la època romana, com volen alguns historiadors y cronistes, que la confonen ab Cazlona, en lo regne

de Murcia. Son reputades per Hübner com espúries les inscripcions romanes que se li havían atribuit. No mereix aquesta consideració lo fragment donat a conèxer pêl citat senyor Pella, que díu axís:

. . . . ET ANNÆ . . . .
. . . . V SIBI ET . . . .
. . . . . ST . . . . . .

Aquest fragment, encara que d' ignorada procedencia, es mólt fàcil que hagués sigut trobat a Castelló, o al menys no lluny de la vila, y pot servir pera justificar que ella existía en temps de la dominació romana. De ésser axís, son nom, com lo de tantes y tantes altres localitats d' aquell temps, ha restat en lo més complert oblit.

La primera nova de la existencia de la vila de Castelló en la Etat mitjana, la dóna la sentencia dictada lo día 26 de Juny del any 880, pêl tribunal en ella reunit pera entendre sobre les reclamacions formulades per l' abat de Banyoles contra los monjos de Sant Policarpo. En los documents posteriors se la nomena quasi sempre *Castilione* o *Castilionis*. Pertanyía la vila al comtat d' Empories, un dels primers que existiren en Catalunya quan la reconquesta, y ab la historia del comtat té estreta relació la de la vila, que des de derrers del segle x fóu considerada com la capital del comtat y era la residencia ordinaria dels comtes. Es, donchs, aquesta la ocasió oportuna pera donar un curt resúm de lo que fóu lo comtat d' Empories y de la successió cronològica dels seus comtes, senyalant de passada lo que faça referencia especial a la vila de Castelló, lo qual nos evitarà repeticions en la descripció de mólts dels pobles que té d' anar seguint.

Tenim senyalats en la part general los límits del comtat d' Empories, del qual fóu la capital en los primers temps la antiga ciutat d' Empories, que li donà lo nom. Estava dividit en dos *pagus,* lo d' Empories y lo de Peralada, que alguns documents califican també de comtat, governats l' un y l' altre per un meteix comte, qui pera ajudar-lo en lo govern tenía dos vescomtes, lo d' Empories pêl *pagus* emporità y lo que prengué més tart lo nom de Rocaberti pêl *pagus* de Peralada. Quins eran los límits d' aquests, no està ben averiguat; segons En Taberner, lo de Peralada s' extenía des del coll Banyuls al Fluvià, y seguía per aquest ríu fins a trobar la carretera de França, prop de Pontons, d' ahont continuava per dita carretera envers lo coll de Portús y d' aquest coll, pêl cim de la serra, se dirigía altra vegada al de Banyuls. En ell quedavan compresos tots los ports, a partir del cap de Cervera, les viles de Roses, Castelló y Peralada, y lo vescomtat de Rocaberti. Es precís posar atenció en que l' antich pagus o comtat de Peralada que-ns ocupa, lo qual formava part integrant del comtat d' Empories, es mólt diferent del que, en temps moderns, s' ha nomenat comtat de Peralada, per haver distingit lo rey Felip II ab aquest títol al vescomte de Rocaberti, Francisco Jofre, en los derrers anys del segle XVI.

Lo comtat d' Empories, com los altres comtats catalans, estigué al prin-

cipi sots la dependencia dels reys de França y sos primers comtes foren beneficiaris o sía de lliure nomenament dels dits reys; en la segona meytat del segle IX se convertiren en hereditaris. La sèrie cronològica dels comtes beneficiaris d' Empories no es prou coneguda y són poques les noticies que-s tenen del comtat durant son govern. Los únichs comtes que consta d' una manera positiva ho foren d' Empories en aquesta època són: *Ermengol* o Irmingari, que figura en l' any 812; *Alarich*, que figura en 842, y *Sunyer* que ho era ja l' any 870. Aquest derrer era ensemps comte de Rosselló y comte d' Empories y fóu lo tronch de les families comtals de l' un y del altre comtat, per haverse convertit de dret en son temps los càrrechs en hereditaris. Lo succés de més trascendencia pera la historia del comtat d' Empories en aquest segle, fóu lo desembarch en les seves costes dels pirates normans, entre los anys 859 y 860, que lo devastaren per complert y acabaren d' enrunar la antiga ciutat d' Empories.

Succehí a *Sunyer*, en los comtats d' Empories y de Rosselló, son fill *Benció*, que casà ab Gotlana, Senyora d' Elna, y morí jove, sense fills, passant lo govern dels dos comtats al séu germà

Gauzbert (917-928). Era ja comte l' any 917, estigué casat ab Trudegardis, y morí l' any 928. Reedificà la esglesia de Sant Martí d' Empories, enrunada feya anys pêls normans, com se llegeix en una inscripció mólt poch posterior posada sobre la porta de la esglesia.

Guifret o *Gausfret* (928-990), fill de Gauzbert, heretà los Estats que possehí son pare. Casà ab Ava; féu importants donacions al monestir de Sant Pere de Roda y també al de Santa María de Roses, entre los quals són de notar los drets de pesca en l' estany de Castelló y en les illes que en ell hi havía. En un codicil que dictà l' any 989, va fer herèu séu en lo comtat d' Empories a son fill Huch, y en lo comtat de Rosselló a son altre fill Gelabert, ab certes condicions que no són conegudes; separant axís aquests dos estats, que durant més d' un segle havían sigut governats per un meteix comte, y originant entre sos respectius successors una sèrie de desavinences y fins lluytes armades.

Los comtes continuavan de dret subgectes al rey de França, però de fet obravan ab independencia d' ells y s' atribuiren totes les facultats inherents a la sobiranía, entre les quals la d' encunyar moneda. Les monedes del comtat d' Empories, que en temps dels comtes beneficiaris s' encunyaren a nom dels reys de França com hem vist al parlar de la ciutat de Sant Martí d' Empories, en temps del comte Guifret s' encunyaren ja sense lo nom dels dits reys y de tipus diferents dels de les monedes reyals franceses.

Una de les conseqüencies que al nostre concepte se derivaren de la separació del govern dels comtats de Rosselló y d' Empories, de trascendencia considerable pera la comarca empordanesa, fóu la permanencia quasi constant dels d' Empories en son comtat en los temps que seguiren. Los comtes hereditaris que nos han ocupat, enrunada y despoblada la antiga ciutat d' Empo-

ries, encara que procuraren restaurar-la, no feyan en ella la seva estada habitual y la major part del temps lo passavan al Rosselló. Limitat lo govern dels d' Empories als territoris d' Empories y Peralada, en ell fixaren la seva residencia habitual, que establiren en la vila de Castelló, menys exposada al desembarch de pirates que la antiga Empories, y d' aquí lo creximent d' aquexa vila convertida de fet en capital del comtat.

Huch I (990-1044), comte d' Empories y de Peralada, succehí en aquests estats quan la mort de son pare en l' any 990 o 991. Acompanyà al comte de Barcelona, D. Ramón Borrell, a la expedició de Còrdoba. Tingué repetides qüestions ab son germà Gelabert, comte de Rosselló, y ab lo fill d' aquest Gaufret, que apaybagà lo bisbe de Vich, Oliva, y també ab lo bisbe de Gerona, qui l' excomunicà. Junt ab son germà Gelabert, donà al monestir de Sant Pere de Roda, entre altres coses, l' estany de Bellcayre y lo delme del peix que s' hi pesqués. Estigué casat ab Guilla de Beziers y l' heretà son fill

Pons (1044-1078), primer de son nom, que era ja comte l' any 1044. Se renovaren en son temps les qüestions ab lo comte de Rosselló y ab lo bisbe de Gerona, motivant les derreres la percepció dels delmes de Santa María de Castelló, que des del any 1019 percebía la Canonja de Gerona. Assistí a la fundació del monestir de Sant Miquel de Fluvià y donà gran impuls a la obra de la nova esglesia de Castelló, a la que dotà explèndidament al ésser consagrada en 1064. Casà ab Adela, que-s creu era filla del comte de Besalú, y disposà de sos bens en Maig del 1078, repartint sos drets entre los seus fills Huch y Berenguer, per qui quedà lo senyoríu de la vila de Peralada. En lo comtat d' Empories lo succehí

Huch II (1078-1115), qui obrava ja com a comte l' any 1079. Visità lo Sant Sepulcre y Sant Jaume de Galicia, fortificà la vila de Castelló, encunyà moneda y arribà a una inteligencia ab lo bisbe de Gerona sobre los delmes de la esglesia de Santa María. Estigué casat ab Sanxa, filla del comte d' Urgell, Ermengol de Gerp. No sabèm l' any de la seva mort. Heretà lo comtat son fill

Ponç-Huch I (1115-1155). D' aquest comte no se sab de cert quan va començar ni quan va acabar son govern, comprès provablement entre los anys 1115 y 1155. Altra vegada, ab motíu dels delmes de Santa María de Castelló, mogué guerra al bisbe de Gerona, però intervingué a favor d' aquest lo comte de Gerona y Barcelona, Ramón Berenguer III, qui posà seti a la vila de Castelló, obligant al comte a desamparar-la y a entregar-se presoner després d' haver provat inútilment de sostenir-se en lo castell de Quermençó. Presoner lo comte Ponç-Huch, hagué de passar per les rigoroses condicions que li foren imposades l' any 1128, entre les quals hi havía les d' omplir les valls que havía obert y enderrocar les noves fortificacions que havía axecat en la vila de Castelló, cosa que no se donà pressa a complir, reproduhint-se més endevant la guerra ab lo comte de Barcelona, que s' acabà l' any 1138 per medi d' un altre conveni ab D. Ramón Berenguer IV. L' any 1130 se feren mútua donació de sos estats

pera lo cas de morir sense fills, lo comte Ponç-Huch y lo de Rosselló Gaufret. Estigué casat ab Brunissenda y l' heretà son fill

Huch III, qui casà ab Dona Jusiana d' Entença, del qui se tenen mólt poques noticies y al qual havía succehit ja en lo govern del comtat son fill

Ponç-Huch II, en l' any 1180. Dictà aquest comte varies ordinacions pera lo bon govern de sos estats en 1185. Assistí a les corts que-s celebraren a Gerona l' any 1197 y fundà la esglesia del ordre dels Templers de Sant Llorenç de les Arenes, en la qual fóu enterrat. Casà ab Adela en primeres nupcies, y en segones ab Ermessendis de Peratallada, que era parenta seva y a la qui repudià poch abans de morir, en 1200, per haver-s' hi casat sense dispensa. L' heretà son fill

Huch IV. Dictà també aquest comte disposicions pera lo bon govern del comtat. En 1210 consentí en la agregació de sos estats als dominis dels reys d' Aragó, però conservant pera ell y sos successors les regalíes sobiranes. Acompanyà al rey Pere I en la batalla de les Naves de Tolosa (1212); marxà com a creuat a Terra Santa, y de retorn prengué part ab Jaume I en la conquesta de Mallorca, en quina illa morí l' any 1230. Estigué casat ab Dona María de Vilademuls y de la Roca, y d' ells fóu fill lo comte

Ponç-Huch III, qui en 1234 confirmà los privilegis de la vila de Castelló y n' hi concedí d' altres en 1240, 1248, 1249 y 1267. Reglamentà en 1249 la forma dels documents públichs, y en 1252, ab lo concurs dels prelats y nobles del comtat, féu varies ordinacions pera lo regiment d' aquest. Ajudà al rey Jaume I en la conquesta de Valencia. Fóu nomenat jutge per les Corts del any 1250 en les qüestions que hi hagué entre lo rey y l' infant D. Anfòs. Desempenyà en 1264 una missió reyal de confiança, y va fer testament l' any 1263. Se casà ab Dona Beneta y morta aquesta ab Dona Teresa Fernàndez de Lara, de la qui tingué a son fill y successor

Huch V, que havía acompanyat al rey D. Jaume a la conquesta de Murcia. En Janer del any 1268, al pendre possessió del comtat, confirmà los privilegis de la vila de Castelló. Unit ab altres nobles de la terra, revoltats contra les pretensions del infant D. Pere, embestí y cremà la vila de Figueres. Lo rey D. Jaume declarà la guerra al comte en 1275, invadí l' Empordà, assetjà a Roses y obligà a aquest a rendir-se, fent-se les paus en 1276. De sa muller, Dona Sibila, vescomtessa de Bas, tingué entre altres fills, a

Ponç Huch IV, que heretà lo comtat en 1277, en quin any y en los de 1299 y 1308 otorgà varies franqueses als vehins de Castelló. Mediant conveni ab l' abat de Sant Pere de Roda, construí sobre lo monestir, en lo cim de la montanya ahont hi havía abans l' antich castell nomenat de Verdera, lo nou castell de Sant Salvador, en l' any 1283. Estava desavingut ab lo rey Don Pere II, malgrat lo qual y la defecció de mólts dels seus vassalls, lo seguí y ajudà en la guerra que li mogué lo rey de França Felip l' Atrevit l' any 1285, ab ocasió de la qual los francesos estigueren possessionats de Castelló y de tot

lo comtat durant sis mesos, vegent-se lo comte obligat a trelladar la seva familia a Blanes y al castell de Montsoríu, que eran de la seva esposa, Dona Marquesa, vescomtessa de Cabrera. Aquesta guerra y altres contrarietats que sofrí lo comte en lo regnat de Jaume II, l' arruinaren econòmicament y l' obligaren a empenyar les millors rendes y algunes de les poblacions més importants del comtat. Havent mort, assessinat se díu, son fill major Huch, heretà lo comte en 8 de Maig de 1309 a son fill segón Ponç Huch, nomenat Malgaulí, que era aleshores menor de 25 anys però major de 14, emancipantlo per rahó de son matrimoni ab la infanta Isabel, filla del rey de Sicilia, Frederich III, y en 27 d' Octubre del meteix any va fer testament disposant se

Castelló d' Empories.—Monedes dels comtes d' Empories (segles x al xiv)

l' enterrés en la capella de Santa María del palàu de Bellcayre, que havía edificat y dotat. Morí en 1313 y lo succehí lo comte

Malgaulí (Ponç-Huch) (1313-1321), que axís se l' anomena en los documents. En 31 d' Agost del any 1314, confirmà los privilegis de la vila de Castelló. Tingué guerra ab l' infant D. Anfòs per motíu de la successió del comtat d' Urgell; fóu vescomte de Bas, y heretà bens a Sicilia de son oncle Huch d' Empories, comte de Squilaxe. Vengué a sos súbdits lo dret de bovatge, y al morir, en 1321, dexà a la ordre de Predicadors son palàu de Castelló. A la mort del comte, que no tenía fills, estava prenyada la seva muller Dona Isabel de Sicilia, qui parí una noya, Dona Marquesa d' Empories, hereva del comtat; però aquest quedà vacant per mort de la dita noya, extingint-se la antiga familia comtal d' Empories en 1322.

La successió del comtat originà qüestions, per ésser mólts los qui hi pretenían dret y tenir lo rey Jaume II empenyo en incorporar-lo a la corona. Conseguí lo rey en certa manera son propòsit, donchs en Novembre del any 1325 son fill, l' infant D. Pere, adquirí per cambi d' Huguet de Cardona, que se titolava comte d' Empories, tots los drets que aquest tenía en lo comtat y en lo vescomtat de Bas, permuta que aprovà lo rey en Desembre del meteix any, fent constar al aprovar-la la reversió del comtat a la corona en lo cas d' extingir-se la descendencia masculina del infant.

En sa virtut l' infant *D. Pere* fóu lo primer comte d' Empories de la casa reyal d' Aragó, essent d' observar que, de fet al menys, perderen los nous comtes algunes de les regalíes sobiranes que havían fruit sos predecessors en lo comtat, entre altres la d' encunyar moneda. D. Pere, en Janer del any 1341, cedí a son germà l' infant *Berenguer* lo comtat d' Empories per cambi ab lo de Prades, axí meteix ab lo beneplàcit reyal; essent aquest derrer lo tronch de la nova familia comtal d' Empories. Tingué lo comte Berenguer de sa muller, Dona María Alvarez d' Exerica, a *Joan I,* comte d' Empories, al qui cedí lo govern del comtat en 1364, quan son matrimoni ab Dona Blanca, infanta de Sicilia, y l' instituí herèu en son testament l' any 1366. Viudo D. Joan en 1373, se casà ab Dona Joana, filla del rey D. Pere, ab lo qual tingué poch després grans diferencies fins al extrém de veure-s atacat per son sogre, qui s' apoderà en 1385 de la vila de Castelló y lo desposseh í del comtat que no li fóu retornat fins l' any 1387. Tampoch meresqué lo comte del rey Joan I les consideracions de que li era acreedor pêls serveys que essent infant li havía fet. Morí lo comte Joan I l' any 1399 y l' heretà son fill *Joan II,* casat ab Elfa de Cardona, de la qual no tingué successió. Lo nou comte va viure solzament poch més de dos anys en possessió del comtat, y lo succehí son germà *Pere II,* qui estava casat ab Joana, filla del vescomte de Rocaberti, Felip Dalmàu. Aquest comte, qui governà pochs mesos, va morir sense fills lo día 2 de Janer de 1402, y en son testament, fet a Castelló lo 4 d' Octubre de 1401, va designar per hereva a sa muller Dona Joana, ab clàusula de substitució a favor de son cunyat Jofre, vescomte de Rocaberti. Lo rey D. Martí no se conformà ab aquest heretament, y, per haverse extingit la familia dels comtes d' Empories de sanch reyal, en virtut de la clàusula de reversió a que nos hem referit més enderrera, declarà lo comtat incorporat a la corona.

Del temps del govern d' aquests comtes són: la construcció de la monumental esglesia de Santa María de Castelló y provablement també la de la *Llotja,* avuy Casa de la Vila, edifici gòtich bastant ben conservat, y la d' un, al menys, dels dos ponts de pedra que té la vila sobre La Muga, qual direcció en 1354 estava a càrrech del mestre Berenguer Brunet, que lo senyor Pella sospita era lo qui dirigía aleshores la obra de la esglesia. Aquestes grans obres y la celebració de fires per la Quaresma, que li fóu concedida l' any 1343, demostran lo desenrotllo que havía près Castelló. En cambi les guerres del

temps de Joan I li produhiren greus perjudicis. Aquest comte, en 1374, va fer enderrocar més de 250 cases que se havían edificat en los arrabals, pera facilitar la defensa, y en 1385, sofrí mólt quant lo setge que li posà lo rey D. Pere, tant que aquest rey hagué d' autorisar la exacció de nous imposts pera adobar los danys que s' havían causat en los ponts. Los dits comtes, ademés, confirmaren y aumentaren los privilegis de Castelló y del comtat, y dictaren ordinacions pera son regisme, les quals foren compilades al començar lo segle xv, y d' elles ha donat plena noticia D. Andréu Balaguer y Merino.

Castelló d' Empories.—Casa de la vila, la *Llotja* del temps dels Comtes

D' aquesta època són també la major part de les noves que-s tenen dels juhéus de Castelló. Per elles consta que los juhéus, establerts en la vila en data no coneguda, tenían en ella, a les derreríes del segle xiii, *aljama* o comunitat organisada, juntament ab los qui habitavan en altres localitats del comtat; que ocuparen un call o barri, ahont hi ha avuy los carrers nomenats de la Llana, de la Muralla, del Calabró y dels Juhéus; que en aquest barri hi tenían lo séu temple o sinagoga, que va caure de vella l' any 1321, essent poch després reedificada; que la comunitat se governava per un concell, format, segons disposició de la reyna Dona María, comtessa d' Empories, datada en l' any 1406, per dotze individuus, d' ells cinch de mà major, quatre de mà mitjana y tres de mà menor, ab tres secretaris que portavan la representació del concell, tres ohidors de comptes y un clavari; que havían obtingut dels comtes diferents privilegis, los quals los hi foren

confirmats en 1386 pèl rey D. Pere III; que lo predit call fóu agredit pèls cristians, al igual que en la generalitat de les poblacions, l'any 1391, de quines resultes l'aljama disminuí considerablement en població y riquesa; que en 1402 los juhéus de Castelló venían obligats a portar en sos vestits un distintíu, y que en lo meteix any y per ordre del rey D. Martí foren sotmesos a la jurisdicció del veguer reyal, ab exclusió de tota altra. Des de les derreres dates apuntades fins a la seva expulsió de la península, no-n sabèm quasi res. Entre los personatges notables fills de Castelló, s' hi ha de comptar lo juhéu N' Astruch Ravaya, canceller del rey D. Pere II. Una làpida sepulcral hebràyca, trobada a Castelló, que-s guarda en lo Musèu de Gerona, fà memoria del rabí Ruben Aguinay, mort l'any 1343.

Incorporat lo comtat a la Corona, lo rey D. Martí hi decretà la vigencia de les Constitucions y altres drets de Catalunya, donchs fins aleshores se havía regit per costums y lleys propries y per les romanes, y cambià també la organisació del govern de la vila de Castelló, acomodant-la a la que tenían les viles reyals de son temps. Donà lo comtat a sa muller *Dona María,* de la qui-s conservan algunes poques disposicions com a comtessa d' Empories, però havent mort aquesta en 1407, tornà a mans de D. Martí, qui en Setembre del any 1409 l'empenyà a la ciutat de Barcelona y al general de Catalunya per 50,000 florins, aumentats després fins a 105,000. En conseqüencia la possessió y administració del comtat estigué una llarga temporada en poder de dites corporacions, puix encare que l'any 1418 lo rey D. Anfòs lo donà a son germà Enrich, no pogué transferir-li lo domini útil del meteix. Sembla que *D. Enrich,* en virtut de nova autorisació reyal rebuda en 1436, va anar-lo poch a poch redimint o desempenyant, donchs després de la seva mort, ocorreguda l'any 1445, lo séu fill Enrich, segón comte d'aquest nom, es titolat comte d' Empories en una sentencia proferida en 1452, y en 1458, a la etat de catorze anys, rebé la investidura del comtat de son oncle lo rey D. Joan II.

Lo comte *D. Enrich II d' Aragó y Sicilia,* heretà de son pare, ademés del comtat d' Empories, lo ducat de Segorb y altres senyorius, se casà ab Dona Guiomar de Portugal, y en 1514 dictà unes ordinacions pera lo comtat.

Lo succehí son fill *D. Alonso d' Aragó*, casat ab Dona Joana Folch, duquesa de Cardona, del qual se-n conservan tres ordinacions pera lo comtat, dictades respectivament en 1523, 1534 y 1553. D. Alonso morí en 1562 y la seva muller l'any 1564, succehint al un y a la altra son fill *D. Francisco Ramón Folch d' Aragó,* duch de Segorb y de Cardona y comte d' Empories. Per mort de D. Francisco sense descendencia, heretà los predits ducats y comtat la seva germana *Joana Folch de Cardona y Aragó,* comtessa d' Empories, no sense contradicció respecte del ducat de Segorb y del comtat d' Empories, que lo rey tingué seqüestrats, essent-li retornat aquest derrer per sentencia dictada per la reyal Audiencia de Catalunya en 20 de Janer de 1603. Aquesta senyora estigué casada ab D. Diego Fernàndez de Còrdoba, marquès de Comarés, y

morí l' any 1608, heretant lo comtat d' Empories son net *D. Enrich Ramón Folch,* per haver-la premort son fill D. Lluís, casat ab Dona Anna Enriquez de Cabrera, duquesa de Mòdica. Casà lo comte Enrich III ab Dona Catarina Fernàndez de Còrdoba y morí l' any 1640, succehint-los son fill *D. Lluís Ramón Folch,* qui de la seva primera muller Dona Mariana de Sandoval, filla del duch de Lerma, tingué tres fills, qui lo premoriren, y una filla, *Dona Catarina Folch de Cardona y Aragó,* qui l' heretà y fóu comtessa d' Empories. Pêl casament d' aquesta senyora ab D. Joan de la Cerda, primogènit del duch de Medinaceli, passà lo comtat d' Empories a formar part dels dominis d' aquesta familia y en ella continua al present en tot lo que no ha quedat abolert per les lleys suprimint los senyorius.

En lo segle xv l' aygat del any 1421 s' emportà lo pont nou, enderrocà lo carrer de Sant March, los tints y los molins de la vila de Castelló, se construiren la portalada y l' altar major de la esglesia de Santa María y foren expulsats los juhéus. Se rendí la vila al rey Joan II després d' haver seguit la causa de la terra, y en ella ultimà lo Rey sos preparatius pera la guerra del Rosselló en 1475. En lo segle xvi se féu la compilació de les lleys, usos y costums del comtat, de la que dóna un resúm lo senyor Pella, y durant la guerra de separació de mitjans del segle xvii, fóu Castelló presa y recobrada varies vegades.

L' allunyament quasi constant del comtat de sos comtes durant los dits segles y los subsegüents, ocasionaren la decadencia de la vila, que n' havía sigut durant tant temps la capital, y aquesta s' accentuà més y més en lo segle xix, pêl cambi complert de la organisació política y administrativa d' Espanya que portà a Figueres, primer, lo cap de corregiment y, després, la capitalitat del partit judicial.

Pera lo conexement més cabal de la vila de Castelló y del comtat d' Empories, es precís consultar, a més dels llibres d' historia y geografía de caràcter general, los que tractan particularment del Empordà, alguns dels quals hem mencionat en les notes bibliogràfiques que seguexen a les descripcions de la vila de La Escala y de la ciutat de Figueres, y sobre tot la *Historia del Ampurdán* del senyor Pella y Forgas. S' han publicat també, especialment en revistes, alguns treballs que hi fan referencia d' una manera quasi exclusiva, y d' ells conexèm los següents:

Bibliografía.—Balaguer y Merino (Andréu): *Ordinacions y bans del comtat d' Empories, etc.* (Montpeller, 1879).—Botet y Sisó (Joaquím): *Les Medes y les illes del estany de Castelló,* (1872); *Inundaciones en el Ampurdán en 1421,* (1878); *Ordinaciones inéditas del condado de Ampurias del siglo XVI* (1883).—Fita y Colomer (P. Fidel): *La aljama hebrea de Castellón de Ampurias* (1877); *Epitafio hebreo (inédito) de Castellón de Ampurias* (Madrid, 1880).—Puiggarí (Joseph): *Ordenanzas municipales de Castellón de Ampurias del siglo XIV* (Barcelona, 1874).—Pujol y Camps (Celestí): *Sello de un conde de Ampurias* (1878).—Taberner y de Ardena (Joseph): *Historia de los condes de Ampurias y de Peralada* (Barcelona, 1880).—Vayreda (Estanislàu): *El* bruel *de Castellón de Ampurias* (1879).—(D' aquests treballs, los qui no portan indicat lloch d' impressió, s' han d' entendre publicats en la *Revista de Gerona).*

Cistella

Lo poble de Cistella, ab lo lloch de Vilaritg, forman un districte municipal, situat en la conca del ríu Manol, a ponent de la ciutat de Figueres, que afronta, al N., ab los de Sant Llorenç de la Muga y de Terrades; al E., ab lo de Vilanant; al S., ab los de Tarabaus y de Lladó, y al O., ab aquest meteix y ab lo de Sant Martí Ses Serres. Té 232 edificis y alberchs y 710 habitants de fet (de dret 772), dels quals 202 saben llegir y escriure. Per llur sexe y estat civil, se distribuexen en

Clixé de J. d' Alós

Cistella.—Castell de Vilaritg

Hòmens: solters, 228; casats, 118; viudos, 13; total, 359.—Dones: solteres, 218; casades, 114, viudes, 19; total, 351; y per entitats de població, com segueix:

Cistella (cap de districte): 99 edificis y alberchs, ab 321 habitants.—Vilaritg (a 2,500 m. de Cistella): 25 edificis y alberchs, ab 61 habitants.—Petits caserius y masies isolades 108, ab 328 habitants.

Lo terme es en general accidentat; l' atravessan les rieres nomenades La

Codina, La Cadevall y Cân Guilla, que portan les seves aygues al ríu Manol, que lo rega per la banda de mitjorn. Compta ab un camí vehinal, subvencionat per la Diputació, que va de Cistella per Vilanant y Avinyonet a trobar la carretera de Besalú a Figueres (4,500 metres), y ab camins carreters a Vilaritg, a Lladó y a Navata. Lo terrer, en la part més planera, es argilós, bastant bò y produheix grans, llegums, poch ví y oli superior; en la part montanyosa està poblat de boschs de pins y alzines y produheix carbó y fustes. S' hi cría bestiar porquí, boví y llanar y s' hi troba caça. Lo districte pertany al electoral de Figueres, per quina ciutat reb lo corrèu, y té dues escoles públiques elementals complertes, establertes a Cistella.

La industria hi està representada per dos molins fariners.

Lo poble de Cistella, que dista de Figueres poch més de 9 kilòmetres y de Gerona 38, té set carrers y una plaça espayosa, en la qual hi ha un póu públich, ab bomba, pera lo servey dels vehins. Té cartería, les escoles ja esmentades y ordinació a Figueres quatre vegades la setmana (preu per persona, 0'50 pta.). Celebra la festa major lo día 15 d' Agost y la petita lo primer diumenge de Juliol. Es parroquia urbana d' entrada, ab rector y un capellà adscrit, que era del ardiaconat y comtat de Besalú y ara es del arxiprestat de Figueres. La esglesia parroquial, dedicada

Cistella.—Porta de la esglesia parroquial

a Santa María, té un bonich frontis romànich, semblant, encara que un xich menys rich, al de Santa María de Lladó; lo campanar y lo demés de la esglesia actual, foren reedificats en lo segle XVIII. Agregada a la parroquia hi ha la ermita de Nostra Senyora de Vida, situada cosa d' un kilòmetre al NO. del poble. Los antichs documents nomenan lo poble *Cestella* (en 947) y *Cistella* (en 1234 y després). L' any 1359 tenía 31 fochs d' esglesia y dos de franquers; lo 1698 era lloch reyal de la batllía de Figueres.

Lo lloch de Vilaritg, està situat més al NO. y sobre una montanya. S' hi conserva, encara que reformat, lo castell o casa forta ahont residiren los senyors del poble, qui portavan lo meteix nom que aquest. Es parroquia urbana d' entrada, ab rector, del arxiprestat de Figueres y abans del ardiaconat y comtat de Besalú. A més de la esglesia parroquial, dedicada a Sant Martí, té una ermita sots la advocació de Sant Baldiri, situada al cim de la montanya de son nom, que es la més enlayrada del districte (uns 300 metres sobre lo nivell de la mar). Los documents nomenan lo lloch *Villa Redi* (en 978) y *Vilaricho* (en 1317); en l' any 1359 lo *castell de Vilaritg* tenía 28 fochs de cavaller.

Ciurana

Lo districte municipal de Ciurana, que comprèn lo poble del meteix nom y lo llogaret de Basella o Baseya, està situat en la conca litoral de la plana empordanesa, al S. SE. de Figueres, y afronta, al N., ab lo de Vilamalla; al E., ab los de Fortià y de Riumors; al S., ab lo de Palàu de Santa Eulalia y lo de Garrigars, y al O. ab aquest derrer. Té 74 edificis y alberchs, ab 243 habitants de fet (de dret 258), dels quals 60 saben llegir y escriure. Lo llogaret de Basella no té més que 7 edificis y alberchs y les cases escampades del districte són en nombre de 20. Los habitants, per llur sexe y estat civil, se classifican en

Hòmens: solters, 78; casats, 48; viudos, 7; total, 133.—Dones: solteres, 52; casades, 48; viudes, 10; total, 110.

Lo terme es planer o mólt lleugerament accidentat; lo regan les rieres nomenades Regatím y de Ciurana y Tonyà, y l' atravessa per l' O. lo ferrecarril de Barcelona a França y pêl E. la carretera de Figueres a Corsà y La Bisbal. Té, ademés, camins vehinals en direcció a Vilamalla, a Fortià, a la carretera predita, a Sant Miquel de Fluvià y a Garrigars, no gayre bons. Hi ha en lo terme un aflorament basàltich prop de Basella y los estanys de que portàm feta menció (plana 97), que són quatre y no tres com havíam dit, y són coneguts en lo país ab los noms d' estany de Ciurana, estany de Pudol, estany de Closa gran y estany de Paradell. Hi ha també una font d' ayga ferruginosa y la ayga potable hi es escassa y bastant dolenta. Lo terrer, de re-

gular qualitat, produheix grans, ví y oli; té mólt poch bosch; cría bestiar de llana, boví y cavallar, y en los estanys s' hi caçan aus aquàtiques y s' hi crian sangoneres. Pertany al districte electoral de Figueres.

Lo poble de Ciurana està situat sobre un petit turó, quasi en lo centre del districte. Dista de Figueres un xich més de 5 kilòmetres, de Gerona 34 y de la estació de Vilamalla, que es la que té més propera, un kilòmetre. Té dues places y sis carrers, restes d' un castell senyorial, dues prempses d' oli, un molí fariner y la quasi totalitat de sos vehins se dedican a la agricultura. Forma, ab lo poble de Garrigars, un districte escolar y hi ha un estudi privat de noys; reb lo corrèu per Vilamalla; celebra la festa major lo día 31 de Desembre y la petita lo 17 d' Octubre.

Es parroquia urbana d' entrada, ab rector, que pertany al arxiprestat de Figueres y abans era del ardiaconat d' Empordà. A mès de la esglesia parroquial, dedicada a Santa Coloma, hi ha una ermita dedicada a Santa Llucia.

S' ha atribuit a n' aquest poble una antiguetat que res justifica y se l' ha confós ab son homònim, lo Ciurana de la provincia de Tarragona, contant-se d' ell la matexa tradició del «Salt de la reyna mora», variant-ne los detalls. En los documents se l' anomena *villa Fuierana* (any 882), *villa Suufrana* (974), *Ciurana* (en 1017) y *Siurana* (1362). L' any 1698, era cap d' una batllía reyal, que comprenía los llochs de Ciurana, Basella, Vilamalla, Garrigars, Santa Eulalia, Arenys d' Empordà, Armadàs y Vilajoan. Lo cens del any 1359 no-n fà menció per pertànyer aleshores al comtat d' Empories. Lo nom de Basella l' hem trobat escrit *Basilia*.

Crespià

Lo districte municipal de Crespià, que a més del poble d' aquest nom, comprèn los vehinats de Llavanera, Pedrinyà, Pompià y Portell, està situat a la riba esquerra del ríu Fluvià, al SO. de Figueres, y afronta, al N., ab lo de Cabanelles; al E., ab lo de Navata; al S., ab lo ríu Fluvià, y al O., ab lo districte de Dosquers. Té 185 edificis y alberchs y 607 habitants de fet (de dret 634), dels quals 171 saben llegir y escriure. Per llur sexe y estat civil, se classifican en

Hòmens: solters, 194; casats, 112; viudos, 16; total, 322.—Dones: solteres, 149; casades, 111; viudes, 25; total, 285; y per entitats de població, com segueix:

Crespià: 128 edificis y alberchs, ab 363 habitants.—Llavanera (a 2,500 metres de Crespià): 21 edificis y alberchs, ab 62 habitants.—Pedrinyà (a 2,750 metres de id.): 17 edificis y alberchs, ab 99 habitants.—Pompià (a 1,250 me-

tres de id.): 13 edificis y alberchs, ab 63 habitants.—Petits caserius y edificis isolats 6, ab 20 habitants. Entre los derrers hi figura lo vehinat de Portell, a 1,100 metres de Crespià, al qual en censos anteriors se li donan 6 edificis.

Lo terme, sense poder-se calificar de montanyós, es mólt accidentat. A més del ríu Fluvià, s' hi escorre lo torrent nomenat Marlé. L' atravessa un camí vehinal, que des de lo pont d' Esponellà va a trobar, prop de Navata, la carretera de Besalú a Figueres (5 kilòmetres), subvencionat per la Diputació de la provincia, y té camins carreters a Dosquers, Cabanelles y Espinavessa. Hi ha boschs que dónan llenya y fustes, y lo terrer de conrèu, bastant bò, produheix grans, llegums, trumfes, oli y un xich de ví. Cría bestiar de llana y boví y s' hi troba caça. Pertany al districte electoral de Vilademuls.

Lo poble està situat a menys d' un kilòmetre de la riba del Fluvià, a 20 de Figueres, a 27 de Gerona y a 16 de la estació de Sant Miquel de Fluvià, que es la que té més a la vora. Té un hospital pera pobres ab dos llits, de antiga fundació, que per insuficiencia de rendes, solzament acull accidentats; dues escoles públiques elementals complertes, una de noys y altra de noyes; ordinació a Figueres los dijous y los diumenges, y a Gerona los dimars y los dissaptes (preu per persona 1 y 1'25 ptes. respectivament), y celebra la festa major lo día 10 de Desembre y a més una fira dita «de la mel» lo día 24 de Febrer. Hi ha una fàbrica de guix, quatre hostals y la majoría dels vehins són agricultors.

Es parroquia urbana de primer ascens, ab rector y vicari, que era del ardiaconat y comtat de Besalú y ara es del arxiprestat de Figueres. La esglesia parroquial, dedicada a Santa Eulalia, que conserva la porta del temple romànich, fóu reformada y engrandida en lo segle XVI. Hi ha un retaule gòtich de marbre, d' algún mèrit. Té per sufragàniala esglesia de Sant Just y Sant Pastor de Pedrinyà, que havía sigut possessió de la capella del Palàu episcopal de Gerona, quin vehinat celebra la festa lo día 6 d' Agost, y hi ha, ademés, en lo terme dues capelles, al present enderrocades, la de Sant Miquel, sobre un cingle a la riba del Fluvià, y la de Sant Bartoméu, que conserva l' absis y part de les parets laterals, y una altra, dedicada a Santa Llucia, construida l' any 1626, en la qual s' hi celebran divins oficis per la diada de la Santa.

Los documents escriuen lo nom de Crespià *Crispianus* y més modernament *Crespiano* y *Crespianus*. L' any 1359, lo poble tenía 26 fochs, d' ells 22 d' esglesia y 4 de franquers, sense contar-hi los del vehinat de Pedrinyà, que aleshores pertanyía al castell de Dosquers. En 1698 era lloch reyal.

Darnius

Lo districte municipal de Darnius, que comprèn lo poble que li dóna nom, lo lloch de Montroig y los vehinats d' Arnera y de Mont, ocupa quasi tota la conca del Ricardell y una part de la dels rius Arnera y La Muga, y

està situat al N. NO. de Figueres. Afronta, al N., ab los de La Bajol y d' Agullana; al E., ab lo de Campmany; al S., ab los de Viure y de Buadella y al O. ab aquest meteix y ab Massanet de Cabrenys. Té 265 edificis y alberchs, ab 1,168 habitants de fet (de dret 1,158), dels quals 508 saben llegir y escriure. Los habitants se classifican, per llur sexe y estat civil, en

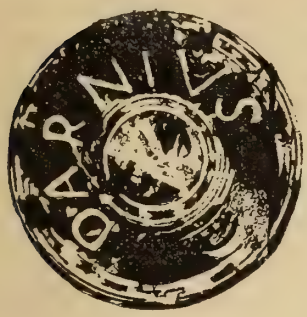

Hòmens: solters, 333; casats, 215; viudos, 31; total, 579. — Dones: solteres, 333, casades, 213; viudes, 43; total, 589; y per entitats de població, com segueix:

Darnius (cap de districte): 187 edificis y alberchs, ab 881 habitants.—Arnera (a 1 kilòmetre de Darnius): 37 edificis y alberchs, ab 129 habitants.—Montroig (a 3,200 metres de id.): 20 edificis y alberchs, ab 68 habitants.—V. de Mont (a 2 kilòmetres de id.): 13 edificis y alberchs, ab 63 habitants.—Petits caserius y edificis isolats 8, ab 27 habitants.

Lo terme es montanyós y mólt trencat; lo regan los rius de que hem fet menció y algunes torrenteres que a ells afluexen, y l' atravessan la nova carretera del Pont de Campmany a Massanet de Cabrenys y camins rurals que portan a Agullana, a Cantallops y a Sant Llorenç de La Muga. Hi ha mines de coure y ferre, que renden poch, pedreres de sabonet y fonts abundoses de bona ayga. La montanya està plena de boschs, plantats principalment de pins y de suros, en los que-s cría caça y s' hi amagan sanglans, llops y guilles; produexen pasturatges, aglans, suro, fustes, carbó y llenya. En los conrèus s' hi cullen grans, oli, ví, trumfes y prop dels rius hortalices. Cría bestiar y abelles que donan bona mel. Reb lo corrèu per Figueres, a quin districte electoral pertany.

Lo poble de Darnius, situat prop del ríu Ricardell y de la abans dita carretera, dista de Figueres 15 kilòmetres y de Gerona 52. Està format per un llarch carrer, una plaça y pochs y curts carrers travessers, y son caseríu es part d' antiga y part de moderna construcció. Té demarcada una notaría; lloch de la guardia civil; illuminació elèctrica; dues escoles públiques elementals complertes, una de noys y altra de noyes; un colegi de noyes dirigit per germanes de Jesús; ordinació diaria a Figueres (preu una pesseta per persona), y celebra la festa major lo día 15 d' Agost y la petita lo 30 d' Abril. Es població agrícola y industrial y s' hi exercexen totes les professions lliberals y tots los arts y oficis indispensables pera les necessitats de la vida, abundant-hi particularment les fàbriques y obradors de taps y los carruatges de transport. Hi havía hagut una farga avuy abandonada. S' hi axecan encara les cases pa-

làus dels antichs senyors de la població y dels comtes de Peralada, y al S. del terme, sobre un enlayrat y cònich turó, les runes del castell de Montroig, que possehiren los senyors del meteix nom, en fèu dels de Darnius.

Es parroquia urbana de primer ascens, ab rector y vicari, que era del ardiaconat y comtat de Besalú y avuy es del arxiprestat de Figueres. A ella pertanyen la esglesia parroquial, dedicada a la Assumpta, construcció romànica del segle XII; una capella dedicada a la Concepció de la Mare de Déu, edificada l' any 1657; una ermita o santuari nomenat Sant Esteve del Llop, a 4 k. de la població, que en lo segle XIV era un priorat, y algú díu que havía

Plan y carrers de Darnius (Revisat per l' Ajuntament) ESCALA: 1:5000

(Facilitat per D. Gaspar Brunèt)

1. Camí vell a Figueres.
2 y 3. Carrer Major.
4. Id. de la Néu.
5. Puig Sech.
6. Passeig.
7. Plaça de la Constitució.
8. Camí a Puig Castellar.
9. Pallissa d' En Serra.
10. Camí a Sant Esteve.
11. Carrer Nóu.
12. Camí a Agullana.
13. Sant Onofre.

pertenescut als Templers, y finalment, altre santuari, enderrocat pêls francesos l' any 1795, fundat pêls vescomtes de Rocaberti, sots la advocació de Sant Onofre.

Notes històriques.—Dels temps prehistòrichs conserva Darnius un *dolmen,* senyalat pêl senyor Vidal en un camp del mas Puig. Lo forman quatre grans lloses de granet, la una tancant un dels costats, altra lo fons y les dues restants l' altre costat, cobertes per una llosa, també de granet, de 3'60 metres de llargada per 2'20 d' amplada y 0'40 de gruix, lo qual està orientat al SE. També díu lo senyor Pella, haver-se trobat en lo terme restes de ceràmica ro-

mana. En la Etat Mitjana fóu lloch senyorial nomenat *Darnicibus;* ignoràm qui foren sos primers senyors; a derrers del segle XIII, la baronía de Darnius pertanyía a la familia de Sexach y per casament de Dona Blanca, filla d' Huch de Sexach, vescomte de Fenollet, ab Dalmàu, vescomte de Rocaberti, passà la baronía a son fill Ponç de Rocaberti; més endevant, envers la meytat del segle XVI, Dona Isabel, baronesa de Darnius, casà ab Guillém Ramón de Rocaberti, senyor de Sant Llorenç de la Muga, y per mort dels dos sense fills, una y altra baronía passaren als vescomtes de Rocaberti. L'any 1698 era cap d' una batllía, propria del comte de Peralada, que comprenía los llochs de Darnius, Agullana, La Junquera, Canadal y Cantallops. De la familia de Montroig ne quedan memories del segle XIII, y en la montanya que li donà lo nom y en son vell castell tingué lloch una de les móltes accions de guerra que se lliuraren en la conca de La Muga l' any 1794 entre les tropes espanyoles y les de la República francesa. Finalment, en la segona meytat del passat segle, donà cert relléu a n' aquest poble lo *curandero* Joseph Llosa y Forch, conegut per Morèu, qui era realment una notabilitat per la destresa en la cura de les dislocacions y altres malaltíes dels ossos.

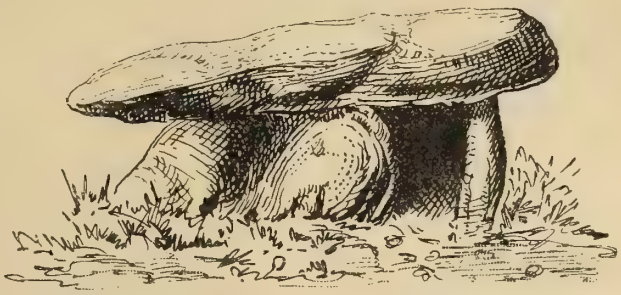

Darnius.—*Dolmen* del mas Puig

Dosquers

Lo poble de Dosquers forma un districte municipal, situat a la riba esquerra del Fluvià, en l' extrém SO. del partit de Figueres, que afronta, al N., ab los de Moyà y de Cabanelles; al E., ab lo de Crespià; al S., ab lo ríu Fluvià, y al O. ab lo districte de Besalú del partit d' Olot. Té 56 edificis y alberchs, d' ells 8 reunits al voltant de la esglesia y-ls 48 restants espargits pêl terme, y 181 habitants de fet (de dret 179), dels quals 24 saben llegir y escriure. Per llur sexe y estat civil, se classifican en

Hòmens: solters, 50; casats, 36; viudos, 9; total, 95.—Dones: solteres, 49; casades, 35; viudes, 2; total, 86.

Lo terme es accidentat y barrancós; s' hi escorre un torrent nomenat Bruguera; té fonts de bona ayga, una d' elles ferruginosa que raja mólt poch, y altra d' ayga sulfurosa freda, apropriada pera la curació de les malaltíes de la

pell (veja-s pl. 130). L' atravessa la carretera de Besalú a Figueres y té camins carreters en direcció a Moyà y a Crespià. Lo terrer es de qualitat inferior; lo de conrèu produheix grans y llegums, y poch ví, oli y fruyta; los boschs, poblats principalment de roures y alzines, donan fustes, llenyes y caça menor. Cría bestiar y hi ha algún molí fariner. Reb lo corrèu per Besalú y pertany al districte electoral de Vilademuls.

Lo poble està situat prop de la abans dita carretera; dista de Figueres 21 kilòmetres y de Gerona 30; té una escola pública elemental incomplerta d' assistencia mixta y celebra la festa major lo día 25 de Juliol. Havía estat fortificat, com ho justifica lo calificatíu de *castell* que se li dóna en documents, y era de senyoríu dels bisbes de Gerona. L' any 1359 tenía 20 fochs d' esglesia, comprenent-hi los del vehinat de Pedrinyà, que com hem dit li pertanyía, y en 1698 continuava essent lloch de senyoríu eclesiàstich. Los antichs documents lo nomenan *Duobus queriis*.

Es parroquia rural de primera, ab rector, que pertany al arxiprestat de Figueres y abans era del ardiaconat y comtat de Besalú. La esglesia parroquial està dedicada a Sant Martí.

Espolla

Lo districte municipal d' Espolla, que comprèn lo poble d' aquest nom y los llogarets de Vilars y de Bausitges, està situat en la conca del ríu Orlina, quina capsalera enclòu, al NE. de la ciutat de Figueres, y afronta: al N., ab França; al E., ab lo districte de Rabós d' Empordà; al S., ab los de Mollet y de Sant Climent Ses Ceves, y al O. ab aquest derrer y ab lo de La Junquera. Té 368 edificis y alberchs ab 990 habitants de fet (de dret 1,043), dels quals 469 saben llegir y escriure. La distribució de sos habitants, per llur sexe y estat civil, es

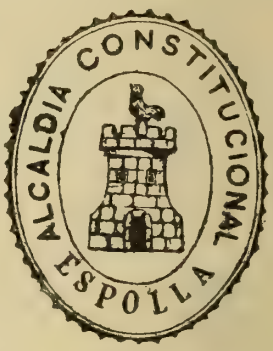

Hòmens: solters, 238; casats, 220; viudos, 23; total, 481.—Dones: solteres, 229; casades, 223; viudes, 57; total, 509; y per entitats de població, com segueix:

Espolla: 323 edificis y alberchs, ab 897 habitants.—Bausitges (a 7,600 metres d' Espolla): 14 edificis y alberchs, ab 45 habitants.—Vilars (a 2,500 metres de id.): 23 edificis y alberchs, ab 36 habitants.—Petits caserius y edificis isolats, 8, ab 12 habitants.

Lo terme, que ocupa una extensió considerable, sobre tot en la direcció de N. a S., es en general montanyós. Per la banda de Bausitges o de tramontana, lo rega lo ríu de Frexa, que recull les aygues dels rius de Pils y de

Sant Genís, y les aboca ajuntades al Orlina, que entra a poch en lo terme vehí de Rabós; y per la banda de mitjorn o d' Espolla, s' hi escorre lo ríu Merdanç, que recull aygues dels torrents de la Pedrera o Relliquer, de Rodos-

Plan y carrers d' Espolla (Revisat per l' Ajuntament)

1. Camí de Vilartolí
2. Carrer de Puig del Mas.
3. Id. del Pont.
4. Torrent Merdanç.
5. Camí de Sant Climent.
6. Carrer de Sant Climent.
7. Carretera de Figueres a Espolla.
8. Camí y carrer de Rabós
9. Carrer de Figueres.
10. Id. del Carme.
11. Id. del Castell.
12. Id. de Perdissos.
13. Id. del Manifest.
14. Id. de Balmanya.
15. Id. de la Mitgeria.
16. Id. de Bausitges.
17. Camí de Banyuls
18. Carrer de la Esglesia.
19. Id. de Vilars.
20. Camí de Vilars.
21. Plaça de la Constitució.
22. Carrer del Relliquer.
23. Id. de la Costa.
24. Id de les Fexes.
25. Id. de La Junquera.
26. Id. de Subirana
27. Camí de Cantallops.
28. Id. de La Junquera.
29. Troç de la carretera de Vilajuiga al pont de Campmany (en progecte). Está fet lo replanteig.

quers, d' Agulló, de Oliva, de la Font grossa y d' altres que-s troban en lo terme. Hi abundan les fonts, de les quals n' hi ha set d' ayga ferruginosa (ve-

Clixé de N. Corney

Espolla.—Vista general de la població

ja-s plana 130), y les restants són de bona ayga potable en lo territori de Bausitges, essent fada la que brolla de quasi totes les del territori d' Espolla. Ha d' atravessar lo terme la carretera, començada a construir, de Vila-

juiga al pont de Campmany; té un camí vehinal, subvencionat per la Diputació, que conduheix d' Espolla a Figueres, passant per Mollet d' Empordà, Peralada y Vilabertràn; camins carreters pera anar d' Espolla a Sant Climent Ses Ceves, a Bausitges y coll de Banyuls, a Rabós, y al vehinat de Vilars; y camins de terradura, que portan d' Espolla a Cantallops y La Junquera, d' Espolla a Requesens, y d' Espolla a Sant Quirze de Colera. Lo terrer de conrèu produheix ví, oli y en poca quantitat grans, llegums y fruyta; y la montanya està poblada de roures, alzines, surers, etc., que donan suro, fusta, llenyes,

Clixé de N. Carandell

Espolla.—Casa Consistorial

carbó y besch. Cría bestiar y s' hi troba caça, y en los boschs del Pyrinèu de vegades alguna guilla o algún senglar. S' hi havían explotat somerament meners de ferre, quins productes eran portats a la farga reyal de Sant Llorenç de La Muga. Reb lo corrèu per Peralada y pertany al districte electoral de Figueres.

Lo poble d' Espolla, que dista de Figueres 16 kilòmetres, 52 de Gerona y 12 de la estació de Peralada, en lo ferrecarril de Barcelona a França, que es de la quina se serveix, està situat al peu d' una montanya, en terreny bastant planer, voltat de turons. Té lloch de carrabiners, manat per un sargent, encarregat de la vigilancia de la frontera des de lo Plà de les Eres al puig de la Estaca, y es residencia d' un tinent del meteix cos, quefe de la 3.ª secció de la 2.ª companyía. Compta ab dues escoles públiques elementals complertes, una de noys y altra de noyes, essent digna d' esment que la primera d' elles, per

lo abundant y escullit de son material d' ensenyança, meresqué ésser declarada en 1881 model de les del partit de Figueres, declaració que honra al mestre N' Antoni Balmanya, qui la ha dirigida durant més de quaranta anys, y al poble, que ha donat lo nom del mestre a un de sos carrers. Hi fan cap tots los camins que hem relacionat; té ordinació diaria (corrèu) a la estació de Peralada y també a la ciutat de Figueres (preu per persona 0'75 pta.); cinch pous públichs pera lo servey dels vehins; sindicat agrícola; dues societats de socors mutuals; y celebra la festa major lo día 25 de Juliol y una de votiva dedicada a Sant Sebastià lo día 20 de Janer. Hi ha metge, dos hostals, varis cafès, un molí fariner, tres prempses d' oli y s' hi exercexen los oficis y arts industrials més indispensables. La major partida dels vehins se dedica a la industria agrícola.

Es parroquia urbana de primer ascens, que era del ardiaconat d' Empordà y del comtat d' Empories y ara es del arxiprestat de Figueres. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Jaume, va ésser engrandida y reformada l' any 1786 y quasi res conserva, fora la torra campanar, de la seva antiga construcció. S' assegura que havía sigut consagrada y que era possessió del monestir de Colera, y celebra la festa de la seva dedicació lo día 19 d' Octubre. Estigué agregada a aquesta parroquia la esglesia de Sant Martí de Bausitges, consagrada l' any 946, que també se suposa haver sigut possessió del monestir de Sant Quirze de Colera. Fóu parroquial del lloch de Bausitges, que havía constituit un municipi independent. Al present està enderrocada, y lloch y parroquia forman part integrant d' Espolla. Pertanyían a Sant Martí de Bausitges, una capella, avuy desapareguda, dedicada a Sant Miquel, y una altra, encara subsistent, dedicada a Sant Genís, en la qual se celebra festa y un aplech lo día 25 d' Agost.

Notes històriques.—Lo districte municipal d' Espolla es potser lo més rich de la provincia y de Catalunya en monuments megalítichs. Sense haver sigut explorat encara d' una manera complerta y definitiva, s' hi han assenyalat:

Lo *dolmen,* anomenat «del Puig de la devesa d' En Torrent», que es lo nom del lloch ahont està situat, a uns 7 kilòmetres del poble, en la partió entre los térmens d' Espolla y de Rabós d' Empordà. Es una cambra formada per tres o quatre grans pedres posades dretes, coberta per una llosa de tres metres de llargada, per dos d' amplada y 0'45 de gruix.

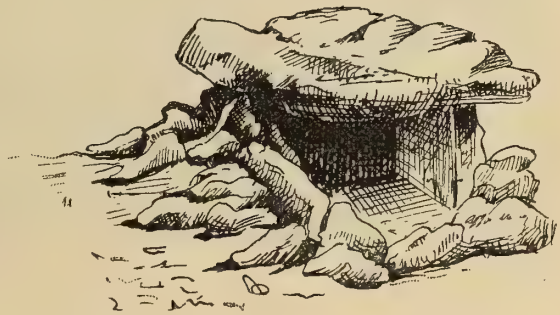

Espolla.—*Dolmen* del Puig de la devesa d' En Torrent

Altre *dolmen,* anomenat de la «Font del Roure», situat a ponent del poble.

Consta de cinch pedres, en posició vertical, de 1'10 metres d' alçada, que forman una cambra, oberta pèl devant, de 1'50 metres de costat y de fondo. La llosa que-l cobría ha caygut y se veu arrimada a les que se conservan dretes.

Altre, situat quasi al cim del Pyrinèu, nomenat «d' Arranyagats», senyalat, però no descrit, pèl senyor Sanpere y Miquel, y finalment l' anomenat «del Barranch», que té la forma d' una caxa, de 3 metres de llarch per 2'10 d' ample; cada un de sos costats està format per dues pedres y té 0'80 d' alçada. Sembla que la coberta la constituían dues pedres, de les quals la una de 2'30 metres d' amplada, se conserva en son lloch, y la altra, feta a troços, se troba dins la caxa. Està situat tocant un barranch, en una peça de terra dita *del cotó*, proprietat del Sr. Marquès de Camps.

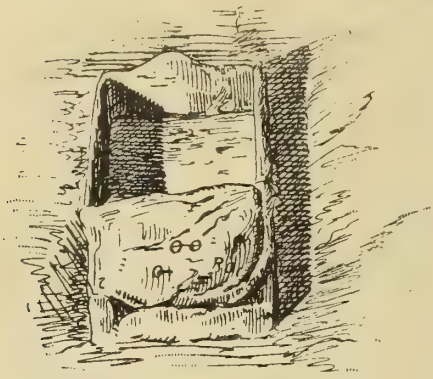

Espolla.—*Dolmen* del Barranch

A n' aquests *dòlmens* se-ls coneix per la gent de la comarca ab lo nom de *coves d' alarbs,* y la seva existencia fóu senyalada l' any 1879 pèl citat mestre N' Antoni Balmanya, lo qui ha tingut la bondat de facilitar-nos interessants noves de la població. En ells, que sapigàm, no s' hi ha trobat cap obgecte.

Als *dòlmens* enumerats s' hi afegeix la troballa, a poch més d' un kilòmetre al N. del vehinat de Vilars, d' una antiquíssima necròpolis, descrita y en part explorada pèl senyor Avilés Arnàu, atravessada per un vell camí que conduheix a un dels colls de la frontera. Les sepultures consistían en un cercle de 1'50 a 2'50 metres de diàmetre, format per pedres sense desbartar, de 1 a 1'50 metres d' alçada, clavades verticalment en la terra y apoyades en

Espolla.—Vasos de Vilars

la roca del subsol. En lo centre de cada una d' elles y reposant també en la roca, hi havía una olla o urna de terriça, contenint los ossos o cendres del difunt, coberta per una tapadora, axí meteix de terriça, provehida quasi sempre d' una nança lateral, y al demunt de la tapadora una pedra plana. Ho cobría tot un munt de terra. Les urnes y olles de Vilars són fetes a mà, ab pasta grollera formada d' argila barrejada ab sorra, que conté palletes o granets de quarç y de mica, y cuytes a la escalfor d' una foguera; per quin motíu la seva superficie interior es de color rogenca y la exterior de color negrenca. Poden dividir-se en dues classes: les d' argila més basta y sense ornamentació de cap mena, y les d' argila més depurada, decorades ab motius ornamentals fets ab punxó o ab los dits sobre la argila encara tendra; algunes tenen una nança lateral. Les seves formes són mólt variades y ne dóna idea la fotografía adjunta dels recullits pêl senyor Balmanya. En alguna de dites urnes, ademés d' ossos humans, s' hi han trobat obgectes dignes d' estudi y d' atenció, entre los quals farèm memoria de cilindres y de petits dischs de terra cuyta, los derrers ab un forat al centre pera enfilar-los y dur-los penjats com un collar; d' un instrument, també de terra cuyta, que lo senyor Avilés opina pogué servir de flauta; d' una pedra silícea, de forma rectangular, arrodonida pêls cayres y de superficie mólt llisa, qual destí s' ignora; y finalment, d' un punxò de coure, treballat ab martell, quin cap forma una anella de la qual penjava una cadeneta, també de coure. Aquest clau o punxò se va trobar clavat en l' os frontal d' un mort, circumstancia digna d' estudi, tant més quan no-s tracta d' un cas isolat donchs en altres estacions prehistòriques, entre elles la de Puig Castellar sobre Santa Coloma de Gramanet, s' hi han trobat cranis humans atravessats per un clau. De la comparació de la necròpolis de Vilars ab les descobertes en altres llochs, y del conjunt d' obgectes en ella recullits, ne deduheix lo citat Sr. Avilés que pertany a la època del coure, y que es provable se remonte als segles x o ix abans de la nostra Era.

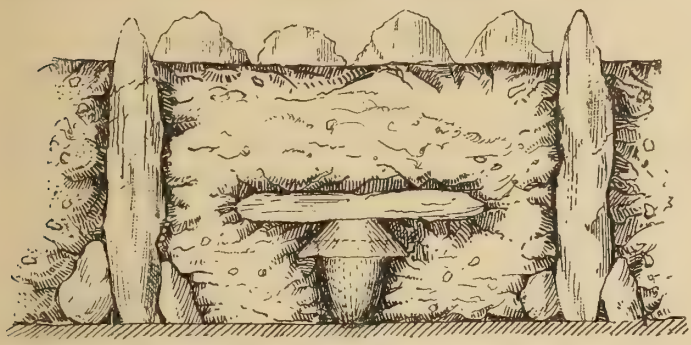

Espolla.—Enterraments de Vilars (secció vertical)

Espolla.—Frontal ab lo punxó y cadeneta. Fusarola (Necròpolis de Vilars)

Des d' aquests llunyans temps no se conserva cap memoria d' Espolla fins a la època de la Reconquesta; los documents del segle IX, l' anomenan *Spodilia* y *Spedolia* (anys 844 y 882) y los posteriors *Espulina* y *Spodiola* y en general *Spodolia*. Encara que la parroquia sembla haver pertenescut al monestir de Colera, tot fà creure que en lo civil lo poble pertanyía als comtes d' Empories, que consta lo possehían en 1698; y més derrerament encara, en 1861, lo duch de Medinaceli, successor d' aquells, consentí, mitjansant lo cobro del cens anyal de 500 pessetes, que los vehins d' Espolla se repartissen les 822 hectàrees de la montanya nomenada «Los Comuns», que en temps passats havían cedit al poble en enfiteusis, cens que continua pagant-se.

Espolla (Vilars).—Punxó de coure

La situació d' Espolla, prop d' alguns passos de la frontera y mólt en particular del coll de Banyuls, li han ocasionat en temps de guerres ab França perjudicis de consideració; l' any 1674 sofrí lo poble un saqueig y l' any 1677 tingué lloch entre son terme y lo de Rabós una sangnanta batalla, en la qual les tropes espanyoles perderen 4,000 morts y ferits y més de 800 presoners. També se vegé lo poble ocupat y desocupat repetidament per tropes enemigues quan la guerra ab la República francesa de derrers del segle XVIII.

Bibliografía. — Avilés Arnàu (Joan): *Antigüedades de Espolla y de San Quírico de Colera.* (D' aquesta *Memoria* remesa per l' autor a la *Real Academia de la Historia* y que no ha sigut publicada, se-n pot llegir algún fragment y un extens informe en lo Butlletí de dita Academia, v. XVII, 1890).—Balmanya (Antoni): *Comunicació senyalant la existencia de monuments megalítichs prop d' Espolla* (publicada en *L' Excursionista*, I, pl. 69 y 70, 1879); *Comunicació anunciant la troballa de restes ceràmichs a Vilars* (publicat en *L' excursionista*, II, pl. 583); *Monuments primitius d' Espolla* (en lo vol. III de les *Memories de la Associació catalanista d' Excursions científiques).*—Santpere y Miquel (Salvador): *Contribución al estudio de los monumentos megalíticos ibéricos* (en la *Revista de Ciencias Históricas,* 1880 y 1881).

Far

Lo districte municipal de Far, està situat en la plana del Empordà, al SE. de Figueres; comprèn lo poble d' aquest nom (vulgarment conegut per El-Far, per adició del article, que tal com se pronuncia en l' Empordà resulta convertit en Al-Far), ab son vehínat La Oliva y varies masíes isolades, y afronta, al N., ab los de Vilatením y de Vilasacra; al E., ab lo de Fortià; al S., ab lo de Vilamalla y al O. ab los de Vilafant y de Figueres. Té 121 edificis y alberchs, ab 306 habitants de fet (de dret 327), dels quals 98 saben llegir y escriure, y que-s classifican, per son sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 76; casats, 71; viudos, 9; total, 156.—Dones: solteres, 68; casades, 71; viudes, 11; total, 150; y per entitats de població, com segueix:

Far: 72 edificis y alberchs, ab 178 habitants.—La Oliva (a 500 metres de Far): 28 edificis y alberchs, ab 66 habitants.—Edificis isolats 21, ab 62 habitants.

Lo terme es plà y quasi tot de bona terra de conrèu, que produheix grans y llegums de tota mena. Lo rega lo Manol y una cequia que mou quatre molins fariners y un martinet, conegut per Fornall, pera recompondre y esmolar eynes agrícoles. L' atravessa per l' O. la carretera general y lo camí de ferre de Barcelona a França; té camí vehinal, subvencionat per la Diputació, pera anar a Figueres, y camins carreters que conduhexen als pobles vehins. Pertany al districte electoral de Figueres, per quina ciutat reb lo corrèu.

Lo poble, que dista 3 kilòmetres de Figueres y 34 de Gerona, està edificat sobre d' un petit turó, batut per tots los vents, que domina la plana. Les cases hi estant agrupades sens ordre al voltant dels murs mitg enderrocats d' un vell castell que s' axecava al cim del turó, dintre quin recinte hi ha la esglesia y sis o set cases. Té una escola elemental incomplerta pera noys y noyes y celebra la festa major lo día 11 de Novembre. Lo vehinat de La Oliva està situat en lo plà, al O. del poble, quasi tocant a la carretera general. Hi ha alguna rajolería.

Es parroquia urbana de entrada, ab rector, que era del ardiaconat d' Empordà y es ara del arxiprestat de Figueres. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Martí, es un temple romànich del segle XIII, de pedra picada y d' una sola nau, esbelt y de linies elegants; té lo campanar en lo frontis y los marlets que-s veuen en aquest y en les parets laterals li donan cert aspecte de fortalesa. Són notables los ferres de la porta forana y les fonts baptismals.

Los documents dels segles IX y X anomenan aquest poble *Farus;* los posteriors *Far* y *Faro*. Fóu possessió, primer, dels bisbes de Gerona, més endevant va ser-ho del monestir de Sant Pere de Roda y derrerament dels comtes d' Empories, a quin territori corresponía. Lo castell fóu construit pêl comte Ponç Huch IV en 1299. En 1793 s' hi fortificaren les tropes espanyoles, que l' hagueren d' abandonar quan la desfeta del comte de la Unió. En temps de la guerra de la Independencia, lo tingueren ocupat los francesos fins al any 1814. Al present està quasi enderrocat.

Fortià

Lo poble de Fortià y lo llogaret de Fortianell, forman un districte municipal, situat, com lo precedent, en la plana del Empordà, al E. de Figueres. Afronta, al N., ab los de Vilasacra y Castelló d' Empories; al E., ab la mar; al S., ab los de Riumors y de Ciurana y al O. ab los de Vilamalla y de Far. Té 103 edificis y alberchs ab 470 habitants de fet (de dret 455), dels quals 172 saben llegir y escriure, que-s classifican, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 140; casats, 100; viudos, 8; total, 248.—Dones: solteres, 108; casades, 100; viudes, 14; total, 222.

Dels edificis indicats, 95 ab 428 habitants constituexen lo poble de Fortià, los 8 restants ab 43 habitants, són cases més o menys isolades, de les quals més de la meytat forman lo lloch de Fortianell.

Lo terme es plà y de terra de conrèu de qualitat superior que dóna productes agrícols de tota mena. S' hi escorre lo rech Corredor, y té camins vehinals que portan a la carretera de Figueres a Roses, a Riumors y a Vilamalla. Pertany al districte electoral de Figueres.

Fortià es un poble rural, que dista de Fortianell 1,100 metres, de Vilamalla, que es la estació de ferrecarril que té més propera, 5 kilòmetres, de Figueres 8 y de Gerona 35. Té dues escoles públiques elementals complertes, una de noys y altra de noyes, y un colegi o granja d' ensenyança agrícola,

Fortià.—Granja agrícola de Fortianell

teòrica y pràctica, a Fortianell, a càrrech dels germans de la Doctrina Cristiana. Reb lo corrèu per Figueres y celebra la festa major lo día 7 de Janer.

Es parroquia urbana d' entrada, ab rector, abans del ardiaconat d' Empordà y ara del arxiprestat de Figueres. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Julià y a Santa Basilisa, havía sigut possessió del monestir de Sant Pere de Roda. Té agregada la capella de Sant Joseph, en lo colegi de Fortianell, y hi tenía un santuari, avuy enderrocat, dedicat a Sant Cels, a mitg quart d' hora del poble.

Lo nom del poble se troba escrit *Fortiano,* ab distinció de *superiore* y

minore en 971, nomenant-lo també lo meteix document *villa Palatiolo;* més endevant se li díu *Furtianus, Furcianus* y *Furtiano.* D' ell era filla Dona Sibila, derrera muller que fóu del rey Pere III. L' aygat del any 1421, l' enderrocà totalment. En 1698 pertanyía al comte d' Empories.

Garrigars

Lo districte municipal de Garrigars, situat al S. de Figueres, comprèn los pobles de Garrigars, Arenys d' Empordà, Ermadás, Tonyà y Vilajoàn, y afronta, al N., ab lo de Vilamalla; al E., ab los de Ciurana y de Palàu de Santa Eulalia; al S., ab aquest derrer y ab lo ríu Fluvià, y al O., ab los de Pontons y de Borraçà. Té 252 edificis y alberchs, ab 745 habitants de fet (de dret 765), dels quals 280 saben llegir y escriure, que-s classifican, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 205; casats, 153; viudos, 13; total, 371.—Dones: solteres, 184; casades, 152; viudes, 38; total, 374; y per entitats de població, com segueix:

Garrigars (cap de districte): 97 edificis y alberchs, ab 284 habitants.—Arenys (a 2,200 metres de Garrigars): 54 edificis y alberchs, ab 183 habitants.—Ermadás (a 1,100 metres de id.): 15 edificis y alberchs, ab 40 habitants.—Tonyà (a 2,200 metres de id.): 42 edificis y alberchs, ab 119 habitants.—Vilajoàn (a 3,300 metres de id.): 26 edificis y alberchs, ab 81 habitants.—Petits caserius y edificis isolats 18, ab 38 habitants.

Lo terme, bastant extens, se fica, pêl N., en la plana del Empordà, y per la banda S. es lleugerament accidentat y arriba fins a tocar les aygues del ríu Fluvià. L' atravessan en partida la carretera general de Madrid a La Junquera y lo ferrecarril de Barcelona a França, que té un baxador a Tonyà. Hi ha camins carreters que conduhexen a Borraçà, a Vilamalla y a Arenys. Lo terrer produheix llegums, oli, ví, fruyta y poch grà. Té rajoleríes, móltes prempses d' oli, dues fàbriques de genres de punt, un molí fariner, metge y s' hi fabrican esclops. Lo municipi de Garrigars, junt ab lo de Ciurana, forman un districte escolar que sosté dues escoles elementals complertes, una de noys y altra de noyes. Reb lo corrèu per Tonyà y pertany al districte electoral de Vilademuls.

Hi ha en lo districte tres parroquies, o més ben dit, quatre, perque lo poblet de Tonyà pertany en lo eclesiàstich a la parroquia de Santa Coloma de Ciurana. Totes elles són del arxiprestat de Figueres y eran abans del ardiaconat d' Empordà.

Garrigars, en los documents *Garriganis,* es parroquia urbana d' entrada,

ab rector. Té la esglesia dedicada a Sant Miquel. Celebra festa major lo día 29 de Setembre y altra lo 6 de Janer.

Arenys d' Empordà, en los documents *Arens* (1019), *Arengis* (1031), *Aregnis* (1316) y *Arenys* (1362), es també parroquia urbana d' entrada, ab rector. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Sadurní, es un petit temple romànich. En una inscripció que té sobre la porta, s' hi llegeix la data 1306. Fóu possessió de la Canonja de Gerona.

Ermadás, en los documents *Heremitanis* (1123), *Ermadanis* (1316) y *Ermedanis* (1362), es parroquia rural d' entrada, ab rector. La esglesia parroquial, dedicada a Santa María, era possessió de la Canonja agustiniana de Lladó. Té per sufragània la de Santa María de Vilajoàn.

A Tonyà, en los documents *Tonnano* (1017) y *Tonyano* (1316), hi ha una capella, dedicada a Santa Llucia, agregada, com hem dit, a la parroquia de Ciurana.

Tots los pobles d' aquest districte municipal, en 1698 eran llochs reyals y formavan part de la batllía de Ciurana.

Garriguella

Lo poble de Garriguella forma un districte municipal, situat al NE. de Figueres, en la capsalera de la vall complementaria de la conca de La Muga que aboca les seves aygues als estanys de Castelló. Afronta, al N., ab lo de Vilamaniscle; al E., ab lo de Llançà; al S., ab los de Vilajuiga y de Vilanova de La Muga, y al O. ab los de Mollet y de Rabós d' Empordà. Té 406 edificis y alberchs, 15 d' ells escampats pêl terme, ab 932 habitants de fet (de dret 982), dels quals 515 saben llegir y escriure. Per llur sexe y estat civil, los habitants de fet, se distribuexen en

Hòmens: solters, 234; casats, 209; viudos, 32; total, 475.—Dones: solteres, 189; casades, 206; viudes, 62; total, 457.

Lo terme, pêl N. y per l' E., es montanyós y accidentat en lo restant. S' hi cullen grans, llegums, ferratges y fruyta: s' hi fà mólt bon ví y en los boschs hi crexen suros. També cría bestiar y s' hi troba caça.

La població està partida en dues agrupacions, distants la una del altra 244 metres; la anomenada Garriguella, ahont hi ha la casa del Comú, y la anomenada Noves, ahont hi ha la esglesia parroquial. Dista de Figueres prop de 14 kilòmetres, de Gerona 50 y de Vilajuiga, que es la estació de ferrecarril que té més propera y per la qual reb lo corrèu, 3 kilòmetres. Se comunica ab

aquesta derrera per la carretera del Estat de Vilajuiga al Pont de Campmany, quasi acabada en lo troç que passa per Garriguella. Té camí vehinal, subvencionat per la Diputació, que conduheix a Peralada, y camins carreters pera anar a Valleta y Llançà, a Vilamaniscle y a altres pobles vehins. Compta ab dues escoles públiques elementals complertes, una de noys y altra de noyes, y ab una de privada de noyes a càrrech de les germanes de Jesús. Hi ha metge, apotecari, una fàbrica d' esperit de ví, quatre prempses d' oli, s' hi exercexen les arts y oficis més necessaris pera la vida y la major part dels vehins se dedican a la agricultura. Celebra festa lo día 8 de Setembre y la major lo 10 de Desembre. Pertany lo districte al electoral de Figueres.

Garriguella.—Carrer Major

En l' ordre relligiós es parroquia urbana de segón ascens, ab rector, dos vicaris y un capellà adscrit, que té lo cuydado del santuari de Nostra Senyora del Camp. La esglesia parroquial està dedicada a Santa Eulalia y se creu havía sigut possessió del monestir de Sant Quirze de Colera. A poch més d' un kilòmetre, al N., s' axeca lo santuari abans dit, mólt venerat en la comarca, qual fundació la tradició atribueix al emperador Carles Many per haver-se-li aparegut allí la Verge María. Sembla que en son origen va ésser un monestir benedictí, conver-

Garriguella.—Esglesia parroquial

tint-se més endevant en un priorat propri del monestir de Santa María de Roses, que s' incorporà, junt ab aquest monestir, al d' Amer l' any 1592. En 1835 lo santuari fóu agregat a la parroquia de Garriguella. Tenía concedides móltes indulgencies y fruía de mólts privilegis, entre ells lo que li otorgà, al visitar-lo lo 4 de Setembre del any 1506, lo rey Ferràn II. L' any 1887 s' hi celebrà un gran aplech. L' edifici actual es modern; sobre la porta de la capella hi ha una imatge de la Verge, de marbre.

En 1698, Garriguella era del comte d' Empories.

L' historiador català Bernat Boades, diu haver llegida «a Garriguelles... una scriptura en una pedra marbre que-n fà recordança de Publi Corneli Spinter» (46). Res més se-n sab d' aquesta inscripció romana.

Bibliografía.—Girbal (E. C.): *Lo Rector de Garriguella (poeta)*, 1887, en la *Revista de Gerona*, volúm XI. — Socarrat (Antoni): *Descripción é historia del Santuario de Nuestra Señora del Camino* (1881).

La Bajol

Lo districte municipal de La Bajol està situat en la vessant del Pyrinèu, en la capsalera del ríu de Guilla, al N. NO. de Figueres. Afronta, al N., ab França; al E., ab lo districte d' Agullana; al S., ab lo de Darnius, y al O., ab lo de Massanet de Cabrenys. Té 71 edificis y alberchs, ab 245 habitants de fet (de dret 224), dels quals 71 saben llegir y escriure. Pêl séu sexe y estat civil, se classifican en

Hòmens: solters, 60; casats, 58; viudos, 8; total, 126.—Dones: solteres, 54; casades, 58; viudes, 7; total, 119.

Lo terme es sumament montanyós y plè de timbes y barranchs. S' hi escorre lo ríu de Guilla, al que afluexen varies torrenteres que baxan de la serralada. Se comunica directament ab França pêl coll de Lly o de Les Illes, mediant camí de ferradura, y té carretera, en part construida, que l' unirà ab Agullana y ab la general de Madrid a La Junquera. Lo terrer es de regular qualitat y produheix suro, grans, llegums, trumfes y hortalices. S' hi cría bestiar. Hi brollan fonts de mólt bona ayga ferruginosa y s' hi explotan pedreres de sabonet. Pertany al districte electoral de Figueres.

Lo poble, que té 63 cases agrupades y 184 habitants de fet, dista de Figueres prop de 20 kilòmetres y de Gerona 46. Es lloch fronterís de carrabiners; compta ab dues escoles públiques elementals incomplertes, una de noys y altra de noyes y ab una de privada de noyes; reb lo corrèu per Figueres y celebra festa lo día 8 de Maig y lo 11 de Novembre. La seva situació lo fà mólt fret al hivern. A més de les indicades pedreres, hi ha un molí fariner; la quasi totalitat de sos habitants són agricultors.

(46) *Feyts d' armes de Catalunya.* Barcelona, ed. Aguiló, pl. 18.

La esglesia de La Bajol, dedicada a Sant Martí, està regida per un coadjutor y es anexa de la parroquial d' Agullana. Consta que era del ardiaconat y comtat de Besalú.

Los documents anomenan lo poble *Savayollo*, y mencionan en son terme un vehinat nomenat *Stapciata*.

La Junquera

La vila de La Junquera, ab los llogarets de Requesens, Canadal y Torts y lo vehinat nomenat Los Límits, forma un districte municipal, situat al N. de Figueres, que ocupa la capsalera del ríu Llobregat y s' extén per les valls de la vessant de mitjorn del Pyrinèu des del Ras de la Menta, a ponent del Coll de la Estaca, al pich de Canella, al llevant del coll de Portell. Afronta, al N., ab França; al E., ab los districtes d' Espolla y de Cantallops; al S., ab aquest derrer y ab lo de Campmany, y al O., ab lo d' Agullana. Té 412 edificis y alberchs y 1,588 habitants de fet (de dret 1,614), dels quals 434 saben llegir y escriure. Per llur sexe y estat civil, se distribuexen en

Plan y carrers de La Junquera (Revisat per l' Ajuntament)

1. Casa Consistorial y Escoles
2. Plaça de la Constitució.
3. Id. del Pont.
4. Carrer de la Torra.
5. Pujada Delhóm.
6. Id. Llatzaret.
7. Carrer de Santa Llucia.
8. Barri del Llatzaret.
9. Id. de Carabanchel.
10. Carrer de Rocaberti.
11. Id. del Vidre.
12. Id. de Cantallops.
13. Id. de Sant Miquel.
14. Id. Vell.
15. Id. del Pont.
16. Torra de Carabanchel
17. Id. del Serrat de la Plaça.
18. Carrer Major.
19. Id. del Rech.
20. Esglesia.
21. Carrer del Mitgdía.

Hòmens: solters, 474; casats, 275; viudos, 26; total, 775.—Dones: solteres, 479; casades, 279; viudes, 55; total, 813; y per entitats de població, com segueix:

La Junquera (cap de districte): 311 edificis y alberchs, ab 1,142 habitants.—Canadal (a 1,600 m. de La Junquera): 21 edificis y alberchs, ab 88 habitants.—Los Límits (a 4,400 m. de id.): 20 edificis y alberchs, ab 84 habitants.—Requesens (a 13 k. de id.): 20 edificis y alberchs, ab 86 habitants.—Torts (a 2,200 m. de id.): 26 edificis y alberchs, ab 135 habitants.—Petits caserius y alberchs isolats 14, ab 53 habitants.

Lo terme es aspre y montanyós, y prop d' ell se troba lo coll del Portús, lo més baix del Pyrinèu oriental, per lo qui entra a França la carretera de Madrid a La Junquera, en amunt del lloch nomenat Los Límits. Aquesta carretera voreja lo ríu Llobregat, que atravessa lo districte primer de E. a O. y aprés

La Junquera.—Vista general de la població

de N. a S., y lo segueix per la seva riba esquerra des del pont d' Espanya fins entrar al terme de Campmany. Del pont d' Espanya en amunt la carretera passa quasi tocant lo torrent de la Comtessa, afluyent del Llobregat, que baxa del coll del meteix nom y forma la ratlla divisoria entre Espanya y França. Un xich més aygues avall, afluexen al Llobregat la riera de Torts y la anomenada Canal. A la carretera abans dita, s' hi uneix, 2,357 metres al S. de La Junquera, la que per Agullana ha de portar a La Bajol. Los restants camins del districte són rurals. La part montanyosa està poblada de bosch, particularment per la banda de Requesens, y los arbres que més hi abundan són alzines y suros; la terra de conrèu es de mitjana qualitat y produheix grans, llegums,

ví y oli. No hi falta bestiar ni caça menor, y tampoch algún llop y alguna guilla. Pertany al districte electoral de Figueres.

La vila de La Junquera, que dista de Figueres 19 kilòmetres, de Gerona 56 y de la frontera 4,400 metres, està situada al peu de les estrebacions del Pyrinèu; en la vall del Llobregat, quin ríu separa la vila propriament dita,

La Junquera.—Carrer Major

que s' axeca a la seva riba esquerra, d' un petit arrabal, construit en la riba oposada. Les cases que vorejan la carretera general, forman lo carrer Major, que es lo més ample y llarch de la vila. Un pont de pedra, sobre lo ríu, comunica aquesta ab l' arrabal sobredit. Es població quelcòm industrial, donchs hi ha dues prempses d' oli, un molí fariner y quinze o setze obradors o fàbriques de taps; però lo que li ha donat y li dóna major importancia, es la duana internacional en ella establerta, que era la principal y la de més tràfech de les terrestres en tot lo Pyrinèu català. Al present lo tràfech ha disminuit mólt per l' establiment de la duana de Port-Bòu y la construcció del ferrecarril de Barcelona a França. No obstant, compta La Junquera ab tres agencies de duanes, varies de transport, tres fondes y dos hostals; s' hi exercexen les arts y oficis propris d' un nucli regular de població y té apotecari y dos metges.

A més de la duana, establerta al present en Los Límits, en la qual hi ha un lloch de carrabiners veterans, es La Junquera residencia d' un tinent, quefe de la segona secció de la segona companyía de carrabiners, encarregada de la vigilancia de la frontera des de La Bajol fins a Cantallops, abdós llochs enclosos, y té lloch fronterís. Hi ha lloch de la guardia civil, comanat per

un tinent; administració de corrèus y de telègrafs; dues escoles públiques elementals complertes, una de noys y altra de noyes, y tres de privades a càrrech de congregacions relligioses, una de noys y dues de noyes; un petit teatre; un llatzaret habilitat en l' any 1831 fora de la població; y hi havía hagut hospital. Té illuminació elèctrica; ordinació a Figueres tres vegades al día y a Lo Portús (França) dues, essent lo preu per persona una o mitja pesseta respectivament; celebra fira lo segón diumenge de Maig y la festa major lo día 8 de Setembre.

En l' ordre relligiós es parroquia urbana de segón ascens, ab rector y vicari. Lo temple actual, dedicat a Santa María, data del any 1414. Es de notar que lo lloch de La Junquera va ésser erigit en parroquia lo día 7 de Juliol del

La Junquera.—Santuari de la Mare de Déu de Requesens

any 1362 y que abans pertanyía a dues parroquies distintes, separades per la carretera; les cases de la banda de solixent, eran de la parroquia, avuy desapareguda, anomenada Sant Miquel de Solans, de la qual parlarèm aprés, y les cases de la banda de ponent, eran de la parroquia d' Agullana. Hi ha en la població, ademés de la dita esglesia parroquial, una capella dedicada a *Sant Francesch,* que es dels Terciaris; altra dedicada a *Sant Joseph,* en lo colegi dels germans de la Doctrina Cristiana; altra, dedicada a la *Immaculada Concepció*, en lo de les relligioses d' aquest títol, y altra, dedicada a *Sant Domingo,* en lo de les GG. Dominiques de la Anunciata. Fora de la vila, se troban en lo terme les esglesies y santuaris següents:

Sant Miquel de Solans, antiga parroquia, possessió del monestir de Sant Pere de Roda, que segons lo senyor Monsalvatge ocupava l' emplaçament de la actual *capella de Santa Llucia,* no lluny de les runes del castell de Rocaberti y dels estanys de Canadal.

Santa Cristina, esglesia del lloch de Canadal, sufragània avuy de la parroquia de La Junquera y abans de la de Sant Miquel de Solans.

Sant Julià de Torts, esglesia del lloch d' aquest nom, abans sufragània de la parroquia d' Agullana, agregada avuy a la de La Junquera. Aquest lloch, que los documents nomenan *Tortis,* es conegut vulgarment per Al-Torts, per adició del article. Està situat mólt prop del coll de Panissars, en lo qual hi havía hagut un priorat benedictí, fundació dels monjos d' Arles, que era del terme de La Clusa, diòcesis d' Elna. La esglesia y part de les dependencies d' aquest priorat varen quedar per lo bisbat de Gerona, al demarcar-se la frontera en lo segle XVII. En aquest coll fóu destroçat pêls almogàvers, l' any 1285, l' exèrcit del rey de França Felip l' Atrevit.

Santa María de Requesens. Santuari axí nomenat per estar situat en lo llogaret de Requesens. La imatge que s' hi venerava, portada avuy a la capella del restaurat castell de Requesens, era la Mare de Déu de la Misericordia; la que hi ha al present es la Mare de Déu del Carme, que hi ha sigut portada per disposició dels comtes de Peralada des de la vila d' aquest nom. Havía sigut possessió del monestir de Sant Quirze de Colera. Té capellà custodi y està agregat a la parroquia de Cantallops.

Sant Pere. Ermita situada a 8 kilòmetres al NE. de La Junquera, en lo *plà del arca,* quasi tocant a la ratlla de França. Està convertida en corral d' una masía.

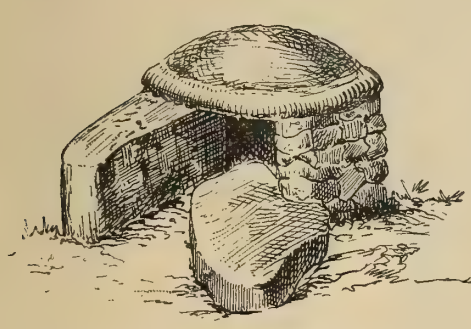

La Junquera.—*Dolmen* de Cân Nadal

La Junquera.—*Dolmen* del mas Beleta

Sant Romà, era lo titolar de la capella del enderrocat castell de Rocaberti, que s' axecava sobre un cantellut cimal a la dreta de la carretera de França.

Santa Llucia, es lo santuari de que hem parlat. S' hi celebran dos aplechs, un lo día 13 de Desembre y l' altre lo segón diumenge de Maig.

Sant Martí, antiga capella existent en la masía nomenada «Forn del vidre».

Notes històriques.—De dos dòlmens situats en lo terme de La Junquera, ha donat noticia D. Lluís Mariàn Vidal. L' un, que anomena de Cân Nadal, situat a la dreta y a la distancia d' unes 200 passes del camí de La Junquera a Cantallops, forma una estancia, orientada al SE., de 1'80 metres d' ample, per 1'60

de fondo y un d' alçada; la pedra que lo tancava pêl costat de solixent, va caure y ha sigut substituida per una paret; la llosa que li fà de sostre, es rodonejada y per demunt un xich convexa; té 2'20 metres de llarch, per 1'60 d' ample y 0'40 de gruix. La altra, que denomina *dolmen del mas Beleta,* està situat sobre un turó en la divisoria dels térmens de La Junquera y de Cantallops. Està també orientat al SE. La coberta de pedra, que en conjunt tindría 2'20 metres de llarch, per 1'60 d' ample y 0'50 de gruix, està partida en dos troços, dels quals l' un solzament se conserva en son lloch. Les parets que forman la estancia estàn formades cada una per una sola pedra dreta, menys la del costat esquerre, que la forman dues pedres.

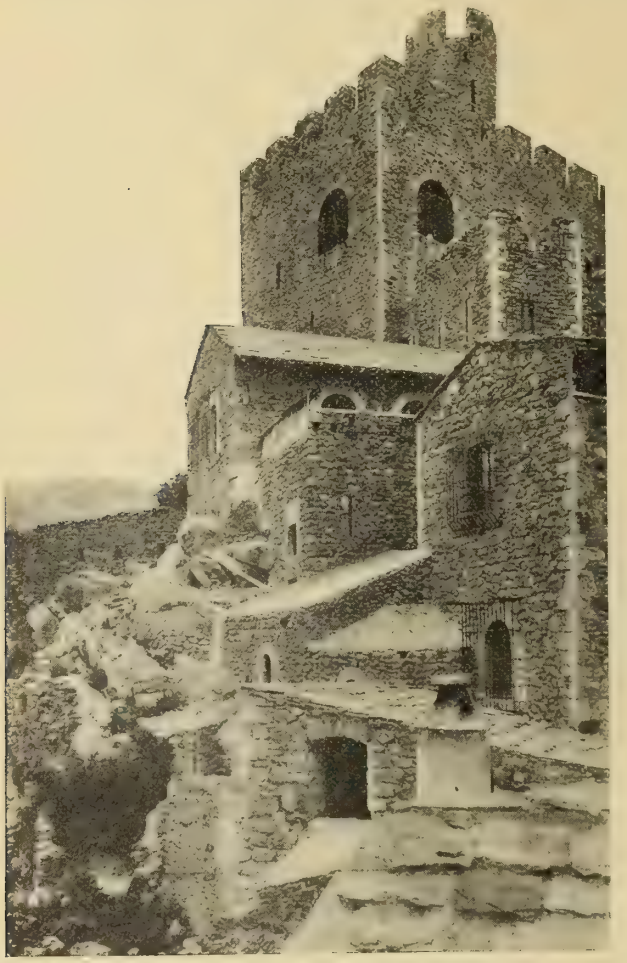

La Junquera.—Castell de Requesens (restaurat)
Torra del Homenatge

Hem dit repetidament que la vía romana entrava a Espanya pêl coll del Portús y que lo traçat d' ella fins a Gerona, seguía ab mólt poca variació lo de la carretera general de Madrid a França per La Junquera. La justificació d' aquest fet, que ha sigut contradit de poch temps hà per autors rossellonesos y per escriptors catalans qui los han seguit, entre ells lo senyor Pella, nos ocuparía mólt d' espay y no sería propria d' aquest llibre. Pot consultar-se ab profit sobre aquest punt la memoria derrerament publicada per Mr. Jaques Freixe (47). Aquest senyor fà constar que la distancia de La Junquera al coll del Portús es de 6 kilòmetres, la qual coincideix ab la de 4 milles romanes que alguns itineraris senyalan entre *Summum Pyreneum* y *Deciana,* localitat situada per Ptolomèu terra endins y no a la vora de la mar, que de cap ma-

(47) *La voie romaine du Roussillon et ses embranchements.* Cahen 1907.

nera pot correspondre a Llançà com algú ha suposat, y que ab tota provabilitat correspòn a La Junquera o a les seves immediacions; territori proper al Pyrinèu que Strabó anomenà «plà o camp de jonchs». Aquesta carretera, de la qual encara se-n veuen restes en lo congost de la Esclusa, es l' antich camí d' Hèrcules, que seguí una part del exèrcit d' Aníbal pera anar a la Galia, y que los romans, a principis del segle II abans de la nostra Era, examplaren y convertiren en carreter, lo qual a derrers del meteix segle era conegut ab lo nom de *vía Domitia*. Lo territori de La Junquera per aquest motíu se vegé atravessat en la Etat antiga y en los temps històrichs d' ella, pêl gran capitost car-

La Junquera.—Runes del castell de Rocaberti

tagenès primer y més endevant per Pompeyus, per Cèsar y per les tropes imperials romanes. Les fortificacions que los romans hi axecaren en los derrers temps de la seva dominació a Espanya pera contenir la allàu de pobles que demunt ella se llançaren, foren aprofitades y adobades pêls wissigots que les anomenaren *Clausuræ* (de *claudere*, tancar: y veritables tanques o portes de ferre, indican haver-hi hagut en lo camí los restes que hi quedan). Des d' elles se cregué Paulus, en lo segle VII, poder desafiar la força del rey Wamba, y mitg enderrocades les degueren trobar les tropes dels reys franchs, quan vingueren pera iniciar la reconquesta contra los alarbs del territori que fóu més endevant principat de Catalunya. Una crònica del segle IX (883), senyala aquesta vía com la carretera que conduhía de Gerona a Narbona, en aquesta forma:

De Gerunda ad Clausulas,	milliaria	XL
De Clausulas ad Ruscilionem,	»	XX
De Ruscilionem ad Narbonam,	»	XL

Aquesta vía, com si fos una fita natural, serví ja, en lo meteix segle, de frontera o ratlla divisoria entre los comtats de Besalú y d' Empories, des de lo Pyrinèu fins al Fluvià, y per ella han entrat en la península en los temps posteriors, lo gros de tots los exèrcits que la han invadida pels Pyrinèus orientals.

La antiga *Deciana,* si ja no havía sigut arrunada quan la invasió dels pobles del Nort, degué desaparèxer quan la dels alarbs. Després de la dominació romana no se-n troba memoria. De la moderna *Junquera* les primeres memories que se-n llegexen en los documents, són dels anys 1245 y 1285 y ja hem dit que no fóu erigida en parroquia fins l' any 1362. Pertanyía en lo civil y criminal, en la Etat mitjana, al terme del castell de Rocaberti, del qual sols ne quedan runes, propri de la familia d' aquest nom, quins representants figuran ja en lo segle XII ab lo títol de vescomtes de Rocaberti, y més endevant adquiriren en los comtats d' Empories y de Besalú, principalment, grans possessions, entre elles lo senyoríu de Peralada, que los convertiren, fora los comtes d' Empories, en los nobles més poderosos del Empordà. Lo rey Felip II de Catalunya y III de Castella los hi concedí lo títol de comtes de Peralada. En los primers anys del segle XV, adquiriren també l' antich castell de Requesens, que havía sigut primer de la familia que portava aquest nom y estigué després en poder dels comtes d' Empories.

L' any 1698, La Junquera ab Agullana, Canadal y Darnius, formava una batllía que era dels comtes de Peralada.

En la montanya ahont hi havía lo castell de Rocaberti, s' hi va fer en 1869 una interessant troballa de monedes de comtes de Besalú y de Rosselló, que foren estudiades y descrites per l' ilustrat numismàtich francès Mr. Antoni Puiggarí.

La Selva de Mar

La districte municipal de La Selva de Mar està situat en la vessant septentrional de la serra de Sant Pere de Roda. Afronta, al N., ab lo del Port de la Selva; al E., ab lo de Cadaquers; al S., ab los de Roses y de Palàu Saverdera, y al O. altra vegada ab lo de Port de la Selva. Té 165 edificis y alberchs, d' ells 9 d' isolats, y los altres formant nucli de població, ab 529 habitants de fet (de dret 552), dels quals 242 saben llegir y escriure. Per llur sexe y estat civil, se classifican en

Hòmens: solters, 140; casats, 110; viudos, 15; total, 265.—Dones: solteres, 121; casades, 109; viudes, 34; total, 264.

Lo terme, que es mólt accidentat, ocupa tota la alta vall, per la qual s' escorre la riera de La Selva y que atravessa la carretera, quasi acabada, que des de lo coll de Vinya vella, en la de Roses a Cadaquers, ha de conduhir a La Selva de Mar y a Port de la Selva. La part més montanyosa està plena de roca y mólt poch poblada d' arbres; les terres del fons de la vall són de qualitat regular y produhexen oli, ví y pochs grans y llegums. La vinya ha sigut replantada de ceps americans. S' hi cría bestiar, particularment llanar y cabríu. Hi ha dues fonts d' ayga ferruginosa. Pertany al districte electoral de Vilademuls.

Clixé de J. M.ª Fabrelles

La Selva de Mar.—Ermita y torra de Sant Baldiri

La vila està situada tocant a la riera, que hi passa pêl mitg. Dista de Figueres 25 kilòmetres, de Gerona 62 y 7 de la estació de Llançà en lo ferrecarril de Barcelona a França, que es la que té més propera. Compta ab dues escoles públiques elementals complertes, una de noys y altra de noyes, y celebra la festa major lo día 3 d' Agost.

Es parroquia urbana de segón ascens, ab rector, que té per sufragànies les esglesies del Port de la Selva y de La Vall de Santa Creu, servida cada una d' elles per un vicari o coadjutor, y extén la seva jurisdicció a tot lo que es avuy districte municipal de Port de la Selva, que formava part abans del municipi de La Selva de Mar. A més de la esglesia parroquial, dedicada a Sant Esteve, hi ha a fora la vila una capella dedicada a Sant Sebastià, y en lo terme parroquial una ermita, dedicada a Sant Baldiri, restaurada l' any 1849,

que en lo segle x fòu donada pèl comte d' Empories Gaufret als monjos de Sant Pere de Roda. També radicavan en lo terme la enderrocada capella de Santa Elena, prop del castell de Sant Salvador, y lo monestir de Sant Pere de Roda. Se conserva en la parroquia una antiga y notable caxeta de relliquies, d' ibori, que havía sigut del monestir de Sant Pere de Roda.

Los antichs documents anomenan a aquesta població *Matha* o *Mata*, y *Silva* (1068 y 1316). L' any 1698 era del comte d' Empories, però hi exercía la jurisdicció civil lo monestir ja nomenat.

Lladó

Lo poble de Lladó, ab los vehinats de Badanes, La Sala, Pujol y Mas Ribes, forma un districte municipal, situat en la vall del Manol, al O. de Figueres, que afronta, al N., ab lo de Cistella; al E., ab lo de Navata, y al S. y O., ab lo de Cabanelles. Té 312 edificis y alberchs, ab 979 habitants de fet (1,000 de dret), dels quals 311 saben llegir y escriure. Per llur sexe y estat civil, se distribuexen en

Hòmens: solters, 229; casats, 231; viudos, 40; total, 500. —Dones: solteres, 209; casades, 229; viudes, 41; total, 479; y per entitats de població, com segueix:

Lladó.—Vista general de la població

Lladó: 223 edificis y alberchs, ab 715 habitants.—La Sala (vehinat a 4 kilòmetres de Lladó): 11 edificis y alberchs, ab 29 habitants.—Pujol (vehinat a 2,400 metres de id.): 23 edificis y alberchs, ab 61 habitants.—Petits caserius y edificis isolats, 55, ab 174 habitants.

Lo terme es montanyós, ab boschs poblats de roures y alzines. Lo rega lo ríu Manol, y lo terrer de conrèu, de qualitat ben regular, produheix grans, ví, oli, hortalices y fruyta. Té un bon camí vehinal, subvencionat per la Di-

putació (4,725 metres), que porta de Lladó a Navata, ahont entronca ab la carretera de Besalú a Figueres: y camins carreters pera anar a Cistella, a Cabanelles y a Vilademires. Reb lo corrèu per Figueres y pertany al districte electoral de Vilademuls.

Lo poble està situat al peu de la montanya de Falgars y dista de Figueres 15 kilòmetres y de Gerona 33. Es principalment agrícol y compta ab algunes industries relacionades ab la agricultura, com són: 9 prempses d'oli, un molí fariner, varies tocineríes y carros pera lo transport de carbons. Hi ha també metge, dos apotecaris y cinch obradors d'espardenyes. Té dues escoles públiques elementals complertes, una de noys y altra de noyes; ordinació diaria a Figueres (preu per persona, 0'75 pta.), y celebra la festa major lo día 17 de Setembre.

Lladó.—Frontis de la esglesia parroquial de Santa María

Hi ha en lo poble dues parroquies, totes dues urbanes de primer ascens, que eran del ardiaconat de Besalú y ara són del arxiprestat de Figueres. La antiga esglesia parroquial es la dedicada a Sant Felíu, que l'any 1109 fóu donada pèl bisbe de Gerona Bernat Humbert a la Canonja agustiniana de Santa María del meteix poble y que fóu començada a reedificar l'any 1758. Té rector, vicari, un beneficiat y un capellà adscrit. Té agregada la ermita dita «dels Apòstols», dedicada a Sant Felip y a Sant Jaume, que s'axeca en lo puig Valentí, a dos kilòmetres de Lladó y al costat del camí que porta a Sant Martí Ses Serres, en la qual s'hi celebra una festa lo día 1.er de Maig. També hi havía hagut, fora de la població, una capella dedicada a Sant Miquel, y una altra dedicada a Sant Sebastià. En lo

cementiri de la esglesia de Sant Felíu, s' hi va trobar un fogó funerari, que arqueòlechs de nota conceptuan pot remontar-se al temps de la dominació wisigòtica.

Lladó.—Pica pera la ayga beneyta, en la esglesia de Santa María

La altra esglesia parroquial, servida per un rector y cinch beneficiats, es la de Santa María, y son obgecte es conservar la memoria de la Canonja agustiniana en ella establerta l' any 1081, la qual fóu secularisada y convertida en colegiata en 1592. Gosà de salvaguarda reyal des del any 1333; tingué móltes possessions en la comarca y fruí d' immunitats y privilegis. Lo temple conserva lo frontis romànich, ab una notable portalada y una curiosa pica pera la ayga beneyta, formada per tres capitells romànichs posats l' un sobre l' altre.

Tocant ab ella hi ha una petita esglesia o capella, també romànica, que estava dedicada a Sant Joan, y serveix pera escoles.

En los documents, aquest poble s' anomena *loco Lutunensi* y *Latonense* (any 1081) y en temps més moderns *Letone* y *Latone*. L' any 1359 tenía 36 fochs d' esglesia.

Llançà

La vila de Llançà, ab los vehinats del Port, de Setcases y de Madrés, y lo poblet de Sant Silvestre de la Valleta, forma un districte municipal, situat al NE. de Figueres, en la conca litoral del N. de la provincia, que afronta, al N., ab lo de Port-Bòu; al E., ab la mar; al S., ab lo de Port de la Selva, y al O. ab los de Vilajuiga, de Garriguella y de Vilamaniscle. Té 663 edificis y alberchs, ab 1,829 habitants de fet (de dret 1,882) dels quals 982 saben llegir y escriure. Los habitants se distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 498; casats, 412; viudos, 62; total, 972.—Dones: solteres, 349; casades, 404; viudes, 104; total, 857; y per entitats de població, com segueix:

Llançà: 531 edificis y alberchs, ab 1,486 habitants.—Lo Port (a 1,200 metres de Llançà): 67 edificis y alberchs, ab 199 habitants.—La Valleta (a 5 kilòmetres de id.): 25 edificis y alberchs, ab 71 habitants.—Petits caserius y edificis isolats, 40, ab 73 habitants.

Lo terme, en general, es montanyós, ab no gayre bosch, y produheix bon ví, oli y pochs grans, hortalices y fruyta. Lo regan la riera de Llançà y alguna torrentera. S' hi pesca en la mar, abundantment, sardina y tonyina. La costa es rocosa y en ella s' obran la petita cala de Garbet y la ansa o port de Llançà que té, segons los endrets, de quatre a set braces de fons. Entra en lo terme, per la foradada de Canyelles, lo camí de ferre de Barcelona a França, que des

Llançà.—Vista general de la població

de la estació de Llançà a Port-Bòu segueix vora la mar, atravessant los estreps del Pyrinèu per un seguit de petites foradades. S' està acabant en la actualitat la carretera de Llançà al Port de la Selva (8,850 metres), y té camins carreters, força dolents, que conduhexen a Sant Miquel de Colera, a Sant Silvestre de la Valleta, a Vilajuiga, a La Selva de Mar y un, de més cuydat, al vehinat de Port. Reb lo corrèu directament per la estació del camí de ferre y pertany al districte electoral de Figueres.

La vila de Llançà, apartada de la mar poch més d' un kilòmetre, ne dista de Figueres 20 y de Gerona 57. Es vila d' alguna importancia, que havía tinguda fins fà poch notaría y duana marítima. Avuy té lloch de costa de carrabiners, ab residencia d' un tinent d' aquesta arma; dues escoles públiques elementals complertes, una de noys y altra de noyes; dues de privades de noys, una d' elles de la secta Evangèlica, y una de privada de noyes, a càrrech d' una comunitat relligiosa; estació del ferrecarril; hospital municipal ab tres llits, pera socors d' accidentats, per no permetre més les seves rendes; apotecari; veterinari; dos metges, y tots los arts y oficis indispensables pera les

necessitats y comoditat de sos vehins. La industria està representada per sis prempses d' oli, dues fàbriques de productes vínichs y dues de conserves de peix. Té dues fondes y varis hostals pera allotjament dels tranzeunts, y carruatges de lloguer. Celebra festa lo día 22 de Janer y lo 8 de Setembre.

En l' ordre relligiós, es parroquia urbana de segón ascens, ab rector y vicari, que era del ardiaconat d' Empordà y ara es del arxiprestat de Figueres. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Vicents, es en son estat actual un temple espayós, construita mitjans del segle XVIII. Era possessió, des del any 974, del monestir de Sant Pere de Roda. Té en lo vehinat del Port una capella, dedicada a la Mare de Déu, agregada a la parroquia, y en lo poble de la Valleta una petita esglesia, dedicada a Sant Silvestre, que havía sigut possessió del monestir de Banyoles.

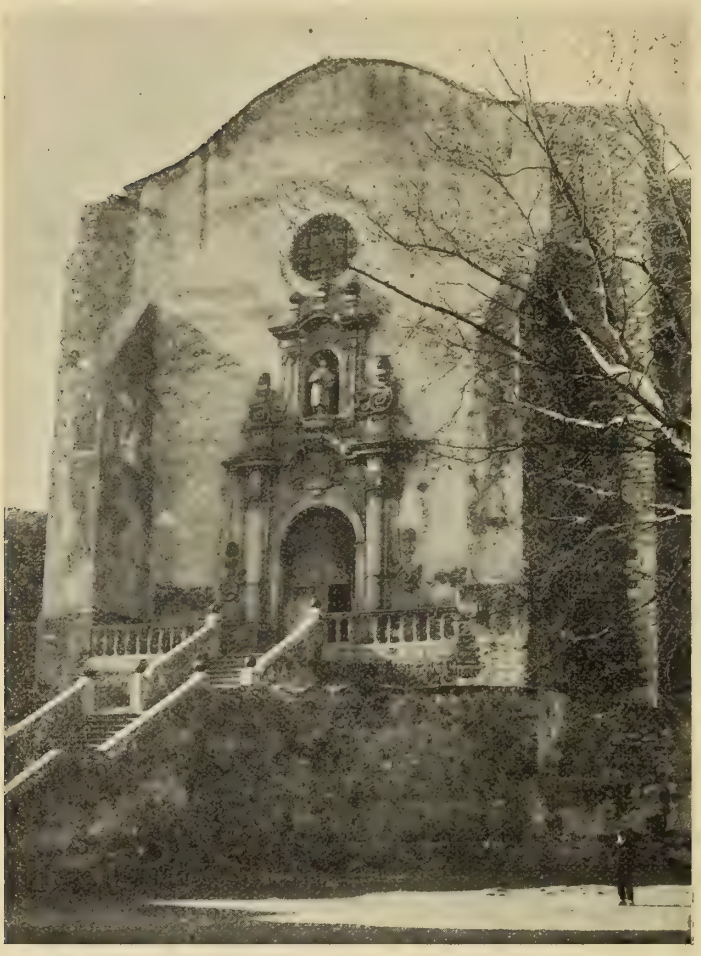

Clixé de Domingo Bosch

Llançà.—Frontis de la esglesia parroquial

Los documents del segle X anomenan a la vila *Lanciano* y al lloch ahont està situada *valle Lanciani*. Los comtes d' Empories, als qui pertanyía, la donaren al abans dit monestir de Roda, que tenía sobre d' ella lo domini útil y hi exercía la jurisdicció civil y en cert temps la criminal; lo que originà plets entre lo monestir y la Corona quan aquesta, en lo segle XV, s' incorporà del comtat, y més tart, a principis del segle XIX, ab lo municipi. En la *Nòmina* del any 1698, hi figura com pertanyent la vila al comte d' Empories y la jurisdicció civil al monestir de Sant Pere de Roda. Ja hem fet notar que es una equivocació lo voler identificar Llançà ab la antiga *Deciana*

dels itineraris romans, que no era població marítima. Una nota del temps de la ocupació francesa (1811-1812) li dóna de 2,000 a 3,000 habitants y díu que en son port s' hi feya un regular comerç d' exportació d' olis y vins a França y a Italia, essent freqüentat pêls genovesos que hi introduhían tabach.

Llers

Lo districte municipal de Llers, que comprèn la vila del meteix nom, ab sos arrabals de La Vall, de Llagostera y de Mas Vidal, y lo vehinat Los Hostalets, està situat al NO. de Figueres, en la conca de La Muga, y afronta, al N., ab los de Buadella y de Pont de Molins; al E., ab los de Cabanes y de Figueres; al S., ab los de Vilafant, d' Avinyonet y de Vilanant, y al O., ab lo de Terrades. Té 428 edificis y alberchs, ab 1,295 habitants de fet (de dret 1,327), dels quals 636 saben llegir y escriure. Los habitants se distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 301; casats, 299; viudos, 41; total, 641.—Dones: solteres, 292; casades, 304; viudes, 58; total, 654; y per entitats de població, com segueix:

Llers: 206 edificis y alberchs, ab 637 habitants.—La Vall (a 700 m. de Llers): 56 edificis y alberchs, ab 151 habitants.—Llagostera (a 200 metres de Llers): 74 edificis y alberchs, ab 361 habitants.—Mas Vidal (a 300 metres de id.): 31 edificis y alberchs, ab 80 habitants.—Los Hostalets (a 2,200 metres de id.): 39 edificis y alberchs, ab 105 habitants.—Petits caserius y edificis isolats, 22, ab 61 habitants.

Lo terrer s' extén per la serra que separa La Muga de son afluyent lo torrent Galligatns y del ríu Rissech, que porta ses aygues al Manol, lo qual l' atravessa per son extrém SO., y també per les vessants d' ella regades per los torrents anomenats de Boternies o de mas Carreres, de mas Llopart y de Armeres, que donan les seves al ríu La Muga. Es força accidentat y forma per la banda N. y E. una petita vall oberta als vents d' aquests quadrants. Produheix oli, ví ab menys abundancia que abans de la invasió filoxèrica, grans y llegums: hi ha poch bosch, que lo forman alzines y suros, y cría algún bestiar. Abunda ab pedreres de bona pedra que s' explota pera empedrats de carrers y pera construcció, de ciment, de guix, de calç y hi ha indicis de carbó mineral. Hi brollan fonts d' ayga potable, de les quals, la de la Vila d' amunt proveheix d' ayga les cisternes del castell de Sant Ferràn de Figueres, y una d' ayga sulfurosa prop del torrent de Boternies, a mitja hora del poble. Atravessa lo terme, per solixent, la carretera de Madrid a La Junquera, y passarà no lluny del poble la que està en construcció de Figueres a Albanyà. Al present, pera anar a Figueres, hi ha un bon camí vehinal, subvencionat per la Diputació,

que segueix en bon estat envers Terrades; té camins carreters que conduhexen a Les Escaules y a Pont de Molins, y altres de ferradura. Reb lo corrèu per Figueres y pertany al districte electoral de Vilademuls.

La vila s' extén, formant diferents nuclis de cases, des del cim d' un serrat per la falda del meteix y lo plà de la vall, ab bones vistes sobre La Muga y la plana empordanesa. Dista de Figueres 6 kilòmetres y de Gerona 43. Compta ab dues escoles públiques elementals complertes, una de noys y altra de noyes; y dues de privades, d' elles una de noys, establerta en lo vehinat dels Hostalets, tocant a la carretera de França, dirigida per germans de la Doctrina Cristiana, y altra de noyes, en la vila meteix, dirigida per RR. Carmelites de la Caritat. Té Casa consistorial; hospital municipal, fundat pèl cavaller Jordi de Bellver, qui segons En Madoz tenía 30 llits: avuy solzament ne té vuyt, socorre accidentats y se sosté de fondos propris (1,735'16 pessetes de renda anyal): lo servexen un metge y les RR. Carmelites; y finalment, té servey telefònich de la xarxa de Figueres y ordinació a aquesta ciutat dues vegades al día (preu per persona 0'30 pta.). En la Vila alta, que es lo propri castell de Llers, se conservan restes de les muralles, torres y valls que l' enrondavan, y se-n conservan també en lo terme d' altres castells que hi havía, com los d' Hortal, de La Vall, de Montmarí, del Mas Roig, de Plavinyes o Puigventós, etc. Hi ha dos metges, apotecari, hostals, deu prempses d' oli y un molí fariner; s' hi troba tot lo necessari pera la vida y s' hi explotan pedreres, de pedra de construcció y de ciment, que desenrotllan una més que regular industria de transport. La major part dels vehins se dedican al conrèu de la terra.

Es parroquia urbana de segón ascens, ab rector y dos vicaris, que era abans del ardiaconat de Besalú y ara es del arxiprestat de Figueres. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Julià y a Santa Basilisa, es un edifici modern, construit en lo segle XVII o primers anys del XVIII. En ella s' hi venera la imatge de marbre que hi havía abans en la enderrocada ermita de la Mare de Déu del Roure, que era del terme d' aquesta parroquia, encara que lo territori ahont s' axecava pertany avuy en lo civil al districte municipal de Pont de Molins. Té agregades, dintre la vila, la capella de Sant Sebastià y la de la Mare de Déu del Carme, fundada la derrera en l' hospital l' any 1782, y a la distancia d' uns 3,300 metres lo santuari, al present quasi del tot enderrocat, de Sant Quirze y de Santa Julita.

Celebra la festa de Sant Julià lo día 7 de Janer; la de Sant Sebastià lo 20 del meteix mes; la de la Mare de Déu del Roure, un dilluns del mes de Maig, y una altra festa lo 8 de Setembre. Les principals són la primera y la derrera.

Notes històriques.—De la Etat antiga no possehím de Llers cap nova ni sabèm que s' hi haja trobat cap reste. Lo que se díu de la seva fundació pèls *Lartoletes,* es pura fantasía y no té cap fonament sòlit. En la Etat mit-

jana, des del segle IX sona lo nom de la població, *Villa de Lercio* (any 882), y ab la metexa ortografía *Lercio* figura en la majoría de les escriptures dels temps subsegüents. *Lercio* se transformà mólt aviat en *Llers* y aquest es lo cognòm que portà la familia que possehía lo senyoríu del castell de Llers, feudataria dels comtes de Besalú, que obtingué mólt relléu en la dita època. Provablement per compra, lo senyoríu de Llers passà a la familia dels vescomtes de Rocaberti, que lo possehiren sembla des de la segona meytat del segle XIII. Lo castell de Llers, o més ben dit castells, donchs estava enrondat a curta distancia de fortaleses o de palàus fortificats, fóu lo primer lloch del Principat ahont trobà forta resistencia l' exèrcit invasor de Felip l' Atrevit, després d' haver atravessat lo Pyrinèu; però en la impossibilitat d' ésser socorregut, no tingué més remey que rendir-se, després d' haver rebutjat catorze assalts consecutius de forces desproporcionadament superiors. Presa la vila, es opinió valguda que en ella fóu coronat per rey d' Aragó Carles de Valois, pêl cardenal que en representació del Sant Pare acompanyava a les tropes franceses, acte que-s va fer ab gran cerimonia y se va celebrar ab festes que duraren dos díes. Després d' aquest succés, no-n relata la Historia cap d' importancia ocorregut en lo terme de Llers, fins a derrers del segle XVIII, quan la guerra ab la República francesa. Aleshores la vall de La Muga fóu teatre de mólts combats entre les tropes espanyoles y les franceses ab diversa fortuna, però lo día 20 de Novembre del any 1794, les primeres foren desfetes ab mort del general que les comanava, lo comte de la Unión, que caygué atravessat lo pit per una bala de fusell al pèu de la ermita de la Mare de Déu del Roure, quedant en mans dels francesos les bateríes y les trinxeres que s' havían establert en Llers y en los serrats propers a dita vila, que fóu lo lloch ahont la derrota se pronuncià ab major violencia. Derrerament, quan la guerra civil dels set anys, se tornà a fortificar la vila de Llers y s' hi posà comandant d' armes.

Masarach

Lo districte municipal de Masarach, o pot-ser millor, Meserach, comprèn lo poble d' aquest nom y lo de Vilarnadal. Està situat al NE. de Figueres, en la conca del ríu Net y de la riera de Vilarnadal y afronta, al N., ab lo de Sant Climent Ses Ceves; al E., ab lo de Mollet; al S., ab los de Peralada y de Cabanes, y al O., ab los de Viure y de Campmany. Té 195 edificis y alberchs, ab 399 habitants de fet (de dret 419), dels quals 136 saben llegir y escriure. Se classifican, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 88; casats, 85; viudos, 11; total, 184.—Dones: solteres, 96; casades, 88; viudes, 31; total, 215; y per entitats de població, com segueix:

Masarach (cap de districte): 73 edificis y alberchs, ab 172 habitants.—Vilarnadal (a 2,200 metres de Masarach): 63 edificis y alberchs, ab 156 habitants. —Petits caserius y edificis isolats 27, ab 71 habitants.

Lo terrer, regat pêl ríu y riera predits, es regularment accidentat y produheix grans, oli, suro en poca quantitat, fusta y pastures. Hi ha en lo terme alguns meners argentífers abandonats per improductius y alguns boschs públichs, d' ells los anomenats Llonganya y Solitar, d' extensió unes 10 hectàrees, en Vilarnadal, exceptuats de la venda per ésser d' aprofitament comú, y altres, en Masarach, d' extensió unes 27 hectàrees, declarats enagenables. L' atravessan varis camins carreters, que conduhexen a Mollet, a Sant Climent Ses Ceves, a Peralada y a Figueres per Cabanes. Pertany al districte electoral de Figueres.

Masarach es un poble rural, situat en la vall del Net, afluyent del Orlina, que dista de Figueres 13 kilòmetres, 50 de Gerona y 8 de Peralada, que es la estació de camí de ferre que té més propera. Compta ab una escola pública elemental incomplerta; hi ha tres prempses d' oli y un molí fariner, y celebra dues festes, la una lo día 4 de Juliol y la altra lo 11 de Novembre. Està repartit en tres barriades, formades una, la major, pêl poble propriament dit, que s' axeca a la vora del ríu Net; altra que es un petit arrabal anomenat carrer de la Font, a uns 200 metres del poble, y altra a 500 metres, coneguda per vehinat del Priorat, per haver-hi hagut en ell la casa prioral de Nostra Senyora del Olm.

Vilarnadal es també un poblet agricultor, situat prop de la riera que porta son nom, afluyent del ríu Llobregat. Té una escola pública elemental incomplerta, y celebra la festa major lo día 29 de Juny.

En l' ordre relligiós, Masarach es parroquia urbana d' entrada, ab rector, y Vilarnadal parroquia rural de primera, també ab rector. Una y altra parroquies eran del ardiaconat d' Empordà y són ara del arxiprestat de Figueres.

La esglesia de Sant Martí, situada en lo poble de Masarach, era abans la parroquial. S' ha assegurat que fóu colonisació y possessió del monestir de Colera, però ho contradíu lo fet de haver sigut donada en 1093 pêl bisbe de Gerona a la Colegiata de Vilabertràn. En 1592 la parroquia se trelladà a Nostra Senyora del Olm, per supressió de la canonja agustiniana que en aquesta hi havía establerta, havent quedat convertida en Priorat. La esglesia parroquial de Vilarnadal, està dedicada a Sant Pere.

En los documents los noms d' aquests pobles s' escriuen *Maseracho* (en 944) y *Mesaracho* (en 1093), y *Villarnatallo* (en 1362).

Massanet de Cabrenys

La vila de Massanet de Cabrenys ab son arrabal Lo Grié, los vehinats de Fontfreda y d' Oliveda, y los llochs de Tapies y de Sant Pere dels Vilars, forman un extens districte municipal, situat al NO. de Figueres, que ocupa quasi bé tota la conca del ríu Arnera y bona part de la vall de Fontfreda. Afronta, al N., ab França; al E., ab los districtes municipals de La Bajol y de Darnius; al S., ab los de Sant Llorenç de la Muga y d' Albanyà, y al O., ab aquest derrer y altra vegada ab França. Té 396 edificis y alberchs, ab 1,670 habitants de fet (de dret 1,685), dels quals 666 saben llegir y escriure. Per llur sexe y estat civil, se classifican en

Massanet de Cabrenys.—Vista general de la població

Hòmens: solters, 496; casats, 326; viudos, 50; total, 872.—Dones: solteres, 404; casades, 319; viudes, 75; total, 798; y per entitats de població, com segueix:

Massanet (cap de districte): 210 edificis y alberchs, ab 923 habitants.—Lo Grié (a 600 m. de Massanet): 14 edificis y alberchs, ab 59 habitants.—Oliveda (a 4,500 m. de id.): 13 edificis y alberchs, ab 50 habitants.—Tapies (a 6,100 m. de id.): 27 edificis y alberchs, ab 95 habitants.—Vilars (a 5,200 metres de id.): 12 edificis y alberchs, ab 55 habitants.—Petits caserius y edificis isolats 102, ab 488 habitants.

Entre los derrers s' hi compta lo vehinat de Fontfreda, format per 9 edificis y alberchs isolats.

Lo terme, que ocupa la vessant espanyola del Pyrinèu des de prop del coll de Lly o de Les Illes fins al coll de la Creu del Canonge, y la septentrional de la estrebació d' aquella serralada que separa l' Arnera del ríu Major y més avall de La Muga y forma a la seva terminació les serres de Mondevà y de Sant Jordi, es sumament escabrós y accidentat y en alguns endrets bastant poblat de bosch. Hi ha poca terra de conrèu, en general de mitjana qualitat, abundant-hi la ayga y les pastures. La temperatura la major part del any es freda. Aquestes circumstancies influexen en los productes de la terra, que són, en los conrèus, fajol, trumfes, cigrons, hortalices y grans en poca quantitat, y en la part boscosa, llenya, fusta y suro de bona qualitat. S' hi cría abundant bestiar, sobre tot de llana. Hi ha pedreres de marbre y de sabonet, y minerals diferents, en particular de coure y ferre, que quasi no s' explotan per sos pochs rendiments. També hi naix una font d' ayga ferruginosa. Les víes de comunicació quedan reduhides a la carretera, fà poch acabada, de Pont de Campmany, en la general de Madrid a La Junquera, a la vila de Massanet; hi ha emperò algún camí carreter, en mal estat, essent tots los altres de ferradura. Pertany al districte electoral de Figueres, per quina ciutat reb lo corrèu.

Massanet de Cabrenys.—La massa d' En Roldán

La vila de Massanet, que dista de Figueres per la carretera 24 kilòmetres y de Gerona 61, està situada en un replà, inclinat a mitjorn, de la falda del Pyrinèu, entremitg y prop del aygabarreig de les rieres Ardenya y Fraussa, quines corrents, ja unides, afluexen més avall al ríu Arnera. Sobre cada una de dites rieres hi té un pont. Té regular caseríu; les cases són quasi totes de planta baxa y un pis y estàn distribuides en dos carrers principals, en quina intersec-

ció s' hi troba la plaça, que no es mólt gran, en la qual s' axeca la anomenada massa d' En Roldàn, consistent en un pal o barra de ferre clavat dret en terra, que té 6'34 metres d' alçada, comptant-hi la part enterrada (0'90 metres), per 0'30 de gruix en la basa y 0'20 lo cim, al qui l' any 1834 s' hi afegí una anella pera penjar-hi un fanal. Vol la tradició que aquest pal siga la massa de guerra que lo sobredit guerrer, del cicle de Carles Many, va usar en la reconquesta de la terra contra los moros, suposant que neta aquesta d' infidels, al tornar-se-n a França, la llançà des d' un dels cims del Pyrinèu y al caure va quedar plantada allí; y fà derivar d' aquest fet lo nom de la població: *Massa net*. Està clar que tot axò es pura fantasía. La part alta de la vila, que s' extén per la banda N., havía estat voltada de murs, y en ella hi havía lo castell dels senyors de Massanet, del qual quasi no-n quedan restes. Compta la vila ab dues escoles públiques elementals complertes, una de noys y altra de noyes; ab illuminació elèctrica; ab hospital municipal ab dos llits, que per deficiencia de les seves rendes (125'62 pessetes) solzament socorre accidentats, y ab una altra institució benèfica pera dotar donzelles, administrada per lo pàrroco, fundada l' any 1759 per En Benet Traver y Mas. Es residencia d' un tinent de carrabiners, quefe de la primera secció de la segona companyía, que té al séu càrrech

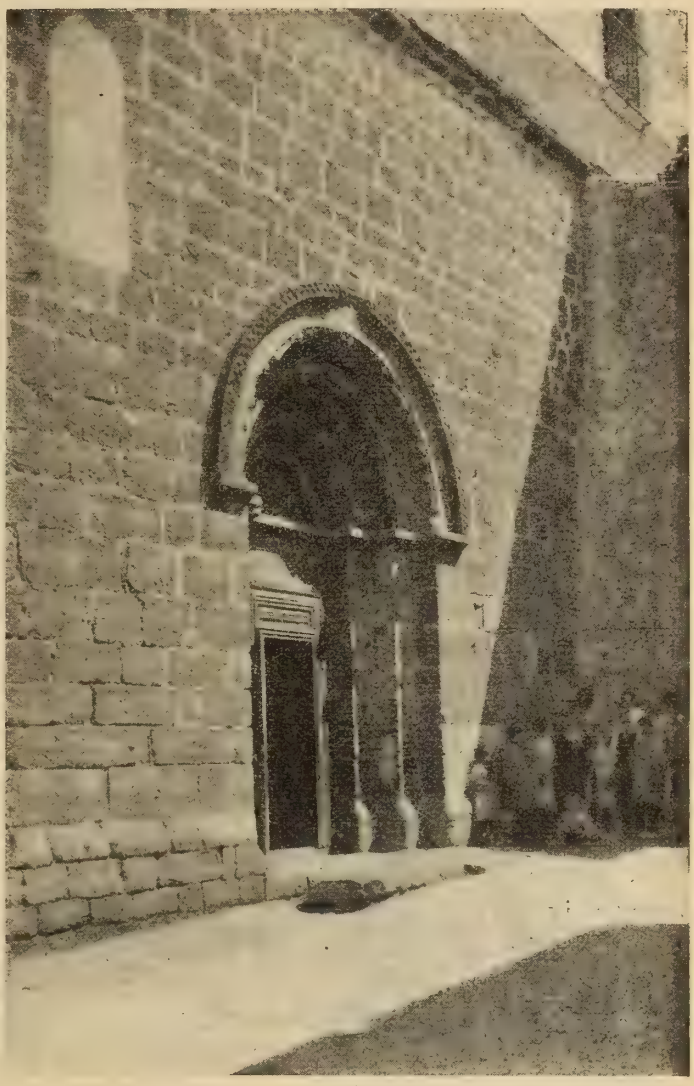

Clixé de N. Teixidor

Massanet de Cabrenys.—Porta lateral de la esglesia parroquial

la vigilancia de la frontera des de lo coll de Custoja al coll de Les Illes, ab dos llochs a les seves ordres, l' un manat per un sargent establert a Massanet y l' altre per un cabo establert a Tapies. Té ordinació diaria a Figueres (preu per persona 2 ptes.); celebra fira lo segón diumenge d' Octubre y festes los díes 28 de Maig y 11 de Novembre. La seva industria en la actualitat la representan la fabricació de taps, la d' espardenyes y la explotació de pedreres de sabonet, però hi ha, ademés, dues fàbriques de serrar fusta, una de gaseoses y una de producció de força elèctrica; abans hi havía en lo terme algunes fargues, un martinet y varis molins fariners, y s' hi fabricavan claus y genres de llana. Té metge, apotecari, una fonda, cases de dispeses, y s' hi exercexen les arts industrials més indispensables; no faltant-hi botigues que la proximitat de la vila a la frontera fà que, en general, estigan ben provehides. Los altres llochs y vehinats del districte són purament agrícols.

En l' ordre relligiós Massanet es parroquia urbana de segón ascens, ab rector y vicari, que era del ardiaconat de Besalú y ara es del arxiprestat de Figueres, com totes les esglesies sufragànies d' ella de que aprés parlarèm. La esglesia parroquial, es un petit temple romànich d' una sola nau, fet de carrèu, que se remonta al segle x y al qui s' han afegit, desfigurant-lo, quatre capelles laterals; la part més ben conservada es la exterior y en particular l' absis y una porta lateral, formada per cinch archs en degradació, decorats los dos majors, un d' ells ab escachs y l' altre ab imatges y figures mólt tosques. També són notables los ferres dels batents d' aquesta porta. D' ella són sufragànies: la esglesia de Sant Brisci, del lloch de Tapies; la de Sant Andréu, del vehinat d' Oliveda, prop de la confluencia del Arnera ab La Muga, que havía sigut parroquia y pertanygut al monestir de Camprodón, per donació que li féu lo comte Seniofret en 952; y la de Sant Pere dels Vilars, que era possessió de la Canonja de Vilabertràn, a la qual pertanyía la jurisdicció civil y criminal del lloch per haver-li-la venuda en 1364 lo rey D. Pere III. També són dependencia de la parroquia de Massanet, la capella de Sant Sebastià, situada dintre la vila, y la ermita de la Mare de Déu de les Salines, situada en una petita vall ahont naix una riera que dóna les seves aygues al Tech, en lo Vallespir, tocant quasi l' enlayrat cim anomenat Ras Mosquer. S' atribueix la seva edificació al segle XVI; prop d' ella hi naxen tres fonts mólt abundoses. S' hi fan dos aplechs, l' un lo día 15 de Maig, festivitat de Sant Isidro, y l' altre lo 15 d' Agost (abans lo 8 de Setembre), aquest mólt concorregut, ballant-se devant del santuari lo característich *ball dels confits* y lo *ballet* tradicional en lo Rosselló. Fins al any 1874, s' hi deya missa tots los díes de precepte. Finalment, la esglesia de Sant Miquel de Fontfreda, sufragània de la parroquia de Los Horts: era possessió de la Canonja de Lladó y havía sigut parroquia.

Notes històriques.—A uns tres kilòmetres al O. de Massanet, en lo lloch nomenat *Pas de les llebres,* plantat de suros, hi ha un *menhir,* conegut en lo país per *la pedra dreta*, al qui la tradició dóna un origen semblant al que

atribueix als menhirs de Santa Pau y de Sant Hilari, relacionant-lo ab la construcció del pont de la vila de Ceret. Consisteix en un gros bloch de granet, plantat a terra, d' uns deu palms d' alçada la part que-s veu. Aquest monument y l' haver-se recullit en lo terme alguna destral de la època de la pedra pulimentada, provan que la comarca fóu habitada al menys en los derrers temps calificats de prehistòrichs.

Massanet de Cabrenys. — *Menhir* «la pedra dreta»

Des d' aquests llunyans temps, fins arribar al segle IX de la nostra Era, no-s conserva de Massanet cap reste ni memoria. Un document del any 878 que l' anomena *Macanetus*, per *Maçanetus*, certifica la seva existencia en dit segle y la suposa colonisació del monestir de Santa María d' Arles. En documents posteriors s' escríu son nom *Mazanedus* (any 957), *Mazaneto* (any 1017) y *Macianeto* (any 1362). S' ha afirmat, pot-ser sense prou fonament, que havía sigut possessió del monestir d' Arles; de ésser axís, los drets del monestir se devían referir exclusivament a la esglesia o parroquia, donchs la vila en l' ordre civil fóu sempre en la Etat mitjana de senyoríu laycal. Ignoràm quins foren sos primers senyors; solzament sabèm que a principis del segle XIV possehía en senyoríu la vila y castell de Massanet la familia de Serrallonga, barons de Cabrenys en lo Vallespir, y es provable que a n' això sía degut lo sobrenòm de Cabrenys que porta la vila. Envers l' any 1313, Dona Beatríu de Serrallonga, filla de Bernat Huch, baró de Cabrenys, casà ab Dalmàu, vescomte de Rocaberti, y en virtut d' aquest matrimoni lo senyoríu de Massanet passà a la familia de Rocaberti, heretant-lo, ab la baronía de Cabrenys, Guillém de Rocaberti, germà del vescomte Jofre, l' un y l' altre fills de Dalmàu y Beatríu. En la descendencia de Guillém de Rocaberti continuà lo senyoríu de la vila fins a derrers del segle XVI, que passà a la familia de Peguera, més endevant a la de Sorribes y derrerament a la de Ros.

Massanet de Cabrenys.
Matríu d' un segell de bronze del segle XV

Los senyors de Massanet exercían en la vila y en lo séu territori la jurisdicció civil y criminal y tenían en ella cort o curia pera la administració de justicia.

De derrers del segle XIV o principis del XV es la matríu d' un segell de bronze, que porta al voltant, entre dos cercles linials, la llegenda: ✠ SIGILLVM : CVRIARVM : DE : CABRENCIO : ET : DE : MASSANETO, y en lo camper, florejat, dos escuts, l' un al costat del altre, ab les armes de Cabrenys y de Rocaberti lo primer, y ab les de Massanet lo segón.

Al terme de Massanet pertany també lo castell de Cabrera, que-s díu haver sigut dels Templers, quines runes s' oviran sobre un espadat cimal a ponent del coll de Les Illes.

L' any 1359, Massanet tenía 88 fochs, que eran de Guillém Galzeràn de Rocaberti; Fontfreda, Sant Pere dels Vilars y Oliveda, que eran de la batllía de Figueres, tenían 12, 4 y 3 fochs d' esglesia respectivament. En 1698 Massanet era lloch reyal de la batllía de Figueres.

En l' any 1793, los francesos embestiren la vila, cremant-hi 29 cases, y-l 1822 fóu atacada pêls realistes, que ne cremaren 36.

Bibliografía.—Botet y Sisó: *Excursió al Pyrinèu,* (art. publ. en *Lo Geronès,* ns. del 11 y 18 de Juliol de 1897).—Gay y Heras (Narcís): *El Santuario de Nuestra Señora de las Salinas, (Certamen lit. de Gerona,* v. XIII), 1884.

Mollet d' Empordà

Lo poble de Mollet d' Empordà, ab los vehinats de Cagaloca y de Les Costes de Peralada, forma un petit districte municipal, situat al NE. de Figueres, que afronta, pêl N., ab lo d' Espolla; per l' E., ab lo de Rabós; pêl S., ab lo de Peralada, y per l' O., ab los de Masarach y Sant Climent Ses Ceves. Té 129 edificis y alberchs, ab 343 habitants de fet (de dret 365), dels quals 136 saben llegir y escriure. Per llur sexe y estat civil, se classifican en

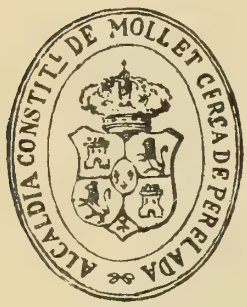

Hòmens: solters, 91; casats, 71; viudos, 7; total, 169. —Dones: solteres, 74; casades, 73; viudes, 27; total, 174.

En lo derrer «Nomenclàtor» oficial, no hi constan los vehinats de Les Costes ni lo de Cagaloca y sí solzament que 17 dels predits edificis estàn isolats y los habitan 58 persones. Segons noticies particulars, lo vehinat de Cagaloca té 7 edificis ab 15 habitants, y lo de Les Costes 11 ab 30 habitants.

Lo terme, que s' extén principalment de N. a S., es planer o lleugerament accidentat. Lo rega la riera Merdanç que recull aygues dels térmens d' Espolla y de Rabós y s' ajunta al ríu Net, fent-ho aquest a l' Orlina en Les Costes de Peralada. L' atravessa lo camí vehinal, subvencionat per la Diputació, que va de Figueres a Espolla, ab lo qui s' ajunta a Mollet meteix lo qui baxa de Rabós, y té camins carreters que portan a Sant Climent Ses Ceves, a Masarach y a Peralada. Lo terrer, en bona part de conrèu, produheix grans, llegums y sobre tot oli y ví. Hi ha poch bosch y s' hi cría poch bestiar. Pertany al districte electoral de Figueres.

Lo poble de Mollet, que dista de Figueres 13 kilòmetres, de Gerona 49 y 9 de la estació de Peralada en lo camí de ferre de Barcelona a França, que es la que té més propera, està situat a la riba de la riera Merdanç; té metge, una escola pública elemental incomplerta d' assistencia mixta y quasi tots los qui l' habitan son agricultors. Celebra festa major los díes 26 y 27 de Setembre, y una altra los 13 y 14 de Desembre.

Es parroquia urbana d' entrada, ab rector, que era del ardiaconat d' Empordà y ara es del arxiprestat de Figueres. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Cebrià, es un temple senzill d' una sola nau. Se díu que fóu possessió y colonisació del monestir de Colera. Lo cementiri es nou y està situat fora del poble.

Hi ha, ademés, en lo vehinat de Les Costes, una capella dedicada a Sant Joan, que pertany a la parroquia de Sant Martí de Peralada.

Los antichs documents donan al poble lo nom de *Moleto* (en 944) y de *Molleto* (en 1093).

Navata

La vila de Navata y lo poble de Canelles, forman un districte municipal, que ocupa part de la conca del ríu Algama y de la del Fluvià y està situat al SO. de Figueres. Afronta, al N., ab los de Lladó y Tarabaus; al E., ab los d' Ordis y de Pontons; al S., ab aquest meteix, ab lo ríu Fluvià y ab lo de Cabanelles, y al O., ab los de Cabanelles y de Lladò. Té 228 edificis y alberchs, ab 819 habitants de fet (de dret 824), dels quals 271 saben llegir y escriure. Se classifican, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 204; casats, 179; viudos, 28; total, 411.—Dones: solteres, 191; casades, 179; viudes, 38; total, 408; y per entitats de població, com segueix:

Navata (cap de districte): 146 edificis y alberchs, ab 508 habitants.—Canelles (a 4 kilòmetres de Navata): 31 edificis y alberchs, ab 88 habitants.—Petits caserius y edificis isolats 51, ab 283 habitants.

Lo terrer, part planer y part lleugerament accidentat, està fertilisat per l' Algama y en son extrém SE. per lo Fluvià; produheix grans, oli, ví y en poca quantitat llegums y hortalices; té una partida de bosch de roures y alzines, y cría bestiar. Atravessa lo terme la carretera de Besalú a Figueres y té camins carreters a Canelles y Pontons, a Cabanelles, a Lladó y a Ordis. Pertany al districte electoral de Vilademuls.

La vila de Navata, que dista de Figueres 11 kilòmetres y 32 de Gerona, està situada tocant a la predita carretera y prop del ríu Algama. Es població

quasi exclusivament agricultora; té quatre prempses d' oli, un molí fariner, metge, veterinari y s' hi fabrican espardenyes. Hi ha lloch de la guardia civil manat per un cabo; compta ab dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes; celebra fira lo día 17 de Janer y la festa major lo tercer diumenge de Juliol. La part més antiga de la població havía estat voltada de murs, y a mitjorn d' ella hi ha los restes del enderrocat castell dels senyors de Navata y de la capella que en ell hi havía. Té ordinació diaria a Figueres (preu per persona o'5o pta.).

Es parroquia urbana de primer ascens, ab rector y vicari, abans del ardiaconat de Besalú y ara del arxiprestat de Figueres, que era pertenencia de la Canonja de Gerona. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Pere, fóu reedificada en lo segle XVIII y no ofereix res de particular.

Lo poble de Canelles, format per cases la majoría espargides, està situat a la riba esquerra del ríu Fluvià. Té una esglesia, dedicada a Sant Esteve, que havía sigut possessió del monestir de La Grassa, y fóu parroquia fins a mitjans del segle XV; avuy es sufragània de la parroquia de Romanyà de Besalú.

Lo castell de Navata, ab son territori, formava en la Etat mitjana una Baronía y los senyors d' ella, que portavan lo meteix nom, eran, en lo segle XII, comdors del comtat de Besalú. Envers l' any 1249 passà la baronía a la familia de Rocaberti, per matrimoni del vescomte D. Dalmàu ab la hereva de la baronía Dona Ermessindis Des-Far y de Navata. Lo fill major d' aquest matrimoni, Grau de Rocaberti y la seva descendencia foren en endevant los senyors de Navata, fins que, en data que ignoràm, la baronía s' incorporà al vescomtat de Rocaberti. L' any 1698, era cap d' una batllía, formada pèls llochs de Navata, Ordis, Espinavessa y La Palma, y la possehía lo vescomte de Rocaberti, comte de Peralada.

Ordis

Lo districte municipal d' Ordis, comprèn lo poble d' aquest nom, ab lo vehinat de Pols. Està situat al SO. de Figueres, y afronta, al N., ab lo de Tarabaus; al E., ab lo de Borraçà; al S., ab los de Pontons y de Navata, y al O. ab lo de Navata. Té 125 edificis y alberchs, ab 434 habitants de fet (de dret 455), dels quals 170 saben llegir y escriure. Se distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 107; casats, 95; viudos, 10; total, 212.—Dones: solteres, 101; casades, 97; viudes, 24; total, 222; y per entitats de població, com segueix:

Ordis: 94 edificis y alberchs, ab 299 habitants.—Pols (a 1,308 m. d' Ordis): 11 edificis y alberchs, ab 31 habitants.—Petits caserius y edificis isolats 20, ab 104 habitants.

Lo terme, regat per l' Algama, es bastant planer y en partida improductíu y de dolenta qualitat; lo de conrèu produheix grans, oli y ví. L' escapsa, per son extrém N., la carretera de Besalú a Figueres y té camins carreters a Tarabaus, Vilanant, Avinyonet, Borraçà y Vilamalla, Pontons, Espinavessa y Navata. Reb lo corrèu per Bàscara y pertany al districte electoral de Vilademuls.

Lo poble d' Ordis, dista de Figueres 9 kilòmetres, de Gerona 30 y 7 de la estació de Vilamalla en lo camí de ferre de França, que es la que té més propera. Compta ab una escola pública elemental incomplerta, d' assistencia mixta; hi havía hagut hospital, ab una capella dedicada a Santa Catarina, convertit al present en casa rectoral y dependencies del municipi, y celebra la festa major lo 7 de Janer. Hi ha un molí fariner y es població exclusivament agricultora.

La parroquia es urbana d' entrada, ab rector y un capellà adscrit. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Julià y a Santa Basilisa, era de la Canonja de Gerona; va ésser reformada y engrandida en los primers anys del segle XVIII; de la anterior esglesia romànica, de carrèu y d' una sola nau, conserva les parets y part de la volta. En lo vehinat de Pols hi ha una capella pública dedicada a la Mare de Déu, y a la part de mitjorn del terme una ermita dedicada a Sant Nicolàu. La una y la altra són dependencia de la parroquia que pertany al arxiprestat de Figueres y era abans del ardiaconat de Besalú.

Ordis, en los documents *Ordeis* (any 1019) y *Ordeos* (any 1020), era l' any 1698 de la batllía de Navata y pertanyía al comte de Peralada.

Palàu de Santa Eulalia

Forman lo districte municipal de Palàu de Santa Eulalia, lo poblet que porta aquest nom, lo lloch de Santa Eulalia y lo vehinat conegut per Estanyet o Estanyol. Està situat al S. de Figueres y afronta, al N., ab lo de Garrigars; al E., ab los de Ciurana y de Sant Miquel de Fluvià; al S., ab aquest meteix y ab lo ríu Fluvià, y al O., altra vegada ab lo de Garrigars. Té 82 edificis y alberchs, ab 247 habitants de fet (de dret 264), dels quals 88 saben llegir y escriure. Se classifican, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 62; casats, 54; viudos, 7; total, 123.—Dones: solteres, 64; casades, 54; viudes, 6; total, 124; y per entitats de població, com segueix:

Palàu: 27 edificis y alberchs, ab 68 habitants.—Santa Eulalia (a 500 metres de Palàu): 39 edificis y alberchs, ab 116 habitants.—Petits caserius y edificis isolats 16, ab 63 habitants.

Entre los caserius s' hi comprèn lo vehinat d' Estanyol, que quan escrivía lo senyor Quintanilla constava de cinch cases. De fet lo cap de districte es Santa Eulalia, per més que axò resulta indiferent per ésser mólt curta la distancia que separa aquest lloch de Palàu.

Lo terme es accidentat y lo terrer bastant dolent; produheix oli, ví y grans. Lo frega al mitjorn lo ríu Fluvià; té camins carreters que conduhexen a la carretera general de Madrid a La Junquera, a Garrigars y a Sant Miquel de Fluvià, per ahont reb lo corrèu. Pertany al districte electoral de Vilademuls.

Palàu es una població agricultora. Té una escola pública elemental incomplerta d' assistencia mixta, set prempses d' oli y celebra la festa major lo día 10 de Desembre. Dista de Figueres 12 kilòmetres, de Gerona 29 y 2 de la estació de Sant Miquel en lo ferrecarril de Barcelona a França, que es la que té més propera.

La parroquia es rural d' entrada, ab rector, que era del ardiaconat d' Empordà y ara es del arxiprestat de Figueres. La esglesia parroquial està dedicada a Santa Eulalia.

En los documents se l' anomena *Palatio de Archidiaconi* (anys 1316 y 1362) d' ahont lo català *Palau S-Ardiaca,* lo qual fà suposar que fóu pertenencia de la Canonja de Gerona. En 1698, era lloch reyal de la batllía de Ciurana.

Lo vehinat d' Estanyet o Estanyol, recorda la presencia d' un petit estany, que era pot-ser lo *Chaniano* o *Chanyano* de que hem parlat més enrera.

Palàu Sa Verdera

Lo poble de Palàu Sa Verdera, forma un districte municipal, situat al Est de Figueres, en la conca complementaria de La Muga, que afronta, al N., ab lo del Port de la Selva; al E., ab lo de Roses; al S., ab la mar y ab lo de Castelló d' Empories, y al O., ab lo de Pau. Té 299 edificis y alberchs, ab 969 habitants de fet (de dret 1,055), dels quals 318 saben llegir y escriure, y se classifican, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 243; casats, 229; viudos, 25; total, 497.
—Dones: solteres, 198; casades, 231; viudes, 43; total, 472.

Solzament 13 edificis, ab 43 habitants, estàn isolats pêl terme.

Aquest s' extén per la falda de la montanya anomenada Verdera en quin cim hi ha lo castell de Sant Salvador, en la serra de Sant Pere de Roda, y baxa fins als estanys que vorejan lo grau de La Muga. Es, donchs, montanyós per la banda N. y NE. y forma un plà inclinat en les altres direccions. No té més corrents d' ayga que les torrenteres que conduhexen les de la montanya als dits estanys. La montanya es mólt pelada y la terra de conrèu produheix

grans, llegums, oli y ví. S'hi cría bestiar y aviràm. Atravessa lo terme de SE. a NO. la carretera de Roses a la estació de Vilajuiga, y en son extrém S. l'escapsa la de Figueres a Roses. Hi ha, ademés, camins carreters, mólt dolents. Pertany al districte electoral de Vilademuls.

Lo poble està situat al peu meteix de la montanya, a uns 83 metres d'elevació sobre lo nivell de la mar. Dista de Figueres 20 kilòmetres, de Gerona 57 y poch més de quatre de la estació de Vilajuiga, en lo camí de ferre de Barcelona a França, que es la que té més propera. En ell s'hi veuen dues torres y restes de murs del antich castell senyorial. A dos kilòmetres del poble hi ha un petit vehinat nomenat Torroelles. Té dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes; metge, apotecari; hostals, y 10 prempses d'oli. Lo séu principal comerç es lo de bestiar y lo d'ous; la majoría de sos vehins són agricultors. Hi ha ordinació a Figueres tots los dijous (preu per persona 0'75 pta.) y celebra festa los díes 2 de Febrer y 29 d'Agost. Reb lo corrèu per Vilajuiga.

Es parroquia urbana de primer ascens, ab rector y vicari, que era del ardiaconat d'Empordà y ara es del arxiprestat de Figueres. La esglesia parroquial està dedicada a Sant Joan. Aquesta parroquia comprenía, segons un document del any 1362, *Seteras, Tercerio, Planes, Torracucas, Verdera, Tremoleda, Trebayls*, *Stagnum bovosum y Verderola ces Clapers*, que conceptuàm eran denominacions geogràfiques aplicades als accidents del terrer que formavan sos límits o rodalía. Té agregada la capella o santuari de Sant Onofre, en la dita montanya.

Los documents més antichs nomenan al poble *Villa de Palatio* (anys 882 y 1035) y més endevant *Palatio Viridaria* (1316). Lo castell pertanyía en 1411 a la familia Çagarriga y fóu assaltat, en dit any, per Joan de Vilamarí, fruyt de les bandositats de la època. En 1698 era dels comtes d'Empories.

Pau

Lo districte municipal de Pau, que comprèn lo poble d'aquest nom y lo llogaret de Vilaut, està situat en la conca complementaria de La Muga, al NE. de Figueres, y afronta, al N., ab los de Vilajuiga y del Port de la Selva; al E., ab Palàu Sa Verdera; al S., ab aquest meteix y ab l'estany de Castelló, y al O., ab los de Vilanova de la Muga y de Vilajuiga. Té 167 edificis y alberchs, ab 534 habitants de fet (de dret 570), dels quals 229 saben llegir y escriure, y se classifican, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 148; casats, 120; viudos, 13; total, 281.—Dones: solteres, 127; casades, 118; viudes, 28; total, 273.

Dels 10 edificis, ab 31 habitants, que figuran en lo cens com isolats, sis forman lo lloch de Vilaut, situat prop del estany de Castelló, dos kilòmetres a mitjorn de Pau.

Lo terme, pêl NE., es montanyós y en lo restant quelcòm accidentat. S' hi escorren varies torrenteres que baxan de la serra de Sant Pere de Roda y abocan llurs aygues al estany. Lo terrer produheix grans, oli, ví, auserda y conté prats y deveses que oferexen al bestiar pasturatges abundants. Atravessan lo terme la carretera de Roses a la estació de Vilajuiga y algún camí carreter, com los que portan a Pedret y a Marsà. Pertany al districte electoral de Vilademuls.

Lo poble, situat al peu de la serra, dista de Figueres 17 kilòmetres, 54 de Gerona y uns 2,500 metres de la estació de Vilajuiga, en lo camí de ferre de Barcelona a França, per la qual reb lo corrèu. Compta ab dues escoles públiques elementals complertes, una de noys y altra de noyes; hi ha veterinari y quatre prempses d' oli, y quasi tots sos vehins són agricultors. Hi havía castell senyorial. Celebra festa major los díes 11 de Novembre y 19 de Janer.

Es parroquia urbana d' entrada, ab rector, que abans era del ardiaconat d' Empordà y ara es del arxiprestat de Figueres. Ademés de la esglesia parroquial, dedicada a Sant Martí, hi ha una capella a Vilaut dedicada a Sant Salvador.

En aquella parroquia hi havía un lloch nomenat *Petratello* (any 882), *Pedardello* (1229) y també *Padardello* (1362), que tenía a la vora un petit estany (pot-ser lo Panardell o Padardell, al qui més enrera hem fet referencia), en lo qual hi havía un monestir, dedicat a Santa María, en lo primer terç del segle XIII.

L' any 882 lo poble es anomenat *villa Pau,* nom que en lo segle XIV se convertí en *Pavo* y, efectivament, un pavo reyal portava per armes en son escut la noble familia de Pau, qui possehía lo castell y lo senyoríu de la població. En 1524, heretà, de la seva mare, la baronía de Pau, D. Francisco de Rocaberti, fill segón del vescomte de Rocaberti D. Felip Dalmàu y de la seva muller Beatríu de Pau, y aquesta branca de la casa de Rocaberti continuà en lo successíu possehint-la. En la «Nòmina» del any 1698, figura Pau com lloch propri del comte d' Empories, però possehint-hi la plena jurisdicció civil don Francisco de Rocaberti y de Pau.

Peralada

La vila de Peralada, ab los petits vehinats de Morasach, Les Olives y La Salanca, forma un districte municipal, situat al NE. de Figueres, en la unió de les conques de La Muga y del Llobregat, que afronta, al N., ab lo de Mollet d' Empordà; al E., ab lo de Vilanova de la Muga; al S., ab aquest meteix y

ab lo de Vilabertràn, y al O., ab lo de Cabanes. Té 448 edificis y alberchs, d' ells 26 més o menys isolats, ab 1,412 habitants de fet (de dret 1,419), dels quals 664 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 380; casats, 292; viudos, 46; total, 718. — Dones: solteres, 323; casadés, 289; viudes, 82; total, 694.

Lo terme es quasi planer y lo terrer de bona qualitat. Dóna grans, ferratges, oli, ví y fustes y s' hi cría bestiar, particularment de llana y porquí. Lo fertilisan los rius Orlina, Llobregat y La

Plan y carrers de Peralada (Revisat per l' Ajuntament)

1. Plaça Major.
2. Id. de la Esglesia.
3. Id. de les Monges.
4. Carrer de D. Pere.
5. Id. Hospital.
6. Plaça de Sant Domingo.
7. Carrer Morno.
8. Id. de la Mercería.
9. Id. de la Pilota.
10. Id. de la Sabatería.
11. Id. del Joch de la Pilota.
12. Plaça del Carme.
13. Carrer del Aculliment.
14. Capella.
15. Plaça de Sant Antoni.
16. Id. del Pont.
17. Carrer del Call.
18. Parch Marquès de la Torra.
19. Camí Figueres a Peralada.
20. Carrer de Burriana.
21. Parch Marquès de la Torra.
22. Carrer de Sant Joan.
23. Id. de Requesens.
24. Portalet de la Font.
25. Camí a Sant Sebastià.
26. Carrer de Sant Sebastià.
27. Id. Nou de Sant Joan.
28. Parch Marquès de la Torra.
29. Carretera de la Estació.
30. Carrer del Comte de Zavallà
31. Sant Sebastià.
32. Esglesia Parroquial.
33. Camí Figueres a Peralada.
34. Carrer del Bordell.
35. Baxada de Garriguella.
36. Carrer de Vilella.

Muga, que de vegades lo perjudican ab les seves revingudes. L' atravessa lo ferrecarril de Barcelona a França y varis camins vehinals que conduhexen a Vilabertràn y Figueres, a Rabós y Espolla per Mollet (subvencionats per la Diputació), y a Vilanova y a Castelló d' Empories. Reb lo corrèu directament per la estació del camí de ferre y pertany al districte electoral de Vilademuls.

La vila s' axeca sobre un petit turó, a la riba esquerra del ríu Llobregat, y dista de Figueres 8 kilòmetres, de Gerona 45 y de la estació del ferrecarril, que la té propria, prop d' un kilòmetre. Està regularment urbanisada, ab bon caseríu y conserva alguns edificis monumentals, com són lo palàu castell dels

Clixé de A. Unal

Peralada.—Frontalera del Palàu dels Comtes

comtes de Peralada, fà pochs anys restaurat y adicionat ab un parch, que conté una rica biblioteca y joyes y recorts històrichs y artístichs de mèrit; la esglesia gòtica del que fóu convent de Nostra Senyora del Carme, avuy capella del predit palàu, y la esglesia y claustre del convent de Sant Domingo, avuy destinat aquest a hospital y a quarter de la guardia civil. L' hospital, ab dos llits, corre a càrrech del ajuntament y per no tenir rendes suficientes (555'25 pessetes anyals), acull no més que accidentats. Lo lloch de la guardia civil està manat per un sargent. Compta ab dues escoles públiques elementals complertes, una de noys y altra de noyes; ab dues de privades de noyes, la una a càrrech de germanes franceses y la altra al de Canongeses de Sant Agustí, y ab professors particulars de música, art al qui los vehins són de temps mólt aficionats y que ha donat merescut renòm a la cobla de la vila. Té metge, apotecari, un molí fariner y sis prempses d' oli; s' hi exercexen los oficis y arts

industrials més indispensables, però la majoría de sos habitants se dedican a la agricultura. Té un pont d' obra sobre lo Llobregat. Celebra fira los díes 14 de Setembre y 8 d' Octubre, y festa major lo primer diumenge després de Pasqua y lo 11 de Novembre.

Es parroquia urbana de segón ascens, ab rector, vicari, organista y sagristà, que era del ardiaconat d' Empordà y es ara del arxiprestat de Figueres. La esglesia parroquial, reedificada de poch, està dedicada a Sant Martí y pertanyía a la Canonja de Gerona. D' ella són sufragànies les capelles de Sant Joan Degollaci en les Costes de Peralada, Sant Amans en lo lloch de Morasach, y Sant Sebastià, prop de Les Olives. Pertanyen a aquesta parroquia la esglesia de Nostra Senyora del Carme, que era la del convent de Carmelites fundat l' any 1206 y edificat primer fora de la vila, però trelladat a ella en

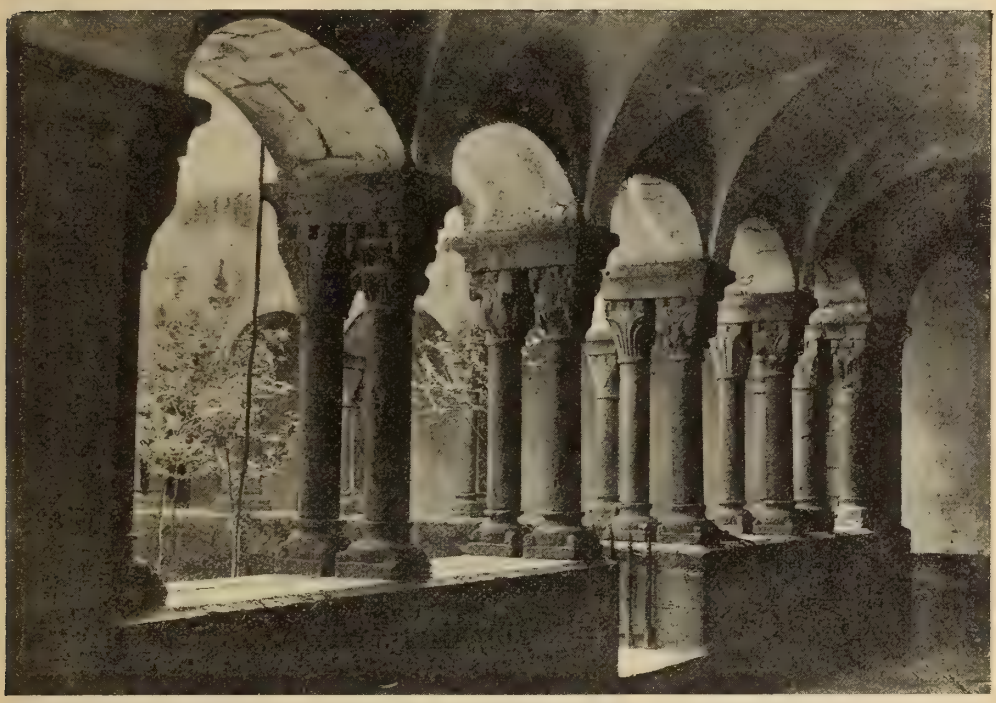

Peralada.—Claustre de Sant Domingo

1346; estava sots lo patronat dels vescomtes de Rocaberti, senyors de Peralada, que en ella s' enterravan; té adscrit un capellà y es ara, com tením dit, la capella del palàu. La esglesia de Sant Bartoméu de Bell-lloch, també ab capellà adscrit, que es la del convent de monges Agustines, que fóu trelladat a Peralada en 1391, des de Bell-lloch del terme de Cantallops; y finalment, la de Nostra Senyora del Roser, avuy no destinada al culte, que fóu cedida en 1578 a la ordre dominicana per Francisco Dalmàu de Rocaberti, però que existía ja de mólt abans. Fora de la vila hi ha una capella, al present convertida en ma-

gatzèm de palla d' una masía que es anomenada Lo Sant Sepulcre, que díu lo senyor Monsalvatje fóu la d' un convent de relligiosos d' aquest ordre. Una altra masía, a 500 metres de la vila, s' anomena Sant Llàtzer, y es possible hagués sigut, en temps passats, alberch de masells.

Fóu natural de Peralada lo valent militar y celebrat cronista, En Ramón Muntaner, un dels qui hagué d' abandonar la vila en 1285, quan no tenía encara onze anys complerts; y també ho va ésser Fra Tomàs de Rocaberti, que visqué en lo segle XVII y fóu general de la ordre de Predicadors, arquebisbe de Valencia, virrey del meteix regne y autor d' obres notables. Es mólt provable fos fill d' aquesta vila lo poeta Felip Dalmàu, vescomte de Rocaberti, del qui parla lo senyor Torres Amat en son *Diccionario de escritores catalanes*.

Peralada.—Palàu dels Comtes (restaurat)

Notes històriques. — Dels primers temps històrichs, o del començament de la època del ferre, semblan ésser les armes, vasos de terra cuyta y algún altre obgecte ceràmich trobats al fer-se los treballs pera l' arreglo del parch del palàu de Peralada, en lo qual se conservan. La pasta, color, forma y decoració dels dits vasos, són quasi iguals a les dels vasos dels derrers temps prehistòrichs trobats en altres localitats, com, per exemple, en lo *Plà de Gibrella* de la comarca d' Olot. No tením cap més nova de Peralada, fins al segle IX de la nostra Era.

Un document del any 844, d' autenticitat sospitosa, díu que la vila fóu repoblada pèls monjos de Colera, los quals li donaren lo nom de *Petralata*, essent abans pèls pagans anomenada *Tolon*, o siga *terra morta*. Lo nom de

Petralata es lo que li donan constantment los documents de la Etat Mitjana. Un del any 1035, fa menció del *castro Tolon* com a situat en lo terme de Castelló d' Empories. Són nombrosos los documents de la metexa època que parlan del *comtat de Peralada,* lo que ha fet creure a mólts en la existencia d' un comtat de Peralada distint del d' Empories, y fins se li han assenyalat los límits, donant-li tot lo territori comprès entre lo Pyrinèu y lo Fluvià y entre la mar y la antiga carretera de França; en oberta contradicció ab lo contingut en mólts documents que donan al comtat d' Empories un gran nombre de poblacions d' aquell territori. Lo que hi ha es que lo comtat d' Empories comprenía al principi o en son origen dos *pagus* o comarques, que en aquell temps eran ab freqüencia anomenades comtats, sense que per axò tinguessen comtes propris. Lo *pagus emporità* y lo *pagus de Peralada,* tenían un sol comte, que ho era lo d' Empories y que alguna vegada se titolava en los documents «comte d' Empories y de Peralada». Comtes de Peralada, que no ho fossen d' Empories, no n' hi hagué cap en la Etat Mitjana. Convé tenir axò mólt present pera no confondre l' antich *pagus,* o si se vol comtat de Peralada, ab lo territori que fóu possessió dels comtes de Peralada, títol *creat* per Felip III de Catalunya y IV de Castella, a favor dels fins aleshores vescomtes de Rocaberti, qui eran des de mólt temps abans *senyors* de la vila de Peralada, però no *comtes* de Peralada.

Lo senyoríu de la vila de Peralada que radicava en los comtes d' Empories, fóu donat pêl comte Ponç, pot-ser al morir (1044 a 1078), a son segón fill Berenguer, y en la descendencia de Berenguer seguí fins a la seva incorporació, provablement per matrimoni, a la casa dels vescomtes de Rocaberti, que trobàm lo possehían ja en lo segle XIII. Lo vescomte Dalmàu de Rocaberti, senyor de la vila, fóu lo qui va obligar a desamparar-la a sos moradors y lo qui va manar cremar-la en 1285, quan se vegé impotent pera privar-hi la entrada a les tropes del rey de França Felip l' Atrevit. Dels seus senyors obtingué la vila les franqueses y privilegis continuats en lo *Llibre de la Cadena,* del qual lo senyor Pella y Forgas ha publicat la rúbrica o Index (48). Consta que l' any 1371 se començava a edificar lo convent del Carme, y que en 1381 se reconstruía lo pont enderrocat pêls aygats; quaranta anys després, en lo 8 d' Octubre del any 1421, un aygat horrorós, que causà greus perjudicis a tot l' Empordà, particularment a Cabanes, va enderrocar 40 canes dels murs de la vila de Peralada y arrasà la horta d' ella. Quan les turbulencies del temps del rey Joan II, aquest assetjà la vila y malgrat la desfeta que li causaren lo comte de Campobasso y altres capdills de la terra, conseguí rendir-la en 22 de Juny del any 1472. A derrers del segle següent s' acabà lo castell-palàu dels vescomtes de Rocaberti, però la major part dels qui succehiren als qui l' havían fet construir, no feren d' ell la seva habitual residen-

(48) Pella y Forgas (Joseph): *Historia del Ampurdán,* pl. 568 y següents.

cia. Lo rey Felip III de Catalunya y IV de Castella otorgà lo títol de comte de Peralada al vescomte de Rocaberti Francisco Jofre, envers l' any 1626, essent aquest lo primer vescomte que l' usà (49). Los successos dels temps més propers ocorreguts en aquesta vila tenen escassa importancia.

Pont de Molins

Lo districte municipal de Pont de Molins, format pêl poble del meteix nom, està situat al N. de Figueres, en la conca de La Muga, y afronta, al Nort, ab los de Viure y de Masarach; al E., ab lo de Cabanes; al S., ab lo de Llers, y al O., ab lo de Buadella. Té 140 edificis y alberchs, ab 496 habitants de fet (de dret 485), dels quals 181 saben llegir y escriure. Los dits habitants se distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 131; casats, 97; viudos, 23; total, 251. —Dones: solteres, 127; casades, 97; viudes, 21; total, 245; y per entitats de població, com segueix:

Pont de Molins (cap de districte): 94 edificis y alberchs, ab 319 habitants. —Molins de Dalt (a 175 metres de Pont de Molins): 37 edificis y alberchs, ab 136 habitants.—Petits caserius y edificis isolats 9, ab 41 habitants.

Lo terme, en part planer y en part quelcòm accidentat, està regat per La Muga y l' atravessa la carretera general de Madrid a La Junquera, que hi té un pont d' obra sobre d' aquest ríu. Hi ha també camins carreters, que conduhexen a Llers, a Les Escaules y a Cabanes. Lo terrer produheix grans, oli, ví y hortalices; hi ha poch bosch y abunda en pedreres de calç y de ciment. Les aygues del ríu, a més d' aprofitar-se pera regar, s' hi utilisan pera usos industrials. Pertany al districte electoral de Figueres.

Lo poble, situat a la vora metexa del ríu, dista de Figueres uns 8 kilòmetres y de Gerona 45, y està dividit en dos barris o vehinats, l' anomenat Molins de Dalt, poch apartat de la carretera, y l' anomenat Pont de Molins, format per un carrer de cases que s' axecan a la una y la altra banda d' aquesta. Té administració de corrèus, estació telefònica del grupo interurbà de Figueres y dues escoles públiques elementals incomplertes, una de noys y altra de noyes. Celebra la festa major los díes 8 y 9 de Setembre y lo 10 de Janer. La industria hi està representada per dues farineres, quatre forns de calç, una fàbrica de ciment, un molí fariner y alguna rajolería. Lo pont sobre La Muga y los molins que de mólt antich hi havía, han donat nom a la població; en la part alta d' aquesta hi hagué un castell en la Etat Mitjana. Com entitat municipal, no existeix més que des del segle XVIII; abans quasi tot son territori formava part del terme de Llers.

---

(49) Bofarull (Pròsper): *Los condes de Barcelona vindicados*, v. II, p. 238

Es parroquia urbana d' entrada, ab rector, abans sufragània de la de Llers y avuy independent, que pertanyía al ardiaconat de Besalú y es al present del arxiprestat de Figueres. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Sebastià, es una construcció d' istil del renaxement acabada l' any 1789.

A poch més de dos kilòmetres al O. del poble y en son terme hi havía la ermita, avuy en runes, de Nostra Senyora del Roure. La va fer construir, en 1638, lo Rnt. Jaume Puig, en lo lloch que abans ocupava un petit oratori. Prop d' ella hi havía lo monument commemoratíu de la mort en aquell lloch de don Lluís Carvajal, comte de la Unió, quan la desgraciada batalla del 20 de Novembre de 1794. Consistía en una creu de 3'70 d' alçada, posada sobre una basa d' un metre, ab inscripció monitoria; aquest monument ha sigut també fet malbé.

Un altre monument, format axís meteix per una creu posada sobre una basa de pedra, ab inscripció en ella, s' axecava a uns 500 metres al E. del poble, vora lo camí de Cabanes, pera commemorar la mort allí del capità D. Narcís Massanes, lo 9 de Juliol de 1810, combatent ab los francesos.

Clixé de Francesch Duarte

Pont de Molins.—Carrer Major

La situació de Pont de Molins, a cavall de la carretera y del pont de La Muga, y la seva proximitat al coll de Portús, dóna rahó dels fets d' armes que motivaren aquests monuments, y d' altres poch importants ocorreguts en son terme en los segles XVII, XVIII y XIX, ab ocasió de les diferentes entrades en territori català de tropes enemigues.

Quan l' aygat del any 1421, la corrent de La Muga passà per demunt del pont de la carretera, però no consta que se l' endugués.

Finalment, l' any 1868 va tenir lloch en son terme una troballa de monedes, mólt interessants, per ésser les més antigues una part d' elles de les fins al present aparegudes en la península ibèrica, y per anar acompanyades de barretes y altres trocets de plata, que poden servir pera justificar que los naturals del país, abans del establiment en ell dels focis, se servían, com díu Strabon, de la plata a pes. Donà compte d' aquesta troballa lo senyor Pujol y Camps (50) y ab més precisió ho va fer posteriorment lo senyor Zobel de Zangroniz, ab aquestes paraules: la formavan «un gran nombre de monedes d' aquesta mena (fà referencia a les trobades pochs anys abans prop de Roses, que eran de plata, encunyades pèls focis), una drachma de Kyme... troços retallats de dos tetradrachmes d' Atenes... un fragment d' stater de Metaponto de la primera època, un altre d' una tridrachma de Ilirio ab los jardins d' Alcinus, d' encunyació unilateral, y una quantitat considerable de troços del meteix metall (plata), dels quals un argenter ne va fondre fins a 60 unces» (51). De les monedes focies a que-s refereix, n' hi havía d' encunyació unilateral, d' encunyades de totes dues cares sense cap lletra, y d' encunyades de totes dues cares ab les primeres lletres del nom de les colonies focies Marsella y Empories (52).

Pontons

Lo poble de Pontós o millor Pontons, ab los vehinats de La Pobla y del Castell, y lo poble de Romanyà de Besalú, forman un districte municipal, situat al S. de Figueres, en la conca del ríu Fluvià, que afronta, al N., ab lo de Borraçà; al E., ab lo de Garrigars; al S., ab los de Bàscara y d' Orfens, mitjantsant lo Fluvià, y al O., ab los de Navata y d' Ordis. Té 144 edificis y alberchs, ab 474 habitants de fet (de dret 478), dels quals 162 saben llegir y escriure. Per llur sexe y estat civil, los de fet se distribuexen en

Hòmens: solters, 129; casats, 94; viudos, 12; total, 235.—Dones: solteres, 127; casades, 94; viudes, 18; total, 239; y per entitats de població, com segueix:

---

(50) *Ampurias: estudio de sus monedas é imitaciones,* en lo *Memorial Numismático Español,* v. III, pl. 16.

(51) *Estudio histórico de la antigua moneda española,* en lo *Memorial Numismático Español,* v. IV, pl. 113.

(52) Botet y Sisó (J.): *Les monedes catalanes,* v. I, pl. 35 y següents. Algunes de les gravades al parlár de La Escala, són d' aquesta troballa.

Pontons (cap de districte): 70 edificis y alberchs, ab 168 habitants.—Lo Castell (a 500 metres de Pontons): 16 edificis y alberchs, ab 29 habitants.—La Pobla (a 450 metres de id.): 12 edificis y alberchs, ab 45 habitants.—Petits caserius y edificis isolats 46, ab 232 habitants.

Lo poble de Romanyà de Besalú no figura, sens dupte per descuyt, en lo Nomenclàtor oficial de la provincia del any 1904 que-ns serveix de guía, malgrat d' assenyalar-se-li en censos anteriors 22 edificis y 139 habitants. S' ha d' entendre, donchs, comprès entre los caserius y edificis isolats, com isolats són efectivament la major part dels qui pertanyen a dit poble y parroquia.

Clixé de Ricart Barnés

Pontons.—Lo ríu Fluvià a Romanyà de Besalú

Lo terme, sense ésser montanyós, es bastant accidentat y lo terrer no gayre bò. En los conrèus s' hi cullen grans, oli y ví; en la part boscosa hi crexen principalment los roures y les alzines. Lo rega per son extrém de mitjorn lo ríu Fluvià y per l' E. l' atravessa la carretera de Madrid a La Junquera. Té camins carreters a Cabanelles, a Ordis y a Sant Miquel de Fluvià, per ahont reb lo corrèu. Pertany al districte electoral de Vilademuls.

Lo poble de Pontons, situat pròximament a un kilòmetre a la esquerra de la abans dita carretera, dista de Figueres 11 kilòmetres, de Gerona 27 y 7 de la estació de Sant Miquel de Fluvià en lo ferrecarril de Barcelona a França, que es la que té més propera. Es població rural, que no compta ab altra industria que la fabricació d' esclops y algunes prempses d' oli. Té dues escoles públiques elementals incomplertes, la una de noys y la altra de noyes, y una

de privada de noys a càrrech dels germans Maristes. Al S. del poble y al extrém d' una coma s' alçan sobre un barranch les runes dels murs y torres del castell que havía sigut dels senyors de Pontons. També al extrém del terme, per la metexa banda, enfront de Bàscara, hi ha la ermita de Santa Anna, tocant a la carretera en l' endret que aquesta atravessa lo riu Fluvià, que se passava ab barca, com hem dit al parlar de la citada vila, però que se passarà mólt aviat per un *baden* que s' està acabant de construir. Pontons celebra la festa major lo día 11 de Novembre: Romanyà de Besalú, situat a 2,200 metres al SO. de Pontons, la celebra lo primer diumenge de Setembre.

En lo districte hi ha dues parroquies: la de Pontons, urbana d' entrada, ab rector y un capellà adscrit, y la de Romanyà, rural d' ascens, ab rector.

Clixé de Ricart Barnés

Pontons.—Santuari «Lourdes Català», en Romanyà de Besalú

Una y altra són del arxiprestat de Figueres y eran abans del ardiaconat de Besalú. La esglesia parroquial de Pontons, dedicada a Sant Martí, té agregada la abans dita capella de Santa Anna. La de Romanyà de Besalú, està dedicada a Sant Mer y a Sant Celoni y havía sigut possessió del monestir de Camprodón. Té per sufragània la esglesia de Canelles que havía sigut parroquia independent y possessió del monestir de la Grassa, y es en lo civil del municipi de Navata. Es del terme d' aquesta parroquia lo modern santuari de Nostra Senyora de Lourdes, nomenat «Lourdes Català», que sembla existía abans sots altra advocació.

Lo nom de *Pontons* se troba axís escrit en los documents des del segle XI. En lo segle XIII possehía lo castell de Pontons ab lo séu terme, que comprenía Pontons, Borraçà, Romanyà y agafava un bocí del de Bàscara, a la riba dreta del Fluvià, la noble familia de Crexell. L' any 1359 tenía 20 fochs: 10 de cavaller y 10 d' esglesia. En 1698 era de Baró.

Romanyà de Besalú, en los documents *Romanano* (899), *Romananus* (914) y *Romaniano* (1017 y següents), tenía en 1359, dotze fochs: dos de cavaller y 10 d' esglesia, y era en 1698 de la Baronía de Pontons.

Port-Bòu

Lo districte municipal de Port-Bòu, que comprèn aquest poble, lo de Sant Miquel de Colera, abans cap de districte, y lo vehinat Molinàs, està situat al extrém NE. de la frontera, y afronta, al N., ab França; al E., ab la mar; al S., ab lo districte de Llançà, y al O., ab los de Vilamaniscle y de Rabós d' Empordà. Té 411 edificis y alberchs, ab 2,581 habitants de fet (de dret 2,553), dels quals 1,352 saben llegir y escriure, que se classifican, per llur sexe y estat civil, en

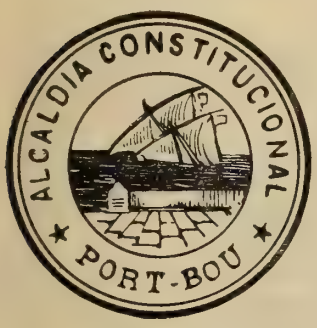

Hòmens: solters, 675; casats, 562; viudos, 48; total, 1,285.—Dones: solteres, 657; casades, 537; viudes, 102; total, 1,296; y per entitats de població, com segueix:

Port-Bòu (cap de districte): 197 edificis y alberchs, ab 1,843 habitants.—Colera (a 2,030 metres de Port-Bòu): 186 edificis y alberchs, ab 614 habitants. —Molinàs (a 5 kilòmetres de Port-Bòu): 28 edificis y alberchs, ab 98 habitants.

Lo terme es sumament montanyós y se pot dir està format per tres o quatre petites valls, cada una ab la seva torrentera, que s' obren en les vessants del Pyrinèu y de les seves estrebacions y acaban, al arribar a la mar, formant les petites cales de Port-Bòu, de Colera y de Garbeta. Lo terrer es dolent, poch poblat de bosch y ab escassa terra de conrèu. S' hi han explotat mines, avuy abandonades per sos pochs rendiments, y hi ha alguna font d' ayga ferruginosa. S' hi cullen en poca quantitat grans, llegums, oli y ví. L' atravessa de S. a N., no lluny de la mar, lo camí de ferre, que entra a França, al sortir de Port-Bòu, per la foradada del coll dels Belitres. Pertany al districte electoral de Figueres.

Port-Bòu, situat en la vall més propera a França, dista de Figueres 28 kilòmetres y de Gerona 65. Es una població moderna, donchs abans de la construcció del ferrecarril era un petit vehinat de pescadors que constava de 12 cases y 6 cabanyes, ab menys de 50 habitants y estava agregat al municipi de Sant Miquel de Colera. L' establiment en dit lloch de la duana internacional y d' altres centres y oficines públiques, ab motíu d' ésser la estació de

Plan y carrers de Port-Bòu

(Revisat per l' Ajuntament)

ESCALA: 1:5000

1. Carrer dels Horts.
2. Id. del Nort.
3. Id. de Cerverà.
4. Passeig de Espartero.
5. Carrer de la Esglesia.
6. Id. de la Plaça.
7. Plaça Major.
8. Carrer del Ferrecarril.
9. Id. Ruiz Zorrilla.
10. Id. de Colera.
11. Id. de la Mar.
12. Id. del Pou.
13. Id. del Teatre.
14. Id. de la Estació.
15. Riera de Port-Bòu.
16. Casa Empleats ferrecarril.
17. Cementiri Catòlich.
18. Plaça y Escorxador.
19. Duana.
20. Estació.
21. Carrer del Mercat.
22. Magatzems del ferrecarril.
23. Passeig d' En Moradillo.
24. Pas Nivell de la Companyía del ferrecarril.
25. Nous edificis empleats del ferrecarril.
26. Cementiri civil.
27. Embarcader.
28. Escoles públiques.
29. Carrer de Méndez Núñez.
30. Id. de la Font del Moro.
31. Id. Font de la Montanya.

ferrecarril més pròxima a la frontera espanyola per lo Pyrinèu oriental, han sigut causa de son ràpit creximent y de que haja absorvit la capitalitat del districte municipal al qui pertanyía. La duana, que es de primera classe, està habilitada pera tota mena d' efectes de comerç d' importació y d' exportació: compta ab edifici propri y ab nombrós personal superior, tècnich y subaltern, y pera la seva vigilancia hi ha una secció de carrabiners veterans manats per un primer tinent; pera la de la frontera y la de la costa, hi ha a Port-Bòu lloch de carrabiners de la quarta secció de la segona companyía. La autoritat governativa la exerceix lo quefe de policía, ab inspectors y agents a les seves ordres.

Clixé de Francesch Duarte

Port-Bòu.—Vista general de la població

Hi ha també cabo de mar y lloch de la guardia civil manat per un tinent; quefe de telègrafs, ab estació telegràfica de servey permanent; administració de corrèus; serveys sanitaris; viscònsol de França, y agent consular d' Alemanya. Té, ademés, estació de primera classe del ferrecarril de Tarragona, Barcelona y França, ab nombrosos serveys y dipòsit de material per ésser cap de línia. Per lo que respecta al poble, aquest s' ha tingut de desenrotllar en l' espay comprès entre la platja y la estació del camí de ferre. No cal dir que les cases són totes de moderna construcció y la falta d' espay urbanisable ha obligat a construir la majoría d' elles de dos y de tres pisos, a més de la planta baxa. D' edificis públichs, l' Estat hi té la duana, la casa pera habitació dels em-

pleats d' aquesta, y lo quarter de carrabiners. La companyía del ferrecarril hi té, a més de la estació y dipòsits, un edifici pera habitació dels seus empleats y la magnífica esglesia de carrèu, d' istil gòtich modern y mólt ben decorada en son interior, dedicada a Santa María, progecte del arquitecte barceloní senyor Martorell. Finalment, l' Ajuntament hi ha construit fà poch un edifici pera escoles de noys y noyes. Los principals carrers són de pís inclinat y perpendiculars a la platja. Los vehins viuen quasi exclusivament del tràfech comercial; hi ha 31 agencies de duanes, 3 fondes, 3 hostals, nombroses cases de dispeses y botigues ben provehides, y s' hi exercexen totes les arts industrials y les professions lliberals necessaries y útils. Compta Port-Bòu ab tres escoles públiques elementals complertes, dues de noys y una de noyes, y ab tres de privades: dues de noyes, a càrrech de les monges de Jesús la una, y de relligioses benedictines la altra, y la tercera francesa, d' assistencia mixta. Hi ha també un professor particular de música.

Sant Miquel de Colera, es un poble que víu de la agricultura y de la pesca. Està situat no lluny de la platja, a la terminació de la vall que porta son nom, que es més ample que la de Port-Bòu. Té estació propria en lo camí de ferre, per la qual reb lo corrèu, y un camí carreter, que conduheix a Llançà, a més d' altres de ferradura. Hi ha una escola pública elemental incomplerta de noyes y lloch de costa de carrabiners. La tramontana hi bufa ab gran violencia; n' hi ha prou ab recordar que quan la construcció de la vía ferrada, va volcar lo tram de ferre del enlayrat viaducte que atravessa la riera del poble.

Es parroquia urbana d' entrada, ab rector y vicari, que era del ardiaconat d' Empordà y es ara del arxiprestat de Figueres. La esglesia parroquial està dedicada a Sant Miquel y havía sigut possessió del monestir de Sant Quirze de Colera. Té per sufragània o agregada la esglesia de Santa María de Port-Bòu, que regenta lo vicari.

Colera celebra la festa major lo día 29 de Setembre.

En lo vehinat de Molinàs hi ha lloch fronterís de carrabiners.

Los documents escriuen sempre lo nom del poble *Coleria*.

Port de la Selva

Lo districte municipal de Port de la Selva, comprèn la vila que porta aquest nom y lo lloch nomenat La Vall de Santa Creu. Està situat al NE. de Figueres, en les vessants de tramontana de la serra de Sant Pere de Roda, y afronta, al N., ab lo de Llançà y ab la mar; al E., ab lo de Cadaquers; al S., ab los de Roses y de La Selva de Mar, y al O., ab los de Palàu Sa-Verdera, de Pau y de Vilajuiga. Té 486 edificis y alberchs, ab 1,441 habitants de fet (de dret 1,492), dels quals 777 saben llegir y escriure, que se distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 389; casats, 324; viudos, 39; total, 752.—Dones: solteres, 397; casades, 224; viudes, 68; total, 689; y per entitats de població, com segueix:

Port de la Selva (cap de districte): 398 edificis y alberchs, ab 1,249 habitants.—La Vall de Santa Creu (a 4,040 metres del Port): 44 edificis y alberchs, ab 118 habitants.—Caseríus y cases isolades, 44, ab 74 habitants.

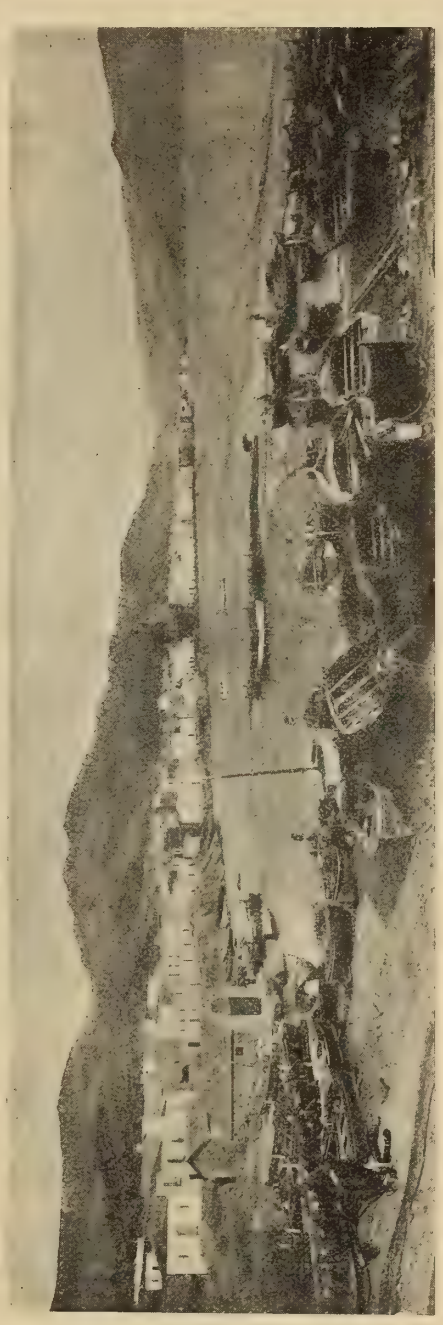

Port de la Selva.—Vista general de la població

Clixé de J. M.ª Fabrelles

Lo terme es montanyós y rocós, despoblat de boschs, y té alguns claps de conrèu que donan oli, ví y hortalices; cría bestiar boví, llanar, cabríu y porquí. S' hi escorren les rieres de La Vall, de la Selva y de Rubies. Té acabades les carreteres que portan del Port de la Selva a Llançà, d' ahont reb lo corrèu, y quasi la de Cadaquers y Roses, y camins carreters a La Vall y a La Selva de Mar. Hi ha pedreres, que s' explotan per adoquins, y minerals d' esteactita, de ferre y de manganès, dels quals s' explotan solzament los primers, per no donar los altres prou rendiments. També hi ha en lo terme algunes fonts d' ayga ferruginosa. La costa que comprèn es axís meteix aspra y rocosa, ab gran nombre de petites cales y platges. La major, que es veritable badía, forma un port natural, obert al N. NE., que de temps mólt antich porta lo nom de Port de Santa Creu y de Port de la Selva. En son costat de Llevant està edificada la vila. Poden fondejar-hi embarcacions de gran calat, donchs a curta distancia de terra hi ha de 10 a 20 metres de fondaria. En la seva punta NO., està acabant-se la construcció d' un far. Es cap de districte marítim, de la provincia de Palamors, que extén la seva jurisdicció des de la punta de Culip a la frontera.

La vila, que fins al any 1787 formava part del municipi de la Selva, conseguí del rey Carles III, ésser erigida en municipi independent, quedant-se ab la major partida del terme d' aquell. Està situada, com hem indicat, a la riba de la mar, al costat de solixent de la badía o Port de la Selva y dista de Figueres 25 kilòmetres, 61 de Gerona y 8,850 metres, per la nova carretera, de la estació de Llançà, que es la que té més a la vora. La forman, com quasi totes les poblacions de la costa, alguns carrers llarchs, paralels a la mar, y altres travéssers y més curts, perpendicularment a ella. Té regular caseríu; duana; ajudantía de marina; lloch de carrabiners; ordinació a Llançà dues vegades al día; dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes; una de privada de noyes, a càrrech de les germanes de Jesús, y estació de salvament de nàufrechs. Hi ha ademés un cassino ab sala de ball y teatre, la «Associació de Viticultors de la Montanya de Sant Baldiri» y-l Gremi de Pescadors. Per embellir la vila s' està fent una gran plantació d' arbres en son interior. La ocupació de la majoría dels seus habitants es la pesca y la agricultura, consistint lo séu comerç en la exportació de peix fresch y salat, oli, ví, adoquins y sabonet, y en la importació de productes manufacturats y articles de consúm indispensables pera la vida. Hi ha metge, apotecaris, fonda, hostals y s' hi exercexen los oficis y arts industrials propris d' una petita vila. Celebra mercat los diumenges, fira lo día 20 de Maig y festa major lo 5, 6 y 7 d' Agost.

Lo lloch nomenat La Vall, està situat al NE. de Figueres, en la vall de Santa Creu. Es tradició y opinió de mólts, que aquest poblat s' axecava abans més amunt, en un petit replà de la serra ahont s' hi veuen una porta, restes d' una torra y móltes parets enderrocades, lo qual per rahó de les guerres y altres injuries del temps fóu desamparat per sos moradors que baxaren a La Vall. Aquest lloch suposan sería lo que los documents anomenan Santa Creu de Roda, y que era parroquia, ab esglesia dedicada a la Santa Creu. Abonan la tradició lo fet d' estar situada la antiga esglesia parroquial de Santa Creu de Roda en lloch diferent del que ocupa lo poblat de La Vall de Santa Creu, donchs l' any 1623 l' abat del monestir de Sant Pere de Roda mogué plet als habitants de La Vall y als de La Selva de Mar pera obligar-los a assistir als divins oficis, a rebre los sagraments y a ésser enterrats en la parroquia de Santa Creu de Roda. D' axò deduhím que la ruina y desamparo del desaparescut lloch de Santa Creu va succehir en lo segle XVII, pot-ser a conseqüencia de les guerres que tant afligiren la comarca des de la meytat del dit segle.

En l' ordre relligiós, tot lo terme municipal del Port de la Selva continua pertanyent, com abans de la seva constitució en municipi independent, a la parroquia de La Selva de Mar, y a aquesta parroquia pertanyen totes les esglesies y capelles que hi han en lo terme. Són aquestes:

La esglesia de Santa María de les Neus, regentada per un vicari, que

presta los serveys parroquials a la vila del Port de la Selva. A la sortida de la vila, prop del camí que conduheix a La Selva de Mar, hi ha les runes d' una esglesia o capella anomenada *Esglesia vella.*

La esglesia de La Vall de Santa Creu, que serveix de parroquia als habitants de La Vall y està regentada també per un vicari. La seva advocació, segons lo senyor Monsalvatje, es Sant Fruytós. S' hi fà un concorregut aplech lo día de Sant Roch. Es un antich temple de construcció romànica, en lo qui hi ha una imatge de la Verge y varis obgectes procedents del monestir de Sant Pere de Roda.

Port de la Selva.—Ermita de Santa Elena

L' abandonat santuari o ermita de Santa Elena, situat en un collet de la serra no lluny del monestir esmentat. Lo senyor Monsalvatje l' identifica sense alegar cap justificació ab la esglesia de Santa Creu de Roda, de la qual nos hem ocupat.

La ermita de Sant Baldiri en la montanya que porta aquest nom, en la que s' hi reuneix lo día 20 de Maig un nombrós aplech, celebrant-se un solemne ofici ab orquesta.

Y finalment, la esglesia y monestir de Sant Pere de Roda, del qual foren possessió la parroquia de La Selva de Mar y totes les enumerades esglesies y capelles.

Les seves despulles, d' aspecte grandiós y imposant, s' axecan en la vessant NE. de la montanya anomenada Verdera, en la serra de Roda, un poquet

en avall del cim coronat pêl castell de Sant Salvador. Forman un conjunt de construccions de diferentes èpoques, que a certa distancia semblan més un vell castell senyorial de la Etat Mitjana que un monestir, a lo qual contribuexen en gran manera les dues torres romàniques emmarletades que hi ha una a cada costat del frontis de la esglesia. Aquesta, es la única construcció que queda de caràcter artístich y està mólt feta malbé. Es un temple romànich de derrers del segle x o principis del xi, de planta de creu llatina, ab tres naus, creuer y absis. En lo frontis, que mira a ponent, y al fons de la Galilea o espay que lo precedía estava practicada la porta, avuy despullada de la seva ornamentació. Les naus laterals són mólt estretes. La central també es estreta

Port de la Selva.—Monestir de Sant Pere de Roda

donada la seva elevació; està sostinguda per pilans, en cada un dels quals s' axecan tres columnes, d' igual alçada, ab sos corresponents plintes, capitells y abachs, sobre un alt basament; dues d' elles, una a cada costat, sostenen los archs que comunican la nau central ab les laterals; les del devant, tenen a sobre una altra columna, més petita, també ab capitells, basa y abach, en la qual s' apoyan los archs que servexen de contrafort a la volta de la nau central, quin començament s' acusa en les parets laterals per una senzilla motllura sortint. Una finestra, ab arch de mitg cercle, que s' obría en lo frontis, donava llum a la nau central. No hi havía altars més que en l' absis y en lo creuer. La influencia de la arquitectura clàssica que en aquest temple s' observa, lo distingeix dels altres romànichs de la metexa època. Lo séu conjunt, díu un autor, era lleuger y elegant. Lo temple se comunicava ab lo claustre per una escala que

hi havía a la dreta del creuer. Lo claustre ha totalment desaparegut. La esglesia estava dedicada a Sant Pere, Sant Andréu y Sant Pau, y fóu consagrada en l' any 1022.

L' origen d' aquest monestir s' ignora. Es mólt provable que en lo segle IX fos una *cella* o un priorat propri del monestir de Sant Esteve de Banyoles: però en l' any 949 un precepte carolingi lo convertí en un monestir independent, y la protecció que li dispensaren los Sants Pares, los comtes d' Empories y altres mólts magnats, lo feren en poch temps un dels més richs y dels més renomenats de la terra catalana. Possehía lo senyoríu de móltes poblacions, drets de pesca en la costa empordanesa y en los estanys de Castelló, Bellcayre y Camallera, y bens y esglesies en tots los comtats catalans, en Aragó y en lo Llenguadoc. Obtingué de la Sèu Apostòlica a la qual estava directament subgecte, gracies y privilegis, essent nombrosíssimes les relliquies que s' hi guardavan. Del séu rich arxíus' han perdut quasi tots los llibres y documents: los que-s conservan estàn espargits en poder de particulars, o són ornament de biblioteques del extranger, com la preciosa biblia miniaturada que-s guarda en la de París. Dels obgectes procedents del monestir, es notable la capsa de relliquies que conserva la parroquia de La Selva de Mar. Pera guanyar les indulgencies que tenía concedides hi acudían mólts devots, però la concorrencia era extraordinaria quan s' hi celebrava lo *Sant Jubilèu,* que era lo día de tots los anys en

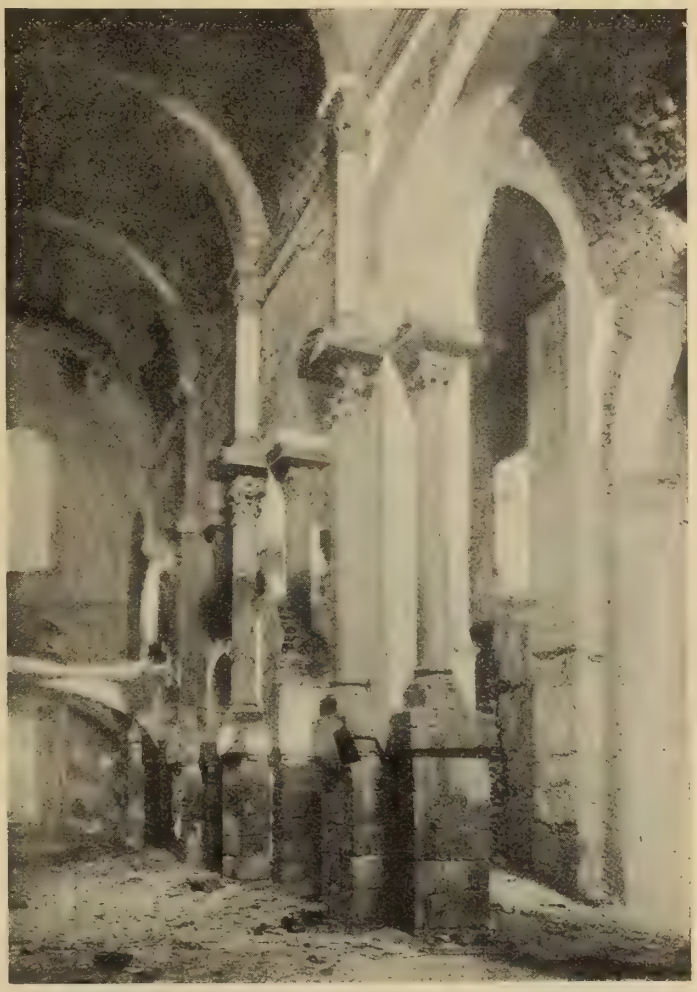

Port de la Selva.—Esglesia de Sant Pere de Roda

que la festa de Santa Creu s' esqueya ésser un divendres. L' any 1798 los monjos obtingueren del rey autorisació pera trelladar lo monestir a Vilasacra, y efectivament abandonaren l' antich monestir de les montanyes de Roda y establiren la seva residencia en aquesta població, d' ahont se trelladaren, poch després, a la aleshores vila de Figueres, com portàm dit al ocupar-nos d' aquesta ciutat.

Lo castell de Sant Salvador, era propri del monestir y abans s' anomenava de Verdera. Consta per una concordia entre l' abat y lo comte d' Empories Ponç Huch IV, que aquest l' ocupà en 27 de Febrer del any 1283, ab la condició de tornar-lo al monestir passats tres anys: condició que provablement no-s cumplí, donchs lo comte disposà en son testament la entrega al monestir d' una quantitat crescuda pêls danys que dit castell li pogués ocasionar. Es provable que lo comte l' adobés y engrandís, donchs se conserva una inscripció que en ell hi havía, que creyèm autèntica encara que modernament retocada, y que degué ser-hi posada algún temps després dels fets a que fà referencia, la qual díu, en resúm: que lo comte d' Empories Ponç Huch, fill de la comtessa Sibila, vescomte de Bas y de Cabrera, va construir lo castell de Sant Salvador en lo mes de Juliol de 1283; que passats dos anys, en lo mes de Juny perdé lo castell y lo comtat per mà dels francesos, però que sis mesos després ho tornà recobrar per força d' armes lo rey d' Aragó D. Pere, que expelí de la terra als francesos y a son rey Felip, vencent-los en lo coll de Paniçars; havent mort lo rey de França *¿abans?* de dita expulsió. Aquest castell, avuy en runes, té per un costat un penya-cegat, per ahont la tradició fà saltar, com a Ciurana, la reyna mora.

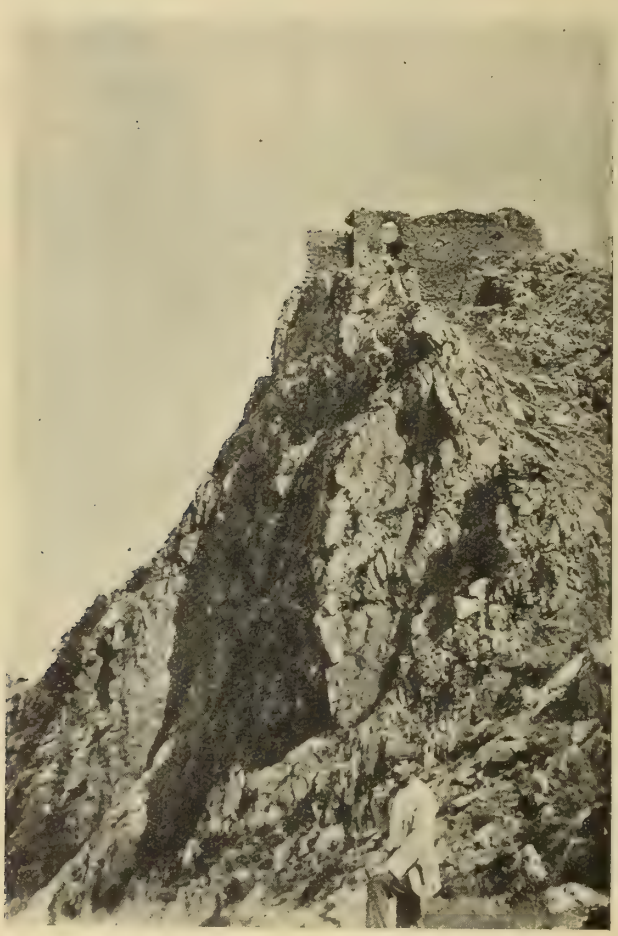

Port de la Selva.—Castell de Sant Salvador y salt de la reyna

Notes arqueològiques.—Al senyor D. Romuald Alfaras de Figueres se deu lo descobriment de notables monuments y restes prehistòrichs en los términs del Port de la Selva y de La Selva de Mar, que recorregué y estudià ab minuciositat. De les notes que dexà escrites y dels obgectes que recullí, existents en lo Musèu municipal de Barcelona, n' acaba de donar noticia detallada D. Manel Cazurro, en l' Anuari publicat per l' *Institut d'Estudis Catalans* corresponent al any 1908, del qual extractàm lo següent:

Los descubriments consistexen en la troballa, en una vinya proprietat del senyor Marés, situada en lo lloch nomenat *La Pineda,* de set ganivets de sílex, qual llargada varía entre 10 y 16 centímetres y quina antiguitat reputa lo senyor Cazurro major que la dels altres obgectes y monuments trobats.

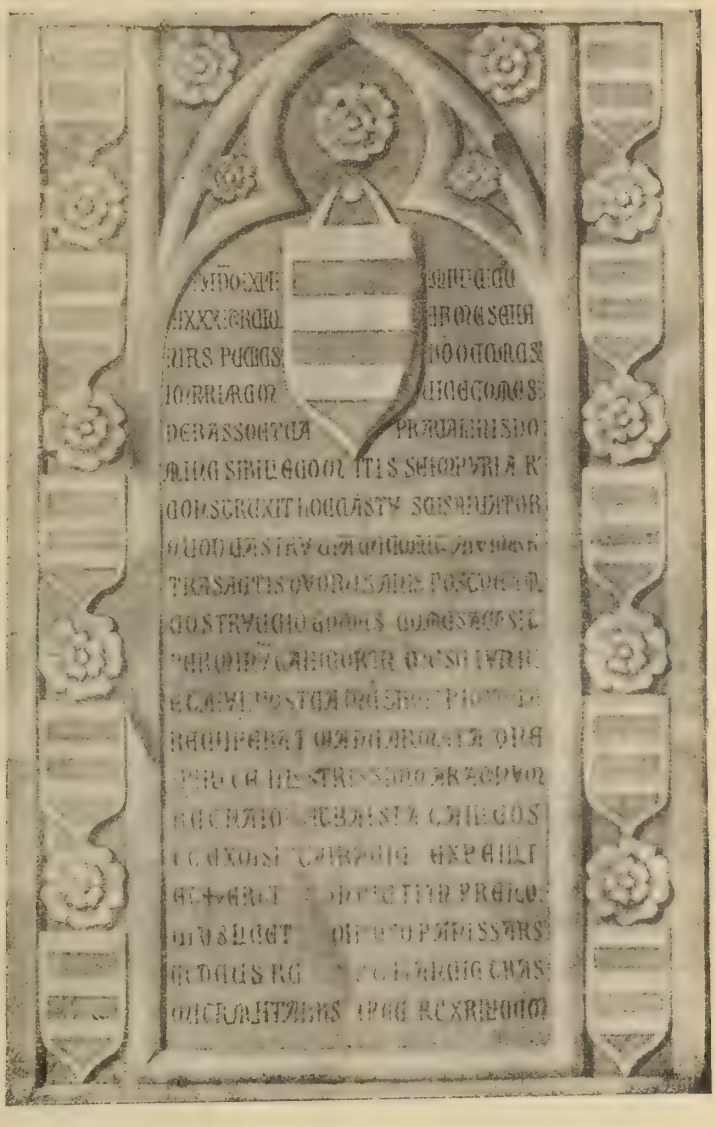

Port de la Selva.—Làpida del castell de Sant Salvador

En dues coves, de les quals hi ha indicis d' haver servit d' habitació. La una, anomenada *Cova dels Encantats,* està situada en la vertent de la montanya coneguda per *Los Bufadors.* La dita cova té 3 metres d' alçada, per 6 y mitg d' ample y la seva llargada es de uns 10 metres. En ella va trobar-s' hi la llar, troços de carbons y fragments de ceràmica de terra argilosa barrejada ab mica y granets de sorra, la major part de color roja y los menys

de color negrenca, alguns ab adornos fets ab punxó y altres pulits de part de fora. La altra, situada a uns 80 metres de distancia de la precedent, en la metexa montanya y uns 12 m. més en avall de la vertent, la denominà lo senyor Alfaras *Cova de la Porta.* Es de planta semi-circular, d' uns 3 metres de radi, y la seva alçada, en la boca, es d' uns dos metres y mitg, però va disminuint en l' interior. S' hi puja per un estret corriol obert en la roca, y té devant de la entrada una mena de mur o catxapit format per pedres clavades en lo sol, de 1'80 metres d' alçada per 0'35 d' amplada; a la banda S. de la entrada queda, entre lo dit mur y una roca cayguda del sostre de la cova, un passadís de solzament 0'40 d' ample, que-s podía tancar ab facilitat per mitg d' una llosa, y efectivament, a terra se-n va trobar una alta de 2'37 metres y ampla de 0'45. En aquesta cova hi havía nombrosos fragments de ceràmica, de pasta semblant a la de la *Cova dels Encantats,* però sense cap decoració y poch caracterisada.

Port de la Selva.—Ganivets de sílex (meytat del natural)

En tres *dòlmens.* L' anomenat *Taula dels lladres,* situat en lo lloch conegut per La Mora, a mitjorn del Port de la Selva y a mà esquerra del camí que se dirigeix envers Sant Pere de Roda; està orientat de N. a S. y format per una gran llosa de 2'38 metres de llargada, per dos d' amplada y 0'22 de gruix, que s' apoya per sos extrems N. y S. en una pedra posada dreta; tancan la cambra per cada costat dues pedres, també posades dretes, que no arriban a tocar la llosa que fà de sostre o coberta; la cambra té dos metres de

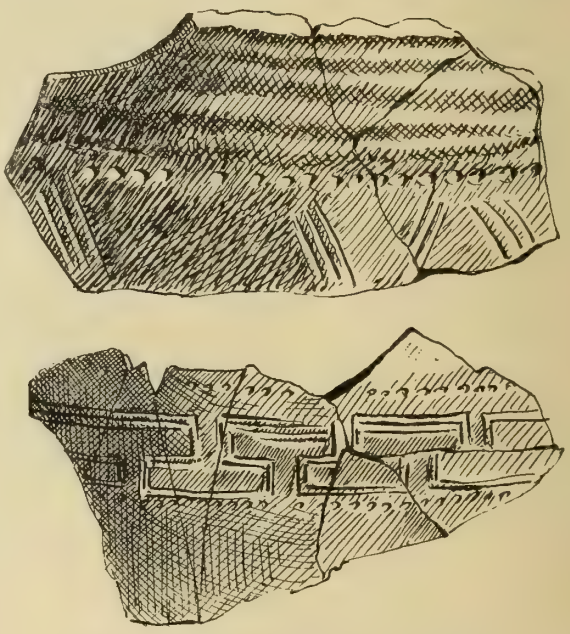

Port de la Selva.—Fragments ceràmichs de la *Cova dels Encantats*

llarch, per 1'40 d'ample en la banda N. y 1'20 en la banda S.; lo monument, en conjunt, no s'axeca més que 1'50 metres sobre lo nivell del terrer. L'anomenat *de Tabellera,* situat en los límits que separan los masos Paltré y Tabellera, a 6 kilòmetres a solixent del Port de la Selva; formava una cambra rectangular, orientada al N., de dos metres de llargada per 0'70 d'amplada, tancada per cada costat per una sola pedra de dos metres de llarch per 0'55 d'alt sobre lo terrer: lo sol estava format també per una gran llosa; avuy quasi no-n queda res. Lo tercer dolmen, conegut per *La Cendrera,* també quasi destruit, està situat en un replà de la montanya Los Bufadors, entre aquesta montanya y los torrents de Trulls y del Infern, a la alçada de 250 metres pròximament sobre lo nivell de la mar. Estava orientat d'E. a O. No-n quedan dretes més que quatre pedres de les que formavan la cambra, la qual tenía de llarch 1'30 metres y d'ample 0'90 lo costat E. y 0'46 l'O.: la seva alçada devía ésser d'un metre.

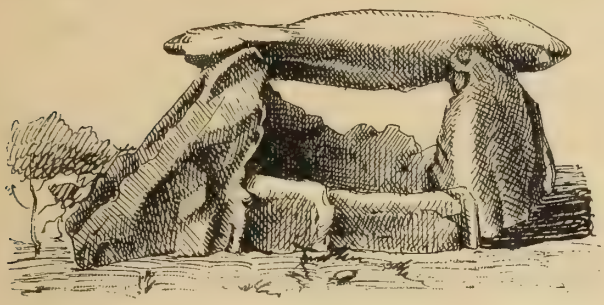

Port de la Selva.—Dolmen *La taula dels lladres*

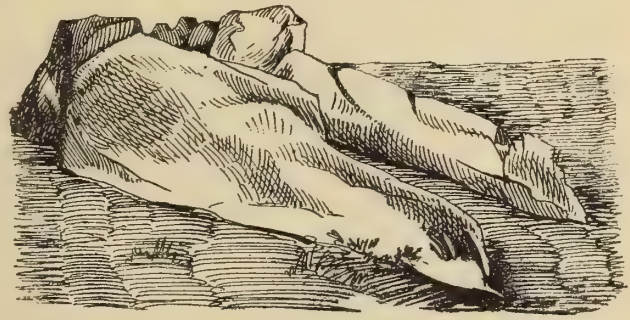

Port de la Selva.—Dolmen de *la Tabellera*

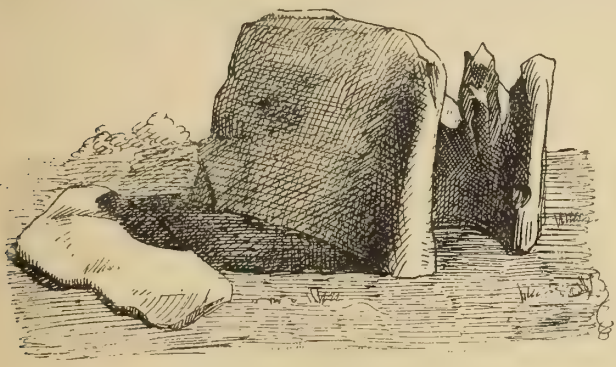

Port de la Selva.—Dolmen *La Cendrera*

Y en una *necròpolis* o cementiri, situada entre la platja de La Vall y la Punta del Pí, quasi enfront de la vila del Port de la Selva. Ocupava unes 16 àrees y s'hi trobaren unes 70 sepultures, totes d'incineració. Aquestes consistían en un petit vuyt excavat en la roca del subsol, clos per quatre o més pedres dretes d'uns 30 centímetres de profunditat y 20 de costat, tapat per una pedra més o menys regular, que

a voltes se ficava en mitg de les dretes com un tascó; en ell estavan dipositades les cendres del difunt o bé directament o bé dintre d' una olla o vas cinerari de terriça. Hi havía també urnes cineraries senzillament enterrades, tapades unes ab una lloseta o pedra plana, y altres ab un plat escudeller. Quan se varen trobar, lo cobertor d' aquestes sepultures sortía a flor de terra.

La terricería trobada en aquest cementiri, única cosa que s' hi trobà, es de argila negrenca, que conté mica y granets de sorra, y les urnes cineraries, per les seves formes y decoració, se semblan mólt a les trobades a Vilars (veja-s Espolla).

Clixé de E. Llorens Ferrer

Port de la Selva.—«Cala Prona»

Del conjunt de tots aquests obgectes y estacions prehistòriques, ne deduheix lo senyor Cazurro, que pertanyen a diferentes estacions que se desenrotllaren des de la fí del període neolítich fins a les primeres èpoques de la Etat del ferre.

Finalment, en la cala anomenada de la Cativa, situada al E. y no lluny del Port de la Selva, lo meteix senyor Alfaras hi va fer treure del fons de la mar un regular nombre d' àmfores, quasi totes plenes d' incrustacions marines, de les que hi ha allí apilonades; despulles del carregament d' algún barco que se n'anà a fons en temps del predomini dels grechs o dels romans en la nostra costa. Quasi totes figuran en lo Musèu municipal de Barcelona, ab la particularitat de que una d' elles té agafat un troç d' ancre que es de plom. Donaren comte

d' aquest descubriment, lo predit senyor Alfaras y-l senyor D. Frederich Rahola en lo *Butlletí de la Associació Artístich-Arqueològica Barcelonesa* del any 1891.

Rabós d' Empordà

Lo poble de Rabós d' Empordà, ab los llochs o vehinats de Delfià y de Sant Quirze de Colera, forma un extens districte municipal, situat al NE. de Figueres, en la vall del ríu Orlina, que afronta, al N., ab lo d' Espolla y ab lo Pyrinèu; al E., ab los de Port-Bòu, de Vilamaniscle y de Garriguella; al S., ab aquest derrer y ab lo de Peralada, y al O., ab los de Mollet d' Empordà y d' Espolla. Té 150 edificis y alberchs, ab 463 habitants de fet (de dret 467), dels quals 156 saben llegir y escriure, que-s classifican, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 126; casats, 108; viudos, 10; total, 244.—Dones: solteres, 91; casades, 108; viudes, 20; total, 219; y per entitats de població com segueix:

Rabós (cap de districte): 115 edificis y alberchs, ab 340 habitants.—Delfià (a 2,400 m. de Rabós): 16 edificis y alberchs, ab 56 habitants.—Petits caserius y edificis isolats, 19, ab 67 habitants.

Entre los derrers hi va comprès lo llogaret de Sant Quirze de Colera, que no figura en lo Nomenclàtor del any 1904, que té en la actualitat uns 10 edificis espargits ab 40 habitants.

Lo terme comprèn les vessants de mitjorn del Pyrinèu, des del plà de les Eres a les immediacions del pich d' En Jordà, en quin tragecte s' hi troban lo coll de Banyuls y lo coll del Torn, y baxa, ocupant quasi tota la conca de l' Orlina, fins a tocar lo terme de Peralada. Es sumament aspre y accidentat, y produheix: llenya, suro, oli, ví y grans. Abunda en pasturatges y s' hi cría bestiar, particularment llanar, cabríu y boví. Entre los petits afluyents del Orlina, es d' esmentar la riera Regarada, que naix prop del coll del Torn y s' uneix al dit ríu cosa d' un kilòmetre més en avall de Rabós. L' atravessarà la carretera de Vilajuiga al Pont de Campmany, que té ja quasi acabada la secció que va de Vilajuiga a Rabós per Garriguella y Delfià (8,506 metres); y té camí vehinal a Mollet, que embranca ab lo d' Espolla a Figueres. Los altres camins, com los que conduhexen a Peralada, Vilamaniscle, Sant Quirze, Espolla, etc., són carreters y mólt dolents, y de ferradura los que salvan lo Pyrinèu pêl coll del Torn y pêl coll de Banyuls. Reb lo corrèu per Vilajuiga y pertany al districte electoral de Figueres.

Lo poble de Rabós està situat a la riba dreta del ríu Orlina; dista de Figueres 16 kilòmetres, 52 de Gerona y 8 y mitg de la estació de Vilajuiga, que

es la que té més propera, en lo ferrecarril de Barcelona a França. Hi ha lloch fronterís de carrabiners, manat per un cabo; té dues escoles públiques elementals incomplertes, la una de noys y la altra de noyes, y celebra festa major lo día 7 de Janer y altra lo 15 de Maig. A poch més de mitja hora del poble hi ha una font d' ayga ferruginosa. Es una població agricultora, sense més industria que dos molins fariners, un forn de rajoles y 5 premposes d' oli.

Rabós d' Empordà.—Absis de la esglesia del monestir de Sant Quirze de Colera

Es parroquia urbana d' entrada, ab rector, que pertany al arxiprestat de Figueres y abans era del ardiaconat d' Empordà y possessió del monestir de Colera, com també lo poble. La esglesia parroquial està dedicada a Sant Julià.

Delfià, situat més aygues avall, prop també del Orlina, té esglesia dedicada a St. Romà, que es sufragània de la parroquia de Garriguella. No es fàcil posar en clar si havía sigut possessió del monestir de Colera o del de Sant Pere de Roda.

Rabós d' Empordà.—Esculptura romànica existent en lo monestir de Sant Quirze de Colera

Lo monestir de St. Quirze de Colera, a uns tres kilòmetres al N. de Rabós, es avuy proprietat particular y no se-n conservan més que les despulles. Com lo de Sant Pere de Roda, era ensemps monestir y fortalesa senyorial, y de tot hi queda rastre. La esglesia, avuy dipòsit de palla, es un temple romànich de planta de creu llatina y de tres naus, pobra d' ornamentació y d' aspecte sever; lo més ben conservat es

l' absis y lo més fet malbé es lo frontis; del claustre no-n quedan més que dues arcades; lo restant està tot destruit. També hi queda alguna làpida y alguns sepulcres, un d'ells notable per la seva antiguetat. A un centenar de passes al NO. del monestir, hi ha les runes d' una altra petita esglesia, construida pêls monjos en los primers anys del segle XII pera servir de parroquia als habitants del terme ahont s' extenía la jurisdicció del monestir. Tant la una com la altra esglesia foren consagrades l'any 1123 pêl bisbe de Gerona, lo que no vol dir que la del monestir no existís ja d' abans, sinó que havía sigut al menys engrandida o restaurada, puix consta que la primitiva fóu consagrada pêl bisbe de Gerona Wigo l' any 935. Pêls documents que s' hi referexen s' ha de deduhir que lo monestir fóu fundat a derrers del segle IX o al començament del X, sense que se sàpiga res de precís de la seva fundació, donchs no mereix cap crèdit la suposada sentencia del 844 en la que s' apoyan los qui li atribuexen major antiguetat. Encara que lo monestir de Colera no conseguí la importancia y lo renòm que logrà lo de Sant Pere de Roda, se vegé mólt protegit y dotat ab explèndides possessions, particularment per part dels comtes d' Empories, y ab lo senyoríu jurisdiccional de varis llochs del Empordà. Ab lo transcurs dels anys y sobre tot ab la introducció dels abats comandataris, s' hi relaxà quelcòm la disciplina eclesiàstica en lo segle XV, y desaparegué en 1592, quedant incorporat al de Sant Pere de Besalú.

Prop del monestir, en la montanya proprietat del senyor Nouviles, hi ha les runes d' una ermita que havía estat dedicada a Sant Quirze y Santa Julita.

Rabós se troba escrit en los documents de la Etat Mitjana, *Rabidosus* (anys 935 y 1123) y *Redebonibus* (1316, etc.); Delfià, *Dalfiano* (1316, etc.) y Colera *Colaria* (any 935), *Colera* (1123) y *Coleria* (1316, etc.).

Riumors

Lo poble de Riumors, o Rimors com generalment se l' acostuma nomenar, forma un districte municipal situat al SE. de Figueres, en la plana del Empordà, que afronta, al N., ab lo de Fortià; al E., ab los de Castelló y de Sant Pere Pescador; al S., ab aquest derrer y ab lo de Vilamacòlum, y al O., ab los de Ciurana y de Vilamalla. Té 105 edificis y alberchs (un solzament d' isolat), ab 370 habitants de fet (de dret 380), dels quals 109 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 103; casats, 83; viudos, 9; total, 195.—Dones: solteres, 78; casades, 85; viudes, 12; total, 175.

Lo terme es planer, quelcòm perjudicat d' aygamoxos per solixent, y lo terrer, en general, de bona qualitat; a més de pasturatges pera lo bestiar que s' hi cría ab abundancia, produheix grans, llegums, oli y ví. S' hi escorre lo rech Corredor; l' atravessa pêl SO. la carretera de Figueres a La Bisbal y té camins carreters que portan a Fortià, a Vilasacra, a Vilamacòlum y Sant Pere Pescador, a Ciurana y a Vilamalla. Reb lo corrèu per la estació d' aquest derrer poble y pertany al districte electoral de Vilademuls.

Lo poble, que es exclusivament rural, dista de Figueres 8 kilòmetres, de Gerona 33 y 4 de la estació de Vilamalla, en lo camí de ferre de Barcelona a França, que es la que té més a la vora. Forma districte escolar ab Fortià, ahont hi ha la escola de noys, havent-hi en lo poble la de noyes, que es elemental incomplerta. Té una prempsa d' oli y celebra la festa major en los díes 17 y 18 d' Agost.

Es parroquia rural d' entrada, ab rector, del arxiprestat de Figueres, abans del ardiaconat d' Empordà. La esglesia parroquial dedicada a Sant Mamet, consagrada l' any 1150, era possessió de la Canonja de Gerona.

En los documents se troba escrit lo nom del poble *Rudmorts* (any 1019), *Rodemortuos* (en 1031) y *Rivis mortuis* (en 1150, 1362, etc.). L' any 1698 pertanyía al comte d' Empories.

Roses

Lo districte municipal de Roses, que comprèn la vila del meteix nom ab son arrabal Los Grechs, està situat al E. de Figueres, en la península formada per la serra de Sant Pere de Roda, quines vessants del extrém S. y SO. ocupa. Afronta, al N., ab los de Palàu Sa Verdera y de la Selva de Mar; al Est, ab lo de Cadaquers; al S., ab la mar, y al O., ab la mar y ab lo de Castelló d' Empories. Té 822 edificis y alberchs (65 són petits caserius o construccions isolades, ab 183 habitants), ab 2,690 habitants de fet (de dret 2,680), dels quals 1,228 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 672; casats, 624; viudos, 50; total, 1,346.—Dones: solteres, 588; casades, 617; viudes, 139; total, 1,344.

Lo terme es montanyós, sobre tot per la banda NE. y E.: pêl S. y SO. s' extén la costa des de lo Grau de La Muga al cap Norfèu y per l' O. està plè d' aygamoxos y petits estanyols, entre-ls quals lo de Santa Margarida, antigament anomenat Sanguinari. En la part de montanya lo sol es rocós y s' hi explotan algunes pedreres de marbre. En les valls y part més planera, prop de la població y en direcció de Palàu, la terra es de conrèu, de regular qualitat, y produheix grans, hortalices, oli y ví. Los pasturatges hi abundan, criant-s'hi

bestiar, y també se pesca en la mar abundancia de peix. Baxan de la montanya nombroses torrenteres y són de mencionar la riera Trencada que s' endinza en la mar a ponent de la arrunada ciutadela de Roses, y la riera de Roses que s' hi afica després d'atravessar la vila. Creuan lo terme les carreteres que portan á Figueres (prop de 18 kilòmetres), a Vilajuiga (9,981 m.), a Cadaquers (17,642 metres) y lo ramal de la derrera envers lo Port de la Selva (des de Roses 16,809 metres). Ne té ademés una altra que comunica la vila ab lo far construit en la punta de la Poncella. Los altres camins són rurals. Reb lo corrèu per Figueres y pertany al districte electoral de Vilademuls.

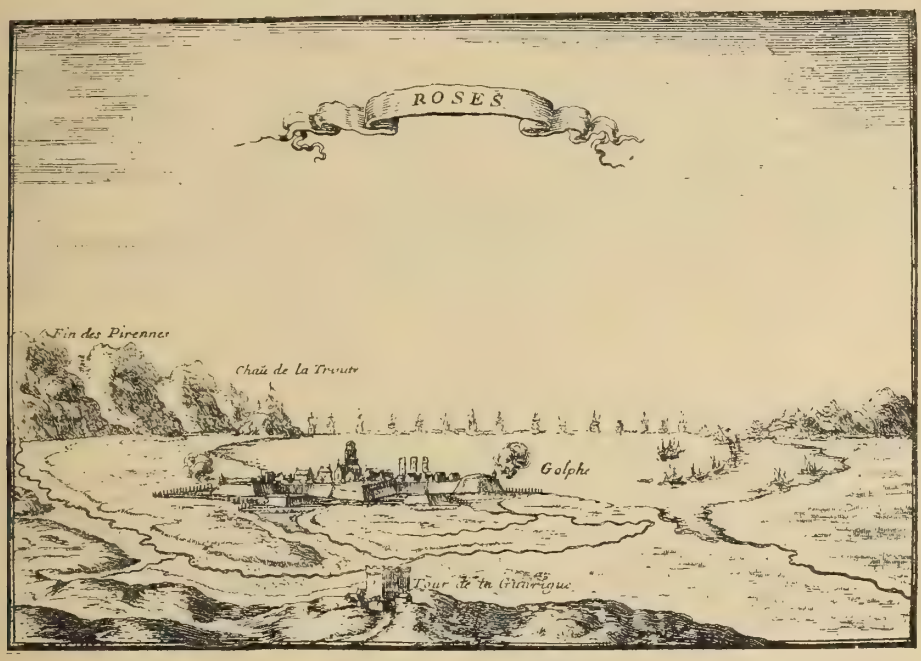

Roses.—Antiga vista de la població, feta per Beaulieu en 1646

La vila de Roses està situada tocant a la platja de la badía de son nom, de cara al SO. Dista de Figueres 18 kilòmetres, de Gerona 46 y de la estació de Vilajuiga, en lo camí de ferre de Barcelona a França, 10. Malgrat d' ésser aquesta estació la que té més a la vora, se serveix ab preferencia de la de Figueres. Es cap de districte marítim de la provincia de Palamors, que extén per la costa la seva jurisdicció des de lo Grauet d' Empories al cap Norféu.

La seva urbanisació consisteix en varis carrers paralels a la mar y altres de travessers, més o menys perpendiculars a n' aquests; la divideix, com hem dit, en dues parts la riera de son mateix nom, essent la que s' axeca a sol ixent de la riera, la major y la més moderna: en ella hi ha la plaça y la esglesia parroquial. Lo caseríu es regular, havent-hi algunes cases de planta baxa y dos pisos y mólt poques de tres pisos. Com edificis de caràcter públich se poden citar los següents: la plaça forta o ciutadela, comensada a edificar per ordre

de D. Ferràn lo Catòlich, en 1543, per l' enginyer Pizano y que ha sofert móltes modificacions ab posterioritat. Aquesta fortaleza se construí en un pujol, a ponent de la vila actual, ahont hi havía edificat lo monestir de Santa María y les cases que a son entorn s' havían construit y constituían ab ell la vella població de la Etat mitjana, que ja feya temps estava fortificada. La plaça forta o ciutadela té la figura d' un pentàgono irregular, ab baluarts y fossos. Avuy monestir y ciutadela estàn destruits per les guerres y restan abandonats. La Casa de la vila, que no té res de particular. La esglesia parroquial, acabada l' any 1796, que tampoch té res de notable. La estació de sal-

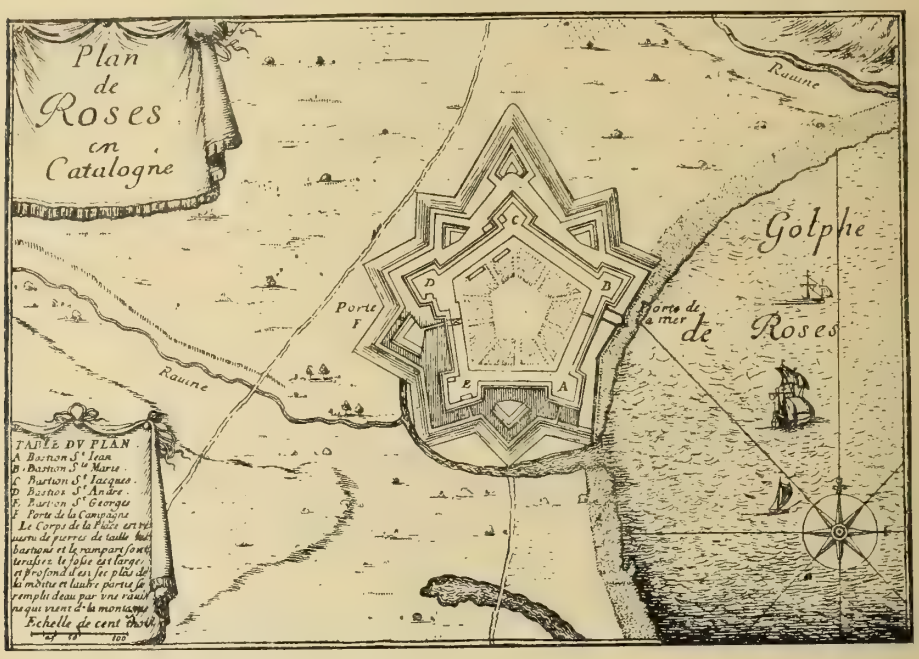

Roses.—Plan de la població y ciutadela, fet per Beaulieu en 1646

vament de nàufrechs, en una punta de la platja al costat de la desembocadura de la riera. Fora de la vila y escalonades, en la punta de la Poncella, hi ha sobre un turó les runes del castell de la Trinitat y més avall les d' una batería rasant que defensava la entrada de la badía. Del far construit modernament pera senyalar aquesta, ja n' hem parlat en la part general. S' han començat ab mólta catxassa les obres de construcció d' un moll. L' arrabal anomenat Los Grechs, consta de vuyt cases situades a 200 metres de la vila, prop de la riba esquerra de la riera de Roses. Hi havía ademés en lo terme y no lluny de la mar, algunes torres de guayta y de refugi contra los pirates, com la Torra-Morisca, prop del cap Falcó, y la torra de Norféu.

Lo que dóna y ha donat importancia a la vila de Roses es la badía, més per la seva capacitat que per lo abrigada dels vents, que-s pot dir ho està solzament dels de llevant. A poca distancia de terra, té de 10 a 20 metres de fons.

A ella deu Roses l' haver tingut la consideració de plaça de guerra y l' haver-se convertit en un port comercial, abans dels més importants de Catalunya: tant

Clixé de B. Fonolleras

Roses.—Vista general de la població

Clixé de B. Fónolleras

Roses.—Entrada a la població

que no falta qui dóna a la vila més del doble del nombre d' habitants que avuy té, al començar-se en lo segle XIX la guerra de la Independencia.

Al present hi ha ajudantía de marina y cabo de mar; duana marítima; di-

recció de Sanitat; capità, sargent y cabo de carrabiners, ab dos llochs, l' un en la montanya, a Margarits, y l' altre en la població; far; administració de corrèus y telègrafs (lo telègraf de servey limitat) y lloch de la guardia civil: serveys tots a càrrech del Estat. Hi tenen o bé viscònsols o bé agents consolars: Austria, lo Brasil, França, Italia y Suecia.

Compta, ademés, ab estació de salvament de nàufrechs; illuminació elèctrica; dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes, y una de privada de noyes a càrrech de les Filles de Jesús; casa de

Roses.—Castell de la Trinitat y punta de la Poncella

banys; ordinació diaria a Figueres; metges, apotecari, veterinari y tot lo demés que pot ésser útil o indispensable als vehins y als tranzeunts. Lo comerç hi està representat per tres cases consignataries, varies agencies de transport y gran nombre de marxants de bestiar, y la industria per 11 prempses d' oli, una fàbrica de gaseoses y alguna de salar peix.

En l' ordre relligiós, es parroquia de terme, ab rector, dos vicaris y un capellà adscrit, que pertanyía al ardiaconat d' Empordà y ara pertany al arxiprestat de Figueres. La esglesia parroquial està dedicada a Santa María. Prop del mas Coll hi ha una capella dedicada a Sant Sebastià y prop del estany, que porta lo meteix nom de la esglesia, hi ha una petita esglesia dedicada a Santa Margarida, que díu lo senyor Monsalvatge havía sigut convent de monges.

Abans de la construcció de la actual esglesia, la parroquial era la del monestir de benedictins de Santa María de Roses, consagrada l' any 1022 y arrunada l' any 1793. Aquest monestir, quina situació hem ja fet constar, sembla en son origen haver sigut filiació y possessió del de Sant Pere de Roda, havent

conseguit convertir-se en independent l' any 960, pêls bons oficis del comte d' Empories Guifret o Gausfret, lo qui en 976 li feu una explèndida donació. L' any 1035 lo comte Huch lo va vendre a sa muller Guilla y aquesta en 1060 lo va donar a la Sèu de Gerona. D' ell foren dependencia los priorats de Penardell y de Nostra Senyora del Camp. Entre les seves possessions hi figurava lo castell de Tonyà. En virtut de butlla de S. S. Climent VIII, fóu incorporat l' any 1592 al de Santa María d' Amer, qui-l governà en endevant per priors.

Notes històriques.—Respecte a la identificació de la vila de Roses, ab la antiga *Rhoda* o *Rhode,* fundació dels grechs en la nostra costa, no hi ha conformitat, y la veritat es que no sabèm s' haja trobat fins ara en la vila res que puga confirmar-la, donchs són falses les inscripcions romanes que se li han atribuit.

POr tenor de la presente, se certifica como parte, el dia presente de esta Villa, la qual (por la gracia de Dios, está libre de Peste, y todo mal contagioso, el Patron Pablo Angelo Verzino de esta Con siete Marineros ocho en todos que lo es de su Camario nombrado para Barcelona y para que conste hemos mandado haber la presente, firmada de nuestro Secretario, Dada en Rosas à 13 de Enero de 1788
Pedro Berta Secretº

Roses.—Patent de sanitat del segle XVIII reduhida a la meytat

Axò no obstant, les noticies que-n donan los escriptors de la antiguetat concordan en situar-la prop de la desembocadura d' un ríu, lo *Tichis*, avuy La Muga, en la costa dels Indikets y entre lo Pyrinèu y Empories. Donada aquesta situació y los calificatius de Roda que han conservat diferents llochs de la serra que forma la península de Cap de Creus y la metexa vila de Roses, no es duptós que si la antiga població no ocupava precisament lo meteix lloch que la actual vila de Roses, no podía estar-ne gayre lluny. La seva fundació s' atribueix als rodis de la illa de Roda, en la costa del Assia menor, en data difícil de precisar, però sempre abans del establiment a Empories dels focis, de quina nova colonia passà mólt aviat a esser-ne una possessió o dependencia. Lo cònsol March Porci Cató, quan vingué a Espanya

l' any 195 abans de la nostra Era, s' apoderà de Roda abans de desembarcar a Empories. A n' axò se pot dir quedan reduhides les noves que-ns donan de la població los antichs escriptors. Sabèm que envers l' any 1850, al fer-se un adob en lo vell camí carreter de Roses a Cadaquers, se va fer una troballa de petites monedes focies, bona part de les quals varen anar a parar a mans d' un inteligent coleccionista foraster. Eran de plata y semblants algunes y altres iguals a les trobades a Pont de Molins, de les quals ja hem parlat, solzament que en la troballa de Roses, per lo que d' ella se-n sab, hi faltavan les que tenen lo revers incús, o sía les d' encunyació més antiga, y n' hi havía un exemplar de tipus iguals als de la dragma emporitana, o sía d' encunyació més moderna que-ls trobats a Pont de Molins. Totes eran divisors: de dragma no n' hi aparegué cap; lo qual es un indici de que quan se varen enterrar o amagar, a Empories y a Roda encara no se n' encunyavan. La encunyació de dragmes a Roda, va començar, com a Empories, en la segona meytat del segle IV y va cessar provablement en los derrers anys del III, quan los romans se possessionaren del país. Los seus tipus són: al anvers un cap de dona girat a la esquerra del que mira, de dibuix igual als de les primeres dragmes d' Empories, que porta al devant, bordejant la moneda, la llegenda grega: ΡΟΔΗΤΩΝ, *(moneda) dels de Rhoda,* y al revers una rosa oberta, en alguns exemplars vista per sobre y en los més per sota. Ab los metexos tipus y d' igual grandaria, però sense llegenda, encunyà Roda també monedes de coure, lo revers de les quals porta en totes les que hem vist la rosa vista per sobre. Aquestes dragmes foren imitades principalment en lo mitjorn de França, a quin numerari, segons reputats autors, serviren de patró. Hi ha exemplars sense llegenda, y algún mólt escàs ab llegendes que no semblan gregues y quines lletres tampoch se pot assegurar que sigan ibèriques.

Roses.—Monedes de la colonia grega de Rhoda (segles IV al III abans de J. C.)

De la antiga colonia grega no-n tenim cap més noticia que les que acabàm de donar. De la població de Roses en la Etat mitjana se-n comença a parlar per rahó de la fundació del monestir de Santa María, a la ombra del qual nasqué y cresqué la moderna vila, senyorejada pèl monestir sots la sobiranía dels comtes d' Empories, dels quals conseguí diferents privilegis y organisació municipal del rey D. Martí en 1402. Estava ja fortificada l' any 1285, quan los creuats francesos se n' apoderaren. La badía serví de basa d' opera-

cions a la esquadra francesa (y la vila de dipòsit de municions y queviures), fins que En Roger de Lluria la destroçà, vencent a son almirall Guillém de Lodeva. Del port de Roses sortí en 1354 lo rey Pere III (IV d' Aragó), al front d' un estol de més de 360 vaxells, que portavan 13,000 hòmens de guerra y 500 cavalls, pera anar a combatre en la illa de Sardenya la rebelió dels Arborees. En l' any 1467 l' assetjà la reyna Dona Joana Enríquez, que no la pogué haver: però en 1471 caygué en poder de son espòs lo rey d' Aragó don Joan II. Sufrí la peste en 1588. En 1640 hi calaren foch los tercis d' Arce y Moles. En 1641 comparegué a la badía una esquadra castellana de més de cent vaxells. En 1645 se n' apoderaren los francesos manats per Pressis Praslin, que varen encunyar una medalla commemorativa del fet y la mantingueren en son poder fins que s' acabà l' alçament de Catalunya contra Felip III de Catalunya y IV de Castella, havent sigut infructuosos los intents de recobrar-la fets per les tropes castellanes en 1653 y 1654. Ab motíu de nova entrada de tropes franceses a Catalunya, se refugiaren en les fortaleses de Roses les tropes que guarnían la vila de Figueres, en 1675. En 1693, després d' una brillant defensa, caygué en poder del duch de Noailles, ab quin motíu encunyaren los francesos una altra medalla. En 1698 pertanyía al comte d'Empories com a senyor útil y jurisdiccional. En 1740 sufrí un gran temporal, avançant la mar terra endintre fins a ficar-se en lo primer rengle de cases del arrabal, y en 1789 y 1790 una epidemia que hi causà móltes víctimes.

Roses.—Revers de les medalles de Lluís XIV, commemoratives de la presa de Roses pèls francesos en 1645 y 1693

Altra vegada se n' apoderaren los francesos en l' any 1795, després d' un llarch setge, y d' aquesta època data la principal ruina de la esglesia monesterial de Santa María.

Finalment quan la guerra de la Independencia, lo general Saint-Cyr ocupà la vila de Roses en Desembre del any 1808, mantenint-la los francesos en son poder fins al any 1814, en lo qual, al abandonar-la, la desmantelaren y provaren de fer volar les seves fortificacions, per ordre del mariscal Suchet, y ab poca diferencia tal com les dexaren axís estàn avuy en día; pregonant la dexadesa dels governs d' Espanya, beneficiosa en derrer terme pera la població, que no es provable haja de soportar les conseqüencies de nous combats y noves ruines, indefensable com ha quedat.

Sant Climent Ses Ceves

Lo poble de Sant Climent Ses Ceves, ab lo vehinat d' Ullastre y lo llogaret de Vilartolí, forma un districte municipal situat al NE. de Figueres, en la conca del ríu Net o Anet, que afronta, al N., ab los de Cantallops y d' Espolla, al E. ab lo de Mollet d' Empordà, al S. ab lo de Masarach, y al O. ab lo de Campmany. Té 240 edificis y alberchs, ab 790 habitants de fet (de dret 810), dels quals 283 saben llegir y escriure, que-s destribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 205; casats, 152; viudos, 23; total, 380.—Dones: solteres, 237; casades, 154; viudes, 19; total, 410, y per entitats de població, axís:

Sant Climent (cap de districte): 175 edificis y alberchs, ab 616 habitants.—Vilartolí (a 2,200 m. de Sant Climent): 40 edificis y alberchs, ab 120 habitants. —Caserius y construccions isolades, 25, ab 54 habitants. Lo vehinat d' Ullastre consta de 7 edificis ab uns 18 habitants.

Lo terme es bastant extens, part planer y part montanyós. La montanya està poblada de bosch: dóna suro y s' hi fà mólt de carbó; los conrèus produhexen grans, llegums, ví y oli: s' hi cría bestiar. S' hi escorre quasi de N. a S. lo ríu Net o Anet (en los documents *Agneti),* al qui afluexen algunes torrenteres, y hi brollan tres fonts d' aygues sulfuroses. També hi ha en lo terme mineral de ferre y terra negra. Té camins carreters, en general dolents, pera comunicar-se ab Cantallops, Espolla, Mollet, Peralada, Cabanes y Campmany. Hi passarà, quan siga construida, la carretera de la estació de Vilajuiga al Pont de Campmany, y també la vehinal a Figueres per Masarach y Cabanes y la progectada a Mollet d' Empordà y Peralada. Reb lo corrèu per la estació d' aquesta derrera vila, y pertany al districte electoral de Figueres.

Lo poble està situat en terrer plà, mólt prop y a la riba esquerra del ríu Net, y dista de Figueres un xich més de 12 kilòmetres, de Gerona 49, y 10 de la estació de Peralada, que es la que té més a la vora. Compta ab dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes, instalades en edifici propri del ajuntament, y té lo cementiri fora y a uns 700 metres de la població. Celebra festa major lo día 23 de Novembre, y una altra festa lo 29 y 30 d' Agost. Es població agricultora; hi ha a les vores del ríu tres molins fariners; apotecari y quatre prempses d' oli. Una petita industria característica del lloch de Vilartolí es la elaboració de vares o xurriaques de les que acostuman usar los marxants de bestiar. Aquest lloch y lo vehinat de Ullastre estàn

situats també a la riba del Net, lo primer més aygues amunt y lo derrer més aygues avall del poble. Los dijous de cada setmana hi ha ordinació a Figueres (preu per persona o'80 pta.). En l'hostal de «La Parra» troban bon tracte los qui acuden a Sant Climent atrets per les virtuts curatives de la font d'ayga mineral que hi ha a menys de mitja hora del poble.

Sant Climent Ses Ceves.—«Cabana Arqueta»

En l'ordre relligiós es parroquia urbana d'entrada, ab rector, que era del ardiaconat d'Empordà y ara es del arxiprestat de Figueres. La esglesia parroquial està dedicada a Sant Climent y havía sigut possessió del monestir de Sant Pere de Roda. En lo mas Solers, proprietat del marquès de Camps, s'hi veuen les runes d'una esglesia o capella que estigué dedicada a Santa Fè. També hem llegit que era una capella, ignoràm sots quina advocació, l'edifici ahont hi ha avuy les escoles y la casa consistorial.

En los documents, lo nom del poble se troba escrit *villa Sti. Clementis* (en 882), *Sti. Clementis de Ceboleria* (en 1362) y *Sti. Clementis de Sebollaria* (en 1691): lo del lloch de Vilartolí, *Villare Tudelini* (en 882) y *Vilartolino* (en 1362); y lo de Ullastre, *Oleastrum* (en 982) y *Oylastra* (en 1362). Sant Climent y Vilartolí eran del comte d'Empories l'any 1698.

Prop del camí que porta a Espolla hi ha un *dolmen* anomenat «Cabana Arqueta». La pedra que serveix de cobertora a les que forman la cambra, té 2'10 metres de llargada per 1'60

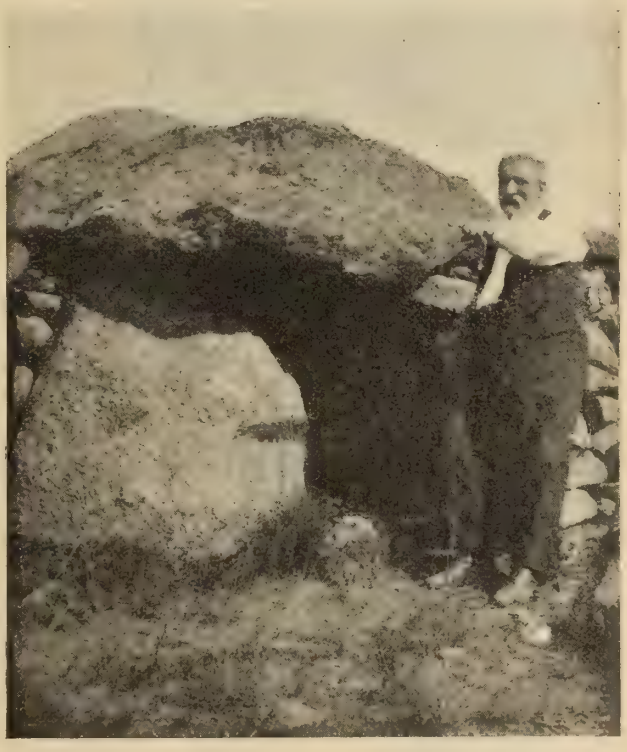

Clixé de N. Corney

Sant Climent Ses Ceves.—*Dolmen* de «La Gutina»

d'amplada y 0'40 de gruix. Més al NO., a un kilòmetre de Vilartolí, n'hi ha un altre de mólt ben conservat, encara que adobat modernament pera utilisarlo com a cabanya, conegut per «Dolmen de la Gutina», del nom del lloch ahont s'axeca. Lo formavan sis pedres dretes, cobertes per altra de forma elipsoydal, com un casquet, que té 3 metres de llargada per 0'40 de gruix. No gayre apartat d'aquest *dolmen* y com pera assenyalar la seva presencia, s'axeca un *menhir* anomenat «Pedra gentil» y també «Pedra Murtra», que es lo nom del camp ahont està situat. Es de pedra sorrenca y té 3'25 metres d'alçada per 1'30 d'amplada y 0'43 de gruix. Es una pedra natural la que hi ha tombada a un costat de la entrada del *dolmen* de «La Gutina», per més que la imaginació popular preté veure-hi un ídol, per la apariencia de una tortuga que ofereix segons lo punt de mira que s'agafa.

Sant Climent Ses Ceves.—*Menhir* «La Murtra»

Aquests monuments megalítichs completan la serie dels prehistòrichs que hem anat assenyalant en les proximitats del Pyrinèu, des de Massanet de Cabrenys fins al Port de la Selva.

Santa Llogaya de Algama

Lo poble de Santa Llogaya de Algama, ab l'arrabal de Cases-noves y lo vehinat del Pont del Príncep, forma un districte municipal situat al S. de Figueres, en la confluencia dels rius Manol y Algama, que afronta, al N., ab lo de Vilafant, al E. y al S. ab lo de Vilamalla y al O. ab lo de Borraçà. Té 92 edificis y alberchs, ab 235 habitants de fet (de dret 236), dels quals 90 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

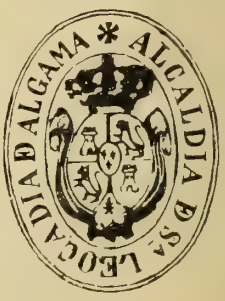

Hòmens: solters, 61; casats, 45; viudos, 4; total, 110.—Dones: solteres, 68; casades, 45; viudes, 12; total, 125, y per entitats de població, com segueix:

Santa Llogaya (cap de districte): 76 edificis y alberchs, ab 168 habitants. —Cases-noves (a 200 m. de Santa Llogaya): 11 edificis y alberchs, ab 29 habitants.—Caserius y construccions isolades, 5, ab 38 habitants.

Lo terme es planer o lleugerament accidentat y lo terrer argilós. En ell confluexen los rius Manol y Algama, quines vores estàn poblades d'arbredes, vímets y canyars. Los conrèus donan grans, llegums, oli y ví. L'atravessa la carretera general de Madrid a La Junquera y té camins carreters que l'unexen ab dita carretera, ab Vilafant y ab altres pobles vehins. Reb lo corrèu per Figueres, a quin districte electoral pertany.

Lo poble, situat a la vora esquerra del ríu Algama, dista de la carretera 200 metres, de Figueres 4 kilòmetres, de Gerona 32 y 3 de la estació de Vilamalla, en lo camí de ferre de Barcelona a França, que es la que té més a la vora. Forma districte escolar ab Vilamalla, ahont hi ha la escola de noys, y té una escola elemental complerta de noyes. Hi ha una prempsa d'oli, tres molins fariners, varies rajoleríes, y es una industria característica de la localitat la elaboració de cistells de canya y vímets, de canats pera conservació y dipòsit de grans y d'encanyiçats pera habitacions. La major part dels seus vehins són agricultors.

Es parroquia urbana d'entrada, ab rector, que era del ardiaconat y comtat de Besalú y ara es del arxiprestat de Figueres. La esglesia parroquial està dedicada a Santa Llogaya y havía sigut possessió del monestir de Ripoll. Tenía per sufragània la capella del castell de Palàu La Baldoria, dedicada a Sant Miquel, lloch que pertany avuy al municipi de Vilafant.

Los documents més antichs que conexèm anomenan lo poble *Santa Eulalia de Orto Madronæ* (1167), però en endevant se li díu sempre *de Algama*. L'any 1359 tenía 18 fochs: 14 d'esglesia y 4 d'aloers. L'aygat de 8 d'Octubre del any 1421 dexà quasi arrasat lo poble. Finalment, en 1698 era lloch reyal de la batllía de Figueres.

Sant Llorenç de la Muga

La vila de Sant Llorenç de la Muga, ab los vehinats anomenats Calmatges, La Encontrella, Riberada d'amunt y Riberada d'avall, forman un districte municipal situat al O. NO. de Figueres, en la conca superior de La Muga, que afronta, al N., ab los de Massanet de Cabrenys y de Darnius, al E. ab los de Buadella y de Terrades, al S. ab los de Cistella y de Cabanelles, y al O. ab lo d'Albanyà y altra vegada ab lo de Massanet de Cabrenys. Té 252 edificis y alberchs, ab 761 habitants de fet (de dret 748), dels quals 225 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 214; casats, 151; viudos, 22; total, 387. — Dones: solteres, 192; casades, 152; viudes, 30; total, 374, y per entitats de població, axís:

Sant Llorenç (cap de districte): 165 edificis y alberchs, ab 457 habitants.— Calmatges (a 2 k. de Sant Llorenç): 20 edificis y alberchs, ab 98 habitants.— Riberada d'amunt (a 1 k. de id.): 39 edificis y alberchs, ab 101 habitants.—Riberada d'avall (a 1 k. de id.): 20 edificis y alberchs, ab 86 habitants. — Petits caserius y cases isolades, 8, ab 19 habitants.

Lo terme es montanyós, ab algún clap de planer a les vores de La Muga. Té al NO. la serra de Sant Jordi, al O. la de Santa Magdalena y al S. les montanyes de La Estela y de Sant Baldiri. Hi ha meners de ferre, coure, plom y

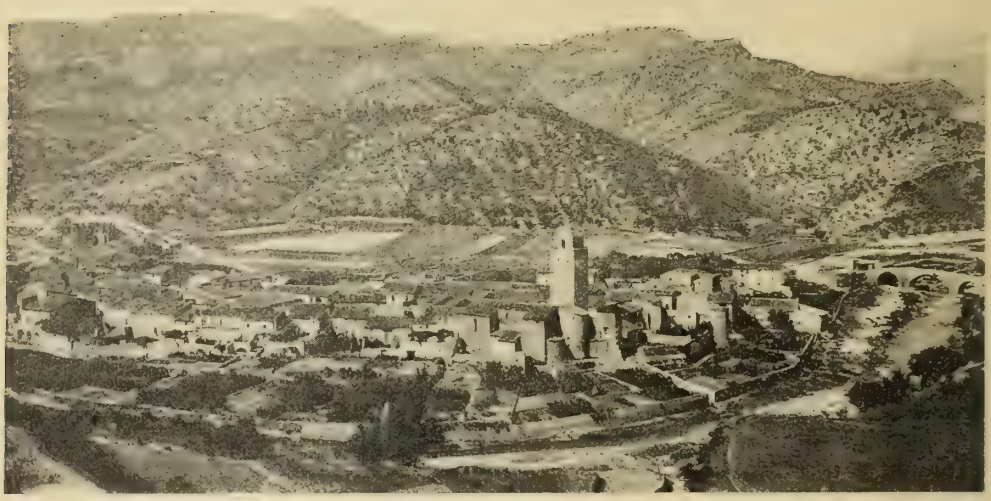

Sant Llorenç de la Muga.—Vista general de la població

petroli, poch explotats per sos escassos rendiments, y fonts d'aygues sulfuroses y ferruginoses. En ell se junta a La Muga la riera de Fontfreda. La montanya està poblada de roures, alzines, pins y suros, que donan ab abundancia fusta, carbó y un xich de suro y cría caça y bestiar, particularment llanar y cabríu. Lo terrer de conrèu, de qualitat no més que regular, produheix grans, oli y ví. L'atravessa la carretera d'Albanyà a Figueres, que té acabat lo troç d'Albanyà a Terrades (11,675 metres) y per construir lo restant (12,581 metres). Los altres camins carreters són dolents. Reb lo corrèu per Figueres, a quin districte electoral pertany.

La vila de Sant Llorenç està situada a la riba esquerra y tocant a La Muga. Dista de Figueres, que es també la estació de camí de ferre que té més a la vora, uns 16 kilòmetres, y de Gerona, pêl dret, prop de 40. Té deu carrers y tres places, una d'elles de regular capacitat, ab bon caseríu; un pont d'obra sobre La Muga en l'antich camí de Figueres, y està closa per muralles de la Etat mitjana, en les quals tres portals donan accés a la població. Envers son extrém de ponent y prop del portal que allí s'obre, hi ha les runes del ende-

rrocat castell dels senyors de la vila y baronía de Sant Llorenç. Compta ab dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes; hi ha metge, apotecari y ordinació diaria a Figueres (preu 1 pesseta per persona); té demarcada una notaría, y celebra dues festes, la major lo día 10 d' Agost y la altra lo 27 de Setembre. Abans hi havía fargues catalanes: entre elles la farga o fundició reyal, establerta per Carles III pera la fabricació de bombes y de tota mena de bales de ferre, que pogué treballar mólt poch temps, donchs fóu destruida pêls francesos quan les guerres del segle XVIII. Se-n veuen encara les despulles a la riba de La Muga, tres kilòmetres aygues avall de la vila. Avuy les aygues d' aquest ríu donan moviment a dos molins fariners. De les tres fonts d' aygues minerals que hi ha en lo terme, una de les dues sulfuroses naix a la vora de La Muga, sota meteix de la esglesia parroquial, y la altra en la masía anomenada Cân Fogona: la ferruginosa brolla en lo mas Muntada, a 500 metres de la població.

Clixé de E. Llorens Ferrer

Sant Llorenç de la Muga.—Portal d' entrada a la població

Es parroquia urbana de primer ascens, ab rector y vicari, que era del ardiaconat de Besalú y es ara del arxiprestat de Figueres. La esglesia parroquial es un temple romànich de tres naus ab sos corresponents absis: llàstima que se la haja desnaturalisada ab afegits, sobre tot en lo frontis. D' ella són dependencia les capelles de Nostra Senyora del Palàu, aygues amunt de La Muga; la de Sant Jordi en un cim de la serra que porta son nom, y la de Sant Andréu. També ho eran la capella de Sant Ponç, al present enderrocada, substituida per un petit oratori, y la derruida esglesia de Sant Sebastià, que era la de la Farga reyal y tenía capellà propri. S' assegura que en temps passats havían sigut sufragànies de la parroquial de Sant Llorenç, les esglesies de Sant Pere d' Albanyà y de Sant Bartoméu de Pincaró.

Los antichs documents anomenan la vila *Sti. Laurentii de Sambuca* (anys 972 y 1155), *de Samuga* (en 1159), y derrerament *de la Muga* (en 1691). En lo segle XIII eran senyors de la vila los vescomtes de Fenollet, dels quals per matrimoni de Na Blanca de Sexach, filla del vescomte de Fenollet, ab Dalmàu, vescomte de Rocaberti, passà lo senyoríu a n' aquesta derrera familia, heretantlo successivament Dalmàu y Ponç de Rocaberti, fills de la dita Dona Blanca, y possehint-lo ab diferentes vicissituts individuus d' aquesta familia. A derrers del segle XV o al començament del XVI se tornà a incorporar a la casa vescom-

tal de Rocaberti y comtal de Peralada, en la qual permanesqué fins que quedaren abolerts los senyorius. La vila patí mólt quan la guerra ab la república francesa de derrers del segle XVIII, havent-se disputat repetides vegades en pochs mesos, durant l' any 1794, la seva possessió y la de la Farga reyal, les tropes espanyoles y franceses. A la vila los francesos hi calaren foch y la Farga reyal la volaren al abandonar-la.

Sant Miquel de Fluvià

Lo districte municipal de Sant Miquel de Fluvià, està format pêl terme del poble que porta aquest nom, situat al S. SE. de Figueres. Afronta al N. y al O.

ab lo de Palàu de Santa Eulalia, al E. ab lo de Torroella de Fluvià y al S. ab lo ríu d' aquest nom. Té 108 edificis y alberchs, 95 de reunits y los 13 restants escampats, ab 286 habitants de fet (de dret 306), dels quals 128 saben llegir y escriure, que-s classifican, per llur sexe y estat civil, en

Clixé de Lluís M.ª Vidal

Sant Miquel de Fluvià.—Vista parcial de la població

Hòmens: solters, 84; casats, 60; viudos, 7; total, 151.—Dones: solteres, 68; casades, 60; viudes, 7; total, 135.

Lo terme es poch extens y quelcòm accidentat. Té boschs poblats d' alzines y roures, y en les terres de conrèu s' hi dóna oli, ví, grans, llegums, tubèrculs y hortalices. Cría bestiar, ab preferencia de llana y boví. A més del

ríu Fluvià, lo rega un reguerot que naix al terme meteix, en una fónt anomenada Font Juncosa. Lo atravessa lo camí de ferre de Barcelona a França, que hi té sobre lo Fluvià un pont d' alçada considerable y estació enfront del poble, per la qual reb aquest lo corrèu. Té camins carreters, bastant dolents, en diferentes direccions, y un xich millors los que van a Ventalló (y de aquí a La Escala y a La Armentera) y a Torroella de Fluvià (y de aquí a Sant Pere Pescador). Pertany al districte electoral de Vilademuls.

Lo poble està quasi tocant a la riba esquerra del ríu Fluvià. Es població rural y té 4 premposes d' oli. Dista de Figueres 13 kilòmetres y de Gerona 30, aproximadament.

Compta ab una escola pública elemental incomplerta de assistencia mixta y celebra dues festes, la major lo día 29 de Setembre y la altra lo divendres abans de Pasqua de Resurrecció. En lo Fluvià hi ha una barca pera comunicar-se ab los camins que afluexen per la vora dreta del ríu. Hi ha qui díu que hi passava la vía militar romana y que-s veuen en lo ríu restes de pont. Lo primer, al nostre entendre, es una afirmació sense fonament, y lo segón, cas de ser restes de pont, no ho són de pont romà, sinó mólt provablement del que-s va començar a construir, y no sabèm si se va acabar, lo día 13 d' Agost del any 1315, de

Clixé de J. M.ª Fabrelles

Sant Miquel de Fluvià.—Absis de la esglesia parroquial

conformitat a la inscripció en caràcters gòtichs que-s conserva en la esglesia y que díu axís:

EN NOM DEL FIL DE LA VERGE MARIA ⁝ COMENS
AREN LOS PROMES DE SE(nt) MICHEL DE FLVVIA(n) ⁝
A LA OBRA DEL PO(n)T EN LAN DE ⁝ M° ⁝ CCC° ⁝ XV° ⁝ EL NO
BLE EN MALGALI(n) CO MTE DEMPVRIES ⁝ AB GR
AN PROFESSO(n) POSA LA PRIMERA PE(d)RA ⁝ VI° ⁝ ID (us)
AVG(usti) ⁝ DIGAM PELS BE(n)FAYTOS PAT(er) N(oste)R E AVE MARIA ⁝

Hem dit que no sabèm si se va acabar, perque a mitjans del segle xv no existía o lo ríu se l' havía emportat, donchs consta que l' any 1453 lo bisbe de Gerona concedí indulgencies als qui contribuissen a la edificació del pont que a Sant Miquel de Fluvià se construía.

Es parroquia rural de primera, ab rector, que era del ardiaconat d' Empordà y ara es del arxiprestat de Figueres. La esglesia parroquial està dedicada a Sant Miquel, y n' es dependencia la capella de Sant Sebastià, a uns 500 m. del poble. La esglesia era la del monestir de Sant Miquel de Fluvià, que fóu primer possessió y dependencia del de Cuxà, en lo Rosselló, y en 1592, per disposició apostòlica, quedà agregat al de Sant Pere de Galligatns de Gerona. Lo terrer que ocupa fóu benehit y fitat ab creus l' any 1045, y lo 1066 fóu consagrat lo temple, al voltant del qual y del monestir nasqué lo poble. Es romànich, de tres naus, ab sos corresponents absis y una preciosa torra campanar. Fóu engrandit en temps posteriors y fortificat en lo segle xiv. L' edifici, ab sos marlets y matacans, té l' aspecte d' una fortalesa. Lo campanar es una enlayrada y robusta torra de planta quadrada y de cinch pisos, que s' axeca tocant al extrém N. del creuer; lo pis inferior, llís, li fà de basament: en los tres que seguexen, acusats al exterior per una serie d' arquets surmontats d' una serreta y partits en dos per una pilastra, s' obren dues finestres en cada cara; les del de baix senzilles y les dels dos de dalt dobles, partides per una columneta ab lo capitell decorat ab fullatges. Lo pis superior hi fóu afegit quan se va fortificar la esglesia y remata ab marlets y matacans. La decoració del absis, al exterior, correspòn a la del campanar, remontant-se l' un y l' altre al segle xi. Lo frontis es de terminació horitzontal, ab lo parament llis; sobre la porta, acabada l' any 1533, hi ha a notable alçaria un petit ull de bou y demunt de tot un pedrer o matacà. Com la vía ferrada passa per devant del poble en terraplè y a curta distancia, la esglesia y sobre tot lo campanar se presentan ab la seva imposant bellesa a la admiració dels viatgers.

Sant Pere Pescador

La vila de Sant Pere Pescador forma un districte municipal situat al SE. de Figueres en la desembocadura del ríu Fluvià, que afronta al N. ab lo de Castelló d' Empories, al E. ab la mar, al S. ab los de La Escala y de La Ar-

mentera, mitjansant lo ríu Fluvià, y al O. ab los de Torroella de Fluvià y de Vilamacòlum. Té 318 edificis y alberchs (19 espargits pêl terme y 299 reunits formant la vila), ab 1,058 habitants de fet (de dret 1,088); dels quals 406 saben llegir y escriure, que-s classifican, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 257; casats, 243; viudos, 32; total, 532.—Dones: solteres, 250; casades, 240; viudes, 36; total, 526.

Lo terme es planer, y lo terrer de conrèu, de bona qualitat, produheix grans, llegums, ferratges y hortalices. A les vores del Fluvià hi ha alguna ar-

Sant Pere Pescador.—Lo ríu Fluvià

breda. Per la banda de mar, envers Castelló, hi ha abundancia d' aygamoxos, y s' extén per envers lo mitjorn fins al grauet d' Empories, servint-li de partió ab los térmens de La Escala y de La Armentera lo Fluvià vell. A més del Fluvià, lo regan lo rech Sirvent y lo rech Corredor, que-s barrejan ab los aygamoxos de la costa. Té camins carreters a la carretera de Figueres a La Bisbal; a Castelló, y a La Armentera (passant lo Fluvià ab barca), força dolents en temps de pluges. Reb lo corrèu per Sant Miquel de Fluvià, y pertany al districte electoral de Vilademuls.

La vila està situada a la riba esquerra del Fluvià: dista de la mar uns 3 kilòmetres, de Figueres 16, de Gerona 34 y 9 de la estació de Sant Miquel de Fluvià en lo camí de ferre de Barcelona a França, que es la que té més a la vora. Hi ha lloch de costa de carrabiners; dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes; lluminaria elèctrica, y celebra

la festa major lo día 29 de Juny y altres festes lo 20 de Janer, lo 29 d' Abril, lo 24 de Setembre y lo 29 d' Octubre. Hi ha una plaça espayosa, regular caseríu, y havía tingut hospital, desaparegut per falta de rendes propries. Es perjudicada d' aygats, havent-li ocasionat greus danys lo del 8 d' Abril del any 1421. Té metge, apotecari y veterinari. La gran majoría dels vehins se dedican o bé al conrèu de la terra o bé a la pesca, axí en la mar com en lo ríu.

Es parroquia urbana de primer ascens, ab rector y vicari, que era del ardiaconat d' Empordà y ara es del arxiprestat de Figueres. Figura com a parroquia independent des del any 1686. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Pere, es bastant espayosa, y des del segle x havía vingut essent possessió del monestir de Sant Pere de Roda. Té agregada una capella dedicada a Sant Sebastià, distant prop de 400 metres de la vila.

Los documents més antichs la anomenan *Villa Militiano* (anys 974, 982 y 990), y després s' hi troba anomenada *Sti. Petri Piscatoris* (1060, etc.). En 1698 era del comte d' Empories.

Tarabaus

Lo poblet d' aquest nom forma un districte municipal situat al O. de Figueres, que afronta al N. ab lo de Vilanant, al E. ab lo d' Avinyonet, al S. ab los d' Ordis y de Navata y al O. ab aquest derrer y ab lo de Lladó. Té 51 edificis y alberchs, prop de la meytat espargits pêl terme, ab 150 habitants de fet (de dret 156), dels quals 53 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 47; casats, 29; viudos, 2; total, 78.—Dones: solteres, 33; casades, 29; viudes, 10; total, 72.

Lo terme es un xich accidentat y bastant poblat de bosch, y la terra de conrèu, que es de bona qualitat, produheix grans, llegums, oli y ví. S' hi cría bestiar. Lo rega lo ríu Manol y l' atravessa la carretera de Besalú a Figueres; los restants camins són rurals. Reb lo corrèu per Figueres, y pertany al districte electoral d' aquesta ciutat.

Lo poble està situat prop del ríu Manol, a la seva riba dreta y entre aquest ríu y la abans dita carretera. No sabèm que hi haja cap escola: té un molí fariner y la totalitat de sos habitants són agricultors. Celebra la festa major lo día 11 de Novembre.

Es parroquia rural d' entrada, ab rector, que era del ardiaconat de Besalú y es ara del arxiprestat de Figueres. La seva esglesia parroquial, dedicada a Sant Martí, fóu consagrada lo día 17 de Maig del any 1321.

En la documentació lo nom del poble se troba escrit *Taravaus*. En l' any 1359 tenía 13 fochs d' esglesia: l' any 1698 era lloch reyal de la batllía de Figueres.

Terrades

Lo districte municipal de Terrades, situat al O. NO. de Figueres, en la conca del Rissech, afluyent del Manol, està format pêl poble de son nom, lo llogaret de Palàu Surroca y los vehinats anomenats Subirats y La Guardia. Afronta al N. ab lo de Buadella, al E. ab los de Llers y d' Avinyonet, al S. ab lo de Cistella y al O. ab los de Cabanelles y de Sant Llorenç de la Muga. Té 213 edificis y alberchs, ab 717 habitants de fet (de dret 722), dels quals 296 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Clixé de E. Llorens Ferrer

Terrades.—Vista general de la població

Hòmens: solters, 195; casats, 133; viudos, 12; total, 340. — Dones: solteres, 204; casades, 136; viudes, 37; total, 377, y per entitats de població com segueix:

Terrades (cap de districte): 115 edificis y alberchs, ab 418 habitants.—Palàu Surroca (a 2 k. de Terrades): 22 edificis y alberchs, ab 77 habitants.—La Guardia (a 2 k. de id.): 16 edificis y alberchs, ab 52 habitants.— Lo Mas (a 100 m. de id.): 18 edificis y alberchs, ab 56 habitants.— Altres caserius y construccions isolades: 42, ab 114 habitants.

Terrades.—Vista del santuari de Nostra Senyora de la Salut

Clixé de E. Llorens Ferrer

Terrades.—Frontalera del santuari de Nostra Senyora de la Salut

Lo terme es montanyós, ab algún clap de planer, extenent-s'hi pêl N. y NO. la serra de Santa Magdalena y pêl E. y SE. la nomenada d' Avall, que es una prolongació de la anterior, en la primera de les quals s' hi troban troços espadats y barrancosos. La montanya està mólt faltada d'arbres, lo que s' atribueix a la naturalesa del terrer: y lo meteix la falta de fonts y les coves que en ella s' obren, com són: la Magdalena y la dels Encantats. Lo terrer de conrèu produheix grans y sobre tot oli. De bestiar n' hi ha poch, per escassejar-hi les pastures. Lo fertilisa lo Rissech, que naix en lo terme, y l' atravessa la carretera de Figueres a Albanyà, acabada de Terrades en amunt y per construir

Clixé de Joaquim d' Alós

Terrades.—Castell de Palàu Surroca

de Terrades a Figueres (12,581 metres): encara que aquest troç, està suplert per un bon camí vehinal, subvencionat per la Diputació de la Provincia. Los demés camins són rurals y dolents. Reb lo corrèu per Figueres, y pertany al districte electoral d' aquesta ciutat.

Lo poble, situat a la riba del Rissech y en la capsalera d' aquest, dista de Figueres prop de 13 kilòmetres y de Gerona uns 42. Compta ab dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes; té ordinació diaria a Figueres (preu per persona una pesseta), y celebra la festa major lo día 22 de Novembre. Hi ha metge y 10 prempses d' oli. La ocupació de la gran majoría dels vehins es la agricultura.

Es parroquia urbana de primer ascens, ab rector y vicari, que era del ardiaconat de Besalú y ara es del arxiprestat de Figueres. La esglesia parroquial, dedicada a Santa Cecilia, es un temple romànich de tres naus, en lo qual són de notar la trona, que es de pedra, y les ferramentes de la porta. La portalada fóu reconstruida en 1710. A més d' aquesta esglesia, hi ha en lo terme

una capella pública dedicada a Sant Llorenç, que era la del castell de Palàu Surroca, que s' axeca sobre un cim al SE. del poble; la capella de Sant Sebastià, fà poch restaurada, a 500 metres de Terrades; la ermita de Nostra Senyora de la Salut, mólt concorreguda de romeus, y altra ermita, al present en runes, dedicada a Santa Magdalena, en la serra d' aquest nom.

Terrades, en los documents *Terrades* (any 1027) y *Terradis* (1214), pertanyía en 1698 al comte de Peralada. La possessió de la Farga reyal de Sant Llorenç de la Muga, que cau a la vessant NO. de la serra de Santa Magdalena, y la defensa de la línea estratègica d' aquest ríu, feren teatre al poble de freqüents y sagnants combats entre tropes espanyoles y franceses en l' any 1794.

Torroella de Fluvià

Los tres pobles de Torroella de Fluvià, Sant Tomàs de Fluvià y Vilacòlum, forman un districte municipal, situat en la conca del Fluvià, al SE. de Figueres, que afronta al N. ab los de Ciurana y de Vilamacòlum; al E. ab lo de Sant Pere Pescador; al S. ab los de Ventalló, mitjantsant lo ríu Fluvià, y al O. los de Sant Miquel de Fluvià y de Palàu de Santa Eulalia. Té 134 edificis y alberchs, ab 466 habitants de fet (de dret 474), dels quals 177 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

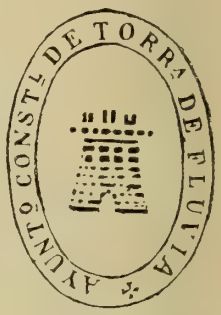

Hòmens; solters, 136; casats, 91; viudos, 7; total, 234.— Dones: solteres, 125; casades, 93; viudes, 14; total, 232, y per entitats de població, com segueix:

Torroella de Fluvià (cap de districte): 79 edificis y alberchs, ab 258 habitants.—Sant Tomàs de Fluvià (a 3 kilòmetres de Torroella): 22 edificis y alberchs, ab 87 habitants.—Vilacòlum (a 2 kilómetres de Torroella): 33 edificis y alberchs, ab 121 habitants.

Lo terme es planer y envers l' O. y lo NO. lleugerament accidentat, ab restes de petits estanyols ja exuts, y lo terrer, de bona qualitat, produheix grans, llegums y en poca quantitat ferratges, oli y ví. Cría algún bestiar. Per son extrém S. lo rega lo ríu Fluvià, y l' atravessa, quasi de N. a S., la carretera de Figueres a Corsà y La Bisbal, encara que-ls carruatges des de Torroella a Vallveralla han de seguir l' antich camí y passar lo ríu a gual, donchs hi falta lo pont sobre lo Fluvià. Quasi paralelament a aquest ríu, l' atravessa de O. a E. lo camí vehinal, subvencionat ab fondos provincials, de Sant Miquel de Fluvià a Torroella y Sant Pere Pescador. Hi passa també l' antich camí reyal de Gerona a Castelló d' Emporíes y Roses, avuy en mal estat. Los altres camins són rurals. Reb lo corrèu per Sant Miquel de Fluvià, y pertany al districte electoral de Vilademuls.

Lo poble de Torroella de Fluvià, que dista de Figueres 13 kilòmetres, de Gerona 30, y 5 de Sant Miquel de Fluvià que es la estació de ferrecarril que té més a la vora, està situat prop y a la riba esquerra del ríu que li dóna nom. Entre los pobles que forman lo districte sostenen dues escoles públiques; la una elemental complerta de noys y la altra elemental incomplerta de noyes. Té ordinació diaria a Figueres y a Sant Miquel de Fluvià (preu per persona 0'50 y 0'30 pesseta, respectivament), dos hostals, una premprsa d'oli y un molí fariner. Celebra la festa major lo día 16 de Setembre. La carretera de Figueres passa per Vilacòlum, y lo camí vehinal de Sant Miquel, tocant a Sant Tomàs de Fluvià. Los tres pobles són exclusivament agricultors.

Torroella de Fluvià.—Frontis de la esglesia parroquial

Torroella es parroquia urbana d'entrada, ab rector. La esglesia, dedicada a Sant Cebrià, es un petit temple del segle XII. Celebra la festa de la seva dedicació lo día de Santa Catarina.

Sant Tomás es parroquia rural d'entrada, ab rector. La esglesia, dedicada a Sant Tomàs, era abans priorat y fóu erigida en parroquia l'any 1789.

Vilacòlum es parroquia urbana, ab rector. Té la esglesia parroquial dedicada a Sant Esteve, y era possessió de la Canonja de Gerona.

Aquestes tres parroquies eran totes del ardiaconat d'Empordà y ara són del arxiprestat de Figueres.

No falta qui presúm que estava situada en lo districte municipal de Torroella de Fluvià la esglesia de Sant Martí de Canyar, prop d'un estanyol de igual nom, que fóu possessió del monestir de Sant Pere de Roda. De ser axís no-n queda rastre en lo tèrme, però prop d'ell en lo de Vilacòlum hi ha les runes d'una antiga capella, qual advocació desconexèm.

Torroella de Fluvià.—Porta de la esglesia parroquial

Vilabertràn

Lo districte municipal de Vilabertràn, format pêl poble d'aquest nom, està situat al E. NE. de Figueres, en la plana empordanesa, y afronta al N. ab lo de Cabanes, al E. ab lo de Vilanova de la Muga, al S. ab lo de Vilatením y al O. ab los de Figueres y de Llers. Té 279 edificis y alberchs (2 d'isolats), ab 892 habitants de fet (889 de dret), dels quals 321 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 220; casats, 196; viudos, 28; total, 444. — Dones: solteres, 209; casades, 193; viudes, 46; total, 448.

Lo terme es plà y lo terrer de bona qualitat y en part de regadíu. Lo

Vilabertràn.—Vista parcial de la població

atravessa lo rech Galligants, y té una font abundosa coneguda per «Font del Soch».

S'hi cullen grans, llegums, hortalices, ví y oli, y s'hi cría bestiar. També lo atravessa lo camí vehinal de Figueres a Peralada y a Espolla, subvencionat ab fondos provincials: los restants camins que portan als pobles dels voltants són carreters y dolents en temps de pluges. Pertany al districte electoral de Figueres, per quina ciutat reb lo corrèu.

Lo poble està situat entre La Muga y lo Galligants. Dista de Figueres uns 3 kilòmetres y de Gerona 38: compta ab dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes; té metge, y celebra la festa major los díes 15 y 16 d' Agost y una altra festa lo 18 de Setembre. Es població purament agrícola.

Té parroquia urbana de primer ascens, ab rector y cinch beneficiats que

Clixé de E. Llorens Ferrer

Vilabertràn.—Esglesia del monestir de Santa María

forman comunitat, per memoria d' haver sigut la avuy esglesia parroquial de Santa María, primer canonja agustiniana y després Colegiata. Lo temple actual se començà a construir en 1080 y fóu dedicat y consagrat l' any 1100. Es un edifici romànich de planta de creu llatina, ab tres naus, des de lo frontis al creuer, sostingudes per archs que s' apoyan en sapades columnes, y lo séu interior està quasi desprovehit d' ornamentació. Reb llum per finestres que s' obren en les parets laterals de la nau central, més en amunt dels archs de sosteniment. Les naus laterals resultan quasi a les fosques. Lo chor era al mitg de la esglesia, com en la majoría de les catedrals catalanes. Lo claustre situat a la dreta de la

esglesia, se conserva bastant bé, notant-s' hi la particularitat de que los archs que sostenen la volta, s' apoyan alternadament en columnetes pariones y en macisos o pilastres, fora en un dels costats en lo qui lo macís central està substituit per quatre columnes. En conjunt resultan un xich fexuchs, a lo que contribueix la ausencia d' ornamentació, donchs fins los capitells de les columnes son tots iguals y de decoració senzillíssima. Lo campanar s' axeca en un dels costats del frontis y es la única part antiga que d' aquest queda. Té la forma d' una torra quadrada, llisa fins al nivell de la terminació del frontis y d' allí en amunt dividida en tres pisos, que s' acusan al exterior per una serreta. En cada un dels pisos y en cada una de les quatre cares, s' obre un finestral de dos archs, que s' apoyan pêl centre en una columneta, practicat en un refundit de la paret terminat superiorment per quatre arquets cechs. Lo que-s veu a sobre d' axò hi ha sigut sobreposat. De la antiga Canonja restan encara varis edificis, al present de proprietat particular. De la casa que fóu abacial, es digne d' esment lo frontis, quelcòm desfigurat per haver-s'hi obert balcons, que presenta una serie de boniques y elegants finestres gòtiques. La Canonja deu la seva fundació a Pere Riguall, o Rigau com escriuen altres, fill d' una masía del poble de Rabós d' Empordà, que des del any 1069 va ésser son primer abat. Fóu dotada y protegida per reys, magnats y papes, y mólt particularment pêls vescomtes de Rocaberti, qui en la seva esglesia s' enterraren durant més de tres segles. També s' ha dit que hi estava enterrat lo rey Anfòs II d' Aragó, I de Catalunya, però axò no es cert, perque consta que aquest sobirà fóu enterrat ab gran pompa a Poblet. L' «*Ildefonsus... magnatum magna potestas*», a qui se refereix la làpida de la esglesia de Vilabertràn que ha servit de basa a la suposició predita, no pot ésser donchs lo rey d' Aragó Anfòs II, sinó un magnat anomenat Anfòs, potser un comte d' Empories. Entre los abats d' aquesta Canonja hi figura lo perpinyanès Cosme Damià Hortalà, qui fóu enviat com a teòlech insigne al concili de

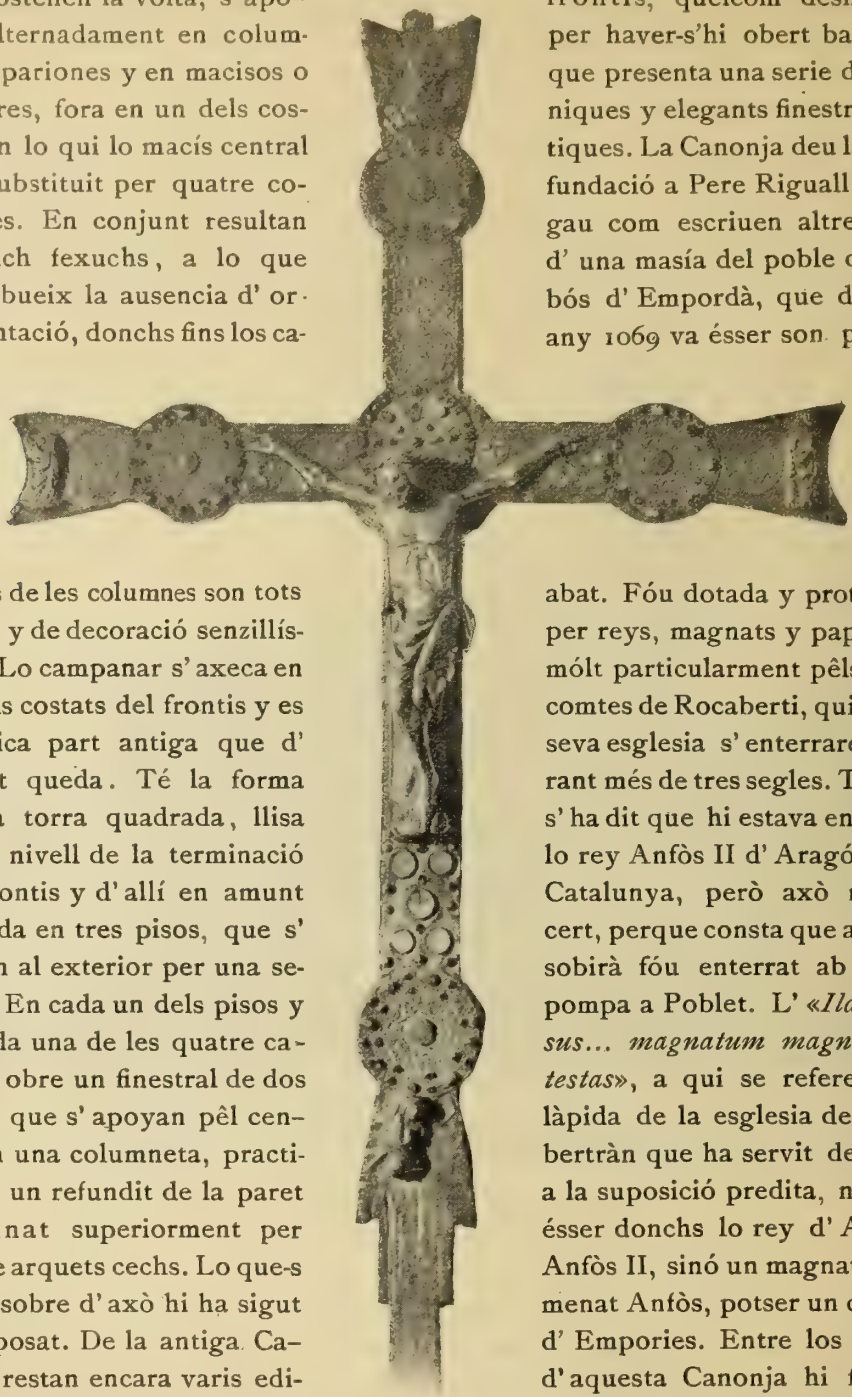

Vilabertràn.—La Creu (anvers)

Trento. L' any 1592, quan la secularisació dels canonges regulars de Sant Agustí en lo principat de Catalunya, passà a ésser colegiata de canonges seculars, formant son capítol un arxipreste y catorze canonges, que l' any 1615 quedaren reduhits a dotze.

En la esglesia parroquial se conserva una creu de plata daurada, que estava colocada en l' altar major, notable no solzament com a treball d' orfebrería, sinó ademés pêls seus esmalts y pêl nombre de pedres fines que té incrustades. Són aquestes, segons Dom. Roulin, que es qui la ha estudiada ab més deteniment, cent vint y tres, de les quals n' hi ha catorze (creyèm que se-n và descuydar una) gravades y antigues, que poden ésser procehidores d' Empories, y que atribueix a la època imperial romana: algunes tenen representats animals, personatges mitològichs o escenes de la vida ordinaria: (Apollus, Diana, La Fortuna, un sàtyr ab Aquiles, un atleta, etc.), entre elles n' hi ha una ab inscripció gnòstica, d' origen egipci però de la època imperial. Lo Christ es de relléu, y en lo pal superior de la creu s' hi llegeix en lletres mayúscules gòtiques: IEZVS | NAZA | RENVS | REX IV | DEORVM. En lo revers s' hi representa lo Christ triomfant, simbolisat per l' Anyell pasqual. Hi estàn també doblement representats los quatre evangelistes, a la una banda per figuretes en relléu que ocupan los extrems de la creu y en la altra pêls seus símbols posats dintre medallons. Més avall dels peus del Christ hi ha dipositades relliquies. Té d' alçada 1'95 m. y d' amplada, d' un extrém de braç al altre, 0'99. Lo citat autor la conceptua de la primera meytat del segle XIV.

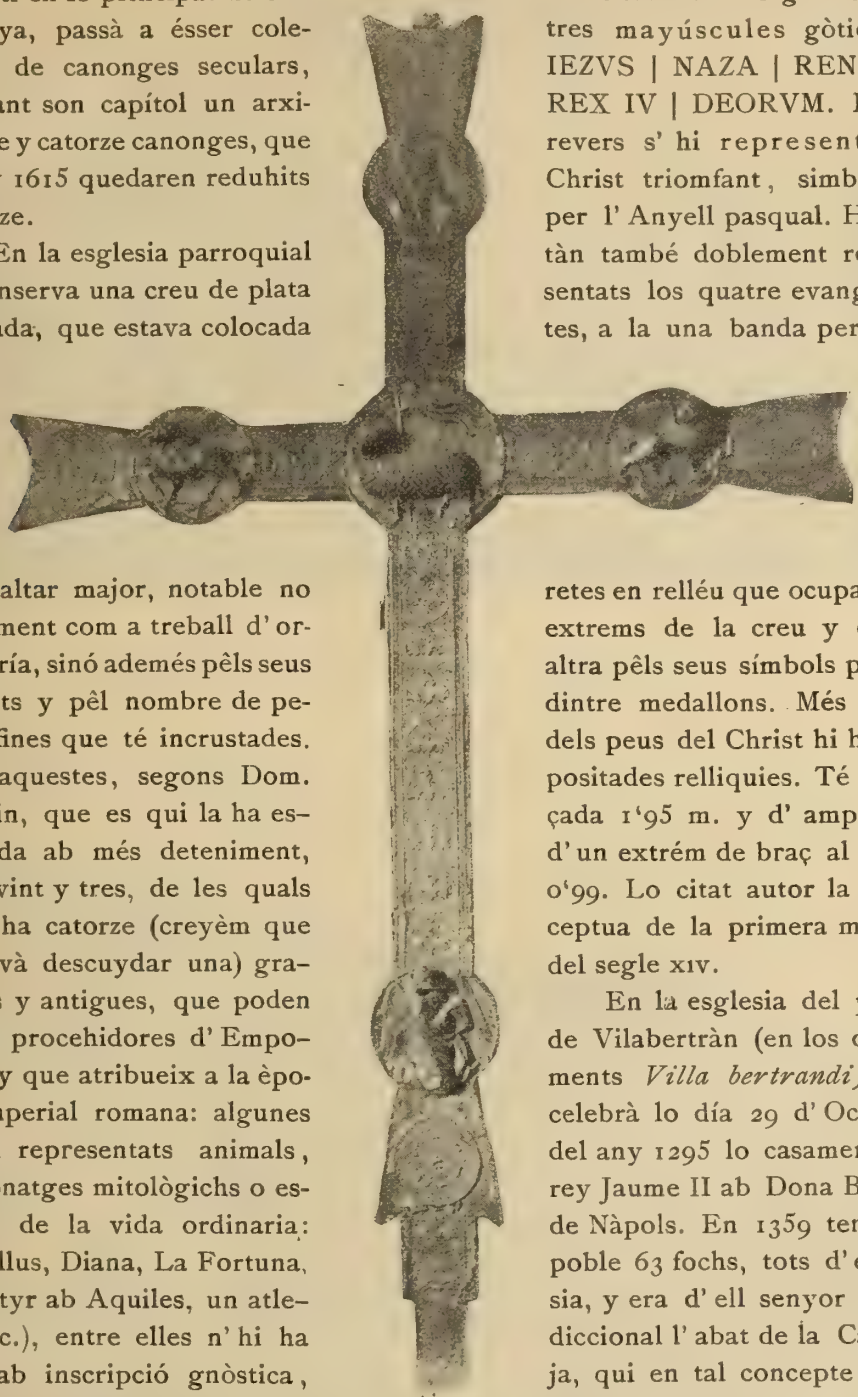

Vilabertràn.—La Creu (revers)

En la esglesia del poble de Vilabertràn (en los documents *Villa bertrandi)*, se celebrà lo día 29 d' Octubre del any 1295 lo casament del rey Jaume II ab Dona Blanca de Nàpols. En 1359 tenía lo poble 63 fochs, tots d' esglesia, y era d' ell senyor jurisdiccional l' abat de la Canonja, qui en tal concepte rebé autorisació del rey Pere III, en 1377, pera murallar lo poble y obrir valls tot voltant.

Clixé de Francesch Duarte

Vilabertràn.—Lo claustre de la Canonja de Santa María

Vilabertràn.—Frontis de la Abadía

En lo primer terç del segle xv, s' alçaren les parets de la esglesia y convent, fent-hi troneres y espilleres pera defensa contra los moros y serrahins que infestavan la costa y se construí la casa abacial.

Vilafant

Lo poble de Vilafant, ab lo caseríu de Palol de Sa-Baldoria, forman un districte municipal situat en la conca del Manol, al SO. de Figueres, que afronta al N. ab lo d' aquesta ciutat, al E. ab lo de Santa Llogaya d' Algama, al S. ab lo de Borraçà y al O. ab lo d' Avinyonet. Té 157 edificis y alberchs, ab 509 habitants de fet (de dret 557), dels quals 245 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 137; casats, 100; viudos, 11; total, 248. — Dones: solteres, 123; casades, 100; viudes, 38; total, 261.

Lo llogaret o caseríu de Palol de Sa-Baldoria, o millor La Bauloria, està situat al S. de Vilafant y se composa de cinch cases.

Lo terme es planer y lo terrer, argilench, produheix grans, llegums, ví y oli. Lo rega lo ríu Manol, y lo atravessan la carretera de Besalú a Figueres, lo camí vehinal, subvencionat per la Diputació, que uneix la dita carretera ab Borraçà, y algún altre camí carreter, com lo que porta a Santa Llogaya de Algama. Reb lo corrèu per Figueres, a quin districte electoral pertany.

Lo poble està posat a la riba esquerra del ríu Manol, tocant a la carretera de Besalú. Compta ab dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes, y ab una de privada de noyes, y celebra la festa major lo día 16 de Setembre. Hi ha onze rajoleríes, quatre prempses d' oli, molí fariner y un de moldre arròç. Dista de Figueres 3 kilòmetres y de Gerona 33.

Es parroquia urbana d' entrada, ab rector, que era del ardiaconat de Besalú y es ara del arxiprestat de Figueres. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Cebrià, va èsser ampliada y renovada en lo segle XVIII. Palol en l' ordre relligiós pertany a la parroquia de Santa Llogaya d' Algama.

Los antichs documents escriuen lo nom del poble *Villa Fedanti* (any 1017), *Villa Fedancii* (1020) y *Villafedant* (1173), y lo de Palol, *Palatiolo de Bauloria* (1362) y *Palatiolo de Çabauloria*. La esglesia d' aquest derrer, dedicada a Sant Tomàs, fóu donada en 1167 al monestir de Ripoll. L' any 1359, Vilafant tenía 23 fochs: 10 de cavallers, 10 d' esglesia y 3 d' aloers, y Palol 3 fochs d' esglesia. En 1698 eran l' un y l' altre llochs reyals, de la batllía de Figueres.

Vilajuiga

Lo poble de Vilajuiga forma un districte municipal situat al NE. de Figueres, en la conca complementaria de La Muga, que afronta al N. ab lo de Garriguella, al E. ab lo de Llançà y ab lo de Pau, al S. ab lo de Vilanova de la Muga, y al O. altra vegada ab lo de Garriguella. Té 201 edificis y alberchs (11 d' isolats), ab 810 habitants de fet (de dret 851), dels quals 296 saben llegir y escriure, que-s classifican, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 204; casats, 162; viudos, 30; total, 396. — Dones: solteres, 228; casades, 160; viudes, 26; total, 414.

Lo terme s' extén per les vessants de ponent de la serra que forma a la

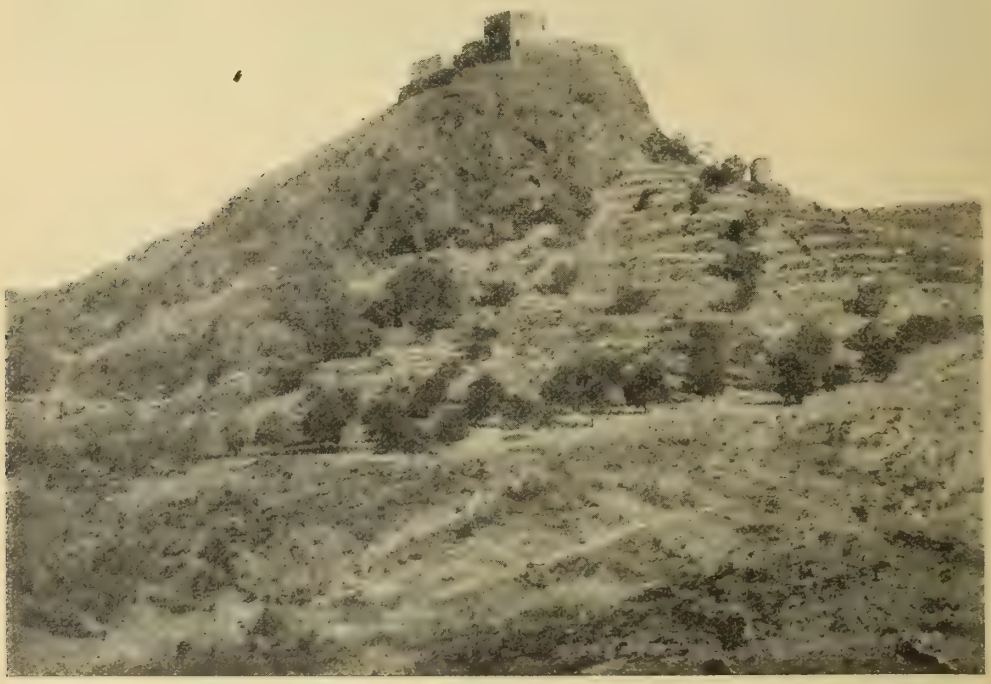

Clixé de Joseph de Romero y de G.

Vilajuiga.—Castell de Quermençó

seva terminació la península de Cap de Creus, en la part que dóna les seves aygues als estanys de Castelló, y es en part planer y en part montanyós.

Lo terrer de conrèu es de mitjana qualitat y produheix grans, llegums, ví y oli: la part montanyosa està poch poblada d' arbres y cría bestiar llanar y cabríu. S' hi escorren algunes torrenteres, y l' atravessan de SO. a NE. lo

camí de ferre de Barcelona a França que hi atravessa l' abans dita serra per la foradada de Canyelles, anomenada també de Vilajuiga, y del SE. a NO. la carretera, acabada, de Roses per Palàu Sa-Verdera y Pau a la estació de Vilajuiga, y la d' aquesta estació a Garriguella y Rabós, en construcció, y en progecte de Rabós al pont de Campmany. Los altres camins, comprès l' antich de Figueres a Llançà, són dolents. Reb lo corrèu directament y pertany al districte electoral de Vilademuls.

Lo poble situat en terrer plà, a la falda de la montanya, es principalment agrícol, y al istíu hi ha aumentat la concorrencia atreta per les aygues minerals que fà pochs anys s' hi explotan (veja-s la pl. 129). Hi ha dos metges, una fonda, tres hostals, tres prempses d' oli y s' hi troba tot lo necessari pera la vida. Té administració telegràfica; dues escoles elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes, y una de privada de noyes; y celebra la festa major los díes 1 y 2 d' Agost y una altra festa en 19 y 20 de Maig. Dista de Figueres 13 kilòmetres y de Gerona 49, aproximadament. A poch més d' un kilòmetre al NE. del poble, prop del coll de Canyelles, s' enlayran sobre un puig espadat les runes del castell de Quermençó, refugi del comte Ponç Huch d' Empories en les seves bregues ab lo de Barcelona Ramón Berenguer III. Los francesos, en l' any 1808, fortificaren d' aquest abandonat castell la torra del homenatge.

Vilajuiga.— Monestir prop de Quermençó

Es parroquia urbana de primer ascens, ab rector, que pertany al arxiprestat de Figueres y era abans del ardiaconat d' Empordà. Té la esglesia parroquial dedicada a Sant Felíu. Lo nom del poble se troba escrit sempre *Villa judaica*, d' ahont la creencia que ja de temps antich era morada de juheus. L' any 1698 era del comte d' Empories.

Vilamacòlum

Lo districte municipal de Vilamacòlum, millor Vilamacòrum, està situat al SE. de Figueres, en la conca litoral empordanesa, y afronta al N. ab lo de

Riumors, al E. ab lo de Sant Pere Pescador, al S. ab lo de Torroella de Fluvià y al O. ab lo de Ciurana. Té 105 edificis y alberchs, ab 405 habitants de fet (de dret 442), dels quals 143 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 98; casats 97; viudos, 16; total, 211. — Dones: solteres, 73; casades, 98; viudes, 23; total, 194.

Lo terme es quasi planer, ab petits estanyols ja exugats, y lo terrer de conrèu, bastant bò, produheix grans, llegums, ví y oli, y s' hi cría bestiar. Lo atravessan la carretera de Figueres a La Bisbal y l' antich camí reyal de Gerona a Roses. Los altres camins són carreters y rurals. Reb lo corrèu per Sant Miquel de Fluvià y pertany al districte electoral de Vilademuls. Lo poble dista de Figueres 10 kilòmetres, de Gerona 33 y 5 de la estació de Sant Miquel de Fluvià, en lo camí de ferre de França, encara que la que té més a la vora es la de Tonyà, a uns 4 kilòmetres. Hi passa a poch més d' un kilòmetre al O. la abans dita carretera, ab la qual l' uneix un camí en regular estat. Compta ab una escola pública de noys y celebra la festa major lo día 13 d' Agost. Es població exclusivament agricultora.

Es parroquia rural de segona, ab rector, del arxiprestat de Figueres, abans del ardiaconat d' Empordà. Té la esglesia parroquial dedicada a Santa María, que havía sigut possessió del monestir de Sant Pere de Roda. Hi ha en lo terme les runes d' una antiga capella, a la qual nos hem referit al ocuparnos del poble de Torroella de Fluvià.

En los documents lo nom del poble s' escríu *Villa Mucroni* (en 974), *Villa Mucoronu* (en 1017), *Villamacorum* (en 1270) y *Villamacoronum* (en 1362). L' any 1698 era del comte d' Empories.

Vilamalla

Lo poblet de Vilamalla forma un districte municipal situat en la plana del Empordà, al S. de Figueres, que afronta al N. ab los de Santa Llogaya de Algama y de Far, al E. ab lo de Ciurana, al S. ab lo de Garrigars y al O. ab lo de Borraçà. Té 102 edificis y alberchs, ab 267 habitants de fet (de dret 272), dels quals 104 saben llegir y escriure, que-s classifican, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 76; casats, 53; viudos, 11; total, 140. — Dones: solteres, 56; casades, 55; viudes, 16; total, 127.

Lo terme es plà, y lo terrer, que es de bona qualitat, produheix grans, llegums, ví y oli, y s' hi cría bestiar. Té a poca distancia a ponent lo ríu Algama

y la carretera general de Madrid a França, ab estació, per la qual reb lo corrèu. Pertany al districte electoral de Figueres.

Lo poble, situat entre la carretera y la vía ferrada, dista de Figueres 8 kilòmetres y 30 de Gerona: té una escola elemental complerta de noys, estant establerta la de noyes a Santa Llogaya d'Algama, ab quina població forma districte escolar; té cinch prempses d' oli, y celebra la festa major lo día 22 de Janer. Quasi tots sos vehins viuen del conrèu de la terra.

ALCALDIA CONSTITUCIONAL DE VILAMALLA

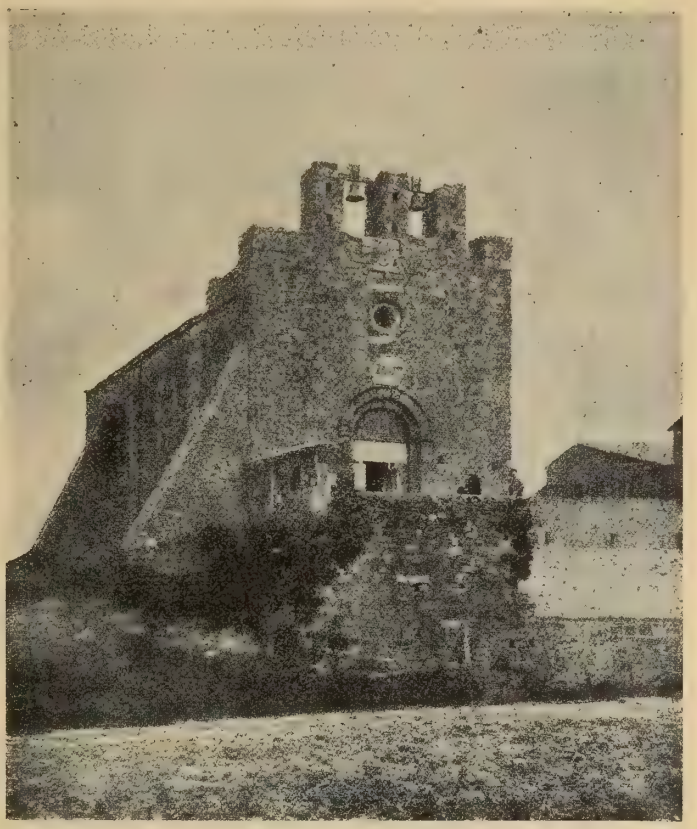

Vilamalla.—Esglesia parroquial

Es parroquia urbana d'entrada, ab rector, del arxiprestat de Figueres y abans del ardiaconat d' Empordà. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Vicents, havía sigut posse-sió del monestir de Roda.

Los documents escriuen son nom *Villa Dalmala* (any 982), *Villaumayla* (en 1316), *Vilamala* (en 1320) y *Vilamalla* (en 1691). L' any 1698 era lloch reyal de la batllía de Ciurana.

Vilamaniscle

Lo poble de Vilamaniscle forma un districte municipal situat al NE. de Figueres, en la capsalera de la vall que forma la conca complementaria de La Muga, y afronta al O. y al N. ab lo de Rabós d' Empordà, al E. ab lo de Llançà y al S. ab lo de Garriguella. Té 118 edificis y alberchs (11 d' isolats), ab 316 habitants de fet (de dret 319), dels quals 152 saben llegir y escriure, que-s classifican, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 82; casats, 63; viudos, 14; total, 159. — Dones: solteres, 79; casades, 63; viudes, 15; total, 157.

Lo terme, en la seva major partida, es montanyós, y lo terrer, de mitjana qualitat, produheix llegums, patates, oli, ví, fustes y carbó. S' hi cría bestiar, en particular llanar y cabríu. Lo rega una riera, que naix prop del coll de Sant Silvestre y aboca ses aygues al estany de Castelló. Té camins carreters a Garriguella, a Delfià y a Sant Quirze de Colera; los altres són de ferradura. Reb lo corrèu per Vilajuiga y pertany al districte electoral de Figueres.

Lo poble està prop de la collada de Sant Silvestre, al peu de la serra, y dista de Figueres uns 16 kilòmetres, 51 de Gerona y prop de 8 de la estació de Vilajuiga, que es la de camí de ferre que té més a la vora. Té una escola pública elemental incomplerta d' assistencia mixta, hi ha dues prempses d' oli, y celebra la festa major lo día 1 de Setembre y una altra festa lo día 16 d' Abril.

Es parroquia urbana d' entrada, ab rector, que era del ardiaconat d' Empordà y es ara del arxiprestat de Figueres. Aquesta parroquia es de moderna creació. La esglesia major està dedicada a Sant Gil.

La més antiga menció que conexèm d' aquest poble es del any 1316 y la anomena *locus Villamaniscle*.

Vilanant

Lo poble de Vilanant, ab son arrabal Cases-noves y lo vehinat de Coquells, forman un districte municipal situat al O. de Figueres, en la conca del Manol, que afronta al N. ab lo de Cistella, al E. ab lo d' Avinyonet, al S. ab lo de Tarabaus y al O. ab lo de Lladó y altra vegada ab lo de Cistella. Té 151 edificis y alberchs, ab 538 habitants de fet (de dret 539), dels quals 187 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

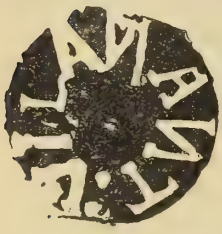

Hòmens: solters, 138; casats, 121; viudos, 11; total, 270. — Dones: solteres, 122; casades, 121; viudes, 25; total, 268, y per entitats de població, com segueix:

Vilanant (poble): 99 edificis y alberchs, ab 313 habitants. — Cases-noves (arrabal a 500 metres de Vilanant): 17 edificis y alberchs, ab 57 habitants.— Petits caserius y edificis isolats, 33, ab 168 habitants.

Entre los caserius s' hi ha de comptar lo vehinat de Coquells, a 3,300 metres de Vilanant, format per sis cases.

Lo terme es part planer y part quelcòm accidentat y s' extén per la termi-

nació de les valls del Rissech y de la riera de Cistella fins a trobar lo Manol. Lo terrer, en la part boscosa, dóna fustes y carbó, y es de bona qualitat en los conrèus que produhexen mólt bon oli, grans, llegums y ví. S' hi cría bestiar. Lo regan los dos rius y la riera predita, y lo atravessa lo camí vehinal, subvencionat ab fondos provincials, de Cistella a Avinyonet, que l' uneix ab la carretera de Besalú a Figueres. Té ademés camins carreters a Llers, a Vilaritg y algún altre. Hi ha pedreres de marbre roig, que s' utilisaren pera la capella y altar de Sant Narcís, en la esglesia de Sant Felíu de Gerona. Reb lo corrèu per Figueres y pertany al districte electoral d' aquesta ciutat.

Lo poble dista de Figueres 8 kilòmetres y de Gerona uns 39. Té dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes. Hi ha dos molins fariners y tres prempses d' oli, y celebra la festa major lo día 15 d' Agost.

Es parroquia urbana de primer ascens, ab rector, del arxiprestat de Figueres, y abans del ardiaconat de Besalú. La esglesia parroquial, dedicada a Santa María, es un petit temple romànich de tres naus, les laterals ab les voltes de quart de cercle y la central de punta d' atmetlla que s' apoya en dos archs sostinguts per una groxuda columna. Creyent-se pot-ser embellir-lo lo emblanquinaren per l' exterior. Prop d' ella hi havía hagut dues esglesies o capelles: la de Sant Joan, mencionada en 1018, y la de Sant Sebastià, convertida al present en casa consistorial. Fora del poble hi ha la capella de Sant Jaume dels Solers, o dels Verders, situada prop del mas Rodeja, y en lo vehinat de Coquells la capella de Sant Salvador. La una y la altra estàn agregades a la parroquia de Vilanant.

Són curioses les transformacions que ha tingut lo nom d' aquest poble: en 966 y 978 se troba escrit *Villa abundant* y *Villa abundanti*, en 1018 y 1092 *Villa Bundants*, en 1359 *Vilaonant*, en 1362 *Villahonanto* y en 1691 *Vilanant*. L' any 1359, tenía 37 fochs: 20 d' esglesia y 17 de cavallers.

Vilanova de la Muga

Lo districte municipal de Vilanova de la Muga comprèn lo poble d' aquest nom, lo de Sant Joan Ses-Closes, los llochs de Pedret y de Marsà y los vehinats de Puig Barutell, de Vallgornera y de La Garriga. Està situat al E. NE. de Figueres en la conca de La Muga, y afronta al N. ab los de Peralada y de Vilajuiga, al E. ab los de Pau y de Castelló d' Empories, al S. ab aquest derrer y al O. ab lo de Vilatením y altra vegada ab lo de Peralada. Té 183 edificis y alberchs, ab 778 habitants de fet (de dret 754), dels quals 304 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 261; casats, 150; viudos 13; total, 424. — Dones: solteres, 175; casades, 148; viudes, 31; total, 354, y per entitats de població, com segueix:

Vilanova (cap de districte): 92 edificis y alberchs, ab 390 habitants.—Sant Joan Ses-Closes (a 3,500 metres de Vilanova): 15 edificis y alberchs, ab 78 habitants.—Marsà (a 4 kilòmetres de id.): 44 edificis y alberchs, ab 167 habitants. —Petits caserius y edificis isolats: 32, ab 143 habitants.

Segons lo cens de que-s va servir lo senyor Quintanilla, Pedret (que creyèm va reunit ab Marsà en lo Nomenclàtor oficial del any 1904) tenía 12 edificis, d'ells 5 isolats, ab 58 habitants. Lo vehinat de Puig 4 edificis, lo de Vallgornera 5 y lo de La Garriga 4. Aquests llochs distan respectivament de Vilanova, 3,300, 1,100, 2,200 y 3,300 metres.

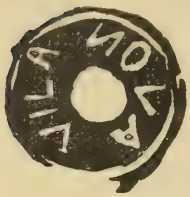

Lo terme es lleugerament accidentat al NO., y al N. y en tot lo demés, planer. Prop de Vilanova y a solixent del poble hi ha un petit estany, y seguint la metexa direcció fins a trobar l'estany de Castelló lo terrer està plè d'aygamolls, relliquies de la major extensió que en antichs temps havía ocupat lo predit estany. Per SO. lo regan La Muga y lo ríu Manol, que se junta al primer devant de Vilanova, y pêl NE. una torrentera que baxa de la torra Malavehina y la riera que baxa de la collada de Sant Silvestre en lo terme de Vilamaniscle, que portan les seves aygues al estany de Castelló. Hi aflora un mantell basàltich prop dels llochs de Pedret y de Marsà, y pot-ser a alguns petits cràters deu lo calificatíu de *Ses-Closes* lo llogaret de Sant Joan. Lo terrer de conrèu, de regular qualitat, produheix grans, llegums, ferratges y ví. S'hi cría bestiar. Hi passa mólt aprop lo camí de ferre de Barcelona a França, lo atravessa lo vell camí vehinal de Peralada a Castelló y té camins carreters pera comunicar-se ab les poblacions vehines. Reb lo corrèu per Peralada y pertany al districte electoral de Vilademuls.

Lo poble de Vilanova dista de Figueres uns 8 kilòmetres, de Gerona 45, y de la estació de Peralada, en lo ferrecarril de França, 2. Està situat a la riba esquerra de La Muga, tocant quasi a la confluencia d'aquest ríu ab lo Manol y ab lo Galligants, per quin motíu es mólt perjudicat d'aygats; axís consta que-l tantes vegades citat de 8 d'Octubre del any 1421, «derruí, derrocà e sen menà 47 alberchs, ab mort de mólta gent», y s'assegura que a la fondaria de mitg metre s'hi va trobar la clau d'un arch soterrat y fins que hi aparegueren teulades de cases, tot cobert pêls aluvions arrossegats pêls rius. Compta ab dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes, y celebra la festa major lo día 10 de Desembre. La quasi totalitat dels vehins del districte viuen del conrèu de la terra.

En l'ordre relligiós pertany lo terme a la jurisdicció de tres y potser quatre parroquies:

La parroquia de Vilanova es urbana, d'entrada, ab rector. Té la esglesia parroquial, que era possessió de la Canonja de Gerona, dedicada a Santa

Eulalia. Mólts la confonen ab Santa Eulalia de Noves *(in Novis, de Novis)*, que es una esglesia diferenta, parroquial del poble de Garriguella.

La parroquia de Pedret y Marsà es també urbana, d' entrada, ab rector. Té la esglesia parroquial en lo lloch de Pedret, dedicada a Sant Esteve, y havía sigut possessió del monestir de Sant Pere de Roda.

La parroquia de Castelló d' Empories, que té en lo districte de Vilanova per sufragània, des del any 1596, la esglesia de Sant Joan Ses-Closes, o Ses-Croses, la qual abans era parroquia independent, y quina possessió se disputaren durant llarch temps lo monestir de Banyoles y lo de Sant Pere de Roda, quedant finalment a favor del derrer.

Hem llegit que una esglesia del castell de La Garriga, quina advocació ignoràm, però hem de creure fós Santa María, havía sigut la parroquia forana de la vila de Roses: y cas d' ésser lo vehinat de La Garriga, del terme de Vilanova de la Muga, lo meteix castell de La Garriga, situat al N. del estany de Castelló, a qui lo document aludit fà referencia (53), resultaría que part del districte municipal de Vilanova estaría o hauría estat sots la jurisdicció de la parroquia de Roses. Com aquesta identitat no la hem poguda comprovar, dexàm lo punt sense resoldre.

Totes aquestes parroquies són del arxiprestat de Figueres y eran del ardiaconat d' Empordà.

En los documents, lo poble de Vilanova, des del any 982 se troba anomenat sempre *Vilanova* y *Villa-nova*. En 1692 era de baró. Lo nom de Pedret, s' hi troba escrit *Pedret, Pedred*, *Pedreto* y *Padreto* (anys 1060, 1064, 1316 y 1362) y lo de Marsà, *Mardan* (1060), *Merdan* (1064), *Martsano* (1316) y *Merzano* (1362): un y altre lloch eran en 1698 del comte d' Empories. Vallgornera s' hi escríu *Valle Guarnera* (en 1128) y *Castrum de Vallegorneria* (en 1362): era un senyoríu que possehía la familia del meteix nom, en fèu dels comtes d' Empories. La Garriga de Roses era també un castell senyorial.

Vilasacra

Lo poble de Vilasacra forma un districte municipal, situat al E. de Figueres en la plana del Empordà, que afronta al N. ab los de Vilatením y de Vilanova de la Muga, al E. ab lo de Castelló d' Empories, al S. ab los de Fortià y del Far, y al O. ab aquest derrer y ab lo de Vilatením. Té 108 edificis y alberchs (sols 1 d' isolat), ab 445 habitants de fet (de dret 454), dels quals 183 saben llegir y escriure, que-s classifican, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 116; casats, 95; viudos, 10; total, 221.—Dones: solteres, 118; casades, 97; viudes, 9; total, 224.

(53) Onofre Caxas: *Rodalía del Terme del Castell de La Garriga de hont so natural*, en lo fol. 150 d' un Ms. del dit Notari de Castelló, titulat *Notabilium rerum diversarum*, que obra en poder del autor.

Lo terme es plà y lo terrer, de bona qualitat, produheix grans, llegums, ferratges, fruyta, oli y abundancia de ví. Cría bestiar y aviràm. Lo regan los rius Manol y La Muga, y lo atravessa la carretera de Figueres a Roses. Té camins carreters a Vilanova de la Muga, a Fortià y al Far. Pertany al districte electoral de Figueres, per quina ciutat reb la corrèu.

Lo poble situat a la dreta y un xich apartat del Manol, que la carretera atravessa a gual abans d' arribar-hi, dista de Figueres 5 kilòmetres y de Gerona 38. Es població exclusivament agricultora. Té veterinari; dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes; fàcil comunicació ab Figueres pêls ordinaris de Castelló y de Roses, y celebra dues festes, la una lo día 3 d'Agost y la altra lo 3 de Febrer.

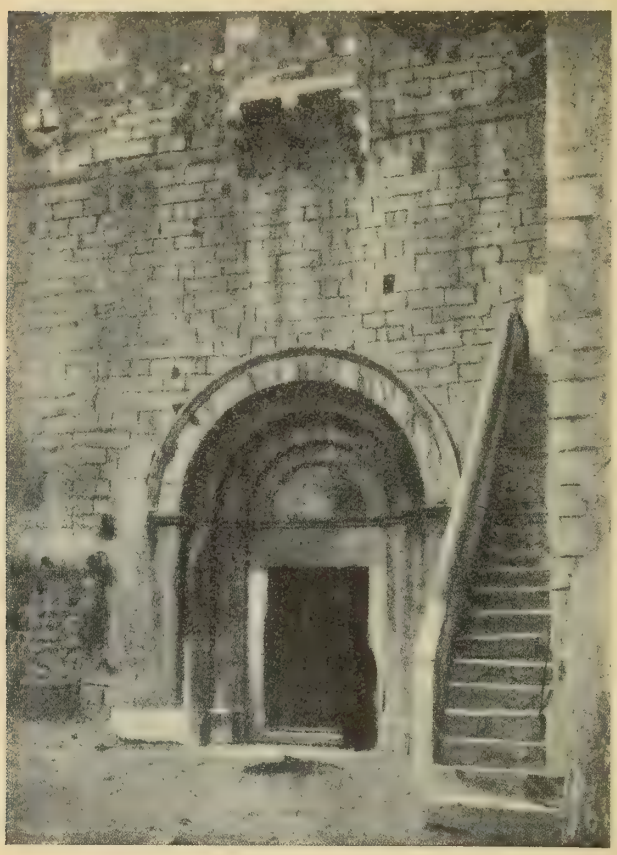

Vilasacra.—Esglesia parroquial

Es parroquia urbana, d' entrada, ab rector, del arxiprestat de Figueres y abans del ardiaconat d'Empordà. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Esteve, era possessió del monestir de Sant Pere de Roda. Es una petita esglesia romànica de carrèu, engrandida en lo segle XIII y més endevant fortificada, veyent-s' hi encara les espitlleres y algún matacà, com lo que hi ha sobre la porta que està practicada en la paret de la dreta de la esglesia.

Los monjos de Sant Pere de Roda, que a més de la esglesia possehían lo lloch de Vilasacra, obtingueren del rey, en Setembre de 1794, autorisació pera trelladar-s' hi, y de moment passaren a habitar la casa que era de la abadía, començant-hi la edificació del monestir l' any 1800: però després la dexaren córrer, trelladant-se a Figueres per disposició reyal l' any 1805, conforme hem dit al parlar d' aquesta ciutat.

Los documents escriuen lo nom del poble *Villa Sacari* (en 982), *Villa*

Sacar (en 1017), *Villa sacra* (en 1169), *Villa sachra* (en 1303) y *Villa Sacara* (en 1362). L' any 1698 era del comte d' Empories.

Vilatenim

Lo poble de Vilatenim, ab lo llogaret de Palol, forman un districte municipal situat en la plana del Empordà, al E. de Figueres, que afronta al N. ab lo de Vilabertràn, al E. ab los de Vilanova de la Muga y de Vilasacra, al S. ab lo de Far y al O. ab lo de Figueres. Té 77 edificis y alberchs, ab 208 habitants de fet (de dret 222), dels quals 93 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 51; casats, 44; viudos, 8; total, 103.

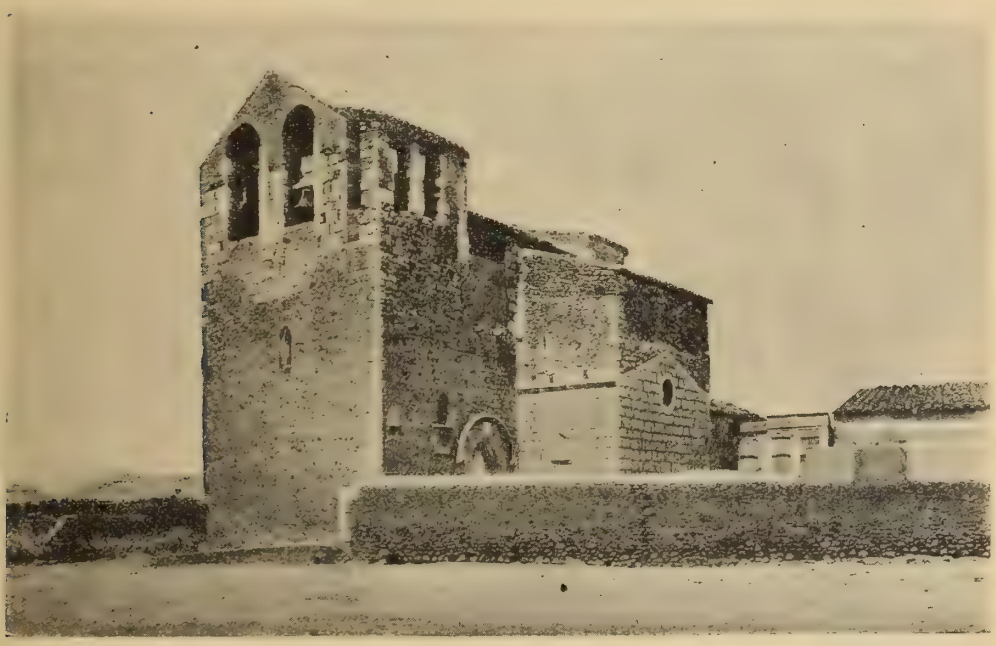

Vilatenim.—La esglesia parroquial

—Dones: solteres, 53; casades, 44; viudes, 8; total, 105, y per entitats de població, com segueix:

Vilatenim (cap de districte): 59 edificis y alberchs, ab 152 habitants.—Palol (a 1,900 metres de Vilatenim): 13 edificis y alberchs, ab 32 habitants.—Petits caserius y edificis isolats: 5, ab 24 habitants.

Lo terme es plà y lo terrer, de bona qualitat, produheix grans, llegums, ferratges, oli y ví, y s' hi cría bestiar y aviràm. Lo regan lo torrent Galligants

y lo ríu Manol, y a la banda de mitjorn prop de Far s' hi formà un petit estanyol. Lo atravessan la carretera de Figueres a Roses y los camins vehinals de Vilabertràn, de Peralada y de Far. Reb lo corrèu per Figueres y pertany al districte electoral d' aquesta ciutat.

Lo poble està situat a la riba esquerra del ríu Manol, dista de Figueres 3 kilòmetres y de Gerona 37, y celebra la festa major lo día 20 d' Agost. Fora de la rajolería, no s' hi exerceix altra industria que la agricultura.

Es parroquia urbana d' entrada, ab rector, abans del ardiaconat d' Empordà y ara del arxiprestat de Figueres. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Joan, es un temple romànich d' una sola nau, al qual s' hi afegiren dos cossos d' istil gòtich, un a cada costat del començament del absis, que li donan una planta de creu llatina. Havía sigut possessió del monestir de Vilabertràn.

Lo lloch de Palol, situat també a la riba del Manol, abans de la actual divisió de districtes municipals devía estar agregat al poble de Vilasacra, donchs pera distingir-lo d' altres localitats de son meteix nom, se-l denomina ordinariament Palol de Vilasacra.

Lo gran aygat de 8 d' Octubre de 1421 «derrocà e derruí Vilatením» y «menassen tot lo lloch de Palol de Vilasacra, ey morí mólta gent».

Los documents escriuen lo nom del poble *Villa Timinii* (en 982), *Vilatením* (en 1149) y *Vilatenimo* (en 1362). L' any 1359, tenía onze fochs, tots d' esglesia.

Viure

Lo poble de Viure forma un districte municipal situat en la vall de La Muga y en la del Ricardell, al N. de Figueres, que afronta al N. ab los de Darnius y de Campmany, al E. ab los de Masarach y de Cabanes, al S. ab lo de Pont de Molins, y al O. ab los de Buadella y de Darnius. Té 176 edificis y alberchs (15 d' isolats) ab 543 habitants de fet (de dret 567), dels quals 236 saben llegir y escriure, que-s classifican, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 130; casats, 124; viudos, 15; total, 269. — Dones: solteres, 122; casades, 119; viudes, 33; total, 274.

Lo terme en general es accidentat, y més planer per la banda de solixent. La part boscosa està poblada de suros, roures y alzines, y lo terrer de conrèu, de mitjana qualitat, produheix segle, blat de moro, alls, oli y ví. S' hi cría bestiar de llana, porquí y cabríu. Hi ha guixeres y pedreres de calç. Lo regan La Muga y lo Ricardell, y l' atravessa de S. a N. la carretera de Madrid a La Junquera. Un camí vehinal, subvencionat per la Diputació de la provincia, uneix lo poble ab la carretera (2,200 metres) y un camí carreter, mólt dolent,

porta a Buadella. Los altres camins del districte són quasi tots de ferradura. Pertany al districte electoral de Figueres y reb lo corrèu per aquesta ciutat.

Lo poble està situat a la falda de la serra que separa La Muga del Ricardell; es fret y ayrejat per la tramontana y dista de Figueres uns 10 kilòmetres y de Gerona 47. A més d' agricultora es població industrial, dedicant-se mólts de sos vehins a la explotació de la calç, y sobre tot del guix, articles que ab los alls constituexen son principal comerç d' exportació. Té hostal, dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes, y celebra dues festes, la una los díes 7 y 8 de Maig y la altra los 3 y 4 d' Agost.

Es parroquia urbana, d' entrada, ab rector, que era del ardiaconat de Besalú y ara es del arxiprestat de Figueres. Té la esglesia parroquial dedicada a Sant Esteve.

Lo nom del poble se troba escrit *Biure* (en 1233 y en 1359), *Viura* (en 1362) y *Biura* (en 1691). L' any 1359, tenía 15 fochs, tots de cavaller, y l' any 1698 era lloch reyal de la batllía de Figueres.

Com lo poble de Llorona, malgrat formar part del districte municipal de Bassagoda, que es del partit de Olot, pertany al partit judicial de Figueres, les notes estadístiques que hem donat respecte lo nombre total d' edificis y alberchs y d' habitants d' aquest partit, axís com la llur extensió superficial que són les que li donan en les estadístiques oficials, s' han de modificar, pera acomodar-les a la realitat dels fets, afegint les següents xifres als totals respectius:

Al nombre d' edificis y alberchs, 39; al d' habitants, 189 de fet (190 de dret), y a la extensió superficial 22 kilòmetres quadrats.

Partit judicial de La Bisbal

La Bisbal.—Begur.—Calonge.—Casavells.—Castell d' Aro.—Castell d' Empordà.—Corsà.—Cruylles.—Fontanilles.—Fonteta.—Foxà.—Gualta.—La Pera.—La Tallada.—Monells.—Montràs.—Palafrugell.—Palamors.—Palàu Sa-Tor.—Pals.—Parlabà.—Peratallada.—Regencós.—Rupià.—Santa Cristina d' Aro.—Sant Feliu de Guixols.—Sant Joan de Palamors.—Sant Sadurní.—Serra.—Torrent.—Torroella de Montgrí.—Ullà.—Ullastret.—Vall-llòbrega.—Vulpellach.

Lo partit de La Bisbal comprèn los 35 ajuntaments o districtes municipals que acabàm de nomenar y ocupa una extensió superficial de 755'48 kilòmetres quadrats. Lo poblan 51,796 habitants de fet (de dret 51,953), dels quals 99 són militars y 708 de nacionalitat extrangera, que viuen en 14,003 edificis y alberchs.

Afronta, al O. y al N., ab lo partit judicial de Gerona; al E. y SE., ab la mar; y al S., en un curt tragecte, ab lo partit de Santa Coloma de Farners.

Forman sos límits: la mar, des de la cala de Montgó, al N., a la punta de Bosch o d' En Busquets, al S.: d' aquesta punta pujan a la serra costanera, que seguexen per la divisoria dels térmens de Santa Cristina d' Aro y de Llagostera y, atravessant la serra de les Gavarres, dexan pêl partit de Gerona lo terme parroquial de Sant Cebrià dels Alls, que pertany al districte municipal de Cruylles: tornan a enfilar-se a la serra de les Gavarres, per qual carena seguexen fins a la intersecció dels térmens de Sant Sadurní y de Madremanya, y d' ella baxan, en direcció al Ter, dexant pêl partit de La Bisbal los térmens municipals de Sant Sadurní, La Pera y Foxà, exceptuat d' aquest derrer lo terme de la parroquia de Sant Llorenç de les Arenes que queda pêl partit de Gerona: seguexen lo Ter aygues avall y lo dexan al trobar la divisoria dels térmens de Verges y de La Tallada, pera agafar, a la riba esquerra del ríu, los térmens municipals de La Tallada, Ullà y Torroella de Montgrí, feta excepció de la parroquia de Marenyà, del districte de La Tallada, que com tením manifestat, queda pêl partit de Gerona.

Iguals límits té en lo eclesiàstich lo modern arxiprestat de La Bisbal; ab més la parroquia de Llagostera y les seves sufragànies, que al crear-se lo partit que-ns ocupa ne formaren també part, havent sigut agregat després lo districte municipal de Llagostera al judicial de Gerona. Abans de la reforma de la divisió eclesiàstica del bisbat, les parroquies que hi ha en lo partit de

PARTIT JUDICIAL DE LA BISBAL

Martin editor-Barcelona

La Bisbal estavan distribuides en tres ardiaconats diferents: lo d' Empordà, lo de Gerona y lo de La Selva. Al primer, pertanyían totes les parroquies situades en lo comtat d' Empories; als altres dos, les situades en lo comtat de Gerona, formant la divisoria entre los ardiaconats de Gerona y de La Selva la serra de les Gavarres y la estrebació que separa la vall d' Aro de la de Calonge.

Les condicions climatològiques del partit són les que corresponen a la seva situació en la regió temperada calorosa de la provincia (més de 15° de temperatura mitja). Lo terrer es montanyós, però n' hi ha una bona partida de plà o de lleugerament accidentat en la terminació de la conca del Ter y en la del Daró o Adaró, anomenada lo Baix Empordà, y altres dues de menys extensió prop de les platges de Calonge y d' Aro. Hi neva rarament, hi plou poch y hi dominan los vents de llevant y la tramontana. En lo Baix Empordà la ayga hi es abundant, y les cequies derivades del Ter regan una regular extensió de terreny.

Constituexen la seva riquesa, la producció agrícola y la forestal: la derrera de les quals dóna vida a la fabricació de taps, que es la industria més important y més desenrotllada en la comarca.

La major part del comerç marítim de la provincia se realisa pêls ports de Palamors y de Sant Felíu de Guíxols, que corresponen a aquest partit, y en la part de costa que comprèn hi ha lo semàfor de Begur y los fars de Sant Sebastià, de Palamors y de les illes Medes.

Compta, per fí, ab les víes de comunicació següents:

Camí de ferre de vía estreta de Sant Felíu de Guíxols a Gerona, que a més de Sant Felíu serveix les poblacions situades en la Vall d' Aro, posant-les en relació directa ab la capital de la provincia.

Tranvía de vapor del Baix Empordà, que uneix Palamors y Palafrugell ab lo cap de partit y enllaça a Flassà ab lo camí de ferre de Barcelona a França.

Carretera de segón ordre de Gerona a Palamors, acabada. Es la que uneix directament lo cap de partit ab la capital de la provincia.

Carreteres de tercer ordre. De Gerona a Sant Felíu de Guíxols, acabada; de Sant Felíu de Guíxols a Palamors, acabada (un brancal, que surt de la Teulera, en lo districte de Santa Cristina d' Aro, y remata a Fanals, uneix aquestes dues carreteres); de Corsà a Figueres, acabada; de La Bisbal a la estació de Riudellots de la Selva (de la part que correspòn al partit, falta construir lo troç de La Bisbal al Plà de Banyeres, en lo districte municipal de Sant Sadurní, y s' està construint des de lo dit plà a Santa Pellaya); de la Bisbal, pêl coll de la Ganga, a Sant Antoni de Calonge (embranca ab la de Sant Felíu de Guíxols a Palamors, y es la que uneix més directament la ciutat de Sant Felíu ab lo cap de partit); de Begur a Torrent y carretera de Gerona a Palamors (s' està acabant y enllaçarà directament Begur ab lo cap de partit); de Palafrugell a empalmar en Vilademat ab la de Figueres a Corsà, acabada (enllaça directament ab Figueres les viles de Palamors, Palafrugell y Torroella

de Montgrí); del Estartit a la estació de Sant Jordi y Medinyà, acabada (uneix Torroella de Montgrí ab Gerona y directament ab lo camí de ferre de Barcelona a França).

A més de les precedents carreteres del Estat ja construides o en construcció, hi ha en lo partit los següents camins vehinals subvencionats per la Diputació de la provincia y quasi tots ben cuydats: de Palafrugell als llochs de Calella y de Llafranch; de Palafrugell a Begur; de Palafrugell a la carretera de Gerona a Palamors, y de Rupià a la metexa carretera. També acostuma a estar en bon estat lo camí de Palafrugell al far de Sant Sebastià.

La Bisbal

La ciutat de La Bisbal, ab son agregat lo poblet de Sant Pol, forman un districte municipal, situat en la conca del ríu Daró o Adaró, al E. de Gerona, que afronta, al N., ab los de Monells, de Corsà y de Castell d' Empordà; al E., ab aquest meteix y ab lo de Fonteta; al S., ab los de Calonge y de Cruylles, y al O., ab aquest derrer y ab lo de Sant Sadurní. Té 1,202 edificis y alberchs, ab 4,780 habitants de fet (de dret 4,887), dels quals 2,214 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 1,297; casats, 887; viudos, 71; total, 2,255.—Dones: solteres, 1,367; casades, 884; viudes, 92; total, 2,343; y per entitats de població, com segueix:

La Bisbal (cap de districte): 1,077 edificis y alberchs, ab 4,293 habitants. —Sant Pol (a 5 kilòmetres de La Bisbal): 38 edificis y alberchs, ab 128 habitants.—Petits caserius y edificis isolats, 45, ab 177 habitants.

Lo terme participa de plà y d' accidentat y lo terrer de conrèu es argilós, de regular qualitat y produheix grans, llegums, verdures, oli y poca quantitat de ví y de suro. Lo regan lo ríu Adaró, dit vulgarment Daró, la riera de Vilar, lo torrent del Raig y alguna petita cequia; y l' atravessan lo tranvía del Baix Empordà y les carreteres de Gerona a Palamors y de La Bisbal a Sant Antoni de Calonge. Té també camins vehinals, en regular estat, a Castell d' Empordà, a Fonteta, a Cruylles y a Sant Sadurní. Reb lo corrèu per la estació de Flassà y es cap de districte electoral.

La població de La Bisbal, declarada ciutat fà mólt poch temps, es cap del partit judicial y del districte electoral pera diputats a Corts que portan son nom; dista de Gerona, per la carretera, uns 27 kilòmetres, y 12 de la estació de Flassà, en lo camí de ferre de Barcelona a França, que es la que té més propera.

La atravessa, quasi de S. a N., lo ríu Adaró; sobre lo qual té un vell pont de pedra, de dos archs, pêl qui entrava a la ciutat l' antich camí de Gerona, y

N. M.

CIUTAT DE LA BISBAL

facilitat y revisat per l'Ajuntament

Escala, 1:6000

1 C. de la Industria
2 C. del Sis de Octubre
3 P. de Mossèn Jacinto Verdager
4 C. de Prats Roquer
5 C. de Carreras Dagas
6 C. del Dtor Robert
7 C. dels Tints
8 C. del Morro
9 Tte Principal
10 Pti dels Dolors
11 C. del Mas Barrot
12 C. de Pi y Margall
13 C. dels Tarongers
14 C. del Raig
15 P. Salmerón (Avans P. Nova)
16 Co de l'Hospital
17 Co dels Valls de Colomer
18 P. de Obra
19 C. del Call
20 C. del Puig
21 P. del Castell
22 C. de le Riera
23 C. de les Mosques
24 C. de la Alta Riera
25 P. de la Constitució
26 C. de St Jaume
27 P. de la Canonja
28 P. de la Llivertat
29 C. dels Valls
30 P. y C. de les Mesures
31 C. de les Donzelles
32 C. del Hospital
33 Torrent del Raig
34 C. de la Solidaritat Catalana
35 C. del Amor Filial
36 Passeig de Marimón Asprer
37 Escorxador
38 y 39 Ctera de 2on ordre de Gerona á Palamós ó C. de Gero.na
40 Csas Consistls Jutjats y oficinas de Corrs y Téléfs
41 C. del Pont
42 C. del Bisbe
43 Passeig Nou conegut per "Lo Paralelo"
44 Edificis per Escoles Públiques
45 Estació del Tranvia de Flassá á Palamós
46 C. del Carme
47 C. del Convent
48 C. del Padró
49 P. del Padró
50 C. de Calonge
51 C. de St Joseph
52 C. de Calonge, Ctera de 3er ordre de la Bisbal á Calonge
53 C. de Sta Llucia
54 C. dels Archs
55 Camí del d'Aro
56 Camí de le Font de la Guardiola
57 Calvari
58 Rech del Molí
59 Riu d'Aro
60 Esglesia
61 C. de Agustí Font

A. Martin - Editor

La Bisbal del Empordá

Fot. Bressanin

un altre pont, també de pedra, en la carretera de Gerona a Palamors. La vila vella, que havía estat voltada de murs, s' axecava a la riba dreta del ríu y no tenía a la altra banda d' aquest més que un petit arrabal. La moderna població s' ha extés considerablement, sobre tot a un y altre costat de la nova carretera, formant un llarch carrer, aporxat per la banda N. en lo troç que està ab contacte ab la vila vella, troç que s' anomena carrer dels Archs. Alguns dels carrers y places, o millor placetes, de la vila vella estàn empedrats, y quasi tots són mólt estrets. La plaça dita avuy del Castell, es la més gran y era lo pati del castell senyorial dels bisbes de Gerona, antiga y grandiosa construcció en repetides ocasions ampliada y reformada, particularment en lo segle XIV, coronada de marlets y en un de quins angles s' enlayra la torra del homenatge: actualment està destinada a presó y a altres serveys municipals. Té la ciutat bon caseríu, sobre tot en la part moderna y en los principals carrers de la antiga.

Com a cap de partit, hi ha jutge de primera instancia y d' instrucció, ab secretari y un escrivà; presó de partit y registre de la propriętat de primera classe; y no hi faltan, en conseqüencia, advocats, procuradors y agents de negocis. Té demarcades dues notaríes.

Compta ab los següents serveys de caràcter públich, alguns prestats per entitats particulars: lloch de la guardia civil, manat per un tinent; administració de corrèus y telègrafs (aquests de servey limitat); estació del tranvía del Baix Empordà; estació telefònica; administració subalterna de tabachs; corresponsal del Banch d' Espanya; hospital ab 12 llits, que té un capital propri de 987'55 ptes. nominals, en títols del Deute y inscripcions intransferibles y 3,497'44 ptes. de renda anyals; escorxador; illuminació elèctrica; escola menor de Belles Arts, subvencionada per la Diputació provincial; dues escoles públiques de noys, la una elemental complerta y la altra de pàrvols, y dues elementals complertes de noyes; dues escoles privades de noys, la una a càrrech dels RR. Franciscans y la altra dels GG. Maristes, y tres de noyes, la una a càrrech d' una professora particular y les altres dues al de monges Concepcionistes y del Sagrat Cor de María, respectivament; y, per fí, sindicat agrícol.

S' hi celebra mercat tots los divendres: fira, lo primer de Janer, l' endemà de Pasqua de Cincogesma, otorgada per la reyna Na María en 1448, lo 29 de Juny, lo primer diumenge d' Agost, lo primer de Setembre y lo tercer diumenge de Novembre: y festa major lo 15 d' Agost y altra lo 8 de Setembre.

Té dos passeigs, l' un a la riba del Adaró, dos teatres y dos cinematògrafs; però la diversió preferida dels bisbalenchs es lo ball en les espayoses sales que hi tenen destinades les nombroses societats y cassinos que funcionan en la població. Baste dir que en ella s' hi mantenen quatre orquestes o cobles.

Pera alberch y comoditat de vianants y forasters, hi ha dues fondes, varis

hostals, carruatges de lloguer y ordinacions a Gerona, a Palafrugell, a Palamors y a Torroella de Montgrí.

S' hi exercexen les professions lliberals y les arts y oficis útils y indispensables, y no hi faltan botigues ben provehides de tot lo necessari pera la comoditat de la vida. La industria hi està representada principalment per la fabricació de taps, per la de rajoles y per la terricería, tant de la fina com de la ordinaria, en totes les seves branques; essent los productes d' aquestes industries la base del séu comerç d' exportació. Té també dos molins fariners, tres

La Bisbal.—Convent dels frares Franciscans

fàbriques de serrar fusta, cinch de bescuyts, una de gaseoses, una de faxes de cotó y quatre de curtits.

En l' ordre relligiós, hi ha en lo districte dues parroquies: la de La Bisbal y la de Sant Pol, que abans eran del ardiaconat de Gerona. La de La Bisbal es de terme y cap d' arxiprestat, ab rector, dos vicaris y sis beneficiats, que forman comunitat de preveres: més un altre vicari en la esglesia sufragània de Fonteta. La de Sant Pol, es rural de primera, ab rector, y pertany al arxiprestat de La Bisbal. En aquesta ciutat hi ha establertes les corporacions relligioses següents: FF. Franciscans, GG. Maristes, monges franceses Concepcionistes, monges del Sagrat Cor de María y GG. de Sant Joseph, que tenen al séu càrrech l' hospital y vetllan malalts.

La esglesia parroquial de La Bisbal, dedicada a Santa María, es una construcció de derrers del segle XVII, d' istil del renaxement. Ocupa provablement lo lloch ahont estava edificat l' antich temple, dedicat a Santa María, a Sant Miquel y a Sant Joan, consagrat y erigit en parroquia pêl bisbe de Gerona Servus Dei l' any 901. Hi ha, ademés, en la ciutat: la esglesia de Sant Sebastià, en lo convent de Franciscans, fundat l' any 1580, la qual fóu començada l' any 1590 y benehida lo 1591, pagant les despeses de la seva construcció lo metge de la vila Rafel Martorell; la capella de Nostra Senyora de la Pietat, que

La Bisbal. — Façana de la esglesia parroquial

La Bisbal. — Carrer dels Archs

era la del hospital vell, reedificada en 1782 y benehida en 1788; la capella de Nostra Senyora dels Dolors, feta restaurar fà poch pêl senyor Prats Roquer, junt a la qual hi ha instalat des del any 1851 lo convent de les monges del Sagrat Cor de María; y la capella de Nostra Senyora de la Concepció, en la casa-colegi de les monges Concepcionistes. La esglesia parroquial del poblet de Sant Pol, està dedicada a Sant Pau, y té agregada una ermita dedicada a Santa Llucia.

Notes històriques. — La Bisbal, al principi de la reconquesta y quan la dominació Carolingia, fóu una de les localitats donades al bisbe de Gerona; d' aquí prové lo séu nom, que substituí al de Fontanet que abans tenía (*Fontanetum* en 881, *Fontanedo* y *Fontanedus* en 916 y 922), y que·s troba usat des del començament del segle XI (*parrochiæ Stæ. Maríæ Episcopalis* en 1019). Com hem dit, fóu erigida en parroquia l'any 901. L'any 1051, lo bisbe de Gerona cedí al comte Ramón Berenguer I lo senyoríu de La Bisbal, reservant-se alguns drets; però aquesta cessió no degué tenir total efecte, donchs en lo meteix segle y en lo següent consta que lo bisbe encomanà a diferentes persones la guarda y defensa del *Castell* de La Bisbal y que tingué móltes qüestions, particularment ab la familia Cruylles, qui pretenía tenir-ne lo senyoríu en fèu dels vescomtes de Cabrera. Lo rey Jaume I donà al bisbe la plena jurisdicció civil y criminal sobre la vila, lo que fóu vist ab mals ulls pêls comtes d' Empories, qui axecaren enfront meteix del de La Bisbal, en lo poblet de Sant Martí de Laneres, un castell, conegut ab lo nom de Castell d' Empordà. Hi ha memoria de juhéus establerts en La Bisbal en lo segle XIII y queda recort del call juhich en los noms d' alguns carrers. En 1322 lo rey Jaume II li concedí la celebració de mercat tots los divendres. En 1359 hi

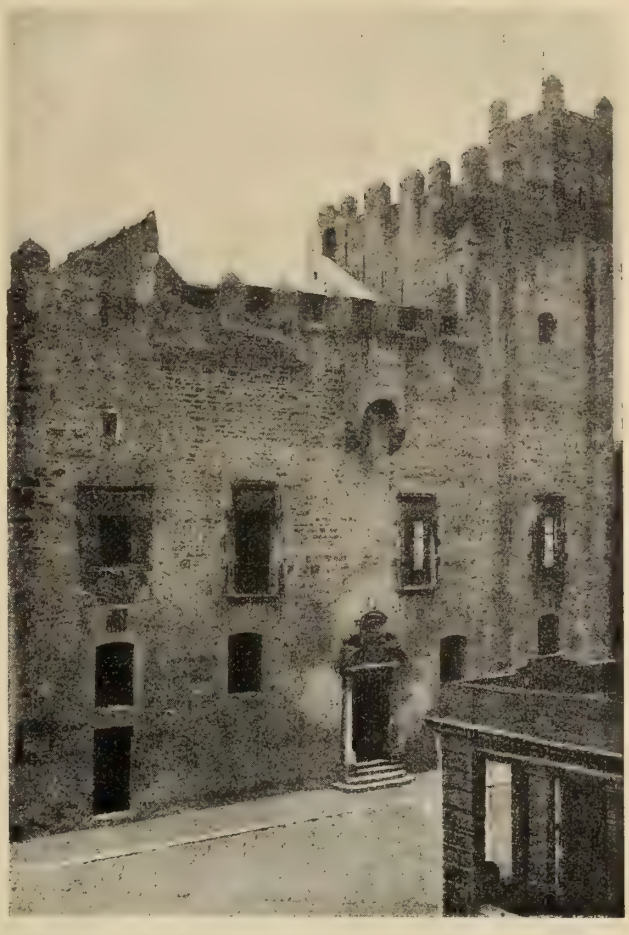

La Bisbal.—Pàlàu y castell del Bisbe

havía 79 fochs, tots d' esglesia; se procedí en lo meteix segle XIV a la fortificació de la vila y s' ordenà lo séu regisme, que exerciren quatre jurats o cònsols assessorats per un concell elegible de 40 persones. En 1465 s' apoderà de la vila lo rey En Pere de Portugal. Consta que aquesta tenía 248 fochs en 1555, y que hi exercían la seva industria nombrosos texidors y pellayres. Seguí en temps de Felip III la causa de la terra y ab aquesta ocasió encunyà peces de plata de cinch rals y de cinch sous, ab l' escut de Catalunya y la llegenda abreviada PRINCIPATVS CATALONIÆ, en l' anvers, y en lo revers provablement, la llegenda OPPIDVM EPISCOPALIS, al voltant d' una creu cantonada de punts y anellets, carregada en lo centre ab un escudet, en cayró, que conté

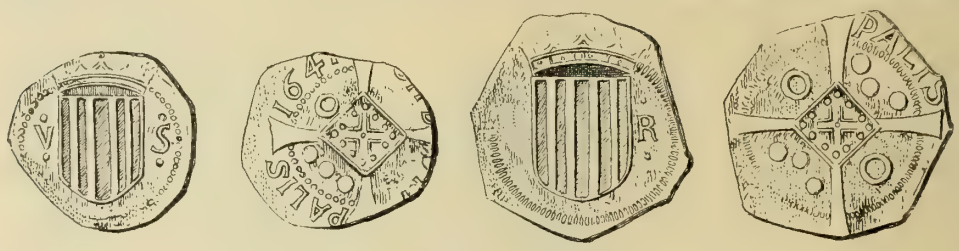

La Bisbal.—Peces de plata de cinch rals y de cinch sous

les armes de la vila (una creu floronada). En 1698 era cap d' una batllía, propria del bisbe de Gerona, formada pêls llochs de La Bisbal, Matajudayca, Fontanilles y Sant Iscle d' Empordà. Quan la guerra de la Independencia, hi dexà Saint-Cyr la impedimenta y los bagatges pera atravessar ab son exèrcit les Gavarres, y en 1810 se n' apoderà lo general O' Donell. Derrerament ha sigut també teatre d' algún fet d' armes, quan la primera guerra civil y quan la revolució iniciada l' any 1869.

Fills de la Bisbal, dignes de menció, són: Frà Rafel Guitart, lector jubilat del Sant Ofici; l' eminent jurisconsult Comas del Brugar; lo jesuíta P. Magí Pagès; l' advocat Francesch Romaguera, autor dels coneguts comentaris a les Sinodals del bisbat de Gerona; lo pintor Benet Mercader, y lo músich Joan Carreras y Dagas, quina biblioteca musical figura al present en lo musèu provincial de Barcelona, havent-se espargit la notable colecció d' antichs instruments de música que havía reunit.

Bibliografía.—Carreras y Figaró (Octavi de): *La imagen y la capilla de Nuestra Señora de la Piedad*, 1889.—Ferrer y de Llobet (Joseph M.ª de): *La Bisbal en la invasión francesa de 1808*, 1885. —Veja-s també, tant respecte de La Bisbal com dels altres llochs d'aquest partit, la *Historia del Ampurdán*, de D. Joseph Peila y Forgas.

Begur

Lo districte municipal d' aquest nom, comprèn la vila de Begur ab l' arrabal Son Moles y lo poble d' Esclanyà, y està situat al E. de Gerona, en l' extrém septentrional de la serra costanera. Afronta, al N. y al E., ab la mar; al S., ab lo districte de Palafrugell, y al O., ab los de Llofríu, de Regencós y de Pals. Té 646 edificis y alberchs, ab 1,908 habitants de fet (de dret 1,915), dels

quals 1,076 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 481; casats, 366; viudos, 42; total, 889. — Dones: solteres, 542; casades, 364; viudes, 113; total, 1,019; y per entitats de població, com segueix:

Begur (cap de districte): 461 edificis y alberchs, ab 1,606 habitants.—Son Moles (a 200 metres de Begur): 17 edificis y alberchs, ab 59 habitants.—Esclanyà (a 5 kilòmetres de Begur): 60 edificis y alberchs, ab 200 habitants.—Petits caserius y edificis isolats, 30, ab 43 habitants.

En les platges de la Riera, de la Tuna y de Fornells, distants respectivament 2,000, 2,250 y 2,500 metres de Begur, hi ha 78 edificis, entre cases de recrèu y casetes de pescadors, deshabitats la major part del any.

Lo terme es mólt montanyós y la costa alta y aspra, ab mólt petites cales y platges, com són les abans anomenades y la d' Esclanyà. Lo terrer, en ge-

Begur.—Vista general de la població

neral, es de qualitat inferior y en partida erm; produheix, principalment, ví y oli. Les dunes, conegudes ab lo nom de *sorres de Begur*, que lo vent porta de la platja de Pals y mou d' una banda a la altra, n' ocupan una petita porció. No-l regan més que torrenteres, escórrechs de la serra, y la riera de Begur, que acostuma a portar mólt poca ayga. L' atravessan la carretera de Begur a Torrent, per Regencós (6,976 metres), y camins carreters que portan a Pals, a Esclanyà y Palafrugell y al semàfor, establert de pochs anys ençà en lo cap de Begur pera utilitat dels navegants. Hi ha tres monts públichs ena-

genables, sense bosch, anomenats *Les Serres, La Clapera* y *Ayguafreda,* d'extensió total unes 50 hectàrees. Reb lo corrèu per Palafrugell, y pertany al districte electoral de La Bisbal.

La vila de Begur dista de La Bisbal uns 16 kilòmetres, de Gerona 44 y poch més de 6 de la estació de Palafrugell, en lo tranvía de Flassà a Palamors. Està situada en la falda d' un puig, coronat per les runes d' un castell, en la vessant contraposada a la mar, per manera que, malgrat poder-se considerar com població marítima, queda amagada y està un xich apartada d' aquesta. Té una plaça, ab una font, y bon caseríu, y està voltada a poca distancia de torres de guayta, com pera prevenir-se, com també ho indica la seva situació, contra incursions de pirates. Lo castell, situat sobre una gran roca, aplanada pêl cim y de difícil accés, que s' enlayra com un mugró sobre la vila, va ésser enderrocat durant la guerra de la Independencia pera que los francesos no se-n poguessen utilisar. Hi ha cartería; estació telefònica de la xarxa inter-urbana de Sant Felíu de Guíxols; semàfor; lloch de carrabiners y de la guardia civil; hospital de pobres, de patronat, ab sis llits, fundat per Francesch Coma y Ros en 1744, que compta ab una renda anyal de 427'65 pessetes; dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes, y dues de privades, la una de noys y la altra de noyes, aquesta derrera a càrrech de les germanes Carmelites de la Caritat; y ordinació dues vegades al día a Palafrugell (preu per persona 0'75 pta.), diaria a Torroella de Montgrí, y a La Bisbal tots los divendres. Celebra mercat los diumenges; festa major lo 29 de Juny y la petita lo tercer diumenge de Setembre. Esclanyà la celebra lo día 3 d' Agost. La lluminaria pública es per petroli.

Clixé de J. Juanoba

Begur.—Lo Semàfor

Hi ha també dos metges, apotecari, fonda, cinch fàbriques de taps, dues prempses d' oli y s' hi exercexen los arts y oficis útils y necessaris. Una bona part dels vehins són pescadors; essent lo peix, fresch y salat, y los taps, los articles que s' exportan. Havía constituit pera la vila una font de riquesa la pesca del coral.

En l' ordre relligiós, es parroquia urbana de segón ascens, ab rector y vicari, que era del ardiaconat de Gerona y ara es del arxiprestat de La Bisbal.

A més de la esglesia parroquial, dedicada a Sant Pere, hi ha una ermita dedicada a Sant Ramón y hi havía la capella de Santa Reparada, prop de la platja de la Riera, convertida després en esglesia del convent de Mínims, fundat l' any 1699 y al present venut y de proprietat particular.

La esglesia de Sant Esteve d' Esclanyà era sufragània de la parroquia de Palafrugell y al present ho es de la de Llofríu. La regenta un vicari.

Notes històriques. — Díu lo senyor Pella y Forgas, que en lo subsol del enderrocat castell de Begur s' hi troba ceràmica de factura primitiva y també grega, de lo qual ne deduheix, ab rahó, la existencia de poblat en los primers temps històrichs. També anota, entre Ayga-Blava y la platja de Fornells, la presencia d' unes coves artificials, obertes en la paret vertical de la roca, de forma ovalada y d' ús desconegut, que suposa tenían una significació relligiosa. Finalment, identifica lo *promontorium Celebandycum* d' Avienus ab lo cap de Begur. En la Etat mitjana *Begur, Begurio,* fóu un castell senyorial, que tingueren varies families nobles en fèu dels comtes de Gerona y Barcelona; des del segle XIV lo possehiren los barons de Cruylles, que hi exercían la jurisdicció civil y criminal. A mitjans del segle XV se li concediren la consideració y los privilegis de carrer de Barcelona. Quan les turbulencies del regnat de Joan II, se n' apoderà lo duch de Lorena, que féu arrasar lo castell; y quan la guerra de la Independencia, havent sigut ocupada la vila pêls francesos, la recobrà lo 10 d' Octubre lo general anglès Doyle, ab forces de desembarch de les fragates anglesa *Cambriand* y espanyola *Diana,* fent enderrocar altra vegada lo castell pera que l' enemich no pogués tornar a utilisar-se-n. En commemoració d' aquest fet de guerra y de la presa de Palamors, que-s verificà quatre díes després, s' encunyà en la casa de moneda del Principat, que aleshores funcionava a Tarragona, una medalla d' or.

Begur.—Medalla commemorativa de la presa de la vila als francesos

Calonge

Lo districte municipal de Calonge, que comprèn la vila del meteix nom, lo poblet de Sant Antoni, y los vehinats de Cabanyes, de Fonts, de Riufret, de Sant Daniel, de Trumal y de Vilars, està situat en la costa, al SE. de Ge-

rona, y afronta, al N., ab lo de Vall-llòbrega; al E., ab los de Sant Joan de Palamors y de Palamors; al S., ab la mar y ab lo de Castell d' Aro, y al O., ab los de Santa Cristina d' Aro y de Cruylles. Té 808 edificis y alberchs, ab 3,393 habitants de fet (de dret 3,326), dels quals 1,690 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 846; casats, 777; viudos, 89; total, 1,712.—Dones: solteres, 740; casades, 773; viudes, 168; total, 1,681; y per entitats de població, com segueix:

Calonge (cap de districte): 504 edificis y alberchs, ab 2,039 habitants.—Sant Antoni (a 3 kilòmetres de Calonge): 164 edificis y alberchs, ab 768 habitants.-Cabanyes (a 1,500 metres de id.): 12 edificis y alberchs, ab 32 habitants. — Fonts (a 2 kilòmetres de id.): 11 edificis y alberchs, ab 38 habitants. — Riufret (a 1 kilòmetre de id.): 10 edificis y alberchs, ab 38 habitants.—Sant Daniel (a

Clixé d' Agustí Casas
Calonge.—Casa del Duch de Sessa

2,800 metres de id.): 21 edificis y alberchs, ab 88 habitants. — Trumal (a 3,500 metres de id.): 12 edificis y alberchs, ab 66 habitants. — Vilars (a 1,500 metres de id.): 11 edificis y alberchs, ab 49 habitants. — Petits caserius y edificis espargits, 63, ab 275 habitants.

Entre los caserius se fà menció en censos anteriors al del any 1900, del de Fondils, a 2,200 metres de Calonge, ab 4 cases; del de Puigtavell, (que

creyèm enclòs en la vila en lo derrer cens) a 600 metres, ab 63 cases; y del de Valvós, a 1,700 metres, ab 10 cases.

Lo terme, que té una extensió territorial d' unes 14,700 vessanes, forma una extensa vall, limitada pêl SO. per la estrebació de la serra costanera que la separa de la vall d' Aro, y pêl NE. per altra estrebació de la metexa serra, que la separa del Aubi y de la riera de Palafrugell. En son orígen, s' apoya en la serra predita y té per terminació la mar. Lo terrer es montanyós y solzament es planer en un petit troç prop de la platja. La montanya està mólt poblada d' arbres, quasi tot suros. Lo de conrèu es de mitjana qualitat, y produheix grans, llegums, oli y ví, pera les necessitats del consúm. Lo regan lo Riufret y la riera de Cabanyes que, unides abans d' arribar a la mar,

Calonge.—Fragment d' uns trespeus de bronze

prenen lo nom de riera de Calonge. L' atravessan la carretera de Sant Felíu de Guíxols a Palamors, que passa vorejant la platja, y la que, entroncant ab la precedent prop del poblet de Sant Antoni, conduheix a La Bisbal, passant per la vila de Calonge y lo coll de la Ganga: una y altra són de nova construcció. Té també camins vehinals que portan de Calonge, pêl collet de Sant Antoni, a Palamors (uns 5 kilòmetres), y de Calonge a Romanyà de la Selva. Reb lo corrèu per Palamors, y pertany al districte electoral de La Bisbal.

La vila de Calonge, atravessada pêl Riufret, està situada al fons de la vall, en terreny un xich plà. Dista de La Bisbal uns 14 kilòmetres; de Gerona, per carretera, 41; de la estació de Palamors, en lo tranvía que conduheix a Flassà, 5, y de la estació de Castell d' Aro, en lo camí de ferre de Sant Felíu de Guíxols a Gerona, per carretera, uns 10 kilòmetres. Té regular caseríu y conserva restes notables d' un castell senyorial. Hi ha telèfon municipal; cartería; lloch de la guardia civil; illuminació per petroli; dues escoles públiques elementals complertes de noys y una de noyes; dues de privades, la una

de noys y la altra de noyes, aquesta derrera a càrrech de RR. Carmelites; y ordinació diaria a Palamors y a Sant Felíu de Guíxols, los divendres a La Bisbal y dues vegades al día a Castell d' Aro. També hi havía hagut hospital, plegat al present per falta de cabals propris suficients pera mantenir-lo.

Celebra mercat tots los diumenges y extraordinari los díes 28 de Juliol y 10 de Novembre; fira, lo día 2 de Febrer y lo tercer diumenge de Maig; y festes majors los díes 29 de Juliol y 11 de Novembre.

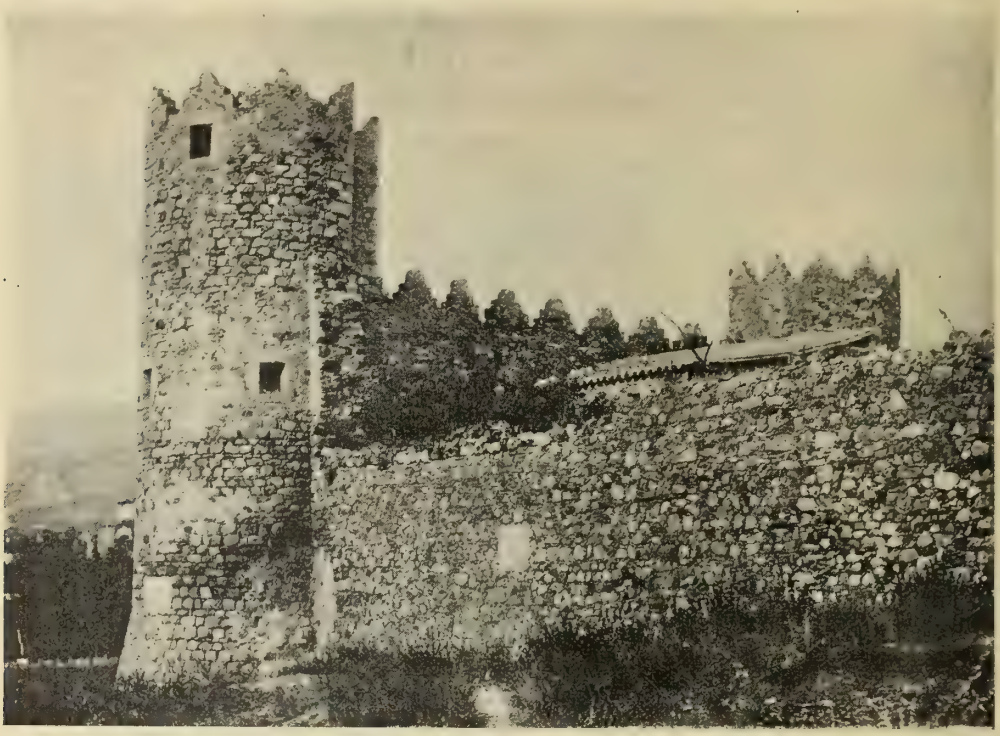

Clixé d' Agustí Casas

Calonge.—Runes del castell

Lo poblet de Sant Antoni, situat tocant a la platja, a 3 kilòmetres de Calonge, pot considerar-se com lo barri marítim de la vila; en ell hi ha establertes dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes.

En los vehinats, la població es exclusivament agrícola.

La industria està representada en lo districte per 25 fàbriques de taps, tres molins fariners, tres prempses d' oli y dues terriceríes.

Hi ha, ademés, dos metges, apotecari, veterinari, hostal, carruatges de lloguer, y s' hi exercexen los oficis y arts més indispensables.

En l' ordre relligiós, Calonge es parroquia de terme, ab rector y dos vicaris, que era del ardiaconat y ara es del arxiprestat de Gerona. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Martí, era possessió de la Canonja de Gerona. Lo

senyor Madoz díu que hi ha, ademés, quatre capelles. Nosaltres no tením noves més que de la de Nostra Senyora del Carme, en la casa-colegi de RR. Carmelites establertes en la vila a derrers del passat segle, y de la avuy tancada y de proprietat particular que hi ha al cim del turó que parteix la platja de Calonge de la de Palamors, posada sots la advocació de Santa María de la Mar, que havía sigut un priorat de monges benedictines. També quedan runes d' una antiga capella, dedicada a Sant March, en lo mas Castellar o Monjo, situada en la montanya, a ponent de la població. Es mólt provable, per lo nom que portan, que hi hagués capella en los vehinats de Sant Antoni y de Sant Daniel, dedicada respectivament en cada un d' ells als sants que 'ls donan nom.

Notes històriques. — Lo nom de *Colonico* que donan a la vila los antichs documents, sembla atribuir a aquesta un orígen romà: y efectivament, la existencia de població romana en son actual terme, ve comprovada per les troballes realisades en lo turó ahont hi hagué lo priorat de Santa María de la Mar, al extrém NE. del poblat de Sant Antoni de Calonge. En son cim, ja fà més de cinquanta anys s' hi varen regonèxer restes d' un paviment de mosàych fet de pedretes blanques y negres, distribuides formant quadros com un tablero d' escachs, del qual se-n varen portar alguns troços al musèu de Gerona y n' hi queda encara una part. Després s' hi ha senyalat la existencia d' un aqüeducte, que hi portava la ayga des de més enllà del collet de Sant Antoni, y no lluny del aqüeducte d' abundants troços de teules planes y altres fragments de ceràmica romana. Derrerament, quan la construcció de la carretera de Sant Felíu de Guíxols a Palamors, al obrir-se un desmont en lo dit turó, sota meteix del mas Cabrera, varen aparèxer una quantitat d' obgectes de bronze, la major part fets malbé, y alguns pans de fundició del meteix metall, quina antiguitat no es duptosa y que, si no són de la època romana, no poden baxar del principi de la wisigòtica. La major part d' aquests obgectes se guardan en l' abans dit musèu, entre ells los troços d' uns tres-peus *(tripode)* dels quals formava part lo fragment que reproduhím y conservava en son poder l' enginyer D. Rafel Coderch.

En la Etat mitjana, lo primer document que hi fà referencia, es la donació a la Sèu de Gerona pêl comte Sunyer y sa muller Riquildis, en l' any 944, del vilar de Riufret *(Rivofredo)*, que segons una venda feta en 948 estava situat en la vall anomenada *Fontes*, ahont hi havía lo lloch de Sant Martí. Del primer d' aquests documents creyèm dimanan los drets que tenía en Calonge lo bisbe de Gerona, drets que, al establir-se en l' any 1019 la vida canònica en la Sèu geronina, foren cedits pêl bisbe a la nova Canonja. També consta hi tenía bens y drets en 978 lo monestir de Sant Felíu de Guíxols. En la venda d' un alòu situat en Riufret de la vall de Calonge *(Colonico)* y parroquia de Sant Martí, feta l' any 1058, se díu que afronta per ponent ab lo castell de *Barre*, castell del qual no-n tením altres noves y quina situació ignoràm. Lo

castell de Calonge, que era primer dels comtes de Gerona y després dels reys d' Aragó, fóu donat en fèu per aquests a diverses persones. Consta que en 1193 lo possehía Ramón de Solius. Al crear-se, en 1279, la batllía de Palamors, fòu agregat pêl rey a n' aquesta batllía, lo que no privà de que lo possehís mólt temps la familia Cruylles, que obtingué, en 1268, la celebració de mercat en la vila de Calonge tots los divendres. Passà després a la familia de Requesens, y avuy lo posseheix lo Duch de Sessa. Quan les turbulencies del temps de Joan II, seguí la vila lo partit de la terra, y lo meteix ocorregué en temps del alçament contra Felip III de Catalunya y IV de Castella, en quina època, any 1640, fóu saquejada y cremada pêls tercis de Leonart Moles.

L' any 1359 Calonge tenía 102 fochs: 47 de cavallers, 29 d' esglesia y 27 d' aloers o franquers. L' any 1698 era del Duch de Sessa, comte de Palamors.

Casavells

Lo poble de Casavells y lo de Matajudayca, forman un districte municipal, situat al NE. de Gerona, en la conca del ríu Adaró, que afronta, al N., ab lo de Parlabà; al E., ab los de Ullastret y de Peratallada; al S., ab lo de Castell d' Empordà, y al O., ab los de Corsà y de Rupià. Té 113 edificis y alberchs, ab 330 habitants de fet (de dret 348), dels quals 103 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 96; casats, 78; viudos, 5; total, 179. —Dones: solteres, 59; casades, 79; viudes, 13; total 151; y per entitats de població, com segueix:

Casavells (cap de districte): 58 edificis y alberchs, ab 164 habitants. — Matajudayca (a un kilòmetre de Casavells): 27 edificis y alberchs, ab 89 habitants. — Petits caserius y edificis isolats, 28, ab 77 habitants.

Entre los caserius hi va comprès lo vehinat de Les Costes, ab 7 edificis y alberchs, a poch més d' un centenar de metres de Casavells.

Lo terme es lleugerament accidentat y lo terrer produheix grans, llegums, cànem, fruyta, ví y oli. Cría bestiar, particularment llanar. Lo regan los rius Rissech y Adaró, y lo atravessa la carretera de Figueres a Corsà y La Bisbal. Té camins carreters a Matajudayca, a Ullastret y a Castell d' Empordà. Reb lo corrèu per Corsà, y pertany al districte electoral de Torroella de Montgrí.

Casavells es població exclusivament agrícola, lo meteix que Matajudayca, y un y altre poble estàn situats entre los ríus Rissech y Adaró: lo primer quasi tocant a la abans dita carretera. Entre-ls dos tenen una escola pública elemental incomplerta d' assistencia mixta.

Casavells dista de La Bisbal 5 kilòmetres, de Gerona 24, de la estació de Corsà, en lo tranvía de Flassà a Palamors, 2, y 9 de la estació de Flassà en lo ferrecarril de Barcelona a França.

Matajudayca, al NE. de Casavells, dista d'aquest poble uns 3 kilòmetres.

Hi ha en lo districte dues parroquies que pertanyen al arxiprestat de La Bisbal y eran abans del ardiaconat d'Empordà: la de Casavells, urbana d'entrada, ab rector y ab esglesia parroquial dedicada a Sant Genís, que havía sigut possessió de la canonja d'Ullà, y la de Matajudayca, rural de segona, ab rector y ab esglesia parroquial dedicada a Sant Joan, possessió també de la canonja d'Ullà.

En los documents de la Etat mitjana, Casavells se troba escrit sempre *Canavells* (en 1182) o *Canavellis* (en 1362), y Matajudayca solzament *Mata* (1182) o *Matha* (1278) y derrerament *Mathajudaica* (en 1362). L'any 1698 lo primer era lloch reyal de la batllía de Ullastret y lo segón lloch episcopal de la batllía de La Bisbal.

Castell d'Aro

Lo poble de Castell d'Aro y lo lloch de Fanals, ab los seus arrabals y vehinats, forman un districte municipal, situat al E. de Gerona, tocant la mar y al acabament de la vall d'Aro, que afronta, al N., ab los de Santa Cristina d'Aro y de Calonge; al E., ab la mar; al S., ab lo de Sant Felíu de Guíxols, y al O., altra vegada ab lo de Santa Cristina d'Aro. Té 376 edificis y alberchs, ab 1,208 habitants de fet (de dret 1,212), dels quals 475 saben llegir y escriure. Se distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 376; casats, 195; viudos, 35; total, 606. — Dones: solteres, 345; casades, 197; viudes, 37; total, 579; y per entitats de població, d'aquesta manera:

Castell d'Aro (cap de districte): 134 edificis y alberchs, ab 356 habitants. — La Coma, arrabal (a 300 metres de Castell d'Aro): 20 edificis y alberchs, ab 69 habitants. — Crota, arrabal (a 300 metres de id:): 57 edificis, ab 196 habitants. — Fanals (a 3 kilòmetres de id.): 37 edificis y alberchs, ab 113 habitants.—Fanals d'Amunt, vehinat (a 4 kilòmetres de id.): 28 edificis y alberchs ab 66 habitants. — Platja d'Aro, vehinat (a 3 kilòmetres de id.): 31 edificis y alberchs, ab 113 habitants.—Roquissar, arrabal (a 100 metres del anterior): 50 edificis y alberchs, ab 201 habitants. — Treumal o Trumal, vehinat (a 4 kilò-

metres de Castell d' Aro): 18 edificis y alberchs, ab 71 habitants. — Petits caserius y cases escampades, 1.

Lo terme, per N. y en part pêl SE., es montanyós per ocupar l'acabament de la serra que separa la vall d' Aro de la de Calonge, quines vessants meridionals comprèn, y també les de tramontana de la estrebació de la serra costanera que separan aquella vall de la cala y ciutat de Sant Felíu de Guíxols. Aquestes montanyes estàn atapahides de boschs poblats de suredes. En tot lo demés es planer o lleugerament accidentat, y lo terrer, regat pêl Ridaura y alguna torrentera, produheix grans, llegums, hortalices, fruyta y una mica de ví. S' hi cría bestiar porquí y de llana. L' atravessan lo camí de ferre de vía estreta de Gerona a Sant Felíu de Guíxols, que té estació en lo poble de Castell d' Aro, per la qual reb lo corrèu, y les carreteres de Gerona a Sant Felíu de Guixols, d' aquesta derrera ciutat a Palamors, y de la Teulera, en lo terme de Santa Cristina d' Aro, a Fanals, que uneix les dues abans nomenades. De la costa li pertany tota la platja d' Aro, en la qual desemboca en la mar lo ríu Ridaura, y tot lo que va des de la punta del Mular a la de Trumal. Vista la vall des del serrat que la separa de Sant Felíu, es d' un efecte mólt pintoresch y sos caserius y poblats se destacan sobre lo fons obscur de les suredes com remats de blanchs anyells que s' enfilan costa amunt de la serra. Pertany al districte electoral de La Bisbal.

Lo poble de Castell d' Aro dista de La Bisbal uns 20 kilòmetres y de Gerona 34. Està situat sobre un petit turó, no lluny del ríu Ridaura, y conserva runes d' antiga fortificació. Compta ab dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes; ab metge, veterinari, hostal y teatre. Hi ha lloch de carrabiners en lo vehinat nomenat la platja d'Aro. A la estaciò que hi té la vía ferrada abans dita, hi acuden tartranes de Palamors y de Calonge en quasi tots los trens ordinaris, utilisant la nova carretera que passa tocant lo poble y entronca en lo lloch de Fanals ab la que de Sant Felíu conduheix a aquelles dues viles. La dita nova carretera uneix també lo poble ab la de Gerona a Sant Felíu, per manera que s pot dir que Castell d' Aro està ben servit de víes de comunicació. Lo senyor Pella y Forgas identifica aquest poble ab l' antich castell de *Benedormiens*, cedit en 1041 pêl bisbe de Gerona Pere Roger y la seva germana la comtessa Ermessendis, al monestir de Sant Felíu de Guíxols. Celebra la festa major lo día 8 de Setembre.

Es parroquia de primer ascens, ab rector y vicari, que era del ardiaconat de La Selva y es al present del arxiprestat de La Bisbal. La esglesia parroquial està dedicada a Santa María, y al ser consagrada, en 1078, fóu incorporada a la parroquia de Santa Cristina d' Aro. Com a parroquia es moderna y no figura fins al segle XVII, y encara unida ab la de Santa María de Fanals.

Lo lloch de Fanals està situat al extrém N. de la platja d' Aro, vora la mar: però abans estava més apartat d' ella, en la falda de la serra, ahont hi

queda lo vehinat conegut per Fanals d'Amunt, en lo qual radicava la esglesia de Santa María, avuy en runes, que era ja parroquia en lo segle XI. Celebra la festa major lo día 15 d'Agost. Es població agricultora y marinera, y al present també parroquia independent, distinta de la de Santa María de Castell d'Aro, ab esglesia parroquial dedicada a Santa María. Té la categoría d'urbana y està regida per un rector. Pertany al arxiprestat de La Bisbal y era abans del ardiaconat de La Selva. Fóu possessió del monestir de Sant Felíu de Guíxols. Es d'aquesta parroquia la capella de Sant Jordi, començada a edificar l'any 1908 en Cap-roig, del terme municipal de Calonge.

En cambi, la capella de Nostra Senyora del Remey, en lo mas Aroles del terme de Castell d'Aro, pertany a la parroquia de Sant Felíu de Guíxols.

En Castell d'Aro, la industria hi està representada per tres molins fariners y 6 fàbriques de taps, d'elles una en Fanals.

Nota històrica. — En una petita platja ahont hi ha una caseta de carrabiners, no lluny de Càn Artigues, s'hi troban restes de la època romana, y-s conta que antigament hi hagué una ciutat y que s'hi va trobar una inscripció que ja no-s conserva. Lo lloch no es apropòsit pera cap poblat d'importancia; però es induptable que hi hagué allí alguna *vil-la* o caseríu en temps de la dominació romana, donchs al construir-se la carretera de Sant Felíu a Palamors, que passa tocant a dita cala, a uns 500 metres al N. de Fanals, hi aparegueren restes de construccions, dues lamparetes romanes, una d'elles ab un gerret en relléu per adorno, abundancia de teules planes, algunes senceres, petits daus de pedra o pasta procedents evidentment d'un mosàych, y en un marge bastant alt que separa la platja de la terra de conrèu, hi quedava, quan visitarem lo lloch algún temps després ab lo senyor Agustí Cases de Sant Felíu y altres amichs, la impresió de grans gerres *(¿doliums?)* que allí hi havía hagut enterrades. També s'hi trobaren monedes, en força mal estat de conservació, quasi totes romanes del temps del Baix Imperi, les que tinguerem ocasió de veure. Axò es tot lo que sabèm del territori que forma avuy lo districte municipal de Castell d'Aro en la Etat antiga.

En la Etat mitjana la vall ahont està situat lo poble s'anomenava en los documents *Aracae* (898), *Areze* (922), *Araze* (968), *Aradi* (1041), *Aradis* (1078), *Arado* (1335), y derrerament *Aredo* (1379), d'ahont per contracció n'ha sortit Aro. Aquest nom era lo meteix que portava lo ríu que la atravessa, y es difícil dir si-l ríu lo prengué de la vall o la vall del ríu. De la seva situació li ha pervingut al poble lo nom de Castell d'Aro; però ja havèm dit que abans era conegut ab lo de Castell de Benedormiens. Al voltant del castell degué nàxer y formar-se lo poble, que l'any 1359 tenía 73 fochs: 68 d'esglesia y 5 de franquers.

Fanals, en los documents s'escríu *Fenalis* (968), *Fanales* (1041) y *Fanals* (1094). L'any 1359 tenía 20 fochs: 18 d'esglesia y 2 de cavallers. En 1698 era lloch de la batllía reyal de la Vall d'Aro.

Castell d' Empordà

Lo poble de Castell d' Empordà, per altre nom Sant Martí de Laneres, forma un districte municipal situat al E. de Gerona, en la conca del ríu Adaró, que afronta, al N., ab los de Corsà y de Casavells; al E., ab los de Vulpellach y de Fonteta; al S., ab aquest derrer y ab lo de La Bisbal, y al O., ab los de Monells y de Corsà. Té 33 edificis y alberchs, ab 152 habitants de fet (de dret 150), dels quals 42 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Castell d' Empordà.—Entrada y casa dels Margarits

Hòmens: solters,

48; casats, 30; viudos, 2; total, 80. — Dones: solteres, 33; casades, 32; viudes, 7; total, 72.

Unicament 16 edificis ab 68 habitants forman lo nucli del poble: los demés estàn escampats pêl terme. Aquest pêl Sur y per l' Oest es bastant planer y en lo demés accidentat. Té dues fonts d' ayga potable y lo rega lo ríu Adaró. Solzament l' atravessan camins carreters que portan als llochs vehins. S' hi cría bestiar y lo terrer produheix principalment grans y llegums. Reb lo corrèu per La Bisbal, a quin districte electoral pertany.

Lo poble dista de La Bisbal poch més de 2 kilòmetres, y de Gerona 27. La estació que té més propera es la de La Bisbal en lo tranvía del Baix Empordà. Forma districte escolar ab Vulpellach y Fonteta, quins pobles ple-

gats sostenen dues escoles públiques elementals complertes, una de noys y altra de noyes, cap d' elles establerta en Castell d' Empordà. Hi ha una terricería y un molí fariner, y quasi tots los vehins són agricultors. Celebra festa los díes 4 y 5 de Juliol y lo segón diumenge d' Octubre.

Es parroquia rural de segona, ab rector, que era del ardiaconat d' Empordà y es ara del arxiprestat de La Bisbal. A més de la esglesia parroquial, dedicada a Sant Martí, diu lo senyor Madoz que hi ha en lo terme un santuari dedicat a Nostra Senyora del Remey, però lo senyor Monsalvatge no-l menciona.

Lo poble deu son nom modern al castell que sembla hi va fer edificar lo comte d' Empories Ponç-Huch IV en los derrers anys del segle XIII, enfront del que tenían en La Bisbal los bisbes de Gerona, lo que ocasionà qüestions, alegant-se que lo lloch era del terme de Monells y per lo meteix del comtat de Gerona. Com lo comte d' Empories era aleshores senyor de Monells, la alegació podría ésser certa, però s' ha de tenir en consideració que Sant Martí de Laneres era del ardiaconat d' Empordà y corresponía provablement al comtat d' Empories. De totes maneres, resulta que estava situat en la frontera dels dos comtats.

Corsà

Lo districte municipal de Corsà, que comprèn la vila del meteix nom ab lo vehinat d' Anyells y lo poble de Cassà de Pelràs ab lo vehinat de Planils, està situat al E. de Gerona, en la conca del Rissech, afluyent del Adaró, y afronta, al N., ab los de La Pera y de Rupià; al E., ab los de Casavells y de Castell d' Empordà; al S., ab aquest derrer y ab lo de Monells, y al O. ab los de Madremanya y de La Pera. Té 214 edificis y alberchs, ab 634 habitants de fet (de dret 639), dels quals 297 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 167; casats, 147; viudos, 19; total, 333. — Dones: solteres, 136; casades, 144; viudes, 21; total, 301; y per entitats de població, com segueix:

Corsà (cap de districte): 135 edificis y alberchs, ab 366 habitants. — Anyells (a 600 metres de Corsà): 14 edificis y alberchs, ab 52 habitants. — Cassà de Pelràs (a 2,500 metres de id.): 18 edificis y alberchs, ab 60 habi-

tants. — Planils (a 1,800 metres de id.): 14 edificis y alberchs, ab 44 habitants. —Petits caserius y edificis escampats, 33, ab 112 habitants.

Lo terme es mólt extens y en la seva major partida accidentat. Es poch poblat de bosch; produheix en los conrèus y costes, grans, llegums, fruyta, oli y ví; té alguna arbreda a la riba del ríu Rissech, que lo rega, y cría bestiar. L' atravessan lo tranvía del Baix Empordà, que té estació en la vila, y les carreteres de Gerona a Palamors y de Figueres a La Bisbal, que en lo terme entronca ab la primera. Té ademés camins carreters pera comunicar-se ab les localitats vehines. Reb lo corrèu per Flassà y pertany al districte electoral de La Bisbal.

La vila de Corsà, situada no lluny del Rissech, dista de La Bisbal poch més de 3 kilòmetres, de Gerona 24, y de Flassà, en la estació del ferrecarril de Barcelona a França, 9. Té dos metges; apotecari; dues prempses d' oli; lloch de la guardia civil; dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes, y ordinacions diaries a Gerona y a Palafrugell (preus per persona 1 y 1'50 ptes., respectivament). Celebra la festa major lo día 11 de Setembre y fira los díes 23 d' Abril y 29 de Setembre. S' hi exercexen les arts y oficis més necessaris, y hi abundan relativament los marxants de bestiar. Conserva un vell pont de pedra sobre lo torrent de Puig-rodón, al qui fa referencia la següent inscripció: REYNANT DON FERNANDO CIZÉ | Y A COSTES DE CORSÁ, | EST PONT FEV RETIFICÁ | PER PASARI TOTOM BÉ.

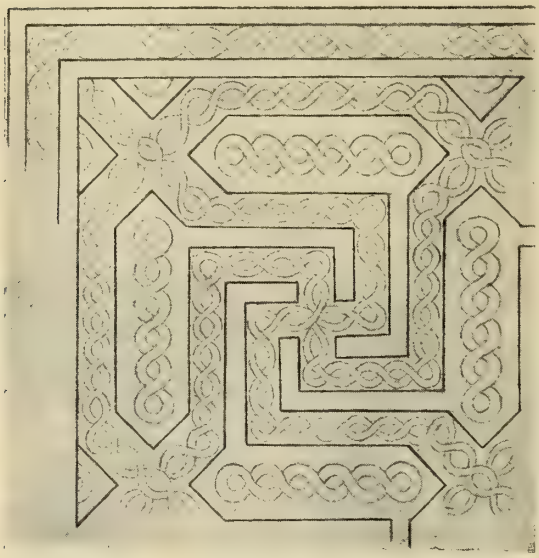

Dibuix de Joaquím Sitjar

Corsà.—Fragment de mosàych romà

Hi ha en lo districte dues parroquies: la de Corsà, urbana d' entrada ab rector, y la de Cassà de Pelràs, rural de segona ab rector. Totes dues són del arxiprestat de La Bisbal, y eran abans del ardiaconat de Gerona. La esglesia parroquial de la primera està dedicada a Sant Julià y Santa Basilissa, y fóu des de mólt antich possessió de la Sèu de Gerona. La de la segona està dedicada a Sant Martí. Se troban ademés en lo terme, una capella dedicada a Santa Cristina, prop del camí que va a Monells, en la qual hi havía un bonich retaule que-s pot contemplar al present en la esglesia de Corsà, y una ermita dedicada a Sant Sebastià, envers lo NO. d' aquexa vila.

Nota històrica. — En lo terme s' hi han trobat en diferentes ocasions

fragments de ceràmica romana y algún, mólt pochs, de la que avuy se califica d'ibèrica. L'any 1854, los treballadors d'una pedrera oberta en un turó anomenat Puig-rodón, hi varen descobrir un mosàych del qual no fà mólt se-n guardava un troç en la finca Carmany, format per pedretes de colors dibuxant llaceries mólt semblants a les que-s veuen en lo mosàych de Gerona.

Los documents de la Etat mitjana, escriuen lo nom de la vila *Carciano* (any 996), *Corsanum* (1312) y *Cortiano* (1379), y lo de Cassà de Pelràs *Perulas* (en 882) y *Caciano de Piloraso* (en 1362). En 1359, Corsà tenía 50 fochs: 31 d'esglesia, 15 de ciutadans y 4 d'aloers, y Cassà de Pelràs tenía 5 fochs, tots d'esglesia.

A principis del meteix segle (XIV), lo bisbe de Gerona comprà lo senyoríu de Corsà, que possehí la mitra llarch temps. En 1384, les companyíes d'armanyachs que tenía a sòu lo comte d'Empories, saquejaren lo poble. En 1442, Dona María li otorgà l'ús de fruyt de tots los privilegis y franqueses propris de la ciutat de Barcelona, lo que-ns fà creure que-l senyoríu havía passat ja a la Corona. En 1475, los vehins entregaren la vila als remenses axecats en armes; però en lo meteix any fóu aquesta recobrada pêl rey En Joan. Finalment, en 1698 era lloch reyal.

Díu lo senyor Pella que-l mercat que-s celebrava a Monells, s'havía celebrat abans a Anyells de Corsà.

Cruylles

Comprèn lo districte municipal de Cruylles, la vila d'aquest nom, los pobles de Sant Cebrià dels Alls, de Sant Cebrià de Lladó y de Santa Pellaya, lo lloch de Sant Miquel de Cruylles y lo vehinat de Sant Joan de Salelles. Està situat en la alta conca del Adaró, al E. de Gerona, y afronta, al N., ab lo de Monells; al E., ab los de La Bisbal y de Fonteta; al S., ab aquest derrer y ab lo de Calonge, y al O , ab los de Llagostera, de Cassà y de Sant Sadurní. Té 256 edificis y alberchs, ab 906 habitants de fet (de dret 929), dels quals 235 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 260; casats, 175; viudos, 34; total, 469. — Dones: solteres, 242; casades, 174; viudes, 21; total, 437; y per entitats de població com segueix, devent-se advertir que en lo Nomenclàtor oficial del any 1904, les distancies estàn assenyalades ab referencia al poble de Santa Pellaya, que era de fet lo cap de districte:

Santa Pellaya (cap de districte): 32 edificis y alberchs, ab 178 habitants. — Cruylles (a 8,800 metres de Santa Pellaya): 61 edificis y alberchs, ab 166 habitants. — Sant Cebrià dels Alls (a 16 kilòmetres de id.): 18 edificis y

alberchs, ab 97 habitants. — Sant Cebrià de Lladó (a 8 kilòmetres de id.): 31 edificis y alberchs, ab 145 habitants. — Sant Miquel de Cruylles (a 14 kilòmetres de id.): 20 edificis y alberchs, ab 47 habitants. — Sant Joan de Salelles (a 13 kilòmetres de id.): 17 edificis y alberchs, ab 57 habitants. — Petits caserius y edificis escampats, 77, ab 216 habitants.

Lo terme es mólt extens y força montanyós, sobre tot en la part ahont se troban los pobles de Sant Cebrià dels Alls, de Sant Cebrià de Lladó y de Santa Pellaya, enfilats a la serra de les Gavarres, y baxa per les vessants de tramontana d'aquesta fins al fons de la vall del Adaró, prop de quin ríu, en

Cruylles.—Absis del monestir

terrer ja un xich planer, están situats la vila de Cruylles, lo lloch de Sant Miquel y lo vehinat de Salelles. La montanya està plena de bosch poblat de suros; en los conrèus s'hi donan grans, llegums y hortalices, y se cría en tot lo terme mólt bestiar, particularment porquí y llanar. Hi abunda la caça menor. Lo rega lo ríu Adaró, que recull les torrenteres que devallan de la serra y s'encamina a La Bisbal. No compta en la actualitat més que ab dolents camins carreters, per no estar acabada la carretera de La Bisbal a Cassà de la Selva. Pertany al districte electoral de La Bisbal y reb lo corrèu per aquesta ciutat.

Totes les localitats que forman lo districte són exclusivament agrícoles, y la gran distancia que hi ha entre la majoría d'elles dificulta los serveys públichs y fà que no-s pugan aprofitar dels pochs que té establerts més que una minoría dels habitants. Axís passa ab les dues escoles públiques y elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes, que hi ha a Cruylles.

En l'ordre relligiós lo districte està repartit en quatre parroquies, totes menys una ara del arxiprestat de La Bisbal y abans del ardiaconat de Gerona. Són:

La de la vila de Cruylles, urbana d'entrada, ab rector y vicari, que té la esglesia parroquial dedicada a Santa Eulalia. Aquesta esglesia, consagrada en 1062, quedà subgecte en 1144 al monestir o priorat de Sant Miquel de Cruylles, y té al present anexe la esglesia del vehinat de Sant Joan de Salelles, que fóu consagrada en l'any 904 y havía sigut parroquia. Lo monestir de Sant Miquel de Cruylles, situat en lo lloch que porta son nom, pertanyent en la actualitat al terme parroquial de Santa Eulalia, s'axecava sobre un turó en lo qui hi quedan les seves despulles. L'origen del monestir s'ignora. Sembla que estigué subgecte al principi al de La Clusa (Italia); l'any 1592 fóu incorporat al de Sant Pere dels Galligans (Gerona) y-s convertí en priorat. Lo temple, dedicat al Arcàngel Sant Miquel, fóu consagrat l'any 904. La fàbrica actual la conceptuàm posterior a aquesta data y pot-ser del temps en que s'hi va establir lo monestir, qual existencia consta ja a mitjans del segle XI. Es una construcció romànica de planta de creu llatina, tres naus, creuer y los corresponents absis. Sobre lo creuer s'alça una cúpula y en les naus laterals hi havía capelles. Està desprovehida d'adornos. A la banda de tramontana s'axeca lo campanar, que es una torra quadrada també sense ornamentació, y li falta l'antich frontis per haver caygut lo primer tram dels quatre que tenía la nau central, lo qual no-s reedificà, sinó que-s clogué la esglesia ab una paret llisa arràn dels que havían quedat, y en ella s'obrí una senzilla porta d'ingrés. L'exterior del absis se conserva bastant bé. Del claustre, arrambat al mur de mitjorn del temple, no-n queda quasi res, com no sía algún sepulcre d'indivi-

Clixé de J. M.ª Fabrelles

Cruylles.—Plaça y torra del castell, en Santa Eulalia

duus de la familia Cruylles, senyors del lloch. Tampoch es gayre lo que queda del monestir, tocant al qual hi havía un hospital o millor hospedería. Se poden admirar encara, en la esglesia, lo retaule del altar major, que es una notable pintura gòtica; uns canalobres de ferre forjat; les fonts baptismals, que portan la data 1237, y un Crist vestit y ab corona al cap, dels que a Catalunya s'anomenan *Magestats*.

La de Sant Cebrià dels Alls, es rural de segona, ab rector, y té la esglesia dedicada al sant que dóna nom al poble. Lo terme d'aquesta parroquia es del partit judicial de Gerona, com repetidament hem anotat, y per axò pertany al arxiprestat d'aquesta ciutat y no al de La Bisbal.

La de Sant Cebrià de Lladó, es rural de segona, ab rector, y té la esglesia parroquial dedicada a Sant Cebrià.

La de Santa Pelaya, ab esglesia parroquial dedicada a aquesta santa *(Pelagiae)*, es també rural de segona, ab rector.

Hi ha, ademés, en lo terme de Cruylles, una capella dedicada a Nostra Senyora de la Esperança.

D'aquestes poblacions, la que obtingué major importancia y té més recorts històrichs es la vila de Cruylles, situada a uns 3 kilòmetres a ponent de La Bisbal y a 26 de Gerona. En ella tingueren son castell y freqüent residencia los nobles senyors de Cruylles, que un temps foren de les families més poderoses de tota la encontrada, donchs uniren a son senyoríu los de Peratallada, Begur, Palamors, Calonge y Llagostera, y disputaren al bisbe de Gerona la castellanía de La Bisbal. D'ella sortiren almiralls, prelats y diplomàtichs. Tenían per armes creus d'or sembrades en camp vermell. Del castell se-n conserva, en la placeta de la vila de Santa Eulalia, una enlayrada torra. Lo senyor Pella díu que en lo terme s'hi recullen fragments de ceràmica romana.

L'any 1359, Cruylles tenía 63 fochs; Sant Cebrià dels Alls, 28; y Sant Cebrià de Lladó, 19; tots del Baró de Cruylles. Santa Pelaya ne tenía 17 de cavallers, ignoràm si també del Baró de Cruylles, donchs es del any 1400 una concordia entre lo rey En Martí y los jurats de la ciutat de Gerona sobre la jurisdicció d'aquest poble, que no figura en 1698 en la batllía reyal de Cruylles, formada pels llochs de Santa Eulalia y Sant Miquel de Cruylles, Sant Joan de Salelles, Sant Cebrià de Lladó, Sant Cebrià dels Alls, Pastells y Rabioses, llochs que es provable eran los metexos que constituiren abans la baronía de Cruylles.

Lo senyor Pella díu que Dona María, muller y llochtinent del rey Anfòs IV, otorgà a la vila de Cruylles, l'any 1442, los privilegis y franqueses de que gaudía la ciutat de Barcelona, lo que implica que la vila era ja en aquella data de senyoríu reyal. Fóu des de aleshores carrer de Barcelona y disfrutà del dret de *carreratge,* ab les obligacions a ell inherents.

Santa Eulalia de Cruylles celebra la festa major lo día 14 de Maig.

Fontanilles

Forman lo districte municipal d'aquest nom lo poble de Fontanilles y lo de Llabià o Llavià. Està situat entre los rius Ter y Adaró, al NE. de Gerona, y afronta, al N., ab lo de Gualta; al E., ab los de Torroella de Montgrí y de Pals; al S., ab lo de Palàu Sa-Tor, y al O., ab los de Ullastret y de Serra. Té 65 edificis y alberchs, ab 223 habitants de fet (de dret 220), dels quals 81 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 64; casats, 45; viudos, 3; total, 112. — Dones: solteres, 57; casades, 45; viudes, 9; total, 111; y per entitats de població, com segueix:

Fontanilles (cap de districte): 26 edificis y alberchs, ab 75 habitants. — Llabià (a 2 kilòmetres de Fontanilles): 22 edificis y alberchs, ab 69 habitants. — Petits caserius y edificis escampats: 17, ab 79 habitants.

Lo terme, per la part de baix, es planer, quelcòm perjudicat per les revingudes del ríu Adaró, y lo terrer, en conjunt de bona calitat, produheix tota mena de grans y llegums, y s'hi cría bestiar. També s'hi ha conreuat arròç. Lo rega la cequia de Gualta. Hi passa tocant, per solixent, la nova carretera de Vilademat a Torroella de Montgrí y Palafrugell: los altres camins són carreters y mólt dolents en temps de pluges. Reb lo corrèu per Torroella, a quin districte electoral pertany.

Tant Fontanilles com Llabià són poblacions exclusivament agricultores. Abans formavan ab Gualta un districte escolar. A Fontanilles hi ha una escola pública elemental d'assistencia mixta. Aquest poble celebra la festa major lo día 4 de Juliol.

Tenen un y altre poble parroquia propria, les dues rurals de segona, ab rector, que pertanyen al arxiprestat de La Bisbal y eran abans del ardiaconat d'Empordà.

La esglesia parroquial de Fontanilles està dedicada a Sant Martí; va ésser consagrada en 965; l'any 1019 va passar a ésser possessió de la Canonja de Gerona, y a derrers del segle XII ho era de la Canonja d'Ullà. En lo civil, lo poble formava part de la baronía de Torroella de Montgrí, y l'any 1359 tenía 21 fochs: 14 d'esglesia y 7 de cavallers.

La esglesia de Llabià (en los documents *Libiano, Llaviano* y *Labiano)*, està dedicada a Sant Romà, y era també possessió de la Canonja d'Ullà.

Fonteta

Lo districte municipal de Fonteta, que comprèn lo poble d'aquest nom ab lo petit vehinat d'Abellars y lo poble de Fitor, està situat al E. de Gerona, en una estrebació de la serra costanera, y afronta, al N., ab los de Vul-

pellach y de Peratallada; al E., ab los de Montràs y de Vall-llòbrega; al S., ab lo de Calonge, y al O., ab los de Cruylles y de La Bisbal. Té 147 edificis y alberchs, ab 513 habitants de fet (de dret 521), dels quals 151 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 147; casats, 107; viudos, 20; total, 274. —Dones, solteres, 110; casades, 107; viudes, 22; total, 239; y per entitats de població, com segueix:

Fonteta (cap de districte): 100 edificis y alberchs, ab 293 habitants.— Fitor (a 5 kilòmetres de Fonteta): 21 edificis y alberchs, ab 101 habitants.— Petits caserius y cases escampades, 26, ab 119 habitants.

Clixé de N. Camós

Fonteta.—«Los tres peus», *dolmen* en la montanya de Fitor

Lo vehinat d'Abella (en los documents *Apiliares)*, té quatre cases y dista de Fonteta un xich més d'un kilòmetre; y lo poble de Fitor té la població mólt escampada, havent-hi cases que distan de Fonteta 9 kilòmetres.

Lo terme es montanyós, plè de suredes, y en los conrèus s'hi cullen grans, llegums, oli y poch ví. Lo regan petites rieres o torrenteres, que quasi totes abocan la ayga al estany d'Ullastret. No té més que camins rurals, però hi passan mólt a la vora les carreteres de Gerona a La Bisbal y Palamors y de La Bisbal a Sant Antoni de Calonge, de les quals la derrera arriba a escapsar lo terme, que es mólt extens. Reb lo corrèu per La Bisbal y pertany al districte electoral de la metexa ciutat.

Fonteta, dista de La Bisbal uns 3 kilòmetres y de Gerona 31. Té una escola pública de noys; conserva la font que li dóna lo nom, y celebra la festa

major lo día 17 de Juliol. Es, com Fitor, població exclusivament agricultora. La seva esglesia, dedicada a Santa María, està governada per un vicari y es sufragània, des del any 904, de la parroquia de La Bisbal. Lo poble, que existía ja en lo segle IX, s' anomenava en los documents més antichs *Fontsedictus, Fonts Edeta* y *Fontadeta*. Era del bisbe de Gerona.

Fitor, al SE. de Fonteta, es parroquia rural de segona, ab rector, del arxiprestat de La Bisbal y abans del ardiaconat de Gerona. Té la esglesia parroquial dedicada a Santa Coloma. En 1359 tenía 11 fochs d' esglesia.

En la montanya de Fitor se conserva un *dolmen,* anomenat *Los tres peus:* es una estancia formada per tres pedres dretes cobertes per una gran pedra plana. No-n sabèm les mides, però ne dóna una idea la fotografía que acompanyàm.

Foxà

Lo districte municipal de Foxà comprèn quatre pobles: Foxà, Sant Llorenç de les Arenes, La Sala y Ultramort.

Està situat a la riba dreta del Ter, al NE. de Gerona, y afronta, al N., mitjansant lo dit ríu, ab los de Colomers, de Jafre y de Verges; al E., ab los de Serra y de Parlabà; al S., ab los de Rupià y de La Pera, y al O., ab los de Flassà y de Sant Jordi, ab aquest derrer mitjansant també lo ríu Ter. Té 284 edificis y alberchs, ab 976 habitants de fet (de dret 981), dels quals 306 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 244; casats, 194; viudos, 48; total, 486. — Dones: solteres, 269; casades, 195; viudes, 26; total, 490; y per entitats de població, com segueix:

Foxà (cap de districte): 129 edificis y alberchs, ab 430 habitants. — Sant Llorenç de les Arenes (a 3 kilòmetres de Foxà): 31 edificis y alberchs, ab 92 habitants. — La Sala (a 1,900 metres de id.): 35 edificis y alberchs, ab 115 habitants. — Ultramort (a 3,500 metres de id.): 89 edificis y alberchs, ab 339 habitants.

Ultramort, que formava abans un districte independent, fóu agregat al municipal de Foxà per R. O. de 27 de Novembre del any 1860.

Lo terrer participa de plà y montanya y té grans sorrals per la banda de Sant Llorenç, a la vora del Ter, d' ahont li vé al poble lo sobrenòm de les Arenes. La part montanyosa està regularment poblada d' alzines y roures y d' alguns pins y suros, y en la de conrèu s' hi cullen grans, llegums, oli y un xich de ví. A més del Ter, lo regan la riera de Foxà y alguna torrentera.

L' atravessa per son extrém NE. la carretera de Figueres a Corsà y La Bisbal que toca al poble d' Ultramort: y té camins carreters entre los pobles que forman lo districte, y altres que conduhexen a la carretera de La Bisbal y Flassà, a Rupià, a Jafre atravessant lo Ter ab barca, y a altra barca del Ter en direcció a Sant Jordi. Es districte purament agricultor, que té per tota industria algunes prempses d' oli y algún molí fariner. Reb lo corrèu per Flassà, y pertany al districte electoral de Torroella de Montgrí. Hi ha en lo districte dues escoles públiques d' assistencia mixta, establertes la una a Foxà y la altra a Ultramort. A n' aquest derrer poble hi ha un mont públich, no classificat, anomenat *Comunals,* ras y d' unes 25 hectàrees d' extensió.

Foxà (en los documents *Fuxàno,* anys 1058 y 1362, y *Foxano,* any 1691) dista de La Bisbal 9 kilòmetres, de Gerona 18 y 5 de la estació de Flassà, en lo camí de ferre de Barcelona a França, que es la que té més propera. Es població bastant espargida y dividida en dos nuclis principals per la riera de son nom, en l' un dels quals hi ha la esglesia parroquial y en l' altre, demunt d' un turó, l' antich castell senyorial, al present mólt transformat. Lo castell y terme de Foxà, en 1359, eran una Baronía del comtat d' Empories que tenía 60 fochs, possehida per En Bernat d' Orriols. Per diferencies entre lo comte d' Empories D. Joan y la familia d' Orriols, lo comte assetjà y embestí vigorosament l' any 1381 lo castell de Foxà. L' any 1698 subsistía la Baronía, formada pèls pobles de Foxà y La Sala, y estava en poder de la familia de Foxà. Lo senyor Hurtebisse creu pertanyía a n' aquesta familia lo cèlebre Jofre de Foxà, que vivía en la segona meytat del segle XIII, lo qui, per encàrrech del rey En Jaume de Sicilia, escrigué lo llibre titolat *Regles de Trobar* y al qui també s' atribuexen varies poesíes; fóu, segons dit senyor, primer frare franciscà y després monjo benet. D' ell s' ocupan quasi tots los qui han estudiat la poesía catalana en la època dels Trobadors.

Foxà.—Vista general de la població

Ultramort era igualment població fortificada. Pertanyía al bisbe de Gerona, y l' any 1698 formava part de la batllía de Rupià.

Sant Llorenç de les Arenes fóu donat, a derrers del segle XII, a la ordre dels Templers pèl comte d' Empories Ponç-Huch II, qui manà ésser enterrat en la esglesia de Sant Llorenç, per ell feta edificar. Després, passà a la ordre del

Hospital de Sant Joan de Gerusalèm. Les arenes del Ter li donaren lo nom. Lo terme de la seva parroquia, al crear-se los partits judicials, fóu adjudicat al de Gerona.

Tots quatre pobles són parroquia; les de Foxà y d' Ultramort, urbana d'entrada, ab rector, y les de Sant Llorenç de les Arenes y de La Sala, rurals de segona, ab rector. Pertanyen al arxiprestat de La Bisbal y eran abans del ardiaconat d' Empordà.

La esglesia parroquial de Foxà està dedicada a Sant Joan. Es un temple gòtich, d' una sola nau, ab capelles laterals y un bonich frontis. A més d' ella, hi ha en la parroquia la capella del castell, fà poch restaurada, dedicada a Sant March, y una altra capella, dedicada a Nostra Senyora del Roser, en lo mas Ribot.

La esglesia parroquial de La Sala, està dedicada a Santa María. No-s pot identificar ab la *cel-la* o priorat de *Santa María de Càrcere,* possessió del monestir d' Amer, com pretenen los senyors Alsius y Pujol en son *Nomenclátor Geográfico-Histórico,* per estar situat lo priorat en altre lloch, com veurèm al parlar de Torroella de Montgrí.

Foxà.—Creu de terme

La esglesia parroquial de les Arenes, es la dedicada a Sant Llorenç, que ja n' hem parlat. Conserva un retaule pintat, de poch mèrit. En lo terme d' aquesta parroquia hi havía un vehinat o llogaret anomenat Cidillà *(Cidiliano),* que tenía esglesia dedicada a Sant Romà, y en lo qual, just al Ter, hi havía un molí proprietat dels senyors de Foxà: lo molí de Cidillà o de la Roca. No sabèm si se conserva o no aquesta esglesia.

La esglesia parroquial d' Ultramort està dedicada a Santa Eulalia: va ésser consagrada o dedicada l' any 1046 y era possessió del bisbe de Gerona.

Lo nom d' Ultramort se troba escrit en los documents quasi sempre *Ultramorte*, y per excepció alguna vegada *Vulture mortuo.*

Foxà celebra la festa major lo día 29 d' Agost; Ultramort la celebra lo 12 de Febrer.

Bibliografía.—Gonzàlez Hurtebisse (Eduart): *Jofre de Foxà* (1275-1295).—*Notas biográficas*, publicat en *Congrés d' historia de la Corona d' Aragó, dedicat al Rey Jaume I y a la seva època* (Segona part).—Nicolàu (Lluís): *Notes sobre les Regles de Trobar de Jofre de Foxà y sobre les poesíes que li han atribuit* (en la *Revista d' Estudis Universitaris Catalans*, v. I.).—Meyer (Pau): *Traités catalans de grammaire et de poétique* (dóna lo text), en la revista francesa *Romania*, volums VI, VIII y IX.

Gualta

Lo poble de Gualta forma un districte municipal, situat a la riba dreta del Ter, al NE. de Gerona, que afronta, al N., ab lo de Torroella de Montgrí, mitjansant lo ríu Ter; al E., també ab lo de Torroella; al S., ab lo de Fontanilles, y al O., ab lo de Serra. Té 123 edificis y alberchs (24 escampats pêl terme), ab 391 habitants de fet (de dret 434), dels quals 155 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 112; casats, 87; viudos, 7; total, 206. — Dones: solteres, 77; casades, 88; viudes, 20; total, 185.

Lo terme es quasi planer y lo terrer de conrèu, que es de bona qualitat, produheix grans, llegums, fustes y un poquet de ví. Lo regan los rius Ter y Adaró, a les vores dels quals, sobre tot del derrer, hi té arbredes, y la cequia del molí, que pren les aygues del Ter quasi enfront de Canet de Verges. L' atravessa, a solixent del poble, la carretera de Vilademat a Torroella de Montgrí y Palafrugell; los altres camins són rurals y carreters, en general en mal estat, y per ells se comunica ab los pobles vehins y ab La Bisbal pêl vell camí d' aquesta ciutat a Torroella. Reb lo corrèu per Corsà y pertany al districte electoral de Torroella de Montgrí.

Lo poble dista de La Bisbal uns 10 kilòmetres, de Gerona 27 y 9 de Corsà, en la estació del tranvía de Flassà a Palamors, que es la vía ferrada que té més propera. Forma districte escolar junt ab Fontanilles y té una escola pública de noys. La població està quasi exclusivament composta d' agricultors; hi ha alguns marxants de bestiar, un molí fariner y de poch temps ençà una fàbrica de producció de força elèctrica, que s' utilisa pera la illuminació d' algunes localitats, com són La Bisbal y Torroella de Montgrí. Celebra la festa major los díes 30 y 31 de Juliol, diada dels Sants Abdòn y Senèn, co-patrons del poble.

Es parroquia urbana d' entrada, ab rector, abans del ardiaconat d' Empordà y ara del arxiprestat de Gerona. Té la esglesia parroquial dedicada a Santa María.

Lo nom del poble se troba escrit en los documents *Aqualta* (en 1046), *Gauta* (en 1285), *Agauta* (en 1362) y *Gualta* (en 1691); d' ahont se deduheix que la seva radical es *aqua,* ayga, lo qual convé ab la seva situació prop del Ter y tocant al Adaró, quins desbordaments han causat mólt sovint al poble greus perjudicis. L' any 1359, tenía 43 fochs: 28 de ciutadans, 13 d' esglesia, un de cavaller y un d' aloer, y formava part de la baronía de Torroella de Montgrí, en quin concepte tenían sos vehins lo dret d' explotació, en comunitat ab los altres de la baronía, en les montanyes de Torroella. L' any 1698 era lloch reyal, corresponent a la Procuradoría de Torroella. L' any 1385 lo poble fóu devastat per les companyíes franceses que va fer entrar en la comarca lo comte d' Empories, y en son territori se desenrotllà principalment la desgraciada batalla del Ter, de la que hem donat compte al ocupar-nos de la vila de Verges.

La Pera

Los pobles de La Pera y de Púbol, ab lo lloch de Pedrinyà y lo vehinat de Riuràs, forman un districte municipal, situat al E. NE. de Gerona, que afronta, al N., ab los de Flassà y de Foxà; al E., ab los de Rupià y de Corsà; al S., ab aquest derrer y ab lo de Madremanya, y al O., ab los de Madremanya y de Sant Joan de Mollet. Té 208 edificis y alberchs, ab 559 habitants de fet (de dret 568), dels quals 178 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 135; casats, 130; viudos, 14; total, 279. — Dones: solteres, 123; casades, 128; viudes, 29; total, 280; y per entitats de població, com segueix:

La Pera (cap de districte): 103 edificis y alberchs, ab 233 habitants.—Púbol (a 1,007 metres de La Pera): 62 edificis y alberchs, ab 159 habitants.—Pedrinyà (a 1,085 metres de id.): 19 edificis y alberchs, ab 66 habitants.—Riuràs (a 1,093 metres de id.): 13 edificis y alberchs, ab 56 habitants.—Petits caserius y edificis escampats, 11, ab 45 habitants.

Lo terme es accidentat, quelcòm boscós, y en lo terrer de conrèu s' hi cullen grans, llegums y oli. L' atravessa un mantell basàltich. Lo rega la riera dita de La Pera, y passa pêl terme la carretera de Gerona a La Bisbal y Palamors y per ella lo tranvía del Baix Empordà, que hi té estació. Té camins carreters, que l' unexen ab la predita carretera, des de La Pera y des de Púbol, y també altres que portan als pobles vehins. Reb lo corrèu per Flassà y pertany al districte electoral de Torroella de Montgrí.

Lo poble de La Pera, dista de La Bisbal uns 8 kilòmetres, de Gerona 19 y 5 de la estació de Flassà, en camí de ferre de Barcelona a França, que, feta excepció de la del abans dit tranvía, es la que té més a la vora. Està situat al cim d' un puig, quasi cònich, que s' axeca al fons d' una petita vall y es fàcil siga de formació volcànica. Compta ab dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes. Té ordinació diaria a Gerona (preu per persona o'75 pta.), y a La Bisbal, Palafrugell y Torroella de Montgrí, y celebra la festa major lo día de la Santíssima Trinitat. La estació del tranvía dista del poble poca cosa més d' un kilòmetre y està emplaçada en la serra que tanca pêl N. la petita vall de La Pera, en lo enforcament d' un camí vehinal que, passant per Rupià y Parlabà (quins pobles també uneix), enllaça la carretera de Gerona a Palamors ab la de Figueres a Corsà. Lo poble, com lo restant del districte, es exclusivament rural.

La Pera.—Fragment d' un retaule en la esglesia de Sant Pere de Púbol

Hi ha en lo districte dues parroquies, totes elles del arxiprestat de La Bisbal y abans del ardiaconat de Gerona.

La de La Pera, urbana d' entrada, ab rector y vicari, té la esglesia parroquial dedicada a Sant Isidro. Es aquesta un temple gòtich de pedra picada, ab bonich campanar; lo frontis es d' istil del renaxement. S' hi conservan les relliquies de Sant Germà, Sant Joan, Sant Paulí y Sant Cicí, que sofriren lo martyri a Gerona y que la tradició suposa fills d' aquest poble. Era possessió, com lo poble, del bisbe de Gerona. D' aquesta parroquia es sufragània la esglesia de Sant Andréu de Pedrinyà, lloch que en lo judicial pertany al partit de Gerona. Té, ademés, en lo terme una capella dedicada a Sant Rafel y una altra, en lo mas Graciós, dedicada a la Mare de Déu dels Angels.

Y la de Púbol, urbana d' entrada, ab rector, que havía sigut sufragània de la de La Pera. La esglesia parroquial de Púbol, dedicada a Sant Pere, es gòtica, de pedra picada y té un bonich frontis. Són notables les pintures del retaule del altar major y més encara les del altar de la Verge, un y altre retaule del segle xv. Conserva també tres capes pluvials y dos ganfanons de vellut, ab brodats antichs de fil d' or y sedes de colors. En una de les parets

laterals de la esglesia hi ha lo sepulcre esculpturat d' una senyora que morí l' any 1429 y era sens dupte de la familia que possehía aleshores lo senyoríu del castell de Púbol. Aquesta esglesia era la capella del castell dels senyors del poble, y en un dels costats de la porta d' entrada hi ha clavada una argolla de ferre, pera subgectar als lladres, que es fama eran exposats a la vergonya pública durant la celebració de la missa major.

En los documents més antichs de la Etat mitjana, los noms de Púbol y de La Pera s' hi troban escrits tal com s' escriuen avuy. L' any 1359, La Pera tenía 82 fochs: 60 d' aloers, 21 d' esglesia y un de ciutadà; Pedrinyà tenía 7 fochs: 4 d' esglesia, 2 d' aloers y 1 de ciutadà; y Púbol tenía 24 fochs, tots de ciutadans. En 1698, La Pera y Pedrinyà, ab Cassà de Pelràs, formavan una batllía reyal, y Púbol era lloch de baró. En La Pera nasqué lo guerriller carlí D. Francisco Savalls.

La Tallada

Lo districte municipal de La Tallada, que comprèn lo poble d' aquest nom y los de Canet de Verges, Maranyà y Tor, està situat a la riba esquerra del Ter, al NE. de Gerona, y afronta, al N., ab los de Garrigoles y d' Albons; al E., ab los de Bellcayre y d' Ullà; al S., ab lo de Serra, mitjantsant lo ríu Ter, y ab lo de Verges, y al O., ab aquest derrer. Té 130 edificis y alberchs, ab 489 habitants de fet (429 de dret), dels quals 139 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 139; casats, 99; viudos, 13; total, 251.—Dones: solteres, 123; casades, 98; viudes, 17; total, 238; y per entitats de població, com segueix:

La Tallada (cap de districte): 62 edificis y alberchs, ab 226 habitants.—Canet de Verges (a 3,500 metres de La Tallada): 16 edificis y alberchs, ab 62 habitants.—Maranyà (a 1,300 metres de id.): 18 edificis y alberchs, ab 70 habitants.—Tor (a 1,200 metres de id.): 30 edificis y alberchs, ab 117 habitants. —Petits caserius y edificis escampats, 4, ab 14 habitants.

Lo terme es plà, exceptuada una partida per la banda N. que alcança la terminació de les derreres estrebacions que separan la conca del Fluvià de la del Ter, y lo terrer de conrèu, en general de bona qualitat y bon troç de regadíu, produheix grans, llegums, hortalices, ví y oli. Lo rega la cequia dels molins de Bellcayre, y l' atravessan la carretera de Figueres a Corsà y La Bisbal, que passa tocant a Tor y a La Tallada, y ademés la de Estartit a la estació del ferrecarril de Sant Jordi Desvalls, passant prop del poble de Canet

de Verges. Los altres camins que hi ha són carreters y estàn en mal estat. Reb lo corrèu per Sant Jordi y pertany al districte electoral de Torroella de Montgrí.

Tots los pobles del districte són exclusivament agricultors.

La Tallada, dista de La Bisbal 14 kilòmetres, de Gerona 23 y 10 de la estació de Sant Jordi, que es la de ferrecarril que té més a la vora. Hi ha una escola pública d' assistencia mixta. Lo poble conserva troços de muralles y alguna torra de la seva antiga fortificació. Celebra la festa major lo día 15 d' Agost.

Lo terme de Maranyà pertany en lo judicial al partit de Gerona.

Hi ha en lo districte tres parroquies: les de Canet de Verges y de La Tallada, que són del arxiprestat de La Bisbal, y la de Maranyà, que es del arxiprestat de Gerona; abans eran totes tres del ardiaconat d' Empordà.

La de La Tallada es rural de primera, ab rector, y té la esglesia parroquial dedicada a Santa María; la de Canet de Verges es rural de segona, ab rector, té la esglesia parroquial dedicada a Sant Matéu y havía sigut possessió de la Canonja d' Ullà; la de Maranyà, es rural de primera, ab rector, té la esglesia parroquial dedicada a Sant Esteve y comprèn en son terme lo poblet de Tor.

Los noms d' aquests pobles se troban escrits en los documents: *Caned* (en 1087) y *Caneto* (en 1316, etc.); *Tayada* (en 1128) y *Talliata* (en 1316, etc.); *Merengano* (en 1316), *Merayano* (en 1362) y *Maranyano* (en 1691), y *Thoro* (en 1316). Tots ells eran, en 1698, de la batllía reyal de Verges. Son arxíu municipal conté varies cartes reyals en pergamí dels Reys d' Aragó.

Monells

Lo poble de Monells forma un districte municipal, situat en la conca del Rissech, al E. de Gerona, que afronta, al N., ab los de Madremanya y de Corsà; al E., ab lo Castell d' Empordà; al S., ab los de La Bisbal y de Cruylles, y al O., ab lo de Sant Sadurní. Té 105 edificis y alberchs (14 d' isolats), ab 364 habitants de fet (de dret 410), dels quals 123 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 84; casats, 86; viudos, 7; total, 177. — Dones: solteres, 83; casades, 84; viudes, 20; total, 187.

Lo terme es lleugerament accidentat, envers l' O. montanyós y envers l' E. planer. Té boschs poblats de roures, alzines y suros; produheix en los

conrèus grans, llegums, oli y poch ví, y en les vores del Rissech, que lo rega, hi ha arbredes. Té camí carreter que uneix lo poble ab la carretera de Gerona a Palamors y altres camins que conduhexen a Madremanya, a Corsà, a Cruylles y a Sant Sadurní. Reb lo corrèu per Corsà y pertany al districte electoral de La Bisbal.

Lo poble, que es exclusivament agricultor, dista de La Bisbal 4 kilòmetres, de Gerona 23 y 2 de la estació de Corsà, en lo tranvía del Baix Empordà, que es la que té més propera. Té una escola pública incomplerta d' assistencia mixta y celebra la festa major los díes 25 y 26 d' Agost. Havían tingut mólta anomenada los mercats setmanals que s' hi celebravan des dels primers anys del segle XII, y la mesura de grans de Monells, per disposició del rey En Jaume, fóu tinguda com lo patró de les similars en tot lo bisbat de Gerona des del any 1234.

Es parroquia urbana d' entrada, ab rector, ara del arxiprestat de La Bisbal y abans del ardiaconat de Gerona. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Genís, havía sigut possessió de la Canonja de Gerona. Hi ha també, segons En Madoz, en lo terme d' aquesta parroquia, una ermita dedicada a Nostra Senyora del Remey y hi havía hagut una capella, ja abandonada, dedicada a Sant Sebastià.

Monells, en los documents *Mulnels* (anys 922, 1019 y 1167) y *Monellis* (anys 1175, 1362, etc.), era una població fortificada y havía sigut un senyoríu que a mitjans del segle XII possehía En Simó de Palàu, vescomte de Bas, y que per casament de la filla y hereva d' aquest, Dona Sibila, ab lo comte Huch d' Empories, quedà unit ab aquest comtat. Sembla que d' aquest senyoríu ne formava part lo poble de Sant Martí de Laneres, després Castell d' Empordà, punt duptós que convindría aclarir pera fixar los límits dels antichs comtats d' Empories y de Gerona. L' any 1698, Monells era lloch reyal.

Montràs

Lo districte municipal de Montràs, que comprèn aquest poble ab sos nombrosos vehinats, està situat en la conca del ríu Aubí, al E. de Gerona, y afronta, al N. y al E., ab lo de Palafrugell; al S., ab los de Sant Joan de Palamors y de Vall-llòbrega, y al O., ab lo de Fonteta. Té 176 edificis y alberchs, ab 618 habitants de fet (de dret 625), dels quals 232 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 165; casats, 131; viudos, 17; total, 313.—Dones: solteres, 143; casades, 134; viudes, 28; total, 305; y per entitats de població, d' aquesta manera:

Montràs (cap de districte): 45 edificis y alberchs, ab 167 habitants. — Vehinat de Canelles (a 3,025 metres de Montràs): 19 edificis y alberchs, ab 62 habitants. — Vehinat del Mas Roquer (a 700 metres de id.): 13 edificis y alberchs, ab 42 habitants. — Vehinat del Plà (a 2 kilòmetres de id): 25 edificis y alberchs, ab 88 habitants.—Vehinat Puig de Cucala (a 700 metres de id.): 28 edificis y alberchs, ab 103 habitants.—Petits caserius y edificis escampats: 46, ab 156 habitants.

Tots aquests vehinats tenen la població escampada, lo meteix que-ls de Casa-Roques, Ciutadella, Gallifa, la Riera, la Sauleda, les Vidales, Hort del Bosch y Puig-Ribes, englobats en la derrera xifra per no reunir cap d' ells 10 edificis y alberchs.

Quasi tot lo terme es montanyós o al menys accidentat. Està mólt poblat de boschs, particularment de suros, y la terra de conrèu produheix grans, llegums, hortalices y ví. D' aquest derrer se-n cull d' una nomenada malvasía, que té cert renòm en la comarca. S' hi explotan meners de plom y de barita en mólt petita escala, y estàn abandonades y caducades les concessions de quasi totes les mines que s' havían denunciat y concedit en lo terme. Lo rega lo ríu Aubí y una petita riera, afluyent d' aquest, que baxa de les montanyes de Fitor: y l' atravessan lo tranvía del Baix Empordà, que hi té estació a 27 kilòmetres de Flassà, y la carretera de Gerona a Palamors. Té també camins carreters a Palafrugell y a altres pobles vehins. Reb lo corrèu pêl tranvía y pertany al districte electoral de La Bisbal.

Lo poble de Montràs dista de La Bisbal 14 kilòmetres y de Gerona 40. Té dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes; dues prempses d' oli, un molí fariner, dos forns de rajoles y teules y quatre obradors de canyamàç. La gran majoría emperò dels seus vehins se dedica al conrèu de la terra. Celebra la festa major lo día 25 de Juliol. Fins a l' any 1858 formà part del municipi de Palafrugell; en lo dit any fóu constituit en municipi independent.

Es parroquia urbana d' entrada, ab rector, abans del ardiaconat de Gerona y ara del arxiprestat de La Bisbal. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Esteve, es gòtica, d' una sola nau y fóu construida l' any 1599: la porta y un matacà que hi ha més amunt d' ella hi han quedat del temple anterior.

Montràs, en los documents *Monteraso* y *Turricella de Monteraso* (any 922 y 1362 respectivament), pertanyía en senyoríu l' any 1280 a Dona Sibila, vescomtessa de Bas. L' any 1359 tenía 36 fochs, tots d' esglesia. L' any 1698 pertanyía, ab Palafrugell, de quin terme era, al prior de la Colegiata de Santa Anna de Barcelona.

Palafrugell

La vila de Palafrugell y lo poble de Llofríu, ab sos nombrosos vehinats, forman un districte municipal, situat en la vessant marítima de la serra costa-

Vila de PALAFRUGELL
(Gerona)
Facilitat y revisat pêl meteix Ajuntament
Escala 1: 9000
0 10 50 100 200 300 400 500 750 1000 m
Casa d'Estalers
Horta de N.ª A. Janama
Plassa Nova
Plassa del Pilitro
Casa Llagara
Casa Moscort
Masin de Mr Jubert
Carrer de Bagur
Carrer de Ruella
Carrer de Sant Sebastia (A)
Carrer del Hortal
Carrer de la Font
Carretera
Camí de Tamarit
Camí de Palamós
Camí de Sant Sebastià
Cimentiri Protestant
Cementiri Antich
Los Forns
Horta den Gutanis
Molí de Vent
Escorxador
Estació
Terme
Forcetes
Torre dels Moros
Carrer del Sol
Carrer de la Font
Carrer de la Clos
Carrer de Sagunto
Carrer de Gerona
Carrer de Sant Jaume
Carrer de Sant Nora
Carrer de Sant Sebastia
Carrer de Bagur
Carrer de Ruella
Carrer de Tamarit
Carrer de Palamós
Carrer de Sant Sebastià
Carrer de Serrid
Carrer de Calella
Carrer de Begues
Carrer del Tapies
Carrer de la Font
Carrer de la Clos
Carrer de Sagunto
Carrer de Gerona
Carrer de Sant Jaume
Carrer de Sant Nora
Carrer de Sant Sebastia
Carrer de Bagur
Carrer de Ruella
Carrer de Tamarit
Carrer de Palamós
Carrer de Sant Sebastià
Carrer de Serrid
Carrer de Calella
Carrer de Begues
Carrer del Tapies
Carrer del Hortal

nera, al E. de Gerona, que afronta, al N., ab los de Torrent, de Regencós y de Begur; al E., ab la mar; al S., ab lo de Sant Joan de Palamors, y al O., ab los de Vallllòbrega, de Montràs y de Fonteta. Té 1,907 edificis y alberchs, ab 7,087 habitants de fet (de dret 7,034), dels quals 3,863 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 1,679; casats, 1,629; viudos, 169; total, 3,477.—Dones: solteres, 1,585; casades, 1,640; viudes, 385; total, 3,610; y per entitats de població, com segueix:

Palafrugell (cap de districte): 1,322 edificis y alberchs, ab 5,634 habitants.—Sant Ponç, arrabal (a 180 metres de Palafrugell): 45 edificis y alberchs, ab 176 habitants. - Armadàs, vehinat (a 2,600 metres de id.): 24 edificis y alberchs, ab 77 habitants. — Bruguerol, vehinat (2,500 metres de id.): 48 edificis y alberchs, ab 150 habitants.—Calella, vehinat (a 3,600 metres de id.): 145 edificis y alberchs, ab 338 habitants.—Lladrés, vehinat (a 2,400 metres de id.): 14 edificis y alberchs, ab 45 habitants.—Llafranch, vehinat (a 3,800 metres de id.): 83 edificis y alberchs, ab 2 habitants. — Santa Margarida, vehinat (a 1,200 metres de idem): 40 edificis y alberchs, ab 99 habitants.—Tamaríu, vehinat (a 5,200 metres de id.): 34 edificis y alberchs, ab 6 habitants.—Vilaseca, vehinat (a 600 metres

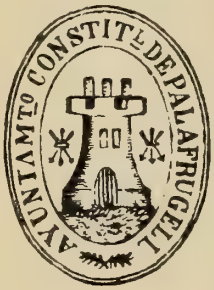

Clixé de A. Güixens

Palafrugell.—Vista general de la població

de id.): 26 edificis y alberchs, ab 90 habitants.—Llofríu, poble (a 3,840 metres de id.): 117 edificis y alberchs, ab 334 habitants.—Petits caserius y edificis escampats: 19, ab 85 habitants.

En lo Nomenclàtor Oficial del 1904, no s' hi continuan los vehinats anomenats Barceloneta (ab 36 edificis y alberchs), Subirà (ab 12) y Roma, que pertanyen al poble de Llofríu. Suposèm que-l nombre dels seus edificis y habitants va englobat en les xifres atribuides a n' aquest poble. Entre-ls petits caserius, o siga los de menys de 10 edificis, s' hi comptan los vehinats coneguts per la Rapinya, Torra dels moros, Vilar, Molí de vent y Cases del terme, tots pertanyents a la vila de Palafrugell. La desproporció que resulta entre-l nombre d' edificis y-l d' habitants en los vehinats de Llafranch y de Tamaríu, es deguda a estar situats aquests en platges ocupades quasi exclusivament per barraques de pescadors y en lo primer també per cases de recrèu, en quins edificis no hi tenen los amos la seva habitual residencia.

Lo terme municipal participa de costa, plà y montanya. La costa s' extén des del Alt del terme, enfront de les illes Formigues, fins a la punta N. de la cala de Tamaríu. En ella s' avençan en la mar lo cap Roig, lo de Sant Sebastià y les puntes de la Musclera y del Banch, y s' hi obren les cales y platjes de Calella, que serveix de port a Palafrugell, de Llafranch, Pedrosa y de Tamaríu. En general es aspra, rocosa y alta. En lo cap de Sant Sebastià, que s' axeca 177 metres sobre-l nivell de la mar, hi ha, com tenim dit, un far de primer ordre, que ha substituit ab ventatge a la antiga torra que hi havía al cim de tot de la montanya per avisar la presencia de pirates y que-s conserva agafada ab la ermita de Sant Sebastià. La part montanyosa s' extén per la costa y pêl N. y NO. del terme, especialment per la banda de Llofríu; està poblada de boschs de suros y de pins; s' hi cría caça y dóna fustes y suro. Hi ha meners, però totes les explotacions mineres que s' hi han intentat s' han dexat córrer; al present no s' explota més que alguna pedrera pera carrèus. La part planera s' extén per O. y SO. y produheix en los conrèus grans, llegums, oli y poch ví. Rega lo terme la riera Aubí y alguna torrentera, y lo atravessan les víes de comunicació següents (prescindint de les progectades y quina construcció no ha començat):

La carretera de Gerona a Palamors; la que des de Vilademat conduheix a Palafrugell y enllaça la predita ab la de Figueres a Corsà; los camins vehinals de Palafrugell a Begur (6,378 metres); a Calella (3,500 metres), ab ramal a Llafranch (1,500 metres), y a trobar la carretera de Gerona a Palamors (2 kilòmetres), subvencionats tots per la Diputació de la provincia: lo de Palafrugell al Far de Sant Sebastià, de quina conservació se-n cuyda en part l' Estat; algún camí carreter, com lo que porta a Fitor, y finalment, lo tranvía del Baix Empordà, que té estació en Llofríu y en Palafrugell, a la distancia de 23 y 25 kilòmetres respectivament de Flassà, en lo camí de ferre de Barcelona a França. Reb lo corrèu pêl tranvía y pertany al districte electoral de La Bisbal.

Palafrugell es també cap de districte marítim, de la provincia de Palamors, que comprèn una extensió de costa de dotze milles y mitja, des de cap Gros a la desembocadura del ríu Ter, enclohent tota la costa que pertany als districtes municipals de Sant Joan de Palamors, Palafrugell, Begur y Pals.

La vila de Palafrugell, situada en terrer quasi planer, a un kilòmetre de la riera Aubí, dista de La Bisbal prop de 13 kilòmetres y de Gerona 40. Es població que en lo passat segle tingué ràpida crexença mercès a haver-s'hi desenrotllat la industria tapera. La vila vella, voltada de murs flanquejats de torres, de les quals ne quedan alguns troços, se reduhía al perímetre comprès entre un dels costats de la plaça Nova, lo carrer de Valls, lo de Pi y Margall y lo de Cavallers, ab algún petit arrabal prop de les muralles. Les noves edificacions la han closa per tots costats, y ocupa en mitg d' elles una posició bastant central. Té alguna plaça espayosa y nombrosos carrers, en general drets, de regular amplada y ab bon caseríu; alguns dels carrers seguexen la direcció dels antichs camins que portan als vehinats espargits pèl terme y a les poblacions de la rodalía. Hi ha duana, cabo de mar y lloch de carrabiners en lo vehinat de Calella; lloch de la guardia civil; administració de corrèus; estació telegràfica de servey limitat; comunicació telefònica ab La Bisbal, Pals, Bagur, Calella, Palamors, Calonge y Sant Felíu de Guíxols; illuminació pública per gas y per electricitat; aygues potables; hospital de fundació particular, ab 18 llits, que-s manté en part ab

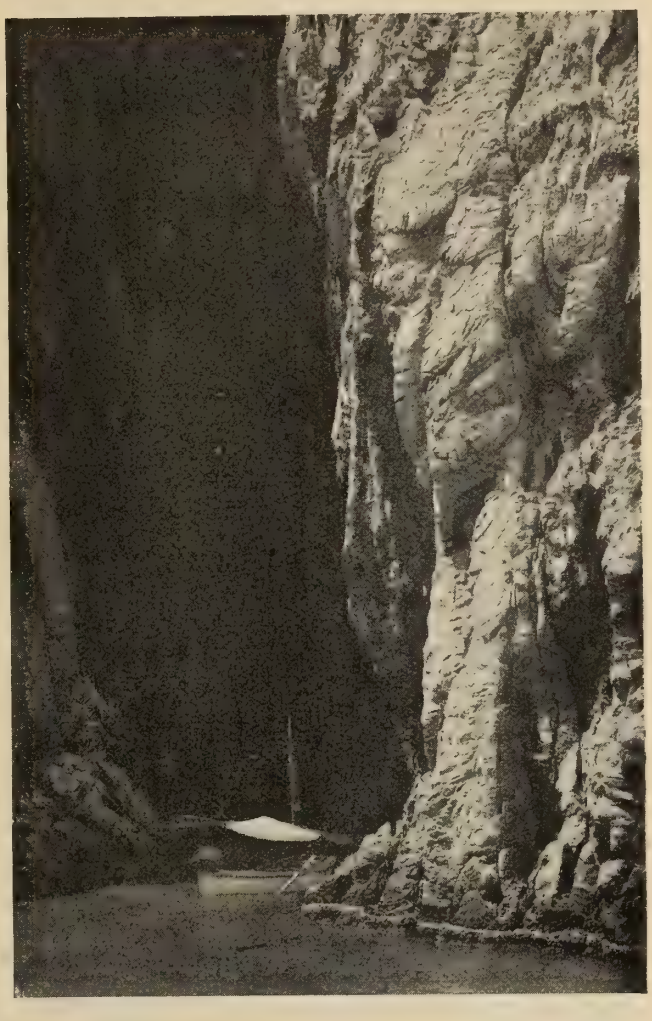

Clixé de J. Esquirol

Palafrugell.—Cova del Mut

rendes propries (676'46 ptes. anyals); un refugi pera vells desamparats; escoles de llengues y d'arts y industries, subvencionada per la Diputació; tres escoles públiques elementals complertes de noys y dues de noyes; set de privades de noyes, una d'elles a càrrech de RR. Carmelites, y tres de noys, una d'elles a càrrech de GG. Maristes, y tres professors particulars de música. S'hi exercexen totes les professions lliberals y les arts y oficis propris d'una població d'importancia. Té botigues ben provehides, fondes, hostals, varis cinematògrafs, dues orquestes y ordinacions diaries a Gerona, La Bisbal, Palamors, Torroella de Montgrí y La Escala, y dues vegades al día a Begur y a Sant Felíu de Guíxols. En la platja de Calella hi ha un establiment de banys de mar, obert al istíu. La industria, que es principalment la que dóna vida y importancia a la població, hi està representada per prop de cinquanta fàbriques y obradors de taps, ab un crescut nombre de cases exportadores; quatre de canyamàç pera embalatges; vuyt de conserves de peix; tres de gaseoses; una de força elèctrica, y poques terriceríes. Hi ha, finalment, caxa d'estalvis, la més antiga establerta en la provincia, que compta ab un capital de 740,000 pessetes, ab 80,000 de fons de reserva y ab uns 1,600 imponents.

Es una de les poblacions que resisteix millor la crisis que fà temps ve patint la industria tapera, degut pot-ser a que-ls industrials que en ella s'hi dedican han introduhit d'algún temps ençà en les seves fàbriques los més moderns aparells y les màquines més perfeccionades que-s conexen. La grandiosa fàbrica dels senyors Miquel, Vincke & Meyer, que ocupa una superficie de 19,000 m.^{2}, dóna feyna a 1,500 treballadors y elabora setmanalment 12,000 quintars de suro.

L'esperit d'associació està en Palafrugell mólt desenrotllat: axís funcionan en la vila les Conferencies de Sant Vicents de Paul; deu societats de socors mutuals, de les quals una compta ab 1,300 associats y porta sexanta anys d'existencia; dues cooperatives obreres de consums; tres cassinos y un Atenèu de cultura.

S'hi publica un periòdich titolat *El Baix Empordà*.

Celebra la festa major lo día 20 de Juliol y altres festes los díes 11 de Novembre (Sant Martí) y 20 de Janer (Sant Sebastià). Fires poch concorregudes per Cincogesma, per la Ascensió, lo tercer diumenge d'Octubre y-l día 8 de Desembre, y mercat tots los dijous, també mólt poch concorregut.

En l'ordre relligiós es parroquia urbana de terme, ab rector, tres vicaris y set beneficiats, que pertanyía al ardiaconat de Gerona y es avuy del arxiprestat de La Bisbal. Hi ha establertes en ella les següents comunitats relligioses: GG. Carmelites de la Caritat que-s dedican a la ensenyança; GG. de Sant Joseph que cuydan malalts; GG. dels Vells Desamparats, que tenen un assil o refugi, y GG. Maristes, dedicats a la ensenyança.

La esglesia parroquial, dedicada a Sant Martí, es gòtica, d'una sola nau, ab capelles laterals. L'altar major, encara que barroch, es notable per la pro-

fusió y ben entesa disposició de les seves entalladures; fóu començat l'any 1664 y acabat o daurat en 1784: posseheix un artístich frontal de plata ab les imatges de Sant Martí, Santa Margarida y Sant Sebastià, donatíu d'En Martí Serra y Avellí, distingit patrici qui al morir feu al hospital y al comú de sa vila nadiua importants llegats. Hi ha ademés en lo terme de la parroquia les esglesies y capelles següents. En la vila: la esglesia de Nostra Senyora dels Dolors, construida en lo segle XVIII; la capella de Nostra Senyora del Carme, en lo colegi convent de GG. Carmelites, benehida y inaugurada l'any 1886, y la capella de Nostra Senyora dels Desamparats, en l'alberch de vells de les GG. del meteix títol, inaugurada l'any 1901 y servida per un beneficiat. Fora de la vila: la esglesia de Sant Pere, en lo vehinat de Calella, servida per un vicari, que té lo caràcter de parroquia de dit vehinat, ab fonts baptismals y cementiri, com a sufragània de la de la vila: començà la seva construcció en 1884 y fóu inaugurada l'any 1887; la capella de Santa Margarida, en lo vehinat de son nom, que data del segle XIV; la capella de Sant Ramón, en lo vehinat d'Armadàs; la capella de Santa Rosa de Lima, en lo vehinat de Llafranch, inaugurada l'any 1897, y la ermita de Sant Sebastià, edificada al cim de la montanya que forma lo cap del meteix nom, al ensemps d'una torra, anomenada Torra de Guardia, pera senyalar de nit y de día la aproximació de vexells de moros. La dita ermita y torra foren fetes construir pèl prior de Santa

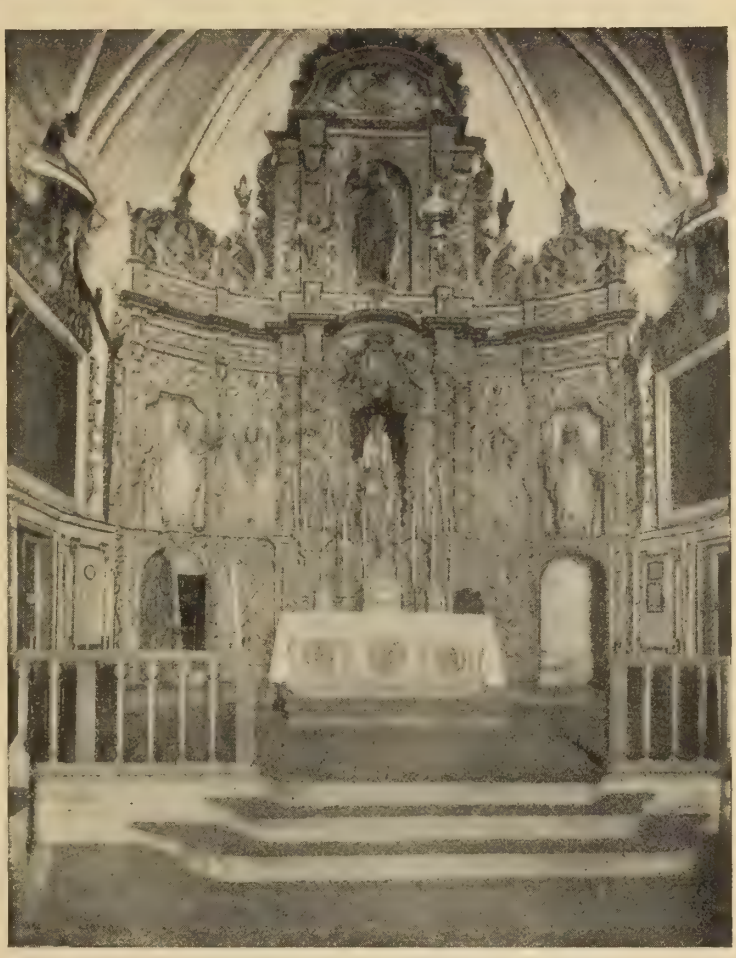

Palafrugell.—Ermita de Sant Sebastià

Anna de Barcelona, d' acort ab los vehins de Palafrugell y de Montràs, y consta que en l' any 1445 ja s' hi estava treballant. L' edifici actual fóu renovat en 1770 y 1772; la capella es bastant capàç, té quatre altars laterals, y lo major, en lo que hi ha la imatge de Sant Sebastià vestida ab trajo militar del temps de Felip V, particularitat que-s díu deguda a haver-li fet ofrena del séu l' almirall Barceló. Tocant a la ermita y a la torra hi ha hostatgería, ab una gran exida o mirador des de la qual se frueix un panorama explèndit y se veu a la nit resplendir la llum del far, que dista de la ermita solzament 125 metres. Aquesta circumstancia y la facilitat de poder-s' hi pujar des de Palafrugell ab carruatge, fà que sobre tot al istíu sía mólt visitada y concorreguda.

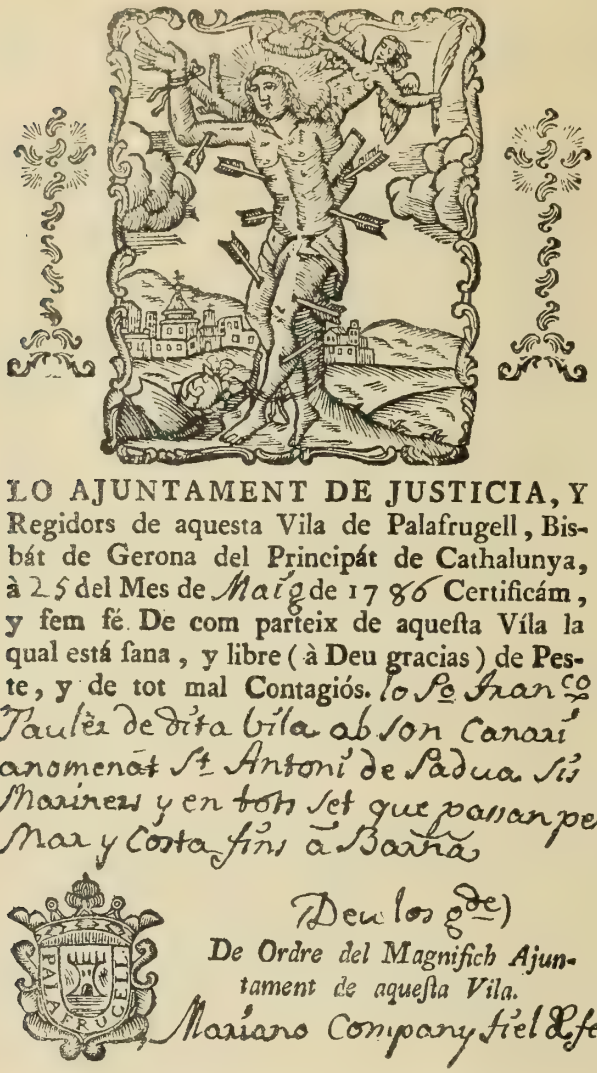

Palafrugell.—Patent de sanitat del segle XVIII, reduhida a quasi la meytat

Llofríu es parroquia urbana d' entrada, ab rector y un vicari que serveix la sufragània de Esclanyà. Es del arxiprestat de La Bisbal y era abans del ardiaconat de Gerona. Té la esglesia parroquial dedicada a Sant Fruytós.

Abans les esglesies de Llofríu, d' Esclanyà y de Montràs eran totes sufragànies de la parroquia de Palafrugell.

Notes históriques.—S'ha discutit si-l lloch anomenat per Festus Avienus *Jugum Celebandicum* era o no lo cap de Sant Sebastià, y los qui opinan per la afirmativa, conceptuan mólt natural fixar en conseqüencia la situació de *Cypsela,* població assenyalada pêl meteix autor prop d' aquella montanya y de

la qual no-n quedava ja rastre cinch cents anys abans de la vinguda de Jesucrist, en lo lloch que ocupa avuy lo vehinat de Llafranch. Tant la una cosa com la altra estàn mólt lluny de poder-se donar com averiguades. Restes de la Etat antiga s' han trobat alguna vegada en diferents llochs del terme, particularment en Calella y Llafranch. De Calella se sab que envers l' any 1774 s' hi recollí un petit bust de persona, y allí y en lo restant del terme de Palafrugell hi aparegueren monedes antigues: emporitanes, narboneses, ibèriques y romanes; en lo passat segle s' hi descobrí també un paviment de mosàych, del qual se-n conservava un troç en lo safreig d' una casa y se-n guardan fragments en lo musèu de Gerona. En Llafranch, al edificar-se fà pochs anys la capella de Santa Rosa, s' hi han trobat restes de construccions y mólts troços de ceràmica ordinaria, en apariencia romana, y també alguns petits vasos sencers y un llumet de bronze, que-s guardavan quan visitarem aquella platja en la sagristía de la nova capella. Finalment, lo senyor Pella y Forgas ha donat a conèxer en la *Historia del Ampurdán* un fragment d' inscripció cristiana, trobat a Llafranch, y que-s remonta al segle v de la nostra Era, lo qual suplert y traduhit pêl P. Fidel Fita, díu axís:

*(Caru)*DO CONIVGI OPTIMO
(in pa)CE QVIESCENTI CAESARIA
(condidit in) HVNC TVMVLVM CARVDI
COIVGIS ARTUS
(Caesaria il)LACRIMANS IGNO(to)
LITORE CONIVX
(quem mem) ORE VIAE SENIO PIE
TATE PROFECT *(um)*
(excipiun)T MAGNI REGEM *(super)*
*(aethera ca)*MPI
*(ut paradisiacas)*LICEAT
(conscendere se)DES
(obiit..... octob)RIS

«A Carudus, espòs immillorable, que en la pau reposa, Cesaria axecà aquest túmul y de Carudus son marit les mortals despulles diposità desfeta en plor en la ignorada riba (del mar) esposa sens consol. De la cansada vía (d' aquest món) partí (éll) en senectut y pietat. Mes lo contemplan ja com a gran Rey los camps etheris, y éll meteix està a punt de tenir son sitial en lo paradís. Morí..... octubre».

Tots aquests restes justifican la existencia de poblat en les dites platges des del principi de la dominació romana y durant tot lo temps que durà aquesta.

Lo citat senyor Pella opina que aquests poblats foren destruits pêls nortmans a mitjans del segle VIII, y a n' aquest succés atribueix l' origen de la vila de Palafrugell, ahont suposa se refugiaren los habitants d' aquelles platges.

Palafrugell se troba mencionat per primera vegada en documents l'any 991 ab lo nom de *Palaz Frugello*, convertit aprés en *Palatio Frugel* (en 1019), *Palatio Frugelli* (en 1131 y 1163) y derrerament en *Palafrugell* (any 1336). La comtessa Dona Ermessindis lo cedí en fèu a Bernat Tedmar; però son net, lo comte Ramón Berenguer I, ne recobrà lo senyoríu, que continuà en possessió de la casa comtal de Barcelona fins al any 1196, en lo qual lo rey Anfòs I, II d'Aragó, lo llegà en testament al Sant Sepulcre, aprés de seguida la mort de Dalmàu de Palol qui-l tenía pêl Rey. Passà en conseqüencia lo senyoríu a la ordre del Temple, y quan la extinció d'aquesta, a principis del segle XIV, fóu cedit a la Canonja de Santa Anna de la ciutat de Barcelona,

Palafrugell.—Vista general de Llafranch

que-l possehí fins a la abolició dels senyorius en lo segle passat. Aleshores los llochs de Montràs y Llofríu estavan agregats a Palafrugell. L'any 1359 hi havía a la vila 77 fochs y en Llofríu y Montràs 36: tots ells d'esglesia. L'any 1387 lo Rey vengué al prior de Santa Anna la alta jurisdicció criminal del terme, y aquest, que possehía ja la jurisdicció civil y lo mer y mixt imperi, quedà ab la omnímoda jurisdicció del meteix, en testimoni de lo qual manà axecar forques. Al començar lo segle XV, lo prior mudà lo primitíu govern municipal, que sembla era exercit per la universalitat dels vehins reunits en la plaça pública devant la porta de la esglesia, y l'encomanà a quatre jurats, designats dos per Palafrugell, un per Montràs y un per Llofríu, assistits de dotze concellers, sis per Palafrugell, quatre per Montràs y dos per Llofríu. Lo batlle y lo jutge se reservà lo prior lo dret de nomenar-los d'una terna

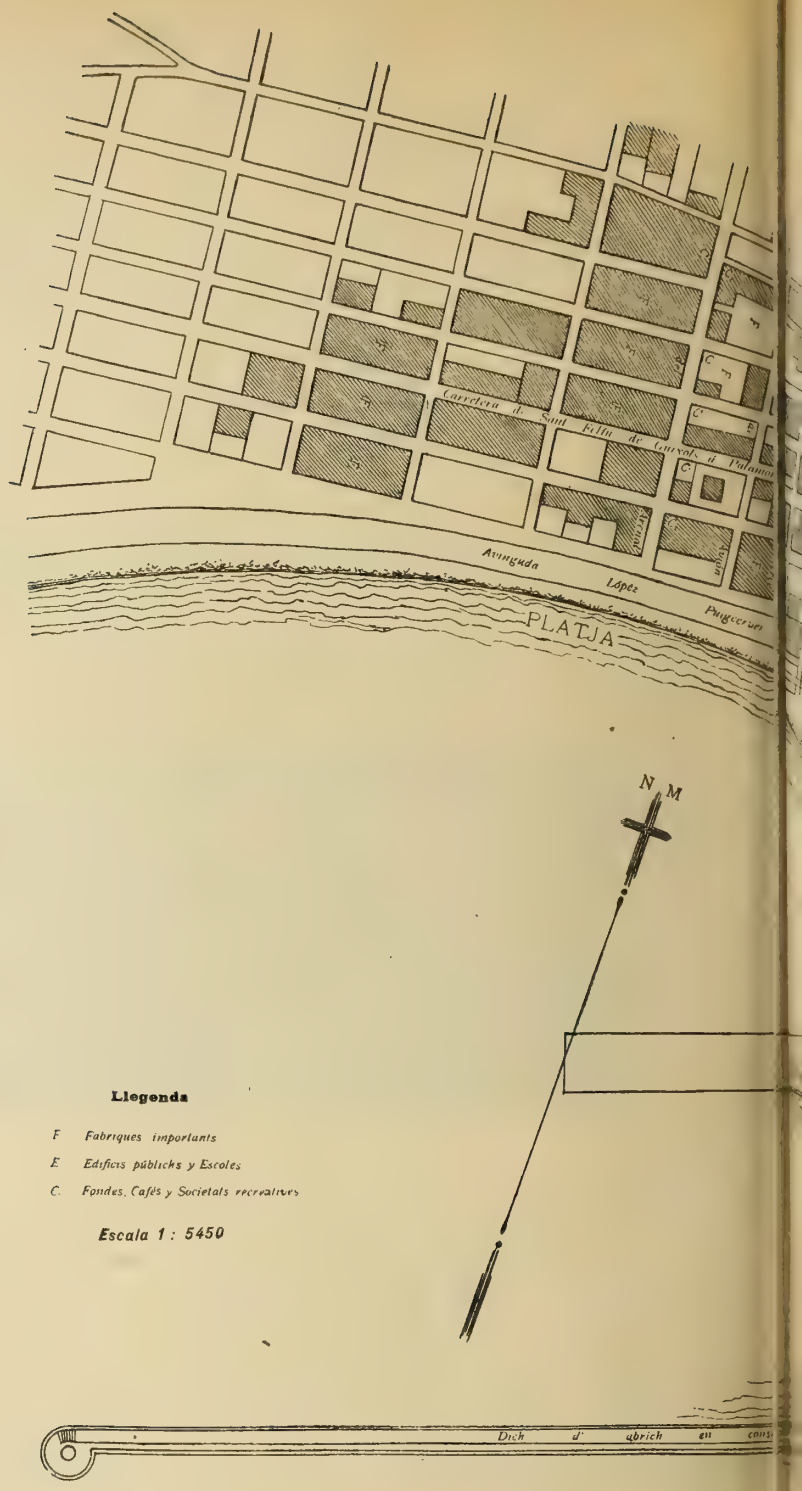

Vila de PALAMORS (Gerona)

Facilitat y revisat pêl meteix Ajuntament

COSTES Y CALETES DEL PADRO
Llevant
Cementiri nou
Casa de Maquines Talleres y Magatzems de les Obres del Port
Moll antich
Moll interior
Moll nou
Casa de Salvament de Naufragis y Mariners de Boyes
Hospital
Molins
Carretera del Port
Cantelar antich
Mirador de la Creu
Mirador de les Boies del Port
Mirador de la Creu del Moll
Mirador de la Creu de la Platja
Mirador de la Creu de la Platja
Mirador de la Creu de la Platja

que al dit efecte devían presentar-li los jurats. Més endevant, pera la percepció de les rendes, hi tenía lo prior de Santa Anna un procurador, càrrech que en los derrers temps fóu encomanat a un canonge. En 1509 hi havía en la batllía 160 fochs. En 1640 los tercis castellans calaren foch a 28 cases de la vila, saquejaren la capella de Santa Margarida y cometeren en lo terme atropells y homicidis, conseguint lo Concell que se n' anessen donant-los diners y queviures.

En la costa, al endret de les illes Formigues, tingué lloch lo combat naval en lo qui fóu desfeta totalment, l'any 1285, la esquadra francesa manada per Guillém de Lodeve.

Palafrugell compta entre sos naturals a Fr. Mauro Ametller, monjo de Montserrat, notable músich y compositor, qui morí l'any 1833, y ha donat lo nom de «Llavià y Serra» a un carrer de la vila, pera honrar la memoria del qui tingué a son càrrech durant mes de 50 anys a satisfacció dels vehins la escola pública.

Bibliografía.—Piera (Joseph) y Torroella (Miquel): *El Santuario de San Sebastián,* 1880, en lo volúm IX dels Certàmens de la *Asociación Literaria de Gerona.*—Torroella (Miquel): *Breves observaciones á la «Historia del Ampurdán»*, etc., 1892.—Anònim: *Documentos relativos al busto y monedas halladas en el término de la villa de Palafrugell,* en la *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos,* volúm V, pls. 99-102, 1875.

Palamors

La vila de Palamors, forma un districte municipal, situat en la costa de la mar, al E. de Gerona, que afronta, al N., ab lo de Sant Joan de Palamors; al E. y al S., ab la mar, y al O., ab lo de Calonge. Té 899 edificis y alberchs, ab 3,895 habitants de fet (de dret 3,864), dels quals 2,097 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

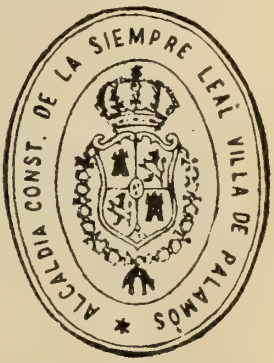

Hòmens: solters, 1,039; casats, 818; viudos, 63; total, 1,920.—Dones: solteres, 956; casades, 819; viudes, 200; total, 1,975.

Lo terme té mólt poca extensió; es planer pêl NO. y fortament accidentat en les altres direccions. Ocupa l' extrém oriental de la badía que porta son nom, des d' ahont comença lo terme prop de la barriada de Sant Antoni de Calonge. La costa forma una platja baxa que corre de O. a E. y reblinca aprés envers lo S. pera acabar devant meteix de la vila; d' aquí continua en igual direcció fins a la punta del molí, ahont gira al NE. y aprés al E. fins al

cap Gros, que es son extrém de llevant, presentant-se, en aquest tragecte, rocosa, ab esculls y alguna platja insignificant. Lo poch terrer de conrèu que hi ha es de mitjana qualitat y la seva producció no arriba de mólt a satisfer les necessitats del consúm dels qui l' habitan: se reduheix a verdures, fruyta y llegums. En la platja desemboca a la mar lo ríu Aubí, que passa tocant a la vila. Té un bon port, durant mólt temps lo més concorregut de la provincia, ab un far de cinqué ordre en la punta del molí, de deu milles de radi, quina llum fixa y roja brilla a uns 22 metres y mitg sobre lo nivell de la

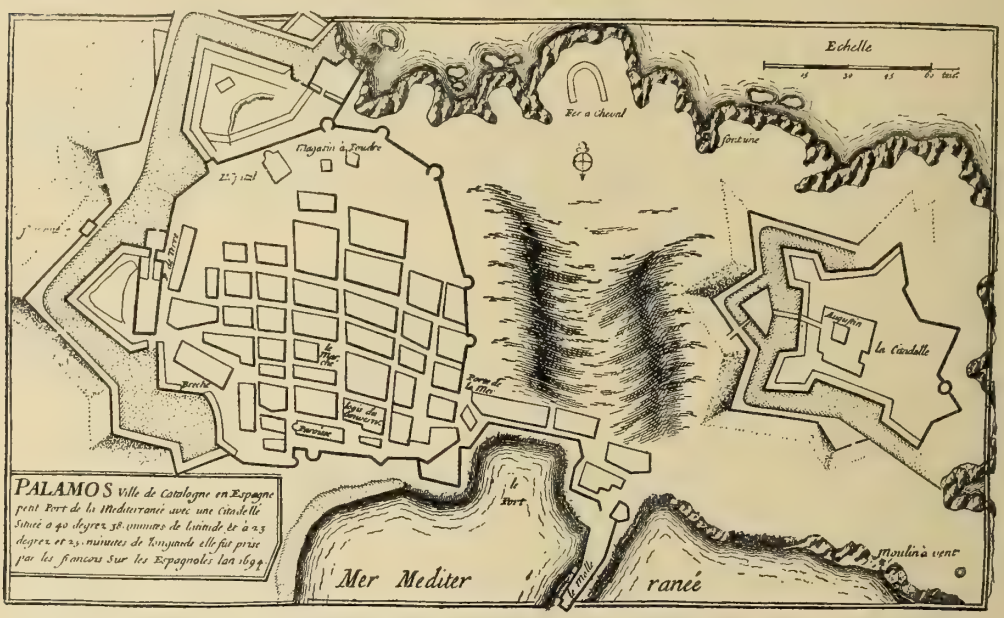

Palamors.—Plan del port, d' un gravat francès del segle XVII

mar: està a recés del llevant y de la tramontana y s' hi construeix un moll pera preservar-lo del mitjorn. Atravessan lo districte lo tranvía del Baix Empordà, que té son punt de partida a Palamors, y les carreteres de Gerona a Palamors y d' aquesta vila a Sant Felíu de Guíxols. Reb lo corrèu pêl tranvía y pertany al districte electoral de La Bisbal.

Palamors es cap de districte marítim, que té quatre milles y mitja de costa, des de Sant Pol fins al Cap Gros, comprenent la platja d' Aro, la de Calonge y la badía de son nom. Es també cap de provincia marítima del terç de Barcelona y del departament de Cartagena, que extén la seva jurisdicció des de la Punta d' En Busquets (al N. de Tossa) fins a la Cova-foradada (frontera de França), en los set districtes en que està dividida y són: lo de Sant Felíu de Guíxols, lo de Palamors, lo de Palafrugell, lo de La Escala, lo de Roses, lo de Capdaquers y lo del Port de la Selva.

La vila de Palamors es d' origen relativament modern. Abans del any

1277 pertanyía al municipi y parroquia de Santa Eugenia de Vilaromà. Derrerament ha crescut mólt en extensió y riquesa, per haver-hi pres, com a Palafrugell, gran desenrotllo la industria tapera, y de segur que en lo nou cens figurarà ab notable aument tant en lo nombre d' edificis com en lo d' habitants. Està situada en la vessant d' un puig que s' endinza en la mar y corre en direcció de N. a S., formant com una petita península que clou la badía per la banda de Llevant. La vila ocupa la falda de ponent d' aquest puig fins a tocar la mar, y la part nova d' ella s' ha edificat principalment envers l'O. seguint la platja y envers lo N. seguint la carre-

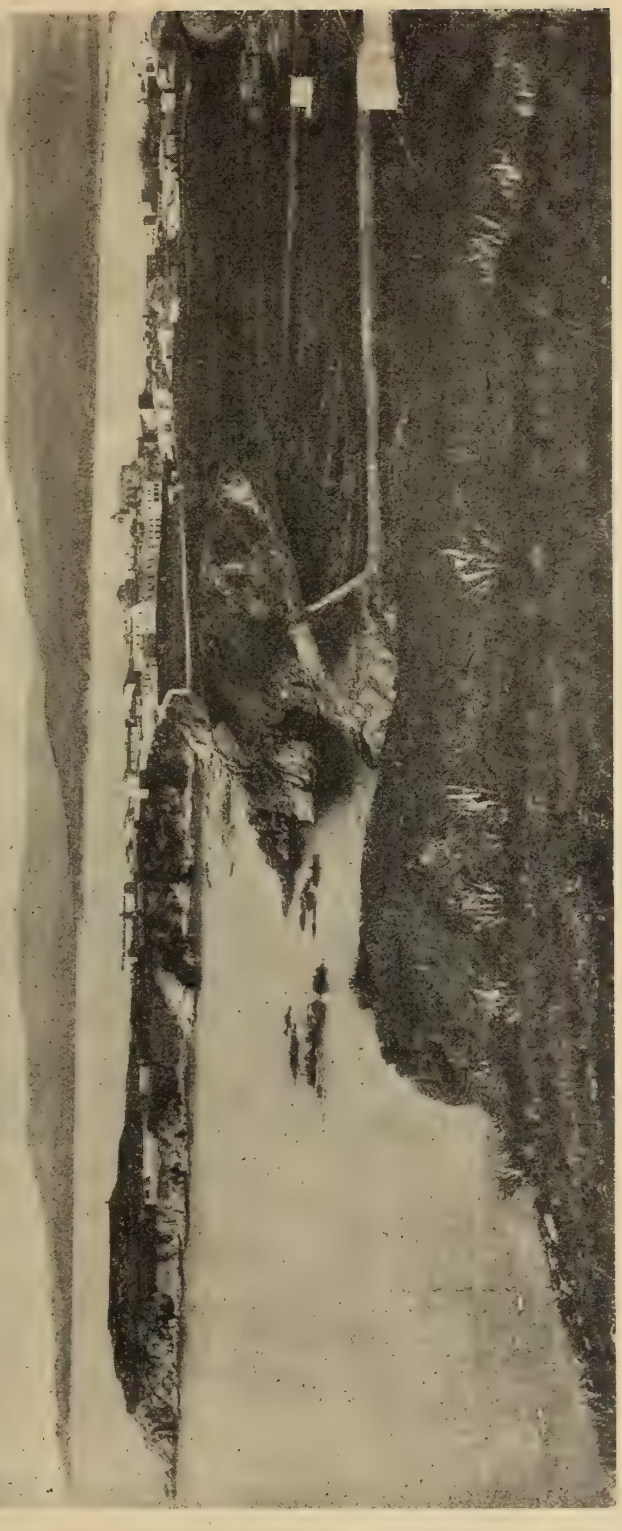

Palamors.—Vista general de la vila y de la badía

Clixé de N. Camós

tera de Gerona. Los carrers principals en la part vella corren de N. a S. paralels a la mar, y són los més planers. Los secundaris s' obren perpendicularment als anteriors, d' O. a E., y fan pujada. Quasi tots són força rectes y fora lo Major, estrets. En la part nova són quelcòm més amples y seguexen igual sistema, axò es, los més llarchs corren paralels a la mar y estàn orientats per consegüent, de E. a O. Hi ha algunes places y placetes, un passeig, dos pous públichs y les cases més altes, fora escasses excepcions, són de planta baxa y dos pisos. La vila dista de La Bisbal 19 kilòmetres y de Gerona 46; però aquestes distancies per la carretera y pêl tranvía resultan un poch majors.

Hi ha a Palamors comandant de marina, ab son corresponent tribunal; servey de sanitat marítima; duana; lloch de carrabiners ab tinent y cabo; estació de salvament de nàufrechs; agents consulars de França, Anglaterra, Italia y República Argentina, y viscònsul de Portugal. Hi ha també destacament de la guardia civil; administració de corrèus y de telègrafs (aquest de ser-

Palamors.—Antiga vista de la població y son port, gravat per Beaulieu en 1644

vey limitat); estació telefònica de la xarxa interurbana de Sant Felíu de Guíxols; illuminació pública per gas acetilè; hospital ab 12 llits, fundat en 1768 pêl reverent En Miquel Costa, que té una renda propria anyal de 771'24 ptes.; escola menor d' arts y industries, subvencionada per la Diputació provincial; dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes, y quatre de privades, d' elles dues de noys y dues de noyes; dos mestres privats de música; notaría, y sobrestant d' obres públiques, pera la vigilancia de les obres del port.

Celebra mercat setmanal, al present los diumenges y abans los dimars per concessió que datava del any 1279; fira los díes 17 de Janer, 15 de Maig y 21 de Desembre; abans, per concessió del meteix any 1279, se-n celebrava no més una de vuyt díes de durada que començava lo primer diumenge de Maig, y des del any 1734 dues, de quatre díes de durada, que començavan lo día 15 de Maig y lo 27 de Setembre: y finalment, la festa major lo día 24 de Juny.

S' hi exercexen les professions lliberals y los oficis y arts manuals necessaris; però axís com fins al passat segle devía la importancia que tingué

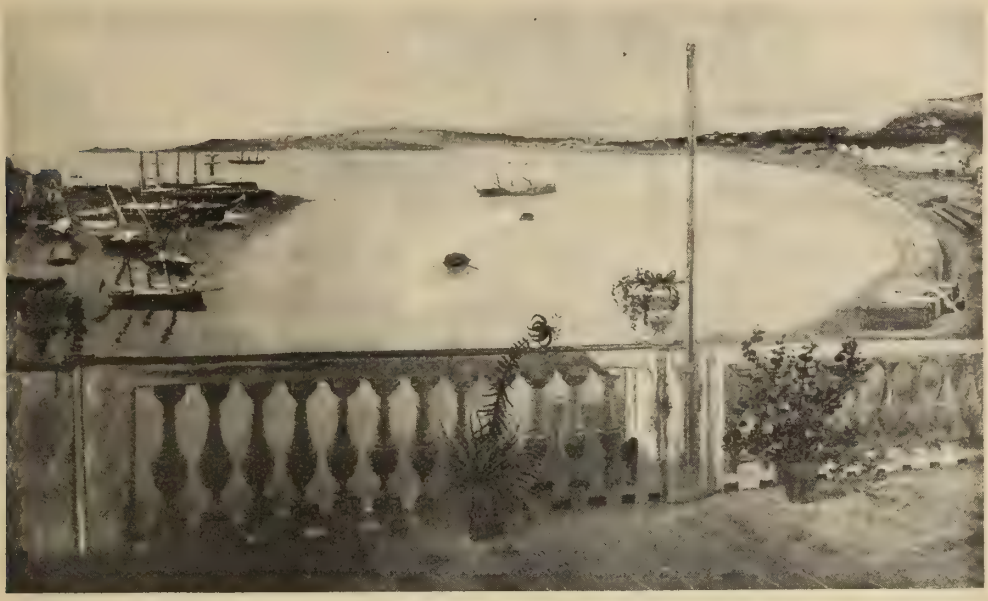

Palamors.—Lo port

a la navegació y al tràfech comercial, avuy la deu en primer terme a la industria, o més ben dit a la fabricació y exportació de taps, que manté lo moviment del port. Lo moll que abriga a aquest, y que ha servit fins al present y servirà fins que sía acabat lo nou, fóu començat l'any 1493. Del astiller no-n queda més que la memoria: la substitució dels barcos de vela pêls de vapor l'ha fet desaparèxer, com tots los que hi havía en altres poblacions costaneres de la provincia.

A més del tranvía de vapor que posa la vila en relació directa ab la estació de Flassà en lo ferrecarril de Barcelona a França, les dues carreteres que hi afluexen, ab les que ab elles entroncan, li donan fàcil y còmoda comunicació ab les poblacions vehines y ab tot lo restant de la provincia. Per lo servey de viatgers té ordinació diaria a Caldes de Malavella, La Escala y Torroella de Montgrí; dues vegades al día a Castell d' Aro, estació de la vía ferrada de Sant Felíu a Gerona; tres vegades al día a Palafrugell y a Calonge,

y quatre a Sant Felíu de Guíxols. En la vila s' hi troban carruatges de lloguer, tres fondes y varis hostals y cases de menjar.

En l' ordre relligiós es parroquia urbana de segón ascens, ab rector y vicari, del arxiprestat de La Bisbal y abans del ardiaconat de Gerona. En ella hi ha establertes les següentes comunitats relligioses: Germanes Carmelites de la Caritat, Germanes Josefines pera la vetlla de malalts y Germanes de Sant Vicents de Paul. Abans de la exclaustració hi havía un convent de frares Agustins.

A TOTS, Y QUALSEVOLS OFICIALS, Guardas del Morbo, y altres â qui la present pervindrà salut. &c. Certificam nosaltres los Regidors de la Vila de Palamos, com Joan Sola Joaquim Morgan ab una Xirauxa los quals passan a Barcelona

Parteix de dita Vila ahont per la gracia de Deu tenim plena sanitat sens suspita de Pesta ni altre mal contagios, y per lo verse li fa la present sellada ab lo sello de dita Vila, firmada per un del Regidors vuy à 24 de Janer de 1749

De Ordre de los Regidors, Fra co Agustí Regidor

Palamors.—Patent de sanitat del segle XVIII, reduhida quasi a la meytat del original

La esglesia parroquial, dedicada a Santa María, era, quan se començà a edificar en 1371, una capella de la parroquia de Vilaromà. En 1428 fóu erigida parroquia. En lo segle XVI se reedificà y engrandí, y l' any 1779 se li afegí la capella anomenada fonda. Es gòtica, d' una sola nau, ab capelles laterals. Conserva un bonich càlzer de plata ab la seva patena, d' istil del Renaxement, y en la capella fonda un quadro en que hi està figurat lo saqueig de la vila y la profanació del Sant Crist pêls pirates argelins en 1543.

En l' hospital hi ha una capella dedicada a la Mare de Déu del Carme.

La esglesia del que era convent de Sant Agustí, estava dedicada a Nostra Senyora de Gracia. En lo lloch que ocupa hi havía abans del convent, en

1568, una ermita sots la metexa advocació. Lo convent està avuy convertit en fàbrica de taps, y la esglesia, quina part material se conserva bastant bé, en magatzèm.

Prop del convent hi hagué un castell o fortalesa pera defensa del port, y en alguna ocasió la vila estigué també fortificada.

Notes històriques.—Palamors, com portàm indicat, no figura en la historia fins que desitjós lo rey Pere II (III d' Aragó) de possehir son port natu-

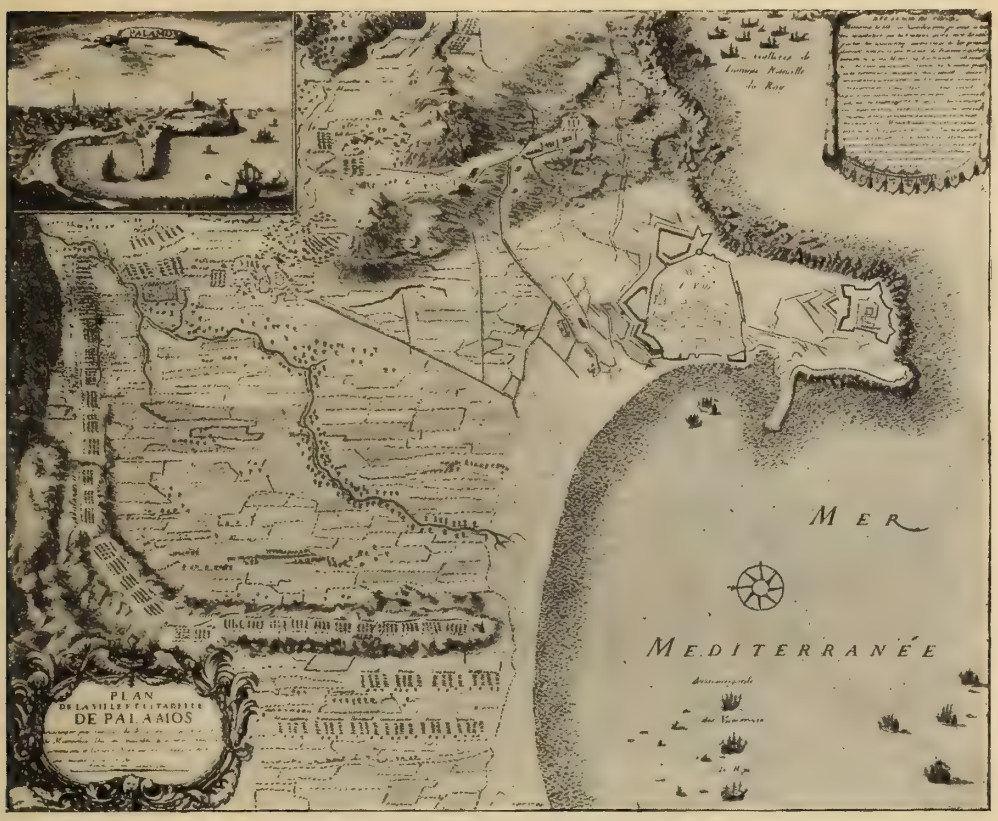

Clixé de N. Camós, d' un antich gravat

Palamors.—Plan del setge dels francesos del any 1694

ral, va comprar per 6,000 sous barcelonesos al Bisbe o al Capítol de Gerona l' antich castell de Sant Esteve ab tot son terme, situat en la parroquia de Vilaromà. Del terme del expressat castell formava part lo territori que avuy ocupa Palamors. No sabèm si aleshores existía en ell poblat; però d' haver-n'hi tindría poquíssima importancia. Dos anys després de dita còmpra, en 1279, En Estruch Ravaya, en nom del Rey y en representació d' aquest com a batlle del port reyal de Palamors, concedí als qui en ell s' havían establert y als qui en endevant s' hi establissen una carta de població, en virtut de la qual gosavan de mólts privilegis, llivertats y franqueses. Per disposició

del meteix Rey, lo batlle de Palamors exercía la jurisdicció civil y criminal, no solzament en la vila, sinó ademés en les parroquies de Vilaromà, de Vallllòbrega y de Calonge, y Jaume II, qui confirmà en 1293 la carta, féu la dita jurisdicció en lo civil extensiva als llochs propers de Fanals y de Fitor. Del port de Palamors sortí en 1299 la esquadra que ab lo Rey marxà a la illa de Sicilia. Pochs anys després estava ja edificat al S. de la població y en la part més alta d'ella, un palàu o casa forta propri del Rey. En 1358, Pere III mudà lo regisme municipal de la vila, disposant que cada any fossen elegits dos jurats y quinze concellers, cinch de mà major, cinch de mà mitjana y cinch de mà menor, encarregats de governar-la: sistema que ab algunes modificacions perdurà fins al any 1716, en que lo govern d'ella quedà encomanat a un batlle y set regidors. L'any 1359 tenía la vila 53 fochs: 49 de rey y 4 de ciutadans. En 1483, 1484 y 1486, obtingué llicencia pera encunyar senyals o menuts, ab la obligació d'assegurar la seva recollida y cambi ab bona moneda, los quals devían portar per emprempta les armes de la població; la primera fóu per la quantitat de 25 lliures, la segona per la de 50 y la tercera per la de 100. No sabèm que fins ara s'haja trobat cap exemplar de les monedes que en virtut d'aquestes llicencies s'hi encunyaren. En 1493, Palamors havía ja sigut donat ab lo títol de comtat a Galceràn de Requesens, dexant d'ésser, en conseqüencia, vila reyal. L'any 1526 hi desembarcà lo rey de França Francisco I, fet presoner a Sant Quintí, y en 1536 lo rey d'Espanya Carles I. Entre los personatges qui s'han allotjat en la vila per un motíu o altre, hi compta En Narcís Pagès al gran escriptor castellà En Miquel de Cervantes. L'any 1543 la vila fóu bombejada, saquejada y cremada per vint y tres vexells turchs, manats pêl tristament cèlebre Barbaroja. En 1694 la prengueren los francesos, que la atacaren per mar y per terra, després d'una heroyca resistencia de la tropa que guarnía les seves fortificacions. Per aquest fet d'armes encunyaren una medalla ab la llegenda *Palamo vi capta* M-DC-XCIIII. En 1698 era del Duch de Sessa, Comte de Palamors. En 1742 la bombejà una esquadra anglesa, y quan la guerra de la Independencia, se n' apoderaren altra vegada los francesos lo 5 de Juliol del any 1809, entregant-la al saqueig. La recobrà lo coronel Aldea lo 14 de Setembre del 1810, per quin fet s'encunyà la medalla quin dibuix hem donat al parlar de Calonge; però tornà a caure en poder del enemich poch després, que la ocupà fins a la retirada dels francesos de Catalunya en 1714, quedant desmantelades les seves fortificacions per ordre del general Suchet.

Palamors.--Revers de la medalla de Lluís XIV, commemorativa de la seva presa pêls francesos en 1694.

Bibliografía. — Figa (Candi): *Refranes y modismos locales de Palamós*, 1890, en la *Rev. de Gero-*

na, v. XIV. — Pagès (Ignasi): *La Cercavila y les cançons de Palamors*, 1878, en la *Rev. de Gerona*, volúm II. — Pagès y Prats (Narcís): *El gran desastre de Palamós en 1543*, 1879; *Fundación de Palamós*, y *Carta-puebla de Palamós*, 1882; *Antiguo régimen municipal de Palamós*, 1883, arts. publ. en la *Rev. de Gerona* v. III, VI y VII. (En lo *Semanario de Palamós*, periòdich de dita població que-s publicava en 1883 y 1884, s'hi troban alguns treballs històrichs sobre la vila del meteix autor).—Paradeda y Robert (Felíu): *Villa de Palamós y sus alrededores, monografía histórica*, 1901. — Pella y Forgas (Joseph): *Monedas de Palamós*, en la *Rev. de Gerona*, v. III, any 1879. — Pujol y Camps (Celestí): *Palamós en sus relaciones con la numismática*, en la *Rev. de Gerona*, v. II, any 1878. — Roig y Jalpí (J. G.): *Vida de la gloriosa Santa Sotera, virgen romana, martirizada en Palamós*, Barcelona, 1901.

Palàu Sa-Tor

Lo districte municipal de Palàu Sa-Tor, que comprèn lo poble que li dóna lo nom, lo de Fontclara y lo de Sant Felíu de Buada, ab lo vehinat de Pantaléu y lo llogaret de Sant Julià de Buada, està situat al E. de Gerona, en la conca de la riera de Pals, y afronta, al N., ab lo de Fontanilles; al E., ab los de Pals y de Regencós; al S., ab los de Torrent y de Peratallada, y al O., ab aquest derrer y ab lo d'Ullastret. Té 189 edificis y alberchs, ab 597 habitants de fet (de dret 600), dels quals 228 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 165; casats, 134; viudos, 16; total, 315. — Dones: solteres, 125; casades, 134; viudes, 23; total, 282; y per entitats de població, com segueix:

Palàu Sa-Tor (cap de districte): 102 edificis y alberchs, ab 234 habitants. — Fontclara (a 200 metres de Palàu): 22 edificis y alberchs, ab 105 habitants.—Sant Felíu de Buada (a 1 kilòmetre de id.): 47 edificis y alberchs, ab 202 habitants. — Sant Julià de Buada (a 500 metres de id.): 13 edificis y alberchs, ab 36 habitants. — Petits caserius y edificis escampats, 5, ab 20 habitants.

Palàu Sa-Tor.—Sant Felíu de Buada

Lo terme es bastant planer y lo terrer, de bona qualitat, produheix grans, llegums, oli y ví, y s'hi cría bestiar porquí y cavallar. Lo regan la

riera grossa de Palàu, la riera Medrena y la cequia nomenada Rech Medral. Té camins carreters que unexen les poblacions que forman lo districte, y altres que portan a Fontanilles, a Pals, a Torrent y a Peratallada. Pertany al districte electoral de La Bisbal, per quina ciutat reb lo corrèu. Es un districte purament agrícol.

Palàu Sa-Tor, com son nom ho indica, havía sigut un palàu fortificat. (*Palatio* en 1225, *Palacio de Turri* en 1362). Dista de La Bisbal 7 kilòmetres y de Gerona 34. La estació que té més a la vora (5 kilòmetres) es la de Torrent, en lo tranvía de Flassà a Palamors. Compta ab dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes; té al mitg del poble una font mólt abundosa y celebra la festa major lo primer diumenge d' Octubre.

Palàu Sa-Tor.—Antiga esglesia, avuy en runes, en Sant Felíu de Buada

A Sant Felíu de Buada hi ha un bosch públich, poblat de pins y alzines, declarat enagenable, de 47 hectàrees d' extensió, anomenat «Montanya seca».

En l' ordre relligiós té lo districte tres parroquies, totes del arxiprestat de La Bisbal y abans del ardiaconat de Gerona.

La de Palàu Sa-Tor, que es urbana d' entrada, ab rector, té la esglesia parroquial dedicada a Sant Pere. Era la del castell al qui està adherida. L' interior del temple es romànich; les capelles laterals són una afegidura del segle XVI. L' altar major es barroch.

La de Fontclara es rural de segona, ab rector. La esglesia parroquial,

dedicada a Sant Pau, es un petit temple romànich d'una sola nau, al qui s'han afegit capelles laterals. L'any 888 fóu donada en alòu al monestir de la Grassa. Prop de la esglesia hi ha la casa prioral ab dues boniques finestres gòtiques.

La de Sant Felíu de Buada es urbana d'entrada, ab rector, y té la esglesia parroquial dedicada a Sant Felíu. Existía ja com a parroquia en 994 y en 1036 fóu donada pèl comte Ramón Berenguer III al Capítol de la Sèu de Gerona.

La que hi havía en lo lloch de Sant Julià de Buada està avuy en runes.

Convertida en rebost o celler d'una casa de pagès, hi ha en la parroquia de Sant Felíu de Buada una antiga esglesia, que, segons lo senyor Montsalvatge, estigué dedicada a Sant Joan. Es un notabilíssim exemplar d'arquitectura romànica ab archs de ferradura y restes d'aparell en cuha de peix, que acusa major antiguitat que la de la esglesia parroquial y no extranyaríam que hagués sigut la primitiva parroquia del poble y que a ella fessen referencia los documents que hem citat dels anys 994 y 1036, que-s troban copiats en lo Cartoral de Carles-many de la curia de Gerona. D'ella s'ocupan ab detenció los senyors Puig y Cadafalch, Falguera y Goday, en lo séu treball sobre la *Arquitectura romànica a Catalunya.*

En 1359, Palàu Sa-Tor tenía 22 fochs, Fontclara 11, Sant Felíu de Buadella 11 y Buadella (de segur Sant Julià) 5. Tots aquests fochs eran de cavallers.

En 1698 Palàu Sa-Tor era cap d'una batllía reyal, formada pèls llochs que acabàm d'anomenar y ademés per lo de Pantaléu, avuy de la parroquia de Sant Felíu de Buada.

Pals

La vila de Pals ab son terme forma un districte municipal situat al Est Nort-Est de Gerona, al acabament de la conca del Adaró, que afronta, al N., ab los de Fontanilles y de Torroella de Montgrí; al E., ab la mar y ab lo de Begur; al S., ab los de Regencós y de Torrent, y al O., ab los de Palàu Sa-Tor y de Fontanilles. Té 401 edificis y alberchs, ab 1,286 habitants de fet (de dret 1,327), dels quals 606 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per son sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 339; casats, 293; viudos, 34; total, 666. — Dones: solteres, 271; casades, 284; viudes, 65; total, 620; y per entitats de població, com segueix:

Pals (cap de districte): 188 edificis y alberchs, ab 567 habitants. —

Samaria o Trasamaria y Sant Joseph, arrabal (a 300 metres de Pals): 62 edificis y alberchs, ab 254 habitants.—Sant Fruytós, vehinat (a 2 kilòmetres de id.): 36 edificis y alberchs, ab 122 habitants. — Vehinat de Dalt (a 2 kilòmetres de id.): 13 edificis y alberchs, ab 36 habitants. — Vehinat de Vinyoles (a 2,500 metres de id.): 18 edificis y alberchs, ab 89 habitants. — Petits caserius y edificis escampats, 84, ab 218 habitants.

Entre los petits caserius (de menys de 10 cases), s' hi comprenen lo vehinat de Baix, lo de Casanoves, lo de Romaguera y lo del mas Puig-roig, y entre los edificis escampats la capella del molí, la casa-alberch dels carrabiners y la Torra de Mar.

Lo terme es planer, fora de la banda del E., en la que s' extén un troç per les derreres estrebacions de la serra costanera; però des de les Roques del Recó a la desembocadura del Ter, lo forma una platja baxa vorejada d' aygamoxos, en la qual dóna ses aygues a la mar lo ríu Adaró. En la part montanyosa hi crexen alzines, pins y suros; però està poch poblada d'arbres, sobre tot en lo puig de Carmany, que s' alça 217 metres sobre lo nivell de la mar, per haver sofert, segons diuen, una gran crema en lo segle XVIII. Lo terrer de conrèu es de bona qualitat y dóna grans, llegums, oli y ví. També des de fà pochs anys s' hi torna a conreuar l' arròç, particularment en la part compresa entre los rius Ter y Adaró. A més d' aquests dos rius lo regan la riera de Pals y la cequia del molí. L' atravessa, quasi de N. a S., la carretera de Vilademat a Palafrugell y té camins carreters pera anar a la platja, a Begur, a Sant Felíu de Buada y a altres llochs vehins. Reb lo corrèu per Palafrugell y pertany al districte electoral de La Bisbal.

Clixé de J. M. Fabrelles

Pals.—Vista general de la població

La vila està situada sobre un petit turó, en quin cim més alt s' axeca una torra quadrada reste del antich castell senyorial que s' acabà d' enderrocar l' any 1478, y conserva part de les muralles, flanquejades de torres, que l' envoltavan. Dista de La Bisbal uns 10 kilòmetres, de Gerona 36 y poch més de

3 de la estació de Torrent en lo tranvía del Baix Empordà, que es la que té més a la vora. Utilisa les ordinacions que de Palamors y de Palafrugell van a Torroella de Montgrí y a La Escala y viceversa. Té lluminaria elèctrica; se comunica per telèfon ab Palafrugell; compta ab dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes; hi ha lloch de carrabiners en la torra de Pals; havía tingut hospital, avuy tancat per insuficiencia de les seves rendes, y celebra la festa major los díes 4 y 5 d' Agost.

Clixé de J. M. Fabrelles

Pals.—Antigues muralles y torra del rellotge

Encara que població principalment agrícola, es també quelcòm industrial: axí, s' hi fabrican rajoles y teules y rajols refractaris; hi ha dues fàbriques de descofollar arròç, un molí fariner y una fàbrica de producció de força elèctrica. Té, finalment, metge, apotecari, veterinari, un professor de música, dues fondes y s' hi exercexen les arts y oficis indispensables en una petita vila.

Es parroquia urbana de segón ascens, ab rector y dos vicaris, ara del arxiprestat de La Bisbal y abans del ardiaconat de Gerona. A més de la esglesia parroquial, dedicada a Sant Pere, hi havía en l' hospital de la vila una capella, al present en runes, dedicada a Sant Domingo; en lo molí, fora y al N. de la vila, una capella, també derruída, dedicada a Sant Antoni, y en lo vehinat de Sant Fruytós una petita esglesia dedicada al Sant que li dóna nom, que existeix encara y es sufragània de la parroquia de Pals; al costat d' ella se n' havía començat a edificar, a principis del passat segle, altra més espayosa que la substituís; però va quedar sense acabar.

Notes històriques. — En lo terme de Pals s' hi ha trobat alguna destral de pedra pulimentada, de les que la gent anomena *pedres de llamp*, y en una explanada al cim del Puig de Carmany, lo senyor Pella hi senyala la existencia d' un antiquíssim recinte fortificat, en lo qual se troban fragments de ceràmica primitiva y a quin lloch la imaginació popular ha envoltat de fantàstiques llegendes, en les quals lo dit senyor hi troba la reminiscencia de

llunyanes creencies de la raça arya. Tot axò es testimoni que queda allí de les gents que hi habitaren en los derrers temps de la època prehistòrica.

De la Etat mitjana, la primera noticia certa que tenim de Pals es la donació que feren de la torra de Pals y la sèva esglesia de Sant Pere los comtes Ramón y Ermessindis al Bisbe de Gerona, l'any 994. En aquesta donació no hi devía anar comprès lo senyoríu de la vila, que sembla possehía en la primera meytat del segle XI la familia Vidal. En 1065 passà altra vegada als comtes de Barcelona que, com los reys d'Aragó, lo cediren en fèu repetides vegades. Jaume I lo donà a Bernat de Santa Eugenia; però lo recobrà lo Rey al comprar lo senyoríu de Torroella de Montgrí. En 1322 l'adquiriren, també per compra, lo Bisbe y Capítol de la Sèu de Gerona, y altra vegada tornà poch després a la Corona. A la fí quedà convertida en lo segle XVI en vila reyal. L'any 1359, tenía 43 fochs: 30 del Rey, 7 d'esglesia, 4 de cavallers y 2 de ciutadans. Obtingué varis privilegis, entre ells la exempció dels mals usos y la celebració de mercat.

Parlabà

Lo districte municipal de Parlabà, situat al E. NE. de Gerona, en la conca del Adaró, comprèn lo poble que li dóna lo nom y lo de Fonolleres, y afronta, al N., ab los de Foxà y de Serra; al E., ab lo de Ullastret; al S., ab lo de Casavells, y al O., ab lo de Rupià. Té 132 edificis y alberchs, ab 417 habitants de fet (de dret 418), dels quals 195 saben llegir y escriure, que-s distribueixen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 118; casats, 82; viudos, 14; total, 214. — Dones: solteres, 104; casades, 81; viudes, 18; total, 203; y per entitats de població, com segueix:

Parlabà (cap de districte): 46 edificis y alberchs, ab 135 habitants. — Fonolleres (a 1,700 metres de Parlabà): 29 edificis y alberchs, ab 101 habitants. — Matabòu, vehinat (a 400 metres de id.): 11 edificis y alberchs, ab 32 habitants. — La Rutlla, vehinat (a 250 metres de id.): 14 edificis y alberchs, ab 34 habitants. — Petits caserius y edificis escampats, 32, ab 115 habitants.

Lo terme en part es plà y en part lleugerament accidentat; lo regan los rius Rissech y Adaró y produheix en los conrèus grans, llegums, fruyta, oli y ví. L'atravessa la carretera de Figueres a Corsà y La Bisbal y lo camí vehinal, subvencionat per la Diputació, que va de Parlabà per Rupià a la estació de la Pera, en la carretera de Gerona a Palamors y tranvía del Baix Empordà. Té ademés camí carreter a Fonolleres, Serra, Gualta y Torroella

de Montgrí. Pertany al districte electoral d'aquesta derrera població y reb lo corrèu per Flassà. Es districte exclusivament agrícol.

Lo poble de Parlabà dista de La Bisbal uns 8 kilòmetres, de Gerona 24 y prop de 9 de la estació de Flassà per camí vehinal y carretera. Té ordinació diaria a Gerona, a La Bisbal y a Torroella de Montgrí (preu per assiento: 1, 0'50 y 0'75, respectivament); una escola elemental incomplerta d'assistencia mixta; dos molins fariners, y celebra la festa major los díes 1 y 2 d'Agost.

Es parroquia rural de primera, ab rector, del arxiprestat de La Bisbal y abans del ardiaconat d'Empordà. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Felíu, es un temple romànich, d'una sola nau, y ab l'absis fortificat, al qui s'han afegit capelles laterals y posat un frontis del Renaxement bastant lleig. Fóu possessió del Capítol y després del Bisbe de Gerona.

Fonolleres es parroquia d'igual categoría, ab rector, del arxiprestat de La Bisbal y abans del ardiaconat d'Empordà. Té la esglesia parroquial dedicada a Sant Cristòfol y era també possessió del Bisbe de Gerona.

Parlabà, en los documents *Palacio Rabanicum* (any 1019), *Rafano* (en 1031), *Ravani* (en 1123), *Palaraffano* (en 1316), *Ravano* (en 1362) y *Parlavano* (en 1691), fóu comprat ab tot son terme en 1314 per 4,050 sous, pêl Bisbe de Gerona, qui l'agregà al castell de Rupià. Los dos llochs plegats tenían en 1359, 74 fochs, tots d'esglesia. L'any 1698 continuava essent del Bisbe y formava part de la batllía de Rupià.

Fonolleres, en los documents *Fonoleres* (1122), *Fonayeriis* (1362) y *Fonalleriis* (1691), fóu comprat pêl bisbe de Gerona en lo segle XIII y agregat a la batllía de La Bisbal, a la que pertanyía encara en 1698.

Peratallada

La vila de Peratallada, ab los poblets de Canapost, de Sant Climent de Peralta y de Santa Susagna de Peralta, forman un districte municipal situat al E. de Gerona, en la conca del ríu Adaró, que afronta, al N., ab los de Ullastret y de Fontanilles; al E., ab los de Palàu Sa-Tor y de Torrent; al Sur, ab los de Fonteta y de Vulpellach, y al O., ab los de Castell d'Empordà, de Corsà y de Casavells. Té 212 edificis y alberchs, ab 701 habitants de fet (de dret 720), dels quals 266 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 193; casats, 166; viudos, 13; total, 372.—Dones: solteres, 122; casades, 166; viudes, 41; total, 329; y per entitats de població, com segueix:

Peratallada (cap de districte): 112 edificis y alberchs, ab 310 habitants. —Canapost (a 2 kilòmetres de Peratallada): 16 edificis y alberchs, ab 58 habitants.—Sant Climent de Peralta (a 5 kilòmetres de id.): 41 edificis y alberchs,

ab 181 habitants.—Santa Susagna de Peralta (a 2 kilòmetres de id.): 19 edificis y alberchs, ab 89 habitants.—Petits caserius y edificis escampats, 24, ab 63 habitants.

Lo terme, en general mólt planer, es quelcòm accidentat per mitjorn, envers Sant Climent de Peralta, en quin endret hi ha bosch de pins y suros. Lo terrer de conrèu es de regular qualitat y produheix grans, llegums,

Clixé de la Agrupació Excursionista de Mataró

Peratallada.—Un carrer vell

hortalices, fruyta, oli y ví. També s' hi cría bestiar, particularment boví

y porquí. Lo rega la riera de Peralta, dita més en avall de Peratallada, que donava les seves aygues al estany d' Ullastret y ara aflueix al Adaró. L' atravessan, pèl S, lo tranvía del baix Empordà, que té estació a Sant Climent (a 17 kilòmetres de Flassà y 5 de La Bisbal), y la carretera de Gerona a Palamors: los altres camins són carreters y portan de Peratallada a Vulpellach, a Sant Climent de Peralta, a Sant Felíu de Buada, a Palàu Sa-Tor y a Gualta. Reb lo corrèu pèl tranvía y pertany al districte electoral de Torroella de Montgrí. Encara que-l districte es quasi per complert agrícol, hi ha en ell tres forns de calç, dos de rajoles y teules y cinch prempses d' oli.

La vila de Peratallada dista de La Bisbal uns 6 kilòmetres, de Gerona 33

y de la estació de Flassà 17. Té dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes; havía tingut hospital de pobres, ja desaparegut; celebra la festa major lo día 6 d' Agost y fira los díes 1 de Maig y 28 d' Octubre. Conserva mólta part de les muralles y torres que la envoltavan en la Etat Mitjana, y també del castell senyorial, ab la particularitat de que pera entrar a la població per un dels portals que quedan, s' ha de passar per un petit pont axecat sobre los valls o fossos de dites muralles, que per aquell endret són oberts o tallats en la roca viva; circumstancia que de segur ha donat nom a la vila y que prova la antiguitat de la excavació, que no falta qui atribueix als primers temps històrichs. Lo conjunt d' aquests restes donan a Peratallada un aspecte mólt interessant y pintoresch.

Hi ha en lo districte dues parroquies, la de Peratallada y la de Sant Climent de Peralta: totes dues del arxiprestat de La Bisbal y abans del ardiaconat de Gerona.

La de Peratallada es urbana de primer ascens, ab rector. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Esteve, es un temple romànich que ha sofert considerables modificacions. Posat a terra, en un recó de la capella de Sant Joan, hi ha lo sepulcre policromat del senyor de Peratallada Gilabert de Cruylles, qui morí, segons díu la inscripció, en 1348.

Clixé de la Agrupació Excursionista de Mataró

Peratallada. —Entrada de la població

D' ella havía sigut sufragània la avuy abandonada esglesia de Sant Esteve de Canapost. Es una construcció romànica mólt primitiva, ab dues naus y una alta y bonica torra campanar. S' hi està acabant de fer malbé un retaule gòtich mólt estimable.

La de Sant Climent de Peralta es rural de primera, ab rector. Era possesió des del segle IX de la Sèu de Gerona. Aquest lloch fóu colonisació dels monjos de Sant Benet, que consta hi treballavan la terra en 844. La esglesia que hi havía aleshores, que no es la d' ara, es calificada de *cella*. Prop de les seves despulles s' hi ha trobat alguna sepultura de pedra, ab l' encaix pera depositar-hi lo cadàver, de dibuix semblant al de les sepultures excavades en la roca aparegudes en altres localitats.

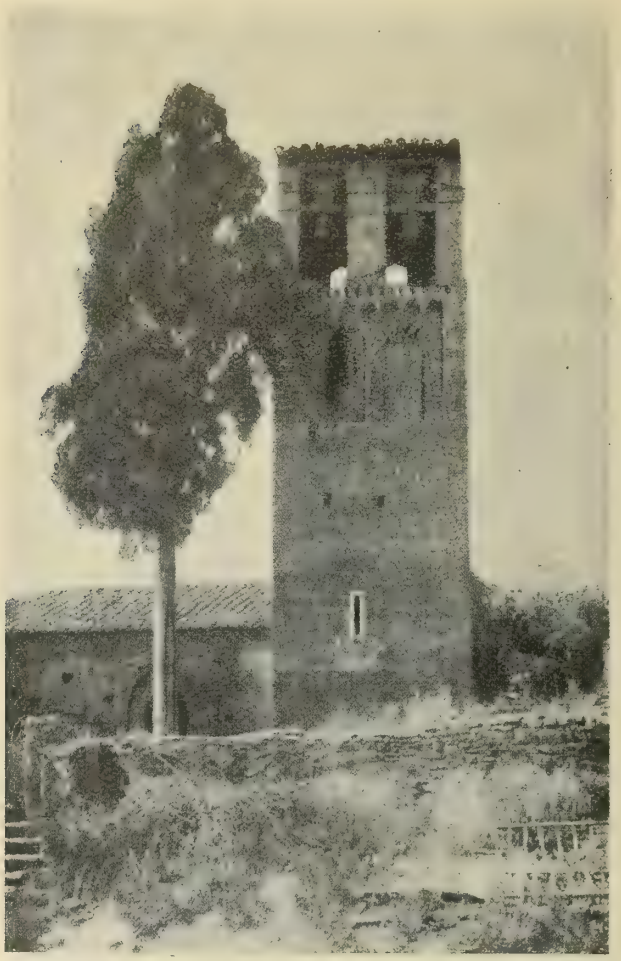

Peratallada.—Esglesia de Sant Esteve de Canapost

La esglesia o capella de Santa Susagna de Peralta es sufragània de la parroquia de Vulpellach.

Hi ha, ademés, en lo terme una ermita dedicada a Nostra Senyora del Socors.

Peratallada, en los documents s' escríu *Petra tayada* (en 1143), *Petra incissa* (en 1169), *Patracisa* y *Petracissa* (en 1298 y 1362); Canapost, *Canepostо* (en 901) y *Canepost* (en 1064); Peralta, *Petra alta* (en 881 y 898), *Petralta* (en 1010) y *Peralta* (en 1362). Tenía lo senyoríu d' aquests llochs la familia de Peratallada, qui en la meytat del segle XIII s' extingí quedant unida a la de Cruylles, per matrimoni de Dona Guilleuma, filla y hereva de Ponç de Peratallada, ab Gilabert de Cruylles. En endevant los Cruylles tingueren sa habitual residencia en lo castell de Peratallada y es curiosíssim l' inventari de les joyes, robes, mobles y armes que en ell hi havía a fí de Novembre del any 1390, publicat per D. Francisco de Bofarull en la monografía històrica que hem citat al parlar del poble de Cruylles. L' any 1359, tenía Peratallada 60 fochs; Canapost 14 y Peralta 20; tots ells eran d' En Gilabert de Cruylles. En 1698, aquest lloch y l' anomenat La Bruguera, formavan la batllía reyal de Peratallada.

Regencós

La poble de Regencós, ab lo vehinat de Puigcalent, forman un districte municipal, situat al E. de Gerona, en les vessants de ponent de la serra costanera, que afronta, al N., ab lo de Pals; al E., ab lo de Begur; al S., ab lo de Palafrugell, y al O., ab los de Torrent y de Palàu Sa-Tor. Té 105 edificis y alberchs, ab 320 habitants de fet (de dret 341), dels quals 127 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

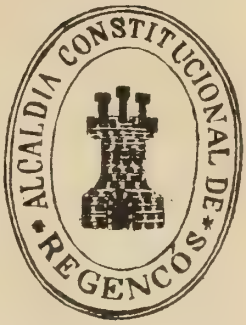

Hòmens: solters, 89; casats, 76; viudos, 5; total, 170. —Dones: solteres, 70; casades, 77; viudes, 3; total, 150; y per entitats de població, com segueix:

Regencós (cap de districte): 58 edificis y alberchs, ab 179 habitants.—

Regencós.—Vista general de la població

Puigcalent (a 500 metres de Regencós): 15 edificis y alberchs, ab 42 habitants. — Petits caserius y edificis escampats, 32, ab 99 habitants.

Lo terme, montanyós pêl N. y pêl E., es planer pêl S. y per l' O. Hi ha boschs poblats de pins y de suros y lo terrer de conrèu produheix grans, llegums,

oli y ví. Lo rega la riera de Pals y algún torrent, y l' atravessan les carreteres de Vilademat a Palafrugell y de Begur a Torrent. Reb lo corrèu per Palafrugell y pertany al districte electoral de La Bisbal.

Lo poble, situat al peu y a mitjorn del puig de Carmany-gros, dista de La Bisbal prop de 12 kilòmetres, de Gerona 39 y de Torrent, en lo tranvía del baix Empordà, que es la estació que té més propera, 3, però acostuma servir-se de la de Palafrugell, situada a poch més de 4 kilòmetres. Es a més d' agrícola, població industrial, donchs compta ab 18 forns de rajoles y teules, una fàbrica de genres de punt y dos molins fariners. Hi ha una escola pública elemental incomplerta d'assistencia mixta; dos hostals, y ordinació diaria a Begur, a La Escala y a Palamors, dues vegades al día a Torroella de Montgrí y cinch a Palafrugell, valguent-se de les ordinacions que hi ha establertes entre aquestes poblacions. Celebra la festa major lo día 22 de Janer.

Es parroquia urbana d' entrada, ab rector, del arxiprestat de La Bisbal, abans del ardiaconat de Gerona. Té la esglesia parroquial dedicada a Sant Vicents. Aquesta esglesia fóu erigida en parroquia l' any 1788; abans era sufragània de la de Begur. En lo temple actual s' hi posà la primera pedra lo día 28 d' Abril del any 1805.

Regencós, en 1359, era del senyoríu de la familia Cruylles y tenía 22 fochs.

Rupià

Lo poble de Rupià, ab sos vehinats, forma un districte municipal, situat al E. NE. de Gerona, en la divisoria de les conques del Ter y del Adaró, que afronta, al N., ab lo de Foxà; al E., ab lo de Parlabà; al S., ab los de Casavells y de Corsà, y al O., ab lo de La Pera. Té 131 edificis y alberchs, ab 425 habitants de fet (de dret 419), dels quals 235 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 123; casats, 77; viudos, 16; total, 216. — Dones: solteres, 116; casades, 76; viudes, 17; total, 209; y per entitats de població, com segueix:

Rupià (cap de districte): 86 edificis y alberchs, ab 229 habitants.—Candell, vehinat (a 1,100 metres de Rupià): 19 edificis y alberchs, ab 73 habitants.—Sobrevila, vehinat (a 900 metres de id.): 20 edificis y alberchs, ab 104 habitants. —Petits caserius y edificis escampats, 6, ab 19 habitants.

Lo terme, en conjunt, es accidentat; té boschs poch poblats d' alzines, roures y suros, y lo terrer de conrèu produheix grans, llegums y abundancia d' oli. S' hi cría bestiar de tota mena. Hi aflora en alguns endrets un mantell

basàltich, al qual deuen son nom los turons anomenats les costes de Rupià o de *Terra negra*. Lo regan la riera de Rupià y la de Brancós (nom d' un petit caseríu del terme), y l' atravessa lo camí vehinal, subvencionat per la Diputació, de la estació de La Pera a Parlabà. Té, ademés, alguns camins carreters, com los qui portan a Foxà y a Corsà. Reb lo corrèu pêl tranvía del baix Empordà y pertany al districte electoral de Torroella de Montgrí.

Lo poble, regularment urbanisat y ab bon caseríu, conserva part de les muralles que l' envoltavan y a les que degué lo nom de Castell de Rupià *(Rupiano)*, ab lo que lo designan los documents, y també lo palàu que hi tenían

Clixé de J. M. Fabrelles

Rupià.—Vista general de la població

sos senyors, los bisbes de Gerona, convertit al present en Casa Consistorial y escola. Dista de La Bisbal 7 kilòmetres, de Gerona 21 y prop de dos de la estació de La Pera, en lo tranvía del baix Empordà y carretera de Palamors a Gerona, a la qual les tartranes que fan lo servey del poble hi van ab 10 minuts. Té una escola pública elemental incomplerta de noys, y una de privada de noyes a càrrech de GG. Terciaries Dominiques. Havía tingut hospital, ara tancat per insuficiencia de rendes propries. Celebra mercat los diumenges, y festes los díes 22 de Janer, 20 de Juliol y 8 de Setembre. Hi ha apotecari, veterinari, un forn de rajoles y teules y tres prempses d' oli, d' elles una moguda per vapor.

Es parroquia urbana d' entrada, ab rector, del arxiprestat de La Bisbal, abans del ardiaconat d' Empordà. La esglesia parroquial, dedicada a Sant

Vicents, es un temple gòtich, d' una sola nau ab capelles laterals; lo frontis y lo campanar són d' istil del renaxement.

Lo bisbe de Gerona Pere de Castellnòu, va comprar, en 5 de Desembre de 1268, lo castell de Rupià ab son terme, al senyor del meteix, Guillém de Rupià, per 24,000 sous. En 1359, Rupià y Parlabà plegats tenían 74 fochs, tots del bisbe de Gerona. En 1698 aquests pobles y lo d' Ultramort formavan una batllía propria del dit Bisbe.

Santa Cristina d' Aro

Lo terme municipal de Santa Cristina d' Aro, que comprèn lo poble d' aquest nom, lo de Bell-lloch, lo de Romanyà de la Selva, lo de Solius y alguns vehinats, ocupa, al SE. de Gerona, tota la capsalera de la Vall d' Aro, y afronta, al N., ab lo de Calonge; al E., ab los de Castell d' Aro y de Sant Felíu de Guíxols; al S., ab aquest derrer y ab lo de Tossa, y al O., ab lo de Llagostera. Té 269 edificis y alberchs, ab 1,069 habitants de fet (de dret 1,066), dels quals 401 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 228; casats, 263; viudos, 30; total, 521. — Dones: solteres, 250; casades, 260; viudes, 38; total, 548; y per entitats de població, com segueix:

Santa Cristina d' Aro (cap de districte): 70 edificis y alberchs, ab 261 habitants. — Bell-lloch (a 2,200 metres de Santa Cristina): 17 edificis y alberchs, ab 63 habitants. — Romanyà de la Selva (a 6 kilòmetres de id.): 30 edificis y alberchs, ab 138 habitants. — Solius (a 2,800 metres de id.): 30 edificis y alberchs, ab 136 habitants. — Bufaganyes, vehinat (a 1,200 metres de id.): 21 edificis y alberchs, ab 71 habitants. — La Teulera, vehinat (a 500 metres de id.): 43 edificis y alberchs, ab 174 habitants. — Lo Vilar, vehinat (a 2 kilòmetres de id.): 11 edificis y alberchs, ab 49 habitants. — Salòu, vehinat (a 600 metres de id.): 35 edificis y alberchs, ab 126 habitants. — Petits caserius y edificis espargits, 12, ab 51 habitants.

En «Nomenclàtors» anteriors al del any 1904, hi figuran los vehinats de Canyet (a 1,600 metres de Santa Cristina) ab 6 edificis, y de Mobet (a 1,100 metres de id.) ab 9 edificis.

Lo terme, fora d' una petita partida en lo fons de la vall de Ridaura, es sumament montanyós. Les montanyes estàn poblades de boschs, quasi tots suros, ab alguns pins y roures, y lo terrer de conrèu produheix grans, llegums, hortalices y de ví y oli poch. S' hi cría bestiar, particularment llanar y porquí, y s' hi troba caça menor. Lo regan lo ríu Ridaura, des de son origen fins que entra en lo terme de Castell d' Aro, y sos principals afluyents les

rieres de Solius y de Salenys, y brolla en lo terme de Bell-lloch la font d' ayga mineral anomenada *La font picant* (54). L' atravessan lo camí de ferre de Gerona a Sant Felíu de Guíxols, que té estació a *La font picant* y a Santa Cristina d' Aro; la carretera entre les dues dites ciutats y la que, embrancant ab aquesta a la Teulera, va a trobar en Fanals la de Sant Felíu a Palamors y passa per Santa Cristina y per Castell d' Aro: y alguns camins carreters com los que conduhexen a Solius, a Bell-lloch, a Romanyà y a Calonge, la majoría mólt mal conservats. Reb lo corrèu pêl ferrecarril y pertany al districte electoral de La Bisbal.

Clixé de Joseph M.ª Campañá

Santa Cristina d' Aro.—Esglesia parroquial de Solius

Santa Cristina està situat en lo plà, prop del Ridaura y a la seva riba esquerra. Dista de Gerona uns 30 kilòmetres (pêl ferrecarril uns 31,300 metres), y de La Bisbal, en ratlla dreta, uns 18, però la distancia menor per carretera arriba a 26. Hi ha dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes, dos molins fariners y sis fàbriques o obradors de taps. La quasi totalitat de la població es, com lo restant del districte, exclusivament rural. Celebra la festa major los díes 24 y 25 de Juliol.

Hi ha en lo districte quatre parroquies, totes del arxiprestat de La Bisbal y abans del ardiaconat de La Selva. La de Santa Cristina es urbana de primer ascens, ab rector; les de Bell-lloch, de Romanyà y de Solius, són rurals de segona, ab rector.

Santa Cristina d' Aro.—Vista del castell, en Solius

La esglesia parroquial de Santa Cristina d' Aro, sots la advocació d' aquesta Santa, havía sigut possessió del monestir de Sant Felíu de Guíxols y tingué per su-

(54) Veja-s la pl. 133.

fragània la de Santa María de Castell d' Aro. Avuy li pertany una capella, dedicada a Sant Joseph, existent en lo mas Sicars.

També n' havía sigut sufragània la avuy parroquia de Bell-lloch, dedicada a Santa María.

La parroquia de Romanyà, situada al cim de la serra, en la estrebació que separa la vall d' Aro de la de Calonge, està dedicada a Sant Martí. Fóu de la dotació de la Canonja de Gerona. Es un petit temple romànich d' una sola nau, sense cap ornamentació.

Clixé de N. Texidor

Santa Cristina d' Aro.—*Dolmen* «Barraca d' En Dayna», en Romanyà de la Selva

Finalment, la esglesia parroquial de Solius, està dedicada a Santa Agnès. Té en son terme una ermita dedicada a Sant Baldiri y havía tingut per sufragània la de Sant Esteve de Romanyà de la Selva, avuy tancada al culte. Lo poble de Solius lo forman un conjunt de masíes escampades, situades a la banda dreta del Ridaura. Conserva, al cim d' un puig, restes d' un antich castell senyorial, del qual se-n sab mólt poca cosa.

Notes històriques. — Lo districte de Santa Cristina d' Aro, es un dels més richs de la provincia en monuments megalítichs. Són aquests:

Lo *dolmen* anomenat *La barraca d' En Dayna,* donat a conèxer en 1894 per D. Agustí Casas, de Sant Felíu de Guíxols. Està situat en un bosch del poble de Romanyà, proprietat del senyor Cama, prop del camí que porta a Calonge. Es un dels més complerts que-s conservan a Catalunya. Consisteix en una cambra de superficie 4'33 × 1'40 metres, per 1'50 d' alçada, a la que hi donava accés un corredor de 0'85 metres d' ample per 3'57 de llarch, un xich més baix que la cambra. Tot ell està voltat d' un cercle de pedres formant *cromlew.* Tant la cambra com lo corredor estàn formats per pedres posades dretes y es-

Santa Cristina d' Aro.—Obgectes y puntes de fletja del *dolmen* «Barraca d'En Dayna», en Romanyà de la Selva

tavan coberts per lloses o pedres planes. La coberta de la cambra la formavan dues grans lloses, de les quals una se conserva en son lloch. En lo corredor s' hi notan indicis d' una porta que-s tancaría també ab una llosa. Lo que ha desaparegut totalment es lo munt de terra que tapava y amagava tota la construcció. Excavant en lo sol de la cambra han aparegut ossos humans; varies puntes de llança y de fletja, de pedra foguera, d' un treball mólt delicat; tres granets de collaret; dues peces quadrades, de piçarra, d' un decímetre per banda aproximadament, pulides de totes dues cares; dues laminetes de coure

sense treballar; restes de fruyta, y bastants fragments ceràmichs, alguns ab adornos fets ab los dits o ab punxó, de dibuix mólt semblant al dels trobats en la cova dels *Encantats* de Serinyà y en una de les coves del Port de la Selva. Tots aquests interessants obgectes los tenía en son poder lo senyor Cama y suposàm se guardan encara en la seva casa de Romanyà.

En lo meteix poble, seguint la carena de la serra y prop del camí de Romanyà a Vallbenera, en terra del mas Baqué, hi ha lo *menhir*, no designat ab nom especial, quina fotografía hem donat en la plana 170. Devèm també lo séu conexement al senyor Casas. Es de forma prismàtica, gayrebé quadrangular y relativament regular. S' axeca sobre lo terrer 1'60 metres, la seva amplada major es de 0'35 y la secció horitzontal major de 1'05.

Un xich més avall, seguint lo meteix camí y també en terres del mas Baqué, hi ha un altre *menhir*, conegut per *La pedra aguda* y també per *Pedra de les Goges*. Es lo de Vallbenera que descríu y dibuxa lo senyor Pella (55). Té, segons aquest senyor, 2'10 metres de alçada, per 0'90 d' amplada y 0'72 en la seva basa.

Un tercer *menhir* se conserva en lo districte de Santa Cristina d' Aro, però aquest situat en la vessant del Turó del Home, que s' axeca en les serres que tancan la vall de Ridaura per la seva riba dreta. L' anomenan *Lo terme gros*, y, efectivament, serveix de terme entre tres proprietats particulars. Ignoràm les seves mides, però d' una fotografía que-ns ha tramès lo senyor Casas, ne deduhím que la seva alçada es de prop de dos metres.

Diferent d' aquest, donchs té 4 metres d' alçada, deu ésser un monolit de figura prismàtica rectangular y de granet quelcòm descompost, que-l senyor Freginals díu se troba prop del coll Des Cep en lo camí de Sant Baldiri a Solius; pèl fotogravat que-ns dóna, no-ns acabàm de convèncer de que siga un altre *menhir*, y mólt bé podría ésser una curiositat natural, com sembla ser-ho la anomenada *Pedra sella* y ho es sens dupte la coneguda per *Pedralta*, també del terme del poble de Solius. Aquesta derrera, que es un gros bloch irregular de 8 a 10 metres de llargada, s' aguanta a plom sobre una roca que li fà de soport, y son equilibri es tal que una persona ab poch esforç pot fer-la balancejar ab la mà. Es, donchs, una pedra *balladora*, de les que per alguns s' han cregut ésser monuments megalítichs.

Finalment, prop del camí que de Santa Cristina d' Aro puja a Mobet, hi ha al mitg del bosch les anomenades *Pedres dretes d' En Lloberes*, que opina lo senyor Casas «haurían format part d' un monument megalítich avuy mólt destruit y que permeten sospitar una construcció semblant a la de Romanyà».

No paran aquí los restes antichs que existexen en lo districte, encara que los altres que hi quedan no-s remonten, al nostre concepte, a temps tan llunyans com los ressenyats. Nos referím als *silos* o citges oberts en la roca, que

(55) *Historia del Ampurdán*, pls. 19 y 24.

en bon nombre se troban en un replà de serra, anomenat *plana Basarda,* del terme de Solius. En lo dit lloch s' hi veu, ademés, alguna altra excavació o tall, mólt regular, fet en la roca, quina finalitat desconexèm, y s' hi recullen fragments de ceràmica basta, alguns ab la bordura característica de les teules romanes. No s' han trobat, que sapigàm, altres obgectes que permetan fixar ab aproximació la etat d' aquest poblat arqueològich que, donada la situació de la *plana,* no accessible més que per dos punts, hauría pogut ésser un recinte fortificat. Baxant de la *plana Basarda* cap a Solius, se troba, quasi tocant lo camí, una excavació, o millor dit, cova artificial, que-l senyor Martorell, en companyía del qual tinguerem lo gust de visitar per segona vegada aquest poble, califica, per la seva forma y disposició, de *silo agegut:* encara que de cap manera podía haver servit de citja, per que té la boca o entrada en la part inferior y, com la excavació es de forma ovalada, tot lo que s' hi hagués dipositat s' hauría escorregut. La gent del poble l' anomena *La Tuna*, y lo senyor Pella nota la seva semblança ab les existents en lo terme de Begur, de les quals ja-ns hem ocupat.

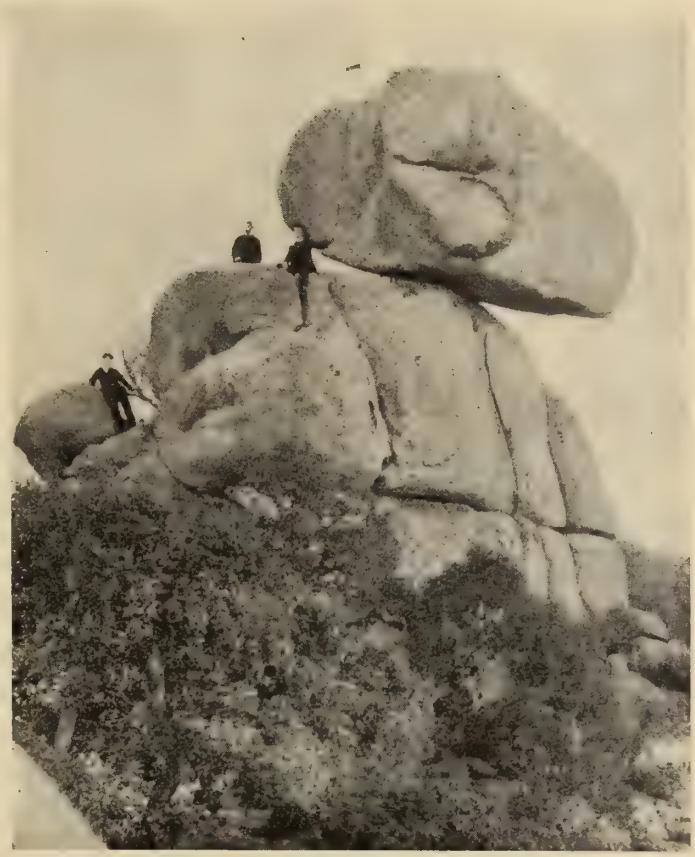

Clixé de Joan Sabater

Santa Cristina d' Aro.—«La Pedra alta»

Al entorn de la esglesia de Sant Martí de Romanyà, al fer los fonaments d' una casa, s' hi trobaren sepultures romanes fetes de teules y alguna moneda també romana.

En lo segle x de la nostra Era, quasi tota la vall d' Aro era del domini del monestir de Sant Felíu de Guíxols, per donació que li feren los comtes Sunyer y Riquildis d' un extens alòu anomenat *Spanedat*, en lo qual venía compresa. L' any 1359, la parroquia de Santa Cristina d' Aro (de la que ales-

hores formava part Castell d' Aro), tenía 73 fochs: 68 d' esglesia y 5 d' aloers; la de Romanyà (en los documents *Romaniano),* 23: d' ells 18 d' esglesia, 2 de cavallers, 2 d' aloers y 1 de ciutadà; la de Bell-lloch, 3 fochs d' esglesia; y la de Solius, 20 fochs també d' esglesia. L' any 1698 tots aquests llochs formavan part de la batllía reyal de la Vall d' Aro. Solius, en los més antichs documents *Olivos, Olivis y Olivinis*, tenía un vell castell roquer, del qual se-n veuen encara les runes sobre un alt turó a ponent del poble, que-s fortificà en lo segle passat quan la primera guerra civil, perdent tot son caràcter.

Bibliografía. — Alsius y Torrent (Pere): *Lo dolmen de Romanyà de la Selva,* article publicat en lo *Semanario de Bañolas,* Juliol 1894. — Serinyà: *Reseña histórica, etc.,* pl. 13 y següents. — Botet y Sisó (Joaquím): *Noticia d' alguns poblats arqueològichs de la provincia de Gerona,* article publicat en *La Renaxensa,* 1874. — Casas (Agusti): *Un monument megalítich,* article publicat en lo *Noticiero* de Sant Feliu de Guíxols, Juny 1894; *Monuments megalítichs de la regió de Sant Feliu de Guíxols*, nota publicada en l' *Anuari del Institut d' Estudis Catalans*, 1908.—Fraginals (Cristòfol): descriu lo dolmen de Romanyà en lo *Botlletí de la Associació d' Excursions*, Maig del 1900. — Martorell y Peña (Francisco): *Apuntes arqueológicos,* 1879.—Sanpere y Miquel (Salvador): *Contribución al estudio de los monumentos megalíticos ibéricos,* en la *Revista de Ciencias Históricas*, 1880.

Sant Felíu de Guíxols

Lo terme de la ciutat de Sant Felíu de Guíxols, situada a la riba de la mar, al SE. de Gerona, forma un districte municipal, que afronta, al N., ab los de Santa Cristina d' Aro y de Castell d' Aro; al E., ab la mar; al S., ab la mar y ab lo de Tossa, y al O., ab aquest meteix y ab lo de Santa Cristina d' Aro. Té 2,450 edificis y alberchs, dels quals 2,220 reunits forman la ciutat y los 230 restants estàn escampats pêl terme, essent una part d' ells senzilles barraques pera axoplugar-s' hi y guardar les eynes los conreuadors de vinyes. Lo poblan 11,333 habitants de fet (de dret 11,253), dels quals 6,063 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 2,594; casats, 2,525; viudos, 191; total, 5,310.—Dones: solteres, 2,836; casades, 2,557; viudes, 630; total, 6,023.

Per la costa s' extén unes cinch milles, des de la punta d' En Busquets a la de Sant Pol, que són també los extrems de son districte marítim. La dita costa, fora de la platja de Sant Felíu y la més petita de Sant Pol, se pot dir que es tota aspra y rocosa. La platja de Sant Felíu, dividida en dues per la punta de Guíxols, ocupa lo fons d' una petita badía o port natural, tancat al SO.

Ronda del Molí de Vent
Jaume
Gras
Arbós Perrer
Hernán
Cortés
Carretera
del Iris
Asil Suris
Adolf
Hugues
Velasquez
General Cabell
Gercent
Alcalde
Elduell
Provença
Zurbano
Rosselló
Sant Pedro
Cisneros
Gayarre
Mallorca
Pedro
Salvador
Comas
Lepant
Doctor
Rosira
Bruch
Topete
Massanas
Ronda de Mascarada
Ronda
Comercio
Comercio
Amansse
Concepció
Merce
Maig
Robert
Lliuvor
Sofre
Magdalena
Ribera
Germa
Cervantes
Martirià
Campmany
Hospital
Colles
Comerciri
Iglesia Parroquial
Prior
Joan de Austria
Montserrat
Montserrat
Montserrat
Montserrat
Raig
Tetuan
Pitarra
Suris
Pau
Pitarra
Ronda
Ronda
Ronda

CIUTAT
DE
S.t FELIU DE GUIXOLS (GERONA)

A. MARTIN-Editor.

Sant Feliu de Guixols

Fot. Bonhomme

per la punta de Garbí y al NE. per la de Llevant y obert als vents del S. y sobre tot als del SE. Avençan ràpidament les obres del nou port que construeix l' Estat y que ha d' ésser de mólta importancia comercial pera la comarca. Fà poch s' hi ha començat a construir un moll o escollera, que arrenca de la petita cala anomenada dels Capellans y seguirà en direcció d' E. a O., cloguent lo port y preservant dels dits vents a les embarcacions, que hi trobaràn

Sant Felíu de Guíxols.—Rambla de Pí y Margall

en certs endrets un fons d' arena de 11 y de 12 metres. Per la banda de terra, lo terme ocupa les vessants que donan a mar de la estrebació de la serra costanera que lo separa de la vall d' Aro y l' acabament d' altres estrebacions de la metexa serra que s' originan en lo puig de Cadiretes y en lo de Montagut, per manera que resulta montanyós y voltat de turons per tots costats, no havent-hi més terreny plà que part del que ocupa la ciutat y-l fons de la petita vall de Sant Amanç, a ponent d' ella. Per aquesta vall s' escorre la riera de Sant Amanç, a la que abans d' entrar a la ciutat s' ajunta, al peu de Sant Telm, la anomenada de Les Comes, y ja aplegades prenen lo nom de riera del Monestir. Per la banda oposada o siga per solixent, atravessa també part de la població la riera anomenada de Tueda. Actualment se fan los estúdis pera la desviació d' aquesta riera cap a desembocar fora del port. Aquestes rieres, en particular la primera, causaren greus perjudicis a la ciutat l' any 1908, per haver sortit de mare, per més que acostuman a portar mólt poca ayga. La part més planera y les vessants més properes de la població

estàn conreuades; lo demés del terme són boschs de suros. En los conrèus s' hi cullen grans, llegums, tubèrculs, hortalices, ví y alguna fruyta. L' atravessan lo ferrecarril de Sant Felíu a Gerona, que hi té la estació de sortida y los dipòsits y principals dependencies de la companyía explotadora; la carretera de Gerona a Sant Felíu y la de Sant Felíu a Palamors. Té vells camins que conduhexen directament a Solius y a Tossa, en mal estat. Reb lo corrèu pêl camí de ferre y pertany al districte electoral de La Bisbal.

La ciutat de Sant Felíu dista de La Bisbal, per carretera, mólt prop de 28 kilòmetres y de Gerona 34 (per ferrecarril 39,100 metres). Es població que ja d' antich havía tingut certa importancia; però des de la segona meytat del passat segle ha quasi doblat lo nombre d' edificis y lo d' habitants y s' ha extés per la banda de terra en totes direccions. Los carrers són, en general, rectes y estrets, sobre tot en la ciutat antiga. En ella hi ha la plaça, espayosa y en part aporxada. En lo que abans fóu arrabal, extramurs de la vila vella, y ara es lo centre de la població, hi ha dos amples carrers ab arbres, o rambles, perpen-

Clixé de Joan Sabater

Sant Felíu de Guíxols.—Recó de la pedrera y establiment de banys

diculars al passeig de mar, paralel a n' aquesta, que es lo lloch d' esbarjo preferit pêls vehins y forasters y un dels més bonichs que en igual disposició se veuen en les viles costaneres. Lo carrer major, lo de Sant Ramón y algún dels oberts de poch, són los més amples. Los del SO. s' enfilan en penjant per les vessants dels turons que envoltan la ciutat. Té aquesta bon caseríu y les cases, fins les més modernes, no acostuman a passar de planta baxa y dos pisos. En la plaça, en lo passeig y en altres llochs de la població, hi ha fonts d' ayga potable pera lo servey del públich. Es Sant Felíu la població més rica y populosa del partit de La Bisbal; son port es lo més concorregut y-l

de més tràfech de la provincia y lo tercer de Catalunya pêl nombre d' embarcacions que hi entran y surten anyalment. S' hi troba tot lo necessari pera les necessitats y la comoditat de la vida y s' hi exercexen móltes petites industries; però lo que principalment li dóna vida es lo comerç y sobre tot la elaboració y exportació de taps, essent en aquest ram lo centre comercial y fabril més important d' Espanya. Lo séu antich astiller, que tant de renòm li havía

Clixé de Joan Sabater

Sant Felíu de Guíxols.—Recó ahont se desembarca

donat, ha desaparegut per les rahons exposades al parlar de Palamors; avuy no s' hi fan més que reparacions en petits barcos de cabotatge.

Hi ha ajudant de marina, pràctich del port, duana y servey de sanitat marítimes; lloch de carrabiners; estació de salvament de nàufrechs; vice-cònsols d' Alemanya, Austria, Anglaterra, Noruega, Portugal, Italia, Xile y Perú y agent consular del Uruguay; servey de policía; lloch de la guardia civil; administració de corrèus; estació telegràfica de servey limitat; estació telefònica y cambra de comerç.

Té illuminació pública per gas y per electricitat; dues notaríes; Casa consistorial; escorxador municipal; hospital de pobres, ab 24 llits, de fundació particular, servit per GG. de la Caritat y mantingut part ab rendes propries (415'15 pessetes anyals) y part ab caritats y subvencions del Ajuntament; una institució benèfica pera dotar donzelles (3,680 pessetes renda anyal), fundada en 1877 per Francesch Jofra y Paradís; altra pera ensenyança gratuita de fills de la vila, fundada per Antòn Vidal en 1867; establiment de banys de mar, y cementiri públich, digne de ésser visitat per la explendidesa y mèrit artístich d' algunes de les seves sepultures. També hi ha un establiment de beneficencia nomenat «Assil Surís», pera acolliment de vells pobres y desamparats,

quina casa es feta y sostinguda dels interessos d' un llegat testamentari fet per don Joan Surís.

Compta ab una escola menor d' arts y oficis, subvencionada per la Diputació provincial, y les següents escoles públiques: una primaria superior de noys, dues elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes, y una de pàrvols. Los establiments d' ensenyança privada són: un colegi de segona ensenyança, quatre escoles de noys, una a càrrech dels GG. de la Doctrina Cristiana, y 6 de noyes, tres d' elles a càrrech de corporacions relligioses. Completan lo ram d' ensenyança dos professors d' idiomes y cinch de música, havent-hi també un professor de cultura física subvencionat per l' Ajuntament.

Finalment, hi ha teatre, cinematògrafs, tres orquestes, sales de ball y mólta afició a fer forades, essent un dels llochs preferits pera aquesta mena d' expansions, d' ençà de la inauguració del camí de ferre, la Font picant de Bellloch en la Vall d'Aro.

Los viatgers y tranzeunts hi troban cinch fondes, nombroses cases de menjar, y a més dels trens, ordinació diaria a Caldes de Malavella en lo ferrecarril de Barcelona a França (preu del assiento 1 pta.) y cinch vegades al día a Palamors y Palatrugell (1 y 1'50 ptes. per persona respectivament).

LO MAGNIFICH AJUNTAMENT de Batlle, y Regidors de la Reál Vila de Sant Feliu de Guixols Corregiment de Gerona : Salut, &c.

CErtifica y fa feé, com lo dia baix escrit parteix de aquesta Vila, ahont (á Deu gracias) hi ha bona Sanitat, sens suspita de Peste, ni de altre mal contagiós

Per lo que se li despatxa la present firmada per lo infrascrit Escribà, y Secretari de la Vila, y sellada ab lo Sello de ella, Vuy als 3 del mes de Desembre del any 1785

Sant Feliu de Guíxols.—Patent de sanitat del segle XVIII, reduhida a quasi la meytat del original

Celebra la festa major los díes 1, 2, 3 y 4 d' Agost.

Encara que tenen caràcter privat y són de proprietat particular, són dignes d' esment lo petit musèu y biblioteca que se guarda en la antiga casa de Barraquer, situada en la plaça major, y lo magnífich observatori astronòmich instalat per D. Rafel Patxot en la seva casa del passeig de mar.

En l' ordre relligiós, es parroquia urbana de terme, ab rector, dos vicaris y onze capellans, entre beneficiats y adscrits, que pertany al arxiprestat de La Bisbal y abans pertanyía al ardiaconat de La Selva.

En ella hi ha establertes les següents corporacions relligioses: GG. de la Doctrina Cristiana; GG. Carmelites de la Caritat; GG. Josefines; GG. del Immaculat Cor de María, y GG. Caputxines de la Divina Pastora. Abans de la exclaustració hi havía un monestir de Benedictins.

La esglesia parroquial, dedicada a Sant Felíu, es la antiga esglesia del monestir, situat al extrém de ponent de la platja, sota la montanya de Sant Telm. La dita esglesia conserva part de la construcció romànica y la altra part ab l' absis són gòtichs, provablement del segle XIV. De la primitiva esglesia del segle X, conserva, enfront de la antiga porta forana, tres archs de ferradura, ab una finestra triple sobre cada hu d' ells y un fris d' arquets cechs, que podía haver sigut un atri aporxat o pot-ser un claustre. Aquesta esglesia, ab lo monestir y les seves dependencies, estavan closos dintre un recinte murat, ab set torres y voltat de valls, que feyan del monestir un veritable castell senyorial. Prop d' ella hi havía una capella, avuy enderrocada, dedicada a Sant Nicolàu.

Hi ha, ademés, les esglesies y capelles següents:

La esglesia de Sant Joan, en la placeta de son nom. Havía sigut primer la capella del hospital; més endevant fóu de la comunitat de preveres seculars. L' edifici actual data del any 1584. Aquesta esglesia fóu cremada en la derrera setmana de Juliol de 1909.

La esglesia de Nostra Senyora de la Misericordia: es la del hospital.

La esglesia de Nostra Senyora del Sagrat Cor, en lo colegi-convent de les monges del Immaculat Cor de María.

La capella de la Divina Pastora, en lo colegi de les monges Caputxines.

La capella de Sant Joseph, en lo convent de les monges Josefines (vetlladores de malalts).

La capella del Sagrat Cor de Jesús, en l' alberch Surís, y

La capella de Sant Joan de la Salla, en lo colegi dels GG. de la Doctrina Cristiana.

Fora de la ciutat hi ha o hi havía hagut les següents:

Capella de la Divina Pastora, en lo mas del meteix nom, que fóu dels monjos.

Capella de Sant Benet, en lo mas de son nom, que fóu dels monjos.

Capella de Santa Escolàstica, en lo mas de son nom, que fóu dels monjos.

Capella de Sant Amanç, en lo vehinat d' aquest nom, al present en runes.

Capella de Nostra Senyora del Remey, en lo mas Aroles. Es del terme de Castell d' Aro, però de la parroquia de Sant Felíu, y

Ermita de Sant Elm (Erasme), patró dels navegants, edificada en 1452 al cim del mont Castellar, ahont hi havía una torra de senyals pera vigilar la mar, anomenada Torra de Guardia, ab un ermità mantingut per la vila. En ella s' hi venera també a la Mare de Déu dels Angels, sots la advocació de Nostra Senyora del Bon viatge. A més de la indicada torra, s' hi construiren, al principi de la Etat Moderna, altres fortificacions, pera dominar la mar y lo port de Sant Felíu.

Sant Felíu de Guíxols.—Porta d'entrada al antich convent de la ordre de Sant Benet

Notes històriques.—La existencia de poblat a Sant Felíu durant la Etat antiga, ve comprovada per les monedes que en diferentes ocasions s' hi han trobat y principalment pêl descobriment d' una necròpolis fet fà pochs anys en la punta dels Guíxols. Lo senyor Pella dóna noticia d' una punta de fletja ab aletes, de pedra foguera, recollida en les pedreres de la montanya de Sant Elm, que hem tingut ocasió de contemplar en lo musèu del senyor Barraquer; però aquesta peça, isolada, no consent atribuir a Sant Felíu la antiguetat a que ella se remonta. Les monedes de les que tením noves, són asos emporitans (ibèrichs y llatins), un diner de plata ab llegenda ibèrica d' Ausa, varies monedes imperials romanes de coure y una d' or, aquesta del baix imperi; aquestes monedes permeten ja precisar més la existencia de la població, portant-la des dels derrers anys del segle III abans de la nostra Era, fins al segle IV de la Era cristiana. Los obgectes trobats en la necròpolis confirman les indicacions que-ns donan les monedes y aumentan de prop de dos segles

la antiguetat de la població. Fem un curt resúm del descobriment y de les troballes. En la part explorada de la necròpolis hi aparegueren trenta quatre tombes, excavades en la roca, de forma de pou o de citja, en móltes de les quals s' hi trobaren urnes cineraries, colocades en sostres separats per terra o argila apisonada. D' elles s' extragueren algunes poques monedes, dos granets de collaret de pasta de vidre, varis obgectes de bronze, claus de ferre, y un nombre considerable de fragments ceràmichs, la gran majoría de terriça ordi-

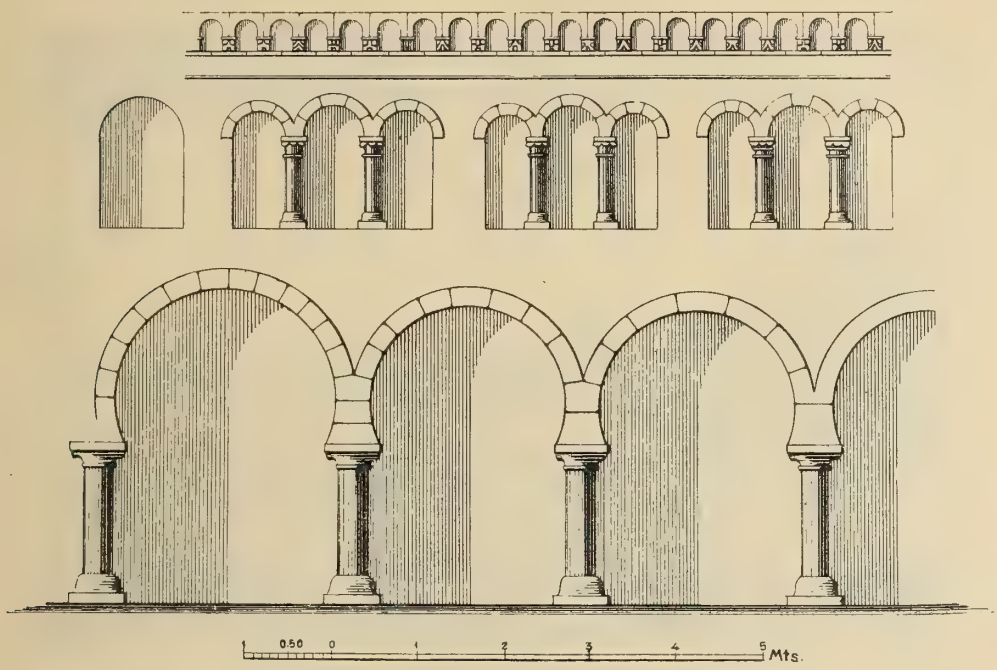

Sant Felíu de Guíxols.—Restes del atri romànich de la esglesia parroquial

naria, que han permès reconstituir o donar una idea de la forma d' alguns vasos, figurant, entre los més sencers, dues grans àmfores, lamparetes, tupins, olles, plats escudellers, pesals y fusayoles. Quasi tots los fragments y obgectes són d' època romana, però n' hi havía també de terriça basta ab adornos fets ab los dits o ab punxó, d' aspecte semblant al dels que-s fabricavan en los derrers temps prehistòrichs; altres de terriça fina y d' importació grega, verniçats y pintats, alguns ab adornos roigs sobre fons negre; altres de pasta menys decorada, ab senzilla ornamentació monòcroma de color rogenca, dels calificats d' ibèrichs; y altres, finalment, de color vermella, ab verníç llustrós y adornos en relléu, com los anomenats saguntins, en alguns dels quals s' hi veuen gravades les següents marques de terricers: VA, A TITI, A TITI FIGV, CN ATEI X, y SE. Aquests obgectes y a més dues o tres peces de molins de mà, de pedra, se guardan en la Casa de la ciutat. Los fragments de ceràmica grega, ab adornos roigs sobre fons negre, se remontan al segle v y

lo més tart a principis del IV abans de la nostra Era y justifican la existencia de poblat ja en dit temps.

De tot axò se-n pot despendre que Sant Felíu, com a població, existía ja mólt abans de la dominació romana en la nostra terra y que deu provablement son origen als focis, ja establerts a Empories; que continuà en temps dels romans essent un petit nucli de població, y que es possible lo que la tradició afirma d' haver sofert en ella lo martyri, en los primers anys del segle IV de la Era Cristiana, Sant Felíu l' Africà, de conformetat a les Actes del dit martyri.

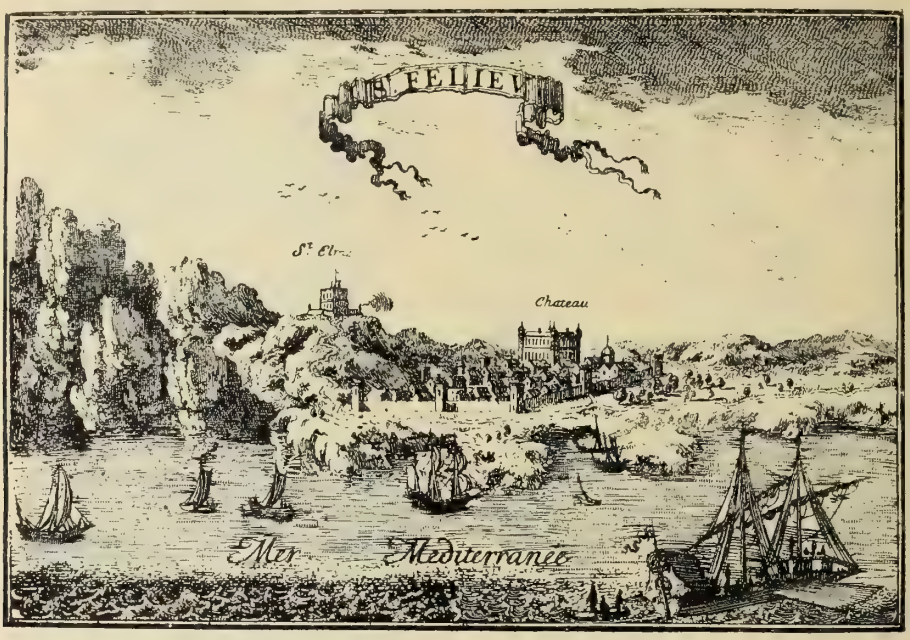

Sant Felíu de Guíxols.—Antiga vista de la població y son port, d' un gravat francès

En la Etat mitjana, la seva historia comença ab la fundació del monestir de benedictins y ab la del monestir se confón durant mólt de temps. Aquest existía ja l' any 966 y dos anys després lo rey Lotari va confirmar-li les possessions que havía adquirit, possessions que anà aumentant en lo successíu per donacions dels comtes y d' altres devots. Entre elles s' hi comptava la badía y lo territori ahont cresqué la població, que-l diploma del rey Lotari anomena *Iecsalis,* nom transformat en *Gissalis* (any 993), *Guixolensis* (1016), *Guixalensis* (1052), *Gipsalensem* (1094) y *Guixelensis* (1362), d' ahont Guíxols que avuy porta. Aquest nom, fora d' una llunyana semblança, res té que veure ab lo de *Cypsele,* la població ja desapareguda en lo segle V de que fà menció Avienus, ni tampoch ab la *Gessoria* dels textes equivocats de Plini; si se li volgués buscar una etymología grega, se li podría trobar en la paraula γυψὸς, guix, y a n' aquest propòsit recordàm haver vist en l' arxíu de la ciutat un antich document en que-s fà referencia a guixeres explotades en son terme.

De bon hora figura son port en la historia. En Novembre de 1113, trobant-se en ell lo comte Ramón Berenguer III, se firmà ab los pisans, quines naus omplenavan la badía, lo conveni pera la conquesta de Mallorca. En 1181, se regonegué la llivertat dels pescadors y negociants que s'hi establissen, sense altra obligació que la defensa del monestir. En lo segle següent, l' abat, senyor de la vila, ab los seus hòmens, contribuí a la conquesta de Mallorca per Jaume I, merexent ésser heretat en aquella illa y nomenat bisbe d' ella. A derrers del meteix segle fóu ocupada la badía per la esquadra francesa, pera aprovisionar des d' ella a les tropes del rey de França que tenían posat setge a Gerona, y cremada per ella la vila que havían desamparat los seus habitadors; y poch després, pera repoblar-la, l' abat Gelabert concedía als qui hi poblassen exempció de contribuir a les obres del monestir. Des d' aquesta època creix la vila en població y en importancia, s' engrandeix la esglesia del monestir y aprofitant los reys les qüestions suscitades entre lo poble y los monjos, Pere III converteix la vila en reyal, agregant-la a la ciutat de Gerona y fent-la participant dels privilegis de que gosava aquesta ciutat, ab reserva pera lo monestir de mólts drets y exaccions.

L' any 1359 tenía la vila, voltada ja de valls y muralles, 115 fochs reyals, y junt ab Sant Amanç 12 fochs d' esglesia. En 1374 lo meteix rey agregà la Vall d' Aro a la batllía de Sant Felíu, y en 1385 otorgà a la vila la facultat de governar-se per tres jurats, assistits d' un concell de 30 prohòms, elegits per sufragi indirecte per la universalitat de sos vehins. En lo segle següent s' hi organisà la Llotja de comerç, ab dos cònsols y jutge d' apelacions, y s' hi creà lo càrrech de mostaçaf. Seguí la vila lo partit de la terra quan les turbulencies del regnat de Joan II, y tornada a la obediencia del rey en 29 d' Octubre de 1481, rebé en lo día 9 de Janer de 1484 llicencia pera encunyar menuts o senyals, ab les armes de la vila, y ab la obligació de recullir-los y cambiar-los ab bona moneda: llicencia que consta va utilisar, per més que no-s conexen fins al present les peces que va encunyar. En 1493 obtingué privilegi pera construir un moll, privilegi ratificat pêl rey Felip en 1599, y en 1509 se la havía autorisada pera edificar fora de les muralles. En 1652 rebutjà heròycament l' atach de les tropes de D. Joan d' Austria. En 1696 los francesos destruiren les seves fortificacions. En lo segle XVIII fóu cap de provincia marítima, trelladada a Roses en 1785 y derrerament a Palamors, y finalment se distingí en 1795 per la defensa del navili *Montañès* contra una esquadra francesa.

Compta entre sos fills ilustres, apart dels vuytanta capitans de vexells que concorregueren a la batalla de Lepant, al P. Francesch Durbàn, tingut per Sant; a Antoni de Ferrer, canceller de Milà; al almirall Miquel Bohera, enterrat en la esglesia de Santa Anna de Barcelona; al capità Rafel Axada, qui en Alger va salvar la vida al emperador Carles V; al pilot N. Gras; al corsari Geroni Basart; al capità Narcís Massanes, un dels hèroes catalans de la guerra

de la Independencia; al advocat y diplomàtich Joseph Presas: y quasi en los nostres díes, al historiador y literat Ferràn Patxot.

Bibliografía. — Botet y Sisó (Joaquím): *Fundación de la ermita de San Telmo, etc.*, en la *Revista de Gerona*, vol. XV, 1891. — Elías de Molins (J. Antoni): *Consideracions sobre la historia de Sant Feliu de Guíxols*, en *La Renaxensa*, 1874. — Fraginals (Cristòfol): *Excursió a Sant Feliu de Guíxols, etc.*, en lo *Botlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, 1900.—Gonzàlez Hurtebise (Eduard): *Descubrimiento de una antigua necrópolis en San Feliu de Guixols*, 1905. — Grahit y Papell (Emili): *Memorias y noticias para la historia de la villa de San Feliu de Guixols*, en lo vol. II dels *Certámenes de la Asociación literaria de Gerona*, 1873. — Grahit y Papell (Emili) y Almeda (Manel): *Monumento románico de San Feliu de Guixols*, 1896. — Sala y Martí (Joaquím); *Relato histórico de... la v. de Sant Feliu de Guixols*, 1861.—Valls y Vicens (Joseph M.ª): *Sant Feliu de Guixols*, en *La Renaxensa*, any XI, pl. 281.—Anònims: *Antigüedad ilustrada y verdad manifiesta acerca la pretensión si el convento de San Feliu de Guixols es castillo terminado*, (allegat jurídich), 1680.—*Descripción geográfica é histórica de la Real Villa de San Feliu de Guixols*, extret del *Diccionario geográfico universal*, 1833. (Se conservan, ademés, alguns treballs manuscrits). Consulten-se Roig y Jalpi: *Resumen historial de las grandezas de Gerona.*—Pella y Forgas: *Historia del Ampurdán.* — Puig y Cadafalch, Goday y Falguera: *La arquitectura romànica a Catalunya.*

Sant Joan de Palamors

Lo districte municipal de Sant Joan de Palamors, situat al E. SE. de Gerona, en la conca del ríu Aubí, afronta, al N., ab los de Vall-llòbrega y de Palafrugell; al E., ab la mar; al S., ab lo de Palamors, y al O., ab lo de Calonge. Té 360 edificis y alberchs, ab 1,242 habitants de fet (de dret 1,245), dels quals 549 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 330; casats, 289; viudos, 28; total, 647.—Dones: solteres, 249; casades, 295; viudes, 51; total, 595; y per entitats de població, com segueix:

Sant Joan de Palamors, poble (cap de districte): 224 edificis y alberchs, ab 866 habitants.—Lo Figueró, vehinat (a 1 kilòmetre de Sant Joan): 51 edificis y alberchs, ab 180 habitants. — La Fosca, vehinat (a 2,500 metres de id): 39 edificis y alberchs, ab 89 habitants. — La Pietat, vehinat (a 3,500 metres de Sant Joan): 12 edificis y alberchs, ab 31 habitants.—La Rutlla, vehinat (a 520 metres de id.): 17 edificis y alberchs, ab 60 habitants.—Petits caserius y edificis escampats, 17, ab 16 habitants.

Lo terme, per la costa, s' extén des del cap Gros fins quasi enfront de les illes Formigues y comprèn les platges de La Fosca y del Castell, y per la banda de terra es fortament accidentat al NO. y més planer en lo restant. Lo regan l' Aubí o Albí y alguna torrentera, y produheix en los conrèus grans, llegums, hortalices, oli y ví y en la part boscosa, suro. L' atravessan lo tranvía del baix Empordà, que té estació en lo poble, y la carretera del Estat de Gerona a Palamors, y té ademés camins carreters entre sos vehinats y pera anar a Vall-llòbrega. Reb lo corrèu pêl tranvía y pertany al districte electoral de La Bisbal.

Lo poble, situat tocant a la carretera, dista de Palamors poch més d' un kilòmetre, de La Bisbal 18 y de Gerona 44 (pêl tranvía 21 y 49 respectivament). Té dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes; hi ha 10 fàbriques de taps y celebra festa lo tercer diumenge de Setembre y lo día 13 de Desembre. Per la seva proximitat a Palamors, pot considerar-se com un arrabal o suburbi d' aquesta vila, y de fet en lo lloch que ocupa y fins en lo nom que porta es una derivació d' aquesta, donchs abans

Clixé de N. Camós

Sant Joan de Palamors.—Lo castell de Bell-lloch, en Vilaromà

no tenía en lo dit lloch nucli de població y lo séu terme era anomenat Santa Eugenia de Vilaromà, y d' ell formava part l' avuy districte municipal de Palamors. Lo restant del districte es rural, y una petita part de sos vehins són pescadors.

En la punta que separa la platja de La Fosca de la del Castell, hi havía en la Etat Mitjana lo castell de Sant Esteve, avuy masovería, del que-s conserva algún enderroch y en quin emplaçament s' hi troban restes romans. Al NO. y a uns quatre kilòmetres del poble, s' enlayran sobre un turó les emmarletades despulles del castell de Vilaromà, anomenat també de Bell-lloch per la ermita d' aquest nom que té a la vora.

Es parroquia urbana de primer ascens, ab rector, del arxiprestat de La Bisbal y abans del ardiaconat de Gerona. La esglesia parroquial, que porta lo

títol de Santa Eugenia, era una capella dedicada a Sant Joan Baptista, que edificaren los vehins de la vila de Palamors en los primers anys del segle XVI, y al voltant de la qual se formà lo poble. La antiga esglesia parroquial de Santa Eugenia de Vilaromà, se creu que era la capella de Nostra Senyora de la Pietat, en lo vehinat d' aquest nom. A més d' aquesta capella y de la abans citada de Bell-lloch, que són al present de proprietat particular, hi ha o hi havía hagut en lo terme parroquial altres dues capelles, la de Sant Esteve, en lo castell de son nom, y la de Sant Romà.

En la parroquia de Vilaromà hi havía tingut drets y possessions lo monestir de Sant Felíu de Guíxols. Lo castell de Vilaromà fóu comprat en 1276 pèl bisbe de Gerona, Pere de Castellnòu, per 45,000 sous, y l' any següent, 1277, lo rey comprà lo castell de Sant Esteve y fundà després la batllía de Palamors, a la qual agregà lo poble de Santa Eugenia de Vilaromà. L' any 1359 tenía aquest 25 fochs: 23 d' esglesia y 2 de cavallers. En Març de 1428 se erigí la parroquia de Palamors, separant son terme de la de Vilaromà, de la que fins aleshores havía format part, y finalment, al crear-se lo comtat de Palamors, Sant Joan, o siga Vilaromà, hi fou comprés, convertint-se en població senyorial.

Sant Sadurní

Lo poble de Sant Sadurní, ab los vehinats que té agregats, forma un districte municipal situat al E. de Gerona, en la capsalera del Adaró, que afronta, al N., ab los de Madremanya y de Monells; al E., ab aquest derrer y ab lo de La Bisbal; al S., ab lo de Cruylles, y al O., ab los de Cassà de la Selva y de Quart. Té 185 edificis y alberchs, ab 607 habitants de fet (de dret 621), dels quals 219 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 174; casats, 139; viudos, 12; total, 325. — Dones: solteres, 123; casades, 136; viudes, 23; total, 282; y per entitats de població, com segueix:

Sant Sadurní (cap de districte): 90 edificis y alberchs, ab 240 habitants.— Mas Savalls, arrabal (a 600 metres de Sant Sadurní): 25 edificis y alberchs, ab 68 habitants. — Banyeres, vehinat (a 3 kilòmetres de id.): 30 edificis y alberchs, ab 134 habitants. — Trabàu o Estrabàu, vehinat (a 2 kilòmetres de Sant Sadurní): 14 edificis y alberchs, ab 62 habitants. — Rissech, vehinat (a 2 kilòmetres de id.): 11 edificis y alberchs, ab 62 habitants.—Petits caserius y cases espargides, 15, ab 41 habitants.

Entre-ls caserius s' hi ha de comptar lo de Sant Joan de Salelles, a 2,200

metres de Sant Sadurní, que figura ab 12 edificis y alberchs en «Nomenclàtors» anteriors al del any 1904.

Lo terme, en general, es montanyós y s' extén per les vessants septentrionals de les Gavarres y dels seus contraforts, entre los rius Adaró y Rissech, y-s fà planer o lleugerament accidentat per sos extrems S. y SE. La montanya està ben poblada de bosch, especialment de suros, y los conrèus produhexen grans, oli y un xich de ví. S' hi cría bestiar porquí y de llana. Lo rega lo ríu Adaró, en part lo Rissech y varies torrenteres, escórrechs de la serra. Al present no té més que camins carreters pera anar als pobles vehins, però s' hi està construint lo troç de carretera de La Bisbal a la estació de Riudellots de la Selva, comprès entre Santa Pellaya y lo plà de Banyeres, en una extensió de 10,573 metres. Pertany al districte electoral de La Bisbal, per quina ciutat reb lo corrèu.

Lo poble dista de La Bisbal y de la seva estació, en lo tranvía del baix Empordà, que es lo camí de ferre que té més a la vora, uns 5 kilòmetres y de Gerona 22. Es població exclusivament agrícola, com ho es la del restant del districte. La industria no hi està representada més que per alguna prempsa d' oli y per dos molins fariners. Compta ab dues escoles elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes, y celebra la festa major lo tercer diumenge de Setembre.

Es parroquia urbana d' entrada, ab rector y vicari, del arxiprestat de La Bisbal y abans del ardiaconat de Gerona. Té la esglesia parroquial dedicada a Sant Sadurní, la qual, com lo poble, fóu possessió del bisbe de Gerona. En lo vehinat de Salelles, hi ha una capella dedicada a Sant Joan.

Los documents designan aquest poble ab lo calificatíu de *Salttedo* (en 1034), *Salzet* (en 1052 y 1064) y *Sauzeto* (en 1058), de segur pera distingir-lo d' altres anomenats també Sant Sadurní, lo que s' ha de tenir present pera no confondre-l, com s' ha fet més d' una vegada, ab lo lloch de Saldet del districte municipal de Ventalló. Consta que en 1052 Amat Vives tenía lo castell de Sant Sadurní en fèu pêl bisbe de Gerona. En 1359, Sant Sadurní tenía 42 fochs, d' ells un d' aloer y los altres 41 del bisbe de Gerona; lo lloch de Banyeres, 8 fochs de cavallers; Trabau o Rissech, 16 fochs, d' ells 2 de cavallers y 14 d' esglesia; y lo lloch d' Arades, també del terme de Sant Sadurní, 7 fochs de cavallers. L' any 1698, Sant Sadurní era lloch reyal, y Sant Joan de Salelles, que també ho era, estava agregat a la batllía de Cruylles.

Serra

Los pobles de Serra y de Sant Iscle d' Empordà, forman plegats un districte municipal, situat al NE. de Gerona, a la riba dreta del ríu Ter, que afronta, al N., ab aquest ríu; al E., ab los de Gualta y de Fontanilles; al S., ab los d' Ullastret y de Parlabà, y al O., ab aquest derrer y ab lo de Foxà. Té

78 edificis y alberchs, ab 311 habitants de fet (de dret 324), dels quals 107 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 87; casats, 59; viudos, 9; total, 155. — Dones: solteres, 88; casades, 58; viudes, 10; total, 156; y per entitats de població, com segueix:

Serra (cap de districte): 46 edificis y alberchs, ab 179 habitants.—Sant Iscle (a 1,500 metres de Serra): 26 edificis y alberchs, ab 90 habitants.—Petits caserius y edificis escampats: 6, ab 42 habitants.

Entre los caserius hi figura lo petit vehinat de Cunyà, o millor Canyar, a 700 metres al S. de Serra, y lo mas anomenat Cebrià, a 1,700 de Serra y al N. de Sant Iscle, que en altre temps fóu cap del llogaret conegut per Santa Coloma de Matella.

Lo terme es planer o lleugerament accidentat y-l terrer bastant bò, encara que mólt perjudicat per les revingudes dels rius Ter y Adaró, sobre tot del derrer. Produheix grans, llegums, hortalices, ví y oli, y una part es de regadíu, donchs l' atravessa la cequia del molí de Gualta, que pren les aygues del Ter quasi enfront de Canet de Verges y vessa les sobrants en l' Adaró, que també s' escorre pêl terme. Hi ha un mont públich, despoblat d' arbres, no classificat y d' unes 10 hectàrees d' extensió, anomenat *Puig de la Roqueta.* No té més que camins carreters, però està en estudi una carretera, des de Parlabà a Gualta, que atravessarà lo districte y enllaçarà la de Figueres a Corsà y La Bisbal ab la de Vilademat a Palafrugell. Al present, pera anar a La Bisbal, se serveix del vell camí de Torroella a n' aquesta ciutat, y pera anar a Gerona del camí vehinal de Parlabà y La Pera y carretera de Palamors. Pertany al districte electoral de Torroella de Montgrí.

Tant Serra com Sant Iscle són pobles exclusivament agricultors. Mantenen entre-ls dos una escola pública elemental incomplerta d' assistencia mixta. Serra celebra la festa major lo día 15 d' Agost, dista de Gerona uns 25 kilòmetres y de La Bisbal 10 aproximadament. La estació que té més a la vora es la de Corsà, en lo tranvía de Flassà a Palamors (8 kilòmetres).

Hi ha en lo districte dues parroquies, totes dues del arxiprestat de La Bisbal y abans del ardiaconat d' Empordà.

La de Serra es rural de primera, ab rector y vicari, y té la esglesia parroquial dedicada a Santa María. Lo temple, fà poch reedificat, fóu benehit lo 1.er de Juny de 1884.

La de Sant Iscle, es rural de segona, ab rector, y té la esglesia parroquial dedicada al Sant que li dóna nom. Aquesta fóu consagrada l' any 1123 y era possessió del bisbe de Gerona. A ella estava agregat provablement lo llogaret y castell de Canyar, donchs consta que per ell prestà homenatge al bisbe Berenguer, Ponç Guillém, fill de la vescomtessa Ermessendis (en lo document s' anomena castell de *Kanian).*

De la esglesia de Santa Coloma de Matella, no-n quedan més que-ls restes en lo mas Cebrià, com hem indicat. La edificaren al començ del segle XII los monjos de Sant Miquel de Fluvià: més endevant fóu convent de monges benedictines, unit en 1363 al de Vilanera. Un document del any 1362 la califica de parroquia.

Cap d' aquests dos pobles figura en lo cens del any 1359. L' any 1698, Serra era lloch reyal, de la batllía d' Ullastret, y Sant Iscle era del bisbe de Gerona y corresponía a la batllía de La Bisbal.

Torrent

Lo districte municipal de Torrent, comprèn lo poble d' aquest nom y lo llogaret de Torrentí. Està situat al E. de Gerona, en la serra divisoria de la conca del Ter de la del litoral, y afronta, al N., ab lo de Palàu Sa-Tor; al E., ab los de Regencós y de Begur; al S., ab los de Palafrugell y de Montràs, y al O., ab los de Peratallada y de Palàu Sa-Tor. Té 82 edificis y alberchs, ab 253 habitants de fet (de dret 252), dels quals 106 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 65; casats, 51; viudos, 12; total, 128. — Dones: solteres, 58; casades, 52; viudes, 15; total, 125; y per entitats de població, com segueix:

Torrent (poble): 40 edificis y alberchs, ab 91 habitants. — Petits caserius y edificis escampats, 42, ab 162 habitants.

Entre los caserius hi va comprès Torrentí, que en «Nomenclàtors» anteriors al del any 1904, figura ab 8 edificis y 29 habitants.

Lo terme es montanyós, particularment per l' O. y SO., per quin costat està poblat de suredes; en los conrèus s' hi cullen grans y llegums. Hi ha una font d' ayga ferruginosa, pedreres de calç y hi està registrada una mina de plom. Lo regan torrenteres y l' atravessan, a més del tranvía del baix Empordà, que hi té estació per la qual reb lo corrèu, les carreteres de Gerona a Palamors, la que d' aquesta s' encamina a Begur, y los camins carreters pera anar a Pals y a Sant Felíu de Buada. Pertany al districte electoral de La Bisbal.

Lo poble dista de La Bisbal, pêl tranvía, 9 kilòmetres y de Gerona 36. Es exclusivament rural. Té cartería; una escola elemental incomplerta d' ensenyança mixta, y celebra la festa major lo día 1 de Setembre.

Es parroquia urbana d' entrada, ab rector, ara del arxiprestat de La Bisbal y abans del ardiaconat de Gerona. La esglesia parroquial, dedicada a

Sant Vicents, havía sigut sufragània de la parroquia de Sant Felíu de Buada. En lo terme d' ella hi ha una ermita dedicada a Sant Llop.

En lo cens del any 1359, Torrent hi figura ab 16 fochs: 12 de cavallers y 4 d' esglesia; y Torrentí ab dos fochs de cavallers.

Torroella de Montgrí

Lo districte municipal de Torroella de Montgrí, que comprèn la vila d' aquest nom, lo poble del Estartit, ab les illes Medes, y-l vehinat de Sobrestany, està situat al NE. de Gerona, en la desembocadura del Ter y a la riba esquerra d' aquest ríu. Afronta, al N., ab los de Bellcayre y de La Escala; al E., ab la mar; al S., ab lo de Pals y ab lo ríu Ter; y al O.,

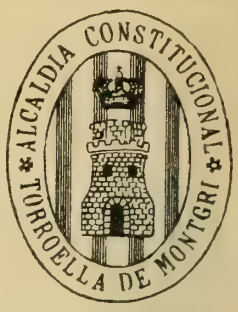

Plan de Torroella de Montgrí (Facilitat per Ramón Galibern)

ESCALA: 1 : 5,000

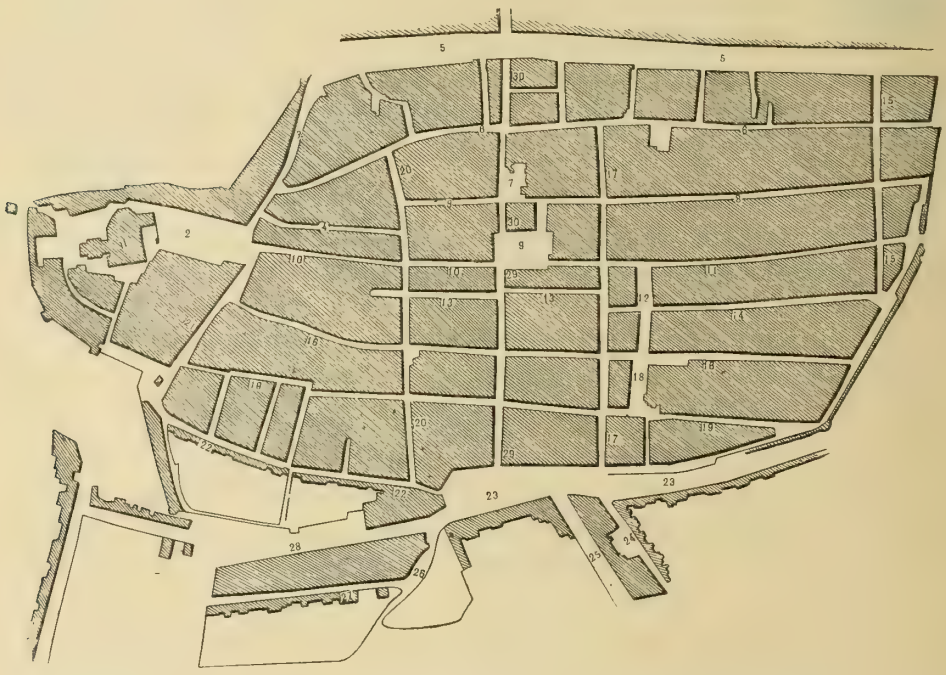

1. Esglesia.
2. Passeig de la Esglesia.
3. Carrer de la Mar.
4. Carreró del Negre.
5. Carrer del Marquès Robert.
6. Id. del Carme.
7. Plaça del Grà.
8. Carrer del Hospital.
9. Plaça de la Constitució.
10. Carrer de la Esglesia.
11. Carrer Major.
12. Plaça d' En Roch.
13. Carrer de la Carnicería.
14. Id. de la Sopa.
15. Id. de Sant Joseph.
16. Id. de Sant Agustí.
17. Id. de la Porta Nova.
18. Plaça dels Dolors.
19. Carrer dels Dolors.
20. Id. de la Godina.
21. Carrer de la Presó.
22. Id. de la Unió.
23. Firal.
24. Carrer de Gerona
25. Id. del ríu Ter.
26. Id. de Figueres.
27. Id. de Sant Antoni.
28. Id. del Rosari.
29. Id. d' Ullà.
30. Id. d' Orient.

ab los d' Ullà y de Bellcayre. Té 1,275 edificis y alberchs, ab 3,543 habitants de fet (de dret 3,471), dels quals 1,533 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 821; casats, 843; viudos, 83; total, 1,747. — Dones: solteres, 798; casades, 850; viudes, 148; total, 1,796; y per entitats de població, com segueix:

Torroella (cap de districte): 933 edificis y alberchs, ab 2,595 habitants. — L' Estartit (a 6,600 metres de Torroella): 224 edificis y alberchs, ab 512 ha-

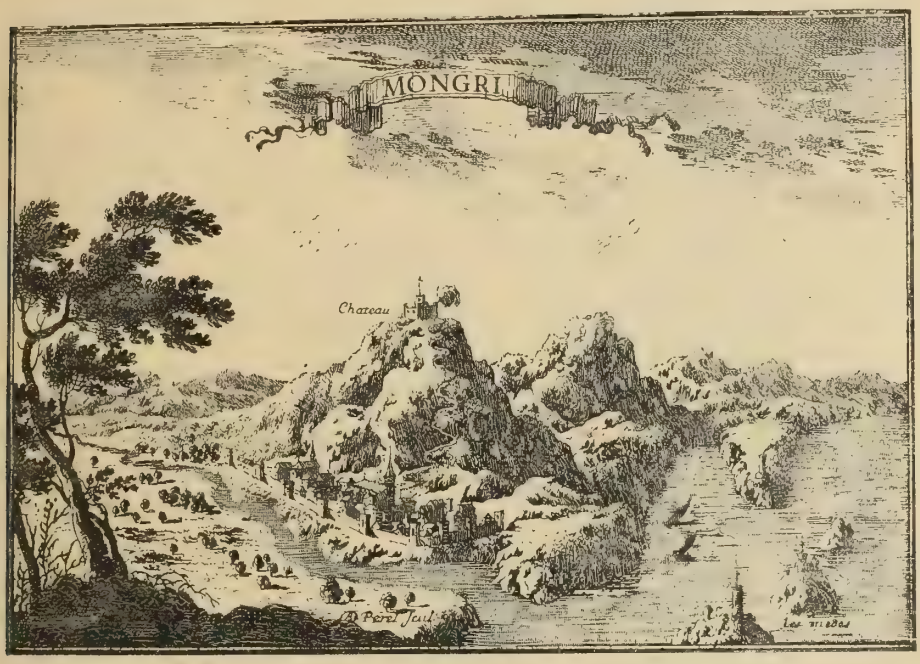

Torroella de Montgrí.—Antiga vista de la població, feta per Beaulieu en 1646

bitants. — Sobrestany (a 7,500 metres de id.): 28 edificis y alberchs, ab 101 habitants. — Petits caserius y edificis escampats, 90, ab 335 habitants.

Entre los caserius s' hi ha de comptar l' anomenat La Bollería, a 4,800 metres de Torroella, ab 7 edificis, y les illes Medes, en les quals, abans de construir-se lo far, hi havía 5 edificis pera tropa.

Lo terme, per la banda de la costa, s' extén des de mólt poch en avall de la desembocadura del Ter, fins a la Torra de Montgó, situada al extrém N. del meteix; per manera que comprèn un bocí de la platja de Pals y tota la del Estartit, des de la actual desembocadura del Ter fins aquest poble. En aquest troç de costa baxa hi queda la antiga mare del Ter, anomenada lo Ter vell, y la platja està vorejada d' aygamoxos; entre los dos braços del Ter y la mar s' hi formava en temps passats una illa, que serví als reys d' Aragó de vedat natural, donchs s' hi criava caça ab abundancia, y los comtes d' Empories hi tin-

Torroella de Montgrí.—Part més avençada de la Duna, en la horta d' En Rexach

gueren també salines. Lo restant de la costa, com tením manifestat al descriure-la, es alta y rocosa y plena de coves naturals, en les quals la mar se fica. Enfront del Estartit surten de la ayga les illes Medes, que per haver sigut abandonades les fortificacions que hi havía, no comptan avuy ab més habitants que-ls encarregats del far. Tota la costa pertany al districte marítim de La Escala.

Per la banda de terra, lo terme es en part planer y en part montanyós; l' atravessa de O. a E. una serra coneguda per les montanyes de Torroella, que des de lo puig de Montgrí (316 metres alt) va disminuint d' elevació a mida que s' acosta a la mar. Al peu de les seves vessants soptades de mitjorn, se troba la part plana del terme; per la altra vessant, lo terrer es alt y accidentat: encara que se la anomena *La montanya gran*, està despoblat de bosch y mostra la roca pelada a flor de sol. Per aquesta banda es per ahont s' extenen y van avençant les dunes que s' originan en la platja d' Empories, les quals traspassan ja la serra pêl coll de les Sorres y amenaçan sepultar les hortes del plà a la serra més properes. Una altra duna, però de poca importancia, hi ha a poch més de mitg kilòmetre del Estartit, quin avenç ha deturat lo puig anomenat Roca Maura, en lo qual los senyors de Torroella, en la Etat mitjana, hi tingueren un castell. Es independent de la que-ns ha ocupat, donchs deu la seva formació a les sorres del Ter, y-l senyor Ferrer la creu ja fixada. Les montanyes de Torroella eran explotades en comunitat pêls vehins dels llochs de Torroella, Canet, Gualta, Ullà, Bellcayre, Albons, Tor y La Tallada. Hi ha guixeres y pedreres de calç.

Lo terrer de conrèu, situat quasi tot en lo plà y en partida de regadíu, es de

bona qualitat y produheix grans, llegums, hortalices, oli, ví, fruyta y arròç. S' hi cría bestiar.

Regan lo terme, a més del ríu Ter, la cequia de Gualta y la de Torroella, y l' atravessan la carretera del Estartit a Sant Jordi y la de Vilademat a Palafrugell, aquesta ab un pont sobre lo Ter, de nova construcció. Hi ha un camí carreter, mólt dolent, del Estartit a La Escala.

Reb lo corrèu per Sant Jordi y es cap de districte electoral.

La vila de Torroella està situada al peu de la montanya de Montgrí. Dista de La Bisbal 13 kilòmetres, de Gerona 32, del ríu Ter 1 y 16 de la estació de Sant Jordi, en lo camí de ferre de Barcelona a França. Té dues places y nombrosos carrers; aquests, fora en l' extrém N. que es la part més antiga de la vila, drets, llarchs y paralels, en dues direccions, de N. a S. y d' E. a O. Estava voltada de muralles, en-

Torroella de Montgrí.—La Duna, en la horta d' En Rexach

derrocades quasi per complert durant lo passat segle, en les que s' obrían sis portes, una al N., altra al S., dues a orient y dues a ponent, d' alguna de les quals ne quedan encara restes. Al extrém N., en la vila antiga, hi ha la esgle-

Clixé de J. Esquirol

Torroella de Montgrí.—L' Estartit y-l freu de les Medes

sia parroquial y hi havía lo vell castell senyorial, convertit més tart en palàu dels reys d' Aragó. En lo centre de la vila hi ha la plaça, que es espayosa. Vora lo portal de Sant Joseph, que era lo qui s' obría al S., s' hi edificà lo convent de Sant Agustí. Té regular caseríu.

Torroella de Montgrí.—La ermita de Santa Caterina

Hi ha lloch de la guardia civil, en la vila, y de carrabiners en lo poble del Estartit; administració de corrèus; notaría; illuminació pública per electricitat; hospital, de fundació particular, ab deu llits, que-s manté en part de rendes propries (935'98 ptes. anyals); dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes, y quatre de privades, la una de noys y les

altres tres de noyes, de les quals la una a càrrech de RR. Gabrielistes y altra al de les monges claustrals de la Divina Pastora; dos professors de música; teatre; cinematògraf; sales de ball; dues orquestes o cobles; tres fondes, y ordinació diaria a Figueres, Gerona, La Escala, Begur, Palafrugell, Palamors y La Bisbal, y dues vegades al día a la estació de Sant Jordi.

Celebra la festa major lo día 25 d' Agost; mercat los dilluns de cada setmana y fira los díes 15 de Maig, 14 de Setembre y 30 de Novembre.

S' hi exercexen les professions lliberals y les arts y oficis més necessaris; hi són relativament nombrosos los marxants de bestiar, y té establertes una fàbrica de curtits, una de producció de força elèctrica, una de gaseoses, una de conserves de peix y una farinera. Hi ha varis obradors d' esclops.

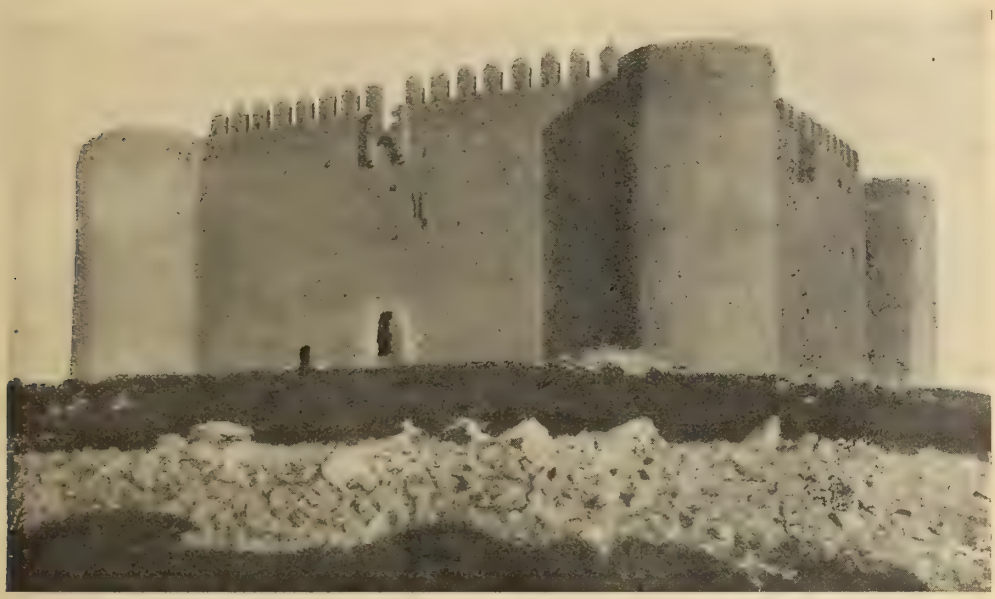

Torroellà de Montgrí.—Lo castell de Montgrí

Lo poble del Estartit, situat a la riba de la mar, al devant de les illes Medes, pot considerar-se y es de fet lo port de Torroella. Una part dels seus habitants són pescadors. Sembla que les embarcacions de cabotatge y de poch calat, arribavan, en la Etat Mitjana, remontant lo Ter, fins a la vora de Torroella meteix; però la retirada de la mar, per una banda, y per altra les sangríes fetes a aquell ríu, des de Colomers a la mar, pera regar y moure molins, les més importants de les quals no hi tornan la ayga, han disminuit considerablement lo cabdal del Ter prop de la seva desembocadura, y avuy ja no-l remontan les dites embarcacions.

Lo vehinat de Sobrestany, que deu lo nom a la seva situació prop del estany de Bellcayre, entre aquest y la anomenada *Montanya gran,* es exclusivament agricultor.

A més del recinte fortificat o castell de Torroella, hi havía en lo terme altres dos castells: lo de Montgrí y lo més antich de Roca Maura, dels quals dirèm quelcòm més avall. També hi havía alguna torra de guayta y, com sabèm, havían estat fortificades les illes Medes.

Los aygamoxos del Ter són causa en la vila y part baxa del districte de febres palúdiques. Aquest flagell aumentà considerablement d' intensitat quan s' introduhí lo conrèu del arròç, fins al extrém d' haver-se vist los governs obligats a privar-lo. Ara de poch s' ha tornat a permetre, desohint les protestes d' una bona part dels vehins.

En l' ordre relligiós, es parroquia de terme, ab rector y dos vicaris, del arxiprestat de La Bisbal y abans del ardiaconat d' Empordà. Té per sufragània, ab un altre vicari, la parroquia del Estartit, de moderna creació. Hi ha establertes en la parroquia les següents comunitats relligioses: germanes Gabrielistes y germanes Clarisses, que-s dedican a la ensenyança, y germanes Carmelites de la Caritat, que cuydan del hospital y vetllan malalts.

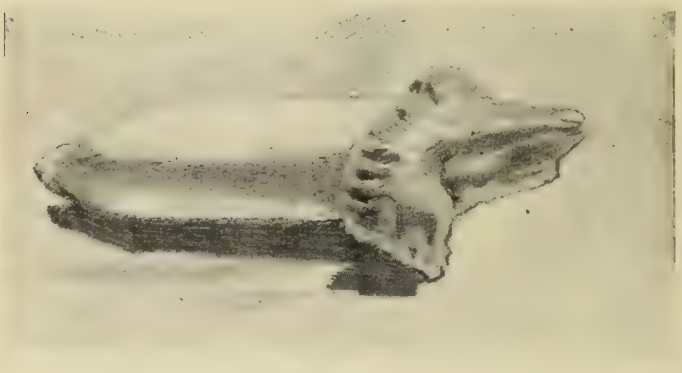

Torroella de Montgrí.—Banya de cervo treballada

La esglesia parroquial, dedicada a Sant Genís, es un edifici gòtich de principis del segle XV, d' una sola nau, alta y espayosa. Lo frontis y lo campanar són del segle XVIII. A més d' ella hi ha, en la vila, una capella dedicada a Sant Antoni, una altra a la Mare de Déu dels Dolors y una altra a Nostra Senyora de la Divina Providencia; y fora de la vila, la ermita de Santa Caterina, en la montanya de Montgrí, fundada l' any 1392, que té un bonich retaule; la capella de Nostra Senyora del Roser, a poca distancia del cementiri, en les afores de la població; la capella de Santa María dels Masos, abans de Sant Pere y Santa María de la Mar, que existía ja en lo segle IX y era possessió del monestir d' Amer, y finalment un santuari, anomenat Lo Palàu, situat en la Montanya gran, sobre un turó que porta lo meteix nom, distant de Torroella 7,300 metres, que ignoràm si encara existeix.

La esglesia del Estartit, de construcció moderna, està dedicada a Santa Anna.

Al costat de la capella dels Dolors, envers l' extrém S. de la vila, hi ha la que fóu esglesia y convent de Sant Agustí, fundat l' any 1396. La esglesia era d' istil de transició; lo convent tenía un claustre d' istil toscà, ab dos pisos,

galeríes de 3'45 metres d' amplada, sostre de fusta y les seves dimensions, compreses les galeríes, són 28'80 × 27'10 metres; fóu construit en lo segle XVII. Al present la esglesia està convertida en magatzèm de fustes y-l convent s' utilisa pera escoles y altres serveys públichs.

A principis del segle XV, any 1413, se començà la construcció, en la major de les illes Medes, d' un monestir, pèls frares de la ordre del Hospital, a la quina foren donades les dites illes pera la seva guarda y custodia. Tot lo monestir estava fortificat y en ell hi havía una capella, sots la advocació de Santa María y de Sant Miquel Arcàngel.

Notes històriques. — Lo día 7 d' Octubre del any 1883 se va descobrir en la montanya gran de Torroella de Montgrí, en lo lloch d' ella anomenat *Plà de les rabioses,* una cova, o millor dit, galería soterrània, que fóu explorada primer per varis particulars sots la direcció del apotecari de la vila En Baldomer Mascort, y després per la Comissió provincial de monuments. Los primers exploradors, a més de gran nombre d' ossos humans y d' animals, hi trobaren, prop de la entrada, tres ganivets de sílex, un d' ells de 0'213 metres de llargada y un altre ab un rebaix semicircular a cada costat y prop d' un de sos extrems, practicat sens dupte pera subgectar-hi un mànech; lo tercer, quelcòm punxagut per un de sos extrems, podía haver-se utilisat com a punta de llança. Hi trobaren també algún petit fragment ceràmich y una punta de banya de cervo treballada. La comissió de monuments hi va recollir gran nombre d' ossos humans, algún altre fragment ceràmich, una o dues petites boletes que semblan d' ocre o pintura vermella, un crani humà quasi sencer, y altres dos cranis, l' un sencer y l' altre fragmentat, agafats a la estalagmita de la cova, sota la qual estavan. Aquests cranis són *dolicocèfals* (l' índex cefàlich del primer es 72'63 y la del segón 72'77) y se conservan ab altres dels obgectes trobats, en lo Museu de Gerona (56). Los ganivets de sílex malhauradament s' han perdut, però ne conservàm una copia, de grandaria natural, que ne tragué nostre amich En Felip Lloret y eran tals com se representan en los gravats que acompanyàm. D' aquests obgectes, resulta que-s tracta d' una cova funeraria dels derrers temps prehistòrichs.

Del temps de la dominació romana, se trobaren fà anys en la Meda grans enterraments fets de teules y fragments de ceràmica ordinaria; dels derrers també se-n recullen en un petit puig anomenat La Fonollera, prop de la desembocadura del Adaró, en quin lloch s' ha pretès, ab menys fonament encara que en altres de que ja hem donat compte, havía estat situada la desapareguda *Cypsele.*

Dels origens de la vila de Torroella en la Etat Mitjana no se-n sab res. Les noves més antigues són les que fan referencia a la capella de Sant Pere y Santa María de *Carcer* y després de la *Mar,* que-s remontan al segle IX. De

(56) Veja-s la plana 171.

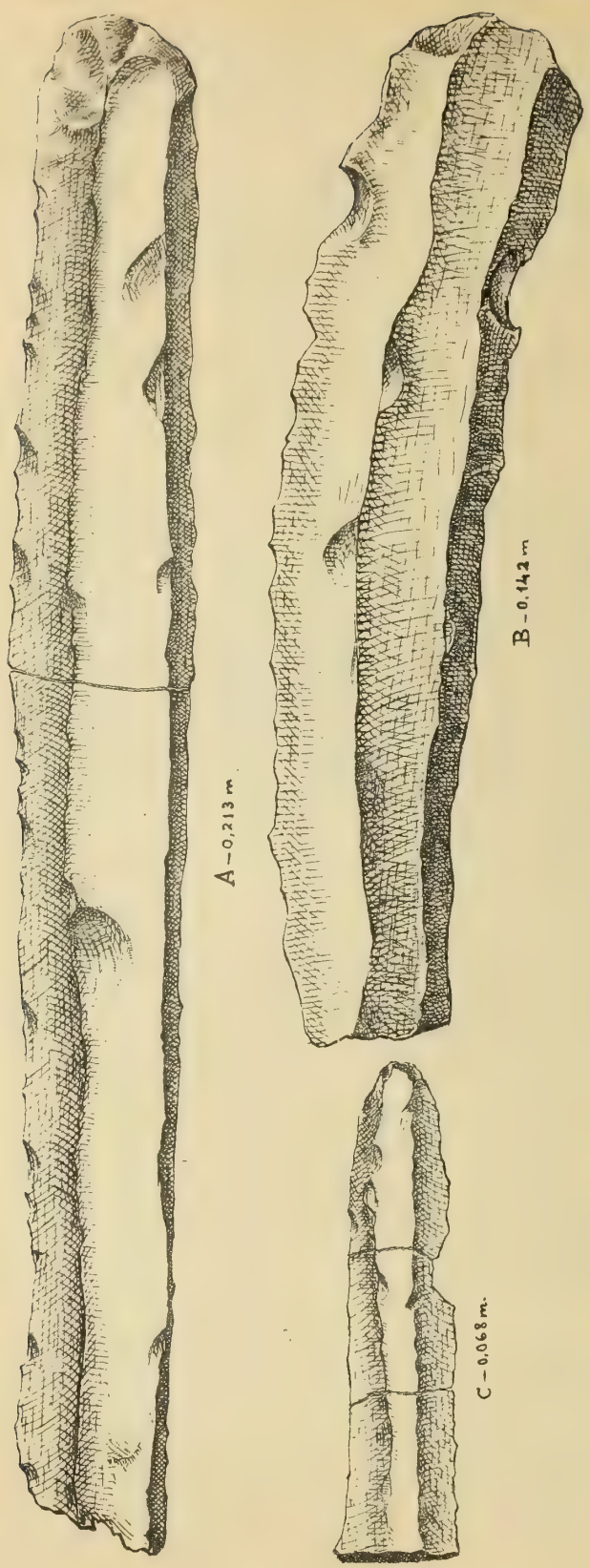

Torroella de Montgrí.—Ganivets de sílex (cova funeraria)

principis del segle XII (any 1123) són les primeres mencions que tením de la familia senyorial de Torroella, y com alguna d'elles se refereix a temps passat, es fundat presumir que ja en lo segle anterior s' havía format un nucli de població al voltant del castell senyorial. En dit temps, a més del castell de Torroella, se fà menció del de Roca Maura com a possehits per una metexa familia. Al començar lo segle XIII era senyor de Torroella Ponç Guillém, al qui degué succehir Bernat de Santa Eugenia en lo senyoríu. Aquest era senyor de Torroella, quan acompanyà, junt ab Guillém de Montgrí, sagristà de la catedral de Gerona y germà del predit Ponç Guillém, al rey Jaume en la conquesta de Mallorca, y tal fóu son comportament en aquella ocasió, que-l rey al retornar-se-n de la illa, lo va dexar en ella de governador general. Lo séu germà, Ramón de Torroella, fóu lo primer bisbe de la illa conquerida. De Bernat de Santa Eugenia, que en 1265 concedí a la vila impor-

tants privilegis, fóu filla y hereva Dona Sanxa de Torroella, qui casà ab Grau, vescomte de Cabrera. Aquesta senyora possehí mólt poch temps lo senyoríu de Torroella, donchs l' any 1269, ab la intervenció y consentiment del séu pare, lo va permutar pêl de Vilademuls, ab Dalmàu, fill del vescomte de Rocaberti, y aquest en 1272 lo va cedir, també per permuta, al infant D. Pere, després rey d' Aragó, quedant convertida la baronía de Torroella en una Procuració reyal. L' any 1285 lo rey hi tingué presos als infants de Mallorca. Jaume II en 1294 va manar edificar lo castell de Montgrí, al cim de la montanya d' aquest nom, que va quedar sense acabar, però lo que-n queda es una notable mostra de lo que era la arquitectura militar en la nostra terra al començar lo segle XIV. Forma un gran quadrat cenyit per altes muralles coronades de marlets, acabats en punta, ab una torra rodona en cada angle. Es tot de pedra picada, colocada en filades horitzontals. No té més entrada que una porta oberta a mitjorn, perpendicular, a la qual al cim del mur hi ha un matacà. En la metexa paret de mitjorn s' obre una finestra, partida per una columna ab son corresponent capitell. Cap més obertura, fora les espitlleres, s' obre al exterior. L' interior està sense edificar. Tingueren lo castell pêl rey, primer Dalmàu de Castellnòu (any 1301) y després Pere de Llibià y-ls seus descendents. Lo meteix rey y los seus successors, sobre tot Joan I, mostraren per la vila gran predilecció y hi visqueren temporades en l' antich castell senyorial, convertit en palàu. En tals condicions se comprèn que la vila cresqués en població y privilegis, convertint-se en la més important del baix Empordà y desenrotllant-se les arts industrials, particularment la fabricació de panyos. L' any 1359 tenía 178 fochs reyals. Després los cambis políticbs, les guerres y la piratería, feren minvar la seva preponderancia. L' any 1698, formavan la Procuració reyal, los llochs de Torroella, Gualta, Fontanilles y Sobrestany.

Bibliografía.—Bofarull (Francisco de): *Monografía del castillo de Santa Catalina*, en la *Revista de Gerona*, v. XIV, 1890.—Botet y Sisó (Joaquím): *Les illes Medes*, en *La Renaxensa*, 1872; *Torre y monasterio de las islas Medas*, en la *Revista de Gerona*, v. XV, 1891.—Congost y Vinyas (Ramón): *Historia de la epidemia de calenturas intermitentes que sufrió el Bajo Ampurdán meridional en 1837, acompañada de un plano de los terrenos que en varias épocas sirvieron de semillero al arroz, etc.*—Mariategui (E. de): *Sobre lo castell de Santa Catalina*, article publicat en la revista *El Arte en España*, v. VI, 1867.—Pascual y Prats (Joseph): *Una excursión á la cueva funeraria de Torroella de Montgrí*, 1883.—Pella y Forgas: *Lo monestir de les Medes*, en *La Renaxensa*, 1872, (consulte-s també la *Historia del Ampurdán*).—Sábat (Andréu): *La ermita de Santa Catalina de Torroella de Montgrí*, en la *Revista de Gerona*, XVIII, 1893.—Valentí (Casimiro): *El cólera. Estudio con motivo de la epidemia de dicha enfermedad que sufrió la villa de Torroella de Montgrí en 1885-1886.*

Ullà

Lo districte municipal d' Ullà, està situat a la riba esquerra del Ter, al NE. de Gerona, y afronta, al N., ab los de Bellcayre y de Torroella de Montgrí; al E., ab aquest derrer; al S., ab lo ríu Ter, y al O., ab lo districte de La Tallada. Té 141 edificis y alberchs, ab 360 habitants de fet (de dret 402), dels

quals 182 saben llegir y escriure, que-s classifican, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 91; casats, 83; viudos, 12; total, 186.—Dones: solteres, 75; casades, 82; viudes, 17; total, 174.

La població hi està bastant reunida, donchs solzament són 16 los edificis y alberchs isolats, habitats per 33 persones.

Lo terme es planer o lleugerament inclinat envers lo Ter y pêl NE. s' enfila al cim més occidental de les montanyes de Torroella, de 307 metres d' alçada sobre lo nivell de la mar, per quin motíu es conegut ab lo nom de Puig d' Ullà. Lo dit puig està, com lo restant de la serra, mólt despoblat d' arbres; en la part més baxa de les seves vessants s' hi conreua la olivera; més amunt hi ha herbat y mata pera pastures. En los conrèus s' hi cullen grans, llegums, hortalices, oli y un xich de ví y de fruyta. Lo rega, a més del Ter, la cequia de Torroella, y l' atravessan les carreteres del Estartit a Sant Jordi y de Vilademat a Palafrugell. Pera comunicar-se ab los pobles vehins de la altra riba del Ter (Serra y Gualta), tenía abans una barca. Reb lo corrèu per la estació de Sant Jordi y pertany al districte electoral de Torroella de Montgrí.

Lo poble dista de La Bisbal uns 14 kilòmetres, de Gerona 30, de Torroella 2 y 14 de la estació de Sant Jordi, en lo ferrecarril de Barcelona a França, que es la que té més a la vora. Té una escola elemental incomplerta d' assistencia mixta, un forn de calç y celebra la festa major lo día 22 de Juliol. Quasi tots sos vehins són agricultors.

Ullà es parroquia urbana d' entrada, ab rector y cinch beneficiats, que forman comunitat, en memoria d' haver-hi hagut colegiata; pertany al arxiprestat de La Bisbal y era abans del ardiaconat d' Empordà. La esglesia parroquial està dedicada a Santa María. Es un temple modern d' istil del renaxement, que va ésser reedificat ab motíu de trelladar-s' hi la colegiata. S' acabà y fóu benehit l' any 1804. L' antich titolar de la parroquia era Sant Andréu.

La colegiata o Canonja agustiniana de Santa María d' Ullà, fóu fundada l' any 1121, pêl prevere Pere Vidal, ab autorisació y consentiment del bisbe de Gerona, pêl doble concepte de prelat propri y de senyor del poble y parroquia d' Ullà, senyoríu que possehía des del segle IX, per donació dels emperadors franchs. La canonja estava situada en lo plà, mólt a la vora del Ter, y la seva esglesia de Santa María fóu consagrada l' any 1181. Pochs anys abans, en 1178, uns moros procedents de la illa de Mallorca, que desembarcaren en L' Estartit, saquejaren lo monestir, donant mort a varis canonges y emportant-se-n catius als qui salvaren la vida. Restablert lo monestir, se vegé en constants apuros per les revingudes del Ter, que ja que no se l' endugueren, l' anaren sepultant ab les seves sorres fins al extrém de veure-s los

canonges obligats a axecar un nou temple sobre-l que ja tenían, y per fí, a abandonar aquell lloch trelladant-se més terra endins, ahont s' axeca lo poble d' Ullà, quina esglesia parroquial fóu, ab lo temps, com hem dit, reedificada y convertida en colegiata. Aquesta, des del any 1592, era secular, per haver-se suprimit en dit any les canonges agustinianes.

Ullà en los documents se troba escrit *Olianus* (en 844), *Oliana* (en 881), *Ullà* (en 1121) y *Uliano, Ulianus*, en temps més moderns. L' any 1359 tenía 43 fochs, tots d' esglesia. L' any 1698 lo bisbe de Gerona hi exercía la jurisdicció civil y lo rey la criminal.

Ullastret

Lo poble de Ullastret forma un districte municipal situat al E. NE. de Gerona, en la conca del ríu Adaró, que afronta, al N., ab los de Serra y de Fontanilles; al E., ab los de Fontanilles y de Peratallada; al S., ab aquest derrer, y al O., ab los de Casavells y de Parlabà. Té 133 edificis y alberchs (d' ells 115 agrupats formant lo poble y-ls restants més o menys isolats), ab 450 habitants de fet (de dret 463), dels quals 166 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 108; casats, 98; viudos, 10; total, 216. — Dones: solteres, 108; casades, 97; viudes, 29; total, 234.

Lo terme es planer y lo terrer, de regular qualitat, produheix grans, llegums, hortalices, fruyta y ví. Té prats y arbredes a les vores del ríu Adaró, que lo rega. Les terres que foren estany, avuy se conreuan; però com tením manifestat, s' enaygan encara en temps de pluges abundoses. Està faltat de carreteres y té solzament camins carreters pera comunicar-se ab La Bisbal y pobles vehins. Reb lo corrèu per La Bisbal y pertany al districte electoral de Torroella de Montgrí. Hi ha en lo terme un terreny erm, de 15 hectàrees d' extensió, anomenat La Garriga, que està registrat oficialment com montanya pública pendent de classificació.

Lo poble dista de La Bisbal uns 8 kilòmetres, de Gerona 26 y 6 de la estació de Corsà en lo tranvía del Baix Empordà, que es la vía ferrada que té més a la vora. Conserva restes de les muralles que l' enrondavan, per quin motíu era calificat de *castell*. La casa del comú y les escoles ocupan lo local d' una antiga capella. Havía tingut hospital de fundació ignorada, al present desaparegut per ésser insuficient la renda ab que comptava (114'33 pessetes anyals). Té dues escoles públiques elementals incomplertes, la una de noys y la altra de noyes; dues prempses d' oli; una fàbrica de genres de punt, y un molí fariner. La gran majoría de sos vehins són agricultors. Celebra fira lo día 11 de Novembre, y festes lo 29 d' Abril y los díes 10 y 11 d' Agost.

Es parroquia urbana d' entrada, ab rector, del arxiprestat de La Bisbal

y abans del ardiaconat d' Empordà. A més de la esglesia parroquial, dedicada a Sant Pere, hi ha prop d' ahont era l' estany una capella dedicada a Sant Andréu.

Segons lo senyor Pella y Forgas, al mitjorn del poble, en l' anomenat *Camp de Claus y de les Pedres*, s' hi troban fragments de terricería antiga. Los documents escriuen lo nom del poble *Ullastreto* (en 899), *Ullastret* (en 1017), *Uliastret* (en 1019), *Oleastreto* (en 1235) y en lo segle XIV y següents *Occulo Stricto*. Lo comte de Gerona y Barcelona, Ramón Borrell, comprà lo lloch als germans Gislabert y Huch, comtes d' Empories, y l' any 1019 lo séu fill Berenguer Ramón y la seva mare y tudríu Dona Ermessendis, lo donaren al bisbe de Gerona, en quin poder seguí durant varis segles. En 1698 era cap d' una batllía reyal, que comprenía los llochs d' Ullastret, Llabià, Serra y Casavells.

Vall-llòbrega

Lo districte municipal de Vall-llòbrega, format pêl poble d' aquest nom ab sos vehinats, ocupa al E. SE. de Gerona part de les estrebacions de la serra que separa la riera de Calonge del ríu Aubí, y afronta, al N., ab los de Fonteta y de Montràs, al E., ab aquest derrer y ab lo de Palafrugell; al S., ab lo de Sant Joan de Palamors, y al O., ab lo de Calonge. Té 82 edificis y alberchs, ab 254 habitants de fet (de dret 252), dels quals 127 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

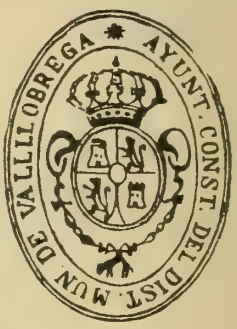

Hòmens: solters, 66; casats, 58; viudos, 7; total, 131. — Dones: solteres, 48; casades, 59; viudes, 16; total, 123; y per entitats de població, com segueix:

Vall-llòbrega (cap oficial del districte): 10 edificis y alberchs, ab 28 habitants.—L' Arrabal (a 1 kilòmetre de Vall-llòbrega), 30 edificis y alberchs, ab 92 habitants.—Petits caserius y edificis escampats, 42, ab 134 habitants.

En nomenclàtors anteriors al del any 1904, figuran entre-ls vehinats o petits caserius, los següents:

Mas Ginesta (a 800 metres de Vall-llòbrega), 4 edificis y alberchs. — Pedregar (a 200 metres de id.): 4 edificis y alberchs.—Portalada (a 900 metres de id.): 3 edificis y alberchs. — Robàu (a 300 metres de id.): 7 edificis y alberchs. — Valentí (a 1,600 metres de id.): 3 edificis y alberchs. — Roca de Grià (a 900 metres de id.): 14 edificis y alberchs.

De fet, al present, lo cap de districte es L' Arrabal.

Lo terme es montanyós pêl N. y per l' O., y planer o lleugerament accidentat pêls altres quadrants. La montanya està plena de bosch poblat de

suros y en los conrèus, regats per l'Aubí y la riera de Vall-llòbrega, s'hi cullen grans, llegums, oli, ví y poca fruyta y hortalices. S'hi cría bestiar porquí y de llana. L'atravessa la carretera de Gerona a Palamors y lo tranvía del Baix Empordà, que hi té estació a 30 kilòmetres de Flassà y 3 de Palamors. Reb lo corrèu pêl tranvía y pertany al districte electoral de La Bisbal.

Lo poble, anomenat també *barri de la esglesia,* dista de La Bisbal pêl tranvía 18 kilòmetres y de Gerona 46; però aquestes distancies per ratlla dreta se reduhexen a 12 y 30 respectivament. Celebra la festa major lo día 21 de Setembre.

Hi ha en lo districte una escola pública elemental incomplerta d'assistencia mixta, dos forns de rajoles y teules y una fàbrica de taps; la majoría dels habitants se dedican al conrèu de la terra.

Es parroquia urbana d'entrada, ab rector, del arxiprestat de La Bisbal y abans del ardiaconat de Gerona. Té la esglesia parroquial dedicada a Sant Matéu.

Los documents l'anomenan quasi sense discrepancia *Valle-Lubrica.* L'any 1359, tenía 20 fochs d'esglesia. Formà part, primer de la batllía y després del comtat de Palamors.

Vulpellach

Lo poble de Vulpellach, ab lo vehinat de La Bordeta, forma un districte municipal, situat al E. de Gerona, en la conca del ríu Adaró, que afronta, al N., ab los de Castell d'Empordà y de Peratallada; al E., ab aquest derrer; al S., ab lo de Fonteta, y al O., ab lo de La Bisbal. Té 128 edificis y alberchs, ab 407 habitants de fet (de dret 441), dels quals 160 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 108; casats, 90; viudos, 10; total, 208.—Dones: solteres, 100; casades, 90; viudes, 9; total, 199; y per entitats de població, com segueix:

Vulpellach (cap de districte): 101 edificis y alberchs, ab 300 habitants.—La Bordeta (a 500 metres de Vulpellach): 21 edificis y alberchs, ab 79 habitants.—Petits caserius y edificis escampats, 6, ab 28 habitants.

Lo terme es planer y s'apoya, per son extrém SO., en lo serrat que separa les aygues que s'escorren directament al Adaró, de les que s'encaminavan al estany d'Ullastret, per la riera Seca, axí anomenada per que no porta ayga més que en temps de pluges, única corrent que hi ha en lo terme. Lo terrer de conrèu es de secà y produheix grans, llegums, oli y un xich de ví y de fruyta. Hi passa la carretera de Gerona a Palamors y lo tranvía del Baix Em-

pordà, que hi té estació a dos kilòmetres de La Bisbal; l' atravessa l' antich camí carreter de La Bisbal a Torroella de Montgrí per Canapost, y té un altre camí carreter que porta a Castell d' Empordà. Reb lo corrèu pèl tranvía y pertany al districte electoral de La Bisbal.

La població es purament agrícola; dista de La Bisbal poch més de dos kilòmetres y de Gerona 29. Forma districte escolar ab Fonteta y Castell

Clixé de J. Font y Gumá

Vulpellach.—Pàti del castell

d' Empordà y té una escola pública elemental complerta de noyes. Hi ha dues prempses d' oli. Celebra la festa major lo 19 d' Agost.

Es parroquia urbana d' entrada, ab rector, del arxiprestat de La Bisbal y abans del ardiaconat d' Empordà. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Julià y Santa Basilissa, es un temple gòtich, de pedra picada, d' una sola nau, ab frontis y campanar d' istil del renaxement.

Vulpellach, en los documents *Vulpiliacus* (any 983), *Volpeyliacho* (1316) y *Vulpiliacho* (1362), era lloch senyorial. En lo castell-palàu, que més o menys modificat se conserva, s' hi han recullit rajoles del segle XVI, decorades ab escuts de familia, motius florals y curioses inscripcions llatines, que fan

referencia a la familia Sarriera, aleshores possehidora del lloch y del castell, apropòsit de les quals s' han inventat poètiques llegendes de dames emparedades en vida.

Com los térmens dels llochs de Sant Cebrià dels Alls, de Sant Llorenç de les Arenes, de Pedrinyà y de Marenyà, forman part en lo judicial del partit de Gerona, s' han de disminuir en dit concepte, de les xifres corresponents al partit de La Bisbal en lo «Nomenclàtor» oficial del 1904, 86 edificis y alberchs, 325 habitants de fet y 331 de dret, y també 26,500 metres quadrats en la seva extensió superficial, sense descomptar la dels llochs de Pedrinyà y de Marenyà, que no hem pogut proporcionar-nos.

Vulpèllach.—La esglesia parroquial

Partit judicial de Olot

Olot.--Argelàguer.—Baget.—Bassegoda.—Batet.—Begudà.—Besàlú.—Beuda.—Capsech.—Castellfollit.—Joanetes.—La Pinya.—Les Planes.—Les Preses.—Mayà.—Mieres.—Montagut.—Oix.—Palàu de Montagut.—Parroquia de Besalú.—Ridaura.—Sales.—Santa Pau.—Sant Aniol de Finestres.—Sant Esteve de Bas.—Sant Felíu de Pallerols.—Sant Miquel de Campmajor.—Sant Privat de Bas.—Sant Salvador de Bianya.—Tortellà.

Lo partit judicial de Olot, format pêls trenta districtes municipals que acabàm d'anomenar, ocupa lo centre de la regió N. de la provincia y té una extensió superficial de 857'51 kilòmetres quadrats. Lo poblan 38,191 habitants de fet (de dret 38,722), dels quals 154 eran militars y 119 extrangers, segons lo cens del any 1900, que viuen en 7,961 edificis y alberchs.

Afronta: al N., ab França; al E., ab los partits de Figueres y de Gerona; al S., ab aquest derrer, ab lo de Santa Coloma de Farners y ab lo de Vich en la provincia de Barcelona, y al O., ab lo de Puigcerdà.

Forman sos límits: la frontera francesa des del Montfalgars, al O., al pich d'En Roger, al E.; d'aquest pich giran al S. fins a trobar l'aygabarreig dels rius Fluvià y Ser, seguint la ratlla divisoria ab lo partit de Figueres, que ja tením assenyalada, y continuan en igual direcció, inclinant-se un poch al O., per la divisoria ab lo partit de Gerona, que també tením ja descrita; al trobar lo terme d'Amer, torcen francament al O. y, dexant pêl partit de Gerona lo terme d'Amer y pêl de Santa Coloma de Farners lo lloch de Sant Martí Ça-Calm, s'enfilan a la serra que separa lo Riubrugent dels altres afluyents de la riba esquerra del Ter y que forma partió des del santuari de Nostra Senyora del Far ab la provincia de Barcelona, la qual seguexen fins a son origen en la carena de la divisoria entre los rius Fluvià y Ter: aquesta divisoria, que corre primer d'E. a O. y després de S. a N. fins al Montfalgars, en lo Pyrinèu, es també la partió entre-l partit de Olot y-l de Vich, primer, y després entre aquell partit y-l de Puigcerdà, ab la sola excepció de la capsalera de la riera de Bach y de la vall de Bolós, que quedan per aquest derrer partit, per baxar en un petit troç los límits per la vessant oriental de la dita divisoria des del Cap sa-Costa al Coll de la Boxeda.

PARTIT JUDICIAL DE OLOT

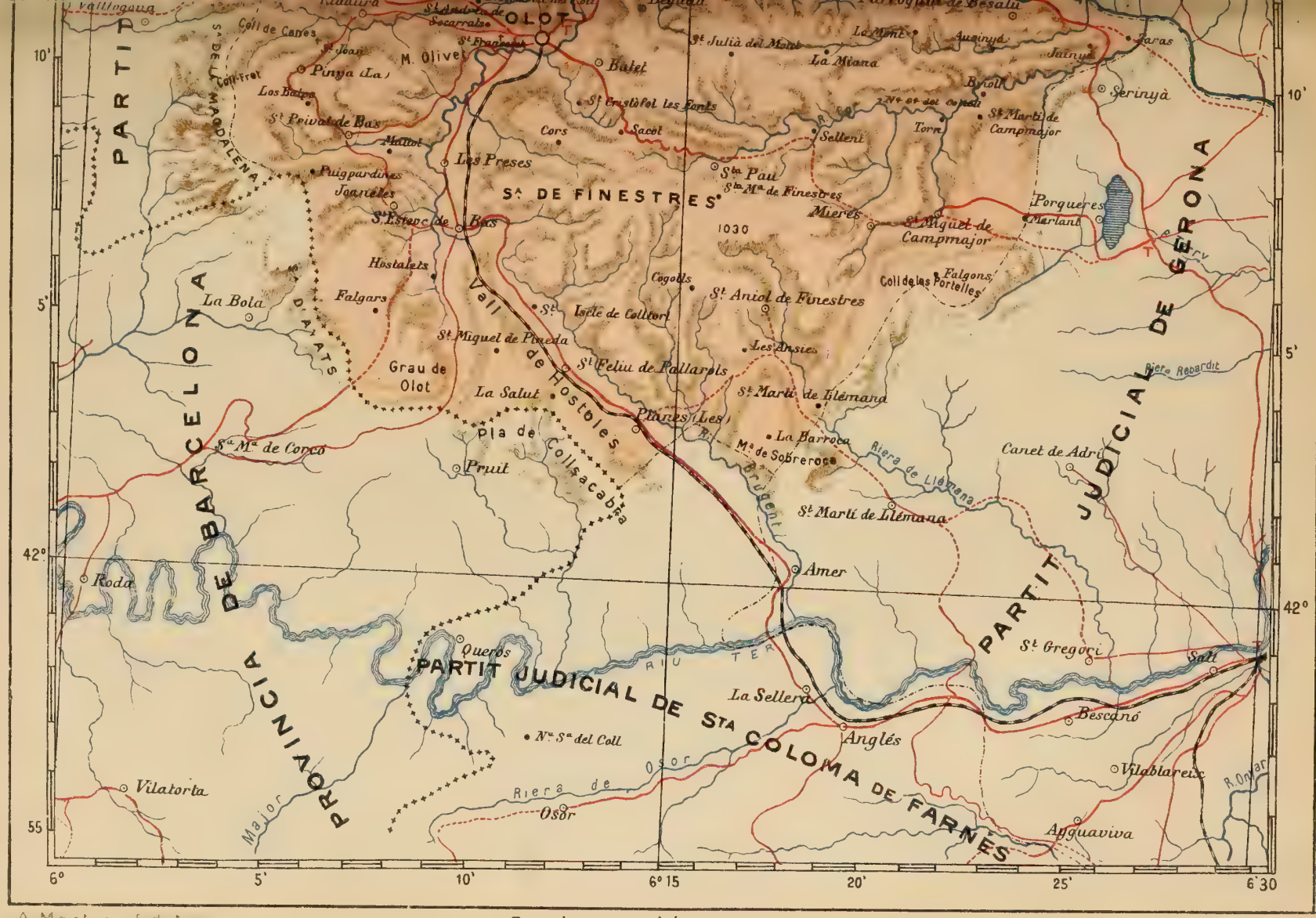

A. Martin Editor

Escala en Kilometres

0 5 10 15 20 25 30

Lit. Martin y Baño

En sa conseqüencia, se pot dir que-l partit de Olot comprèn tota la conca del Fluvià ab sos afluyents, des del orígen d'aquest ríu fins al séu aygabarreig ab lo Ser, un xich en avall de Besalú; la capsalera de la Muga y un petit bocí de la vessant de la dreta d'aquest ríu, fins a trobar lo lloch de Llerona o Llorona, que queda pêl partit de Figueres, y, finalment, les capsaleres de la vall de Llèmana y de la de Hostoles, en la conca del Ter. Del troç indicat de la conca del Fluvià se n'han d'exceptuar, com hem dit, les valls de Bolós y-l naxement de la riera de Bach, y ademés, tota la vessant dreta de la riera de Campmajor des de Puigarnol, y aprés la del Ser des de son aygabarreig ab aquesta riera fins que s'ajunta ab lo Fluvià, quedant, en conseqüencia, pêl partit de Gerona lo lloch de Sant Martí de Campmajor y tot lo districte municipal de Serinyà, situats en la conca del Ser.

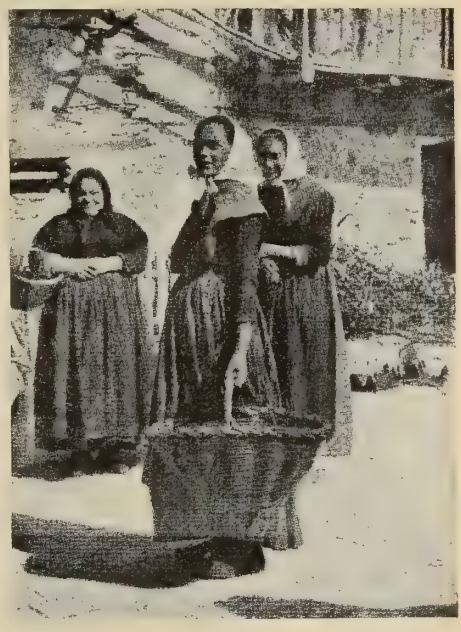

Pageses de la comarca olotina

La major part del partit correspòn a la çona temperada de la provincia (de 10° a 15° de temperatura mitja); però les altes valls del Llierca, lo macís de Bassegoda y lo Puig-Sa-Calm, com també la serralada del Pyrinèu, estàn dintre de la çona freda (de 5° a 10° temperatura mitja). Hi dominan, en general, los vents del NO. y quelcòm també los de SO.; hi plou ab freqüencia, y les neus, fora dels alts cims, no s'hi aguantan gayre temps.

Lo terrer es sumament montanyós y en mólts llochs aspre y trencat, mostrant-se plè de timbes y cingleres en alguns endrets, particularment en l'extrèm SO. del partit y en part de la vall del Llierca. En la comarca de Olot y seguint en avall per la riba dreta del Fluvià fins a Castellfollit, envers l'E., y també en les valls de Santa Pau y de Llèmana, hi dominan les manifestacions volcàniques. Les montanyes estàn cobertes de boschs y conreuades en sos faldars en la proximitat dels poblats. Les terres de conrèu ocupan lo fons de les valls, que a voltes s'examplan formant petites planes; s'hi cullen grans, llegums y alguna hortaliça; hi falta quasi totalment la vinya y la olivera, y la fruyta flonja se reduheix a la poma y a la pera. En cambi, s'hi donan lo fajol y les patates, y hi abundan les pastures pera la cría de bestiar. La industria contribueix a la riquesa del partit, essent-hi mólt aprofitats los sallents a que dóna lloch lo desnivell del Fluvià des de Olot a Besalú, lo meteix que-ls del Llierca en son curs més inferior.

Compta ab les següents víes de comunicació:

Camí de ferre de vía estreta de Gerona a Olot. Entra en lo partit pêl terme de Les Planes y arriba al present fins a Sant Felíu de Pallerols: s' està treballant en los 18 kilòmetres que faltan pera arribar a Olot, que es provable queden fets dintre l' any 1912.

Carretera de segón ordre de Gerona a Olot, per Banyoles y Besalú, acabada. Entra en lo partit pêl terme de Fares, districte municipal de la Parroquia de Besalú, y segueix per Besalú, Argelaguer, Sant Jaume de Llierca, Castellfollit y Plà de Begudà pera acabar a Olot. Aquesta carretera, que entronca a Besalú ab la d' aquesta vila a Figueres y Roses, fà lo triple servey d' unir Olot ab Gerona, ab lo partit de Figueres y ab lo port de Roses.

Clixé de Vicents Grivé

Olot.—Lo ríu Fluvià, en l' hivern

Carretera de tercer ordre de Santa Coloma de Farners a Sant Joan de les Abadesses, acabada. Entra en lo partit pêl terme de Les Planes y segueix en amunt per Sant Felíu de Pallerols, Sant Esteve de Bas, Les Preses y Olot, ahont torç al NO. y per la vall del Ridaura s' encamina a Sant Joan de les Abadesses, entrant en lo partit de Puigcerdà pêl coll de Santigosa. Aquesta carretera, a més d' unir directament lo partit de Olot ab los de Santa Coloma y de Puigcerdà, enllaça aquella ciutat ab Gerona per l' entronch, a Anglés, ab la que conduheix a n' aquesta derrera ciutat, y enllaçarà directament Olot ab Vich y la provincia de Barcelona, aprés que siga acabat lo troç que s' està construint des de Sant Esteve de Bas pêl Grau y lo coll de Coma Joan a trobar la xarxa de les de la dita provincia. Un altre brancal de la carretera que-ns ocupa, igualment en construcció, se dirigeix del coll de Cubet, un xich més enllà de Ridaura, a la vila de Ripoll, passant pêl coll de Canes y Vallfogona.

Carretera de tercer ordre de les Funoses a Olot. Està a punt d'acabar-se y conduhirà de Castellfollit a Olot, seguint lo curs del Fluvià, remontant-lo primer per la seva riba dreta, des de les Funoses, en la carretera de Gerona a Olot, a Sant Joan les Fonts, y aprés per la seva riba esquerra des de Sant Joan les Fonts a tornar a trobar la predita carretera a cosa d'un kilòmetre abans d'arribar a Olot. D'aquesta carretera, prop del vehinat de la Canya, hi ha progectat un brancal que anirà per la vall de Bianya y seguint a poca diferencia lo traçat del vell camí d'Olot a Camprodón, a trobar, atravessat lo coll de Sant Pau de Seguries, la carretera de Ripoll a Camprodón, Molló y la frontera francesa.

Carretera de tercer ordre de Olot a Banyoles, per Santa Pau, Sallent, Mieres y Sant Miquel de Campmajor. Per ara y tant no hi ha construit, en lo partit de Olot, més que-l troç que va d'aquesta ciutat a Santa Pau.

Carretera de tercer ordre d'Argelaguer a Molló, per Tortellà, Oix, Baget y Rocabruna. Solzament té construit lo petit troç que va d'Argelaguer, en la carretera de Gerona a Olot, al poble de Tortellà.

A més de les carreteres precedents, té lo partit bons camins vehinals, subvencionats per la Diputació y aptes pera lo trànzit de carruatges: d'Olot a Capsech (7,500 metres), de Olot a Ridaura (3,600 metres) y de Sant Privat de Bas per Mallol y lo vehinat d'En Cirera, a trobar, prop del pas de Cudella, la carretera de Santa Coloma de Farners a Sant Joan de les Abadesses.

De lo apuntat resulta que si la part baxa del partit està regularment servida de víes de comunicació, aquestes se pot dir que mancan en absolut en la part alta, o siga en les valls del Llierca, de les Aguges y de Bach y també en la de Bianya.

Passàm a la descripció dels districtes municipals que-l composan.

Olot

Lo districte municipal de Olot comprèn la ciutat d'aquest nom; los llochs de Sant Andréu del Coll y Sant Cristòfol ses Fonts; los vehinats de Sant Roch y de Closells, y gran nombre de masíes escampades. Està situat en la conca del Fluviá, al O. NO. de Gerona, y afronta, al N., ab lo de Capsech; al E., ab los de Begudà y de Batet; al S., ab los de Santa Pau y Les Preses, y al O., ab los de La Pinya y Ridaura. Té 1,349 edificis y alberchs, ab 7,938 habitants de fet (de dret 8,017), dels quals 3,446 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sèxe y estat civil, en

Hòmens: solters, 2,238; casats, 1,429; viudos, 152; total, 3,820.—Dones: solteres, 2,242; casades, 1,434; viudes, 342; total, 4,118; y per entitats de població, d'aquesta manera:

Clixé de N. Rocafiguera

Olot.—Vista general de la població

Olot (cap de districte), 1,145 edificis y alberchs, ab 6,911 habitants.—Sant Andréu del Coll (a 3 kilòmetres dé Olot): 18 edificis y alberchs, ab 105 habitants. — Sant Roch (a 2 kilòmetres de id.): 10 edificis y alberchs, ab 56 habitants.—Petits caserius y edificis escampats, 176, ab 866 habitants.

Lo terme s' extén per la vall del Fluvià y per la del Ridaura, formant una plana partida d' O. a E. pêls tres volcans, lo mont Olivet, lo Montsacopa y la Garrinada, que-s mostran isolats l' un del altre, y-l primer d' ells agafat a la serra que separa la conca del Fluvià de la del Ridaura. Té al E. la serra d' Ayguanegra y al SE. la montanya de Batet. Lo terrer, de color negrenca per son origen volcànich, es bastant productíu y s' hi donan grans, llegums, patates, fajol, hortalices y alguna fruyta. Lo mont Olivet, està cobert de bosch de roures y alzines, y a les vores dels rius hi abundan los arbres. Hi ha guixeres per la banda de Sant Andréu del Coll y les laves y gredes s' utilisan pera la construcció. Es mólt abundant d' ayga, no sols per regar-lo lo Ravell, lo Fluvià y lo Ridaura, sinó ademés per les nombroses fonts que hi brollan, entre les quals una d' ayga sulfurosa. També en diferents endrets del terme s' hi troban *bufadors* (veja-s pl. 116).

A. Martin - Edit

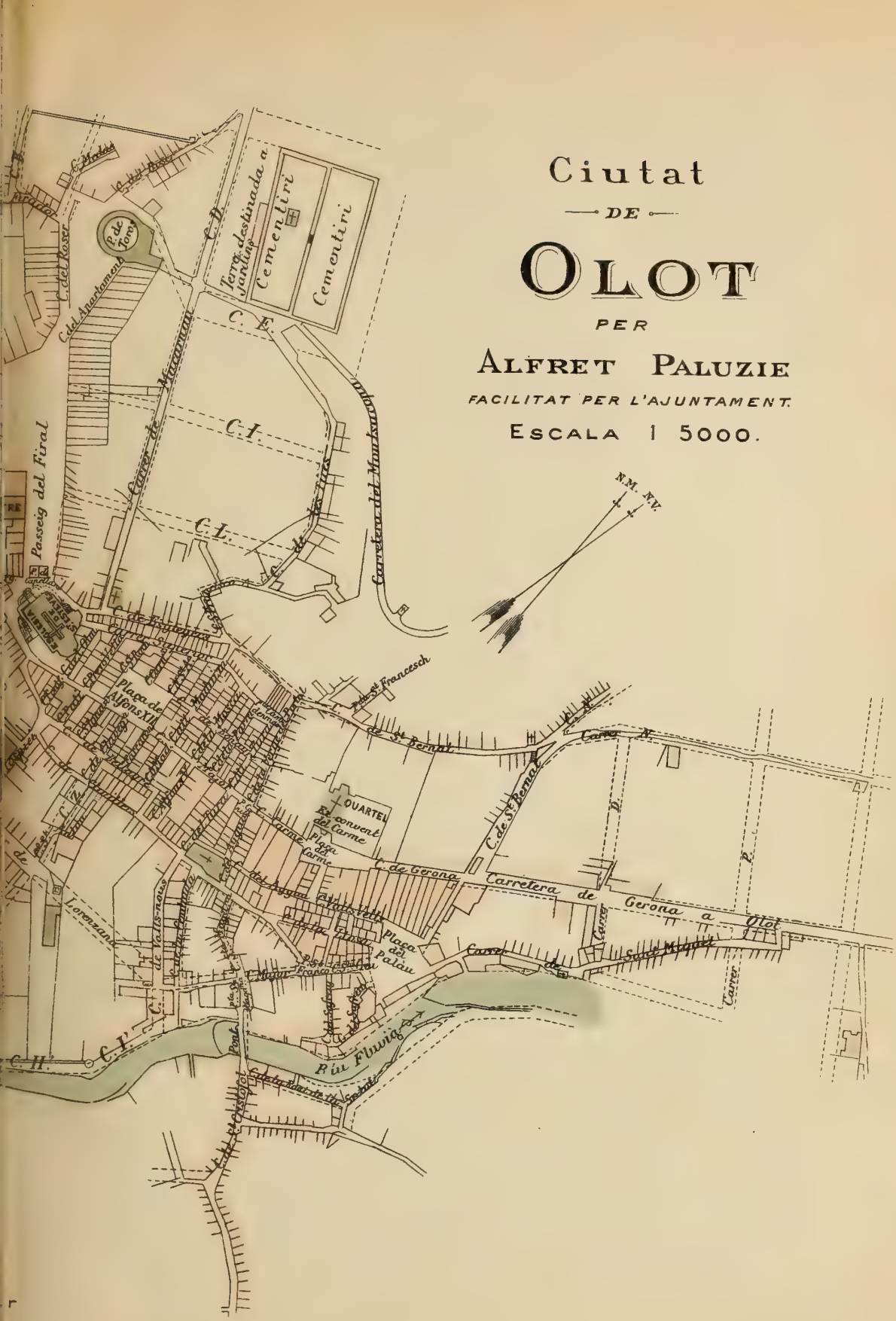
Ciutat
DE
OLOT
PER
ALFRET PALUZIE
FACILITAT PER L'AJUNTAMENT.
ESCALA 1 5000.
N.M.
N.V.
Cementiri
Cementiri
Terra destinada a jardins
C. D.
C. E.
C. I.
C. L.
C. H.
C. I'
Carrer de Mossèn Cinto Verdaguer
Carretera del Montsacopa
Passeig del Firal
Plaça de Alfons XII
Plaça del Carme
Plaça del Palau
QUARTEL
Ex convent del Carme
Carretera de Gerona a Olot
Carretera de Gerona
Carrer de Sant Miquel
Carrer de Sant Bernat
Carrer de Sant Francesch
Carrer de Sant Francesc
Carrer de Sant Esteve
Carrer de Sant Antoni
Carrer de Sant Pere
Carrer de Sant Joan
Carrer de Sant Rafel
Carrer de Sant Cristofol
Carrer de Sant Ignasi
Carrer de Sant Lorenzana
Carrer de Sant Ramon

L'atravessan les carreteres de Olot a Gerona, de Olot a Banyoles y de Santa Coloma a Sant Joan de les Abadesses, y lo brancal de la primera de Olot a Sant Joan les Fonts y Les Funoses, y també los camins vehinals de Olot a Capsech y de Olot a Ridaura. Es cap de districte electoral pera diputats a Corts, y unit lo partit de Olot ab lo de Puigcerdà, forman un districte o circumscripció que elegeix quatre diputats provincials.

La abans vila y al present ciutat de Olot, s'axeca a la riba esquerra del Fluvià, entre aquest ríu y-l Montsacopa, per quina falda s'enfila un xich, y en terrer plà lleugerament inclinat al SE. Té a sol ixent y a la riba dreta del ríu un arrabal, que pertany a la parroquia de Sant Cristòfol Les Fonts, unit a la ciutat pêl pont de Santa Magdalena. Està situada als 42° 10′ de latitut N. y als 6° 41′ de longitut E. del meridià de Madrid, a uns 430 metres d'elevació sobre lo nivell de la mar. Dista de Gerona 48 kilòmetres y de Barcelona 80; però aquestes distancies per carretera són quelcòm majors. Son clima es sech per les condicions del subsol, essent la temperatura mitja de 9° a 17° centígraus, lo que no priva de que al hivern baxe devegades a 6° sota zero, y al istíu puge als 30°. Les enfermetats més comunes són les dels òrguens respiratoris. Los vents dominants són lo N. NO. y lo NO. Lo Montsacopa la guarda de la tramontana.

Es població relativament moderna, donchs la antiga fóu destruída quasi per complert pêls terratrèmols en lo primer terç del segle xv. Té 68 carrers y 11 places y placetes y està bastant ben urbanisada. Los carrers, fora los oberts de nou, són estrets, rectes y corren principalment en dues direccions: d'E. a O. y de N. a S.; los primers quasi paralels al Fluvià, y los segons més o menys perpendicularment a aquest ríu. De les places, les més importants són les de Catalunya, ahont hi ha lo parch; la del Firal, ab passeig, en la qual s'estableix la fira de bestiar de llana y porquí; la Major, en la part cèntrica de la ciutat vella, ahont se celebra lo mercat, y la del Palàu, al E. y en la part baxa de la població, destinada a firal de bous y de bestiar mular y cavallar. Les cases, en general, són de planta baxa y un pis o de planta baxa y dos pisos, notant-s'hi alguns vells casals d'aspecte senyorial. En les afores, particularment seguint la carretera de Gerona y la de Santa Coloma, s'hi veuen xalets y cases de recrèu. Dels edificis públichs nos ne ocuparèm al parlar del obgecte a que estàn destinats. Pera atravessar lo Fluvià, a més dels ponts de les carreteres de Gerona, de Santa Pau y de Santa Coloma, compta ab lo ja citat de Santa Magdalena, ab lo pont, abans palanca, de les Mores, en l'antich camí de Santa Pau, y ab lo pont de Sant Roch, en l'antich camí de Vich.

Donan vida a Olot, en primer terme, la industria y lo comerç, y en segón terme lo séu caràcter de cap de partit, centre militar y lloch d'estiueig.

Olot en lo segle xviii havía sigut un dels centres fabrils més importants de Catalunya; en lo segle passat la industria hi va decaure per les discordies

civils y per altres causes; però derrerament s' ha tornat a revifar, comptant ab bon nombre de fàbriques de genres de punt, de llana, cotó, fil y estàm, que se dedican principalment a la confecció de barretines, boynes, tricots, mitges y faxes; ab tintoreríes, blanqueríes de pell y sola, tallers de maquinaria, fàbriques de paper de fumar, molins fariners y d' escorxa, forns de guix, serres de fusta, fundició de bronze, especialment de campanes, ceràmica y ab la típica industria de fabricació de imatges de cartró-fusta. Entre les arts industrials hi tenen algún desenrotllo les fàbriques de xecolata, pastes pera sopa, llonganices, gasseoses, sabó, espardenyes y algún altre article. S' hi exercexen les arts y oficis propris de tota població d' importancia, tant lliberals com manuals, y s' hi troba abundancia de botigues ben provehides pera la venda al detall de tot lo necessari, no solzament per als vehins de la ciutat, sinó per als de la part central de la montanya de la provincia, que concorren a les fires y mercats que celebra. Los mercats tenen lloch los dilluns y divendres de cada setmana, essent los més concorreguts los del dilluns, y les fires los díes 1 de Maig, 9 d' Agost, 18 d' Octubre, 30 de Novembre y 21 de Desembre, essent les principals les d' Octu-

Olot.—Passeig de Sant Roch

Clixé de Joseph Gelabert, Pvre.

Olot.—Font de Sant Roch

bre o de Sant Lluch, que duran tres díes. Lo comerç d'exportació lo constituexen los productes fabrils y lo sobrant dels agrícols, y lo d'importació les primeres materies pera la industria, los articles de luxe y los agrícols que no-s donan en la comarca: tot lo qual dóna lloch a certes professions y industries auxiliars, com les cases de banca y les agencies de transports.

Com a cap de partit judicial, té jutge de primera instancia y d'instrucció ab secretari y escrivans, presó de partit, registre de la proprietat, arxíu notarial y colegi d'advocats y procuradors. Hi ha demarcades dues notaríes.

Olot.—Font de les Tríes

En l'ordre militar hi ha comandancia, caxa de reclutament y es residencia de la plana major del batalló de reserva n. 71 (comprenent los partits de Figueres, Olot y Puigcerdà). Té, ademés, de guarnició, un batalló de la 3.ª brigada de caçadors, aquarterat en l'edifici que fóu convent del Carme.

Corren a càrrech del Estat los serveys de policía, seguretat y vigilancia; la Guardia civil, ab residencia d'un capità de la arma; la administració de corrèus; lo de telègrafs, ab servey complert de día, y les carreteres. Hi ha també administració subalterna de la companyía arrendataria de tabachs y del timbre. L'estat subvenciona la estació sismogràfica.

Tots los altres serveys públichs, algún subvencionat per la Diputació provincial y altres prestats pèr particulars, van a càrrech del municipi, y són:

Beneficencia. — Hospital municipal ab 100 llits, servit per Germans de Sant Joan de Déu y per Germanes Carmelites de la Caritat. Se manté part ab rendes propries (4,840 pessetes), part ab almoynes y part ab cabals del Ajuntament. Compta ab edifici propri, situat en lo carrer de Sant Rafel y cons-

truit expressament pera l'obgecte a que està destinat. Està ben atès y es bastant capàç. Té una petita esglesia dedicada a Sant Jaume. S'ignora la època de la seva fundació; però l'edifici actual y particularment lo frontis, sembla no-s remontan gayre més enllà del segle XVII. En los baxos hi ha establert un servey públich de banys de pila.

A derrers del segle següent, axò es, del XVIII, s'axecà a Olot un grandiós edifici ab fins benèfichs, mercès al zel del bisbe En Tomàs de Lorenzana, al desprendiment d'En Antòn Llopis y als bens que hi foren agregats de la Pía Almoyna. S'anomena l'Hospici y està situat en la cantonada del carrer de son nom y del de Lorenzana. Es d'arquitectura y disposició quelcòm

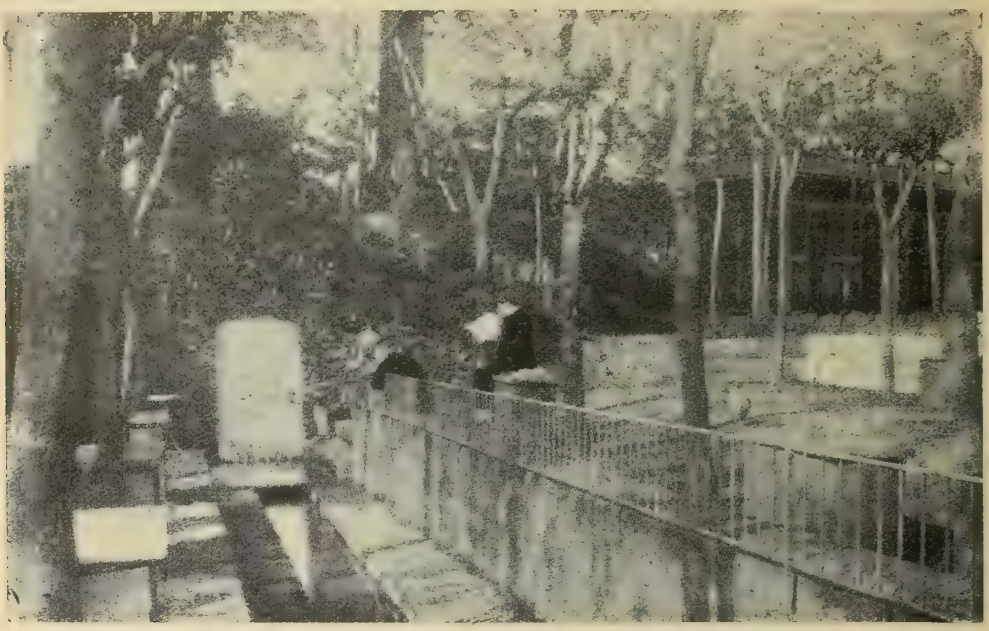

Olot.—Font Moxina

semblant a les del Hospici de Gerona, fet edificar pêl meteix bisbe. Avuy està en possessió del Ajuntament y hi ha establerts un gran nombre de serveys públichs.

La beneficencia domiciliaria la desempenyan quasi exclusivament les conferencies de Sant Vicents de Paul, d'hòmens y de dones, establertes en la parroquia. Hi ha, ademés, a Olot, móltes germandats y confraríes de caràcter mixte, relligiós y benèfich, y Germanes de Sant Joseph, que-s dedican a la vetlla de malalts.

Ensenyança. — Compta Olot ab les següents escoles de caràcter oficial o públich: Menor de Belles Arts, subvencionada per la Diputació; quatre escoles elementals complertes, d'elles dues de noys y dues de noyes; dues escoles nocturnes d'adults, una de noys y la altra de noyes, y una escola de pàr-

vols. De caràcter particular o privat: colegi de primera y segona ensenyança, dirigit per PP. Escolapis, agregat al Institut de Gerona: està subvencionat per l'ajuntament; la primera ensenyança y la de llatinitat es gratuita. Colegi de Filosofía en lo convent dels Caputxins. Colegi de llatinitat agregat al seminari de Gerona.

Dues escoles de noys y quatre de noyes, de les quals una gratuita a càrrech de Germanes de la Providencia, y una altra a càrrech de RR. del Immaculat Cor de María. Una escola dominical gratuita. Tres escoles nocturnes establertes en diferentes societats y subvencionades per l'ajuntament. Tres academies de pintura y esculptura. Un gimnàs dirigit per un metge, y finalment, algún professor de música.

Clixé de Vicents Grivé

Olot.—Font Noch d'En Cols

Completan les institucions de cultura, lo sismògraf instalat l'any 1907 en lo pati del Hospici; lo Musèu (de Belles Arts, Arqueología y Ciencies naturals) y Biblioteca municipal, establerts també en l'Hospici y inaugurats l'any 1905, y varies coleccions y biblioteques particulars; de les coleccions, són dignes d'esment la formada per D. Francesch Bolós, de botànica, mineralogía y numismàtica; la d'esculptures d'En Amadèu, del senyor Gelabert; l'herbari y colecció mine-

ralògica que fóu d' En Estanislàu Vayreda, y altres, en sa majoría dipositades al present en lo Musèu municipal.

Altres serveys. — Cuydan de la policía urbana los municipals y del servey de nit los serenos; hi ha companyía de bombers ab lo material necessari pera la extinció d' incendis; illuminació pública per electricitat; fonts públiques d' ayga conduhida de la font de Sant Roch; escorxador municipal, y estació central d' un grupo telefònich interurbà que posa la ciutat en comunicació ab Sant Felíu de Pallerols, Sant Esteve de Bas, Sant Privat de Bas, Les Preses, Mieres, Santa Pau, Besalú, Mayà, Argelaguer, Tortellà, Palàu de Montagut (Sant Jaume de Llierca), Montagut, Castellfollit, Sant Joan les Fonts, Oix, Capsech, Ridaura y La Pinya. En la casa de la ciutat, hi ha una espayosa sala de sessions y un ben cuydat arxíu.

Com a llochs d' esbarjo, a més de cafès y societats recreatives com hi ha per tot, disposa d' un teatre y una plaça de braus, que funcionan mólt poch, donchs los olotins són més aficionats a les forades que no als espectacles que en ells se donan. A les forades los convidan la bellesa y varietat de panorames que oferexen los voltants de la ciutat, y sobre tot les nombrosíssimes fonts de mólt bona ayga, espargides pêl terme y la rodalía, fins al nombre de més de sexanta, algunes d' elles abundantíssimes y ben cuydades, essent les més concorregudes les de Sant Roch, Les Deus, Moxina, Tríes, La Xatona y Noch d' En Cols.

Les condicions climatològiques d' Olot, la varietat y bellesa de sos voltants, les curiositats naturals que l' enrondan, y la frescor de la ayga de ses fonts, són circumstancies que atrauen als estiuejants, y a fer-los hi agradable la estada en la població hi contribueix lo caràcter franch y complascent, encara que sempre formal y seriós, dels olotins, y les comoditats que hi troban. A més de la rambla o passeig del Firal, hi ha a les afores l' ombrejat passeig de Sant Roch; lo que conduheix a n' aquest al costat de la carretera de Santa Coloma; lo Parch; habitacions de lloguer; tres o quatre bones fondes, y hostals pera les persones menys acabalades. S' hi troban carruatges y cavalleríes de lloguer pera excursions y les ordinacions següents:

De Olot a Sant Felíu de Pallerols y viceversa, quatre vegades al día (en combinació ab los trens del ferrecarril de Barcelona a França y de Gerona a Olot): preu del assiento, 1'60 pessetes.

De Olot a Gerona, per Besalú y viceversa, dues vegades al día: preu 3 pessetes.

De Olot a Sant Joan de les Abadesses y viceversa (en combinació ab lo camí de ferre de Barcelona a Sant Joan), dues vegades al día: preu de 2 a 3'75 pessetes.

De Olot a Figueres y viceversa, automòvil diari: preu 4 pessetes.

De Olot a Castellfollit y viceversa, dues vegades al día: preu 0'50 pta.

De Olot a Montagut y viceversa, diari: preu 1'50 pessetes.

De Olot a Sant Joan les Fonts y viceversa, dues vegades al día: preu 0'30 pessetes.

De Olot a Santa Pau y viceversa, diari.

La festa major se celebra lo día 8 de Setembre, en la època de major animació pera la vila. Dura tres díes y lo característich d' ella són lo ball plà, los de gegants, nanos y cavallets, que tenen lloch en la plaça major, y lo derrer día la forada o tornaboda; sense que hi puga faltar la *corrida de toros,* que ha substituit al antich *corre-bou.* D' uns quants anys ençà se procura fer coincidir ab ella algún acte de cultura, com la celebració d' exposicions o concursos o d' un certamen literari. També se conserva a Olot la costúm de celebrar festes de carrer o de barri. Les processons y en general tots los actes relligiosos, són a Olot mólt solemnes y concorreguts, per ésser la relligiositat una de les condicions del caràcter olotí.

En lo districte municipal de Olot hi ha dues parroquies y a més una esglesia sufragània de la parroquia de Ridaura, la del lloch de Sant Andréu del Coll, per manera que hi exercexen jurisdicció tres rectors: lo de Olot, lo de Sant Cristòfol ses Fonts y lo de Ridaura.

Olot, en l' ordre relligiós, es cap d' arxiprestat, al qui corresponen totes les parroquies que hi ha al present en lo partit judicial, més les que, pertanyent al partit de Puigcerdà, eran abans, com les del partit de Olot, del ardiaconat y comtat de Besalú. Tinga-s axò present, pera estalviar repeticions al ocupar-nos de les altres parroquies del districte.

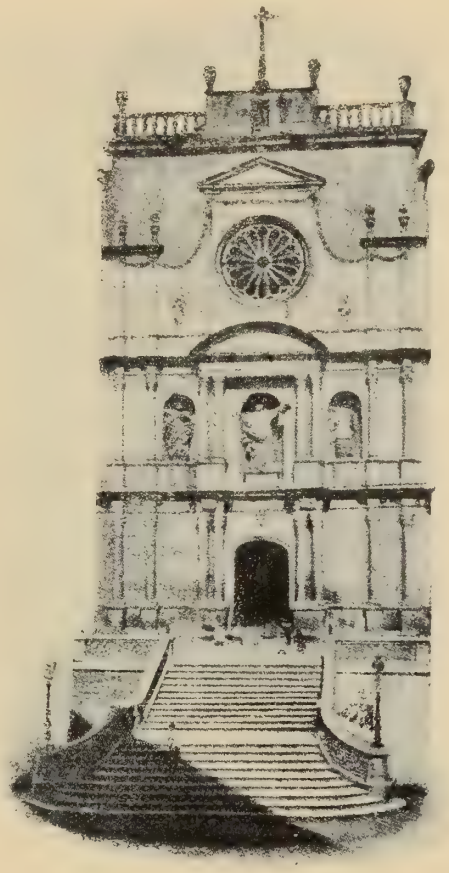

Clixé de Joseph Gelabert, Pvre.

Olot.—Façana de la esglesia parroquial

La de Olot es de terme, ab rector-arxipreste, tres vicaris, professor de llatinitat, nou beneficiats y catorze capellans adscrits; y a ella estàn subgectes les següents esglesies o capelles:

La parroquial, dedicada a Sant Esteve. Es un temple d' istil del renaxement, construit al començar la segona meytat del segle XVIII, espayós y ben proporcionat. L' altar major es obra d' En Joan Panyó y se sembla mólt ab lo de Sant Narcís de la esglesia de Sant Felíu de Gerona. Del meteix artista són algunes pintures que decoran la capella del Sagrament, y del esculptor Ama-

dèu la imatge del Sant Crist y la de Sant March. S'hi guardan móltes reliquies, entre elles les de la co-patrona Santa Sabina. Lo temple anterior al actual, devía ésser d'istil gòtich, a judicar per dues claus de volta que se-n conservan, y a son torn va substituir a altre més antich, que consta existía y era parroquia ja en lo segle x, lo qual havía sigut consagrat l'any 1116 y fóu destruit pêls terratrèmols dels anys 1427 y 1428.

Esglesia de Nostra Senyora del Tura, patrona de Olot. Es un temple de regulars dimensions, d'istil també del renaxement, decorat ab pintures del dit Panyó y que conté nombroses imatges tallades per N' Amadèu. La imatge de la Mare de Déu del Tura, obgecte pêls olotins d'especial devoció, es romànica, de fusta, y la tradició piadosa díu va ésser trobada per un bou, en lo lloch meteix ahont s'axeca lo temple.

Clixé de Vicents Grivé

Olot.—Imatge de Nostra Senyora del Tura

Esglesia dels Dolors. Es la de la congregació dels Dolors, fundada l'any 1700.

Esglesia de Sant Jaume. Es la del hospital de la ciutat.

Esglesia del Carme, gòtica, d'una sola nau. Era la del convent de Carmelites, establerts a Olot l'any 1565. Encara que lo convent serveix avuy de quarter, la esglesia corre a càrrech dels FF. Carmelites, retornats a Olot en 1892.

Esglesia de Nostra Senyora de la Concepció. Es la del nou colegi de Pares Escolapis, grandiós edifici acabat l'any 1901, que s'axeca en la plaça de Catalunya. Es la més gran de Olot, després de la parroquial, y no està acabada encara de decorar.

Esglesia del Sagrat Cor de Jesús. Es la del convent de Caputxins, també de moderna construcció. Fóu benehida l'any 1888. Té en l'altar major un quadro pintat per En Joaquím Vayreda. L'antich convent de la ordre, fundat en 1627 y enderrocat en 1835, estava situat en la plaça de Catalunya, ahont hi ha ara lo parch y tenía la esglesia dedicada a Sant Francesch.

Esglesia del Immaculat Cor de María. Es de nova construcció, com lo convent de RR. del meteix títol al qui pertany, casa matríu y noviciat de la ordre, fundada en 1848. Lo convent s'acabà l'any 1876 y la esglesia fóu inaugurada l'any 1881. Se dedican a la ensenyança.

Esglesia de Nostra Senyora de la Divina Providencia. Es la del convent de RR. d' igual títol, que-s dedican a la ensenyança.

Capella-oratori del convent de GG. Josefines, que-s dedican a la vetlla de malalts.

Capelles o petites esglesies de barri: de Nostra Senyora del Portal, Sant Bernat, Sant Ferriol, Sant Rafel, Santa Magdalena y Sant Miquel, en la qual se guarda un antich retaule.

Capella-oratori particular de la casa Solà, en la qual se conservan los cossos de Santa Faustina y Santa Julia, portats de Roma en 1788.

Fora de la ciutat, però dintre lo terme de la parroquia, hi ha les capelles o santuaris de Sant Roch y Nostra Senyora del Remey, de Nostra Senyora dels Desamparats, de Nostra Senyora de la Esperança, de Sant Francisco de Paula y de Sant Francesch, aquesta derrera situada al cim del Montsacopa, en

Olot.—Sepulcre de Berenguer del Coll, en la esglesia de Sant Andréu del Coll

quina montanya, abans de construir-hi los francesos un fort en 1814, n' hi havía altres dues, la del Sant Crist y la de la Verge del Carme. Avuy hi ha també les capelletes o oratoris del *Vía Crucis,* y en la seva falda de mitjorn lo cementiri ab la capella corresponent.

La parroquia de Sant Cristòfol ses Fonts es urbana de primer ascens, ab rector y vicari. A més de la esglesia parroquial, dedicada a Sant Cristòfol, té en lo terme una capella dedicada a Sant Sebastià y una de moderna (inaugurada en 1884) prop de la font de les Deus, sots la advocació de Nostra Senyora de la Salut.

La esglesia del llogaret de Sant Andréu del Coll, havía sigut parroquia y es avuy, com hem dit, sufragània de la de Ridaura. Es un petit temple romànich, d' una sola nau, en quin interior se conserva la sepultura esculpturada d' un dels senyors del lloch, Berenguer de Coll, qui morí l' any 1334. Fóu

consagrada l' any 995 y possessió del monestir de Ridaura. Està situada en lo faldar de la serra de Sant Miquel o de la Solana, y un xich més en avall de la esglesia hi ha lo castell senyorial.

Olot se pot envanir de tenir per fills un bon nombre de persones ilustres en los diferents rams dels humans conexements y en lo conrèu de la industria y de les arts belles, axí com també de persones distingides per la seva virtut o pêl séu patriotisme. En la impossibilitat de donar-ne una ressenya complerta, nos concretarèm a mentar los noms del jurisconsult y patriota Joan P. Fontanella; del jesuíta y historiador P. Manel Marcillo; del virtuós Esteve Vilanova, bisbe que fóu de Jaca y de Taraçona; dels valents guerrillers Joseph y Blay Trinxería; del naturalista y numismàtich Dr. Francisco Bolós; del militar Bonaventura Vallgornera; del poeta Pau Estorch y Xiqués, un dels precursors del renaxement català; del historiador de Olot Esteve Paluzíe; del botànich Estanislàu Vayreda y del pintor Joaquím Vayreda; tots ells difunts. Entre los qui viuen citarèm solzament als esculptors Miquel Blay y germans Joan y Joseph Clarà, per la notorietat que s' han conquerit en concursos nacionals y extrangers, honorant la escola artística de Olot que tanta ufana ha pres des del derrer terç del passat segle.

Notes històriques. — Encara que en les valls properes de Olot s' hi han trobat alguns escassos restes que demostran haver estat habitades durant la Etat antiga, la primera nova certa de Olot com entitat de població, no-s remonta més enllà del any 872, en lo qual lo rey de França Carles *lo Calvo*, otorgà bens y drets en lo lloch *qui dicitur Olotis,* situat en lo territori de Bas, al abat del monestir de Sant Aniol de les Aguges. Més endevant, en 977, Miró, bisbe de Gerona y comte de Besalú, donà als monestirs de Sant Pere de Besalú y de Sant Pere de Camprodón, bens que possehía en lo terme de Olot, y un segle després, en 1097, lo comte de Besalú Bernat II, a quin comtat Olot pertanyía, donà al monestir de Ripoll, en proprietat y senyoríu, un extens alòu, en lo quin s' hi comprenían los llochs de Olot, Sant Cristòfol ses Fonts y Sant Andréu del Coll, datant d' aquesta època lo senyoríu que-l monestir de Ripoll exercí en Olot y les parroquies de son terme. Los drets inherents a la soberanía, no compresos en lo senyoríu, passaren als comtes de Barcelona al incorporar-se al d' aquesta ciutat en 1111 lo comtat de Besalú, y d' ells a sos successors los reys d' Aragó. La vila de Olot obtingué, en 1206, del abat de Ripoll, un privilegi que afavoría al comerç. En 1249, al crear-se pêl rey En Jaume I la nova veguería de Camprodón, Olot y son terme, entraren a formar part de dita veguería. En 1314, obtingué la celebració de fires per Pasqua granada y per Sant Lluch. Poch després se suscitaren qüestions de jurisdicció entre lo rey y lo monestir. En 1359, la vila y parroquia de Olot tenía 172 fochs, Sant Cristòfol Ses Fonts 20 fochs y Sant Andréu del Coll 11, tots ells d' esglesia: total 203. L' abat de Ripoll, en 1362, concedí a Olot noves franqueses y en 1364 comprà a la reyna Dona Eleonor la alta jurisdicció

civil y criminal y lo mer y mixt imperi de Olot y son terme. En 1370, l' infant En Martí, comte de Besalú, reclamà contra dita venda, que havía sigut feta a carta de gracia, y li foren restituides aquelles jurisdiccions o bona part d' elles. En 1379, Olot redimí al rey lo dret de bovatge y en 1380 obtingué que l' infant En Joan fes extensius a la vila los privilegis otorgats a les viles de Besalú y de Camprodón. En 1399, contribuí Olot a proporcionar al rey les sumes necessaries pera redimir los drets y jurisdiccions enagenades del comtat de Besalú, obtenint d' En Martí nous privilegis, entre ells la creació d' un sots-veguer. Lo meteix rey reformà lo regisme municipal de la vila, que fóu governada en lo successíu per un concell format per tres cònsols y nou jurats elegits pêls vehins, regisme que ab algunes modificacions perdurà fins al regnat de Felip IV de Catalunya y V de Castella. També reglamentà aquest rey, en 1404, la Pía Almoyna, institució benèfica fundada a Olot en lo segle precedent. En 1424, los vehins de Olot, com de senyoríu eclesiàstich, foren declarats exempts del pago del impost de coronatge. Lo 15 de Maig del any 1427 fóu destruida la vila totalment per un terratrèmol, que-s repetí l' any següent causant móltes víctimes y acabant d' arruinar a sos moradors. Gracies a la protecció reyal y als privilegis que-ls concedí Anfós IV, conseguiren los olotins reedificar la vila, que tenía ja, en 1434, 400 cases. Quan les turbacions del regnat de Joan II, Olot, situada en la comarca de Bas, que ab la vall d' Hostoles era lo foco dels remences sublevats y adherits al rey, seguí lo partit d' aquest, essent presa y saquejada per les forces catalanes en Abril de 1463 y sofrint durant tot lo temps que durà la guerra greus perjudicis. Acabada aquesta seguí una llarga temporada de tranquilitat y la vila de Olot, afavorida ab nous privilegis y conseguida major armonía ab sos senyors, los abats de Ripoll, prosperà en gran manera, desenrotllant-s' hi la industria y lo comerç, fins al punt de comptar, en 1593, ab mil cases o fochs. Fóu una de les poblacions catalanes que conseguí del rey Felip II de Catalunya y III de Castella, provablement en 1599, autorisació pera encunyar menuts o diners. Donàm mostra dels menuts encunyats a Olot y que poden referir-se a n' aquesta època.

Olot.—Monedes de Felip II (III de Castella)

La crexent prosperitat de la població no s' interrompé malgrat la pesta que afligí a la vila en 1610. En lo temps del alçament del principat contra Felip III de Catalunya y IV de Castella, seguí la causa de la terra y tornà a encunyar moneda: peces de cinch rals y de cinch sous de plata, a nom del rey Felip, primer, y aprés diners de coure a nom de Lluís XIII de França. En les guerres ab França del derrer terç del segle XVIII, los miquelets de Olot, manats per En Joseph Trinxería, hi desempenyaren important paper, lo meteix que en la guerra de Successió fins a la ocupació de la vila pêls francesos en 1709: y en les que sobrevingueren ab la república vehina a derrers del

segle XVIII. Quan la guerra de la Independencia, lo terç de Olot se distingí en tots los endrets ahont fóu enviat. Los francesos ocuparen la vila en 9 d' Abril de 1812 y la abandonaren en 9 de Març de 1814, després d' haver volat lo fort que havían construit en lo Montsacopa. Durant la major part del passat segle, minvà a Olot la industria y decaygué la importancia de la vila per haver-hi introduhit la discordia los partits polítichs, portant-hi les passions a un gran

Olot.—Monedes de Felip III y de Lluís XIII

extrém d' exaltació. Quan la derrera guerra civil, los carlins hi tingueren son quarter general una bona temporada. Finalment, la pau y la obertura de bones víes de comunicació han fet que la industria torne a desenrotllar-s' hi y que Olot entre altra vegada en víes de prosperitat.

Bibliografía. — L' estudi de la regió volcànica de Olot, donada a conèxer en nostre país per En Francisco Xavier Bolós, ha donat lloch a la publicació d' un gran nombre de noticies y treballs, que no enumeràm per haver-ho ja fet, senyalant-ne més de cinquanta, lo senyor Carurro, en lo llibre titulat *Formaciones volcánicas de la provincia de Gerona*, pls. 173 a 177, al qui remetèm al llegidor. Prescindint, donchs, d' aquests treballs y de les obres de caràcter general que a Olot fan referencia, los publicats que més concretament s' ocupan d' aquesta població, dels que tením noticia, són los següents:

Bolós y Saderra (Ramón): *Itinerari o guía de la vila de Olot y sa comarca*, 1895. — Casellas y Cot (Pere): *Ensayo topográgico, filosófico, médico, etc., de la localidad y habitantes de la M. L. V. de Olot*, 1849. — Espinal y García (Bernat): *Historia de Olot* en lo *Atlante Español*, 1789. — Gelabert (Revt. Joseph): *Guía ilustrada de Olot y ses valls*, 1908. — Molins (Antoni): *La perla olotina ó la Virgen del Tura*, 1883. — Paluzie (Esteve): *Olot, su comarca, sus extinguidos volcanes, su histo-*

ria, etc., 1860. — Pujol y Camps (Celestí): *Una moneda inédita de Olot*, art. en la *Rev. de Gerona*, v. V, 1881.—Saderra (Joseph): *Noticies de la trasladació de les reliquies de la gloriosa Santa Sabina*, etcètera, 1885.—*Ressenya històrica del santuari de Ntra. Sra. del Tura*, 1905.— Terricabris (Revt. Francisco): *Ramellet de noticies històriques y tradicionals pertanyents a nostra terra*, etc., 1889. — Torras (C. August): *Comarca de Olot. Valls superiors del Fluvià. Guía-itinerari*, 1910. — Vayreda (Joaquím) y Saderra (Joseph): *Breve reseña de los descubrimientos arqueológicos llevados á cabo por el Centro Artístico de Olot*, 1878.

Argelaguer

Lo poble d' Argelaguer, ab los vehinats anomenats Hostalnòu de Llierca, lo Guilar y Tapioles, forma un districte municipal situat al E. y NE. de Olot, en la vall del Fluvià, que afronta, al N., ab los de Tortellà y de Sales; al E., ab lo de Besalú; al S., ab lo de la Parroquia de Besalú, y al O., ab lo de Palàu de Montagut. Té 214 edificis y alberchs, ab 844 habitants de fet (de dret 866), dels quals 263 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

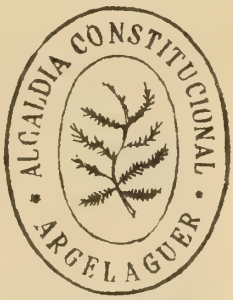

Hòmens: solters, 218; casats, 156; viudos, 31; total, 405. — Dones: solteres, 231; casades, 160; viudes, 48; total 439; y per entitats de població, com segueix:

Argelaguer (poble): 133 edificis y alberchs, ab 496 habitants. — Hostalnòu (a 2,800 metres d' Argelaguer): 16 edificis y alberchs, ab 79 habitants.— Petits caserius y edificis isolats, 65, ab 269 habitants.

Entre los caserius, en censos anteriors al del any 1900 hi figuran lo vehinat del Guilar, a 2,900 metres d' Argelaguer, ab 14 edificis y alberchs, y lo de Tapioles, a 2,500 metres, ab 10 edificis y alberchs.

Lo terme, que s' extén per la una y la altra riba del Fluvià, es en part planer y en part accidentat; produheix en los conrèus grans, llegums, oli y poch ví, y en la part boscosa hi crexen alguns suros. Lo regan, a més del Fluvià, lo ríu Borró y la riera de Sales, y l' atravessan la carretera de Gerona a Besalú y a Olot y la d' Argelaguer a Molló, aquesta construida no més fins arribar a Tortellà (2,488 metres), y aquella, acabada, que comunica lo districte ab Gerona y Olot y, per Besalú, ab Figueres y Roses. Reb lo corrèu per la carretera y pertany al districte electoral de Olot.

Lo poble està situat prop de la riba esquerra del Fluvià y té un carrer de cases que bordejan per cada costat la primera de dites carreteres. Es principalment agrícol, però compta ab una farinera y una fàbrica de producció de força elèctrica. Dista de Olot 16 kilòmetres, de Gerona, per la carretera, 32 y de Figueres 25. Té dues escoles públiques elementals complertes, la una de

noys y la altra de noyes; servey telefònich del grupu interurbà de Olot, y a més de poder utilisar los carruatges que fan lo servey de Olot a Gerona y de Olot a Besalú y Figueres, té ordinació directa a Olot los dilluns y divendres de cada setmana (preu per persona una pesseta). Celebra dues festes, la major lo diumenge segón de Maig, y la altra lo día 11 de Desembre.

En l' ordre relligiós, es Argelaguer parroquia urbana de primer ascens, ab rector y vicari, del arxiprestat de Olot y abans del ardiaconat de Besalú. A més de la esglesia parroquial, dedicada a Santa María, que havía sigut possessió de la Sèu de Gerona, té agregades la capella de Santa Anna, la de Sant Sebastià, no lluny del poble, la de Santa Magdalena de Montpalàu, feta construir a principis del segle XIII per Arnàu de Sales, y lo santuari de Nostra Senyora del Guilar en lo vehinat d' aquest nom.

Argelaguer, en los documents *Argelagario* (any 1004), *Argilarios* (1011) y *Argelaguer* (1017), fóu donat en fèu, l' any 1216, ab son terme y lo castell de Montpalàu pèls senyors de Sales, als qui pertanyía, als senyors del dit castell de Montpalàu, que hi tingueren notari. En lo cens del 1359, figura lo terme d' aquest castell ab 32 fochs de cavallers. L' any 1698 era lloch reyal.

Es opinió de mólts, no destituida d' algún fonament, que nasqué a Argelaguer, en lo segle IV, Sant Damàs, qui fóu Papa, poeta y escriptor insigne.

Bibliografía.—Comas (R. N.): *Sant Damàs, papa,* monografía publicada en lo v. XXIII dels certamens de la *Asociación Literaria de Gerona,* 1895.

Baget

Lo districte municipal de Baget, que comprèn lo poble del meteix nom, los de Rocabruna y de Bestracà y lo llogaret de Salarça, ocupa la capsalera de la vall del Llierca, en l' extrém NO. del partit de Olot, y afronta, al N., ab França; al E., ab lo districte de Oix; al S., ab aquest meteix y ab lo de Capsech, y al O., ab los de Frexanet y de Molló, del partit judicial de Puigcerdà. Té 252 edificis y alberchs, ab 1,092 habitants de fet (de dret 1,093), dels quals 206 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en Hòmens: solters, 396; casats, 182; viudos, 28; total, 606.—Dones: solteres, 270; casades, 186; viudes, 30; total, 486; y per entitats de població, com segueix:

Baget (cap de districte): 88 edificis y alberchs, ab 312 habitants. — Rocabruna (a 6 kilòmetres de Baget): 89 edificis y alberchs, ab 443 habitants.—Bestracà (població espargida): 17 edificis y alberchs, ab 41 habitants.—Salarça (població espargida): 22 edificis y alberchs, ab 124 habitants.—Petits caserius y edificis isolats, 36, ab 172 habitants.

Lo terrer es sumament aspre y montanyós, bastant poblat de bosch, particularment de roures, y lo forman una sèrie d' estretes y curtes valls, que totes fan cap a la del Llierca, y tenen son origen en lo Pyrinèu, menys la de Salarça, que prové de la serra divisoria de les conques del Fluvià y del Ter. En lo fons de les valls y en la part més baxa dels faldars de les serres, s' hi conreuan y cullen grans y llegums en poca quantitat, trumfes y algunes hortalices y fruyta, com són peres y pomes. Lo clima es fret y hi plou ab freqüencia. Lo regan lo Llierca y tots los seus afluents, des de Bestracà en amunt. No té carreteres y totes les seves víes de comunicació se reduhexen a

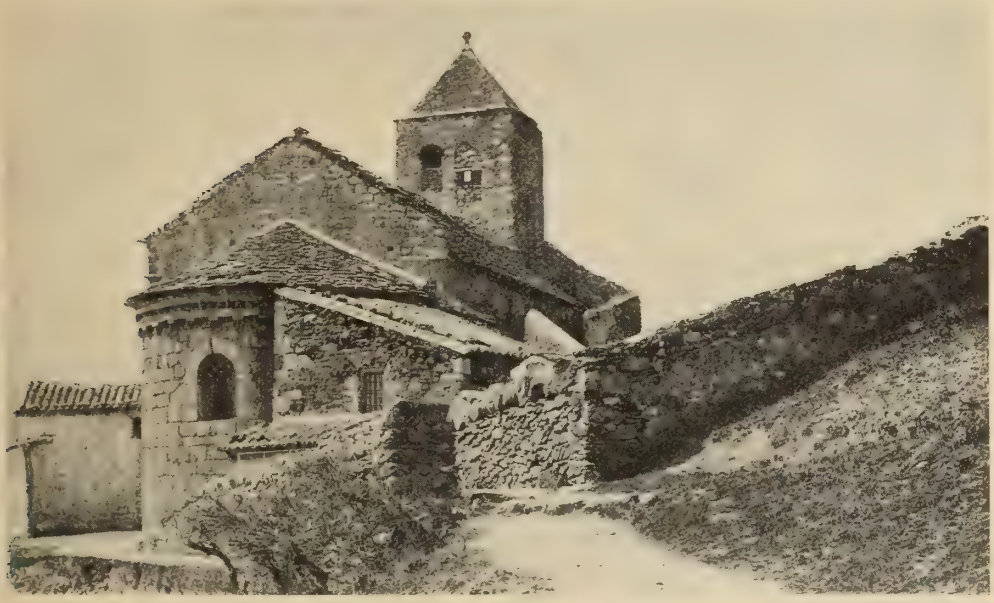

Baget.—Esglesia de Rocabruna

antichs y dolents camins vehinals, mólts d' ells de ferradura. Prop de la confluencia de la riera de Salarça ab lo Llierca, hi brolla una font termal d' ayga bicarbonatada magnesiana. Reb lo corrèu per la vía de Olot y pertany al districte electoral de Puigcerdà.

Lo poble de Baget, dista de Olot pròximament 23 kilòmetres, de Gerona 56 y de Sant Joan de les Abadesses, que es la estació de camí de ferre que té més propera, 21. Hi ha lloch fronterís de carrabiners, ab sargent; dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes; un molí fariner, y no lluny de la població hi havía hagut alguna farga. Està situat al fons d' una clotada, a cavall sobre lo Llierca, enlayrant-se en les vessants escalonadament al un y al altre costat del ríu, havent-hi alguns ponts d' obra pera atravessar-lo. Celebra la festa major lo día 9 de Novembre.

Es parroquia urbana d' entrada, ab rector y vicari, del arxiprestat de Olot

y abans del ardiaconat de Besalú. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Cristòfol, havía sigut possessió de la Sèu de Gerona. Es un temple romànich, espayós, quina porta, preservada per un portxo, s' obre en lo costat que dóna a mitjorn y està formada per dos archs en degradació, sostinguts per columnes estriades. Lo campanar es una torra quadrada de tres pisos, ab finestrals, coberta per una teulada a quatre vessants. L' absis es mólt elegant y està ben conservat; en ell s' obre una bonica finestra formada per dos archs en degradació, apoyat lo primer en dobles columnetes. Són notables, ademés, en aquesta esglesia, les fonts baptismals, una antiga imatge de la Verge, un retaule gòtich d' alabastre y una *Magestat,* que-s venera en l' altar major y que se suposa procedent d' un vell monestir que, segons tradició, hi havía hagut en lo puig de Bestracà.

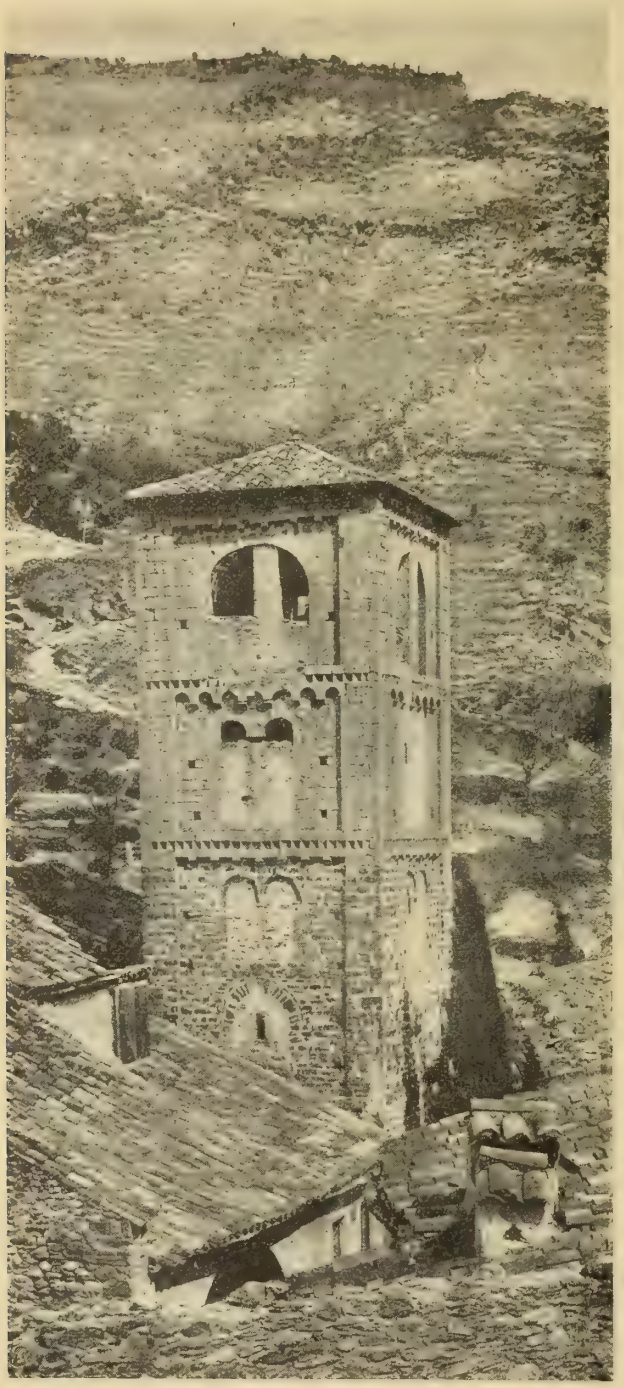

Baget.—Lo campanar

D' aquesta parroquia es sufragània la petita esglesia romànica de Sant Valentí de Salarça, construida en 1168 *in villare Arça,* per l' abat de Sant Joan de les Abadesses, a quin monestir lo lloch pertanyía.

També està enclavada en lo terme la ermita de Nostra Senyora del Remey.

Lo nom del poble se troba escrit en los documents *Begeto* (any 977), *Beget* (en 1017), *Beged* (en 1213), *Bageto* (en 1308) y *Baget* derrerament. L' any 1359, la parroquia de Baget tenía 20 fochs d' esglesia y 2 de ciutadans. En 1698, Baget era lloch reyal.

Seguint lo Llierca aygues amunt, a uns 6 kilòmetres al NO. de Baget, se troba lo poble de Rocabruna, de població mólt escampada. Un petit nucli de cases al voltant de la esglesia, s' axeca en un replà de la serra que separa lo Llierca o riera de Rocabruna de la riera de Ferreres, un xich més en avall de son aygabarreig ab la d' Arsola, que s' ajuntan al peu meteix del cim espadat ahont se veuen les despulles del castell de Rocabruna, dominant la vall de Baget y defensant en altre temps los passos del Pyrinèu, infranquejable en una gran extensió. Lo castell dista del nucli predit poch més d' un kilòmetre. Hi ha a Rocabruna lloch de carrabiners; una escola elemental incomplerta pera abdós sexes; dos hostals, y al acabar-se la derrera guerra civil hi hagué un destacament de tropes pera la vigilancia de la frontera, que ocupava lo casal anomenat La Masó, d' aspecte senyorial, situat en la part alta del poble.

Es parroquia urbana d'entrada, ab rector, del arxiprestat de Olot y abans del ardiaconat de Besalú. La esglesia parroquial, romànica, d' una nau y campanar quadrat, està dedicada a Sant Felíu. En lo castell hi havía una capella dedicada a Sant Llorenç.

Lo senyoríu y castell de Rocabruna, estigué, durant la Etat mitjana, en possessió de diferentes families, com les de Llers, Rocaberti, Desbach y Descatllar. L' any 1359, tenía 9 fochs de cavallers; l' any 1698 Rocabruna era lloch reyal.

Les poques cases que forman lo poblet de Bestracà, estàn escampades per la estreta vall del Llierca, aygues avall del séu aygabarreig ab la riera de Salarça, la majoría a la falda del enlayrat y punxagut puig de Bestracà, en la serra que separa aquella vall de la de Oix. La esglesia de Sant Andréu de Bestracà, que havía sigut parroquia independent y avuy es sufragània de la parroquia de Sant Miquel de Pera, es un petit y senzill temple romànich, que té la porta oberta a un de sos costats, com la majoría de les esglesies de la encontrada.

En lo cim del puig de Bestracà hi havía hagut un castell y se suposa també un monestir. Los documents anomenan lo poble *Bestracanus* (977) y *Bestracano* (1362). Lo castell de Bestracà, en 1359, tenía 36 fochs y $\frac{4}{6}$ distribuits d'aquesta manera: 20 y $\frac{5}{6}$ de ciutadans, 10 y $\frac{5}{6}$ d'esglesia y 5 de franquers o aloers.

Lo Talló separa la petita vall de Salarça de la vall de Bach. Los antichs documents anomenan lo lloch *Arza* (1017) y *Arça* (1168 y 1362); també se troba escrit *Sarza* (1338). Salarça, es donchs lo nom del poble precedit del article y d' una *l* eufònica. L' any 1698 era lloch reyal.

Bassegoda

Lo districte municipal de Bassegoda, que a més d' aquest poble comprèn los de Ribelles, de Curçavell y de Llorona, y los llochs de Pincaró y de Sous, ocupa, al NE. de Olot, les dues vessants de la serra que separa la conca del Fluvià de la de La Muga, des del séu origen fins al santuari de la Mare de Déu del Mont. Afronta, al N., ab França; al E., ab los districtes d' Albanyà y de Cabanelles; al S., ab los de Beuda y de Sales, y al O., ab lo de Oix. Té 107 edificis y alberchs, ab 494 habitants de fet (de dret 493), dels quals 71 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

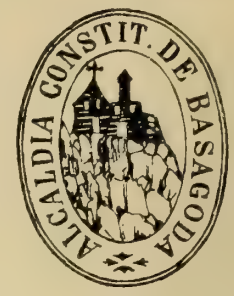

Hòmens: solters, 150; casats, 103; viudos, 11; total, 264. — Dones: solteres, 122; casades, 99; viudes, 9; total, 230; y per entitats de població, com segueix:

Bassegoda (cap oficial del districte): 14 edificis y alberchs, ab 60 habitants. — Ribelles (a 3,500 metres de Bassegoda): 28 edificis y alberchs, ab 145 habitants. — Llorona (cap de fet del districte, a 4 kilòmetres de Bassegoda): 39 edificis y alberchs, ab 189 habitants. — Curçavell (a 1 kilòmetre de Llorona): 11 edificis y alberchs, ab 44 habitants. — Petits caserius y edificis isolats, 15, ab 56 habitants.

Pincaró y Sous són llogarets que en «Nomenclàtors» anteriors al del any 1904, figuran ab 9 edificis cada un y ab 46 y 36 habitants respectivament.

Lo terrer, quasi tot montanyós, està plè, sobre tot per la part de ponent, d' enasprades cingleres, que tancan petites valls, estretes y enclotades, abundants de fonts y de torrenteres; lo pich enlayrat de Bassegoda domina magestuosament sobre les serres que s' originan de son macís, axís envers La Muga, com envers lo Fluvià. Ahont lo rocàm ho permet hi crexen roures, faigs y alzines y més en amunt boxetars y falgueres; en lo fons de les valls y en los replans de les serres s' hi cullen en los conrèus grans y llegums, però principalment trumfes. En les vessants de Bassegoda s' hi havían explotat meners de plom argentífer. Regan lo districte La Muga y los primers afluyents de la seva riba dreta, enclòs lo Manol; les rieres de Ribelles y de Comella, fins que s'ajuntan formant la de Sant Aniol de les Aguges y lo ríu Borró que naix sota lo pich de Bassegoda. De carreteres no n' hi ha cap y ab prou feyna s' hi troba algún vell camí carreter; la generalitat dels camins són de ferradura y en certs troços de tànzit perillós. Pertany al districte electoral de Puigcerdà. Hi ha un molí fariner y una escola pública incomplerta d' assistencia mixta.

Bassegoda té la població mólt espargida. Una casa, ab la esglesia, dedi-

cada a Sant Miquel, sufragània de la parroquial de Llorona, forman lo nucli central del poble. Al cim del puig devía haver-hi hagut un castell, donchs consta que en 18 de Març de 1225, lo rey En Jaume va comprar per 33,000 sous a Bernat de Llers, fill d' Arnal de Llers, lo castell de Sant Llorenç de la Muga y ademés lo castell y lo vilar La Menera, de Bassegoda, ab los meners d'argent, ferre, coure, estany, plom y qualsevol altre metall que hi hagués en lo terme del dit castell. Lo pich de Bassegoda se troba esmentat en un document del any 872 *(Bassegoti)* y la esglesia de Sant Miquel de *Bassagoda* es

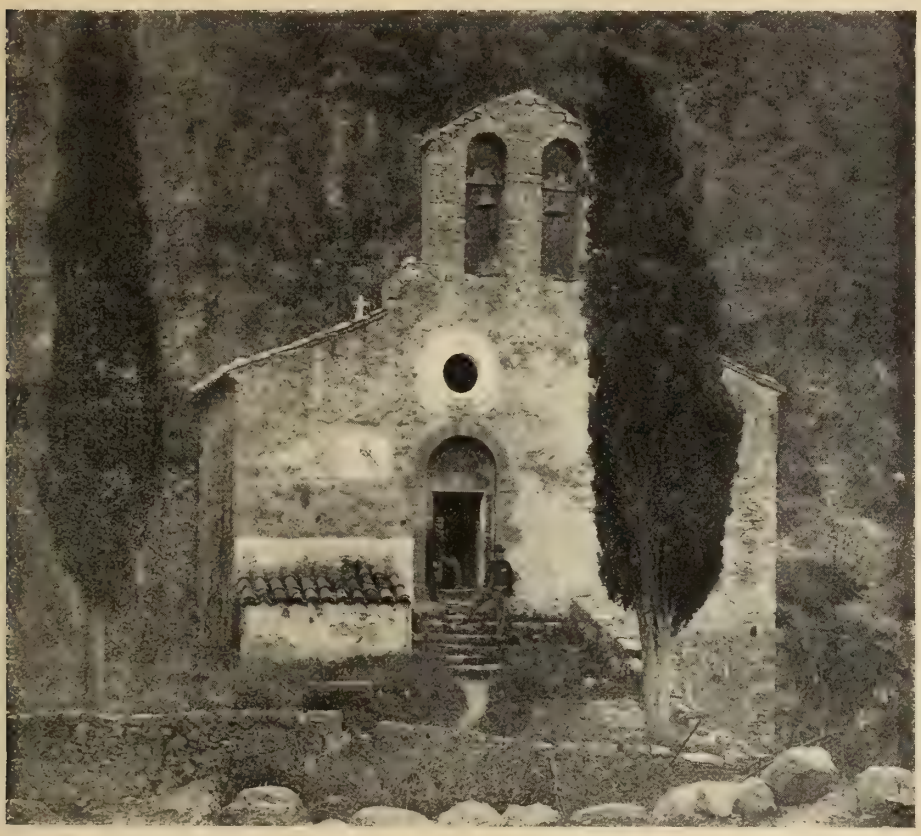

Bassegoda.—Esglesia de Sant Aniol de les Aguges

calificada de parroquia en 1362. Bassegoda dista de Olot uns 20 kilòmetres, de Gerona 44 y de Figueres 26.

Ribelles està situat en la vall de la riera que porta son nom, que baxa del coll de les Falgueres, en lo Pyrinèu, entre dita riera y la anomenada Comella. Lo terrer ahont està emplaçat porta en antichs documents lo calificatíu de *Prunera,* lo que explica que-l poble se trobe alguna vegada anomenat Sant Julià de Pruna. La esglesia de Ribelles, dedicada a Sant Julià, havía sigut parroquia, però avuy es sufragània de la parroquia de Oix. Aquesta esglesia ro-

mànica, fóu consagrada l' any 947, senyalant-li un terme mólt extens, des de lo naxement de La Muga fins prop de Bassegoda. Al terme de Ribelles pertany lo casal anomenat cân Subirà, en un collet de la serra que separa la canal de La Muga de la vall de Ribelles, en lo qual s' allotjà un destacament de tropes pera la vigilancia de la frontera al acabar-se la derrera guerra civil, y també un xich més a solixent la ermita o capella de Sant Corneli, en la vessant septentrional de la dita serra, en la qual los catòlichs francesos de la frontera hi portavan sos fills a batejar durant la època del terror; al present la capella es un munt de runes.

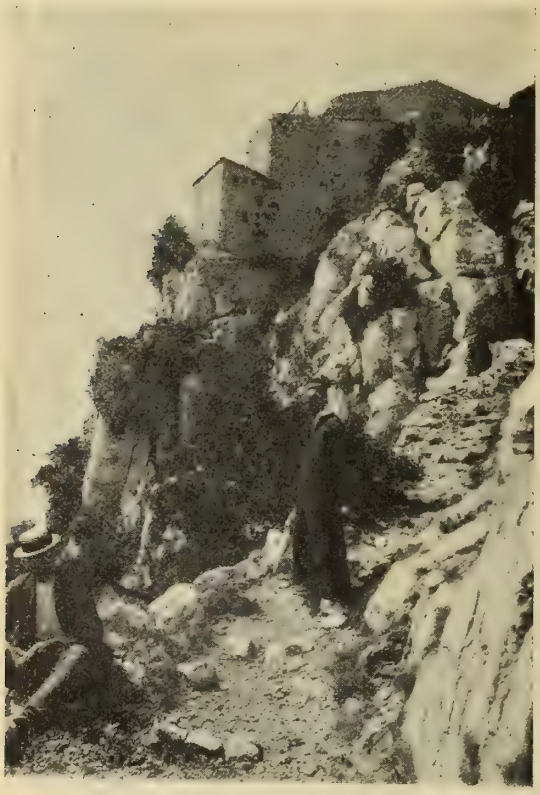

Clixé de Joseph M.ª Fabrelles

Bassegoda.—Cingle y santuari de la Mare de Déu del Mont

També es provable formava part del terme de Ribelles la esglesia de Sant Vicents de Principi, que havía sigut parroquia, situada en una estrebació del macís de Bassegoda, prop del collet de son meteix nom y de Cân Principi de Ribelles. Seguint al N. per la dita estrebació, hi ha al peu meteix del Bassegoda un replà de terra, conegut per Camp dels Emigrants, per haver-hi acampat los fugitius de França en temps de la primera república; en aquest lloch, anomenat també Plà de la Batería, los sometents de la montanya causaren una gran derrota als francesos en Desembre de 1794.

Més al S. de Ribelles, al fons d' un sot, en lo qui s' ajuntan les rieres de Ribelles y de Comella, exuberant de vegetació y envoltat arrèu de cingleres, hi ha la esglesia de Sant Aniol d' Aguges, avuy sufragània de la parroquia de Sadernes, però quin territori pertany al districte municipal de Bassegoda. Es un petit temple romànich, engrandit y modificat en temps posteriors a la seva construcció, que té derrera l' altar major una cova o capella soterrània oberta en la roca, anomenada cova del abat. Aquesta esglesia, segons un document del any 872, fóu fundada per Rimila, abat pot-ser de Sant Llorenç del Mont, y servida per monjos que en lo successíu depenjaren d' aquest monestir.

Lo petit llogaret de Sous, format per poch més de mitja dotzena de cases

escampades, ocupa un replà de la serra immediat al santuari de la Mare de Déu del Mont, entre aquest y los cingles de Roca Pastora, ahont naix la riera Capellada. Es parroquia rural de segona, ab rector, del arxiprestat de Olot y abans del ardiaconat de Besalú. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Llorenç, està establerta en una dependencia del que fóu monestir de Sant Llorenç del Mont. D' aquest monestir, quina existencia consta ja en la segona meytat del segle IX, se-n conserva la esglesia, al present mitg soterrada, y part del claustre. Es un temple romànich de tres naus, sever y sense ornamentació. Conservà lo monestir la seva independencia fins los derrers anys del segle XVI, en que, per decret pontifici, fóu agregat al de Sant Pere de Besalú. A ell deu

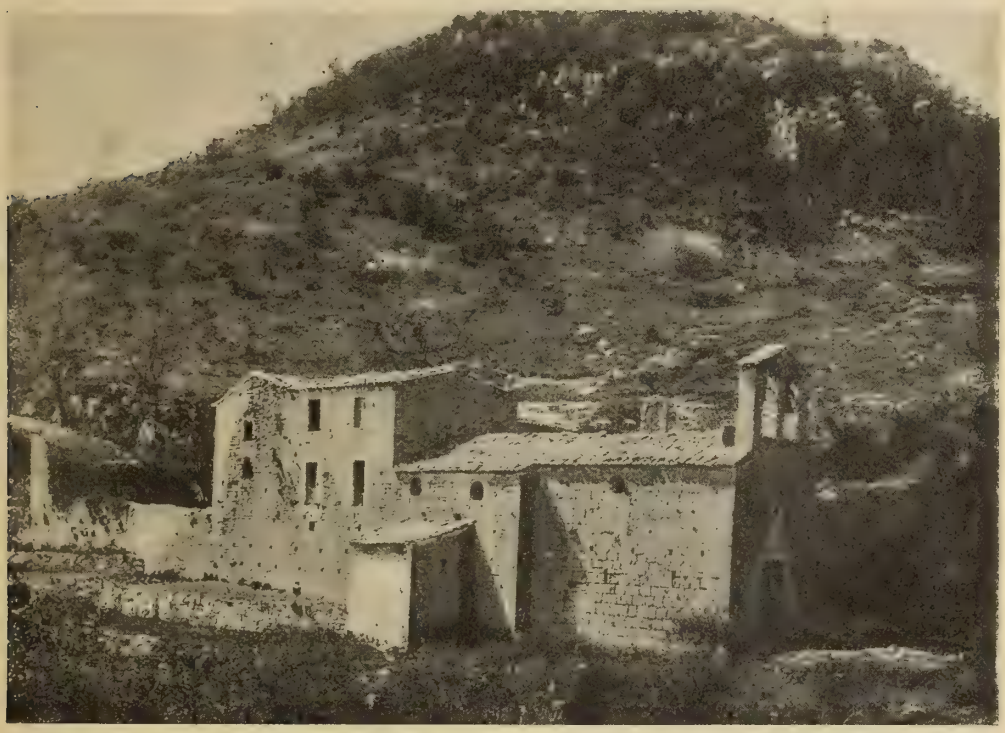

Clixé de Vicents Grivé

Bassegoda.—Esglesia, abans monestir, de Sant Llorenç del Mont, en Sous

la seva fundació lo santuari de la Mare de Déu del Mont, edificat en son terme, sobre un cimal encinglerat, des del qui se frueix una bonica vista sobre l' Empordà, lo Pyrinèu y les comarques de Olot y de Gerona. S' hi troba hospedatge y es mólt visitat y concorregut pêls habitants de tota la rodalía, particularment en lo mes de Setembre. Suposa la tradició que la imatge de la Verge que s' hi venera, que es de marbre policromat, fóu trobada en lo lloch ahont hi ha la capella de Nostra Senyora de les Agulles, situada quasi en la intersecció de les serres de Ríu y de Guitarríu, del qual fóu recollida pêls monjos de Sant Llorenç del Mont, y portada en processó a la esglesia de son

monestir, en lo qui se venerà fins que al començar lo segle XIV l' abat del meteix, Bernat, féu edificar lo santuari en que al present se troba. S' hi conservan unes notables taules gòtiques, procedents del antich altar major del santuari.

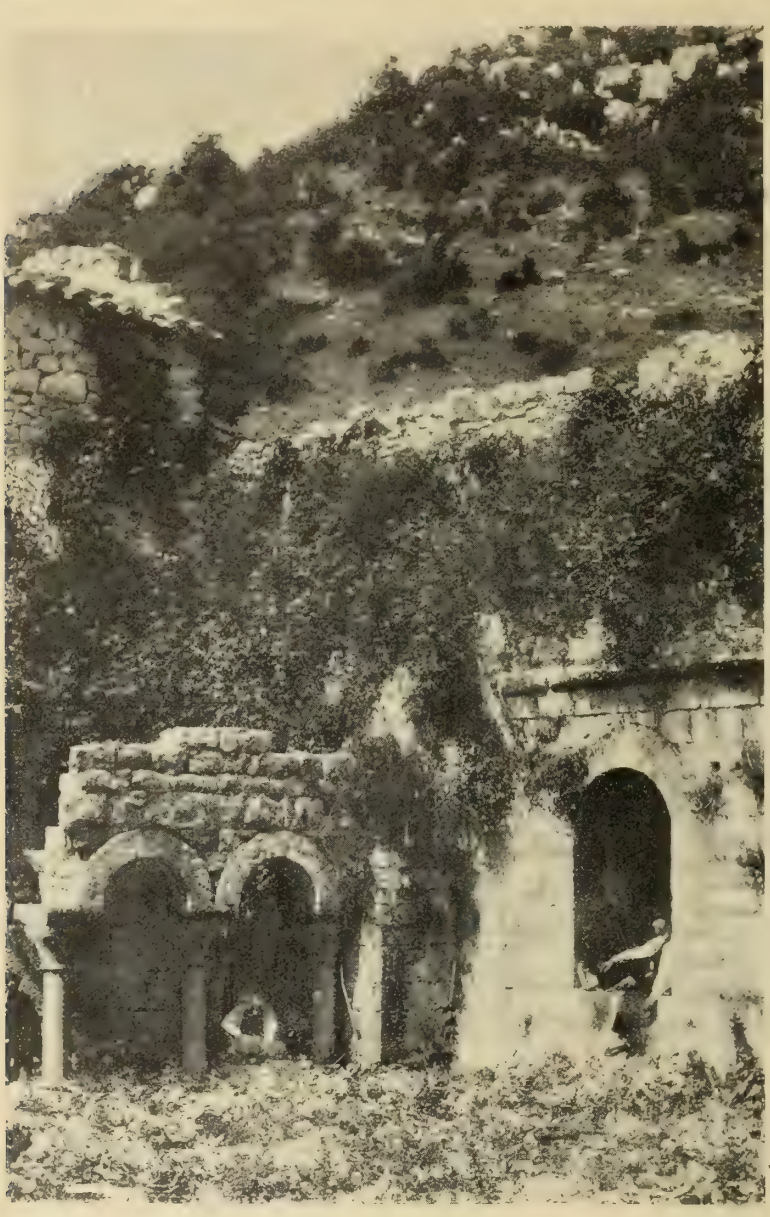

Clixé de Vicents Grivé

Bassegoda.—Restes del claustre de Sant Llorenç del Mont, en Sous

Lo poble de Llorona, en los documents *Lorona* (anys 1019 y 1171) y *Lerona* (any 1362), es lo nucli de població més important del districte municipal de Bassegoda y de fet lo cap del districte. Està situat poch en avall de la carena de la serra que separa les conques del Fluvià y de La Muga, en la vessant d' aquest ríu y pertany al partit judicial de Figueres. Celebra la festa major lo día 30 de Novembre, diada de Sant Andréu, titolar de la seva esglesia parroquial, que es un temple romànich, ab una bonica portada del segle XI. Era possessió de la canonja de Gerona. La parroquia es rural de segona, ab rector y vicari, del arxiprestat de Figueres y abans del ardiaconat de Besalú. Té per sufragània la esglesia de Sant Martí de Curçavell, poble situat prop la riera de son nom,

afluyent de La Muga, y en lo terme parroquial radican, a més de la esglesia de Sant Miquel de Bassegoda, los santuaris de Nostra Senyora dels Corps, sobre un cingle, y de Sant Joan dels Bussols, en una estrebació envers La Muga del macís de Bassegoda.

La esglesia del llogaret de Pincaró, quasi tocant a la Muga, està dedicada a Sant Bartoméu; havía sigut possessió del monestir d' Arles y es avuy sufragània de la parroquial d' Albanyà.

En lo cens del any 1359, la parroquia de *Lerona* hi figura ab 6 fochs d' esglesia, la de *Aguya* ab 7, la de Sant Llorenç del Mont ab 3 y la de Curçavell ab 4, aquests de cavallers.

Bibliografía.—Alsius y Torrent (Pere): *Noticies inèdites sobre el monestir de Sant Llorenç del Mont,* article publicat en *La Renaixensa,* 1872.—*Reseña histórica de la gloriosa imagen de Nuestra Señora del Mont,* vol. VIII dels *Certámenes de la Asoc. lit. de Gerona,* 1879.—Balaguer y Merino (Andréu): *Documents inèdits sobre el monestir de Sant Llorenç del Mont,* article publicat en *La Renaixensa,* 1872.—Bosch de la Trinxería (Carles): *Recorts d' un excursionista,* 1884.—Heras de Puig (Narcís): *¿Massagoda o Bassagoda?* en la *Rev. de Gerona,* vol. II, 1878.—Monsalvatge y Fosas (Francisco): *Noticias históricas,* vol. IV, *Bassagoda,* 1892.—Sampere y Miquel (Salvador): *¿Massagoda o Bassagoda? Rev. de Gerona,* vol. III, 1879.—Ubach y Vinyeta (Francisco): *La Mare de Déu del Mont. Impresions del viatge,* vol. VII dels *Cert. de la Asoc. lit. de Gerona,* 1878.

Batet

Lo poble de Batet, situat en la serra que porta son nom, al E. de Olot, forma un districte municipal que afronta, al N., ab lo de Begudà; al E., ab lo de Santa Pau; al S., ab aquest derrer y ab lo de Olot, y al O., també ab lo de Olot. Té 107 edificis y alberchs, quasi tots escampats pêl terme, ab 396 habitants de fet y de dret, dels quals 86 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 104; casats, 91; viudos, 11; total, 206.—Dones: solteres, 87; casades, 92; viudes, 11; total, 190.

Lo terme es montanyós; lo terrer, de conrèu en bona partida, està format per detritus volcànichs que lo fan bastant productíu; s' hi donan grans, llegums y trumfes y s' hi cría bestiar; hi ha també bosch, encara que poch, de roures, alzines y castanyers. En los faldars de la montanya hi brollan algunes fonts com la de la Faja y per mitjorn l' atravessa la nova carretera de Olot a Santa Pau. Té, ademés, camins carreters, bastant dolents, a Olot, a Begudà y a Sant Julià del Mont. En la vessant de ponent, prop del Fluvià, hi ha la torra de les Bisaroques, que havía estat fortificada, sobre un puig volcànich, y al cim de la serra s' obrían les boques dels volcans de Puigalós y del puig de la Garça, prop lo torrent Garrafàs; del cim de la serra devalla, envers lo

Fluvià, un mantell basàltich. Pertany al districte electoral de Olot, per quina ciutat reb lo corrèu.

Nucli de població, se pot dir que no n' hi ha cap. Lo que s' anomena

Cixé de Vicents Grivé

Batet.—Capa pluvial

plaça de Batet es una explanada, voltada de bosch, ahont en les festes s'hi fan les ballades. Té una escola pública elemental incomplerta d' assistencia mixta,

establerta, com la casa del comú, en lo petit vehinat, format per dues o tres cases, en lo qual hi ha la capella de la Trinitat, situada més serra amunt que la esglesia parroquial de Santa María de Batet, que, acompanyada d' una sola casa, s'axeca en un replà avençat de la montanya. La dita esglesia dista de Olot pròximament 4 kilòmetres y de Gerona 42.

Batet celebra la festa major lo día 15 d' Agost. Es parroquia rural de primera, ab rector y vicari, del arxiprestat de Olot y abans del ardiaconat de Besalú, que té agregada la abans dita capella de la Trinitat y lo modern oratori de la Sagrada Familia, y havía sigut possessió del monestir de Sant Pere de Besalú. En los documents lo nom del poble se troba escrit *Batet* (any 977), *Beted* (1020), *Betedo* (1034), *Bateto* (1252) y *Batheto* (1362).

Begudà

Lo districte municipal de Begudà, que comprèn lo poble que li dóna lo nom, lo de Sant Joan les Fonts y un bon nombre de vehinats, està situat al NE. de Olot, seguint lo Fluvià aygues avall y quasi en la seva totalitat a la riba dreta d' aquest ríu. Afronta, al N., ab los de Capsech y de Castellfollit; al E., ab lo de la Parroquia de Besalú; al S., ab los de Santa Pau y de Batet, y al O., ab lo de Olot y altra vegada ab lo de Capsech. Té 308 edificis y alberchs, ab 2,201 habitants de fet (de dret 2,212), dels quals 518 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 591; casats, 458; viudos, 50; total, 1,099. — Dones: solteres, 561; casades, 466; viudes, 75; total, 1,102; y per entitats de població, com segueix:

Sant Joan les Fonts (de fet cap del districte): 90 edificis y alberchs, ab 982 habitants. — Begudà (a 5,800 metres de Sant Joan les Fonts): 21 edificis y alberchs, ab 110 habitants. — Ayganegra (vehinat, a 4,500 metres de id): 21 edificis y alberchs, ab 117 habitants. — La Canya (vehinat, a 4,600 metres de id.): 15 edificis y alberchs, ab 124 habitants. — Castanyer (id., a 4,600 metres de id.): 137 edificis y alberchs, ab 50 habitants. — Costa Cau (id., a 5 kilòmetres de id.): 22 edificis y alberchs, ab 92 habitants.—Plà de baix (id., a 2,100 metres de id.): 20 edificis y alberchs, ab 210 habitants. — Plà de dalt (id., a 2,100 metres de id.): 19 edificis y alberchs, ab 96 habitants. — Plà Magra (id., a 3,700 metres de id.): 22 edificis y alberchs, ab 99 habitants.— Pocafarina (id., a 3,800 metres de id.): 12 edificis y alberchs, ab 49 habitants. —Recó (id., a 4,900 metres de id.): 15 edificis y alberchs, ab 86 habitants.— Rossinyol (id., a 2 kilòmetres de id.): 10 edificis y alberchs, ab 56 habitants.

—Sant Cosme (id., a 4,500 metres de id.): 12 edificis y alberchs, ab 64 habitants. — Petits caserius y edificis isolats, 16, ab 66 habitants.

Lo terme, limitat al E. y al S. per les serres de Montrós, de Sant Julià del Mont y de Batet, y a la riba esquerra del Fluvià per la de Canadal, està atravessat de SO. a NE. per la de Ayganegra, que s' uneix a la de Batet pêl coll de Sant Cosme y segueix, per la riba dreta del Fluvià, fins prop de Castell-

Clixé de Vicents Grivé

Begudà.—Vehinat Rossinyol

follit, dexant entre la seva vessant SE. y les predites serres de Montrós, Sant Julià y Batet, una vall bastant planera, anomenada plà de Begudà, regada pêl ríu Turonell, que corre a unir-se al Fluvià tocant a Castellfollit, ahont la vall termina. Per la altra vessant, estreny la vall del Fluvià, que s' escorre encaxonat, ab gran desnivell, fins arribar també prop de Castellfollit. Lo districte queda en conseqüencia dividit naturalment en dues seccions: la formada pêl riveral del Fluvià y la formada per la vall del Turonell ab lo plà de Begudà; la primera eminentment industrial y la segona quasi exclusivament agrícola.

Té, donchs, una part montanyosa y una part planera. Quasi tot lo terme està comprès en la regió volcànica y en ell s' han senyalat los volcans d' Ayganegra, dels Rasos d' Arrapats y de Claperols y del costat del poble de Begudà lo puig Dolors y lo puig del Estany, dels quals procedeix lo mantell basàltich que forma lo subsol de la part planera y acaba en lo cingle de Castellfollit (57). Lo terrer de conrèu produheix grans, llegums, fajol y alguna fruyta y hortaliça; en la montanya hi ha boschs poblats principalment d' alzines y roures; s' hi cría bestiar. Lo regan, a més de varies torrenteres, lo Turonell y lo Fluvià, al qui s' ajunta aygues avall de Sant Joan les Fonts la riera de Vianya. Los nombrosos saltants que proporciona lo desnivell del Fluvià, s' aprofitan pera força motríu; hi ha abundancia de fonts. L' atravessan, pêl plà de Begudà, la carretera de Gerona a Besalú y a Olot, y pêl riberal del Fluvià, la de les Funoses a Olot, per Sant Joan les Fonts. Reb lo corrèu per Olot y pertany al districte electoral d' aquesta ciutat

Begudà.—Monestir de Sant Joan les Fonts

Lo poblet de Begudà, que dóna nom al districte, està situat a la riba del Turonell. Es parroquia rural de primera, ab rector y vicari, ara del arxiprestat de Olot y abans del ardiaconat de Besalú. La esglesia parroquial, dedicada a Santa Eulalia, havía sigut possessió del monestir de Sant Joan les Fonts. Té sortint del poble una capella, dedicada a Sant Sebastià, al present tancada al culte, y estàn agregats a la parroquia lo santuari de Nostra Senyora de Montrós, en la montanya de son nom, y la capella de Sant Cosme, al peu del puig del Estany, prop de la carretera de Gerona a Olot. Celebra la festa major lo día 4 de Setembre. Dista de Olot, per la carretera, uns 4 kilòmetres y de Gerona 44.

Sant Joan les Fonts es la població més important y de fet lo cap del districte. Està situat a la riba del Fluvià y se pot dir forman part del poble un seguit de vehinats y fàbriques que s' extenen en amunt y en avall del ríu, com són Rossinyol, La Canya, etc. Compta ab llum elèctrica; estació telefònica; dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes, y ab dues de privades, una de noys a càrrech dels GG. de la Doctrina Cristiana, y la altra de noyes a càrrech de les monges de la Divina Pastora. Hi ha dos metges, y quinze o setze fàbriques de paper continuu, paper a mà, paper d' embalatge, paper d' estraça, paper de fumar, pasta de fusta pera paper, filats de llana, filats y texits de cotó, força elèctrica y rajolería y cerà-

(57) Veja-s pl. 108 y següents.

mica mecàniques, a més d' alguns molins fariners; conjunt d' establiments que exigeix un gran nombre de carros de transport y dóna vida a fusteríes y obradors de maquinaria. Celebra la festa major lo día 24 de Juny.

Es parroquia urbana d'entrada, ab rector y vicari, del arxiprestat de Olot y té per sufragània la esglesia de Sant Andréu de Socarrats, poble que en lo civil pertany al districte municipal de Capsech. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Joan, està situada vora lo Fluvià, en un extrém del poble, per quin motíu se n' està construint una altra mólt espayosa y més cèntrica, d' istil gòtich. La que hi ha, es un notable temple romànich y era la del convent o priorat benedictí fundat en 1079 pèls vescomtes de Bas, a quin fí ne feren cessió al monestir de Sant Víctor de Marsella, qual abat anomenava los priors de Sant Joan. Envers l' any 1424, se convertí en monestir independent. En 1592, s' incorporà, en virtut de decret pontifici, al monestir de Sant Pere de Camprodón, y axís seguí fins a la exclaustració en 1835. L' edifici està ben conservat; se composa de tres naus: la central, lleugerament apuntada, y les laterals de quart de cercle, separades per macisses pilastres ab mitges columnes emmatxades en la part de la nau central, en les quals s' apoyan los aristons de la volta y també en la part lateral pera sosteniment dels archs que separan les naus. Aquestes columnes descançan sobre amples bases y van provehides de capitells decorats ab sensilleza. Les tres naus s' acusan al exterior per tres bonichs absis, lo del mitg major que los altres, com es de consuetut en aquest genre de construccions. La porta està formada per archs en degradació, alguns

Clixé de Francesch Duarte

Begudà.—Fonts baptismals en Sant Joan les Fonts

apoyats en columnes estriades verticalment, y ornamentats com los capitells de les columnes: preservada per un portxo exterior de doble vessant. Es notable, en son interior, una pica baptismal romànica, un retaule del segle XV, una creu de fusta y una *Magestat*. La esglesia que hi havía abans de la que acabàm de descriure, era parroquial y tóu consagrada l' any 958.

Agregades a la parroquia, hi ha en la plaça del poble una capella dedi-

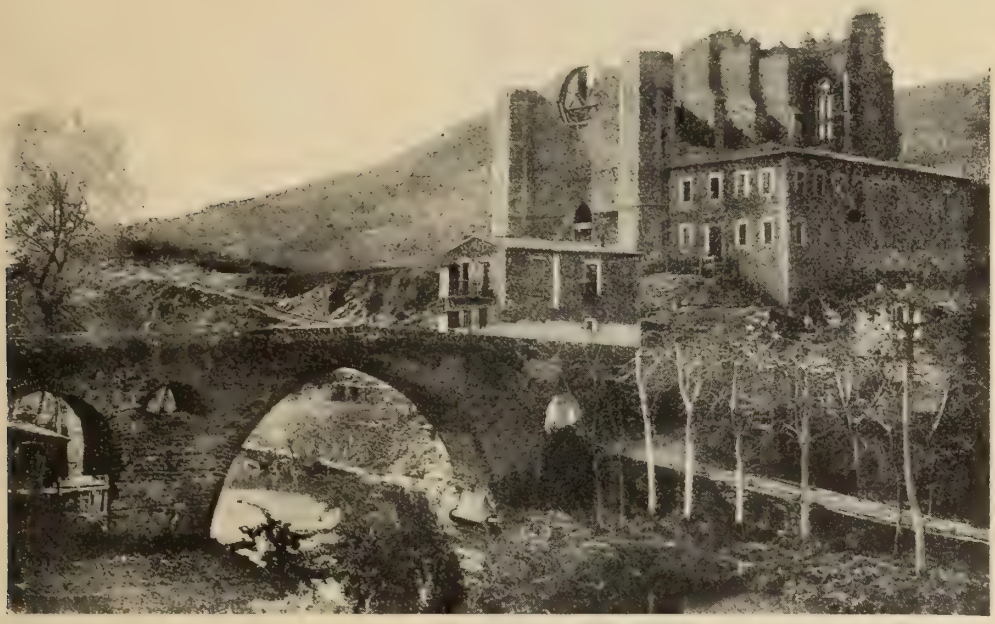

Begudà.—Nova esglesia en construcció a Sant Joan les Fonts

cada a Sant Sebastià, y en una masía del terme una capella pública dedicada a Santa Magdalena.

Dista lo poble de Olot uns 4 kilòmetres y altres tants de Castellfollit, per la nova carretera de les Funoses, que hi té devant meteix un pont sobre lo Fluvià. Altres dos o tres ponts d' obra se conservan sobre aquest ríu, pêls quals lo poble se comunicava ab les valls de Vianya y de Castellar.

Lo Fluvià hi passa encaxonat, com hem dit, en bona partida del terme per entre muradals de basalt. Los documents dels segles XI y XII l' anomenan sovint *Sancti Johannis de Fontibus inferioribus* o *subterioribus,* pera distingir-lo del lloch de *Fontibus superioribus,* que corresponía al modern Sant Cristòfol les Fonts.

Besalú

La vila de Besalú forma un districte municipal situat al E. de Olot, en la vall del Fluvià, que afronta, al N., ab lo de Mayà; al E., ab lo de Dosquers;

al S., ab lo de Parroquia de Besalú, y al O., ab los d' Argelaguer y de Sales. Té 324 edificis y alberchs, ab 1,258 habitants de fet (de dret 1,350), dels quals 578 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en Hòmens: solters, 317; casats, 280; viudos, 35; total, 632. — Dones: solteres, 301; casades, 278; viudes, 47; total, 626.

Clixé de Joseph M.ª Fabrelles

Besalú.—Vista general de la població

Lo terme, en la seva major partida, es planer y lo bordejan, pêl N., los faldars de la montanya de la Mare de Déu del Mont y, pêl SO., los de la serra de Sant Julià. Lo terrer dóna grans, llegums, hortalices, oli y poca quantitat de ví y de fustes. S' hi cría bestiar, particularment porquí. Lo regan lo Fluvià y sos afluyents, lo Capellada y lo Junyell; hi brolla una font d' ayga ferruginosa magnesiana y l' atravessan la carretera de Gerona a Olot, y la que, entroncant ab aquesta, surt de Besalú en direcció a Figueres y Roses. Té, ademés, algún camí carreter, com los que conduhexen als pobles vehins de Mayà, Segaró, Beuda y vall del Junyell. Reb lo corrèu directament y pertany al districte electoral de Olot.

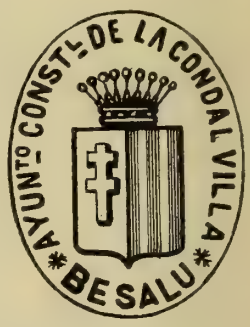

La vila de Besalú està situada a uns 150 metres sobre lo nivell de la mar, entre los rius Fluvià y Capellada y quasi tocant a la seva confluencia. Dista de Olot, per la carretera, 20 kilòmetres, de Gerona 32 y de Figueres 25. Es

població antiga, que havía sigut capital del comtat de son nom y conserva de son passat explendor alguns edificis monumentals y alguns restes, dels qui parlarèm. Té 17 carrers y quatre places, una d'aquestes ab portxos en un de sos costats; lo caseríu, en general, es de vella construcció. Hi ha dos ponts: un d'antich sobre lo Fluvià, que forma angle y havía estat fortificat, que utilisa, al present, la carretera de Gerona a Olot, y altre de modern sobre lo Capellada, en la carretera nova de Figueres, en substitució dels que los aygats se n'han emportat. Celebra mercat setmanal los dimars y los diumenges; fires lo día 2 de Febrer, lo de la Ascenció y-l tercer diumenge de Setembre, y festes majors lo 22 de Janer y lo 24 de Setembre. Té lloch de la guardia civil; administració de corrèus; servey telefònich de la xarxa de Olot; illuminació elèctrica; dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes, y dues de privades, també la una de noys y la altra de noyes, a càrrech de corporacions relligioses; quatre hostals, y ordinacions a Gerona y Olot (tres vegades al día: preu per persona 2 pessetes), y a Figueres (dues vegades al día: preu per persona 2 pessetes). Hi ha demarcada una notaría.

Clixé de Francesch Duarte

Besalú.—Frontis de la esglesia parroquial de Sant Vicents

S'hi exercexen les professions lliberals y les arts y oficis propris d'un centre comarcal de regular importancia, y la industria y comerç hi estàn representats per dues fàbriques de paper, dues de genres de punt, una de producció de força elèctrica, un molí fariner, tres prempses d'oli, varies tocineríes y quatre agencies de transports.

Hi ha hospital municipal ab quatre llits, que socorre no més que en cassos d'accident, per insuficiencia de rendes propries (225 pessetes anyals).

En l'ordre relligiós, es parroquia urbana de primer ascens, ab rector, vicari, organista y tres capellans més, que era abans cap d'ardiaconat y pertany al present al arxiprestat de Olot. Hi ha establertes en la parroquia les següents comunitats relligioses: Monjos Benedictins, Monges Josefines y Germanes del Immaculat Cor de María.

La esglesia parroquial, dedicada a Sant Vicents, es un dels temples més antichs de Besalú, donchs consta que ja existía l'any 977, encara que l'edifici actual res o mólt poch conserva de la seva primitiva construcció. Es un temple romànich de tres naus, que mostra haver estat restaurat; lo frontis presenta una barreja d'istils romànich y gòtich o es pot-ser una mostra del període de tranzició entre la una y la altra arquitectura. Lo finestral de sobre la porta es d'un conjunt elegant. Aquesta esglesia era possessió y havía sigut sufragània de la colegiata de Santa María de la metexa vila.

Besalú.—Porta lateral de Santa María

De la esglesia de Santa María, no-n quedan més que algunes poques despulles. Era la del castell dels comtes de Besalú, del qual tampoch se-n conservan més que alguns troços de mur, y ocupava, com aquest, la part més alta del turonet sobre-l qui la vila antiga estava edificada. Los restes que quedan són quasi tot l'absis, part de la porta d'entrada y una porta lateral; lo restant de la esglesia y lo claustre són un pilot de runes. D'aquests restes se-n desprèn que era un edifici romànich de tres naus, no exemt de decoració. Són notables les esculptures del timpà de la porta, que representan al Salvador, sentat, en actitut de benehir, voltat dels símbols dels quatre Evangelistes. Aquesta esglesia, que existía ja abans, degué ésser reedificada a derrers del segle x o en la primera meytat del xi, y fóu consagrada l'any 1055. La seva primitiva advocació era la de Sant Genís y Sant Miquel, després se l'anomenà també del Salvador, de Santa Creu y de Santa María. Havía sigut canonja agustiniana, y a derrers del segle xvi se convertí en canonja secular. Entre les reliquies que guardava, es d'esmentar un troç considerable de la *Vera-Creu*, portat de Roma provablement pèl comte Bernat Tallaferro y donat a la esgle-

sia de Santa María per son fill y successor Guillém *lo Gros* l'any 1027. Estava posada en un rich ostensori y era obgecte de gran veneració en tota la comarca; des del any 1835 se custodiava en la esglesia parroquial, d' ahont fóu robada per la cobdicia y la impietat en la nit del 4 al 5 de Desembre del any 1899. Altra de les joyes que possehía aquesta esglesia y que també ha desaparegut, era una creu de plata del segle XIII que tenía incrustades móltes pedres fines gravades: paganes, visigòthiques, aràbigues y una, pot-ser sigilar, ab la llegenda: ✠ KARVLVS REX | IMPERATOR, que se suposa alusiva al rey Carles *lo Calvo* de França.

A més de la parroquial y de la de Santa María, hi ha a Besalú les següents esglesies y capelles:

La de Sant Pere y Sant Prim, que era la del monestir de benedictins, fundat per Miró, bisbe de Gerona y comte de Besalú, l' any 977, la qual fóu

Besalú.—Esculptures de la porta principal de Santa María

consagrada l' any 1003. En 1835, encara que perdé lo claustre y altres dependencies, se salvà de la destrucció y passà a ésser sufragània de la parroquia de Sant Vicents. Des de fà quatre o cinch anys torna a estar en possessió dels monjos benedictins. Es un magnífich temple romànich, mólt ben conservat, sever y espayós, que presenta la particularitat de tenir deambulatori al voltant del altar major, en l' absis corresponent a la nau central, quedant axís convertit lo dit absis en doble en lo sentit de la alçada, circumstancia que s' acusa al exterior y dóna a aquesta part del edifici gran esbeltesa: l' absis

més alt y de menys diàmetre, que separa l' altar del deambulatori, està sostingut per vuyt columnes pariones, quals bases reposan sobre un estilobat, provehides de capitells decorats ab imatgería y fullatges. La nau central s' apoya en archs en plena cimbra, sostinguts per macisos pilans que la separan de les naus laterals. La ornamentació es sobria, tant en l' interior com en l' exterior del temple. Lo frontis es llis, la porta d' entrada mólt senzilla y sobre d' ella hi ha una finestra, quelcòm decorada, que dóna llum a la nau central; a cada costat d' aquesta finestra s' hi veuen en relléu mólt sortint dos animals; una serreta, sostinguda per impostes, y una cornisa, remata en angle

Besalú.—Restes de Santa María

lo frontis y corre tot al voltant de la part superior de les parets de la nau central; igual decoració mostran en l' exterior los absis, ab la diferencia d' estar substituides les impostes per archs cechs. Lo campanar es una torra quadrada, relativament baxa, que remata en un cos esmotxat en sos quatre angles, ab dos finestrals en cada cara, coronat per una balustrada. Aquesta terminació, d'istil del renaxement, es sens dupte de construcció mólt posterior a la de la esglesia.

Capella de Nostra Senyora del Immaculat Cor de María, en lo colegi de les monges d' aquest títol, servida per un capellà.

Esglesia de Sant Julià. Era la del antich hospital: té una interessant portada romànica. Ignoràm si està oberta al culte. No fà mólt temps hi havía establertes les escoles.

Capella de Santa Fè. Abandonada; ara serveix de magatzèm.

Sant Jaume. Petita esglesia en la plaça de Sant Pere. No sabèm si està oberta al culte.

Hi havía hagut també dintre la vila o tocant a sos murs una capella dedicada a Sant Agustí, y una altra dedicada a Nostra Senyora de Bell-lloch y a Sant Joan, avuy desapareguda.

Fora de la vila, però en son terme, hi ha en lo mas Bellsolà una capella dedicada a Santa María de Racolta, y en lo puig Cornador un oratori dedicat al Sagrat Cor de Jesús.

Besalú.—La Santíssima Vera-Creu

Notes històriques. — La existencia de Besalú com entitat de població en la Etat antiga, no està justificada per cap testimoni d' escriptors de la antiguetat, al contrari de lo que mólts han pretès; la única cosa que fins a cert punt pot fer-la presumir, es l' haver-s' hi trobat alguns pochs fragments de ceràmica romana y fà poch temps un troç d' estàtua de marbre, que-s guarda en lo museu de Gerona, que algún inteligent conceptua pertany a la època romana, lo que es mólt possible; sense que-s puga assegurar. No aclareix aquest punt lo nom del poble, donchs los etymologistes que se n' han ocupat no estàn d' acort ni sobre lo séu origen, ni sobre la seva significació. Aquest nom no apareix en escriptors ni documents fins al any 818 de la nostra Era, o siga en plena Etat mitjana, en quin any, referint-se al séu territori, lo califica de *Bisuldenense*. La primera menció de la vila es poch anterior al any 977, en la que se l' anomena *Castrum et Villa Bisuldunensis,* y també *Bisuldunum;* més endevant se-l troba escrit *Bissulluno* y *Bisulduno* (segle x y xi) y gravat en les monedes *Bisilduno* (segle xi y xii). En quasi tots los documents del segle ix s' anomena a son territori *pago* y en mólts pochs *comitatu,* y en lo segle x a la població se la califica generalment de *Castrum,* menys sovint d' *oppidum* y sols per excepció de *Villa.*

En altra ocasió provarem de justificar (58) que lo *pagus bisuldunensi* y

(58) Botet y Sisó (Joaquím): *Condado de Gerona.—Los Condes beneficiarios*, pl. 18.

lo *pagus gerundensi* formaren, des del començ de la reconquesta del territori català fins a la mort de Jofre *lo Pilós,* un sol comtat, governat per comtes primer beneficiaris y en los derrers temps hereditaris, sots la dependencia dels reys de França. No tením cap motíu pera cambiar d' opinió y pêl meteix creyèm que governaren lo *pagus* de Besalú, en lo segle IX, los comtes Rostagno, Odiló, Ragonfret, Rampo, Gaucelm, Bernat, Guifre, Augari, Dela y Guifre o Jofre *lo Pilós.* A la mort del derrer, los *pagus* de Gerona y de Besalú se separaren, donchs trobàm lo primer governat junt ab los de Barcelona y d' Ausona pêl comte Guifre II o Guifre Borrell, y lo segón governat junt ab los de Cerdanya y Conflent, per Miró, fills un y altre comte de Jofre *lo Pilós.* Alguns suposan que governà lo comtat de Besalú, a la mort *del Pilós*, son fill Sunyer, qui més endevant fóu comte de Barcelona; però axò no es cert, perquè en lo temps que se li dóna de govern, veyèm actuar com a comte a Miró en un judici celebrat a Esponellar l' any 921, sobre drets del bisbe de Gerona en la vila de Bàscara, y a més no foren los qui succebiren en lo govern del comtat los fills de Sunyer, sinó los fills de Miró. Aquest comte, que casà ab Dona Ava, morí l' any 928, y partí los seus estats entre sos fills, dels quals Guifre o Jofre fóu lo qui heretà lo de Besalú, y es lo primer comte privatíu de Besalú, ab separació dels altres comtats que aleshores hi havía en lo territori de Catalunya. Quina era la ex-

Besalú.—Frontis de la esglesia de Sant Pere

tensió y quins eran los límits del comtat de Besalú, ho hem especificat més enderrera; passèm ara a donar compte breument de quins foren sos comtes particulars:

Guifre (928-957). Era, com hem dit, fill del comte de Cerdanya, Conflent y Besalú, Miró. Fundà y dotà, en 948, lo monestir de Sant Pere de Camprodón. Morí en 957 a mans d' alguns magnats del comtat rebelats contra d' ell. S' ignora si fóu casat y degué morir sense fills, donchs lo succehí en lo comtat son germà lo comte de Cerdanya

Seniofret (957-967). Aquest comte vencé als autors de la rebelió y confiscà sos bens. Morí l' any 967 o 968 y fóu enterrat a Ripoll. No tingué des-

Clixé de Vicents Grivé

Besalú.—Absis de la esglesia de Sant Pere

cendencia, donchs lo succehí en lo comtat de Cerdanya son germà Oliva y en lo de Besalú son altre germà

Miró (968-984). Era sacerdot y fóu promogut a la Sèu episcopal de Gerona l' any 970. Fundà lo monestir de Sant Pere de Besalú l' any 977. Tingué qüestions ab Borrell, comte de Barcelona. Assistí al concili celebrat a Roma l' any 983. Morí l' any 984 y fóu enterrat a Ripoll. Lo succehí en lo comtat de Besalú, son germà

Oliva (984-990), que, com sabèm, era ja comte de Cerdanya des de la mort de Seniofret. L' any 988 se retirà a fer vida monàstica. Estigué casat ab Er-

mengarda y partí sos estats entre-ls seus fills, dels quals heretà lo comtat de Besalú y los territoris de Vallespir, Fenollet y Perapertusa

Bernat I, per sobrenòm Tallaferro (988-1020). Los fets més culminants de la vida d' aquest comte, són la seva concorrencia, l'any 1010, a la expedició de Còrdova; la seva anada a Roma l' any 1016 pera obtenir la creació d' un bisbat en lo comtat de Besalú, que conseguí a favor de son fill Guifre, la intervenció que va tenir en la supresió del convent de monges de Sant Joan de les Abadesses; la obtenció de possessions en les valls de Ripoll, que feren que adoptés lo títol, ademés dels que ja usava, de comte de Ripoll, y la ajuda que donà al comte de Rosselló Gaufret contra les pretensions del comte Huch d' Empories. Estigué casat ab Dona Toda, filla del comte de Barcelona, de la que tingué nombrosa descendencia, y morí l' any 1020, negat en lo Rhone, al pretendre atravessar aquest ríu en un viatge que emprengué pera tractar del casament de Guillém, son fill major. Es creencia fonamentada que aquest comte fóu lo qui portà a Besalú, quan sa tornada de Roma, la relliquia de la Vera-Creu, de la qual hem parlat fà poch. Pêl que respecta al bisbat de Besalú, fóu de mólt curta durada, donchs contra la seva creació protestaren los bisbes de Gerona y d'Ausona, a quines diòcessis pertanyían los territoris que s' havían adjudicat a dit bisbat, y-l Sant Pare, atenent la reclamació, desféu lo fet, nomenant, en 1030, a Guifre bisbe de Carcassona. Heretà los estats del comte Bernat son fill

Guillém lo Gros (1020-1052), qui sembla haver estat associat en lo govern ja en vida de son pare. Aquest comte va ésser excomunicat per haver invadit drets y possessions de la Esglesia. Assistí, en 1041, al concili de Toluges, en lo qual fóu establerta la *Treva del Senyor.* L' any 1027, junt ab sa muller Adela, donà a la esglesia de Santa María de Besalú la relliquia del *Lignum Crucis,* y en data que s' ignora féu donació a la metexa esglesia de la moneda del comtat, de la qual es possible se-n reservés la fabricació en fèu de dita esglesia. Del temps d' aquest comte són, al nostre entendre, les més antigues de les monedes comtals de Besalú que-s conexen, que són de plata ab mólt poca lliga. No se sab de cert quin any va morir, però consta haver sigut enterrat a Ripoll. Lo succehí en lo govern del comtat son fill

Guillém II (1052-1066?), creuen mólts en congovern ab son germà Bernat, però no-s coneix cap document en que aquest se titule comte de Besalú en vida de Guillém; es positíu, no obstant, que possehí lo comtat després de la mort d' aquest y fins després d' haver arribat a la major etat son nebot Bernat, fill de Guillém, y continuà possehint-lo fins a la hora de la seva mort. Lo comte Guillém II tingué tractes ab Ramón Berenguer I, comte de Barcelona, al qui prometé, en 1054, casar-se ab la seva cunyada Dona Llucia, promesa que no cumplí, donchs lo trobàm casat més endevant ab Dona Estefania. Procurà la consagració, feta pêl bisbe de Gerona Berenguer l' any 1055, de la esglesia de Santa María del palàu de Besalú. S' assegura que morí assessinat,

sense que hi haja lo més petit indici pera atribuir cap culpabilitat en la seva mort a son germà Bernat, com s' ha insinuat injustament. Tingué d' Estefania un fill nomenat Bernat, que fóu més endevant comte de Besalú.

Bernat II (1066?-1097), germà de Guillém y fill de Guillém *lo Gros*. Era ja comte de Besalú l' any 1066. En 1075, cedí a la esglesia de Santa María de Besalú lo delme del lucre de la moneda de Besalú, que regoneix tenir en fèu de dita esglesia. En 1077 acollí en son palàu-castell de Besalú al cardenal Amat, llegat pontifici, y als prelats que havían concorregut al concili interromput de Gerona, pera que poguessen allí acabar la seva tasca. Fóu fet cavaller de la Esglesia romana, a la qui s' obligà a satisfer lo cens de cent mancusos d' or. Reedificà, en 1086, la esglesia de Sant Esteve de Banyoles. En 1097 donà Olot al monestir de Ripoll. Estigué casat ab Ermengarda y no se sab que tingués fills. Lo succehí

Bernat III, son nebot, fill de Guillém II (1097?-1111). Aquest comte se casà en 1107 ab María, filla del comte de Barcelona, que li portà en dot lo comtat d'Ausona, pêl qual prestà homenatge. Se feren los dos comtes donació mútua dels seus estats pera lo cas de morir sense fills. Morí Dona María poch després de casada y al poch temps l' acompanyà en lo sepulcre lo comte Bernat III, any 1111, sense que d' ells quedés descendencia.

En virtut dels tractes esmentats, lo comte de Barcelona, Ramón Berenguer III, s' incautà del comtat de Besalú y territoris a ell agregats, però lo comte de Cerdanya, Bernat Guillém, s' hi oposà, alegant dret preferent a la

Besalú.—Monedes comtals

possessió del comtat y entrant en ell a mà armada. Accedí lo de Barcelona a la pretensió de Bernat Guillém ab la condició de que aquest s' avingués a tenir en fèu d' ell lo comtat de Besalú, y en aquest concepte Bernat Guillém possehí lo comtat de Besalú fins a la seva mort, ocorreguda en 1117, des de quina data quedà lo comtat de Besalú incorporat al de Barcelona y seguí en endevant la sort d' aquest, dexant-s' hi des d' aleshores ab provabilitat d' encunyar moneda.

Per donació de son marit Ramón Berenguer IV, possehí lo comtat de Besalú, en vitalici y en fèu de la corona, la reyna Dona Peronella; després

d' ella lo possehí en los metexos conceptes la reyna Dona Sanxa, muller d' Anfòs I, y derrerament lo possehí d'igual manera l'infant En Martí, fill del rey Pere III, administrant-lo durant la seva menor etat la reyna Dona Eleonor, essent aquesta vegada mólt prompte redimit y reincorporat a la corona, de la qual no sabèm s' hagués separat més.

Durant la època reyal, Besalú tingué Curia y Veguer, y rebé dels reys d' Aragó importants privilegis, particularment del rey Joan I, pêls que s' exi-mía a la vila de determinats tributs y s' organisava lo séu govern municipal, encomanant-lo a 4 jurats y 25 concellers nomenats anyalment per elecció y en temps posteriors per insaculació. També obtingué protecció la industria de texidors y perayres que s' hi havía desenrotllat, y foren construits lo pont, fortificat com la vila, sobre lo Fluvià y altre pont, que després los aygats s' emportaren, sobre lo ríu Capellada, lo qual consta s' estava acabant en 1374. Com establiments benèfichs comptava ab un hospital, ab edifici propri, y ab la anomenada Pía Almoyna, dotada explèndidament. En los derrers temps, per compensar-la dels perjudicis rebuts per aygats, terratrèmols y guerres, li fóu concedida la celebració de mercats y fires. Estava des del temps dels comtes voltada de murs, que en diferentes ocasions s' hagueren d' extendre pera encloure los antichs arrabals, o adobar pêls danys rebuts ab ocasió de guerres o aygats, com succehí l' any 1421, en lo qual les aygues del Fluvià montaren «sobre lo pont de Besalú ultra deu palms», enderrocaren «ultra quaranta passas del mur» de la vila y li donaren gran dany derruhint «la horta dels tints» y los molins. Pochs anys després, en 1428, los terratrèmols destruiren varies cases y en una de prop de la vila hi quedaren sepultades tretze perso-nes. En la Etat mitjana hi hagué barri juhéu o *call,* y la aljama de Besalú tenía alguna importancia, donchs l' any 1282 pagà per cenes reyals 250 sous; de la estada dels juhéus a Besalú y del endret de la població que ocupavan, ne fà memoria la plaça anomenada encara *dels Juhéus.* L' any 1359, la vila, sense comptar-hi los pagesos forans, tenía 150 fochs reyals y 1 d' esglesia. Los fochs de pagesos forans establerts en la parroquia, en lo vehinat Dez-Güell y en la parroquia de Sant Martí de Capellada, eran 46; d'ells 36 d'esglesia, 5 de cava-llers y 5 d' aloers.

La vila de Besalú fóu defensada, en 1285, contra les tropes de Felip *l' Atrevit* per En Asbert de Mediona y contra les del comte d' Armagnac en 1389 per Bernardí de Cabrera. Durant les turbulencies del temps de Joan II, rebutjà varis atachs dels remences; estigué aprés en poder de les forces reyals y se rendí a les del duch de Lorena en 1469. Quan l' axecament del Principat contra lo rey Felip III, en lo segle XVII, seguí la causa de Catalunya y encu-nyà moneda, com ho feren en aquella època altres viles catalanes; les que-s conservan són peces de cinch rals de plata batudes en 1640 o en 1641 a nom del rey Felip, y peces de plata de cinch rals y de cinch sous sense nom de rey, substituit aquest per la llegenda *Principatus Cataloniæ,* y peces de coure de

sis sous, axò es, *sisens*, de dos tipus diferents, batudes quasi totes l'any 1642. La llegenda OPPIDVM BISVLDVNENSE, es comú a totes y les de coure portan, ademés, gravat en una de les seves cares l'escut d'armes de la vila. En les guerres ab França de derrers del meteix segle, los francesos s'apoderaren de Besalú en 1673 y en 1694. Igual sort sofrí la vila quan la guerra de

Besalú.—Monedes del regnat de Felip III (IV de Castella)

Successió, cayguent en poder de les tropes franceses en 1709 y en 1710, y quan la de la Independencia, essent ocupada en Desembre de 1809 pêl general Souham, qui la fortificà, rebutjant, poch després, un vigorós atach que li dirigiren los sometents y les tropes espanyoles; al retirar-se los francesos, acabada la guerra, volaren les fortificacions. En aquesta guerra adquirí trista celebritat lo fill de Besalú, Joseph Pujol, conegut per *Boquica,* qui-s posà al servey del enemich y que, per sos fets criminals, morí en la forca a Figueres l'any 1815.

Entre los fills ilustres d'aquesta vila, són d'esmentar, en primer terme, lo trobador y gramàtich Ramón Vidal, que visqué en lo segle XII y en lo començament del XIII, al qui s'atribueix la fundació, en Tolosa de França, del

Consistori de la Gaya Ciencia. A més de varies poesíes, fóu autor de les *Regles de trobar* y pot-ser també de la *Doctrina de compondre dictats,* que obtingueren en la Etat mitjana gran acceptació. D' ell parlan ab elogi tots los qui s' han ocupat en l' estudi de les llengues y literatures romàniques. En segón terme, l' abat que fóu de Sant Pau del Camp de Barcelona, Fra Joan Zafont y de Ferrer, catedràtich de la Universitat de dita ciutat, de merescuda reputació pèls seus conexements en les ciencies filosòfiques, històriques y físiques; ell dirigí y féu construir la esfera copernicana, que-s conserva al present en lo Seminari de Gerona; visqué en la primera meytat del passat segle. Finalment, En Pere Bosch y Labrús, mólt competent en assumptes econòmichs, que-s distingí en lo Parlament espanyol per les seves campanyes en favor de la producció nacional.

Bibliografía.—Alsius y Torrent (Pere): *La Santíssima Vera-Creu de Besalú*, sense data.—Monsalvatge y Fossas (Francisco): *Noticias históricas,* v. I y II; *Besalú, su historia, sus condes, su obispado y sus monumentos:* 1889 y 1890, v. X; *Geografía histórica del condado de Besalú,* 1899, v. XI a XV y XIX; *Colección diplomática del condado de Besalú,* 1901 a 1908.—Olivó y Formentí (Joaquím): *Sant Pere de Besalú,* en la *Revista de Gerona,* v. IX, 1885.

Beuda

Los pobles de Beuda, de Lligordà y de Sagaró, ab lo llogaret de Palera, forman un districte municipal, situat al E. de Olot, en la conca del Borró y de la riera Capellada, que afronta, al N., ab lo de Bassegoda; al E., ab los de Cabanelles y ab lo de Meyà; al S., ab los de Besalú y de Sales, y al O., ab aquest derrer. Té 121 edificis y alberchs, ab 620 habitants de fet (de dret 646), dels quals 126 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 209; casats, 112; viudos, 13; total, 334. — Dones: solteteres, 162; casades, 108; viudes, 16; total, 286; y per entitats de població, com segueix:

Beuda (cap de districte): 58 edificis y alberchs, ab 298 habitants. — Lligordà (a 3 kilòmetres de Beuda): 14 edificis y alberchs, ab 82 habitants. — Sagaró (a 4 kilòmetres de id): 33 edificis y alberchs, ab 180 habitants.—Palera (a 3,500 metres de id): 16 edificis y alberchs, ab 60 habitants.

Lo terme es montanyós, bastant poblat de bosch, que proporciona llenya, carbó y pastures pera lo bestiar, y lo terrer de conrèu produheix grans, llegums, oli, peres, pomes, figues y, al present, poch ví. Lo regan los rius predits y alguna torrentera, y no té més vías de comunicació que algún camí carreter, com lo que conduheix a Besalú, essent la major part dels restants de ferradura. Hi ha en lo districte pedreres de marbre alabastrí, tres molins fari-

ners, quatre prempses d' oli, una fàbrica de paper, altre de culleres de boix y relativament nombrosos marxants de bestiar, per ésser la cría d' aquest y lo conrèu de la terra la ocupació de la gran majoría dels qui l' habitan. Reb lo corrèu per Besalú y pertany al districte electoral de Puigcerdà.

Lo poble de Beuda té la població mólt escampada. Lo nucli major lo forman la esglesia y una mitja dotzena de cases y està situat en la vessant del Borró de la serra que separa aquest ríu del Capellada. Té dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes, que són les del districte, y celebra la festa major lo día primer d' Agost. Es parroquia rural de primera, ab rector, que era del ardiaconat de Besalú y es ara del arxiprestat de Olot. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Felíu, es un temple romànich de tres naus, bastant capàç, ab lo campanar en forma de torra quadrada, sobre la porta d' entrada. Les fonts baptismals són de la metexa època y istil del temple. Fóu possessió de la Sèu de Gerona. En lo terme d' aquesta parroquia hi ha una petita esglesia anomenada Sant Miquel de Coma de Roura, que es lo nom d' un mas, prop del qual està edificada, havent-se abans anomenat Sant Miquel de Esarraguda.

Beuda.—Esglesia parroquial

Al SO. de Beuda s' alça lo castell senyorial, bastant fet malbé, del qual se conserva la torra del homenatge y algún finestral gòtich.

Lo nom del poble se troba escrit *Beiuta* y *Bobeta* en 1002, *Beuda* en

1020, *Bevita* en 1027 y *Belda* en 1362. L'any 1359 tenía 26 fochs de cavallers y l'any 1698 era lloch reyal.

Lligordà, situat al S. de Beuda, en la metexa serra, té també la població escampada. Es parroquia rural de segona, ab rector, del arxiprestat de Olot y abans del ardiaconat de Besalú. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Pere,

Beuda.—Fonts baptismals

es un petit temple romànich d' una nau, que guarda un bonich retaule pintat, del segle XVI. Fóu donada per Udalart, vescomte de Bas, al monestir de Sant Joan les Fonts, l'any 1079, y se sab que havía sigut consagrada. A poca distancia d'aquesta esglesia, n'hi ha una altra, al present en runes, que estava dedicada a Sant Nicolàu, y que la tradició suposa havía sigut abans la parroquial

del poble. Finalment, en lo mas Alzina del vehinat de Purron, del terme de la parroquia de Lligordà, hi ha una capella dedicada a Sant Miquel.

Lligordà, en los documents *Logordani* (1079), *Logorzano* (1106), *Logordano* (1175), *Lugurciano* (1178), *Ligurdano* (1231) y *Ligordano* (1362), l' any 1359 tenía 7 fochs d' esglesia y-l 1698 era lloch reyal.

De la parroquia de Lligordà es, al present, sufragània la de Santa María del lloch de Palera, situada al SO. de Beuda, en la vall del Borró, y també la del Sant Sepulcre o de Sant Domingo del meteix lloch, que havía sigut un priorat benedictí subgecte al monestir de la Grassa, la qual fóu consagrada l' any 1085. Del priorat del Sant Sepulcre de Palera, se-n conserva en bon estat la esglesia; lo demés, claustre y edifici conventual, està en runes. La es-

Clixé de Joseph M.ª Fabrelles

Beuda.—Vista general de Sagaró

glesia, construida de carrèu, es romànica, de tres naus, la central ab volta de canó y les laterals en quart de cercle. Hi ha tres altars, un en cada absis. Conserva part d' un retaule gòtich pintat y les fonts baptismals, que són d' alabastre del país. Foren concedides móltes indulgencies als qui lo visitessen, y fruí d' extenses possessions.

Lo lloch de Palera, en los documents *Paleria,* tenía, en 1359, nou fochs: 7 d' esglesia y dos de cavallers; y l' any 1698 era lloch reyal.

Sagaró està situat al E. de Beuda, en lo faldar de la montanya de la Mare de Déu del Mont. Es parroquia rural de segona, ab rector, del arxiprestat de Olot y abans del ardiaconat de Besalú. La esglesia parroquial, dedicada a Santa María, es un petit y senzill temple romànich de carrèu, ab espitlleres en

l'absis y dos matacans en lo frontis, que mostran haver estat fortificada ab posterioritat a la seva construcció. L' interior ha sigut restaurat, modificant son caràcter. S' hi venera una imatge de la Verge, d' alabastre policromat, y s' hi guarda, posat en quadros, la major part de son antich retaule, que era un bellíssim exemplar pictòrich del segle XVI. Hi ha, ademés, en lo terme, prop del camí de Mayà, una ermita, reedificada l' any 1825, dedicada abans a Sant Salvador y al present a Santa Llucia; un oratori prop de la casa Noguer y del dit camí de Mayà, fet edificar per la familia Noguer en 1746 y dedicat a Sant Joan y Sant Pau, y en la expressada casa una capella, ab pintures d' En Panyó, dedicada a Sant Teòfil, quin cos sant trobat en les catacumbes de Roma, s' hi venera ab autorisació eclesiàstica, y per últim, una capella particular, en la casa Falgàs, dedicada a la Anunciació.

Lo nom del poble, en los documents, se troba escrit indistintament *Sagarono* y *Segarono*. Lo comte Bernat Tallaferro l' anomenà *Sagarono,* l' any 1017, en la acta d' institució y dotació del bisbat de Besalú. En 1359 tenía 19 fochs: 17 d' esglesia y 2 d' aloers; en 1698 era lloch reyal.

En son terme s' hi realisà a derrers del 1880 o primers del 1881 una troballa de monedes antigues, interessant per son nombre y per les deduccions que-n resultan. Consistí la troballa, estudiada pêl senyor Pujol, en més de 1,000 dragmes emporitanes, en una cinquantena de denaris romans que permeten fixar en la primera meytat del segle I abans de la nostra Era l' enterrament del tresor, y en un denari ibèrich de Tarragona. La principal ensenyança que s' ha tret de la troballa ha sigut la de que Empories no dexà d' encunyar monedes gregues de plata des de los primers temps de la dominació romana a Espanya, com s' havía cregut, sinó que continuà fabricant-ne al menys durant tot lo segle II abans de Jesucrist.

Beuda dista de Olot, pêl dret, uns 19 kilòmetres, y de Gerona prop de 40.

Bibliografía.—Pujol y Camps (Celestí): *El tesoro de Sagaró,* en la *Revista de Ciencias Históricas*, v. III, 1881.

Capsech

Lo districte municipal de Capsech, que comprèn una munior de poblets y caserius, s' extén al N. de Olot per les valls de Bianya, de Bach y de Castellar de la Montanya, y ocupa una superficie de més de 128,000 metres quadrats. Afronta, al N., ab los de Baget y d' Oix; al E., ab los de Montagut y de Castellfollit; al S., ab los de Begudà, de Olot y de Ridaura, y al O., ab los de Sant Salvador de Bianya, de Sant Pau de Seguries y de Frexanet, los dos derrers del partit de Puigcerdà. Té 352 edificis y alberchs, ab 1,799 habitants de fet (de dret 1,801), dels quals

548 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 555; casats, 349; viudos, 44; total, 948. — Dones: solteres, 462; casades, 347; viudes, 42; total, 851; y per entitats de població, com segueix:

Capsech, poble (cap oficial del districte): 52 edificis y alberchs, ab 237 habitants. — La Canya, vehinat (a 3,700 metres de Capsech): 41 edificis y alberchs, ab 244 habitants.—Sant Andréu de Socarrats, poble (a 3,700 metres de id.): 39 edificis y alberchs, ab 184 habitants.—Castellar de la Montanya, poble (a 7 kilòmetres de id): 27 edificis y alberchs, ab 130 habitants. — Santa Margarida de Bianya, poble (a 3,700 metres de id.): 50 edificis y alberchs, ab 286 habitants.—Sant Martí del Clot, poble (a 3,700 metres de id.): 37 edificis y alberchs, ab 164 habitants. — Sant Pere Des-Puig, poble (a 3 kilòmetres de id.): 55 edificis y alberchs, ab 325 habitants.—Vall de Bach, poble (a 9,500 metres de id.): 51 edificis y alberchs, ab 229 habitants.

Ademés dels precedents, que són los que constan en lo «Nomenclàtor» de 1904, hi ha en la Vall de Bianya, los llogarets o vehinats d'Hostalnòu y de Sant Martí de Bianya, y en la Vall de Bach, los de Sant Andréu de Porreres, Sant Miquel de Torra, Sant Felíu de Bach y Llongarríu.

Lo terme està creuat de O. a E. per les serres que separan la vall del Ridaura de la de Bianya, aquesta de la de Bach y la de Bach de la riera de Salarça y del ríu Llierca, y per móltes de les seves estrebacions, entre les quals la que forma la vall de Castellar de la Montanya. S' hi axecan cims enlayrats, com lo Talló y lo Mont-major. Es, donchs, principalment montanyós y està poblat de bosch; però en les valls n' hi ha una partida de planer, ab arbredes y pastures y ab terra de conrèu, que produheix grans, fajol, hortalices, trumfes y pomes. S' hi cría abundancia de bestiar. Lo regan les rieres de Bianya, de Bach y de Castellar, ab sos petits afluyents que baxan de les serres. Compta ab un camí vehinal, subvencionat per la Diputació, que va de Olot a Capsech (7,500 metres); ab l' antich camí carreter de Olot a Camprodón, per la Vall de Bianya y la capsalera de la de Bach; ab lo de Capsech a Sant Joan les Fonts, per la Canya, y pochs més; los altres són de ferradura. Hi ha en lo districte un bosch públich, situat a Santa Margarida de Bianya, d' unes 20 hectàrees d' extensió, anomenat *los Emprius*, sense classificar, y quatre escoles públiques incomplertes d' assistencia mixta, establertes una a Sant Andréu de Socarrats, una a Capsech, una a Sant Martí del Clot y una a la Vall de Bach. La població del districte hi està per tot mólt escampada, essent, en general, mólt petits los nuclis formats al voltant de les esglesies. A les vores dels rius hi ha espargits onze molins fariners, y en lo riveral del Fluvià hi ha establertes una fàbrica de força elèctrica, una de genres de punt, una de filats de cotó y tres de filats de llana, que-s comunican ab Olot y Sant Joan les Fonts per telèfon y tenen illuminació elèctrica. Los vehins del restant del districte són quasi tots

agricultors. Se reb lo corrèu per Olot y pertany al districte electoral d' aquesta ciutat.

Hi ha en lo districte les sis parroquies següents, totes elles del arxiprestat de Olot y abans del ardiaconat de Besalú:

La de Sant Martí de Capsech, urbana d' entrada, ab rector. La esglesia parroquial es un petit temple romànich, mólt modificat per successives transformacions. Havía sigut possessió del monestir de Sant Joan les Fonts. Està situada, com lo poble, en una petita vall que s' obre a la riba esquerra de la riera de Bianya. Capsech celebra festa l' endemà de Pasqua florida y lo día 11 de Setembre. Lo séu nom se troba escrit en los documents *Cuilissico* (1079), *Cuil-sech* (1117 y 1195), *Cuilsico* (1214), *Cubilisico* (1269, 1362 y 1379) y *Campsech* (1358). L' any 1359 tenía 9 fochs d' esglesia.

Capsech.—Parroquia de Sant Martí de Capsech

La de Santa María de Castellar de la Montanya, rural de segona, ab rector. La esglesia parroquial no té res de notable. Fóu cedida pèls vescomtes de Bas al monestir de Sant Joan les Fonts. Està situada en la vall de la riera de son nom. Té per sufragània la de Sant Martí de Toralles, lloch que en lo civil pertany al municipi de Montagut. Los documents anomenan lo poble *Castellar* y *Castellario*. L' any 1698 era del comte de Montagut.

La de Santa Margarida de Bianya, urbana d' entrada, ab rector. Lo temple es romànich, modificat per construccions posteriors. Conserva l' absis, y la torra campanar en lo frontis. Està situat en la Vall de Bianya, prop de la riera d' aquest nom y a la seva riba dreta. Se díu que fóu pertenencia del monestir de Santa María de Ridaura, però consta que en lo segle XIII hi exercía jurisdicció lo prior de Sant Joan les Fonts. Té per sufragània la ermita de Sant Miquel del Mont, emplaçada en lo terme municipal de Ridaura. També s' ha dit que hi tenía la esglesia de Santa Llucia de Puigmal; però aquesta pertany en lo civil al municipi de Sant Joan de les Abadesses y en l' ordre relligiós es del bisbat de Vich y sufragània de la parroquia de la dita vila. La parroquia de Santa Margarida porta per calificatíu lo nom de la vall en la qual està situada, que en los antichs documents s' escríu *Biannia* (977), *Biania* (995 y 1015) y més ençà *Bisania* (1278 y 1379). En l' any 1359 tenía 17 fochs: 14 d' esglesia y 3 de cavallers.

La de Sant Pere Des-Puig, anomenada també de Sant Pere de Bianya, per estar situada en la vall d' aquest nom. Es urbana d' entrada, ab rector. La antiga esglesia, consagrada l' any 964, està mólt desfigurada. Té per sufragània la esglesia de Sant Martí de Bianya, situada a la riba esquerra de la riera de Santa Llucia. Aquesta esglesia, que havía sigut parroquia, fóu donada l' any 977 al monestir de Sant Pere de Camprodón pêl bisbe y comte Miró. Los documents l' anomenan Sant Martí de *Solamal* (1169), *Ulamal* (1359) y *Solamala* (1362). L' any 1582 fóu agregada a la de Sant Pere Des-Puig. Lo temple es una petita y senzilla construcció romànica y està mólt ben conservat. Sant Pere Des-Puig l' any 1359 tenía 10 fochs: 8 d' esglesia, 1 de cavaller y 1 d' aloer; Sant Martí tenía 8 fochs d' esglesia.

La de Sant Martí del Clot, en los documents anomenada també de *Teneriza* (1253), *Tornadissa* (1268), *Tornisserra* (1351) y *Tornariça* (1362), es rural de segona, ab rector, y havía sigut sufragània de la de Sant Salvador de Bianya, en quina vall està situada. Lo temple es romànich, en regular estat de conservació; en les dovelles de sobre la porta d' entrada hi ha gravada una llegenda en caràcters gòtichs que fà memoria dels terratrèmols que afligiren la comarca en lo primer terç del segle xv.

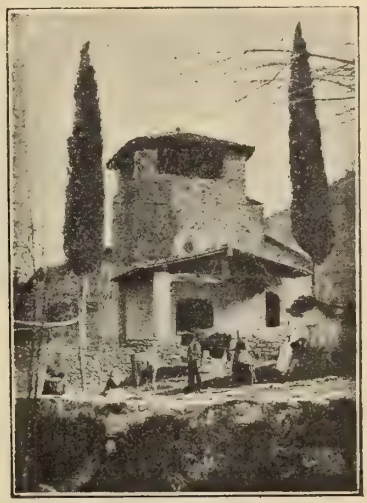

Capsech.—Esglesia de Sant Andréu de Socarrats

La de Sant Andréu de Porreres, urbana d' entrada, ab rector y vicari. Està situada en lo llogaret de Porreres de la vall de Bach, a la riba esquerra de la riera d' aquest nom. Fóu donada l' any 977 pêl comte y bisbe Miró al monestir de Sant Pere de Besalú. De la antiga esglesia, voltada de construccions, sols se-n conserva visible l' absis. Guarda una imatge de fusta de la Verge. Lo lloch, en los documents s' anomena *Porrarias*. L' any 1359 tenía cinch fochs d' esglesia. De aquesta parroquia són sufragànies la de Sant Miquel de Torra (abans *Avellana Curba* y *Sa-Corva)*, que havía sigut parroquia y possessió del monestir de Sant Pere de Besalú, la qual se conserva en bastant bon estat; la de Sant Felíu de Bach, que va ésser consagrada l' any 996; la de Nostra Senyora de Llongarríu, prop del casal d' aquest nom, antiga esglesia romànica, restaurada en 1672; y la ermita de Santa Magdalena del Coll: totes elles situades en la dita Vall de Bach. Porreres l' any 1359 tenía 5 fochs d' esglesia; Sant Felíu 4 y Avellana Corva ne tenía 2 de cavallers, que pertanyían a Ponç de Catllar o Dez-Catllar, possehidor aleshores de la mansió senyorial quins restes se veuen no lluny de la esglesia, que d' ella prengué de segur lo calificatíu de *la Torra*.

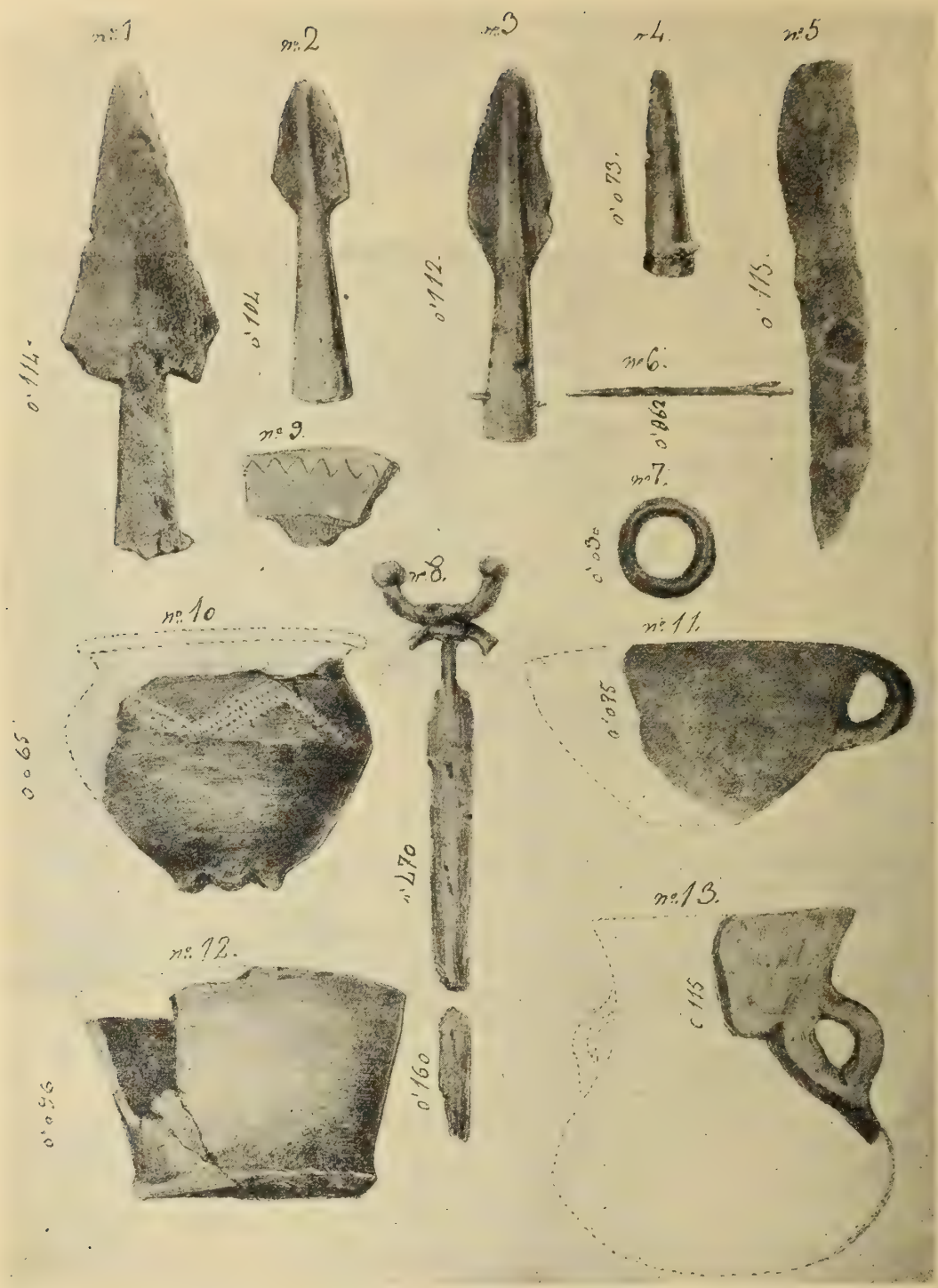

Capsech.—Obgectes arqueològichs trobats a Plà de Gibrella. (Publicats pêl *Centro Artístico* de Olot).

La esglesia de Sant Andréu de Socarrats, que havía sigut parroquia, està regida al present per un vicari y es sufragània de la parroquia de Sant Joan les Fonts, quin pàrroco exerceix per consegüent jurisdicció en part del districte municipal de Capsech. Es un vell temple romànich de bonich aspecte, que fóu consagrat l' any 1117. Està edificada en lo poble de son nom, situat entre lo Ridaura y la riera de Bianya, prop de la confluencia dels dos rius, y a son terme pertanyen los vehinats de Clocalou (o Lloch-Alou, com altres escriuen) y de la Canya, axò es, la part més fabril del districte. L' any 1359 tenía 6 fochs: 5 d' esglesia y 1 de cavaller.

Mossèn Gelabert, en la *Guía ilustrada de Olot y ses valls* (pl. 143), senyala en lo lloch de la Vall de Bach anomenat *Coma Armada,* la existencia d' una estació prehistòrica, donchs díu haver-s' hi trobat «un gran nombre d' armes prehistòriques»; potser d' ella procedeix una bonica punta de fletja, de sílex o pedra foguera, que, com trobada en dita vall, figura en lo Musèu de Gerona. D' altra estació prehistòrica, però aquesta ja de la època del ferre, situada en lo Plà de Gibrella, de la vall de Bianya, sobre los cingles de Fontfreda, terme de Sant Andréu de Socarrats, va donar noticia detallada lo Centre Artístich de Olot, que la explorà l' any 1872. Hi aparegueren tres puntes de llança o de dart, un troç d' agulla y un anell, de bronze; una espasa de ferre partida en tres troços, un d' ells ab lo pom; dos troços de ganivet y una punta de llança també de ferre; y un gran nombre de fragments ceràmichs, d' argila basta, mólt poch cuyta, dos d' ells ab senzills adornos fets segurament a mà y ab punxó. La major part d' aquests obgectes figuran en lo Musèu municipal de Olot.

Capsech.—Punta de fletja de sílex, de la Vall de Bach

Bibliografía. — Bréve reseña de los descubrimientos arqueológicos llevados á cabo por el «Centro Artístico» de Olot (1878).

Castellfollit

Lo terme de la vila de Castellfollit forma un districte municipal situat al E. NE. de Olot, en la conca del Fluvià, que afronta, al N. y al E., ab lo de Montagut; al S., ab lo de Begudà, y al O., ab aquest meteix. Té 217 edificis y alberchs, 16 d' ells espargits pêl terme, ab 983 habitants de fet (de dret 996), dels quals 318 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 245; casats, 207; viudos, 18; total, 470.—Dones: solteres, 278; casades, 207; viudes, 28; total, 513.

Lo terme es bastant planer per la banda de Begudà y en lo restant, encloses les vores dels rius, mólt accidentat. Forma lo subsol, quasí en tota la seva extensió, un mantell basàltich per sobre del qual hi ha la terra de conrèu, que produheix grans, llegums, hortalices y fajol. La acció secular de la corrent del Fluvià y de la del Turonell, que se juntan sota meteix de la vila de Cas-

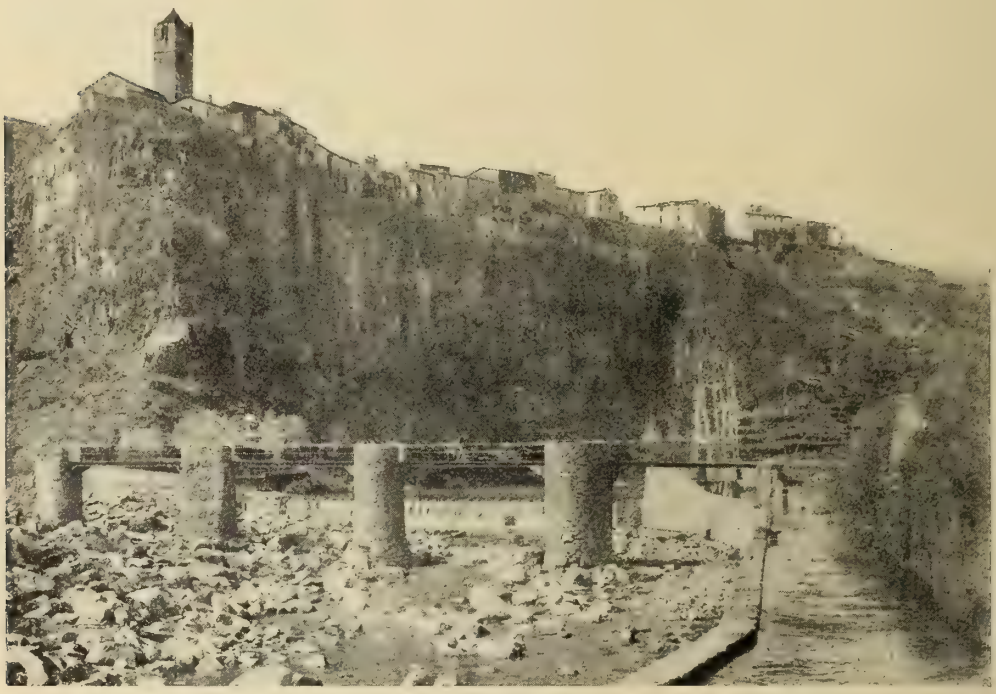

Castellfollit.—Vista general de la població

tellfollit, ha anat menjant poch a poch lo mantell basàltich y enfondint son llit, donant per resultat la formació del extens y enlayrat cingle sobre lo qual s' axeca la vila, estudiat y admirat per propris y extranys (59). Per la banda oposada a la del Turonell, se junta al Fluvià per la seva riba esquerra lo ríu de Carrera o riera de Castellar, quasi tocant també a la predita vila. Atravessa la vila y lo terme la carretera de Gerona a Besalú y Olot, y un kilòmetre més enllà d' aquella entronca ab aquesta carretera la que-s dirigeix també a Olot per Sant Joan les Fonts. La de Gerona s' enfila al cingle per un seguit de revolts després d' atravessar lo Fluvià per un pont derrerament construit. L' antich camí-ral de Besalú tenía també un pont pera passar lo Fluvià un

(59) Veja-s pls. 112 y 113.

xich més aygues avall del ríu, però aquest pont fà temps que està inservible per faltar-hi una arcada, que suposàm va ésser feta volar per rahó d'alguna guerra. Hi ha, ademés, en lo terme, algún camí vehinal, com lo que porta a Oix. Té administració de corrèus y pertany al districte electoral de Olot.

La vila de Castellfollit, axí anomenada perquè estava voltada de murs durant la Etat Mitjana, s'axeca arràn meteix del cingle. Està situada a uns 295 metres d'altitut sobre lo nivell de la mar; dista de Olot, per la carretera, 7 kilòmetres, de Besalú 15 y de Gerona 46. Formavan la antiga població tres o quatre carrers, estrets y torts; al present lo millor carrer de la vila es lo que forman les cases que s'han edificat a cada banda de la carretera. Té estació telefònica de la xarxa de Olot; illuminació per electricitat; dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes, y dues de

Castellfollit.—Carrer de la carretera

privades de noyes, una d'elles a càrrech de RR. Dominiques de la Anunciata. Celebra mercat setmanal los diumenges, fira lo día 15 de Maig y festa major lo tercer diumenge de Setembre. Hi ha metge y farmacèutich, y a més de població agrícola ho es també industrial, vegent-s'hi principalment a la riba del Fluvià, una fàbrica de producció de força elèctrica, una de filats de cotó, una de paper d'estraça, una de serrar fusta, un molí fariner, un forn de calç,

un de ciment y una rajolería. Té ordinació a Figueres, a Gerona y a Olot (preu per persona les dues primeres 3 pessetes y la de Olot 0'50).

Castellfollit.—Lo pont vell

Es parroquia urbana de primer ascens, ab rector y vicari, del arxiprestat de Olot y abans del ardiaconat de Besalú. La esglesia parroquial no té res de notable. Estigué dedicada a Sant Julià; ara ho està a Sant Salvador.

Un sol document escríu lo nom del poble *Castellfreit*, los altres, des del segle XI, l' anomenan *Castellum follit* o *Castrofollito*. Era de senyoríu laycal; primer lo possehiren los vescomtes de Bas, després lo trobàm possehit pêl comte de Montagut. L'any 1359, lo castell, vila y terme de Castellfollit (aquest derrer comprenía aleshores cinch parroquies), tenía 139 fochs de cavallers; l' any 1698 era del comte de Montagut. Los terratrèmols dels anys 1427 y 1428 derruiren la vila, morint-hi, quan lo derrer, 85 persones. En temps de les turbulencies del regnat de Joan II se n' apoderaren los remenses; també la ocuparen los francesos a derrers del segle XVII y quan la guerra de la Independencia. Finalment, ha figurat repetides vegades ab motíu de les discordies civils que omplen lo segle XIX.

Joanetes

Lo districte municipal de Joanetes, format pêl poble d' aquest nom y lo de Sant Pere de Falgars y per alguns vehinats, està situat a la vall de Bas, al S. SO. de Olot, y afronta, al N., ab lo de Sant Privat de Bas; al E., ab lo de Sant Esteve de Bas; al S., ab la provincia de Barcelona, y al O., ab lo de Vidrà. Té 145 edificis y alberchs, ab 580 habitants de fet (de dret 596), dels quals 135 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 211; casats, 94; viudos, 6; total, 311. — Dones: solteres, 169; casades, 93; viudes, 7; total, 269; y per entitats de població, com segueix:

Joanetes (cap de districte): 81 edificis y alberchs, ab 363 habitants.—Cân Trona, vehinat (a 2,500 metres de Joanetes): 16 edificis y alberchs, ab 65 habitants. — Comarabera, vehinat (a 3,100 metres de id.): 18 edificis y alberchs, ab 47 habitants. — Falgars de Bas (a 8 kilòmetres de id.): 30 edificis y alberchs, ab 105 habitants.

Forma lo terme una llarga vall que s' exampla al acostar-se al Fluvià, tancada al N. per la estrebació del Puigsacalm, que separa lo ríu Gurni de la riera de Bracons o de Joanetes, y al O. y S. per la serra divisoria de les conques del Fluvià y del Ter, des del dit Puigsacalm fins a prop del coll de Bram y per la estrebació que separa aquella riera de les fonts del Fluvià, en la qual s' extén lo plà de Falgars, y s' axeca quasi a son extrém lo castell de Sant Miquel de Bas, que pertany ja al districte municipal de Sant Esteve. Tota la serra està coronada per cims enlayrats y forma dretes y abruptes cingleres, per les quals se llançan al fons de la vall los reguerons y torrenteres que baxan de la serra pera ajuntar-se a la riera de Bracons la major part d' elles y altres pera portar ses aygues directament al Fluvià. Entre aquests sallents es d' esmentar lo de Coma de Roure. Hi abundan les fonts y la vegetació es exuberant en la part baxa dels faldars de les montanyes, atapahides de bosch. En lo fons de la vall, al cim del plà de Falgars y en alguns replans de la serra, hi ha terres de conrèu, que produhexen grans, llegums, fajol, hortalices, trumfes y alguna fruyta. Hi ha algún molí fariner y s' hi cría bestiar porquí, boví y llanar. L' atravessa per l' extrém de solixent la carretera de Santa Coloma a Olot; té camí carreter a Sant Esteve de Bas y-ls altres del terme són quasi tots de ferradura. Reb lo corrèu per Sant Esteve y pertany al districte electoral de Olot.

Joanetes té la població mólt espargida. Un nucli de set o vuyt cases al voltant de la esglesia parroquial, forman lo poble situat a la riba esquerra de la riera que baxa del coll de Bracons, lo qual dista de Olot uns 10 kilòmetres, de Sant Esteve prop de 4, de la estació de Sant Felíu de Pallerols 10 y de Gerona 48. Compta ab dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes. Celebra la festa major lo día 25 de Juliol, y los seus vehins, com los del restant del districte, són agricultors o trafiquejan ab bestiar. Lo vehinat de Cân Trona, està situat en lo plà, tocant a la carretera y al vell camí de Olot a Vich.

Es parroquia urbana d' entrada, ab rector y capellà adscrit, del arxiprestat de Olot y abans del ardiaconat de Besalú y havía sigut possessió del monestir de Sant Joan de les Abadesses. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Romà, es relativament moderna. Té agregada la esglesia de Sant Quintí de Bas, del terme municipal de Sant Esteve, que havía sigut parroquial y possessió del monestir de Santa María de Besalú. També hi ha en lo terme una capella dedicada a Sant Matéu.

Lo poble de Sant Pere de Falgars, en l' ordre relligiós, pertany al bisbat

de Vich. Té també la població mólt escampada. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Pere, està situada al cim del plà de Falgars, de mólt difícil accés; es petita, romànica y va ésser restaurada l'any 1583. La parroquia es rural de primera, del oficialat de Vich. Hi ha en lo terme una capella dedicada a Sant Jaume en lo mas Pujolríu.

Pertany al districte de Joanetes l' enlayrat santuari de Santa María de Cabrera, que consta existía ja en 1175 y que va ésser reconstruit en 1611. En l' ordre relligiós es de la parroquia de Sant Julià de Cabrera, del bisbat de Vich. Des del séu cim se frueix d' una vista explèndida.

Joanetes, en los documents *Joannetum* (anys 898 y 978), *Joannet* (1038) y *Jonetes* (1150), era del vescomtat de Bas y pertanyía en senyoríu als vescomtes; l' any 1359 tenía 13 fochs de cavaller. Díu lo senyor Monsalvatge que en virtut d' una permuta passà més endevant al senyoríu dels comtes de Centelles, que-s titularen barons de Joanetes.

Sant Pere de Falgars, en los documents *Felgars,* era també del vescomtat y del terme de Castell de Bas. L' any 1359, tenía 9 fochs de cavallers.

La Pinya

Lo districte municipal, format pêl poble de La Pinya y alguns vehinats, està situat al Oest de Olot, en la vall del Ridaura, y afronta, al N., ab lo de Ridaura; al E., ab lo de Olot; al S., ab lo de Sant Privat de Bas; y al O., ab aquest derrer y altra vegada ab lo de Ridaura. Té 67 edificis y alberchs, ab 465 habitants de fet y de dret, dels quals 166 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Clixé de Joseph Gelabert, Pvre.
La Pinya.—Campanar de la esglesia parroquial

Hòmens: solters, 128; casats, 108; viudos, 16; total, 252.—Dones: solteres, 91; casades, 108; viudes, 14; total, 213; y per entitats de població, com segueix:

Sant Joan dels Balbs, vehinat (de fet cap del districte): 16 edificis y alberchs, ab 109 habitants.—La Pinya, poble (a 2 kilòmetres de Sant Joan): 11 edificis y alberchs, ab 95 habitants. — La Avellana, vehinat (a 2 kilòmetres de id.): 12 edificis y alberchs, ab 67 habitants. — Lo Serrat, vehinat (a 500 metres de id.): 11 edificis y alberchs, ab 94 habitants.—Petits caserius y edificis isolats, 17, ab 100 habitants.

Lo terme forma un petit plà, anomenat Plà de la Pinya, obert al N. a la vall del Ridaura, tancat al S. per la serra que separa aquesta vall de la del Fluvià y per cada costat per serrats que en dita serra s' originan. Se creu que en temps llunyans havía sigut un llach. Lo terrer del plà es de bastant bona qualitat y produheix grans, llegums y abundancia d' alls que tenen mólt renòm en la comarca. Los serrats estàn poblats de boschs, particularment de roures y alzines. Té camins carreters que conduhexen a Olot, a Les Preses, a Mallol y a Ridaura. Pertany al districte electoral de Olot, per quina ciutat reb lo corrèu.

La Pinya.—Imatge de Nostra Senyora de la Cabeça

Lo poble de La Pinya té la població escampada. La esglesia parroquial y unes poques cases s' axecan en la falda de la montanya de Sant Valentí, dominant tot lo plà. Dista de Olot uns sis kilòmetres y de Gerona 48. Té servey telefònich de la xarxa de Olot y una escola elemental incomplerta d' assistencia mixta. Celebra la festa major lo día 8 de Setembre. Los vehins del districte són agricultors.

Es parroquia rural de segona, ab rector, del arxiprestat de Olot y abans del ardiaconat de Besalú. La esglesia parroquial, dedicada a Santa María, havía sigut possessió del monestir de Ripoll. Lo temple actual està mólt desfigurat y poch conserva del que fóu consagrat l' any 1022. S' hi venera una antiga imatge de fusta de la Verge, coneguda per Nostra Senyora de la *Cabeça,* per tenir lo cap mólt gros. Té per sufragània la esglesia de Sant Joan dels Balbs, temple romànich més ben conservat que-l de La Pinya, que havía

sigut parroquia y possessió del monestir de Santa María de Besalú Està situada en lo vehinat que porta son nom, a mitja hora al SO. de La Pinya.

Los documents escriuen lo nom del poble *Pinna* (en 958), *Pineda* (982 y 1011), *Pinee* (1022) y *Pinea* en endevant, y lo del lloch de Balbs, *Balbos* (958), *Balbs* o *Balps* (977) y *Balbos* en lo successíu. Lo territori del districte formava part del vescomtat de Bas, però exerciren jurisdicció sobre La Pinya lo monestir de Ripoll y sobre Los Balbs lo de Santa María de Besalú. L' any 1359, La Pinya tenía 15 fochs d' esglesia y Los Balbs 5. En 1698, un y altre lloch eran del marquès d' Aytona, vescomte de Bas.

Les Planes

Lo poble de Les Planes, ab los de Les Ansies y de Cogolls y los vehinats de La Fàbrica, de Pocafarina y de Sant Pere Sa-Costa, forman un districte municipal de moderna creació, donchs fins al derrer terç del segle passat formava son territori part integrant del districte de Sant Felíu de Pallerols. Està situat en la vall d' Hostoles, al SE. de Olot, y afronta, al N., ab lo de Sant Felíu de Pallerols; al E., ab lo de Sant Aniol de Finestres; al S., ab lo de Amer, y al O., ab lo de Susqueda y ab la provincia de Barcelona. Té 351 edificis y alberchs, ab 1,540 habitants de fet (de dret 1,567), dels quals 380 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 458; casats, 321; viudos, 16; total, 795. — Dones: solteres, 389; casades, 319; viudes, 37; total, 745; y per entitats de població, com segueix:

Les Planes (cap de districte): 130 edificis y alberchs, ab 534 habitants.— Les Ansies (a 4,500 metres de Les Planes): 67 edificis y alberchs, ab 291 habitants.—Cogolls (a 4,700 metres de id.): 59 edificis y alberchs, ab 272 habitants. —La Fàbrica, vehinat (a 1,800 metres de id.): 16 edificis y alberchs, ab 105 habitants. — Petits caserius y edificis isolats, 79, ab 338 habitants.

En lo derrer grupo hi deuen venir compresos los vehinats de Pocafarina y de Sant Pere Sa-Costa, que tenían, segons lo senyor Quintanilla, 7 y 34 edificis respectivament.

Lo terme té un troç bastant planer en la vall del Riubrugent y a la dreta d' aquest ríu; també n' hi ha algún clap de plà en les petites valls de Cogolls y de Les Ansies, que s' extenen des del Riubrugent fins a la serra divisoria de les conques del Ter y del Fluvià; en tot lo restant es sumament montanyós y poblat de bosch. Tot a la vora del ríu hi corre un mantell de basalt, dur y compacte, que s' explota pera empedrar carrers. Lo terrer de conrèu pro-

duheix grans, llegums, fruytes y avellanes. Lo regan lo Riubrugent o d' Hostoles y sos afluyents lo Llameca y les rieres de Cogolls y Les Ansies, y hi abundan les fonts. Lo Riubrugent hi té mólts saltants, que la industria aprofita, entre los quals l' enrera citat sallent de Santa Margarida. Com a curiositats naturals són d' esmentar una font intermitent anomenada la Font Boja en lo terme de Cogolls; més avall, en lo meteix terme, unes boniques coves y més amunt, en la divisoria ab la vall de Llémena, lo cràter del volcà de puig Rodó o de les Tosques. L' atravessan la carretera de Santa Coloma de Farners a Olot, y lo ferrecarril de Gerona a Olot, que té estació a Les Planes, per ahont lo districte reb lo corrèu. Pertany al electoral de Olot.

Lo poble de Les Planes està situat en lo plà, a la riba dreta del Riubrugent y a la alçada de 360 metres sobre lo nivell de la mar. Dista de Gerona, per lo ferrecarril, 33 kilòmetres y de Olot, per la carretera, prop de 21. Té dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes, y una de privada de noyes a càrrech de RR. Dominiques de la Anunciata. Hi ha metge, apotecari, tres rajoleríes, una fàbrica de sabó, una de serrar fusta y seguint la riba del ríu quatre molins fariners, una fàbrica de filats de llana y una de fil de cosir. S' hi explotan, ademés, dues pedreres de basalt y la matança de porchs. Los vehins no ocupats en les dites industries, com los del restant del districte, són en la seva quasi totalitat agricultors. Les Planes celebra festa los díes 10 y 20 de Juliol y lo quart diumenge de Setembre.

Hi ha en lo districte tres parroquies, totes del arxiprestat de Olot y abans del ardiaconat de Gerona.

La de Les Planes es urbana d'entrada, ab rector, vicari y un beneficiat. La esglesia parroquial està dedicada a Sant Cristòfol. Consta ja com parroquia en lo segle XII. Té agregades la esglesia de Sant Pere Sa-Costa, que havía sigut parroquia y conserva les fonts baptismals; lo santuari del Sant Angel de la Guarda; la capella de Nostra Senyora del Remey, en un palàu o casa forta, a la entrada del poble, que sospitàm havía pertenescut als Templers, y la capella de Santa Margarida, prop del sallent de son nom, que havía sigut possessió del monestir d' Amer.

La de Cogolls, urbana d' entrada, ab rector. Té la esglesia parroquial dedicada també a Sant Cristòfol. Li pertanyen les capelles de Sant Salvador de Puigalder, situada al cim d' un serrat, en lo qui se conservan les despulles del castell d' aquest nom; la de Sant Pelegrí, benehida l' any 1862, que era abans un senzill oratori, y la de Sant Joan.

Y la de Santa María de les Ansies, urbana d' entrada, ab rector, que té agregada una capella de proprietat particular, dedicada a Nostra Senyora de Nuria, edificada en l' Hostal del Fanch.

A n' aquest districte estava situat lo castell d' Hostoles, quals despulles s' oviran sobre un enlayrat turó un xich apartat, a la dreta del camí de ferre

que puja a Olot, y que la tradició ha envoltat de llegendes. Son terme s'extenía per tota la vall que porta son nom y llurs senyors eran feudataris dels comtes de Gerona. Lo possehí primer la familia d' Hostoles. En 1359 hi havía en les set parroquies que formavan lo terme 118 fochs y era de Galzeràn de Rocaberti. L' any 1471 Joan II l' incorporà a la Corona y després lo donà a Francisco Verntallat, capdill dels remenses, en premi dels serveys d' ell rebuts quan les turbacions del Principat. L' any 1698, la vall d' Hostoles era una batllía reyal que comprenía los llochs y parroquies de Sant Felíu de Pallerols, Sant Iscle de Colltort, Sant Miquel de Pineda, Sant Cristòfol de Cogolls, Santa María de les Ansies, Sant Cristòfol de les Planes y Sant Pere Sa-Corva.

Hostoles, en los documents se troba escrit generalment *Ostoles;* Les Ansies, *Incisis* (1155) y després *Enciis,* y Les Planes, *Planis.*

L' any 1872, en un lloch anomenat *Camp vell,* prop del mas Junquer del terme de Les Ansies, s' hi va fer un trobo de monedes antigues, consistent en 110 o 120 denaris romans, alguns ab inicials de noms propris, y 17 monedes emporitanes de plata, d' elles un divisor ab los tipos de les dragmes y les restants dragmes ab lo tipo del Pegàs, sis de les quals ab llegenda ibèrica. Aquesta troballa, a més del interès que té pera la classificació cronològica de les monedes emporitanes, justifica que en lo derrer terç del segle III abans de la nostra Era lo numerari romà y l' emporità corría ja indistintament en la vall d' Hostoles. Lo senyor Pujol, al donar-ne compte, afegeix la noticia d' haver-se trobat en la comarca alguna destral de pedra pulimentada, y fragments de ceràmica romana y enterraments en lo predit mas Junquer.

Les Preses

Lo poble de Les Preses, ab alguns vehinats, forma un districte municipal situat al S. de Olot, en la vall del Fluvià, que afronta, al N., ab los de La Pinya y de Olot; al E., ab lo de Santa Pau; al S., ab lo de Sant Esteve de Bas, y al O., ab lo de Sant Privat. Té 243 edificis y alberchs, ab 990 habitants de fet (de dret 977), dels quals 320 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 249; casats, 198; viudos, 21; total, 468. — Dones: solteres, 304; casades, 194; viudes, 24; total, 522; y per entitats de població, com segueix:

Les Preses (cap de districte): 110 edificis y alberchs, ab 536 habitants. — Pocafarina, vehinat (a 1,800 metres de Les Preses): 10 edificis y alberchs, ab 15 habitants. — Bosch de Tosca, vehinat (a 1,200 metres de id.): 20 edificis y alberchs, ab 87 habitants. — Sant Miquel del Corb, vehinat (a 4 kilòmetres

de id.): 40 edificis y alberchs, ab 139 habitants. — Petits caserius y edificis isolats, 63, ab 213 habitants.

Entre los vehinats de menys de deu cases s' hi han de comptar los de La Boada (ab 6), de La Torra (ab 4) y de Bellayre (ab 5).

Lo terme es en partida planer, però lo converteix en accidentat a solixent lo Bosch de Tosca o Malatosquer, ab sos turonets volcànichs. Forma son subsol, per tramontana, un gran mantell basàltich que baxa dels volcans de Ça-Cot y de Santa Pau y atravessa lo Fluvià. L'anomenat Bosch de Tosca es un considerable espay de terrer, rublert materialment de laves, que la laboriositat y constancia dels pagesos ha conseguit en alguns troços apilotar, construint ab elles parets seques, que permeten explotar la terra que cobrían aquestes parets; creuant-se en totes direccions y dexant passos oberts pera anar als camps, produhexen un efecte extrany y desolat, y han donat lloch a la creença, per algú exposada, de que són los restes d' una gran població desapareguda. Estàn situats en aquest terme lo volcà de Càn Elíes o del Recó y lo pas de Codella, límit septentrional de la plana lacustre de Bas. Lo terrer produheix grans, llegums y fajol y a les vores del Fluvià hortalices y alguna fruyta. Lo rega lo ríu Fluvià y l'atravessa la carretera de Santa Coloma a Olot. Té camins carreters a La Pinya, y a Ça-Cot y Santa Pau. Pertany al districte electoral de Olot, per quina ciutat reb lo corrèu.

Clixé de Joseph Gelabert, Pvre.

Les Preses.—Vista de la població

Lo poble de Les Preses està situat en la plana, a la riba dreta del Fluvià y a curta distancia de la carretera. Dista de Olot 5 kilòmetres, de Gerona uns 46 y de Sant Felíu de Pallerols, que es la estació de camí de ferre que té més a la vora, 12. Forma un llarch carrer de cases a cada banda del camí de Olot a Vich. Es població exclusivament agricultora. Havía tingut hospital, desaparegut per insuficiencia de rendes propries (151'50 pessetes anyals). Té servey telefònich de la xarxa de Olot; dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes; una de privada a càrrech de RR. Carmelites; y celebra festa lo quart diumenge de Maig y lo segón d' Octubre.

Es parroquia urbana de primer ascens, ab rector y vicari, del arxiprestat

de Olot y abans del ardiaconat de Besalú. La esglesia parroquial està dedicada a Sant Pere. Lo temple actual, que es modern, té una torra campanar a cada costat del frontis. L' antich temple, consagrat en 1119, era possessió del monestir de Bages, com la parroquia y lo poble. Té agregades les capelles de Sant Martí del Corb, prop de la qual hi raja una font y ahont s' hi fan tres aplechs l' any y s' hi va en processó en temps de sequetat; la de Sant Miquel del Corb, en lo vehinat del meteix nom, que-s díu havía sigut antigament la esglesia parroquial de Les Preses; y la de Sant Sebastià, a la entrada del poble per la banda de Olot.

Les Preses.—Esglesia de Sant Martí del Corb

Lo territori de Les Preses formava part del vescomtat de Bas. L' any 971, lo comte y bisbe Miró, va donar la esglesia y lo lloch al monestir de Bages, que-n tingué en conseqüencia lo senyoríu y hi exercí la jurisdicció civil y potser també la criminal, donchs la *presó* del poble, segons una inscripció que-s conserva demunt la porta, va ésser edificada l' any 1739, per lo «Abat y Monestir de Sant Benet de Bages». Los antichs documents escriuen lo nom del poble *Presses*. L' any 1359, tenía 23 fochs d' esglesia; lo 1698, era encara del senyoríu del monestir de Sant Benet de Bages.

Mayà

Lo poble de Mayà, ab l' arrabal de Les Ferreríes y alguns petits vehinats, forma un districte municipal situat al N. de Besalú, en los faldars de la mon-

tanya de la Mare de Déu del Mont, que afronta, al N., ab lo de Beuda; al E., ab los de Cabanelles y de Dosquers; al S., ab lo de Besalú, y al O., ab los de Sales y de Beuda. Té 143 edificis y alberchs, ab 527 habitants de fet (de dret 525), dels quals 151 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 168; casats, 102; viudos, 14; total, 284. — Dones: solteres, 122; casades, 101; viudes, 20; total, 243; y per entitats de població, com segueix:

Mayà (cap de districte): 27 edificis y alberchs, ab 74 habitants.—Les Ferreríes, arrabal (a 300 metres de Mayà): 71 edificis y alberchs, ab 279 habitants. — Brugués, vehinat (a 3,300 metres de id.): 12 edificis y alberchs, ab 57 habitants.—Junqueres, vehinat (a 2,200 metres de id.): 16 edificis y alberchs, ab 60 habitants.—Pocafarina, vehinat (a 1,100 metres de id.): 11 edificis y alberchs, ab 37 habitants.—Petits caserius y edificis isolats, 6, ab 20 habitants.

En los precedents datos, hi venen englobats los vehinats de Quer, d' Espaltera, de Ribera, de Llorenç y de Llorençà, que no figuran en lo «Nomenclàtor» oficial de 1904.

Lo terme es accidentat y quelcòm poblat de bosch, y lo terrer produheix grans, llegums, hortalices, oli y ví en poca quantitat. Lo rega una torrentera que baxa a ajuntar-se al Fluvià, anomenada en los documents *Agemal* y *Torrente mal,* y té camins carreters que portan a Besalú, a Dosquers, a Sagaró y a Beuda. Reb lo corrèu per Besalú y pertany al districte electoral de Olot.

Lo poble de Mayà està partit en dos nuclis de població a la distancia de poch més de deu minuts l' un del altre. Lo més petit, en lo que hi ha la esglesia, es lo que porta lo nom del poble. Lo major s' anomena arrabal de Les Ferreríes, que té quasi tocant lo vehinat de Quer. Té dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes; servey telefònich de la xarxa de Olot; dos forns de guix y tres molins fariners. Los vehins del districte són agricultors. Celebra fira per la Pasqua granada y la festa major lo día 22 de Janer.

Es parroquia urbana de primer ascens, ab rector, del arxiprestat de Olot y abans del ardiaconat de Besalú. La esglesia parroquial, que existía ja en lo segle x, es un petit temple romànich. Està dedicada a Sant Vicents. Té agregats un santuari, dedicat a Santa Magdalena, y una capella, dedicada a Sant Prim y a Sant Felicià, fà poch restaurada, construida, segons la tradició, en lo lloch meteix ahont s' aturaren pera reposar los qui portavan a Besalú les relliquies dels dits Sants y en lo qual brollà una font.

Lo nom de Mayà se troba escrit en los documents *Maliano* (978), *Malianos* (1001), *Malano* (1017) y *Mallano* (en temps posteriors), y lo lloch

ahont està situat *Valle Alta* y també *Laurentiano,* nom que han conservat los vehinats de Llorenç y de Llorençà. L' any 1359 tenía 30 fochs: 21 d' esglesia y 9 de cavallers. L' any 1698 era lloch reyal.

Mieres

Lo poble de Mieres, voltat de vehinats, forma un districte municipal, situat al E. de Olot, en la conca del Ser, que afronta, al N., ab lo de Parroquia de Besalú; al E., ab lo de Sant Miquel de Campmajor; al S., ab lo de Sant Aniol de Finestres, y al O., ab lo de Santa Pau. Té 237 edificis y alberchs, ab 1,042 habitants de fet (de dret 1,068), dels quals 291 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 297; casats, 206; viudos, 29; total, 532. — Dones: solteres, 269; casades, 208; viudes, 33; total, 510.

En lo «Nomenclàtor» del any 1904, no s' especifican los vehinats que forman part d' aquest districte, malgrat tenir tots ells més de deu edificis y

Mieres.—Vista general de la població

alberchs. Són los de Bruguerolles, de Ruitlla, de Samontà y de Frexa; los tres primers a poch més d' un kilòmetre del poble y lo derrer a 3,300 metres.

Lo terme forma una vall tancada al E. per la serra de Folgons, al S. per la de Finestres y al O. pèls serrats que la separan de la de Santa Pau, pèls fons de la qual s' escorren al Ser les aygues del Ríu-Tort després

d' haver recullit les de son afluyent lo torrent Merdançà. La part montanyosa està poblada de bosch, principalment d' alzines, que a més d' afavorir la cría de bestiar (porquí, llanar y boví), proporcionan carbó y escorxa. En la vall. mólt ben conreuada, s' hi donan grans, llegums, trumfes, hortalices y quelcòm de fruyta. Hi ha en lo terme guixeres y pedreres de calç, y també fonts d' ayga sulfurosa. Està en construcció la carretera que, atravessant lo terme, comunicarà Mieres ab Olot y ab Banyoles; al present té camins carreters que conduhexen a Sallent, al Torn y a Sant Miquel de Campmajor, y de ferradura

Mieres.—La esglesia parroquial

pera anar a Folgons y a Sant Aniol de Finestres. Reb lo corrèu per Banyoles y pertany al districte electoral de Olot.

Lo poble de Mieres, partit pêl torrent Merdançà, dista de Olot, pêl traçat de la nova carretera, prop de 20 kilòmetres, de Banyoles 13 y mitg y de Gerona 30. Té lloch de la guardia civil; servey telefònich de la xarxa de Olot; dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes; una de privada de noyes a càrrech de RR. Dominiques de la Anunciata; metge; dos hostals; una fàbrica de texits de fil; una de genres de punt; tres molins fariners; dos forns de rajoles y teules, y s' exercexen, a més del conrèu de la terra, les arts y los oficis més indispensables. Celebra mercat setmanal los diumenges y la festa major lo quart diumenge d' Agost.

Es parroquia urbana d' entrada, ab rector, dos vicaris y un beneficiat, del arxiprestat de Olot y abans del ardiaconat de Besalú. La esglesia parroquial està dedicada a Sant Pere: lo temple actual es un edifici modern d' istil del renaxement. Havía sigut possessió del monestir de Banyoles, al qui se deu la colonisació de la vall. Té agregades la esglesia de Santa María de Frexa, regida per un beneficiat, la de Sant Andréu de Ruitlles, que havía sigut pa-

rroquia, y la capella de Santa María de Romanía, en l'arrabal avuy anomenat La Cellera.

Los antichs documents escriuen lo nom del poble *Miliarias* (834, 922, 1017), *Miliariis* (866, 916, 1097) y derrerament *Mieriis* (1362). L'any 1359

Mieres.—Vehinat de la Cellera

hi havía en la vall 67 fochs: d'ells 60 d'esglesia y 7 d'aloers. L'any 1698, era lloch reyal.

Montagut

Lo districte municipal de Montagut, comprèn lo poble d'aquest nom, lo de Toralles y uns quants vehinats. Està situat al E. NE. de Olot y s'extén per la una y la altra riba del Fluvià, especialment per la esquerra, entre lo Llierca y la riera de Castellar. Afronta, al N., ab los de Oix y de Sales; al E., ab lo de Tortellà; al S., ab los de Palàu de Montagut y de Begudà, y al O., ab los de Castellfollit y de Capsech. Té 261 edificis y alberchs, ab 1,354 habitants de fet (de dret 1,389), dels quals 354 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

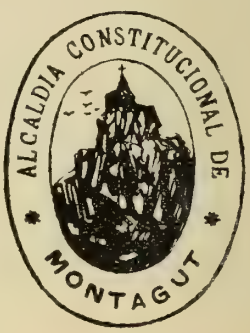

Hòmens: solters, 405; casats, 250; viudos, 34; total, 689. — Dones: solteres, 371; casades, 254; viudes, 40; total, 665; y per entitats de població, com segueix:

Montagut (cap de districte): 124 edificis y alberchs, ab 541 habitants.— Toralles (a 14 kilòmetres de Montagut): 13 edificis y alberchs, ab 71 habi-

tants.—Vehinat de Sant Eudalt o dels Vilars (a 6 kilòmetres de id.): 21 edificis y alberchs, ab 115 habitants.—Vehinat del Llierca (a 2 kilòmetres de id.): 16 edificis y alberchs, ab 73 habitants.—Vehinat de Fluvià (a 4 kilòmetres de id.): 25 edificis y alberchs, ab 147 habitants. — Vehinat del Cos (a 3 kilòmetres de id.): 31 edificis y alberchs, ab 204 habitants. — Vehinat dels Angels o de Sangles (a 5 kilòmetres de id.): 17 edificis y alberchs, ab 110 habitants.

Lo terme, en partida planer, es montanyós per la banda O. y NO. y en son extrém S. s' enfila pèls faldars de la montanya de Sant Julià del Mont. Hi ha en lo plà bona terra de conrèu, que lleva grans, llegums, fruyta, trumfes y hortalices, y en la part boscosa roures y alzines; s' hi cría bestiar. Lo regan lo Fluvià, lo Llierca y-l ríu de Carrera o riera de Castellar, ab son afluyent lo torrent o riera de Sant Eudalt, prop de quin aygabarreig, en lo lloch anomenat lo Toix, fóu copada pèls carlins la columna del general Nouviles quan la derrera guerra civil. L' atravessa, pèl S., la carretera de Gerona a Olot, ab la qual està unit lo poble de Montagut per un camí vehinal. Los altres camins són de ferradura y pochs d' ells carreters. Reb lo corrèu per Castellfollit y pertany al districte electoral de Puigcerdà.

Lo poble de Montagut, situat en lo plà, dista de Olot uns 10 kilòmetres, de Gerona 42 y 38 de Figueres. Té una plaça aportxada y a un quart de distancia una font d' aygues sulfuroses sòdiques. Hi ha dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes, y una de privada de noyes a càrrech de RR. Dominiques de la Anunciata. Celebra la festa major lo primer diumenge de Setembre.

Es parroquia urbana de primer ascens, ab rector y vicari, del arxiprestat de Olot y abans del ardiaconat de Besalú. La esglesia parroquial es romànica, de tres naus, bastant desfigurada per adobs y afegits. A primers del segle XI era possessió del bisbe de Gerona. Conserva algunes pintures apreciables y són notables les ferramentes de la porta forana. Té agregades: la capella de Nostra Senyora de la Devesa, situada en lo vehinat de Sangles, en lo faldar de la montanya de Sant Julià del Mont; la de Nostra Senyora del Cos, en la montanya d' aquest nom, en quin cim hi havía hagut un castell, y la de Sant Eudalt de Jou, en lo vehinat de Vilars, en la qual, díu lo senyor Monsalvatge, s' hi representavan en 1386 autes sagramentals.

Lo poblet de Toralles està situat al peu del Mont petit, al extrém NO. del districte y en la part d' ell més accidentada. La seva esglesia, dedicada a Sant Martí, es un petit temple romànich, y va ésser parroquia independent fins a principis del segle XVIII, que fóu agregada a la parroquia de Capsech, de la qual avuy es sufragània. Toralles, en los documents *Thoraliis,* tenía, en l' any 1359, 5 fochs d' esglesia.

Montagut era lloch senyorial, ab castell que havía sigut dels vescomtes de Bas. Més tart lo possehí la familia que portava son nom y en 1698 era del comte de Montagut.

Oix

Forman lo districte municipal de Oix, lo poble d'aquest nom, los llochs de Monars, Ríu, Talaxà y Sant Miquel de Pera y los vehinats de Santa Bàrbara de Dalt y de Baix. Està situat al N. NE. de Olot, en la conca del Llierca y afronta, al N., ab França; al E., ab los districtes de Bassegoda y de Sales; al S., ab aquest derrer y ab lo de Montagut; y al O., ab los de Capsech y de Baget. Té 243 edificis y alberchs, ab 892 habitants de fet (de dret 926), dels quals 172 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

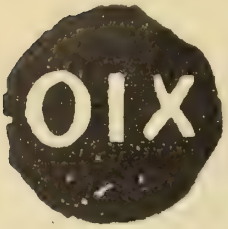

Hòmens: solters, 249; casats, 167; viudos, 32; total, 448. — Dones: solteres, 247; casades, 167; viudes, 35; total, 444; y per entitats de població, com segueix:

Oix (cap de districte): 59 edificis y alberchs, ab 218 habitants. — Monars (a 13 kilòmetres de Oix): 17 edificis y alberchs, ab 43 habitants. — Ríu (a 13 kilòmetres de id.): 26 edificis y alberchs, ab 104 habitants. — Talaxà (a 8 kilòmetres de id.): 27 edificis y alberchs, ab 103 habitants. — Sant Miquel de Pera (a 7 kilòmetres de id.): 57 edificis y alberchs, ab 217 habitants. — Santa Bàrbara, vehinat (a 2 kilòmetres de id.): 21 edificis y alberchs, ab 82 habitants. — Petits caserius y edificis isolats, 36, ab 125 habitants.

Los vehinats de Dalt y de Baix poden conceptuar-se com suburbis o arrabals del poble, del qual sols distan un centenar de metres.

Lo terme està format per estretes valls y per altes y esquerpes serralades ab trencats cayents que forman clots pregons y verticals y esgraonades cingleres. La major de les valls es la de Oix, continuació de la de Bach, de la que la separa un congost que-s forma entre lo Montmajor y-l Tallo; per son fons s' escorre al Llierca la riera de Bach, que en aquest troç porta lo nom de riera de Oix. Aygues amunt del aygabarreig ab la riera de Oix, lo Llierca passa encaxonat entre cingleres, tenint a la una banda les serres de Bestracà y a la altra les de Ferràn, troç conegut per lo Grau d' Escales, y seguint en amunt, s' obran a la dreta del que puja lo clot del Toll, y lo de les Valls o de Monars, que s' estreba en lo Pyrinèu, l' un y l' altre compresos en lo districte. Del Grau d' Escales en avall, lo Llierca corre també més o menys encaxonat entre cingleres fins al séu aygabarreig ab la riera de Sant Aniol, en quin endret s' axeca, entre los dos rius, lo castell d' Espasa, que pertany ja al terme de Sadernes, del districte municipal de Sales. Per la riba esquerra del ríu, envers lo N., s' extén lo districte de Oix per Talaxà y per Ríu, en la vall de la riera

de Sant Aniol de les Aguges. Hi abundan los boschs, poblats principalment de roures, pins y alzines, y en les terres de conrèu s' hi cullen grans, llegums, trumfes y poca fruyta. La gran dificultat del transport fà que-ls boschs sían poch explotats: se n' extràu, no obstant, carbó y escorça. Lo districte està totalment desprovehit de carreteres: los únichs camins ab que compta són de ferradura, ab algún troç de carreter. Es districte rural, que cría bestiar y té 3 molins fariners. En lo terme de Ríu s' hi havían explotat meners de coure. Hi ha en tot lo districte tres escoles incomplertes d' assistencia mixta. Reb lo corrèu per Castellfollit, y pertany al districte electoral de Puigcerdà.

Lo poble de Oix, situat a la riba esquerra de la riera del meteix nom, dista de Olot, pêl dret, uns 12 kilòmetres y de Gerona 55. Té un pont sobre la riera en lo camí de ferradura que porta a Castellfollit; servey telefònich de la xarxa de Olot; lloch de carrabiners, manats per un sargent, y es residencia d' un tinent de la metexa arma. Hi ha un professor particular de música y quatre hostals y celebra la festa major lo primer diumenge d' Octubre. Prop de la població hi ha lo castell-palàu dels antichs senyors de Oix. En los documents son nom se troba escrit *Ovoxo* (en 977), *Evoxo* (1000), *Uxo* (1213) y *Uxio* (1330, etc.).

Oix.—Làpida sepulcral en la esglesia parroquial de Santa Bàrbara

Es parroquia urbana d' entrada, ab rector y vicari, del arxiprestat de Olot y abans del ardiaconat de Besalú. La esglesia parroquial, es un petit temple romànich mólt modificat. Conserva algunes bones pintures del segle XVI. Està dedicada a Sant Llorenç. Té agregades les esglesies y capelles següents:

Santa Bàrbara de Prunera, petita esglesia romànica de carrèu y una sola nau, que guarda una imatge de fusta de la Verge; té aparedat en lo frontis un sepulcre del segle XIV, ab una escena esculpturada, y conserva restes de claustre. En opinió del senyor Monsalvatge, era un *cella* o petit convent, possessió del priorat de Santa María de Paniçars, que tenía lo senyoríu jurisdiccional del terme de Santa Bàrbara de Pruneres.

Sant Felíu de Monars, es la esglesia del lloch d' aquest nom, format per cases escampades per la part alta de la vall, en la proximitat del Pyrinèu. En 1362 se la menciona com parroquia: al present es sufragània de la de Oix.

Sant Miquel d' Hort-Moder, petita esglesia que s' axeca prop de la confluencia de la riera del Toll ab lo Llierca. L' any 1362 figura com parroquia. Lo senyor Monsalvatge anomena lo lloch *Ort-Moner;* En Cèssar Torras l'anomena *Ormoyer,* acostant-se més a la pronunciació vulgar. Los documents escriuen *Horto-Moder* (any 977), *Orto-Modario* (979 y 1011), *Orto-Moder* (1069), *Orto-Morerio* (1094, 1348) y *Ortomonerio* (1362). Havía sigut possessió del monestir de Cuxà.

Sant Martí de Talaxà. Esglesia del lloch d' aquest nom, modernament restaurada. Havía sigut parroquia independent; avuy es sufragània de Oix y la regeix un vicari. Està edificada en una collada, a 800 metres d' elevació sobre lo nivell de la mar y té a la vora tres o quatre cases. Les restants que forman lo lloch estàn espargides pêl terme. En lo segle x era una *cella* que pertanyía al monestir de Sant Aniol de les Aguges. Los documents anomenan lo lloch *Talexano* (any 870), *Talaxano* (1004, 1094, 1362) y derrerament *Talaxà* (1691). Hi ha lloch de carrabiners.

Nostra Senyora d' Escales, santuari situat en un sot, a la riba esquerra del Llierca, sota los cingles d' Espàrrechs. Havía sigut parroquial.

Sant Miquel de Mitjà, esglesia avuy desapareguda, situada entre Monars Ribelles y Talaxà. Havía sigut parroquia. Lo comte y bisbe Miró la donà, en 977, al monestir de Santa María de Besalú. Los documents l' anomenan *Medianus*, *Medianis* y en 1670 *Mitjà.*

Finalment, com hem dit al parlar de Ribelles, la esglesia de Sant Julià d' aquest poble, del districte municipal de Bassegoda, es sufragània de la parroquia de Oix y està regida per un vicari.

Lo poblet de Sant Miquel de Pera, en los documents *Piru* y derrerament *Pera,* està situat a la riba esquerra de la riera de Oix, prop del congost que separa la vall d' aquest nom de la de Bach. Es parroquia urbana d' entrada, ab rector y vicari, del arxiprestat de Olot y abans del ardiaconat de Besalú. Té la esglesia parroquial dedicada a Sant Miquel, y per sufragània la de Sant Andréu de Bestracà, del districte municipal de Baget.

La esglesia del llogaret de Ríu, dedicada a Sant Felíu, s' axeca sobre un turó en la clotada de son nom que s' obre a la riba esquerra de la riera de Sant Aniol. Havía sigut parroquia y era possessió del monestir de Sant Llorenç del Mont. Avuy es sufragània de la parroquia de Sadernes, poble del districte municipal de Sales. Ríu, l' any 1359, tenía 7 fochs d' esglesia.

Pertany al terme de Ríu lo santuari de Nostra Senyora de les Aguges. La gent del país, que hi té gran devoció, l'anomena de les *Agulles*, y es costúm de les pageses cambiar les que portan en sos vestits per les que hi porta la Verge. Suposa la tradició que en aquesta capella s' hi venerava la imatge antiga de la Mare de Déu del Mont. Cuyda del santuari, que pertany a la parroquia de Sadernes, lo capellà que té al séu càrrech la esglesia de Guitaríu.

Palàu de Montagut

La poble de Palàu de Montagut, forma un districte municipal, situat al E. de Olot, en la conca del Fluvià, que afronta, al N., ab lo de Montagut; al E., ab lo d' Argelaguer; al S., ab lo de Parroquia de Besalú, y al O., altra vegada ab lo de Montagut. Té 130 edificis y alberchs, ab 735 habitants de fet (de dret 739), dels quals 270 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 211; casats, 163; viudos, 12; total, 386. — Dones: solteres, 169; casades, 168; viudes, 12; total, 349.

Lo terme es quelcòm accidentat, especialment pêl SO., y lo terrer produheix grans, hortalices, trumfes, oli y fruyta. Lo regan los rius Fluvià y Llierca y l' atravessa la carretera de Gerona a Olot, que hi té un pont sobre-l derrer ríu, de nova construcció. Hi ha una font d' aygues sulfuroses fredes. Reb lo corrèu per la carretera y pertany al districte electoral de Puigcerdà.

Lo nucli major de població, que està mólt espargida, porta lo nom de Sant Jaume de Llierca y té 85 edificis y alberchs, ab 486 habitants. Està situat quasi tocant a la confluencia del Llierca ab lo Fluvià. Hi ha cartería, estació telefònica de la xarxa de Olot y dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes. Utilisa les ordinacions de Olot a Gerona y a Figueres. Té una fàbrica de filats de cotó. La majoría dels habitants del districte són agricultors.

La esglesia de Sant Jaume de Llierca, es sufragània de la parroquia de Montagut y està regida per un vicari. Havía sigut possessió del monestir de Camprodón.

L' any 1359, era un vehinat, que tenía 17 fochs d' esglesia. L' any 1698, era del comte de Montagut.

Parroquia de Besalú

Lo districte municipal que porta aquest nom comprèn los poblets de La Miana, Almor, Aussinyà, Junyà, Fares y Lo Torn y lo vehinat de Fornells de Besalú. Ocupa, al E. NE. de Olot, la vall del Junyell y una part de la del Ser, y afronta, al N., ab los d' Argelaguer, de Besalú y de Dosquers; al E., ab los de Serinyà y de Sant Miquel de Campmajor; al S., ab aquest derrer y ab lo de Mieres, y al O., ab lo de Santa Pau. Té 166 edificis y alberchs, ab 786 ha-

bitants de fet (de dret 795), dels quals 218 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 268; casats, 144; viudos, 22; total, 434. — Dones: solteres, 183; casades, 148; viudes, 21; total, 352; y per entitats de població, com segueix:

Parroquia de Besalú (cap de districte): 47 edificis y alberchs, ab 265 habitants. — La Miana (a 4,650 metres del cap de districte): 24 edificis y alberchs, ab 121 habitants. — Junyà (a 4,630 metres de id.): 22 edificis y alberchs, ab 102 habitants.—Fares (a 6,560 metres de id.): 12 edificis y alberchs, ab 60 habitants.—Lo Torn (a 8,330 metres de id.): 48 edificis y alberchs, ab 187 habitants.—Petits caserius y edificis isolats, 13, ab 51 habitants.

Lo poble anomenat Parroquia de Besalú, lo forman cases escampades y algún petit vehinat, com lo de Fornells, y sospitàm que lo «Nomenclàtor» hi enclòu també los poblats d' Almor y d' Aussinyà (ab 9 y 5 edificis respectivament), sense cap nucli de població d' alguna importancia. Per la seva posició central es cap de districte, y l' ajuntament se reuneix en lo santuari de Sant Ferriol, situat a poch més de tres kilòmetres de la vila de Besalú.

Lo terrer es bastant planer en lo fons de les valls del Junyell y del Ser y en la proximitat del Fluvià, que són los rius que-l regan, y accidentat per la banda de les serres que tancan les dites valls. Lo de conrèu produheix grans, llegums, fajol, oli, fruyta y poch ví. La montanya està quelcòm poblada d' alzines y roures. L' atravessa pêl séu extrém NE. la carretera de Gerona a Besalú y Olot y té camins carreters, mal cuydats, pera anar d' un poble al altre, comunicant-se pêl Torn ab Banyoles y lo Sallent. Hi ha en lo districte una font d' ayga ferruginosa y a les vores dels rius, escampats, sis molins fariners. També hi ha dues escoles públiques elementals incomplertes, establertes la una a Aussinyà y la altra a Junyà, y una de privada de noyes al Torn. En lo terme d'aquest derrer poble hi ha lo Seminari menor de la diòcessis en lo santuari de Nostra Senyora del Collell. Pertany al districte electoral de Olot.

Lo poble de La Miana, en los documents *Miniana, La Miyana y Minyana*, està situat en la vessant de la montanya de Sant Julià del Mont, prop de les fonts del Junyell. Es parroquia rural de primera, ab rector, del arxiprestat de Olot y abans del ardiaconat de Besalú, ab esglesia parroquial dedicada a Sant Miquel. Té per sufragània lo santuari de Sant Julià del Mont, que en lo civil pertany al districte municipal de Santa Pau, edificat en lo cim de la montanya del meteix nom. Havía sigut possessió del monestir de Banyoles y sembla que en lo terme hi havía hagut, en los segles IX y X, una cella, priorat o monestir, anomenat en los documents «de Sant Julià, de Sant Vicents y de Sant Miquel». La Miana dista de Olot uns 14 kilòmetres y de Ge-

rona 27. L'any 1359, tenía 15 fochs: 12 d'esglesia, dos de ciutadans y un d'aloer. L'any 1698 era lloch reyal.

Almor, en los documents *Mauro* (977, 1000) y *Des* o *Deç-Mor* (1362, 1392), està situat en la vall del Junyell y a la riba esquerra d'aquest ríu, a uns 16 kilòmetres de Olot y 32 de Gerona. Es parroquia rural de segona, ab rector, del arxiprestat de Olot y abans del ardiaconat de Besalú, que regeix també la esglesia de Sant Fruytós d'Aussinyà o Orsinyà. La esglesia parroquial està dedicada a Sant Silvestre. Lo rector resideix al present en lo santuari de Sant Ferriol. Tant la esglesia d'Almor com la d'Aussinyà havían sigut possessió de la canonja de Santa María de Besalú. Almor, en 1359, tenía 4 fochs d'esglesia.

Lo poblet d'Aussinyà, en los documents *Ursiniano* (975, 1161), *Ursinyano* (1362), *Orsinyà* (1359) y *Osinyà* (1691), està situat també prop del Junyell, en terrer plà, una mica més aygues avall d'Almor. L'any 1359,

Clixé de M. Burch

Parroquia de Besalú.—Vista general del poblet Lo Torn

tenía 4 fochs d'esglesia y un d'aloer. Celebra la festa major lo día 21 de Janer.

Junyà, en los documents *Juviniano,* està situat a la riba dreta del Junyell, poch en amunt del séu aygabarreig ab lo Fluvià. En lo segle x, tenía esglesia dedicada a Sant Martí, la qual era possessió de la canonja de Santa María de Besalú. Consta que l'any 1004 aquesta esglesia estava enderrocada y que-l comte Bernat se proposava edificar, en substitució d'ella, la de Sant Martí de Capellada, prop dels murs de Besalú. Avuy ahont hi havía la esglesia, hi ha un senzill oratori. Los vehins se servexen pera les pràctiques del culte de la

esglesia de Sant Martí de Capellada, que, junt ab la de Fares, formava una parroquia. Celebra la festa major lo día 11 de Novembre.

Fares, està situat a la riba esquerra del Ser, quasi tocant al Fluvià. Es parroquia rural de segona, ab rector, del arxiprestat de Olot y abans del ardiaconat de Besalú, que comprèn en son terme Junyell y la esglesia sufragània de Sant Martí de Capellada; aquesta esglesia conservava fins fà poch uns

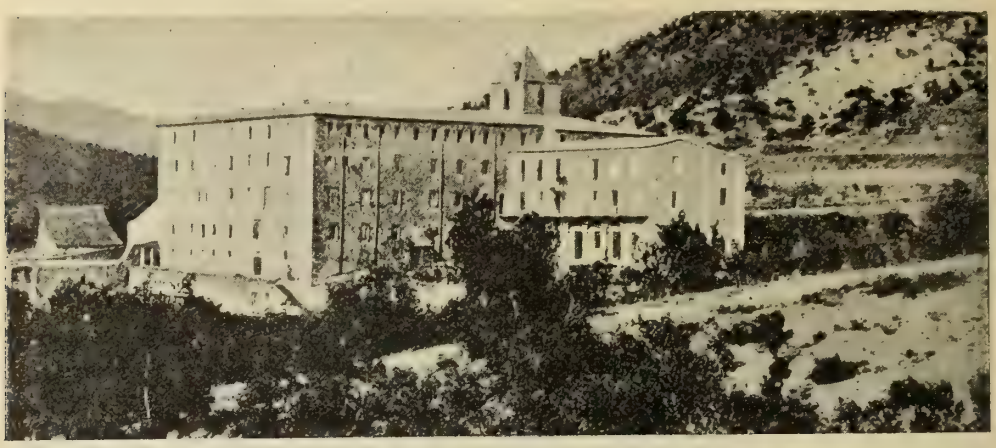

Clixé de M. Burch

Parroquia de Besalú.—Seminari diocessà de Nostra Senyora del Collell, en Lo Torn

antichs encensers de bronze esmaltats y una *pau* d'evori, que ha sabut adinerar un marxant d'antiguetats. La esglesia parroquial, dedicada a Santa María, era possessió de la canonja de Santa María de Besalú. Fares, ab lo meteix nom y ab lo de *Roseto,* figura ja, en 966, entre-ls llochs confiscats pêl comte Seniofret als qui-s rebelaren y donaren la mort al séu germà lo comte Guifre. Més endevant, los documents l'anomenan indistintament *Faris, Faxis* y *Fraxis*. L'any 1359, tenía 9 fochs d'esglesia. Celebra la festa major lo día 15 d'Agost.

Lo poble de Torn, o El Torn com se-l designa en lo país per adició del article (lo meteix que El Mor o Almor), en los documents *Turno,* està situat prop del ríu Ser y d'un vell pont de pedra que hi ha sobre aquest ríu. Es lo nucli de població més important del districte y dista de Banyoles uns 13 kilòmetres. Té parroquia d'entrada, ab rector, del arxiprestat de Olot y abans del ardiaconat de Besalú. La esglesia parroquial està dedicada a Sant Andréu y havía sigut possessió de Sant Pere de Besalú. Té per sufragània la esglesia de Sant Felíu de Ventajol, que pertany al districte municipal de Sant Miquel de Campmajor. L'any 1359 tenía tres fochs y mitg d'esglesia; lo 1698 era lloch reyal. Celebra la festa major lo día 20 de Setembre.

En lo terme parroquial del Torn, hi ha establert lo Seminari diocessà de Nostra Senyora del Collell des del any 1852, que ocupa lo lloch que fóu

santuari y priorat benedictí, possessió del monestir de Sant Pere de Besalú primer y secular des de lo derrer terç del segle xv. Derrerament, en lo segle xviii, se perdé lo títol de prior del Collell, que fóu substituit pêl de capellà major y s' adjudicà als rectors de la vehina parroquia de Briolf que en lo santuari tenen la seva residencia. Aquest santuari fruía de salvaguarda reyal y tenía concedides móltes indulgencies, per quin motíu lo visitavan anyalment en processó quaranta pobles, alguns d'ells, com Osor y Santa Creu d' Horta, del bisbat de Vich. En lo Seminari, dirigit per un bis-rector, s' hi dóna per onze professors eclesiàstichs la ensenyança de la carrera eclesiàstica y, ademés, complertes, la primera y segona, en pensionat agregat. Hi concorren ordinariament doscents alumnes. Compta ab un espayós edifici y llum elèctrica. Dista del Torn un kilòmetre y mitg.

La esglesia de la Parroquia de Besalú, es lo santuari de Sant Ferriol. S' axeca aquest en la montanya que porta son nom, cloent per un de sos costats la vall del Junyell. Té capellà custodi, que acostuma residir a Besalú, de quina esglesia parroquial la de Sant Ferriol es sufragània. L' edifici es del segle xvii. Tocant al santuari hi ha una gran hostatgería. S' hi celebra un aplech mólt concorregut lo día 18 de Setembre.

Bibliografía.—Terricabr s y Meroles (Francisco): *Nostra Senyora del Collell*, 1890.—Ullastra (Joseph): *Ressenya històrica de les excelencies de Nostra Senyora del Collell*, etc.

Ridaura

Lo poble de Ridaura, ab lo vehinat d' Artigues, forman un districte municipal situat al O. de Olot, en la capsalera de la vall de son nom, que afronta, al N., ab lo de Capsech; al E., ab los de Olot y de La Pinya; al S., ab aquest derrer y ab lo de Sant Privat de Bas, y al O., ab los de Vallfogona y de Sant Joan de les Abadesses, en lo partit de Puigcerdà. Té 183 edificis y alberchs, ab 955 habitants de fet (de dret 962), dels quals 221 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 276; casats, 195; viudos, 26; total, 497.—Dones: solteres, 232; casades, 195; viudes, 31; total, 458.

Lo terme es accidentat y montanyós y en part, a solixent de la població, planer. Lo terrer de conrèu es de mitjana qualitat y dóna grans, llegums y trumfes. La montanya està poblada de bosch, especialment de roures, alzines y faigs: també s' hi veuen avellaners y altres arbres fruyters y prop del Ridaura pollancres y platanes. S' hi cría bestiar. Lo regan lo Ridaura y petits reguerols y torrenteres que a ell afluexen y s' originan en les vessants de les serres o en les abundoses fonts que hi brollan, entre les quals una d' aygües magnesianes en la masía anomenada Plana de Cruanyes y altra

ferre-magnesiana en la anomenada de Turonell. L' atravessan la carretera de Olot a Sant Joan de les Abadesses, que fins al coll de Cubet va faldejant y remontant la serra que separa la vall del Ridaura de la vall de Bianya, y la encara no acabada que embranca ab ella en lo coll de Cubet y entra en lo terme procedent de Ripoll y Vallfogona pèl coll de Canes, en la serra divisoria de les conques del Ter y del Fluvià. Té un bon camí vehinal, en part subvencionat per la Diputació, que uneix lo poble directament ab Olot, seguint per les ribes del Ridaura y altre que l' uneix ab La Pinya y ab Sant Privat de Bas d' una banda y de la altra ab la vall de Bianya. Los demés camins són o bé rurals o bé de ferradura. Reb lo corrèu per Olot y pertany al present al districte electoral de Puigcerdà.

Lo poble de Ridaura, està situat a la riba esquerra del ríu de son nom y a la alçada d' uns 520 metres sobre lo nivell de la mar. Dista de Olot 7 kilòmetres, de Gerona 54 y de Sant Joan de les Abadesses, que es la estació de

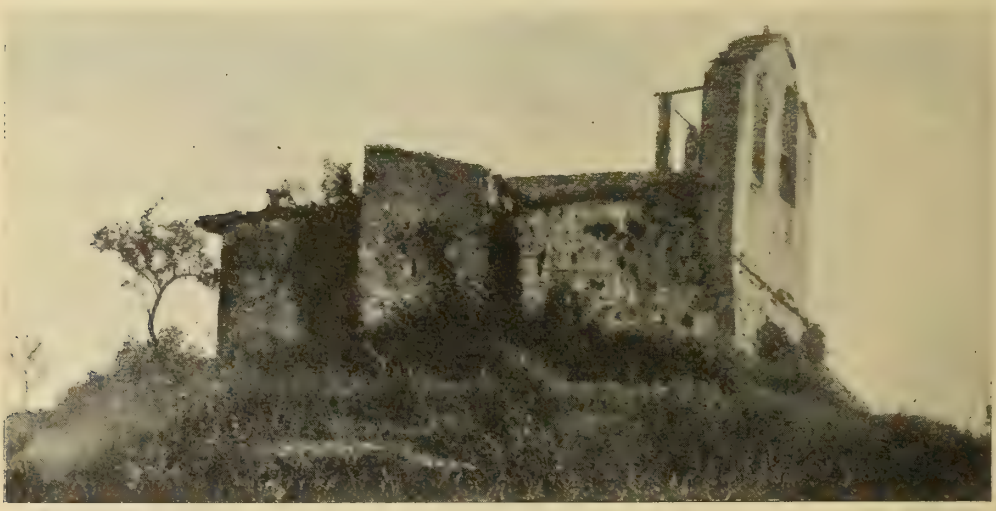

Ridaura.—Santuari de Sant Miquel

camí de ferre que ara té més a la vora, 20: d' aquí poch temps la més propera serà la de Olot. Té servey telefònich de la xarxa de Olot; dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes; una de privada de noyes a càrrech de RR. Filles de Jesús; metge; hostals, y cinch molins fariners; rentadors de llana; una fàbrica de filats; altra de formes pera calçat y de corves pera basters; arrendadors de boschs y varis marxants de llanes. La majoría de sos habitants, com los del restant del districte, són agricultors. Forman lo nucli de població 497 habitants que ocupan 94 cases, distribuides en carrers d' amplada mólt desigual y en dues places de planta irregular, en les quals lo día de la festa del Roser, s' hi balla lo característich «ball del Gambe-

to», los hòmens ab lo barret de copa a la mà y lo gambeto posat y les dones cobert lo cap ab la caputxa y vestint antichs trajos de seda.

Celebra la festa major lo día 3 de Setembre.

Lo vehinat d' Artigues està situat 5 kilòmetres al O. del poble, aygues amunt del Ridaura y lo forman mitja dotzena escassa de pagesíes.

Ridaura es parroquia urbana de primer ascens, ab rector, vicari y un capellà adscrit, del arxiprestat de Olot y abans del ardiaconat de Besalú. La es-

Clixé de Vicents Grivé

Ridaura.—Ball del gambeto

glesia parroquial, edificada en l' extrém de mitjorn del poble, està dedicada a Santa María, y es la del monestir o priorat benedictí, que se suposa fundat en lo segle IX y que nosaltres creyèm ho fóu lo segle X, lo qual fóu primer possessió del monestir de la Grassa y després del de Sant Pere de Camprodón. Lo temple actual no es lo meteix que-s consagrà en lo segle X, ni tampoch lo que-s consagrà al començar lo segle XI, sinó ab provabilitat lo que s' edificà després dels terratrèmols del any 1428, que causaren en lo poble mólts enderrochs. De totes maneres ha sigut mólt modificat y res té de notable.

A més de la parroquia, hi ha en la plaça una capella dedicada a Sant Marçal, patró de Ridaura, en la qual se conserva en un reliquiari que té la forma de mà, una reliquia del Sant, rahó per la qual figura una mà en lo segell del municipi d' ençà del any 1665; y, fora del poble, la capella pública de Nostra Senyora dels Dolors en la masía Plana de Cruanyes y lo santuari

de Sant Joan, en lloch despoblat y solitari, al S. de Ridaura, tocant al qual brolla una abundosa font, coneguda per Font Joan.

Són sufragànies de la parroquia de Ridaura, la esglesia de Sant Andréu del Coll, y la de Sant Antoni de Collfret, consagrada l' any 1100, de la qual solzament ne quedan enderrochs, havent sigut portada a la esglesia de Ridaura la imatge del Sant patró que s' hi venerava. Lo poble de Collfret pertany al districte municipal de Vidrà; lo de Sant Andréu del Coll al de Olot. Lo santuari de Sant Miquel del Mont, del districte de Ridaura, pertany a la parroquia de Santa Margarida de Bianya.

Notes històriques.—En la *Cova del Drach,* situada en lo coll de Canes, s'assegura que s'hi han trobat obgectes prehistòrichs: no descrits, que sapigàm, ni-ls obgectes ni la cova fins al present. Més avall, en la metexa vall de Ridaura, hi han aparegut fragments de ceràmica romana y algunes monedes també romanes, entre elles denaris o diners de plata de la època republicana; y, en diferents llochs de la vall, destrals de pedra basàltica de la època de la pedra pulida, principis ja de la històrica. Tot això es suficient pera justificar la estancia en ella del home, al menys des dels derrers temps prehistòrichs, y constitueix lo que sabèm de Ridaura en la Etat antiga, donchs ni del poble ni de la vall se-n troba la més petita menció en los escriptors de la antiguetat, no essent per consegüent veritat o no reposant al menys en cap fonament serio, la afirmació de que-ls romans l' anomenassen *Ripae Aureæ.*

Les primeres noves de Ridaura, en la Etat mitjana, se fan remontar al segle IX, però lo document del any 858 que serveix de basa a n' aquesta opinió, es mólt sospitós. També hi hauría mólt que dir respecte als documents del segle X, referents a la esglesia de Santa María y la donació d' ella al monestir de la Grassa; però donàm com a certs los fets d' haver sigut en dit segle fundada y dotada la esglesia de Ridaura y la seva donació a la Grassa. En lo derrer any del dit segle o en lo primer del següent, figura ja Ridaura com a priorat, y en temps successius veyèm a sos priors exercir jurisdicció civil en la vila y llochs pertanyents a la esglesia de Santa María, no sempre sense contradicció per part dels vescomtes de Bas, de quin territori, això es, del vescomtat de Bas, formava part integrant lo terme de Ridaura. Des del dit any 1100 o 1101 quasi tots los documents anomenan lo lloch *Rividario.* En lo cens del any 1359 la «vila y parroquia de Ridaura, del vescomtat de Bas», hi figura ab 32 fochs d' esglesia. Los poblats en la vila y vall de Ridaura, obtingueren dels vescomtes de Bas varis privilegis, essent d' esmentar lo que-ls hi concedí l' any 1247 la vescomtessa Dona Gerarda, viuda de Simón de Palàu, en qualitat de tudríu de la seva filla Dona Sibila, més endevant vescomtessa de Bas y comtessa d' Empories; privilegis que confirmà, en 1266, lo comte d' Empories D. Huch, marit de la derrera, que-ls n' hi havía otorgat ja un altre en 1265. L' any 1415, ab consentiment dels vescomtes de Bas y reunint l' import d' alguns llegats, se va crear en Ridaura una Pía-almoyna, dictant

regles pera lo séu funcionament. A mitjans del meteix segle xv, lo priorat de Ridaura fóu incorporat al monestir de Sant Joan de les Abadesses, però la incorporació durà poch temps, per haver reclamat contra ella lo monestir de la Grassa. La separació d' aquest derrer monestir no-s conseguí d' una manera definitiva fins l' any 1592, en lo qual, per disposició del Sant Pare Climent VIII, lo priorat de Ridaura quedà unit al de Sant Pere de Camprodón.

Bibliografía.—Monsalvatge (Francisco): *Noticias históricas*, vol. IV; *Ridaura y su monasterio de Santa María*, 1892.

Sales

Lo districte municipal de Sales, que comprèn lo poble d' aquest nom, los d' Entreperes, de Sadernes y de Guitarríu y lo vehinat de Montellà o Monteyà, està situat al NE. de Olot, entre-ls rius Borró y Llierca, y afronta, al N., ab los de Oix y de Bassegoda; al E., ab los de Beuda y de Besalú; al S., ab lo de Argelaguer, y al O., ab lo de Tortellà y altra vegada lo de Oix. Té 115 edificis y alberchs, ab 444 habitants de fet y de dret, dels quals 70 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 133; casats, 77; viudos, 16; total, 226. — Dones: solteres, 125; casades, 76; viudes, 17; total, 218; y per entitats de població, com segueix:

Sales (cap de districte): 63 edificis y alberchs, ab 260 habitants. — Entreperes (a 12 kilòmetres de Sales): 17 edificis y alberchs, ab 50 habitants. — Sadernes (a 12 kilòmetres de id.): 15 edificis y alberchs, ab 56 habitants.—Guitarríu (a 16 kilòmetres de id.): 20 edificis y alberchs, ab 78 habitants.

Lo terme, que ocupa una extensió de més de 72,600 metres quadrats, es pêl S., a les vores del Fluvià y del Borró, força planer, peró pêl N. es montanyós y comprèn quasi tota la serra de Guitarríu, ab ses dretes cingleres y ab ses estrebacions, y un petit bocí de les que se li axecan al devant, a la riba dreta del Llierca, ab lo castell d' Espasa o Sa Espasa (60). En aquesta banda, fora lo fons d' alguna petita vall, com la de Sadernes, y algún replà de serra, no hi ha terra de conrèu. La montanya, ahont la roca pelada no aflora en lo terrer, està coberta de bosch y de mata y hi abunda la caça. En los conrèus s' hi donan grans, llegums, trumfes y oli. A més del Borró y del Llierca, rega lo terme la riera Juyàs, anomenada també de Sales y de Tortellà, y lo tanca per son extrém de mitjorn lo Fluvià. De camins carreters no té més que-ls que unexen Sales ab Tortellà, ab la carretera de Gerona a Olot y ab Besalú;

(60) La llegenda del gravat que publicàm en la plana 33 y que díu *Cingles d' Oix*, està equivocada. Lo que-s veu en lo gravat, es lo Castell d' Espasa, al cim del cingle que-s destaca en primer terme y més lluny, en segón terme, la cinglera anomenada del *Mal Lladre*. S' ha de substituir donchs aquella llegenda per la següent: *Castell S' Espasa y cingles del Mal-lladre.*

los altres són de ferradura. Lo districte es exclusivament agricultor; té algún molí fariner; reb lo correu per Besalú y pertany al districte electoral de Puigcerdà.

Lo poble de Sales, que té agregat lo vehinat de Montellà, està situat en la vall de Borró y té la població espargida. Dista de Besalú uns 8 kilòmetres, de Olot 17, de Gerona 35 y de Figueres 32. Hi ha establerta una escola pública elemental incomplerta d' assistencia mixta y celebra fira lo segón diumenge de Quaresma. A la distancia d' un kilòmetre de la esglesia parroquial y quasi a la terminació d' un estrep de serra, s' alçan los restes del castell senyorial de Sales, quin territori s' extenía per tot lo que forma avuy los districtes municipals de Sales y de Tortellà y per bona part dels d' Argelaguer y de Beuda. D' ell quedan la torra rodona del homenatge, lo pati y edificis del recinte interior, la capella y part dels murs del segón recinte, y la vall o

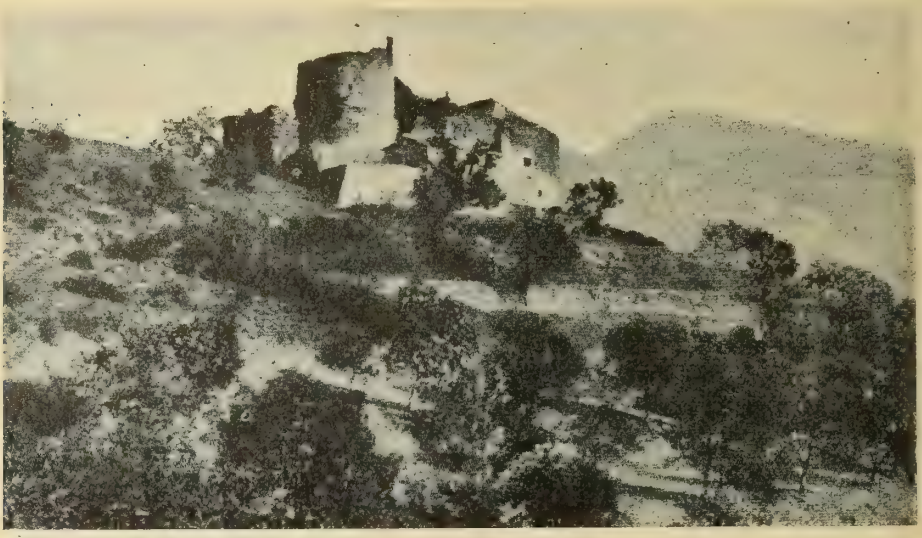

Sales.—Lo castell

fosso que l' isolava per la banda de ponent, ahont tenía la entrada, donchs pèl N., per l' E. y pèl S. era inaccessible, per estar la roca que forma lo turó, tallada quasi verticalment. La llegenda se n'ha apoderat, com de tants y tants altres restes de la antigor, atribuint-li conductes o comunicacions soterrànies y afirmant s' hi senten a la nit estranys sorolls. A ponent y un xich més en amunt del castell, sobre un cim de la metexa serra, hi ha una capelleta o oratori, dedicada a Sant Jordi, a la qual pujan tots los anys los vehins en processó pera fer la ofrena y presenciar la benedicció del terme.

Es parroquia rural de primera, ab rector, del arxiprestat de Olot y abans del ardiaconat de Besalú. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Martí, no ofereix particularitat notable. En los documents més antichs se la anomena

Sant Martí *de Cabissono,* que sembla era lo nom que portava lo lloch ahont se va edificar. La esglesia de Sant Miquel del vehinat de Montellà *(Montilià, Montilias),* format per mitja dotzena de cases, que havía sigut parroquia independent, es ara sufragània de la de Tortellà. La capella del castell de Sales, dedicada a Santa María, y en la que hi havía fundat un benefici, fà mólts anys que està quasi enderrocada.

Lo poblet de Sadernes, té les cases escampades en una verda y petita

Sales.—Vista general de Sadernes

vall que s'obre entre la serra d'Entreperes y la de Guitarríu, a la esquerra del Llierca y mólt poch en avall del séu ayguabarreig ab la riera de Sant Aniol. A son terme pertany, com hem dit, lo castell d' Espasa, situat quasi a la entrada de la gorja anomenada *Pas d' En Roca*, pêl fons de la qual s' esmuny entre enlayrades cingleres la predita riera. Per allí s' hi veu també a mólta elevació oberta una gran cova, anomenada del Bisbe, ahont suposa la tradició hi visqué refugiat un bisbe, qui abans de celebrar la missa la anunciava tocant una campana, quins soports diuen se veuen encara a la entrada de la cova, pera que poguessen ohir-la des de la altra banda y sense moure-s de son convent unes monges establertes a la vora del castell d' Espasa. D'aquest avuy no-n quedan més que runes.

Sadernes, es parroquia rural de primera, ab rector, y un coadjutor en la anexa de Sant Aniol de les Aguges, que pertany ara al arxiprestat de Olot y era abans del ardiaconat de Besalú. La esglesia parroquial, dedicada a Santa Cecilia, es un petit temple romànich, pot-ser del segle x, regularment conservat. Li estàn agregades les esglesies de Sant Felíu de Ríu, de Santa María d' Entreperes y de Sant Andréu de Guitarríu, que havían sigut parroquies, y los santuaris de la Mare de Déu de les Aguges, en lo terme del poble de Ríu,

y de Sant Grau d' Entreperes, en lo del poble d' aquest nom, a més del ja mencionat de Sant Aniol de les Aguges.

Lo santuari de Sant Grau d' Entreperes, es un bonich edifici romànich que s' axeca sobre un cim de serra a 760 metres sobre lo nivell de la mar. Hi ha espargides, per les vessants de les serres, les cases que forman lo poblet d' Entreperes, qual esglesia de Santa María s' ovira a la riba esquerra del Llierca, més aygües avall de Sadernes.

Lo poblet de Guitarríu, format també per cases escampades, se troba no lluny del dit ríu, més aygües amunt de Sadernes, en la vessant NO. de la serra de Guitarríu.

Notes històriques. — Les primeres noves que-s tenen del lloch y senyoríu de Sales no pujan més enllà del segle x. Los senyors del castell de Sales eran uns dels pròcers principals del comtat de Besalú. A mitjans del segle xiii estavan emparentats ab los comtes d'Empories. L' any 1297, Galzeràn de Sales va vendre lo senyoríu a Dalmàu de Rocaberti, senyor de Peralada. Son successor, Ponç de Rocaberti, lo va vendre a Pere de Cornellà, del qui, també per compra, lo va adquirir Ramón Malart en 1360. Continuà lo senyoríu en poder de la familia Malart, fins al any 1597, en lo qui va passar a la familia Alemany, senyors del castell o força de Bellpuig de Tortellà, per matrimoni de Dona Gerònima Joan de Malart ab D. Carles d' Alemany, y d' aquesta familia passà a la de Ros, trobant-se fraccionat a principis del segle xviii, entre les families de Ros y de Miró. Sales era castell termenat y sos senyors tenían la jurisdicció civil y part de la criminal en tot lo territori comprès en lo terme del castell, ab dret de nombrar jutge y notari y de cobrar les imposicions acostumades. L' any 1359, hi havía en lo terme del castell de Sales 75 fochs de ciutadans. Lo 1698 formavan la baronía los pobles de Sales, Tortellà, Entreperes, Sadernes y Guitarríu.

Bibliografía. — Matas (Joaquím): *Noticias del señorío de Salas. Condado de Besalú*, 1905.

Santa Pau

La vila de Santa Pau, ab son arrabal Cases-noves, los pobles de La Cot o Sa Cot y de Sallent, y los vehinats de Font, de Fages, de Plà dels Archs, dels Archs, de Pujolàs, de Santa Llucia, de Sant Martí, de Mascou y de Sant Julià de la Pineda, forman un districte municipal situat al E. SE. de Olot, en la capsalera del ríu Ser, que afronta: al N., ab los de Batet, Begudà, Montagut y Parroquia de Besalú; al E., ab aquest derrer y ab lo de Mieres; al S. ab los de Sant

Aniol de Finestres, Les Planes y Sant Felíu de Pallerols, y al O., ab los de Les Preses, Olot y altra vegada ab lo de Batet. Té 461 edificis y alberchs, ab 2,066 habitants de fet (de dret 2,083), dels quals 291 saben llegir y escriure, que-s classifican, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 565; casats, 410; viudos, 48; ignorat, 11; total, 1,034. —Dones: solteres, 557; casades, 417; viudes, 54; ignorat, 4; total, 1,032; y per entitats de població, com segueix:

Santa Pau (cap de districte): 118 edificis y alberchs, ab 523 habitants.—Cases-noves, arrabal (a 500 metres de Santa Pau): 13 edificis y alberchs, ab 47 habitants. — La Cot (a 5 kilòmetres de id.): 100 edificis y alberchs, ab 426 habitants. — Sallent (a 4 kilòmetres de id.): 50 edificis y alberchs, ab 245 habitants.—Vehinat de Font (a 2 kilòmetres de id.): 18 edificis y alberchs, ab 83 habitants. — Vehinat de Fages (a 3 kilòmetres de id.): 18 edificis y alberchs, ab 80 habitants. - Vehinat de Plà dels Archs (a 2 kilòmetres de id.): 14 edificis y alberchs, ab 61 habitants. — Vehinat dels Archs (a 2 kilòmetres de id.): 24 edificis y alberchs, ab 131 habitants. — Vehinat de Pujolàs (a 1 kilòmetre de id.): 11 edificis y alberchs, ab 48 habitants. — Vehinat de Santa Llucia (a 1,500 metres de id.): 18 edificis y alberchs, ab 89 habitants.—Vehinat de Sant Martí (a 2,500 metres de id.): 68 edificis y alberchs, ab 302 habitants.—Petits caserius y edificis isolats, 9, ab 31 habitants.

Clixé de Joseph Gelabert, Pvre.

Santa Pau.—Vista general de la població

Lo terme, tancat pêl N. per les serres de Batet y de Sant Julià del Mont, y pêl S. per la de Finestres, té per l'O. lo serrat de Santa Llucia y comprèn per aquest endret una extensa regió volcànica, en la qual obrían ses boques los volcans de Puig Moret, de Cân Bosch, de Cân Jordà, de Santa Margarida, de Càn Fexes, de la Ginebreda, Pomareda, Roca negra, Puig Subirà, Cruscat, Pedra Aguda, Puig Çafont y Martinyà. Pêl centre y pêl S. es més planer, ocupant lo subsol, com tením dit, un mantell basàltich procedent d'alguns d'aquests volcans; del de Font-pobra en la serra de Finestres, y dels més orientals de la montanya de Batet. A uns 3 kilòmetres més amunt de la vila y prop del vell camí de Olot, hi ha les renomenades «Grederes de Santa Pau»,

de les quals també hem parlat. Tota la part montanyosa està coberta de bosch, faigs, roures y alzines, y la part més planera, encara que sembrada de productes volcànichs y quelcòm pedregosa, té bones terres de conrèu que produhexen grans, llegums, fajol y fruyta. S'hi cría tota mena de bestiar. L'atravessa lo ríu Ser, que naix a Font-pobra, al que afluexen algunes torrenteres, esmunyint-se durant lo séu curs per entre màrgens basàltichs y estimbant-se en lo Sallent, de gran alçada, abans d'entrar en lo terme del Torn, districte municipal de la Parroquia de Besalú. Té construída la carretera

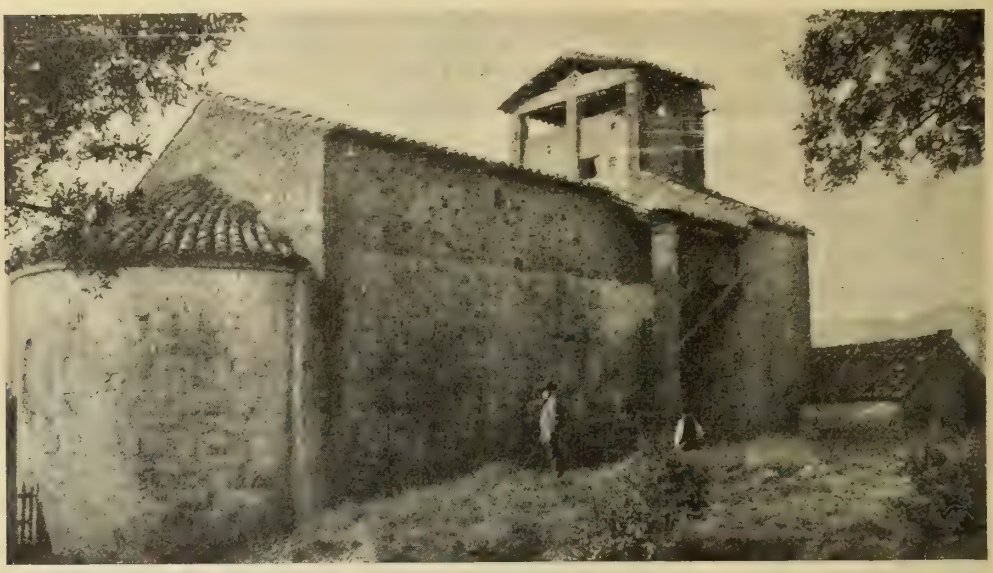

Santa Pau.—Esglesia de Sant Martí

que uneix la vila de Santa Pau ab Olot (9,229 metres), y està en construcció lo restant de dita carretera que ha d'unir la vila ab Banyoles (24,018 metres): ara s'hi comunica per un vell y mólt dolent camí carreter. Los altres camins, com lo que porta a Finestres, són rurals. La població es purament agrícola. Pertany al districte electoral de Olot.

La vila de Santa Pau, que dista de Olot per la carretera 9,229 metres, y de Gerona en ratlla dreta 36 kilòmetres, està situada en lo plà y s'axeca sobre un petit turó que en part enronda lo ríu Ser. La vila vella que era petita y voltada de muralles, ab torres en los quatre angles que aquestes formavan, ocupava lo cim del turó a la riba dreta del Ser; més endevant s'examplà envers lo ríu y atravessant aquest s'extengué per la altra riba. Un pont d'obra uneix la part antiga a la part més moderna. En la part més alta del clos murallat hi ha lo castell-palàu dels senyors de Santa Pau, grandiós edifici de carrèu, de planta quadrada, ab torra quadrada del homenatge, en quin pis baix hi ha la capella, lo pati interior que té en lo centre la cisterna y a son voltant les dependencies, vegent-s'hi arrambada a un costat la escala, de

un sol tram, que conduhía a les sales y habitacions del primer pis, ocupat avuy per monges Dominiques de la Anunciata, que hi tenen un colegi de noyes, y completament alterat en la seva distribució. L'edifici rebía llum per finestrals gòtichs oberts en lo pati y en les parets foranes. D'ells se-n conservan alguns, com també en varis edificis de la població que ab los seus portxos y cossos sortints mostran un aspecte mitg-eval. La població tenía dos portals: l'anomenat de Vila-vella al SE., y l'anomenat de Sant Antoni o de Vila-nova al N., ab dos carrers principals y una plaça triangular, en un de quins extrems hi ha la esglesia parroquial. La població moderna, extramurs, s'edificà per la banda del portal de Vilanova y en ella hi ha tres o quatre carrers y la plaça anomenada del Prat. Té la vila illuminació pública per petroli; servey telefònich de la xarxa de Olot; dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes; una de noyes a càrrech de RR. Dominiques de la Anunciata; metge; veterinari; quatre molins fariners; quatre hostals y ordinació a Olot dues vegades al día (preu per assiento: 0'50 pta.). Celebra festa major lo 15 d'Agost y fira los díes 17 de Janer, 13 de Juny y 25 de Juliol.

Santa Pau.—Santuari de Nostra Senyora dels Archs

Es parroquia urbana de primer ascens, ab rector, vicari y dos capellans adscrits, del arxiprestat de Olot y abans del ardiaconat de Besalú. La esglesia parroquial, dedicada a Santa María, es un temple gòtich, construit y consagrat en lo segle xv, al qui se trelladà la parroquia, que radicava abans en l'avuy santuari de Nostra Senyora dels Archs, per haver sigut aquest enderrocat pêls terratrèmols del any 1428. S'hi conserva la sepultura d'un dels barons de Santa Pau y una imatge de pedra de la Verge. Hi ha també en la vila la capella de Sant Roch y de Sant Sebastià, que era la del hospital, al

present tancat per falta de rendes; la de Nostra Senyora del Roser, edificada en 1594; y la de Sant Antoni y Sant Honorat, en la qual se conserva part d' un retaule d' alabastre, fet fer per Dona Marquesa, muller d' Huch de Santa Pau y filla de Ponç Çaguarda, vescomte de Canet, y acabat en 1340 pêl mestre Ramón, qui hi esculpí en set compartiments altres tants passatges de la Passió de Nostre Senyor. Era la capella del castell. Estàn agregades a la parroquia, fora de la vila, les esglesies y santuaris de Santa Llucia de Trenteres, abans de Sant Simplici y de Sant Eudalt, en la qual s' hi fà un concorregut aplech; de Sant Abdón y Senén, en lo coll Puig de la Creu, de la montanya de Sant Julià del Mont, edificat l' any 1417; de Sant Martí, no lluny

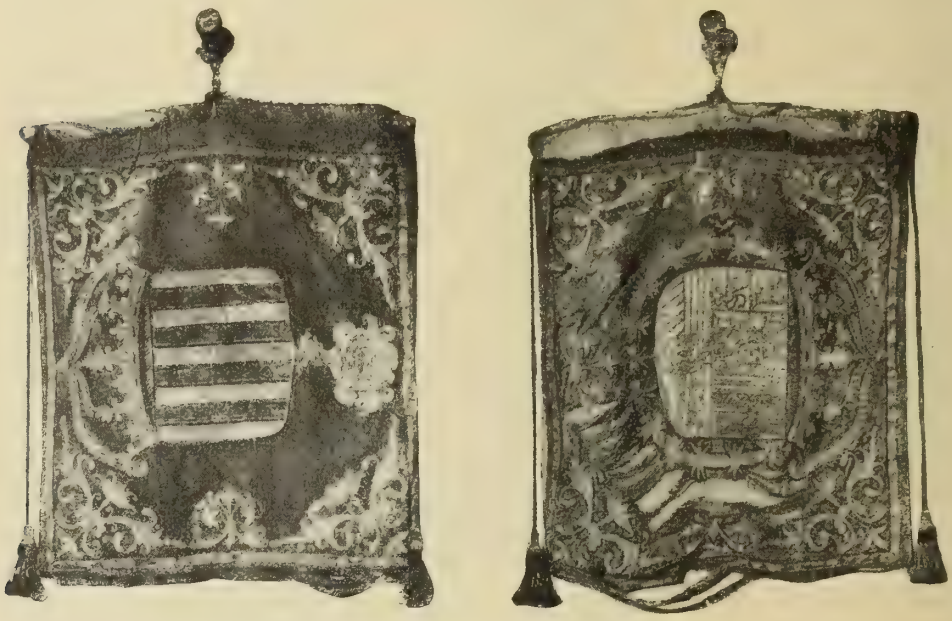

Santa Pau.—Ganfanons del santuari dels Archs

de la vila, que es una esglesieta romànica, al voltant de la qual s' hi han trobat velles sepultures tallades en la roca, dibuxant lo contorn dels cossos enterrats y ab un encaix pera la llosa o lloses que-ls hi feyan de cobertor; y lo de Nostra Senyora dels Archs, quin edifici actual es del segle xv, però conserva restes del romànich destruit pêls terratrèmols. Té capellà custodi, s' hi venera una antiga Magestat, guarda velles pintures y un penó de seda ab les armes brodades de la casa d' Austria, de Catalunya y de Oms y Santa Pau. Es pot-ser la més antiga esglesia que hi hagué en la vall de Santa Pau, de la qual fóu la parroquia fins al segle xv.

Lo poblet de Ça Cot o La Cot ocupa, al extrém O. del districte, una de les parts d' aquest més volcanisada. En son terme hi ha los més frondosos boschs de la encontrada, com la Fageda d' En Bassols, y lo Plà de Ça Cot, vert y ben conreuat, que havía sigut un llach y en lo qui s' hi embassan les

aygües en temps de pluges, fonent-se als pochs díes; té la població escampada y sols algunes poques cases al voltant de la esglesia, dedicada a Sant Miquel, que havía sigut possessió del monestir de Sant Pere de Besalú. Es parroquia urbana d' entrada, ab rector, del arxiprestat de Olot y abans del ardiaconat de Besalú, y té agregada la capella de Santa Margarida, erigida, com ja sabèm, en lo fons del cràter del volcà del meteix nom; en ella s' hi venera una petita imatge de la santa, d' alabastre.

Lo poblet de Sallent, està situat a la riba dreta y a poca distancia del Ser, més aygües avall de Santa Pau, y lo forman cases escampades, ab un petit nucli prop de la esglesia, que es romànica y ha sofert restauracions. Se-n tenen noves des del segle IX, en que la *cella* de Sant Vicents fóu donada al monestir de Banyoles. Es parroquia rural de segona, ab rector, del arxiprestat de Olot y abans del ardiaconat de Besalú.

La esglesia de Sant Julià del Mont, ja hem dit era sufragània de la parroquia de Sant Miquel de la Miana, encara que està situada en lo districte de Santa Pau.

Notes històriques.—A menys de dos kilòmetres al SE. de Santa Pau, en lo Plà de Rexach, prop de Cân Formiga, s' axeca en un camp, entre dues torrenteres, la *Pedra del Diable,* interessant *menhir* donat a conèxer en 1872 per En Joaquím Vayreda *(Ilustración de Madrid,* nom. del 29 de Febrer), junt ab una destral de basalt y una punta de fletja de bronze trobades en lo meteix plà, únichs testimonis, fins al present, de la presencia del home en lo districte en los derrers temps prehistòrichs. La *Pedra del Diable,* es un monolit basàltich de 2'80 metres d' alçada, per 0'80 d' amplada y 0'30 de gruix en la part superior y 0'20 en la inferior. S' axeca isolat en lo plà, d' ençà que-ls dimonis que lo portavan pera l' acabament del pont major de Gerona, lo dexaren anar al sentir tocar la mitja nit, hora en que lo pont devía estar acabat, segons tracte fet ab lo dimoni per una donzella que volía passar lo Ter y li va donar la ànima ab aquesta condició. Axí ho conta la tradició pera explicar-se la presencia allí d' aquest antich monument, de quin origen y finalitat no-n té la més lleu memoria. Les sepultures tallades a la roca del voltant de la esglesia de Sant Martí, y les fetes de lloses de prop de la capella de Santa Llucia, no datan de la Etat antiga, sinó de la Mitjana y són sense cap dupte cristianes.

Santa Pau.—«La pedra del diable»

L' origen del senyoríu de Santa Pau y quins foren sos primers senyors està pera aclarir. Los cronistes catalans lo suposan derivat del de Finestres,

quins senyors ab lo temps cambiaren lo nom per lo de Santa Pau. Que un y altre senyoríu estavan des de mólt antich en possessió d' una metexa familia, ho justifican mólts documents, y que aquesta unió existía mólt abans de lo que creu lo senyor Monsalvatge, ho prova lo fet de que Ramón Ademar, qui lo 25 de Novembre del any 1251 va vendre al abat de Banyoles lo castell de Porqueres, era senyor o duenyo dels castells de Santa Pau y de Finestres, donchs per rahó de dita venda va assegurar a la seva muller Graua (Geralda) sobre los castells de Santa Pau y de Finestres, los 4,000 sous que tenía assegurats sobre lo castell de Porqueres (61) y que devían ésser lo dot que li havía portat aquesta senyora; lo qual es evident no hauría pogut fer si los dits castells no haguessen sigut seus. Lo Ramón Ademar va morir abans del any 1267, donchs en aquest any la seva viuda Dona Graua, estava casada ab Arnàu de Foxà; lo document del any 1288, que cita lo senyor Monsalvatge, lo dóna ja per mort. Los antecessors de Ramón Ademar foren per consegüent los senyors de Santa Pau. Del 15 de Novembre del any 1300 es un important privilegi concedit als vehins de la vila y als qui en ella establissen la seva residencia, per Ponç, senyor de Santa Pau. La familia de Santa Pau continuà en possessió del senyoríu fins al any 1445, en lo qui aquest passà a la familia Oms, en virtut de certs crèdits que hi tenía Dona Joana, filla d' Huch de Santa Pau, muller de Berenguer de Oms; y en ella seguí fins l' any 1714, en lo qui entrà a possehir-lo la familia de Copons, per matrimoni de D. Agustí de Copons ab Dona Gayetana de Oms, y l' any 1865 la familia de Santmenat, per mort de Dona Josefa de Sarriera y de Copons.

Santa Pau.—Sarcòfach existent en lo castell

En l' any 1359, lo castell de Santa Pau tenía 153 fochs: 84 de cavallers, 60 d' esglesia y 4 d' aloers; y la Parroquia del Sallent 11 fochs d' esglesia. L' any 1698, era una baronía de la qual formavan part los llochs de Santa Pau, Batet, Sant Julià del Mont, Ça Cot, Sobre-roca, Sant Esteve de Llèmana, Sant Aniol de Finestres y Finestres.

Bibliografía.—Monsalvatge (Francisco): *Noticias históricas*, v. III; *Santa Pau*, 1891.—Arabia y Solanas (Ramón): *De Ripoll a Gerona*, en l' *Anuari de la Associació d' Excursions Catalana*, 1883. —Vayreda (Joaquím): *La Pedra del Diable*, en la *Ilustración de Madrid* del 29 de Febrer de 1872.

(61) González Hurtebisse (Eduart): *Jofre de Foxà*, 1810, pl. 4.

Sant Aniol de Finestres

Forman lo districte municipal d' aquest nom, situat al SE. de Olot, en la capsalera de la riera de Llèmana, de la conca del Ter, los pobles de Santa María de Finestres, Sant Aniol de Finestres, Sant Esteve de Llèmana y La Barroca. Afronta, al N., ab lo de Santa Pau; al E., ab lo de Sant Martí de Llèmana; al S., ab lo de Amer, y al O., ab lo de Les Planes. Té 263 edificis y alberchs, ab 936 habitants de fet (de dret 942), dels quals 119 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

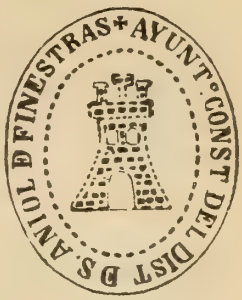

Hòmens: solters, 284; casats, 194; viudos, 19; total, 497. — Dones: solteres, 227; casades, 193; viudes, 19; total, 439; y per entitats de població, com segueix:

Sant Esteve de Llèmana (de fet cap de districte): 117 edificis y alberchs, ab 407 habitants.—Sant Aniol de Finestres (a 2 kilòmetres de Sant Esteve): 82 edificis y alberchs, ab 333 habitants.—Santa María de Finestres (a 9,730 metres de id.): 24 edificis y alberchs, ab 75 habitants. — La Barroca (a 4,125 metres de id.): 40 edificis y alberchs, ab 121 habitants.

Lo «Nomenclàtor» del 1904, pren les distancies des de Sant Esteve, al qui considera de fet com lo cap del districte municipal. Los pobles de Sant Aniol y de Santa María de Finestres estàn situats al N. de Sant Esteve, y en les xifres corresponents al de Sant Aniol, deuen estar compreses les del petit vehinat de Les Medes (4 cases), al cim de la serra, que en lo eclesiàstich pertany a la parroquia de Cogolls. La Barroca està situat més al S. de Sant Esteve, en la serra que separa la vall de Llèmana de la d' Hostoles.

Lo terme forma una llarga y estreta vall que s' origina en la serra de Finestres, tancada al O. per lo brancal d' aquella serra que separa la riera de Llèmana de la d' Hostoles, y al E. per altre brancal de la metexa serra que separa aquella riera de son afluyent la de Granollers de Rocacorva. Los faldars de les serres estàn poblats de bosch; en la seva part més baxa y en lo fons de la vall s' extenen les terres de conrèu. Dels primers se n' extrauen ab abundancia fusta, carbó y escorxa; les segones produhexen principalment grans y llegums. Quasi al cap demunt de la serra que s' axeca entre la vall de Cogolls y la de Llèmana, tenía la seva boca lo volcà de Les Medes o de Puig Rodó, quals laves baxaren per la derrera d' aquestes valls, formant un mantell basàltich que s' extén fins quasi tocar lo poble de Sant Aniol. Lo districte es exclusivament agrícol y no hi ha altra industria que algún molí fariner. Lo rega

la riera de Llèmana, a la que afluexen los escòrrechs de les serres que forman la vall, y no compta més que ab algún camí carreter des de Sant Aniol per avall; d' aquest poble, envers la serra de Finestres, los camins són de ferradura. Pertany al districte electoral de Olot.

Sant Aniol de Finestres, cap oficial del districte, està situat a la riba de la riera de Llèmana y dista de Olot uns 14 kilòmetres y de Gerona 26, en ratlla dreta. Té la població escampada; dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes, y una d' incomplerta mixta, repartides en lo districte, y celebra festes lo segón diumenge després de Pasqua florida, lo divendres abans de Pasqua granada y lo día 3 d' Agost.

Es parroquia urbana d' entrada, ab rector, del arxiprestat de Olot y abans del ardiaconat de Gerona. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Aniol, es un vell temple romànich, al present totalment transformat. N' hi ha memories del segle x. Té agregada la capella de Sant Miquel de Bustins.

Santa María de Finestres es la esglesia del lloch d' aquest nom, que es parroquia rural de segona, ab rector, del arxiprestat de Olot y abans del ardiaconat de Gerona. La esglesia, que havía sigut un priorat benedictí, possessió del monestir de Banyoles, s' axeca al extrém d' un cingle, a 880 metres d' elevació sobre lo nivell de la mar, en una aresta de la serra y quasi sota les despulles del castell senyorial de Finestres. Té una gran hostatgería y s' hi frueix d' explèndit panorama sobre les valls de Llèmana y de Santa Pau. En la acta de consagració d' aquesta esglesia pèl bisbe Godmar, en l' any 947, se fà constar que pertanyía al comtat de Gerona y que havía donat son consentiment pera la consagració lo comte Borrell. Les cases escampades que forman lo poble, s' extenen en la capsalera de la vall de Llèmana pèls faldars de la serra de Finestres Del castell, situat al NO. de la esglesia, sobre un cim encinglat per tots los costats, de mólt difícil accés, y que s' enlayra 960 metres sobre lo nivell de la mar, no-n quedan més que la cisterna y murs enderrocats.

Sant Esteve de Llèmana, poblet, també de cases escampades, prop y més aygües avall de la riera del meteix nom, es parroquia rural de segona, ab rector, del arxiprestat de Olot y abans del ardiaconat de Gerona. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Esteve, no presenta res digne de cridar la atenció. Estàn situades en lo terme d' aquesta parroquia la capella de Sant Cebrià, en la qual se díu missa tres vegades l' any, y una ermita dedicada a Nostra Senyora de Bell-lloch.

Lo poble de La Barroca, en los documents *Ça-barroca* (segle x) y després *Sobrerocha*, està situat al mitjorn del districte, en la serra que-l separa de la vall d' Hostoles. Es parroquia rural de primera, ab rector, del arxiprestat de Olot y abans del ardiaconat de Gerona. La esglesia parroquial, que té al voltant algunes poques cases, estant les demés escampades pèl terme, es una construcció del segle XVII y està dedicada a Sant Andréu. Té agregat lo san-

tuari de Nostra Senyora de Elena y la ermita de Sant Roch, en la montanya axís anomenada.

Notes històriques. — Los documents de la Etat mitjana anomenan a la vall, vall de *Lemana,* y al castell y serra que la encapsalan, de *Finestres* y de *Fenestres.* Tots los pobles que forman lo districte de Sant Aniol, ab lo vehinat de Les Medes, eran del senyoríu y del terme del Castell de Finestres, y sofriren mólt quan los terratrèmols dels anys 1427 y 1428. Lo dit castell y son terme pertanyían al comtat de Gerona, com ho prova la acta de consagració de la esglesia de Santa María y-l fet d' ésser del ardiaconat de Gerona totes les parroquies en ell enclavades. A principis del segle XI, lo castell y la seva

Clixé de J. M.ª Fabrelles

Sant Aniol de Finestres.—Vista de La Barroca

castellanía estavan en poder dels comtes de Besalú, ignoràm en virtut de quin dret, però consta que sobre-l particular hi hagué qüestions entre los comtes de Besalú y de Barcelona. Més endevant, en lo segle XII, tingué lo castell senyors propris, y los primers dels qui tením noticia ho eran també del castell de Santa Pau, havent sigut en lo successíu uns metexos los senyors de Finestres y de Santa Pau. Los a qui nos hem referit són Guillém Ademar, casat ab Agnès, qui vivía en 1156, de quin matrimoni nasqué Ademar, pare, ab tota provabilitat, del Ramón Ademar, qui en 1251 vengué al monestir de Banyoles lo castell de Porqueres. L' any 1359, hi havía en lo terme del castell de Finestres, que pertanyía als senyors de Santa Pau, 46 fochs, tots de cavaller, distribuits axís: 22 en la parroquia de Sant Aniol, 3 en la de Santa María, 12 en la de Sant Esteve y 9 en la de *Sobrerocha.* La venda que va fer Dona Leonor, muller del rey Pere III, al baró de Santa Pau, confirmada pèl rey en 1375, no era dels castells y senyorius de Finestres, Santa Pau y altres llochs, que-l dit baró ja possehía, sinó la de les jurisdiccions reyals y altres

drets que-l rey tenía en aquells llochs. Quan les turbulencies del regnat de Joan II, los remenses s' apoderaren del castell de Finestres y lo convertiren en lo séu refugi y centre d' operacions. En la Nòmina del any 1698, Finestres (Santa María), Sant Aniol, Sant Esteve de Llèmana, y Sobreroca (La Barroca), figuran com formant part de la baronía de Santa Pau.

Bibliografía. — Poden consultar-se Monsalvatge (Francisco): *Noticias históricas*, vol. III, cap. XIII, y Cèsar A. Torras: *Pyrinèu català. Comarca de Olot*, itineraris 40, 41 y 43.

Sant Esteve de Bas

Lo poble de Sant Esteve de Bas, ab los vehinats d' Hostalets, de Cân Trona y de Vilallonga, forma un districte municipal, situat al S. SO. de Olot, en la capsalera del Fluvià, que afronta, al N., ab los de Joanetes y de Les Preses; al E., ab lo de Sant Felíu de Pallerols; al S., ab lo de Pruit, provincia de Barcelona, y al O., altra vegada ab lo de Joanetes. Té 387 edificis y alberchs, ab 1,700 habitants de fet (de dret 1,725), dels quals 427 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

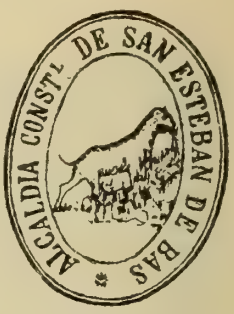

Hòmens: solters, 505; casats, 322; viudos, 30; total, 857. — Dones: solteres, 460; casades, 324; viudes, 59; total, 843; y per entitats de població, com segueix:

Sant Esteve de Bas (cap de districte): 154 edificis y alberchs, ab 683 habitants. — Hostalets de Bas (a 2,200 metres de Sant Esteve): 48 edificis y alberchs, ab 217 habitants. — Vilallonga (a un kilòmetre de Sant Esteve): 32 edificis y alberchs, ab 160 habitants. — Petits caserius y edificis isolats, 153, ab 640 habitants.

Lo vehinat de Cân Trona està format per vuyt cases, ab 40 habitants y ve comprès en les derreres xifres.

Lo terme ocupa l' extrém meridional y bona part del plà de Bas, que, com tením manifestat, havía sigut en remots temps un llach format per les abundoses corrents d' aygua que devallan de les serres que l' envoltan y se ajuntan en lo ríu Fluvià, quin pas barrà lo mantell basàltich que atravessa lo ríu més enllà de Les Preses, mantenint-les embassades fins que la acció d' aquestes obrí ab lo transcurs dels segles lo pas de Cudella. Tancan lo plà de Bas, per lo que al terme de Sant Esteve correspòn, les serres de Murrià, Marbulenya, Santa Cecilia y la divisoria ab la conca del Ter, ab los nombrosos estreps, sovint encinglats, que s' endinzan, sobre tot la derrera, envers lo Fluvià. Tota aquesta part montanyosa del districte està ben poblada de

bosch, principalment d' alzines. Lo plà, abundosament regat pêl Fluvià y les torrenteres que arrèu baxan de les serres, y lo fons de les petites valls, tenen arbredes, verts pasturatges y bona terra de conrèu, que dóna grans, llegums, fajol y trumfes. S' hi cría bestiar de tota mena y en més nombre lo porquí. Lo districte es agrícola, però no hi falta prop de Sant Esteve alguna explotació industrial. L' atravessa la carretera de Santa Coloma a Olot y Sant Joan de les Abadesses, que entra en lo districte pêl coll de Bas, y està en construcció lo troç que falta (16,129 metres) de la de Vich a Olot per Manlléu, que atravessa també lo terme, la qual seguirà en bona part lo traçat del antich camírâl de ferradura que per aquesta banda unía Olot ab Vich, passant pêl Grau. Finalment, es quasi segur que dintre un any estaràn enllestits los 18 kilòmetres que faltan pera quedar acabat lo ferrecarril de vía estreta de Gerona a Olot, que tindrà estació a Sant Esteve de Bas. Se comunica lo districte ab Joanetes y Sant Privat de Bas, per camins carreters; los altres camins que hi ha són de ferradura. Reb lo corrèu directament per les víes de Gerona y de Olot, y pertany al districte electoral d' aquesta derrera ciutat.

Lo poble de Sant Esteve de Bas està situat a 460 metres sobre lo nivell de la mar, prop del Fluvià y a la seva riba dreta, sobre un pujol y al peu de la montanya de Murrià. Dista de Olot, per la carretera, prop de 9 kilòmetres, de Gerona 44

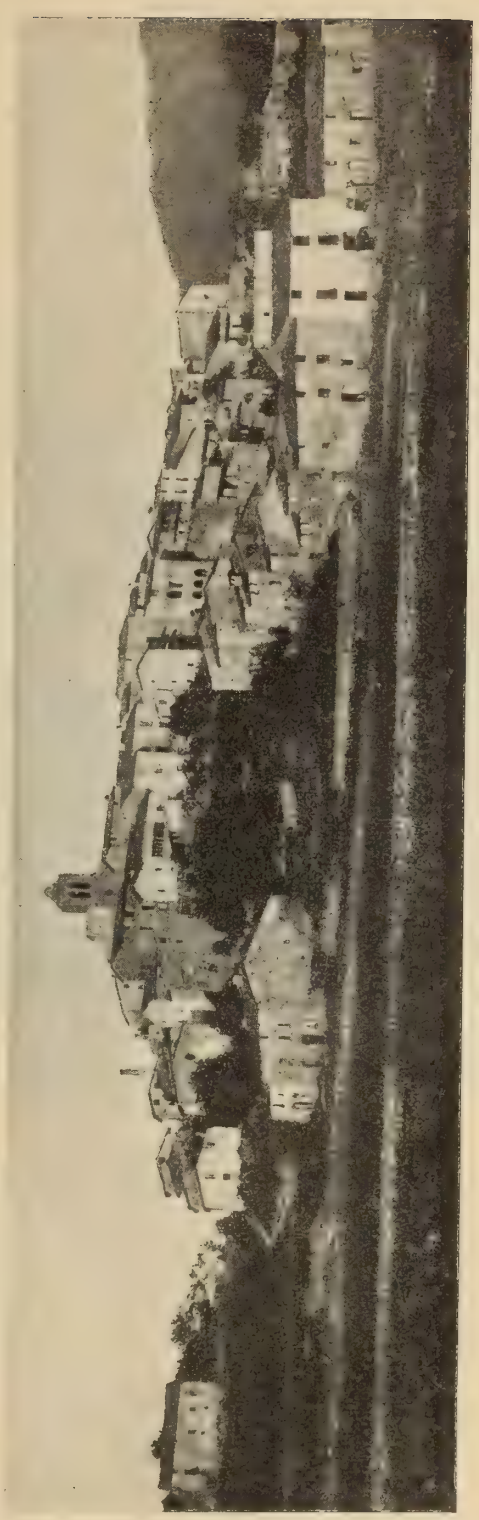

Clixé de N. Rocafiguera

Sant Esteve de Bas.—Vista general de la població

y de Sant Felíu de Pallerols, que es la estació que té més a la vora, 10. Lo forman varis carrers estrets, que quasi tots fan pujada; una plaça de regular capacitat, prop de la esglesia, y algunes cases edificades a cada costat de la nova carretera. Los edificis són de antiga construcció y algún es espayós y ab comoditats. Té lloch de la guardia civil; servey telefònich de la xarxa de Olot; dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes, y una de privada de noyes a càrrech de RR. Dominiques de la Anunciata; metge; una fàbrica de genres de punt; rajoleríes y tres molins fariners. S'utilisa dels carruatges que fan la ordinació de Olot a Sant Felíu de Pallerols y tornada, diferentes vegades al día (62). Celebra la festa major lo tercer diumenge de Setembre.

Clixé de Joseph Gelabert, Pvre.

Sant Esteve de Bas.—Castell de Bas o Sant Miquel de Castelló

A mitjorn de la población y a curta distancia de la carretera, hi ha lo petit vehinat de Vilallonga, y al SO., a la altra riba del Fluvià, lo dels Hostalets, ab esglesia, tres carrers y una escola pública de noys, en l'antich camí-ràl, abans de mólt trànzit, de Olot a Vich, en lo qual s'hi confeccionan mólt bones llonganices. Un xich més enllà, en la metexa direcció y a uns sis kilòmetres de Sant Esteve, sobre un morro encinglat de la serra que separa lo Fluvià de la riera de Joanetes, s'axeca, dominant tot lo plà, lo castell de Bas, a la alçada de 930 metres sobre lo nivell de la mar. D'ell se conserva un gran troç de mur, la cisterna, la capella y part de la porta d'entrada; lo demés està enderrocat. La capella està dedicada a Sant Miquel y es coneguda ab lo nom de Sant Miquel de Bas o de *Castelló;* la guarda un ermità. S'hi fà un aplech per la diada del Sant. Aquest era lo castell vescomtal de Bas, des del qui los vescomtes podían extendre la mirada sobre gran part del territori que senyorejavan.

Sant Esteve de Bas, es parroquia urbana de primer ascens, ab rector y vicari, del arxiprestat de Olot y abans del ardiaconat de Besalú. Té per sufra-

(62) En Setembre del present any 1911, s'ha donat al servey públich lo camí de ferre, fins á Sant Privat de Bas.

gània la moderna esglesia parroquial de la Assumpta, d' Hostalets, regentada per un vicari. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Esteve, fóu consagrada l' any 1119; conserva de la antiga fàbrica romànica l' absis, interessant per dins y per fora, y algún capitell historiat de tosca factura. Lo demés del temple, de planta de creu llatina, ab tres naus, es degut a reconstruccions y adicions de distintes èpoques, començades en lo segle XV ab motíu dels danys causats al temple y al poble pêls terratrèmols. Li estàn agregades, dintre del poble, la capella de Santa Anna, edificada l' any 1641, y fora del poble, la de Santa Margarida, en la casa Dou, y la de Sant Simplici, prop del mas Tarrús.

Està situada en lo districte municipal la antiga esglesia de Sant Quintí de Bas, que havía sigut parroquia y avuy es sufragània de la de Sant Romà de Joanetes.

També hi havía hagut a Sant Esteve hospital, al present tancat per ésser insuficients pera mantenir-lo les rendes de que disposa (192 pessetes l' any).

En lo poble radicavan les nobles families de Dou y de Desprat, quines cases payrals s' hi conservan, en la primera de les quals nasqué lo qui fóu bisbe de Gerona D. Francesch Dou, y en la segona s' hi guardan mobles y altres obgectes de la Etat Mitjana d' algún mèrit.

Sant Esteve de Bas.—Salt de la Olla, en Hostalets

Notes històriques. — Los documents anomenan al territori de Bas, *Basse* y *Basso* y al poble de Sant Esteve li aplican los calificatius de *Ull, Ullo, Occulo, Çaull* y *Çalui* (que es lo meteix, ab adició del article) y derrerament de *Bas*. Vulgarment se l' anomena *Enbas*. L' any 1359, la parroquia de Sant Esteve *Çalui* tenía 31 fochs: 16 d' esglesia, 12 de cavallers y 3 d' aloers; y Sant Quintí tenía un foch d' esglesia. En l' any 1698 se senyalan com llochs del vescomtat de Bas, propris del marquès d' Aytona, los següents: Sant Privat del Malloll, Sant Esteve de *Sahull,* La Pinya, Los Balps y Puigpardines.

¿Quina era la veritable extensió del vescomtat de Bas? Lo senyor Monsalvatge y altres són d' opinió que comprenía Cabrera, Falgars, Sant Esteve

de Bas, Les Preses, Joanetes, Sant Privat, Puig-pardines, La Pinya, Los Balps, Ridaura, Sant Andréu del Coll y Olot. No faltan rahons pera donar-li encara més extensió, si-s volen encloure en lo vescomtat altres llochs y senyorius que ab lo temps possehiren los vescomtes de Bas, com són lo Castell de Milany, Castellfollit, Montrós, etc., però lo positíu es que no s' ha fixat d' una manera precisa lo territori que contenía lo vescomtat de Bas, en la data (meytat del segle XI) en que-ls vescomtes de Besalú començaren a pendre y a usar lo títol del séu patrimoni jurisdiccional, que en nostre concepte es propriament lo que-s deu entendre per vescomtat de Bas.

Los ascendents de la familia dels vescomtes de Bas, són sens dupte los qui en la primera meytat del dit segle y en l' anterior, des de que-ls càrrechs o beneficis se convertiren en hereditaris, usaren lo calificatíu de vescomtes de Besalú. Lo vescomte de Bas Udalart, qui en 1068 prengué part en la confecció dels «Usatges de Barcelona», era com a vescomte de Bas, feudatari dels comtes de Besalú: ho sería també del comte de Barcelona, donchs d' altra manera no hauría intervingut en la confecció d' aquell còdich, per possehir ademés del vescomtat algún senyoríu, pot-ser lo del castell de Milany, en los comtats possehits per Ramón Berenguer I. De la familia de Bas passà lo vescomtat a la de Cervera, en la descendencia de Dona Beatríu de Bas, casada ab Ponç Huch de Cervera. La sèrie dels vescomtes de Bas, de la familia de Cervera, es mólt embolicada, donchs la línia primogènita dels vescomtes passà a residir a la illa de Sardenya, en la qual foren jutges d' Arborea, y durant la seva ausencia són més d' un los de les línies colaterals que-s titolaren vescomtes de Bas y ab més o menys dret exerciren jurisdicció senyorial en lo vescomtat. Lo qui millor ha tractat aquest període es lo senyor Miret y Sans, però quedan encara bastants punts enlayre. Un d' ells es la manera com lo vescomtat passà, a mitjans del segle XIII, a la familia de Palàu, en la persona de Simó de Palàu, net de Gaya de Cervera. Dona Sibila de Palàu, filla de Simó y hereva del vescomtat, casà ab Huch, comte d' Empories, però ab aquest matrimoni lo vescomtat no quedà unit ab la casa d' Empories, donchs aquesta senyora, en 1281, lo va vendre al rey D. Pere II y encara que aquest, pochs anys després, lo cedí al comte d'Empories Ponç-Huch, durant una llarga temporada los reys d' Aragó s' entrometeren en los assumptes del vescomtat, passant lo senyoríu d' aquest per una sèrie de vicisituts fins que, en 1356, lo rey lo donà a Bernat de Cabrera. La familia de Cabrera possehí lo vescomtat de Bas fins a derrers del segle XV, en quin temps entrà en la familia Enríquez, almirall de Castella, per matrimoni de D. Frederich Enríquez ab D.ª Anna de Cabrera, hereva del vescomtat, venent-lo sos nous senyors, en 1574, a D. Francisco de Montcada, marquès d' Aytona, de quins successors passà, per matrimoni, en lo segle XVIII, a la casa de Medinaceli, que-l possehí fins a la abolició dels senyorius.

Bibliografía.—Miret y Sans (Joaquím): *Los vescomtes de Bas en la illa de Sardenya*, 1901.—Monsalvatge (Francisco): *Noticias históricas*, vol. V; *El Vizcondado de Bas*, 1893.

Sant Felíu de Pallerols

Lo districte municipal de Sant Felíu de Pallerols, que comprèn la vila d' aquest nom, lo poble de Sant Iscle de Colltort, lo lloch de Sant Miquel de Pineda y alguns petits vehinats, està situat al S. de Olot y ocupa la capsalera de la vall de Hostoles, en la conca del Ter. Afronta, al N., ab lo de Santa Pau; al E. y S., ab lo de Les Planes, y al O., ab la provincia de Barcelona y ab lo de Sant Esteve de Bas. Té 323 edificis y alberchs, ab 1,627 habitants de fet (de dret 1,608), dels quals 534 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 484; casats, 325; viudos, 39; total, 848. — Dones: solteres, 396; casades, 319; viudes, 64; total, 779; y per entitats de població, com segueix:

Sant Felíu de Pallerols (cap de districte): 218 edificis y alberchs, ab 932 habitants. — Sant Iscle de Colltort (a 5,500 metres de Sant Felíu): 27 edificis y alberchs, ab 180 habitants. — Sant Miquel de Pineda (a 3,300 metres de id.): 19 edificis y alberchs, ab 116 habitants. — Pallerols, vehinat (a 2,200 metres de id.): 14 edificis y alberchs, ab 91 habitants.—Riubrugent, vehinat (a 3,300 metres de id.): 13 edificis y alberchs, ab 95 habitants. — Petits caserius y edificis isolats, 32, ab 213 habitants.

La vall, voltada per les serres de la Salut, Santa Cecilia, Murrià, Marbulenya, Corb y Colltort, se triforca, pêl N., formant los estreps que s' originan en la serra les valls de Sant Miquel de Pineda, de Sant Iscle de Colltort y de Vallach o Ayguavella, per quins fons s' escorren altres tants rierals, que ab lo Riubrugent, que baxa de la serra de la Salut, se juntan a la riera d' Hostoles; aquesta al començament de son curs porta lo nom de riera de Sant Miquel y més en avall de Riubrugent y també de riera de Sant Felíu de Pallerols. Totes aquestes valls són estretes, per manera que resulta haver-hi en lo districte mólt poch terreny planer. En la vall de Sant Iscle, al cap demunt de la serra, obría son cràter lo volcà de Font-pobra y un xich sota d' aquest, lo de Cân Tià; en la de Vallach feya lo meteix lo conegut ab lo nom de Trayter, y poch en avall de Sant Felíu de Pallerols, tocant a la riera, hi hagué també un altre volcà, l' anomenat Artigues Roges. D' ells és procedent lo mantell basàltich, que s' extén pêl fons de la vall d' Hostoles, com portàm manifestat en son lloch corresponent. La part montanyosa, en particular la de la banda de tramontana, està provehida de bosch: alzines, faigs y roures, que a més de pastures, proporciona fusta, escorxa y carbó; en los

fondals se cullen grans y llegums y a les ribes de les rieres hortalices y fruyta. S' hi cría bestiar, ab preferencia porquí, y s' hi explotan pera empedrats pedreres de basalt. Hi ha una font d' aygua sulfurosa. Atravessa lo districte la carretera de Santa Coloma de Farners a Olot y Sant Joan de les Abadesses, y fà servey al present fins a Sant Felíu de Pallerols lo camí de ferre de Gerona a Olot, que estarà acabat aviat fins a la derrera d' aquestes ciutats. Reb lo corrèu directament y pertany al districte electoral de Olot.

Sant Felíu de Pallerols.—Vista general de la població

La vila de Sant Felíu de Pallerols, dista de Olot, per la carretera, prop de 18 kilòmetres y de Gerona, per la vía ferrada, prop de 38. S' axeca al fons de la vall, a la una y la altra riba del Riubrugent, comunicant-se les dues parts de la població per un vell pont de pedra d' un sol arch. La part més gran y més ben urbanisada de la vila, que té dues places de regular capacitat y alguns carrers bastant drets y ab bones cases, ocupa la riba dreta del ríu. La carretera y lo camí de ferre se troban en la riba oposada, a un nivell més alt que-l de la vila, que en la seva part baxa es lo de 460 metres sobre lo de la mar. Té, ademés d' aquestes víes de comunicació, algún camí rural carreter, però en general tots los altres camins del districte són de ferradura. La illuminació pública era per gas acetilè; ara s' hi està instalant la llum elèctrica. Hi ha en la vila una escola pública elemental complerta de noys, y una de noyes a càrrech aquesta de RR. Carmelites; servey telefònich de la xarxa de Olot; metge; quatre forns de teules; dues fàbriques de genres de punt; una de llonganices; dos molins fariners y altres quatre aygües amunt de la vila; fonda; hostals; botigues ben provehides y s' hi troban carruatges de lloguer, a més dels que fan la carrera de Olot en combinació ab los trens que van y venen de Gerona. Celebra mercat los diumenges; fira los díes 20 de Janer, 10 Novembre y 13 Desembre, y celebra festes per Pasqua granada y lo primer d' Agost. Havía tingut hospital, avuy tancat per no comptar més que ab 102 ptes. anyals de renda.

Lo lloch de Sant Miquel de Pineda y lo poble de Sant Iscle de Colltort, són exclusivament agricultors y tenen la població escampada, la primera per la vall superior de la riera d'Hostoles, que naix en la serra Marbulenya, y lo segón per la vall de son nom, destacant-s' hi prop d'un collet y a ponent del volcà de Font-pobra, sobre un cimal de la serra divisoria de les conques del Fluvià y del Ter, les runes trocejades del castell de Colltort.

Hi ha en lo districte tres parroquies, totes elles del arxiprestat de Olot y abans del ardiaconat de Gerona:

La de Sant Felíu de Pallerolls es urbana de primer ascens, ab rector y vicari. Lo temple actual, dedicat a Sant Felíu, es una construcció del segle XVII. Conserva del temple anterior una imatge de la Mare de Déu de Gracia. A ella estàn agregades, dintre la vila, les capelles de Nostra Senyora del Roser y de Sant Sebastià, la una y la altra de construcció moderna, y fora de la vila, lo santuari de Nostra Senyora de la Font de la Salut, edificat l'any 1862 prop del cim de la montanya que s' axeca a ponent de Sant Felíu de Pallerols y a la vessant oposada a la d' aquesta vila. Té hostatgería, capellà custodi, y es mólt concorregut, sobre tot al istíu; abans era una petita capella construida en lo segle XVII.

La de Sant Miquel de Pineda, es rural de segona, ab rector. Lo temple es una petita esglesia romànica, isolada, a la riba dreta del ríu. Té agregat lo modern santuari de Santa Cecilia, edificat sobre un turó més a mitjorn de la vall.

La de Sant Iscle de Colltort, es rural de primera, ab rector. Lo temple, dels derrers temps romànichs, té devant de la entrada un portxo o dues vessants y lo campanar coronat de marlets. Està mitg amagat pèls arbres y quasi isolat, senyalant-lo al vianant lo campanar y les agudes puntes dels xiprers dels cementiri.

Notes històriques. — Los documents escriuen los noms d' aquests llochs *Pairols* (en 1184), *Paleroliis* (1187) y *Payarollis* (1362); *Collo-torto* y *Pineda,* sense variació. Tot lo districte, en la Etat mitjana, formava part del terme del castell d' Hostoles y pertanyía al comtat de Gerona. L' any 1698 eran, Sant Felíu, Sant Miquel y Sant Iscle, de la batllía reyal d' Hostoles. Lo senyor Cèsar Torras, seguint al senyor Monsalvatge, suposa que-l castell de Colltort era fèu del comtat de Besalú, però lo que-ls documents ensenyan, es que-ls comtes de Besalú lo possehiren, com lo de Finestres, no per estar situat en son comtat, sinó per cessió o donació que d' ells los hi féu, ignoràm en quines condicions, lo comte de Barcelona y Gerona Berenguer Ramón, fill d' Ermessendis, y que d' això, més endevant, se n' originaren qüestions entre-ls comtes de Besalú y los de Barcelona-Gerona. Lo positíu es que lo dit castell seguí en endevant les metexes vicisituts que-l d' Hostoles y fóu possehit quasi sempre pèls metexos senyors que aquest.

Sant Miquel de Campmajor

Forman lo districte municipal de Sant Miquel de Campmajor, situat al E. SE. de Olot, en la conca del Ser, lo poble que li dóna lo nom, los de Falgons, de Briolf y de Sant Martí de Campmajor y lo llogaret de Ventajol. Afronta, al N., ab lo de Parroquia de Besalú; al E., ab lo de Porqueres; al S., ab los de Canet d' Adri y de Sant Martí de Llèmana, y al O., ab lo de Mieres y altra vegada ab lo de Parroquia de Besalú. Té 189 edificis y alberchs, ab 842 habitants de fet (de dret 849), dels quals 235 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 280; casats, 136; viudos, 9; total, 425. — Dones: solteres, 263; casades, 135; viudes, 19; total, 417; y per entitats de població, com segueix:

Sant Miquel de Campmajor (cap de districte): 65 edificis y alberchs, ab 319 habitants. — Falgons (a 4 kilòmetres de Sant Miquel): 56 edificis y alberchs, ab 242 habitants. — Briolf (a 5 kilòmetres de id.): 11 edificis y alberchs, ab 29 habitants. — Sant Martí de Campmajor (a 1,300 metres de id.): 43 edificis y alberchs, ab 201 habitants.—Ventajol (a 3 kilòmetres de id.): 14 edificis y alberchs, ab 51 habitants.

Lo poble de Sant Martí de Campmajor pertany en lo judicial, com tením advertit, al partit de Gerona.

Lo districte municipal ocupa tota la vall de la riera de Campmajor, des del naxement d' aquesta, sota lo coll de les Portelles, fins a son ayguabarreig ab lo Ser, y una petita part de la conca d' aquest ríu, per la terminació de la serra de Falgons. Tancan la predita vall y lo districte, pêl S., les montanyes del Roure Gros y de Granollers de Rocacorva; per l' E., la serra divisoria ab la conca del Ter, y per l' O., la de Falgons; pêl N., s' obre, confonent-se ab la vall del Ser. Tota la vall de Campmajor y particularment la part central d' ella, està plena d' estanyols y s' hi observan les manifestacions d' hydrología soterrània que portàm resumides més enrera (63) y que no hi ha necessitat de repetir aquí. Lo fons de la vall y la part inferior de les vessants de les serres, es de terra de conrèu, que dóna grans, llegums, fajol, trumfes y poca fruyta y hortalices; la part montanyosa y més que les altres la serra de Falgons, estàn poblades de boschs, de roures y d' alzines. S' hi cría bestiar y no hi falta caça menor. No hi ha, al present, en lo districte més que algún camí

(63) Veja-s planes 102 y 104.

carreter, força dolent, y altres de ferradura; aviat podrà comptar ab lo troç que s' està construint de la carretera de Olot per Santa Pau a Banyoles, que lo posarà ab còmoda comunicació ab aquesta vila y ab la capital de la provincia. Pera comunicar-se ab Olot, aprofita fins a Santa Pau l' antich camí de Banyoles y de Santa Pau a Olot la nova carretera. Lo districte no té altra industria, fora la agrícola, que quatre molins fariners. Hi ha dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes. Reb lo corrèu per Banyoles y pertany al districte electoral de Olot.

Lo poble de Sant Miquel està situat quasi al mitg de la vall de Campmajor, a la riba de la riera. Dista de Olot, en ratlla dreta, uns 19 kilòmetres y de Gerona 22, però per carretera la distancia es o serà bastant major. Té un nucli de cases al voltant de la esglesia; les demés, en mólt major nombre, estàn escampades pêl terme. Celebra la festa major lo día 29 de Setembre.

Falgons, situat més cap a la capsalera de la vall, té també la població escampada. Conserva, encara que transformat, lo castell senyorial de Falgons, que possehí durant mólt temps la familia de Cartellà. Celebra la festa major lo día 25 de Juliol y s' hi fà un aplech lo día 18 de Setembre.

Sant Martí de Campmajor està situat a la riba dreta del Ser, quasi tocant a la seva confluencia ab la riera de Campmajor. Té la població escampada. Celebra la festa major lo día 11 de Novembre.

Briolf està a la riba esquerra del Ser. Existía ja en lo segle x. Té la població escampada y celebra la festa lo 26 de Desembre.

Ventajol s' axeca no lluny del Torn, a la dreta del Ser. Celebra la festa lo día 18 d' Octubre.

Hi ha en lo districte tres parroquies, totes tres del arxiprestat de Olot y abans del ardiaconat de Besalú: la de Sant Miquel de Campmajor, urbana d' entrada, ab rector, té per sufragània la petita esglesia romànica de Sant Martí de Campmajor, fundació y possessió del monestir de Banyoles ja des del segle ix, y una capella en lo terme d' aquesta derrera, dedicada a Santa Quiteria. La de Falgons, es rural de segona, ab rector. Té la esglesia parroquial dedicada a Sant Vicents, que havía sigut possessió y provablement colonisació del monestir de Banyoles, y ademés una capella en lo terme, dedicada a Sant Nicolàu. S' hi veneran relliquies de Sant Ferriol, y per axò s' hi fà l' aplech a que nos hem referit. La de Briolf es rural de segona, ab rector. La esglesia parroquial està dedicada a Sant Esteve. S' hi està construint un santuari prop de la creu de pedra del Collell, sots la advocació de Nostra Senyora de Loreto. No hi ha en lo poble casa rectoral, y lo rector de Briolf té la residencia en lo santuari del Collell, del qual ne fóu tingut durant mólts anys com lo capellà major.

La esglesia de Sant Felíu de Ventajol, que havía sigut parroquia, es ara sufragània de la del Torn.

L' any 1359, tots aquests llochs eran de la Veguería de Besalú. Sant Martí

de Campmajor (en los documents *Campo majore),* tenía 25 fochs: 13 d' esglesia y 12 de cavaller; la parroquia de Sant Miquel, 8 fochs d' esglesia y un y mitg de cavaller, més 10 y mitg en lo terme del castell de Falgons; lo castell de Falgons, en los documents *Fulgoso* (any 947), *Felgons* (1006), *Falgons* (1017) y *Felegoso* (1097), tenía 17 fochs: d' ells 11 de cavaller, 4 d' esglesia y 2 d' aloers; la parroquia de Briolf (en los documents del segle x, *Briulfo),* 5 fochs de cavaller; y la parroquia de Ventajol *(Ventaiolo* en 978), 5 fochs d' esglesia y 1 de cavaller. L' any 1698 eran llochs reyals.

Sant Privat de Bas

Lo districte municipal de Sant Privat de Bas, situat al SO. de Olot, en la vall del ríu Gurn, comarca de Bas, comprèn la vila de Mallol, de fet cap del districte, los pobles de Sant Privat de Bas y de Puigpardines y los vehinats de Sidera, Nou, del Carrer, de Dalt y de Pocafarina. Afronta, al N., ab los de Ridaura y de La Pinya; al E., ab los de Les Preses y de Sant Esteve de Bas; al S., ab lo de Joanetes, y al O., ab lo de Vidrà. Té 298 edificis y alberchs, ab 1,443 habitants de fet (de dret 1,488), dels quals 289 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 468; casats, 262; viudos, 22; total, 754. — Dones: solteres, 363; casades, 262; viudes, 63; total, 689; y per entitats de població, com segueix:

Mallol (cap de districte): 49 edificis y alberchs, ab 200 habitants. — Sant Privat (a 2,000 metres de Mallol): 17 edificis y alberchs, ab 73 habitants. — Vehinat de Dalt (a 2,300 metres de id.): 12 edificis y alberchs, ab 42 habitants.—Vehinat del Carrer (a 1 kilòmetre de id.): 20 edificis y alberchs, ab 106 habitants. — Vehinat de Pocafarina (a 1,400 metres de id.): 11 edificis y alberchs, ab 54 habitants. — Vehinat Nou (a 600 metres de id.): 12 edificis y alberchs, ab 52 habitants. — Vehinat de Sidera (a 800 metres de id.): 18 edificis y alberchs, ab 102 habitants. — Petits caserius y construccions isolades, 159, ab 814 habitants.

Lo «Nomenclàtor» del any 1904, omet lo poble o lloch de Puigpardines, que de segur ve comprès en los petits caserius y edificis isolats, malgrat ésser parroquia, comptar ab 44 edificis y alberchs y tenir 308 habitants.

Lo terme, per l' E. y pêl S., s' extén pêl plà de Bas; pêl N., lo tanca la serra que separa lo Gurn del Ridaura, y per l' O. y SO. s' estreva en la serra divisoria ab la conca del Ter, des de prop de Collfret al Puigsacalm, comprenent lo plà Traver, vulgarment *Platravé,* y la estrebació del Puigsacalm que

parteix les aygües del Gurn de les de la riera de Joanetes, la qual estrebació lo tanca pêl SO. La vall superior del Gurn, que naix en la montanya de Puigsacalm, es estreta y vorejada de cingleres, y recull, pêl NO., les torrenteres que baxan de coll de Ciuret y de la montanya de Collfret, estimbant-se en lo sallent d' un cingle de 200 metres d' alçada y corrent d' aquí per terrer més fressat envers Sant Privat y la plana de Bas, pera unir-se en ella ab lo Fluvià més amunt del mas Verntallat. Pêl NE. del districte s'esmuny lo torrent Tinosell, que passa per los vehinats Nou y de Sidera y s' uneix al Fluvià poch en avall d'aquest derrer; per la riba oposada del Gurn, s' ajuntan a aquest ríu los escòrrechs de la predita estrebació del Puigsacalm. Per aquesta banda l' aspecte de la vall es imponent y ensemps esplèndit per la seva frondosa vegetació, abundant-hi extraordinariament la aygua y les fonts que brollan en les vessants de les serres. Hi han bons pasturatges en los replans de les montanyes y sobre tot en lo plà Traver, ahont lo cos d' artillería hi havía tingut una remonta dependencia de la de Conanglell, y extensos y espessos boschs de roures, de faigs y de boxos, amenaçats de desaparèxer per haver-s' hi començat a fer grans tallades, y a les vores dels rius atapahides arbredes; fins en lo meteix plà de Bas hi ha una extensió considerable de bosch. Lo demés terrer del plà es de conrèu y de bona qualitat. S' hi cullen grans, trumfes y fajol. S' hi cría bestiar, particularment boví y cavallar, y dels boschs se-n trau carbó y fusta

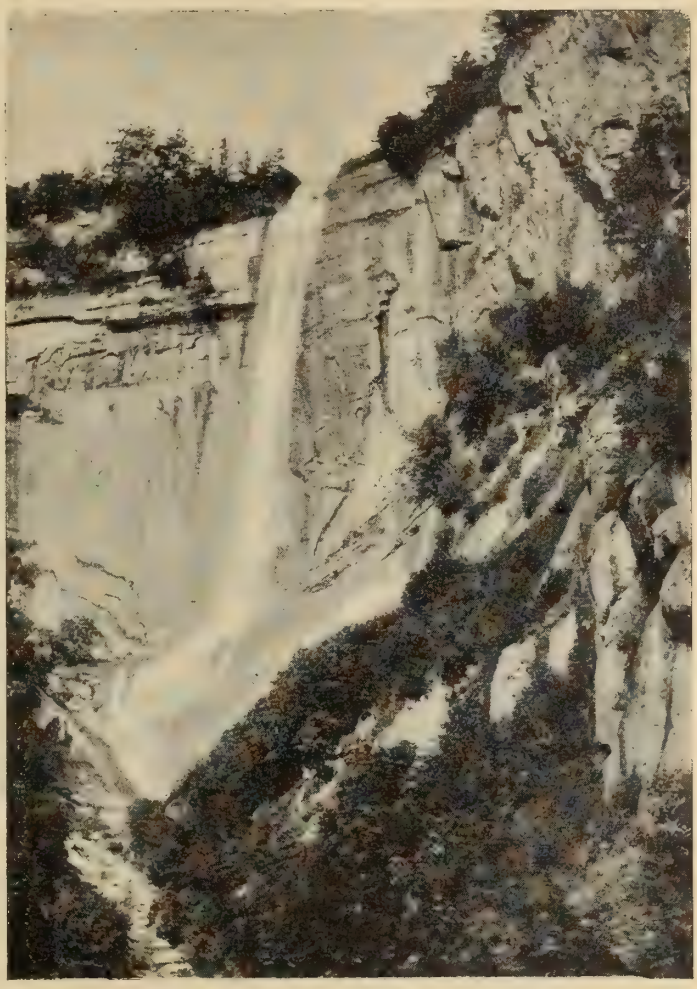

Sant Privat de Bas.—Cascata del Sallent

de boix pera culleres. Atravessa lo districte, per son extrém E., lo ríu Fluvià, y paralelament ab ell la carretera de Santa Coloma a Olot y lo troç de camí de ferre en construcció de Gerona a aquesta derrera ciutat. Té un bon camí vehinal, subvencionat per la Diputació, de Sant Privat a la abans dita carretera; camins carreters a La Pinya, a Les Preses, a Sant Esteve de Bas y a Joanetes; y altres de ferradura. Hi ha espargits pêl districte set molins fariners. Recull lo corrèu per peató a Les Preses y pertany al districte electoral de Olot.

La vila de Mallol (en los documents *Maleolo, Malleolo* y *Mayollo),* està edificada sobre un turó, que s' axeca en la plana, a la riba esquerra del Gurn. Se creu que-l tal turó surava, en temps remots, com un illot del estany de Bas. Al cim del turó hi quedan restes del castell-palàu que fóu per temps residencia dels vescomtes de Bas. En lo recinte del castell hi ha la esglesia de Sant Bartoméu, construida en lo segle XVIII, pot-ser en lo emplaçament que

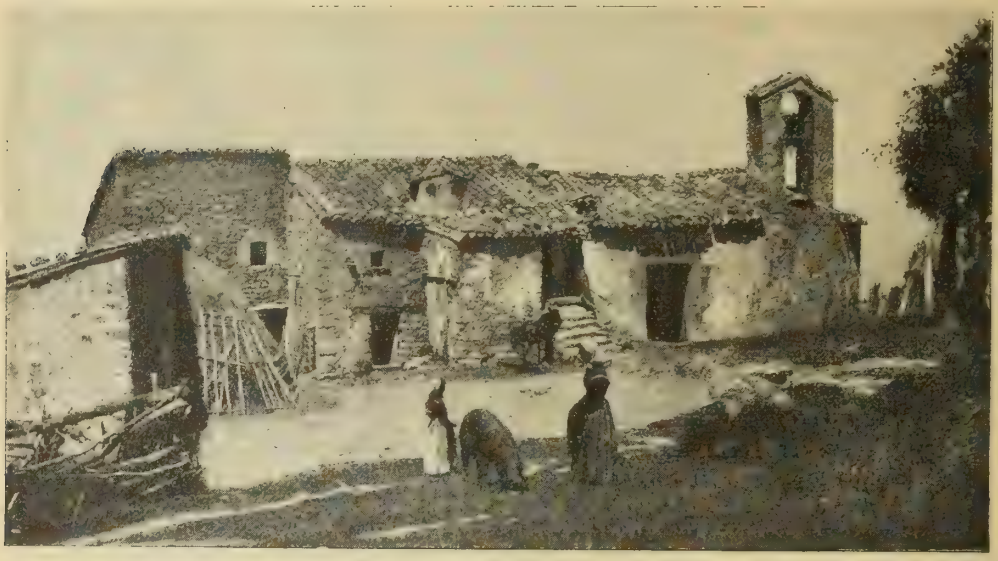

Clixé de Vicents Grivé

Sant Privat de Bas.—Santuari de Santa Magdalena

ocupava la antiga capella del castell, que sembla estava dedicada a Sant Just; està regentada per un vicari y es sufragània de la parroquia de Sant Privat. Són del terme de Mallol, lo vehinat Nou y lo de Sidera. Celebra la festa major lo día 24 d' Agost. Es de fet, com tením anotat, cap del districte, que manté dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes. Hi ha metge y estació telefònica de la xarxa de Olot.

Lo poble de Sant Privat s' axeca al extrém NO. del plà de Bas, a la riba esquerra del Gurn y a la entrada de la conca alta d' aquest ríu. Lo forman quatre nuclis de població: lo poble propriament dit, ab unes quantes cases en la plaça del devant de la esglesia, lo vehinat de Pocafarina, lo vehinat de Dalt

y lo vehinat del Carrer, aquest a solixent, a un y altre costat del camí que porta a la carretera de Olot, y un gran nombre de masíes y construccions escampades pêl terme. Es parroquia urbana de primer ascens, ab rector y vicari. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Privat, havía sigut possessió del priorat de Puigpardines. Es un temple de tres naus, engrandit en diferentes

Clixé de Vicents Grivé

Sant Privat de Bas.—Santuari de Sant Antoni

èpoques, que solzament conserva del primitíu algún capitell romànich, com los dos que forman la pica de la aygua beneyta. Té agregades la capella pública de Nostra Senyora del Roser, en lo mas Massegur, y la de Sant Joseph, en lo mas plà Traver, y pertanyen a la parroquia de Sant Privat, lo santuari de Nostra Senyora de les Olletes, vuydat a la roca a derrers del passat segle poch en avall del petit oratori que hi havía en la cova ahont se díu trobada la imatge de la Verge, y la ermita de Santa Magdalena del Mont, en los estreps del Puigsacalm, en la qual s' hi celebra un aplech lo diumenge següent al 22 de Juliol, diada de la Santa. Aquesta ermita havía sigut un priorat del monestir de Santa María de Besalú, sots la advocació de Sant Corneli y Santa Magdalena.

Se conserva en lo poble la casa de Verntallat, en la qual nasqué lo qui fóu capdill dels remenses en lo segle xv, En Francesch Verntallat, al qui pagà sos serveys lo rey D. Joan II, nomenant-lo vescomte d' Hostoles. Sant Privat celebra la festa major lo día 21 d' Agost.

Lo lloch de Puigpardines, situat a la riba dreta del Gurn y un xich apartat d' aquest ríu, té també la població escampada pèl plà de Bas y per los faldars de la serra que separa lo Gurn de la riera de Joanetes. Es parroquia urbana de primer ascens, ab rector. La esglesia parroquial, dedicada a Santa María, havía sigut canonja y possessió del monestir de Manlléu. Lo temple es un edifici modernament restaurat, que conté pintures d' En Panyó. La parroquia té agregada una capella o santuari, dedicada a Sant Antoni. Hi quedan sobre un cim algunes poques despulles del castell senyorial de Puigpardines, possehit en la Etat Mitjana per la familia que portava aquest nom, a un de quins individuus, Berenguer de Puigpardines, que vivía en lo segle XII, s' atribuheix una crònica, no fà mólt publicada, quin manuscrit se guarda en la biblioteca del Escorial.

Sant Privat de Bas.—La vall

L' any 1359, la vila y castell de *Mayol*, tenía 14 fochs: 2 de cavaller, un d' esglesia y 11 d' aloers; la parroquia de Sant Privat de Bas, 30 fochs: 9 de cavallers, 9 d' esglesia, 7 d' aloers y 5 de ciutadans; y la parroquia de Puigpardines, 18 fochs: 9 d' esglesia, 8 de cavallers y 1 d' aloer. L' any 1698, tots aquests llochs pertanyían al marquès d' Aytona, vescomte de Bas.

En lo plà de Bas y encontorns de Puigpardines y de Mallol, fóu desfeta lo 10 de Març de 1695 una columna de tropes franceses de 1,300 hòmens pèls miquelets de la encontrada.

Bibliografía.—Navarro (Felip Benicio): *Crónica de Berenguer de Puigpardines*, en la *Revista de Ciencias Históricas*, v. II.—Monsalvatge (Francisco): *Noticias históricas*, v. V, cap. IX, 1893.

Sant Salvador de Bianya

Lo poble de Sant Salvador de Bianya, ab los vehinats de Sant Ponç d' Aulina y de Beya, forma un districte municipal, situat al NO. de Olot, en la capsalera de la vall de Bianya, que afronta, al N. y al E., ab lo de Capsech; al S., ab aquest meteix y ab lo de Sant Joan de les Abadesses, y al O., ab aquest derrer y ab lo de Sant Pau de Seguries. Té 80 edificis y alberchs, ab 343 habitants de fet (de dret 346), dels quals 74 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 120; casats, 55; viudos, 5; total, 180. — Dones: solteres, 105; casades, 55; viudes, 3; total, 163; y per entitats de població, com segueix:

Sant Salvador de Bianya (cap de districte): 30 edificis y alberchs, ab 131 habitants. — Sant Ponç d' Aulina (a 3 kilòmetres de Sant Salvador): 20 edificis y alberchs, ab 82 habitants. — Beya (a 3,350 metres de id.): 30 edificis y alberchs, ab 130 habitants.

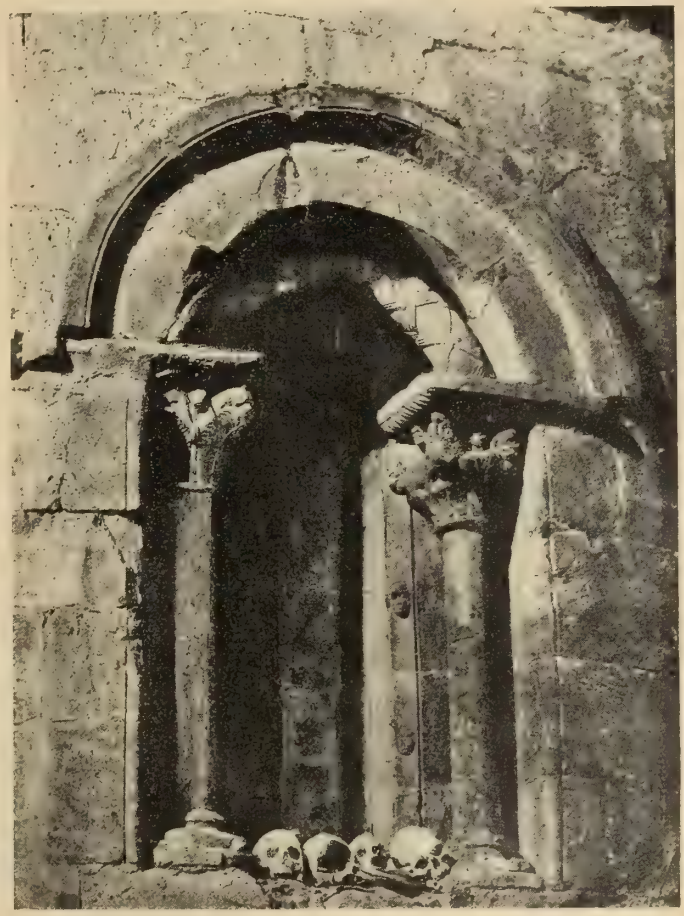

Clixé de Francesch Duarte

Sant Salvador de Bianya.—Finestra del absis de la esglesia parroquial

Lo terme, tancat al O., per la serra divisoria de les conques del Ter y del Fluvià, des del Capsacosta al coll del Home-mort, vé clos, pêl N. y pêl Sur, per estrebacions d' aquesta serra, que enclouen la alta vall de la riera de Bianya, la de son afluyent la riera de Sant Ponç, y al SE. la riera de Ferró, a quina riba dreta s' extén lo plà de Beya, prop de son aygabarreig ab la de Bianya. Es en conseqüencia sumament montanyós y està poblat de boschs, quasi tots d' alzines y algún que altre roure, que s' explotan pera traure-n carbó. Lo terrer de conrèu, barrejat d' argilós y sorrench, produheix grans, blat de moro y trumfes. S' hi cría bestiar, en particular llanar, boví y cabríu. Hi ha un bosch públich de pins borts, anomenat *Bach Barder*, sense classificar y de 10 hectàrees d' extensió. Lo regan les rieres esmentades, y no té més camí carreter que l' antich de Olot a Camprodón; los altres són de ferradura. No hi ha altra industria que un molí fariner. La totalitat de sos habitants se dedican o bé a la agricultura o bé al comerç de bestiar. Reb lo corrèu per Olot y pertany al districte electoral de Puigcerdà.

Tant Sant Salvador de Bianya, com los vehinats que li estàn agregats, tenen la població escampada, sense cap nucli digne de menció. La distancia de Sant Salvador a Olot, a partir de la esglesia, es d' uns 14 kilòmetres, y a Gerona, en ratlla dreta, uns 60 kilòmetres. Hi ha en lo districte una escola pública incomplerta d' assistencia mixta. Sant Salvador, que celebra festa per Pasqua granada y lo día 6 d' Agost, es parroquia urbana d' entrada, ab rector y vicari, del arxiprestat de Olot y abans del ardiaconat de Besalú. La esglesia parroquial, consagrada l' any 1170, es romànica, ab una bonica finestra en l' absis y acaba d' ésser restaurada. Té per sufragànies les esglesies de Sant Ponç d' Aulina, també romànica, encara que mólt modificada, y la de Sant Martí del Clot o de Tornariça, que en lo civil pertany al districte municipal de Capsech. Totes tres esglesies havían sigut possessió del monestir de Sant Joan de les Abadesses y tenían juntes en sos térmens, l' any 1359, 36 fochs d' esglesia.

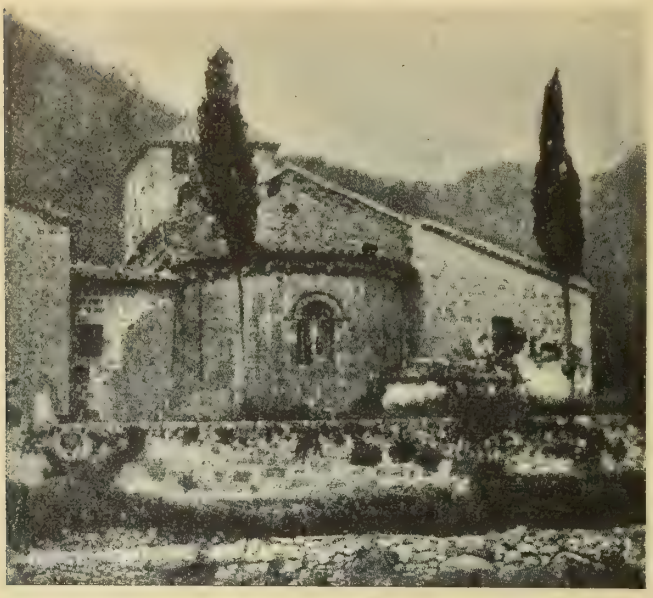

Clixé de Mossèn Burch

Sant Salvador de Bianya.—Absis de la esglesia parroquial

Bianya, se troba escrit en los documents *Biania* (anys 1011, 1090, 1150, 1170), *Vianna* (1173) y *Bisania* (1278), etc.

Tortellà

Lo poble de Tortellà, ab son terme, forma un districte municipal situat al E. NE. de Olot, en la conca del Llierca, que afronta, al N. y al E., ab lo de Sales; al S., ab los d' Argelaguer y de Palàu de Montagut, y al O., ab los de Montagut y de Oix. Té 325 edificis y alberchs, d' ells 243 reunits forman la població y los restants escampats pêl terme, ab 1,299 habitants de fet (de dret 1,338), dels quals 478 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 288; casats, 325; viudos, 32; total, 645. — Dones: solteres, 269; casades, 329; viudes, 56; total, 654.

Lo terme es en part planer y en part accidentat: en los conrèus s' hi

cullen grans, llegums, hortalices y oli, y la part boscosa està poblada principalment d' alzines, vegent-s' hi alguns suros. Lo regan lo Llierca, lo Fluvià y lo Juyàs o riera de Sales, y l' atravessa la carretera d' Argelaguer a Molló, que té construits no més que-ls 2,488 metres que enllaçan Tortellà ab la de segón ordre de Gerona a Olot. Té camins carreters que conduhexen a Sales y a Montagut, aquest atravessant lo pont de Llierca, fet construir en la Etat mitjana pêls barons de Sales, y altres de ferradura. Reb lo corrèu per Argelaguer y pertany al districte electoral de Olot.

Lo poble de Tortellà dista de Olot, per carretera, 18 kilòmetres y de Gerona 34, però en ratlla dreta aquestes distancies són mólt menors. Està situat prop de la riera de Sales y a la esquerra respectivament del Fluvià y del Llierca. Presenta bon aspecte y té una plaça, en la qual hi ha la esglesia. Hi ha lloch de carrabiners manats per un sargent; illuminació pública per electricitat; servey telefònich de la xarxa de Olot, y tres escoles: dues de públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes, y la tercera privada, de noyes, a càrrech de RR. Dominiques de la Anunciata. Celebra la festa major lo día 15 d' Agost; mercat tots los diumenges y fira lo primer diumenge de Quaresma y los quarts diumenges de Maig, de Setembre y d' Octubre. En les que se celebran pêl Maig s' hi fan móltes tranzaccions en llanes de la comarca. A més d' agricultora, la població es bastant industrial. Sense comptar la característica fabricació de culleres y forquilles de boix y altres fustes, que dóna treball a nombroses families, hi ha una fàbrica de curtits de sola, una de genres de punt, tres de xecolata y varis obradors de calçat, d' espardenyes y de taps. La exportació de productes elaborats, de bestiar y de carbó, dóna lloch a un regular tràfech y manté vuyt agencies de transports. Hi ha, finalment, apotecari, dos metges, dos hostals y té ordinació diaria a Gerona, a Olot los dilluns y divendres y a Figueres los dijous (preu per assiento a Figueres y Gerona, 2 pessetes, a Olot una pesseta).

Es parroquia urbana de primer ascens, ab rector y dos vicaris, del arxiprestat de Olot y abans del ardiaconat de Besalú, que té agregada la esglesia, en altre temps parroquial, de Sant Miquel de Montellà, que pertany en lo civil al ajuntament de Sales. La parroquial de Tortellà, està dedicada a Santa María. Lo temple actual es modern y no té res de particular.

Tortellà, en los documents *Torteliano* (anys 1004 y 1017), pertanyía al senyoríu de Sales, de quina baronía formava encara part en 1698. Hi havía en lo terme la *fortia* o palàu fortificat de Bellpuig, quins senyors, a derrers del segle XVI, entraren en possessió de la baronía de Sales. Aquest palàu, ab la capella que en ell hi havía, fóu destruit pêls terratrèmols del any 1428.

Es antiga costúm de Tortellà, que no sabèm si se conserva, ballar en la plaça del poble per Carnestoltes lo *ball d' En Serrallonga,* que més que ball

es una mena de representació teatral al ayre lliure de les gestes del popular y famós bandoler, ab acompanyament de música y de trets de escopeta y de pistola. Se necessitan pera ballar-lo quaranta quatre hòmens, una dona y un noy, cada un dels quals declama y representa lo séu paper. Eran varis los llochs de la provincia que fins a mitjans del passat segle conservaren aquest ball, que atreya gran concorrencia, sobre tot de població rural.

Hem fet present, al parlar dels districtes municipals als qui pertanyen, que-ls llochs de Sant Martí de Campmajor y de Llorona, són en lo judicial, lo primer, del partit de Gerona y, lo segón, del partit de Figueres. Per consegüent les xifres que hem donat, referents a la extensió superficial, al nombre d' edificis y al d' habitants del partit de Olot, que són les de les estadístiques oficials, s' han de corretgir pera acomodar-les a la veritat de fet, rebaxant-ne de la extensió superficial 29,448 metres quadrats, del nombre de edificis y alberchs 82 y del d' habitants de fet y de dret 390 y 393 respectivament.

D' aquestes xifres, 7,448 metres quadrats, 43 edificis y alberchs, y 201 y 203 habitants de fet y de dret respectivament, corresponen al lloch de Sant Martí de Campmajor y s' han d' afegir al partit de Gerona, 22 kilòmetres quadrats, 39 edificis y alberchs, y 180 y 190 habitants de fet y de dret respectivament, corresponen al lloch de Llorona y s' han d' afegir al partit de Figueres.

5° 45'
50'
55'
6°
42 30
25
20'
42° 15'
10'
Andorra
Gompcardos
Font Romeu
P. de Maranges
Girult
Maranges
Gisils
Sareja
Llivia
Sallagosa
Gorguja
R. Arabo
R. Reur
R. SEGRE
PUIGCERDA
Bourg Madame
St Martí
Bolvir
Saga
Fer
Talltendre
Mas Arabó
Villalbavent
Pareres
Caixans
Urig
Vilar
Sanabastre
Escaldars
Isòbol
Prats
Mosoll
Alp
Das
Bellver
St Gerat
Urus
Tarterà
St Grau
St Climent
Les Costes
Coll del Pal
Pla d'Anyella
Coll de Pendis
Coll de Jou
Puig d'Alp
Puig Llansada
SERRA DE CADI
Gabarres
Castellar de Nuch
La Pobla de Lillet
Bagà
Broca
R. LLOBREGAT
Coll de la Morella
St Julià de Cerdanyola
St Jaume de Frontanyà
Castell del Areny
Palmerola
Vilado
Borredà
PROVA DE LLEYDA
PROVINCIA DE BARCELO
Pla de Salines
Creu de Mayans
Coll de Tosses
La Molina
Torres
Fornells
Arangonet
Puigbo
Cerda
St Esteve de la Riba
Morela
Malmuda
Escala en Kilometres
0
5
10
15
20
25
30

Mont-Lluis
A N Ç A
R I N E
Y
Coll de la Portella
Pla de Campmagre
Coll del Pal
P. de Costabona
P. d'Eyne
P. del Gra de Fàjol
Nª Sª de Núria
Puigmal
Coma de Vaca
Igabella
Fresser
Coll Pregon
Coll de Prejende
Coll de Ares
Coll de Vermadell
Mª Falgars
Coll de Maitrem
Coll de Fregenal
Saltesses
Crexell
Espinavell
Favera
Comprontal
Queralbs
Fustanyà
Serrat
Vilumara
Ventolà
Batet
Bestal de
Pardines
S. DE PORTOLES
Vallfogona
Llitera
Molló
Vallcebre
Vilallonga
Llurcas
Frexanet
Campredón
Le Roney
Sª Antona
La Roca
Abella
Ribes
Sª Magdalena
Collada Verda
Caballera
Crexenturri
Campelles
Sª Antona
Bruguera
Taga
Coll del Pal
Ogassa
S. CABELLERA
Surroca
La Rat
Coll de Capsacosta
Pau de Segaries
Rutllen
Colonia de les Minas
Terallera
Ribera
Sª Magdalena
S. DE CAPSACOSTA
Sª Llorens de Campdevanol
Sª Mª de Vidabona
Sª Llucia de Puigmal
Sª Joan de les Abadesses
Campdevanol
Sª Marta
Sª Julia de Saltor
Parroquia de Ripoll
Coll de Santigosa
Coll de Cubet
Sª Bertomeu
Sª Bernabè de Terès
Ripoll
Vallfogona
Ridaura
OLOT
Coll de Canes
Puig Ras
Vicens de Puigmal
M. Olivet
Llagars
Milany
Sª Privat de Bas
Les Preses
Ciuret
Vidrà
Sª Mª de Besora
Puig sa Calm
PARTIT JUDICIAL DE OLOT
Riera
Ter
Freser
Riera de Vallfogona
Riera de Vall de Lord
Riera de Capsacosta
Riera de Ciuret
Riera de Milany
Riera de Llagars
Riera de Vidrà
Riera de Puig Ras
Riera de Coll de Canes
Riera de Puig sa Calm
Riera de Sª Privat de Bas
Riera de Les Preses
Riera de Ciuret
Riera de Vidrà

Partit judicial de Puigcerdà

Puigcerdà. — Alp. — Bolvir. — Campdevànol. — Campelles. — Camprodón. — Das. — Frexanet. — Ger. — Gombreny. — Guils. — Isòbol. — Les Lloses. — Llanars. — Llivia. — Maranges. — Molló. — Ogassa. — Palmarola. — Pardines. — Parroquia de Ripoll. — Planoles. — Queralps. —Quexans. — Ribes. — Ripoll. — Sant Joan de les Abadesses. — Sant Pau de Seguries. — Setcases. — Tosses. — Urtg. — Urús. — Vallfogona. — Vidrà. — Viladonja. — Vilallobent. — Vilallonga.

Los 37 districtes municipals que acabàm de nomenar forman lo partit judicial de Puigcerdà, que ocupa en l' extrém NO. de la provincia de Gerona una extensió superficial de 1,097'75 kilòmetres quadrats. Lo poblan 33,044 habitants de fet (de dret 34,243), dels quals 202 són militars y 579 de nacionalitat extrangera, que viuen en 7,620 edificis y alberchs.

Afronta: al N., ab França; al E., ab lo partit de Olot; al S., ab la provincia de Barcelona, y al O., ab aquesta metexa provincia y ab la de Lleyda.

No tením necessitat d' especificar los seus límits, donchs venen aquests detallats en la descripció que hem donat de la frontera, de la afrontació de la provincia de Gerona ab les de Lleyda y de Barcelona, y dels límits occidentals del partit de Olot. De la frontera comprenen tot lo troç que va des de Montfalgars, a orient, fins al Puig de Cân Colomer, a ponent: més lo clos de Llivia. De les afrontacions ab les provincies de Lleyda y Barcelona, agafan tota la de Lleyda, y de la de Barcelona lo troç que va des de Les Costes, en la serra de Cadí, fins al coll de Bracons, en la estrebació del Pyrinèu que separa la conca del Ter de la del Fluvià. Dels límits ab lo partit de Olot, lo troç que va des del coll de Bracons al S., al Montfalgars al N., seguint per la carena de la dita estrebació, de la qual relliscan dues vegades pêls ayguavessos del Fluvià, la primera al endret de Santa Llucia de Puigmal, que enclouen, y la segona al endret de Bolós, que també enclouen.

Dintre aquests límits s' hi comprenen tota la conca alta del Ter, la capsalera del Ges en la central del meteix ríu, y ademés tota la part de la conca del Segre y les petites porcions de la del Llobregat, que pertanyen a la provincia de Gerona.

Son territori es lo més enlayrat sobre lo nivell de la mar, dintre la provincia, y lo qui conté montanyes més alteroses. Lo séu clima es fret, hi plou sovint y al hivern hi neva ab abundancia. Los vents dominants varían segons les encontrades y la orientació de les seves nombroses valls.

La montanya en mólts endrets està poblada de boschs: pins, abets, roures, faigs y alzines y d'abundant pasturatge. A les vores dels rius hi crexen arbredes. La terra de conrèu, en general magre, està en bona partida destinada a prats, y produheix principalment segle y trumfes. De blat se n'hi cull poch, lo meteix que de fruyta, essent la pera la que més hi abunda. Constitueix la principal riquesa del partit la cría de bestiar de tota mena, y en segón terme la industria fabril y la minera.

Es digne d'esment lo fet d'haver-se conreuat la vinya en la Etat Mitjana en varis endrets, fins en algún lloch de Cerdanya, ahont avuy no-s dóna, lo qual sembla provar un cambi en les condicions climatològiques de la encontrada.

Compta al present ab les següents víes de comunicació: Camí de ferre de Barcelona a Sant Joan de les Abadesses: entra al partit pêl districte municipal de la Parroquia de Ripoll y té estació en la vila d'aquest nom, en la de Sant Joan de les Abadesses y en lo lloch de Toralles, al peu de les mines de Sant Martí de Surroca. Aquest any, 1911, s'ha subastat la construcció del túnel que atravessarà la collada de Tosses en lo ferrecarril de Ripoll á França.

Carretera del Estat de Barcelona a Ribes, construida; té en la provincia de Gerona 25,301 metres y serveix Ripoll, Campdevànol, Campelles y Ribes.

Carretera de Ribes a Puigcerdà, Les Guinguetes y Llivia: té construit lo troç de Ribes a la collada de Tosses (24,934 metres), y en construcció part dels 27,519 metres restants. Aquesta carretera posa en comunicació la Cerdanya espanyola ab la capital de la provincia; y en la part construida atravessa los térmens municipals de Ribes, Planoles y Sant Cristòfol de Tosses. Del coll de Tosses a Puigcerdà utilisan los carruatges una carretera particular que atravessa los térmens de Alp, Urtg, Bolvir y Puigcerdà, salvant lo Segre pèl pont de Soler, un dels set ponts de pedra construits a Cerdanya en la Etat Mitjana. De Puigcerdà al pont del Raur (Les Guinguetes o Burg-Madame) y de Puigcerdà al pont de Llivia, hi ha bons camins vehinals subvencionats per la Diputació de la provincia.

Carretera de Ripoll a la frontera francesa per Camprodón: té construit lo troç de Sant Joan de les Abadesses a Camprodón (13,571 metres), y en construcció lo de Ripoll a Sant Joan de les Abadesses (10,571 metres): lo demés (21,519 metres) està per fer. Atravessa o toca los districtes municipals de Ripoll, Ogassa, Sant Joan de les Abadesses, Sant Pau de Seguries, Frexanet y Camprodón, y quan siga acabada atravessarà també lo de Molló.

Entronca ab la precedent carretera a Sant Joan de les Abadesses, la d'aquesta vila a Olot, Anglés y Santa Coloma de Farners, ja acabada, que entra en lo partit pêl coll de Santigosa y té en ell uns 7 kilòmetres.

Enforcarà a Ripoll ab la de Barcelona a Ribes, la de la primera d'aquestes poblacions per Vallfogona y coll de Canes a coll de Coubet, que al present té acabats dintre lo partit 6,260 metres, des de Ripoll al barranch de Dou, prop de la Creu de Tenes, la qual enllaçarà directament Ripoll ab la comarca de Olot.

Finalment, ab la metexa carretera de Barcelona a Ribes hi enforca a Campdevànol la de Solsona a Ribes, que entrarà en lo partit pêl coll de la Merolla y té construit o acabant-se lo troç de Gombreny a Campdevànol (7,219 metres).

De les demés carreteres del Estat progectades que interessan lo partit, no sabèm que hi haja dintre d'ell cap troç acabat ni en construcció.

De camí vehinal n'hi ha algún de ben cuydat, com són, ademés dels ja citats, lo de Puigcerdà a Ur (França); part del de la metexa vila a Bolvir; lo d'Escadars a Alp, Das y Urús, y lo camí particular de Ribes a Queralps.

Los altres camins poden calificar-se de rurals. Són algún d'ells carreter, però lo major nombre de ferradura.

Quan se crearen los actuals partits judicials en 1833, lo que avuy s'anomena de Puigcerdà s'anomenava de Ribes, y en la vila d'aquest nom estava establert lo jutjat. Per causes que ignoràm lo jutjat y la capitalitat del partit foren transferits en 5 de Març de 1862 a Puigcerdà, y d'aquí lo cambi de nom. Ab relació al territori, Puigcerdà ocupa un extrém, y donada la llur extensió y sobre tot la dificultat de comunicacions que resulta dels seus accidents orogràfichs, se fà mólt costós y vexatori per la gran majoría dels qui-l poblan tenir d'acudir a Puigcerdà pêls seus negocis judicials. No es que ab axò volgàm significar que s'haja de despullar a Puigcerdà del jutjat y de la capitalitat del partit, donchs aleshores los pobles de Cerdanya se trobarían respecte del cap de partit, en qualsevol lloch més cèntrich que aquest se posés, en semblant situació a la que-s troban avuy respecte de Puigcerdà los pobles que no són de Cerdanya. Lo que si creyèm es que quan se va fer la divisió de Catalunya en provincies, se va incórrer en una gréu equivocació al partir la Cerdanya espanyola, ja prou petita, entre dues provincies, la de Lleyda y la de Gerona. D'haver-la adjudicada íntegra a una d'elles, sería mólt més fàcil disminuir los inconvenients que ara se tocan en lo referent a la capitalitat del partit judicial de Puigcerdà.

En ell es en lo qui més s'observa la poca atenció que-s posà en les demarcacions naturals y en les històriques al fer la actual divisió en provincies. Axís de les 69 parroquies que hi ha en lo partit, 35 són del bisbat de la Sèu d'Urgell y formavan part del antich comtat de Cerdanya; 26 són del bisbat de Vich, que ab una que pertany al de Solsona y abans de la creació d'aquest era també del de Vich, formavan part antigament del comtat d'Ausona; y les 7 restants són del bisbat de Gerona y formavan part en altre temps del comtat de Besalú. Axís també si-ns fixàm en les demarcacions natu-

rals, veyèm partida la part espanyola de la alta conca del Segre, invadida la del Llobregat en la vall del Arija y en la del Merlés, y trencada en tota la seva amplada la central del Ter.

Apuntades aquestes observacions, passèm a la descripció individual dels districtes municipals que forman lo partit, començant per lo de la seva capital.

Puigcerdà

Lo districte municipal de Puigcerdà, que comprèn la vila d'aquest nom ab son arrabal La Baronia y los llogarets de Rigolisa y de Ventajola, està situat al NO. de Gerona, a la riba dreta del Segre, y afronta, pêl N., ab França; per l'E., ab França y ab lo districte de Vilallobent; pêl S., ab lo de Quexans, y per l'O., ab los de Bolvir y de Guils. Té 557 edificis y alberchs, ab 2,572 habitants de fet (de dret 2,463), dels quals 1,700 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

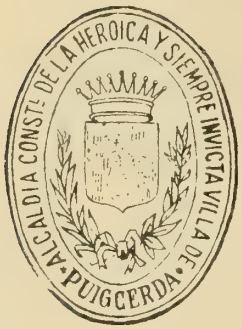

Hòmens: solters, 671; casats, 446; viudos, 46; total, 1,163. - Dones: solteres, 806; casades, 458; viudes, 145; total, 1,409; y per entitats de població com segueix:

Puigcerdà (cap de districte): 414 edificis y alberchs, ab 1,974 habitants.— La Baronía (arrabal, a 100 metres de Puigcerdà): 23 edificis y alberchs, ab 87 habitants. — Rigolisa (a 2 kilòmetres de id.): 53 edificis y alberchs, ab 285 habitants.—Petits caserius y edificis isolats, 67, ab 226 habitants.

Entre los caserius s'hi comprèn Ventajola, ab 7 edificis y 37 habitants.

Lo terme, bastant extens particularment en la direcció de N. a S., es força planer, menys en la part ocupada per la terminació d'un serrat que, baxant del Pyrinèu, separa les aygües dels rius Raur y Querol, que ab lo Segre y la cequia de Puigcerdà, són los qui-l regan. En lo terrer de conrèu s'hi cull segle, trumfes y en poca quantitat blat, llegums y altres grans; però la major partida està dedicada a prats de regadíu, vorejats d'arbres, quina herba se talla y recull pera aliment del nombrós bestiar boví, mular y cavallar que s'hi cría. També s'hi cullen gustoses peres. Fora de la carretera particular de Puigcerdà a la collada de Tosses, los camins del terme són carreters y-s dirigexen de dita vila a les poblacions vehines: Burg-Madame, Llivia, Ur, Saneja, Bolvir, Quexans, Les Pereres, Vilallobent y Aja. Los més ben cuydats són los que conduhexen a França y lo qui porta a Bolvir, subvencionats per la Diputació de la provincia. Los ponts sobre lo Raur en los camins de Burg-Madame y de Llivia són internacionals. Es cap del districte electoral del séu nom.

La vila de Puigcerdà, edificada sobre un puig a la terminació en la plana de Cerdanya de la serra de que hem parlat y mólt prop de la confluencia del

A. Martin, Editor

S. Pech, Ob.

Raur ab lo Segre, a la riba dreta d'abdós rius, dista de Gerona a vol d'aucell uns 88 kilòmetres y per vía rodada 145; de la Sèu d'Urgell, que es son cap de bisbat, 51 per camí carreter; de Lleyda, part per camí carreter y part per carretera, 197, y de la estació de Ripoll, en lo camí de ferre de Barcelona a Sant Joan de les Abadesses, que es la que té més a la vora, 61. Està situada als 42° 25'15" de latitut N. y 5° 36'47" longitut E. del observatori de Madrid (0° 24'40" del meridià de París), a la alçada de 1,190 metres sobre lo nivell de la mar.

Es població ben urbanisada. Té los carrers bastant drets y alguns regularment amples; tres places espayoses, de les quals la Major ab portxos en tres

Clixé de la Agrupació Excursionista de Mataró

Puigcerdà.—Vista general de la població

de sos costats, y altres de més petites. Les cases són quasi totes d'antiga y sòlida construcció, móltes de dos y tres pisos a més de la planta baxa, y se-n veuen d'aspecte senyorial, com les de Cadell y de Descatllar, en la plaça Major, y la de Mercader, avuy colegi d'Escolapis. Semblant aspecte presenta la Casa de la Vila, ab lo ràfech de la teulada volant considerablement sobre la vía pública, en quin cuydat arxíu s'hi guarda lo llibre de privilegis, que-n conté 99, concedits a Puigcerdà pêls reys d'Aragó des del any 1181 al 1599; un curiós Dietari de lo ocorregut en la vila, escrit l'any 1584 per Onofre Ortodó, y un gran nombre de pergamins y documents interessants, ab mólts dels segells que d'ells penjavan. La vila quasi des de son origen havía estat voltada de muralles, en les quals l'any 1342 s'obrían vuyt portals d'entrada; al present quasi no-n queda rastre de la seva fortificació. Puigcerdà s'ha convertit d'una quarentena d'anys ençà en una estació d'istíu, en quina temporada la frescor de son clima, la bellesa de sos voltants y les comoditats que s'hi troban, convidan a la estada. Comprenent l'ajuntament les ventatges que la concorrencia de forasters porta a la vila, ha procurat aumentar los atractius

d'aquesta dotant-la d'ombrejats passeigs, com los que voltan l'estany (64), y plantant arbres en les places principals. Axò fà que la població s'haja extès fora de son perímetre antich, particularment per la banda N., ahont hi ha l'estany, construint-s'hi bon nombre d'elegants y luxoses cases de recrèu.

Com a cap de partit, té jutjat de primera instancia y d'instrucció, ab lo séu seguici d'escrivans, registre de la proprietat, presó de partit, advocats y procuradors; y com a població fronteriça, té duana y estació sanitaria en temps d'epidemies. L'Estat hi sosté, ademés, una administració de corrèus y telègrafs (lo telègraf de servey limitat, y ab comunicació directa ab França y

Puigcerdà.—«Cassino Ceretano»

ab les provincies de Gerona y Lleyda); lloch de carrabiners, ab residencia del capità de la companyía; lloch de la guardia civil; policía de seguretat y vigilancia, y administració subalterna de rendes estancades. Des de que-s va acabar la derrera guerra civil fins fà mólt poch temps, hi donava guardia una companyía de tropa. Hi ha agent consular de França y té demarcades dues notaríes.

Compta ab un hospital fundat a derrers del segle XII, que es de patronat y-s mantè part ab rendes propries (7,200 pessetes anyals) y part ab almoynes y ab subvenció del municipi; té 50 llits y lo servexen monges carmelites. Una comunitat de RR. Servites se dedica a la vetíla de malalts. Consta que en lo segle XIII hi havía un alberch de masells y també Pía Almoyna.

---

(64) Veja-s la plana 100.

La ensenyança hi està mólt atesa, donchs ademés de dues escoles públiques elementals complertes, una de noys y la altra de noyes, y de la escola menor de Belles Arts, subvencionada per la Diputació provincial, hi ha un colegi de primera y segona ensenyança, dirigit per PP. Escolapis, una escola privada de noys, una de noyes dirigida per GG. Terciaries, un professor d'idiomes y varis de música.

Puigcerdà celebra mercat tots los diumenges y festa lo primer diumenge de Juliol y lo día 8 de Setembre. Té establiment de banys; dos petits teatres, l'un en lo «Cassino Ceretano», edifici de nova construcció situat prop de la moderna plaça de Barcelona, y l'altre en lo «Cercle Obrer»; una font d'aygua mólt renomenada, coneguda per font de les Monges, y està illuminada per electricitat.

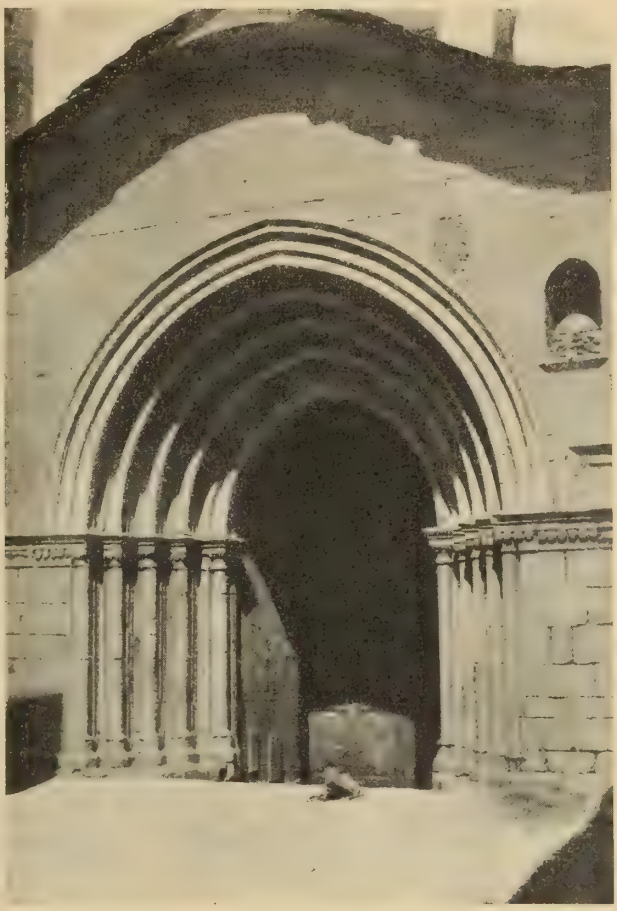

Puigcerdà.—Porta de la esglesia de Santa María

S'hi exercexen totes les professions lliberals y les arts y oficis propris d'una vila centre de comarca, abundant-hi les botigues ben provehides. La industria hi està representada per tres fàbriques de filats y dues de texits de cotó y llana, una de curtits, una de serrar fusta, dos forns de teules, una farinera y altres establiments de menys importancia.

Pera alberch y conveniencia de forasters y tranzeunts hi ha tres fondes, sis hostals y altres cases de menjar, agencies de transport, carruatges de lloguer y ordinació diaria a Bellver (línia de la Sèu d'Urgell a Lleyda), a Llivia, a Martinet, a Montellà, a Planoles, a Ribes y a Ripoll.

L'arrabal anomenat La Baronía s'extén al peu y al SO. del puig ahont està edificada la vila y era del senyoríu del monestir de Cuxà. Rigolisa y Ventajola són petits llogarets de població escampada, purament agrícola.

En l'ordre relligiós Puigcerdà pertany al bisbat d'Urgell y es cap del arxiprestat dit de Cerdanya, format per 24 parroquies, de les quals dues en lo terme municipal de la vila, la de Puigcerdà y la de Ventajola.

La de Puigcerdà es urbana de terme, ab rector, dos vicaris y quatre beneficiats, y li pertanyen les esglesies y capelles següents:

Santa María, esglesia parroquial dedicada a la Nativitat de la Verge. Aquest temple, fundat l'any 1177, ha sigut ab lo transcurs dels segles considerablement engrandit y modificat. Lo frontis actual, ab una bonica portalada d'istil gòtich, y lo campanar, enlayrada torra de 42 metres d'alçada, foren acabats en lo segle XVIII. L'interior, dividit en tres naus per macissos pilans, es d'istil gòtich, y ademés del major, conté 14 altars laterals. Són notables la antiga porta d'entrada, avuy en l'interior del temple, y la que s'obre enfront del carrer de Santa María, abdues gòtiques y construides en marbre roig d'Isòbol que se remontan al segle XIV. També s'hi veuen tres interessants taules pintades, del segle XV, procedents del derruit convent de frares agustins, la tomba esculpturada y policromada de Margarida, muller del noble Guillém de Cadell, morta l'any 1308, y una imatge de fusta de la Verge, que-s remonta al segle XII, coneguda per Nostra Senyora de la Sagristía, y que-s díu procedent de la esglesia de Hix. L'altar major es modern, per haver-se cremat l'any 1785 lo qui havían fet fer los cònsols de la vila en 1326.

Clixé de Joan Castellvell

Puigcerdà.—Esglesia de Sant Domingo

Capella de Nostra Senyora dels Dolors, situada quasi al devant de la esglesia parroquial, en la plaça de Cabrinetty. Hi ha un notable grupo de la Pietat, esculpit per Segimón Pujol l'any 1807.

Capella del Sant Angel Custodi; es la del Hospital, situat en lo carrer de Florença, prop de Santa María, que en lo segle XIV se titolava de Sant Antoni.

Capella de Nostra Senyora de Gracia; construcció gòtica del segle XV, situada en lo carrer de la Llivertat. S' hi conservan un gros canalobre de ferre de la metexa època de la capella y dos retaules procedents del convent d' Agustins.

Capella de Sant Joseph de Calassanç, en lo colegi de PP. Escolapis. Posseheix un preciós quadro d' En Viladomat, representant la aparició de la Verge al fundador de la ordre.

Nostra Senyora del Carme; esglesia del convent de Carmelites, situat tocant a la carretera de Burg-Madame y fundat l' any 1885.

Esglesia de Sant Domingo. Era la del convent de Predicadors, fundat l' any 1288 y suprimit l' any 1835. Avuy hi ha establert lo jutjat y la presó de partit, y en l' edifici conventual les escoles y l' allotjament de la tropa. Fóu mólt perjudicat pêl terratrèmol del any 1428, de quina època data la seva explèndida portalada, tota de marbre. La seva coberta originariament era de fusta y-s conceptua lo més espayós dels temples que tenía la vila. Les quatre estàtues del séu frontis han desaparegut y alguns dels seus retaules servexen ara d' ornament a altres esglesies y capelles. Se conserva en una casa particular, procedent d' aquest temple, la lauda sepulcral de Ramón d' Urg, senyor de Mataplana, mort en Desembre del any 1297, esculpturada y policromada.

Altres dues esglesies hi havía hagut a Puigcerdà: la de Sant Francisco, propria del convent de Franciscans, fundat l' any 1333 y convertit en 1577 en convent d' Agustins, quina situació exacta desconexèm, y la de Santa Clara, en lo convent de Clarisses, edificat en los horts que hi ha sota la placeta de les Monges. La una y la altra desaparegueren l' any 1835 y no-n queda ni rastre.

Sant March, petita capella pública situada fora de la vila, en lo plà que porta son nom, tocant al camí que va a Quexans y a Les Pereres.

Sant Jaume de Rigolisa, esglesia d' aquest llogaret, situat al NE. y en lo terme de Puigcerdà, que era possessió del monestir de Cuxà y quedà quasi despoblat al fundar-se la vila.

Finalment, lo camí de Puigcerdà a Burg-Madame atravessa lo Prat de Pallerols, quin nom recorda la situació del poblat y antiga parroquia de Santa Eugenia de Pallerols (existía ja en 839), desapareguts també al fundar-se en son territori l' any 1177 la vila de Puigcerdà.

La parroquia de Ventajola es rural de segona, ab rector. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Tomàs, s' axeca voltada de poques cases al cim d' una margenada de la riba dreta del Querol. Es un petit temple romànich del segle XI o XII, ab absis en semicercle y la porta d' entrada oberta en lo costat de mitjorn, com en la gran majoría de les esglesies romàniques de la

alta montanya de la provincia. Poble y parroquia eran del senyoríu del monestir de Cuxà.

Notes històriques.—La vila de Puigcerdà, encara que de fundació relativament moderna, es considerada com la capital de la Cerdanya, comarca quin territori ocupa una bona extensió del partit y de la provincia. Per axò abans d'ocupar-nos concretament de lo que fà referencia a la historia de la vila, creyèm aquest lo lloch indicat pera donar una bréu nova de lo que fà referencia al territori de Cerdanya.

Los escriptors de la antiguetat donan a aquest territori lo nom de *Ceretania* y *Cerretania,* y a sos habitants lo de *Ceretes* y *Cerretani.* Situan aquesta regió en lo Pyrinèu, immediatament després dels Indikets que ocupavan l'extrém oriental de la serralada, y diuen que al séu occident, que per ells era la part oposada al Pyrinèu, s'extenía la regió ausetana. No mencionan de la Cerdanya més que un sol poblat, *Julia Lybica;* però afegexen que hi havía cerdans *julians* y cerdans *augustans,* de lo qual se-n deduheix que una part d'ells reberen beneficis, pot-ser los drets de ciutadans llatins de que consta fruiren, de Julius Cèsar, y una altra part los reberen d'August. De totes maneres resulta que-ls antichs dividían los cerdans en dos grupus, que Avienus distingeix ab les denominacions de *Cœretes* y *Acrocœretes.* Tots ells, emperò, eran del convent jurídich de Tarragona. Silius suposa que-ls ceretans formavan ab les tropes espanyoles que Aníbal s'emportà a Italia, y se sab que l'any 39 abans de la nostra Era se rebelaren contra Roma, sorprenent y derrotant primer a les forces romanes, però que aprés, l'any 37, foren vençuts per Domitius Calvinus. Strabó los califica d'íbers y díu feyan mólt bons pernils, lo que-ls hi donava quantiós guany. També s'ha suposat que-l terrer produhía abundancia de ví excelent, però sospitàm que-ls vins ceretans a que-s refereix Columela, no són los de Cerdanya, sinó los que donavan les vinyes de la romana *Ceret*, població que pèls tipus de les seves monedes estava situada en la *Betica*, avuy Andalusía. Axò es tot lo que sabèm de Cerdanya y dels cerdans en la Etat Antiga, y fins al present no tením noves de que existesca ni s'haja trobat a Cerdanya cap reste ni monument autèntich de dita Etat (feta excepció d'algunes destrals de pedra pulimentada dels derrers temps de la època neolítica) que permeta completar lo que-ls antichs autors diuen d'aquesta regió, quina extensió y límits es, sinó impossible, mólt difícil de precisar. Seguint lo Pyrinèu en direcció al Atlàntich, hi ha qui-ls fa afrontar ab los Ilergetes; però lo més provable es que afrontavan ab los Iacetans. Respecte a *Julia Lybica,* quasi tots los historiadors moderns la situan a Llivia.

Més escasses són encara les noves que-s tenen d'aquesta comarca en lo temps de les dominacions vissigòthica y serrahina. Remontant la vall del Segre, creuen alguns que penetrà en la Galia una part del exèrcit de Wamba al dirigir-se a combatre la rebelió de Paulus, y es positíu que a Cerdanya

tingué son desenllàç la insurrecció del bereber Abu-Nhesa, més generalment conegut per Munuza, que estava casat ab una filla d' Eudes, duch d' Aquitania. La tràgica fí d' aquest cabdill mahometà, casat ab una cristiana, ha servit de tema a la llegenda y a la poesía pera explayar-hi totes les gales de la imaginació.

Tampoch consta res concret respecte de la reconquesta del territori cerdà pêls cristians, si es que en efecte aquest va ésser dominat pêls moros, fet negat per historiayres moderns, que opinan s' hi mantingué sempre independent un nucli de cristians fugitius, amparats per les escabrositats de les montanyes que la enrondan. Ab la existencia d' aquest nucli hi relacionan la mólt duptosa d' un príncep o cabdill anomenat Quintilià, en 736, del qui donava noves un tabulari del monestir de Ripoll, y se-l suposa senyor de Montgrony. Siga lo que-s vulga, es positíu que la Cerdanya al començar lo derrer terç del segle VIII estava sots lo domini dels reys franchs, des del moment que Carles-Many la va donar al comte despossehit d' Aragó, Aznar Galindo, quin fill Galindo Aznar figura com a comte de Cerdanya en 778. Després d' aquests foren comtes beneficiaris de Cerdanya, Fredol, Seniofret, Salomó, Miró y Guifre *lo Pilós*, qui obtingué provablement lo comtat per successió de son oncle Miró. La sèrie dels comtes hereditaris de Cerdanya, successors de Guifre, es com segueix:

Miró (898-928), fill de Guifre o Wifret, casat ab Ava. Heretà de son pare los comtats de Cerdanya y de Besalú, als qui ja en son temps estavan units los *pagus* o territoris de Vallespir, Fenollet, Conflent, Capcir, Bergadà, Lillet y Ribes, y més endevant s' uniren al de Cerdanya part dels de San, de Donasàn, de Perapertusa y de Sabartés. Tingué varis fills, dels quals heretà lo comtat de Cerdanya, ab la major part dels territoris ja mencionats,

Seniofret (928-967), qui al morir son germà Wifret a mans dels seus súbdits, possehí també lo comtat de Besalú. Seniofret no degué tenir descendencia, donchs lo succehí en lo comtat de Cerdanya son germà

Oliba (967-990), qui obtingué també lo de Besalú en 984, quan la mort de son altre germà Miró, bisbe de Gerona, qui l' havía heretat del comte Seniofret. Oliba estigué casat ab Ermengarda y fóu després d' ell comte de Cerdanya, son fill

Guifre (990-1049), lo fundador del monestir de Sant Martí de Canigó en Conflent. Aquest se casà en primeres nupcies ab Dona Guisla, y morta aquesta senyora, contragué matrimoni ab Dona Isabel. De Guifre y Guisla fóu fill

Ramón Guifre (1049-1068), qui heretà lo comtat de Cerdanya y estigué casat ab Dona Adala, de la qual tingué a

Guillém Ramón (1068-1095), comte de Cerdanya, qui, morta sa primera muller Isabel d' Urgell, se casà ab Adela de Carcassona y de La Marca, anomenada també Sanxa. Heretà lo comtat son fill

Guillém Jordà (1095-1109?). Abans de marxar a Terra Santa, ahont morí sense fills, havía fet testament nomenant herèu del comtat de Cerdanya a son germà Bernat Guillém, y per al cas de que aquest no tingués descendencia, lo substituí en l'heretament pêl séu oncle Enrich, a aquest pêl comte de Besalú, y en derrer terme pêl comte de Barcelona.

Bernat Guillém (1104-1117), governava lo comtat durant la ausencia de son germà, titulant-se *Cònsol de Cerdanya*. Després de la mort d'aquest se titolà comte. Finà sense descendencia l'any 1117. Ab ell s'extingí la línia dels comtes particulars de Cerdanya, y aquest comtat passà a la casa de Barcelona, provablement en virtut de les disposicions testamentaries de Guillém Jordà, en la persona del comte Ramón Berenguer III, donchs encara que alegava drets a la successió Guillém de Salses, aquest los renuncià en 1134.

A *Ramón Berenguer III,* qui governà lo comtat de Cerdanya del any 1117 al 1131, lo succehí son fill *Ramón Berenguer IV,* comte de Barcelona, qui-l governà fins a 1162, any de la seva mort. Aquest comte en son testament dexà entre altres coses a son segón fill Pere, lo comtat de Cerdanya y territoris a ell anexes, tal com los havía possehit lo comte Bernat Guillém, pera que-ls tingués en fèu de son germà major Ramón Berenguer, qui aprés cambià de nom adoptant lo d'Anfòs, y fóu rey d'Aragó y comte de Barcelona, y cas de faltar Pere o morir sense descendencia, lo substituí ab iguals condicions per son tercer fill Sanxo. Malgrat aquesta disposició, no sabèm que l'infant Pere hagués governat lo comtat de Cerdanya, que trobàm possehit pêl rey *Anfòs I* y després pêl séu germà *D. Sanxo* (1182), del qui passà a son fill *Nunyo Sanxez.* Mort aquest en 1241, se reincorporà lo comtat a la corona en la persona del rey En *Jaume I,* pera separarse-n altra vegada al morir lo rey en 1276, entrant a formar part dels estats de son segón fill lo rey de Mallorca. Continuà la Cerdanya sots la sobiranía dels reys de Mallorca fins al any 1344, en que foren despossehits de sos estats per Pere III (IV d'Aragó), unint-se altra vegada d'una manera definitiva a la corona d'Aragó. Havent lo rey En Joan II empenyat lo comtat a Lluís XI de França, los francesos ocuparen la Cerdanya l'any 1462, que no fóu recuperada de fet pêl rey d'Aragó fins l'any 1473 y de dret fins l'any 1493, originant-se d'aquests fets una sèrie continuada de lluytes. Finalment, quan l'alçament de Catalunya del any 1640, los francesos tornaren a ocupar la Cerdanya, y al fer-se la pau entre Espanya y França, la part de la Cerdanya avuy francesa fóu cedida a França l'any 1659 pêl tractat dels Pyrinèus y l'adicional de Llivia de 12 de Novembre del any 1660.

Quins eran los límits del comtat de Cerdanya, pêl que respecta a la provincia de Gerona, ho hem exposat més enrera. En quant a la capital del comtat, sembla que en los primers temps de la reconquesta fóu Llivia, a la que-l comte Fredol calificà de ciutat en 1815; però no hi ha dupte que més endevant, en temps dels comtes hereditaris, fóu lo lloch de Hix, que pertany

a la Cerdanya francesa, per més que-ls dits comtes no tenían residencia fixa y vivían habitualment en Conflent. En temps del rey d'Aragó la capital fóu Puigcerdà.

Aquesta vila fóu feta edificar pêl rey Anfòs I envers l'any 1177, per ésser la seva situació més propicia pera la defensa que la del poble de Hix. Que aquest era lo pensament del rey, ho comprova lo primer privilegi concedit a la vila l'any 1181, pêl qual s'imposa a sos moradors la obligació de circuirla de murs. A aquest privilegi ne seguiren d'altres, concedint-li la celebració

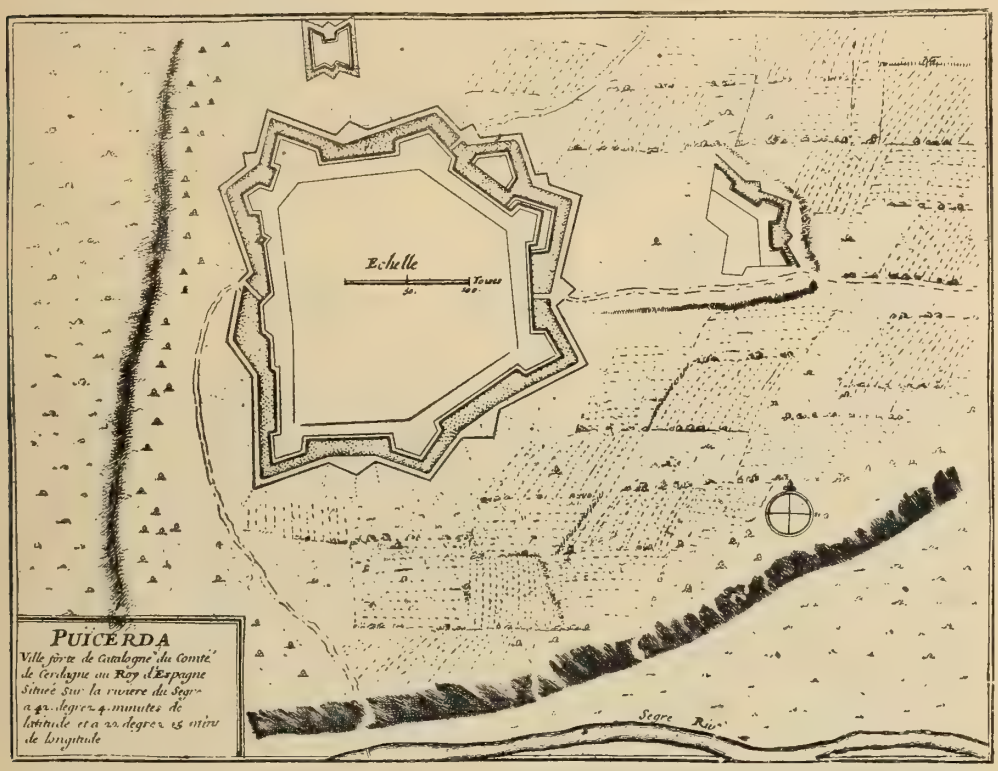

Facilitat per L. Soler y March

Puigcerdà.—Plan de la fortalesa en los segles XVII y XVIII

de mercat y de fira y otorgant-li llivertats y franqueses, per manera que la població anà crexent mólt depressa, absorvint per complert la antiga parroquia de Santa Eugenia de Pallerols y la major part dels poblats de Sant Martí de Arabó, de Rigolisa y de Hix. L'any 1281 sufrí un horrorós incendi y un altre l'any 1309; però aquests contratemps no deturaren lo séu desenrotllo y en l'any 1359 s'hi comptavan 663 fochs: 9 de ciutadans y tots los altres reyals. A més de la parroquia quasi coetania de la fundació de la vila, y del hospital de pobres, que s'hi erigí poch després, hi havía establerts en lo segle XIII, un alberch de masells y una Pía Almoyna, y tenía un call o barri juhéu, ab aljama y sinagoga, emplaçat prop del lloch que ocupà més

endevant lo convent de franciscans. En lo segle XIV se construí la cequia y l'estany; s'axecà lo pont de Sant Martí sobre lo ríu Arabó o Querol; s'adobaren y pot-ser extengueren les muralles; obtingué la vila representació en les corts catalanes y adquirí per compra considerables extensions de terrenys poblats de boschs en la vall superior del ríu d'Alp, dels quals ne conserva encara alguna partida. La vila se governava per un concell o assamblea de vehins, representada ab funcions executives, primer per tres y després per quatre cònsols. Com a cap de la Veguería de Cerdanya, era la residencia del Veguer, de la curia y demés autoritats reyals. Los terratrèmols del

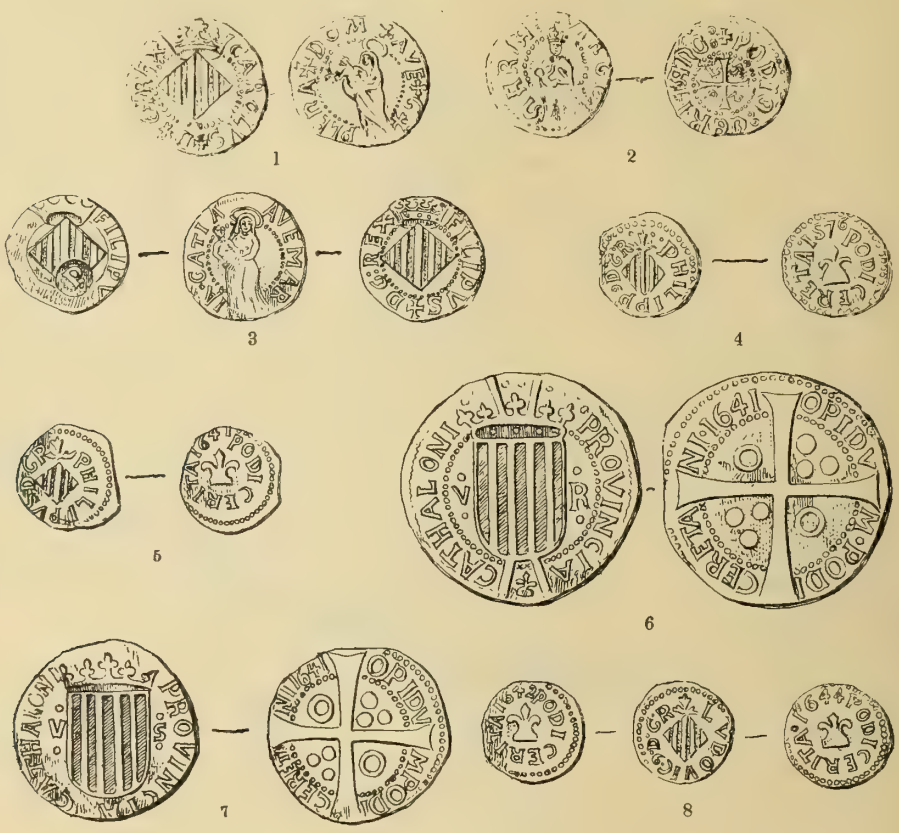

Monedes de Puigcerdà: 1 y 2, Carles I.—3 y 4, Felip I y II.—6 y 7, Alçament del segle XVII.—5 y 8, Lluís XIII y Lluís XIV

any 1428 ocasionaren a la vila mólts perjudicis y desgracies personals; però lo que més ha perjudicat a Puigcerdà des de la segona meytat del segle XIV, es la sèrie inacabable d'embestides y de setges que ha hagut de sofrir fins a tocar quasi als nostres díes, quin detall no es propri d'aquest lloch. La necessitat d'atendre a les despeses originades de les guerres y al reparo de les seves defenses, li valgué la concessió pêls reys Carles I y Felip I (II de Castella) de varis privilegis pera encunyar moneda, ardits y menuts de coure,

ab curs en la vila y en los comtats de Cerdanya y de Rosselló; encunyacions que promogueren diferencies y conflictes entre les viles de Puigcerdà y Perpi-

Puigcerdà. — Revers de la medalla de Lluís XIV, commemorativa de la presa de la vila pêls francesos l'any 1678.

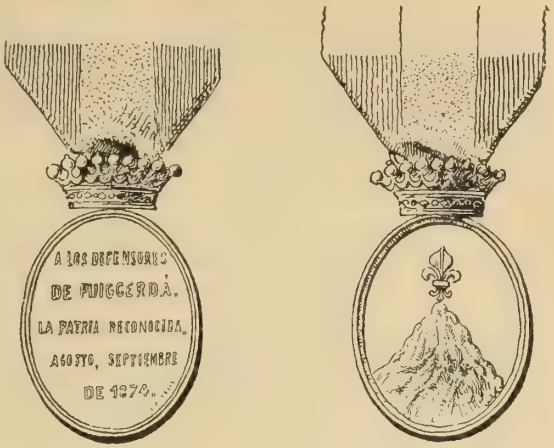

Puigcerdà.—Medalla militar de la guerra carlista

nyà. Anys després, quan l'alçament de Catalunya contra lo govern de Felip IV

Clixé de Conrat Sagrera

Puigcerdà.—Plaça major y estatua de Cabrinetty

de Castella, tornà Puigcerdà a encunyar moneda, aquesta vegada de plata y de coure y per la seva propria autoritat. Los francesos encunyaren una

medalla pera celebrar la presa de Puigcerdà pèl Duch de Navalles lo día 28 de Maig del any 1678, ab la llegenda PYRENAEIS PERRUPTIS-IUGUM CERRETANORUM CAPT · M · DC · LXXVIII · , que vé a dir: *Los Pyrinèus oberts - Lo Puig dels cerdans pres, 1678.* Finalment, pera premiar als qui prengueren part en la defensa de la vila contra-ls carlins l'any 1874, se va crear una condecoració consistent en una medalla ovalada, cimada per una corona comtal, que porta gravades a la una cara les armes de Puigcerdà (un puig cimat d'una flor de llir) y a la altra aquesta inscripció en cinch ratlles: *A los defensores | de Puigcerdá | la patria agradecida | Agosto, Septiembre | de 1874.* També hi ha erigits en la vila dos monuments commemoratius: l'un en la plaça Major, consistent en la estàtua del brigadier Cabrinetty, qui obligà als carlins a axecar lo setge que havían posat a Puigcerdà, lo 17 d'Abril del any 1873, obra del esculptor Rosendo Nobas, y l'altre en la plaça dita avuy de Cabrinetty, consistent en un obelisch de marbre roig d'Isòbol, que té encastades en una de ses cares un escut de bronze ab les armes de la vila, sostingut per dos lleons, y en quin çòcol s'hi llegeix: *A la memoria | de los que fallecieron | defendiendo esta villa ‖ Noviembre | de | 1837 ‖ Abril | de | 1873 ‖ Agosto y Septiembre | de | 1874.*

Entre los fills ilustres de Puigcerdà són d'esmentar Joan de Queralt, que fóu governador de Catalunya en 1593; Lluís Sans, que fóu bisbe de Solsona y de Barcelona, y los escriptors Antoni Oliva, jurisconsult, y Francisco Piguillen, metge.

Bibliografía.—Ademés de les obres de caràcter general que parlan de la Cerdanya o de la vila de Puigcerdà; y de les notes y ressenyes d'excursions que hi fan referencia y-s poden llegir en les publicacions del *Centre Excursionista de Catalunya* y del *Club Alpí Francès*, se n'ocupan de una manera especial o exclusiva los treballs següents: Alart (B.): *Notices historiques sur les communes du Roussillon (Vallee de Querol, Hix et Les Guinguettes)*, 1868-1878.— *L' Hôpital et la commune de la Perche.* — *Privileges et titres relatifs aux franchises, institutions et propiétés communales de Roussillon et de Cerdagne*, 1878.—Bofarull y Brocà (Antoni de): *La irrupció dels alarbs contra Cerdanya*, 1878.—Bouis et Farines: *Le lignite d' Estavar*, 1836.—Brousse (Manel): *La Cerdagne française*, 1896.— *L' Enclave espagnole de Llivia*, 1897.—Busquets y Punset (Antòn): *Rondant la Cerdanya.*— Carreras y Candi (Francesch): *Encunyacions monetaries al Urgellet y Cerdanya*, articles publicats en la *Revista de la Asociación Artística-Arqueológica Barcelonesa*, volúm VI.—Companyo (Lluís): *Voyage en Cerdagne*, etc., 1843.—Cormier: *Le bienheureux Romee de Livia*, 1884.—Cotxet (Bonaventura): *Noticia històrica de la imatge de Nostra Senyora de Err*, 1853.—Cuni y Martorell: *Excursión entomológica y botánica á la Cerdaña española*, 1881.—Depéret (Ch.) y Rérolle (L.): *Note sur la géologie et sur les mammiferes fossiles du bassin lacustre miocène superieur de la Cerdagne*, 1885.—Farines (J. N.): *Note sur les lignites de Estavar*, 1833.—Ferrer (Lleó): *Analyse chimiquè du lignite de Estavar*, 1874.—Fiter y Inglés (Joseph): *Invasió dels alarbs en la Cerdanya y reconquesta d' aquesta comarca per los cristians*, 1878.—Fius y Palà: *Costums de Cerdanya*, 1901.—Junoy (frà Tomàs): *Disertaciones sacadas de la historia inédita de los ceretanos*, 1857.— *El libro de honor de Puigcerdá*, 1876.— *La voz del Pirineo* (periòdich). S'hi ha publicat algún article de caràcter històrich o científich.—Leymerie (A.): *Recit d' une excursion geologique dans la vallée du Ségre*, 1869.—Lyell: *On a freshwater formation containing lignite in Cerdagne*, 1854.—Martí (Joseph): *Recuerdos de Puigcerdá*, 1882.— *Ceretania*, 1886.—Miret y Sans (Joaquím): *Los vescomtes de Cerdanya, Conflent y Bergadà*, 1901.—Osona (Artur): *Guies itineraries de Cerdanya.*—Puiggarí (P.): *Récherches sur les Ceretani des Pyrénées*, 1835.—Puyol y Safont: *Hijos ilustres de Cerdaña*, 1896.—Ratoin (Manel): *Une ville espagnole en France*, 1894.—Rérolle (Lluís): *Voyage en Roussillon et en Cerdagne*, 1882.— *Etudes sur les vegétaux fossiles de Cerdagne*, 1885.—Rous (Emili): *Histoire de Nôtre Dame de*

Font-Romeu, 1890. — Sabarthez (H): *Eglise triangulaire de Planés*, etc., 1895. — Salsas (Albert): *La Cerdagne Espagnole*, 1899. — *Armorial du comte de Cerdagne*, 1895. — *De Cerdagne en Vallespir*, 1896.—Sanpere y Miquel (Salvador): *Los alarbs y la Cerdanya*, 1879. — Segura (Joan): *Nomenclatura antiga y explicac ó etimològica dels pobles de la Cerdanya catalana*, 1893. — Soler y Escofet (Ignasi): *L'Aplech de Quadres*, 1895. — Tolrá de Bordas: *Notice sur Nôtre Dame de Font-Romeu*. — Torras (C. August): *Valls altes del Segre*, 1902. — Vidal (Pere): *Excursions et ascensions dans les montagnes du massif de Carlit*, 1887.

Alp

Lo districte municipal d' Alp està situat en la Cerdanya, al E. SE. de Puigcerdà, y afronta, al N., ab lo d' Urtg y ab França; al E., ab lo de Tosses y ab la provincia de Barcelona; al S. y al O., ab lo de Das. Té 144 edificis y alberchs, 16 d' ells escampats pêl terme, ab 588 habitants de fet (de dret 593), dels quals 294 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 165; casats, 112; viudos, 23; total, 300. —Dones: solteres, 150; casades, 113; viudes, 25; total, 288.

Lo terme es mólt extens, sumament montanyós y solzament n' hi ha una petita partida de planer en sos extrems S. y O. Ocupa tota la capsalera del ríu de son nom, des de la Crèu de Mayans als puig y rasos d' Alp, y tota la vall d' aquest ríu, ab sos afluyents, fins a Escadars y a Mossoll. La montanya està encara força poblada de boschs, principalment de pins y d' abets, y abunda d' excelents pasturatges, criant-s'hi mólt de bestiar y no faltant-hi tampoch caça. En los conrèus s' hi cullen segle, trumfes, hortalices y alguna fruyta. Lo atravessa en tota la seva extensió, seguint a més o menys distancia, lo ríu d' Alp per la seva riba dreta, des del Coll de Tosses a Escadars, la carretera particular de que portàm feta menció, y des d' Escadars, en direcció de N. a S., un camí vehinal en bon estat que, passant per Alp, conduheix a Das y a Urús. Los altres camins del districte són rurals y quasi tots de ferradura. Lo poble posseheix en la montanya, un xich en avall del puig d' Alp, un bosch comunal anomenat La Pía. Pertany lo dictricte al electoral de Puigcerdà.

Alp es una petita població, quins habitants se dedican quasi exclusivament a la cría y comerç de bestiar y a la agricultura. Lo poble està situat a 1,180 metres sobre lo nivell de la mar, a cosa d' un kilòmetre de la riba esquerra del ríu de son nom, tocant los rempèus de la montanya d' Alp al perdre-s en la plana. Dista de Puigcerdà 8 kilòmetres y de Gerona, per vía rodada, 125 aproximadament. Compta ab dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes, ab forns de calç, molins fariners y agencies de transports, y té lloch de carrabiners establert a la Molina, 8 kilòmetres més avall de la collada de Tosses en la confluencia del Saltegat

ab lo ríu d' Alp, ahont s' hi troba també un bon hostal. Celebra la festa major lo día 29 de Juny.

En l' ordre relligiós, es parroquia urbana d' ascens, del arxiprestat de Cerdanya y bisbat de la Sèu d' Urgell. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Pere, es un temple romànich mólt modificat, d' una sola nau, ab passadissos y capelles laterals: es espayosa, però quelcòm fosca. La parroquia d' Alp, existía ja l' any 839; més endevant fóu pertenencia del monestir de Canigó. Té agregada la capella romànica (segle XII) de la Divina Pastora, en una gran masía anomenada la Torra de Ríu, situada entre aquest y la carretera, a poch més d' un kilòmetre aygües amunt d' Alp. En lo terme de la parroquia, hi havía hagut antigament altres esglesies, al present desaparegudes. La de Segremorta, *Socra mortua* en 839, que havía sigut parroquial y quina advocació ignoràm; estava situada sota la montanya del Sitjar, en la vall del torrent de la Fou, afluyent del ríu d' Alp, més en avall de la pinosa del Paborde. La de Sant Martí de Saltegat, *Saltegal* en 839, quines runes se veuen encara en la vall del Saltegat, en lo lloch anomenat Plà de les Gavarreres, que també era parroquia y n'hi ha memories del segle XIV. Y, per últim, la de Ovella, *Obella* en 839 y *Huvela* en 1368, que era parroquia, de la qual se-n veuen restes més amunt de la metexa vall que la anterior, en lo lloch anomenat Portxo o Portxa de Ovella.

Alp, escrit ja d' aquesta manera en 1163, tenía, en 1359, 21 fochs: 17 reyals y 4 del vescomte de Castellbò. Lo rey adquirí, en 1316, de Ramón d' Urtg, la major part del terme. La que pertanyía al vescomtat de Castellbò, successor des de feya mólt temps en lo de Cerdanya y unit més endevant al comtat de Foix, fóu donada, en 1346, per Ricart Bertràn de Foix a Sicart de Lordat. La part del rey, en la qual estavan compresos los llochs de Saltegat, Ovella y Segremorta, fóu venuda per Pere III, en 1368, a Jaume de Pallars, senyor de Mataplana, lo qui, en 1373, la va vendre a Joan de Laçara y l' herèu y germà d' aquest, Pere, lo 11 de Febrer de 1393, la va vendre a la vila de Puigcerdà, que hi conserva encara lo bosch comunal conegut per l' Abetar, d' unes 900 hectàrees d' extensió. L' any 1698, Alp era lloch reyal de la veguería estreta de Puigcerdà.

Bolvir

Lo poble de Bolvir, ab lo vehinat d' Amunt y lo llogaret de Talltorta, forman un districte municipal, situat a ponent de Puigcerdà, en la terminació de la vall formada per la riera de Guils. Afronta, al N., ab lo de Guils; al E., ab lo de Puigcerdà; al S., ab lo d' Urtg, mitjansant lo ríu Segre, y al O., ab lo de Ger. Té 108 edificis y alberchs, ab 416 habitants de fet (de dret 439), dels quals 178 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 107; casats, 110; viudos, 9; total, 226. — Dones: solteres, 68; casades, 108; viudes, 14; total, 190; y per entitats de població, com segueix:

Bolvir (cap de partit): 71 edificis y alberchs, ab 231 habitants.—Vehinat d' Amunt (a 500 metres de Bolvir): 21 edificis y alberchs, ab 86 habitants.—Petits caserius y edificis isolats, 16, ab 99 habitants.

Lo vehinat de Talltorta, a 2,600 metres de Bolvir, té 8 edificis y alberchs, ab 80 habitants.

Lo terme es quasi tot planer, tancant la vall, per l' E. y per l' O., los baxos serrats que la separan de la del Querol y de la de Saga. Lo terrer està plè de prats, mólts de regadíu; s' hi cullen segle y trumfes, y s' hi cría abundancia de bestiar. A les vores del ríu y envoltant los prats hi crexen arbres; de bosch n' hi ha poch. Lo regan la riera de Guils, ab alguna petita torrentera que se li ajunta, que atravessa la vall de N. a S., des de que entra en lo terme fins al séu ayguabarreig ab lo Segre, en quin troç porta també lo nom de ríu o riera de Bolvir, y pèl SE. del terme, al endret de Talltorta, que s' extén un bocí per la vall de Querol, lo ríu d' aquest nom fins que-s barreja ab lo Segre. Atravessa també lo terme la cequia o canal de Cerdanya, que pren les aygües del ríu Querol en territori francès, y rega, a ponent de Puigcerdà, una part de la plana situada a la riba dreta del Segre, que per la seva exposició a mitjorn es coneguda per La Solana. L'escapsa pèl SE. la carretera de Puigcerdà a Tosses, y més al N. entra en lo terme, passant per la ermita del Remey, lo camí vehinal de Puigcerdà, que al arribar a Bolvir se biforca, dirigint-se la una branca a Ger, All y Isòbol, y la altra branca a la derrera d' aquestes poblacions vorejant lo Segre per la seva riba dreta. Aquest camí, seguint la primera branca, es lo carreter de Puigcerdà a Bellver y la Sèu d' Urgell, per La Solana. Pertany lo districte al electoral de Puigcerdà.

Lo poble de Bolvir, està situat a la riba de la riera de son nom, a la alçada de 1,115 metres sobre lo nivell de la mar y a la distancia de 5 kilòmetres de Puigcerdà y uns 136 de Gerona. Està dividit en dues barriades o nuclis de població: lo poble propriament dit, que ocupa la falda d' un pujol en quin cim s' axecan la esglesia parroquial y la capella de Nostra Senyora de la Esperança, y lo vehinat d' Amunt, en un puig proper coronat per una alta torra quadrada d' antich coneguda per Torra de Bolvir. Es població agricultora. S' hi explotan pedreres de piçarra; hi ha una fàbrica de serrar fusta; una escola elemental complerta d' assistencia mixta, y celebra festa los díes 11 de Maig y 22 de Novembre.

Lo llogaret de Talltorta està situat a la riba del Querol y d' ell forma part la gran masía anomenada Mas Arbó o Arabó, prop del pont de Soler sobre-l Segre. Se conserva memoria d' haver-hi hagut en aquest lloch un poblat, avuy desaparegut, anomenat Sant Climent de Soler.

En l' ordre relligiós Bolvir es parroquia urbana d' entrada, ab rector, del

Clixé de Conrat Sagrera

Bolvir.—Retaule de la capella de Nostra Senyora de la Esperança (segle xv)

arxiprestat de Cerdanya y del bisbat de la Sèu d' Urgell. Li pertanyen les següents esglesies y capelles:

Santa Cecilia, esglesia parroquial. Es un petit temple romànich, ab absis senzillament ornamentat y campanar en forma de torra quadrada, a la qual s'hi ha afegit la terminació piramidal que avuy té. La porta s'obría en la paret de mitjorn: fà pochs anys la han oberta sota lo campanar, enfront del absis. La formavan dos archs en degradació, un d'ells apoyat en columnes, quals capitells mostran esculptures d'aspecte primitíu. S'hi guarda un frontal del segle XII, que té pintats dos rengles superposats de figures, en bona conservació, y una bonica creu gòtica de plata daurada. Aquesta esglesia en lo segle X era possessió del monestir de Cuxà.

Capella de Nostra Senyora de la Esperança, a poques passes de la esglesia parroquial, construida l'any 1347. Hi ha un preciós y ben conservat retaule gòtich del segle XV, quines pintures representan passatges de la vida de la Verge. La imatge de Nostra Senyora, que ocupa lo centre, es una esculptura de fusta del segle XII o XIII.

Sant Rafel, petita capella situada a 300 metres del poble.

Sant Andréu, capella pública en la masía anomenada de Sallent, a 700 metres al O. del poble, y

Nostra Senyora del Remey, a prop d'un kilòmetre a solixent de Bolvir, santuari derrerament reedificat ab explendidesa. S'hi fan aplechs y hi acut mólta gent, tant de la Cerdanya espanyola com de la francesa.

Talltorta es parroquia rural de segona, ab rector, també del arxiprestat de Cerdanya y del bisbat de la Sèu d'Urgell. La seva esglesia parroquial era ja en 1163 possessió del monestir de Canigó. En ella hi celebrà un judici l'any 1086 lo comte de Cerdanya Guillém. Es un petit temple romànich d'una nau, ab campanar quadrat acabat en piràmide. Estava dedicada a Santa Fè; però ara, provablement per haver absorvit la del lloch desaparegut de Soler, està dedicada a Sant Climent.

Bolvir, en los documents *Bulvir* (any 985) y *Vulvirris* (1011), tenía l'any 1359, 16 fochs d'esglesia. L'any 1698 era del abat de Cuxà, y Talltorta *(Valltorta)* del Rey.

Campdevànol

Lo districte municipal de Campdevànol, que comprèn lo poble d'aquest nom y un bon nombre de llogarets y de vehinats, està situat al SE. de Puigcerdà, en la conca del Freser y de son afluyent lo Merdàs, y afronta, al N., ab los de Campelles y de Ribes; al E., ab lo de Ogassa; al S., ab los de Parroquia de Ripoll y de Viladonja, y al O., ab lo de Gombreny. Té 242 edificis y alberchs, ab 1,318 habitants de fet (de dret 1,312), dels quals 326 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 395; casats, 247; viudos, 27; total, 669. — Dones: solteres, 368; casades, 243; viudes, 38; total, 649; y per entitats de població, com segueix:

Sant Cristòfol de Campdevànol (cap de districte): 86 edificis y alberchs, ab 737 habitants.—La Creu, vehinat (a 900 metres de Sant Cristòfol): 14 edificis y alberchs, ab 84 habitants.—Sant Llorenç de Campdevànol (a 4 kilòmetres de id.): 59 edificis y alberchs, ab 104 habitants. — Sant Martí de Armancies (a 1,500 metres de id): 22 edificis y alberchs, ab 88 habitants. — Sant Pere de Huire (a 3,250 metres de id.): 12 edificis y alberchs, ab 61 habitants. — Sant Quintí de Puigrodón (a 7 kilòmetres de id.): 12 edificis y alberchs, ab 16 habitants.—Vehinat de Dalt (a 300 metres de id.): 22 edificis y alberchs, ab 164 habitants. — Petits caserius y edificis isolats, 15, ab 64 habitants.

Entre-ls caserius s' hi han de comptar l' Arrabal y los vehinats de Cavelleres y La Vella, corresponents al terme de Sant Cristòfol, y lo vehinat del Mas Pernàu, corresponent al terme de Sant Llorenç. Aquests dos llochs havían sigut fins fà mólt poch temps cap d' altres tants districtes municipals, independents l' un del altre. Lo desenrotllo que la fabricació ha pres en lo districte, nos fà creure que-l nou cens que s' acaba de fer, donarà considerable aument a les xifres apuntades, tretes des del any 1900.

Lo terme, fora en los fondals formats per la vall, es mólt accidentat. Hi ha boschs de pins, roures y alzines; arbres en los riberals; guixeres y pedreres de calç y de ciment. S' hi cría bestiar. En los conrèus s' hi donan grans, llegums y trumfes. Lo regan los rius Freser y Merdàs y varies torrenteres afluyents del un o del altre. L' atravessa remontant lo Freser, la carretera de Barcelona a Ribes, y, remontant lo Merdàs, la del coll de la Merolla a Campdevànol, que té construits o a punt d' acabar-se los 7,219 metres compresos entre la carretera de Ribes y Gombreny. Aprofitant les aygües del Freser, funcionan des de Sant Martí d' Armancies en avall, un bon nombre de fàbriques. Un xich més amunt del dit llogaret, hi ha un vell pont de pedra, lo pont de Cabreta, pêl qual atravessava lo Freser l' antich camí de ferradura que conduhía a Cerdanya. Lo districte reb lo corrèu directament y pertany al electoral de Puigcerdà.

Lo poble de Sant Cristòfol de Campdevànol està situat a la riba dreta del Freser y dista de Puigcerdà, per carretera, 57 kilòmetres; de Gerona, a vol d' aucell, 62, y per vía rodada, 89, y de la estació de Ripoll, que es la de camí de ferre que té més a la vora, 5. S' extén per la riba del Freser en diferentes barriades, de les quals l' Arrabal, a la esquerra del ríu y tocant a la carretera de Ribes, està unida ab lo poble per un pont de moderna construcció. Lo vehinat anomenat La Creu, prop del ayguabarreig del Freser ab lo Merdàs, deu lo nom a una bonica creu de pedra, esculpturada, que s' alça quasi tocant a les cases sobre una columna vuytavada, al voltant de quin capitell, també esculpturat, s'hi llegeix en lletres gòtich-alemanyes de derrers del segle xv o principis del xvi: «*bernat: terer* | *feu: aq(*ue*)sta creu* | †

ihesus: christus? | *venit: i*(n):*pace* | *deus: homo* | *factus: est: et* | *pro nobis* | *pasus: est*». Hi ha en lo districte lloch de la guardia civil; dues escoles públiques elementals complertes, una de noys y la altra de noyes; una escola gratuita de noys de caràcter parroquial, d' ensenyança diurna y nocturna, y una de privada de noyes, a càrrech de monges Concepcionistes. També hi ha organisat a Sant Cristòfol un orfeó, ab ensenyança de música. Té ordinació a Ripoll pera tots los trens que s' aturan en la estació d' aquesta vila, hostals, apotecari, metge y llum elèctrica en lo poble y construccions properes al Freser. Sant Cristòfol celebra la festa major lo tercer diumenge de Setembre y fira lo 15 d'Octubre. Sant Llorenç celebra la festa major lo día 10 d' Agost.

Clixé de Joan Castellvell

Campdevànol.—Pont de la Cabreta

La industria hi està representada per dues fàbriques de producció de força elèctrica; deu de filats, texits y torcits de cotó; dues de carbur de calç, dos forns de calç y de ciment, y algún molí fariner. De les fargues que en temps passats havían donat renòm al poble, ne fà memoria la farga Casanoves en la qual se fabrican tota mena d' eynes.

En l' ordre relligiós hi ha en lo districte dues parroquies, totes dues del arxiprestat de Ripoll y bisbat de Vich.

La de Sant Cristòfol de Campdevànol, es urbana d' ascens, ab rector, dos vicaris y un vicari-mestre. La esglesia parroquial nova, està situada en lo plà y fóu benehida l' any 1885. La anterior, avuy sufragània de la nova, s' enlayra sobre un serrat no lluny del poble y s' hi celebran alguns cultes durant

l' any; fóu consagrada en 1701. Aquesta parroquia té agregades les esglesies y capelles següents:

Sant Martí d' Armancies, ajuda parroquial ab escola gratuita, servida per un vicari. Aquesta esglesia està situada prop de la carretera de Ribes, en lo lloch de son nom, uns dos kilòmetres a tramontana de Sant Cristòfol. La esglesia vella s' axeca a la dreta, sobre un puig.

Sant Pere de Huire, situada al cim de la serra, a 1,200 metres sobre lo nivell de la mar. Es mólt antiga y havía sigut parroquia. Fóu restaurada y

Campdevànol.—Vista general de La Creu

consagrada en lo segle XIII pêl bisbe de Vich, Sant Bernat Calvó; més endevant y fins al any 1878, fóu sufragània de la parroquia de Sant Quintí de Puigrodón.

Capella de Nostra Senyora del Roser de Rotlland.

Santuari de Sant Grau.

Esglesia o capella de Sant Baldiri, mencionada en documents del segle X, quina situació en lo terme desconexèm.

La altra parroquia es la de Sant Llorenç de Campdevànol, en lo lloch del meteix nom. Es urbana d' entrada, ab rector, y un coadjutor en la sufragània de Sant Quintí de Puigrodón, parroquia fà poch suprimida. Té agregada una capella pública, en lo mas Serradell, dedicada a la Concepció de la Verge.

La esglesia parroquial de Sant Llorenç es romànica, ab bonich campanar, que han tingut lo mal gust d' emblanquinar.

Campdevànol, se troba escrit en los documents *villa Davandali* (any 969), *villa campo de vanalo* (979), *campi de auanal* (1075), *campo avannali* (1081), *campo vandali* (1147) y més endevant *camp de Vanol*. Lo senyor Balari opina que aquesta denominació es derivada d' un nom propri de persona. De totes maneres resulta que la seva interpretació *camp dels Vandals* no té fonament, y cauen en conseqüencia per manca de basa les suposicions que a propòsit d' ella s' han forjat sobre lo pas o la estada en dita vall dels pobles *Vandals*. Tots los llochs que forman lo districte, eran llochs reyals l' any 1698 y pertanyían a la veguería de Camprodón, encara que, com tením manifestat, la gent plebeya era governada per un veguer especial. Sant Cristòfol y Sant Llorenç de Campdevànol, com Sant Quintí de Puigrodón, havían pertenescut al monestir de Ripoll.

Campelles

Lo poble de Campelles, ab lo vehinat de Baell, forma un districte municipal, situat al SE. de Puigcerdà, en la conca del Freser, que afronta, al N., ab los de Tosses y de Planoles; al E., ab lo de Ribes; al S., ab lo de Campdevànol, y al O., ab lo de Gombreny. Té 122 edificis y alberchs, ab 403 habitants de fet (de dret 440), dels quals 95 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 111; casats, 74; viudos, 8; total, 193. —Dones: solteres, 119; casades, 78; viudes, 13; total, 210; y per entitats de població, com segueix:

Campelles (cap de districte): 77 edificis y alberchs, ab 264 habitants. — Baell, vehinat (a 2,200 metres de Campelles): 22 edificis y alberchs, ab 63 habitants.—Petits caserius y edificis isolats, 23, ab 76 habitants.

Lo terrer es montanyós, en alguns llochs encinglat, y està bastant poblat de bosch, especialment de pins, dels quals algún es comunal. Hi abundan les pastures y lo bestiar, y en los conrèus s'hi cull segle, blat de moro y trumfes. S' hi troban meners de coure y fonts d' aygües medecinals (65) tocant al congost anomenat les *Coves de Ribes,* per les que s' obren en la rasant quasi vertical del cingle y que la tradició assegura varen servir de refugi als cristians quan la invasió sarrahina. Avuy poden visitar-se sense perill, per haver fet obrir en la roca un camí ab barana, pera pujar-hi, lo proprietari dels banys Montagut. Regan lo terme lo Freser, lo torrent Llobre y alguna altra torrentera. L' atravessa, remontant lo Freser, ara per la riba dreta, ara per la

(65) Veja-s plana 125.

esquerra, la carretera de Barcelona a Ribes. Los altres camins són rurals y quasi tots de ferradura. Pertany al districte electoral de Puigcerdà.

Lo poble de Campelles està situat a 1,285 metres sobre lo nivell de la mar, en un replà de la serra que separa lo torrent Llobre del de Coma Armada, afluyents lo primer del Freser y lo segón del Rigart. Dista de Puigcerdà, per la vía de Ribes, 51 kilòmetres, de Gerona, en ratlla dreta, 75, y de la estació de Ripoll, que es la del camí de ferre que té més a la vora, 16. Es una petita població, quins habitants se dedican quasi exclusivament a la agricultura y a la cría y comerç de bestiar. Té una escola elemental incomplerta y celebra la festa major lo día 11 de Novembre.

Los establiments coneguts per Banys de Ribes, pertanyen al terme de Campelles. Són tres, anomenats respectivament La Corva, Cân Perramón y Hostal Montagut. En tots ells, situats a la riba del Freser, hi ha una o més fonts d' aygua mineral, llum elèctrica, jardins y s' hi troban les comoditats necessaries pera fer agradable la estada als qui hi acuden pera buscar remey en les seves dolencies. En l'hostal Montagut, que es lo més luxós, hi ha servey telefònich y una capella pública. Hi ha ordinació a Ripoll pera lo servey de dits establiments (preu una pesseta per persona) en quasi tots los trens durant la temporada de banys, que comprèn los mesos d' istíu. Les aygües de Ribes tenen mólt renòm pera les malaltíes del ventrell.

Campelles es parroquia urbana d' entrada, ab rector y un coadjutor, del arxiprestat de Ribes y del bisbat de la Sèu d' Urgell. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Martí, es de construcció moderna y fóu edificada pêl poble per resultar mólt petita la que abans hi havía. Lo coadjutor té a son càrrech la esglesia del vehinat de Baells, dedicada a Sant Bartoméu, y la capella de la Verge del Remey en los banys. També hi ha o hi havía una capella en la masía anomenada Cân Gorra, y tenen capelles particulars los establiments de Perramón y de la Corva.

Lo lloch y parroquia de Campelles *(Campeyles)* l' any 1359 tenía 20 fochs reyals. L' any 1698, junt ab Bruguera, formava una batllía reyal de la sotsveguería de Ribes. Prop del poble s' hi veuen les runes d' un castell de la Etat Mitjana, y també hi havía hagut un castell al cim de la montanya anomenada La Verruga, a mitjorn de Campelles.

Camprodón

La vila de Camprodón forma un districte municipal situat al E. SE. de Puigcerdà, en la confluencia dels rius Ter y Ritort, que afronta, al N., ab los de Llanars y de Molló; al E. y al S., ab lo de Frexanet, y al O., altra vegada ab lo de Llanars. Té 276 edificis y alberchs (solzament 10 d' isolats), ab 1,513 habitants de fet (de dret 1,603), dels quals 406 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 454; casats, 258; viudos, 22; total, 734. — Dones: solteres, 460; casades, 264; viudes, 55; total, 779.

Lo terme es mólt petit, tant que en certs endrets queda reduhit al clos de la vila. Lo regan los rius Ter y Ritort y la cequia de les fàbriques; y l' atravessa la carretera de Ripoll a Camprodón. Té camins carreters a Llanars y a Molló; los altres són de ferradura. Pertany al districte electoral de Puigcerdà.

La vila està situada a 42° 22′ de latitut N. y a 6° 5′ longitut E. del meridià de Madrid, a la alçada de 922 metres sobre lo nivell de la mar. Dista de Puigcerdà, per carretera, 86 kilòmetres, de Gerona 88, de la frontera, en direcció a Prats de Molló, prop de 21 y de la estació de Sant Joan de les Abadesses, que es la de camí de ferre de que se serveix, 14. La població se divideix en dues parts:

Plan y carrers de Camprodón (Facilitat per D. Antón Coll y revisat per l'Ajuntament)

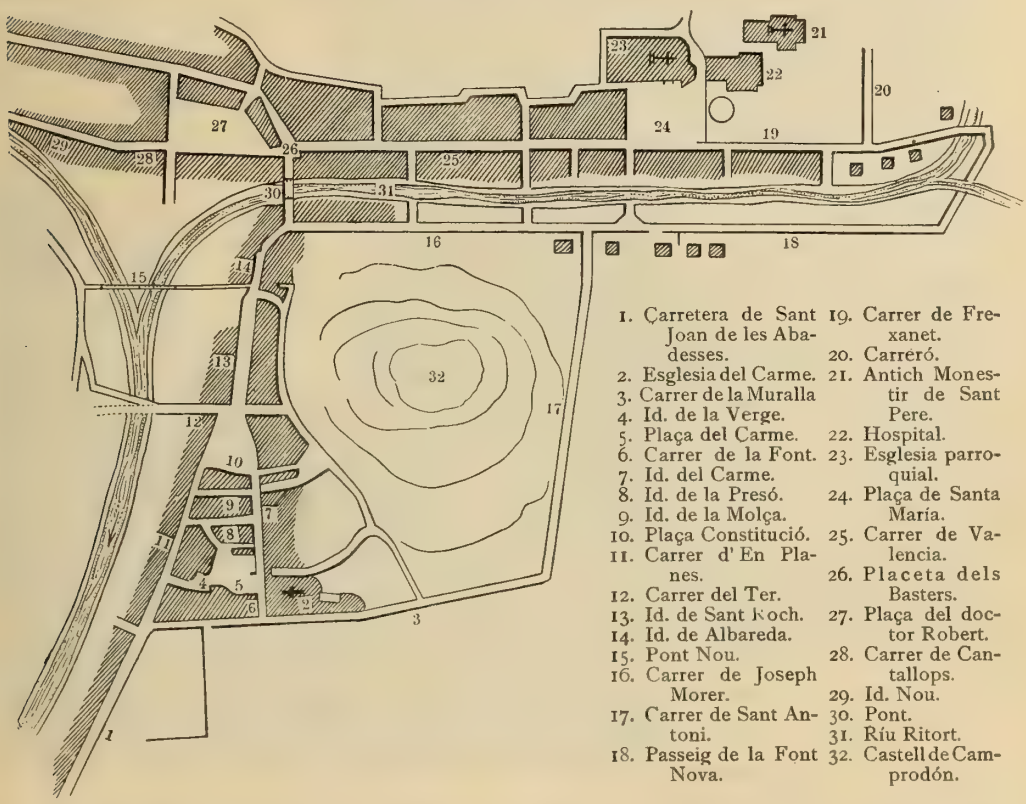

la vila de Dalt y la de Baix; la primera s'extén, de E. a O., al peu de la montanya anomenada *La Costinyola,* acabament de la serra que separa la conca del Ter de la del Ritort, y arriba fins a la riba d' un y altre ríu, saltant a la

esquerra de la del derrer fins al peu del serrat del castell; la segona, s' extén, de N. a S., entre la riba esquerra del Ter y lo predit serrat, des del pont nou, quasi en l' ayguabarreig d' aquells dos rius, aygües avall del Ter. Lo pont nou, que té una arcada a dues vessants, de gran elevació, es de pedra y fóu construit en lo segle XVI pera servey del vell camí que conduhía a Cerdanya, camí de cavallería que va directament a Ribes y escursa de vuyt a deu kilòmetres la distancia que hi ha de Camprodón a Puigcerdà seguint la vía rodada de Sant Joan de les Abadesses y Ripoll. Un altre pont, sobre lo Ritort, ríu que atravessa en part la població, comunica la vila de Dalt ab la vila de Baix. Hi ha en la vila cinch places y setze carrers, essent d'aquests los principals lo que segueix paralel al Ter, en la vila de Baix, y lo de Valencia, paralel al Ritort, en la vila de Dalt. Les places, algunes d' elles ombrejades d' arbres, són: la del Carme, la Major o de la Constitució, ahont hi ha la casa de la vila, la dels Basters, la de Santa María y la del Prat. Té bon caseríu y hi abundan les cases de dos y tres pisos a més de la planta baxa. Està ben servida d' aygua de font de qualitat superior. Hi ha administració de duanes; adminis-

Camprodón.—Lo Ritort

Camprodón.—Carrer de la Font

tració de corrèus; lloch de carrabiners ab capità y tinent; telèfon municipal que enllaça, a Ripoll, ab la xarxa telegràfica del Estat; illuminació elèctrica; hospital municipal, ab 10 llits, d' antiga fundació, que-s manté part ab rendes propries (540 pessetes anyals) y part ab almoynes y subvencions del ajuntament y està servit per monges del Sagrat Cor de María; dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes, y dues de privades, una de noys y una de noyes, a càrrech aquesta de les monges abans dites; una escola de llatinitat, agregada a la parroquia, y una notaría. La industria hi està representada per tres fàbriques de texits de cotó, una de texits de llana, una de producció de força elèctrica y un molí fariner. S' hi exercexen les arts y los oficis més indispensables, y s' hi troba, a més de metges y apotecaris, tot lo necessari pera la comoditat de la vida. Reb lo corrèu directament, de França per peató, de Gerona per la vía de Olot, y de Barcelona per la línia del camí de ferre de Sant Joan de les Abadesses. Ab aquesta derrera vila hi té ordinació a tots los trens (preu per persona 1'50 pessetes).

Camprodón.—Font de la Magnesia

Celebra mercat tots los diumenges, fira lo día 15 d' Octubre y festa major los díes 21 de Juny y 21 de Setembre, diades de Sant Patllari y de Sant Víctor, respectivament, patrons de la vila. La vila de Baix celebra particularment la seva festa lo día 8 de Setembre. També celebra la vila lo Roser en lo segón

diumenge de Juliol, en quina festa se balla lo *ball dels confits*. En les altres festes s' hi ballan sardanes y també lo *Ballet,* com en la encontrada vehina del Vallespir. Los mercats setmanals s' hi celebravan antigament los dilluns, y les fires, que duravan vuyt díes, començavan la vigilia de Sant Joan Baptista, de conformitat als privilegis obtinguts per la vila en 1118 y 1249.

Lo clima de Camprodón al hivern es mólt fret, però al istíu es temperat y agradable (de 15° a 20°), lo que unit a la bellesa y varietat de sos voltants, coberts de verdor, y a les nombroses fonts d' aygües pures y fresques que arrèu hi brollan, d' elles algunes medecinals, hi atràu nombrosa concorrencia d' estiuejants. Pera alberch de forasters y excursionistes té la vila dues fondes, varis hostals y habitacions amoblades de lloguer, y derrerament s' hi han construit *xalets* y cases de recrèu. S' hi troban també guíes y cavalleríes pera recórrer les altes valls del Ter y del Ritort y los cimals imposants de la serralada del Pyrinèu, que convertexen, ademés, a Camprodón en un centre d' excursions interessants, excursions que se facilitaràn en gran manera lo día que sigan fetes les progectades carreteres de Camprodón a Setcases y de Camprodón a la frontera francesa per la vall del Ritort, axí com les que han d' unir a la vila y a Molló ab les comarques de Olot y del Lliérca. L' esbarjo preterit pêls forasters y estiuejants són les passejades a les fonts dels voltants, la major part d' elles ombrejades y móltes rodejades de pedriços, ab rústegues taules de pe-

Camprodón.—Antich monestir benedictí de Sant Pere

dra; entre les móltes que podríam enumerar, citarèm la font Nova, unida a la vila per un passeig; la de Sant Patllari, la del Ferre, la de la Magnesia y la Mare de la Font.

Camprodón es parroquia urbana de segón ascens, ab rector, dos vicaris, un professor de llatinitat y tres capellans adscrits; que pertany al bisbat de Gerona y al arxiprestat de Olot, y abans era del ardiaconat de Besalú.

La avuy esglesia y parroquia de Santa María, no es lo primitíu temple parroquial de la vila. Aquest, sots la advocació de Santa María y de Sant Pere, sembla estava edificat ahont se construí més endevant la esglesia del monestir de Sant Pere, y se díu fóu consagrat pèl bisbe de Gerona *Servus Dei* l' any 904. Los monjos de Sant Pere, qui tenían a son càrrech lo servey parroquial, feren construir prop del monestir, en l' emplaçament del temple actual, una capella dedicada a Santa María, ab l' obgecte de fer-la servir de temple parroquial sots la dependencia del monestir; aquesta capella, començada pot-ser en 1013, fóu restaurada en 1096, y ha sigut engrandida y modificada posteriorment repetides vegades. Tal com està al present es un temple gòtich, d' una sola nau, ampla y baxa; lo frontis no es acabat, ni lo campanar tampoch. En l' altar del Sagrament hi ha un grupo de la Pietat, notable treball del esculptor Amadèu. S' hi veneran les relliquies de Sant Víctor y també hi han sigut trelladades les de Sant Patllari, que-s veneravan abans en la esglesia del monestir, aquestes depositades en una artística urna de plata. La parroquia, després de móltes qüestions y plets, conseguí fer-se independent del monestir en 1759. Té agregades les esglesies y capelles següents:

Camprodón.—Urna de Sant Patllari

Esglesia de la Puríssima Concepció. Es la del convent del Carme, en la vila de Baix, fundat l' any 1352 y avuy enderrocat.

Capella del Roure, en lo carrer de Frexanet, axí nomenada per venerar-s' hi una imatge de la Verge, trobada amagada en la soca d' un roure. Fóu construida en 1477 per Aldrich de Campa y ha sigut restaurada, en 1851, per

Francisco X. de Campa. Encara que tocant a Camprodón, es del terme municipal de Frexanet.

Nostra Senyora del Sagrat Cor. Capella o oratori de les monges del Sagrat Cor de María, establertes en Camprodón l' any 1856.

Sant Antoni. Ermita situada al cim d' una alta montanya (1,360 metres altitut), a poca distancia, al llevant de la vila. Fóu construida en 1702 y ha sigut restaurada per l' ajuntament de Camprodón en 1860. S' hi celebra ofici y s 'hi fan concorreguts aplechs lo día de Sant March y lo de Sant Antoni de Juny. Aquesta ermita s' erigí en substitució de altra, edificada en un cim de la metexa montanya l' any 1679 y per axò anomenada Sant Antoni vell, que-ls francesos destruiren l' any 1689.

Sant Jaume. Capella pública situada en lo mas Mariné. Aquesta masía en lo civil pertany al districte municipal de Frexanet.

Nostra Senyora del Remey. Santuari modernament edificat en lo lloch que ocupava la petita esglesia romànica, antigament parroquial, de Sant Cristòfol de Crexenturri. S' hi venera una imatge de fusta de la Verge, recullida en lo segle XIV entre los enderrochs del castell del dit lloch, enrunat per un terratrèmol. S' hi díu missa tots los díes festius y s' hi fan dos aplechs, l' un lo primer diumenge de Maig y l' altre lo segón diumenge d' Octubre.

Hi havía hagut ademés a Camprodón una capella dedicada a Sant Ramón, situada al S. de la vila, de la qual no-n queda més que la memoria, y una altra capella dedicada a Sant Nicolàu, que s' axecava al cim del Puig de les Reliquies, en lo lloch que ocupà un convent de canongesses de Sant Agustí, incorporat al de Peralada, y en lo qui se construí després un castell pera la defensa de la vila, que de la capella prengué lo nom de castell de Sant Nicolàu. Capella y castell foren derruits pêls francesos l' any 1689.

Finalment, del antich monestir benedictí fundat l' any 948 pêl comte Guifre o Wifret de Besalú, no-n queda més que la esglesia, tancada al culte y que fà pochs anys s' havía començat a restaurar. Estava dedicada a Sant Pere. Lo temple actual, encara que ab aditaments posteriors, fóu edificat pêls monjos a mitjants del segle XII y consagrat l' any 1169. Es de planta de creu llatina y està orientada. La nau principal y les del creuer tenen la volta lleugerament apuntada y midexen de llargada la primera 33'50 metres, y la del creuer 23'70. En lo creuer s' obren cinch absis rectangulars, lo major al mitg, y dos de més petits a cada costat. Lo claustre, totalment desaparegut, s' obría a mitjorn de la nau central y comunicava ab la esglesia per lo creuer. Sobre la intersecció de la nau ab lo creuer, s' hi axeca una cúpula octogonal, y reposant directament al cim d' ella s' enlayra lo campanar, quadrat, de dos pisos y coberta a quatre vessants, ab un finestral senzill en cada una de les quatre cares en lo pis de baix y doble en lo de dalt. La ornamentació, tant interior com exterior del edifici es senzillíssima. La porta, formada per archs en degradació, sostinguts per columnes ab capitells esculpturats, s' obría en lo mur de ponent.

Lo monestir de Sant Pere tingué lo senyoríu de la vila des del any 965 fins al any 1243. Fóu subgectat al de Moyssach (França) l' any 1078 pêl comte Bernat II de Besalú y conseguí altra vegada vida independent en 1325; cessà d' existir en 1835.

Hi ha establertes en la parroquia de Camprodón RR. Josefines, que-s dedican a la vetlla de malalts.

Notes històriques.—Les primeres noves certes que-s tenen de Camprodón son les de la erecció de la seva parroquia l' any 904 y la del monestir de Sant Pere, una cinquantena d' anys després. A n' aquest fóu deguda la colonisació de la vila y de la seva comarca. La vila fóu donada en senyoríu al monestir, l' any 965, pêl comte de Besalú Seniofret, y del monestir la adquirí en

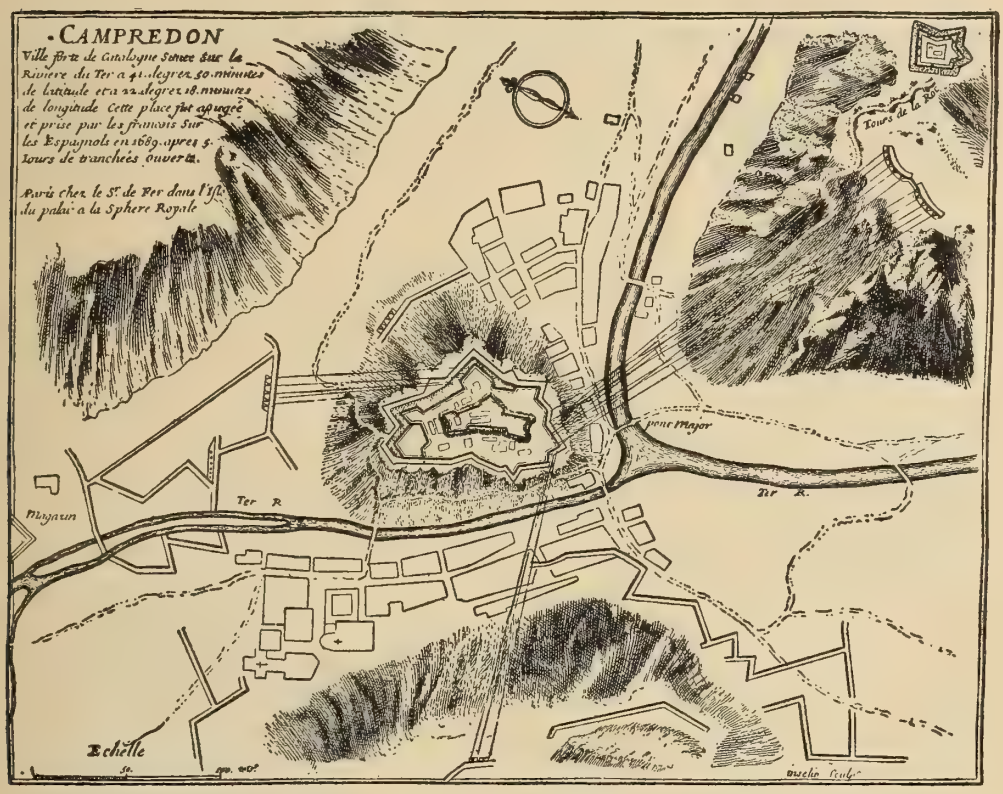

Facilitat per L. Soler y March

Camprodón en lo segle XVII (d' un gravat francès)

1243 lo rey Jaume I, que la convertí en cap d' una nova veguería reyal, creada l' any 1249, veguería que al principi s' extengué principalment en territori comprès en lo comtat de Besalú y més endevant absorví la major partida de la que havía sigut veguería de Ripoll, en lo comtat d' Ausona. Des de derrers del segle XII y ab motíu de la guerra dels albigesos, s' havía començat a fortificar lo Puig de les Reliquies, que s' axeca isolat al SE. de la vila

vella entre lo Ritort y lo Ter, que ab lo temps, convertit en castell, donà a Ripoll la consideració de plaça forta. Senyorejada la vila pêls reys d'Aragó, obtingué d'aquests nombrosos privilegis: sos síndichs o representants formavan part del braç reyal en les corts catalanes; era governada per cònsols, designats primer per elecció y més endevant per sorteig; hi havía establerts juheus des del segle XIII; en 1359 hi havía en la vila 174 fochs reyals, y en la parroquia 22 fochs; 14 d'esglesia, 5 de ciutadans y 3 d'aloers, y en 1363 rebé la visita del rey En Pere III. Lo terratrèmol del día 2 de Febrer de 1428 enderrocà mólta part de la vila, causant-hi més de 100 víctimes. Quan les turbulencies del regnat de Joan II, estigué en poder d'En Verntallat lo cabdill dels remenses, y en 1465 fóu presa per assalt y entregada al saqueig per les tropes del rey En Pere, Condestable de Portugal, y poch després la assaltaren també los francesos auxiliars del duch de Lorena. Hi ha noves de que en lo segle XVI hi estava mólt desenrotllada la fabricació de panyos, mantes y bayetes. En temps del alçament de Catalunya contra Felip IV de Castella, seguí Camprodón la causa de la terra y encunyà moneda de coure a nom del rey Lluís de França, la qual porta en una cara lo bust de Sant Patllari y en la altra l'escut d'armes de la vila. Tornada com Barcelona a la obediencia del rey Felip, a més dels estragos de la peste (1654), sufrí los de la guerra ab França, essent presa y recobrada en 1655 y 1658. Altra vegada se n'apoderaren los francesos en 1688, ab quin motíu bateren una medalla commemorativa, que porta al anvers lo bust de Lluís XIV y al revers una victoria volant sobre montanyes, ab la llegenda: *Claustra Cataloniae Reserata—Campredonium captum M · DC · LXXXVIII*, que ve a dir: «Les portes de Catalunya obertes. Camprodón prés. 1688». Al desamparar-la los francesos l'any següent, 1689, arrasaren lo castell y bona part de les muralles de la vila. En lo segle XVIII, s'hi establí la ensenyança de llatí y d'humanitats ab los productes d'una obra pía d'antiga creació. L'any 1716 quedà suprimida la veguería de Camprodón, quin territori passà a formar part del Corregiment de Vich, quedant a Camprodón una tinencia o subdelegació d'aquest corregiment. En 1793, quan la guerra ab la República francesa, si bé va conseguir rebutjar l'atach del general Dagobert, no pogué privar que aquest hi calés foch, cremant-se en aquella ocasió més de 120 cases, entre les quals hi havía la de la Vila, la abadía y son claustre y en partida també la esglesia parroquial. En lo segle XIX acabaren d'aterrar la

Camprodón.—Moneda del segle XVII

Camprodón.—Revers de la medalla de Lluís XIV, commemorativa de la presa de la vila pêls francesos l'any 1688.

Camprodón. — Sègell de la duana carlista en la guerra de 1874

importancia que havía tingut la vila, lo saqueig de que la va fer víctima la partida d'En Boquica l'any 1813, lo haver quedat reduhida a cap d'un districte municipal agregat al judicial de Ribes y aprés de Puigcerdà en 1834, y la crema que li causaren los carlins manats per En Borges l'any 1839, més horrorosa que la que havía sofert dels francesos en l'any 1793 del segle anterior. Quan la derrera guerra civil la ocuparen pacíficament los carlins per conveni fet ab lo general Martínez Campos.

Bibliografía.—Martorell y Penya (Manel): *Coleòpteros de Camprodón y encontrades vehines*, en l'Anuari de la *Associació d'Excursions Catalana*, any 1882. *Neuròpteros, hymenòpteros y orthòpteros de Camprodón y encontrades vehines*, en l'Anuari de la *Associació d'Excursions Catalana*, 1883.—Miret y Sans (Joaquím): *Relaciones entre los monasterios de Camprodón y de Moyssach*, 1898.—Morer (Joseph) y Galí (Francisco): *Historia de Camprodón*, 1879.—Pedrals y Moliné (Artur): *Moneda inédita de Camprodón*, article publicat en la *Revista de Ciencias Históricas*, 1881.—Serrallach (Antoni): *San Pedro de Camprodón; Apuntes y Planos relativos á su restauración*, 1896.—Torras (C. August): *Montanya o comarca de Camprodón*, 1902.—Tressera (Francisco): *Historia, vida y milagros del glorioso San Palladio... Patrón de Camprodón*, etc. (sense data).

Das

Lo districte municipal de Das, que comprèn lo poble d'aquest nom, lo de Sanavastre y los llochs de Mossoll y de Tartera, està situat en la Baga de Cerdanya, al SO. de Puigcerdà, y afronta, al N., ab lo de Isòbol y lo de Ger; al E., ab lo de Urtg y lo de Alp; al S., ab aquest derrer y la provincia de Barcelona, y al O., ab lo de Urús y ab lo de Prats que es de la provincia de Lleyda. Té 149 edificis y alberchs, ab 354 habitants de fet (de dret 389), dels quals 168 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 103; casats, 56; viudos, 12; total, 171.—Dones: solteres, 118; casades, 57; viudes, 8; total, 183; y per entitats de població, com segueix:

Das (cap de districte): 88 edificis y alberchs, ab 197 habitants.—Sanavastre (a 2 kilòmetres de Das): 39 edificis y alberchs, ab 97 habitants.—Petits caserius y edificis isolats, 22, ab 60 habitants.

Entre los petits caserius s'hi comptan Mossoll ab 6 edificis y 30 habitants, y Tartera ab 4 edificis y 22 habitants. Lo llogaret de Mossoll, que abans formava part del districte municipal de Urtg, fóu incorporat al de Das per R. O. de 19 de Febrer de 1859.

Lo terme, que s'extén des de la serra que parteix la conca del Llobregat de la del Segre, fins a tocar la riba esquerra d'aquest derrer ríu, participa de plà y de montanya. En lo plà s'hi cullen segle, llegums, trumfes y ferratges y en la montanya hi abundan los boschs y les pastures. S'hi cria bestiar. Lo

regan lo Segre, son afluyent lo Balira o Valira, y algunes petites torrenteres, y lo atravessan l'antich camí carreter, bastant dolent, de Puigcerdà a Bellver y a Sèu d'Urgell, per la Baga de Cerdanya, que del pont de Soler se dirigeix a Prats passant per Astoll y per entre Mossoll y Sanavastre: lo camí vehinal, en bon estat, que d'Escadars, en la carretera de Puigcerdà, conduheix a Alp, Das y Urús; y los camins carreters de Das a Tartera, de Das a Mossoll y Sanavastre, de Mossoll a Astoll y de Sanavastre a Astoll y a Urtg. Los camins de montanya són tots de ferradura. A Sanavastre s'hi explotan, encara que en petita escala, meners de lignit, y jus lo camí de Das a Mossoll hi brolla una font d'aygua ferreginosa magnesiana (66). Pertany lo districte al electoral de Puigcerdà.

Lo poble de Das està situat a la riba del Balira, en los faldars d'una de les estrebacions de la serra. Dista de Puigcerdà 10,500 metres, de Gerona 129 kilòmetres y de Ripoll, que es la estació de la vía ferrada que té més a la vora, 59: aquestes distancies són per vía rodada. Posseheix un modern edifici dedicat a Casa del comú y escoles, acabat l'any 1891 y degut a la lliberalitat d'En Rossendo Arús. Té una escola elemental incomplerta d'assistencia mixta; metge, y celebra la festa major lo día 10 d'Agost. Es, com los demés llochs que forman lo districte, població exclusivament agrícola.

Hi ha en lo districte tres parroquies, totes del arxiprestat de Puigcerdà y del bisbat de la Sèu d'Urgell.

La de Das es urbana d'entrada, ab rector, y té la esglesia parroquial dedicada a Sant Llorenç. Es aquesta un temple modest, ab altars laterals, que conserva l'absis romànich. Existía ja en lo segle IX *(Adaç*, any 839) y després fóu possessió del monestir de Sant Martí de Canigó. De ella es sufragània la petita esglesia romànica de Sant Julià de Tartera, llogaret situat a 1 kilòmetre al ponent de Das, que l'any 839 era també parroquia. Finalment està agregada a la parroquia de Das, la capella de Santa Bàrbara, a 200 metres de la població, en lo mas Pardinella, que conserva un retaule del segle XVI.

La parroquia de Mossoll es rural de segona, ab rector. La esglesia parroquial, dedicada a la Assumpta, es un vell temple romànich d'una nau, ab absis en semicercle. Era ja parroquia l'any 839 *(Mossall)* y després fóu possessió del monestir de Sant Martí de Canigó. A la esglesia de Mossoll hi ha una petita cripta, y són de notar les fonts baptismals formades per un monolit cilíndrich. També s'hi guarda, en la casa rectoral, un frontal pintat que s'atribueix al segle XII, ab dues rengleres sobreposades de sis quadros cada una, representant passatges de la vida de la Verge.

La parroquia de Sanavastre es rural de segona, ab rector, y té la esglesia parroquial, que existía ja en lo segle IX *(Sonavaster,* any 839), dedicada a Sant Iscle y Santa Victoria.

---

(66) Veja-s plana 130.

Das, que pertanyía als senyors de Urtg, fóu venut al rey en 1316 pêls executors testamentaris de Ramón de Urtg. L'any 1359 los llochs que forman lo districte tenían 24 fochs reyals; d'ells 8 a Das, 8 a Sanavastre, 6 a Mossoll y 2 a Tartera. L'any 1698, eran tots ells llochs reyals de la veguería de Puigcerdà.

Frexanet

Lo districte municipal de Frexanet, que comprèn los llochs de Frexanet, Cavallera, Crexenturri y Bolós, està situat al E. SE. de Puigcerdà, part en la conca del Fluvià y part en la del Ter. Afronta, al N., ab los de Llanars, de Camprodón, de Molló y de Baget; al E., ab lo de Baget; al S., ab los de Capsech, de Sant Pau de Seguries y de Ogassa, y al O., ab los de Ogassa, de Vilallonga y de Camprodón. Té 116 edificis y alberchs, ab 761 habitants de fet (de dret 703), dels quals 264 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 227; casats, 150; viudos, 23; total, 400.—Dones: solteres, 205; casades, 147; viudes, 9; total, 361.

En lo Nomenclàtor oficial del 1900 no hi consta la distribució d'habitants ni la d'edificis y alberchs entre los quatre llochs que forman lo districte, y únicament se senyala un nucli de població constituit per la colonia Matabosch, ab 29 edificis y 222 habitants. Això es degut a que tots los dits llochs tenen la població escampada per son respectíu terme, sense que existesca en cap d'ells nucli de població digne d'esment: tant, que Frexanet, que es lo qui compta ab major nombre d'habitants y d'edificis, y lo qui dóna lo nom al districte, no té casa del comú, ni parroquia, estant lo séu terme agregat a la de Camprodón.

Fora d'algún molí fariner y de les fàbriques de filats y texits de cotó que forman la colonia Matabosch, establerta a la riba dreta del Ter, en lo terme de Cavallera, tot lo districte es purament agrícol. En los riberals del Ter, del Ritort, del Ritortell y de la riera de Bolós, en lo fons de les valls y en alguns replans de serra, los conrèus donan segle, blat de moro y trumfes: en la montanya, que ocupa la major partida del terrer, a més d'abundants pastures que permeten la cría de bestiar, hi ha boschs de faigs, pins, roures y alzines. A més dels rius esmentats lo regan algunes torrenteres, com la de Quera y del Bach de Morell, afluyents de la riera de Bolós y les de Salelles o Satelles y d'Angeleta, afluyents del Ter. L'atravessa remontant aquest, la carretera del Estat de Ripoll a Camprodón, que hi entra pêl congost de les Rocasses, en l'extrém S. del districte, ahont hi ha un vell pont de pedra sobre lo Ter. Los altres camins són quasi tots de ferradura. Forma districte escolar ab Camprodón; reb lo corrèu per Sant Joan de les Abadesses, y pertany al districte electoral de Puigcerdà.

Hi exercexen jurisdicció tres parroquies:

La de Sant Miquel de Cavallera, rural de segona, ab rector, del arxiprestat de Sant Joan de les Abadesses y del bisbat de Vich. La petita esglesia parroquial de Sant Miquel s'axeca isolada en lo faldar de la serra Cavallera y a 1 kilòmetre de la Torra del meteix nom, edificada diuen pera la vigilancia y defensa del pas de les Rocasses. Té agregada la capella de Sant Antoni de Pàdua, ab capellà mestre, en la colonia Matabosch, situada a 2 kilòmetres de la parroquia. Com aquesta colonia es, com hem dit, l'únich nucli de població quelcòm important del districte, a n'ell referím les distancies al cap de partit y al cap de provincia. Dista donchs la colonia per vía rodada 81 km. de Puigcerdà, 83 de Gerona, 5 de Ripoll y 9 de la estació del camí de ferre de Sant Joan de les Abadesses, que es la que té més a la vora. Lo terme de Cavallera ocupa a la riba dreta del Ter la part més occidental del districte.

Frexanet.—Sant Miquel de Cavallera

La parroquia de Bolós es rural de segona, ab rector, del arxiprestat de Olot y abans del ardiaconat de Besalú, y pertany al bisbat de Gerona. La esglesia parroquial, dedicada a Santa María, fóu consagrada l'any 1050 y havía sigut possessió del monestir de Camprodón. Conserva de la seva primitiva construcció algún reste romànich. Un parell de cases, arrimades a la esglesia, forman lo nucli del poble, estant les restants, en nombre de vint y nou, escampades en les tres petites valls que forman la capsalera de la riera de Bolós, afluyent del Llierca en la conca del Fluvià, y constituexen lo terme del poble que ocupa l'extrém NE. del districte municipal de Frexanet.

La part S. del districte la ocupa lo terme de la que fóu parroquia de Sant Christòfol de Crexenturri, agregada en 1597 a la de Camprodón, que s'extén per la riba esquerra del Ter fins a la serralada que separa les aygües d'aquest ríu de les del Fluvià, comprenent les cases dites del Sitjar y del Mariner. Crexenturri, quin nom algú fà derivar de *Turris Crescenti*, donant al poble origen romà, lo qual si bé es possible no està comprovat, existía ja en lo segle x y era possessió del monestir de Camprodón. Al voltant de la antiga esglesia parroquial de Sant Christòfol, convertida al present en Santuari de Nostra Senyora del Remey, hi havía hagut un petit vehinat, destruit en lo segle xv pèls terratrèmols. També un xich més cap al ríu, hi havía lo castell

senyorial de Crexenturri, que, com la Torra Cavallera, se suposa edificat pera la vigilancia y defensa del congost de les Rocasses. Aquest castell, en lo segle XIV, pertanyía a la familia de Puigpardines y en ell vol la tradició que fós trobada la imatge de la Verge que-s venera en lo santuari del Remey, ab ocasió de les obres que s' hi feren pera adobar los danys que li causà un terratrèmol en l' any 1327. Elvira de Puigpardines, ab son marit Gelabert de Cruilles, vengueren en 1381 lo castell al monestir de Sant Joan de les Abadesses. Aquest fóu manat enderrocar en 1554, per les bregues mogudes pèls bàndols de nyerros y cadells, y avuy està en runes.

Lo terme de Frexanet s'extén al N. del districte per les valls del Ritortell, del Ritort y un xich per la del Ter y per les serres de Sant Antoni y de Navà, y arriba fins a tocar la vila metexa de Camprodón. No sabèm que may haja tingut parroquia propria, ni nucli de població. La capella de Nostra Senyora del Roure, la de Sant Jaume en la casa Mariner y la ermita de Sant Antoni que hi ha en lo terme són de la parroquia de Camprodón.

Encara que situada en la vessant de la vall de Bach, pertany al districte municipal de Frexanet la casa del Sitjar, en la qual hi ha una esglesieta romànica dedicada a Sant Bartoméu, y prop d' ella, al costat de la collada que porta lo meteix nom que la casa, un pregón avench que no ha estat explorat encara. En aquesta esglesia, que guarda reliquies de Sant Bartoméu, s' hi venera també una imatge de Nostra Senyora de Gracia. Es del terme de Crexenturri.

La gran majoría de les fonts dels voltants de Camprodón, compreses les d' aygua mineral, brollan en lo districte de Frexanet; entre elles cal fer esment d' una d' aygua bicarbonatada-càlcica-nitrada freda, en lo terme de Cavallera.

L' any 1359, Bolós (en los documents *Bolosso)* tenía 10 fochs d' esglesia, y Crexenturri (en los documents *villa Crescenturi* (anys 952 y 1017), *Crescenturrio* (1169) y *Crexenturri,* derrerament) tenía 8 fochs de senyoríu secular. L' any 1698, aquests llochs y lo de Cavallera eran reyals, de la veguería de Camprodón, y lo meteix «lo vehinat de Frexanet» format, diu la Nòmina, per Puigfrancor, Tavolat y Rialls, que devían ésser les seves principals masíes.

Ger

Lo districte municipal de Ger, comprèn los pobles de Ger y de Grexa, lo lloch de Saga y los vehinats de Niula, Lo Bubater, Montmalús y Sant Pere. Està situat a ponent de Puigcerdà y afronta, al N., ab França; al E., ab los districtes de Guils y de Bolvir; al S., ab lo de Das, y al O., ab lo d' Isòbol y ab lo de Maranges. Té 169 edificis y alberchs, ab 552 habitants de fet (de dret 614), dels quals 361 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 135; casats, 99; viudos, 15; total, 249.—Dones: solteres, 163; casades, 114; viudes, 26; total, 303; y per entitats de població, com segueix:

Ger (cap de districte): 116 edificis y alberchs, ab 380 habitants.—Grexa (a 2,500 metres de Ger): 19 edificis y alberchs, ab 71 habitants.—Petits caserius y edificis isolats, 34, ab 101 habitants.

Lo llogaret de Saga consta solzament de sis cases, y menys ne tenen encara los vehinats de que hem fet menció. D'ells, Montmalús es lo més

Clixé de Conrat Sagrera

Ger.—Porta de la esglesia de Saga

distant de Ger (3,700 metres), y està situat, com Grexa, en les vessants del serrat que separa la riera de Ger de la de Valltova. A la banda oposada hi ha Saga, quasi a igual distancia de Ger (1,800 metres) que de Bolvir, y en amunt la vall Niula (2,200 metres). Lo Bubater se pot dir que es un arrabal de Ger (100 metres) y Sant Pere està una mica mes lluny (1,200 metres).

Lo terrer es sumament variat: montanyós en son extrém N., ahont hi ha l'Estany-mal a la falda dels puigs de la Tossa y de Roca Colóm en la serra que parteix per aquesta banda la Cerdanya espanyola de la francesa: accidentat més en avall, en les valls superiors de les rieres de Ger y de Saga: y quasi

planer envers mitjorn, en que s'extén per la solana fins a tocar la riba dreta del Segre. La part accidentada està quelcòm poblada de bosch y hi ha abundants pastures, criant-s'hi bestiar de tota mena. Los conrèus produhexen segle, trumfes, un xich de blat y de rahims (pances) y hortalices. La vall de Ger, en partida, es de les més arrecerades y la més temperada de la Cerdanya. Regan lo districte les rieres de Ger y de Saga y lo ríu Segre, y l'atravessa lo vell camí carreter de Puigcerdà a Bellver, Martinet y la Sèu d'Urgell per la solana. Té un altre camí carreter que va de Ger al Pont de Soler y los restants camins són de ferradura. Reb lo corrèu directament y pertany al districte electoral de Puigcerdà.

Ger està situat al peu d'un puig, a 1,060 metres d'elevació sobre lo nivell de la mar. Dista de Puigcerdà, per camí rodat, 8 kilòmetres; de Gerona 131, y de Ripoll, que es la estació de vía ferrada que té més a la vora, 60. Té metge, cartería, lloch de carrabiners manat per un tinent, algún molí fariner y, junt ab Isòbol, dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes. Utilisa los carruatges que fan lo servey de Puigcerdà a Bellver y a Martinet y viceversa, y los díes festius té ordinació a Isòbol. Celebra la festa major lo primer diumenge de Setembre.

Lo territori del districte està repartit entre tres parroquies: la de Ger, la de Saga y la de All; totes tres del arxiprestat de Cerdanya y del bisbat de la Sèu d'Urgell.

La parroquia de Ger es urbana d'entrada, ab rector. La esglesia parroquial, dedicada a Santa Coloma, es un temple romànich mólt modificat, ab portada moderna en marbre roig d'Isòbol. Té agregats los vehinats de Montmalús, lo Bubater y Sant Pere. En aquest derrer hi ha una capella dedicada al Sant que li dóna lo nom.

La parroquia de Saga, que té agregat lo vehinat de Niula, es rural de segona, ab rector. La esglesia parroquial, dedicada a Santa Eugenia, es una construcció romànica del segle XII, d'una nau, absis en semicercle y campanar de cadireta. Té una bonica porta, quasi la sola part decorada del temple, feta de marbre gris d'Isòbol, que s'obre en la paret de mitjorn. En lo segle X Saga, o millor la seva parroquia, era possessió del monestir de Cuxà; en lo segle XIV passà a poder del monestir de Sant Martí de Canigó per venda que li féu de sos drets En Berenguer d'Oms, successor en lo senyoríu del poble de la noble familia de Saga.

La esglesia de Sant Climent del poble de Grexa, es sufragània de la parroquia de All, poble que pertany al districte municipal d'Isòbol. Grexa fóu possessió del monestir de Ripoll.

Ger, Saga y Grexa existían ja en lo segle IX. Los documents anomenan al primer *Geri* (839) y després *Ger;* al segón Saga (839), y al tercer *Garexar* (839), *Garexer* (888), *Gerexer* (982) y *Guarexe* (1011). Ger tenía l'any 1359 10 fochs reyals y Saga 3 fochs: 1 de reyal y 2 de senyoríu secular. L'any 1698

Ger y Grexa eran llochs reyals, Saga ho era de Baró, y pertanyían tots a la veguería de Puigcerdà.

Gombreny

Forman lo districte municipal de Gombreny, lo poble d'aquest nom ab l'arrabal del Cortal, lo d'Aranyonet, lo lloch de Puigbò, y varis vehinats. Ocupa, al SE. de Puigcerdà, la capsalera del ríu Merdàs y un bocí de la del Arija, y afronta, al N., ab los de Tosses y Campelles; al E., ab lo de Campdevànol; al S., ab lo de Viladonja, y al O., ab los de Castellar de Nuch y de la Pobla de Lillet, los dos en la provincia de Barcelona. Té 207 edificis y alberchs, ab 715 habitants de fet (de dret 719), dels quals 219 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 232; casats, 119; viudos, 17; total, 368.—Dones: solteres, 202; casades, 118; viudes, 27; total, 347; y per entitats de població, com segueix:

Gombreny (cap de districte): 86 edificis y alberchs, ab 279 habitants.—Lo Cortal, arrabal (a 1 kilòmetre de Gombreny): 26 edificis y alberchs, ab 116 habitants.—Aranyonet (a 7 kilòmetres de Gombreny): 14 edificis y alberchs, ab 73 habitants.—Petits caserius y edificis isolats, 81, ab 247 habitants.

A Puigbò en censos anteriors se li donan 10 cases espargides y 73 habitants.

Lo terme es mólt montanyós, distingint-se per lo esquerpa y encinglada la serra de Montgrony. En la montanya hi ha boschs ben poblats de faigs, d'abets y sobre tot de pins, y hi abundan les pastures; en los conrèus s'hi cull blat, blat de moro y llegums. La fusta y lo bestiar són pêl districte dues fonts de riquesa. De boschs n'hi ha un de públich, sense classificar, anomenat «Serra de Sant Pere», d'unes 25 hectàrees d'extensió. També hi ha registrats, però no s'explotan que sapigàm, meners de carbó de pedra y de carbur de calci. Lo regan lo Merdàs ab los seus afluyents la riera de Sant Tou y la de Puigbò, y lo ríu Arija, afluyent del Llobregat. Lo atravessa la carretera de Solsona a Ribes, que té acabant-se lo troç de Gombreny a Campdevànol (7,219 metres) y en progecte aprovat lo troç de Gombreny al coll de Merolla. Los altres camins són quasi tots de ferradura. Pertany al districte electoral de Puigcerdà.

Lo poble de Gombreny, que s'alça uns 900 metres sobre lo nivell de la mar, està situat a pochs metres a la riba esquerra del ríu Merdàs y dista per vía rodada, de Puigcerdà 64 kilòmetres, de Gerona 96, y de Ripoll, que es la estació de camí de ferre que té més a la vora, poch més de 12. Es població d'aspecte antich, ab tres carrers, empedrats de rierench y una plaça. Té dues

escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes, y una privada de noyes a càrrech de RR. Terciaries Dominiques; hospital, metge, hostals, una fàbrica de texits de fil y cotó y algún molí fariner. Celebra la festa major lo primer diumenge de Setembre.

Hi ha en lo districte dues parroquies, la de Gombreny y la d' Aranyonet; totes dues del arxiprestat de Ripoll y del bisbat de Vich.

La parroquia de Gombreny es urbana de segón ascens, ab rector y dos vicaris y té la esglesia parroquial dedicada a Sant Pere. Es aquesta un temple, regularment espayós, començat a edificar en lo segle XVIII. Abans hi havía una petita esglesia o capella dedicada a Santa Magdalena, que degué cambiar la advocació, adoptant la de Sant Pere, al ser-hi trelladada la parroquia envers l' any 1695, des de la esglesia de Sant Pere de Montgrony.

Té per sufragània, ab coadjutor, la esglesia de Sant Martí de Puigbò, petit llogaret situat a uns 5 kilòmetres al SO. de Gombreny, en quin terme hi ha ademés una capella, dedicada a Sant Miquel, construida en 1737. Li estàn agregades les esglesies o capelles següents:

Capella de Nostra Senyora de Lurdes, de moderna construcció, en lo arrabal dit dels Cortals.

Sant Esteve de Solallonch, esglesieta romànica prop de la masía d' aquest nom. Se menciona també la capella de Santa Magdalena de Solallonch, que sospitàm no es diferent de la petita esglesia de Sant Esteve.

Capella de Sant Joan de Mata, feta edificar en lo segle XIII per Dona Blanca de Urtg, senyora de Mataplana, prop del castell d' aquest nom, quins enderrochs se veuen encara.

Esglesia de Sant Pere de Montgrony, abans parroquial, avuy santuari de la Verge. Es una vella esglesia romànica de 11 metres de llarch y 6'30 d' ample, d' una sola nau ab volta de canó, que acaba ab un absis en semicercle, al qui fan costat altres dos més petits, un en cada paret lateral, los quals donan a la planta del temple la forma de creu llatina. La porta d' ingrés s' obre en la paret lateral de mitjorn y va precedida d' un atri format per tres arcades. Fóu possessió del monestir de Sant Joan de les Abadesses. Aquest temple, quasi abandonat des de derrers del segle XVII en que dexà d' ésser parroquia, ha sigut fà pochs anys restaurat, posant-s' hi una imatge de la Verge, que benehí lo bisbe Morgades l' any 1883. Està situat en un replà de la serra de Montgrony anomenat «Plà de Sant Pere», que té d' E. a O uns 2 kilòmetres, d' accés dificilíssim per estar enrondat per dretes cingleres. Sota lo dit plà, en la penjant d' un cingle, hi ha edificada la capella o santuari de Nostra Senyora de Montgrony. Al peu del cingle s' axeca la hostatgería y habitació del capellà custodi, y d' ella se puja a la capella o cova de la Verge per una escala de pedra, ab barana tallada en la roca, de 69 escalons: una altra escala ab barana de ferre, de 78 escalons, porta des de la capella al cim del Plà de Sant Pere. S' hi venera en lo santuari una imatge romànica de la Verge que la tradició afirma

va ser trobada prop d'una font d'allí a la vora en temps mólt remots. Se l'anomena també Mare de Déu de la Llet, per ésser advocada per fer revenir la llet a les dones que crían, y a n'axò se deu que en la hostatgería s'hi troban a més de llits per les persones grans, breçols pera les criaturetes.

Hi havía hagut, també, en lo avuy terme parroquial de Gombreny, una capella dedicada a Sant Vicents, una altra dedicada a Sant Tóu, en la vall que porta aquest nom, y una altra dedicada a Sant Serni, prop del coll de la Merolla, de les quals ni restes ne quedan, axís com tampoch del monestir de benets que se suposa haver-hi hagut en l'endret anomenat Monagals.

La parroquia d'Aranyonet, poble situat en la vall del Arija, es rural de segona, ab rector. Fóu possessió del monestir de Sant Joan de les Abadesses.

Notes històriques. — De la comarca de Gombreny en la Etat Antiga poch ne sabèm. Es de presumir que fóu habitada en los derrers temps prehistòrichs y quan la dominació romana, per haver-s'hi trobat destrals de pedra pulida y monedes ibèriques y romanes y per reunir lo lloch conegut per Plà de Sant Pere les condicions propries dels primitius *castres*, llochs fets defensables per la metexa naturalesa, ahont los antichs habitants del país buscavan alberch y refugi contra enemichs y contra invasors del territori. En axò y en la etymología de la paraula Montgrony, fent-la derivar de *Mons Croni*, montanya de *Cronus,* antich déu del temps, s'han fundat una pila de suposicions que conceptuàm en extrém aventurades.

En quant a la Etat Mitjana s'ha citat un document que fà memoria d'un Quintilianus *senioris de Mocrono*, mort l'any 778, personatge que s'ha identificat ab un Quintilianus, príncep? quin govern se suposa començat l'any 736. De ser axís resultaría justificat que al iniciar-se lo segón terç del segle VIII estava ja reconquerida la comarca de Montgrony o al menys que en la serra d'aquest nom s'hi havía aplegat un nucli de cristians que vivían independents de la dominació dels moros. Res més sabèm de cert d'aquesta comarca fins al any 875, en lo cual consta que-l comte Guifre lo Pilós, va donar la esglesia de Sant Pere del castell de Montgrony *(Castrum Mochronio)* al monestir de Sant Joan de les Abadesses, fet que implica la existencia en la Plà de Sant Pere de Montgrony, d'una fortificació ja en aquella llunyana època. Més endevant trobàm aquest castell, lo de Mataplana, quina situació ja hem indicat, y quasi tot l'actual terme de Gombreny, sots lo senyoríu de la familia de Mataplana a la qual succehí la d'Urtg en la segona meytat del segle XIII, y entrà en possessió per matrimoni dels comtes de Pallars en lo XIV. L'any 1375 lo comte de Pallars và vendre a Pere Galceràn de Pinós la baronía de Mataplana, qui lo següent any 1376 và vendre per 80,000 sous barcelonesos al abat de Sant Joan de les Abadesses la jurisdicció dels castells de Mataplana y de Blancafort (qual situació ignoràm, a menys que-s designés ab aquest nom l'antich castell de Montgrony) y la de Gombreny, Aranyonet, Sant Llorenç de Campdevànol, Sant Quintí de Puigrodó y part de la parroquia de Puigbò.

Es opinió fonamentada que pertanyía a la familia senyorial de Mataplana, Sant Joan de Mata, fundador de la Ordre dels Trinitaris, y sembla fer relació al comte Arnalt de Pallars, baró de Mataplana, la fantàstica llegenda del comte Arnàu, mólt extesa en tota la encontrada.

En la vall de Sant Tóu hi ha un pregón avench, fà pochs anys explorat, ab gran espectació per part de la gent de la comarca, per l' eminent geòlech català Mossèn Norbert Font y Sagué.

Bibliografía.—Font y Sagué (Norbert): *La exploració del avench de Sant Tou*, en lo Botlletí del *Centre Excursionista de Catalunya*, v. XIII, pls. 41 a 66.—Parassols y Pí (Pau): *Reseñas, aclaraciones y documentos notables pertenecientes á la historia del Principado de Cataluña (Gombreny, Montgrony y Mataplana)*, en la *Revista Histórico-latina*, vols. I y II, 1874 y 1875. — Vilalta y Camprubí (Joan): *Historia del Santuari de Nostra Senyora de Montgrony*, 1887.

Guils.—Vista general de la població

Guils

Lo districte municipal de Guils, que comprèn lo poble de aquest nom, lo de Saneja y lo vehinat de Sant Martí d' Arabó, està situat al O. NO. de Puigcerdà, en la vessant de la serra que separa la Cerdanya espanyola de la francesa, y afronta, al N., ab França; al E., ab lo districte de Puigcerdà; al S., ab lo de Bolvir, y al O., ab lo de Ger. Té 104 edificis y alberchs, ab 420 habitants de fet (de

dret 440), dels quals 191 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 120; casats, 79; viudos, 10; total, 209.—Dones: solteres, 112; casades, 76; viudes, 23; total, 211; y per entitats de població, com segueix:

Guils (cap de districte): 80 edificis y alberchs, ab 310 habitants.—Saneja (a 2 kilòmetres de Guils): 14 edificis y alberchs, ab 73 habitants.—Petits caserius y edificis isolats, 10, ab 37 habitants.

Lo vehinat de Sant Martí està format per sis o set cases y té uns 19 habitants.

Lo terme, per la banda de Saneja, en lo troç que comprèn de la riba dreta del Querol, es bastant planer, però en lo restant, per la banda de la vall de la

Clixé de Conrat Sagrera

Guils.—Absis de la esglesia parroquial

riera de Guils es montanyós, essent la serra que la tanca pêl N. rocosa y mólt poch poblada de bosch: hi ha no obstant bons pasturatges y s' hi cría bestiar, particularment boví y mular. En los conrèus s' hi cullen ordi, segle y trumfes. Lo regan lo Querol, la riera de Guils, més en avall dita de Bolvir, y quasi en son extrém SE. la cequia o canal de Ger. Té pochs camins carreters, entre los quals lo de Guils a Puigcerdà, per Saneja, y lo pont de Sant Martí, aquest de dos archs, construit del any 1326 al 1328. Pertany al districte electoral de Puigcerdà, per quina vila reb lo corrèu.

Lo poble de Guils, situat a 1,382 metres d'alçada sobre lo nivell de la mar, dista de Puigcerdà, per vía rodada, prop de 6 kilòmetres; de Gerona 151, y de Ripoll, que es la estació de camí de ferre que té més a la vora, 67. Hi ha lloch de carrabiners manat per un sargent, una fàbrica de filats d'estàm y de llana moguda per les aygües del Querol, y quasi tots los habitants del poble y del districte se dedican a la cría de bestiar y a la agricultura. Celebra festa lo día 15 de Maig y lo 26 de Desembre.

Hi ha en lo districte dues parroquies, la de Guils y la de Saneja, que són del arxiprestat de Cerdanya y del bisbat de la Sèu d'Urgell.

La de Guils, urbana d'entrada, ab rector, figura ja com parroquia l'any 839 (*Eguils* en 1011, *Enguils* y més endevant *Guils*): sembla haver pertenescut al monestir de Sant Martí de Canigó: l'any 1359 devía estar en possessió del monestir de Santes Creus, donchs en lo cens d'aquest any, l'abat del derrer monestir possehía a Guils 14 fochs. En 1698 era del Colegi dels capellans de Puigcerdà. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Esteve, es un bonich temple romànich, consagrat l'any 1042, d'una sola nau y ab porta decorada que s'obre en la paret lateral de mitjorn. Conserva un frontal del segle XII y dos retaules pintats; un d'ells, lo del altar major, del segle XVI.

La parroquia de Saneja es rural de segona, ab rector. Com la de Guils existía ja en lo segle IX (*Exenegia*, any 839). Fóu possessió del monestir de Sant Martí de Canigó. Saneja en 1698 era lloch reyal. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Vicents, es un edifici romànich mólt desfigurat per obres que s'hi han fet en diferentes èpoques. Conserva un retaule pintat del segle XVI ab representacions de la vida de Sant Vicents.

La petita esglesia de Sant Martí d'Arabó, que en lo segle X era parroquia y fóu també possehida pêl monestir de Sant Martí de Canigó, està al present agregada a la parroquia de Saneja.

Isòbol

Los pobles de All, d'Isòbol y d'Olopte, forman lo districte municipal d'Isòbol, situat al SO. de Puigcerdà, a la riba dreta del ríu Segre, que afronta, al N., ab lo de Maranges y ab lo de Ger; al E., ab lo de Ger, y al S. y O., ab la provincia de Lleyda. Té 147 edificis y alberchs, ab 340 habitants de fet (de dret 361), dels quals 176 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 98; casats, 71; viudos, 11; total, 180. —Dones: solteres, 80; casades, 68; viudes, 12; total, 160; y per entitats de població, com segueix:

Isòbol (cap de districte): 32 edificis y alberchs, ab 124 habitants. — All (a 2,200 metres d'Isòbol): 45 edificis y alberchs, ab 66 habitants. — Olopte (a

2,200 metres d' Isòbol): 63 edificis y alberchs, ab 132 habitants. — Petits caserius y edificis isolats: 7, ab 18 habitants.

Lo terme en conjunt es accidentat; però n' hi ha una partida de més

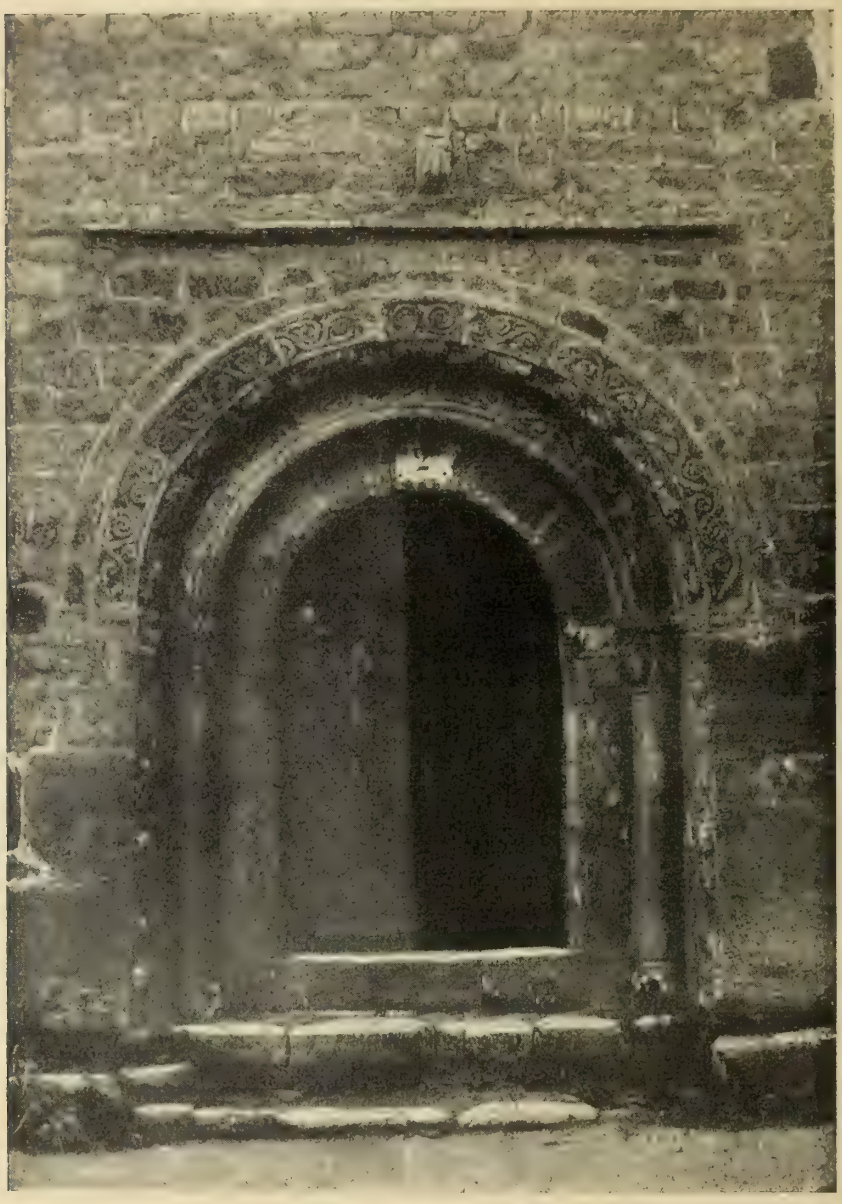

Clixé de Conrat Sagrera

Isòbol.—Porta de la esglesia de All

planer a la vora del Segre. No hi ha gayre bosch, y en los conrèus s'hi cullen segle, ordi, trumfes y un xich de blat. En la Etat Mitjana sembla que s' hi conreuava la vinya. Abunda en pedreres de marbre, que s' explotan poch per

la falta de bones víes de comunicació, essent mólt apreciats los de color roja d' Isòbol y los de variades colors dels voltants de All: estàn constituits per argilothites devonianes, havent-s'hi recullit fòssils vegetals. Lo regan lo ríu Segre, lo Valltova y les petites rieres d' Olopte y de All, y l'atravessa l'antich camí carreter de Puigcerdà a la Sèu d' Urgell. Té també camí carreter a Olopte y Maranges. Pertany al districte electoral de Puigcerdà, per quina vila reb lo corrèu.

Lo poble d' Isòbol està situat al peu d' un puig, prop de la confluencia del Valltova ab lo Segre y de la entrada del estret o congost d' Isòbol, que separa la Cerdanya propriament dita, de la part d' ella coneguda per lo Baridà, que pertany avuy a la provincia de Lleyda. Dista de Puigcerdà, per vía rodada, 12 kilòmetres; de Gerona, 148, y de Ripoll, que es la estació de camí de ferre que té més a la vora, 63, y s' alça a 1,040 metres sobre lo nivell de la mar. L' any 1131, lo comte Ramón Berenguer III lo llegà al monestir de Ripoll. Hi ha en lo districte dues escoles de noyes y una de noys; dos llochs de carrabiners, l' un a Isòbol y l' altre a All; un forn de rajoles, y algún molí fariner. Isòbol celebra la festa major lo día 29 de Setembre, All lo día 15 d' Agost y Olopte lo 29 de Juny. Los vehins, en tots tres pobles, se dedican quasi exclusivament al conrèu de la terra y a la cría y comerç de bestiar.

Hi ha en lo districte tres parroquies: la de All, la d' Olopte y la d' Isòbol, totes tres del bisbat de la Sèu d' Urgell y del arxiprestat de Cerdanya.

La parroquia de All es rural de primera, ab rector. Existía ja en l' any 839 *(Alli)*, y se-n fà també menció en 966. Lo temple parroquial, dedicat a la Assumpta, es una construcció romànica del segle XII, en mólt bon estat, encara que se li han afegit tres capelles en la banda de tramontana. La porta, decorada, s' obre en la paret de mitjorn. L' altar major té un interessant frontal de la metexa època de la esglesia, y en un dels altars laterals s' hi veu un ben pintat retaule del segle XV, en lo qual hi figuran los donadors. Té anexe, com hem dit, la esglesia de Sant Climent de Grexa, possessió del monestir de Ripoll. També pertanyen a n' aquesta parroquia, lo santuari de Nostra Senyora de Quadres, situat dalt d' un puig, prop del Segre, en lo qual s' hi fan dos concorreguts aplechs, l' un lo día 11 de Juny y l' altre lo 8 de Setembre, y la capella de Sant Guillém, en lo mas Rabetllat, vehinat de Alf, que ab aquest nom figura ja com a parroquia l' any 839, y de quin terme parroquial havía format part la avuy parroquia d' Isòbol.

La parroquia d' Olopte *(Olorbde* en 839) es també rural de primera, ab rector, y té la esglesia dedicada a Sant Pere.

La parroquia d' Isòbol (en los documents *Isaval, Isovol, Isogoll, Ysobol* y *Isòbol),* es rural de segona, ab rector, y té la esglesia parroquial dedicada a Sant Miquel.

En lo cens del any 1359, Isòbol hi figura ab 5 fochs, propris del abat de Ripoll, y la parroquia de All, ab 11 fochs reyals. L' any 1298, Isòbol, Alf y All eran llochs reyals. Olopte era de baró, ço es, de senyoríu secular.

Les Lloses

Lo districte municipal de Les Lloses, que comprèn lo poble d'aquest nom y los de Matamala, Vallespirans, Sovelles y Vinyoles, ocupa al SE. de Puigcerdà quasi tota la conca de la riera de Les Lloses, afluyent del Ter, y part de la del ríu Merlés, afluyent del Llobregat. Afronta, al N., ab lo de Viladonja; al E., ab los de Ripoll y de la Parroquia de Ripoll; al S., ab la provincia de Barcelona, y al O., ab lo districte de Pomarola. Té 300 edificis y alberchs, ab 1,003 habitants de fet (de dret 992), dels quals 270 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 314; casats, 187; viudos, 31; total, 532. — Dones: solteres, 255; casades, 186; viudes, 30; total, 471; y per entitats de població, com segueix:

Les Lloses (cap de districte): 79 edificis y alberchs, ab 247 habitants.— Matamala (a 5 kilòmetres de Les Lloses): 67 edificis y alberchs, ab 217 habitants. — Sovelles (a 5,140 metres de id.): 60 edificis y alberchs, ab 224 habitants. — Vallespirans (a 7,250 metres de id.): 45 edificis y alberchs, ab 146 habitants.—Vinyoles (a 5,500 metres de id.): 33 edificis y alberchs, ab 99 habitants. — La Farga, vehinat (a 12,500 metres de id): 16 edificis y alberchs, ab 70 habitants.

Tots aquests pobles tenen la població espargida per son respectíu terme.

Lo districte, que té una extensió aproximada de 160 kilòmetres quadrats, es montanyós y en alguns endrets poblat de boschs, en particular de pins. En los conrèus s'hi cullen blat, blat de moro y trumfes. S'hi cría bestiar. S'hi troban guixeres y pedreres de calç y hi brollan fonts d'aygües minerals en los térmens de Vallespirans y de Matamala (67). Lo regan la riera de Les Lloses, ab sos afluyents lo Carnaleta y lo torrent del Grau, y per son extrém O., lo ríu Merles y lo séu afluyent la riera de Matamala. Té algún camí carreter dolent, però quasi tots los del districte són de ferradura. Compta ab dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes; varis molins fariners, y una fàbrica de filats y torcits de cotó. La quasi totalitat de sos habitants són agricultors o bé se dedican a la cría y comerç de bestiar. Reb lo corrèu per Ripoll y pertany al districte electoral de Puigcerdà. Les distancies al cap de partit y a la capital de la provincia, preses des de la esglesia de Les Lloses, són de 59 y 86 kilòmetres respectivament; però mólt majors per vía rodada.

---

(67) Veja-s les pls. 131 y 132.

En l'ordre relligiós hi ha cinch parroquies, que pertanyen al bisbat de Vich y al arxiprestat de Ripoll, y són les següents:

La de Santa María de Les Lloses, urbana d'entrada, ab rector. Té agregada una capella pública, quina advocació desconexèm. Les Lloses celebra festa major lo día 8 de Setembre.

La de Santa María de Matamala, també urbana d'entrada, ab rector. Té per sufragània la esglesia de Sant Vicents del llogaret de Massanós. L'any 888 fóu donada al monestir de Ripoll pêl comte Guifre *lo Pilós*.

La de Sant Sadurní de Sovelles, rural de primera, ab rector.

La de Sant Esteve de Vallespirans, axís meteix rural de primera, ab rector. Té agregada una capella pública existent en lo mas Sabatés, y

La de Sant Martí de Vinyoles, lloch anomenat també Vinyoles de Portabella, que es lo nom d'una casa d'aspecte senyorial que hi ha prop de la esglesia. Es rural de segona, ab rector, y té agregades dues capelles públiques, la una dedicada a Santa María, en la casa d'En Tremolosa, y la altra no sabèm sots quina advocació, en la Pujampí. També pertany a n'aquesta parroquia lo santuari de Santa Margarida, que s'axeca en la serra de Matamala, mólt visitat per la gent de la comarca.

Tots aquests llochs y parroquies eran l'any 1698 del senyoríu de Ripoll, al qui creyèm pervingueren per compra que féu lo monestir al rey En Pere, en lo segle XIV, del castell de Guardia ab tots sos térmens, en los quals l'any 1359 hi havía 61 fochs. La situació exacta d'aquest castell, de quins térmens sabèm positivament que-n formavan part Les Lloses y Puigbò, no la hem poguda averiguar. En Coello la assenyala en lo mapa de la provincia de Gerona, en la serra de Matamala, un xich més a mitjorn del santuari de Santa Margarida. Se l'acostuma designar Castell de Guardia de Ripoll, pera distingir-lo d'altres castells anomenats també de Guardia. L'havían possehit los comtes de Besalú, y ab posterioritat, los de Pallars, los Cardona, los vescomtes de Canet y los vescomtes de Cabrera. Estava en lo comtat d'Ausona y en la antiga veguería del Ripollés.

Llanars

Lo poble de Llanars y los vehinats d'Espinalba y de Feytús, forman un districte municipal situat en la alta conca del Ter, al E. SE. de Puigcerdà, que afronta, al N., ab lo de Molló; al E., ab aquest meteix, ab lo de Frexanet y ab lo de Camprodón; al S., ab lo de Frexanet y ab lo de Ogassa, y al O., ab lo de Vilallonga. Té 170 edificis y alberchs, ab 702 habitants de fet (de dret 793), dels quals 117 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 219; casats, 115; viudos, 10; total, 344. — Dones: solteres, 221; casades, 114; viudes, 23; total, 358; y per entitats de població, com segueix:

Llanars (cap de districte): 67 edificis y alberchs, ab 265 habitants. — Espinalba (a 2,100 metres de Llanars): 28 edificis y alberchs, ab 165 habitants. — Feytús de Dalt (a 5,100 metres de id.): 28 edificis y alberchs, ab 97 habitants.—Petits caserius y edificis isolats: 47, ab 175 habitants.

Lo terme en la part que s'extén per les ribes del Ter es força planer y per la part que comprèn la vall del Feytús es accidentat y fins montanyós. Les terres de conrèu donan segle, fajol y trumfes; les vores dels rius estàn plenes de prats y d'arbres, y en la montanya, poch poblada de bosch, hi

Llanars.—Vistà general de la població presa del costat del Ter

abundan les pastures. S'hi cría bestiar. Lo regan lo ríu Ter, la riera de Feytús, que baxa de la serra que separa la conca del Ritort de la del Ter, y la riera d'Espinalba, anomenada també per corrupció Espinauga, que baxa de la serra Cavallera. L'atravessa lo camí carreter de Camprodón a Setcases, essent los altres camins del districte quasi tots de ferradura. Reb lo corrèu per Camprodón y pertany al districte electoral de Puigcerdà.

Lo poble de Llanars està situat a la riba esquerra del Ter, tocant a la confluencia d'aquest ríu ab la riera de Feytús, a la alçada de poch més de 1,000 metres sobre lo nivell de la mar. Dista, per vía rodada, de Puigcerdà, 90 kilòmetres; de Gerona, 92; de Camprodón, 4, y de Sant Joan de les Abadesses, que es la estació de vía ferrada que té més a la vora, 18. Compta ab dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de

noyes, y ab algún molí fariner, y celebra la festa major los díes 27 y 28 de Setembre. Sos habitants se dedican al conrèu de la terra y a la cría y comerç de bestiar.

Llanars.—Portalada romànica de la esglesia parroquial

Es parroquia urbana d'entrada, ab rector y un vicari, del bisbat de Gerona y del arxiprestat de Olot, abans del ardiaconat de Besalú. La esglesia

parroquial, dedicada a Sant Esteve, fóu consagrada l'any 1168. Es un notable temple romànich d'una sola nau, lleugerament apuntada. En lo frontis s'obre la porta, formada per tres archs en degradació, senzillament decorats, com los capitells de les dues columnes per banda que-ls sostenen, y que sembla més baxa de lo que es, per haver-se de baxar algún grahó pera entrar en la esglesia. Conserva la porta en sos batents la antiga ferramenta. Sobre d'ella s'axeca lo campanar, constituit per una sapada torra quadrada, ab dos finestrals en cada una de ses cares y rematada per una piràmide de quatre vessants. Hi quedan indicis d'haver-hi hagut pòrtich o atri. L'absis, ab senzilla decoració, té la forma de semicercle. Guarda en son interior una imatge romànica de la Verge y un interessant frontal del segle XII, en lo qual hi està representada la lapidació de Sant Esteve.

Té agregada una capella, dedicada a Sant Isidro, construida en lo segle XVII en lo vehinat d'Espinalba, situat a la riba dreta del Ter.

Llanars, en los documents *Lenars* (1068), *Lanarys* (1362), *Lanars* (1118 y 1171) y *Landaris* (1247), tenía l'any 1359, 28 fochs: 13 d'esglesia, 9 d'aloers, 4 de ciutadans y 2 de cavallers. L'any 1698 era lloch reyal de la veguería de Camprodón.

Llivia

La vila de Llivia, ab lo poble de Sareja y lo vehinat de Gorguja, forman un districte municipal, situat en la conca del Segre, al NE. de Puigcerdà, voltat als quatre vents per territori francès. Té 260 edificis y alberchs, ab 941 habitants de fet (de dret 996), dels quals 585 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 269; casats, 173; viudos, 12; total, 454.—Dones: solteres, 257; casades, 175; viudes, 55; total, 487; y per entitats de població, com segueix:

Llivia (cap de districte): 213 edificis y alberchs, ab 808 habitants. — Gorguja (a 1,700 metres de Llivia): 25 edificis y alberchs, ab 54 habitants.— Sareja (a 1,550 metres de id.): 11 edificis y alberchs, ab 50 habitants. — Petits caserius y edificis isolats, 11, ab 29 habitants.

Lo terme, fora per la banda E. y NE., es completament plà. Hi escasseja lo bosch, però abunda d'arbres en los riberals. Lo terrer produheix blat, segle, trumfes y ferratges, y s'hi cría tota mena de bestiar. Hi ha boschs públichs de pins y faigs, sense classificar, de 240 hectàrees d'extensió total. La extensió total del terme es d'uns 12 kilòmetres quadrats. Lo regan lo ríu Segre, l'Egat, lo ríu d'Err, les rieres de Rivals y Estahuja y, ademés, lo canal de Angustrina y la cequia dels molins. Té camins vehinals pera anar als pobles francesos del encontorn: Ur, Angustrina, Estavar, Err, Osseja

y Onzés, y la carretera internacional que la uneix ab Puigcerdà pêl pont de Llivia, sobre lo Reur. Hi ha fonts d' aygües minerals sulfuroses y ferruginoses (68). Pertany al districte electoral de Puigcerdà, per quina vila reb lo corrèu.

La vila de Llivia, situada prop del ayguabarreig del Segre ab lo ríu de Err, a uns 1,200 metres d'alçada sobre lo nivell de la mar, dista de Puigcerdà, per vía rodada, 5 kilòmetres; de Gerona, 150, y de Ripoll, que es la estació de camí de ferre que té més a la vora, 66. S' axeca en terreny plà, però pêl NE. s' enfila per la vessant d' un puig, que s' avença quasi isolat en la plana a la terminació d' un contrafort del macís de Carlit, puix al cim del qual hi quedan les runes del antich castell de Llivia, fortificació la més important de Cerdanya en la Etat Mitjana y fins en temps a n' ella anteriors. Forma la vila un llarch carrer, en lo qual hi ha la plaça, anomenat carrer del Mercadal, al qui afluexen per un y altre costat los carrers secundaris, en general torts y estrets. Les cases són quasi totes d' antiga construcció, ab balcons de fusta, y alguna que altra té cayent senyorial. Les botigues y lo comerç, quina clientela es principalment francesa, estàn concentrades en lo carrer del Mercadal. Hi ha lloch de carrabiners; dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes, y dues de privades, la una de noys y la altra de noyes, a càrrech de corporacions relligioses. Té cartería y ordinació diaria a Puigcerdà (preu del assiento 0'60 pesseta), hostals, metge, apotecari y algún molí fariner. S' han plegat de poch una fàbrica de midó y altres de genres de llana. També hi havía hagut hospital. Avuy, la major part dels habitants del districte se dedican a la agricultura y a la remadería, essent digna d' esment la gran masía d' En Carbonell, a Gorguja, que

Clixé de Joan Castellvell

Llivia.—La esglesia parroquial

(68) Veja-s la plana 131.

se dedica a la fabricació y exportació en gran escala de mantegues y formatges. Llivia celebra fira lo diumenge següent al de Pasqua de Resurrecció y lo segón diumenge de Juliol, y festa major lo día 25 de Novembre.

Es parroquia urbana d'ascens, ab rector y dos vicaris, del bisbat de la Sèu d'Urgell y del arxiprestat de Cerdanya. La esglesia parroquial, dedicada a la Mare de Déu dels Angels, està edificada en la part alta de la població. Es un temple mólt capàç, construit en lo segle XVI, d'alta nau y deu capelles laterals, en una de les quals s'hi venera lo cos de Sant Guillèm, ermità, al qui tenen los cerdans y particularment los de Llivia mólta devoció y qual intercessió demanan en casos de greus calamitats. Entre altres joyes, se guarda en aquesta esglesia una capa pluvial, donatíu del rey Carles I.

Té agregades les esglesies de Sant Joseph, del lloch de Sareja, y de Nostra Senyora de la Concepció, de Gorguja, y la capella de Sant Guillèm de Prada, prop del Segre, a la qual s'hi porta en processó des de la parroquial lo cos del Sant en temps de pregaries.

L'hospital de la vila, dedicat a Sant Vicents, havía tingut provablement capella propria.

Prop del camí que de la vila puja a Sareja, hi ha una creu de ferre de les anomenades de terme, del segle XIII, coneguda per Creu de Toret, del nom de la familia que la va fer alçar.

Poden visitar-se a Llivia dues coleccions: la una en la casa Salses, de pintures, mobles y indumentaria, y la altra en la casa Frexa, d'obgectes d'historia natural de la comarca, més algún reste arqueològich d'època romana (ceràmica, monedes, etc.) trobats en excavacions fetes a Llivia meteix. En l'arxíu comunal, tancat en una curiosa caxa policromada, s'hi guarda un cartoral anomenat «Llibre ferrat» y un regular nombre de documents reyals en pergamí, ab segells penjants.

Notes històriques.—Hem resumit més enrera lo poch que se sab de Cerdanya y dels cerdans durant la Etat Antiga, y hem fet present que-ls historiadors coincidexen en atribuir a Llivia lo que-ls escriptors de la antiguetat diuen de la única població que en la dita comarca mencionan, *Julia Lybica* o *Julia Livia*. Es evidentment fabulosa la fundació d'aquest lloch per Hèrcul, però no trobàm inconvenient d'admetre la identitat de Llivia ab *Julia Lybica* o *Julia Livia* y d'apreciar aquesta població com una de les principals sinó la més important dels *ceretans,* ja que es la única que se menciona en lo territori d'aquests. Los restes arqueològichs a Llivia trobats, de que fà poch hem parlat, són un dato a favor de la identitat establerta, y venen a enrobustir-la los fets de trobar-se lo *castrum Libyæ,* en lo segle VII, mencionat com un lloch de Cerdanya, y de calificar a Llivia de *ciutat* lo comte Fredol en l'any 815 *(in civitate mea Libia).* No-s pot donar per averiguat, per més que ho conceptuàm provable, que Llivia fós la població de Cerdanya que-ls alarbs denominaren *Medina al-Bab* (ciutat de la porta), y, per consegüent, que en

aquesta vila hagués tingut tràgica fí la sublevació d'Abu-Nesha, lo marit de Lampegia, filla d'Eudes duch d'Aquitania, succés que la llegenda ha poetisat. En cambi, Llivia, d'antich fortificada, fóu tinguda en temps dels comtes com la capital de la Cerdanya, per més que aquests no hi residissen habitualment. En temps dels reys d'Aragó, de fet la capital de Cerdanya fóu la nova vila de Puigcerdà, y durant aquesta època la vila y lo castell de Llivia foren tinguts en fèu del rey per diferentes families nobles. L'any 1359, la vila y parroquia de Llivia tenía 21 fochs reyals. Lo castell de Llivia fóu enderrocat l'any 1479 per ordre de Lluís XI de França, al abandonar aquest lo comtat de Cerdanya que havía ocupat ab consentiment del rey Joan II, ab lo qui després estava en guerra. Finalment, després de curioses vicissituts originades per la interpretació y compliment del tractat del Pyrinèu, Llivia, per ser *vila* y no *poble,* va quedar ab son terme per Espanya (any 1660) conservant los drets d'aprofitament dels pasturatges que tenía en la montanya de Carlit, però quedant subgecte a certes servituts de pas y obligant-se Espanya a no axecar-hi cap fortificació. Un camí internacional o neutre devía unir y uneix lo terme al territori espanyol. L'any 1698, era lloch reyal de la veguería de Puigcerdà.

Maranges

Lo poble de Maranges, o millor Meranges, forma ab los vehinats del Arrabal y de Girult, un districte municipal situat al NO. de Puigcerdà, en la capsalera del ríu Valltova, que afronta, al N., ab Andorra y ab França; al E., ab lo districte de Ger; al S., ab lo de Isòbol, y al O., ab la provincia de Lleyda. Té 102 edificis y alberchs, ab 296 habitants de fet (de dret 332), dels quals 153 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 93; casats, 50; viudos, 14; total, 157. —Dones: solteres, 69; casades, 56; viudes, 14; total, 139; y per entitats de població, com segueix:

Maranges (cap de districte): 62 edificis y alberchs, ab 181 habitants. — L'Arrabal (a 350 metres de Maranges): 12 edificis y alberchs, ab 43 habitants. — Girult (a 2 kilòmetres de id.): 17 edificis y alberchs, ab 66 habitants. — Petits caserius y edificis isolats, 11, ab 6 habitants.

Lo terme que ocupa l'extrém NO. de la provincia, s'extén per les vessants espanyoles de la serra fronteriça, des dels enlayrats cimals de Campcardós o de Cân Colomer y de la Tossa de Maranges, a quins peus se forman l'estany de Mal-níu, lo de Angorchs y altres de més petits de que hem parlat més enrera (69). En aquesta part alta hi ha bons pasturatges, però la mon-

(69) Veja-s la plana 100.

tanya està despoblada d' arbres; més en avall, les estrebacions de la serra estàn poblades de boschs, en particular de pins. En los conrèus s' hi cullen segle y trumfes. S' hi cría mólt bestiar. Lo rega lo ríu Valltova, afluyent del Segre, format per los escòrrech sde la serra y per la aygua que sobrix dels predits estanys. Hi ha camins carreters de Maranges a Ellar, y de Maranges a Olopte y a Ger; tots los altres del districte són de ferradura. Pertany al districte electoral de Puigcerdà.

Lo poble de Maranges, situat a la riba esquerra del Valltova, dista de Puigcerdà uns 16 kilòmetres; de Gerona, per vía rodada, prop de 160, y de Ripoll, que es la estació de camí de ferre que té més a la vora, 75 pròximament, també per vía rodada. Hi ha una escola elemental incomplerta d' assistencia mixta, una fàbrica de serrar fusta, hostal, algún molí fariner y s' hi fabrican esclops. Celebra festa major los díes 16 y 17 de Juny, y també lo 30 y 31 de Novembre. Los vehins dels districte se dedican en general a la agricultura y a la remadería.

Es parroquia urbana d' entrada, ab rector, del bisbat de la Sèu d' Urgell y del arxiprestat de Cerdanya. La esglesia parroquial que existía ja en lo segle IX, està dedicada a Sant Sadurní, y conserva una antiga porta romànica decorada. Havía sigut possessió del monestir de Ripoll. Té agregades tres capelles, isolades en lo terme parroquial, dedicades respectivament a Sant Antoni, a Sant Cerní y a Sant Joseph.

En los documents, lo nom del poble se troba escrit *Meranges* (en 839, 1183 y 1250), y per excepció *Meranegas* (1011), y lo de Girult, *Gerul* (839). Lo territori de Maranges era del senyoríu dels vescomtes de Cerdanya. Los vescomtes de Castellbò, que més endevant possehiren lo vescomtat de Cerdanya, otorgaren privilegis a Maranges y a Girult en 1184, y lo meteix va fer en 1250 lo comte de Foix, successor en los drets dels vescomtes de Castellbò. En aquesta època a Maranges hi havía un castell. L' any 1359 la parroquia tenía 29 fochs reyals. L' any 1598 Maranges era lloch reyal de la veguería de Puigcerdà.

Molló

Forman lo districte municipal de Molló, situat tocant al Pyrinèu, en la capsalera del Ritort, al SE. de Puigcerdà, los pobles de Molló y d' Espinavell y los vehinats de Favert y de Ginestosa. Afronta, al N., ab França; al E., ab lo districte de Baget; al S., ab lo de Frexanet, y al O., ab los de Llanars y de Setcases. Té 271 edificis y alberchs, ab 996 habitants de fet (de dret 1,145), dels quals 289 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 283; casats, 160; viudos, 16; total, 459.

—Dones: solteres, 278; casades, 228; viudes, 31; total, 537; y per entitats de població, com segueix:

Molló (cap de districte): 100 edificis y alberchs, ab 340 habitants. — Espinavell (a 4 kilòmetres de Molló): 65 edificis y alberchs, ab 211 habitants. — Favert (a 5 kilòmetres de id.): 12 edificis y alberchs, ab 44 habitants. — Ginestosa (a 600 metres de id.): 26 edificis y alberchs, ab 115 habitants. — Petits caserius y edificis isolats, 68, ab 286 habitants.

Lo terme s' extén per la vessant espanyola del Pyrinèu, des del Montfalgars al Pich de Costabona, y per les de les estrebacions de dita serralada que

Clixé de Vicents Grivé

Molló.—Vista parcial del extrém de la població ahont hi ha la esglesia

donan les seves aygües al Ritort, quina conca ocupa quasi sencera; es en conseqüencia mólt montanyós y lo forman un gran nombre de petites valls, cada qual ab lo séu riuet o torrentera que totes fan cap a la vall del Ritort, estreta en son començament y que s' exampla envers la meytat de la seva extensió. La montanya, sobre tot en sos faldars, està poblada de boschs, pins y faigs, y de prats plens d' herbatges, en los quals s' hi cría mólt bestiar. Hi ha un bosch públich, pelat y declarat enagenable, de 1,153 hectàrees d' extensió, pertanyent al Estat. En los riberals s' hi veuen arbredes y en los conrèus s' hi cull segle, fajol y trumfes. Lo regan lo ríu Ritort y les rieres y torrenteres a que hem fet referencia, de les quals són les més importants la de la Casassa, la de Favert y la Ginestosa. No compta més que ab un dolent camí carreter, que va del poble de Molló a la vila de Camprodón; los altres camins del districte

són de ferradura. Reb lo corrèu per la citada vila y pertany al districte electoral de Puigcerdà.

Molló es un petit poble agricultor, situat en un replà de serra, a 1,150 metres d'alçada sobre lo nivell de la mar, no gayre lluny de la riba dreta del Ritort. Dista, per vía rodada, de Puigcerdà uns 93 kilòmetres, de Gerona 95, de Camprodón 7 y 21 de Sant Joan de les Abadesses, que es la estació de camí de ferre que té més a la vora. Hi ha lloch de carrabiners; dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes, y també una d'incomplerta d' assistencia mixta establerta en lo poble d'Espinavell; quatre molins fariners escampats en les vores dels rius, y celebra la festa major lo día 22 de Novembre y una altra festa lo segón diumenge de Juliol.

Molló.—Campanar de la esglesia parroquial

Es parroquia urbana de primer ascens, ab rector y vicari, del bisbat de Gerona, que pertanyía abans al ardiaconat de Besalú, y avuy pertany al arxiprestat de Olot. La esglesia parroquial, dedicada a Santa Cecilia, es un temple romànich, ben conservat, d'una sola nau y absis en semicercle, notable pêl séu campanar y per la seva porta d' entrada que s' obre en la paret lateral de mitjorn. Lo campanar es una alta torra quadrada de cinch pisos, coronada de marlets, que se sembla a les boniques torres campanars de Santa María de Castelló d'Empories y de Sant Miquel de Fluvià. Com en elles, la separació dels pisos s'acusa al exterior per una serreta y una sèrie d'arquets cechs. En los dos pisos inferiors no hi havía obertures; en los que seguexen a sobre d'aquests hi havía en cada una de les seves cares un finestral bipartit, y en lo de dalt de tot, que es força més baix que-ls altres, dues finestres rodones o ulls de bou, la una al costat de la altra en cada una de les quatre cares, lo que

dóna a n' aquest campanar cert ayre d' originalitat. La porta, ab bona y antiga ferramenta, s' obre entre dos peus drets que s' avençan de la paret del temple; la forman quatre archs en degradació, quasi sense adornos, però al demunt hi corre una decoració horitzontal, quins elements principals són dues serretes, la d' abaix sostinguda per un senzill filet, y la de dalt sostinguda per nou arquets peraltats que s' apoyan en mensuletes esculpturades, y rematada també per un filet decorat ab un motíu floral; a sobre s' avençava com a cobricel una petita teulada; lo conjunt resulta sever y elegant. Se troba en pèssim estat y es de témer l' enfonzament de tan bella obra, sinó s' hi fan les reparacions degudes. En l' altar major s' hi conservan dues estimables taules gòtiques.

Aquesta parroquia té agregada una capella dedicada a Sant Sebastià, y una esglesia dedicada a Nostra Senyora de les Neus, que es la del poble de Espinalbell o Espinavell, situat a la riba esquerra del Ritort, uns 5 kilòmetres aygües amunt de Molló.

Una prova de la relligiositat dels habitants de la comarca es lo gran nombre d' oratoris o capelletes escampats pêl terme parroquial. Són los de Sant Joan, de Sant Pere, de Santa Magdalena, de Sant Antoni de Pàdua, de Sant Bernabèu, de Nostra Senyora del Roser y de Sant Benet, aquest en una cova tancada per una rexa y mólt visitat pêls qui patexen mal de quexal.

Lo nom del poble se troba escrit en los documents *Mollione* (en 936), *Mullione* (1017), *Mojone* (1131), *Moion* (1148 y 1167) y *Moyono* (1379). Molló l' any 1359 tenía 29 fochs d' esglesia; l' any 1698 era de la veguería de Camprodón y del senyoríu del abat de Ripoll.

Ogassa

Lo districte municipal de Ogassa, format pêl poblet d' aquest nom, lo de Surroca, lo de Saltor y una munior de vehinats, està situat al SE. de Puigcerdà, en la conca del Ter, y afronta, al N., ab los de Pardines y de Vilallonga; al E., ab los de Frexanet, de Sant Pau de Seguries y de Sant Joan de les Abadesses; al S., ab lo de Ripoll, y al O., ab los de Campdevànol y de Ribes. Té 259 edificis y alberchs, ab 1,578 habitants de fet (de dret 1,561), dels quals 350 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 559; casats, 297; viudos, 19; total, 875. — Dones: solteres, 380; casades, 298; viudes, 25; total, 703; y per entitats de població, segons lo Nomenclàtor vigent del any 1904, com segueix:

Forn del Vidre, vehinat: 28 edificis y alberchs, ab 430 habitants. — Bach de la Roda, vehinat (a 5 kilòmetres de Forn del Vidre): 12 edificis y alberchs,

ab 50 habitants. — Sant Martí de Ogassa, vehinat (a 7 kilòmetres de id.): 15 edificis y alberchs, ab 54 habitants. — Prat Pinter, vehinat (a 4,100 metres de id.): 13 edificis y alberchs, ab 238 habitants. — Soley de la Barceloneta, vehinat (a 4,500 metres de id.): 11 edificis y alberchs, ab 56 habitants. — Sant Martí de Surroca, vehinat (a 3,500 metres de id.): 17 edificis y alberchs, ab 80 habitants.—Les Costes, vehinat (a 5,500 metres de id.): 11 edificis y alberchs, ab 35 habitants. — Petits caserius y edificis isolats, 152, ab 635 habitants.

Ogassa.—Vista general de la població

Entre los caserius s' hi ha de comptar Sant Julià de Saltor, que en censos anteriors figura ab 8 cases y 70 habitants.

Lo vehinat designat ab lo nom de Forn del Vidre, es generalment conegut ab lo de «Colonia de les mines», y, encara que no forma un sol nucli de població, es de pochs anys ençà lo més important del districte, y per aquest motíu lo Nomenclàtor del any 1904 lo pren com lo cap d' aquest y a ell refereix les distancies. Per més que lo document citat califica de caserius a totes les entitats de població del districte, Ogassa, Surroca y Saltor han sigut considerats sempre com a pobles.

Ogassa.—Lo mont Taga

Lo terme, quina extensió passa de 72 kilòmetres quadrats, ocupa la vessant SE. de la serra Cavallera, des de més al N. de Surroca fins al cim del Taga, y la de solixent de la estrebació d' aquest macís que porta lo nom de serra de Sant Amanç y baxa envers Ripoll. Es sumament montanyós y està poblat de boschs de pins, roures y alzines. En los conrèus s' hi cullen grans, llegums, trumfes y ferratges. Se cría bestiar de tota mena. Hi brollan móltes fonts, alguna d' elles abundantíssima, y lo regan, entre altres corrents menys importants, les rieres Fogonella, Malatosca o de Surroca, d' Ogassa o de la Pudó y Ribamala, totes elles afluyents del Ter. Té camins carreters, mal con-

servats, de Ogassa a Sant Joan de les Abadesses, de Ogassa a Surroca y de Surroca a la carretera de Ripoll a Camprodón; aquesta carretera, que s'aparta poch de la riba del Ter, passa fregant lo districte igual que la vía ferrada des de Sant Joan en amunt, que-s fica aprés en lo terme de Sant Martí de Surroca y va a acabar en lo petit vehinat de Toralles, a sota meteix de la colonia de les mines, y a 1,600 metres de distancia de la estació de Sant Joan de les Abadesses, que es la derrera de la vía per al servey públich. De les explotacions mineres y industrials que constituexen la principal riquesa del districte, ne parlarèm més avall. Reb lo corrèu pèl ferrecarril y pertany al districte electoral de Puigcerdà.

Lo poble de Ogassa està situat al peu de les vessants del Taga, prop de la riera que porta son nom y a 1,370 metres d'alçada sobre lo nivell de la mar. Dista de la estació de Sant Joan de les Abadesses uns 7 kilòmetres, y de Puigcerdà y Gerona, per vía rodada, 72 y 80 respectivament. Té una escola elemental incomplerta d'assistencia mixta y celebra la festa major lo día 4 de Desembre.

Hi ha en lo districte tres parroquies, totes del bisbat de Vich y del arxiprestat de Sant Joan de les Abadesses, que són:

La de Sant Martí de Ogassa, rural de primera, ab rector. A més de la esglesia parroquial, dedicada a Sant Martí, té un oratori dedicat a Nostra Senyora de la Bonanova, a la entrada del poble. Havía sigut possessió del monestir de Sant Joan de les Abadesses.

La de Sant Julià de Saltor, poblet situat en la serra de Sant Amanç, es rural de segona, ab rector. Té per sufragània la esglesia o capella de Nostra Senyora de Vidabona, a 3 kilòmetres de la parroquial, mólt concorreguda de peregrins. Era possessió del monestir de Ripoll.

Y la de Sant Martí de Surroca, urbana d'entrada, ab rector, que té la població escampada y havía sigut també possessió del monestir de Sant Joan de les Abadesses. A aquesta parroquia pertany la Colonia de les mines, situada a uns 3 kilòmetres a mitjorn de la esglesia parroquial, que té una capella dedicada a Santa Bàrbara, ab capellà encarregat de la escola de noys, hospital y escola de noyes a càrrech de GG. Dominiques, metge, botiquí, llum elèctrica y provisió d'articles de primera necessitat. Aquesta nova població no està urbanisada, sinó que-ls edificis s'han construit ahont ha convingut sense ordre ni simetría. Pertany avuy a la companyía de camins de ferre del Nort d'Espanya y fóu edificada per la Societat Ferrecarril y Mines de Sant Joan de les Abadesses, que explotava alguns dels meners de carbó de pedra que-s troban en la vall de Surroca y en general en tota la serra Cavallera. La dificultat de purificar los carbons que s'extrauen y les condicions especials dels meners, han sigut un obstacle per al desenrotllo successíu d'aquestes explotacions, entorpint lo séu pogrés. Inicià la explotació ab alguna empenta la Societat «El Veterano» a mitjans del segle XIX. També hi ha esta-

blertes dues fàbriques de ciment, mólt ben instalades, quin producte total es aproximadament de 60 tonelades diaries.

Ogassa, en los documents *Aguacia* y *Aquacia,* y Surroca, en los documents *Çarroca* y *Surrocha,* eran al començar lo segle XI de senyoríu laycal, y l' any 1024, quan la consagració de la esglesia de Ogassa, pertanyían al noble Joan Oriol, casat ab Adaleta, filla del comte de Besalú y Cerdanya Oliva Cabreta. Més endevant, en 1092, Bernat Joan, fill provablement del anterior, llegà la esglesia de Ogassa y móltes possessions en son terme, entre les quals se fà menció del castell de *Penne,* al monestir de Sant Joan de les Abadesses. L' any 1359, lo dit monestir possehía les parroquies d' Ogassa y de Surroca, no podent-se especificar lo nombre de fochs que contenían per donar-los lo cens del dit any involucrats ab los d' altres llochs del senyoríu del monestir.

Palmerola

Lo poblet de Palmerola, ab alguns vehinats, forma un districte municipal situat al SE. de Puigcerdà, en la conca del ríu Marlés, que afronta, al N., ab los de Sant Jaume de Frontanyà y de Viladonja; al E., ab lo de Les Lloses; al S., ab lo de Alpens, y al O., ab lo de Borredà. Té 62 edificis y alberchs, ab 206 habitants de fet (de dret 210), dels quals 42 saben llegir y escriure, que s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 63; casats, 46; viudos, 7; total, 116. — Dones: solteres, 31; casades, 48; viudes, 11; total, 90; y per entitats de població, com segueix:

Palmerola (cap de districte): 21 edificis y alberchs, ab 61 habitants. — Vilaseca, vehinat (a 1,800 metres de Palmerola): 20 edificis y alberchs, ab 83 habitants. — Petits caserius y edificis isolats, 21, ab 62 habitants.

Entre los petits caserius, lo més important es l' anomenat Clot del Cosp, a 9 kilòmetres de Palmerola, que en censos anteriors figurava ab més de 10 edificis y alberchs.

Lo terme forma una enclotada vall, voltada de montanyes, no mólt poblada de bosch, per quin fons s' escorre lo torrent de Palmerola. S' hi cullen grans y llegums y s' hi cría bestiar. A 3 kilòmetres de distancia del poble hi passa la carretera de Borredà a Alpens y a Sant Quirze de Besora. Lo districte no compta més que ab alguns dolents camins carreters. Hi ha guixeres y pedreres de calç y de ciment, y en les vores del ríu Marlés dues fàbriques de texits de llana. Pertany al districte electoral de Puigcerdà.

Lo poble de Palmerola, format per petits vehinats y cases escampades, dista de Puigcerdà 63 kilòmetres y de Gerona 90, però aquestes distancies

per vía rodada són mólt majors. Té una escola elemental incomplerta d'assistencia mixta, y celebra la festa major lo día 22 de Janer.

Es parroquia urbana de primer ascens, ab rector, que pertany al bisbat de Solsona y al arxiprestat de la Pobla de Lillet. Antigament era del bisbat de la Sèu d'Urgell. La vella esglesia parroquial, dedicada a Sant Vicents, s'axeca quasi isolada sobre un serrat prop de les despulles d'un antich castell senyorial. La nova, voltada d'algunes cases, està més al fons de la vall. Té per sufragània la esglesia de Sant Julià de Palomera o de la Moreta, citada l'any 839 *(Palomera sive Palomerola)* com pertanyent al bisbat de la Sèu d'Urgell.

Lo castell de Palmerola, l'any 1359, tenía 28 fochs, propris del senyor del poble P. Galceràn de Pinós. L'any 1698 formava part de la veguería de Manresa, sotsveguería de Berga, y era del comte de Vallfogona. Quan se crearen los corregiments, fóu també del corregiment de Manresa. No atinàm lo motíu pêl qual al establir-se les provincies se-l va incorporar a la de Gerona. Geogràficament pertany a la conca del Llobregat.

Pardines

Lo districte municipal de Pardines, situat al E. SE. de Puigcerdà, ocupa quasi tota la vall del Sagadell, en la conca del Freser, y afronta, al N., ab los de Queralps y de Vilallonga; al E., ab aquest derrer; al S., ab lo de Ogassa y ab lo de Ribes, y al O., també ab lo de Ribes. Té 185 edificis y alberchs, ab 476 habitants de fet (de dret 520), dels quals 147 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 107; casats, 93; viudos, 25; total, 225. —Dones: solteres, 136; casades, 95; viudes, 20; total, 251; y per entitats de població, com segueix:

Pardines (cap de districte): 117 edificis y alberchs, ab 296 habitants. — Lo Vilaró, vehinat (a 750 metres de Pardines): 16 edificis y alberchs, ab 56 habitants. — Petits caserius y edificis isolats, 52, ab 124 habitants.

Los vehinats d'Orri, de La Llavanera, de Pujal y de Puigsach no arriban a 10 cases.

Lo terme forma una accidentada vall, tancada pêl N. pêl puig Cerveri y la serra de Portolés, y pêl S. per la serra Cavallera y lo mont Taga. La limita per son extrém oriental la Collada Verda, y s'obre, a ponent, en la vall del Freser. La montanya està quelcòm poblada de bosch, però abunda sobre tot en pletes y pasturatges. S'escorren al Sagadell que l'atravessa de Llevant a Ponent, un gran nombre de torrenteres, y en lo riberal del ríu no hi faltan arbres. S'hi cría mólt de bestiar y lo terrer de conrèu produheix grans, llegums y trumfes. Hi ha un bosch públich de pins y faigs, no classificat, de

136 hectàrees d'extensió. Lo terme es rich en meners, particularment d'antimoni, que no s'explotan o quina explotació ha sigut abandonada. Quasi tots los camins del districte són de ferradura, entre los quals s'hi ha de comptar l'antich camí-râl de Camprodón a Ribes y a la Cerdanya, que voreja la riba dreta del Sagadell y entra en lo terme per la Collada Verda. Reb lo corrèu per Ribes y pertany al districte electoral de Puigcerdà.

Lo poble de Pardines està situat a la riba dreta del Sagadell, sobre un serrat que domina tota la vall y a la alçada de 1,225 metres sobre lo nivell de la mar aproximadament. Dista de Puigcerdà, passant per Ribes, uns 52 kilòmetres; de Gerona, 103, y de la estació de Ripoll, que es la de la vía ferrada

Clixé de B. Chias

Pardines

que té més propera, 19. De Ribes ne dista 5 kilòmetres. L'aspecte del poblet es rústech, lo clima fret y la quasi totalitat dels vehins del districte se dedican a la cría y comerç de bestiar y a la agricultura. Plegat lo treball de les mines, no hi ha altra industria que algún molí fariner. S'hi fan mólt bons formatges y recuyts. Té lloch de carrabiners; dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes, y una de privada de noyes deguda a la munificencia d'un particular, dirigida per RR. Dominiques.

Es parroquia urbana d'ascens, ab rector, del arxiprestat de Ribes y del bisbat de la Sèu d'Urgell, que té agregades tres capelles: una dedicada a Santa Magdalena, en lo vehinat del Vilaró, una altra dedicada a Sant Martí y la tercera dedicada a Nostra Senyora del Roser.

La esglesia parroquial, dedicada a Sant Esteve, conserva part del primitíu temple romànich, que tenía lo campanar, en forma de torra rodona, sobre l'absis. Aquesta parroquia figura ja en 839 *(Pardinas)* com pertanyent a la diòcesis de la Sèu d'Urgell.

Pardines, l'any 1359, tenía 37 fochs reyals. Abans havía sigut de senyoríu laycal (consta haver possehit lo lloch la familia de Sales), y prop de la esglesia se veuen los restes d'una mansió o castell senyorial. L'any 1698 era lloch reyal de la veguería de Puigcerdà, sotsveguería de Ribes.

Lo senyor Cèsar August Torras, díu que anys enrera s'hi va trobar una làpida romana que-s conserva en lo Musèu de Gerona. No sabèm si s'hi ha trobat o no cap làpida romana, però si podèm assegurar al senyor Torras que en lo Muséu de Gerona no hi ha ni hi ha hagut may cap làpida romana procedent de Pardines.

Parroquia de Ripoll

Lo districte municipal que porta lo nom de Parroquia de Ripoll, situat al SE. de Puigcerdà, està format pêl poble de Llaers, lo llogaret de Sant Vicents de Puigmal, lo vehinat de Tenes y un gran nombre de cases escampades, la major part de les quals constituían abans la parroquia forana de la vila de Ripoll. S'extén, a la riba esquerra del Ter, per la vall del Caganell, per la part inferior de la riera de Vallfogona y per la de la riera de Tabernoles, y afronta, al N., ab los de Ripoll y de Sant Joan de les Abadesses; al E., ab los de Vallfogona y de Vidrà; al S., ab los de Santa María y Sant Quirze de Besora, de la provincia de Barcelona, y al O., ab lo de Sora, també de la provincia de Barcelona, y ab lo de Les Lloses. Té 162 edificis y alberchs, ab 968 habitants de fet (de dret 928), dels quals 105 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 340; casats, 174; viudos, 19; total, 533. — Dones: solteres, 234; casades, 174; viudes, 27; total, 435; y per entitats de població, com segueix:

Parroquia de Ripoll (cases escampades): 110 edificis y alberchs, ab 684 habitants. — Llaers (a 10 kilòmetres de la vila de Ripoll): 42 edificis y alberchs, ab 212 habitants. — Sant Vicents de Puigmal (a 6 kilòmetres de id.): 10 edificis y alberchs, ab 71 habitants.

Lo vehinat de Tenes, que té quasi totes les cases escampades, vé comprès en les xifres que dóna la Nomenclàtor a la Parroquia de Ripoll, per més que té parroquia y terme parroquial propri, ab 200 feligresos.

Lo terme es mólt montanyós y en la serra de Milany trencat y plè de cingles. La montanya, en general, està poblada de bosch; faigs, roures y boxos. Hi abundan, sobre tot en la vall del Caganell, la calç y les guixeres. S'hi cría bestiar y en les terres de conrèu s'hi cullen grans, llegums y trumfes. Lo

regan a més del Ter, que-l limita pêl costat de ponent, lo Caganell y la riera de Vallfogona, ab sos afluyents la de Sant Eudalt y la de Tabernoles. Pêl N. la escapsa la nova carretera de Ripoll a Vallfogona y Coll de Cubet, que té construit lo troç de Ripoll a la Creu de Tenes (6,260 metres); los altres camins del districte són de cavallería, havent-n'hi mólt pochs de carreters y encara aquests dolents. Es un districte quasi exclusivament agricultor; té espargits alguns molins fariners, s'hi explotan guixeres, hi ha un forn de rajols y teules, y a la vora del Ter una fàbrica de filats de cotó. Reb lo corrèu per Ripoll y pertany al districte electoral de Puigcerdà.

Aquest districte no té nucli important de població, donchs lo poble de Llaers té també lo caseríu mólt escampat pêl terme. No té en conseqüencia capitalitat, y les distancies senyalades en lo Nomenclàtor estàn preses des de la vila de Ripoll, en la qual de temps antich se reuneix y funciona l'ajuntament; en una casa situada en la plaça del Mercadal. Per aquesta rahó ometèm també especificar les distancies al cap de partit y a la capital de la provincia. Hi ha en lo districte dues escoles públiques elementals incomplertes d'assistencia mixta, establertes la una a Llaers y la altra a Tenes.

En l'ordre relligiós, a més de la parroquia de Sant Pere de la vila de Ripoll, que comprèn bon nombre de les cases escampades del districte, hi ha en aquest dues parroquies, totes del arxiprestat de Ripoll y del bisbat de Vich, que són:

La de Llaers, urbana d'entrada, ab rector. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Bartoméu, y la rectoría, se veuen isolades dalt d'un cingle, en alguns endrets quasi vertical, a uns 925 metres d'alçada sobre lo nivell de la mar, entre la riera de Vallfogona y la de Tabernoles, en la carena de la serra de Milany. A sota lo cingle hi ha enterrats un tinent y setanta dos carrabiners, crudelment fusellats quan la guerra civil de 1874. Una llosana de marbre senyala lo lloch y fà memoria d'aquest fet repulsíu y barbre. La esglesia de Llaers, possessió del monestir de Sant Joan de les Abadesses, fóu consagrada l'any 961. Engrandida y reedificada fóu tornada a consagrar l'any 1025. Té aquesta parroquia per sufragània la esglesia de Sant Vicents de Puigmal, llogaret quines cases se troban principalment espargides per la vall del Caganell, y té, ademés, agregades la petita esglesia romànica de Sant Jaume de Barretó, en la masía d'aquest nom, quasi tocant a la vall de Vidrà; la capella de Nostra Senyora del Puig de França, en lo vehinat de les Corts, y la ermita de Nostra Senyora de la Cau, en un cim de la serra.

Y la de Sant Bernabèu de Tenes, també urbana d'entrada, ab rector. La esglesia parroquial s'axeca a la riba dreta de la riera de Sant Eudalt, sobre un estreb de serra, y des de ella se domina ab la vista tota la vall de la riera de Vallfogona.

Hi havía hagut en lo districte una capella dedicada a Sant Antoni, avuy en runes.

Llaers, anomenat ab més freqüencia Llayers y Llayés, se troba escrit en los documents *Kastro Laresse* (961), *Castrum de Lares* (1025), *Laders* (1150), *Laers* (1261) y més endevant *Llaers*. Aquest lloch, l'any 1698, era de la veguería de Camprodón y de senyoríu del monestir de Sant Joan de les Abadesses. En lo meteix any, lo que s'anomenava parroquia de Sant Pere de Ripoll, en contraposició a la vila de Ripoll propriament dita que era de senyoríu del monestir, pertanyía al rey, y era un dels llochs de la veguería de Camprodón governats per un veguer especial plebèu, conforme hem indicat més enrera.

Planoles

Lo poble de Planoles y lo vehinat de Les Casetes, forman un districte municipal, situat al SE. de Puigcerdà, en la vall del Rigart, que afronta, al N., ab lo de Queralps; al E., ab lo de Ribes; al S., ab lo de Campelles, y al O., ab lo de Tosses. Té 157 edificis y alberchs, ab 414 habitants de fet (de dret 471), dels quals 142 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 127; casats, 73; viudos, 14; total, 214. —Dones: solteres, 97; casades, 85; viudes, 18; total, 200; y per entitats de població, com segueix:

Planoles (cap de districte): 101 edificis y alberchs, ab 280 habitants. — Les Casetes (a 1,060 metres de Planoles): 18 edificis y alberchs, ab 37 habitants. — Petits caserius y edificis isolats, 38, ab 97 habitants.

Lo terme s'extén per les estrebacions de la serra de Castell, des del cim de la serra al fons de la vall del Rigart. La montanya, força pelada, té bons herbatges y en los conrèus se cullen grans y llegums, especialment segle y civada. Se cría bestiar. Lo regan lo Rigart, la riera de Planoles y alguna torrentera. Hi ha meners d'antimoni en explotació. Lo atravessa la carretera del Estat de Ribes al coll de Tosses; té algún camí carreter, però la major part són de ferradura. Reb lo correu per Ribes y pertany al districte electoral de Puigcerdà.

Lo poble de Planoles està situat a la riba esquerra del Rigart, entre aquest ríu y la carretera, que passa enlayrada faldejant la montanya, y a la alçada de 1,125 metres sobre lo nivell de la mar. Dista per vía rodada, de Puigcerdà 40 kilòmetres, de Gerona 104 y de la estació de Ripoll, que es la de camí de ferre que té més propera, 20. Lo vehinat de Les Casetes, a 1 kilòmetre del poble, se troba més en avall tocant a la carretera. Hi ha destacament de carrabiners; una escola elemental incomplerta d'assistencia mixta, un molí fariner y utilisa los carruatges que fan la ordinació de Puigcerdà a Ripoll y

viceversa. Celebra festa lo día 22 de Janer, lo segón diumenge de Juny y lo primer diumenge de Setembre.

Es parroquia urbana d'entrada, ab rector, del arxiprestat de Ribes y del bisbat de la Sèu d'Urgell, y té la esglesia parroquial dedicada a Sant Vicents.

Planoles, en los documents *Planedolas* (any 1092), l'any 1359 tenía 21 fochs reyals. L'any 1698 formava ab Ventolà una batllía reyal de la sotsveguería de Ribes, veguería de Puigcerdà.

Queralps

Forman lo districte municipal de Queralps, lo poble d'aquest nom, lo de Fustanyà, lo llogaret del Serrat, y alguns vehinats. Ocupa al E. SE. de Puigcerdà tota la conca superior del Freser, y afronta, al N., ab França; al E., ab los districtes de Setcases, de Vilallonga y de Pardines; al S., ab aquest derrer y ab lo de Ribes, y al O., ab los de Planoles y de Tosses. Té 236 edificis y alberchs, ab 611 habitants de fet (de dret 705), dels quals 227 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 208; casats, 96; viudos, 9; total, 313.—Dones: solteres, 199; casades, 94; viudes, 5; total, 298; y per entitats de població, com segueix:

Queralps (cap de districte): 130 edificis y alberchs, ab 330 habitants.—Serrat (a 3,243 metres de Queralps): 56 edificis y alberchs, ab 153 habitants.—Nuria, santuari (a 12 kilòmetres de id.): 10 edificis y alberchs.—Petits caserius y cases isolades, 40, ab 128 habitants.

Lo lloch de Serrat ha sigut conceptuat sempre com un agregat de Fustanyà, a quina parroquia pertany, lo meteix que-ls petits caserius de Cân Batlle (4 cases) y de Vilamanya (7 cases). Fustanyà, malgrat formar son nucli solzament 6 cases, ha sigut considerat sempre com a poble. Lo Sr. Quintanilla, sense comptar-hi lo Serrat, li dóna 13 cases y 74 habitants. En lo Nomenclàtor oficial del any 1904, tant Fustanyà com los vehinats de Cân Batlle y de Vilamanya, venen compresos, de segur, en los petits caserius.

Lo terme, que es mólt extens, agafa pêl N., la serralada del Pyrinèu, des del pich de Bastiments al pich d'Eyna, y d'aquest segueix per la serra que separa la conca del Segre de la del Freser, o sía, per la que forma frontera ab França, fins passat lo pas dels Lladres, venint limitat aprés pêl començament de la serra de Castell. Per l'E., lo limita la serra partiona del Ter y del Freser, des del pich de Bastiments al Puig Cerverí, seguint per l'estreb d'aquest derrer que parteix les aygües que s'escorren al Sagadell de les que s'escorren al torrent o riera del Serrat. Se troba, donchs, clos en quasi totes direccions per enlayrades montanyes, entre les quals figuran lo Puigmal y lo Balandràn, y comprèn, a més de la petita vall del Serrat a la

esquerra del Freser, les valls de Coma de Vaca y de Nuria y la major part de la del Estremera o riera de Queralps, a la dreta d'aquell ríu; ab tota la del meteix Freser des de son naxement fins que entra en lo terme de Ribes, prop del lloch de Batet. Aquesta situació y la alçada de les dites valls sobre lo nivell de la mar, fan lo clima sumament fret y que al hivern un mantell de neu cobresca lo terrer. En lo fons de les valls y en los faldars de les serres, hi abundan les pastures y no hi faltan boschs ben atapahits de pins silvestres.

Clixé de Francesch Duarte

Queralps.—Detall de la esglesia y rectoría

Los conrèus produhexen segle y trumfes. En los cimals s'hi troban cabirols (isarts) y perdius blanques y en los rius s'hi pescan truytes exquisides. De boschs n'hi ha de comunals, com lo Estremera y lo Siat, dels quals s'extràu llenya pera usos vehinals y alguna fusta, però no s'hi permeten tallades: cada any, de temps immemorial, se fà la repartició dels aprofitaments comuns, exclusivament entre-ls naturals del districte, casats y que en ell tenen la seva residencia. A més de comptar ab abundoses fonts, lo regan lo Freser y los seus afluyents les rieres de Coma de Vaca, de Nuria y de Queralps, que recullen en diferents brancals les aygües que devallan de les serres. Hi ha, per lo servey miner, dos tragectes de camí de ferre de vía estreta, l'un de 4 kilòmetres y

l'altre de 3,200 metres de llargada; un camí carreter, en regular estat de conservació, de Queralps a Ribes (7 kilòmetres); y camins de ferradura de Queralps a Nuria, a Serrat y Pardines, y a Ventolà y França pêl pas dels Lladres. Abunda lo districte en meners, particularment d'arsènich, ferre y plom argentífer, dels quals n'hi ha en explotació unes 1,000 hectàrees y altres 2,000 denunciades, però sense explotar. Axò y la cría de bestiar (llanar, boví y cavallar), són les principals fonts de riquesa de la encontrada. Reb lo corrèu per Ribes y pertany al districte electoral de Puigcerdà.

Lo poble de Queralps s'axeca en lo vessant d'una montanya, a 1,000 metres de la riba dreta del Freser y a la alçada de 1,230 metres sobre lo nivell de la mar, en la plaça del poble. Dista de Puigcerdà, per vía rodada, 53 kilòmetres (48 per camí de ferradura); de Gerona, 105, y 21 de la estació de Ripoll, que es la de camí de ferre que té més a la vora. Hi ha lloch de carrabiners y de la guardia civil; servey telefònich ab Ribes; dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes, mólt

Clixé de Francesch Duarte

Queralps.—Portxada de la esglesia

ben instalades en un edifici de moderna construcció, destinat també a casa comunal; una fàbrica de producció de força elèctrica; varis hostals, y algún molí fariner. La gran majoría dels seus habitants, com los de Fustanyà, a la riba dreta del ríu, dos kilòmetres més aygües avall que Queralps, y los de Serrat, en la vall de la riera d'aquest nom, se dedican a la agricultura y sobre tot a la cría y comerç de bestiar.

En l' ordre relligiós hi ha en lo districte dues parroquies, totes dues del arxiprestat de Ribes y del bisbat de la Sèu d' Urgell, que són la de Fustanyà y la de Queralps.

La de Fustanyà es urbana d' entrada, ab rector. Existía ja en 839 *(Fustiniano)*, y en 1163 *(Faustiniano)* y havía sigut possessió del monestir de Sant Martí de Canigó. Té la esglesia parroquial dedicada a Sant Sadurní.

Clixé de Joan Castellvell

Queralps.—Hostatgería del Santuari de Nuria

D' ella es sufragània una capella dedicada al meteix Sant, en lo lloch de Serrat, y té agregada una altra capella dedicada a Nostra Senyora del Remey.

La de Queralps es urbana d' entrada, ab rector. La esglesia parroquial, consagrada en 978, fóu incorporada en aquesta data a la antiga parroquia de Fustanyà. Ignoràm en quin temps fóu erigida parroquia independent. Està dedicada a Sant Jaume. Es un senzill temple romànich, ab campanar en forma de sapada torra quadrada coberta d' una teulada a quatre vessants, y ab la porta d' entrada en la paret lateral de mitjorn, precedida d' un atri format per sis arcades apoyades en columnes que reposan en un estilobat o basament comú y rematan en capitells esculpturats, presentant, en conjunt, l' aspecte d' una galería de claustre romànich, solzament que les columnes que aguantan los archs son senzilles, y no dobles com acostuman ésser les dels claustres. Aquest temple ha sigut obgecte d' adicions y de modificacions. La parroquia de Queralps té agregada una ermita dedicada a Sant Sebastià, que s' axeca prop del pas dels Lladres, y lo celebrat santuari de Nostra Senyora de Nuria.

Lo santuari de Nuria, edificat en una deserta y amagada vall del Pyrinèu, de un kilòmetre de llargada per prop de mitg d'amplada, y a 1,985 metres d'elevació sobre lo nivell de la mar, està obert des del día de Sant Joan de Juny, al de Sant Miquel de Setembre, y es un dels més visitats de la terra catalana. Se calcula que passan cada any de 21,000 los romeus que a ell acuden, xifra extraordinaria, sobre tot si se té en consideració que no s'hi pot anar més que a peu o per camins de ferradura, des de unes quantes hores al entorn. Lo temple que s'hi acaba d'alçar es capàç pera 1,500 persones. Lo que hi havía, construit en lo segle XVII, era mólt petit, y més ho era encara altre anterior edificat a derrers del segle XI. La imatge romànica de Nostra Senyora de Nuria, que s'hi venera, fóu trobada amagada en una bauma, junt ab una creu, una campana y una olla; tot lo qual la tradició suposà amagat per Sant Gil, quan hagué d'abandonar la cova propera ahont teya penitencia, en los primers anys del segle VIII, per la persecució de que-l féu obgecte lo rey Witiza. Té lo santuari concedides móltes gracies, indulgencies y privilegis

Queralps.—La olla, la creu, lo càlzer y la patena, en lo Santuari de Nuria

y hi acuden los devots pera demanar a la Verge socors en les seves necessitats, y principalment los casats pera lograr la gracia de tenir successió. En la hostatgería del santuari hi ha unes 150 habitacions, hi ha també restaurant y s' hi venen queviures. S' hi celebran aplechs, dels quals són los més importants los dels díes de la Mare de Déu d' Agost y de la Mare de Déu de Setembre, y lo més característich lo dels pastors, en la diada de Sant Gil, primer de Setembre. Lo santuari està regit pêl bisbe d' Urgell, y per l' ajuntament de Queralps, y l' administra una Junta formada per tres capellans de la vall de Ribes y tres seglars. Prop del santuari hi ha la petita ermita de Sant Gil,

Clixé de Joan Castellvell

Queralps.—Capella de Sant Gil, en la vall de Nuria

alçada en lo lloch en que fóu trobada la Verge, y encinglades a alguna major distancia, les coves de Sant Gil y d' Amadèu.

Queralps, en los documents *Cheros albos* (839 y 978) y més endevant *Queralps* (1276), figura en l' any 1359, ab 41 fochs reyals, y Fustanyà ab 3. L' any 1698 aquests dos pobles formavan una batllía reyal de la veguería de Puigcerdà, sotsveguería de Ribes. A Queralps s' hi conservan les despulles d' un castell de la Etat Mitjana. També s' hi troban, com a Rocabruna, restes de mólt antigues explotacions mineres.

Queralps celebra la festa major lo día 25 de Juliol y Serrat ab Fustanyà, lo segón diumenge de Octubre.

Bibliografía. — Just: *Nuria ou quelques details sur l' ermitage de ce nom*, 1839. — Marés (Francesch): *Historia y miracles de la sagrada imatge de Nostra Senyora de Nuria*, 1756 (n' hi ha una

edició del any 1882, ab noticies geològiques de la vall, pêl Dr. Jaume Almera).—Vayreda y Vila (Estanislàu): *Catàlech de la Flora de la vall de Nuria.*

En los Anuaris y Botlletins del *Centre Excursionista de Catalunya* y del *Club Alpí Francès* s'hi poden llegir nombroses ressenyes d'excursions a Nuria, al Puigmal y a altres montanyes d'aquest districte.

Quexans

Lo poble de Caxans, propriament dit Quexans, ab lo llogaret Les Pereres, forma un districte municipal situat en la Cerdanya, a la riba esquerra del Segre, que afronta, al N., ab lo de Puigcerdà; al E., ab lo de Vilallobent; al S., ab lo de Alp, y al O., ab lo de Urtg. Té 61 edificis y alberchs, ab 231 habitants de fet (de dret 268), dels quals 34 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 65; casats, 40; viudos, 7; total, 112.—Dones: solteres, 73; casades, 43; viudes, 3; total, 119; y per entitats de població, com segueix:

Quexans: 52 edificis y alberchs, ab 191 habitants.—Petits caserius y edificis isolats, 9, ab 40 habitants.

Lo lloch de Les Pereres, no figura en lo Nomenclàtor oficial, per constar solzament de 6 cases.

Lo terme, en partida està comprès en la plana de Cerdanya, y pêl S. s'extén per les vessants de les estrebacions de la serra que separa les aygües del Ter de les del Segre. S'hi cullen grans, llegums, trumfes, alguna truyta y hortaliça y s'hi cria bestiar. En la part montanyosa hi ha boschs. Lo regan lo Segre y les torrenteres anomenades de Les Pereres y de Quexans. Té camins carreters que portan a Puigcerdà, Vilallobent, Urtg y lo Pont de Soler. Pertany al districte electoral de Puigcerdà.

Quexans es un poblet exclusivament agrícol, que forma districte escolar ab Urtg, de quina població dista uns 1,500 metres. Està dividit en dos barris o vehinats situats a les vores de la torrentera de son nom y a 5 kilòmetres de Puigcerdà, 126 de Gerona y 57 de Ripoll, per vía rodada, essent la de Ripoll la estació de camí de ferre que té més a la vora. Lo llogaret de Les Pereres s'axeca quasi tocant al Segre, prop de son ayguabarreig ab lo torrent de son nom, al NE. de Quexans y a la distancia d'uns 1,500 metres d'aquest poble.

Tant Quexans com Les Pereres són parroquies del arxiprestat de Cerdanya y del bisbat de la Sèu d'Urgell.

La de Quexans es urbana de entrada, ab rector. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Cosme y a Sant Damià, es un vell temple romànich d'una sola nau, ab volta de canó y ab quatre altars laterals a més del major. Son

frontis ab terminació triangular, surmontat per un campanar de cadireta, fà cara a la plaça del poble. Són de notar les ferramentes de la porta.

La de Les Pereres es rural de segona, ab rector. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Esteve, es un petit temple romànich, exempt de decoració, orientat y ab absis en semicercle. La porta d'ingrés, avuy aparedada, s'obría abans en lo mur de mitjorn de la esglesia.

En los documents, Quexans se troba escrit *Chexans* (anys 839 y 1087) y *Chexanos* (1001) y Les Pereres *Ans* (839) y en lo segle XVI *La Perera* o *La Parera*. Formaren part un y altre lloch del senyoríu d'Urtg, y en 1698 eran propris de la comunitat de preveres de Puigcerdà.

Ribes

La vila de Ribes, ab los pobles de Bruguera y de Ventolà y los vehinats de Batet, Massana, La Pedrera, Ribes Altes, Armancies de Ribes, Serrat Roig y Lo Solà, forma un districte municipal situat en l'enforch de les valls del Rigart, del Freser y del Sagadell, al SE. de Puigcerdà, que afronta, al N., ab lo de Queralps y ab lo de Pardines; al E., ab aquest derrer y ab lo de Ogassa; al S., ab lo de Campdevànol y ab lo de Campelles, y al O., ab lo de Campelles y lo de Planoles. Té 371 edificis y alberchs, ab 1,699 habitants de fet (de dret 1,719), dels quals 793 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 508; casats, 301; viudos, 43; total, 852.—Dones: solteres, 477; casades, 303; viudes, 67; total, 847; y per entitats de població, com segueix:

Ribes (cap de districte): 186 edificis y alberchs, ab 958 habitants. — Bruguera (a 6,400 metres de Ribes): 52 edificis y alberchs, ab 183 habitants.— Ventolà (a 5,100 metres de id.): 39 edificis y alberchs, ab 116 habitants.— Batet (a 2,228 metres de id.): 21 edificis y alberchs, ab 87 habitants. — Massana (a 1,650 metres de id.): 10 edificis y alberchs, ab 49 habitants. — La Pedrera (a 3,350 metres de id.): 11 edificis y alberchs, ab 60 habitants.— Ribes Altes (a 2,248 metres de id.): 29 edificis y alberchs, ab 135 habitants. —Petits caserius y edificis isolats, 23, ab 111 habitants.

Los vehinats d'Armancies de Ribes, ab 5 cases; de Lo Solà, ab 4, y del Serrat Roig, que es del terme de Bruguera, ab 4, distan de Ribes respectivament, 4,400, 4,400 y 5,500 metres.

Lo terme es montanyós, ab no gayre bosch, però ab prats y arbredes en los riberals, y en lo terrer de conrèu s'hi cullen principalment segle, blat de moro y trumfes. S'hi cría bestiar y en los rius peix, essent mólt renomenades les truytes del Freser. Es rich en minerals de ferre, coure y antimoni, y fins

fà poch s' hi explotava l' arsènich. També ho es en fonts d' aygues minerals (70) y d' aygua natural. Constituexen una curiositat les coves de Ribes, poetisades per la llegenda, que s' obren al S. de la població, en la paret d' un cingle de les gorges del Freser. Lo regan los rius Rigart, Freser y Sagadell y la riera de Bruguera. L' atravessan les carreteres del Estat de Barcelona a Ribes y de Ribes a la collada de Tosses, que pot considerar-se com una continuació de la primera, si bé aquella es de segón ordre y aquesta es de tercer; lo camí vehinal carreter de Ribes a Queralps, y altres camins, quasi tots de ferradura, entre los quals es d' esmentar l' antich de Camprodón a Ribes y

Clixé de B. Chas

Ribes.—Vista parcial de la població

Cerdanya per la collada Verda, la vall del Sagadell, la del Rigart y lo coll de Mayans. Reb lo corrèu directament y pertany al districte electoral de Puigcerdà.

La vila de Ribes, elevada 920 metres sobre lo nivell de la mar, està situada en l' ayguabarreig del Rigart ab lo Freser y del Freser ab lo Sagadell, y dista, per vía rodada, de Puigcerdà 47 kilòmetres, de Gerona 98 y 14 de la estació de Ripoll, que es la de vía ferrada que té més propera. La població se divideix en tres parts: la nova, que-s pot considerar com un arrabal, està formada per un carrer de cases arrenglerades a la dreta y a la esquerra de la

(70) Vejan-se les pls. 125, 126 y 134.

carretera que puja de Ripoll y segueix envers Puigcerdà per la riba dreta del Freser y del Rigart; la vila de baix, unida ab lo predit arrabal per un pont sobre-l Rigart, que s' extén per la riba esquerra d' aquest ríu, però principalment per la dreta del Freser, tocant a la falda de la serra de Castell; y la vila de amunt o vila vella, unida ab la de baix per un pont sobre lo Freser, que s' enfila per la vessant de la estrebació que separa lo Freser del Sagadell, en la confluencia d' abdós rius. En la vila vella hi havía lo castell, del qual hi quedan les despulles, ab la seva esglesia de Sant Pere, que havía servit durant centuries de parroquia a la vila, y l' antich hospital de Sant Eudalt, destruit per un incendi l' any 1839, y pochs anys després reedificat. En la vila de baix hi ha la esglesia parroquial, la plaça mercat, una altra placeta, la casa de la vila, lo colegi de RR. Carmelites, les escoles, lo cassino, lo carrer major y alguns altres de menys importants. Finalment, en la vila nova s' hi troban quasi bé totes les fondes, hostals y cafès, y lo major nombre de les botigues de la vila.

Clixé de la Agrupació Excursionista de Mataró

Ribes.—Un carrer de la població

Hi ha a Ribes lloch de la guardia civil y de carrabiners; administració de corrèus y de telègrafs (de servey limitat); servey telefònich particular ab Queralps y ab Ripoll (des dels banys); illuminació elèctrica; hospital permanent, ab 6 llits, que-s manté part de rendes propries (230 pessetes anyals) y part d' almoynes; dues escoles públiques elementals complertes, ab edifici propri, la una de noys y la altra de noyes, y una de privada de noyes a càrrech de RR. Carmelites; GG. Josefines pera la vetlla de malalts; escorxador, metges, apotecaris, molins fariners, una fàbrica de filats de cotó, dues de paper comú y una de paper d' estraça, y s' hi exercexen los arts y oficis propris d' un petit centre comarcal.

Celebra la festa major lo día 15 d' Agost, mercat tots los diumenges y té

ordinació diaria a Puigcerdà (preu: 8 pessetes per persona), y a Ripoll pera tots los trens (preu, 1 pesseta).

Son clima, mólt fret al hivern y fresch al istíu, la verdor de les seves valls, la abundancia de fonts, la proximitat dels establiments de banys y la seva situació, fan de Ribes una bona estació d'istíu y un centre d'excursions per les altes conques del Freser, del Rigart y fins del Llobregat per la banda de Castellar de Nuch y de la Pobla de Lillet. S'hi troban fondes y hostals, guíes y carruatges y cavalleríes de lloguer.

Bruguera y Ventolà són pobles exclussivament agricultors.

Hi ha en lo districte tres parroquies, la de Ribes, la de Bruguera y la de Ventolà, totes tres del arxiprestat de Ribes y del bisbat de la Sèu d'Urgell.

La de Ribes es parroquia urbana de terme, ab rector y un vicari, y ademés cap d'un arxiprestat format per onze parroquies. Té la esglesia parroquial, de construcció moderna, dedicada a la Assumpta, y li estàn agregades

Clixé de B. Chias

Ribes.—Lo pont vell

les capelles de Sant Cristòfol; de la Mare de Déu dels Desamparats; de la Mare de Déu del Carme, en lo colegi de RR. Carmelites; de Sant Eudalt, en l'Hospital; de la Mare de Déu de Gracia, y de la Mare de Déu del Roser, en la vila; y fora d'ella, la de la Mare de Déu del Carme en lo lloch de Batet, y

la de Sant Antoni, al cim de la montanya y a 3 kilòmetres al O. de la vila, construida l'any 1665.

La parroquia de Bruguera es urbana d'entrada, ab rector. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Felíu, es un temple romànich d'una sola nau,

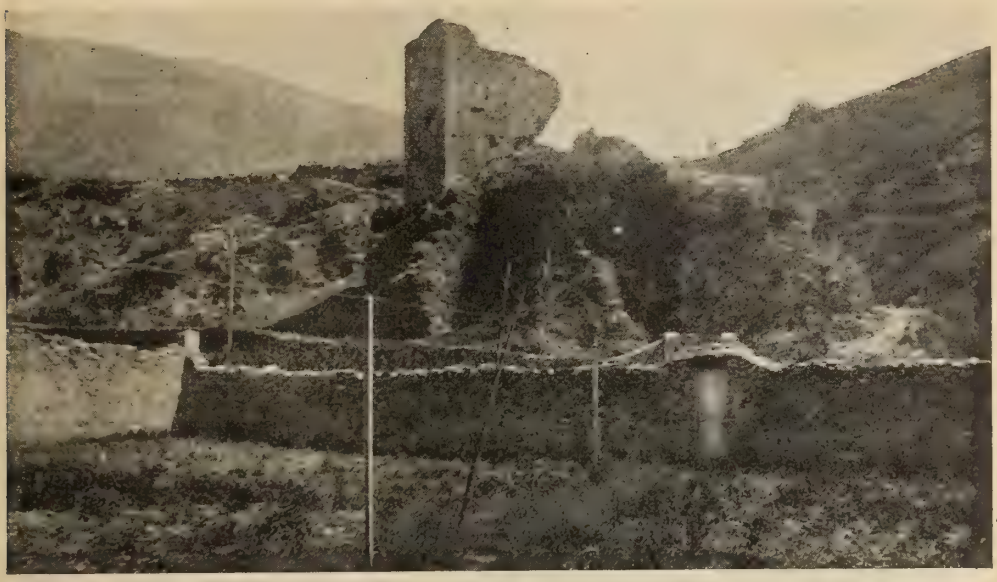

Clixé de B. Chias

Ribes.—Restes del castell

senzill y bastant ben conservat. Hi ha en lo terme una capella dedicada a Sant Esteve, agregada a la parroquia.

La de Ventolà es parroquia rural de primera, ab rector, y té la esglesia parroquial, també romànica, dedicada a Sant Cristòfol.

Ribes, en los documents *Ribas* (any 966), *Ripas* (982-1011) y derrerament *Ribes* (1102, etc.), en la vall que anomenan *Petrariense,* pertanyía a la diòcesis de la Sèu d'Urgell y al comtat de Cerdanya. Lo comte En Ramón Berenguer IV, va llegar la vila en vitalici a la regina Dona Peyronella. L'any 1359 tenía 41 fochs reyals. Durant quasi tota la Etat Mitjana y en la Moderna, fins que foren suprimides les vegueríes, fóu cap de la sotsveguería de son nom. Després fóu una dependencia de Puigcerdà, en lo administratíu y en lo judicial. Al crear-se en 1833 los partits judicials, fóu un d'ells lo de Ribes, ab la capitalitat en aquesta vila; però ocupada repetidament pêls carlins durant la primera guerra civil, lo jutge rebé autorisació pera trelladarse a Puigcerdà, y axí ho verificà, continuant de fet en la derrera vila lo jutjat, fins que dit trellat va tenir lloch de dret, com hem dit, per R. O. de 5 de Març de 1862.

Bibliografía. — D. M. G.: *Descripción de las cuevas de Ribas*, 1849 (en lo *Nuevo almacen de frutos literarios).* — Alsina y Pou (Pau): *Guia del bañista en el valle de Ribas*, etc., 1878, *Memoria*

te los baños de Ribas, correspondiente al año 1887 y *Breve reseña de las aguas y baños minerales del Valle de Ribas* (Barcelona, 1885). — Torras (C. August): *Lo Pyrinèu català. Vall de Ribes*, 1902.

Ripoll

Lo districte municipal de Ripoll, format per la vila d'aquest nom, està situat al SE. de Puigcerdà, en la unió de les conques del Ter y del Freser, y afronta, al N., ab los de Campdevànol y de Ogassa; al E. y S., ab lo de Parroquia de Ripoll, y al Oest, ab lo de Les Lloses. Té 554 edificis y alberchs (74 d'isolats), ab 4,919 habitants de fet (de dret 4,889), dels quals 1,894 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

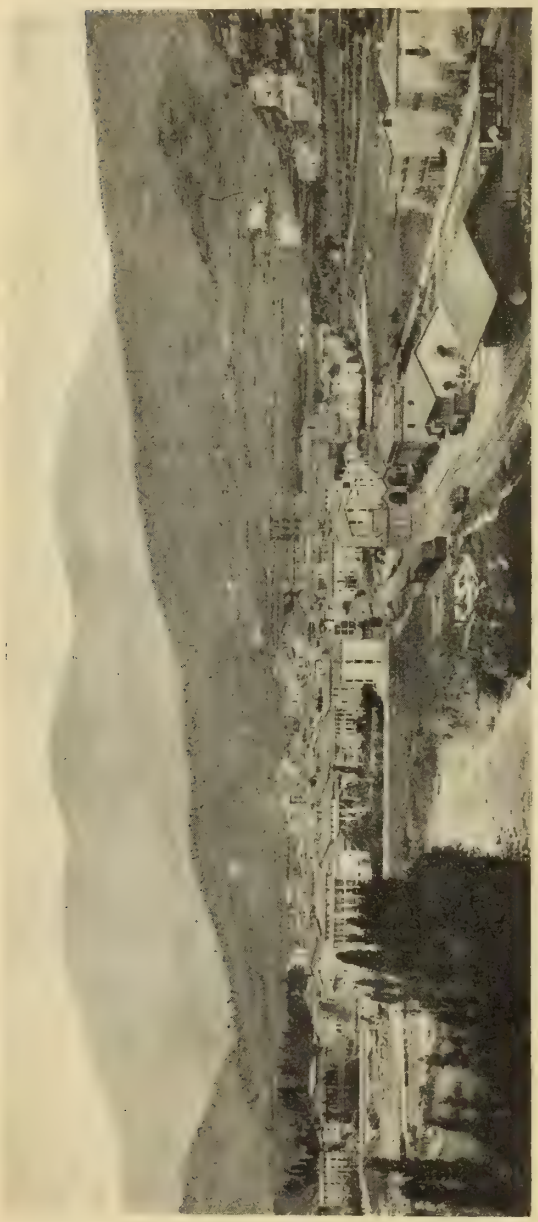

Clixé de Francesch Duarte

Ripoll.—Vista general de la població

Hòmens: solters, 1,611; casats, 752; viudos, 88; total, 2,451. — Dones: solteres, 1,500; casades, 744; viudes, 224; total, 2,468.

Fora lo fons de les valls del Freser y del Ter, lo terme es montanyós, desprovehit de bosch y ab poques arbredes en los riberals. En los conrèus s'hi cullen grans, llegums, trumfes y alguna fruyta. S'hi cría bestiar y en los rius s'hi pescan anguiles barbs y truytes, si bé aquestes hi començan ja a es-

Plan de la vila de Ripoll (revisat per l'Ajuntament)

1. Carrer de Santa María.
2. Id. del Bisbe Morgades.
3. Plaça de Llupions.
4. Id. de Llupions.
5. Carrer de la Font.
6. Id. de la Perduda.
7. Id. de Grabulosa.
8. Carreró d' En Dama.
9. Carrer de Sant Pere.
10. Id. del Forn.
11. Id. de D.ª Eustaquia.
12. Id. de Transvalls.
13. Id. de la Trinitat.
14. Id. del Monestir.
15. Id. de Berenguer lo Vell.
16. Id. de Sant Jaume.
17. Carretera de Puigcerdà.
18. Arrabal de Sant Pere.
19. Carrer del 27 de Maig.
20. Plaça de la Llibertat.
21. Carrer de Tallaferro.
22. Id. Vell.
23. Pl. y esglesia de St. Eudalt.
24. Plaça del Mercadal.
25. Carrer Nou.
26. Id. Pescatería y Pl. Nova.
27. Id. del Prat.
28. Id. de la Font.
29. Id. de Balet.
30. Arrabal de Barcelona.
31. Ct.ª de Ripoll a Barcelona.
32. Passeig Ragull.
33. Carrer del Riu.
34. Id. de Macià.
35. Id. de Sant Francisco.
36. Fer. a St. Joan Abadesses.
38. Carrer del Ter.
39. Hospital y Capella.
40. Estació del Ferrecarril.
41. Carretera de Olot.
42. Carrer de Sant Bartoméu.
43. Id. de Gerona.
44. Id. del Progrés.
45. Camí Vallfogona a Olot.
46. Carrer de la Estació.
47. Camí St. Joan Abadesses.
48. Esglesia del Monestir.
49. Carrer del Nort.
50. Plaça de la Constitució.
51. Id. d' En Dama.
52. Camí St. Joan Abadesses.
53. Esglesia de Sant Pere.
54. Plaça de Santa María.
55. Cases Consistorials.
56. Carrer del Doctor Raguer.
57. Id. de les Vinyes.

cassejar. Lo regan, a més dels dos rius citats, algunes cequies destinades principalment a proporcionar força hydràulica pera les fàbriques. L'atravessan de S. a NE., lo camí de ferre de Barcelona a Sant Joan de les Abadesses, que té estació a Ripoll; la carretera de segón ordre de Barcelona a Ribes, de S. a NO., y les de tercer ordre de Ripoll a Camprodón y de Ripoll a Olot per Vallfogona, construida aquesta al present no més que fins al barranch d' En Dou (6,200 metres). Reb lo corrèu directament pêl ferrecarril y pertany al districte electoral de Puigcerdà.

La vila de Ripoll està edificada en l'ayguabarreig del Ter y del Freser, sobre de cada un de quins rius hi té dos ponts; a la alçada de 631 metres sobre lo nivell de la mar (en la estació), y dista de Puigcerdà y de Gerona, per vía rodada, 61 y 84 kilòmetres respectivament. Per ferrecarril dista de Barcelona 106 kilòmetres. Es la població més important y de major nombre d' habitants del partit de Puigcerdà. Té quatre places y altres tantes placetes, una trentena de carrers y tres arrabals, lo de Sant Pere, al extrém NO. de la vila; lo de Barcelona, a la riba dreta del Freser, y lo de Olot, a la riba esquerra del Ter, en lo qual hi ha l' hospital, y la estació de camí de ferre. Està regularment urbanisada. Les cases, relativament de moderna construcció són, poques de planta baxa y un pis y la majoría de tres y quatre pisos; los carrers quasi tots estrets, empedrats y ab aceres. Al fons de la plaça de Santa María s' alça la monumental esglesia d' aquest títol. En la plaça de la Constitució, abans del Corral, s' hi veu un monument commemoratíu dels qui moriren quan l' assalt y crema de la vila pêls carlins en la guerra dels set anys, y en un dels costats la casa de la vila; la plaça del Mercadal, a la entrada de la població, té un costat ab voltes. Entre la carretera de Barcelona y lo Ter, hi ha lo modern passeig d' En Ragull.

Hi ha lloch de la guardia civil y de carrabiners, ab residencia d' un tinent de cada una de dites armes; administració subalterna de rendes estancades; administració de corrèus y telègrafs (aquests de servey limitat); comunicació telefònica ab los banys de Ribes; notaría; illuminació elèctrica; hospital municipal, ab dotze llits, servit per RR. Josefines; quatre escoles públiques elementals complertes, dues de noys y dues de noyes; quatre de particulars o privades, d' elles una de noys a càrrech de GG. de la Doctrina Cristiana y una de noyes a càrrech de RR. Carmelites; una escola de llatinitat; un colegi de segona ensenyança; metges; apotecaris; fondes; hostals, y botigues ben provehides de tot lo menester, com a centre de comarca. S' hi exercexen les arts y oficis indispensables y la industria hi està representada per fàbriques de texits, de cotó y de llana, de producció de força elèctrica, de curtits, de serrar fusta, forns de ciment y de guix, molins, terriceríes, etc. De les seves antigues industries, la de fabricació d' armes de foch, que havía obtingut mólta anomenada, ha desaparegut totalment, y la de fundició de metalls ab ses derivades, queda reduhida a una farga d' aràm y a alguna clavetería. Té ordinació diaria

a Puigcerdà, y a Ribes varies vegades al día, y s'hi troban cavalleríes y carruatges de lloguer. Celebra mercat los diumenges; fira lo diumenge de Passió, los díes 28 d'Abril, 25 d'Agost, 26 de Setembre, 15 de Octubre y 6 de Novembre; y festa major lo 11 de Maig, diada de Sant Eudalt, patró de la vila.

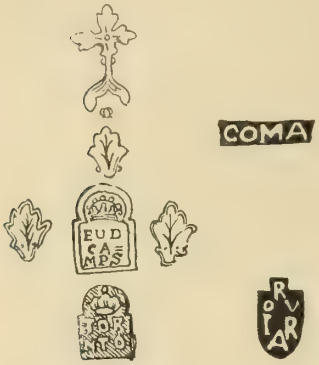

Ripoll.—Marques d'armers

En l'ordre relligiós es parroquia urbana de terme del bisbat de Vich, ab rector y quatre vicaris, y també cap d'un arxiprestat al qui pertanyen 16 parroquies y 5 tinencies. La esglesia parroquial es des de fà mólts pochs anys la de Santa María, de la que aprés parlarèm; però abans y des del segle XI ho havía sigut lo de Sant Pere, temple romànich desfigurat per construccions de diferentes èpoques, situat en la plaça de Santa María. La parroquia de Ripoll té agregades les esglesies y capelles següents:

La esglesia de Sant Eudalt, que té la categoría d'ajuda parroquial. Està edificada en lo lloch que havía ocupat una capella dedicada a Santa Oliva. Lo temple actual s'acabà de construir l'any 1822. Guarda en una bonica urna de plata, que remata ab un bust també de plata, costejada pêl municipi de la vila l'any 1670, les reliquies del Sant titular de la esglesia y patró de la població.

Ripoll.—Urna-reliquiari de Sant Eudalt

La capella de Nostra Senyora de Gracia, que es la del hospital de la vila.

La capella de Nostra Senyora del Carme, en lo colegi de RR. Carmelites.

Les capelles públiques de Nostra Senyora dels Dolors, en lo mas Vilardebò; de Sant Joseph (abans Nostra Senyora del Roser), en lo mas Serra d'En Boix, y de Nostra Senyora de la Concepció, en lo casal de Rama; totes tres fora de la vila.

Finalment, també fora de la vila, les ermites o santuaris de Nostra Senyora del Remey, fà poch restaurat; de Sant Quintí, conegut per Remey de Baix; de Sant Roch, y del Calvari, y les quasi enrunades de Sant Antoni, Sant Bartoméu y Nostra Senyora del Catllar.

La esglesia, al present parroquial, era la del monestir benedictí de Santa María de Ripoll. Aquest monestir fóu fundat per lo comte Guifre o Wifret *lo Pilós* y sa muller Dona Winidilde y consagrada la seva esglesia de Santa María pêl bisbe de Vich, l'any 888. Per motíu de nous engrandiments y reedificacions, fóu tornada a consagrar en 935, 977 y derrerament en 1032. D'aquesta derrera data es la planta y traçat d'aquesta grandiosa construcció romànica,

Ripoll.—Vista del monestir

deguda al bisbe y abat Oliva, fill del comte de Cerdanya y Besalú del meteix nom; restaurada y en part reedificada en los nostres díes pêl zel y lo patriotisme del bisbe de Vich Dr. Joseph Morgades, donchs Santa María de Ripoll es, a més d'un monument relligiós, un monument patriòtich, per ser lo lloch de sepultura dels primers comtes hereditaris de quasi tots los comtats de la Marca Hispànica: los de Barcelona-Gerona-Ausona, los de Cerdanya y los de Besalú. Los terratrèmols del primer terç del segle xv perjudicaren mólt la fàbrica de la esglesia y causaren l'enderroch d'una part d'ella, essent llavors obgecte d'una modificaciò per part dels monjos al adobar-la, que seguint la corrent de la època, tractaren de convertir-la en un temple gòtich, perjudicant notablement, no sols la seva valua artística, sinó lo que fóu

pitjor, la seva solidesa. Axò féu necessaria una altra reparació, que se realisà l'any 1827, en la qual les dobles naus laterals desaparegueren convertint-se en senzilles y se construiren en l'interior contraforts pera aguantar la empenta de les voltes, acabant axís de desfigurar lo temple. Per fí, l'any 1835 fóu aquest y lo monestir cremat y saquejat, y en estat de ruína y abandó va quedar per mólt temps, malgrat alguns llohables esforços pera conservar-lo, fins que lo bisbe Morgades emprengué la seva complerta restauració y conseguí tornar-lo al culte, trelladant-hi la parroquia y convertint-lo en una joya arquitectònica, com avuy pot admirar-se. Té lo temple la planta de creu llatina, ab lo braç superior mólt curt, format per l'absis central. A cada costat

Clixé de Conrat Sagrera

Ripoll.—Interior de la esglesia del monestir

d'aquest absis, se n'obren en lo creuer altres tres de més petits. Lo creuer té 40 metres de llargada, y la nau central 60 de llargada per 9 d'amplada; les voltes d'arch de cercle un xich rebaxat, y en la intersecció de la nau central ab lo creuer, s'axeca un cimbori o llanterna vuytavada que dóna claror al temple. A cada costat de la nau central n'hi ha altres dues de més baxes, separades la una de la altra per archs semicirculars, que reposan alternativament en macisses pilastres y en robustes columnes ab capitells esculpturats. Aquestes naus se comunican ab la central per arcades sostingudes per pilastres rectangulars, a sobre de cada una de les quals hi ha un fines-

tral ab vidres de colors. Un altre finestral sobre la porta d'entrada completa la illuminació del temple. Les parets interiors d'aquest són llises y sense cap adorno. Al exterior les dites parets, en la nau, en lo creuer, en lo cimbori y en los absis rematan en una senzilla cornisa y en una galería de finestres, apoyada la cornisa, en los absis y part del cimbori, en una sèrie d'arquets cechs. A cada costat del frontis s'axeca una torra-campanar de planta quasi quadrada; la de la dreta va quedar y continua sense acabar, la de la esquerra està dividida en cos baix y cinch pisos, dels quals quatre s'enlayran a un nivell superior al de la coberta del temple. Los pisos s'acusan al exterior per un llistó o cornisa apoyada en lo primer y lo derrer en arquets cechs, y en cada un d'ells hi ha vuyt finestres, dues a cada cara de la torra, les dels dos pisos superiors bipartides. Remata lo campanar una corona de marlets. Lo més notable del frontis es la portalada, que s'obre en un cos lleugerament sortint en forma d'arch triomfal, tot ell, axí com també les arquivoltes de la porta, rublert de relléus esculpturats, disposats en çones horitzontals y paraleles, la majoría dels quals representan passatges bíblichs y los més baxos alegòrichs y alguns pot-ser històrichs. Desgraciadament, móltes de les figures han sigut mutilades y lo temps ha esborrat part de les inscripcions que donavan compte dels assumptes representats; però la major part d'ells poden donar-se per averiguats, mercès als estudis

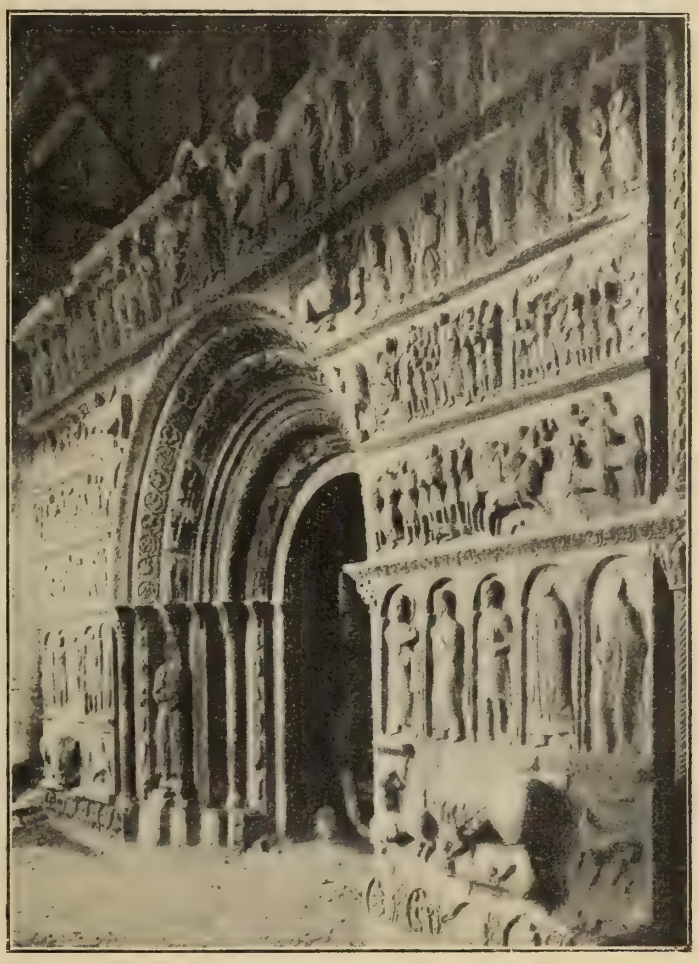

Ripoll.—Portalada de la esglesia del monestir

del senyor Pellicer y de mossèn Gudiol. Aquesta portalada, reste del temple del segle XI, es l' exemplar més bell y sumptuós d' arquitectura romànica que-s conserva a Catalunya y un dels millors d' Europa. Està preservada y precedida d' un atri o pòrtich format per cinch archs rodons sostinguts per esbeltes columnes gòtiques, que ha substituit, de segur, a altre anterior, donchs evidentment

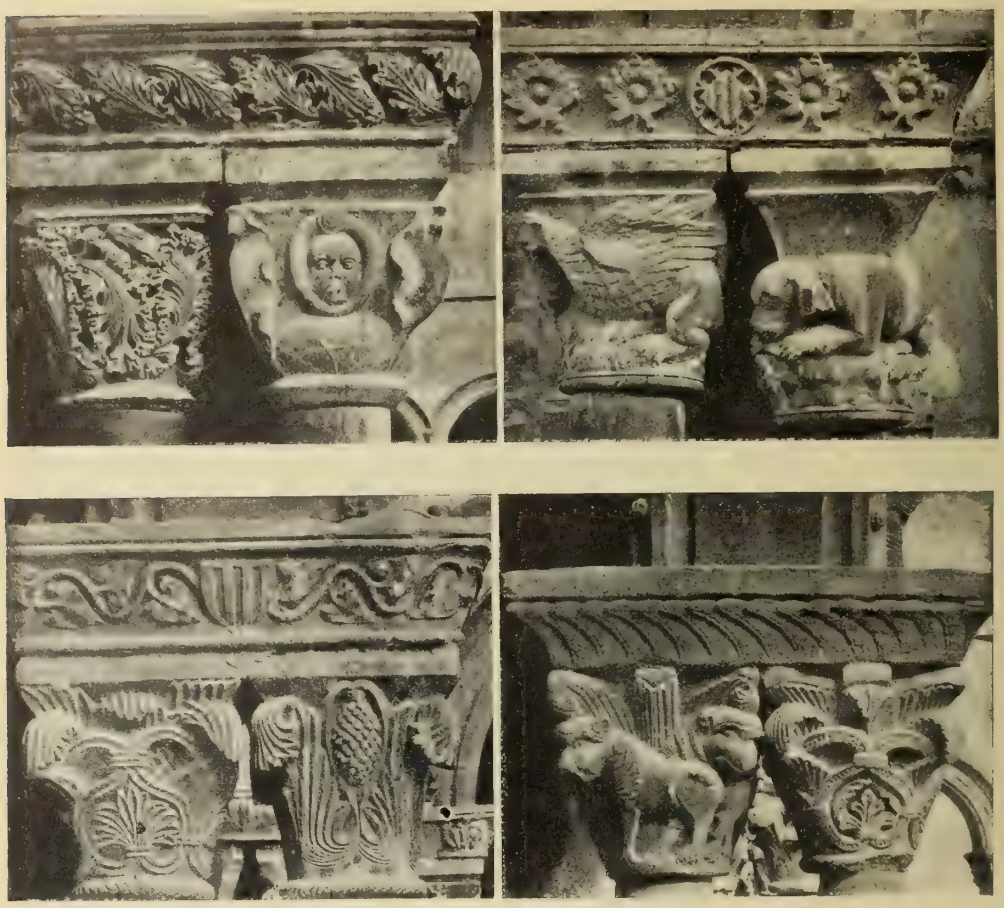

Ripoll.—Capitells del claustre del monestir

la decoració d' ella no fóu feta pera quedar exposada a les inclemencies del temps. L' atri se comunica per son extrém oriental ab lo claustre del monestir, també restaurat, de forma trapeçoydal, ab dues galeríes sobreposades a son voltant, separada la superior de la inferior per un sostre de fusta en altre temps pintat y decorat. Les galeríes estàn formades per archs semicirculars sostinguts per dobles columnes que reposan en un bancal o estilobat que envolta lo pati, en quin centre s' alça lo brocal del pou. Lo claustre fóu construit en diferentes èpoques, com n' hi hauría prou pera comprovar-ho ab fixar-se en los motius d' ornamentació empleats en los frisos y capitells de les columnes. La

galería més antiga, que se remonta al segle XII, es la que corre tocant la paret de la esglesia. La decoració es diferenta en quasi tots los capitells, y com lo nombre de columnes, y per consegüent de capitells, es de 126 en cada pis, o sía, en conjunt 252, calcule-s la varietat d'ornamentació y la riquesa d'imaginació que aquest nombre representa. Hi ha de tot: figures de persones, animals reals y imaginaris, fruyts, plantes, llaceríes, etc., essent de notar que en les galeríes més modernes figura, en general, en lo centre dels frisos, l'escudet de les quatre barres. D'ençà de llur restauració, los claustres s'han convertit en un petit musèu, en lo qual s'hi veuen degudament instalats, sepulcres, capitells, claus de volta y altres restes procedents del monestir y del antich temple, entre ells un sepulcre de criatura, ab lo vuyt dibuxant lo

Clixé de Francesch Duarte

Ripoll.—Caxa-sepulcre de pedra

contorn del cos practicat en un bloch de pedra, per l'istil de les sepultures anomenades olerdulanes, quin caràcter cristià es impossible desconèxer. Al voltant del claustre, en la part no ocupada per la esglesia, hi havía les dependencies monacals y les cases y horts dels monjos, de tot lo qual no-n queda més que la Curia o Cort del Vicari convertida al present en casa de la vila. Lo *scriptorium,* l'arxíu, la biblioteca, que havían fet de Ripoll lo primer centre de cultura del Principat durant la Etat Mitjana, tot desaparegué l'any 1835, quan la crema y saqueig d'aquesta casa relligiosa. Algunes despulles se n'han pogut salvar y se conservan en l'Arxíu de la Corona d'Aragó, en l'Arxíu Històrich Nacional y en la Biblioteca de París. En la esglesia de Santa María hi ha set altars, un en cada absis, essent lo retaule del altar major un preciós quadro de mosàych, representant a la Verge, donatíu de S. S. Lleó XIII ab ocasió de la restauració del temple. Ocupan les testes del creuer los sepulcres

del comte Guifre *lo Pilós* y lo de Ramón Berenguer III, y en los murs de la nau central hi ha emmatxades algunes altres sepultures de personatges, entre elles la del comte de Besalú Bernat Tallaferro. Sota lo campanar, en una sumptuosa capella dedicada a Sant Joaquím, hi té la sepultura la familia del senyor Prats y Rodés, qui ab los seus donatius contribuí en primer terme a la restauració de la esglesia, y enfront d' ella, sota la altra torra, hi ha les fonts baptismals, costejades pêl *Centre Excursionista de Catalunya*. Entre les dues piques de la aygua beneyta hi té la sepultura lo derrer restaurador del monestir, lo bisbe Morgades. En l'extrém occidental del atri hi havía una petita y fosca capella, en la qual era creença popular havía sigut enterrat lo comte Arnàu de la llegenda. En lo paviment del presbiteri, devant del altar major, s' hi ha reproduhit o completat un mosàych del segle XI, que hi havía en l' antich temple y del qual hi ha exposats alguns fragments en lo musèu del claustre. Es interessant per ésser mólt pochs los que d' aquells segles s' han trobat a Catalunya.

Ripoll.—Retaule del altar major (de mosàych)

Notes històriques.—Ripoll, en los documents *Riopullo* (888), *Rivipolli* (890), *Rivipullo* (segle X y següents), deu son origen al monestir, a quin voltant nasqué y se desenrotllà la vila. Axò no vol dir que-l lloch y la comarca no haguessen sigut abans més o menys poblats, donchs nos consta que en aquesta s' hi han trobat destrals de pedra pulimentada (pedres de llamp) y també, en lloch que no podèm precisar, destrals de bronze y granets de collar de pasta de vidre de colors, obgectes dels primers temps històrichs, que-s guardan en lo musèu episcopal de Vich; però fora d' axò, de la Etat Antiga y fins al temps que fóu fundat lo monestir, res se sab de la comarca ni de la vila y no té cap fonament històrich lo que se n' ha dit. De la acta de funda-

ció del monestir se-n pot deduhir que-l comte Guifre *lo Pilós*, expelits los serrahins de les valls de Ripoll, procurà la seva repoblació per cristians y lo conrèu de les terres que en la seva major partida havían quedat ermes y abandonades, y que aquest fóu un dels motius pêls quals fundà lo monestir, que ell y los seus successors protegiren constantment, dotant-lo ab explendidesa y otorgant-li privilegis. Entre les móltes possessions del monestir, hi figurava lo senyoríu de la vila de Ripoll. Aquesta, que pertanyía al comtat

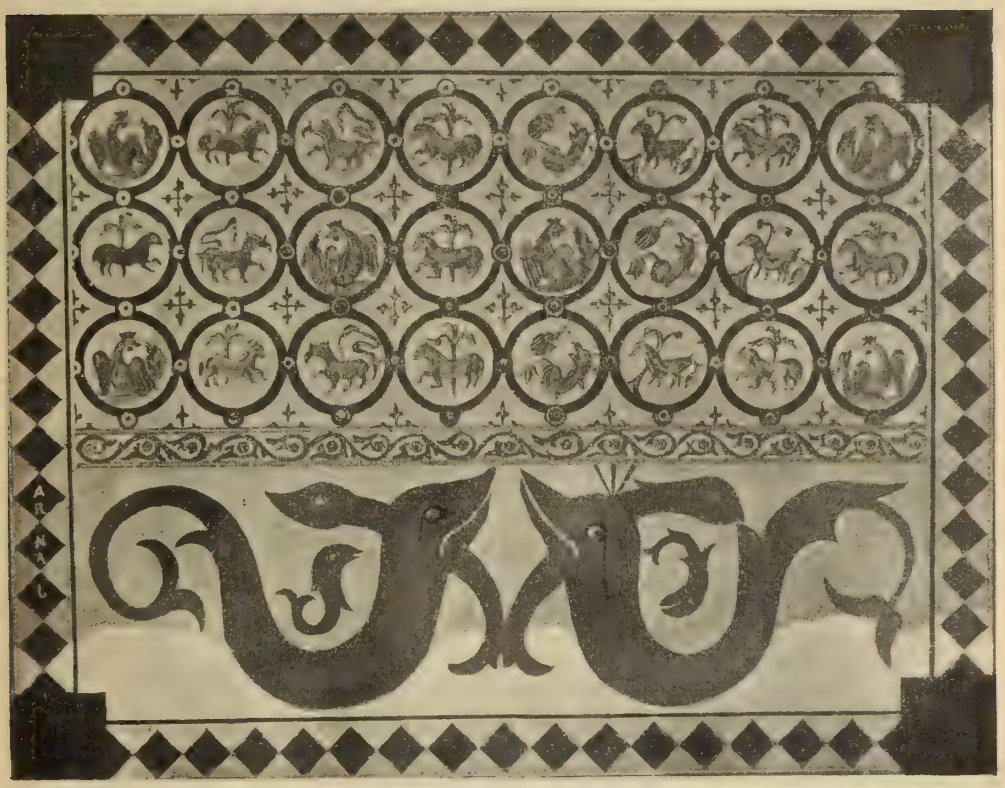

Clixé de Francesch Duarte

Ripoll.—Paviment del presbiteri (mosàych antich, restaurat)

d' Ausona, fóu en la Etat Mitjana cap d' una veguería, incorporada més endevant a la de Camprodón; sense que com a demarcació territorial haja existit may lo comtat de Ripoll, com algú ha suposat, per més que Bernat Tallaferro y algún altre comte de Besalú s' hagués atribuit lo dit títol. Consta que en la Etat Mitjana la vila se fortificà voltant-la de muralles y de torres, y que l' any 1359 tenía 174 fochs, tots del abat de Ripoll, al qui pertanyía encara la vila l' any 1698. Sufrí aquesta moltíssim quan los terratrèmols del primer terç del segle XV y per rahó de les guerres dels segles XVII y XVIII, havent sigut ocupada diferentes vegades pêls francesos, com ho fóu axí meteix quan la guerra de la Independencia. Lo dany major lo rebé en 1839, en quin any fóu presa

per assalt, saquejada y cremada pêls carlins. Poch a poch s' ha anat refent, y la construcció del ferrecarril que la uneix ab Barcelona, lo desenrotllo de la

Facilitat per L. Soler y March

Ripoll.—Vista general (d' un gravat de les derreríes del segle XVIII o començament del XIX)

1. Creu de Casa Quimet. — 2. Plà de la Magdalena. — 3. Ermita de Nostra Senyora del Catllar. — 4. Pont de Barcelona. — 5. Riu Freser. — 6. Parroquia de Sant Pere. — 7. Monestir de Benedictins. — 8. Esglesia de Sant Eudalt. — 9. L'Arquet. — 10. Pont de fusta. — 11. Hospital. — 12. Pont de Olot. — 13. Riu Ter. — 14. Unió dels dos rius.

fabricació y la restauració de la esglesia de Santa María, són motius que li asseguran nova vida y progrés.

Bibliografía.—Artigas y Ramoneda (Joseph): *El monasterio de Santa María de Ripoll,* etc., 1886. —Beer (Rodolf): *Los manuscrits del monestir de Santa María de Ripoll* (trad. de Pere Barnils y Giol, en lo Botlletí de la *Real Academia de Buenas Letras de Barcelona,* any IX, n. 36 y següents), 1909.—Gudiol y Cunill (Joseph): *Iconografía de la portalada de Ripoll,* 1909.—Pellicer y Pagès (Joseph): *El monasterio de Ripoll. Memoria descriptiva,* etc. (varies edicions, la primera del any 1872). *Breve reseña de la visita al Real Monasterio de Santa María de Ripoll,* etc., 1875.—Raguer (Eudalt): *Memoria sobre la epidemia acaecida en la alta montaña durante los años 1840 y 1841. Apuntes sobre el cólera morbo asiático que ha reinado en la villa de Ripoll en 1865, con breves referencias al que azotó en 1854* (en les *Memorias de la Real Academia de Medicina de Barcelona).*—Rogent (Elíes): *Informe sobre las obras realizadas en la basílica y las fuentes de restauración,* 1887.—Torras (C. August): *Pyrinèu Català-Ripollès,* 1902.—Carreras y Candi (Francesch): *Crònica de la traslació de les despulles de Ramón Berenguer III «lo Gran», Comte Sobirà de Barcelona en 1893,* 1893.

Sant Joan de les Abadesses

La vila de Sant Joan de les Abadesses, ab la Ribera de Sant Joan y lo llogaret de Santa Llucia de Puigmal, forman un districte municipal situat en la alta vall del Ter, al SE. de Puigcerdà, que afronta, al N., ab los de Ogassa y de Sant Pau de Seguries; al E., ab los de Sant Salvador de Bianya, de Capsech y de Ridaura; al S., ab los de Vallfogona y de la Parroquia de Ripoll, y al

O., altra vegada ab lo de Ogassa. Té 461 edificis y alberchs, ab 2,995 habitants de fet (de dret 2,929), dels quals 1,242 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 901; casats, 579; viudos, 28; total, 1,508. — Dones: solteres, 859; casades, 569; viudes, 59; total, 1,487; y per entitats de població, com segueix:

Sant Joan de les Abadesses (cap de districte): 243 edificis y alberchs, ab 1,721 habitants.—Ribera de Sant Joan (cases espargides): 200 edificis y alberchs, ab 1,166 habitants.—Petits caserius y edificis isolats, 18, ab 108 habitants.

Lo territori, conegut per Ribera de Sant Joan, que exceptuada la vila y

Clixé de Francesch Duarte

Sant Joan de les Abadesses.—La plaça major

poca cosa més comprèn quasi tot lo districte, formava ab Santa Llucia de Puigmal un municipi independent del de Sant Joan de les Abadesses, al qui

fóu agregat per R. O. de 30 de Març de 1863. Lo llogaret de Santa Llucia de Puigmal lo forman mitja dotzena de cases escampades y té uns 32 habitants.

Lo terme es montanyós, poblat de bosch, y en los conrèus s' hi donan grans, llegums, trumfes y hortalices. Abunda en pasturatges y s' hi cría mólt bestiar. En temps passats s' hi conreuava la vinya. S' hi explotan guixeres y ciment, y s' hi troban roques petrolioses. Hi ha varies fonts d' aygües minerals, de les quals una declarada de utilitat pública (71). Lo regan lo Ter, la riera d' Escamarch, la de Santigosa o Arsamala y móltes torrenteres que, com les rieres predites, baxan totes a ajuntar-se al Ter. També lo rega la riera de Santa Llucia, afluyent de la de Bianya, per estar situat lo llogaret que li dóna nom en la vessant del Fluvià. L' atravessan lo camí de ferre de Barcelona a les mines dites impropriament de Sant Joan de les Abadesses, per estar situades en lo terme de Sant Martí de Surroca, districte municipal de Ogassa, que té estació en la vila, essent cap de linia pêl servey públich; la carretera, acabada, de Santa Coloma de Farners a Olot y Sant Joan de les Abadesses, que entra en lo districte pêl coll de Santigosa y enforca en la vila de Sant Joan ab la de Ripoll a la frontera francesa, la qual té acabat lo troç de Sant Joan a Camprodón (13,571 metres) y en construcció mólt avençada lo de Ripoll a Sant Joan (10,571 metres), y també alguns camins carreters y de ferradura. Constan oficialment com existents en lo

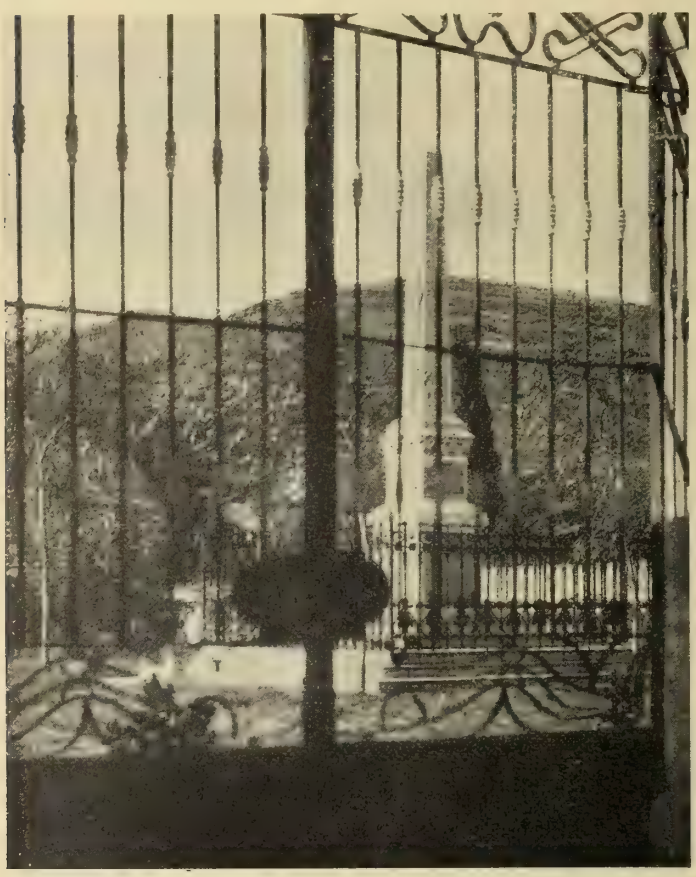

Sant Joan de les Abadesses.—Monument sepulcral en lo cementiri als soldats fusellats

(71) Veja-s la plana 130.

districte disset boschs públichs declarats enagenables, ab una extensió total de 1,115 hectàrees, y tres més, sense classificar, ab una extensió total de 140 hectàrees, alguns d'ells poblats de pins silvestres, y dos de pertenencia del poble de Sant Pau de Seguries, essent-ho los demés del de Sant Jòan. Lo clima al hivern es mólt fret y al istíu agradable. Hi ha peix de ríu y mólta caça. Reb lo corrèu pêl camí de ferre y pertany al districte electoral de Puigcerdà.

La vila de Sant Joan està situada a la riba esquerra del Ter, quasi tocant a la confluencia d'aquest ríu ab la riera de Santigosa, a la alçada de 798 metres sobre lo nivell de la mar, y dista, per vía rodada, de Puigcerdà 71 kilòmetres, de Gerona 73, de Olot 23, y de Barcelona per ferrecarril, 116. I é lloch de la guardia civil y de carrabiners; cartería; servey telegràfich limitat; illuminació elèctrica; hospital municipal ab 6 llits, y 445 pessetes de renda anyal; estació de ferrecarril; dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes, y una de privada de noyes a càrrech de RR. Carmelites; un professor particular de música; apotecari; metges; fondes; hostals, y botigues provehides de lo necessari. S'hi exercexen bon nombre d'arts y oficis, y la industria hi està representada per quatre fàbriques de filats de cotó, una de filats de llana, dues d'estamenya, dues de texits de llana, quatre forns de ciment, una rajolería, una de serrar

Clixé de Francesch Duarte

Sant Joan de les Abadesses.—Troç conservat del claustre vell de Sant March

fusta y algún molí fariner. Té, ademés, ordinació diaria a Olot y dues vegades al día a Camprodón (preus per assiento 2'50 y 1 pessetes respectivament) y s' hi troban carruatges de lloguer. Celebra fira los díes 24 de Juny y 16 d' Octubre; mercat tots los diumenges, y festa major lo segón diumenge de Setembre.

La població està bastant ben urbanisada, ab regular caseríu y alguna mansió senyorial. En la part antiga, que en lo segle XIII s' envoltà de muralles, flanquejades per 24 torres rodones, en les quals s' obrían sis portals, hi ha quinze carrers, rectes y estrets, empedrats ab rierenchs, y tres places, la major quasi quadrada, en la qual hi ha una font pública y la casa de la vila, ab portxos en tres de sos costats. Fora del recinte murat hi havía l' arrabal, que era mólt poblat y quedà enrunat per les guerres. Modernament s' han obert nous carrers de major amplada que-ls de la vila vella y s' hi ha arreglat una rambla o passeig interior. Pera comunicar-se ab la altra riba del Ter, té un alt y estret pont de pedra construit en la Etat Mitjana. En lo nou cementiri de la vila hi ha un monument, pietosa memoria dedicada als soldats que allí reposan, crudelment fusellats quan la derrera guerra civil.

Clixé de Vicents Grivé

Sant Joan de les Abadesses.—Claustre gòtich

En l' ordre relligiós, Sant Joan de les Abadesses es cap d' un arxiprestat de la diòcesis de Vich, que comprèn 8 parroquies: La de Sant Joan es de terme, ab rector, dos vicaris y dos beneficiats de concordat. La esglesia de Sant Joan y Sant Pau, que es avuy la parroquia, havía sigut la del monestir,

més endevant colegiata, ab quin nom se la designa encara. Fóu fundat lo monestir, que era de monges, pêl comte Guifre *lo Pilós* y sa muller Winidilda l'any 875, y d'ell ne fóu abadessa la filla dels dits comtes Dona Emmon. Lo primitíu temple, del qual res ne queda, fóu consagrat l'any 887. En l'any 1017 foren suprimides les monges, essent substituides en lo monestir per canonges agustinians aquisgranenses, y en lo meteix any fóu creat lo bisbat de Besalú, ab la Sèu a Sant Joan de la vall de Ripoll, tot a instancia del comte Bernat Tallaferro, coincidencia digna de tenir-se en compte en la apreciació de les causes que pogueren motivar la supressió de les monges. Lo nou bisbat, com

Sant Joan de les Abadesses.—Claustre gòtich

ja sabèm, tingué poca durada. La Canonja fóu convertida poch temps després en regular y estigué una temporada subgecte al monestir de Sant Víctor de Marsella. Quan la supressió de la ordre en 1592, devingué colegiata secular, y axís continuà fins que per lo concordat del any 1851 quedà estingida, passant la esglesia a ésser la parroquial de la vila en 1856. L'actual temple no es lo primitíu, sinó, encara que mólt alterat y modificat, lo que-s va edificar en la primera meytat del segle XII y fóu consagrat l'any 1150. Es de planta de creu llatina, ab les voltes de canó, y tenía un petit claustre romànich del quin se-n conserva un trocet. Lo chor, ab dos rengles de sitials, es un notable treball de fustería y ocupa quasi tota la nau central. En ella y sobre la porta d'entrada hi ha la orga, també notable y de la metexa època del chor (segle XVI

o principis del XVII). Lo creuer estava destinat als fidels y en ell s' obrían les dues portes d' entrada del temple, una pèls hòmens, la altra per les dones. En l' absis o braç superior de la creu hi ha l' altar major ab lo retaule gòtich format per quatre cossos horizontals y dividit en compartiments ab taules pintades y daurades cresteríes. Derrera l' altar major hi ha la rica capella de Santa María la Blanca, ab una imatge de marbre de la Verge de 1'40 metres d' alçada. En aquesta capella, demunt del altar, s' hi venera lo *Santíssim Misteri* format per set figures representant lo Devallament de la Creu, y axís anomenat per conservar-se miraculosament incorrupte en una cavitat practicada en lo cap del Sant Crist, des del any 1251, una forma consagrada

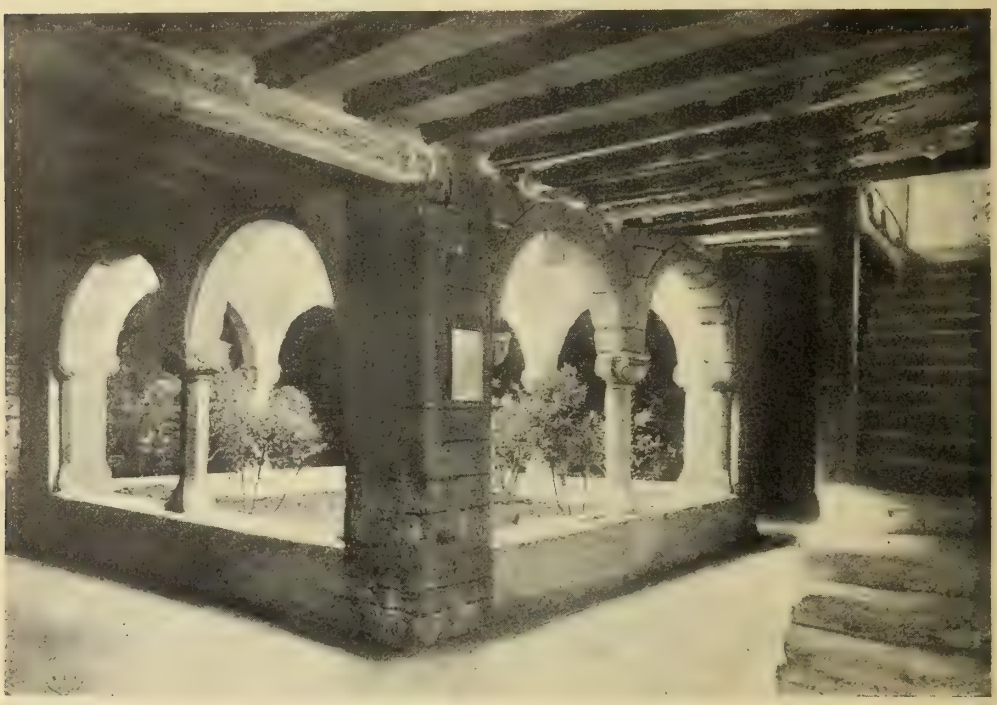

Clixé de Francesch Duarte

Sant Joan de les Abadesses.—Claustre de la abadía

partida en tres troços. De les dues portes del temple la una comunica ab lo claustre gòtich, construit en lo segle XV. Los preciosos frontals antichs que possehía lo monestir poden admirar-se en lo Musèu episcopal de Vich. Al costat de la esglesia se pot contemplar la abadía, destinada avuy a escoles, que té un claustre ab capitells toscament esculpturats digne d' ésser conservat. Formava part del monestir la capella romànica de Sant Miquel, consagrada l' any 1164, que-s troba sortint de la esglesia per la porta del claustre y era la de enfermería dels monjos.

La esglesia de Sant Pol, que existía ja l' any 937, era abans la parroquia

de la vila y pertanyía al monestir; està dedicada als martres Sant Joan y Sant Pau. Del temple romànich, arrunat quan la presa de la vila pêl duch de Noailles l'any 1690, conserva los absis y la porta d'entrada, formada per tres archs en degradació, ab les cimbres quelcòm decorades, sostingudes per dues columnes per banda ab capitells esculpturats. En lo timpà hi ha esculpit en relléu lo Salvador, sentat entre los apòstols Sant Pere y Sant Pau y un àngel a cada extrém. Ab posterioritat a la restauració del temple li foren afegides dues naus laterals. Sobre lo creuer s'axeca una cúpola o llanterna, vuytavada al exterior. Los tres absis del antich temple, senzillament decorats, estàn disposats en forma de creu, com en la esglesia de Sant Nicolàu de Gerona. En la sagristía s'hi conservan dos fragments d'un altar gòtich d'alabastre, ab representacions de la vida y de la Passió de Sant Joan, d'un treball mólt delicat.

Sant Joan de les Abadesses.—Porta de la esglesia de Sant Pol

Ademés d'aquestes esglesies, hi ha en la parroquia les capelles següents:

La de Sant Vicents, en l'hospital, enderrocada l'any 1690 pera la defensa de la vila; fóu reedificada l'any 1705 y ha estat renovada y engrandida junt ab l'hospital l'any 1847.

La de Ntra. Senyora de la Corretja, dita també del Portal, en la casa Asprer.

La de Nostra Senyora de Montserrat y Santa Anna, en lo carrer de Palmàs.

La de Nostra Senyora del Roser, en la casa de Serralta.

Altra, sots la metexa advocació, en lo mas Verdaguer.

La de Nostra Senyora del Prat, prop del Ter, al NE. de la vila. Existía ja en 983; enderrocada pèls terratrèmols en 1151 y 1428, ha sigut sempre reedificada per la devoció dels vehins. Es visitada tots los anys per l'ajuntament de Sant Joan, y la imatge que s'hi venera es portada en processó en temps de calamitats públiques.

Y la ermita de Sant Antoni de Pàdua, sobre un cim, a mitja hora al SE. de la vila. Construida en 1635, fóu cremada quan la guerra civil dels set anys y tornada a edificar l'any 1852. S'hi celebra un aplech lo día del sant.

Santa Llucia de Puigmal es parroquia rural de segona, ab rector, que acostuma residir a Sant Joan de les Abadesses per no tenir lo lloch casa rectoral. La esglesia de Santa Llucia es un petit y quasi isolat temple romànich, que havía sigut possessió del monestir de St. Joan.

Clixé de Francesch Duarte

Sant Joan de les Abadesses.—Absis de la esglesia de Sant Pol

Notes històriques. — La vila de Sant Joan de les Abadesses deu son origen al monestir, fundat en lo segle IX pèl comte Guifre. Des de bon principi lo monestir tingué y exercí lo senyoríu de la vila, y dels abats del monestir o per intercessió d'ells obtingué mólts privilegis y franqueses que la feren prosperar, entre altres la celebració de fires y la supressió dels mals usos, y notables benifets com la construcció del pont sobre lo Ter. Los terra-

trèmols dels anys 1151 y 1428 li causaren greus perjudicis, sobre tot lo derrer que ocasionà la mort de més de 40 persones. També la afligí la pesta en 1348. L'any 1359 la vila tenía 58 fochs, tots del abat. Havía pertenescut a la veguería de La Ral, creada per Jaume I. Més tart pertanyé a la veguería de Camprodón. Quan les turbulencies del temps de Joan II, en temps del alçament de Catalunya contra lo govern de Felip III (IV de Castella), y ab motíu de les guerres ab França dels segles XVII, XVIII y principis del XIX, fóu ocupada repetides vegades pèls bàndols en lluyta o pèls exèrcits invasors. Quan sufrí majors danys fóu en lo setge de 1690, en que lo duch de Noailles la donà al saqueig, y, al abandonar-la, les tropes franceses enderrocaren les seves fortificacions, de les que sols ne queda alguna torra.

No-s pot afirmar que s'hagués nomenat may Ripollet. Los documents més antichs l'anomenan Sant Joan de la vall de Ripoll, y en algún del segle XII se la comença a nomenar Sant Joan de les Abadesses, provablement en memoria de les que hi havía hagut, donchs en aquella època ja no n'hi havía.

Bibliografía. — Parassols y Pi (Pau): *San Juan de las Abadesas y su mayor gloria el Santísimo Misterio*, etc., 1874 (2.ª edició).

Sant Pau de Seguries

Lo poble de Sant Pau de Seguries, ab lo vehinat de La Ral, forma un districte municipal situat al E. SE. de Puigcerdà, en la vall del Ter, que afronta, al N., ab lo de Frexanet; al E., ab lo de Capsech; al S., ab lo de Sant Salvador de Bianya, y al O., ab lo de Sant Joan de les Abadesses. Té 113 edificis y alberchs, ab 461 habitants de fet (de dret 466), dels quals 96 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 127; casats, 99; viudos, 9; total, 235.—Dones: solteres, 104; casades, 101; viudes, 21; total, 226; y per entitats de població, com segueix:

Sant Pau de Seguries (cap de districte): 65 edificis y alberchs, ab 247 habitants. — La Real o La Ral (a 2,300 metres de Sant Pau): 24 edificis y alberchs, ab 85 habitants. — Petits caserius y edificis isolats, 24, ab 129 habitants.

Lo terme, de 883'5748 hectàrees d'extensió, es montanyós, en certs endrets poblat de bosch, y en los conrèus s'hi cullen trumfes, blat de moro, civada y poch blat. Cría bestiar. Lo regan lo ríu Ter y algunes torrenteres. L'atravessa la carretera de Sant Joan de les Abadesses a Camprodón, y també l'antich camí de Camprodón a Olot pèl coll de Seguries y la vall de Bianya; los altres camins són quasi tots de ferradura. Té un bosch públich, sense clas-

sificar, d'unes 25 hectàrees d'extensió. Reb lo corrèu per Sant Joan de les Abadesses y pertany al districte electoral de Puigcerdà.

Lo poble de Sant Pau de Seguries, en los documents *Segurilliis* (any 946), *Segurilis* (1054) y més tart *Segurils* y *Seguriis*, format per cases en la seva majoría escampades, està situat a poca distancia del Ter y a la riba esquerra d'aquest ríu. Prenent la esglesia per punt de partida, s'axeca a 850 metres sobre lo nivell de la mar y dista per vía rodada de Puigcerdà, 79 kilòmetres; de Gerona, 81, y de Sant Joan de les Abadesses, que es la estació de camí de ferre que té més propera, 8. Pertanyía en senyoríu al monestir de Sant Joan de les Abadesses, de quin abat reberen sos habitants en 1217 lo plè usde-

Clixé del Dr. Geroni Vilarrasa

Sant Pau de Seguries.—Vista general de Là Ral

fruyt de les cases que-l forman. Té una escola incomplerta d'assistencia mixta y una font d'aygua mineral anomenada la «Font Pudenta». Possehía tres montanyes de proprietat comunal, que va comprar l'any 1379 al rey Pere III, de les quals fà poch temps l'Estat s'ha incautat. Es població exclusivament agrícola. Celebra la festa major lo primer diumenge de Setembre y la petita lo día de Sant Pere. Hi ha un molí fariner y un dipòsit de ciment.

Lo vehinat de La Ral o La Real, situat a la altra riba del Ter, forma un carrer de cases de pobre aspecte, que féu edificar lo rey Jaume I en terrenys que havían sigut de Sant Joan de les Abadesses. Era lloch reyal y havía tingut certa importancia; però los terratrèmols del any 1428 lo dexaren quasi del tot enderrocat.

Sant Pau de Seguries es parroquia urbana d'entrada, ab rector y vicari,

del arxiprestat de Sant Joan de les Abadesses y del bisbat de Vich. Té la esglesia parroquial dedicada al Sant que dóna nom al poble, unida a la rectoría. Li es sufragània la capella romànica de Santa Magdalena, situada en lo petit vehinat de Parella, al cim d'un puig que porta aquest nom, la qual havía sigut parroquia y possessió del monestir de Sant Joan de les Abadesses. S'hi conservan dos bonichs retaules pintats. Li estàn també agregades les capelles de Nostra Senyora de Gracia, en lo vehinat de La Ral, y la de la Mare de Déu del Roser, en lo mas Rovira.

Nota històrica. — La Ral en lo segle XIV y de segur abans, era cap d'una veguería independent de la de Ripoll y de la de Camprodón, a la derrera de les quals fóu agregada més endevant. Axís se llegeix en un Registre del Reyal Patrimoni: «La veguería de sa Reial es del senyor Rey e del abat de Sent Johan de ses abadesses e te de sa Reial entro a Riba mala sobre Ripoll aitant com es la honor del abat de Sent Johan. E son VII parroquies e compren Vallfogona e Malany». Hi hagué, donchs, a La Ral veguer ab Curia y escrivà o notari. L'any 1698 era lloch reyal de la veguería de Camprodón.

Setcases

Lo poble de Setcases forma un districte municipal situat en la capsalera del Ter, al E. SE. de Puigcerdà, que afronta, al N., ab França; al E., ab lo districte de Molló; al S., ab lo de Vilallonga, y al O., ab lo de Queralps. Té 218 edificis y alberchs, ab 439 habitants de fet (de dret 578), dels quals 164 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 126; casats, 70; viudos, 11; total, 207. —Dones: solteres, 108; casades, 102; viudes, 22; total, 232.

Hi ha en lo districte 23 cases isolades (ab 17 habitants), les demés estàn reunides y forman lo poble. La gran diferencia que s'observa entre la població de fet y la de dret, es deguda a que tent-se lo cens lo día primer de Janer, temps del any en que-l poble y lo terrer acostuman estar coberts de neu, mólts dels vehins aptes pera lo treball són fora del poble, pera guanyar-se la vida en llochs més temperats.

Lo terrer es aspre, sumament montanyós y envoltat de cims alterosos com los de Costabona, Roca-Colóm, Coma Armada, Murens, Pich de la Dona, Puig de Bastiments y Gra de Fajol, mólts d'ells en la serra pyrinenca. En sos cimals, nusos d'arbres y ab vegetació alpina, hi saltan los isarts y hi volan perdius blanques, no faltant-hi congestes que may se fonen. Les estrebacions que se-n desprenen forman estretes y pregones valls, per les quals un gran nombre de torrenteres devallan al Ter, que naix sota lo Puig de Basti-

ments, entre clapisses, a 2,325 metres sobre lo nivell de la mar, en lo lloch anomenat Ull de Ter, prop del qual hi ha construit un *xalet*-refugi la benemèrita *Societat d' Excursions Catalana*. Abunda en fonts y pasturatges, y en los faldars més baxos de les montanyes s' hi troban boschs de pins y abets. S' hi cría bestiar y en la escassa terra de conrèu s' hi cullen segle, trumfes y poca cosa més. No compta més que ab camins de ferradura, reb lo corrèu per Camprodón y pertany al districte electoral de Puigcerdà.

Lo poble, en los documents *Septem casis,* està situat a la riba del Ter, enfront de la confluencia d' aquest ríu ab lo torrent Vall-llobre, que baxa de Costabona, a la alçada de 1,230 metres sobre lo nivell de la mar, y dista, part per camí de ferradura (fins a Vilallonga) y lo restant per vía rodada, 97 kilò-

Setcases.—Vista general de la población

metres de Puigcerdà, 99 de Gerona y 26 de la estació de Sant Joan de les Abadesses, que es la de camí de ferre que té més a la vora. Hi ha lloch fronterís de carrabiners; dues escoles públiques elementals, la una de noys y la altra de noyes; hostal; una fàbrica de serrar fusta y un molí fariner. Sos carrers són torts y estrets, son clima mólt fret, arribant al istíu rares vegades als 20°, y al hivern sovint la neu li priva tota comunicació. Sos habitants se dedican al conrèu de la terra y a la remadería. Celebra la festa major lo día 29 de Setembre. L' any 1359 tenía 31 fochs, tots d' esglesia; l' any 1698 era lloch reyal.

Es parroquia urbana d' entrada, ab rector, del bisbat de Gerona y al present del arxiprestat de Olot, abans del ardiaconat de Besalú. Té la esglesia parroquial dedicada a Sant Miquel.

Tosses

Lo districte municipal de Tosses, en la capsalera del Rigart y al SE. de Puigcerdà, està format pèls pobles de Tosses, Dorria, Fornells de la Mon-

tanya, Planés y Navà, y pêl vehinat d' Espinosa, del terme de Dorria, que per ser lo lloch més cèntrich es ahont s' acostuma reunir l' ajuntament. Té 245 edificis y alberchs, ab 635 habitants de fet (de dret 800), dels quals 238 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 167; casats, 114; viudos, 16; total, 297. — Dones: solteres, 144; casades, 165; viudes, 29; total, 338; y per entitats de població, com segueix:

Tosses (cap de districte): 70 edificis y alberchs ab 162

habitants. — Dorria (a 6,660 metres de Tosses): 34 edificis y alberchs, ab 82 habitants.— Fornells de la Montanya (a 3,300 metres de id.): 45 edificis y alberchs, ab 80 habitants. —Planers (a 8,900 metres de idem): 24 edificis y alberchs, ab 47 habitants. — Navà (a 6,600 metres de id.): 51 edificis y alberchs, ab 128 habitants.—Petits caserius y edificis isolats, 21, ab 136 habitants.

Tosses.—Vista general de Planers

Lo vehinat d' Espinosa està format per mitja dotzena de cases, y la desproporció entre-ls habitants de fet y de dret, obeheix als metexos motius que hem exposat al parlar de Setcases. Lo districte, que té

una figura quasi triangular, afronta, pêl NO., ab lo d' Alp y ab França; pêl E., ab los districtes de Queralps y de Planoles, y pêl S., ab los de Campelles y de Castellar de Nuch, aquest derrer de la provincia de Barcelona.

Lo terme, que s' apoya en la serra partiona de les conques del Segre y del Ter, des del pich de Dorria al Puig Llançada, comprèn tota la alta vall del Rigart ab la sèrie de petites valls que-s forman entre les estrebacions de la serra, quasi totes a la riba esquerra d' aquest ríu, donchs per la riba dreta s' escorre arrambat a la estrebació que separa la conca del Ter de la del Llobregat des del Puig Llançada al pich de la Bona, seguint des de aquest lo brancal que forma la serra de Navà. Es, per consegüent, montanyós, y la seva elevació sobre lo nivell de la mar lo fà mólt fret. La alta montanya té planells ben herbats y està despullada d' arbres; més avall hi ha boschs de pins y abets, y en lo riberal del Rigart arbres y algunes hortes. De terrer de conrèu n' hi ha poch y s' hi cull segle y trumfes. S' hi cría bestiar, en particular llanar y boví. En Planers hi ha una petita explotació de coure argentífer. També hi ha meners de ferre y d' antimoni, sense explotar. L' atravessa seguint la riba esquerra del Rigart a distancia y, en general, a gran elevació sobre la vall, la carretera de Ribes a Puigcerdà, construida fins a la collada de Tosses; los altres camins són tots de ferradura, entre ells l' antich camí reyal de Ribes a Cerdanya, que de Planers seguía envers Dorria y La Creu de Mayans. Reb lo corrèu per Ribes y pertany al districte electoral de Puigcerdà.

Dels pobles que forman lo districte, Tosses, Fornells, Dorria y Planers, y també lo vehinat d' Espinosa, estàn situats prop del Rigart, entre la seva riba esquerra y la carretera, menys Dorria que ho està cosa de 1 kilòmetre més en amunt d' aquesta. Navà està situat a la riba dreta del ríu, enlayrat en la serra que porta son nom. Totes aquestes poblacions són rurals y sos habitants se dedican al conrèu y a la remadería. A Tosses hi ha lloch de carrabiners y a Dorria llochs de carrabiners y de la guardia civil. Compta lo districte ab dues escoles públiques elementals incomplertes, la una de noys y la altra de noyes, ab quatre hostals y ab alguns molins fariners.

Tosses, que en l' hostal de la Cantina, en la carretera, està a 1,675 metres d' elevació sobre lo nivell de la mar, dista de Puigcerdà, per vía rodada, 27 kilòmetres; de Gerona, 118, y de la estació de Ripoll, que es la de vía ferrada que té més a la vora, 34. Celebra la festa major lo día 10 de Juliol.

Dorria està a 1,150 metres sobre lo nivell de la mar, y celebra festa lo día 28 de Juliol. Planers la celebra lo día 16 de Janer, y està a 1,207 metres sobre lo nivell de la mar, y Navà la celebra lo día 10 de Juliol.

En l' ordre relligiós hi ha en lo districte tres parroquies, totes tres del bisbat de la Sèu d' Urgell y del arxiprestat de Ribes, y són:

La de Tosses, urbana d' entrada, ab rector. La esglesia parroquial, un xich apartada del poble, està dedicada a Sant Cristòfol. Era ja parroquia l' any 839, en quina data se dóna al poble lo nom de *Tosos*.

La de Dorria, urbana d' entrada, ab rector y un coadjutor que serveix la esglesia sufragània de Sant Martí, en lo poble de Fornells de la Montanya. Té la esglesia parroquial dedicada a Sant Víctor. Existía ja en 839, en quina data se designa al poble ab lo nom de *Duaria*.

Y la de Navà, en lo segle IX *Nevano,* urbana d' entrada, ab rector. A més de la esglesia parroquial, dedicada a Sant Cristòfol, té per sufragània la esglesia de Sant Marcelus, del poble de Planoles, y agregada una petita capella romànica dedicada a la Mare de Déu del Carme.

Nota històrica. — En la Etat Mitjana, Tosses era un castell termenat que comprenía lo territori que forma avuy lo districte municipal y que s' anomenava la Baronía de Tosses. Lo possehiren la familia de Mataplana, la de Pallars y derrerament la de Pinós.

Urtg

Los pobles d' Urtg y d' Astoll, lo lloch de Vilar y los vehinats d' Escadars y de Suriguerola, forman un districte municipal situat en la Baga de Cerdanya, al S. de Puigcerdà, que afronta, al Nort, ab los de Bolvir y de Ger; al E., ab lo de Quexans; al Sur, ab lo d' Alp, y al O., ab aquest derrer y ab lo de Das. Té 152 edificis y alberchs, ab 348 habitants de fet (de dret 431), dels quals 91 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 97; casats, 60; viudos, 4; total, 161.— Dones: solteres, 120; casades, 60; viudes, 7; total, 187, y per entitats de població, com segueix:

Urtg (cap de districte): 58 edificis y alberchs, ab 134 habitants. — Astoll (a 2 kilòmetres de Urtg): 19 edificis y alberchs, ab 48 habitants. — Vilar (a 400 metres de id.): 50 edificis y alberchs, ab 107 habitants. — Escadars (a 1,500 metres de id.): 12 edificis y alberchs, ab 27 habitants. — Petits caserius y edificis isolats, 13, ab 32 habitants.

Lo vehinat de Suriguerola està format per 9 cases y dista d' Urtg 2,500 metres.

Lo districte, en part planer o lleugerament accidentat y en part montanyós, ocupa a la riba esquerra del Segre, quasi totes les estrebacions de la serra que tanca la riba dreta del ríu d' Alp y s' extén per la una y la altra riba d' aquest ríu fins a son ayguabarreig ab lo Segre. Lo regan, ademés d' aquests dos rius, les rieres o torrents d' Urtg y del Vilar. La part montanyosa està quelcòm poblada de bosch, havent-hi tres boschs públichs, un d' ells proprietat del Estat, altre del lloch de Vilar y altre de Suriguerola, sense classificar y d' extensió total 83 hectàrees. Abunda en prats y pasturatges, s' hi cría

bestiar y en los conrèus s' hi cull principalment ordi, segle y trumfes. L' atravessan la carretera particular del coll de Tosses a Puigcerdà; l' antich camí de Puigcerdà a Bellver pêl pont de Soler, Astoll, Mosoll y Prats; lo nou camí vehinal d' Escadars a Alp, Das y Urús, y té camins carreters d' Urtg a Quexans, a Pont de Soler, a Astoll y a Vilar y Escadars. Reb lo corrèu per la carretera y pertany al districte electoral de Puigcerdà. Forma districte escolar ab Quexans, ahont hi ha la escola de noyes, estant establerta la de noys, elemental complerta, a Urtg. Los vehins se dedican al conrèu de la terra y a la cría y comerç de bestiar.

Lo poble d' Urtg dista de Puigcerdà, per vía rodada, 6 kilòmetres; de Gerona, 139, y de Ripoll, que es la estació de camí de ferre que té més a la vora, 55.

En l' ordre relligiós hi ha en lo districte dues parroquies, totes dues del bisbat de la Sèu d' Urgell y del arxiprestat de Cerdanya, y són:

La d' Urtg, urbana d' entrada, ab rector; té la esglesia parroquial dedicada a Sant Martí. Lo temple, romànich, ha sofert modificacions; però conserva en lo frontis l' antich campanar y la porta, de dos archs en degradació ab senzilles y curioses esculptures en los archs. Comprèn, ademés del poble d' Urtg, lo lloch de Vilar, que no té esglesia ni capella: y celebra festa lo derrer diumenge d' Agost y altra lo 11 de Novembre, diada de Sant Martí.

Y la d' Astoll, que era ja parroquia l' any 839 *(Estol)*, rural de segona, ab rector. La esglesia parroquial, dedicada a Santa Eulalia, es de moderna construcció; conserva una imatge de pedra de la Mare de Déu de la Cinta, policromada, que-s remonta al segle XV. Estàn agregats a n' aquesta parroquia los vehinats d' Escadars y de Suriguerola y la masía anomenada «Suriguera». A Suriguerola hi ha una capella, dedicada a Sant Miquel, que té un frontal pintat, del segle XIII, en lo que hi ha representada la lluyta de Sant Miquel ab lo dimoni. A Escadars, en los documents *Escadarcz* (any 1274) y *Des-Cadartz* (1308), situat tocant a la carretera, no hi ha esglesia ni capella. Astoll y Suriguerola estàn situats a la riba esquerra del ríu d' Alp, lo primer a mólt curta distancia d' aquest.

Nota històrica. — Urtg, en los documents *Urgio* (any 1276), era un fèu dels vescomtes de Cerdanya. Més tart lo possehí la familia d' Urtg, que sembla haver sigut una branca d' aquella casa vescomtal, la qual s' extingí a principis del segle XIV. Llavors fóu quan lo Rey comprà una part de la Baronía d' Urtg, que passà aprés a diferentes mans, com hem dit al parlar d' Alp. L' any 1359, Urtg y Quexans pertanyían al vescomte de Castellbò y junts tenían 26 fochs. L' any 1698, Urtg, lo Vilar d' Urtg y Quexans eran del Colegi de Capellans de Puigcerdà, y Astoll, Escadars, Suriguerola y Suriguera eran llochs reyals. Tant los uns com los altres pertanyían a la veguería de Puigcerdà.

Urús

Lo districte municipal d'Urús, format pêl poble d'aquest nom y lo vehinat de Balira, està situat en la Baga de Cerdanya, al SO. de Puigcerdà, y afronta, al N. y al E., ab lo de Das; al S. ab lo de Bagà, en la provincia de Barcelona, y al O., ab los de Ríu y de Prats, en la provincia de Lleyda. Té 61 edificis y alberchs, ab 127 habitants de fet (170 de dret), dels quals 25 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en Hòmens: solters, 15; casats, 29; viudos, 5; total, 49. — Dones: solteres, 42; casades, 29; viudes, 7; total, 78.

Lo vehinat de Balira, a la riba de la riera de son nom, que baxa dels Rasos d'Alp, dista d'Urús 1 kilòmetre y està format per quatre cases, que ab altres 6 espargides pêl districte reunexen 23 habitants. Tots los altres edificis y habitants forman lo poble d'Urús.

Lo terme es montanyós, bastant poblat de bosch, y s'extén pêl S., per la vall de la Balira y la part superior de la de Fontllebrera, fins al Pedró dels Quatre Batlles y la intersecció en Les Costes, al cim de la serra, ab les provincies de Lleyda y Barcelona. Hi abundan les pastures, s'hi cría bestiar y en los conrèus s'hi cull segle, civada, trumfes y poca cosa més. Lo regan les rieres de que hem fet esment, y fora lo bon camí vehinal que l'uneix ab Das, Alp y Escadars, tots los altres que hi ha són de ferradura. Reb lo corrèu per lo dit camí y pertany al districte electoral de Puigcerdà.

Urús, en los documents *Oruz* (any 839), y *Oruç* (1001), es un petit poble rural que víu de la agricultura y de la remadería. Té hostal, una escola pública elemental incomplerta d'assistencia mixta, y dista, per vía rodada, de Puigcerdà, 14 kilòmetres; de Gerona, 147, y de la estació de Ripoll, que es la de camí de ferre que té més propera, 63.

Es parroquia urbana d'entrada, ab rector, del arxiprestat de Cerdanya y del bisbat de la Sèu d'Urgell. Té la esglesia dedicada a Sant Climent y hi ha ademés en lo terme una capella o ermita dedicada a Sant Grau. Celebra festa lo día 3 de Octubre.

Orús, ab la seva batllía, l'any 1359 tenía 9 fochs, que eran del abat de Cuxà. L'any 1698 era del meteix abat y pertanyía a la veguería de Puigcerdà.

Vallfogona

Lo districte municipal de Vallfogona, format per la vila d'aquest nom y una munior de petits vehinats, està situat en la conca del Ter, al SE. de Puigcerdà, y afronta, al N., ab lo de Sant Joan de les Abadesses; al E., ab lo de Ridaura; al S., ab lo de Vidrà, y al O., ab lo de Parroquia de Ripoll.

Té 281 edificis y alberchs, ab 927 habitants de fet (de dret 934), dels quals 176 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

ALCALDIA CONSTL DE VALLFOGONA

Hòmens: solters, 284; casats, 180; viudos, 17; total, 481. —Dones: solteres, 231; casades, 181; viudes, 34; total, 446; y per entitats de població, com segueix:

Vallfogona (cap de districte): 94 edificis y alberchs, ab 292 habitants.—Puigsech, vehinat (a 1 kilòmetre de Vallfogona): 23 edificis y alberchs, ab 67 habitants. — Vehinat de Baix (a 4 kilòmetres de id.): 34 edificis y alberchs, ab 110 habitants. — Petits caserius y edificis isolats, 130, ab 458 habitants.

Lo terme ocupa la capsalera de la riera de Vallfogona, que baxa del Coll

Vallfogona.—Lo castell o mansió senyorial

de Canes y s' escorre al Ter, y forma una pintoresca vall voltada de montanyes. Està poblat d' arbres en los riberals y de boschs de faigs y roures en los faldars de les montanyes. S' hi cría bestiar y en los conrèus, de qualitat més que regular, s' hi cullen grans, llegums, trumfes y hortalices. En la Etat Mitjana s' hi conreuava mólt la vinya. S' hi explota lo guix, l' asfalt y lo ciment.

Hi ha cinch boschs d'aprofitament comunal, sense classificar, de 919 hectàrees d'extensió. Lo regan la riera de Vallfogona, a la que afluexen un bon nombre de torrenteres, y hi brollan fonts de mólt bona aygua, entre elles tres

Vallfogona.—Torra del Rellotge

d'aygües minerals (72); la d' Esparonell, la del Verdaguer y la de la Tolosa. No té al present més que camins de ferradura, entre los quals s'hi ha de comptar l'antich reyal de Olot a Ripoll, pêl coll de Canes, quin traçat, en

(72) Veja-s plana 134.

partida, seguirà la nova carretera de Ripoll a Olot, començada a construir. Reb lo correu per Ripoll y pertany al districte electoral de Puigcerdà.

La vila de Vallfogona està situada prop de la riera de son nom y a la seva riba dreta, a la alçada d'uns 930 metres sobre lo nivell de la mar, y dista, part per camí rodat y part per camí de ferradura, de Puigcerdà, 72 kilòmetres, de Gerona, 67, y de Ripoll, que es la estació de camí de ferre que té més a la vora, 11. Hi ha cartería; dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes; varis hostals, y alguns molins fariners. Los vehins se dedican a la agricultura y a la cría y comerç de bestiar. Celebra la festa major lo día 4 de Setembre. Té una plaça de regular grandaria, carrers estrets y torts, vell caseríu y en la part més alta de la vila hi quedan restes de la antiga mansió o castell senyorial.

Es parroquia urbana d'ascens, del arxiprestat de Sant Joan de les Abadesses y del bisbat de Vich, ab rector y dos vicaris. Li pertanyen les següents esglesies y capelles:

La esglesia de Sant Julià, que es la parroquial, fundada per la abadessa de Sant Joan, Dona Ranlo, o al menys per ella restaurada, donchs existía ja l'any 922; fóu consagrada en 961; altra vegada se restaurà en lo segle XII, y, finalment, l'any 1756 se va fer nova. Del temple anterior no-n conserva més que part del frontis y la porta d'entrada, romànica, que té dues columnes per banda, ab capitells esculpturats sostenint los archs en degradació, un d'ells ornamentat ab una sèrie de pinyes, emblema de la familia Pinós. Devant la porta de la esglesia hi ha una bonica creu de pedra, posada sota un *edicul* o templet a quatre vents ab teulada a quatre vessants, o sía una *creu coberta*.

La capella o santuari de la Mare de Déu de la Salut, entre la esglesia parroquial y lo poble, construida en 1701. En un dels altars d'aquesta capella s'hi venera la imatge de Nostra Senyora del Pòpul, que era la titular de la capella del castell de Vallfogona, avuy en runes.

Capella de Santa Cecilia, situada fora de la població.

Capella de Nostra Senyora dels Angels, en lo petit vehinat de Piella.

Y capella o santuari de Santa Magdalena de Cabrils, al cim de la montanya de son nom, en la serra divisoria de les conques del Ter y del Fluvià, y en l'entreforch de varies serres, entre les quals la de Milany, que separa les valls de Vallfogona y de Vidrà, y en un de quins cims més enlayrats s'hi veuen les despulles del vell castell de Milany. Una font brolla prop del santuari, envoltat de faigs seculars. En lo castell de Milany hi havía una capella dedicada a Sant Pere, de la qual no-n queda més que la memoria.

Notes històriques.—En la vall de Vallfogona s'hi han trobat móltes destrals de pedra pulimentada, de les quals algunes, recollides per En Joseph Pellicer y Pagès, se conservan en lo museu de Gerona. Des de derrers del segle IX adquirí en la vall nombroses possessions lo monestir de Sant Joan de

les Abadesses, al qui pertanyía la esglesia de Vallfogona. Lo senyoríu de la vila havía sigut un fèu del castell de Milany. Aquest castell, que era del comtat d'Ausona, a mitjans del segle XI lo possehían, no sabèm en virtut de quins drets, los comtes de Besalú; aprés fóu possehit pêls vescomtes de Bas. L'any 1359, la parroquia de Vallfogona ab lo castell de Milany, tenía 56 fochs propris d'En Roger de Montcada. Més endevant tingué lo senyoríu, tant del castell de Milany com de la vila de Vallfogona, la familia de Pinós. L'any 1698 era de la veguería de Camprodón y del senyoríu del comte de Vallfogona.

En los documents Vallfogona s'escríu *Valle fecunda.*

Vidrà

Lo districte municipal de Vidrà, format pêl poble d'aquest nom y pêls petits vehinats de Ciuret y de Collfret, ocupa, al SE. de Puigcerdà, tota la capsalera del ríu Ges, afluyent del Ter, y afronta, al N., ab lo de Vallfogona; al E., ab los de Ridaura. de Sant Privat de Bas y de Joanetes; al S., ab los de La Vola y de Sant Pere de Torelló, de la provincia de Barcelona, y al O., ab lo de Santa María de Besora, també de la provincia de Barcelona, y ab lo de Parroquia de Ripoll. Té 83 edificis y alberchs, ab 482 habitants de fet (de dret 479), dels quals 131 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 160; casats, 93; viudos, 7; total, 260.—Dones: solteres, 117; casades, 93; viudes, 12; total 222.

Lo poble té 20 cases y 141 habitants; los romanents edificis y alberchs estàn escampats pêl terme, y d'ells 8 forman lo vehinat de Ciuret y 4 lo de Collfret.

Lo terme, voltat per la serra divisoria del Ter y lo Fluvià, per la de Milany y per la de Bellmunt, es sumament montanyós y forma una sèrie de petites valls que totes s'ajuntan a la de Vidrà, per quin fons s'escorre lo ríu Ges, al qui afluexen les torrenteres que devallan de les serres, entre elles la riera de Les Fonts y la de Ciuret. Los faldars de les montanyes estàn ben provehits de boschs de faigs, roures, pins y alzines. Hi ha boxedes y bones pastures pera lo bestiar, que s'hi cría ab abundancia. Los conrèus donan grans, llegums, trumfes, hortalices y fruytes. Està desprovehit per complert de bones víes de comunicació y los camins que l'enllaçan ab los pobles vehins són tots de ferradura. Los habitants del districte viuen de la agricultura y de la cría y comerç del bestiar. Pertany al districte electoral de Puigcerdà.

Lo poble de Vidrà s'axeca en la falda de la serra de Bellmunt, a curta distancia de la riba esquerra del Ges y a la alçada d'uns 800 metres sobre lo

nivell de la mar. Dista de Puigcerdà, part per camí de ferradura y part per vía rodada, uns 77 kilòmetres; de Gerona, 69; de Ripoll, 18, y de la estació de Sant Quirze de Besora, que es la de vía ferrada que té més propera, 12. Té una escola pública incomplerta d'assistencia mixta, y tocant al poble la gran casa d'aspecte senyorial coneguda per «Câl Cavaller de Vidrà». Vidrà, en los documents *Vitrano* y *Vidrano,* era dependencia del castell de Milany, quines vicissituts seguí. L'any 1698 era del comte de Vallfogona y pertanyía a la veguería de Camprodón.

Hi ha en lo districte dues parroquies, la de Vidrà y la de Ciuret, totes dues del arxiprestat de Sant Pere de Torelló y del bisbat de Vich.

La de Vidrà es urbana d'entrada, ab rector y vicari, y té la esglesia parroquial fora del poble, dedicada a Sant Hilari. Té per sufragània la esglesia de Sant Bartoméu, també fora del poble, y agregada una capella en la casa Cavaller, dedicada a Santa Bàrbara.

La de Ciuret es rural de segona, ab rector, y té la esglesia parroquial dedicada a Santa Llucia. Li està agregada una petita capella romànica dedicada a Santa Margarida, tocant al mas Pujol.

Lo vehinat de Collfret en lo eclesiàstich pertany a la parroquia de Santa María de Ridaura. Hi havía una esglesia, avuy desapareguda, dedicada a Sant Antoni, que havía sigut parroquia.

Lo pintoresch santuari de Nostra Senyora de les Alades o de Bellmunt, situat en los límits metexos de la provincia, pertany a la parroquia de Sant Pere de Torelló.

Viladonja

Los pobles de Viladonja y d'Estiula, ab los llochs de Sant Esteve de la Riba y de Querrubí, forman un districte municipal situat part en la vall del Merlés, afluyent del Llobregat, y part en la vall de la riera d'Estiula, afluyent del Merdàs, de la conca del Ter, al SE. de Puigcerdà, que afronta, al N., ab lo de Gombreny; al E., ab los de Campdevànol y Parroquia de Ripoll; al S., ab lo de Les Lloses, y al O., ab los de Palmarola y de Sant Jaume de Frontanyà, lo derrer de la provincia de Barcelona. Té 59 edificis y alberchs, ab 182 habitants de fet y de dret, dels quals 38 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 61; casats, 35; viudos, 7; total, 103.—Dones: solteres, 40; casades, 35; viudes, 4; total, 79; y per entitats de població, com segueix:

Viladonja (cap de districte): 35 edificis y alberchs, ab 90 habitants.—Estiula (a 2 kilòmetres de Viladonja): 15 edificis y alberchs, ab 59 habitants. —Petits caserius y edificis isolats, 9, ab 33 habitants.

Aquests datos són los del Nomenclàtor oficial de 1904; però tením motius pera creure-ls mólt deficients y per donar per errada la distancia de Viladonja a Estiula, que es de prop de 5 kilòmetres. La de 2 kilòmetres que senyala lo Nomenclàtor, es la de Viladonja a Sant Esteve de la Riba. Tots los llochs que forman lo municipi tenen la població escampada. Abans aquest portava lo nom de Sant Esteve de la Riba; però per R. O. de 23 d'Octubre de 1860 se li va tornar la antiga denominació de Viladonja.

Lo terme es montanyós y s'extén per les dues vessants de la serra que separa les conques del Fluvià y del Ter des del terme de Gombreny al de Les Lloses. Les montanyes tenen bons herbatges y estàn força poblades de boschs. En los conrèus s'hi cullen grans, llegums y trumfes. Lo regan lo ríu Merlés y les rieres y torrenteres de Querrubí, de Llantes, de Ferreres y de Viladonja, afluyents del dit ríu, y també la riera d'Estiula, que s'uneix al Merdàs y per aquest ríu al Freser. No té més que camins rurals y quasi tots los qui fan vía als pobles vehins són de ferradura. La ocupació quasi única dels habitants es la agricultura y la cría de bestiar. Hi ha algún molí fariner. Reb lo corrèu per Ripoll y pertany al districte electoral de Puigcerdà.

Viladonja, prenent per punt de partida la esglesia del poble y passant per Ripoll, dista, part ab camí de ferradura y part ab vía rodada, de Puigcerdà, 74 kilòmetres; de Gerona, 97, y de la estació de la via ferrada de Ripoll, 13. Està situat en los faldars de la serra de Matamala que donan ses aygües al Merlés. Té una escola incomplerta d'assistencia mixta y celebra la festa major lo día 10 de Desembre.

En l'ordre relligiós hi ha en lo districte dues parroquies, totes dues del arxiprestat de Ripoll y del bisbat de Vich, y són:

La parroquia de Viladonja, urbana d'entrada, ab rector, que té la esglesia parroquial dedicada a Santa Eulalia, y per sufragània la esglesia romànica de Sant Esteve de la Riba, en lo lloch d'aquest nom.

Y la parroquia d'Estiula, rural de segona, ab rector, que té una ermita dedicada a Sant March, al cim de la enlayrada montanya que porta son nom (1,375 metres sobre lo nivell de la mar).

Aquestes esglesies y llochs eran possessió del monestir de Ripoll, quins abats ne tenían, ademés, lo senyoríu jurisdiccional. L'any 1698, Viladonja y Sant Esteve de la Riba eran llochs reyals y Estiula y Querrubí continuavan essent del senyoríu del abat de Ripoll. Tots corresponían a la veguería de Camprodón.

La esglesia de Sant Llorenç del llogaret de Querrubí, està agregada al present a la parroquia de Sant Jaume de Frontanyà y s'hi díu missa un diumenge per altre.

Bibliografía.—Torras (C. August): *Pyrinèu Català-Bergadà,* 1905.

Vilallobent

Lo poble de Vilallobent y lo de Aja forman un districte municipal situat en la Cerdanya, quasi al S. de Puigcerdà, que afronta, al N. y al E., ab França (comunes de Burg-Madame y de Palàu); al S., ab lo districte d'Alp, y al O., ab los de Quexans y de Puigcerdà. Té 90 edificis y alberchs, ab 289 habitants de fet (de dret 342), dels quals 81 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 71; casats, 47; viudos, 9; total, 127.—Dones: solteres, 105; casades, 49; viudes, 8; total, 162; y per entitats de població, com segueix:

Vilallobent (cap de districte): 50 edificis y alberchs, ab 125 habitants.—Aja (a 1,500 metres de Vilallobent): 35 edificis y alberchs, ab 142 habitants.—Petits caserius y edificis isolats, 5, ab 22 habitants.

Lo terme s'extén per terrer força planer a la riba esquerra del Segre; però aprés se torna accidentat y montanyós envers lo S., seguint la serra que separa la riera de Pereres de la de Vilallobent, fins al plà de les Forques. Aquesta serra està regularment poblada de bosch. En los conrèus s'hi cull segle, llegums y trumfes. Abunda en prats y s'hi cría bestiar. Lo regan lo Segre, lo Llavanera y la riera de Vilallobent, quins riberals se veuen ombrejats d'arbres. Té camins carreters a Quexans y Urtg, a Les Pereres, a Puigcerdà, a Aja, a Burg-Madame y a Palàu, y l'atravessa de S. a N. l'antich camí reyal de ferradura de Ribes a Cerdanya, pêl coll de Mayans. Pertany al districte electoral de Puigcerdà, per quina vila reb lo corrèu. Los habitants del districte són quasi exclusivament agricultors.

Lo poble de Vilallobent està situat mólt prop del ayguabarreig de la riera de Vilallobent ab lo Llavanera, al acabament y al peu de la serra esmentada. Dista de Puigcerdà 5 kilòmetres, y per vía rodada, de Gerona, 146, y de Ripoll, que es la estació de camí de ferre que té més propera, 62. Té lloch de carrabiners, ab residencia d'un tinent d'aquesta arma, una escola pública elemental incomplerta d'assistencia mixta, algún molí fariner, y celebra la festa major lo primer diumenge de Setembre. Aja, a poch menys de 3 kilòmetres de Puigcerdà, està situat en la plana prop de la confluencia del Llavanera ab lo Segre.

Tots dos pobles tenen parroquia, del arxiprestat de Cerdanya y del bisbat de la Sèu d'Urgell.

La de Vilallobent, que es rural de primera, ab rector, existía ja l'any 839 *(Villalubent)* y fóu possessió del monestir de Ripoll. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Andréu, es un temple romànich alterat. Conserva un fragment de retaule pintat, del segle XV, que representa a Sant Antoni Abat.

La de Aja es rural de segona, ab rector, y té la esglesia parroquial dedicada a Sant Julià. Son absis romànich fóu enderrocat l'any 1791. Era també possessió del monestir de Ripoll y al costat de la esglesia hi ha lo casal anomenat «La Pabordía», en lo que hi tenía la seva habitació reservada lo monjo que gaudía de la Pabordía d'Aja. Aja en los documents se troba escrit *Aginis* (1027), *Age* (1194), *Agia* (segles XIII y XIV), *Haja* (1391), *Aya* (segle XV) y aprés *Aja*.

La parroquia de Vilallobent tenía, l'any 1359, 10 fochs que eran del abat de Ripoll. L'any 1698, Vilallobent y Aja eran llochs reyals de la veguería de Puigcerdà.

Vilallonga

Forman lo districte municipal de Vilallonga los pobles de Vilallonga, de La Roca, d'Abella y de Tragurà y los vehinats de Cros y de Llebró. Està situat al E. SE. de Puigcerdà en la alta conca del Ter, y afronta, al N., ab lo de Setcases; al E., ab lo de Llanars; al S., ab los de Frexanet y de Ogassa, y al O., ab los de Pardines y de Queralps. Té 386 edificis y alberchs, ab 1,167 habitants de fet (de dret 1,327), dels quals 389 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Vilallonga.—Vista general de Sant Martí

Hòmens: solters, 289; casats, 244; viudos, 35; total, 568.—Dones: solte-

res, 307; casades, 245; viudes, 47; total, 559; y per entitats de població, com segueix:

Vilallonga (cap de districte): 149 edificis y alberchs, ab 437 habitants.—Abella (a 1,952 metres de Vilallonga): 46 edificis y alberchs, ab 142 habitants. — La Roca (a 2,110 metres de id.): 33 edificis y alberchs, ab 99 habitants.—Tragurà de Baix, vehinat (a 3,152 metres de id.): 31 edificis y alberchs, ab 74 habitants. — Tragurà (a 3,182 metres de id.): 58 edificis y alberchs, ab 166 habitants.—Petits caserius y edificis isolats, 69, ab 249 habitants.

Vilallonga.—Vista general de La Roca

En censos anteriors figuran lo vehinat de Llebró, ab 8 cases y 56 habitants, y lo del Cros, ab 7 cases y 19 habitants.

Lo districte es montanyós, ab alguns petits bocins de planer en lo fons de la vall del Ter, a la que fan cap les comes o clotades del Catllar, de Tragurà, d' Abella, de Cân Huguet Vell y de Llebró, pêl fons de les quals devallan les corrents de sos respectius noms y la de Vilardell, ab los riberals arbrats y herbats com los del Ter. Hi abundan les fonts de mólt bona aygua y les montanyes en sos faldars estàn plenes de bosch y en los planells conreuades. S' hi cría bestiar y en lo terrer de conrèu s' hi cull segle, trumfes y poch blat. Té camí carreter de Vilallonga a Camprodón; los altres camins del districte són, en general, de ferradura, com lo de Camprodón a Ribes, per la collada Verda; lo de Vilallonga a Setcases, y lo de Nuria, per Tragurà y coll de Tres Pichs. Lo districte es purament agrícol y té una important fàbrica de creació y transmissió d' energía elèctrica y algún molí fariner. Reb lo corrèu per Camprodón y pertany al districte electoral de Puigcerdà.

Lo poble de Vilallonga, situat a la riba esquerra del Ter, a 1,035 metres d'elevació sobre lo nivell de la mar, dista, per vía rodada, de Camprodón, uns 5 kilòmetres; de Puigcerdà, 91; de Gerona, 93, y 19 de la estació del camí de ferre de Sant Joan de les Abadesses, que es la que té més a la vora. Compta ab dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes, varis hostals, hi havía hagut hospital y celebra la festa major lo día 11 de Novembre. Té una font d'aygua mólt fresca anomenada la «Font Blanca», a la riba dreta del Ter.

Tragurà, situat a la falda d'un serrat que s'estreba en lo puig de Fontlletera, està dividit en dos barris, Tragurà de Dalt y Tragurà de Baix, a 1,425 y 1,350 metres respectivament sobre lo nivell de la mar, y té una escola pública elemental incomplerta d'assistencia mixta.

La Roca s'axeca esgrahonat al cim d'un morro avençat d'una estrebació de la serra de Portolés, que separa la vall de Tragurà de la de Abella, voltat de precipicis y dominant la vall del Ter fins més avall de Camprodón. Hi havía hagut un castell, propri, en lo segle XIV, de la familia Des-Bach, d'accés mólt difícil y impossible pêl costat N., en que lo morrot està tallat verticalment.

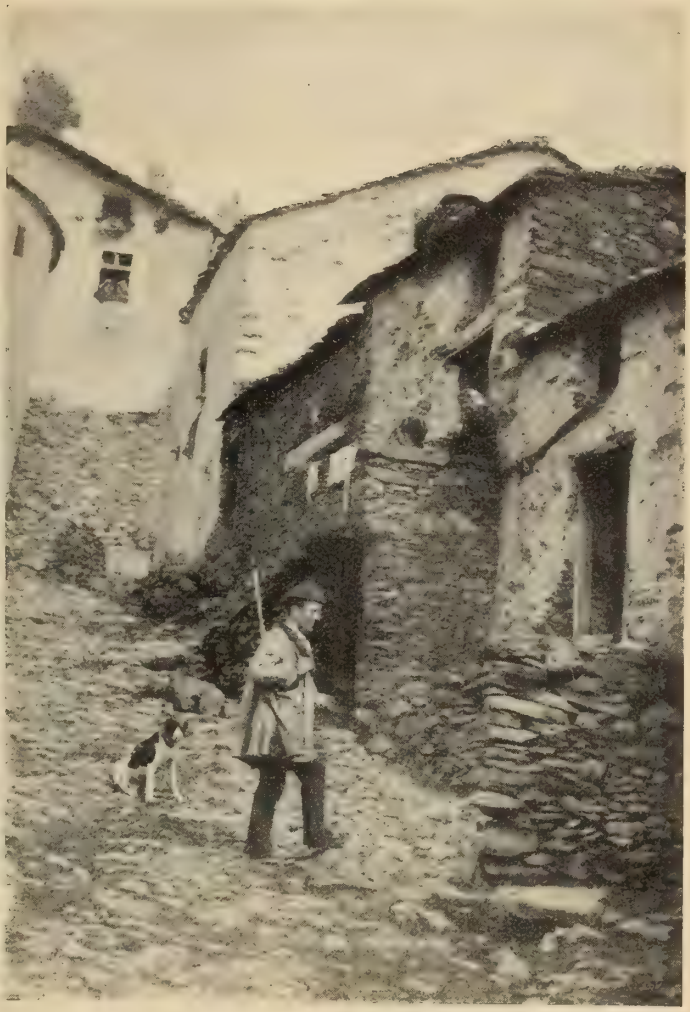

Clixé de Vicents Grivé

Vilallonga.—Un carrer de Tragurà

Abella està situat prop del ríu o riera de son nom, a la seva riba esquerra y un xich enlayrat en lo faldar de la serra. A la altra riba del ríu hi ha lo torrent d'Adous, que forma un bonich saltant y baxa de la serra Cavallera;

en lo faldar de la derrera serra s'hi explotavan meners d'antimoni, explotació al present abandonada.

Hi ha en lo districte dues parroquies, totes dues del bisbat de Gerona, abans del ardiaconat de Besalú y al present del arxiprestat de Olot.

La de Tragurà, urbana d'entrada, ab rector, que té la esglesia parroquial dedicada a Sant Julià, y una ermita o capella dedicada a Nostra Senyora del Roser, en lo vehinat de Tragurà de Baix.

Y la de Vilallonga, urbana de primer ascens, ab rector y vicari. La esglesia parroquial es un petit temple romànich d'una sola nau y està dedicat a Sant Martí. Té agregades a la entrada y a la sortida del poble, dues capelles de moderna construcció, la una dedicada a Sant Domingo y la altra a la Mare

Clixé de Baltasar Solá

Vilallonga.—Vista general de Abella

de Déu dels Dolors; la esglesia de Santa Llucia, en lo poble de Abella; altra esglesia, quina advocació ignoràm, en lo poble de La Roca; una ermita dedicada a la Mare de Déu del Roser, prop de Cân Huguet Vell, y lo santuari de Nostra Senyora del Catllar, en un cim de la riba dreta del Ter, a 1,165 metres d'alçada sobre lo nivell de la mar, ab una font a la vora, en la qual s'hi fà un aplech l'endemâ de Pasqua florida.

En los documents se troba menció d'una esglesia o capella de Sant Pere del Catllar, en lo terme de Vilallonga.

Vilallonga, en los documents *Villa-longa* (1183) ab lo castell de Catllar, l'any 1359 tenía 49 fochs de cavallers. L'any 1698, Vilallonga, Llebró, Abella, Lo Cros y La Roca eran llochs reyals. Tragurà, en los documents *Tregurano* (977) y *Tragurano* (1362) fóu venut en 1194 per Bernat de Navata al monestir de Sant Joan de les Abadesses. En l'any 1359, tenía 16 fochs de pertenencia del dit monestir, en quin poder continuava l'any 1698. Era de la veguería de Camprodón.

Partit judicial de Santa Coloma de Farners

Santa Coloma de Farners. — Anglés. — Arbucies. — Blanes. — Breda. — Brunyola. — Caldes de Malavella. — Espinelves. — Hostalrich. — La Cellera. — Lloret de Mar. — Massanes. — Massanet de la Selva. — Osor. — Riells. — Riudarenes. — Riudellots de la Selva. — Sant Andréu Salòu. — Sant Felíu de Buxàllèu. — Sant Hilari S -Calm. — Sant Miquel de Cladells. — Sils. — Susqueda. — Tossa. — Vidreres. — Viladràu. — Vilobí.

Lo partit judicial de Santa Coloma de Farners, format pèls 27 districtes municipals que acabàm de relacionar, ocupa en l' extrém S. y SE. de la provincia, una extensió superficial de 1,117'80 kilòmetres quadrats. Lo poblan 44,347 habitants de fet (de dret 44,928), dels quals 121 són militars y 143 de nacionalitat extrangera, que viuen en 12,016 edificis y alberchs.

Afronta, al N., ab los partits de Olot (en mólt curt tragecte) y de Gerona; al NE., ab aquest derrer y en un petit bocí ab lo de La Bisbal; al SE., ab la mar, y al S. y O., ab la provincia de Barcelona.

La costa comença en la punta d' En Bosch, entre Sant Felíu de Guíxols y Tossa, y acaba en la punta del Tordera. Tota ella pertany a la provincia marítima de Mataró y comprèn sencer lo districte marítim de Lloret de Mar y part del de Blanes, que s' extén al S. dintre de la provincia civil de Barcelona. Des de la punta del Tordera fins poch al N. del santuari del Far, en la serra que tanca per ponent la vall d' Hostoles, sos límits són los metexos que-ls de la provincia; però d' aquest lloch, que constitueix l' extrém N. del partit, giran al SE. per la vessant de la montanya en quin cim s' axeca lo predit santuari, seguint la partió, primer, dels districtes municipals de Les Planes, que pertany al partit de Olot, y del de Susqueda, que pertany al de Santa Coloma, y aprés la del d' aquest derrer poble y la de la vila d' Amer, que es del partit de Gerona. D' Amer, al extrém SE. del terme de Llagostera, los límits són los que hem assenyalat al parlar del partit judicial de Gerona, y del terme de Llagostera a la mar, en la punta d' En Bosch, los forman la partió entre lo districte municipal de Tossa y los de Santa Cristina d' Aro y de Sant Felíu de Guíxols, que pertanyen al partit judicial de La Bisbal.

PARTIT JUDICIAL D

SANTA COLOMA DE FARNERS

PROVINCIA DE GERONA

A. Martin editor-Barcelona.

Dintre d' aquests límits hi venen compreses tota la conca hydrogràfica del ríu Tordera, en la part que pertany a la provincia de Gerona; les vessants de la dreta de la conca baxa del Ter, des de que entra en la provincia fins un xich en avall de la riera de Osor, ab bona partida de la conca del Onyar; y, finalment, la part de la conca litoral del S. que s' extén des de poch més amunt de la riera de Tossa fins a trobar la conca del Tordera.

Lo terrer, en conjunt, es montanyós, y conté cims enlayrats, com los de Matagalls y de les Agudes en lo macís del Montseny, formant-se entre les estrebacions d' aquest y les de la serra costanera una depressió ocupada en antichs temps per aygües estancades, quin derrer rastre ha desaparegut ab lo desguàs del estany de Sils. Per la banda de Vilobí, de Vidreres y de Riudarenes, hi ha alguns troços de terrer plà o lleugerament accidentat. Lo clima, al hivern, es més fret de lo que fà suposar la situació del partit en la çona temperada de la provincia; hi escasseja la pluja y també la neu, que no-s manté més que curtes temporades en los cims del Montseny y en les serres properes de Sant Hilari. Los vents dominants són los del E. y del SE.

La principal riquesa del partit la constituexen los productes agrícols y mólt en particular los forestals—suro, rodells y fusta de botatge.—De fruytes, les collites més abundants són la de castanyes y la de pomes. La producció vinícola, d' ençà de la filoxera, hi es mólt escassa, y d' oli també se n' hi cull poch. S' hi explotan aygües minerals, y alguns meners; té fàbriques en lo riberal del Ter, y les industries que hi estàn més desenrotllades són la tapera y la fabricació de cercles y dolgues. Les poblacions de la costa, que abans del predomini de la marina de vapor donavan un fort contingent a la navegació d' altura y en quins astillers se pot dir no s' hi acabava may la feyna, han vist reduhit son tràfech marítim al petit comerç de cabotatge y a la industria pesquera.

Compta lo partit ab les següents víes de comunicació:

Camí de ferre de Barcelona a França, en ses dues branques del litoral y del interior fins al Empalme. La línia del litoral serveix en la provincia la estació de Blanes, per la qual se comunican directament ab Barcelona les viles de Blanes, Lloret y Tossa, y les dues primeres també ab Gerona. La del interior té estacions a Breda, a Hostalrich, al Empalme, a Sils, a Caldes de Malavella y a Riudellots de la Selva, passada la qual entra la vía en lo partit de Gerona.

Camí de ferre de Gerona a Olot. Té en lo partit estació a Anglés y a La Cellera, y baxador en lo Pasteral.

Carretera de primer ordre de Madrid a La Junquera y França. Entra en lo partit pêl Suro de la Palla y ne surt pera entrar al de Gerona pêl terme de Fornells, després d' atravessar los districtes municipals de Massanet de la Selva, Vidreres, Sils, Caldes de Malavella y Riudellots de la Selva.

Carretera de segón ordre de Manresa a Gerona. Té construit en la provincia lo troç de Gerona a Anglés.

Carretera de tercer ordre (com totes les que seguiràn) de Tossa a Hostalrich. Serveix, en los 25,751 metres que té construits, les poblacions de Tossa, Lloret, Blanes y Tordera. Los 10,680 metres que faltan s'estàn construint.

Carretera de Hostalrich als banys de Sant Hilari. Té 32,309 metres, es acabada, y després d'atravessar lo terme de Sant Felíu de Buxallèu, serveix les viles d'Arbucies y de Sant Hilari.

Carretera de Breda a Arbucies. Aquesta carretera embrancarà en La Batlloría ab la provincial de Barcelona a Fogàs de Tordera, y al peu de la montanya de Montsoríu ab la que va de Hostalrich a Sant Hilari. Enllaçarà, ademés, Breda ab la estació del ferrecarril, substituint lo camí vehinal de 2,534 metres de llargada, subvencionat per la Diputació, que avuy fà aquest servey. Tindrà 9,570 metres y s'hi està treballant.

D'Arbucies a la provincia de Barcelona, en direcció a Vich, per Espinelves y Viladràu. Té 6,975 metres construits a la sortida d'Arbucies. Lo romanent fins a Viladràu està en construcció. Aquest derrer poble, al present, està enllaçat ab la xarxa de carreteres de la provincia de Barcelona per dos camins vehinals subvencionats per la Diputació, l'un de 2,500 metres, en direcció a Taradell y Seva, y l'altre de 5,000 metres en direcció a Vich. També hi està enllaçada la vila de Sant Hilari per un camí vehinal, axí meteix subvencionat, de 5,000 metres.

De Lloret de Mar a Santa Coloma de Farners. Té construits o acabantse 6,511 metres en lo terme de Lloret, des de aquesta vila al lloch anomenat Los Hostalets, y acabats altres 10,883 metres, des dels hostals de la Granota, en la carretera de Madrid a La Junquera, fins a Santa Coloma. Serveix los districtes municipals de Lloret, Sils, Riudarenes y Santa Coloma, y servirà també lo terme de Vidreres quan sigan fets los 9,742 metres que faltan per estar acabada. Es la que comunica Santa Coloma ab la estació de Sils.

Carretera de Santa Coloma a Sant Hilari. Està en construcció y servirà lo districte de Sant Miquel de Cladells.

Carretera de Santa Coloma a Olot y Sant Joan de les Abadesses. Està acabada y serveix en lo partit los districtes de Santa Coloma, Brunyola, Anglés y La Cellera; entra en lo partit de Gerona per lo Pasteral.

Carretera de Santa Coloma a Gerona. Té 1,500 metres comuns ab la de Madrid a La Junquera, abans d'arribar a Gerona, des de la qual té construits 12,823 metres en los districtes de Palàu Sa-Costa, Vilablareix, Ayguaviva y Vilobí fins arribar a Salitja. S'estàn construint los 7,503 metres restants.

De Santa Coloma a Castanyet (4,890 metres) hi ha un bon camí vehinal subvencionat per la Diputació.

De la estació de Sils, per Vidreres, a Llagostera. Tot just està començada.

De Caldes a Llagostera, acabada.

De Tossa a Llagostera. S'està acabant.

VILA DE Sta. COLOMA DE FARNERS

facilitat y revisat per l'Ajuntament

Escala 1: 5000

Carretera de Sta. Coloma a la provincial de Vich
Camí de St. Hilari
Escorxador
Travessia
Passeig St. Salvador
Torrent Vostre
C. del Arrabal inferior
Mossen Cinto Verdaguer
C. del Real Palmiers
Major Travessia
C. de la Rosa
C. de St. Ignaci
C. del Canvel
C. de la Matta
Carretera St. Pol de Mostalrich
Carretera à Lloret de Mar
C. de Camprodón
P. de St. Sebastiá
C. de St. Sebastiá
C. de Gerona
C. del Feriol
C. de la Violeta
Carretera de Vilovés
Carretera de Sta. Coloma de Farners à St. Joan de les Abadesses
Plaça de Orient
C. del Este
C. del Centre
C. del Ball
C. de Campjoli
C. de St. Joan
C. Alt
P. de la Constitució
C. de la Verge Maria
C. del Prat
Camí del Catalunyet
N
W

1. Placa Beat Salvador

A. Martín, editor - Barcelona.

De Riudellots de la Selva a La Bisbal. Està construit lo troç corresponent al partit.

D' Anglés a Osor y banys de Sant Hilari, construida fins a Osor.

Les demés carreteres que hi ha progectades, no s' han començat a construir que sapigàm.

De les 48 parroquies que hi ha en lo partit, 34 són del bisbat de Gerona y pertanyen al arxiprestat de Santa Coloma (abans al ardiaconat de La Selva); 13 són del bisbat de Vich, antich comtat d' Ausona, y pertanyen al arxiprestat de Sant Hilari Sa-Calm; y una es del bisbat y antich comtat de Barcelona, y pertany al arxiprestat de Sant Celoni.

La major part de la comarca denominada La Selva y una partida de la coneguda per Les Guilleríes, són d' aquest partit.

Santa Coloma de Farners. — Vista general de la població

Santa Coloma de Farners

La ciutat, abans vila, de Santa Coloma de Farners, ab lo vehinat de Sant Marçal, lo poble de Castanyet y lo llogaret de Sant Pere Cercada, forman un districte municipal situat al S. SO. de Gerona, en la conca del Tordera, que afronta, al N., ab los de Osor, de Brunyola y de Vilobí; al E., ab lo de Riudarenes; al S., ab aquest derrer y ab lo de Sant Felíu de Buxallèu, y al O., ab los de Sant Miquel de Cladells y de Sant Hilari. Té 1,174 edificis y alberchs, ab 4,666 habitants de fet (de dret 4,927), dels quals 1,690 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 1,338; casats, 880; viudos, 118; total, 2,336. — Dones: solteres, 1,249; casades, 874; viudes, 207; total, 2,330; y per entitats de població, com segueix:

Santa Coloma (cap de districte): 977 edificis y alberchs, ab 3,687 habitants.—Sant Marçal, vehinat (a 2,200 metres de Santa Coloma): 13 edificis y alberchs, ab 65 habitants. — Castanyet (a 5,000 metres de id): 58 edificis y alberchs, ab 342 habitants.—Sant Pere Cercada (a 9,100 metres de id.): 18 edificis y alberchs, ab 94 habitants. — Petits caserius y edificis isolats, 108, ab 478 habitants.

Lo terme es montanyós, ab un trocet de planer al fons de la vall ahont està edificada la ciutat seguint lo curs de la riera de Santa Coloma, que baxa de la banda de Sant Hilari y rega lo terme, y a la qui afluexen, prop de la ciutat, la riera de Castanyet y la dels Frares. La montanya està poblada de boschs, en los quals predominan les alzines y los castanyers, veyent-s' hi també alguns pins y suros. En los conrèus s' hi cullen grans, llegums y poch ví y oli, y hortalices en les hortes que vorejan la riera y la cequia dels molins. Hi abunda la fruyta d' esclova, particularment les castanyes, les avellanes y los pinyons. Dels boschs se n' extràu, ademés, carbó, fustes y suro. L' atravessan les carreteres que portàm indicades y mólts camins carreters y de ferradura en mal estat de conservació. Té un establiment d' aygües minerals a curta distancia al SE. de la població (73). Es cap de partit judicial, que elegeix quatre diputats provincials, y cap de districte electoral pera diputats a Corts.

Santa Coloma de Farners.—Pont y pas de Vilà

La ciutat de Santa Coloma està situada al fons de la vall per la qual s' escorre la riera que porta son nom, a la riba esquerra d' ella y en terrer bastant planer. Dista de Gerona, per la carretera que la unirà directament ab

(73) Veja-s la plana 126.

aquesta ciutat, 21,826 metres, y de la estació de Sils, que es la de camí de ferre que té més a la vora, un xich més de 8 kilòmetres. Té regular caseríu, en part relativament modern, distribuit en una trentena de carrers, tres places y alguna placeta; de les primeres dues d' espayoses, la de la Constitució, en la qual s' hi fà lo mercat, y la d' Orient, ahont s' hi fà lo firal de bestiar: y a més dos passeigs, envers la riera, anomenats de Sant Salvador (Nou y Vell).

Santa Coloma de Farners.—Establiment d' aygües minerals

Com a cap de partit, té jutjat d' instrucció y primera instancia, ab secretari y dos escrivans; registre de la proprietat; presó; advocats y procuradors. Hi ha lloch de la guardia civil, ab residencia d' un capità; servey de policía; administració de corrèus y de telègrafs (aquests de servey limitat); administració subalterna de rendes estancades, y dues notaríes.

Compta ab tres escoles públiques elementals complertes, dues de noys y una de noyes, y dues de privades, una de noys a càrrech de GG. de la Doctrina Cristiana, y altra de noyes a càrrech de RR. del Sagrat Cor de María; ab un colegi privat de segona ensenyança; ab

Santa Coloma de Farners.— Esglesia de St. Pere Cercada

hospital municipal ab 8 llits, servit per RR. Josefines; ab escorxador públich, y ab lluminaria elèctrica.

Celebra mercat los dilluns de cada setmana, de bestiar lo derrer dilluns de mes, y extraordinari los dijous en temps de la venda de castanyes, avellanes y trumfes; fira los díes 24 y 25 de Febrer, 19 y 20 de Març y 31 de Desembre; festa major del 24 al 26 de Setembre, y la petita lo diumenge després de Pasqua florida.

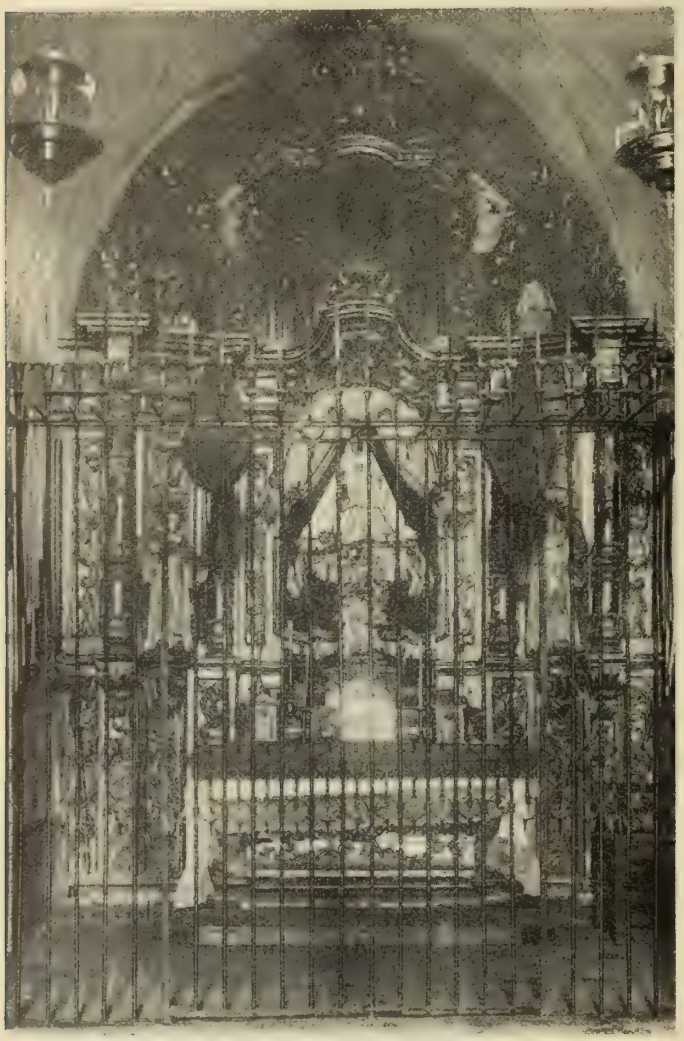

Santa Coloma de Farners.—Altar del Santuari de Nostra Senyora de Farners

S' hi exercexen les professions y les arts y oficis manuals propris d' un petit centre de comarca, ab botigues provehides de lo necessari; y hi ha establertes una fàbrica de curtits, deu obradors de taps, cinch forns de rajols y teules, algunes prempses d' oli, molins fariners y gran nombre d' espardenyers: quins productes, ab los forestals y la fruyta, són los que mantenen lo comerç d' exportació.

Les fires y mercats que se celebran a Santa Coloma són mólt concorreguts, mercès a les carreteres que fan cap a la ciutat, y més ho seràn quan sían acabades la de Gerona y la de Sant Hilari, y les progectades de Breda y d' Arbucies, si algún día s' arriban a construir. Pera alberch y conveniencia d' anants y vinents hi ha dues fondes, varis hostals, carruatges de lloguer, ordinacions a Anglés (1 pesseta per persona) y a Sils en los trens ordinaris (0'50 pesseta assiento) y servey d' automòvils de Sils a Santa Coloma (1 pesseta).

En l' ordre relligiós, hi ha en lo districte tres parroquies, totes del bisbat de Gerona y abans del ardiaconat de La Selva: la de Santa Coloma, la de Castanyet y la de Sant Pere Cercada.

La de Santa Coloma es urbana de terme y cap d' arxiprestat, ab rector arxipreste, 3 vicaris, 3 beneficiats y 5 capellans adscrits. A més de la esglesia parroquial, situada a la plaça de la Constitució, dedicada a Santa Coloma y consagrada l' any 950, té en son terme, dintre la població, la capella de Nostra Senyora dels Dolors; la de Sant Sebastià, en la placeta de son nom; la de Sant Joseph, en l' hospital, y la de Nostra Senyora del Sagrat Cor, en lo colegi-convent de les RR. del Immaculat Cor de María, fundat en 1865; y fora la

Santa Coloma de Farners.—Castell y capella de Nostra Senyora de Farners

població, lo santuari de Nostra Senyora de Farners, en la montanya en quin cim s' axecan los restes del castell de Farners, en lo qual s' hi celebra un aplech lo día 2 de Juliol. Hi havía hagut també en l' arrabal, prop de la riera dels Frares, una capella dedicada a Nostra Senyora de Bell-lloch, que fóu dels Franciscans de Sant Salvi de Cladells, enrunada l' any 1835.

La parroquia de Castanyet es rural de segona, ab rector, y té la esglesia parroquial dedicada a Sant Andréu.

La de Sant Pere Cercada es també rural de segona, ab rector. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Pere, y consagrada l' any 1245, es un temple romànich, de planta de creu llatina, ab tres absis, llanterna o cúpula y bonica porta d' ingrés, en bastant bon estat de conservació. Havía sigut canonja agustiniana, fundada pêl senyor del lloch, Pere Ramón de Vilademany, en 1137 o 1139, y possehí, entre altres bens, les esglesies de Santa Coloma y de la Esparra. Per supressió de la ordre en 1592, s' incorporà aquest priorat, en 1598, al convent d' Agustins Calçats de la Sèu d' Urgell. Esglesia y canonja havían estat voltats de murs. En lo mas Vallvehí d' aquesta parroquia hi ha una ermita dedicada a Santa Victoria.

Notes històriques.—Ja en lo segle XII se troba menció del castell y de la

familia de Farners (en los documents *Farners* (any 1111), *Farneris* (1200), *Farineriis* (1245) y *Farneriis* (1362). L'any 1359, tenía lo castell 51 fochs y pertanyía a la noble familia de Vilademany, feudataria dels vescomtes de Cabrera. L'any 1640, negà la vila la entrada al terci d'En Lleonart Moles, qui venía saquejant lo país. Pochs díes després arribava a la vila l'agutzil reyal Monrodó, quin comportament violent y aspre revoltà contra d'ell lo poble, que posà foch al casal ahont s'havía amparat y en ell morí. Fóu luego entrada la vila pèls soldats d'En Moles, en llur majoría napolitans, que hi calaren foch destruint-ne més de duescentes cases. Aquest succés fóu un dels qui més contribuí al alçament de Catalunya contra lo govern de Felip IV de Castella, conegut en la historia per la guerra de Separació. També ha figurat la vila repetides vegades durant les guerres civils del passat segle. La casa senyorial de Farners, situada prop la esglesia, en part de lo que es ara plaça de la Constitució, fà pochs anys va ésser enderrocada.

Nasqué l'any 1291 en Santa Coloma lo Beat Dalmàu Moner, de la ordre de Predicadors, qui morí als 50 anys d'etat. En la esglesia parroquial se conservan un braç y una dent de dit Beat, quals relliquies són mólt venerades. També es fill d'aquesta ciutat lo Beat Salvador d'Horta, de la ordre de Sant Francesch.

Dues festes típiques celebra Santa Coloma: la del «Pelegrí de Tossa», lo día de Sant Sebastià (20 de Janer), y la de la «Encesa de pins», lo día de Sant Salvador (18 de Març).

Anglés

Lo districte municipal d'Anglés, format per la vila d'aquest nom y lo lloch de Sant Amanç, està situat a la riba dreta del Ter, al O. de Gerona y al N. de Santa Coloma, y afronta, al N., ab lo d'Amer; al E., ab lo de Bescanó; al S., ab lo de Brunyola, y al O., ab los de Osor y de La Cellera. Té 439 edificis y alberchs, ab 1,626 habitants (74) de fet (de dret 1,629), dels quals 573 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 409; casats, 395; viudos, 31; total, 836.—Dones: solteres, 357; casades, 393; viudes, 40; total, 790; y per entitats de població, com segueix:

Anglés (cap de districte): 279 edificis y alberchs, ab 964 habitants.—Plà d'amunt, vehinat (a 600 metres d'Anglés): 29 edificis y alberchs, ab 173

(74) Segons noves particulars, lo nombre d'habitants, en lo cens de 1910, ha pujat a 2,620.

habitants. — Plà d' avall, vehinat (a 540 metres de id.): 48 edificis y alberchs, ab 181 habitants.—Sant Amanç (a 3,500 metres de id.): 27 edificis y alberchs, ab 85 habitants. — Petits caserius y construccions isolades, 56, ab 223 habitants.

Lo terme, que s' extén al mitjorn per la serra y per la vall de la riera de Osor, té una partida de plà envers la confluencia de dita riera ab lo Ter. La

Plan y carrers d' Anglés (Revisat per l' Ajuntament)

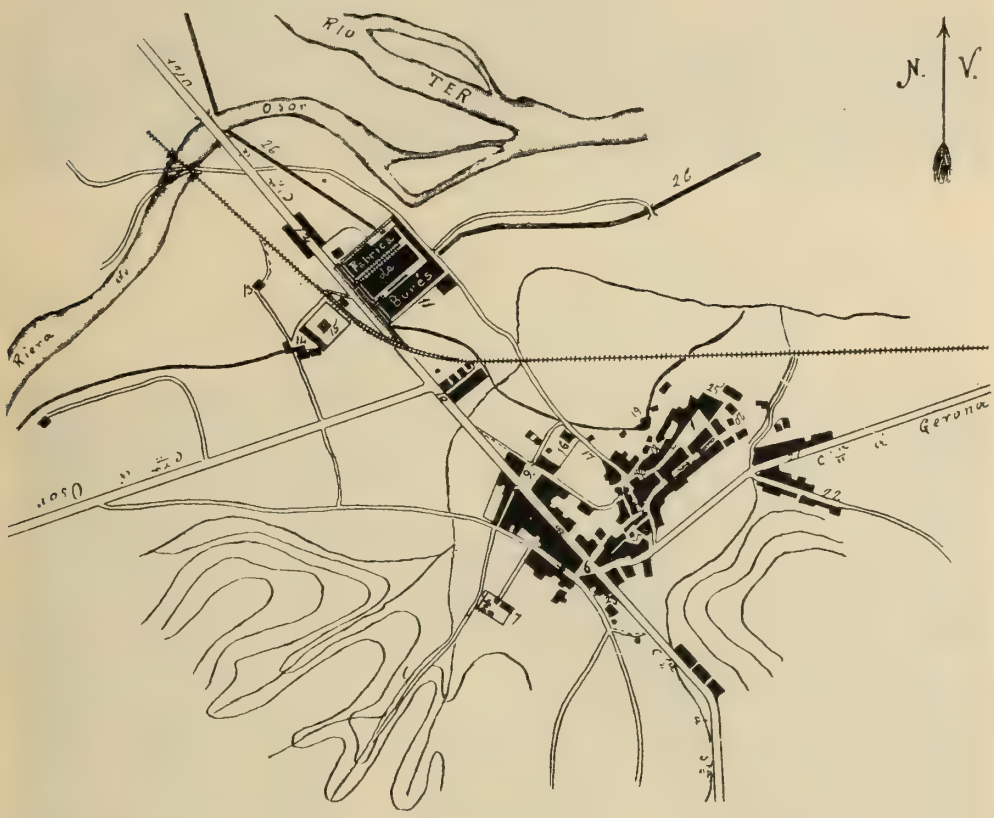

1. Plaça de la Constitució y casa ajuntament.
2. Carrer Major.
+ Esglesia.
3. Carrer de la Vall.
4. Capella de Santa Magdalena.
5. Barri de Santa Magdalena.
6. Rutlla.
7. Cementiri.
8. Carrer de la Industria.
9. Carrer y plaça del Nort.
10. Carrer de Sant Miquel.
11. Fàbriques dels Srs. Viuda y fills de Francisco Burés.
12. Carrer de les Fàbriques.
13. Casa-quarter guardia civil.
14. Molí y caseríu d' En Cuch.
15. *Xalet* de les fàbriques.
16. Colegi de GG. Dominiques.
17. Carrer del Arrabal.
18. Carrer del Molí.
19. Molí fariner.
20. Carrer Empedrat.
21. Id. de les Triases.
22. Id. Nou de la Coma.
23. Colegi dels GG. de la Doctrina Cristiana.
24. Ferrecarril de Olot a Gerona.
25. Carrer del Castell.
26. Canal de les fàbriques.

montanya està poblada de boschs, castanyers y alzines, que proporcionan castanyes, rodells y fusta de botada, y lo riberal, particularment lo del Ter, provehit d' arbredes. En los conrèus s' hi donan grans, llegums, trumfes, hortalices y fruyta, particularment avellanes. S' hi cría bestiar. S' explotan en lo terme meners de plom, y hi brolla una font d' aygua ferruginosa. Lo

regan lo ríu Ter, la riera de Osor, alguna torrentera y la cequia que dóna força motríu a les fàbriques y molins; y lo atravessan la carretera d'Anglés a

Anglés.—Vista general de la població

Gerona, la de Santa Coloma a Sant Joan de les Abadesses, la de Riudellots a Sant Martí de Llèmana y la d'Anglés a Osor, a més de la vía ferrada de

Anglés.—Carrer de Vall

Gerona a Olot, que té estació a Anglés y hi porta lo corrèu. Pertany al districte electoral de Gerona.

La vila d'Anglés dista, per carretera, de Santa Coloma prop de 12 kilò-

metres, y de Gerona 16,917 metres. Està situada a curta distancia de la riba dreta del Ter, sobre un turó la part vella de la vila, y en lo plà, seguint les carreteres que hi afluexen, la part d'ella que podríam dir-ne moderna. Té regular caseríu, y, en la part alta que havía estat murallada, algunes cases d'aspecte senyorívol. Hi ha lloch de la guardia civil, ab residencia d'un oficial; administració de corrèus; subcentral telefònica de la xarxa de Gerona; metges; apotecari, y hi havía hagut hospital, tancat al present per falta de rendes. Compta ab dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes; tres de privades, d'elles una de noys y una de noyes a càrrech de corporacions relligioses, y un professor de música. Celebra mercat los diumenges, fira lo día 17 de Janer y la festa major lo primer

Clixé de J. Botet

Anglés.—Vasos ceràmichs (Etat del bronze)

diumenge de Setembre. A més d'agrícola es població industrial, que té establertes una fàbrica de filats y de texits de cotó, que ocupa uns 800 obrers; una de serrar fusta; quatre forns de rajols, y tres molins fariners, y s'hi explotan, ab majors o menors intermitencies, dos meners de plom. Hi funcionan un centre d'acció social y una cooperativa obrera; compta ab tres cafès, un d'ells ab teatre y sala de ball; ab hostals, y, a més dels trens, té ordinació a Gerona dues vegades al día (preu per persona, o'75 pesseta), y a Santa Coloma los dilluns (preu, 1 pesseta.)

En l'ordre relligiós es parroquia urbana de primer ascens, ab rector, un vicari y un beneficiat. La esglesia parroquial està dedicada a Sant Miquel. A més d'ella pertanyen a la parroquia la ermita de Santa Bàrbara, la de Sant Pere, la capella de Santa Magdalena y la de Sant Antoni.

La esglesia o capella de Sant Amanç, en lo lloch d'aquest nom, es de la parroquia de Sant Martí Sa-Presa.

Notes històriques.—En lo terme d'Anglés s'hi recullí, temps enrera, una

bonica punta de fletja de sílex, que guardava l' apotecari de la població senyor Vila, y més derrerament, al construir-se les fàbriques, s' hi va trobar una antiga necròpolis, de la qual se-n conservan en los musèus de Gerona y de Barcelona nou o deu vasos o urnes cineraries, que per la seva tècnica semblan pertànyer a la etat dels metalls y a la època del bronze: són de pasta grollera, de parets desiguals y groxudes, de color morena fosca, presentan la superficie externa quelcòm llustrosa y algunes portan senzills adornos fets ab los dits o ab un punxó de punta arrodonida. Quasi totes tenen una o dues nances y una de les del musèu de Gerona ne té sis: aquestes són mólt petites y servían pera passar-hi un cordill y dur los vasos penjats. La alçada del major nombre d' elles varía entre 17 y 26 centímetres.

Anglés.—Punta de fletja de sílex

Res més sabèm d' Anglés fins a la Etat Mitjana, en que lo castell d'*Anglés,* axís anomenat en los documents, figura en lo senyoríu dels vescomtes de Cabrera. Lo vescomte Grau, en son testament del any 1242, lo llegà a son segón fill Ramón de Cabrera, que lo possehí en fèu dels vescomtes y lo va vendre en 1282 per 19,000 sous a Guillém Gaufret, tresorer de la Sèu de Gerona. Tornà poch després al senyoríu de la casa de Cabrera pera no separar-se-n més que una curta temporada en los derrers anys del segle XV y principis del XVI, en que fóu possehit per la de Sarriera. L' any 1359 tenía 128 fochs de cavallers. En l' any 1427, quan los famosos terratrèmols que destruiren a Amer, se féu «una gran fresura qui te en gir dues legues de lonch... E vehent-hi algunes llengues de foch de color blau, no sobrepujant molt sobre la terra, sino lo fum qui puga fort alt». L'any 1698, junt ab Sant Amanç, formavan una batllía y pertanyía al Marquès d' Aytona, vescomte de Cabrera. La seva parroquia es de moderna creació, donchs la esglesia d' Anglés era abans de la parroquia de La Cellera. Alguns consideran compresa la vila d' Anglés en la comarca de Les Guilleríes.

Bibliografía.—Botet y Sisó (Joaquím): *Sello de D. Ramón de Cabrera,* en la *Revista de Gerona,* volúm XII, 1888.—*Sepulcro de Eleonor de Cabrera,* en la *Revista de Gerona,* vol. XIV, 1890.

Arbucies

La vila d' Arbucies, ab sos nombrosos vehinats, y lo poble de Joanet, forman un districte municipal, situat al SO. de Gerona y al S. de Santa Coloma, en la conca del Tordera, que afronta, al N., ab los de Sant Hilari y de Sant Miquel de Cladells; al E., ab lo de Sant Felíu de Buxallèu; al S., ab aquest derrer y ab lo de Riells, y al O., ab los de Viladràu y d' Espinelves. Té

790 edificis y alberchs, ab 3,602 habitants de fet (de dret 3,603), dels quals 964 saben saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 1,063; casats, 698; viudos, 77; total, 1,838.—Dones: solteres, 933; casades, 686; viudes, 145; total, 1,764; y per entitats de població, com segueix:

Arbucies (cap de districte): 517 edificis y alberchs, ab 2,135 habitants.— Cerdans, vehinat (a 9,000 metres d' Arbucies): 14 edificis y alberchs, ab 64 habitants.—Ferrer, vehinat (a 7,500 metres de id.): 41 edificis y alberchs, ab 238 habitants.—França, vehinat (a 500 metres de id.): 31 edificis y alberchs, ab 189 habitants.—Joaneta, vehinat (a 5,500 metres de id.): 16 edificis y alberchs, ab 78 habitants.—Rieral, vehinat (a 2,500 metres de id.): 17 edificis y alberchs, ab 103 habitants.—Lliors, vehinat (a 10 kilòmetres de id.): 22 edificis y alberchs, ab 82 habitants.—Mollfulleda, vehinat (a 5 kilòmetres de id.): 16 edificis y alberchs, ab 94 habitants.—Monjo, vehinat (a 5 kilòmetres de id.): 34 edificis y alberchs, ab 192 habitants.—Vidal, vehinat (a 4.500 metres de id.): 34 edificis y alberchs, ab 178 habitants.—Joanet, poble (a 5 kilòmetres de id.): 15 edificis y alberchs, ab 73 habitants.—Petits caserius y construccions isolades, 33, ab 176 habitants.

Arbucies.—Carretera d' Hostalrich

Lo terme, que es mólt extens (uns 170 km.²), comprèn tota la conca superior de la riera d' Arbucies, extenent-se per entre les estrebacions que s' originan del pich de les Agudes, en lo Montseny, y separan per una banda les aygües que afluexen a la riera Major de les que s' escorren a la riera d' Arbucies, y per la altra aquestes de les que forman la riera de Breda, tancant-lo per tramontana la serra que, des dels envolts de Sant Hilari, serveix de partió entre la riera d' Arbucies y la de Santa Coloma. Es, en conseqüencia, sumament montanyós y no té de plà més que lo fons de la vall ahont la riera s' escorre. A ella afluexen y regan lo terme la riera Xica, la

Arbucies.—Vista general de la població

Arbucies.—Plaça mercat

riera de Ríu de Cos y móltes torrenteres, de les que-s derivan petites cequies. Hi brollan nombroses fonts, algunes d'elles d'aygua ferruginosa (75). La montanya està plena de boschs—castanyers, faigs, suros, alzines y roures—y lo riberal vorejat d'horts, pomaredes y arbres de diferenta mena. Los conrèus produhexen grans, llegums, fesols y poch ví. Hi abundan los prats, y s'hi cría bestiar, particularment boví y porquí. Dels boschs se-n trauen suro, rodells, fusta de botada, raigs y corves, carbó y fustes de construcció. Les nous, les castanyes y sobre tot les pomes, constituexen una veritable cullita. L'atravessan la carretera de Hostalrich als banys de Sant Hilari y les començades d'Arbucies a Espinelves y Viladràu y d'Arbucies a Breda; los altres camins, en la seva majoría, són de ferradura. Reb lo correu per la estació de Hostalrich y pertany al districte electoral de Santa Coloma de Farners.

Arbucies.—Un carrer

La vila d'Arbucies està situada sobre la riera de son nom, que la atravessa, a uns 300 metres d'elevació sobre lo nivell de la mar, y dista de Santa Coloma, per camí de ferradura, 20 kilòmetres; de Gerona, part per carretera y part per camí de ferre, 50, y de la estació de Hostalrich, que es la de que se serveix, prop de 15. Té un vell pont d'obra sobre la riera, una plaça de regular capacitat, en part aportxada, y caseríu de planta baxa y un o dos

(75) Veja-s la plana 130.

pisos, en general de vella construcció. Los carrers més plans y llarchs són los paralels a la riera; dels altres, quasi tots estrets, alguns tan pujada. Hi ha lloch de la guardia civil; administració de corrèus; illuminació elèctrica; notari; hospital de patronat, ab 10 llits, fundat en 1786 per Joseph Torrent y Saleta, que-s manté, en partida, ab rendes propries (721'80 ptes. anyals); metges; apotecaris; tonda; hostals, y botigues provehides de tot lo necessari. Compta ab dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes, y dues de privades, la una de noys y la altra de noyes, aquesta a càrrech de RR. Carmelites. Celebra mercat los diumenges y de Setembre

Arbucies.—Santuari de Nostra Senyora de la Pietat

a Nadal també los dimars; fira lo 20 de Janer, lo 25 de Març y la vigilia de la festa major; y festa major lo tercer diumenge d' Agost y lo día de Corpus. A més de les arts y oficis usuals y de les industries derivades de la explotació forestal, hi ha serres mecàniques, torneríes, algunes fàbriques de texits de cotó, molins fariners y varis obradors de taps.

La situació de la vila sota lo Montseny, voltada de fonts y arbredes y ab fàcil comunicació ab lo camí de ferre, la fan al istíu un lloch d' agradable estada, des de ahont se poden fer boniques excursions, com la del castell de Montsoríu, que axeca lo cap entre atapahida boscuria al SE. de la població, y les dels cims y santuaris del macís del Montseny—les Agudes, Santa Fè, Sant Marçal, etc.—No es extrany, donchs, que-s veja concorreguda d' estiuejants, y que d' alguns anys ençà s' hi hajan construit *xalets* de recrèu. S' hi troban habitacions, cavalleríes y carruatges de lloguer, y, a més dels automòvils que

fan lo servey de la estació d' Hostalrich a Sant Hilari, que passan per la vila, té aquesta ordinació directa a dita estació (preu per persona, 1 pesseta.)

En l' ordre relligiós hi ha en lo districte tres parroquies: la d' Arbucies, la de Cerdans y la de Joanet; la primera del bisbat de Gerona y les dues derreres del bisbat de Vich.

La parroquia d' Arbucies es urbana de segón ascens, ab rector, dos vicaris y quatre beneficiats, dels quals un es professor de llatinitat. Pertany al arxiprestat de Santa Coloma y era abans del ardiaconat de La Selva. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Quirze, fundada en 923, es al present un temple gòtich, d'una sola nau, y conserva un retaule del segle xv. Havía sigut possessió del monestir de Breda. Té per sufragànies la esglesia de Santa María de Lliors y la de Sant Pere Des-Plà. Hi ha, ademés, en la vila, la capella de Nostra Senyora del Carme, de moderna construcció, en lo colegi de RR. Carmelites; la capella de Nostra Senyora dels Desamparats, y la dels Dolors, en l' hospital; y fora de la vila, lo santuari de Nostra Senyora de la Pietat y una ermita dedicada a Sant Climent.

La parroquia de Joanet es urbana d' entrada, ab rector, y pertany al arxiprestat de Sant Hilari. Té la esglesia parroquial dedicada a Sant Matéu.

La de Cerdans es rural de segona, ab rector, també del arxiprestat de Sant Hilari, y té la esglesia parroquial dedicada a Sant Cristòfol.

Notes històriques. — Arbucies, en los documents *Arbutiae* (any 898) y *Arbucies* (1246), era dels vescomtes de Cabrera, als qui pertanyía lo castell de Montsoríu. En aquest s' albergà la familia del comte Ponç Huch d' Empories, marit de Dona Marquesa, vescomtessa de Cabrera, quan hagué d' abandonar la capital del comtat per la invasió francesa de derrers del segle xiii. L' any 1698, Arbucies ab Riells, Viabrea, Lliors, Cerdans, Des-Plà, Joanet, Gaserans, Grions, Raminyó, Massanes y Sant Felíu de Buxallèu, formavan la batllía anomenada d' En Orri, del vescomtat de Cabrera. Prop de la vila, en lo Pujol, y ab la ajuda dels hòmens de Viladràu, Sant Hilari y Espinelves, fóu desfet lo 14 de Janer de 1714 un regiment de guardes valones, y l' any següent, 1715, fóu decapitat en Barcelona En Jaume Moragas, un dels hèroes catalans que més se distingiren quan la guerra de Successió, que era natural del terme d' Arbucies.

Bibliografía. — Cortada y Riera (Ricart): *Breve reseña de las aguas minero-medicinales de Arbucias*, 1890.

Blanes

Lo terme de la vila de Blanes forma un districte municipal situat junt a la desembocadura del ríu Tordera, en l' extrém de mitjorn de la provincia, al SE. de Santa Coloma y al S. de Gerona, que afronta, al N., ab los de Massanet de la Selva, de Vidreres y de Lloret de Mar; al E., ab aquest

Blanes.—Vista general de la població

derrer y ab la mar; al S., ab lo de Malgrat, y al O., ab los de Palafolls y de Tordera. Té 1,542 edificis y alberchs, ab 4,969 habitants de fet (de dret 4,950), dels quals 1,911 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 1,288; casats, 1,021; viudos, 117; total, 2,426.—Dones: solteres, 1,274; casades, 1,024; viudes, 245; total, 2,543.

Forman lo nucli de població 1,385 edificis y alberchs, ab 4,511 habitants. Los restants d'aquests viuen en petits caserius y masíes escampades pêl terme.

Es aquest accidentat pêl N., y per l'E. montanyós, ab algún troç de planer a les vores del Tordera, y ocupa los derrers estreps de la serra costanera envers aquest ríu. Lo regan la riera de Blanes y algunes cequies derivades del Tordera. Los turons més baxos estàn conreuats fins a son cim; los més alts y llunyans estàn plantats de bosch, especialment de suros y de pins, y los propers a la mar tenen les costes plantades de ceps. A les vores del Tordera hi ha alguna arbreda. S'hi cullen grans, llegums, hortalices, fruyta y, per terme mitg, de 18 a 20 mil càrregues de ví anyals.

Lo turó Montells es de formació basàltica, y aquesta pedra aflora també en la falda de la montanya de Santa Bàrbara.

La costa s'extén des de la punta del Tordera fins a la punta de la serra anomenada Pedra Agulla, abans d'arribar a la platja de Santa Cristina, que es del terme de Lloret de Mar. Conté la platja del Tordera, dita del Sabarrell, la de Blanes y la petita de Cala bona,

essent en lo restant alta y rocosa. L'escapsa en un petit bocí lo camí de ferre de Barcelona a França, per la marina, que hi té estació a 2 kilòmetres de Blanes, 61 de Barcelona y 45 de Gerona, y l'atravessa la carretera de Tossa a Hostalrich, que passa per la vila. Té camins vehinals carreters de Blanes a la

SANT BONOSO, Y SANT MAXIMIANO
Fills, y Patrons de Blanes.

A Tots, y qualſevols Oficials, Guardas del Morbo, y altres las quals las preſents previndràn ſalùt, y honòr. Los Regidòrs de la Vila de Blanes Bisbàt de Gerona, en lo Principàt de Catalunya; Certificàm, y fem feè, com parteix lo die preſent, y devall eſcrit de dita Vila de Blanes, ahont llahòr à Deu noſtre Senyor, tenìm molt bona ſanitàt, ſens ſuſpiciò de mal de Peſta, ni altre mal Contagiòs; lo Patro Joseph Tiró ab Son Barquet anomenat las Animas ab Dos Marines por Barcelona y Costas — E

Per lo que havèm manàt deſpatxàr las preſents, ſelladas ab noſtre Sagèll, y firmadas, ſota eſcritas de mà de noſtre Secretari. Dat en la Vila de Blanes, vuy als 16 de Febrer del Any 1767

De Manament de dits Senyors Regidòrs, de la Vila de Blanes.

Franco Rocafort
Regidor Decano

Blanes.—Patent de sanitat del segle XVIII (reduhida a les dues terceres parts)

estació del camí de ferre y de Blanes a Malgrat. Reb lo corrèu directament, y pertany al districte electoral de Santa Coloma de Farners.

La vila de Blanes està situada a la riba de la mar, a mitjorn de la montanya de Sant Joan, per quina falda s'enfila un xich, y a la terminació de la vall de la riera de son nom, que la atravessa separant los barris anomenats de la Carbonera y del Arrabal, dels anomenats Massaneda y Auguer. Dista de

Santa Coloma, part per carretera y part per camí de ferre, 34 kilòmetres, y de Gerona 47.

Es cap de districte marítim, de la provincia de Mataró, que s' extén des de la pedra Agulla fins a trobar la platja de Calella, comprenent les de Malgrat y de Pineda de la provincia de Barcelona, en una extensió de 8 milles. Té cabo de mar, duana, sanitat marítima, lloch de carrabiners, lloch de la guardia civil, policía, sobrestant d' obres públiques, administració de corrèus, telègraf de servey limitat, notaría, illuminació elèctrica, escorxador, aygües de mina y hospital municipal ab 8 llits, servit per GG. Josefines, ab 524 pessetes de renda anyal.

Blanes.—La esglesia parroquial

Hi ha en la vila dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes, que donan també classes d' adults, y los establiments d' ensenyança privada següents. De noys: colegi de Santa María, de primera y segona ensenyança, ab nocions d' agricultura y de comerç, dirigit per PP. de la Sagrada Familia; colegi de Sant Joseph, de primera ensenyança, ab classes d' adults. De noyes: colegi de Nostra Senyora dels Angels y colegi del Immaculat Cor de María dirigit per relligioses d' aquest títol. Hi ha també professors de música, y orfeó.

Celebra mercat los diumenges; fira los díes 23 d' Abril y 21 de Desembre, y festes los díes 26 de Juliol (major), 21 d' Agost y 25 de Novembre.

Van y venen, de la vila a la estació, carruatges pera tots los trens (preu per persona, o'25 pesseta).

Blanes es la població més important del districte de Santa Coloma, y excusat es dir que no hi falta res de lo que exigeix la comoditat de la vida. La industria hi està representada, al present, per una fàbrica de texits, una de xampany, una d'ayguardent, una de tacos y corretges de cuyro, dues de taps, varies de calçat ab sola de fusta, quatre de conserves de peix y cinch terriceríes. Entre los oficis manuals hi predominan per son nombre los espardenyers. Móltes de les dones se dedican a les espardenyes y a la elaboració de punta, industria que ha decaygut quelcòm, no solzament a Blanes, sinó a quasi totes les poblacions de la costa de la provincia. La industria de construccions

Blanes.—Ermita de Santa Bàrbara

navals se pot dir que ha desaparegut, y lo comerç marítim de la vila queda reduhit al cabotatge. Lo major nombre de les embarcacions que posseheix són barcos de pesca. Hi havía hagut almadrava y està progectada la construcció d'un moll o escollera que convertesca la badía al menys en un port de refugi.

Com en quasi totes les poblacions de marina, sos principals carrers són més o menys paralels a la mar, y los altres més estrets y en major nombre, perpendiculars a ella. Té passeig de mar y altre d'interior o rambla, en lo qual hi ha la casa de la vila, edifici modern construit expressament pera l'obgecte y pera escoles. La part antiga de la població, en la qual hi ha la esglesia parroquial y lo quasi enderrocat palàu dels Cabrera, havía estat murallada. De places ne té poques y petites, per quin motíu lo mercat s'extén pêl carrer Ample, en lo qual s'hi conserva una antiga y bonica font pública d'istil gòtich. Pera comunicar les dues parts en que la riera parteix la vila, hi ha tres ponts de ferre, dos que conduhexen a la Massaneda, barri en bona part

edificat en la falda d'un turó, y l'altre al barri del Augué, sota lo meteix turó, que es lo barri dels pescadors. Derrerament s'ha obert un nou carrer, continuació dels Massans, anant dret a sortir al carrer Ample, a fí d'evitar lo pas dels carruatges per la riera, que ha millorat notablement la entrada a la vila; aquest nou carrer porta lo nom de «Jaume Ferrer de Blanes».

En l'ordre relligiós es parroquia de terme, del arxiprestat de Santa Coloma y abans del ardiaconat de La Selva, ab rector, dos vicaris, mestre de cerimonies, beneficiat-organista, y sis capellans més, que junts forman comunitat. La esglesia parroquial, dedicada a Santa María, es un temple gòtich prova-

Clixé de Francesch Duarte

Blanes.—Runes del palàu dels Cabrera

blement del segle XIV, que ha sigut engrandit y quelcòm modificat en temps posteriors. Lo frontis, de carrèu, remata ab marlets y té a un de sos costats la torra campanar, de construcció en sa part alta més moderna que la de la esglesia. En ell s'obre la porta d'ingrés, formada per quatre archs apuntats, en degradació, sostinguts per primes y esbeltes columnetes; més en amunt, un finestral rodó dóna claror al temple. L'altar major, barroch, es un notable treball de talla. Segons lo P. Roig hi havía en la esglesia la sepultura d'En Bernat Boades, historiador català que fóu rector de Blanes en lo segle XV. La sagristía es grandiosa y en les claus de volta, tant d'ella com de la esglesia, hi figuran escuts ab les armes de la familia de Cabrera; d'ells es mólt notable

lo que hi ha sota lo chor, avuy quasi invisible per quedar tapat pêl cancell de la porta, ab la representació d'un vescomte de Cabrera a cavall de dibuix mólt semblant al dels segells de la època. Axò y l'estar edificada la esglesia al costat del palàu dels Cabrera, senyors de la vila, en la part alta de la població de la Etat Mitjana, nos fà creure que fóu una dependencia del palàu y que la construiren los vescomtes. Note-s que aquesta esglesia no fóu erigida en parroquia fins al any 1319 y era abans sufragània de la de Sant Esteve de Tordera. Pertanyen, ademés, a la parroquia de Blanes, les esglesies y capelles següents:

Santa María la Antiga, anomenada també Santa María de la Riera de Blanes, per estar edificada prop d'aquesta, en lo barri de la Massaneda. Lo calificatíu de *la Antiga* indica que existía ja abans de la construcció del avuy temple parroquial de Santa María, y no extranyaríam fessen a n'ella referencia les més antigues mencions que-s troban de Santa María de Blanes. Fins al any 1603, que fóu agregada a la de Blanes, formà part de la parroquia de Sant Genís de Palafolls.

Nostra Senyora de la Font de la Salut, capella situada a la sortida de la vila per l'antich camí de Lloret, prop del modern colegi de Santa María.

Nostra Senyora de la Esperança, capella en lo barri de la Carbonera, al extrém del carrer de son nom.

Nostra Senyora del Sagrat Cor, en lo barri de la Massaneda. Es la capella del convent-colegi de monges del Immaculat Cor de María.

En lo meteix barri hi ha lo convent y noviciat dels PP. de la Sagrada Familia, ab capella propria.

Sant Jaume: es la capella del hospital.

Sant Joan: santuari edificat al cim de la montanya a quin peu s'extén la població. Hi havía hagut un castell, avuy en runes. Quedà la torra habilitada durant un quant temps pera torra de senyals. S'hi celebra un aplech lo día 27 de Desembre.

Santa Bàrbara, ermita situada al cim de la montanya que s'axeca al costat de la precedent, y per entre les quals passa lo camí de Blanes a la platja y santuari de Santa Cristina de Lloret. S'hi celebran aplechs los díes 3 de Maig y 4 de Desembre.

Sant Francisco Xavier, capella edificada tocant a la platja de Calabona pêls senyors de la almadrava que hi havía en dita cala, començada a construir lo día 3 de Desembre del any 1681, segons resa una inscripció en llenga catalana, gravada en lo dintell de la porta. S'hi celebra un aplech lo día 28 de Juliol.

Nostra Senyora del Vilar, santuari a uns 6 kilòmetres de la població. Se-n cuyda un beneficiat y s'hi celebran dos aplechs, l'un lo día 24 d'Octubre, en que s'hi trelladan en processó lo clero y les autoritats locals de Blanes, y l'altre lo dimars de Pasqua florida.

Hi havía hagut un convent de Caputxins, ab esglesia dedicada a Sant Francesch, fundat envers l'any 1584, y que subsistí fins al any 1835, emplaçat sobre un morrot de la montanya de Sant Joan que s'endinza en la mar y tanca pèl NE. la badía de Blanes. En lo lloch que ocupava hi havía hagut abans una capella dedicada a Santa Anna, patrona de la vila, y un xich més arrambat a aquesta, en lo puig Boscà, una altra dedicada a Sant Antoni de Pàdua, motíu pèl qual l'extrém E. de la platja de Blanes porta lo nom de «Sant Antoni espatllat».

Clixé de Francesch Duarte

Blanes.—Font monumental

També, segons lo P. Roig y Jalpí, al cim del illot La Palomera, que separa la platja del Tordera de la de Blanes, hi havía una capella anomenada Santa María del Port, fet que no conceptuàm ben justificat, y en la vila una altra capella dedicada a Sant Roch y a Sant Antoni Abat, enrunada ja en son temps (segle XVII), que es pot-ser la del cim del turó a quin peu hi ha la platja del Auguer. En aquesta platja, lo día 29 de Juny s'hi celebra l'aplech de Sant Pere, patró dels pescadors.

Blanes compta entre sos fills distingits a Vidal de Blanes, que fóu bisbe de Valencia; a Jaume Ferrer, cosmògraf, que-l P. Roig díu nasqué a Vidreres; al doctor y catedràtich de medecina Joan Pau March, que fóu conceller en cap de Barcelona; al P. Frà Joan Gaspar Roig y Jalpí, y en nostres díes

a Joseph Cortils y Vieta, los dos derrers historiadors. La tradició piadosa suposa també fills de la vila als martres Sant Bonosi y Sant Maximià, declarats patrons d'ella en 1668 y quina festa se celebra lo día 21 d'Agost.

Notes històriques. — Tots los historiadors identifican ab Blanes la població que-ls autors antichs anomenan *Blanda* y situan en la costa dels laietans, prop del ríu *Larnum,* que es provable era lo nom que donavan al Tordera. Pomponi Mela y Plini la califican de *oppida* (lloch fortificat), afegint lo primer que era petita y senyalant-la lo segón com lloch de ciutadans romans del convent jurídich de Tarragona. Ptolomèus li dóna la següent graduació: 18° 15′ de longitut y 42° de latitut, dintre lo séu sistema. Strabó, de segur del nom del ríu, anomena als moradors de la comarca *lartoletes* y sembla dis-

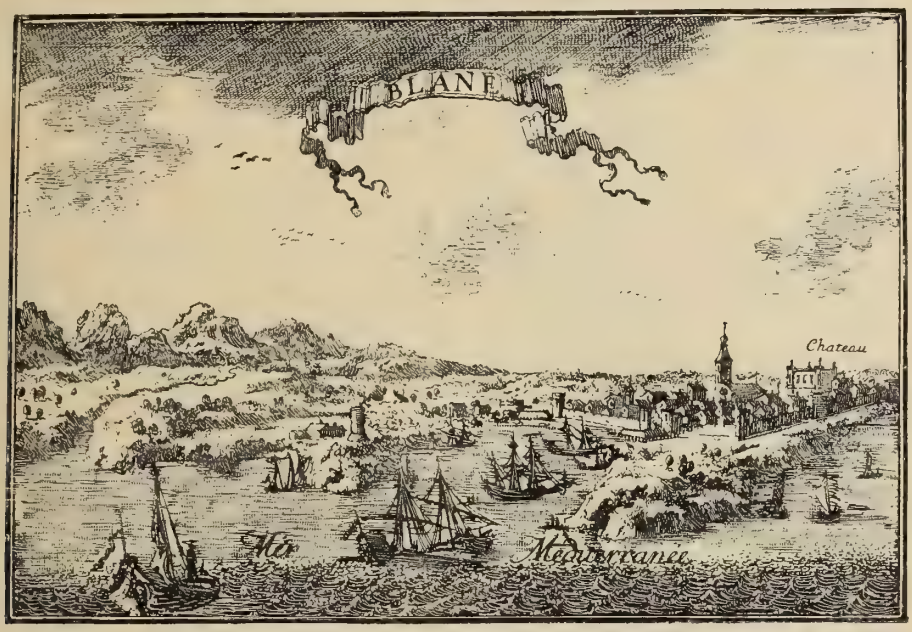

Blanes.—Vista general (d'un gravat de Beaulieu del segle XVII)

tingir-los dels *laietans*. La identificació de *Blande* ab Blanes vé fins a cert punt comprovada pêls restes arqueològichs trobats a Blanes, especialment en lo turó al peu del qual hi ha los barris Auguer y La Massaneda, a la riba dreta de la riera. Ja va fer notar lo P. Roig y Jalpí que s'hi trobavan parets, conductes d'aygua, monedes y pesos de terra cuyta, y derrerament hem tingut ocasió de veure fragments de teula y altres restes ceràmichs que-s guardavan en la rectoría, dues o tres bales de fona de plom *(glandes)*, y varis granets de collar de pasta de vidre de colors, ab alguns fragments de vas també de vidre mólt semblants als que-s recullen a Empories, trobats en l'expressat turó al fer-s'hi les obres del convent dels PP. de la Sagrada Familia. De monedes encara de tant en tant se n'hi troban, com una llatina d'Empories

que obra en nostre poder. No s' ha justificat que hi haja aparegut cap inscripció romana y es evidentment falsa la que publicà lo P. Roig y díu se conservava abans del any 1653. Tampoch se pot admetre que hagués sigut ciutat episcopal, fet que no-s fonamenta més que en les invencions de Haubert y de Liberat.

Durant tota la Etat Mitjana, Blanes y son castell foren dels vescomtes de Cabrera, dels qui eran feudataris los individuus de la antiga familia de Blanes. A dits vescomtes degué la vila móltes franqueses y privilegis. Lo govern municipal l' exercían jurats, assessorats d' un consell. L' any 1359, lo castell de Blanes tenía 197 fochs, tots dels Cabrera. A Bernardí de Cabrera, que visqué a derrers del segle XIV, s' atribueix la construcció del palàu, al qui ja nos hem referit, mansió explèndida a judicar per lo poch que-n queda, y a Dona Violant de Prades, muller de Bernat Joan de Cabrera, es deguda la de la font monumental, de la qual també hem parlat. Al morir lo vescomte Bernat Joan, lo rey En Joan II confiscà lo vescomtat y l' incorporà a la Corona. Lo senyoríu de Blanes fóu possehit aleshores una curta temporada pêl duch de Cardona. En 1471 fóu firmat a Blanes per los capitans de la causa catalana Joan Çarriera, Bertràn d' Armendariz, Pere Joan Ferrer, Jaume Alamany, Bernat Margarit, Bernat Sinisterra y lo Bisbe de Gerona, lo document pêl qual se desexiren del rey Reyner d' Anjú, tornant a la obediencia de Juan II, quin fet valgué a En Joan Çarriera que Joan II li donás lo senyoríu de Blanes. Deu anys després foren retornats a Dona Anna de Cabrera los bens que havían sigut de sos passats. Dona Anna casà ab En Frederich Enríquez, almirall de Castella, y no havent tingut fills, heretà lo senyoríu de Blanes la seva neboda anomenada també Anna, la qual casà ab En Lluís Enríquez. Lo fill d' aquest matrimoni, Lluís Enríquez de Cabrera, en 1574 va vendre a En Francisco de Montcada, comte d' Aytona, los vescomtats de Cabrera y de Bas, y ab lo primer lo senyoríu de Blanes, que continuà en lo successíu en poder dels marquesos d' Aytona, més endevant units ab la casa de Medinaceli. En les guerres de mitjans del segle XVII sofrí mólt la vila de Blanes, datant d' aquella època lo principal enrunament del palàu. Lo qui desitge més noves sobre aquesta població, les trobarà en los escrits del senyor Cortils, que-s detallan en la següent

Bibliografía. — Cortils y Vieta (Joseph): *Antiguos privilegios de la villa de Blanes; El horno común de Blanes; Los Jurados de Blanes; Ordenanzas de la villa de Blanes en el siglo XV; Salarios de las escribanías, notarías y tribunales de los vizcondados de Cabrera y Bas; Sentencia arbitral sobre la rectoría de Blanes; Arancel de las imposiciones de la villa de Blanes; Los antiguos señores de Blanes; La iglesia de Blanes; La instrucción pública en Blanes en 1654; El municipio blandense; Documento curioso para la historia de Blanes; El archivo municipal de Blanes; Los emolumentos de la Universidad de Blanes,* y *Fundaciones benéficas en Blanes;* articles publicats en la *Revista de Gerona*, vols. V a IX, any 1881 a 1885. — *Ethología de Blanes*, 1886. — Roig y Jalpí (P. Fr. Joan Gaspar): *Apología de los santos mártires de Blanes Bonoso y Maximiano*, 1664; *Blanda laletana illustrata* (ignoràm si-s va publicar aquesta derrera obra; no-n conexèm cap exemplar).

Breda

Lo terme de la vila de Breda forma un districte municipal situat a la riba esquerra del Tordera, a la terminació de la vall de la riera de son nom y al S. SO. de Santa Coloma y de Gerona, que atronta, al N., ab lo d' Arbucies; al E., ab lo de Sant Felíu de Buxallèu; al S., ab la provincia de Barcelona, y al O., ab lo districte de Riells. Té 446 edificis y alberchs ab 1,380 habitants de fet (de dret 1,469), dels quals 575 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

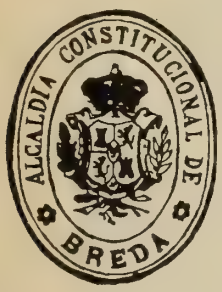

Hòmens: solters, 356; casats, 291; viudos, 40; total, 687.—Dones: solteres, 343; casades, 287; viudes, 63; total, 693.

Lo nombre d' edificis isolats y escampats es lo de 78, ab 342 habitants; los altres forman lo nucli de la vila.

Lo districte es montanyós, està poblat de boschs de suros, pins y alzines, ab alguns noguers y casta-

Breda.—Vista general de la població

nyers, y lo regan la riera de Breda, la anomenada Repiaix y móltes torrenteres. En los conrèus s'hi donan llegums, grans, hortalices y alguna fruyta. L'atravessa per llur extrém S. lo camí de ferre de Barcelona a França, que hi té estació, per la qual reb lo corrèu. Té camí vehinal que uneix la vila de Breda

Clixé de Francesch Duarte

Breda.—Absis de la esglesia parroquial

ab la estació (2,534 metres). Los altres camins són o carreters o de ferradura y s'ha començat la construcció de la carretera de La Batlloría a Breda y Arbucies (9,571 metres), que tindrà un brancal a la estació del ferrecarril. Pertany al districte electoral de Santa Coloma.

La vila està situada a la riba esquerra de la riera y dista, per camí rodat (carretera y camí de ferre), de Santa Coloma 29 kilòmetres y de Gerona 42. Té lloch de la guardia civil, ab residencia d'un tinent; administració de corrèus; dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes (junt ab Riells), y dues de privades, la una de noys y la altra de noyes, aquesta a càrrech de RR. Felipones; metges; apotecaris; tres hostals, y tartranes a la estació en los trens corrèus (preu per persona, 0'35 pesseta).

Celebra mercat los diumenges, festa major lo día 8 de Setembre, y altra festa lo tercer diumenge després de Pasqua florida. Conserva restes del que fóu monestir de benedictins y la notable esglesia del meteix, avuy parroquial.

La industria característica de Breda es la elaboració de olles de terriça, que tenen gran renòm y s'exportan per tot. Passan de quaranta obradors d'aquesta industria los que hi ha en la vila. Hi ha també alguna rajolería y dos molins fariners.

En l'ordre relligiós es parroquia urbana de primer ascens, ab rector, del arxiprestat de Santa Coloma y abans del ardiaconat de La Selva. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Salvador, es la que fóu del monestir de benedictins, fundat l'any 1038 pêl vescomte de Cabrera Grau y sa muller Ermessendis. La primitiva esglesia monestirial va ser consagrada l'any 1068 pêl bisbe de Gerona Berenguer, ab assistencia del vescomte Ponç de Cabrera. D'ella no-n queda res, com no sía la torra campanar, construcció romànica de derrers del segle XI o de principis del XII, dividida en planta baxa y cinch pisos acusats al exterior per un filet sortint sostingut per arquets cechs. En lo pis més baix s'obre, en les cares de la torra no agafades al temple, una estreta finestra assegetada. En los dos de sobre d'aquest, hi ha en cada una de les quatre cares dos finestrals d'arch rodó; y en los dos pisos més alts, los dos finestrals són bipartits per esbeltes columnetes. Remata la torra una barana emmarletada. Lo temple actual es gòtich, d'una sola nau, ab capelles en l'absis y llisa en lo restant, encara que s'hi han afegit ab posterioritat a la seva construcció algunes capelles. Al nostre concepte, lo conjunt del temple no pertany a una metexa època, essent l'absis la part més antiga. Son istil es lo gòtich sever del segle XIV. La part devantera y particularment lo frontis aparentan ésser del segle XV. Sobre la porta y entre ella y lo finestral rodó que dóna llum a la nau, hi ha un escut abacial ab les armes del abat Miquel Sampsó, iguals a les que-s veuen sobre la porta d'entrada de la abadía. La imatge que-s venera en l'altar major, que es modern, es la de la Verge María, patrona de la vila, tal com se venerava abans en la esglesia de Santa María, que fóu la parroquia de Breda fins a la seva trellació a la del monestir. La esglesia de Santa María era un petit temple romànich, situat al derrera y no mólt lluny de la del monestir, avuy tancada al culte y destinada a escoles públiques. Tornant a la parroquial, en un dels altars del absis s'hi

conservan relliquies de Sant Iscle y Santa Victoria dintre dos artístichs caps de plata, que foren donades al monestir en lo segle XIII pêl vescomte Grau de

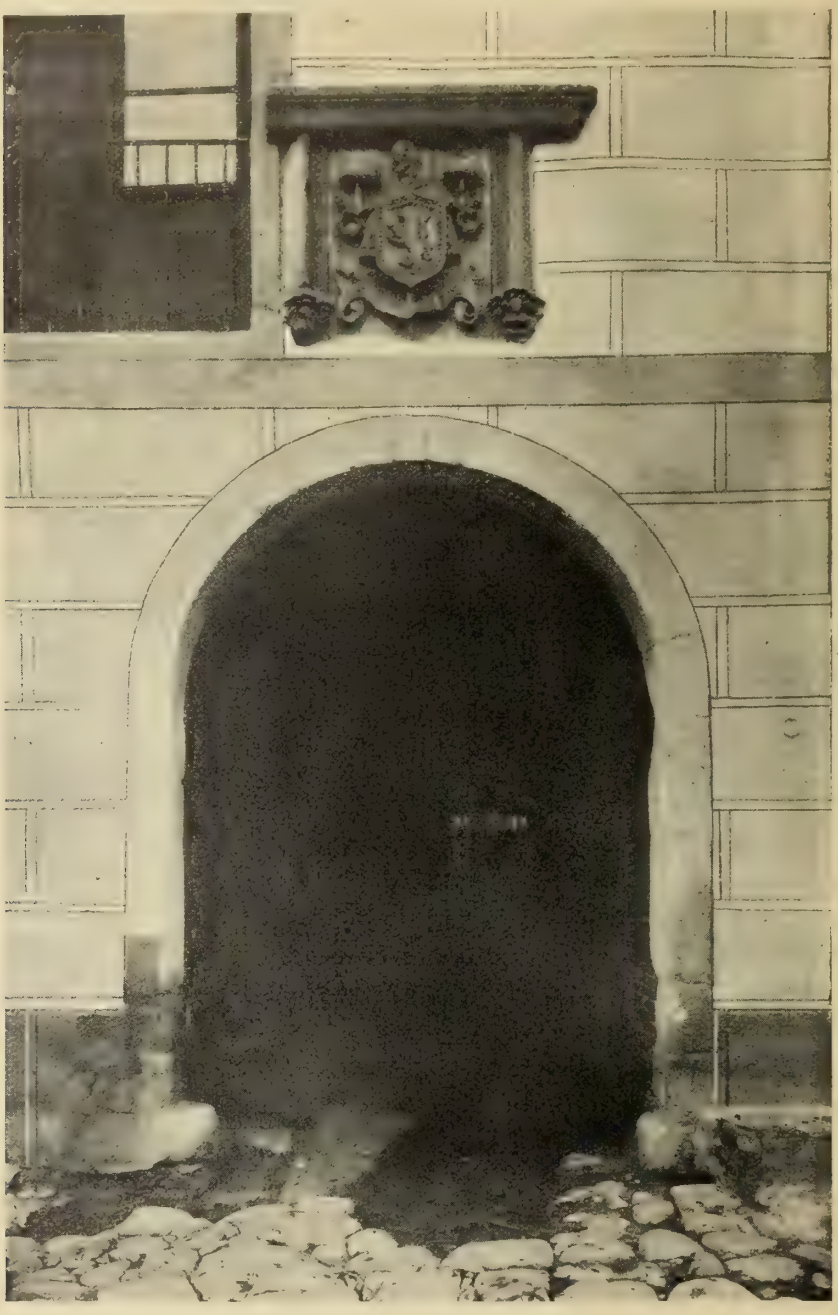

Breda.—Porta d' entrada de la abadía

Cabrera; y emmatxada en la paret del costat del Evangeli, prop de la porta d' entrada, hi ha una lauda sepulcral de marbre blanch, en la qual se veuen

esculpides en baix relléu les estàtues d' un cavaller y de la seva muller, al peu de cada un dels quals hi ha un escut heràldich; lo corresponent al cavaller porta les armes de Cabrera (cabra negra, passant, en camp d' or, vorejat d' escachs d' or y negre); lo corresponent a la dama, porta en lo capsal una faxa en relléu y tot lo altre llís; com no hi estàn indicats los esmalts o colors, es mólt difícil atribuhir-lo a familia determinada. No hi ha cap inscripció, però la indumentaria de les figures pertany al segle XIV o millor al XV, y de cap manera pot admetre-s que representen als vescomtes Grau y Ermessendis, fundadors del monestir, que visqueren en lo segle XI. Com la esglesia del monestir de Breda pot considerar-se lo panteó de la familia de Cabrera, donchs són mólts los vescomtes y altres individuus d' ella que hi foren enterrats, no-ns es possible dir a quins d'ells pertanyía aquesta lauda sepulcral. Lo restant del monestir —abadía, claustre y cases dels monjos—lo govern s' ho va vendre y es avuy de proprietat particular; no sens haver sigut abans devastat y saquejat, primer quan la guerra civil dels set anys, que-ls lliberals convertiren la esglesia en fort, y derrerament en 1872, quan los carlins calaren foch al claustre y a la sagristía per haver-se los voluntaris refugiat en lo campanar. Del claustre ne queda un petit troç, y encara aquest mólt fet malbé y profanades les sepultures que hi havía.

Sobre un pujol, al SE. y a curta distancia de la vila, hi ha una capella dedicada a Santa Anna.

L' any 1698, Sant Salvador de Breda era del Marquès d' Aytona, vescomte de Cabrera y pertanyía a la veguería de Barcelona.

Brunyola

Los pobles de Brunyola, Sant Martí Sa-Presa y Sant Dalmay (76), forman junts lo districte municipal de Brunyola, situat al N. de Santa Coloma y al SO. de Gerona, en la capsalera del ríu Onyar, lo qual afronta, al N., ab los d' Anglés y de Bescanó; al E., ab lo de Vilobí; al S., ab lo de Santa Coloma, y al O., ab lo de Osor. Té 294 edificis y alberchs, ab 1,403 habitants de fet (de dret 1,428), dels quals 331 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 457; casats, 252; viudos, 31; total, 740. — Dones: solteres, 368; casades, 249; viudes, 46; total, 663; y per entitats de població, com segueix:

Brunyola (cap de districte): 134 edificis y alberchs, ab 677 habitants. —

(76) Lo poble de Sant Dalmay ha sigut separàt fà mólt poch del municipi de Brunyola y agregat al de Vilobí. En lo Nomenclàtor oficial del any 1904 figura encara com pertanyent a Brunyola.

Sant Martí Sa-Presa (a 3,700 metres de Brunyola): 76 edificis y alberchs, ab 334 habitants. — Sant Dalmay (a 5 kilòmetres de id.): 84 edificis y alberchs, ab 392 habitants.

Lo districte, pèl S., N. y O. es montanyós, y pèl E. accidentat. En la montanya està poblat de boschs—castanyers, suros, alzines, etc.—y en los conrèus s' hi cullen grans, llegums, hortalices y avellanes. Lo rega l' Onyar, que naix en la montanya de Santa Bàrbara de la serra d' Osor, a les vores del qual s' hi veuen arbredes. Per son extrém NE., en lo terme de Sant Dalmay, hi ha lo cràter del volcà anomenat «La Crosa o Closa de Sant Dalmay» (77).

Brunyola.—Vista general de la població

L' atravessa de S. a NO. la carretera de nova construcció de Santa Coloma a Sant Joan de les Abadesses, y passa quasi tocant lo terme de Sant Dalmay la que s' està construint de Gerona a Santa Coloma de Farners. Los altres camins són rurals y en general dolents. Pertany al districte electoral de Gerona.

Lo poble de Brunyola té la població escampada pèl terme. Lo nucli principal està format per nou o deu cases que s' axecan al voltant de la esglesia, al cim d' un enlayrat turó, quasi isolat, pèl peu del qual passa la carretera de Santa Coloma. Dista d' aquesta ciutat uns 7 kilòmetres, de Gerona 16 y de la estació d' Anglés en lo ferrecarril de Olot, que es la que té més a la vora, 8.

---

(77) Veja-s la plana 110.

Al NO. de Brunyola, en un estrep de la serra de Osor, hi ha lo poble de Sant Martí Sa-Presa, dit també de les Esposes, axís meteix ab la població espargida pêl terme y un nucli de 19 edificis prop de la esglesia.

Y finalment, al NE. y a la riba esquerra del Onyar, se troba lo poblet de Sant Dalmay formant un nucli de 15 edificis, estant los demés espargits pêl terme.

Aquests pobles són exclusivament agricultors, y no s'hi exercexen més arts y oficis que-ls indispensables pera la vida.

Hi ha en lo districte dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes, y una de privada de noys. Celebra festes los díes 21 de Janer (Brunyola), 26 de Juliol y 5 de Desembre.

En l'ordre relligiós hi ha tres parroquies, totes tres del arxiprestat de Santa Coloma y abans del ardiaconat de La Selva.

La de Brunyola es urbana d'entrada, ab rector. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Fruytós, era la capella del castell, del qual solament ne quedan restes. Hi ha en lo terme un santuari dedicat a Sant Romà.

La de Sant Martí Sa-Presa té la esglesia parroquial dedicada al sant que dóna nom al poble. Es urbana d'entrada, ab rector, y un capellà adscrit. Té per sufragània la esglesia de Sant Amanç, ab la ermita de Santa Bàrbara, llochs que en lo civil són del districte municipal d'Anglés.

La de Sant Dalmay es també urbana d'entrada, ab rector, y té la esglesia dedicada a Sant Dalmay. Havía sigut possessió del monestir de Sant Salvador de Breda.

Notes històriques. — A Brunyola y a Sant Martí Sa-Presa, en lloch que no podèm precisar, lo senyor Vila, apotecari d'Anglés, hi va recollir obgectes de sílex de la època de la pedra tallada, que justifican la existencia de una o més estacions prehistòriques. Devèm aquesta nova a nostre amich En Manel de Chía, axís com també les fotografíes dels dits obgectes que acompanyàm.

Brunyola.—Obgectes de sílex

En la Etat Mitjana, Brunyola fóu un castell termenat, de quin terme formavan part Sant Martí Sa-Presa, Sant Dalmay, Salitja y Estanyol. Aquest castell fóu donat en Febrer del any 1106 pêl comte Ramón Berenguer III a Grau Ponç, vescomte de Cabrera, anomenant-lo *Bruniola,* y fent constar que estava situat en lo comtat de Gerona y en la parroquia de Sant Fruytós de

Montrodón, *Monterotundo,* nom que devía portar llavors lo poble y que no-s troba ja més en endevant. Tingué la castellanía de Brunyola en féu pêls vescomtes de Cabrera durant mólt temps la familia de Vilademany, que en alguna ocasió degué subenfeudar tots o part dels seus drets, donchs a derrers del segle XII figuran en la castellanía individuus de la familia de Balanyà, y després d'ells, a mitjans del segle XIII, individuus de la familia de Vilagelans. Lo vescomte de Cabrera, Grau, en son testament del any 1242, dexà entre altres béns a son fill segón, Ramón de Cabrera, lo castell de Brunyola, y aquest en 1279 lo va vendre per 22,000 sous de tern a Berenguer de Gornàu, ciutadà de Gerona, del qui l'any següent 1280 passà, també a títol de venda, a poder de Guillém Guifret, tresorer de la Sèu de Gerona, quina venda quedà consolidada per la intervenció dels Cabrera en 1282, continuant la castellanía en la familia de Vilademany però com a feudataris de Guillém Guifret. Per dis-

Brunyola.—Obgectes de sílex

Brunyola (Sant Martí Sa-Presa).—Obgectes de sílex

posició testamentaria d'aquest, obtingué lo senyoríu del castell la Almoyna del pà de la Sèu de Gerona en 1292, y mólt prompte lo Paborde de la Almoyna va pendre-n possessió en representació d'aquest institut benèfich. L'any 1359 Brunyola tenía 76 fochs. En 1381, la Almoyna comprà al infant En Joan, duch de Gerona, lo mer y mixt imperi y la jurisdicció civil y criminal del castell y son terme, però no per axò acabaren les qüestions sobre la dita jurisdicció que tot sovint se suscitavan, y de ella en partida al menys se-n reincorporà la Corona l'any 1550. Cap fet d'importancia registra ab posterioritat la historia del castell. Incorporada la Pía Almoyna en 1776 al Hospici de Gerona, al domini d'aquest passà lo castell de Brunyola, havent sigut venut a un particular l'any 1834.

Sant Martí Sa-Presa, s'escríu en los documents *Sti. Martini de Presa* (anys 1019 y 1279), y Sant Dalmay, *Sti. Dalmatii de Brugnola* (1246) o de *Brunyola* (1372).

Bibliografía. — Girbal (Enrich C.): *El Castillo de Brunyola,* memoria històrica, 1885.

Caldes de Malavella

Forman lo districte municipal de Caldes de Malavella, la vila d'aquest nom, ab sos vehinats; lo poble de Franciach, y lo lloch de Santa Ceclina. Ocupa, al S. de Gerona, l'extrém septentrional de la conca del Tordera, y afronta, al N., ab los de Riudellots de la Selva y de Sant Andréu Salòu; al E., ab los de Llagostera y de Tossa; al S., ab los de Vidreres y de Sils, y al O., ab aquest derrer y ab lo de Vilobí. Té 416 edificis y alberchs, ab 1,835 habitants de fet (de dret 1,851), dels quals 623 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 534; casats, 351; viudos, 40; total, 925. — Dones: solteres, 487; casades, 356; viudes, 67; total, 910; y per entitats de població, com segueix:

Caldes (cap de districte): 204 edificis y alberchs, ab 693 habitants. — Vehinat de Dalt (a 3,000 metres de Caldes): 35 edificis y alberchs, ab 222 habitants. — Vehinat de Baix (a 2,000 metres de id.): 39 edificis y alberchs, ab 215 habitants. — Vehinat d'Israel (a 2,000 metres de id.): 42 edificis y alberchs, ab 168 habitants. — Vehinat de les Mateues (a 2,000 metres de id.): 41 edificis y alberchs, ab 200 habitants. — Franciach (a 4,000 metres de id.): 37 edificis y alberchs, ab 256 habitants. — Santa Ceclina (a 6,000 metres de id.): 18 edificis y alberchs, ab 81 habitants.

Lo terrer forma una vall tancada per les serres que separan la conca del Ter de la del Tordera y sembrada de baxos turons, alguns dels quals s'axe-

can isolats a poca distancia los uns dels altres, resultant si no montanyós accidentat. Lo rega la riera de Caldes, que baxa de les estrebacions de la serra costanera y aflueix a la de Santa Coloma pêls escòrrechs del desguassat estany de Sils. Hi ha concedida una mina de ferre (Santa Cecilia) que està sense explotar; s'hi troba plata antimonial, y lo volcanisme s'hi manifesta per un mantell basàltich que s'extén al NO. de la vila de Caldes, pêls prismes de basalt que afloran en lo turó dels Moros y en lo de Sant Maurici, y per nom-

Plan y carrers de Caldes de Malavella (Facilitat per Joan Abril)

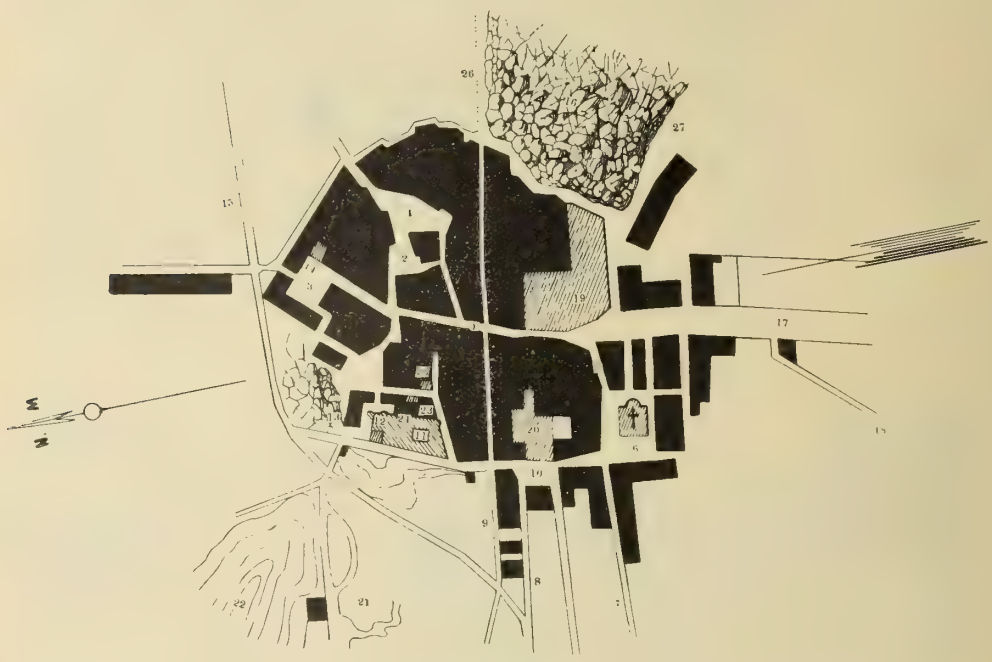

1. Plaça de la Roca.
2. Id. Petita.
3. Id. Gran.
4. Carrer Major.
5. Id. de Santa María.
6. Plaça de la Esglesia.
7. Camí a Vidreres y Sils.
8. Carrer de la Estació.
9. Riera del Llexíu.
10. Plaça de Sant Esteve.
11. Thermes romanes.
12. Manantial o font de Santa Cecilia.
13. Capella de Sant Grau.
14. Casa de la vila y escoles.
15. Carretera a Llagostera.
16. Les Roques.
17. Rambla de Recolons.
18. Camí de les Mateues.
19. Establiment Soler.
20. Establiment Prats.
21. Parch Vichy Català.
22. Puig de les Animes.
23. Manantial del Bullidor.
24. Establiment Xala.
25. Manantial de Sant Narcís.
26. Mina o conducció de la aygua termal dels establiments Prats y Soler.
27. Camí vell a Llagostera.

broses fonts d'aygües termals que brollan en lo puig de les Animes, en lo de Sant Grau y en lo de les Moleres (78). Hi ha mólt bosch, plantat principalment de suros, y en los conrèus s'hi donan grans, llegums, tubèrcols y poca fruyta y hortaliça. L'atravessan lo camí de ferre de Barcelona a França, que té estació a Caldes, per la qual lo districte reb lo corrèu; la carretera de Madrid a La Junquera per l'extrém O. del terme prop de Franciach, y la de

(78) Vejan-se les planes 114, 120, 123 y 124.

Llagostera a Caldes (8,170 metres), que ha de continuar fins a trobar la precedent (3,500 metres). Té també camins carreters, en general dolents y mal cuydats, de Caldes a Santa Ceclina y Tossa; a Vidreres; a Sils; a la carretera de França; a Riudellots; a Campllonech y Gerona, y a Sant Andréu Salòu y Cassà. Pertany al districte electoral de Gerona.

La vila de Caldes està situada als 41° de latitut N., y als 60° 15′ longitut E. del meridià de Madrid, a uns 100 metres d' elevació sobre lo nivell de la mar, al fons de la vall y a la riba dreta de la riera que porta son nom, entre lo puig de les Moleres y lo de Sant Grau, pêls quals s' enfila. Dista de Santa Coloma per carretera y ferrecarril poch més de 15 kilòmetres, de Gerona 17 y de la estació del camí de ferre 780 metres, per carretera vehinal ben cuydada. Té administració de corrèus; subcentral de la xarxa telefònica interurbana de Gerona; dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes, y una de privada de noyes a càrrech de RR. Josefines; claveguères; bona aygua potable de mina; ordinació diaria a Palamors, y dues vegades al día a Llagostera (preu per persona, 0'75 pesseta); quatre establiments d' aygües termals; apotecari; tres metges; un molí fariner; botigues, y s' hi exercexen les arts y oficis propris d' una petita vila.

Hi havía hagut hospital, quin edifici que feya temps estava quasi abandonat, va ser venut pêl govern fà pochs anys. S' axecava dintre lo recinte murat que en la Etat Mitjana fóu lo castell de Caldes, del qual se-n conserva encara algún llenç de muralla y alguna torra en lo Puig de Sant Grau, y en lo lloch ahont en la Etat Antiga los romans hi havían construit unes thermes.

Clixé Bressanini

Caldes de Malavella.—Vista general de la població

Celebra fires lo dilluns de Pasqua granada y lo día 16 d'Agost, y festa major los díes 3 y 4 d' Agost.

Caldes de Malavella.—Estació

Té un llarch carrer seguint lo antich camí de Gerona ab regular caseríu, en general d' antiga construcció, y modernament s' hi han construit alguns *xalets* y cases còmodes de lloguer, degut per una banda a la facilitat de comunicacions y per altra al crit que han donat a les seves aygües minerals los anàlisis practicats, justificant la seva gran semblança ab les tant renomenades de «Vichy». Los dos modests establiments de banys que hi havía abans, han sigut aumentats y transformats, particularment lo de Cân Prats; s' ha construit al peu del puig de les Animes l' establiment anomenat lo «Vichy Català», un dels més luxosos y de més confort de la provincia, y no sabèm si està ja acabat lo del senyor Estapé, que ab lo nom d' «Aygua Xala» explota la font dels Bullidors. Tot axò fà, que en la temporada d' aygües, de 1 de Maig a 30 de Octubre, Caldes doble quasi la seva població y hi regne una animació y una

Caldes de Malavella.—Balneari Prats

vida que debades s'hi buscaría en altre temps del any. Apart de lo dit, lo districte es exclusivament agricultor.

En l'ordre relligiós hi ha en lo districte les parroquies següents, que són del arxiprestat de Santa Coloma y eran abans del ardiaconat de la Selva:

La de Caldes de Malavella, urbana de primer ascens, ab rector, vicari y un beneficiat. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Esteve, era en son origen un temple romànich, del qui se conservan los tres absis; lo restant del temple ha sigut totalment transformat per les ampliacions y modificacions que s'han fet; guarda algún retaule pintat de regular mèrit. Les noves més antigues que d'ella se tenen són de la meytat del segle XI. Va ser possessió del monestir de Breda. A més d'aquesta esglesia, hi ha en la vila una capella dedicada a Sant Grau, en lo puig d'aquest nom, y fora de la vila lo santuari de Sant Maurici, al cim del turó del meteix nom, en lo qui se celebra un concorregut aplech la diada del sant.

Clixé de Joan Castellvell

Caldes de Malavella.—Absis de la esglesia parroquial

La de Santa Ceclina, lloch situat al peu del turó de Casalots en la serra costanera, es rural de segona, ab rector, y té la esglesia dedicada a la santa que li dóna nom, que la gent acostuma nomenar Santa Seculina. Té la població escampada.

Y la de Franciach, urbana d'entrada, ab rector. La esglesia parroquial es moderna, d'istil gòtich, y està dedicada a Sant Matéu. Unes poques cases al voltant de la esglesia forman lo nucli del poble, enlayrat en la serra divisoria del Onyar y la riera de Caldes; les altres estàn espargides pêl terme, y entre elles es d'esmentar lo conegut Hostal de la Tiona, en la carretera de França.

Notes històriques. — Es notable la població de Caldes pêls seus restes arqueològichs. Lo metge de Gerona, senyor Vinyas y Serra, va senyalar en

1876 la troballa en lo puig de les Animes d'obgectes prehistòrichs, y des de aleshores són en bastant nombre los que s'hi han recullit. Consistexen en petits ganivets de sílex, los majors de 8 centímetres de llarch per dos d'ample; en nombrosos nucles y esquitlles de la metexa pedra, y en escassos exemplars de puntes de fletja, un d'ells treballat primorosament, de la colecció del senyor Chía, quin dibuix acompanyàm; en una eyna de banya de ciervo; en dos petits fragments ceràmichs ab adornos fets ab punxó; en un nombre considerable de peces dentaries y d'ossos d'animals, particularment de ciervo y de cavall, essent de notar que-ls ossos llarchs acostuman a trobar-se partits longitudinalment pera extraure-n lo moll, y en un fragment incomplert de crani humà. Lo senyor Vidal es d'opinió que aquests obgectes pertanyen a la etat de la pedra pulimentada, principis de la època geològica actual. Lo senyor Font y Sagué, al parlar de les excavacions fetes en lo puig de Sant Grau pera posar al descobert una piscina romana, manifesta la creencia de que fins a dit puig s'extenía la estació prehistòrica, y la apoya en haver-s'hi trobat peces dentaries y ossos

Caldes de Malavella. — Punta de fletja de sílex.

D'un dibuix d'Anfòs Gelabert

Caldes de Malavella.—Piscina romana del puig de les Animes

d'animal «anteriors a la construcció de la *piscina*», entre-ls quals també un fragment de crani humà.

Més abundants són los restes que s'hi han trobat y que s'hi conservan de la època romana. Al cim del puig de les Animes, en la capa de terra vegetal que lo cobreix, s'hi recullen fragments de ceràmica romana, fina y ordinaria; móltes monedes ibèriques y romanes, que comprenen des dels asos em-

poritans de derrers del segle III abans de la nostra Era, als petits bronzes de Constantinus del segle IV de Jesucrist, y al fer-se la excavació pera obrir pas a les aygües minerals que hi brollan s' hi va descobrir una piscina orientada al Nort magnètich, feta ab carrèus de granet del país, de 9 metres de llarch per 5'76 d' ample en la seva part alta, y 7'90 per 4'55 en son fons, diferencia deguda als tres grahons que l' envoltan, quina alçada total (1'05 metres), representa la fondaria de la piscina. Al desembrassar-la de la terra y despulles que l' omplían, a més d' algunes de les monedes y fragments ceràmichs a que hem fet referencia y d' algún altre obgecte sense cap importancia, s' hi va recullir un curiós vas, fet d' arrel de bruch, que-s guarda en lo Museu de Gerona. Portava la aygua termal a la piscina, des de la propera font ahont naix, un rech o aqüeducte fet també de granet del país, entran-t' hi la aygua per un forat que-s veu en lo costat N. sota l' escaló més baix, y sortint-ne per altre forat en igual disposició, obert en lo costat S. de la dita piscina. De segur que no era aquesta una construcció isolada, però lo no haver-se continuat la exploració no permet veure res més. Major importancia tenen los restes de thermes romanes que hi ha en lo puig de Sant Grau, en lo lloch ahont hi hagué durant mólt de temps l' hospital de la vila y que havía sigut abans lo castell de Caldes. A aquesta derrera circumstancia creyèm degut lo fet d' haver-se conservat fins fà mólts pochs anys una petita part de les construccions que formavan les thermes, que, com lo temple romà de Vich, quedaren involucrades en lo castell. Sía com sía, la part d' elles no destruida o no enterrada consistía, en lo derrer terç del segle passat, en dues galeríes paraleles cobertes més o menys integrament per una volta de canó, orientades de N. a S. La més conservada, que era la de solixent, estava dividida en tres compartiments separats per parets, dels quals lo del extrém septentrional estava ja fet malbé, lo del centre tenía 6'20 metres de llarch y lo del altre extrém 3'70 metres. La amplada era en tots tres de 2'47 metres, y la alçada sobre lo que llavors formava lo sol de 2'70 metres. La altra galería, que semblava no estar dividida en compartiments, tenía uns 2'20 metres d' alçada y no conservava més que uns 3 metres de volta en son extrém de mitjorn. Aquestes galeríes se comunicavan per dues portes practicades en la paret mitgera d' uns 3'30 metres d' obertura, rematades per archs rebaxats: una corresponent a cada un dels compartiments extrems de la galería oriental. Lo central, no tenía més obertures que tres amples finestrals al nivell del sol, de 1'30, 1'53 y 1'35 metres d' amplada y un d' alçada,

Caldes de Malavella.—Vas d' arrel de bruch

separades la una de la altra per un peu dret format per una sola pedra. Les parets laterals, fins al començament de la volta, estavan revestides de petits carrèus rectangulars disposats en filades horitzontals y havían estat enlluhides; a dalt de la volta d'aquest compartiment y corresponent cada un a una de les predites finestres, hi havía tres forats ab restes de canonada de terra y de plom. Això es lo que varem veure l'any 1876. Lo senyor Lletget ho vegé encara en 1881, y, ademés, en l'edifici anomenat hospital edificat tocant a la muralla S. del castell y al extrém de la de ponent de les dites galeríes, una

Clixé de A. Merletti

Caldes de Malavella.—Piscina romana del puig de Sant Grau

sala quadrada ab assientos de pedra arrimats a les seves parets, y una altra també quadrada, la qual sembla estava en comunicació ab les galeríes descrites. Nos hem entretingut en la descripció d'aquests restes que s'axecavan sobre lo nivell del sol, perque d'ells ja no-n queda rastre, y es llàstima s'hajan enderrocat, perque units ab lo allí novament descobert haurían contribuit a donar un més cabal concepte de lo que eran les *Thermes romanes* de Caldes. Comprat lo terrer per En Pau Estapé, aquest senyor va fer-hi obres al obgecte d'explotar les aygües de la font coneguda per «Los Bullidors», y al fer-se aquestes, sota lo plà-terreny de lo que era hospital y galeríes, ha aparegut una gran piscina rectangular, de 9'60 metres de llarch per 9'60 d'ample

en la seva part alta, y 8'15 metres de llarch per 6'60 d'ample en son fons, orientada d'E. a O. y voltada per tres de sos costats de cinch grahons, essent de més d'un metre la seva fondaria. En cada un de sos angles y en lo centre de cada un de sos costats hi ha los basaments de columnes, o millor pilastres quadrades, que sostenían los archs que envoltavan la piscina y la posavan en comunicació ab un corredor o passadíç de 2'20 d'ample que aquesta tenía per tots sos costats. La piscina es feta de grans carrèus de pedra del país, y en ella hi entrava la aygua per una obertura quadrangular oberta en lo basament del pilar del centre de son costat de llevant al nivell del primer grahó, y ne sortía per un forat practicat en l'angle del S. al nivell del paviment, que es asfaltat. També ho era lo corredor de que hem parlat. Aquest, díu lo senyor Font y Sagué, estava cobert per una volta de canó sumament alta, y a son voltant se desenrotllavan les diferentes dependencies. En lo costat de llevant, lo passadíç comunicava ab quatre piscines o petits dipòsits, tres d'ells ben conservats, ab un assiento o grahó al voltant. Ara bé; les dues galeríes de que hem fet menció corresponían exactament la una a sobre d'aquests dipòsits o piscines y la altra a sobre lo corredor que hi ha entre elles y la piscina major. L'edifici hospital ocupava bona part d'aquesta derrera y del carreró del costat S. d'ella. Quin era l'obgecte de les quatre piscines petites es difícil de determinar y voldría un estudi detingut, al qui ajudaría mólt lo conexement de les altres dependencies de les thermes encara no descobertes. Tals com són, aquests restes són dignes de la més cuydadosa conservació. Al traure lo munt de terra de més de dos metres de gruix que cobría la piscina, s'hi reculliren curculles de mar; fragments de ceràmica romana, un d'ells ab adornos en relléu y dos ab les marques OFMIN y ZOILI respectivament; una anella, claus y un troç de nança ab un capet de gos, de coure; dos *pondus;* una bala de plom; una altra de quarç, y un gran nombre de monedes, poques ibèriques y la majoría imperials romanes; tot axò barrejat ab los ossos de que hem donat compte y ab algunes monedes de la Etat Mitjana y fins de la Moderna, quina presencia explica l'haver estat lo lloch habitat fins quasi als nostres díes.

No paran aquí los obgectes trobats a Caldes. En lo Musèu provincial de Gerona s'hi conservan procedents d'aquesta vila: una inscripció romana que hi trobarem l'any 1871, y díu axís:

APOLLINI
AVG · HO
NORI · MEM
ORIAEQVEL ·
AEMILI · L · FIL
QUIR · CELATI
ANI PORCIA ·
FESTA FILI
KARISSIMI
L · D · D · D.

«A Apollus August y en honor y memoria de Luci Emili Celacianus, fill de Luci, de la tribu Quirina, y fill séu mólt volgut. Porcia Festa (posà aquest monument) *en lo lloch concedit per decret dels decurions».*

un pedestal d'estàtua, de pedra sorrenca, llís y sense cap inscripció; la part inferior d'un molí de pedra, mogut per força animal; un sarcòfach incomplert de pedra ab coberta de doble pendent, y varies teules d'un dels enterraments existents en un camp proprietat d'En Tomàs Regàs, en lo qual se díu haver-s'hi trobat també urnes cineraries de plom. Finalment, En Celestí Pujol guardava en la seva colecció un llumet romà, ab adornos, trobat a Caldes.

La existencia a Caldes de Malavella d'aquests monuments y la situació de la vila prop del traçat de la vía romana en la provincia, persuadexen de que Caldes era lo punt de parada que-ls itineraris gravats en los vasos apolinars anomenan *Aquis Vocontis* y *Aquis Voconis,* y senyalan a la distancia de 12,000 passes de Gerona (prop de 18 kilòmetres), que ab altres 12,000 que hi havía de Gerona a *Cinniana* fan justos los 24,000 que l'itinerari d'Antoninus senyala entre aquesta derrera *mansió* y la d'*Aquis Voconis,* ometent la intermitja de Gerona.

En la Etat Mitjana la parroquia de Sant Esteve de *Calidis* se troba ja mencionada en 1053, y ab igual denominació se memora en documents dels segles XII (anys 1131, 1194), XIII (1246) y XIV (1362). En 1225 apareix lo calificatíu de *Malavetula,* escrit *Malaveya* en 1362 y *Malaveteri* en 1691, calificatíu que portava un mas del terme. Al castell de Caldes hi fa referencia un document del any 1362, però existía ja abans. Hi ha indicis per creure que ne tingueren lo senyoríu los vescomtes de Cabrera. L'any 1240, Caldes y Llagostera formavan una extensa batllía reyal, a quins habitants concedí lo rey En Jaume I lo privilegi de que hem parlat al ocupar-nos de Llagostera. L'any 1359 la vila tenía 81 fochs propris de Gastó de Montcada, a quin favor creà lo rey Pere III en 1375 la baronía de Llagostera, de la qual Caldes formà part y a ella continuà unida en lo successíu. L'any 1698 pertanyía a En Francisco de Lanuza, comte de Montagut.

Bibliografía. — Alsius y Torrent (Pere): *Serinyà y Caldes de Malavella*, en l'*Anuari de la Associació d'Excursions Catalana,* 1882. — Anònim: *Ejemplar de un trasunto auténtico de una R. Cedula... confirmatoria de un R. privilegio por el Sr. Rey D. Jaime de Aragón, concedido á los vecinos de Caldas de Malavella, de Llagostera y Santa Seclina,* 1843. — Botet y Sisó (Joaquím): *Aquis Voconis*, article publicat en la *Revista histórica,* 1876. — Codina y Langlín (Ramón): *Análisis químico... del agua... «Els Bullidors» de Caldas de Malavella,* 1904. — Chía (Manuel de): *Nuevos hallazgos en Caldas y Seriñá,* article publicat en la *Revista de Gerona,* 1879; *Estación prehistórica de Caldas de Malavella*, en la *Revista de Ciencias Históricas,* 1880 y 1881. — Fita y Colomer (P. Fidel): Article en la *Ilustración Española y Americana,* 1872. — Font y Sagué (Norbert): *Caldas de Malavella y su manantial «Els Bullidors», descripción científico-histórica,* 1904. — Giné y Partagàs (Joan): *Estudios clínicos sobre el agua mineral del «Puig de las Animas», junto á Caldas de Malavella*, 1882. — Girbal (Enrich C.): article publicat en lo diari de Gerona, *El Norte,* any III, n. 631, donant a conèxer la troballa a Caldes de la inscripció romana, 1871. — Lletget (Tomàs): *Una excursió a Caldes de Malavella,* en l'*Anuari de la Associació d'Excursions Catalana,* 1881. — Plà (Narcís): *Análisis de las aguas de Caldas de Malavella,* 1848. — Trèmols y Borrell (Frederich): *Memoria analítica de las aguas minerales del «Puig de las Animas», de Caldas de Malavella,* 1882. — Tort y Roura (Ramón): *Análisis de las aguas de Caldas de Malavella*, 1847. — Vidal (Lluís Mariano): *Aguas termales de Caldas de Malavella, Memoria geológica*, publicada en lo *Boletín de la Comisión del Mapa Geológico,* vol. IX, 1882. — Viñas y Serra (Francisco): *Hallazgo en Caldas de Malavella,* article publicat en la *Revista de Gerona,* 1876, y en *La Academia*, vol. I, 1877.

Espinelves

Lo poble d' Espinelves, ab lo vehinat de França, forma un districte municipal situat en la conca del Ter, al O. de Santa Coloma y al SO. de Gerona, que afronta, al N., ab la provincia de Barcelona y ab lo districte de Sant Hilari Sa-Calm; al E., ab aquest meteix; al S., ab los d' Arbucies y de Viladràu, y al O., altra vegada ab la provincia de Barcelona. Té 120 edificis y alberchs, ab 421 habitants de fet (de dret 418), dels quals 104 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

ALCALDIA CONSTL ESPINELVAS

Hòmens: solters, 110; casats, 84; viudos, 14; total, 208. — Dones: solteres, 116; casades, 89; viudes, 8; total, 213; y per entitats de població, com segueix:

Espinelves (cap de districte): 57 edificis y alberchs, ab 169 habitants. — França, vehinat (a 1,730 metres d' Espinelves): 11 edificis y alberchs, ab 35 habitants. —Petits caserius y construccions isolades, 52, ab 217 habitants.

Lo terme es montanyós y comprèn la vall de la riera d' Espinelves formada en sa capsalera per tres brancals que baxan respectivament del coll de Cerdans, del coll de Ravell y del plà de les Arenes, en la serra divisoria de la conca del Tordera de la del Ter, y s' ajunta ab la Riera Major, afluyent d' aquest derrer ríu. Està mólt poblat de boschs—castanyers, avellaners, alzines, pins y algún suro—dels quals a més de fustes y carbó y de les fruytes propries dels dits arbres, se-n trauen rodells y fusta de botada, treball al qui-s dedican la major part dels habitants del districte. En los conrèus s' hi cullen grans y llegums. També s' hi cría bestiar. No hi ha en lo districte carreteres y sí solzament camins vehinals pera anar a Sant Hilari, a Viladràu y a la provincia de Barcelona. Reb lo corrèu per Sant Hilari y pertany al districte electoral de Santa Coloma de Farners.

Lo poble d' Espinelves, situat prop de la riba dreta de la riera del séu nom, dista de Santa Coloma poch més de 28 kilòmetres, de Gerona 50, y de Vich, que es ahont hi ha la estació de camí de ferre que té més a la vora, 21. Les industries forestals, la cría de bestiar y la agricultura, constituexen la ocupació dels seus habitants. Té una escola elemental incomplerta d' assistencia mixta, dos molins fariners, dos hostals y celebra festes lo día 22 de Janer y lo 25 de Juliol. Es parroquia urbana d' entrada, del bisbat de Vich y del arxiprestat de Sant Hilari, ab rector, vicari y un beneficiat. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Vicents, es un petit temple romànich, d' una sola nau, ab torra-campanar alta y quadrada, absis senzill y bonica porta d' ingrés de doble arch y dues columnes ab esculpturats capitells. Hi ha ademés en la casa Mas Joan, aygües avall de la riera, una capella pública dedicada a Sant Ramón.

L'any 1698, junt ab Sant Sadurní d'Osormort y ab Sant Felíu, eran una batllía de la veguería de Vich, que pertanyía als vescomtes de Cabrera. Lo citat lloch de Sant Felíu será Sant Felíu de Planezes, prop d'Osormort, dessota les montanyes del coll Ça-Meda.

Hostalrich

Lo terme de la vila d'Hostalrich forma un districte municipal situat al S. de Santa Coloma y al S. SO. de Gerona, a la riba esquerra del ríu Tordera, que afronta, al N., ab lo de Massanes; al E., ab lo de Massanet de la Selva y ab lo de Tordera, aquest de la provincia de Barcelona; al S., ab aquesta provincia, y al O. y NO., ab lo districte de Sant Felíu de Buxallèu. Té 323 edificis y alberchs, ab 1,315 habitants de fet (de dret 1,259), dels quals 630 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 414; casats, 250; viudos, 29; total, 693. — Dones: solteres, 307; casades, 249; viudes, 66; total, 622.

Plan y carrers d' Hostalrich (Revisat per l'Ajuntament)

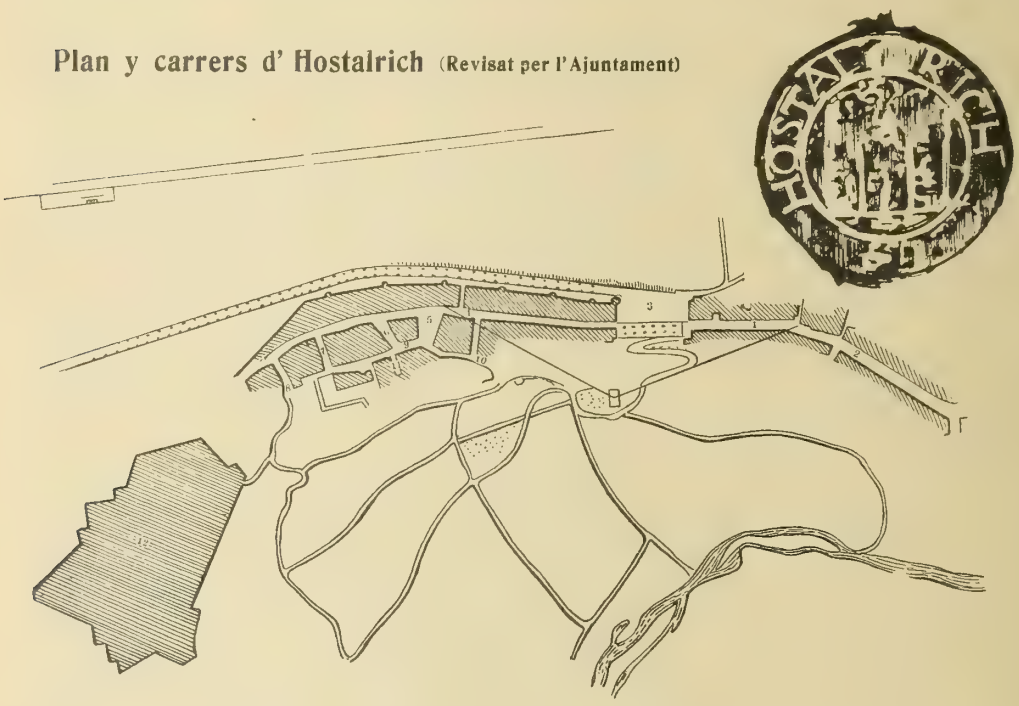

1. L' Arrabal.
2. L' Arrabalet.
3. Plaça del bestiar.
4. Carrer Major.
5. Plaça de la Constitució.
6. Id. del Grà.
7. Carrer Nou.
8. Id. del Reliquier.
9. Carrer de les Animes.
10. Id. del Forn.
11. Id. de la Ensenyança.
12. Castell.

Solzament 12 edificis ab 87 habitants estàn escampats pêl terme; tots los altres, reunits, forman la vila.

Lo terrer es accidentat, poch poblat de bosch, y lo regan lo ríu Tordera, del qual ne deriva una cequia, y alguna torrentera. Produheix grans, hortalices, llegums, fruyta, fusta y suro. L'atravessa lo ferrecarril de Barcelona a França

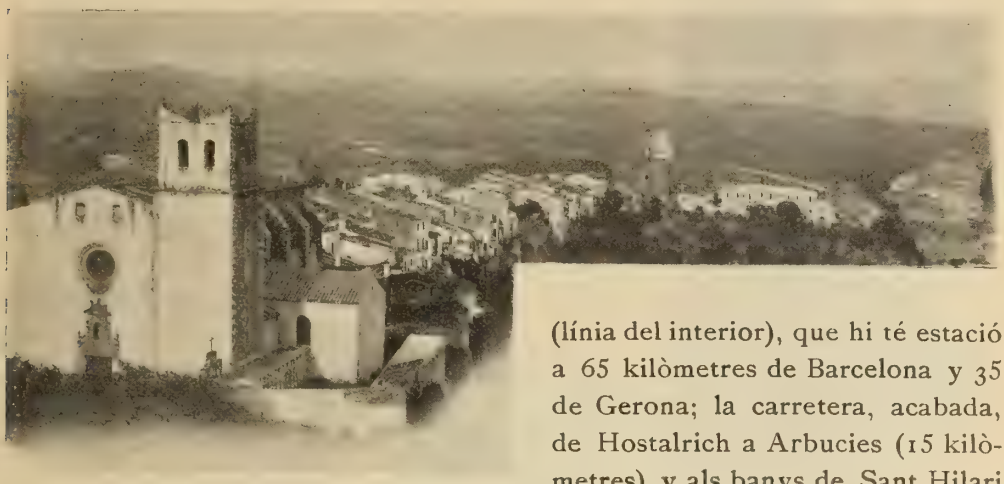

Hostalrich.—Vista general de la població

(línia del interior), que hi té estació a 65 kilòmetres de Barcelona y 35 de Gerona; la carretera, acabada, de Hostalrich a Arbucies (15 kilòmetres) y als banys de Sant Hilari (32,309 metres), y la de Tossa a Hostalrich (36,431 metres). Té camins vehinals a Gaserans y Breda; a Grions y Sant Felíu de Buxallèu; a Massanes, y a Fogàs de Tordera passant lo ríu a gual. Hi passava l'antich camí reyal de Barcelona a Gerona. Reb lo corrèu per la estació, y pertany al districte electoral de Santa Coloma de Farners.

Hostalrich.—La estació

La vila s' axeca sobre un turó, en quin cim més alt hi ha un castell, y en la carena que des de aquest va disminuint d'elevació seguint paralelament lo curs del Tordera. Dista de Santa Coloma per camí de ferre y carretera 21 kilòmetres y de Gerona 35. Se pot dir que la forma un llarch carrer, partit en dos per una gran plaça, en la qual s'hi celebra lo mercat de bestiar; la part inferior porta los noms d'Arrabal y en son extrém d'Arrabalet; la superior s'anomena carrer Major y estava dintre la vila antiga, tancada per una muralla defensada per torres rodones, al menys

Clixé Bressanini

Hostalrich.—La població, les torres y lo fort

per sos extrems y per son costat de tramontana, en quina muralla s'apoyan les cases d'un costat de carrer Major, que des de fà uns quants anys hi han obert finestres pera rebre ayre y llum. Un xich més amunt de mitg carrer Major, hi ha la vella plaça de la Vila, al present de la Constitució, y alguns pochs carrers travessers del costat del ríu. En lo castell hi ha comandant militar. En la vila hi ha dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes, y una de privada de noyes a càrrech de RR. Carmelites; hospital ab 4 llits, que compta ab la renda anyal de 1,612 pessetes, servit per les prop dites relligioses, que es de patronat del duch de Medinaceli com a successor en los drets de sos fundadors los vescomtes de Cabrera; illuminació elèctrica; una notaría; apotecari; dos metges, y tot lo útil y necessari en un petit centre de comarca. Celebra festa major lo día 2 de Juliol; mercat los dimars de cada setmana, y fires los díes 1 de Maig, 29 de Setembre, 18 d'Octubre y 13 de Desembre, y, ademés, lo diumenge de Cincogesma.

Té ordinació a Arbucies (preu per persona, 1 pesseta) y a Sant Hilari tot l'any, però al istíu aquesta derrera se duplica y la servexen automòvils; varis hostals, y la industria hi està representada per prop d'una dotzena d'obradors de taps y per un molí fariner.

En l'ordre relligiós es parroquia urbana de primer ascens, ab rector, vicari y un beneficiat, del arxiprestat de Santa Coloma y abans del ardiaconat de La Selva. La esglesia parroquial està dedicada a Santa María y fóu saquejada y en part cremada pèls francesos l'any 1810, lo meteix que una capella dedicada a Nostra Senyora del Socors que hi havía prop de la vila, al peu del castell, de la que solzament se-n veuen los fonaments. Hi ha ademés en la vila la capella de Nostra Senyora del

Carme, que es la del Hospital, quina advocació era abans la Santíssima Trinitat.

En l'Arrabal quedan los restes del Convent de Mínims de Sant Francisco de Paula, fundat l'any 1610, que subsistí fins l'any 1835. Al fundar-se lo convent, li fóu cedida per la vila una petita esglesia que hi havía, dedicada a Nostra Senyora de la Pietat. La esglesia està esfonzada, del claustre que tenía dos pisos n'ha desaparescut bona part, y lo aprofitable del convent ha estat destinat a escoles.

Notes històriques. — Sabèm que a la sortida de Hostalrich, al construir-se la carretera de Sant Hilari, se varen trobar restes de la *vía romana,* y són mólts los autors de reputació, entre los quals En Eduart Saavedra, que situan a Hostalrich la *mansió* de dita vía anomenada pêls itineraris antichs *Secerras,* y també *Seterras, Seteras* y *Saeterras*. Pera que axís fos, sería precís que la vía romana, des de Gerona a Hostalrich, donés una gran volta, donchs les 27 milles romanes senyalades pêls dits itineraris entre abdues localitats equivalen mólt pròximament a 40,095 metres y més aviat un xich més que un xich menys, y ja hem fet present que la vía ferrada, que no segueix de mólt la línia recta, no compta entre elles més que 35 kilòmetres, y que l'antich camí reyal que les unía ne comptava ab prou feyna 32. *Secerras*, donchs, estava 5 o 6 kilòmetres al menys més lluny de Gerona que la vila d'Hostalrich, y a aquesta distancia d'Hostalrich, seguint lo Tordera aygües amunt, devía trobar-se la *mansió* de la vía romana, pot-ser a La Batlloria.

Clixé de B. Chias

Hostalrich.—Torra y muralla

La primera menció d'Hostalrich en la Etat Mitjana, de que tením noves,

es del any 1145. Es la donació d' un alòu feta pêl vescomte Grau de Cabrera pera fundar la esglesia y monestir de Roca-Rossa. En ella se fà constar que l' alòu donat, situat a la riba dreta del Tordera, era del terme del castell d' Hostalrich *(Castro Ostalrico)*. Tením, donchs, que a mitjans del segle XII Hostalrich era ja un lloch fortificat: sía que la població estés amurallada, sía que en ella hi hagués un castell. No díu lo vescomte que-l castell li pertanygués, per més que es mólt provable fos axís, donchs totes les noticies posteriors mostran que Hostalrich era del senyoríu dels Cabrera. La importancia estratègica d' Hostalrich, dominant la entrada per la vall del Tordera del únich camí reyal que durant tota la Etat Mitjana comunicà Gerona ab Barcelona, se

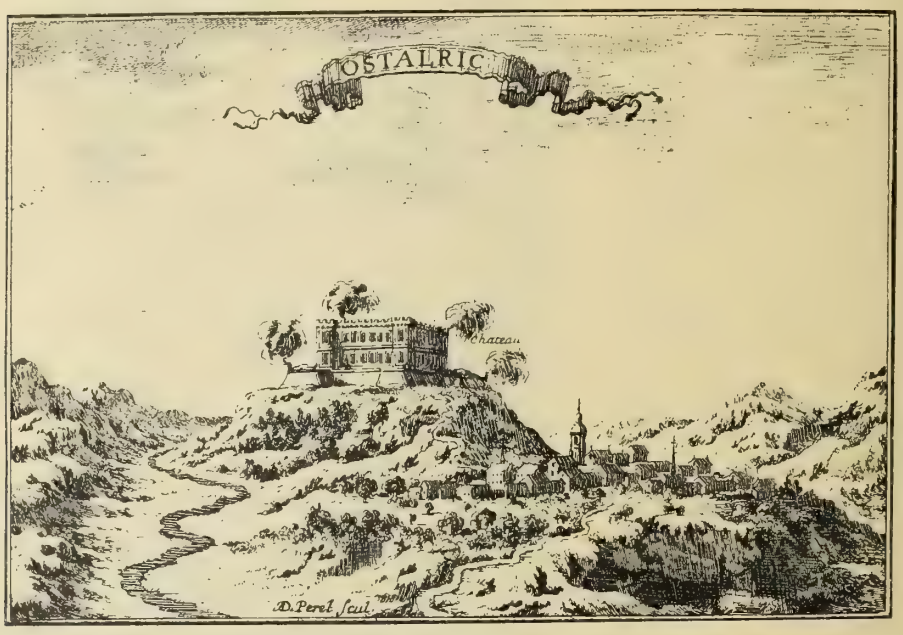

Hostalrich.—Lo castell; gravat francès de Beaulieu en 1646

va posar de manifest quan la invasió francesa en lo Principat per lo rey Felip l' *Atrevit*. En ella se situà lo rey Pere II pera hostilitzar als assetjadors de Gerona y cobrir lo camí que portava a Barcelona. Ab aquesta experiencia, no es estrany que lo comte d' Empories, Ponç Huch, llavors vescomte de Cabrera, hagués procurat aumentar les fortificacions de la vila, pot-ser contravenint los pactes tractats entre lo rey y los vescomtes sos predecessors, lo que motivà que-l rey Jaume II manés enderrocar en 1306 les obres fetes; però la cosa s' arreglà y lo comte rebé autorisació pera obrar sobre lo particular com ho cregués convenient. Al dirigir-se al Rosselló lo rey Pere III, per segona vegada, l'any 1344, lo sortí a rebre en lo camí En Poncet, vescomte de Cabrera, «e ensemps — díu lo rey — entramnos Nos dinar en lo seu loch de Hostalrich». Poch temps després, en 1392, lo rey Joan I concedí per temps limitat al vescomte de Ca-

brera Bernardí, lo dret de cobrar en lo vescomtat certes imposicions, pera ab son producte refer y conservar en bon estat los murs y valls d' Hostalrich y de Blanes, y una autorisació semblant rebé de Joan II en 1459 lo vescomte Bernat Joan. En Maig de 1462, la vila obrí ses portes a les forces de la Diputació de Catalunya manades per Pere de Belloch, qui ocupà aprés lo castell y la Torra de baix, anomenada més endevant Torra dels Frares, sense que-s done compte de cap fet notable ocorregut en la vila en aquella època. Durant la guerra de separació, los tercis castellans foren derrotats prop d' Hostalrich pêl paysanatge. En les guerres ab França de derrers del segle XVII, la vila y lo castell foren presos ab poca resistencia pêl duch de Noailles en Juliol del any 1694, havent resultat infructuós l' intent de recobrar-lo per part dels nostres en lo dit any y en lo següent 1695. En aquest derrer any lo desampararen los francesos no sens destruir-ne abans lo que pogueren, y en 1697 Darmstad l' acabà d' enderrocar perque l' enemich no se-n pogués servir altra vegada. Quan la guerra de successió, se n' apoderaren temporalment les tropes de Felip V en 1711, y durant lo segle XVIII se treballà mólt temps en lo castell pera posar-lo en estat de defensa. Finalment, lo día 7 de Novembre del any 1809, un cos de tropes franceses, destacat de les que assetjavan Gerona, entrà en la vila saquejant-la y calant-hi foch, dexant-la arrunada y quasi totalment despoblada, y dos mesos després, en Janer del any 1810, començaren los francesos lo seti del castell, quina guarnició, manada pêl coronel En Julià Estrada, després d' una brillant defensa de quatre mesos, s' obrí pas per entre les forces assetjadores refugiant-se a Vich. En premi de comportament tan heròych, se creà una medalla d' or pera los oficials y de plata pera la tropa, de forma cayronada, que porta a la una cara, en lo camp, un escut ab un castell y a sobre d' ell una corona, y al voltant la llegenda VALOR Y FIDELIDAD CONSTANTE ·, y a la altra cara, en lo camp, un escut ovalat y coronat, ab les barres catalanes, y al voltant la llegenda HOSTALRICH · 12 DE MAYO DE 1810.

Hostalrich.—Medalla del setge de 1810

L' any 1359, Hostalrich tenía 134 fochs, que eran del comte d' Osona, vescomte de Cabrera. L' any 1698, junt ab Fogàs de Tordera, formava una batllía de la veguería de Gerona y era del vescomte de Cabrera.

Bibliografía. — Sanpere y Miquel (Salvador): *El Castillo de Hostalrich*, en lo vol. XXVII dels Certàmens de la *Associació literaria de Gerona*, 1899. — Urgellés (Manel): *Hostalrich*, 1888.

La Cellera

Lo terme del poble de La Cellera, forma un districte municipal situat a la riba del Ter, al N. de Santa Coloma y al O. de Gerona, que afronta, al N., ab

lo d' Amer; al E., ab lo d' Anglés; al S., ab lo d' Anglés y lo d' Osor, y al O., ab aquest derrer y ab lo de Susqueda. Té 282 edificis y alberchs, ab 1,342 habitants de fet (de dret 1,335), dels quals 363 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 349; casats, 281; viudos, 38; total, 668.—Dones: solteres, 343; casades, 280; viudes, 51; total, 674.

Forman lo nucli del poble 183 edificis, ab 775 habitants; los altres estàn escampats pêl terme.

Aquest en la seva major partida es montanyós, però ne té un bon troç de planer envers lo NE., prop del ayguabarreig del Ter ab la riera d' Osor. Hi ha meners de plom, de coure y de ferre, quasi tots sense explotar; pedreres de marbre, y fonts d' aygües minerals (79). La montanya està poblada de bosch—castanyers, roures, alzines—y té frondoses arbredes en lo riberal del Ter. Lo terrer de conrèu, especialment lo del plà, es de bona qualitat y en part de regadíu, y s' hi cullen grans, llegums, hortalices y mólta fruyta, axí com los boschs y arbredes donan castanyes, carbó, rodells y fustes de botada y de construcció. S' hi cría bestiar, sobre tot porquí. A més d' alguna torrentera, lo regan la riera d' Osor, lo ríu Ter y una cequia que pren les aygües d' aquest derrer y atravessa la part plana del terme. En aquest està situada també la gran presa del Pasteral, utilisada al present pera la producció de força elèctrica (80). L' atravessan la carretera de Santa Coloma a Olot y Sant Joan de les Abadesses, y quasi paralelament ab ella lo camí de ferre de Gerona a Olot que té estació en lo poble y un baxador 2 kilòmetres més amunt, en lo Pasteral. Té també una barca pera passar lo Ter, enfront quasi de Sant Julià del Llor, en lo vell camí carreter de Gerona a Amer, y un camí carreter particular en direcció a Susqueda. Ab Osor s' hi comunica aprofitant la nova carretera d' Anglés a dita població. Reb lo corrèu pêl ferrecarril y pertany al districte electoral de Gerona.

Lo poble, voltat d' horts y fruyterars, està situat en lo plà, a poca distancia del Ter y regularment urbanisat. Dista de Santa Coloma, per carretera, 14 kilòmetres, y de Gerona, per ferrecarril, 17. Té administració de corrèus; servey telefònich de la xarxa interurbana de Gerona; dues escoles públiques

---

(79) Veja-s la plana 128.

(80) Aquesta gran presa té 154 metres de llargada, per 20 d' alçada y altres 20 d' amplada en la seva basa, y dóna normalment una força de prop de 2,000 cavalls. La fàbrica de producció de força elèctrica que hi ha instalada, es un gran edifici de 17 metres d' alçada, ab dos grupus electrògens de turbina y alternador acoblats en un sol eix que gira a la velocitat de 500 revolucions per minut. Los alternadors trifàssichs, conectats en estrella, donan la corrent a 4,000 volts entre fases, y cada un d' ells té un transformador que aumenta la corrent fins a 22,000 volts. Les línies d' alta tensió arriban ja al present a la vora de 70 kilòmetres. Compta ab los aparells més moderns pera lo sincronisme dels grupus y pera protegir la instalació y les línies contra les descàrregues atmosfèriques.

elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes, y una de particular de noyes dirigida per RR. Carmelites; cambra agrícola; metges; apotecari; dos hostals; quatre fàbriques de llonganices; dos molins fariners; tres forns de calç; tres serres mecàniques de fusta; nombrosos obradors de rodells, y s'hi explotan pedreres de marbre. La majoría dels vehins són, no obstant, agricultors. Celebra fira lo día 17 de Janer y festa major lo 15 d' Agost.

Es parroquia urbana de primer ascens, ab rector y dos vicaris, del arxiprestat de Santa Coloma y abans del ardiaconat de La Selva. La esglesia parroquial, dedicada a Santa María, es un temple romànich totalment modificat.

La Cellera.—Presa del Pasteral

La parroquia existía ja en lo segle IX y comprenía lo terme d' Anglés. En lo civil, al revés, era del terme del castell d' Anglés. D'aquí que lo poble se trobe designat ab mólta freqüencia per La Cellera d' Anglés; alguna vegada se l'anomena també La Cellera de Cabrera. En l'any 1594 se creà la parroquia d' Anglés, quin terme des d'aquesta data dexà de formar part de la de La Cellera. Se creu fóu colonisació dels monjos d' Amer. Hi ha, ademés, fora del poble, la capella de Santa Margarida prop del molí d'En Sabench, y la capella de Sant Just en lo lloch anomenat Pladamont.

Lloret de Mar

La vila de Lloret de Mar, ab son terme, forma un districte municipal situat a la riba de la mar, al SE. de Santa Coloma y al S. SE. de Gerona, que afronta, al NE., ab los de Caldes de Malavella y de Tossa; al SE. ab la mar; al SO., ab lo de Blanes, y al NO., ab los de Massanet de la Selva y de Vidreres. Té 1,466 edificis y alberchs, ab 3,242 habitants de fet (de dret 3,311), dels quals 1,585 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Plan y carrers de Lloret de Mar

(Revisat per l' Ajuntament)

1. Carrer de les Tres Creus.
2. Id. de la Riera.
3. Travessía de la Creu.
4. Pujada de la Creu.
5. Carrer de Sant Olaguer.
6. Id. de Sant Joan.
7. Id. de Sant Antoni.
8. Id. de St. Isidoro.
9. Id. de Sant Geroni.
10. Id. de Sant Martí.
11. Id. de Sant Matéu.
12, Id. de St. Narcís.
13. Id. de Sant Cristòfol.
14. Id. de St. Tomàs.
15. Id. de Sant Grau.
16. Id. de la Carnicería Vella.
17. Id. de St. Baldiri.
18. Id. de la Torra.
19. Id. de Sta. Eulalia.
20. Id. de Sta. Llucia.
21. Id. de St. Llorenç.
22. Id. de Sant Salvador.
23. Id. dels Mestres.
24. Id. de Sant Albert.
25. Id. de les Viudes.
26. Id. de les Donzelles.
27. Id. de Sant Bartoméu.
28. Id. de Sant Telm.
29. Id. de les Taronges.
30. Id. de les Llimones.
31. Id. dels Pescadors.
32. Id. dels Pexos.
33. Id. de les Trompetes.
34. Carrer del Lleó.
35. Id. de Venecia.
36. Id. de la Cibada.
37. Id. del Barral.
38. Id. de la Mar de Venecia.
39. Id. de Sant Romà.
40. Id. del Hospital.
41. Id. de la Rectoría.
42. Id. de Sant Pere.
43. Id. d' Alegres.
44. Travessía de Sant Pere.
45. Carrer de Sant Carles.
46. Id. de Sant Bonaventura.
47. Id. de Sant Joseph.
48. Id. de Sant Miquel.
49. Id. dels Perills.
50. Id. del Carme.
51. Id. Nou.
52. Id. Vell.
53. Id. de La Unió.
54. Id. de Santa Caterina.
55. Id. de Sant Isidro.
56. Id. de la Fàbrica.
57. Id. del Mitgdía.
58. Trav.ª d' Amichs.
59. Carrer d' Amichs.
60. Id. de Sant Lluís.
61. Id. de Sta. Anna.
62. Id. de St. Climent.
63. Id. dels Dolors.
64. Id. de les Flors.
65. Id. de la Mare de Déu del Carme.
66. Travessía de Sant Joseph.
67. Carrer dels Horts.
68. Costa de Sant Bonaventura.
69. Carretera de Gerona.

Hòmens: solters, 791; casats, 602; viudos, 73; total, 1,466. — Dones: solteres, 897; casades, 632; viudes, 247; total, 1,776.

Lo terme, per la costa, s' extén des de la Pedra Agulla fins a la Torra Morisca, y comprèn les platges de Santa Cristina, de Fanals y de Lloret, apart d'alguna altra de més petita, y per la banda de terra, lo limitan la serra costanera y les estrebacions d' ella que s' avançan envers la mar, separant la riera de Blanes de la de Sant Pere y la de Lloret de la de Tossa. Es, donchs, en la seva major partida, montanyós, ab algún troç de planer o lleugerament accidentat a la terminació de les valls de Fanals y de Lloret. La montanya està poblada de suredes, vegent-s' hi també alguns pins, y en les costes properes a la població hi crexía ufanosa la vinya, avuy perjudicada per la filoxera. En los conrèus s' hi

Lloret de Mar.—Vista general de la població

cullen tota mena de grans y llegums, y en los pochs troços que-s regan, aprofitant aygües soterrànies per mitg de cinies o de molins de vent, hortalices y alguna fruyta. L' atravessan la riera de Sant Pere, que desemboca a la mar en la platja de Fanals; la de Lloret, y lo torrent de Pegueres o d' En Lloranes, que desembocan a un y altre extrém de la platja de Lloret. Totes elles la major part del any portan mólt poca aygua. Compta ab dues carreteres del Estat: la de Tossa a Hostalrich, que passa tocant a la població y la uneix ab les viles de Tossa, Blanes y Tordera, y la de Lloret a Santa Coloma de Farners, que la uneix ab les de Vidreres, Sils, Riudarenes y Santa Coloma, y, en los hostals

de La Granota, ab la carretera general de Madrid a La Junquera, de la qual faltan construir 9,802 metres que hi ha des del cim de la serra costanera a la predita carretera general, quin troç de camí, encara que carreter, es bastant dolent. També són carreters los camins de Lloret a la ermita de Santa Cristina y de Lloret al santuari de la Mare de Déu de Gracia, prop del qual hi ha lo puig volcànich de Sant Pere. Reb lo corrèu per la estació de Blanes y pertany al districte electoral de Santa Coloma de Farners.

La vila està edificada vorejant la platja, part en terrer plà y part enfilada sobre un puig, de poca elevació, que s'alça quasi paralel a la dita platja, y per son extrém S. puja també costa amunt per la vessant de la montanya de Sant Joan, que separa la platja de Lloret de la de Fanals, al cim de la qual quedan les runes d'un vell castell. La forman un gran nombre de carrers, algún d'ells paralel a la mar y los altres més o menys perpendiculars a ella, en general estrets, sense empedrar y ab cases de poca elevació, móltes de construcció moderna. Té dues places no mólt grans, alguna placeta y un

Lloret de Mar.—La professió per mar

bonich y ben cuydat «passeig de Mar», a un de quins extrems s'axeca l'edifici construit pera casa de la vila y escoles. Sobre la riera hi ha una passera de ferre y a la sortida de la població lo pont de pedra de la carretera.

Dista, per carretera y camí carreter, de Santa Coloma, 27 kilòmetres; de Gerona, prop de 36, y 8 de la estació de Blanes, que es la de camí de ferre que té més a la vora. Té cabo de mar; lloch de carrabiners, ab residencia d'un tinent; lloch de la guardia civil; administració de corrèus; estació tele-

gràfica de servey limitat; illuminació elèctrica; hospital municipal ab deu llits y 4,500 ptes. de renda anyal, servit per RR. Josefines, que vetllan també malalts; dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes; dues de privades de noys, una d' elles a càrrech de GG. Maristes, y dues de noyes, la una a càrrech de RR. Concepcionistes y la altra de GG. del Immaculat Cor de María; edifici pescatería; un manicomi particu-

Lloret de Mar.—Santuari de Nostra Senyora de Gracia

lar conegut ab lo nom de Torra Llunàtica; notaría; sindicat agrícol; quatre metges; dues farmacies; fonda; hostals; ordinació a la estació de Blanes varies vegades al día (preu del assiento: a Blanes, o'75; a la estació, 1 pta.); orfeó; cassinos; teatre; dos cinematògrafs, y s' hi exercexen les arts y oficis indispensables en una petita vila. Lo séu antich astiller ha desaparegut pels motius que portàm indicats al parlar d' altres poblacions de la costa de la provincia, axí com també són pochs al present los naturals de la població que-s dedican a la navegació d' altura; la única industria marítima que s' hi conserva es la de la pesca. Les altres industries hi estàn reduhides a poques fàbriques y obradors de taps, una fàbrica de genres de punt, un forn de terricería y algún blanqueig de cera. Celebra fires lo día 16 de Juliol y festa los díes 20 de Janer (Sant Sebastià), 24 a 26 de Juliol (Santa Cristina), 15 y 16 d' Agost (Sant Roch) y 18 de Novembre (Sant Romà, patró de la parroquia). La major es la de Santa Cristina y es també la més típica, no solzament per la anomenada processó per mar que en la diada de la santa se dirigeix de la vila al santuari, en lo qui se celebran los divins oficis, sinó, ademés, per ballar-se en la plaça, ab tota cerimonia, l' antich «ball de la morratxa», presidit per les autoritats.

En l' ordre relligiós, Lloret es parroquia urbana de terme, ab rector, dos vicaris, quatre beneficiats y dos capellans adscrits, del arxiprestat de Santa

Coloma de Farners y abans del ardiaconat de La Selva. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Romà, es un temple gòtich d'una sola nau, ab torra campanar cimada d'una agulla a quatre cayres. Tota ella estava coronada de marlets. Les capelles laterals, en nombre de quatre, li han sigut afegides després de construit lo temple. De la construcció d'aquest ne dóna compte la inscripció que hi ha sobre la porta d'entrada, y díu axís:

Aquesta esglesia fonc edificada a laor de Deu e de la Verge María e de | mossenyer Sant Roma lo día de Sancta Magdalena lany mil d ix | e fonc acabada lany mil d xxii e a quostat tres mil liuras de fe.

Lloret de Mar.—Nova creu de terme en lo Santuari de Nostra Senyora de Gracia

En la plaça voltada de paret que hi ha devant de la esglesia, s'hi aplegava lo poble sempre que esdevenía haver-se de tractar algún assumpto polítich o relligiós d'interès pera la vila.

A la parroquia estàn agregades les següents capelles y ermites:

Sant Cosme y Sant Damià, capella del antich hospital de pobres y pelegrins, fundat envers l'any 1445 pèl paborde y senyor de Lloret Narcís Oliveres, avuy trelladat al nou edifici construit en lo Puig, mercès a la munificencia d'alguns fills de la vila. L'hospital vell l'ocupan en la actualitat les RR. del Immaculat Cor de María.

Nostra Senyora de la Concepció, capella del colegi de les monges Concepcionistes.

Sant Quirze, santuari edificat sobre un pujol, a poch més de 1 kilòmetre

de la vila. Consta que existía ja l'any 1079. S'hi celebra un aplech lo día 16 de Juny.

Nostra Senyora de Gracia, abans també Sant Pere del Bosch y més antigament Sant Pere Salòu. Ignoràm la data de fundació d'aquest santuari, situat quasi al extrém de ponent del terme de Lloret, a poch més de 5 kilòmetres de la vila. Sembla que antigament havía sigut monestir de benedictins, lo qual fóu després incorporat al de Sant Pere de Galligants de la ciutat de Gerona. A mitjans del segle XV estava al cuydado de dos ermitans, autorisats pera recullir almoynes pera la seva conservació. Més endevant, a principis del segle XVII, consta que era administrat pêls pabordes de la confraría de Sant Pere, establerta en la esglesia parroquial de Lloret y formada de pescadors. L'any 1694 fóu cremat pêls francesos, per quin motíu quan les guerres ab França de derrers del segle XVIII y de principis del XIX, la imatge que s'hi venerava fóu portada temporalment a la vila pera evitar la seva profanació. Venut lo santuari a conseqüencia de les lleys desamortisadores, son derrer proprietari, En Nicolàu Font y Maig, la ha fet restaurar explèndidament y ha decorat, ademés, lo camí que de Lloret hi porta ab construccions monumentals, entre elles una artística creu de terme. S'hi celebra un concorregut aplech lo día primer de Maig.

Santa Cristina, ermita situada al cim d'un turó, tocant a la platja que porta son nom. S'ignora la època en que fóu edificada, però consta que existía ja en lo derrer terç del segle XIV. Lo temple actual se començà a construir l'any 1764, y té, ademés del altar major, sis altars laterals, tres per banda. L'altar major, més notable per la riquesa de sos materials que per son mèrit artístich, mostra en son centre un quadro en lo qui està pintat lo martiri de la santa, y en una estancia que hi ha al derrera s'hi guardan en altre altar importants reliquies de la metexa. S'hi celebran dos aplechs; lo del día 24 de Juliol, en lo quin hi es portada de Lloret altra reliquia de la Santa que-s guarda en la esglesia parroquial, part en processó y part per mar en llaguts pintats y decorats exprofés, que practican devant de la vila y del santuari diferentes evolucions y se disputan l'honor d'arribar primer a la platja, ocupats pêl clero, ajuntament, obrers y obreres del santuari y gremis y confraríes; y lo del segón diumenge de Quaresma, anomenat «dels Perdons» per les indulgencies que hi ha concedides. La bellesa del lloch, la proporció que hi troban los visitants pera arreglar-s'hi la menestra, a cobert o al ayre lliure, y una font de mólt bona aygua que raja tocant al santuari, fan que aquest sía mólt freqüentat, especialment al istíu, y que d'un quant temps ençà en dita temporada del any s'hi haja establert un «restaurant» y s'hi trobe manera de poder-hi passar còmodament alguns díes. Dista de Lloret 3 kilòmetres.

Nostra Senyora de les Alegríes, santuari situat a uns 3 kilòmetres de la vila, a la dreta de la carretera que va a Santa Coloma, en lo lloch anomenat vehinat de La Sagrera. Havía tingut cementiri y s'hi celebra tots los anys un

ofici de difunts. També s'hi celebra un aplech lo día 8 de Setembre. Vol la tradició, no sense algún fonament, que lo que avuy es santuari fos antigament la parroquia de Sant Romà de Lloret, una de les dues que hi havía en lo terme, quin temple consta va ésser consagrat l'any 1079. La altra parroquia tenía per titolar Sant Joan, quin temple, qual situació exacta desconexèm, donchs avuy no-n queda rastre, fóu axís meteix consagrat l'any 1079. Aquesta derrera parroquia comprenía del terme de Lloret quasi tota la part més propera a la mar, y era la del «castell de Lloret», dintre lo qual al principi estigué emplaçat lo temple de Sant Joan y d'ahont «se mudà per perill de ruína».

Lloret de Mar.—Monument sepulcral romà

També hi havía en lo castell, a principis del segle XVIII, una capella dedicada a Santa Llucia.

Notes històriques.—Unes poques monedes, part d'elles emporitanes y altres romanes imperials; alguns fragments de teules y d'altres obgectes ceràmichs, trobats com aquelles en lo terme de la vila de Lloret, y la existencia en aquest de restes d'una torra sepulcral romana, justifican que lo lloch era ja habitat, al menys en los primers segles de la nostra Era, sense que-s puga afirmar que hi hagués llavors cap nucli de població, donchs cap ne mencionan los escriptors de la antiguetat que a Lloret puga referir-se. No existeix text antich que autorise pera donar-li lo nom de *Loryma,* com algú ha pretés, y tampoch se pot identificar ab *Iluro* o *Ilduro,* ja que-ls dits escriptors situan aquesta població més al S. de Blanes. Conceptuàm lo més provable, que en aquella època lo territori de Lloret formés part del terme de Blanes, que era

municipi de ciutadans romans. La torra sepulcral a que hem fet referencia, reconeguda com a tal l'any 1891, es una construcció de forma mólt semblant a la del sepulcre romà de Vilablareix y a la de la torra dels Scipions de prop de Tarragona. Se composa de tres cossos: l'inferior o basament, que descança sobre la roca del sol; lo central o torra propriament dita, també macíç, que tenía un petit vuyt mitg ovalat y hermèticament tancat en son interior pera guardar la urna ab les cendres del difunt; y lo superior, que era com un terradet posat sobre la torra, obert pèl costat que mira a la mar y voltat d'una barana pèls altres tres costats. Al fer-se excavacions a son contorn, s'hi trobaren altres enterraments, un ungüentari de vidre, fragments de vasos romans ab relléus, de pasta vermella verniçada, y poca cosa més.

En la Etat Mitjana trobàm citat Lloret *(Loredo)* per primera vegada en una escriptura del any 966. En lo segle següent, lo castell de Lloret, que pertanyía als vescomtes de Cabrera, fóu adquirit del vescomte Grau, ignoràm la data precisa, per Dona Sicardis, a cambi d'altres possessions. Aquesta senyora estigué casada ab Humbert de Ses Agudes, senyor del castell de Montpalàu, sobre Pineda, un dels qui concorregué en 1068 a la confecció dels Usatges de Barcelona. Com a senyora del castell de Lloret, assistí ab sos fills Uzalart y Bernat a la consagració de les esglesies parroquials de Sant Romà y de Sant Joan de Lloret, l'any 1079 de la Encarnació, fent-les-hi importants donacions. En la de la segona de dites esglesies, hi fóu també present Ot, castellà de Lloret, y per la acta que d'ella s'axecà, consta que la esglesia y lo castell estavan ja construits en un meteix lloch, pot-ser aquella formant part d'aquest. Es mólt provable que lo castell de Lloret ocupava l'emplaçament del que s'anomenà després castell de Sant Joan, al cim de la montanya que separa la platja de Lloret de la de Fanals. Morí Sicardis l'any 1002, essent en dit any ja bisbe de Gerona son fill Bernat Humbert. Aquest hagué de vetllar pèls bens y senyorius del fill de son germà major Guillém Humbert, que no creyèm arribés a possehir lo castell de Lloret per haver premort a la seva mare, y tant aquesta com son fill Bernat feren a favor de la Sèu de Gerona, dexes de drets y bens en lo terme d'aquest castell. Los successors de Guillém Humbert, que prengueren lo sobrenòm de Palafolls, tingueren lo senyoríu de Lloret. Bernat de Palafolls, en 1171, empenyà lo castell al capítol de la Sèu de Gerona, y Guillém de Palafolls, en 1217, va fer entrega y definició del dit castell a son germà Ramón de Palafolls, bisbe de Gerona. D'aquesta època data la possessió del senyoríu del castell y terme de Lloret per part del capítol de la Sèu geronina, que l'exercí en la successió per mitg del canonge encarregat de la pabordía del més de Novembre. L'any 1359, Lloret tenía 67 fochs. La jurisdicció de Lloret donà lloch a una llarga sèrie de plets y qüestions, especialment ab los barons de Llagostera, que la pretenían per la donació que d'ella havía fet lo rey En Jaume II a Ot de Montcada l'any 1325, y pera acabar-los, lo capítol de la Sèu, l'any 1657, va

comprar per 500 dobles d'or la jurisdicció criminal. No conseguí ab axò acabar totes les qüestions, y en la Nòmina del any 1698 la jurisdicció civil de Lloret figura a favor del paborde de Novembre de la Sèu, y la criminal a favor del comte de Montagut. Los interessos de la vila estavan governats per jurats y per un concell de 85 persones, nombre que-s reduhí a 35 l'any 1683. En representació del paborde, exercían la autoritat un batlle, un sotsbatlle y un jutge. La notaría estava unida a la rectoría. Los vehins pagavan al capítol los emoluments y venían obligats a les prestacions, deguts y degudes pêls vasalls als senyors de castells termenats. D'una enquesta feta l'any 1716, resulta que en dit any hi havía a Lloret 238 cases, d'elles 203 habitades, y 980 habitants, y que constituían la autoritat municipal tres jurats, un porrer y un clavari. Hi havía també mestre de minyons, que cuydava del «rellotge de les hores» y cobrava de sou 60 lliures al any. Se conservan unes ordinacions de la escola que datan del any 1599. A derrers del segle XVIII, la població prengué increment considerable, degut al desenrotllo de la marina mercant y al lliure comerç ab Amèrica. Les industries marítimes, particularment la construcció de barcos y la navegació d'altura, constituiren des de aleshores la principal riquesa de la població. També lo terrer pujà de valor per l'aument del preu del suro; però la industria tapera, al contrari d'altres poblacions, may a Lloret ha arrelat gayre. Aquesta era de prosperitat ha començat a minvar des del començ de la segona meytat del segle XIX; han desaparegut l'astiller y la navegació d'altura, y derrerament la pèrdua de les Antilles amenaça fer encara més ràpida la decadencia iniciada. D'aquest estat de coses fins se n'han ressentit les pun-

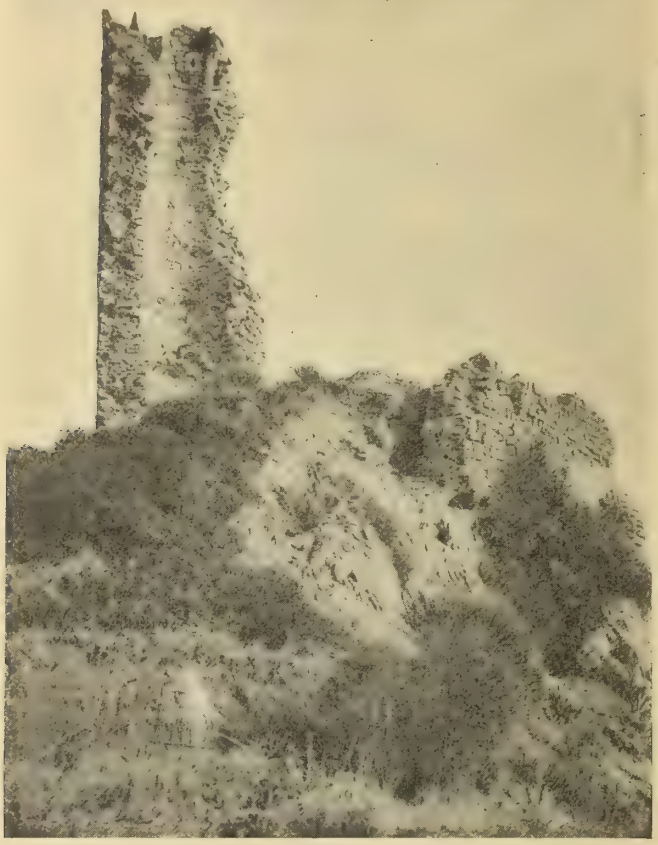

Lloret de Mar.—Restes del castell de Sant Joan

tayres de coxí, que no-s veuen ja, com abans, remenant los boxets a la porta de quasi totes les cases. Es digne de visitar-se lo nou cementiri, situat prop del santuari de Sant Quirze, per les sumptuoses sepultures que conté.

Entre-ls lloretenchs dignes de menció, citarèm al metge y escriptor Francisco Campderà, al qui-s deu l'establiment del manicomi o «Torra Llunàtica», y En Francisco Piferrer, autor de varies obres, entre elles una d'important sobre Heràldica publicada l'any 1856.

Bibliografía.—Anònim: *Lloret en l'any 1716,* enquesta publicada en *El Lloretense,* 1885.—Botet y Sisó (Joaquím): *Lloret de Mar: la iglesia parroquial. Lloret de Mar: hospital, escuelas. Monumento sepulcral romano de Lloret de Mar,* articles publicats en la *Revista de Gerona,* vol. xv y xvi, 1891 y 1892.—Campderà (Francisco): *Indagación estadística acerca de la reproducción y mortalidad en la ciudad de Gerona y en la villa de Lloret de Mar en el siglo último y en los siete primeros años del actual,* 1849. — Conill (Joan B.): *El santuario de Santa Cristina* (articles publicats en *El Lloretense),* 1885. — Galceràn (Joseph): *Dos páginas de historia* (articles publicats en *El Lloretense),* 1885. — *El santuario de Santa Cristina de Lloret de Mar* (monografía publicada en la *Revista de Gerona,* volums xv y xvi), 1891 y 1892. — Urrèjola (Ermengol de): *La capilla de Santa Cristina de Lloret de Mar,* 1891.

Massanes

Lo poble de Massanes, junt ab varis vehinats, forma un districte municipal situat al S. SE. de Santa Coloma y al S. SO. de Gerona, en la vall de la riera que porta son nom, y afronta, al N., ab lo de Riudarenes; al E., ab lo de Massanet de la Selva; al S., ab lo de Hostalrich, y al O., ab lo de Sant Felíu de Buxallèu, y un petit bocí ab lo de Santa Coloma. Té 195 edificis y alberchs, ab 725 habitants de fet (de dret 784), dels quals 172 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 238; casats, 139; viudos, 27; total, 404. — Dones: solteres, 164; casades, 137; viudes, 20; total, 321; y per entitats de població, com segueix:

Vehinat del Marquès (de fet cap de districte): 60 edificis y alberchs, ab 237 habitants. — Massanes, poble (a 1,600 metres del precedent): 31 edificis y alberchs, ab 95 habitants. — Vehinat de Cambrerol (a 1,100 metres de id.): 43 edificis y alberchs, ab 161 habitants. — Vehinat de Collformich (a 2,200 metres de id.): 26 edificis y alberchs, ab 78 habitants. — Vehinat del Rieral (a 1,600 metres de id.): 35 edificis y alberchs, ab 154 habitants.

Lo districte, que s'extén per la serra de Clarà y per les derreres estrebacions de la d'Arbucies, es força accidentat y la població hi està mólt escampada. Lo regan la riera de Santa Coloma y la de Massanes, prop de quins riberals, especialment de la primera, hi ha grans arbredes. La montanya està

plantada de boschs, abundant-hi les suredes. En los conrèus s' hi donan grans y llegums y al present poch ví. Les produccions forestals són suro, fustes y llenya. S' hi cría bestiar. No té més que vells camins que portan a les poblacions vehines, entre los quals l' antich camí ral de Barcelona a Gerona, que passa tocant al poble. En cambi, l' atravessa per son extrém de solixent lo camí de ferre de Barcelona a França, podent-se servir lo poble de les estacions de Hostalrich o del Empalme, que té quasi a igual distancia (prop de 3 kilòmetres). Es població quasi exclusivament agricultora. Reb lo corrèu per Hostalrich y pertany al districte electoral de Santa Coloma.

Lo poble, un xich enlayrat sobre un turó, dista de Santa Coloma, en ratlla dreta, uns 13 kilòmetres; de Gerona, aprofitant la vía ferrada fins al Empalme, prop de 33, y uns 3 respectivament del Empalme y de Hostalrich. Hi ha cartería; illuminació elèctrica; dues escoles elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes, y celebra festa major los díes 15 y 16 d' Agost.

En l' ordre relligiós es parroquia urbana d' entrada, ab rector y vicari, del arxiprestat de Santa Coloma y abans del ardiaconat de La Selva. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Esteve, havía sigut possessió del monestir de Breda. Té agregades, en lo poble, una capella dedicada a Santa María, y, fora del poble, lo santuari de Sant Roch y la moderna capella de Nostra Senyora de Quadres en la casa d' aquest nom. També hi havía hagut un santuari, avuy derruit, dedicat a Sant Jascinto, y pot-ser alguna capella en lo lloch anomenat «Les Esglesies», a una hora del poble.

Notes històriques. — Aquest en los documents s' anomena *Massanis* y *Macanis* (anys 1093, 1246 y 1362); pertanyía al vescomtat de Cabrera, y l' any 1698 formava part de la batllía d' En Orri. En la guerra de la Independencia los francesos hi establiren lo séu quarter general pera lo setge de Hostalrich y lo fortificaren.

Massanet de la Selva

La vila de Massanet de la Selva, l' arrabal de La Rosa, lo poble de Martorell y varis vehinats, forman un districte municipal situat al SE. de Santa Coloma y al S. de Gerona, en la conca del Tordera, que afronta, al N., ab los de Sils y de Vidreres; al E., ab lo de Lloret y ab lo de Blanes; al S., ab lo de Tordera, de la provincia de Barcelona, y al O., ab lo de Massanes y altra vegada ab lo de Sils. Té 460 edificis y alberchs, ab 1,462 habitants de fet (de dret 1,494), dels quals 438 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 384; casats, 344; viudos, 32; total, 760. — Dones: solteres, 320; casades, 343; viudes, 39; total, 702; y per entitats de població, com segueix:

Massanet (cap de districte): 210 edificis y alberchs, ab 478 habitants.—La Rosa, arrabal (a 1 kilòmetre de Massanet): 25 edificis y alberchs, ab 77 habitants.—Martorell, poble (a 9 kilòmetres de id.): 45 edificis y alberchs, ab 247 habitants. — Mas Pibiller, vehinat (a 10 kilòmetres de id.): 20 edificis y alberchs, ab 74 habitants. — Mas Serra, vehinat (a 4 kilòmetres de id.): 17 edificis y alberchs, ab 77 habitants. — Mas Oliva, vehinat (a 4 kilòmetres de id.): 15 edificis y alberchs, ab 72 habitants. — Torra de Cartellà, vehinat (a 2,250 metres de id.): 10 edificis y alberchs, ab 28 habitants.—Coma Juliana, vehinat (a 2,300 metres id.): 13 edificis y alberchs, ab 126 habitants.—Torra de Marata, vehinat (a 4,700 metres de id.): 24 edificis y alberchs, ab 119 habitants. — Xarabàu, vehinat (a 6 kilòmetres de id.): 10 edificis y alberchs, ab 33 habitants. — Petits caserius y construccions isolades, 71, ab 131 habitants.

Clixé de Francesch Duarte

Massanet de la Selva.—Absis de la esglesia parroquial

Lo terrer es en bona part montanyós, havent-hi algún troç de planer o de lleugerament accidentat per la banda de tramontana. Ocupa lo subsol, en una gran extensió, un mantell basàltich cobert de bon nombre de turons volcànichs. Tota la part montanyosa està plantada de boschs de suros, la més planera, dedicada al conrèu, dóna grans y llegums y hi ha mólts troços prop dels torrents y rierals plantats d'arbres pera fusta. Lo frega, per la banda de ponent, la riera de Santa Coloma, y lo regan varies torrenteres y torrents que baxan de la serra costanera, dels quals los de la vessant NO. donavan ses aygües al estany de Sils, quins rechs d'escórrech atravessan lo terme, y los de la vessant O. les donan directament a la riera de Santa Coloma. L'atra-

vessan lo camí de ferre de Barcelona a França, que hi té la estació del Empalme; la carretera general de Madrid a La Junquera, y s'ha començat la construcció d'una altra carretera que, passant per Massanet y per l'Empalme, ha d'unir la general ab la de Tossa a Hostalrich. Té vells camins vehinals des de la vila a la carretera general (1,500 metres), a Martorell, Massanet y Hostalrich (13 kilòmetres), y a la estació de Sils (3 kilòmetres), aquest derrer més ben cuydat que-ls altres. Reb lo corrèu per Sils y pertany al districte electoral de Santa Coloma.

La vila, situada en terrer mólt poch accidentat, tenía al NE. y a curta distancia, l'estany de Sils, quines emanacions ocasionavan febres y la feyan mólt malsana. Dista de Gerona uns 25 kilòmetres, quasi tots per carretera, y de Santa Coloma poch més de 12. Encara que té en lo terme la estació del Empalme, com dista de la vila més de 5 kilòmetres y los camins que hi portan al present són mólt dolents, se serveix ab preferencia de la de Sils, que dista solzament 3 kilòmetres. Compta ab 3 escoles públiques elementals complertes, una de noys y dues de noyes; apotecari; dos molins fariners; varis obradors d'esclops, y s'hi exercexen les arts y oficis més indispensables. La població, tant de la vila com del terme, es, per lo general, agricultora. Massanet celebra mercat setmanal los dijous; fires los díes 22 de Juliol, 4 d'Agost y 10 de Setembre, y la festa major lo día 10 d'Agost.

Hi ha en lo districte dues parroquies, la de Martorell y la de Massanet, totes dues del arxiprestat de Santa Coloma y abans del ardiaconat de La Selva.

La de Martorell es rural de segona, ab rector, y té la esglesia parroquial, que havía sigut possessió del monestir de Breda, dedicada a Sant Pere.

La de Massanet es urbana de primer ascens, ab rector y vicari, y a ella pertanyen les esglesies y capelles següents: la esglesia de Sant Llorenç, que es la parroquial y havía sigut possessió del monestir de Breda, es un temple romànich alterat per modificacions més o menys modernes; la capella de Sant Sebastià, situada a la entrada de la vila, y la capella particular de Nostra Senyora del Roser, fundada en 1657.

Han desaparegut o estàn tancades al culte la capella de Sant Jaume, que era la de la Torra de Cartellà, y la de Nostra Senyora de Vall de María, que era la del monestir de monges de Claraval, fundat, se creu, en la vall del meteix nom a principis del segle XII y dotat poch després per Berenguer de Massanet y per Jofre de Rocaberti. La situació del monestir, lluny de poblat, y les turbulencies del temps, lo feren víctima de lladres y malfactors, per quin motíu decaygué mólt y ab autorisació pontificia fóu agregat al monestir de Sant Daniel de Gerona l'any 1550. En 1603, la abadessa d'aquest establí lo terrer y les despulles a la familia Jalpí, que recullí la imatge de la Verge que s'hi venerava y la portà a la seva casa payral.

Notes històriques.—Lo P. Roig y Jalpí, fundat en datos deficients del itinerari d'Antoninus, y en la creencia equivocada de que l'estany de Sils no

existía abans del derrer terç del segle XVII, suposa que la vía romana passava per mitg de lo que després fóu estany, y que la estació de *Sacerras* corresponía a lo que es avuy vila de Massanet, y aprecia com a restes de la vía lo que va trobar l'arquebisbe Marca en les excavacions que va fer fer prop de Massanet en 1658: «Lo que halló el arzobispo... fué más de 8 varas de camino empedrado con losas ó piedras muy grandes, ancho más de 2 varas... y según el curso y línea que llevaba, pasaba por el medio de lo que es hoy laguna». Ab dir que les distancies marcades pêls itineraris portan *Sacerras* a més de 40 kilòmetres de Gerona en direcció a Barcelona, y que l'estany de Sils existía ab seguretat en temps dels romans y de la Etat Mitjana se-n conservan noticies mólt anteriors al segle XVII, n' hi ha prou pera afirmar que la vía romana no atravessava l'estany de Sils, y que Massanet, que dista de Gerona 25 kilòmetres, no pot ésser la *Sacerras* dels itineraris. Si-ls restes que va trobar lo bisbe Marca eran d'un camí, aquest no podía ser la vía militar romana, y duptàm mólt que-l dit camí, fos lo qui fos, passés per dintre l'estany. Tot fà creure que-l traçat de la vía romana en aquest troç era, a poca diferencia, lo del camí râl de la Etat Mitjana: de prop de Caldes a Mallorquines, de Mallorquines a Massanes, de Massanes a Hostalrich y de Hostalrich a La Batlloría, Sant Celoni, etc., dexant a la seva esquerra l'estany de Sils.

En la Etat Mitjana, Massanet se troba citat primer en 1079. En 1106, lo comte Ramón Berenguer III donà al vescomte de Gerona Grau Ponç de Cabrera, entre altres castells, lo de *Torrafelon,* dit també *Torra-fellona,* situat en lo terme de Sant Llorenç de *Massaneto,* lloch comprès des de llavors en lo territori dels vescomtes de Cabrera.

La dita força o torra la tingueren pêls Cabrera la familia de Massanet, fins que en l'any 1213, per mort d'Ermessendis de Massanet, casada ab Arnal de Cartellà, passà la castellanía al segón fill d'aquesta senyora, Bernat de Cartellà, quins descendents la tingueren mólt temps, y a n'axò creyèm degut que la torra cambiés de nom, essent generalment coneguda per *Torra de Cartellà.* Extingida envers l'any 1684 la branca de la casa de Cartellà, establerta a Massanet, passaren sos bens y drets a la troncal de la metexa familia. Los possehía, en 1771, En Ignaci d'Alemany, marquès de Cartellà y per la filla y hereva d'aquest, Dona María Lluisa, entraren en la casa de Copons; després passaren a la de Sarriera, y derrerament a la de Sentmanat. Morta en 1865 Dona Josepha de Sentmanat y de Sarriera, fóu venuda la torra de Cartellà a son actual possehidor.

La torra de Marata, al NO. de Massanet, creyèm deu son nom a Ramón de Marata (senyoríu del Vallès), marit en 1287 de Alemanda de Cartellà.

L'any 1359, la batllía de Massanet tenía 146 fochs, que eran del Comte de Osona, y lo 1698 formava ab Martorell una batllía del vescomtat de Cabrera.

Bibliografía. — Botet y Sisó (Joaquím): *Massanet de la Selva* (articles publicats en la *Revista de Gerona,* vol. XVI, 1892).

Osor

La vila de Sant Pere d' Osor, y lo llogaret de Santa Creu d' Horta, forman un districte municipal situat al NO. de Santa Coloma y al O. SO. de Gerona, que afronta, al N., ab los de La Cellera y d' Anglés; al E., ab los d' Anglés y de Brunyola; al S., ab los de Santa Coloma y de Sant Hilari, y al O., ab los de Sant Hilari y de Susqueda. Té 270 edificis y alberchs, ab 1,243 habitants de fet y de dret, dels quals 438 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 420; casats, 239; viudos, 27; total, 686. — Dones: solteres, 295; casades, 239; viudes, 23; total, 557.

Més de la meytat de la població viu espargida pêl terme en petits caserius y masíes isolades.

Lo districte ocupa la major part de la vall de Osor, partida en dues en la seva capsalera per les montanyes de Solterra y tancada a solixent per la serra d' Osor, que la separa de la conca del Onyar, y a ponent per la serra de les Guilleríes, que la separa de la vall del Ter.

Clixé de Joan Bulbena

Osor.—Cascada dels Gorchs

Es terrer montanyós y plè de bosch, en certs endrets d' alzines, roures y alguns pins y suros y, en les bagues, de castanyers, dels quals se n' extràu llenya, carbó, suro y sobre tot cèrcols y fusta de botada. En los conrèus s' hi cullen grans, llegums, trumfes, pomes, avellanes y poch ví. Hi ha meners de plom y una font d' aygua ferruginosa. Lo regan la predita riera d' Osor, que-s forma al plà de les Arenes y atravessa Sant Hilari Sa-Calm, y los torrents que baxan de les serres, entre los quals lo de Busquets, que s' escorre per la vall de Santa Creu, y lo Gravalosa; y l'atravessan la carretera d' Anglés a Osor (9,111 metres)

y varis camins, pochs d'ells carreters, com los que portan a Sant Hilari y a Santa Coloma, y la major partida de ferradura. Reb lo corrèu per Anglés y pertany al districte electoral de Gerona.

La vila d'Osor està situada al fons de la vall, a una y altra riba de la riera, y a la alçada de 300 metres sobre lo nivell de la mar aproximadament. Dista de Santa Coloma 17 kilòmetres, de Gerona 27 y de la estació d'Anglés, en la vía ferrada que té més a la vora, poch més de 9. Son aspecte es pintoresch per la frondositat de sos voltants y l'ayre d'antigor de ses cases, algunes ab finestrals gòtichs. Té dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes; una escola privada de noyes a càrrech de RR. Carmelites; dos hostals; dues serres de fusta; dos molins fariners, y una fàbrica de texits. Hi ha botigues d'articles de consúm, s'hi exercexen los arts y oficis més necessaris, y la majoría dels habitants de la vila y terme se dedican a les explotacions forestals. Celebra festa major lo día 29 de Juny, y la petita lo tercer diumenge de Setembre.

Clixé de Joan Bulbena

Osor.—Carrer Major

En l'ordre relligiós hi ha en lo districte tres parroquies, que pertanyen a la diòcessis de Vich y són del arxiprestat de Sant Hilari:

La d'Osor, urbana de segón ascens, ab rector y vicari. Té la esglesia parroquial dedicada a Sant Pere, y a més dels santuaris de Nostra Senyora del Prat, de Sant Gregori, de Sant Miquel Arcàngel y de Santa Bàrbara, té agregades la capella del Cementiri, la de Nostra Senyora del Carme en lo mas Bayer, la de Nostra Senyora del Roser en lo mas Gravalosa, la de Sant Joseph en lo mas Serra de Turonell y la de Sant Francesch en lo mas Carbonell.

La de Nostra Senyora del Coll, rural de segona, ab rector. La parroquia està establerta en lo grandiós santuari de Nostra Senyora del Coll, mólt ve-

nerat en tota la comarca y que la tradició suposa fundat per un imaginari Benet de Cabrera, arràn meteix de la expulsió dels moros del territori català. Havía sigut un priorat benedictí, propri del monestir d'Amer. Té agregat lo santuari de Sant Benet, que ocupa un dels cims més alts de la serra de les Guilleríes.

Y, finalment, la de Santa Creu d'Horta, que era ja parroquia en lo segle x (*Orta,* any 993), també rural de segona, ab rector, a la qui pertanyen, a més de la esglesia parroquial, la capella de Sant Bernat en lo mas Subirà y altra en la casa Iglesies.

Lo llogaret de Santa Creu d'Horta, ocupa l'extrém SE. del districte. Lo Nomenclàtor del any 1888 li dóna 184 vehins y 31 edificis escampats pêl terme.

Nota històrica. — Lo comte Ramón Berenguer IV, a petició del bisbe de Vich, de Ramón de Montcada y d'altres nobles, concedí als habitants de les parroquies de Sant Pere d'Osor *(Osoris),* de Santa Creu d'Horta y de Sant Daniel de *Manfredi,* en Janer del any 1144, un important privilegi, eximint-los del pago de cugucies, otorgant la llivertat a les donzelles mitjansant lo pago de dos sous, y facultant-los pera dirimir ses qüestions devant del batlle de la vall en la plaça de Sant Pere d'Osor, sense cap intervenció del veguer y sense poder ser obligats a sortir de la vall. En lo segle XII, la vall d'Osor pertanyía en senyoríu a la familia de Cabrera, y l'any 1359 tenía 95 fochs de cavaller. Com a feudataris dels Cabrera hi exerciren també domini la casa Paba, en los segles XIII y XIV; los Galliners de Gerona, senyors de les cases de la Mata y de les Romagueres, avuy existents en la montanya de Sant Gregori, y los Vilanova en lo segle XV. Més tart la possehí la familia Sarriera.

Bibliografía.—Vilaró y Coll (Joan): *Ressenya històrica del santuari de Nostra Senyora dèl Coll.*

Riells

Los pobles de Sant Martí de Riells y de Sant Llop de Viabrea, forman junts un districte municipal, situat al SO. de Santa Coloma y de Gerona, en los faldars del Montseny y a la capsalera de la riera de Breda, que afronta, al N., ab lo d'Arbucies; al E., ab los de Sant Felíu de Buxallèu y de Breda; al S., ab los de Gualba, de La Batlloría y de Fogàs de Montclús, de la provincia de Barcelona, y al O., ab aquest derrer y ab lo de Montseny, també de la dita provincia. Té 113 edificis y alberchs, ab 580 habitants de fet (de dret 600), dels quals 135 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 191; casats, 104; viudos, 12; total, 307. — Dones: solte-

res, 151; casades, 105; viudes, 17; total, 273; y per entitats de població, com segueix:

Riells (cap de districte): 72 edificis y alberchs, ab 382 habitants. — Viabrea (a 4,500 metres de Riells): 41 edificis y alberchs, ab 198 habitants.

Lo terrer es mólt montanyós, poblat de boschs de suros, castanyers, nogueres y pins, y abundant d'aygua per les móltes torrenteres que del Montseny y de les seves estrebacions baxan a juntar-se a la riera de Breda, que la atravessa. A més de fusta, suro, castanyes y nous, s'hi donan, en los conrèus, grans, llegums, trumfes y pomes. No hi ha altra industria que la agrícola

Clixé de Santiago Monteys

Riells.—Casa de pagès

y algún molí fariner. Se serveix de les escoles públiques del municipi de Breda, ab lo qui forma districte escolar. Los camins són quasi tots de ferradura, y n'hi ha mólt pochs troços de carreters. Reb lo corrèu per Breda y pertany al districte electoral de Santa Coloma.

Tant Riells com Viabrea tenen la població escampada pêl terme. Lo primer, prenent per punt de partida la esglesia, dista de Santa Coloma, en ratlla dreta, uns 27 kilòmetres; de Gerona, pêl camí de Breda y per camí de ferre, prop de 47, y de la estació de Breda un xich més de 6. Té en lo terme, sobre un turó que s'axeca encinglat sobre la riera, les runes d'un castell roquer; hi ha hostal, y celebra festes los díes 15 de Maig y 11 y 12 de Novembre. Viabrea dista de Breda uns 3 kilòmetres y celebra festa lo día 3 d'Agost y lo 1 de Setembre.

Riells es parroquia que pertany al bisbat de Barcelona y al arxiprestat de Sant Celoni. Té la esglesia parroquial dedicada a Sant Martí, y per sufragània la esglesia de Viabrea, que ab lo nom de Sant Esteve havía sigut parro-

quia independent y possessió del monestir de Breda; avuy se l'anomena Sant Llop. Es un petit temple romànich, força ben conservat, en lo qual s'hi guarda un retaule d'algún mèrit.

Riells, anomenat Riells de Montseny pera distingir-lo d'altres pobles del meteix nom, l'any 1698 formava part de la batllía d'En Orri y pertanyía al vescomtat de Cabrera. Fins fà mólts pochs anys, pagava les contribucions a la provincia de Barcelona, malgrat pertànyer a la de Gerona.

Riudarenes

Lo districte municipal de Riudarenes, que comprèn la vila d'aquest nom, lo poble de La Esparra y un gran nombre de masíes escampades, està situat al E. de Santa Coloma y al S. SO. de Gerona, en la vall de la riera de Santa Coloma, y afronta, al N., ab los de Vilobí y de Sils; al E., també ab lo de Sils; al S., ab los de Massanes y de Sant Felíu de Buxallèu, y al O., ab lo de Santa Coloma. Té 314 edificis y alberchs, ab 1,295 habitants de fet (de dret 1,368), dels quals 389 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 423; casats, 237; viudos, 28; total, 688. — Dones: solteres, 334; casades, 236; viudes, 37; total, 607; y per entitats de població, com segueix:

Riudarenes (cap de districte): 153 edificis y alberchs, ab 489 habitants. — La Esparra (a 6 kilòmetres de Riudarenes): 10 edificis y alberchs, ab 32 habitants. — Petits caserius y edificis escampats, 151, ab 774 habitants.

Lo terrer es lleugerament accidentat y per l'O. y pêl S. quelcòm montanyós, ab boschs de suros, pins y alzines. En lo plà, que té algún trocet de regadíu, s'hi cullen grans, llegums, fruyta, hortalices y mólt poch ví. Lo regan la riera de Santa Coloma, la riera de La Esparra y la cequia dita d'En Roig, que-s deriva de la primera. Per la vall de la riera de La Esparra s'hi extén un considerable mantell basàltich y s'hi troban turons volcanisats. També quedan memories d'haver-hi hagut un petit estany. L'atravessa d'E. a O. la carretera de Lloret de Mar a Santa Coloma de Farners, que passa quasi tocant a la vila de Riudarenes, y té camins carreters a La Esparra, a Vallcanera, a Massanet y a Massanes. Reb lo corrèu per la estació de Sils y pertany al districte electoral de Santa Coloma.

La vila de Riudarenes, situada prop de la riera de Santa Coloma y a la seva riba esquerra, dista d'aquesta ciutat per carretera uns 6 kilòmetres, de Gerona per carretera y per ferrecarril 25, y de la estació de Sils, que es la de camí de ferre que té més a la vora, 3. Compta ab dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes; té metge; dos hos-

tals y ordinació a Sils y a Santa Coloma dues vegades al día (preu respectivament, 0'25 y 0'40 pta.). Es com lo restant del districte población agricultora, y no hi ha altra industria que-ls oficis manuals indispensables y tres o quatre molins fariners espargits pêl terme. Celebra la festa major lo tercer diumenge de Setembre.

En l'ordre relligiós hi ha en lo districte dues parroquies, que pertanyen al arxiprestat de Santa Coloma y abans eran del ardiaconat de La Selva: són la de Riudarenes y la de La Esparra.

La de Riudarenes es urbana de primer ascens, ab rector y vicari, y además de la esglesia parroquial, dedicada a Sant Martí, té una capella pública dedicada a Nostra Senyora de Montcorb, en la masía que porta aquest nom.

Clixé de J. M.ª Fabrelles

Riudarenes.—La esglesia parroquial

La de La Esparra es rural de primera, ab rector, y té la esglesia parroquial, que havía sigut possessió del monestir de Sant Pere Cercada, dedicada també a Sant Martí. Té agregat lo santuari de Nostra Senyora d'Argimont, que s'axeca uns 450 metres sobre lo nivell de la mar, al cim d'un morro avençat de la serra del meteix nom y des del qui se domina la vall de La Esparra y un bon troç de la riera de Santa Coloma. Aquest santuari, derrerament reformat, era de segur la capella del avuy enrunat castell d'Argimont, donat pêl comte Ramón Berenguer III a Grau Ponç, vescomte de Cabrera, en l'any 1106. S'hi fà un aplech lo segón diumenge de Setembre.

L'any 1359, les parroquies de Sils y de Riudarenes tenían juntes 240 fochs de cavaller. L'any 1698, Riudarenes, Sils, La Esparra, Vallcanera y Castanyet, formavan una batllía del vescomtat de Cabrera.

Es un fet històrich notable per la ressonancia que tingué, y les conseqüencies que portà, la derrota en Riudarenes y Mallorquines pêl paysanatge del

terci de tropes manat per En Lleonart Moles en lo día 2 de Maig del any 1640, quines tropes al empendre la retirada calaren foch a Riudarenes, saquejaren la esglesia parroquial y profanaren les Sagrades Formes, per quin motíu fóu lo dit terci excomunicat pèl bisbe de Gerona y s' encengué ràpidament més y més en tota Catalunya la guerra contra lo govern centralista de Felip IV de Castella.

Riudellots de la Selva

Lo terme del poble de Riudellots de la Selva forma un districte municipal situat al NE. de Santa Coloma y al S. de Gerona, en la conca del Onyar, que afronta, al N., ab los d' Ayguaviva y de Fornells; al E., ab los de Campllonch y de Sant Andréu Salòu; al S., ab lo de Caldes de Malavella, y al O., ab lo de Vilobí. Té 165 edificis y alberchs, ab 840 habitants de fet (de dret 774), dels quals 265 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 260; casats, 144; viudos, 16; total, 420. — Dones: solteres, 251; casades, 148; viudes, 21; total, 420.

Dels edificis y alberchs indicats, 117 ab 658 habitants estàn espargits pèl terme y los restants 48 ab 182 habitants estàn reunits y forman lo poble propriament dit.

Lo terrer, que té una extensió aproximada de 1,235 hectàrees, es en gran partida planer y en lo restant accidentat, ab un centenar d' hectàrees de boschs de roures y pins. Los conrèus donan grans, llegums, fesols y trumfes. S' hi cría bestiar boví, rossam y porquí, y mólta aviràm que proporciona ous ab abundancia. Lo regan lo ríu Onyar y les rieres Riudevila, Escarich, vulgarment coneguda per Crich, y Agulla, quines aygües en temps de pluges surten tot sovint de mare y enayguan la part baxa del terme. L' atravessan lo camí de ferre de Barcelona a França, que hi té estació; la carretera general de Madrid a La Junquera, y la que porta de Riudellots a Cassà de la Selva y La Bisbal, y té camins carreters des del poble a la estació del ferrecarril, a la carretera general y a quasi totes les poblacions vehines. Reb lo corrèu pèl ferrecarril y pertany al partit judicial de Gerona.

Lo poble, format per tres carrers y una plaça, està situat en lo plà, a la riba dreta y no lluny del Riudevila, a uns 102 metres d' alçada sobre lo nivell de la mar. Dista de Santa Coloma per ferrecarril y carretera uns 21 kilòmetres, de Gerona 11 y de la estació del camí de ferre 1. Hi ha cartería, dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes, y celebra la festa major los díes 29 y 30 de Setembre. Es població agricultora, y no té altra industria que algún molí fariner y varis forns de rajols y teules.

La parroquia es urbana de primer ascens, ab rector y vicari, y pertany al arxiprestat de Santa Coloma; abans era del ardiaconat de La Selva. La esglesia parroquial es un temple gòtich, de carrèu, acabat l'any 1565. Abans esglesia y poble estavan un xich més a mitjorn, entre lo Riudevila y lo Crich o Escarich, d'ahont en l'any 1430 se mudà lo poble al lloch que ara ocupa, per lo mólt perjudicat que era d'ayguats; advertint lo document en que axís consta que presidí en lo cambi poch acert, per no haver-lo axecat en lloch més alt y més apartat de rius y rieres, y efectivament, resulta encara mólt sovint per ells perjudicat; axís, lo 15 de Setembre de 1884, les aygües pujaren dos metres y mitg en lo carrer més alt del poble, derruiren set cases, ne malmenaren d'altres y s'endugueren quasi tots los sembrats.

Hi ha també al costat del Hostal Nou, tocant a la carretera de França, una capella, avuy tancada, dedicada a la Mare de Déu del Remey.

Riudellots, en los documents *Rivo de luto* (1064) y *Rivolutorum* (1245), fóu de la familia de Vilademany. L'any 1177, Pere de Vilademany donà la batllía de Riudellots a Pere Gombàu o Gomball, y los descendents d'aquest la renunciaren, ab tots los drets que tenían en lo terme, a favor de Guillèm Guifret l'any 1256. Guillèm Guifret ho llegà tot, al morir, a la Almoyna de la Sèu de Gerona. L'any 1359, Riudellots tenía 39 fochs: d'ells 35 de la dita Almoyna, 2 de ciutadans y 2 d'aloers. L'any 1698 era lloch reyal.

Bibliografía. — Botet y Sisó (Joaquím): *Inundaciones en Riudellots de La Selva,* article publicat en la *Revista de Gerona,* vol. IX, 1885.

Sant Andréu Salòu

Lo petit poble de Sant Andréu Salòu, forma un districte municipal situat al NE. de Santa Coloma y al S. SE. de Gerona, en la conca del Onyar, que afronta, al N., ab los de Campllonch y de Cassà de la Selva; al E., ab aquest derrer y ab lo de Llagostera; al S., ab lo de Caldes de Malavella, y al O., ab aquest meteix y ab lo de Riudellots de la Selva. Té 85 edificis y alberchs, ab 322 habitants de fet (de dret 321), dels quals 112 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 103; casats, 61; viudos, 9; total, 173. — Dones: solteres, 81; casades, 60; viudes, 8; total, 149.

Solzament 18 cases ab 42 habitants forman lo principal nucli de població; los demés edificis y habitants se troban espargits pêl terme.

Aquest s'extén per la serra que separa la conca del Onyar de la del Tordera y resulta en bona part sinó montanyós accidentat y quelcòm poblat de boschs de pins y suros. Lo regan les rieres de Bonauta, Gotarra y Verneda, prop de les quals s'hi veuen arbredes. En los conrèus s'hi cullen grans

y llegums. L'atravessa la carretera de Llagostera a Caldes, y té camins carreters bastant dolents a Cassà, a la carretera predita, a Riudellots y a Campllonch; lo derrer segueix envers Tossa y es lo vell camí râl de Gerona a aquesta vila. Reb lo corrèu per Riudellots y pertany al districte electoral de Gerona.

Lo poble està situat sobre un replà de la serra; dista de Santa Coloma uns 18 kilòmetres, de Gerona poch més de 13, y 4 pròximament de les estacions de Riudellots en lo camí de ferre de Barcelona a França, y de Cassà en lo de Gerona a Sant Felíu de Guíxols, que són les que té més a la vora. Hi ha una escola pública elemental incomplerta; un molí fariner, y celebra festa los diumenges quart d'Abril, tercer de Maig, segón d'Agost y primer de Setembre.

Es parroquia urbana d'entrada, ab rector, del arxiprestat de Santa Coloma y abans del ardiaconat de La Selva, y té la esglesia parroquial dedicada a Sant Andréu.

Los documents l'anomenan *Sti. Andree de Alodio;* l'any 1359 tenía 15 fochs; 11 d'esglesia y 4 d'aloers, y l'any 1698 era lloch reyal.

Sant Felíu de Buxallèu

Lo districte municipal de Sant Felíu de Buxallèu, que comprèn lo poble d'aquest nom y los de Grions y de Gaserans, està situat al S. de Santa Coloma y al SO. de Gerona, en la conca del Tordera, y afronta, al N., ab los de Santa Coloma y de Riudarenes; al E., ab los de Massanes y d'Hostalrich; al S., ab la provincia de Barcelona, y al O., ab los districtes de Breda y d'Arbucies. Té 288 edificis y alberchs, ab 1,454 habitants de fet (de dret 1,456), dels quals 265 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 465; casats, 256; viudos, 28; total, 749. — Dones: solteres, 407; casades, 255; viudes, 43; total, 705; y per entitats de població, com segueix:

Sant Felíu de Buxallèu (cap de districte): 97 edificis y alberchs, ab 522 habitants. — Grions (a 2 kilòmetres de Sant Felíu de Buxallèu): 40 edificis y alberchs, ab 245 habitants. — Gaserans (a 4 kilòmetres de id.): 151 edificis y alberchs, ab 687 habitants.

Lo terme s'extén a un y altre costat de la riera d'Arbucies y per les serres que la separan de la de Breda y de la de Santa Coloma, essent en la seva major partida accidentat. Produheix en los conrèus grans, llegums,

trumfes y fruytes. Los serrats estàn poblats de castanyers, suros, pins y alzines, y lo riberal de la riera d'arbres. S'hi ha reconegut un clap de terrer basàltich y s'hi explota en mólt petita escala una mina de pirita de coure. Lo regan la riera d'Arbucies, lo torrent de Buxallèu y alguns escòrrechs de les serres, y l'atravessan la carretera d'Hostalrich als banys de Sant Hilari y alguns camins vehinals, la major part carreters, com lo d'Hostalrich a Gaserans y Breda; lo de Breda a Sant Felíu y de Sant Felíu a La Esparra y Santa Coloma, y lo de Sant Felíu, per Grions, a Hostalrich y també a Massanes. Es un districte agricultor, sense més industria que algún molí fariner y un obrador de pisa. Manté dues escoles públiques elementals complertes de noys, la una a Sant Felíu y la altra a Gaserans, y una d'incomplerta de noyes a Grions. Reb lo corrèu per Hostalrich y pertany al districte electoral de Santa Coloma.

Sant Felíu de Buxallèu està situat a uns 380 metres sobre lo nivell de la mar, a poch més de 2 kilòmetres de distancia de la carretera d'Arbucies y de la riba esquerra de la riera del meteix nom. Lo nucli de població ahont hi ha la esglesia, dista, per carretera y camí de ferre, de Santa Coloma 31 kilòmetres, de Gerona 46, y de la estació d'Hostalrich, en lo camí de ferre de Barcelona a França, que es lo que té més a la vora, 11; però aquestes distancies en ratlla dreta resultan ésser considerablement menors, sobre tot la primera y la derrera. Celebra la festa major lo día primer d'Agost. Es parroquia urbana d'entrada, ab rector, del arxiprestat de Santa Coloma y abans del ardiaconat de La Selva, que té agregats los santuaris de Sant Segimón del Bosch, de Santa Bàrbara y de Sant Romà. La esglesia parroquial es un vell temple romànich, adicionat ab dues naus laterals gòtiques.

Grions, al S. de Sant Felíu, té també la població escampada. Es parroquia rural de primera, ab rector, del arxiprestat de Santa Coloma y abans del ardiaconat de La Selva. Té la esglesia parroquial dedicada a Sant Gabriel.

Lo poble de Gaserans està situat a la riba dreta de la riera d'Arbucies y té, com los altres dos que forman lo districte, la població mólt espargida pêl terme. Es parroquia urbana d'entrada, ab rector y un capellà adscrit, del arxiprestat de Santa Coloma y abans del ardiaconat de La Selva. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Llorenç, era en lo segle XI possessió del monestir de Breda. En lo terme y prop de la estació de Breda, hi té una capella dedicada a Sant Jaume.

Notes històriques. — Los documents escriuen lo nom d'aquests pobles *Bursoleu* (any 1019) y *Bursalevi* (1362); *Grions* (1246), y *Gaseranis* (1086 y 1362). L'any 1698 eran tots tres de la batllía d'En Orri, vescomtat de Cabrera. La seva proximitat a Hostalrich fà que sone son nom en la historia, principalment durant la guerra de la Independencia.

Sant Hilari Sa-Calm

La vila de Sant Hilari Sa-Calm, ab sos arrabals, los pobles de Santa Margarida de Vallors y de Querós y lo lloch de Mansolí, vulgarment Montsolí y Montsolíu, forman un districte municipal situat al O. NO. de Santa Coloma y al SO. de Gerona, que afronta, al N., ab la provincia de Barcelona y ab lo districte de Osor; al E., ab los de Susqueda, de Osor, de Santa Coloma y de Sant Miquel de Cladells; al S., ab los d'Arbucies y de Viladràu, y al O., ab lo d'Espinelves y ab la provincia de Barcelona. Té 517 edificis y alberchs, ab 2,510 habitants de fet (de dret 2,506), dels quals 472 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Any 1789

Any 1845

Any 1873

Any 1909

Sant Hilari Sa-Calm.—Segells usats per la Municipalitat

Hòmens: solters, 784; casats, 463; viudos, 46; total, 1,293.—Dones: solteres, 669; casades, 460; viudes, 88; total, 1,217; y per entitats de població, com segueix:

Sant Hilari (vila): 203 edificis y alberchs, ab 893 habitants.—Les Tres Creus, arrabal (a 700 metres de Sant Hilari): 38 edificis y alberchs, ab 175 habitants.—Carrer del Hospital, arrabal (a 550 metres de id.): 69 edificis y alberchs, ab 260 habitants. — Petits caserius y construccions isolades, 207, ab 1,182 habitants.

Lo poble de Querós, vulgarment Carós, ab lo lloch de Mansolí, formavan junts fins fà poch un districte municipal independent, que ha sigut agregat al de Sant Hilari. En lo Nomenclàtor oficial del any 1888, *Carós* figurava ab 31 edificis y alberchs y 137 habitants, y *Monsolíu*, ab 19 edificis y alberchs y 96 habitants. En lo meteix Nomenclàtor se mencionan com pertanyents al municipi de Sant Hilari, lo poble de Santa Margarida de Vallors y los següents vehinats:

Vallors (poble): 37 edificis y alberchs, ab 128 habitants. — Les Serres (vehinat): 4 edificis y alberchs, ab 14 habitants. — Serrat de Matamala (vehinat): 66 edificis y alberchs, ab 148 habitants.—La Talleda (vehinat): 4 edificis y alberchs, ab 16 habitants.

En lo Nomenclàtor del any 1904 aquests llochs no hi figuran com entitats

de població, per tenir-la tots espargida per llur terme respectíu, sense que en ells hi haja cap nucli que arribe a 10 cases.

Lo districte, en la actualitat, ocupa una extensió superficial considerable, donchs des de Querós, a la riba esquerra del Ter, s'enfila per la riba dreta d'aquest a la serra de les Guilleríes y continua al SE. d'ella un bon troç per la que separa la conca del Ter de la del Tordera y també un xich per la estrebació que parteix les aygües que s'escorren a la riera de Santa Coloma y a la d'Arbucies, comprenent, a més de la montanya de Solterra, un bocí de la conca del Ter, la riera de Querós y la capsalera de les de Osor y de Santa Coloma. Es, en conseqüencia, sumament montanyós y està atapahit

Sant Hilari Sa-Calm.—Detall de la vila

de castanyers, alzines, suros y alguns pins y roures: collint-se en los conrèus grans, llegums, trumfes y fruyta d'esclova (avellanes). La alçada del terrer sobre lo nivell de la mar, fà que lo clima sía fret. Les industries forestals constituexen la seva principal riquesa. Lo regan lo Ter, les rieres esmentades y alguna altra de menys importancia, y hi brollan cinch fonts d'aygües minerals, de les quals algunes mólt renomenades (81). Compta ab la carretera d'Hostalrich al establiment de banys de la Font Picant (32,309 metres), que passa per les viles d'Arbucies y de Sant Hilari; ab la d'aquesta derrera vila a Santa Coloma de Farners (20,759), part construída y part acabant-se; ab camí vehinal, subvencionat per la Diputació, de Sant Hilari a

(81) Vejan-se les pls. 127 y 128

enforcar en lo límit de la provincia ab la provincial que porta a Vich (5 kilòmetres), y ab alguns altres camins carreters o de ferradura, com los que portan a Osor y a Viladràu. Reb lo corrèu per Arbucies y pertany al districte electoral de Santa Coloma.

La vila de Sant Hilari, situada a uns 800 metres d' elevació sobre lo nivell de la mar, prop de la riera que porta son nom y que més aygües avall

Sant Hilari Sa-Calm.—L' algutzil ab l' uniforme del 1909

pren lo de riera d' Osor, dista, per carretera, de Santa Coloma 20,759 metres; de Gerona 42,585, y de la estació d' Hostalrich, en lo camí de ferre de Barcelona a França, que es la que té més propera, prop de 28 km. Té administració de corrèus; illuminació elèctrica; edifici propri pera casa de la vila y escoles; fonts públiques d' aygua potable; dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes; una de parroquial de noys, ab observatori de pluvimetría, a càrrech d' un vicari-mestre;

Sant Hilari Sa-Calm.—Vista general de la població, ab lo «calm» avuy dit Plà de les Arenes Clixé de J. Esquirol

una privada de noyes, a càrrech de relligioses Carmelites; metges; apotecaris; botigues d'arts y oficis y articles de tota mena; tres serres mecàniques; una fàbrica de texits de cotó; altra de gaseoses; altra de pedra artificial; cinch forns de rajols y teules, y varis molins fariners escampats pèl terme. La principal exportació es la de rodells y fusta de botada. Celebra mercat tots los diumenges; fires lo día 14 de Janer y lo diumenge següent a la festa de la Candelera, y festes los díes 24 de Janer y 29 d'Agost. Hi havía hagut hospital, avuy tancat per falta de rendes propries.

Clixé de Benet Chias

Sant Hilari Sa-Calm.—La nova parroquia de Santa María de Mansolí o de Montsolí

Han contribuit y contribuexen poderosament al desenrotllo de la població, les fonts d'aygua mineral donades a conèxer, en lo derrer terç del segle XVIII, pèl metge Joseph Gravalosa, que hi atrauen al istíu gran nombre de forasters, sobre tot d'ençà que-s va habilitar pera carruatges lo camí de Vich y que està acabada la carretera d'Hostalrich als banys. A la obertura d'aquestes víes se deu: la construcció del establiment de banys de la anomenada Font Picant, a uns 4 kilòmetres de la vila, en lo terme de Mansolí y en lloch mólt pintoresch y exuberant de vegetació, lo qual té servey telefònich particular ab la estació d'Hostalrich y capella propria ahont s'hi díu missa tots los diumenges; l'embelliment de la vila, per la obertura de nous carrers com lo d'En Gravalosa, la construcció de *xalets* y la renovació de móltes cases pera hostatge d'estiuejants, y se deu, finalment, la introducció de servey regular de carruatges dues vegades al día, de la vila a Arbucies y a Hostalrich, prestat en la temporada d'istíu per automòvils que recorren lo tragecte en poch més d'una hora y mitja.

A més del establiment y de les habitacions de lloguer, compta Sant Hilari ab quatre fondes, tres hostals y nombroses cases de menjar; y los forasters hi troban esbarjo en lo nou passeig de la Font Vella y en les nombroses excursions que-s poden fer per les trencades montanyes y boniques valls de les Guilleríes, entre elles la de la montanya de Solterra, ab sa petita ermita

de Sant Miquel de les Formigues y los enderrochs de son vell castell senyorial, y la de la vall de Querós, plena de recorts del famós bandoler En Joan de Serrallonga.

En l'ordre relligiós hi ha en lo districte quatre parroquies, totes elles del arxiprestat de Sant Hilari y bisbat de Vich. Són les següents:

La de Sant Hilari, que es de terme y cap d'arxiprestat, ab rector-arxipreste, dos vicaris y vicari-mestre. La esglesia parroquial, dedicada al Sant que dóna nom a la vila, es un temple romànich, totalment transformat a mitjans del passat segle. Existía ja com a parroquia l'any 1109. Té agregades la capella de Santa Anna; la de Sant Antoni, en lo colegi de RR. Carmelites; la de la Assumpta, en lo mas Saleta; la de Sant Miquel, en lo mas Joanhux; lo de Nostra Senyora de la Concepció, en lo mas Tortadés; la dels Desposoris de la Verge, en lo mas Soler, y la ermita de Sant Miquel de les Formigues o de Solterra, al cim de la montanya d'aquest nom.

Sant Hilari Sa-Calm.—Menhir conegut per «La Pedra Llarga»

La parroquia de Santa María de Mansolí, rural de segona, ab rector. La esglesia parroquial ab la rectoría, de nova construcció, s' axecan a la riba esquerra de la riera de Sant Hilari, poch aygües avall del establiment de la Font Picant. Té agregades la capella del dit establiment, dedicada a Sant Hilari y la antiga esglesia de Mansolí, petit temple romànich, abans sufragània de la parroquia de Sant Hilari.

La de Querós, rural de segona, ab rector. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Martí, forma, ab dues cases més, un petit vehinat situat a la vora esquerra del Ter, quin ríu se passa per un antich pont de pedra de quatre arcades, y està situada en terrer desert y escabrós. En son terme hi ha les runes del castell de Cabreroles.

Y la de Vallors o Vellors, situada en los ayguavessos de la riera de Santa Coloma, també rural de segona, ab rector. A més de la esglesia parroquial, dedicada a Santa Margarida, té agregada la capella de Nostra Senyora del Carme, en lo mas Hux, y lo santuari de Nostra Senyora del Padró.

Notes històriques. — En un replà de la serra que parteix les aygües de la riera d' Arbucies de la de Sant Hilari, a curta distancia d'aquesta derrera vila y al costat d'un vell camí, s'axeca un *menhir* anomenat «La Pedra Llarga»,

sobre lo qual fins fà poch hi havía plantada una creu de ferre. Es un monolit de 1'80 metres d'alçada per 0'70 d'amplada ahont aquesta es major, del qui, com d'altres que-ns han ocupat, se n'ha apoderat la llegenda. No tením noticia de cap més monument ni de cap més reste de la antiguetat en tot lo districte de Sant Hilari.

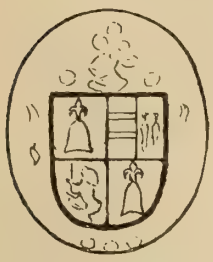

Segell del Senyor de Sant Hilari en 1653

Segell usat per lo batlle de Sant Hilari del segle XVII al XVIII.

De la Etat Mitjana sabèm que les parroquies de Sant Hilari, de Mansolí *(Mansolino)* y de Santa Margarida de Vallors *(Vallorz)*, formavan part del terme del castell de Solterra y eran, per consegüent, del senyoríu dels possehidors d'aquest: lo que no priva de que altres senyors hi tinguessen proprietats alodials y exercissen en elles certs drets. Lo castell de Solterra existía ja en lo segle XI, en lo qual consta lo possehía en alòu la

Sant Hilari Sa-Calm.—Capelleta y cementiri de Santa María de Mansolí

comtessa viuda Dona Ermessendis. Morta aquesta senyora, son net lo comte Ramón Berenguer, ab sa muller Almodis, lo donaren en fèu a Pere, fill de Amat Eldrich, tal còm li havían tingut los predecessors d'aquest. A principis del segle XIII, la familia de Paba lo tenía en fèu de la de Vilademany, sense que sapigàm d'ahont procedían los drets d'aquesta derrera en lo castell, y dels Vilademany passà a la familia de Gurb, donchs Bernat de Gurb lo possehía ja l'any 1304, en poder de la qual continuà fins ben entrat lo segle XVI, en lo qui fóu substituída per la familia Sarriera, provablement per matrimoni de

Dona Anna Beneta de Gurb ab Antich de Sarriera. No faltan indicis pera sospitar que-l terme del castell de Solterra formava part del vescomtat de Cabrera o al menys dels territoris senyorejats per aquests vescomtes, en quin cas los Gurb lo possehiren en subfèu. Del terme del castell de Solterra ne formava part també, al menys des del segle XII, lo castell o casa forta dita «de la Rovira», situada en un cim del Plà de les Arenes, a ponent de la vila de Sant Hilari. L'any 1359, lo terme del castell, comprès aquest, tenía 28 fochs, que eran de la familia de Gurb. L'any 1698, era de Baró y pertanyía a la veguería de Vich, del antich comtat d'Ausona.

Querós ab Mansolí, Sau, Vilanova de Sau y Sant Andréu de Balcells (los tres derrers llochs al present de la provincia de Barcelona), formavan l'any 1698 una batllía de la veguería de Vich.

Bibliografía.—Balaguer (Víctor): *En San Hilario Sacalm*, articles publicats en *La Vanguardia*, 1891, compilats y aumentats en la publicació titolada *Al pie de la Encina*, 2.ª edició, Madrid, 1898.—Botet y Sisó (Joaquím): *Tres variants d'una tradició*, article publicat en *La Renaxensa*, any II, 1872. —Busquets y Punset (Antoni): *San Hilario Sacalm* y *Desde San Hilario Sacalm*, articles publicats en *La Vanguardia* en 1897 y 1898.—Carreras y Candi (Francesch): *Notes històriques de Sant Hilari Ça-Calm*, 1911.—Cirera y Samper (Joan): *Advertencias y consejos á los bañistas de San Hilario Sacalm*, 1888.—Espinalt y García (B.): Relació referent a Sant Hilari, publicada en l'*Atlante Español*, vol. IV, Madrid, 1783. —Martorell y Peña (Francisco): *El menhir de San Hilario Sacalm*, article publicat en la *Revista Histórico-Latina*, vol. II, 1875.—Menós de Llena (Jaume): *Memoria ó breve descripción de las Aguas Minerales de la Fuente Picante de San Hilario Sacalm*, etc., Manresa, 1791.—Massó (Antoni): *Excursió a les Guilleries*, publicada en lo vol. VIII de les *Memories de la Associació Catalanista d'Excursions Científiques*, 1884.—Osona (Artur): *Guia itineraria de la regió del Montseny y Guilleries*, 1899.—Pérez Jiménez (Nicolàu): *Bosquejo climatológico é hidrológico de la estación termal de San Hilario Sacalm*, 1.ª edició, 1888; 2.ª edició, 1892.—Poudevida (Francisco): *Agua mineral de San Hilario Sacalm*, 1846, 1859 y 1874.

Se poden llegir, además, en los periòdichs *La Veu de la Guillería* y son successor *L'Estiuada*, que-s publica a Sant Hilari, interessants articles referents a aquesta vila o a la seva rodalía, deguts, entre altres, a Dona María de Solterra y als senyors Casadevall, Carreras Candi, Miret y Sans, etc. Finalment, en la casa de la proprietaria de les aygües, Dona Teresa Saleta, se conserva la memoria manuscrita del Dr. Gravalosa *Relación de los principios constitutivos en la análisis química de nuestra agua mineral de San Hilario Sacalm, corregimiento de Vich*, redactada l'any 1779.

Sant Miquel de Cladells

Lo poble d'aquest nom y lo llogaret de Sauleda, forman un districte municipal situat al O. de Santa Coloma y al SO. de Gerona, que afronta, al N., ab los de Sant Hilari y de Santa Coloma; al E., ab aquest derrer; al S., ab lo d'Arbucies, y al O., altra vegada ab lo de Sant Hilari. Té 60 edificis y alberchs, ab 375 habitants de fet (de dret 381), dels quals 61 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 116; casats, 63; viudos, 6; total, 185.—Dones: solteres, 123; casades, 63; viudes, 4; total, 190; y per entitats de població, com segueix:

Sant Miquel de Cladells: 41 edificis y alberchs, ab 283 habitants.—Sauleda (a 4,500 metres de Sant Miquel): 19 edificis y alberchs, ab 92 habitants.

Lo terme, que es montanyós y poblat de boschs, ocupa una partida de la vall de la riera de Santa Coloma. Lo terrer produheix grans, llegums, castanyes, avellanes y fusta. Lo regan la dita riera y algún torrent, y l'atravessan la carretera de Santa Coloma a Sant Hilari y varis camins rurals que portan a Joanet, a Arbucies y a Sant Pere Cercada. Reb lo corrèu per Santa Coloma y pertany al districte electoral d'aquesta ciutat.

Tant Sant Miquel com Sauleda, tenen la població espargida per son respectíu terme y sos vehins són agricultors. Hi ha en lo districte una escola pública elemental incomplerta y dos molins fariners. Sant Miquel celebra festa major lo día 29 de Setembre.

Prenent per punt de partida la esglesia de Sant Miquel, les distancies a Santa Coloma y a Gerona són respectivament 10 y 31 kilòmetres. De la estació de Sils, que es la de camí de ferre que té més a la vora, ne dista prop de 19.

En l'ordre relligiós Sant Miquel de Cladells es parroquia rural de primera, ab rector, del arxiprestat de Santa Coloma y abans del ardiaconat de La Selva. La esglesia parroquial, dedicada a Sant Miquel, es un petit temple romànich. Hi havía en lo terme de la parroquia una ermita dedicada a Sant Salvi, que en 1690 se convertí en monestir de frares Franciscans. Esglesia y convent se salvaren de la destrucció l'any 1835, y avuy ho possehexen los frares Agustins establerts a Calella, provincia de Barcelona.

També havía sigut d'aquesta parroquia lo priorat de Sant Pere Cercada, del qual era possessió la esglesia de Sant Cristòfol de Sauleda, que continua al present essent sufragània de la parroquia que ha substituit al priorat.

Los documents aplican a Sant Miquel lo calificatíu de *Cladellis*. Respecte a Sauleda, creyèm que es lo lloch designat ab lo nom de *Elzeda* en 898 y més tart de *Olleda* (1165) y *Olletam* (1245), o *Sa-Olleta*.

Sils

Lo poble de Sils, lo de Vallcanera y los vehinats de la Barceloneta, de Mallorquines y de Serramagre, forman un districte municipal situat al E. de Santa Coloma y al S. de Gerona, que afronta, al N., ab los de Vilobí y de Caldes de Malavella; al E., ab aquest derrer y ab lo de Vidreres; al S., ab los de Massanet de la Selva y de Massanes, y al O., ab lo de Riudarenes. Té 264 edificis y alberchs, ab 1,221 habitants de fet (de dret 1,274), dels quals 221 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 320; casats, 241; viudos, 30; total, 591.—Dones: solteres, 340; casades, 243; viudes, 47; total, 630; y per entitats de població, com segueix:

Sils (cap del districte): 34 edificis y alberchs, ab 237 habitants. — Vallcanera (a 5 kilòmetres de Sils): 44 edificis y alberchs, ab 170 habitants. — La Barceloneta (a 2,500 metres de id.): 56 edificis y alberchs, ab 322 habitants. —Mallorquines (a 1,200 metres de id.): 63 edificis y alberchs, ab 197 habitants.—Serramagre (a 6,500 metres de id): 45 edificis y alberchs, ab 144 habitants.—Petits caserius y edificis isolats, 22, ab 151 habitants.

Entre los petits caserius s' hi comprèn lo vehinat de La Granota, ab sos tres hostals tocant a la carretera general de Madrid a La Junquera. Respecte del vehinat conegut per Mallorquines, cal fer present que-s troba situat en la intersecció dels térmens de Sils, de Vallcanera y de Riudarenes, per manera que té edificis en tots tres térmens.

Lo districte es en part planer y en part lleugerament accidentat. En la part planera, al E. y SE. del poble, s' hi embassavan les aygües pluvials y les que baxan de Vallcanera, de la serra de Caldes y de la vessant O. y NO. de la serra costanera, des de prop de Santa Cecilia a Massanet de la Selva, formant un gros estany, que ab les seves emanacions perjudicava la salut dels habitants de la encontrada. Desguassat l' estany, com hem dit més enrera, no solzament hi ha guanyat la sanitat pública, sinó que-l terrer que ocupava ha quedat convertit en bona terra de conrèu. Afloran en lo terme dos petits claps basàltichs, l' un d' ells prop del vehinat de Mallorquines. En alguns serrats s' hi veuen boschs de suros, pins y alzines; però la major partida del terrer es de conrèu y produheix grans, llegums, trumfes y hortalices. D' un quant temps ençà s' hi ha desenrotllat la afició a plantar arbredes, que abundan en lo que era estany y en les terres frescals, y s' explotan pera fusta. Lo regan la riera de Vallcanera, la de Caldes y los rechs de desguàs del estany de Sils, y l' atravessan lo camí de ferre de Barcelona a França, que hi té estació; la carretera general de Madrid a La Junquera; la de tercer ordre de Lloret de Mar a Santa Coloma, que té construit lo troç que, des de aquesta ciutat y passant per la estació de Sils, enforca ab la general predita en La Granota (10,883 metres), y los camins vehinals carreters que portan a Massanet, a Massanes, a Vallcanera y a Caldes de Malavella, desde Sils; axís com los que de Vallcanera portan a Caldes, Vilobí, Santa Coloma y Riudarenes. D' aquests camins es de notar lo que, venint d' Hostalrich y Massanes, passa per Mallorquines y segueix envers Franciach, del terme de Caldes de Malavella, dexant a la seva dreta l' estany de Sils, perque fóu durant tota la Etat Mitjana y part de la Moderna, lo camí reyal de Barcelona a Gerona. Reb lo corrèu per la estació del ferrecarril y pertany al districte electoral de Santa Coloma.

Lo poblet de Sils té 8 cases reunides al voltant de la esglesia y s' axeca sobre un turó, al N. de la plana que havía sigut estany. Dista de Santa Coloma, per carretera, uns 9 kilòmetres, y de Gerona, per camí de ferre, 23. Té dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de

noyes; administració de corrèus; servey telefònich de la xarxa de Gerona, y celebra la festa major lo día 27 de Setembre.

La estació de Sils, situada a poca distancia del poble, es la que serveix a la ciutat de Santa Coloma y a les viles de Riudarenes, Vidreres y Massanet de la Selva, y des d'ella hi ha ordinació dues vegades al día a Santa Coloma (preu per persona, 0'60 pta.) y a Vidreres (0'35 pta.), y són nombrosos los carros de transport que hi acuden de tota la rodalía. Axò ha fet que a son entorn s'hi haja edificat una nova barriada ab hostals, magatzèms, una fàbrica d'ayguardent y botigues d'articles de consúm, que constitueix, ab Mallorquines, lo nucli de població més important del districte.

Lo poblet de Vallcanera, que formava part del districte municipal de Riudarenes, ha sigut de poch agregat al de Sils, quin extrém NO. ocupa. Té la població escampada, menys algunes cases reunides que són del vehinat de Mallorquines y un petit nucli format per la esglesia y dues cases a ella reunides. Sos vehins són agricultors.

Sils es parroquia urbana d'entrada, ab rector y vicari, que a més de la esglesia parroquial, dedicada a Santa María, té en lo terme una ermita dedicada als sants metges Cosme y Damià, en la qual s'hi celebra un concorregut aplech la diada dels Sants.

Vallcanera es parroquia urbana d'entrada, ab rector. A més de la esglesia parroquial, dedicada a Santa Eulalia, té una capella en lo mas Busquets, dedicada a Sant Rafel.

Una y altra parroquia són del arxiprestat de Santa Coloma y eran abans del ardiaconat de La Selva.

Notes històriques. — L'any 1698, Vallcanera (en los documents *Vallecanaria* y *Valle Caneria)* y Sils (en los documents *Sils),* eran de la batllía de Riudarenes, vescomtat de Cabrera. Consta que en 1362 los vescomtes de Cabrera cobravan lo delme de tots los explets del estany de Sils, com a senyors del castell de Rocha de Salòu, quina situació ignoràm.

Susqueda

Lo districte municipal de Susqueda, format pêl poble d'aquest nom ab l'arrabal Lo Ramadal y pêl poble de Sant Martí Sa-Calm o de Cantallops, està situat al NO. de Santa Coloma y al O. de Gerona, en la vall del ríu Ter, y afronta, al N., ab la provincia de Barcelona y ab lo districte de Les Planes; al E., ab los districtes d'Amer y de La Cellera; al S., ab lo d'Osor, y al O., ab lo de Sant Hilari y altra vegada ab la provincia de Barcelona. Té 272 edificis y alberchs, ab 603 habitants de fet y de dret, dels quals 102 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 197; casats, 133; viudos, 13; total, 343. — Dones: solteres, 111; casades, 128; viudes, 21; total, 260; y per entitats de població, com segueix:

Susqueda (cap de districte): 32 edificis y alberchs, ab 82 habitants.—Lo Ramadal, arrabal (a 300 metres de Susqueda): 19 edificis y alberchs, ab 32 habitants. — Petits caserius y edificis isolats, 221, ab 489 habitants.

Entre los derrers s'hi comprèn lo poble de Sant Martí Sa-Calm, que té la població escampada, sense cap nucli d'edificis digne d'esment, y quina esglesia parroquial dista de Susqueda uns 7,500 metres. Censos anteriors al del any 1900, li donan un total de 80 edificis y alberchs.

Clixé de J. M.ª Fabrelles

Susqueda.—Cingle y santuari de Nostra Senyora del Far

Es districte sumament montanyós, aspre y trencat, y té cims enlayrats com lo puig dels Moros y la Roca de Al Far o Lo Far, que s'axecan respectivament a 1,080 y 1,050 metres sobre lo nivell de la mar. Hi ha meners de plom, dels quals un en explotació prop de Cân Culubran; boschs d'alzines, castanyers, roures y algún faig, que s'explotan principalment pera fusta, y en los conrèus s'hi donan grans, llegums y poca hortaliça. Lo regan lo ríu Ter, les rieres de Puigderajols, de Sant Joan de Fàbregues o de Rupit y del Olm, y quasi tots los camins que l'atravessan són de ferradura, malgrat lo qual té dos ponts antichs de pedra, l'un sobre la riera de Rupit y l'altre de quatre archs sobre lo Ter, construit l'any 1348 y tornat a edificar en 1681 per haverse fet malbé l'any 1618. Pertany al districte electoral de Gerona.

Lo poble de Susqueda està situat a la riba esquerra del ríu Ter, a uns 280 metres d'altitut sobre lo nivell de la mar, y dista de Santa Coloma, en ratlla dreta, prop de 20 kilòmetres; de Gerona, part per camí vehinal y part per vía ferrada, 29, y del parador del Pasteral, en lo camí de ferre de Gerona a Olot, 10. Té dues escoles públiques elementals incomplertes, la una de noys y la altra de noyes; alguna botiga d'articles de consúm; hostals; dos molins fariners en lo terme, y celebra la festa major lo día 22 de Janer. Se troban prop de la vila los dos ponts de que havèm fet menció. En algún document son nom se llegeix escrit *Sucheda,* y l'any 1698 era lloch de Baró.

Es parroquia urbana d'entrada, ab rector y vicari, del arxiprestat de Sant Hilari y del bisbat de Vich. Té la esglesia parroquial, que es un petit temple romànich, dedicada a Sant Vicents, y li pertany, ademés, la capella de Sant Miquel de Mayfré, edificada l'any 1616.

Sant Martí Sa-Calm, dit també de Cantallops, es parroquia urbana d'entrada, ab rector, del arxiprestat de Sant Hilari y del bisbat de Vich. Havía sigut possessió del monestir d'Amer. La esglesia parroquial, unida a la rectoría, s'axeca a 800 metres sobre lo nivell de la mar, en despoblat, sobre un replà de la serra que separa la conca del Ter de la del séu afluyent lo ríu Brugent o riera d'Hostoles, en avall de la montanya del Far. Té agregades la capella de Santa Anna, la ermita de Sant Pau de Fornils, sota lo cingle del Far; lo santuari de Nostra Senyora del Far, ab capellà custodi, sobre l'enlayrat cingle de son nom, del qual la vista s'extén pêl territori de les Guilleríes, per la vall d'Hostoles y per les planes de Gerona y de Vich, y, finalment, la capella pública de Sant Pelegrí.

Tossa

La vila de Tossa, ab son terme, forma un districte municipal situat al E. de Santa Coloma y al S. SE. de Gerona, que afronta, al N., ab los de Llagostera y de Santa Cristina d'Aro; al E., ab lo de Sant Felíu de Guíxols y ab la mar; al S., ab la mar y ab lo districte de Lloret, y al O., ab los de Vidreres y de Caldes de Malavella. Té 609 edificis y alberchs, 40 d'ells isolats, ab 1,716 habitants de fet (de dret 1,649), dels quals 680 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 446; casats, 353; viudos, 42; total, 841. — Dones: solteres, 418; casades, 349; viudes, 108; total, 875.

Clixé de V. Escat

Tossa.—Vista de la platja y vila vella

La costa, que forma part del districte marítim de Lloret de Mar, s' extén de SO. a NE., des de la cala Morisca a la punta d' En Bosch, y es, com

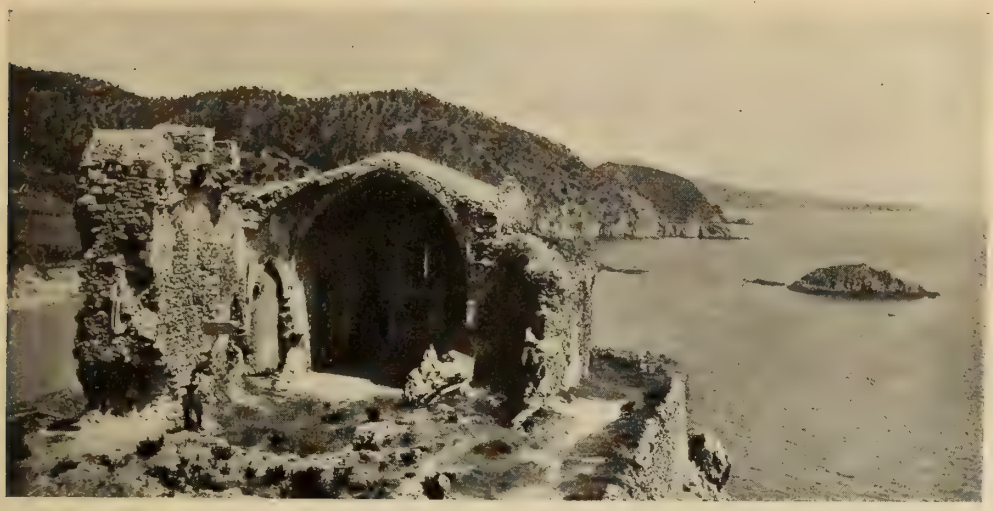

Clixé de V. Escat

Tossa.—Runes de la esglesia vella

hem dit, aspra y rocosa. Al N. del petit promontori que forma lo cap de Tossa, s'hi troba la platja o port de la vila d'aquest nom, obert al SE. E. y poch

Tossa.—Panorama de la població (d' un gravat de Beaulieu del 1646)

apte pera fondejar-hi embarcacions, y seguint costa amunt hi ha altres dues petites cales: la cala Bona, vigilada per la torra de Pola, y la de Sant Lions.

Per la banda de terra, lo terme arriba fins a la carena de la serra costanera, y comprèn tot l'espay intermitg entre les estrebacions d'aquesta, que forman la vall de riera de Tossa y la separan, per un costat, de les vessants de la riera de Lloret, y, per l'altre, de les del Ridaura y de la riera de Sant Amanç o de Sant Felíu de Guíxols. En ell s'hi troban lo turó de Casalots, lo de Cadiretes, vèrtix d'un triangle geodèssich (519 metres d'altitut; a 41° 45′ 2″ latitut N. y 6° 36′ 36″ longitut E. del meridià de Madrid), lo de Montagut y les montanyes de Sant Grau. Les montanyes que ocupan lo districte estàn atapahides de boschs, quasi tot suredes, de les que s'extràu suro de superior qualitat. Los conrèus limitats a algún replà de serra y al fons de la vall, produhexen grans y llegums y poca quantitat d'oli y de ví, y prop de la vila hi ha algunes hortes de regadíu. Lo regan la predita riera de Tossa, ab son afluyent la de Sant Lions o de Sant Grau, que corre quasi paralela ab la mar, y algunes torrenteres, y l'atravessan la carretera de Tossa a Hostalrich y la de Tossa a Llagostera, fà poch acabades. Té, ademés, un camí vehinal mal cuydat, que porta per Sant Baldiri a Sant Felíu de Guíxols. Reb lo corrèu per la estació de Blanes y pertany al districte electoral de Santa Coloma.

JESUS, MARIA, JOSEPH.

A Tots, y qualsevols Oficials Guardas del Morbo, y altres als quals las presents previndrán, salút, y honor. Los Regidors de la Vila de Tossa, Bisbát de Gerona, en lo Principát de Cathalunya. Certificám y fem fé com parteix lo dia present, y deváll escrit de esta Vila de Tossa, ahont llahór à Deu nostre Senyor, tenim molt bona sanitát, sens suspita de mal de Peste, ni de altre mal contagiós.

Per lo que havem manát despatxár las presents, selladas ab nostre Sagell, y firmadas, sota escritas de ma de nostre Secretari. Dat en la Vila de Tossa, vuy als 19 de Juliol Any 1795

De Manament de dits Senyors Regidors de la dita Vila de Tossa.

V. E TOSSA

Tossa.—Patent de sanitat del segle XVIII

La vila de Tossa està edificada al peu del turó que forma lo cap de son

nom y a la riba dreta de la riera que la separa de la platja. Dista de Santa Coloma, en ratlla dreta, prop de 27 kilòmetres; de Gerona, per carretera y ferrecarril, 40; de la estació de Blanes, en lo camí de ferre de Barcelona a França, 15, y de la estació de Llagostera, en lo camí de ferre de Gerona a Sant Felíu de Guíxols, 19,373 metres. Té cabo de mar; duana marítima; lloch de carrabiners; telègraf de servey limitat; administració de corrèus; dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes; altres dues de privades, la una de noys y la altra de noyes, aquesta a càrrech de GG. Dominiques de la Anunciata; hospital de patronat particular ab sis llits y 1,689 ptes. de renda anyal, fundat y dotat l'any 1765 pêl fill de la vila En Tomàs Vidal y Rey; ordinacions diaries a les estacions de Blanes y de Llagostera; metges; apotecari; hostals; sis fàbriques y tres cases exportadores de taps; quatre fàbriques de conserves de peix; una de xecolata, y bon nombre de botigues d'articles de consúm. La elaboració de puntes hi ha decaygut mólt. Celebra festa los díes 22 de Janer y 29 de Juny.

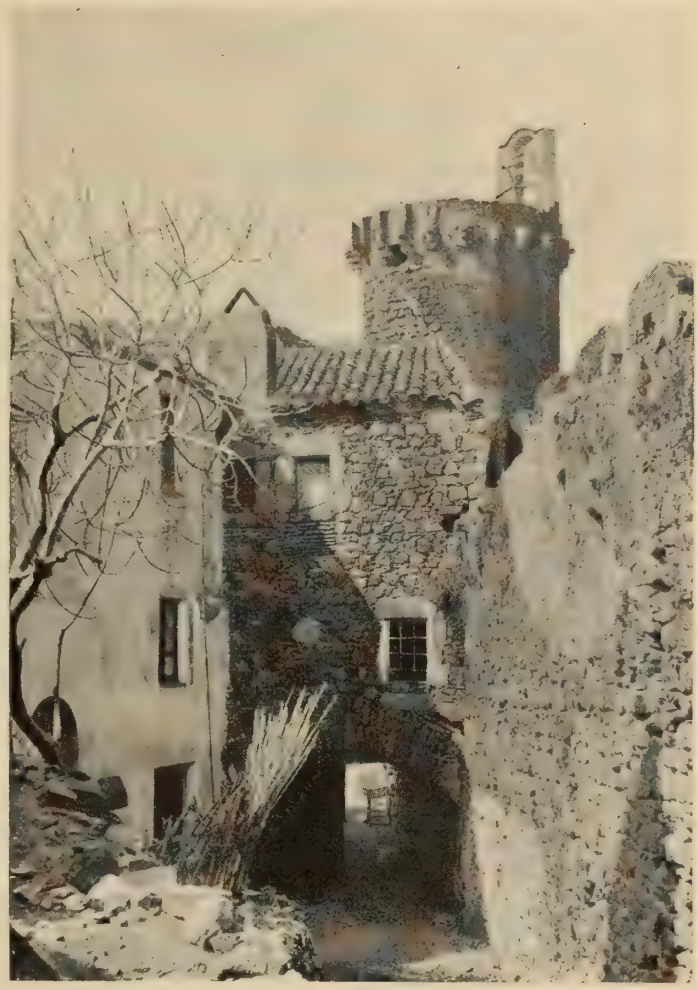

Tossa.—Murs y torra de la vila vella

La vila se divideix en dues parts: la antiga o vila vella, que s'alçava sobre lo turó que forma lo cap de Tossa y havía estat voltada de murs flanquejats d'altes torres rodones; hi quedan algunes poques cases, les runes de la esglesia parroquial gòtica, portals d'entrada y mólts troços de muralla ab alguna torra ben conservada; al N. y al peu d'ella desemboca a la mar la

riera de Tossa, y al S. s' hi obre una petita cala y platja plena de llaguts y llanxes pescadores. La vila moderna, al NO. del turó y tocant a la vella, voreja, com hem dit, la riera aygües amunt; té los carrers estrets y tres o quatre placetes; està regularment urbanisada y s' hi veuen algunes cases de planta baxa y dos pisos, però la majoría són de planta baxa y un pis. Lo terrer que ocupa es planer.

Tossa es parroquia urbana de primer ascens, ab rector, vicari y tres capellans adscrits, del arxiprestat de Santa Coloma y abans del ardiaconat de La Selva, que havía sigut, com la vila, possessió del monestir de Ripoll. La avuy esglesia parroquial, dedicada a Sant Vicents, fóu començada l' any 1755 y acabada l' any 1777; es d' istil del Renaxement; té 14 capelles laterals, 7 a cada costat; orga; 20 metres d' alçada, 47 de llargada y 12 d' amplada. En la torra campanar hi ha rellotge públich. La que ho era abans, s' alçava en lo clos de la vila vella, estava dedicada a Sant Vicents, y a judicar pêls restes era obra del segle XIV. A més de la parroquia, hi ha en la vila una capella dedicada a la Mare de Déu del Socors y una altra dedicada a Sant Miquel, que es la del nou hospital. L' antich, edificat en la vila vella, ha desaparegut. Fora la vila, hi ha la ermita de Sant Benet, en la que se celebra un aplech per la diada del Sant, y lo santuari de Sant Grau, d' antiga fundació, que estava sots lo patronat del ajuntament y ha sigut novament restaurat y benehida la capella en 1882, portant-s' hi altra vegada les imatges de la Verge y del Sant, que havían sigut trelladades a la esglesia parroquial quan la guerra de la Independencia.

Tossa.—Santuari de Sant Grau

D' un document del any 966 sembla despendre-se-n que en lo terme de Tossa hi havía en lo segle X una altra esglesia, pot-ser parroquial, la de Sant Lions (Leonci), que-l senyor Girbal opina estava situada ahont al present hi ha la casa de Sant Lions (vulgarment *Salions),* prop de la cala del meteix nom.

Se conservan a Tossa dues costums típiques: es la una, l' envío tots los

anys lo día de Sant Sebastià, d'un pelegrí en representació de la vila, a visitar la capella del Sant de Santa Coloma de Farners y practicar en ella certes devocions. La sortida de Tossa y la tornada a la vila del pelegrí, se fan ab grans cerimonies, prenent-hi part les autoritats locals, civil y eclesiàstica. Se díu que l'origen d'aquesta costúm se deu a un vot fet per la vila per haver-la lliurada Sant Sebastià d'una epidemia que patí. Es la altra, la que té lloch en la vetlla de la vigilia de Sant Joan de Juny, en la qual no solzament s'encenen fogates pèls carrers, com en mólts llochs de Catalunya y de fora d'ella, sinó que-ls jóvens se perseguexen los d'un sexe al altre, ab atxes fetes de rama o altre combustible que encenen en les fogates del carrer, fins obligarse a buscar refugi en alguna casa, funció que dura mentres queda consumida la provisió preparada pera cremar.

Notes històriques.—De Tossa, en la Etat Antiga, no se-n sab res de cert. Són varis los autors que identifican lo cap de Tossa ab lo *promontorium Celebandicum* d'Avienus, fixant en la seva proximitat los límits entre la regió dels *Laietans* y la dels *Indikets*. En lo terme s'hi han trobat monedes íberemporitanes y romanes, y alguns fragments ceràmichs.

En la Etat Mitjana, la vall de Tossa *(Torsa)* ab les esglesies de Sant Vicents y de Sant Lions, roca Paula (avuy torra de Pola) y tot lo demés comprès en son terme, fóu donada al monestir de Santa María de Ripoll pèl comte Miró, fill de Sunyer y Riquildis, que la possehía en franch alòu. L'any 966, los executors testamentaris del comte Miró y son germà lo comte Borrell, feren efectiva aquesta donació ab tots los drets y jurisdiccions que tenía en la vall lo comte difunt. D'aquí arrenca lo senyoríu que sobre la vila y terme de Tossa exercí lo monestir predit. De bon principi lo senyoríu del monestir no fóu gayre respectat pèls comtes; però a les derreríes del segle XI, lo comte Berenguer Ramón II, primer, y després lo comte Ramón Berenguer III, confirmaren lo monestir en sos drets y li restituiren lo que havían usurpat. En lo segle XII la vila estava ja fortificada, donchs se la anomena en los documents *Castrum de Tursia*. Entre los privilegis que rebé del monestir, es lo més notable lo del any 1186, que es una verdadera carta-pobla. L'any 1359, hi havía en la vila y terme 60 fochs, tots del monestir de Ripoll. Aquest tenía a Tossa un castlà pera la guarda del castell, un batlle jurisdiccional pera la administració de justicia y un batlle de Sach pera la percepció dels drets y de les imposicions senyorials. La administració municipal estava a càrrech de tres jurats, un clavari y un concell compost de vint y un individuus elegits per insaculació d'entre tots los estaments, que en los casos de gravetat o importancia devía sotsmetre la deliberació y resolució al concell general, format primer per tots los caps de familia, y més endevant, en lo segle XVII, solzament per cinquanta individuus. L'any 1325, lo rey Jaume II donà en franch alòu a Ot de Montcada varis castells, entre ells lo de Tossa y lo de Lloret, ab tota la jurisdicció alta y baxa, civil y criminal, lo qual originà

móltes qüestions y plets entre la casa de Montcada y lo monestir de Ripoll, per lo que respecta a Tossa, y entre la dita casa y la pabordía del mes de Novembre de la Sèu de Gerona, per lo que respecta a Lloret. També hi hagué plets y qüestions, sobre tot en los segles XVII y XVIII, entre la vila y lo monestir, per negar-se los vehins al pago d'algún dels drets que-l monestir percebía. Des de mitjans del segle XIV lo monestir concedí a perpetuitat, ab certes condicions, la batllía jurisdiccional de Tossa a Arnalt Soler, de quins descendents passà, unida ab la castellanía y ab la batllía de Sach, a la familia de Riera, d'ella a la de Vern, y de la de Vern a la de Falguera, en quin poder estava al abolir-se los senyorius. En lo segle XVIII y principis del XIX, hi havía en lo castell de Tossa dues bateríes, ab quatre canons, pera defensa de la costa, sense que la historia relate cap fet d'armes important ocorregut en la vila.

Bibliografía. — Girbal (Enrich C.): *Tossa. Noticias sobre la historia*, etc., *de esta villa y su término*, 1884.—*El Santuario de San Gerardo del término de la villa de Tossa*, 1884.—Vayreda y Vila (Estanislàu): *Excursión botánica a Tossa*, article publicat en la *Revista de Gerona*, vol. XIV, 1890.—Farnés y Pagès (Julita): *Folk-lore de Tossa*, publicat en lo *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, Abril de 1911.

Vidreres

La vila de Vidreres, lo llogaret de Caulés y alguns vehinats, forman un districte municipal situat al E. de Santa Coloma y al S. SE. de Gerona, que afronta, al N., ab lo de Caldes de Malavella; al E., ab lo de Tossa y lo de Lloret; al S., ab los de Blanes y de Massanet de la Selva, y al O., ab lo de Sils. Té 528 edificis y alberchs, ab 2,123 habitants de fet (de dret 2,208), dels quals 887 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 574; casats, 440; viudos, 44; total, 1,058. — Dones: solteres, 544; casades, 439; viudes, 82; total, 1,065; y per entitats de població, com segueix:

Vidreres (cap de districte): 335 edificis y alberchs, ab 1,297 habitants. — Les Bories de Sant Miquel, vehinat (a 500 metres de Vidreres): 22 edificis y alberchs, ab 43 habitants. — Estany de la Folguera, vehinat (a 2,550 metres de id.): 13 edificis y alberchs, ab 43 habitants. — Mas Albanell, vehinat (a 500 metres de id.): 16 edificis y alberchs, ab 54 habitants. — La Torra Gallina, vehinat (a 2,300 metres de id.): 23 edificis y alberchs, ab 78 habitants. — Petits caserius y construccions isolades, 119, ab 608 habitants.

Entre los caserius s'hi ha de comptar lo llogaret de Caulés, en la vessant

de la serra costanera, que no figura en lo Nomenclàtor del any 1904, per no tenir lo nombre de 10 edificis.

Lo districte, en la seva major partida es planer, però per la banda del E. y del SE. s' enfila fins a la carena de la serra costanera. Les vessants d' aquesta estàn poblades de suredes. Los conrèus produhexen grans, llegums, trumfes y poca fruyta, per ser lo clima fret al hivern. Lo terrer es de secà y lo rega la riera de Vidreres formada per la unió de les anomenades Reclar y Rerapiaix, que baxan de la serra costanera y acostuman a portar mólt poca aygua. Toca al terme pèl S. la carretera general de Madrid a la Junquera, y tots los altres camins que al present l' atravessan són vehinals y bastant dolents: d'ells són d' esmentar los que portan a Caldes, a Llagostera y Tossa, a Lloret, a Massanet de la Selva y a la Granota, essent aquest derrer lo que li serveix pera comunicar-se ab la carretera general y ab Gerona y també ab Santa Coloma y ab la estació de Sils. Hi ha algún mener sense explotar. Reb lo corrèu per Sils y pertany al districte electoral de Santa Coloma.

La vila s' axeca en terrer quasi plà a la distancia d' uns 13 kilòmetres de Santa Coloma, 24 de Gerona y prop de 5 de la estació de Sils en lo camí de ferre de Barcelona a França, que es la que té més a la vora. Hi ha deu o dotze carrers; una plaça bastant capàç devant de la esglesia, ahont s' hi fà lo mercat, altra ahont s' hi fà lo firal, y alguna petita placeta; essent la generalitat de les cases d' antiga y modesta construcció. Té lloch de la guardia civil; servey telefònich de la xarxa de Gerona; illuminació pública per petroli; dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes; dues de privades de noyes, una d' elles a càrrech de RR. Carmelites; ordinació a Sils dues vegades al día, a Gerona los dimars, dijous y dissaptes, a Llagostera y Sant Felíu los divendres, a Lloret los diumenges y a Santa Coloma los dilluns; apotecari; dos metges; tres hostals; set fàbriques o obradors de taps; un forn de rajols y teules, y botigues d' arts y oficis manuals y d' articles de consúm. Hi ha també un cassino ab teatre, saló de ball y biblioteca composta de més de dos mil volums.

Celebra mercat los dijous y diumenges de cada setmana; fira los díes 20 de Maig, 21 de Setembre, l' endemà de Pasqua florida y lo tercer diumenge de Juliol, y festa major lo primer diumenge de Setembre.

En l' ordre relligiós es parroquia urbana de primer ascens, ab rector, vicari y tres capellans adscrits, del arxiprestat de Santa Coloma y abans del ardiaconat de La Selva. Té la esglesia parroquial dedicada a Santa María. Lo temple actual data del segle XVIII. Havía sigut possessió del monestir de Breda. Té per sufragània la esglesia de Sant Esteve, avuy Santa Susanna, del lloch de Caulés, y per agregada una capella situada en la vila y dedicada a la Mare de Déu dels Dolors. Fora la vila, a uns dos kilòmetres, quedan les runes de la capella de Sant Iscle y Santa Victoria, que era la del castell de Vidreres propri dels vescomtes de Cabrera. En ella hi havía hagut depositat lo cos de

Sant Iscle, que fóu portat en 1263 al monestir de Breda per disposició del vescomte Grau. Hi quedaren, no obstant, algunes relliquies del Sant, per quina diada era visitada la capella en processó pels vehins de Vidreres.

Fóu natural de Vidreres lo celebrat cosmògraf Jaume Ferrer, generalment conegut per Ferrer de Blanes.

Vidreres, en los documents *Vitrariis,* y Caulés, en los documents *Caulesio,* eran del terme del castell de Sant Iscle, que en l'any 1359 tenía 138 fochs de cavaller. L'any 1698 formavan una batllía del vescomtat de Cabrera.

Viladràu

Lo terme del poble de Viladràu, forma un districte municipal situat al O. de Santa Coloma y al SO. de Gerona, en la conca del Ter, que afronta, al N., ab los de Vilalleons y d'Osormort, de la provincia de Barcelona; al E., ab los d'Espinelves y d'Arbucies; al S., ab los d'Arbucies, de Montseny y de Brull, los dos derrers de la provincia de Barcelona, y al O., ab los de Brull, de Seva y de Taradell, tots tres de la provincia de Barcelona. Té 314 edificis y alberchs, ab 974 habitants de fet (de dret 981), dels quals 158 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 292; casats, 183; viudos, 13; total, 488. — Dones: solteres, 273; casades, 184; viudes, 29; total, 486; y per entitats de població, com segueix:

Clixé de Joseph M.ª Pachot

Viladràu.—Vista general de la població

Viladràu (cap de districte): 151 edificis y alberchs, ab 504 habitants. — Les Paitides, vehinat (a 1,250 metres de Viladràu): 26 edificis y alberchs, ab 90 habitants. — Petits caserius y construccions isolades, 137, ab 380 habitants.

Lo terme s' extén per les vessants NE. del macís del Montseny, des de la ermita de Sant Miquel dels Barretons al coll de Sant Marçal, y segueix en avall per la conca de la riera Major fins als límits ab la provincia de Barcelona y fins a trobar los térmens d' Espinelves y d' Arbucies. Es sumament montanyós y ocupa una posició enlayrada sobre lo nivell de la mar, essent lo séu

clima mólt fret al hivern y temperat al istíu. La montanya, fins prop dels alts cims, està coberta de boschs — abets, faigs, castanyers, alzines y pins — que proporcionan castanyes, llenya, carbó, fusta y rodells. Hi abundan los prats y herbatges, y en los conrèus s' hi cullen blat, llegums, trumfes y mólt bones mongetes. S' hi cría bestiar, y s' hi explotan dues mines de sulfat de barita y

una de ferre. Lo regan la riera Major y varis de sos afluyents, com són les torrenteres de Sant Segimón, del Oratori, de Casadevall, de Corts y les anome-

Viladràu.—Masía dita la Salà, d' ahont fóu fill lo famós lladre de pas dit vulgarment Serrallonga

nades Ríu Gros y Riufret, y hi brollan nombroses fonts, d'elles dues de ferruginoses. Té bons camins vehinals pera lo trànzit rodat, subvencionats per la

Viladràu.—Santuari de Sant Segimón (Montseny)

Diputació provincial, que enforcan ab los de la provincia de Barcelona y portan a la estació de Balenyà per Seva, y a Vich per Sant Julià de Vilatorta, y

també està ben cuydat lo de Viladràu a Sant Hilari. Està en construcció la carretera d' Arbucies per Viladràu al límit de la provincia, d' ahont segueix en direcció a Vich. Reb lo corrèu per Balenyà y pertany al districte electoral de Santa Coloma.

Lo poble s' axeca al cim d' un pujol, a uns 840 metres d' alçada sobre lo nivell de la mar y a no mólta distancia de la riba dreta de la riera Major. Dista de Santa Coloma, passant per Sant Hilari, poch més de 37 kilòmetres, de Gerona prop de 60 y 16 de la estació de Balenyà en lo camí de ferre de Barcelona a Sant Joan de les Abadesses, passant per Seva. Té illuminació pública per petroli y per gas acetilè; dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes, aquesta a càrrech d' una mestra titolar

Clixé de Francesch Duarte

Viladràu.—Ermita de Sant Miquel dels Barretons (Montseny)

relligiosa; una de privada de noys a càrrech d' un vicari-mestre; ordinacions a Balenyà (al istíu dues vegades al día) y a Vich los dimars y dissaptes (preu per persona, 2 ptes. y 2'50 respectivament; aquestes derreres per viatge rodó); dues fondes; tres hostals; establiments d' arts y oficis; botigues d' articles de consúm, y en lo terme tres molins fariners y un de barita. Celebra fira lo día 17 de Janer, festa major lo 8 de Setembre y altres festes los díes 1 de Maig y 11 de Novembre.

L' ayre pur que s' hi respira, la benignitat de la temperatura poch subgecte a variacions soptades, lo clima sech, sos voltants ombrejats d' arbres corpulents y encatifats d' herbes aromàtiques, y la proximitat del Montseny, més encara que la bondat de les seves aygües, propries per son poder disolvent y per les poques sals que contenen pera l' alivio de certs estats morbosos, han fet de Viladràu una concorreguda y recomenada estació d' istíu, sobre tot

d' ençà que s' hi pot anar ab comoditat per vía rodada. La seva situació lo fà també un centre d' excursions als alts cims (Matagalls, Les Agudes, Turó del Home) y santuaris del Montseny (Sant Segimón, Sant Marçal, Santa Fé) y a la comarca de les Guilleríes (vall de la riera Major, térmens de Querós y de Susqueda), apte ademés pera *sports* d' hivern. Aquest conjunt de circumstancies favorables que adquiriràn més relléu quan siga acabada la carretera d'Arbucies, avuy en construcció, que unirà lo poble ab la marina, han transformat l' aspecte de la localitat, que no es ja una vella y arreconada població rural, sino una neta y endreçada població de montanya que convida als seus hostes ab atractius y comoditats. S' hi ha arreglat un passeig, s' ha millorat la urbanisació, s' hi han construit *xalets,* y s' hi ha establert un confortable *hôtel* (l' *hôtel* Bofill) obert istíu y hivern y capàç pera més de cent persones. Tant en l' *hôtel* com en la població se troban guíes y cavalleríes pera excursions.

En l' ordre relligiós es parroquia urbana de segón ascens, ab rector y vicari, del arxiprestat de Sant Hilari y del bisbat de Vich. A més de la esglesia parroquial, dedicada a Sant Martí, hi ha la capella de la Pietat, la ermita de Nostra Senyora de la Arola, lo santuari de Sant Segimón, ab hospedatge, obert del 15 de Juny al 15 d' Octubre, a 1,260 metres d' alçada sobre lo nivell de la mar, y la petita capella de Sant Miquel dels Barretons en la carena del Montseny, a 1,340 metres d' alçada, voltada de timbes y a plom sobre lo santuari. Prop d' ella, seguint la carena en direcció SE., se troba lo cim de Matagalls, vèrtix d' un triangle geodèssich, a 1,700'68 metres d' alçada sobre lo nivell de la mar, 41° 48′ 31″ de latitut N. y 6° 4′ 12″ longitut E. del meridià de Madrid, que pertany al districte de Viladràu y es un dels més enlayrats de la montanya.

En la esglesia parroquial s' hi conservan una bonica creu de plata y una custodia, decorades ab amatistes y cristalls de quarç recullits en les montanyes properes; y al fer obres en lo temple aparegueren alguns restes romànichs que algú suposa, no sabèm si ab fonament, procedents de la capella de «Viladràu vell», lloch en runes situat en los anomenats «sots de Gensana», que precedí al actual poble de Viladràu.

Viladràu, en los documents *Vila atralis* (1276), en los segles XIII y XVI formava part integrant del terme del castell de Taradell. En l' any 1698 era lloch de Baró, de la veguería de Vich. Lo sometent de Viladràu se distingí d' una manera notable en temps de la guerra de Successió y en la de la Independencia.

Vilobí

Lo districte municipal de Vilobí, format pêl poble d' aquest nom y per lo de Salitja (als qui s' hi ha agregat després del any 1910 lo de Sant Dalmay, que pertanyía al municipi de Brunyola), està situat al N. NE. de Santa Coloma

y al S. SO. de Gerona, en la conca del Onyar, y afronta, al N., ab los de Bascanó y d' Ayguaviva; al E., ab los de Riudellots de la Selva y de Caldes de Malavella; al S., ab los de Sils y de Santa Coloma, y al O., ab lo de Brunyola. Té 270 edificis y alberchs, ab 1,103 habitants de fet (de dret 1,106), dels quals 319 saben llegir y escriure, que-s distribuexen, per llur sexe y estat civil, en

Hòmens: solters, 321; casats, 217; viudos, 24; total, 562.—Dones: solteres, 290; casades, 215; viudes, 36; total, 541; y per entitats de població, com segueix:

Vilobí.--Vista general de Salitja

Vilobí (cap de districte): 55 edificis y alberchs, ab 199 habitants. — Salitja (a 2 kilòmetres de Vilobí): 39 edificis y alberchs, ab 119 habitants. — Petits caserius y construccions isolades, 176, ab 785 habitants.

Lo districte es planer, ab alguns serrats de poca alçada coberts de suredes, y en los conrèus produheix grans, llegums y hortalices. Lo regan lo ríu Onyar, lo Bagastre y alguna torrentera que devalla de la serra divisoria del Onyar y la riera de Santa Coloma. L' atravessa la carretera de Gerona a Santa Coloma, a punt d' acabar-se, y lo frega per solixent la general de Madrid a La Junquera, ab la que-s comunica per un camí vehinal. Reb lo corrèu per la estació de Riudellots y pertany al districte electoral de Gerona.

Lo poble de Vilobí, al qui pertanyen nombrosos vehinats formats per cases més o menys escampades, està situat en lo plà, no lluny de la riba dreta del Onyar, y dista de Santa Coloma prop de 8 kilòmetres, de Gerona 14, y 6 de la estació de Riudellots en lo camí de ferre de Barcelona a França, que es la que té més a la vora. Es població rural ab relativament bon caseríu, distri-

buit en dos o tres carrers y una placeta. Hi ha lloch de la guardia civil; dues escoles públiques elementals complertes, la una de noys y la altra de noyes; una de privada de noyes dirigida per RR. Carmelites, y una altra de noys establerta a Salitja; apotecari; tres metges; tres forns de rajols y teules, y dos molins fariners. Té ordinació a Gerona los dissaptes (preu per persona, o'5o pesseta), y celebra la festa major lo primer diumenge de Setembre.

Lo poble de Salitja està situat a la riba esquerra del Onyar, més aygües amunt de Vilobí, y està també partit en vehinats formats per cases escampades.

Hi ha en lo districte dues parroquies (ara tres, ab la de Sant Dalmay): la de Vilobí y la de la Salitja, totes del arxiprestat de Santa Coloma y abans del ardiaconat de Gerona.

La de Vilobí es urbana d'entrada, ab rector y vicari. Té la esglesia parroquial dedicada a Sant Esteve, y agregades la capella de Santa Margarida en lo vehinat del meteix nom, la ermita de Nostra Senyora de Serrallonga, y una capella pública en lo mas Artàu, dedicada al Sagrat Cor de Jesús.

La de Salitja es urbana d'entrada, ab rector, y havía sigut possessió del monestir de Breda. Té la esglesia parroquial dedicada a Santa María, y además una capella sots la advocació de la Mare de Déu de la Font.

Nasqué a Salitja l' historiador català Bernat Boades.

Vilobí, en los documents *Villa albini* (1882) y després *Vila albino*, l'any 1359 tenía 50 fochs: d'ells 30 de ciutadans, 12 d'esglesia y 8 d'aloers. Salitja, en los documents *Seliga* (1019 y 1246), *Saliga* (1245), *Salija* (1279) y després *Saligia*, era del terme del castell de Brunyola y l'any 1359 tenía 22 fochs: 17 d'esglesia, 2 y mitg de cavaller y 2 y mitg de ciutadans. Un y altre poble, l'any 1698 eran llochs reyals de la veguería de Gerona.

Finalment devèm fer constar que lo camí de ferre de Gerona a Olot, ha quedat acabat y s' ha obert al servey públich des del día 15 de Novembre del present any 1911 (82).

---

(82) Repetím aquí, encara que ja s' ha dit en lo text, pera respondre a algunes advertencies que hem rebut, que-ls datos estadístichs referents al nombre d'habitants de cada districte municipal y a la distribució d' ells, estàn presos de les publicacions oficials del Institut Geogràfich y Estadístich, basades en lo cens de població del any 1900. Està clar que alguns datos han cambiat y resultan diferents en lo derrer cens del any 1910, però lo resultat d' aquest no ha sigut oficialment publicat y per consegüent no ha pogut servir de basa al nostre treball.

Entre les publicacions referents a la provincia de Gerona, que no hem mencionat, nos han servit mólt lo *Nomenclátor Geográfico é Histórico de la provincia de Gerona*, d'En Celestí Pujol y En Pe e Alsius (Gerona, 1883) y los llibres del senyor Francisco Monsalvatge: *Los Monasterios de la Diócesis Gerundense* y *Nomenclátor histórico de las iglesias parroquiales y rurales, santuarios y capillas de la provincia y obispado de Gerona*, que forman los volums XIV, XVI, XVII y XVIII, de la colecció *Noticias históricas*, publicada per aquest senyor.

INDEX DE GRAVATS

La punta del Tordera vista des de la montanya de Sant Joan de Blanes . 6
Ermita y platja de Santa Cristina. . 7
Far a la entrada de la badía de Palamors 8
Palamors. — Platja y castell de Sant Esteve 9
Punta de Cala Gens 10
Lo cap de Begur 11
Cala de la Riera 12
Les Illes Medes 12
Punta del Castell y la Foradada . . 13
Illot devant del cap Norféu 14
Punta de Cala-naus y far de Cadaquers. 15
Cova del infern. 16
Cap de Creus y Massa d' Or . . . 17
Far de Cap de Creus. 17
Carena de puig Neulós y vall de Requesens 18
Vista panoràmica dels colls del Portús y de Panissars, ab lo fort de Bellagarda (D' un gravat francès de Beaulieu) 19
Santuari de les Salines, sota del pich del meteix nom y del Ras Mosquer. 20
Puigmal 21
Lo puig Sa-calm 24
Santuari de la Verge de la Salut . . 25
Santuari de la Mare de Déu del Mont. 28
Rocacorva 30
Cingles de Talaxà. 31
Gorges de Sant Aniol 32
Castell S' Espasa y cingles del Mal-Lladre. 33
Lo Pasteral abans de la construcció de la presa, del pont de la carretera y del ferrocarril. 39
Vall del Feytús 44
Camprodón.—Vista del trencat de La Roca 46
La petita Vall de Nuria 48
Plana de Cerdanya 51
Lo bosch de La Molina, en la Cerdanya 52
Arbucies. — Les Agudes y lo turó d'Arenys, des de la riera d'Arbucies 53
Puig y castell de Montsoríu. . . . 55
Castelló d' Empories.—Ríu La Muga. 61
Lo Fluvià a Olot 64
Tortellà.—Pont del Lierca. . . . 65
Collell (Olot).—Pont sobre lo ríu Ser. 67
Lo ríu Ter a Camprodón 70
Sant Joan de les Abadesses.—Pont vell sobre lo ríu Ter 71
Ripoll.—Ayguabarreig del Ter y del Freser. 72
Lo Rigart, prop de Fornells . . . 73
Lo Freser a Ribes 74
Riera de Vallfogona 75
La riera de Osor devant la font picant de Sant Hilari Sa-calm 76
Lo ríu Onyar a Gerona 77
Lo ríu Ter en la presa del Pasteral d' Amer 80

La riba del Ter y molí entre Camprodón y Sant Joan de les Abadesses. 82
Hostalrich.—Ríu Tordera 87
Palamors.—Pont sobre la riera . . 90
Riera Estahuja, en lo clos de Llivia . 92
Cerdanya. — Ríu Querol y pont de Sant Martí 93
Cerdanya.—Lo ríu Segre 94
Empordà.—Ayguamoxos, prop de La Escala. 96
Cerdanya.—Estany de Puigcerdà. . 99
Estany de Banyoles 101
Plan de la regió volcánica de la Conca del Fluvià. 107
Volcà de Mont-Olivet. 108
Cràter del volcà de Santa Margarida. 109
Cingle basàltich de Ayguabarreja. . 110
Plan de la regió volcànica de la Conca del Ter 111
Castellfollit.—Cingle basàltich. . . 112
En les mines de Surroca. 119
En les mines de Queralps 120
Banyoles.—Casa de Banys de aygua sulfurosa 122
Caldes de Malavella.—Lo «Vichy Català» 124
Banys de Ribes.—Hôtel Montagut . 125
Santa Coloma de Farners.—Vista del balneari 126
Sant Hilari Sa-Calm.—Vista del balneari 127
Sant Daniel (Vilarroja).—Font de la Pólvora 129
Frontera de França.—Los Límits, entre lo Portús y La Junquera. . . 154
Antich pont de Besalú, en angle, en la carretera de Gerona a Olot . . 155
Pont sobre lo ríu Ter, en la carretera de Gerona a Les Planes 158
Pont sobre lo Ter, en Verges . . . 159
Pont sobre lo ríu Ter, en Torroella de Montgrí 160
Fixació de dunes, en la Horta d' En Rexach 165
Menhir prop del camí de Vallvenera, a Romanyà 170
Cranis de la cova funeraria de Torroella de Montgrí. 171
«Torra Cavallera» de guayta y defesa, en los límits dels comtats de Besalú y Cerdanya 176
Segells dels temps de la ocupació francesa (Arxíu municipal de Gerona) . 180
Gerona.—L' arrabal de Pedret al començar lo segle XIX 186
Plan del Pont Major de Gerona . . 187
Gerona.—Pujada de Sant Domingo. 188
Gerona.—Plaça de la Independencia. Monument a Alvarez 189
Gerona.—Pont de pedra, nou . . . 190
Gerona.—Antich pont de Sant Francesch 191
Gerona. — Pont de les Pescateríes, sobre l' Onyar 192
Gerona. — Lo Pont Major, abans d' examplar-lo 193
Gerona.—Passeig de la Devesa . . 194
Gerona.—Barri de Sant Pere, Pedret, Onyar y Ter. 195
Gerona.—Portal d' Alvarez y muralla del Mercadal (enderrocats) . . . 196
Gerona.—Castell de Montjuich . . 197
Gerona.—Torra y muralles de la part alta de la ciutat 198
Gerona.—Baluart del portal de Sant Cristòfol 199
Gerona.—Una casa de la ciutat vella. 200
Gerona.—Sant Martí. 202
Gerona.—Sant Nicolàu 203
Gerona.—La Creu bonica, al present en lo cementiri 209
Gerona.—Sepulcre del almirall Jofre de Cruilles 210
Gerona.—Reste de mur megalítich . 213
Gerona.—Moneda ibèrica atribuída por lo senyor Zobel als *Gerundenses* 214
Gerona.—Sarcòfach romà ab la representació del Rapte de Proserpina . 215
Gerona.-Fragment romà esculptòrich 216
Gerona.—Fragments romans esculptòrichs 217
Gerona. — Sarcòfach romà ab la representació d'una cacera de lleons . 218
Gerona. — Mosàych. Compartiment central: carreres de carros en lo Circh 218
Gerona. — Mosàych. Fragment del compartiment situat envers lo nort . 219
Gerona.—Mosàych romà. Part de mitjorn y motius de decoració. Croquis de Francisco Vinyas 220
Gerona.—Sarcòfachs cristians del segle IV 222

Gerona. — Sarcòfach cristià del segle IV, ab estrigils 223
Monedes de Viterich (603 a 610), Sisenant (631 a 636), Chintila (636 a 640), Egica (687 a 701), Egica y Vitiza (696 a 701) y Vitiza (701 a 709) 224
Gerona.—Moneda de Carles lo Calvo 225
Monedes de la època comtal encunyades a Gerona 226
Gerona. — Caxeta aràbiga de plata, de la Catedral 227
Gerona.—Claustre de la Catedral. . 229
Gerona.—Fris del claustre de la Catedral 230
Gerona.—Capitells del claustre de la Catedral 230
Gerona.—Planta general de la esglesia de Sant Pere de Galligans . . 231
Gerona. — Planta de la esglesia de Sant Nicolàu. 232
Gerona.—Banys del segle XII . . . 232
Gerona.—Tapís existent en la Catedral, representant la Creació . . 233
Gerona. — Relléu d' un evangeliari, existent en la Catedral. 234
Gerona. — Relléu d' un evangeliari, existent en la Catedral. 235
Gerona.—Claústre de Sant Domingo. 237
Gerona.—Sepulcre al exterior de la esglesia de Sant Felíu. 238
Segell de la ciutat de Gerona en 1288 239
Gerona. — Planta de la esglesia de Sant Felíu 240
Gerona. — Estatua dita de Carles-Many, en la Catedral 241
Gerona.—Nostra Senyora de Bell-ull, en lo claustre de la Catedral. . . 242
Gerona.—Baldaquí y altar major de la Catedral 243
Gerona.—Porta lateral fortificada de la esglesia de Sant Felíu 244
Gerona. — Part antiga de la Catedral gòtica 245
Gerona.—Font dels Lladoners. . . 245
Gerona. — Sepulcre del bisbe Bernat de Pau. 246
Gerona.—Interior y altar major de la esglesia de Sant Felíu. 247
Gerona. — Custodia del Corpus de la Catedral 248
Gerona.—Joan II (rocabertí) . . . 248
Gerona.—*Senyals* encunyats en temps de Ferràn II. 249
Gerona.—Font baptismal, en la Catedral 249
Gerona.—Creu d' or, esmaltada, de la Catedral 250
Gerona.—Sepulcre del bisbe G. Ramón de Boyl. 251
Gerona. — Menuts de Ferrán II, de Carles I y de Felip I y Felip II. . 252
Gerona.—Monedes del temps del alçament contra Felip III 252
Gerona. — Frontis de la esglesia de Sant Felíu 253
Gerona.—Les mesures, en la casa de la ciutat 255
Gerona.—Frontis y escales de la Catedral 255
Gerona. — Capella y altar de Sant Narcís. 256
Gerona. — Monedes obsidionals de 1808 y 1809 257
Gerona. — Passador y creu del siti; Escut de distinció: any 1809. . . 258
Gerona.—Enderrochs de la torra Geronella. 259
Gerona. — Monument commemoratíu de la defensa de Gerona en 1809 . 260
Amer.—Vista parcial de la vila . . 267
Amer.—La Plaça Major. 268
Amer.—Absis de la esglesia de Lloret de la Montanya 270
Ayguaviva 273
Plan de Banyoles 275
Banyoles.—Vista general 276
Banyoles.—Plaça de la Constitució . 277
Banyoles. — Absis de la esglesia del monestir 279
Banyoles.—Claustre del Monestir. . 280
Banyoles. — Caxa relliquiari de Sant Martirià 281
Banyoles.—Menuts del any 1599 . . 283
Banyoles. — Monedes de plata del temps del alçament de 1640 . . . 284
Bàscara.—Vista general. 288
Bàscara.—Entrada de la vila . . . 290
Burdils.—La esglesia parroquial . . 293
Cassà de la Selva.—Vista general. . 300
Cervià.—Vista de la població . . . 304
Esponellà. — Lo pont sobre lo ríu Fluvià 310
Esponellà.—Lo pont, qual arch major

féu volar lo general Marquès de les Amarilles en 1794 311
Plan de Fornells de la Selva . . . 315
Fornells de la Selva. — Frontis de la esglesia parroquial. 316
Jafre.—Vista general de la població . 318
La Escala. — La Cova de les Cambres 323
Empories.—Monedes gregues: divisors, dragmes, imitacions ibèriques 328
Empories y La Escala. — Patent de sanitat del segle XVIII, reduhida á les dues terceres parts 329
Empories.—Monedes ibèriques. Unitats y divisors 330
Empories.—Monedes llatines. Asos y divisors 330
Empories.—Vasos de fàbrica indígena 331
Empories.—Vasos de fàbrica grega. 332
Empories.—Vas de fàbrica grega-itàlica. 333
Empories.—Vasos de vidre de colors. 334
Empories.—Obgectes d'evori y d'òs. 335
Empories.—Obgectes de metall . . 336
Empories. — Fragments de làpides ibèriques 338
Empories.-Fragments de làpida grega y làpida llatina 338
Empories.—Disch de marbre . . . 339
La Escala.—Runes d' Empories (Muralla) 340
La Escala.—Mosàych d'Ifigenia que-s troba en les runes d'Empories . . 341
La Escala.—Exida d'una casa d' Empories situada en un nivell inferior al paviment 342
La Escala.—Mosàych format per pedres de colors, d' una casa emporitana 343
Empories.—Estàtua d' Esculapi, trobada en 1909. 346
Empories.—Cap de dona, de bronze, trobat l'any 1892 347
Empories.-Cap de pantera, de bronze. 348
Empories. — Sarcòfach de marbre blanch, esculpturat. 349
Sant Martí d'Empories.—Cambra sepulcral. 350
Sant Martí d'Empories. — Restes del carrer del Portal 350
Sant Martí d'Empories. — Escala en lo barri grech 350
Empories.—Mur o moll que resguardava lo port 351
Sant Martí d'Empories.—Portal y muralles de la Etat mitjana 352
Empories.—Monedes de Lluís lo Piadós y Carles lo Calvo, respectivament 353
Sant Martí d' Empories. — Esglesia construída en 1507. 353
Llagostera.—Vista general de la població 356
Llagostera.—La esglesia parroquial. 357
Llagostera.—Detall de la antiga Torra Albertí 358
Llagostera.—Bassa del molí d' En Gabarra 358
Llagostera.—Camí de ferre. . . . 359
Sant Martí Vell.—La esglesia parroquial 362
Sant Martí Vell. — Santuari dels Angels. 363
Palàu Sa-Costa.—Esglesia parroquial 367
Palol de Reverdit. — Vista parcial de Riudellots de la Creu 368
Porqueres. — La esglesia de Santa María 371
Porqueres.—La porta de la esglesia. 372
Porqueres. — Capitell del arch toral en la esglesia de Santa María . . 373
Sant Daniel. — Vista general del monestir 379
Sant Gregori.—Un carrer 381
Domeny.—Llumet romà de bronze . 382
Sant Gregori.—Castell de Cartellà . 382
Sant Gregori. — Plan del Castell de Cartellà 383
Sant Julià de Ramis.—La esglesia parroquial 386
Sant Julià de Ramis.—Restes del castell senyorial de Montagut . . . 387
Sant Martí de Llèmana.—Vista parcial de Llorà. 389
Santa Eugenia. — Vista general de la població 392
Plan y carrers de Saus 395
Serinyà. — Vista general de la població 397
Serinyà.—La esglesia parroquial. . 398
Serinyà. — Obgectes prehistòrichs, trobats en la Bora gran d' En Carreras per En Pere Alsius y Torrent, farmacèutich de Banyoles . 399

Serinyà.—Cova dels Encantats. Puntes de fletja de sílex y de metall, de la colecció del senyor Bosoms . 400
Verges.—Vista parcial de la població 403
Verges.—Medalla commemorativa de la batalla de Verges o del Ter . . 404
Vilablareix.—La esglesia parroquial. 405
Vilablareix.—Torra sepulcral romana 406
Figueres.—Vista de la població, feta per Beaulieu en 1646 420
Figueres.—Vista de la població, feta als primers anys del segle XIX . . 422
Figueres.—La Rambla 423
Figueres.—Mercat del grà 424
Figueres.—Cambra agrícola y carrer de Monturiol. 426
Figueres.—Lo castell de Sant Ferràn; dibuix del començament del segle XIX. 428
Figueres.—Entrada al castell de Sant Ferrán 429
Figueres.—Moneda de cinch rals catalans 432
Plan d' Agullana 434
Agullana.—Dolmen «La Barraca del Lladre» (La Estrada) 435
Agullana.—Menhir 435
Agullana.—Dolmen «Llosa de la Jassa» (La Estrada) 436
Albanyà. — Vista general de la població 436
Albanyà.—La esglesia parroquial. . 437
Borraçà.—La torra de la esglesia parroquial 441
Plan y carrers de Cabanes 444
Cabanelles. — Esglesia de San Martí Ses Serres 447
Cadaquers.—Vista general de la població 448
Cadaquers.—Patent de sanitat del segle XVIII, reduhída 449
Cadaquers.—Revers de la medalla de Lluís XIV, commemorativa de la presa de la vila pêls francesos en 1655 451
Campmany.—Dolmen de la vinya Munera 453
Campmany.—Dolmen de Quera-fumat. 453
Campmany.—Menhir. 453
Castelló d' Empories.—Creu de terme, avuy en lo cementiri. . . . 456
Castelló d' Empories.—Campanar de la esglesia de Santa María . . . 457
Castelló d' Empories.—Frontalera y porta de la esglesia de Santa María 458
Castelló d' Empories.—Interior de la esglesia de Santa María 459
Castelló d' Empories.—Monedes dels comtes d' Empories (segles X al XIV) 465
Castelló d' Empories.—Casa de la vila, la *Llotja* del temps dels Comtes. . 467
Cistella.—Castell de Vilaritg . . . 470
Cistella.—Porta de la esglesia parroquial 471
Plan y carrers de Darnius 476
Darnius.—Dolmen del mas Puig . . 477
Espolla.—Plan y carrers de la població 479
Espolla. — Vista general de la població 479
Espolla.—Casa Consistorial . . . 480
Espolla.—Dolmen del Puig de la Devesa d' En Torrent. 481
Espolla.—Dolmen del Barranch . . 482
Espolla.—Vasos de Vilars 482
Espolla. — Enterraments de Vilars (secció vertical). 483
Espolla.—Frontal ab lo punxó y cadeneta. Fusaiola (Necròpolis de Vilars) 483
Espolla (Vilars).—Punxó de coure . 484
Fortià.—Granja agrícola de Fortianell 486
Garriguella.—Carrer Major . . . 489
Garriguella.—Esglesia parroquial . 489
Plan y carrers de La Junquera. . . 491
La Junquera. — Vista general de la població 492
La Junquera.—Carrer Major . . . 493
La Junquera.—Santuari de la Mare de Déu de Requesens 494
La Junquera.—Dolmen de Cân Dadal. 495
La Junquera.—Dolmen del mas Beleta. 495
La Junquera.—Castell de Requesens (restaurat). Torra del Homenatge . 496
La Junquera.—Runes del castell de Rocaberti. 497
La Selva de Mar.—Ermita y torra de Sant Baldiri 499
Lladó.—Vista general de la població 509
Lladó.—Frontis de la esglesia parroquial de Santa María 501

Lladó.—Pica pera la aygua beneyta en la esglesia de Santa María . . 502
Llançà.—Vista general de la població 503
Llançà.—Frontis de la esglesia parroquial 504
Massanet de Cabrenys.—Vista general de la població 509
Massanet de Cabrenys. — La massa d' En Roldán. 510
Massanet de Cabrenys.—Porta lateral de la esglesia parroquial. . . 511
Massanet de Cabrenys.—Menhir «La Pedra dreta». 513
Massanet de Cabrenys.—Matríu d' un segell de bronze del segle XV . . 513
Plan y carrers de Peralada. . . . 521
Peralada.—Frontalera del Palàu dels Comtes 522
Peralada.—Claustre de Sant Domingo 523
Peralada.—Palàu dels Comtes (restaurat). 524
Pont de Molins.—Carrer Major . . 527
Pontons.—Lo ríu Fluvià a Romanyà de Besalú. 529
Pontons.—Santuari «Lourdes Català» en Romanyà de Besalú 530
Plan y carrers de Port-Bòu. . . . 532
Port-Bòu. — Vista general de la població 533
Port de la Selva.—Vista general de la població 535
Port de la Selva. — Ermita de Santa Elena 537
Port de la Selva.—Monestir de Sant Pere de Roda 538
Port de la Selva. — Esglesia de Sant Pere de Roda 539
Port de la Selva. — Castell de Sant Salvador y salt de la Reyna . . . 540
Port de la Selva.—Làpida del castell de Sant Salvador 541
Port de la Selva.—Ganivets de sílex (meytat del natural) 542
Port de la Selva.—Fragments ceràmichs de la cova dels Encantats . 542
Port de la Selva.—Dolmen «La taula dels Lladres» 543
Port de la Selva.—Dolmen de «La Tabellera» 543
Port de la Selva.—Dolmen «La Cendrera». 543
Port de la Selva.—«Cala Prona» . . 544
Rabós d' Espordà.—Absis de la esglesia del monestir de Sant Quirze de Colera. 546
Rabós d' Empordà.—Esculptura romànica existent en lo monestir de Sant Quirze de Colera. 546
Roses.—Antiga vista de la població, feta per Beaulieu en 1646. . . . 549
Roses.—Plan de la població y ciutadela, fet per Beaulieu en 1646 . . 550
Roses.—Vista general de la població 551
Roses.—Entrada a la població. . . 551
Roses.—Castell de la Trinitat y punta de la Poncella 552
Roses. — Patent de sanitat del segle XVIII reduhida a la meytat . . 553
Roses.—Monedes de la colonia grega de Rhoda (segles IV al III abans de Jesucrist) 554
Roses. — Revers de les medalles de Lluís XIV, commemoratives de la presa de Roses pèls francesos en 1645 y 1693 555
Sant Climent Ses Ceves. — Dolmen «Cabana Arqueta» 557
Sant Climent Ses Ceves.—*Dolmen* de «La Gutina». 557
Sant Climent Ses Ceves. — *Menhir* «La Murtra». 558
Sant Llorenç de la Muga.—Vista general de la població 560
Sant Llorenç de la Muga. — Portal d' entrada a la població 561
Sant Miquel de Fluvià.—Vista parcial de la població 562
Sant Miquel de Fluvià. — Absis de la esglesia parroquial. 563
Sant Pere Pescador.—Lo ríu Fluvià. 565
Terrades. — Vista general de la població 567
Terrades.—Vista del santuari de Nostra Senyora de la Salut 568
Terrades.—Frontalera del santuari de Nostra Senyora de la Salut . . . 568
Terrades.—Castell de Palàu Surroca. 569
Torroella de Fluvià. — Frontis de la esglesia parroquial. 571
Torroella de Fluvià.—Porta de la esglesia parroquial 571
Vilabertràn.—Vista parcial de la població 572

Vilabertràn. — Esglesia del monestir de Santa María 573
Vilabertràn.—La Creu (anvers) . . 574
Vilabertràn.—La Creu (revers) . . 575
Vilabertràn. — Lo claustre de la Canonja de Santa María 576
Vilabertràn.—Frontis de la Abadía . 576
Vilajuiga.—Castell de Quermençó . 578
Vilajuiga. — Monestir prop de Quermençó 579
Vilamalla.—Esglesia parroquial . . 581
Vilasacra.—Esglesia parroquial . . 586
Vilatením.—La esglesia parroquial . 587
La Bisbal.—Convent dels frares Franciscans 594
La Bisbal.—Palàu y castell del Bisbe 595
La Bisbal. — Peces de plata de cinch rals y de cinch sous 596
Begur.—Vista general de la población 597
Begur.—Lo Semàfor. 598
Begur. — Medalla commemorativa de la presa de la vila als francesos. . 599
Calonge.—Casa del Duch de Sessa . 600
Calonge. — Fragment d'uns trespeus de bronze. 601
Calonge.—Runes del castell . . . 602
Castell d'Empordà.—Entrada y casa dels Margarits 608
Corsà.—Fragment de mosàych romà. 610
Cruylles.—Absis del monestir . . . 612
Cruylles.—Plaça y torra del castell, en Santa Eulalia 613
Fonteta.—«Los trespeus», *dolmen* en la montanya de Fitor 616
Foxà.—Vista general de la población . 618
Foxà.—Creu de terme 619
La Pera.—Fragment d'un retaule en la esglesia de Sant Pere de Púbol . 622
Palafrugell.—Vista general de la población 627
Palafrugell.—Cova del Mut. . . . 629
Palafrugell.—Ermita de Sant Sebastià 631
Palafrugell.—Patent de sanitat del segle XVIII, reduhida a quasi la meytat 632
Palafrugell. — Vista general de Llafranch 634
Palamors.—Plan del port, d'un gravat francès del segle XVII 636
Palamors.—Vista general de la vila y de la badía 637
Palamors. — Antiga vista de la población y son port, gravat per Beaulieu en 1644 638
Palamors.—Lo port 639
Palamors.—Patent de sanitat del segle XVIII, reduhida quasi a la meytat del original 640
Palamors.—Plan del setge dels francesos del any 1694 641
Palamors. — Revers de la medalla de Lluís XIV, commemorativa de la seva presa pèls francesos en 1694. 642
Palàu Sa-Tor.—Sant Felíu de Buada. 643
Palàu Sa-Tor.—Antiga esglesia, avuy en runes, en Sant Felíu de Buada. 644
Pals.—Vista general de la población . 646
Pals.—Antigues muralles y torra del rellotge 647
Peratallada.—Un carrer vell . . . 650
Peratallada. — Entrada de la población 651
Peratallada.—Esglesia de Sant Esteve de Canapost 652
Regencós.—Vista general de la población 653
Rupià.—Vista general de la población 655
Santa Cristina d'Aro —Esglesia parroquial de Solius 657
Santa Cristina d'Aro.—Vista del castell, en Solius 657
Santa Cristina d'Aro.—*Dolmen* «Barraca d'En Dayna», en Romanyà de la Selva 658
Santa Cristina d'Aro.— Obgectes y puntes de fletja del *dolmen* «Barraca d'En Dayna», en Romanyà de la Selva 659
Santa Cristina d'Aro. — «La Pedra alta» 661
Sant Felíu de Guíxols. — Rambla de Pí y Margall. 663
Sant Felíu de Guíxols. — Recó de la pedrera y establiment de banys. . 664
Sant Felíu de Guíxols. — Recó ahont se desembarca 665
Sant Felíu de Guíxols. - Patent de sanitat del segle XVIII, reduhida a quasi la meytat del original . . . 666
Sant Felíu de Guíxols.—Porta d'entrada al antich convent de la ordre de Sant Benet 668

Sant Feliu de Guíxols.—Restes del atri romànich de la esglesia parroquial 669
Sant Feliu de Guíxols.—Antiga vista de la població y son port, d' un gravat francès 670
Sant Joan de Palamors.—Lo castell de Bell-lloch, en Vilaromà . . . 673
Torroella de Montgrí.—Plan y carrers de la població 678
Torroella de Montgrí.—Antiga vista de la població, feta per Beaulieu en 1646 679
Torroella de Montgrí. — Part més avançada de la Duna en la horta d' En Rexach 680
Torroella de Montgrí.—La Duna, en la horta d' En Rexach. 681
Torroella de Montgrí. — L' Estartit y-l freu de les Medes 682
Torroella de Montgrí.—La ermita de Santa Catarina 682
Torroella de Montgrí.—Lo castell de Montgrí 683
Torroella de Montgrí. — Banya de cervo treballada. 684
Torroella de Montgrí.—Ganivets de sílex (cova funeraria) 686
Vulpellach.—Pati del castell . . . 692
Vulpellach. — La esglesia parroquial 693
Pageses de la comarca olotina . . . 695
Olot.—Lo ríu Fluvià, en l'hivern. . 696
Olot.—Vista general de la població . 698
Olot.—Passeig de Sant Roch . . . 700
Olot.—Font de Sant Roch 700
Olot.—Font de les Tríes 701
Olot.—Font Moxina 702
Olot.—Font Noch d'En Cols . . . 703
Olot.—Frontis de la esglesia parroquial 705
Olot.—Imatge de Nostra Senyora del Tura 706
Olot. — Sepulcre de Berenguer del Coll, en la esglesia de Sant Andréu del Coll 707
Olot. — Monedes de Felip II (III de Castella) 709
Olot. — Monedes de Felip III y de Lluís XIII 710
Baget.—Esglesia de Rocabruna . . 713
Baget.—Lo campanar. 714
Bassegoda. — Esglesia de Sant Aniol de les Aguges 717
Bassegoda. — Cingle y santuari de la Mare de Déu del Mont 718
Bassegoda.—Esglesia, abans monestir, de Sant Llorenç del Mont, en Sous 719
Bassegoda.—Restes del claustre de Sant Llorenç del Mont, en Sous . 720
Batet.—Capa pluvial 722
Begudá.—Vehinat Rossinyol . . . 724
Begudà. — Monestir de Sant Joan les Fonts 725
Begudà. — Fonts baptismals en Sant Joan les Fonts 726
Begudà.—Nova esglesia en construcció a Sant Joan les Fonts. . . . 727
Besalú —Vista general de la població 728
Besalú.—Frontis de la esglesia parroquial de Sant Vicents 729
Besalú.—Porta lateral de Santa María 730
Besalú. — Esculptures de la porta principal de Santa María. . . . 731
Besalú.—Restes de Santa María . . 732
Besalú.—La Santíssima Vera-Creu . 733
Besalú. — Frontis de la esglesia de Sant Pere. 734
Besalú.—Absis de la esglesia de Sant Pere 735
Besalú.—Monedes comtals 737
Besalú.—Monedes del regnat de Felip III (IV de Castella) 739
Beuda.—Esglesia parroquial . . . 741
Beuda.—Fonts baptismals 742
Beuda.—Vista general de Sagaró. . 743
Capsech.—Parroquia de Sant Martí de Capsech 746
Capsech.—Esglesia de Sant Andréu de Socarrats. 747
Capsech. — Obgectes arqueològichs trobats a Plà de Gibrella (Publicats pêl *Centro Artístico,* de Olot) . . 748
Capsech.—Punta de fletja de sílex, de la Vall de Bach 749
Castellfollit.—Vista general de la població 750
Castellfollit.—Carrer de la carretera. 751
Castellfollit.—Lo pont vell 752
La Pinya.—Campanar de la esglesia parroquial 754
La Pinya.—Imatge de Nostra Senyora de la Cabeça. 755

Les Preses.—Vista de la població . 759
Les Preses.—Esglesia de Sant Martí del Corb 760
Mieres.—Vista general de la població 762
Mieres.—La esglesia parroquial . . 763
Mieres.—Vehinat de la Cellera . . 764
Oix.—Làpida sepulcral en la esglesia parroquial de Santa Bàrbara . . 767
Parroquia de Besalú.—Vista general del poblet Lo Torn 771
Parroquia de Besalú. —Seminari diocessà de Nostra Senyora del Collell, en Lo Torn 772
Ridaura.—Santuari de Sant Miquel . 774
Ridaura.—Ball del gambeto . . . 775
Sales.—Lo castell. 778
Sales.—Vista general de Sadernes . 779
Santa Pau.—Vista general de la població 781
Santa Pau.—Esglesia de Sant Martí. 782
Santa Pau.—Santuari de Nostra Senyora dels Archs 783
Santa Pau.—Canfanons del santuari dels Archs 784
Santa Pau.—«La pedra del diable» . 785
Santa Pau.—Sarcòfach existent en lo castell 786
Sant Aniol de Finestres. — Vista de La Barroca 789
Sant Esteve de Bas. — Vista general de la població 791
Sant Esteve de Bas.—Castell de Bas o Sant Miquel de Castelló . . . 792
Sant Esteve de Bas.—Salt de la Olla, en Hostalets. 793
Sant Felíu de Pallerols.—Vista general de la població 796
Sant Privat de Bas.—Cascata del Sallent 801
Sant Privat de Bas. — Santuari de Santa Magdalena 802
San Privat de Bas.—Santuari de Sant Antoni. 803
Sant Privat de Bas.—La vall . . . 804
Sant Salvador de Bianya. — Finestra del absis de la esglesia parroquial . 805
Sant Salvador de Bianya. — Absis de la esglesia parroquial 806
Puigcerdá. — Vista general de la població 813
Puigcerdà.— «Cassino Ceretano» . . 814
Puigcerdà. — Porta de la esglesia de Santa María 815
Puigcerdà. — Esglesia de Sant Domingo 816
Puigcerdà. — Plan de la fortalesa en los segles XVII y XVIII. 821
Monedes de Puigcerdà: 1 y 2, Carles I. —3 y 4, Felip I y II.—6 y 7, Alçament del segle XVII. — 5 y 8, Lluís XIII y Lluís XIV 822
Puigcerdà —Revers de la medalla de Lluís XIV, commemorativa de la presa de la vila pêls francesos l'any 1678 823
Puigcerdà. — Medalla militar de la guerra carlista 823
Puigcerdà.—Plaça major y estatua de Cabrinetty 823
Bolvir.—Retaule de la capella de Nostra Senyora de la Esperança (s. XV). 828
Campdevànol.—Pont de la Cabreta . 831
Campdevànol. — Vista general de La Creu 832
Plan y carrers de Camprodón . . . 835
Camprodón.—Lo Ritort. 836
Camprodón.—Carrer de la Font . . 836
Camprodón.—Font de la Magnesia . 837
Camprodón.—Antich monestir benedictí de Sant Pere 838
Camprodón.—Urna de Sant Patllari . 839
Camprodón en lo segle XVII (d'un gravat francès) 841
Camprodón.—Moneda del segle XVII. 842
Camprodón.—Revers de la medalla de Lluís XIV, commemorativa de la presa de la vila pêls francesos l'any 1688 842
Camprodón.—Segell de la duana carlista en la guerra de 1874 . . . 843
Frexanet.—Sant Miquel de Cavallera. 846
Ger.—Porta de la esglesia de Saga . 848
Guils.—Vista general de la població. 853
Guils.—Absis de la esglesia parroquial 854
Isòbol.—Porta de la esglesia de All . 856
Llanars.—Vista general de la població, presa del costat del Ter . . 860
Llanars. — Portalada romànica de la esglesia parroquial. 861
Llivia.—La esglesia parroquial . . 863
Molló.—Vista parcial del extrém de la població ahont hi ha la esglesia. . 867

Molló.—Campanar de la esglesia parroquial 868
Ogassa.—Vista general de la població. 870
Ogassa.—Lo mont Taga. 870
Pardines. 874
Queralps. — Detall de la esglesia y rectoría 879
Queralps.—Portxada de la esglesia . 880
Queralps.—Hostatgería del Santuari de Nuria 881
Queralps.—La olla, la creu, lo càlzer y la patena, en lo Santuari de Nuria. 882
Queralps.—Capella de Sant Gil, en la vall de Nuria 883
Ribes. —Vista parcial de la població 886
Ribes.—Un carrer de la població. . 887
Ribes.—Lo pont vell. 888
Ribes.—Restes del castell 889
Ripoll.—Vista general de la població. 890
Ripoll.—Marques d' armers . . . 892
Ripoll.—Urna-reliquiari de Sant Eudalt. 892
Ripoll.—Vista del monestir. . . . 893
Ripoll. — Interior de la esglesia del monestir 894
Ripoll.—Portalada de la esglesia del monestir 895
Ripoll. — Capitells del claustre del monestir 896
Ripoll.—Caxa-sepulcre de pedra . . 897
Ripoll. — Retaule del altar major (de mosàych) 898
Ripoll.—Paviment del presbiteri (mosàych antich, restaurat) 899
Ripoll. — Vista general (d' un gravat de les derreríes del segle XVIII o començament del XIX) 900
Sant Joan de les Abadesses.—La plaça major 901
Sant Joan de les Abadesses.—Monument sepulcral en lo cementiri als soldats fusellats. 902
Sant Joan de les Abadesses. — Troç conservat del claustre vell de Sant March 903
Sant Joan de les Abadesses.—Claustre gòtich 904
Sant Joan de les Abadesses.—Claustre gòtich 905
Sant Joan de les Abadesses.—Claustre de la abadía. 906
Sant Joan de les Abadesses. — Porta de la esglesia de Sant Pol . . . 907
Sant Joan de les Abadesses. — Absis de la esglesia de Sant Pol . . . 908
Sant Pau de Seguries.—Vista general de La Ral. 910
Setcases. — Vista general de la població 912
Tosses.—Vista general de Planers . 913
Vallfogona.—Lo castell o mansió senyorial 918
Vallfogona.—Torra del Rellotge . . 919
Vilallonga. — Vista general de Sant Martí 925
Vilallonga. — Vista general de La Roca 926
Vilallonga.—Un carrer de Tragurà . 927
Vilallonga.—Vista general de Abella. 928
Santa Coloma de Farners.—Vista general de la població 933
Santa Coloma de Farners. — Pont y pas de Vilà 934
Santa Coloma de Farners.—Establiment d' aygües minerals 935
Santa Coloma de Farners.—Esglesia de Sant Pere Cercada. 935
Santa Coloma de Farners.—Altar del santuari de Nostra Senyora de Farners 936
Santa Coloma de Farners.—Castell y capella de Nostra Senyora de Farners 937
Anglés.—Plan y carrers de la població 939
Anglés.—Vista general de la població. 940
Anglés.—Carrer de Vall 940
Anglés.—Vasos ceràmichs (Etat del bronze) 941
Anglés.—Punta de fletja de sílex . . 942
Arbucies.—Carretera d' Hostalrich . 943
Arbucies. — Vista general de la població 944
Arbucies.—Plaça mercat 944
Arbucies.—Un carrer 945
Arbucies.—Santuari de Nostra Senyora de la Pietat 946
Blanes.—Vista general de la població. 948
Blanes. — Patent de sanitat del segle XVIII (reduhida a les dues terceres parts). 949
Blanes.—La esglesia parroquial . . 950
Blanes.—Ermita de Santa Bàrbara . 951

Blanes. — Runes del palàu dels Cabrera 952
Blanes.—Font monumental. . . . 954
Blanes.—Vista general (d' un gravat de Beaulieu del segle XVII) . . . 955
Breda.—Vista general de la població. 957
Breda. — Absis de la esglesia parroquial 958
Breda.—Porta d'entrada de la abadía. 960
Brunyola. — Vista general de la població 962
Brunyola.—Obgectes de sílex . . . 963
Brunyola.—Obgectes de sílex . . . 964
Brunyola (Sant Martí Sa-Presa). — Obgectes de sílex 964
Plan y carrers de Caldes de Malavella. 966
Caldes de Malavella.—Vista general de la població 967
Caldes de Malavella.—Estació. . . 968
Caldes de Malavella.—Balneari Prats. 968
Caldes de Malavella.—Absis de la esglesia parroquial 969
Caldes de Malavella.—Punta de fletja de sílex 970
Caldes de Malavella.—Piscina romana del puig de les Animes 970
Caldes de Malavella.—Vas d'arrel de bruch 971
Caldes de Malavella.—Piscina romana del puig de Sant Grau. 972
Hostalrich.—Plan y carrers de la població 976
Hostalrich.—Vista de la població. . . 977
Hostalrich.—La estació. 977
Hostalrich. — La població, les torres y lo fort 978
Hostalrich.—Torra y muralla. . . 979
Hostalrich.—Lo castell (d' un gravat francès del segle XVII). 980
Hostalrich.—Medalla del setge de 1810 981
La Cellera.—Presa del Pasteral . . 983
Plan y carrers de Lloret de Mar . . 984
Lloret de Mar. — Vista general de la població 985
Lloret de Mar.—La professió per mar 986
Lloret de Mar. — Santuari de Nostra Senyora de Gracia. 987
Lloret de Mar.—Nova creu de terme en lo Santuari de Nostra Senyora de Gracia. 988
Lloret de Mar.—Monument sepulcral romà 990
Lloret de Mar. — Restes del castell de Sant Joan. 992
Massanet de la Selva. — Absis de la esglesia parroquial. 995
Osor.—Sallent dels Gorchs. . . . 998
Osor.—Carrer Major. 999
Riells.—Casa de pagès 1001
Riudarenes.—La esglesia parroquial. 1003
Sant Hilari Sa-Calm.—Segells usats per la Municipalitat 1008
Sant Hilari Sa-Calm. — Detall de la vila. 1009
Sant Hilari Sa-Calm.—Vista general de la població, ab lo «calm» avuy dit Plà de les Arenes 1010
Sant Hilari Sa-Calm.—L' agutzil ab l' uniforme del 1909 1010
Sant Hilari Sa-Calm. — La nova parroquia de Santa María de Mansolí o de Montsolí 1011
Sant Hilari Sa-Calm.—Menhir conegut per «la pedra llarga» . . . 1012
Segell del Senyor de Sant Hilari en 1653 1013
Segell usat per lo batlle de Sant Hilari del segle XVII al XVIII . . . 1013
Sant Hilari Sa-Calm.— Capelleta y cementiri de Santa María de Mansolí. 1013
Susqueda.—Cingle y santuari de Nostra Senyora del Far 1018
Tossa.—Vista de la platja y vila vella 1020
Tossa.—Runes de la esglesia vella . 1021
Tossa. — Panorama de la població (d' un gravat de Beaulieu del 1646). 1021
Tossa.—Patent de sanitat del s. XVIII. 1022
Tossa.—Murs y torra de la vila vella. 1023
Tossa.—Santuari de Sant Grau . . 1024
Viladràu. — Vista general de la població 1028
Plan de Viladràu 1029
Viladràu.—Masía dita la Sala, d'ahont fóu fill lo famós lladre de pas dit vulgarment Serrallonga 1030
Viladràu.—Santuari de Sant Segimón (Montseny) 1030
Viladràu. — Ermita de Sant Miquel dels Barretons (Montseny) . . . 1031
Vilobí.—Vista general de Salitja . . 1033

Index toponímich per ordre alfabètich

ABREVIATURES: *ant.*, antich o antiga; *arr.*, arrabal; *ll.*, lloch; *mont.*, montanya; *p.*, població (ciutat, vila, poble); *parr.*, parroquia; *r.*, ríu riera, o torrent; *sant.*, santuari; *veh.*, vehinat.

Los noms posats entre parèntessis, indican les poblacions o térmens municipals a que pertanyen los llochs, etc., de que-s tracta.

A

Abella, *ríu*, 47 y 70; *p.*, 925 y 929.
Abellars, *veh.* (Fonteta), 615 y 616.
Adous, *riera*, 47 y 927.
Adri, *puig* y *volcà*, 110; *riera*, 38 y 77; *p.* y *parr.*, 297 y 298.
Adrover, *estany*, *nom ant.* 98.
Agudes (*pich* de les), 54 y 87.
Aguges (*riera* de Sant Aniol de les), 66; *monestir*, 718 y 721.
Agullana, *p.* y *parr.*, 433 y 436; *r.*, 27 y 60.
Aja, *p.* y *parr.*, 924 y 925.
Alades, *mont.*, 39.
Albanyà 60; *ayg.-m.*, 130; *p.* y *parr.*, 436 y 438.
Alberes, *mont.*, 170.
Albons, *p.*, *parr.* y *castell*, 82 y 265.
Alf, *veh.* (Isòbol), 857.
Algama, *riera*, 29 y 62.
Almor, *p.* y *parr.*, 769, 770 y 771.
Alou (*costes* de N.), 57.
Alp, *p.* y *parr.*, 825 y 826; *riera*, 52 y 53; *mont.*, 93 y 94.
Al-Tort o Al-Torts (*riera* de), 27 y 60; *p.*, 491 y 495.
Alts de les Gavarres, *mont.*, 78.
All, *r.*, 51 y 93; *p.* y *parr.*, 855 y 857.
Alls (Sant Cebrià dels), *p.* y *parr.*, 415, 416, 611, 612 y 614.
Amanç (*serra* de Sant), 57.
Amer, *p.* y *parr.*, 76, 128 y 266.
Angeleta, *r.*, 71 y 845.
Angels, *mont.*, 41; *sant.*, 78, 361 y 363.
Anglés, *p.*, *parr.* y *castell*, 76, 130, 172, 938 y 942.
Ansies, *r.*, 76.
Anyella (pla d'), *mont.*, 93.
Anyells, *veh.* (Corsà), 609 y 611.
Aquis Voconis, *p. ant.*, 974.
Arabó o Querol, *ríu*, 22 y 93.
Arades, *nom antich*, *lloch* (Sant Sadurní), 675.
Aranyonet, *p.* y *parr.*, 95, 850 y 851.
Arbucies (*riera* de), 36 y 87; *ayg. min.*, 130; *p.* y *parr.*, 942 y 947.
Arch (pla del), 19.
Archs, *veh.* (Santa Pau), 780, 781 y 784.
Ardenya, *r.*, 60.
Arenella, *illot*, 15.
Arenes (pla de les), *mont.*, 35 y 76.
Arenes (Sant Llorenç de les), *p.* y *parr.*, 78, 617, 618 y 619.
Arenys (turó de), 54.
Arenys d' Empordà, *p.* y *parr.*, 487 y 488.
Ares, *coll*, 21.
Argelaguer, *p.* y *parr.*, 66, 711 y 712.
Argimont, *sant. y ant. castell*, 55 y 1003.
Arija, *ríu*, 23.
Armadàs, *veh.* (Palafrugell), 627.
Armancies de Ribes, *veh.*, 885.
Armentera, *p.* y *parr.*, 320 y 321.
Armeres, *torrent* (Llers), 505.
Arnera, *r.*, 27, 28 y 60; *veh.* (Darnius), 475.
Aro (platja de), 8.
Aro (Santa Cristina de), *p.* y *parr.*, 91.
Arola (Nostra Senyora de), *sant.*, 1032.
Arols, *veh.* (Llambilles), 360.
Arsemala o Arsamala, *r.*, 44 y 72.
Arsola, *riera*, 33 y 69.
Artigues roges, *volcà*, 109.
Artigues, *vehinat* (Ridaura), 773 y 775.
Arumí, *punta*, 8.
Arranyagats, *dolmen*, 170 y 482.
Arrapats o Rasos de Rapàs, *volcà*, 108.
Ascensió, *mont.*, 45.
Astoll, *p.* y *parr.*, 53, 94, 915 y 916.
Aubardenya, *serrat*, 34.
Aubis, *r.*, 58 y 91.
Aucell (cap del), 15.

Aulina (*coll* de Sant Ponç de), 30.
Ausetans, *p. ant.*, 74.
Ausinyà, *p.*, 66, 769 y 771.
Avellaneda (La), *Hostal* y *veh.* (Palàu Sa Costa), 367.
Avellanosa, *r.*, 45 y 71; *mont.*, 53.
Avinyonet, *r.*, 62; *p.* y *parr.*, 438 y 439.
Ayats, *serra* y *cingles*, 24.
Ayguabarreja, 64.
Aygua negra (serrat de), 34; *volcà*, 108; *veh.* (Begudà), 723.
Ayguavella (vall de), 38 y 76.
Ayguaviva, *p.* y *parr.*, 78 y 272.
Aygueta, *veh.* (Cabanes), 430, 443 y 444.
Aygols-Podrits, 72.

B

Bacassa (turó de la), 52.
Bach, *r.* y (vall de), 34 y 66.
Bach de la Roda, *veh.* (Ogassa), 869.
Bach de Morell, *torrent*, 845.
Badanes, *veh.* (Lladó), 500.
Baell, *veh.* (Campelles), 833 y 834.
Baga o Tossa, *mont.*, 51.
Baga-llisa (La), *mont.*, 35.
Bagastre, *r.*, 85.
Baget, *r.*, *p.* y *parr.*, 65, 130, 712 y 715.
Baix Empordà, 42.
Balandràn o Balandràu, *mont.*, 45.
Balcells o Baucells, *r.*, 39 y 76.
Balira, *r.* y *vall*, 53 y 94; *veh.* de Urús, 917.
Balps (Sant Joan dels), *veh.* (La Pinya), 755 y 756.
Banyadós, *serrat*, 20.
Banyaloques, *r.*, 356.
Banyeres, *veh.* (Sant Sadurní), 674.
Banyeta (pla de la), 37.
Banyoles, *estany*, 78 y 100; *p.* y *parr.*, 121 y 274.
Banys de Ribes, 834.
Banyuls (Coll de), 18.
Barceloneta, *veh.* (Fornells de la Selva), 315.
Barceloneta, *veh.* (Llofríu), 628.
Barceloneta, *veh.* (Sils), 1015.
Baronía (La), *arr.* (Puigcerdà), 812 y 815.
Barufa, *mont.*, *nom ant.*, 41.
Barraca d'En Dayna, *dolmen*, 169, 659 y 660.
Barraca del Lladre, *dolmen*, 170 y 436.
Barranch (*dolmen* del), 170 y 482.
Barrancot, *clot*, 33; *r.*, 65.
Barraques (Les), *serra* y *puig*, 29 y 48.
Barre, *castell* (Calonge), 603.
Barretó (Sant Jaume de), *sant.* de la Parroquia de Ripoll, 876; *mont.* y *baga*, 24, 73 y 45.
Barri del Carril, *arr.* (Gerona), 187.
Barroca (*mont.* de la), 38 y 76.
Bas, *vall* y *estany*, 34 y 98.
Bascanó, *p.* y *parr.*, 76 y 285.
Basella o Baseya, *p.*, 90, 472 y 473.
Bàscara, *p.* y *parr.*, 67 y 287.
Bassa (coll y pla de la), *mont.*, 52.
Bassegoda, *mont.*, *p.* y *castell*, 29, 66, 130, 716 y 721.
Bastiments o del gegant, *coll* y *pich*, 21.
Batallola, *r.*, 95.
Batería (La), *mont.*, 37.
Batet, *mont.*, 34, 65, 66 y 108; *p.* y *parr.*, 721 y 723.
Batet, *veh.* (Ribas), 885.
Batllía (coll de la), 29.
Batllori, *veh.* (Esponellà), 309.
Baups, *lloch*, 46.
Bausitges, *lloch*, 61, 478 y 479.
Bayó (vall de), *veh.* (Serinyà), 936.
Beguda (La), *veh.* (Riudellots de la Creu), 369.
Begudà (pla de), 34 y 65.
Begudà, *p.* y *parr.*, 723 y 727.
Begur, *cap* y *semàfor*, 9; *p.* y *parr.*, 596; *castell*, 599.
Beleta (Mas), *dolmen* del (La Junquera), 496.
Belitres, *coll*, 18.
Bellagarda, *puig* y *castell*, 19.
Bellayre, *veh.* (Les Preses), 759.
Bellcayre, *p.*, *parr.* y *estany*, 82, 90, 98 y 291.
Bell-lloch, *p.* y *parr.*, 91, 656 y 657; font picant, 657 y 658.
Bell-lloch, *ant. convent* (Cantallops), 454.
Bellmunt, *serra* y *sant.*, 24, 43, 921 y 922.
Bellpuig, *castell* (Tortellà), 807.
Berenguer, *turó* y *r.*, 55 y 88.
Besalú, *p.*, *parr.* y *comtat*, 66, 130, 176, 178, 727 y 740.
Bestracà, *p.* y *castell*, 34, 712, 714 y 715.
Betes Blanques, *mont.*, 70.
Beuda, *p.*, *parr.* y *castell*, 66, 740 y 744.
Bevià, *veh.* (Madremanya), 361.
Beya, *veh.* (Bianya), 804 y 805.
Bianya, *r.* y *vall*, 34 y 64.
Bianya (Sant Salvador), *p.* y *parr.*, 804 y 806.
Biert, *coll*, *p.* y *parr.*, 37, 78, 297 y 298.
Bigues (pla de les), 45.
Bimanès, *r.*, 87.
Bisaroques, *puig* y *volcà*, 108.
Blada, *riu*, 20.
Blanda, *p. ant.*, 57 y 955.
Blanes, *platja* y *port*, 7.
Blanes (riera de), 57 y 91.

Blanes, *p.*, *parr.* y *castell,* 947 y 956.
Boada (Sant Felíu de), *p.*, 79.
Boada (La), *veh.* (Les Preses), 759.
Boix, *coll,* 20.
Boix, *clot* y *r.*, 33 y 65.
Bolateres, *r.*, 71.
Bolós, *vall, r.*, *ll.* y *parr.*, 34, 65, 845 y 846.
Bolvir, *r.*, *vall, p.* y *parr.*, 22, 51, 93, 826 y 829.
Bollería (La), *veh.* (Torroella de Montgrí), 679.
Bona (*coll* de la), 23.
Bonayre, *puig,* 31 y 67.
Bonayre (*serra* de), 52.
Bonauta, *r.*, 78.
Bonmatí, *colonia* (Llor), 76 y 268.
Bora dels Encantats, 169.
Bora gran d' En Carreras, 168, 398 y 399.
Bordellat, *baga* y *serra,* 21 y 66.
Borgunyà o Burgonyà, 78; *p.* y *parr.*, 307 y 308.
Borraçà, *p.* y *parr.*, 440 y 441.
Borrò, *r.* 32 y 66.
Borrut (*serra* del), 48.
Bosch (*punta* de), 8.
Bosch (Sant Pere del), (Lloret), 91.
Bosch de Tosca, *veh.* (Les Preses), 758.
Boternies, *torrent* (Llers), 505.
Bovedor (*font* del), 22.
Bovoso, *estany, nom. ant.*, 97.
Boxeda (*coll* de la), 29 y 65.
Boxeda, *r.*, 44 y 71.
Boyres (*coll* de les), 44.
Bracons, *coll,* 24 y 63.
Breda (*riera* de), 54 y 87.
Breda, *p.*, *parr.* y *monestir,* 957 y 962.
Bressols, *pich* y *coll,* 22.
Breta, *r.*, 87.
Briansó (*font* de), 54.
Briolf, *p.* y *parr.*, 798, 799 y 800.
Brossa, *turó,* 58.
Bruguera, *p.* y *parr.*, 885, 888 y 889.
Bruguera, *veh.* (Llagostera), 355.
Bruguera (La), *veh.* (Rabós del Terri), 377.
Bruguera (*serra* de), 47 y 74.
Bruguerol, *veh.* (Palafrugell), 627.
Brugueroles, *veh.* (Mieres), 762.
Brugués, *vehinat* (Meyà), 761.
Brunyola, *p.*, *parr.*, *castell* y *baronía,* 77, 961 y 965.
Bruxa, *puig,* 58.
Buada (St. Felíu de), *p.* y *parr.*, 643 y 644.
Buada (Sant Julià de), *p.* 643.
Buadella, *p.* y *parr.*, 60 y 442.
Bubater (Lo), *veh.* (Ger), 847 y 848.
Bufadors (*puig* dels), *mont.* (Cadaquers), 169, 448 y 541.
Bufadors, *mont.* (Port de la Selva), 169 y 541.
Bufaganyes, *veh.* (Santa Cristina d'Aro), 656.
Bufalats, *mont.*, 49.
Bugantó o Bugent (*riera* de Castellar), 41 y 78.
Burdils, *p.* y *parr.*, 78 y 292.
Buscarós, *veh.* (Serinyà), 396.
Buscarós, *r.*, 77 (Llémana).
Buscarós, *veh.* (Agullana), 433.
Buscarós, *veh.* (Campmany), 451 y 452.
Bussols, *r.* y *sant.*, 60.
Bustins (Sant Miquel de), *veh.* (Sant Aniol de Finestres), 768.

C

Cabana arqueta, *dolmen,* 170, 557 y 558.
Cabanelles, *r.*, *p.* y *parr.*, 31, 67, 445 y 447.
Cabanes, *p.* y *parr.*, 60, 443 y 444.
Cabanyes, *r.* y *veh.* (Calonge), 91, 599 y 600.
Cabanyes, *mont.*, 56 y 91.
Cabellera o Cavallera, *serra,* 70.
Cabrera, *castell* y *mont.*, 20, 58, 60 y 514.
Cabrera (Santa María de), *sant.*, 24 y 754.
Cabreroles, *castell,* 1012.
Cabrider, *volcà,* 108.
Cabrils (*serra* de Santa Magdalena de), 30, 34 y 64.
Caburlé, *pich,* 33 y 66.
Cadaquers o Capdequers, *r.*, *p.* y *parr.*, 15, 89, 130, 447 y 451.
Cadins (San Felíu de), *monestir* y *veh.* (Cabanes), 443 y 444.
Cadiretes, *mont.*, 41, 91 y 1022.
Cagaloca, *veh.* (Mollet d' Empordà), 514.
Caganell, *r.*, 43 y 74.
Calabona (de Blanes), 7.
Calabona (de Tossa), 7.
Calabuig, *p.*, *cast.* y *parr.*, 68 y 287.
Cala Canyet, 8.
Cala d' En Artigues, 9.
Cala de la Creu, 15.
Çala de la Riereta, 11.
Cala de Sant Esteve, 9.
Calafats, *punta,* 7.
Cala Morisca, 7.
Calanaus, *punta,* 14.
Calç o Des-Cals, *ll.* (Puig-Arnol), 370 y 373.
Caldes de Malavella, *r.*, *p.*, *parr.* y *castell,* 56, 123 y 965.

Calella, *veh.* (Palafrugell), 9 y 627.
Calip, *cala,* 15.
Calmatges, *veh.* (Sant Llorenç de la Muga), 559.
Calonge, *platja, vall, r., castell, p.* y *parroquia,* 9, 58, 91, 599 y 604.
Cama (*turó* d' En), 58.
Cambrerol, *veh.* (Massanes), 993.
Çamellera, *p.* y *parr.,* 394 y 395.
Camós (Santa María), *p.* y *parr.,* 295.
Camós (Sant Vicents), *p.* y *parr.,* 295.
Camp (Nostra Senyora del), *sant.* y *priorat,* 489 y 490.
Campana (Roch de la), 20.
Campdevànol (Sant Cristòfol de), *p.* y *parroquia,* 115, 829 y 833.
Campdevànol (Sant Llorenç de), *p.* y *parroquia,* 49.
Camp dels Emigrants, també Pla de la Batería, 718.
Campdorà, *r., pla, p.* y *parr.,* 41, 78, 301 y 302.
Campelles, *p.* y *parr.,* 49, 74, 833 y 834.
Camp-forcat, *mont.,* 27.
Camp Jonquer, 115.
Campllonch, *p.* y *parr.,* 77 y 296.
Campmajor (Sant Martí de), *r.* y *p.,* 35, 66, 415 y 416.
Campmajor (Sant Miquel de), *r., p.* y *parroquia,* 66, 798 y 800.
Campmany, *vall,* 27; *banys,* 124 y 452; *castell, p.* y *parr.,* 451 y 453.
Camprodon, *p., parr., monestir* y *castell,* 47, 70, 177, 178, 834 y 840.
Cân-Adal, *dolmen, estany* y *p.,* 170, 491, 494, 495 y 496.
Canadal (*serra* de), 724.
Canal, *r.,* 63.
Canal de la Muga, 32.
Canapost, *p.,* 649, 651 y 652.
Cân Batlle, *veh.* (Fustanyà), 878.
Candell, *veh.* (Rupià), 654.
Cân Elíes o del Recó, *volcà* de, 108.
Canella, *pich,* 19.
Canelles, *veh.* (Montràs), 626.
Canelles, *p.,* 515 y 516.
Canes (*coll* de), 30.
Canet d' Adri, *p.* y *parr.,* 38, 297 y 298.
Canet de Verges, *p.* y *parr.,* 78, 623 y 624.
Cân Fexes, *volcà,* 109.
Cân-Guilla, *r.* (Cistella), 471.
Cantallops, *veh.* (Llagostera), 355.
Cantallops, *r.,* 61; *ayg. m.,* 130; *p., parroquia* y *castell,* 453 y 455.
Cân Tià, *volcà,* 109.
Cân Torrent (masos de), *arr.* (Cabanes), 443.
Cân Trona, *veh.* (Joanetes), 753.
Cân Trona, *veh.* (Sant Esteve de Bas), 790.
Cân Veray, *veh.* (Celrà), 301.
Canyar (Sant Martí de), *esglesia* y *estany,* 571 y 580.
Canyelles (coll de), *mont.,* 26.
Canyelles, *platja,* 7.
Canyelles (*cala*), 14.
Canyelles, *p.,* 68.
Canyet, *veh.* (Santa Cristina d'Aro), 656.
Cap de Begur, 6.
Cap de Creus, 15.
Cap de Tossa, 57.
Capellada, *vall, riu* y *estany,* 32 y 98.
Cap Falcó, 6.
Cap Gros, 9.
Cap Negre, 11.
Cap Ras, 15.
Capsacosta, *mont.,* 30, 64 y 66.
Capsech, *p.* y *parr.,* 744 y 749.
Carançà *(coll),* 21.
Carars *(baga* de), 46.
Carboners *(coma* de), 45; *r.,* 70.
Carbonils, *p.,* 60, 436 y 438.
Carmany-gros, *puig,* 654.
Carmany, *puig* (Pals), 173, 646 y 648.
Carme, *arr.* (Gerona), 187.
Carneleta, *r.,* 49 y 74.
Carol, *veh.* (Santa Llogaya del Terri), 377.
Cartellà, *p., parr.* y *castell,* 38, 381 y 383.
Carrera, *r.,* 34 y 64.
Carrer-nou, *arr.* (Celrà), 301.
Carrer Nou, *veh.* (Quart), 375.
Carrer Nou, *veh.* (Rabós del Terri), 377.
Casa dels Gegants, 81.
Casa-gran, *punta,* 13.
Casalots, *mont.,* 36, 56, 91 y 1022.
Casals, *veh.* (Serinyà), 396.
Casa-mor, *esglesia ant.* (Quexàs), 447.
Casanoves, *veh.* (Pals), 646.
Cases del terme, *veh.* (Palafrugell), 628.
Cases noves, *arr.* (Santa Llogaya de Algama), 558 y 559.
Cases noves, *arr.* (Santa Pau), 780 y 781.
Cases noves, *veh.* (Sant Gregori), 380.
Cases noves, *arr.* (Vilanant), 582.
Cases noves, *veh.* (Viladomat), 408.
Casa Roques, *veh.* (Montràs), 626.
Casassa *(riera* de la), 45 y 71.
Casavells, *p.* y *parr.,* 604 y 605.
Casielles, *collet,* 34.
Casinyola, *r.* (Bàscara), 287.
Cassà de la Selva, *p.* y *parr.,* 299 y 301.
Cassà de Pelràs, *p.* y *parr.,* 609 y 610.
Castanyadell, *r.,* 39 y 76.
Castanyer, *veh.* (Begudà), 723.
Castanyet, *r., p.* y *parr.,* 36, 55, 88, 933, 934 y 937.
Castell *(punta* del), 12.
Castell d' Aro (Castell de Benedormiens), *p.* y *parr.,* 91, 130, 605 y 607.
Castell de Bas o Sant Miquel de Castelló, 792.

Castell de Bell-lloch o de Vilaromà (Sant Joan de Palamors), 673.
Castell d'Empordà o Lancres (Sant Martí de), *p.* y *parr.*, 79, 608 y 609.
Castell de Montgrí, 684 y 687.
Castell de Montsoriu, 946 y 947.
Castell de Sant Esteve (Sant Joan de Palamors), 673.
Castell de Sant Ferràn, 29, 419, 429, 430 y 432.
Castell de Vidreres, 1027 y 1028.
Castellar, *mont.* (Sant Felíu de Guíxols), 668.
Castellar de la Montanya, *r.*, *vall*, *p.* y *parr.*, 34, 64, 745 y 746.
Castellar de la Selva, *serra*, *r.*, *p.* y *parr.*, 41, 78, 360 y 375.
Castellar, o de les Fontetes, *coll*, 23.
Castellfollit, *p.* y *parr.*, 65, 749 y 752.
Castelló d' Empories, *estany*, *p.* y *parr.*, 62, 96, 455 y 469.
Castellvell, o Sant Antoni, *mont.*, 30 y 66.
Catllar, *mont.*, *serra*, *r.*, *sant.* y *castell*, 45, 46, 49, 928 y 929.
Cau (Nostra Senyora de la), *sant.* de la serra de Milany, 876.
Caula (La), *r.* y *sallent*, 60 y 442.
Caulés, *turó* y *lloch*, 56 y 1026.
Cavallera, *serra*, *lloch* y *parr.*, 46, 47, 845 y 846.
Cavalleres, *veh.* (Campdevànol), 830.
Celebandicum-jugum, *nom ant.*, 599, 632 y 633.
Celrà, *p.* y *parr.*, 78, 130 y 301.
Cellera de Mont o d' Amont, *veh.* (Serinyà), 396.
Cendrera (La), *dolmen* (Port de la Selva), 169 y 543.
Cerdans, *coll* de (Guilleríes), 35 y 87.
Cerdans, *veh.* y *parr.* (Arbucies), 943 y 947.
Cerdanya, *plana*, *comtat*, *vegueria* (després de Puigcerdà), 50 y 177.
Ceretania, *regió ant.*, 818.
Ceretans, *p. ant.*, 174.
Cerveri, *puig*, 45.
Cervià, *p.*, *parr.*, *cast.* y *mont.*, 78, 303 y 305.
Cidillà o Sidillà, *veh.* y *molí ant.* (Foxà), 82 y 619.
Cinch-claus, *veh.* (La Escala), 321.
Cingleres de Sant Eloy, 47.
Cinniana, *nom ant.*, 37 y 291.
Cinyana, *r.*, 37 y 78.
Cistella (*riera* de), 29 y 62; *p.* y *parr*, 470 y 472.
Ciurana, *p.*, 90; *estany*, 97; *p.*, *parr.* y *castell*, 472 y 473.
Ciuret, *coll*, *r.*, *veh.* y *parr.*, 30, 75, 921 y 922.
Ciutadella, *veh.* (Montràs), 626.
Clapa (*pich* o *coll* de la), 21, 44 y 71.
Claperols, *volcà*, 108.
Clarà (*serra* de), 54.
Clar de Bulento, *estany*, *nom ant.*, 98.
Clausura (Les Esluses), *nom ant.* (Coll del Portús), 497 y 498.
Cloca-lou o Lloch Alou, *mont.* y *veh.*, 34, 64 y 749.
Clodianus, *nom ant.*, 29.
Clos de Llivia, 22 y 92.
Closa de Sant Dalmay, *estany* y *volcà*, 98 y 110.
Closells, *veh.* (Olot), 697.
Closes o Croses (Sant Joan les o ses), *p.*, 62.
Clot Ayanò, 110.
Clot del Cosp, *veh.* (Palmerola), 872.
Clot de les Tres Coves, 12.
Clot de les Valls, 33.
Cogolls, *vall*, *r.*, *p.* y *parr.*, 38, 76, 756 y 757.
Colera, *platja*, *vall*, *p.* y *parr.* (Sant Miquel), 15, 27, 89, 531 y 534.
Colera (Sant Quirze de), *veh.* y *monestir*, 61, 545, 546 y 547.
Colomers, *r.*, *p.* y *parr.*, 78, 305 y 306.
Colomer, *veh.* (Amer), 271.
Colonia Matabosch (Frexanet), 845 y 846.
Coll (Nostra Senyora del), *sant.* y *parr.*, 999 y 1000.
Collada Fonda, *mont.*, 43.
Coll de Canes, *mont.*, 74.
Coll de Castellar, 54.
Coll de Coma-Armada, 49; *torrent* de id., 49.
Coll d' En Parroy, 20.
Coll de la Creu d' En Soler, 50.
Coll de la Jassa, 21.
Coll de les Boyres, 21.
Coll dels Empedrats, 18.
Coll dels Frares, 18.
Coll de Sant Jaume, 50.
Collformich, *veh.* (Massanes), 993.
Collfret, *veh.* (Vidrà), 30, 63, 75, 921 y 922.
Coll perillós, 20.
Coll-Roig, 49.
Coll sa cabra (*serra* de), 38.
Colltort (Sant Iscle de), *mont.*, *p.*, *parr.* y *castell*, 31, 76, 795 y 797.
Collell, *sant.* y *seminari diocessà* (Lo Torn), 770, 772 y 773.
Collet de Dalt, *mont.*, 29.
Coma Armada (Pyrinèu), 21, 45 y 70.
Coma Armada, *vall* y *riu*, 74.
Coma Armada (vall de Bach), *restes prehistòrichs*, 749.
Coma de Teula, 72.
Coma de Vaca, *vall* y *r.*, 48.

Coma Formosa, *puig,* 43.
Coma Fosca, *r.,* 87.
Comajcan, *coll,* 24.
Coma Juliana, *veh.* (Massanet de la Selva), 995.
Coma Morera, *mont.,* 22.
Coma Negra, *puig,* 21.
Comarabera, *veh.* (Joanetes), 753.
Comella, *r.,* 66.
Comtessa (*coll* de la), 19; *r.,* 60 y 492.
Conca, *cala,* 8.
Conca litoral, 89.
Concrós (*punta* del), 21.
Condreu, *coll,* 24.
Congost, 37.
Constantins, *p.* y *parr.,* 76, 381 y 382.
Coquells, *veh.* (Vilanant), 582.
Corb (Sant Miquel del), *serra* y *veh.* (Les Preses), 31, 758 y 760.
Corbera, *puig,* 27.
Cornellà, *p., parr., vall* y *batllia,* 78, 306 y 308.
Corredor, *r.,* 14 y 89.
Coromina (La), *r.,* 63.
Corsà, *p.* y *parr.,* 79, 609 y 611.
Cortal, *arr.* (Gombreny), 850.
Cortals, *veh.* (Castelló d' Empories), 459.
Corts, *p.* y *parr.* (Cornellà), 307 y 308.
Cos o de Joanet, *r.,* 87.
Cos, *veh.* (Montagut), *mont.,* *sant.* y *castell,* 765.
Costabona, *serra* y *pich,* 21 y 44.
Costa-Borda, 23.
Costa Cau, *veh.* (Begudà), 723.
Costa de Santa Brígida, *veh.* (Amer), 271.
Costanera, *serra,* 56.
Costa-roja, *mont.,* 37 y 386.
Costella, *punta,* 19.
Costes de Peralada, 61.
Costes de Rupià o de Terra Negra, *mont.,* 655.
Costinyola (La), *mont.* de Camprodón, 45 y 835.
Cova del Bisbe, 9.
Cova del Bisbe (Sadernes), 779.
Cova del Drach, 776.
Cova dels Encantats (Port de la Selva), 541.
Cova dels Encantats (Serinyà), 399 y 400.
Cova de les Goges, 169 y 388.
Cova de la Porta (Port de la Selva), 542.
Cova Foradada, 6.
Coves de Ribes, 49 y 833.
Coves dels Alarbs, 482.
Crespià, *p.* y *parr.,* 473 y 474.
Creu (*coll* de la), o de Pedra-dreta, 28.
Creu de Campdevànol, 49.
Creu de Dalt, *mont.,* 49.
Creu d' En Soler, *coll,* 23.
Creu de la Mà, *mont.,* 36.
Creu del Canonge, *mont.,* 20; *coll,* 59.
Creu del Espinal, *mont.,* 75.
Creu de Mayans, *coll,* 22.
Creu de Sant Antoni, *mont.,* 43 y 75.
Creu de Serra, *veh.* (Llagostera), 355.
Creu de Tenes, 43; *mont.,* 74.
Creueta, *coll,* 29 y 30.
Creus (*cap* de), 15.
Crexell, *veh.* (Borrassà), 440 y 441.
Crexenturri, *ll.* y *r.,* 71 y 845; *ant. parroquia,* 846; *castell,* 847.
Cros, *veh.* (Vilallonga), 925 y 929.
Crota, *arr.* (Castell d' Aro), 605.
Crous, *r.,* 87.
Cruanyes, *turó,* 58.
Cruylles (Sant Miquel de), *p.,* 79, 611 y 612 *mont.,* 613.
Cruscat, *volcà,* 108.
Cubil (La), *mont.,* 33, 49 y 65.
Cudella (*pas* de), 64.
Cunyà, *veh.* y *castell* (Serra), 676.
Curantella o Quarentella (Sant Marçal de Vilademuls), *p.* y *parr.,* 411 y 412.
Curçavell, *r.* y *p.,* 60, 716, 720 y 721.
Curetes, *turó,* 58.
Custoja, *coll,* 20; *p.,* 59.
Cutzach, *estany, nom ant.,* 102.
Ça-Cirera (Sant Miquel), *p.* y *parr. ant.* (Les Serres), 447.
Chanyano, *estany, nom ant.,* 97; *p.,* 518.

D

Darnius, *p.,* 61; *parr.,* 474 y *baronía,* 477.
Daró, *r.,* 42 y 79.
Das, *p.* y *parr.,* 94, 130 y 843.
Deciana, *p. ant.,* 289, 496 y 497.
Delfià, *veh.* (Rabós d' Empordà), 61, 545 y 546.
Dez-Plà, *lloch,* 54 y 947.
Diana, *veh.* (Sant Jordi), 384 y 385.
Dits de Cadaquers, *mont.,* 448.
Domeny, *p* y *parr.,* 81 y 381.
Dona (*pich* de la), 21.
Dones (*illa* de les), 97.
Dorria (*puig* de), 22 y 48; *riera* de, 49 y 83.
Dorria, *p.* y *parr.,* 912, 913 y 915.
Dosquers, *p.* y *parr.,* 67 y 130; *castell,* 477 y 478.
Dunes, 37.

E

Egat, *riera*, 22 y 92.
Empories *(platja* y *grahuet* de), 12 y 37.
Empories, *comtat*, 177.
Emporion, Emporiæ, *p. ant.*, 13, 325 y següents.
Encontrella, *veh.* (Sant Llorenç de la Muga), 559.
Entreperes, *serra* y *p.*, 32, 66, 777 y 780.
Ermadàs o Armadàs, *p.*, y *parr.*, 487 y 488.
Err, *r.*, 92.
Escadars, *veh.* (Urg), 94, 915 y 916.
Escales *(r., grau* y *sant.* de), 34 y 66.
Escamarch, *r.*, 44 y 72.
Escaules (Les), *p.* y *parr.*, 60, 442 y 443.
Esclanyà, *p.*, *parr.* y *cala*, 9, 596, 597, 598 y 599.
Esclet o Asclet, *mont.* y *veh.* (Cassà), 78, 79 y 299.
Espaltera, *veh.* (Mavà), 761.
Esparra, *r.*, 54 y 88.
Espasa (Castell de), 66, 777 y 779.
Espasens, *ll.* y *castell* (Font-coberta), 73 y 314.
Espinauga, *r.*, 47 y 70.
Espinal (Creu del), 43.
Espinavell, *p.*, 44, 71, 866, 867 y 869.
Espinalba, *veh.* (Llanars), 859, 860 y 862.
Espinelves, *r.*, *vall*, *p.* y *parr.*, 24, 35, 76, 975 y 976.
Espinavessa, *p.* y *parr.*, 68, 445 y 446.
Espinosa, *veh.* (Dorria), 913.
Espolla, *r.* (Fluvià), 67.
Espolla, *vall*, *r.*, *p.* y *parr.*, 27, 130, 478 y 484.
Esponellà, *castell*, *pont.*, *p.* y *parr.*, 67, 309 y 312.
Esposes, *p.* (Sant Martí Sa-Presa), 77.
Esquella, *tossal* o *pich* de Cân-Colomer, 22.
Esquena d' Ase, *pich*, 21.
Estaca, *coll*, 19.
Estahuja, *r.*, 92.
Estanys, 95.
Estany de Ciurana, 472.
Estany de Closa-gran (Ciurana), 472.
Estany d' En Coromines, 103.
Estany d' En Camós o de Plana-ferrana, 103.
Estany de la Cendra, 101.
Estany de la Folguera, *veh.* (Vidreres), 1026.
Estany de la Poma, 322.
Estany de la Ribera Castellana, 100.
Estany del Vilar, 100.
Estany de Montalt, 101; *gran*, 101; *petit*, 101.
Estany de Paradell (Ciurana), 472.
Estany de Porqueres, 101.
Estany de Pudol (Ciurana), 472.
Estany de Sant Deniel, 98.
Estany-mal, 51, 93 y 100.
Estany negre, 103.
Estany petit (Puigcerdà), 100.
Estany Sanguinari o de Santa Margarida (Roses), 548 y 552.
Estanyet o Estanyol, *veh.* (Palàu de Santa Eulalia), 517 y 518.
Estanyol, Clot Rosat o Clot d' En Roure, *p.* y *parr.*, 110, 285 y 286.
Estanyol de la Cendra (Campmajor), 102.
Estanyol de la Guardia, 103.
Estanyol d' En Rovira, 102.
Estanyol de la Sorra, 103.
Estartit, *cap*, *platja*, *p.* y *parr.*, 9, 12, 78, 678 y 683.
Estela, *puig*, 30 y 43.
Estela, *puig* de (Serra Cavallera), 46.
Estiula, *r.*, *p.* y *parr.*, 49, 922 y 923.
Estiula (Sant March de), *mont.* y *sant.*, 74.
Estrada, *p.*, 433.
Estrach, *r.*, 316.
Estremera, *r.*, 48 y 73.
Estupera, *veh.* (Orfens), 411.
Eyna, *pich*, 21.

F

Fàbregues, *riera* de, 39 y 76.
Fach *(coll* de), 66.
Faig *(coll* de), 19 y 20.
Faig-general *(coll* de), 35 y 95.
Fages, *veh.* (Santa Pau), 780 y 781.
Faja (La), *r.*, 63.
Falcó, *illes*, 15.
Falcó, *cap*, 14 y 15.
Falconera, *punta*, 14.
Falgars, *mont.* (Lladó), 501.
Falgars o Falgars de Bas (Sant Pere de), *p.* y *parr.*, 752, 753 y 754.
Falgons, *serra*, 35 y 66; *p.* y *parr.*, 798 y 799; *castell*, 800.
Falguera *(pont* de la), 44.
Falgueres, *coll*, 21.
Fallines, *p.* y *parr. supr.*, 78, 407 y 408.
Fanals, *platja*, 7.
Fanals, *p.* y *parr.*, 58, 91, 605 y 607.
Far, *p.* y *parr.*, 484 y 485; *castell*, 89.

Far, *cingle* y *sant.*, 24, 76 y 1019.
Farallons, *punta*, 15.
Faras, *p.* y *parr.*, 66, 769 y 772.
Farga, *r.*, 37, 78 y 303.
Farners *(castell* de), 937.
Farners (Nostra Senyora de), *sant.*, 937.
Favert, *coll, pich, basses* y *r.*, 21, 44, 71 y 99.
Favert, *veh.* (Molló), 866 y 867.
Feytus o Feitus, *r.*, *vall* y *veh.* (Llanars), 45, 70, 859 y 860.
Fexa-llarga, *mont.*, 54.
Fembra-morta (*coll* de), 45.
Fernal, *r.*, 76.
Ferràn *(cingles* de), 32 y 37.
Ferrer, *veh.* (Arbucies), 943.
Ferreres, *r.*, 65.
Ferreres, *riera* de, 43 y 75.
Ferreres, *veh.* (Flassà), 313.
Ferreríes *(riera)*, 33.
Ferreríes, *r.* (Merlés), 95.
Ferró, *r.*, 805.
Figueres, *partit*, 417 y 419.
Figueres, *p.* y *parr.*, 62, 419 y 433.
Figuerola, *arrabal* (Gerona), 187.
Figueroles, *veh.* (Fontcoberta), 313.
Finestres, *r.* y *serra* de, 31, 38, 66, 77 y 389.
Finestres (Sant Aniol de), *vall*, *p.* y *parr.*, 38, 767 y 790.
Finestres (Santa María de), *p.*, *castell* y *parr.*, 767 y 768.
Finestrelles, *coll* y *pich*, 22.
Fitor, *mont.*, 91; *p.* y *parr.*, 58, 615 y 617; *dolmen* «los Tres peus», 617.
Flassà, *p.* y *parr.*, 78, 312 y 313.
Fluvià, *r.*, 14; *conca* del, 63.
Fluvià, *veh.* (Montagut), 765.
Fluvià-Vell, *r.*, 14 y 68.
Fogonella, *riera*, 47 y 72.
Fogueres, *pla* de, *mont.*, 54.
Fondils, *veh.* (Calonge), 600.
Fonolleres, *p.* y *parr.*, 79, 648 y 649.
Foniliaria *(illa)*, *n. ant.*, 97.
Font, *veh.* de la (Santa Pau), 780 y 781.
Fontajàu, *veh.* (Tayalà), 38, 77, 81, 381, 383 y 384.
Fontalba, *r.*, 73.
Fontanilles, *p.* y *parr.*, 615.
Fontclara, *p.* y *parr.*, 643 y 644.
Fontcoberta, *p.* y *parr.*, 313 y 314.
Font de la Teula, 87.
Font del Roure, *dolmen* de la, 170, 481 y 482.
Font del Sofre, 48.
Fonteta, *ayg. m.* (Fitor), 130; *p.* y *parr.*, 615 y 617.
Font-freda, *vall*, 28 y *r.*, 28 y 60; *veh.* (Massanet de Cabrenys), 509, 512 y 514.
Fontfreda, (Hostoles), 76
Fontfreda *(cingles* de), 749.
Fontgrossa, *r.* (Espolla), 479.
Font intermitent d' Espolla o d' Usall, 102.
Font-llebrera, *vall* y *r.*, 53.
Font-lletera, *puig* de o *r.* de Prats, 45, 70 y 94.
Fontnegra, *r.*, 73.
Fontpobre, *volcà* (Fageda d' En Bassols o Roureda de Colltort), 66 y 109.
Fonts, *veh.* (Calonge), 599 y 600.
Fonts d' En Orri, *coll*, 43.
Fonts de la Muga, 28.
Foradada, *cova*, 15.
Foradada, *r.*, 43.
Forcadell, *coll*, 19.
Forn, *cala*, 11.
Forn del Vidre, *veh.* (Ogassa), 869 y 870.
Fornells de Besalú, *veh.*, 769.
Fornells de la Montanya, *p.*, 912, 913 y 915.
Fornells de la Selva, *p.* y *parr.*, 315.
Forques *(pla* de les), 52.
Fortià, *p.* y *parr.*, 90, 485 y 487.
Fortianell, *veh.* (Fortià), 485 y 486.
Fossa del Gegant, *pich*, 21.
Fou, *mont.* y *sant.*, 28 y 438.
Foxà, *p.* y *parr.*, 617 y 620.
França, *veh.* (Arbucies), 943.
França, *veh.* (Espinelves), 975.
Franciach, *p.* y *parr.*, 965.
Fraussa, *r.*, 60.
Frexa, *veh.* (Mieres), 762.
Frexa, *r.* (Espolla), 478.
Frexanet, *lloch*, 45, 131 y 845.
Freser, *r.*, 47; *conca* del, 47, 48 y 72.
Fresers *(vall* dels), 48.
Frontera, *descripció*, 16 a 22.
Fum, *pich* del, 19.
Fustanyà, *p.* y *parr.*, 47, 878, 880 y 881.

G

Gahuses, *p.* y *parr.*, 414 y 415.
Galligans, *r.* (Figueres), 27 y 62.
Galligans, *r.*, 41 y 78.
Gallifa, *veh.* (Montràs), 626.
Galliners, *r.*, *p.* y *parr.*, 67 y 411.
Ganga *(coll* de la), 36 y 79.
Ganix, *veh.* (Llagostera), 355.
Garbeta, *r.* y *vall*, 27.
Gàrrap, *r.*, 38 y 77.
Garriga (La), *veh.* (Vilanova de la Muga), 583 y 585.
Garriga (Sant Feliu de la), *ll.* (Vilademat), 408 y 409.
Garriga (La), *mont.* (Avinyonet), 439.

Garrigars, *p.* y *parr.*, 90, 487 y 488.
Garrigoles, *p.* y *parr.*, 317.
Garriguella, *p.* y *parr.*, 62, 488 y 490.
Garrinada (La), *volcà*, 34 y 108.
Garvet, *cala* y *r.*, 15 y 89.
Gaserans, *serra* de, 54.
Gaserans, *p.* y *parr.*, 1006 y 1007.
Gatillops, *punta*, 15.
Gavarres (*serra* de les), 36, 41, 78 y 79.
Gavarresa, *riera*, 23.
Gayà, *veh.* (Llagostera), 355.
Gegant, o de Bastiments, *coll* y *pich*, 21.
Genestosa, *r.* y *veh.* (Molló), 44, 71, 866 y 867.
Gens, *cala*, 9.
Ger, *vall*, *r.*, *p.* y *parr.*, 51, 93, 847, 848 y 849.
Gerona, *bisbat*, *comtat*, *partit* y *veguería*, 144, 176, 183 y 178.
Gerona, *ciutat*, 76, 131, 185 y següents.
Geronella, *r.*, 71.
Ges, *riu*, 24 y 75.
Gibarola, *cala*, 7.
Ginebreda, *volcà*, 109.
Ginestar, *p.* y *parr.*, 381 y 384.
Girult, *veh.* (Maranges), 51, 93 y 865.
Goiri, *coll* de Cân, 54.
Golfet, 15.
Gomar, *r.*, 31.
Gombreny, *mont.*, *p.* y *parr.*, 74, 850 y 851.
Gorguja, *veh.* (Llivia), 92, 862 y 864.
Gorja del Cremat (Nuria), 72.
Gorra, *pich*, 49.
Gorrablanch, *serra*, 22.
Gotarra, *r.*, 41 y 78.
Goyta, *platja*, 7.
Grà de Fajol, *mont.*, 45 y 70.
Granollers de Rocacorva, *p.* y *parr.*, 38, 388, 389 y 390.
Gratallops, *coll* de, 54.
Grats, *coll* de, 49.
Grau (*estany* del), 96.
Grau, *r.*, 74.
Grau d' Escales, *mont.*, 32 y 66.
Grau de Olot, *mont.*, 24 y 63.
Grauet d' Empories, 68.
Gravalosa, *r.*, 95.
Gresa (La), 45.
Grexa, *p.*, 51, 93, 847 y 848.
Grié (Lo), *arr.* (Massanet de Cabrenys), 509.
Grimàu, *puig*, 27.
Grions, *p.* y *parr.*, 55, 1006 y 1007.
Grony, *mont.* del (Les Serres), 390.
Gros, *cap*, 15.
Gualba, *r.*, 25 y 54.
Gualta, *p.* y *parr.*, 79, 620 y 621.
Guardia (de Ripoll), *castell*, 859.
Guayta, *puig*, 58.
Güell, *veh.* (Ayguaviva), 272.
Güell, *r.*, 40 y 78.
Guemol, *veh.* (Banyoles), 274 y 373.
Guialbes (Sant Esteve de), *p.* y *parr.*, 410, 412 y 413.
Guilla, *turó*, 57
Guilles (*riu* de les), 69.
Guils, *p.* y *parr.*, 93, 853 y 855.
Guixer, *mont.*, 43.
Gumanell, *r.*, 31 y 67.
Guilleríes, *serra*, 24.
Guillola, *cala*, 15.
Guitarríu, *serra* y *p.*, 32, 777 y 780.
Guixeres, *punta* de, 11.
Gurni o Gurn, *r.*, 34 y 63.

H

Hauró, *mont.*, 49.
Holm (Santa María del), *priorat* (Montiró), 402.
Home-mort (*coll* del), 95.
Hòmens (*coll* dels), 45.
Horta (Santa Creu de), *r.* y *p.*, 76.
Hortal, *castell*, 506.
Hort del Bosch, *veh.* (Montràs), 626.
Hort Moder o Ormoyer, *lloch* y *esgl.*, 768.
Horts (Los), *arrabal* (Sant Jordi), 384 y 385.
Horts, *veh.* y *parr.*, 60, 436 y 438.
Hospital (carrer del), *arrabal* (Sant Hilari Sa-Calm), 1008.
Hostal d' En Carles, *mont.*, 74.
Hostal de la Cordà, 64.
Hostal de la República, 114.
Hostal del Fanch, 113.
Hostal-nou, 25.
Hostal-nou de Bianya, *vehinat* (Vall de Bianya), 745.
Hostal-nou de Llierca, *veh.* (Argelaguer), 711.
Hostalets, *veh.* (Llers), 505.
Hostalets de Bas, *veh.* (Sant Esteve de Bas), 790 y 792.
Hostalrich, *p.*, *parr.* y *castell*, 976 y 981.
Hostals de la Granota, 99.
Hostoles, *vall.*, *r.* y *castell*, 24, 76, 757 y 758.
Huire (Sant Pere de), *r.* y *p.*, 49, 74, 830 y 832.

I

Illa Blanca, 9.
Illa Negra, 9.
Illes, *coll,* 20.
Illes Medes (Estartit), 679, 680, 684 y 685.
Indikets, *p. ant.,* 174.
Infern, *pich* del, 21.
Infern, *cova* del, 15.
Ingla o riera de Bellver, *r.* (Lleyda), 53.
Israel, *veh.* (Caldes de Malavella), 965.
Isòbol, *p.* y *parr.,* 51, 93, 855 y 857.

J

Jafre, *p.*, *castell* y *parr.,* 78, 317 y 319.
Joanet, *p.* y *parr.,* 58, 88, 942, 943 y 947.
Joaneta, *veh.* (Arbucies), 943.
Joanetes, *p.* y *parr.,* 63, 752 y 754.
Jofre, *puig,* 57.
Joncar, *coll* del, 47.
Joncar, *estany,* 96.
Jonculls, *cala,* 14.
Jonch, *montanyes* del, 58.
Jordà, *pich,* 18.
Jou, *coll,* 23 y 46.
Jou, *prat* de, 49.
Juncaria, *p. ant.,* 430 y 431.
Junquera, *veh.* (Amer), 271.
Junqueres, *veh.* (Mayà), 761.
Junyà, *p.,* 66, 769, 770, 771 y 772.
Junyell, *r.* y *vall,* 34 y 66.
Juyà, *vehinat* (Santa Llogaya del Terri), 377.
Juyà, *torrent, p.*, *castell* y *parr.,* 42, 78, 319 y 320.
Juyàs o riera de Sales, *r.,* 777.

L

L' Arrabal, *veh.* (Campdevànol), 830.
L' Arrabal, *veh.* (Maranges), 865.
L' Arrabal, *veh.* (Vall-llòbrega), 690.
L' Avellana, *veh.* (La Pinya), 755.
La Bajol, *p* , 60, 131, 490 y 491.
La Barraca, *volcà,* 108.
La Barroca o Sobre-roca, *p.* y *parr.,* 767, 768 y 769.
La Bisbal, *partit,* 590 a 592.
La Bisbal, *p.* y *parr.,* 79, 592 y 596.
La Bolla, *veh.* (Flassà), 312.
La Bordeta, *veh* (Vulpellach), 691.
La Bruguera, *veh.* (Galliners), 411.
La Cadevall, *r.* (Cistella), 471.
La Canya, *veh.* (Begudà), 723.
La Canya, *veh.* (Capsech), 745.
La Carbassera, *pich,* 11.
La Catiua, *punta,* 15.
La Cau, *mont.,* 43.
La Cellera, *arr.* (Mieres), 764.
La Cellera, *p.* y *parr.,* 76, 128, 981 y 983.
La Codina, *r.* (Cistella), 471.
La Coma, *arr.* (Castell d' Aro), 605.
La Closa, *punta,* 21.
La Clota, *cala,* 13.
La Costa, *veh.* (Juyà), 319.
La Cot o Sa Cot, *p.* y *parr.,* 64, 780, 784 y 785.
La Creu, *veh.* (Campdevànol), 830 y 831.
La Creueta, *p.,* 77 y 375.
La Encalladora, *illot,* 15.
La Escala, *p.*, *parr.* y *port,* 13, 74, 90, 321 y 354.
La Esparra, *p.* y *parr.,* 1002 y 1004.
La Estela, *r.*, *p.* y *parr.,* 62, 445 y 446.
La Estrada, 60.
La Fàbrica, *veh.* (Les Planes), 756.
La Falgarona, *mont.,* 20.
La Farga, *veh.* (Sovelles), 858.
La Ferrés o Sa Ferrés, *veh.* (Fontcoberta), 313.
La Fleca, *veh.* (Bordils), 292.
La Fosca, *cala* y *veh.* (Sant Joan de Palamors), 9 y 672.
La Granota (hostals de), 1016.
La Guardia, *veh.* (Terrades), 567.
La Gutina, *dolmen,* 170 y 558.
La Junquera, *p.* y *parr.*, 491 y 498.
Layetans, *p. ant.*, 174.
La Molina (hostal de), 93.
La Moreta, *r.,* 95.
La Mota, *mont.*, 78.
La Muga, *r.* y *coll,* 14 y 20; *conca,* 59.
La Pedrera, *veh.* (Ribes), 885.
La Pietat, *veh.* (Sant Joan de Palamors), 672.
La Pera, *p.* y *parr.,* 78, 621 y 623.
La Pinya, *p.* y *parr* , 754 y 756.
La Pobla, *veh.* (Pontons), 528.
La Râl, *veh.* (Sant Pau de Seguries), 909 y 911.
La Rapinya, *veh.* (Palafrugell), 628.
La Riba (Sant Esteve de), *p.,* 95.

La Riera, *veh.* (Montràs), 626.
La Rutlla, *veh.* (Parlabà), 648.
La Rutlla, *veh.* (Sant Joan de Palamors), 672.
Larnoletes o Lartoletes, *p. ant.*, 174.
Larnum, *r.*, *n. ant.* (Tordera), 174 y 955.
La Roca, *p.* y *castell*, 70, 925, 927 y 929.
La Roca, *moli ant.* (Foxà), 82.
La Rodona, *veh.* (Santa Eugenia), 391.
La Rosa, *arr.* (Massanet de la Selva), 994 y 995.
La Roureda, *veh.* (Domeny), 380.
La Rovira, *castell* o *casa forta*, 1014.
La Sagrera, *veh.* (Lloret de Mar), 989.
La Sala, *veh.* (Lladó), 500.
La Tallada, *p.* y *parr.*, 82, 623 y 624.
La Talleda, *veh.* (Sant Hilari Sa-Calm), 1008.
La Teulera, *veh.* (Santa Cristina d' Aro), 656 y 657.
La Torra, *veh.* (Les Preses), 759.
La Trona, *punta*, 14.
La Tuna, *cala*, 11.
La Tuna (Solius), 661.
La Vall, *veh.* (Verges), 402 y 403.
La Vall, *punta*, 15.
La Vall, *arr.* y *castell* (Llers), 505 y 506.
La Vella, *veh.* (Campdevànol), 830.
Leocarcaro, *vall*, *n. ant.*, 455.
Les Agudes, *pich*, 25.
Les Anglades, *veh.* (Esponellà), 309.
Les Ansies, *p.* y *parr.*, 756 y 757.
Les Arenes (Sant Llorenç de), *p.* y *parr.*, 415.
Les Barraques, *veh.* (Celrà), 301.
Les Barraques, *veh.* (Galliners), 411.
Les Bories, *veh.* (Vidreres), 1026.
Les Caselles, *veh.* (Esponellà), 309.
Les Casetes, *veh.* (Planoles), 877 y 878.
Les Comes, *riera*, 91 y 663.
Les Corts, *veh.* (La Escala), 321.
Les Costes, *veh.* (Casavells), 604.
Les Costes, *mont.* y *veh.* (Mollet d' Empordà), 23 y 514.
Les Costes, *veh.* (Ogassa), 870.
Les Closes o Croses (Sant Joan), *ll.*, 460.
Les Estunes, 370.
Les Ferreries, *arr.* (Mayà), 760 y 761.
Les Fonts, *r.*, 75.
Les Formigues *(illots)*, 9.
Les Hortes, *veh.* (Bordils), 294.
Les Lloses, *p.* y *parr.*, 858 y 859.
Les Mateues, *veh.* (Caldes de Malavella), 965.
Les Medes, *illes*, 11, 12 y 79.
Les Medes, *veh.* (Sant Aniol de Finestres), 767.
Les Muscleres, *platja*, 13.
Les Olives, *veh.* (Garrigoles), 317.
Les Paritides, *veh.* (Viladràu), 1028.
Les Pedreres, *mont.*, 186.
Les Pereres, *lloch* y *parr.*, 884 y 885.
Les Planes, *p.* y *parr.*, 76, 756 y 758.
Les Preses, *p.* y *parr.*, 63, 758 y 760.
Les Parets, *arr.* (Celrà), 301.
Les Serres, *veh.* (Santa Llogaya del Terri), 377.
Les Serres, *veh.* (Sant Hilari Sa-Calm), 1008.
Les Serres, *p.* y *parr.*, 388 y 389.
Les Tres Creus, *arr.* (Sant Hilari Sa-Calm), 1008.
Lo Figueró, *veh.* (Sant Joan de Palamors), 672.
Lo Guilar, *veh.* (Argelaguer), 711 y 712.
Lo Port, *veh.* (Llançà), 502.
Lo Ramadal, *arr.* (Susqueda), 1017.
Lo Serrat, *veh.* (La Pinya), 755.
Lo Toix, 765.
Lo Vilar, *veh.* (Santa Cristina d' Aro), 656.
Los Grechs, *arr.* (Roses), 548 y 550.
Los Límits, *veh.* (La Junquera), 491, 492 y 493.
Los Masos, *arr.* (Ventalló), 401.
Los Rechs, *veh.* (La Escala), 324.
Lo Vilar o El Vilar, *veh.* (Terradelles), 410 y 413.

LL

Llabià o Llavià, *p.* y *parr.*, 79 y 615.
Llabrés, *veh.* (Cassà), 299.
Lladó, *p.* y *parr.*, 62, 500 y 502.
Lladó, *p.* y *parr.* (Sant Cebrià de) (Cruilles), 611, 612 y 614.
Lladres *(coll* dels), 48.
Lladrers, *veh.* (Medinyà), 364.
Lladrers, *veh.* (Palafrugell), 627.
Lladró, *cap*, 15.
Llaers o Llayers, *r.*, *p.* y *parr.*, 75, 875 y 877.
Llafranch, *platja* y *veh.* (Palafrugell), 9 y 627.
Llagostera, *plà*, *p.*, *parr.*, *castell* y *baronia*, 41, 129 y 355.
Llagostera, *arr.* (Llers), 505.
Llambilles, *p.* y *parr.*, 360 y 361.
Llameca, *r.*, 76.
Llampalles (vulg. Llampayes), *r.*, *p.* y *parr.*, 37, 78 y 394.
Llanars, *p.* y *parr.*, 47, 70, 859 y 862.
Llancers, *r.*, 75.
Llandrius, *(plans* de), 71.
Llançà, *r.*, *port*, *p.* y *parr.*, 15, 26, 89, 502 y 505.

Llantes, *r.*, 95.
Llavanera, *r.*, 22 y 93.
Llavanera, *veh.* (Crespià), 473.
Llavanera (La), *veh.* (Pardines), 873.
Llebró, *veh.* (Vilallonga), 925 y 929.
Llémana (*vall* de), *r.*, 38, 76 y 77.
Llémana (Sant Esteve de), *p.* y *parr.*, 767 y 768.
Llémana, *p.* y *parr.* (Sant Martí), 388 y 390.
Llerona, 60.
Llers, *ayg. m.*, 131; *p.*, *parr.* y *castell*, 505 y 507.
Llierca, *r.* y *vall*, 32, 34 y 65.
Llierca, *veh.* (Montagut), 765.
Lligorda, *p.* y *parr.*, 66, 740, 742 y 743.
Lliors, *veh.* (Arbucies), 943 y 947.
Llistona, *coll*, 20.
Llivia, *p.*, *parr.* y *castell*, 92, 131, 862 y 865.
Llobatera, *veh.* (Llagostera), 355.
Llobre, *torrent*, 49 y 74.
Llobregat, *r.*, 27 y 60.
Llobregat (*pich* del), 19.
Llofríu, *p.* y *parr.*, 626 y 627.
Llonganya, *bosch* (Vilarnadal), 507.
Llongarriu, *lloch* (Vall de Bach), 745 y 747.
Llor (Sant Julià del), *ll.* y *parr.* (Amer), 76 y 269.
Llorà, *p.* y *parr.*, 38, 388, 389 y 390.
Llorell, *platja*, 7.
Llorenç, *veh.* (Mayà), 761.
Llorençà, *veh.* (Mayà), 761.
Lloret Selvatge o de la Montanya, *p.*, 76, 267 y 270.
Lloret de Mar, *p.*, *parr.* y *castell*, 7, 91 y 983.
Llorona, *p.* y *parr.*, 716 y 720.
Llosa de la Jassa, *dolmen*, 170 y 436.
Llosa de Cala-nova, 9.
Llosa (*plà* de la), 20.
Lloses, *r.*, 23. 49 y 74.
Lloses (plà de les), *mont.*, 35; *ayg. m.* (Vallespirans), 131.
Lly, *coll*, 20.

M

Macaya, *puig*, 58.
Madremanya, *p.* y *parr.*, 79, 128, 361 y 363.
Madres, *veh.* (Llançà), 502.
Malatosca o de Surroca, *r.*, 47 y 72.
Malatosquer o Bosch de Tosca, 115.
Malavehina, *torra*, 26 y 62.
Mallol, *p.* y *castell*, 61, 63, 800, 802 y 804.
Mallorquines, *veh.* (Sils), 1015.
Malníu, *estany*, 52, 93 y 100.
Malrèm, *coll*, 21.
Malvehí, *r.*, 43 y 75.
Manfredi (Sant Deniel de), *parr. ant.*, 1000.
Manol, *r.*, 29 y 61.
Mans, *turó*, 57.
Mansolí, Montsolí o Montsolíu, *lloch* y *parroquia*, 36, 76 y 1008; Fontpicant, 1011.
Maranges o Campcardós, *pich*, 23 y 93.
Maranges o Meranges, *parr.* y *cast.*, 51, 865 y 866.
Marbulenya, *serra*, 34, 63 y 76.
Marenyà, *p.* y *parr.*, 79, 415, 623 y 624.
Margarits, *mont.* (Roses), 449 y 552.
Mariner (*coll* del), 30.
Marlé, *r.* (Crespià), 474.
Marrana (*coll* de la), 45.
Marrochs, *r.* y *veh.* (Ayguaviva), 85 y 272.
Marsà, *ll.* (Villanova de la Muga), 583.
Martinyà, *volcà*, 108.
Martís, *cingle* y *sallent*, 67 y 102.
Martís, *veh.* (Esponellà), 309.
Martorell de la Selva, *r.*, *p.* y *parr.*, 56, 88 y 995.
Masarach, *p.* y *parr.*, 61, 507 y 508.
Mas Albanell, *veh.* (Vidreres), 1026.
Mas Beleta (*dolmen* del), 170.
Mas Besch, *veh.* (Burdils), 294.
Mas Blanch, *veh.* (Celrà), 301.
Mascou, *veh.* (Santa Pau), 780 y 781.
Mas Ginesta, *veh.* (Vall-llòbrega), 690.
Masmasó, *veh.* (Sant Jordi), 384 y 385.
Mas Nadal, *veh.* (Juyà), 319.
Mas Nicolàu, *veh.* (Viladàsens), 407.
Masnou, *turó*, 58.
Mas Oliver, *veh.* (Massanet de la Selva), 995.
Mas Pernàu, *veh.* (Sant Llorenç de Campdevànol), 830.
Mas Pibiller, *veh.* (Massanet de la Selva), 995.
Mas Puig (*dolmen* del), 170 y 476.
Mas Ribes, *veh.* (Lladó), 500.
Mas Roig, *castell* (Llers), 506.
Mas Roquer, *veh.* (Montràs), 626.
Mas Savalls, *arr.* (Sant Sadurní), 674.
Mas Seguer, *veh.* (Juyà), 319.
Mas Serra, *veh.* (Massanet de la Selva), 995.
Mas Tomàs, *veh.* (Llambilles), 360.
Mas Vidal, *arr.* (Llers), 505.
Massa d' En Roldàn, 511.
Massa d' Or, *illot*, 15.
Massana, *veh.* (Ribes), 885.
Massanes, *r.*, *p.* y *parr.*, 55, 88, 993 y 994.
Massanet de Cabrenys, *p.*, *parr.*, *baronia* y *castell*, 60, 132, 509 y 514.
Massanet de la Selva, *r.*, *p.* y *parr.*, 56, 88, 994 y 997.
Massanós, *lloch* de la *parr.* de Matamala, 859.

Massats *(cingles* de), 43.
Massó *(puig* d' En Massó), 54.
Mata *(plà* de la), 45.
Mata, *arr.* (Banyoles), 274.
Mata, *veh.* (Llagostera), 355.
Mata, *ll.* (Porqueres), 374.
Mata, *veh.* (Viladàsens), 407.
Matabòu, *veh.* (Parlabà), 648.
Matagalls, *puig,* 24, 25 y 1032.
Matajudaica, *p.* y *parr.,* 604 y 605.
Matamala, *serra* y *r.,* 35, 49, 95 y 923.
Matamala, *veh.* (Cassà), 299.
Matamala, *p.* y *parr.,* 858 y 859.
Matamors, *r.,* 37 y 78.
Mataplana, *castell,* 851.
Matella (Santa Coloma de), *lloch ant.* (Serra), 676.
Maurell, *coll,* 19.
Mayà, *p.* y *parr.,* 66, 760 y 762.
Mayanells *(coll* de), 45 y 70.
Maxella, *veh.* (Serinyà), 396.
Medes *(plà* de les), *mont.,* 38.
Medinyà, *p., parr.* y *castell,* 78, 364 y 365.
Medinyà, *veh.* (Bordils), 294.
Mercè, *punta,* 15.
Mercè *(coll* d' En), 52.
Mercè (Roques de), 44.
Merdançar, *r.,* 68.
Merdançà *r.* (Campmany), 27 y 60.
Merdançà (Sant Gregori), *r.,* 38 y 77.
Merdans, *r.,* 27 y 61.
Merdàs, *r.,* 49.
Merlant, *ll.* (Porqueres), 372.
Merlés, *ríu,* 23 y 95.
Merola o Merolla, *coll,* 23 y 35.
Miana (La), *p.* y *parr.,* 66, 769, 770 y 771.
Miànegues, *p.* y *parr.,* 372 y 373.
Mieres, *r., p.* y *parr.,* 35, 66, 132, 762 y 764.
Milà (Punta del), 12.
Milany, *serra* y *castell,* 75, 875, 876, 920, 921 y 922.
Millàs, *ll.* (Madremanya), 98, 361 y 362.
Mirapols, *castell,* 61.
Mitjà, *parr. desapareguda* (Oix), 768.
Mobet, *veh.* (Santa Cristina d' Aro), 656.
Mola *(turó* de la), 56.
Molar, *cala,* 15.
Molí de Vent, *veh.* (Palafrugell), 628.
Molina, *(r.* de la), 52; *hostal.* 53.
Molinàs, *veh.* (Port-Bòu), 531 y 534.
Mollet, *r.,* 88 (Santa Coloma).
Mollet (Sant Joan de), *p.* y *parr.,* 78, 365 y 366.
Mollet d' Empordà, 61; *p.* y *parr.,* 514 y 515.
Molló, *r., p.* y *parr.,* 45, 71, 866 y 869.
Monagals (Gombreny), 852.
Monàs, *r.* y *p.,* 33, 66, 99, 766 y 767.
Mondevà *(serra* de), 28 y 60.
Monedera, *cala,* 12.
Monells, *p.* y *parr.,* 79, 624 y 625.
Monfulleda, *veh.* (Arbucies), 943.
Monjo, *veh.* (Arbucies), 943.
Mont (Santuari de la Mare de Déu del Mont), 719 y 720.
Mont (Sant Julià del), *mont.,* 34.
Mont, *veh.* (Darnius), 475.
Montagut, *mont.* (Tossa), 41 y 91.
Montagut, *castell* (Sant Julià de Ramis), 78 y 388.
Montagut, *p., parr.* y *castell,* 66, 764 y 765.
Montanya Gran (Torroella de Montgrí), 37, 169 y 680.
Montanyes de Torroella, 31.
Montbò, *ll.* (Montcal), 298.
Montcal ab Montbò, *mont., p.* y *parr.,* 37, 297 y 298.
Mont Capell, 20.
Montellà o Monteyà, *veh.* (Sales), 777, 778 y 779.
Montells *(turó),* 57 y 115.
Montfalgars, 21.
Montfret, 32.
Montfullà, *p.* y *parr.* (Bascanó), 285.
Montgó, *cala, punta* y *torra,* 13.
Montgrí *(cim* y *castell* de), *mont.,* 36 y 78.
Montgrony, *serra* y *sant.,* 49, 74, 850 y 851.
Montgròs, 57.
Montilibi o Montiribi, *puig* (Palàu Sa-Costa), 78 y 367.
Montiró, *p.* y *parr.,* 401 y 402.
Montjoy, *cala,* 14.
Montjuich, *veh.* (Sant Deniel) y *castell* (Gerona), 41.
Montmalús, *veh.* (Ger), 847 y 848.
Montmajor, *mont.,* 34, 65 y 745.
Montmarí, *castell* (Llers), 506.
Montnegre, *p.* y *parr.,* 375.
Montnegre *(serra* de), 41, 78 y 79.
Montolivet, *volcà,* 34 y 108.
Mont-oriol, *mont.,* 91.
Montpalàu, *castell* (Argelaguer), 711.
Mont-Pedrós, 27.
Montpetit, *mont.,* 765.
Mont-plà, *mont.,* 36.
Montràs, *p.* y *parr.,* 625 y 626.
Montrodon (Sant Fruytós), *p. ant.,* 964.
Montroig, *mont.* y *castell,* 27, 60, 474, 475, 476 y 477.
Montroig, *veh.* (Cassà), 299.
Montròs *(serra* de), *mont.* y *sant.,* 724 y 725.
Mont-sa-copa, *volcà,* 34 y 108.
Montseny, 25 y 35.
Montsuríu, *mont.* y *cast.,* 54.
Mora (La), *veh.* (Viladàsens), 407 y 408.
Mora *(torra* de la), 54.
Morasach, *veh.* (Peralada), 520 y 523.
Morèu, *r.,* 75.

Moròu, *turó,* 25 y 54.
Morro de Calabona, 15.
Moscaroles, *veh.* (Cassà), 299.
Mosquer, *ras,* 20.
Mossoll, *veh.* (Das), *parroquia,* 94, 843 y 844.
Mota (La), *p.* y *parr.,* 368 y 369.
Muga (La), *r.,* 27.
Murens *(coma* de), *r.,* 21, 45 y 69.
Murgadella, *r.,* 55 y 88.
Murrià *(serra),* 31, 34 y 76.
Muxaró *(serra* de), 53 y 94.

N

Nafré, *coll,* 39.
Navà, *p.* y *parr.,* 913 y 915.
Navà, *(serra* de), 29 y 49.
Navata, *p.* y *castell* y *parr.,* 62, 515 y 516.
Nemorós, *puig,* 31 y 67.
Net, *r.,* 27 y 61.
Neulós, *puig,* 19.
Niell, *escull,* 7.
Niula, *veh.* (Ger), 51, 93, 847 y 848.
Nogueroles, *r.,* 87.
Nou-creus, *coll,* 21.
Nou-fonts, *coll,* 21.
Norfèu, *cap,* 14.
Nuria *(coll* de), 22.
Nuria *(valls* de), *r.,* 48 y 72; *sant.,* 878, 882, 883 y 884.

O

Obiols, *coll,* 75.
Ogassa *(portella* de), 46; *(riera* de), 47 y 72.
Ogassa, *p.* y *parr.,* 869 y 872.
Oix, *vall, r.* y *serra* d', 34 y 66.
Oix, *p., parr.* y *castell-palàu,* 766 y 768.
Oleda *(coll* de), *mont.,* 27 y 61.
Oliguera, *punta,* 15.
Oliva, *r.* (Espolla), 479.
Oliva (La), *veh.* (Far), 484 y 485.
Olivars, *veh.* (Sant Julià de Ramis), 387 y 388.
Oliveda, *veh.* (Massanet de Cabrenys), 60, 509, 512 y 514.
Olives, *(riera* de), 37 y 79.
Olives (Les), *veh.* (Guialbes), *priorat,* 410, 412 y 413.
Olives (Les), *veh.* (Peralada), 520 y 523.
Olm *(portell* del), *mont.* y *r.,* 50 y 74.
Olm, *r.* (Guilleríes), 76.
Olm (Nostra Senyora del), *canonja* y *priorat,* 508 (Masarach).
Olopte, *p.* y *parr.,* 51, 93, 855 y 857.
Olot, *p., parr.* y *cap de partit,* 132, 697 y 711.
Oltrera, *cap,* 12.
Ollers, *r.,* 35 y 67.
Ollers, *p.* y *parr.,* 411.
Onyar, *r.,* 36 y 40; *conca,* 77.
Oratori de Sant Joan, *mont.,* 45.
Ordis, *p.* y *parr.,* 516 y 517.
Orfens, *p.* y *parr.,* 67 y 411.
Oriol, *puig,* 43 y 56.
Oriols, *p.* y *parr.,* 31, 78 y 287.
Orri, *veh.* (Pardines), 873.
Orri, *coll,* 19, 45 y 70.
Orri *(coll* d' En), 54.
Orlina, *r.,* 27 y 61.
Osor, *r., vall, p.* y *parr.,* 36, 76, 132, 998 y 1000.
Ovella (Alp), *parr. desapareguda,* 826.
Ovella-morta *(plà* de), *mont.,* 52.

P

Padró, *veh.* (Madremanya), 361.
Padró (Mare de Déu del), *sant.,* 36.
Pagum Julianum, *n. ant.,* 320.
Pal, *coll* (Pyrinèu), 21.
Pal, *coll* (serra de Cadí), 23.
Pal, *coll* (serra Cavallera), 46.
Palacals, *veh.* (Montiró), 401 y 402.
Palafrugell, *p.* y *parr.,* 58, 79, 91, 132, 626 y 635.
Palagret *(riera* de), 42 y 78.
Palamors, *badía, port, far, prov. marit., p.* y *parr.,* 9, 635 y 643.
Palamors (Sant Joan de), *p.* y *parr.,* 91.
Pal de la Massana, *coll,* 18.
Palàu, *puig,* 37.
Palàu *(ras* de), *mont.,* 52 y 93.
Palàu Borrell, *ll.* (Vilademat), 408 y 409.
Palàu de Montagut, *p.,* 132 y 769.
Palàu de Santa Eulalia, *p.* y *parr.,* 517 518.
Palàu S' Ardiaca (Palàu de Santa Eulalia), 518.
Palàu Sa-Costa, *p., parr.* y *torres,* 366 y 367.
Palàu Sa-Tor, *p., castell* y *parr.,* 79; 643 y 645.

Palàu Sa-Verdera, *p.*, *parr.* y *castell*, 62, 518 y 519.
Palàu Surroca, *p.* y *castell*, 567 y 570.
Palegret, *veh.* (Celrà), 301.
Palera, *p.* y *priorat*, 740 y 743.
Palma (La), *veh.* (Espinavessa), 446.
Palmerola, *coll*, *r.*, *p.*, *parr.* y *castell*, 23, 95, 872 y 873.
Palol *(riera* de), 41 y 78.
Palol, *veh.* (Vilatenim), o Palol de Vilasacra, 587 y 588.
Palol de Fluvià, o Valveralla, 401 y 402.
Palol d'Onyar, *p.* y *parr.*, 375.
Palol de Reverdit, *p.*, *parr.*, *castell* y *torra*, 368 y 369.
Palol de Sabaldoria o Sa-Bauloria, *veh.* (Vilafant), 577.
Palom, *punta*, 11.
Palomera o La Moreta, *veh.* (Palmerola), 873.
Palomera *(serra)*, 23, 35 y 389.
Palomeres, *coll*, 23 y 35.
Palomeres *(serra* de), 34 y 38.
Palomeres, *coll* (Guilleríes), 35.
Palós *(riera* de), 49 y 83.
Pals, *riera*, *p.* y *parr.*, 11, 42, 79, 645 y 648.
Palòu, *veh.* (Amer), 271.
Palòu, *veh.* (Orfens), 411.
Pallarols (Sant Felíu de), *p.* y *parr.*, 76, 133, 795 y 797.
Pallera, *puig*, 31.
Pallerols (Santa Eugenia de), *p.* y *parr. ant.*, 821.
Pan *(coll* de), 49.
Panadès, *veh.* (Llagostera), 355.
Paníç, *mont.*, 26.
Paniçars, *coll* y *priorat*, 19 y 495.
Pantalèu, *veh.* (Palàu Sa-Tor), 643.
Pantiner, *punta*, 8.
Pardinella, *r.* y *vall*, 49 y 74.
Pardines, *p.* y *parr.*, 873 y 875.
Parella, *veh.* y *sant.* (Sant Pau de Segurles), 47 y 911.
Paret, *coll*, 20.
Parets, 68.
Parets de Besalú (de Dalt y de Baix), *p.* y *parr.*, 411.
Parets de Rufí, *p. ant.*, 81.
Parietes Rufini, *n. ant.* (Domeny), 384.
Parió, *coll*, 29.
Parlabà, *p.* y *parr.*, 648 y 649.
Parroquia de Besalú, *distr. mun.*, 769 y 773.
Parroquia de Ripoll, 132, 875 y 877.
Pas dels Carlins (Ter), 83.
Passapere o *r.* de Sant Pere, 91.
Pasteral, *congost* y *sallent*, 38, 76 y 982.
Pastuira, *puig*, 45.
Pau, *p.*, *parr.* y *castell*, 62, 519 y 520.
Pedra Aguda, *volcà*, 108.
Pedra Aguda o Pedra de les Goges, *menhir* (Vallbenera), 170 y 660.
Pedralta (Solius), 660.
Pedra del Diable, *menhir* (Santa Pau), 171 y 785.
Pedra Dreta, *menhir* (Darnius), 171 y 435.
Pedra dreta, *menhir* (Massanet de Cabrenys), 171, 512 y 513.
Pedra dreta, *menhir* (Sant Sadurní), 170.
Pedra Gentil, o Pedra Murtra, *menhir*, 170 y 558.
Pedra-llarga (La), *menhir* (Sant Hilari Sa-Calm), 176, 1012 y 1013.
Pedra picada, *mont.*, 23.
Pedregar, *veh.* (Vall-llòbrega), 690.
Pedreguet o Vilafraser, *arr.* (Amer), 268.
Pedrera o Relliquier, *r.* (Espolla), 479.
Pedres dretes d'En Lloberes, *dolmen derruit*, 660.
Pedret, *ll.* (Vilanova de la Muga), 583.
Pedret, *arrabal* (Gerona), 77 y 186.
Pedrinvà, *ll.* (La Pera), 416, 621 y 623
Pedrinvà, *veh.* (Crespià), 473.
Pedrís *(plà* del), 46.
Pedró dels Quatre-batlles, *mont.*, 23.
Pedrosa, *cala*, 8 y 9.
Penardell o Padardell, *estany*, 62, 97 y 520.
Penitencia *(turó* de la), 54.
Penne, *castell* (Ogassa), 872.
Pera *(plà* de), *mont.*, 35.
Pera (Sant Miquel de), *p.* y *parr.*, 766 y 768.
Peracaula *(molí)*, 66.
Peradalta, *veh.* (Llorà), 113 y 390.
Perafèu *(coll* de), 71.
Peralada, *pagus*, *senyoriu*, *comtat*, *p.* y *parr.*, 60, 520 y 526.
Peralta (Santa Susanna), *p.*, 649 y 652.
Peralta (Sant Climent de), *p.* y *parr.*, 649 y 652.
Peratallada, *p.*, *parr.*, *castell* y *baronia*, 649.
Perdigó, *r.*, 60.
Pereres, *r.*, 52 y 93.
Perelló (Lo), *veh.* (Vilablareix), 405 y 406.
Perxa, *coll*, 21.
Petja de Sant Martí, *mont.*, 56.
Petròlech, *r.*, 38 y 77.
Picassó *(font* de), 53.
Pich de la Artiga, 21.
Pich d'En Roger, 20.
Pich de la Vaca, 21.
Pich de les Forques, 21.
Pils, *r.* (Espolla), 478.
Pincarò, *lloch*, 438, 716 y 721.
Pineda (Sant Julià de), *veh.* (Santa Pau) 780 y 781.
Pineda (Sant Miquel de), *p.* y *parr.*, 795 y 797.
Pinell, *punta*, 8.

Pins, *veh.* (Gahuses), 414 y 415.
Pins, *punta* y *cala*, 9.
Pinya (La), *p.*, 34.
Pixadors *(coll* dels), 21.
Plà, *veh.* (Llambilles), 360.
Plà d' amunt, *veh.* (Anglés), 938.
Plà d' avall, *veh.* (Anglés), 939.
Plà de Baix, *veh.* (Begudà), 723.
Plà de Dalt, *veh.* (Begudà), 723.
Plà d' En Roca, *mont.*, 54 y 88.
Plà de Gerona, 40 y 78.
Plà de Gerona, *ant. municipi forà*, 188.
Plà de Gibrella *(vall* de Bianya), *estació prehistòrica*, 172, 748 y 749.
Plà del Arca, *mont.*, 495.
Plà del Bosch, *mont.*, 43.
Plà del Cotó, 418.
Plà de la Banyeta, *veh.* (Palol de Reverdit), 368.
Plà de la Murtra, 170.
Plà de les Rabioses (Cova funeraria prehistòrica), 169 y 685.
Plà dels Archs, *veh.* (Santa Pau), 780 y 781.
Plà Falgars, *mont.*, 30.
Plà Ferriol, 19.
Plà Jugador, *mont.*, 29.
Plà Magre, *veh.* (Begudà), 723.
Plà-major, *mont*, 54.
Plà Massandell, *estany*, 98.
Plà Rodó, *mont.*, 47.
Plà Sa-Cot, *estany*, 98
Plà Traver, *mont.*, 30.
Plana del Empordà, 418.
Plana Basarda (Solius), 170 y 661.
Planella, *r.*, 46 y 70.
Planés, *r.* y *p.*, 49, 84, 912, 913 y 915.
Planilles, *veh.* (Cassà de Pelràs), 609.
Planoles, *r.*, *p.* y *parr.*, 49, 84, 877 y 878.
Plantadís, *mont.*, 39.
Platja d' Aro, *veh.* (Castell d' Aro), 605.
Platja de la Muralla, 13.
Platja de la Font, 13.
Platja del Empordà, 13.
Platja del Tordera, 7.
Plavinyes, *castell* (Llers), 506.
Piella, *veh.* (Vallfogona), 920.
Pocafarina, *veh.* (Begudà), 723.
Pocafarina, *veh.* (Les Planes), 756.
Pocafarina, *veh.* (Les Preses), 758.
Pocafarina, *veh.* (Llagostera), 355.
Pocafarina, *veh.* (Mayà), 761.
Pocafarina, *veh.* (Sant Privat de Bas), 800 y 802.
Pólvora *(vall* de la), 41.
Pols, *veh.* (Ordis), 516 y 517.
Pomareda (La), 109.
Pomarola, *mont.*, 50.
Pompià, *veh.* (Crespià), 473.
Poncella, *punta* de la, 13.
Pont-Cremat, *r.*, 87.
Pont de Campmany, 27.
Pont de Falgueres, 72.
Pont de Llierca, 66.
Pont de Llivia, 22.
Pont-major, *arr.* (Gerona), 78 y 187.
Pont de Molins, *p.* y *parr.*, 60, 526 y 528.
Pont del Príncep, *veh.* (Santa Llogaya de Algama), 558 y 559.
Pont de Soler, 93.
Pontons o Pontós, *p.*, *parr.* y *castell*, 528 y 531.
Porqueres, *p.*, *parr.* y *castell*, 133, 369 y 374.
Portalada, *veh.* (Vall-llòbrega), 690.
Portaló, *cala*, 15.
Port-Bòu *(vall* de), 15 y 27; *r.*, 89; *p.*, 531 y 534.
Port de la Selva, *p.* y *parr.*, 15, 133, 534 y 545.
Port-lligat, *veh* (Cadaquers), 15, 447 y 448.
Port Sa-Creu, *congost*, 38.
Portell, *coll*, 19 y 434.
Portell, *veh.* (Crespià), 473.
Portella blanca de Maranges, 22.
Portella de Joan Guzmàn, 20.
Portella de Mantet, 21.
Portelles *(coll* de), 31 y 66.
Portitxol, *platja*, 13.
Portolés *(serra* de), 45.
Portús, *coll*, 19 y 60.
Pradell o Padrets, *pich*, 19.
Prades, *veh.* (Santa Llogaya del Terri), 377.
Prat Pinter, *veh.* (Ogassa), 870.
Prats *(coll* de), 21, 44 y 71.
Pregón, *coll* y *r.* (Empordà), 19.
Pregón, *coll* (Pyrinèu), 21.
Pregón, *coll* y *r.* (Divisoria), 29 y 71.
Principi *(coll* de), 32.
Principi (Sant Vicents de), *ant. parr.*, 718.
Priorat, *veh.* (Masarach), (Nostra Senyora del Olm), 508.
Probadones, *veh.* (Fontcoberta), 313.
Prugent, *coll*, 29 y 71.
Pou de glas, *estany*, 97.
Púbol, *p.*, *parr.* y *castell*, 97, 621 y 623.
Pudor *(riera* de la), 47.
Puig Bastons (Verges), 403.
Puig Barutell, *veh.* (Vilanova de la Muga), 583 y 585.
Puig Cogul o de la Garça, *volcà*, 108.
Puig d' Artigues roges, *volcà*, 109.
Puig de Banya de Boch, *volcà*, 110.
Puig de Câl Monjo, 115.
Puig de Cân Colomer, 5.
Puig de Câu Guilana, 114.
Puig de Cucala, *veh.* (Montràs), 626.
Puig de la Bellacasa, *veh.* (Banyoles), 274.
Puig de la Devesa d' En Torrent *(dolmen* del), 170 y 481.
Puig del Estany, *volcà*, 108.

Puig de les Animes, Vichy Català (Caldes de Malavella), 169, 968, 970 y 971.
Puig de les Moleres (Caldes de Malavella), 966.
Puig de les Roquetes o turó del Centinella, 110 y 114.
Puig dels Guardes, *mont.*, 26.
Puig dels Moros, 24.
Puig d' En Roca (Tayalà), 38 y 381.
Puig d' En Roch, 58.
Puig de Montgrí, *mont.*, 680.
Puig de Sant Grau (Tossa), 38.
Puig de Sant Grau (Caldes de Malavella), 906, 907 y 971.
Puig de Sant Maurici, 114.
Puig de Terra-negra, 114.
Puig d' Ullà, *mont.*, 688.
Puig Dolors, *volcà*, 108.
Puig Farinós, 22.
Puig Ferral, 114.
Puig Jordà o Sa-Cot, *volcà*, 108.
Puig Moner, *volcà*, 110.
Puig Moret o de la Costa, *volcà*, 108.
Puig Sa-Calm, *mont.*, 24 y 30.
Puig Sa-Font, *volcà*, 108.
Puig Subià, *volcà*, 108.
Puig Valentí, *mont.* (Lladó), 501.
Puig Ventós, *mont.* (Avinyonet), 439.
Puig-Ras, 30.
Puig-Ribes, *veh.* (Montràs), 626.
Puig-Rodó (*mont.* del Jonch), 58.
Puig-Rodó o de les Tosques, *volcà*, 109.
Puig-Rodón (Verges), 403.
Puig-Rodón (Sant Quintí de), 830 y 832.
Puig-Roig, *veh.* (Pals), 646.
Puig-mal (*coll* de Santa Llucia de), 30.
Puig-mal, *mont.*, 22.
Puig-arnol, vulgarment Pujarnol, *p.* y *parroquia*, 31, 78, 370 y 373.
Puig-Roig, *volcà*, 113.
Puig-tavell, *veh.* (Calonge), 600 y 601.
Puig-Ventós, *castell* (Llers), 506.
Puigalet o Roca Negra, *volcà*, 108.
Puigbò, *lloch* (Gombreny), 49, 850 y 851.
Puigcalent, *veh.* (Regencós), 653.
Puigcerdà, *partit*, 808 y 812.
Puigcerdà, *p.* y *parr.* (Comtes de Cerdanya), 92, 100, 812 y 825.
Puigdalder, *castell* (Cogolls), 757.
Puigllançada, 22 y 23.
Puigpalter, *veh.* (Banyoles), 274.
Puigpardines, *p.* y *parr.*, 800; *priorat*, 803 y 804.
Puigsach, *veh.* (Pardines), 873.
Puigsech, *veh.* (Vallfogona), 918.
Puigtorrat, *veh.* (Ayguaviva), 272.
Pujal, *veh.* (Pardines), 873.
Pujalós o Puig Gelós, *volcà*, 108.
Pujals dels Cavallers, *p.* y *parr.* (Cornellà), 307 y 308.
Pujals dels Pagesos, *p.* y *parr.* (Cornellà), 307 y 308.
Pujastrol o Puig Astrol, *volcà*, 108.
Pujals (*plà* de), *mont.*, 49 y 74.
Pujol, *veh.* (Palol de Reverdit), 369.
Pujol, *veh.* (Lladó), 500.
Pujolàs, *veh.* (Santa Pau), 780 y 781.
Puliger (*plà* de), 113.
Punta d' En Pau, 8.
Punta de Garbí, 8.
Punta de la Figuera, 14.
Punta de La Sal, 11.
Punta del Banch, 9.
Punta del Cars, 7.
Punta del Castell, 9.
Punta del Molí, 9.
Punta del Mular, 8.
Punta del Soler, 9.
Punta del Tordera, 6.
Punta dels Guíxols (Sant Feliu), 662.
Punta dels Tres Frares, 15.
Punta de Llevant, 8.
Punta de Pí, *necròpolis* (Port de La Selva), 172, 543 y 544.
Punta de Pola, 7.
Punta Grossa, 13.
Punta Prima, 8.
Punta Roquera, 7.
Purrón, *veh.* (Lligordà), 743.
Pyrinèu, *serralada*, 26.

Q

Quadres (Nostra Senyora de), *sant.*, 51 y 857.
Quart, *r.*, *p.* y *parr.*, 41, 78, 374 y 375.
Quatre-termens, *pich*, 18 y 19.
Quer, *veh.* (Mayà), 761.
Quera, *r.*, 845.
Querafumat, *dolmen*, 170 y 453.
Queralps, *p.*, *parr.* y *coll*, 22, 48, 878 y 884.
Quermençó, *castell*, 579.
Querol, *r.* (Cerdanya), 22.
Querol, *r.* (Agullana), 27.
Querós o Carós, *coll*, *p.* y *parr.*, 15, 39, 1008 y 1009.
Querrubí, *r.* y *lloch*, 95, 922 y 923.
Quexans o Caxans, *r.*, *p.* y *parr.*, 52, 93, 884 y 885.
Quexàs, *r.*, *p.* y *parr.*, 31, 67, 445 y 447.

R

Rabell o Ravell *(coll* de), (Guilleríes), 35 y 87.
Rabós d'Empordà, *p.* y *parr.*, 61, 133, 545 y 547.
Rabós del Terri, *p.*, *parr.* y *castell*, 78, 377 y 378.
Ras *(plà* del), *mont.*, 53.
Ras de la Menta, 19.
Raset (Cervià), *p.*, 78 y 303.
Rastell, *r.*, 76.
Ratllada *(puig* de Pedra), 49.
Ravell o Rabell, *r.* (Fluvià), 34 y 64.
Ravell, *turó (serra* costanera), 57.
Real (La), *p.*, 47.
Rech del Molí, 37.
Rech Monar o Rech Molnar, *cequia (n. ant.* Rech Comtal), 81.
Reclar, o *riera* de Vidreres, 56 y 88.
Recó, *veh.* (Begudà), 723.
Regarada, *r.* (Rabós d' Empordà), 545.
Regatím, *r.* (Ciurana), 472.
Regencós, *r.*, *p.* y *parr.*, 58, 653 y 654.
Remey, *coll*, 30.
Remey, *sant*, 51.
Remirol (o *riera* d' Ollers), *r.*, 411.
Repiaix, *r.*, 87.
Requesens, *serra*, 61, 423 y 454; *sant.*, 455; *castell* y *p.*, 491, 495 y 498.
Rerapiaix, *r.*, 88.
Reur (o Ríu de Ur), *r.*, 22 y 92.
Reverdit, *r.*, 37 y 78.
Rialp *(coves* de), 47.
Ribamala, *r.*, 47 y *cingles*, 72.
Ribelles, *r.*, 66.
Ribelles (o Sant Joan de Pruna), *p.*, 716, 717 y 718.
Ribera, *veh.* (Mayà), 761.
Ribera Castellana, *r.*, 101.
Riberada d' Amunt, *veh.* (Sant Llorenç de la Muga), 559.
Riberada d' Avall, *veh.* (Sant Llorenç de la Muga), 559.
Ribera de Sant Joan, *territ.*, 900, 901 y 902.
Ribes (congost o gorja de les coves de), 47.
Ribes, *p.*, *parr.* y *castell*, 125, 177, 885 y 890.
Ribes Altes, *veh.* (Ribes), 47 y 885.
Ricardell, *r.*, 27 y 60.
Ridaura, *r.* (Vall d' Aro), 34, 64, 91 y 130.
Ridaura, *r.*, *p.* y *parr.*, 57, 773 y 777.
Riell, *platja*, 13.
Riells, *p.* y *parr.*, 87, 1000 a 1002.
Riera del Monestir (o de Sant Amanç), 91 y 663.
Riera Major, *r.* (Pyrinèu), 24.
Riera Major, *r.* (Montseny), 39 y 75.
Riera de Santa Llucia (Bianya), 747.
Riera Xica, *r.*, 87.
Rieral, *veh.* (Arbucies), 943.
Rieral, *veh.* (Massanes), 993.
Rigart, *r.*, 73.
Rigolisa, *p.*, 812, 815 y 816.
Rigumbert o Garrumbert, *r.*, 307.
Rinadal o Ríu Nadal, *r.*, 60.
Ripoll, *p.*, *parr.* y *monestir*, 72, 890 y 900.
Rissech, *r.* (Daró), 79.
Rissech, *veh.* (Sant Sadurní), 674.
Rissech, *r.* (Terrades), 29 y 62.
Ritort, *r.*, 44 y 71.
Ritortell, *r.*, 44 y 71.
Ríu, *serra* y *p.*, 32, 66, 766 y 768
Ríu y Prada, *rieres*, 53 y 94.
Riubrugent, *r.*, 38 y 76.
Riubrugent, *veh.* (Sant Felíu de Pallerols), 795.
Riudarenes, *p.* y *parr.*, 88, 99, 1002 y 1004.
Riudellots, *r.* (Ter), 369.
Riudellots de la Creu, *r.*, *p.* y *parr.*, 78, 368 y 369.
Riudellots de la Selva, *p.* y *parr.*, 77, 1004 y 1005.
Riufret, *veh.* (Calonge), 91, 599 y 600.
Ríu Major, 20 y 59.
Riumors o Rimors, *p.* y *parr.*, 547 y 548.
Riuràs, *veh.* (La Pera), 621 y 623.
Riutort, 68.
Rivals, *r.*, 92.
Robàu, *veh.* (Vall-llòbrega), 690.
Roca *(puig* de la), *mont.* (Avinyonet), 439.
Roca (trencal de la), 47.
Roca Bartella, *r.*, 33 y 65.
Rocaberti, *castell* y *mont.*, 27, 495 y 498.
Rocabruna, *r.*, *p.*, *parr.* y *castell*, 65, 712 y 715.
Roca-Colòm, *mont.*, 21 y 22.
Roca-corva, *mont.*, *veh.* y *parr.* (Canet d' Adri), 31, 297 y 298.
Roca de Grià, *veh.* (Vall-llòbrega), 690.
Roca Guilleuma, 54.
Roca-Maura, *puig* y *castell*, 680 y 686.
Roca Pastora, 66.
Roca-pastuyra, *mont.*, 32.
Roca Sabeya, *mont.*, 71.
Rocasses, *congost*, 845.
Roca Tossa, 57.
Roch de França, 20.
Roch-gros, *mont.*, 91.
Roda, *serra* y *mont.*, 26.
Rodeja, *coll* y *serra*, 31.
Rodosquers, *arr.* (Espolla), 479.

Rogationibus, *n. ant.* y *castell* (Rabós del Terri), 378.
Roig, *golf*, 13.
Rhoda o Rhode, *p. ant.*, 553 y 554.
Roma, *veh.* (Llofríu), 628.
Romaguera, *veh.* (Pals), 646.
Romanyà de Besalú, *p.* y *parr.*, 68, 528 y 530.
Romanyà, *mont.*, 41, 78 y 91.
Romanyà de La Selva, *p.* y *parr.*, 170, 656, 658 y 660.
Roques Altes, *mont.*, 53.
Roques Blanques, *mont.*, 46.
Roques de Muxaró, 23.
Roques del Recó, 11.
Roquetes (Sant Vicents de les), *oratori* (Canonja), 78 y 388.
Roquisar, *arr.* (Fanals), 605.
Roses, *badía*, 13 y 14; *r.*, 89.
Roses, *p.*, *parr.*, *mont.*, *castell*, *distr. marit.*, 548 y 555.
Rossell, *turó*, 57 y 91.
Roure (Nostra Senyora del), *sant.*, 506, 507 y 527.
Roureda de la Olivera, *volcà*, 108.
Roure-Gros, *puig*, 31 y 35.
Rossinyol, *veh.* (Begudà), 723.
Ruart, *veh.* (Orfens), 411.
Rupià, *p.* y *parr.*, 654 y 656.
Rupit, *riera*, 24, 39 y 76.
Rus, *puig*, 23 y 46.
Rutlla, *arr.* (Gerona), 187.
Rutlla o Ruitlles, *veh.* (Mieres), 762.

S

Sabenes, *veh.* (Agullana), 433.
Sadernes, *p.* y *parr.*, 66, 777 y 779.
Saga, *r.*, *parr.* y *lloch*, 51, 93, 847, 848 y 849.
Sagaró, *p.* y *parr.*, 66, 740, 743 y 744.
Sala (La), *p.*, 617, 618 y 619.
Salanca (La), *veh.* (Peralada), 520.
Salarça, *r.*, *lloch* y *vall*, 33, 34, 65, 712, 713, 714 y 715.
Salat y Salatell, *estany*, 97.
Saldet, *p.* y *parr.*, 401 y 402.
Salelles (Sant Joan de), *veh.* (Cruilles), 611, 612, 613 y 614.
Salenys, *r.*, 91 y 657.
Saleres o de Quart, *r.*, 78.
Sales, *r.*, *p.*, *parr.* y *castell*, 36, 66, 777 y 780.
Salifore, *pich*, 18.
Salins, *r.*, 14, 62 y 96.
Salines (Nostra Senyora de les), *santuari* (Massanet de Cabrenys), 20, 22 y 512.
Salines, *punta*, 12.
Salions, *punta*, 8.
Salitja, *p.* y *parr.*, 1032 y 1034.
Salòu, *veh.* (Santa Cristina d' Aro), 656.
Salpaig, *cala*, 13.
Salt, *p.* y *parr.*, 76, 376 y 377.
Saltegat (Alp), *r.*, *p. des.*, 53, 93 y 826.
Saltelles o Salelles, *r.*, 71.
Saltor, *p.* y *parr.*, 46, 869, 870 y 871.
Salut, *sant.*, 24 y 76.
Sallent, *r.* del, 35 y 66.
Sallent del Sastre (Nuria), 72.
Sallent, *p.* y *parr.*, 780 y 785.
Sallent de Santa Margarida, 38.
Samaria o Trasamaria, *arr.* (Pals), 646.
Samontà, *veh.* (Mieres), 762.
Sanavastre, *p.* y *parr.*, 53, 94 y 844.
Saneja, *p.* y *parr.*, 93, 853 y 855.
Sangles, *puig*, 20.
Sangles o Angels, *veh.* (Montagut), 765.
Sangosta, *veh.* (Cassà), 299.
Sanguinari, *estany*, *n. ant.*, 97.
Sant Amanç (*vall* de), *veh.* y *riera*, 663 y 668.
Sant Amanç, *lloch* (Anglés), 938, 939 y 941.
Sant Andréu del Coll, *p.* y *castell*, 697, 698, 707 y 708.
Sant Andréu de Porreres (Vall de Bach), *lloch* y *parr.*, 745 y 747.
Sant Andréu de Socarrats, *p.*, 745 y 748.
Sant Andréu del Terri, *p.*, 78, 377 y 378.
Sant Andréu Salòu, *p.* y *parr.*, 1005 y 1006.
Sant Aniol, *riera* de, 32; *clot* de, 66.
Sant Antoni de Calonge, *p.*, 58, 91, 599 y 604.
Sant Antoni, *veh.* (Salt), 376.
Sant Aymant, *mont.*, 46; *serra* de Amanç, 47.
Sant Baldiri, *mont.*, 29 y 57.
Sant Baldiri, *sant.* y *mont.* (Cistella), 472.
Sant Bartoméu, *mont.*, 43.
Sant Cebrià dels Alls, *p.*, 79.
Sant Climent d' Amer, *p.* y *parr.*, 269.
Sant Climent Ses-Ceves, 61; *ayg. m.*, 133; *p.* y *parr.*, 556 y 558.
Sant Climent de Soler, *p. des.* (Valltorta), 827.
Sant Cosme, *veh.* (Begudà), 34, 59 y 724.
Sant Cristòfol les Fonts o ses Fonts, *p.* y *parr.*, 697 y 707.
Sant Dalmay, *p.* y *parr.*, 77, 961, 962, 963 y 965.
Sant Deniel (*vall* de), 41, 129 y 133.
Sant Deniel, *p.* y *parr.*, 378 y 380.
Sant Deniel, *veh.* (Calonge), 599 y 600.
Sant Elm, *mont.*, 91.
Sant Esteve de Bas o Enbas, *p.* y *parr.*, 790 y 794; *vescomtat*, 793.

Sant Esteve de la Riba, *lloch,* 922 y 923.
Sant Eudalt *(riera* de), 43 y 75.
Sant Felíu de Bach, *lloch* (Vall de Bach), 745 y 747.
Sant Felíu de Buxallèu, *p.* y *parr.*, 1006 y 1007.
Sant Felíu de Guíxols, *p., parr., distr. marit., port, monestir,* 8, 662 y 672.
Sant Ferriol, *sant.*, 770, 771 y 773.
Sant Fruytós, *veh.* (Pals), 646 y 647.
Sant Genís, *r.* (Espolla), 479.
Sant Genís, *veh.* (Amer), 270.
Sant Grau, *mont.* (Tossa), 91.
Sant Grau, *mont.* (Tudela), 77.
Sant Gregori, *plà* de, 38.
Sant Gregori, *p.* y *parr.*, 76, 133, 380 y 384.
Sant Hilari Sa-Calm, *p.* y *parr.*, 76, 127, 1008 y 1014.
Sant Iscle d' Empordà. *p. parr.*, 675 y 677.
Sant Jaume, *coll,* 23; *r* , 95.
Sant Jaume de Llierca, *p.*, 65 y 769.
Sant Joan, *mont.* (Blanes), 7.
Sant Joan de les Abadesses, *p., parr.* y *monestir,* 130, 900 y 909.
Sant Joan les Fonts, *p.* y *parr.,* 64, 723, 725, 726 y 727.
Sant Joan de Palamors o Santa Eugenia de Vila-romà, *p.* y *parr.*, 672 y 674.
Sant Joan Les Closes, *p.*, 583.
Sant Jordi *(serra* de), 28.
Sant Jordi des Valls, *p., parr.* y *baronía,* 78, 384 y 385.
Sant Julià del Mont, *sant.* (Santa Pau), 65 y 785.
Sant Julià de Ramis, *p.* y *parr.,* 37, 78, 133, 385 y 388.
Sant Llop, *mont.*, 42.
Sant Llorenç, *veh.* (Llagostera), 355.
Sant Llorenç de Campdevànol, *p.* y *parr.,* 830 y 831.
Sant Llorenç de la Muga, *p.* y *parr.,* 60, 133, 559 y 562.
Sant Marçal, *collada,* 25 y 35.
Sant Marçal, *veh.* (Santa Coloma de Farners), 933.
Sant Marçal de Vilademuls, *p.,* 78.
Sant Martí, *turó* de (La Escala), 37.
Sant Martí, *veh.* (Santa Pau), 780, 781 y 784.
Sant Martí d'Arabó, *veh.* (Guils), 853; *(pont* de), 854; *ant. parr.*, 855.
Sant Martí de Bianya o de Solamal, *lloch,* 745 y 747.
Sant Martí de Campmajor, *p.,* 798, 799 y 800.
Sant Martí del Clot o de Tornariça, *p.* y *parr.,* 745 y 747.
Sant Martí Sa-Calm o de Cantallops, *p.* y *parr.,* 76, 1017 y 1019.
Sant Martí d' Armancies, *p.,* 830 y 832.
Sant Martí d' Empories, *p., parr.* y *runes ant.* (La Escala), 321 y 354.
Sant Martí Sa-Presa o de les Esposes, *p.* y *parr.,* 77, 961, 962, 963 y 965.
Sant Martí Vell, *p., parr.* y *r.*, 78, 361 y 362.
Sant Matéu, *veh.* (Sant Jordi), 385.
Sant Maurici, *puig* y *sant.* (Caldes de Malavella), 966 y 969.
Sant Medir, *p.* y *parr.*, 381 y 383.
Sant Miquel de Bas, *castell* y *sant.*, 753.
Sant Miquel de Cladells, *p.* y *parr.,* 1014 y 1015.
Sant Miquel de Fluvià, *p.* y *parr.,* 68, 562 y 564.
Sant Miquel de Torra o Sa-Corva, *lloch* (Vall de Bach), 745 y 747.
Sant Mori, *p., parr.* y *castell,* 67, 390 y 391.
Sant Patllari, *mont.,* 31.
Sant Pau de la Calçada, *p* , 419 y 420.
Sant Pere, *veh.* (Gerona), 847 y 848.
Sant Pere Cercada, *p , parr.* y *monest.*, 88, 933, 934 y 937.
Sant Pere de Roda, *monestir,* 537, 538, 539 y 540.
Sant Pere Pescador, *p.* y *parr.,* 68, 564 y 566.
Sant Pere Despuig o de Bianya, *p.* y *parr.,* 745 y 747.
Sant Pere Sa-Costa, *lloch* (Les Planes), 756 y 757.
Sant Pol, *platja,* 8.
Sant Pol, *p.* y *parr.* (La Bisbal), 592 y 594.
Sant Ponç, *arr.* (Palafrugell), 627.
Sant Ponç d' Aulina, *veh.* (Bianya), 804, 805 y 806.
Sant Privat de Bas, *r., p.* y *parr.,* 34, 63, 800 y 804.
Sant Quintí (o lo Remey de Baix), 49.
Sant Quintí de Bas, *parr. ant.*, 793.
Sant Roch, *veh.* (Olot), 697 y 698.
Sant Sadurní, *p.* y *parr.,* 79, 674 y 675.
Sant Salvador (abans Verdera), *castell,* 540.
Sant Salvador, *coll,* 22.
Sant Salvi de Cladells, *convent,* 1015.
Sant Sebastià, *arr.* (Camallera), 394.
Sant Sebastià, *cap* y *far,* 9.
Sant Segimón, *sant.,* 24 y 1032.
Sant Segimón del Bosch, *sant.*, 54 y 88.
Sant Tomàs de Fluvià, *p.* y *parr.*, 570 y 571.
Sant Tou, *riera* de, 850; *vall* y *capella,* 852; *avench,* 853.
Sant Vicents de Puigmal, *lloch* (Parroquia de Ripoll), 875 y 876
Santa Bàrbara, *sant.,* 54.
Santa Bàrbara de Baix, *arr.* (Oix), 766 y 767.

Santa Bàrbara (Onyar), *mont.*, 77.
Santa Bàrbara de Dalt, *arr.* (Oix), 766 y 767.
Santa Cecilia, *serra*, 34.
Santa Ceclina, *lloch* y *parr.*, 54 y 965.
Santa Coloma de Farners, *part t judicial*, 930 y 933.
Santa Coloma de Farners, *r.*, *p.* y *parr.*, 25, 36, 88, 126, 933 y 938.
Santa Creu d' Horta, *vall*, *lloch* y *parr.*, 998 y 1000.
Santa Creu de Roda (Port de la Selva), *p.*, 536.
Santa Cristina d' Aro, *p.* y *parr.*, 133, 656 y 662.
Santa Cristina, *platja* y *sant.*, 7.
Santa Eugenia, *p.* y *parr.*, 76, 391 y 392.
Santa Eugenia, *veh.* (Avinyonet), 438 y 439.
Santa Eulalia (Palàu de), 517 y 518.
Santa Fè (*vall* de), 54.
Santa Fè de la Serra, *veh.* (Medinyà), 364.
Santa Llogaya d' Algama, 62, *p.* y *parr.*, 558 y 559.
Santa Llogaya del Terri, *p.* y *parr.*, 78, 377 y 378.
Santa Llucia (*serrat* de), 34 y 64.
Santa Llucia de Puigmal, *lloch* y *parr.* de Sant Joan de les Abadesses, 900, 901, 902 y 908.
Santa Llucia de Trenteres, *veh.* (Santa Pau), 780, 781 y 784.
Santa Magdalena, *serra* de, 23, 29 y 64.
Santa Margarida de Bianya, *p.* y *parr.*, 745 y 746.
Santa Margarida, *veh.* (Palafrugell), 631.
Santa Margarida, *sant.* y *volcà*, 108.
Santa Margarida, *sant.* de la serra de Matamala, 859.
Santa Margarida (*sallent* de), (Hostoles), 76 y 113.
Santa Pau (*riera* de), 35 y 66.
Santa Pau, *p.*, *parr.*, *castell* o *baronia*, 780 y 786.
Santa Pellaya, *p.* y *parr.*, 78, 79, 611 y 614.
Santenys o Centenys (Esponellar), *p.* y *parroquia*, 309 y 312.
Santigosa (*coll* de), 34 y 64.
Santigosa, *coll*, 30.
Santlions o Salions, *masía*, *cala*, *ant. parroquia*, 1022.
Santou, *vall* de, *r.*, 49 y 74.
Sareja o Sereja, *p.*, 862 y 864.
Sarrià, *r.*, *p.* y *parr.*, 37, 78, 134, 393 y 394.
Sarrià de Dalt, *p.* y *parr. supr.*, 393 y 394.
Sarrià, *veh.* (Sant Julià de Ramis), 387 y 388.
Satelles o Salelles, *torrent*, 845.
Sauleda, *lloch*, 1014 y 1015.
Sauleda, *veh.* (Montràs), 626.
Saus, *r.*, *p.* y *parr.*, 35, 67, 394 y 396.
Savarto (*illa*), *n. ant.*, 97.
Secerres, *p. ant.*, 979.
Segadell, *vall* del, *r.*, 47 y 73.
Segre, *pich*, 22.
Segre, *r.*, 22; *conca*, 92.
Segremorta (Alp), *p. des.*, 826.
Seguries (Sant Pau de), *p.* y *parr.*, 47, 71, 909 y 911.
Seguries, (*coll* de Sant Pau de), 30.
Selva de Mar, *r.*, *p.* y *parr.*, 89, 134, 498 y 500.
Sequera, *puig* y *mont.*, 26.
Ser, *r.*, 34 y 66.
Serinyà, *p.* y *parr.*, 66, 396 y 400.
Serinyà, *veh.* (Cassà), 299.
Serinyadell, *r.*, 168 y 397.
Serra, *p.* y *parr.*, 82, 675 y 677.
Serra de Cân Bosch, *volcà*, 108.
Serra de la Baga o de la Tossa, 22.
Serra de Sant Dalmàu, *mont.*, 37.
Serra de Sant Miqnel, 41 y 78.
Serra de Sant Miquel o de la Solana, *vall* (Bianya), 708.
Serradillo, *serrat*, 18.
Serramagre, *veh.* (Sils), 1015.
Serrat, *r.* (Arbucies), 87.
Serrat, *lloch*, 878 y 881.
Serrat, *vall* o *clotada* del, *r.*, 47 y 73.
Serrat de Matamala, *veh.* (Sant Hilari Sacalm), 1008.
Serrat de la Pastera, 20.
Serrat de les Massanes, 20.
Serrat-pelat, 20.
Serrat-Roig, *veh.* (Bruguera), 885.
Serrella, *punta*, 15.
Serres (Les), *mont.*, 38.
Serres (Les), *veh.* (Cassà), 299.
Ses-Serres (Sant Martí), *p.* y *parr.*, 62, 445 y 447.
Setcases, *p.* y *parr.*, 70, 911 y 912.
Setcases, *veh.* (Llançà), 502.
Sidera, *veh.* (Sant Privat de Bas), 800 y 802.
Siern, *coll*, 21.
Sils, *p.* y *parr.*, 56, 88, 99, 1015 y 1017.
Sirvent, *r.*, 14 y 90.
Sitjar (casa del), 30 y 847.
Sistre, *puig*, 45.
Sobelles, *mont.*, 74.
Sobirà, *masía* y *mont.*, 29.
Sobrestany, *veh.* (Torroella de Montgrí), 90, 98, 678 y 683.
Sobrevila, *veh.* (Rupià), 654.
Solà, *torrent*, 20.
Solà, *r.*, 74.
Solà (Lo), *veh.* (Ribes), 885.
Solallonch, *esglesia*, 851.
Solans (Sant Miquel de), *ant. parr.* (La Junquera), 493 y 494.
Soley de la Barceloneta, *veh.* (Ogassa), 870.

Solitar, *b. públich* (Vilarnadal), 507.
Solius *(montanyes* de), 57.
Solius, *p.*, *parr.* y *castell,* 91, 656 y 658.
Solterra o Sulterra, *mont.,* 36 y 76.
Solterra (Sant Miquel de), *sant.* y *castell,* 1012 y 1013.
Son Moles, *arr.* (Begur), 596 y 597.
Sora, *riera,* 23.
Sorres de Begur, *dunes,* 597 y 598.
Sorres, *coll* de les, *mont.,* 37.
Sorts, *p.* y *parr.* (Cornellà), 78, 307 y 308.
Sotallonch (Sant Esteve de), 49.
Sous, *lloch, monest., sant.* y *parr.* (Nostra Senyora del Mont), 716, 718 y 719.
Sovelles, *serra* de, 50.
Sovelles, *p.* y *parr.,* 858 y 859.
Stapsiata, *veh. ant.* (La Bajol), 491.
Subirà, *veh.* (Llofríu), 628.
Subirans *(coll* de), 45.
Subiràneguès, *p.,* 78, 384 y 385.
Subirats, *veh.* (Terrades), 567.
Suriguera, *masía* (Astoll), 52 y 916.
Suriguerola, *veh.* (Urg), 915.
Suro de la Palla, 25 y 56.
Suro del Llop, *mont.,* 56.
Surroca, *p.* y *parr.,* 869, 871 y 872.
Susqueda, *poble* y *parroquia,* 76, 1017 y 1019.

T

Tabal (Roch del), *mont.,* 21.
Tabellera (La), *dolmen* (Port de la Selva), 543.
Tabernoles, *riera,* 23, 43 y 75.
Taga, *mont.,* 46.
Talavera *(coll* de), 54.
Talaxà, *p.,* 32, 66, 766, 767 y 768.
Talló, *mont.,* 34 y 715.
Talltorta, *p.* y *parr.,* 93, 826, 827 y 829.
Tamaríu, *veh.* (Palafrugell), 9 y 627.
Tapies, *p.* (Massanet de Cabrenys), 60, 509, 512 y 514.
Tapioles, *veh.* (Argelaguer), 711.
Tarabaus, *p.* y *parr.,* 566.
Tartera, *veh.* (Das), 53, 843 y 844.
Taula dels lladres, *dolmen* (Port de la Selva), 542.
Tayà, *p., castell, n. ant.,* 400.
Tayalà, *p.* y *parr.,* 381 y 383.
Té *(coll* de), 54.
Tenes, *veh.* y *parr.* (Parroquia de Ripoll), 875.
Tenesos de Vendrell, 56.
Tenyers, *r.,* 101.
Ter *(conca* del), 35 y 69.
Terme gros, *menhir,* 170 y 660.
Terrades *(riera* de), *p.* y *parr.,* 27, 567 y 570.
Terradelles, *p.* y *parr.,* 78, 410 y 413.
Terri, *vall* y *riu,* 37 y 78.
Texó, *coll,* 19.
Tichis, *n. ant.* de *r.,* 553.
Tifell, *puig,* 27.
Tinosell, *r.,* 801.
Toll, *r.,* 33 y 66.
Tomet, *veh.* (Medinyà), 364.
Tonon, *estany, n. ant.,* 97.
Tonyà o Tonyar, *p.,* 487, 488 y 553.
Tor, *p.,* 623 y 624.
Toralles, *veh.* (Ogassa), 871.
Toralles, *r., p.* y *parr.,* 61, 64, 764 y 765.
Tordera *(conca* del), *r.,* 25, 54 y 86.
Torn, *p.* y *parr.,* 769, 770 y 772.
Torra de Cap-roig o del Mitgdía, 18.
Torra de Cartellà, *veh.* (Massanet de la Selva), 995.
Torra de Mar (Pals), 646.
Torra de Marata, *veh.* (Massanet de la Selva), 995 y 997.
Torra d'En Orfèu (Roses), 550.
Torra de Pola o Roca Paula, 1023.
Torra de Ríu, 93 y 826.
Torra dels Moros, *veh.* (Palafrugell), 628.
Torra-fellona, *fort ant.,* 997.
Torra Gallina, *veh.* (Vidreres), 1026.
Torra Morisca (Roses), 550.
Torn o Toro, *pich* y *coll,* 18 y 20.
Torreneules *(serra* de), 48 y 72.
Torrent, *p.* y *parr.,* 134, 677 y 678.
Torrent de Cân Gall, 87.
Torrent del mas Carreres (Llers), 505.
Torrent del mas Llopart (Llers), 505.
Torrent del Roig (La Bisbal), 592.
Torrent de Sant Genís, 76.
Torrent dels Frares, 88.
Torrentí, *lloch,* 677 y 678.
Torroella de Fluvià, *p.* y *parr.,* 570 y 571.
Torroella de Montgrí, *p., parr.* y *castell,* 678 y 687.
Torroelles, *veh.* (Palàu Sa-Verdera), 519.
Tortellà, *p.* y *parr.,* 66, 806 y 808.
Tortes *(collada* de), 23.
Tossa *(pich* de la), (Cerdanya), 93.
Tossa, *r., p., parr.* y *castell,* 7, 91, 1019 1026.
Tosses, *coll* y *mont.,* 22.
Tosses, *r., p., parr.* y *castell,* 49, 83, 912 y 915.
Trabaus, *puig,* 18.
Trabàu o Estrabàu, *veh.* (Sant Sadurní), 674.
Tragurà, *r., p.* y *parr.,* 46, 70, 925, 926, 927, 928 y 929.
Tramont, *mont.,* 41.

Trayter (o de la Codina), *volcà,* 109.
Trenca-brassos, *punta,* 13.
Trencada, *r.,* 89.
Tres Lladres, *pich,* 22.
Tres-peus (Los), *dolmen,* 169.
Tres-pichs, *(coll* dels), 45.
Tres-térmens, *pich,* 19.
Tres Turons, *(puig* dels), 42.
Trompa, *turó,* 57 y 91.
Trulls, *clot,* 33 y 65.
Trumal, *veh.* (Calonge), 8, 599, 600, 605 y 607.
Tubàu, *r.* y *rasos,* 35 y 95.
Tudela o Tutelae, *mont., n. ant.,* 38.
Tueda, *r.,* 91 y 663.
Turó del Home (Vall d' Aro), 170 y 660.
Turó dels Moros, 114.
Turó Rodó, 52.
Turonell, *r.,* 34 y 65.
Turró, *puig,* 37.

U

Uduagro *(illa), n. ant.,* 97.
Ultramort, *p.* y *parr.,* 82, 617, 618, 619 y 620.
Ull de Ter, *xalet* y *refugi* (Setcases), 69 y 912.
Ullà, *p., parr., mont.* y *canonja,* 36, 78, 687 y 689.
Ullastre, *veh.* (Sant Climent Ses Ceves), 556.
Ullastret *(estany* de), 42, 79 y 98.
Ullastret, *p.* y *parr.,* 689 y 690.
Urtg o Urg, *r., p.* y *parr.,* 52, 93, 915 y 916.
Urús, *p.* y *parr.,* 53 y 917.
Usall, *p.* y *parr.,* 61, 370, 373 y 374.

V

Valentí, *veh.* (Vall-llòbrega), 690.
Valentina, *punta,* 9.
Valveralla, *p.* y *parr.,* 67, 401 y 402.
Valvos, *veh.* (Calonge), 600 y 601.
Vall (La), *arr.* (Campmany), 451 y 452.
Vall de Bach, *p.,* 134 y 745.
Vall de María, *monestir ant.,* 56, 88 y 996.
Vall de Ribes, *ayg. m.,* 134.
Vall de Santa Creu, *p.* y *parr.,* 534 y 537.
Vall de Santa Fè, 25.
Vallach o Ayguafreda, *r.,* 76.
Vallbona, *r.* (Cerdanya), 94.
Vallcanera, *r., p.* y *parr.,* 36, 56, 88, 1015 y 1017.
Valldevià (Vilopríu), 67, 414 y 415.
Vallespirans, *p.* y *parr.,* 50, 858 y 859.
Valleta (Sant Silvestre), *p.* (Llançà), 502.
Vallfogona, *r., vall, p., parr.* y *castell,* 23, 43, 74, 134, 917 y 921.
Vallgomera, *veh.* (Vilanova de la Muga), 62, 583 y 585.
Vall-llebrera, *riu,* 23.
Vall-llobera, *veh.* (Medinyà), 364.
Vall-llobre, *(coma* de), *r.,* 45 y 70.
Vall-llòbrega, *p.* y *parr.,* 91, 690 y 691.
Valls, *r.,* 66.
Valltova, *vall* y *riu,* 23, 52 y 93.
Vallvenera, *mont.,* 58 y 170.
Vellors (Santa Margarida de), *p.* y *parr.,* 55 y 1008.
Veguería de Barcelona, 178.
Veguería de Vich, 178.
Vehinat d' Amunt (Bolvir), 826 y 827.
Vehinat de Baix (Caldes de Malavella), 965.
Vehinat de Baix (Pals), 646.
Vehinat de Dalt (Caldes de Malavella), 965.
Vehinat de Dalt (Campdevànol), 830.
Vehinat de Dalt (Pals), 646.
Vehinat de Dalt (Sant Privat de Bas), 800 y 802.
Vehinat del Carrer (Sant Privat de Bas), 800 y 803.
Vehinat del Castell (Pontons), 528.
Vehinat del Marquès (Massanet), 993.
Vehinat del Plà (Montràs), 626.
Vehinat Nou (Sant Jordi), *arr.,* 384 y 385.
Vehinat Nou (Sant Privat de Bas), 800 y 802.
Vent *(coll* del), 54.
Ventajol, *p.* (Sant Miquel de Campmajor), 798, 799 y 800
Ventajola, *p.* y *parr.,* 812, 815 y 816.
Ventallo, *p.* y *parr.,* 67, 401 y 402.
Ventolà, *r., p.* y *parr.,* 48, 49, 84, 885, 888 y 889.
Verda, *collada,* 45.
Verdera, *mont.,* 518.
Verges, *p., parr., castell, baronía* y *batllía,* 78, 402 y 404.
Vernadell, *coll,* 21 y 33.
Verneda, *r.* (Cantallops), 454.
Verneda, *r.,* 41 y 78.
Verneda, *veh.* (Cassà), 299.
Verntallat *(casa* de), 803.
Verruga, *mont.,* 49.
Viabrea, *p.* y *parr. ant.,* 1000 y 1002.
Vidal, *veh.* (Arbucies), 943.
Vidales (Les), *veh.* (Montràs), 626.
Vidrà, *p.* y *parr.,* 75, 921 y 922.
Vidreres, *p.* y *parr.,* 88, 1026 y 1028.

Vilabertràn, *p.* y *parr.*, 62, 572 y 577.
Vilablareix, *p.* y *parr.*, 405 y 407.
Vilabona, 47.
Vilacòlum, *p.* y *parr.*, 570 y 571.
Viladàsens, *p.* y *parr.*, 78, 407 y 408.
Vilademat, *p.* y *parr.*, 408 y 409.
Vilademí, *r.*, *p.* y *parr.*, 35, 410 y 412.
Vilademires, *r.*, *p.* y *parr.*, 67, 445 y 447.
Vilademuls, *p.*, *parr.*, *baronía* y *batllía*, 78, 409 y 413.
Viladonja, *p.* y *parr.*, 50, 95, 922 y 923.
Viladràu, *r.*, *p.* y *parr.*, 24, 35, 76, 134, 1028 y 1032.
Viladràu vell, *lloch*, 1032.
Vilafant, *p.* y *parr.*, 577.
Vilafraser, *p.* y *parr.*, 78, 410 y 413.
Vilahur, *p.* y *parr.*, 414.
Vilahut, *p.*, 62 y 519.
Vilajoan, *p.*, 487 y 488.
Vilajuiga, *p.*, *ayg. min.* y *parr.*, 62, 578 y 579.
Vilallobent, *p.* y *parr.*, 22, 93, 924 y 925.
Vilallonga, *p.* y *parr.*, 70, 925 y 929.
Vilallonga, *veh.* (Sant Esteve de Bas), 790 y 792.
Vilamacòlum, *p.* y *parr.*, 579 y 580.
Vilamalla, *p.* y *parr.*, 580 y 581.
Vilamaniscle, *p.* y *parr.*, 60, 62, 581 y 582.
Vilamarí, *p.* y *parr.*, 78, 410 y 413.
Vilamanya, *veh.* (Fustanyà), 878.
Vilamorell, *veh.* (Borraçà), 440 y 441.
Vilanant, *p.* y *parr.*, 62, 582 y 583.
Vilanna, *p.* y *parr.* (Bascanó), 76, 285 y 286.
Vilanova de la Muga, *r.*, *p.* y *parr.*, 62, 87, 583 y 585.
Vilar, *turó*, 57.
Vilar, *lloch* (Urtg), 52, 93, 915 y 916.
Vilar, *r.* (La Bisbal), 592.
Vilar, *veh.* (Palafrugell), 628.
Vilar o Estany, *veh.* (Llagostera), 355.
Vilaritg, *p.*, *parr.* y *castell*, 470 y 472.
Vilarnadal, *r.*, *p.* y *parr.*, 27, 61, 507 y 508.
Vilardell, *torrent*, 45 y 70.
Vilaró (Lo), *veh.* (Pardines), 873.
Vilarrobàu o Palol de Fluvià, *p.* y *parr.*, 68, 401 y 402.
Vila-roja, *p.*, 78, 129 y 379.
Vilars, *veh.* (Calonge), 599 y 600.
Vilars, *veh.* (Espolla), 61, 171, 172, 478, 482 y 483.
Vilars (Sant Eudalt), *veh.* (Montagut), 765.
Vilars (Sant Pere dels), *p.* (Massanet de Cabrenys), 509 y 512.
Vilartolí, *p.*, 61 y 556.
Vilasacra, *p.* y *parr.*, 585 y 586.
Vilaseca, *veh.* (Palafrugell), 627 y 628.
Vilaseca, *veh.* (Palmerola), 872.
Vilatenim, *p.* y *parr.*, 587 y 588.
Vilavenut, *p.* y *parr.*, 78 y 314.
Vilars, *veh.* (Madremanya), 361.
Vilert, *p.* y *parr.* (Esponellà), 68, 309 y 312.
Vilobí, *r.*, *p.* y *parr.*, 85, 1032 y 1034.
Vilopríu, *p.* y *parr.*, 67, 414 y 415.
Vilosa (La), *veh.* (Madremanya), 361.
Vinya Munera, *dolmen* de, 170 y 453.
Vinyasses, *coll*, 19.
Vinyoles, *serra*, 23, 35 y 50.
Vinyoles (de Portabella), *p.* y *parr.*, 858 y 859.
Vinyoles, *veh.* (Pals), 646.
Viure, *p.* y *parr.*, 61, 589 y 589.
Vol (*cap* del), 15.
Voltor (*plà* del), *mont.*, 21.
Vulpellach, *p.*, *parr.* y *castell*, 691 y 693.

X

Xarabàu, *veh.* (Massanet de la Selva), 995.
Xunola o Xunela, *r.* (Sarrià), 38 y 78.

INDEX GENERAL

Generalitats. Situació : Extensió : Població : Límits : Afrontacions (Costa : Frontera) 5
Orografía 26
Hydrografía. Ríus : Estanys. . 59
Geología. Volcans : Terratrèmols Meners : Aygües minerals. . . 104
Clima : Produccions . . . 134
Classificació y distribució de la població 139
Demarcacions actuals. Civils : Judicials : Militars : Eclesiàstiques 142
Serveys públichs. Beneficencia: Comunicacions : Carrils : Carreteres : Altres serveys . . . 146
Industria y Comerç. . . . 167
Demarcacions históriques. 168
Comarques. Costums 181

Partit judicial de Gerona . 183
Gerona 185
Albons 265
Amer 266
Ayguaviva 272
Banyoles 274
Bascanó 285
Bàscara 287
Bellcayre 291
Burdils 292
Camós. 295
Campllonch 296
Canet d' Adri 297
Cassà de la Selva 298
Celrà 301
Cervià. 303
Colomers 305
Cornellà 306
Esponellà o Esponellar 309
Flassà 312
Fontcoberta 313
Fornells de la Selva 315
Garrigoles 317
Jafre 317
Juyà 319
La Armentera 320
La Escala 321
Llagostera 355
Llambilles 360
Madremanya. 361
Medinyà 364
Mollet. 365
Palau Sa Costa 366
Palol de Reverdit 368
Porqueres. 369
Quart 374
Salt. 376
Sant Andréu del Terri 377
Sant Deniel 378
Sant Gregori 380
Sant Jordi Des-valls 384
Sant Julià de Ramis 385
Sant Martí de Llémana 388
Sant Mori. 390
Santa Eugenia 391
Sarrià 393
Saus 394
Serinyà 396
Ventalló 401
Verges 402
Vilablareix 405
Viladàsens 407
Vilademat. 408
Vilademuls 409
Vilahur 414
Vilopríu 414

Partit judicial de Figueres. 417
Figueres 419
Agullana 433
Albanyà 436
Avinyonet 438
Borraçà 440
Buadella 442
Cabanes 443
Cabanelles 445
Cadaquers 447
Campmany 451

Cantallops 453
Castelló d' Empories 455
Cistella 470
Ciurana 472
Crespià 473
Darnius 474
Dosquers 477
Espolla 478
Far. 484
Fortià 485
Garrigars. 487
Garriguella 488
La Bajol 490
La Junquera. 491
La Selva de Mar 498
Lladó 500
Llançà. 502
Llers 505
Masarach. 507
Massanet de Cabrenys. 509
Mollet d' Empordà 514
Navata. 515
Ordis 516
Palàu de Santa Eulalia 517
Palàu Sa Verdera 518
Pau. 519
Peralada 520
Pont de Molins 526
Pontons 528
Port-Bòu 531
Port de la Selva. 534
Rabós d' Empordà. 545
Riumors 547
Roses 548
Santa Llogaya d' Algama. . . . 558
Sant Climent Ses Ceves 556
Sant Llorenç de la Muga. . . . 558
Sant Miquel de Fluvià. 562
Sant Pere Pescador 564
Tarabaus. 566
Terrades 567
Torroella de Fluvià 570
Vilabertràn 572
Vilafant 577
Vilajuiga 578
Vilamacòlum. 579
Vilamalla 580
Vilamaniscle. 581
Vilanant 582
Vilanova de la Muga 583
Vilasacra 585
Vilatením. 587
Viure 588

Partit judicial de La Bisbal 590
La Bisbal. 592
Begur 596
Calonge 599
Casavell 604
Castell d' Aro 605
Castell d' Empordà. 608
Corsà 609
Cruilles 611
Fontanilles 615
Fonteta 615
Foxà 617
Gualta. 620
La Pera 621
La Tallada 623
Monells 624
Montràs 625
Palafrugell 626
Palamors 635
Palàu Sa-Tor 643
Pals 645
Parlabà 648
Peratallada 649
Regencòs. 653
Rupià 654
Santa Cristina d' Aro 656
Sant Felíu de Guíxols. 662
Sant Joan de Palamors 672
Sant Sadurní. 674
Serra 675
Torrent 677
Torroella de Montgrí 678
Ullà 687
Ullastret 689
Vall-llòbrega. 690
Vulpellach 691

Partit judicial de Olot. . . . 694
Olot 697
Argelaguer 711
Baget 712
Bassegoda 716
Batet 721
Begudà 723
Besalú 727
Beuda 740
Capsech 744
Castellfollit 749
Joanetes 752
La Pinya 754
Les Planes 756
Les Preses 758
Mayà 760
Mieres. 762
Montagut. 764
Oix. 766
Palàu de Montagut. 769
Parroquia de Besalú 769
Ridaura 773
Sales 777
Santa Pau 780
Sant Aniol de Finestres 787
Sant Esteve de Bas. 790
Sant Felíu de Pallerols 795
Sant Miquel de Campmajor . . . 798
Sant Privat de Bas. 800

Sant Salvador de Bianya 804
Tortellà 806

Partit judicial de Puigcerdà 809
Puigcerdà. 812
Alp. 825
Bolvir 826
Campdevànol 829
Campelles. 833
Camprodón 834
Das. 843
Frexanet 845
Ger. 847
Gombreny 850
Guils 853
Isòbol 855
Les Lloses 858
Llanars 859
Llivia 862
Maranges. 865
Molló 866
Ogassa 869
Palmerola. 872
Pardines 873
Parroquia de Ripoll 875
Planoles 877
Queralps 878
Quexans 884
Ribes 885
Ripoll 890
Sant Joan de les Abadesses . . . 900
Sant Pau de Seguries 909
Setcases 911
Tosses. 912
Urtg 915
Urús 917
Vallfogona 917
Vidrà 921
Viladonja. 922
Vilallobent 924
Vilallonga. 925

Partit judicial de Santa Coloma de Farners 930
Santa Coloma de Farners. . . . 933
Anglés. 938
Arbucies 942
Blanes 947
Breda 957
Brunyola 961
Caldes de Malavella 965
Espinelves 975
Hostalrich 976
La Cellera 981
Lloret de Mar 983
Massanes. 993
Massanet de la Selva 994
Osor 998
Riells 1000
Riudarenes 1002
Riudellots de la Selva 1004
Sant Andréu Salòu. 1005
Sant Felíu de Buxallèu. 1006
Sant Hilari Sa-Calm 1008
Sant Miquel de Cladells 1014
Sils. 1015
Susqueda 1017
Tossa 1019
Vidreres 1026
Viladràu 1028
Vilobí 1032
Index de gravats. 1035
Index toponímich, per ordre alfabètich 1046
Index general 1070
Errades més notables y adicions 1073
Pauta pera la colocació de les làmines y mapes. . . 1075

Errades més notables y adicions

Plana	Ratlla	Díu	Ha de dir
9	14	cala de Gens	cala Gens
14	20	Cala-nans	Cala-naus
18	20	NE.	NO.
20	17	Serrat Banyadors	Serrat Banyadós
21	5	NE.	NO.
23	32	ríu Merler	ríu Merlés
32	14	de la riera de Sales	del Borró y de la riera de Sales
32	18, 19 y 20	d' aquests dos afluyents del Fluvià de les del Borró, que	del Borró de les de la riera de Sales. Lo Borró
33	Gravat	Cingles de Oix	Castell de Espasa y cingles del mal-lladre
38	28	NE.	SO.
46	34	Fustanyar	Fustanyà
66	4	Monar	Monàs
67	9	Esponellar	Esponellà
82	17	Sidillar	Cidillà
83	29	Riera Fogonellar	Riera Fogonella
84	4	Riera de Ventolar	Riera de Ventolà
87	15	d' Alabern	de Cân Abet
97	24	*de Púbol*	*de Pudol*
104	32	Esclanyar	Esclanyà
138	17 y 18	Tortellar	Tortellà
204	20	Entre les ratlles 20 y 21, s' hi ha de afegir:	*Santa María de les Enderrocades.* Capella quines runes s' oviran a la esquerra de la carretera de Sant Felíu, en la vessant de la montanya en quin cim s' hi construí la fort de Caputxins.
248	Moneda	Joan II Rocaberti	Joan II: (Rocabertí)
267	9	Lo grandiós salt del Pasteral està situat en lo terme d' Amer	Lo grandiós salt del Pasteral està situat en lo terme de La Cellera
289	2	20 de Maig	17 de Novembre
308		Després del paragraf que parla de Pujals dels Pagesos, s' hi ha d' afegir:	Pujals dels Cavallers *(Podialibus militum)*, situat en la serra, a 13 kilòmetres de Gerona. Es parroquia rural d' ascens, ab rector, y té la esglesia parroquial dedicada a Santa María. Celebra festa lo quart diumenge d' Agost. L' any 1359 tenía 14 fochs: 4 reyals y 10 d' esglesia. En 1698 era lloch reyal de la vall de Cornellà.
308	20	Sant Esteve, y	Sant Esteve, una capella dedicada a Santa Anna, que-ls vehins de la vall obtingueren llicencia d' edificar en 1459, y
327	31	volant a la esquerra	volant a la dreta
329	35	Gadix	Gadir
353	8	segle VIII	segle IX
385	32	Sant Felíu, y una capella	Sant Felíu; una capella pública, dedicada a Sant Pere, en lo poblet de Subiràne-gues, y tenia una capella
448	17	dits de Cadaquers	Dits de Cadaquers
449	17	Calanans	Calanaus
464	4	ja en lo govern	ja l' any 1180 en lo govern
464	32	Empo	Empor
464	33	rdà	dà
477	29	Moyà	Mayà
478	2	Moyà	Mayà
505	26	Galligatns	Galligans
550	1	D. Ferràn lo Catòlich	D. Carles I
564	18	Galligatns	Galligans
571	40 y 41	Vilacòlum	Vilamacòlum
619	4	urbana	urbanes
620	3	(1275-1295).—*Notas*	(1275-1295), *Notes*
650	25	rajoles	rajols
671	10	per ella	per ells.
674	17 y 18	senyorial	de senyoríu laycal
734	34	Esponellar	Esponellà

Plana	Ratlla	Díu	Ha de dir
790	39	la derrera	los de la derrera
811	15	carreter	carreters
820	41	1815	815
825	31	dictricte	districte
830	18	des del	del del
844	39	*Sonavaster*	*Sanavaster*
846	11	5 de Ripoll	5 de Camprodón
847	8	Aquest fóu	Aquest castell fóu
858	7 y 8	Pomarola	Palmerola
863	14	puix	puig
903	24	lé	Té
906	10	forma	Forma
906	18	enfermería	la enfermería
915	7	Planoles	Planers
941	22		La ermita de Santa Bàrbara es del districte municipal d' Anglés, però en l' ordre relligiós no pertany a la parroquia d' Anglés, com erradament se díu en lo text, sinó a la parroquia de Sant Martí Sa-Presa.
951	9	les espardenyes	fer espardenyes
985	3	Torra	cala

PAUTA

pera la

COLOCACIÓ DE LES LÁMINES Y MAPES

	Planes
Mapa de la provincia	4
Progecte de rectificació del ríu Ter, etc., fet en 1790	79
Mapa del bisbat de Gerona	144
Mapa del comtat de Besalú, segons D. Francisco Monsalvatge	176
Mapa del Rosselló y Cerdanya, fet a mitjans del segle XVII.	177
Mapa del partit judicial de Gerona.	183
Plan de la ciutat de Gerona	185
Vista general de Gerona	186
Mapa del partit judicial de Figueres	417
Plan de la ciutat de Figueres	419
Vista general de Figueres (*)	420
Mapa del partit judicial de La Bisbal	590
Plan de la ciutat de La Bisbal	592
Vista de La Bisbal	592
La Bisbal.—Carrer dels Archs : Frontis de la esglesia parroquial.	594
Plan de la vila de Palafrugell	626
Plan de la vila de Palamors	635
Plan de la ciutat de Sant Felíu de Guíxols	662
Vista de Sant Felíu de Guíxols	663
Mapa del partit judicial de Olot.	694
Plan de la ciutat de Olot	698
Mapa del partit judicial de Puigcerdà.	809
Plan de la ciutat de Puigcerdà	812
Plan de la vila de Ripoll	890
Mapa del partit judicial de Santa Coloma de Farners.	930
Plan de Santa Coloma de Farners	933

(*) La llegenda que acompanya a la vista general de Figueres està equivocada. La vista està presa, no del NO., sinó del O. de la població, y la carretera que-s veu a la esquerra, en primer terme, no es la que conduheix a França, sinó la que porta a Besalú. Tampoch es lo començ de la montanya del castell la que-s destaca a la dreta en tò negrós.

DP
302
C61C36
v.2

Carreras y Candi,
Francisco (ed.)
Geografía general de
Catalunya
v.2

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY